

दिल्लीत गांधीजी

मनुबहेन गांधी

अनुवाद

ब्रिजमोहन हेडा

प्रस्तावना

कुमारी मनुबहेन गांधींनी गांधीजींच्या सेवाकाळाच्या दरम्यान ठेवलेल्या विस्तृत रोजनिशीतील हा भाग १९४७च्या सप्टेंबरच्या ९ तारखेपासून तर नोव्हेंबरच्या ३० तारखेपर्यंतचा म्हणजे ८३ दिवसांचा आहे. या दिवसात गांधीजी दिल्लीत होते. या काळात दिल्लीला वेड लागलेले होते आणि देश अशांततेत बुडालेला होता. नोआखाली आणि कलकत्त्यातील दंगली गांधीजींनी आपल्या जीवाची बाजी लावून शमवल्या आणि आणि तेथील लोकांचे गांधीजींनी सांतवन केल्यानंतर त्यांना दिल्लीला बोलावण्यात आल्यामुळे ते दिल्लीत आले होते. दिल्लीत गांधीजींना जे आढळले आणि त्यांनी जे अनुभवले त्याने त्यांच्या व्यथा किती तरी पटींनी वाढल्या.

या व्यथा यादवस्थळाबद्दल तर होत्याच, परंतु त्याहूनही विशेष गोष्ट म्हणजे आयुष्यभर ज्या सांप्रदायिक ऐक्याकरिता गांधीजी झगडले होते त्या सांप्रदायिक ऐक्याची स्थापना करण्यात त्यांना पुरेसे यश मिळाले नसल्यामुळे तर ते अजूनच व्यथित झालेले होते. सत्य, अहिंसा आणि बंधुत्व अभिव्यक्त व्हावे; बंधुत्व नसले तर सत्य आणि अहिंसा टिकूच शकत नाही अशी गांधीजींची मान्यता होती. यामुळे स्वातंत्र्य आले तेव्हा झालेल्या दंगलीच्या वेळी आपल्या सत्य आणि अहिंसेची कठोर परीक्षा होते आहे असे गांधीजींना जाणवले, आणि या दुखात जी भर पडली ती त्यांचे देशबांधव या कसोटीत यशस्वी ठरू शकले नाही याची. यामुळे त्यांचे अंतःकरण आक्रंदत होते.

इतिहासात एक महापुरुष, एक युगपुरुष झाला होता आणि तो आपल्या जीवनातील सगळ्यात महान व्यथा जेव्हा अनुभवत होता तेव्हा त्यांच्याजवळ राहून त्यांची सेवा करणाऱ्या एका कुमारिकेला जो अनभव आला तो तिने इथे मांडला आहे. दिवसभर कठोर परिश्रम केल्यानंतर विस्तृत नोंद करण्याचे कार्य अनन्य भक्ती आणि निष्ठा असेल तरच होऊ शकते. ही नोंद आज आपल्याला मिळते आहे आणि हे वाचत असताना

राष्ट्रपित्याच्या अपेक्षेनुरूप आपण वर चढू शकलो नाही आणि आपण त्यांना दुखवले याची जाणीव झाली की आपली मान लाजेने खाली होते. आपल्याला बापूंच्या व्यथांचे दर्शन घडवून देण्याचे काम मनुबहेननी केले याबद्दल आपण त्यांचे सदैव त्यांचे ऋणी राहू.

इंग्रजी साहित्यात जितके दैनंदिनी साहित्य आहे तितके आपल्याकडे नाही. सैनिक, साहसी लोक, कलाकार इत्यादींनी त्यांच्या दैनंदिनीच्या आधारे लिहिलेल्या स्मृतिसाहित्याने इंग्रजी (मेमॉयर्स) साहित्य समृद्ध झाले आहे. आपल्याकडे जर तशा प्रकारचे साहित्य विपुल असते तर आपल्या ऐतिहासिक दृष्टीत थोडाफार फरक पडला असता असे मला वाटते. याचे कारण या साहित्यात अशा अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी असतात की ज्या खाजगी ठेवलेल्या असतात त्या बाहेर येतात आणि तत्कालीन जीवनातील विविध प्रसंगावर प्रकाश पडतो.

गुजराती भाषेत अशा प्रकारचे साहित्य थोडे आहे. गुजराती साहित्याचा विचार करत असताना सहजपणे नरसिंहराव दिवेटिया यांच्या दैनंदिनीचा उल्लेख होतो. परंतु गुजराती तसेच जागतिक दैनंदिनी साहित्यात जर कोणाचा सर्वाधिक सुंदर वाटा असेल तर तो महादेवभाईंच्या दैनंदिनींचा. महादेवभाईंच्या दैनंदिनी साहित्याच्या दृष्टीने तर सुंदर आहेतच परंतु त्यांचे वैशिष्ट्य असे आहे की त्या हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या तसेच गांधी जीवनदर्शनाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाच्या आहेत. महादेवभाईंनी प्रभावित झालेल्या मनुबहेनने त्यांच्या शैलीची जाणीव ठेवली हे आपले सद्भाग्य आहे.

या दैनंदिनीचा वैशेष हा आहे की तिच्यात नोंदवण्यात आलेल्या घटनांची नोंद त्याच दिवशी करण्यात आली. या गोष्टीतून या दैनंदिनीच्या खरेपणाच्या प्रमाणभूततेचा खणखणाट स्पष्टपणे जाणवतो. यामुळे संशोधकाकरिता या दैनंदिनींचे महत्त्व विशेष आहे.

परंतु या दैनंदिन्यांमध्ये करण्यात आलेल्या नोंदी तात्कालालिक स्वरूपाच्याही असू शकतात. ही या दैनंदिनीची मर्यादासुद्धा दाखवता येऊ शकते. ही दैनंदिनी लिहिणारीची

त्या घटनांविषयीची प्रतिक्रिया आणि त्यांचा त्या व्यक्तीच्या मनावर उमटलेला ठसा तात्कालिक असू शकतो. अनेकदा लिहिणाऱ्या व्यक्तीला घडलेल्या घटनांवर विचार करायलाही वेळ मिळालेला नसतो. यामुळे त्या घटनांसंबंधी दिलेला अभिप्राय कच्चा, अपरिपक्व असू शकतो.

शिवाय अनेक घटना घडतात तेव्हा त्या फार महत्त्वाच्या आहेत असे वाटत असते, परंतु ऐतिहासिक दृष्टीने त्या फार गौण वा महत्त्वहीन असू शकतात. जेव्हा की अनेकदा अशा काही घटना असतात की त्या घडतात तेव्हा त्यांचे विशेष महत्त्व जाणवत नाही, परंतु भविष्यात त्यांच्या महत्त्वाला पारावार नसतो.

अशा प्रकारे या दैनंदिनीच्या मर्यादांकडेसुद्धा वाचकांनी आणि संशोधकांनी लक्ष दिले पाहिजे. दैनंदिनीत भूतकाळातील ज्या घटनांना महत्त्व देण्यात आले आहे आणि त्याबद्दल जो अभिप्राय देण्यात आला आहे त्याची सामंजस्यपूर्वक जर वाचकांनी नोद घेतली तर या दैनंदिन्यांमधून आपल्याला बरेच खाद्य मिळू शकेल. या दैनंदिनीत उल्लेखिल्यात आलेल्या घटना आणि पात्रांविषयीसुद्धा असे म्हणता येईल की त्या त्या वेळी लेखिकेच्या मनावर त्या त्या घटनांविषयी वा व्यक्तिंविषयी जी प्रतिक्रिया झाली होती आज त्याच प्रसंगांची वा व्यक्तींची वाचकांच्या मनावर होणारी त्या प्रसंगाची वा घटनांची प्रतिक्रिया यांच्यात अंतर असू शकते. १९४७च्या धूसर वातावरणात बापूजींना ज्या व्यथा होत होत्या आणि निष्फळता जाणवत होती त्याकडे आज पाहिले तर असे निश्चितच वाटते की बापूंचे जीवनकार्य निष्फळ झालेले नाही. आज बापूंच्या प्रतापामुळे सांप्रदायिक अशांततेच्या दावानलावर आपण बव्हंशी नियंत्रण मिळवले आहे असे म्हणता येऊ शकते. आपल्या विशाल देशात क्वचित सांप्रदायिक दंगली होतात हे खरे आहे. परंतु यांच्या कारणांचा, स्वरूपाचा आणि परिणामांचा विचार केला तर निश्चितच असे वाटते की समग्र राष्ट्रजीवनावर यांचा परिणाम होत नाही. यामुळे बापूंनी आपल्याला जे काही शिकवले त्यात

आपण जरी पूर्णपणे उत्तीर्ण होऊ शकलेलो नाही तरी आपण काही प्रमाणात तरी यश मिळवलेलेच आहे.

हे पुस्तक पुर्ण करत असतानाच एक इच्छा झाली की बापूंच्या जीवनातील अखेरच्या दोन महिन्यातील संपूर्ण रोजनिशी लवकरात लवकर वाचायला मिळाली तर फार चांगले होईल. आपण आशा करू या की मनुबहेन या दोन महिन्यांची त्यांची दैनंदिनी लवकर संपादित करून आपल्याला देतील. (या दोन महिन्यांची डायरी संपादित करून मनुबहेननी दिली आहे आणि ती लवकरच प्रकाशित होईल. - प्रकाशक.) (ही दैनंदिनी प्रकाशित झाली असून तिचाही अनुवाद तयार होत आहे. - ब्रिजमोहन हेडा, अनुवादक.)

मोरारजी देसाई

नवी दिल्ली, ऑक्टोबर २६, १९६४

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

९ सप्टेंबर १९४७, मंगळवार

जवळपास सव्वातीन वाजता शादरा जंक्शन आले. आमची गाडी थांबली. स्थानकावर सरदार, मणिबहेन, राजकुमारीबहेन वगैरे आले होते. दिल्ली शहराला आगीने घेरलेले असल्यामुळे सर्वांचे चेहरे साफ उतरलेले दिसत होते. यामुळे बापूजींची तर दयनीय अवस्था झाली होती. जी परिस्थिती कलकत्यात संपली होते ती इतर ठिकाणी तयार झाली होती. बापूंची अतिशय आवडती भंगी कॉलनी तर जळत होती. जिकडेतिकडे निर्वासित पडलेले होते आणि रस्त्यात शव दिसत होते. यामुळे बिरलाभवनमध्ये जायचे ठरले.

आम्ही जसे बिरलाभवनमध्ये पाऊल ठेवले तसेच मागील मोटारीतून जवाहरलालजी उतरले. अगदी वाळून गेले होते. अतिशय दःखी आणि गंभीर होते. सर्वत्र २४ तासांचा कर्फ्यू तर लागलेलाच होता. असे असूनही लूटमार आणि गोळीबार या गोष्टी सुरुच होत्या. हजारो माणसांची कत्तल झाली होती.

जवाहरलालजी आपल्या स्वभावाप्रमाणे संतापलेले होत. म्हणाले, “कंबख्तोने (हा जवाहरलालजींचा खास शब्द होता) यहा तुफान मचाया है. मग आपण पाकिस्तानला काय म्हणू शकतो?”

बापूजी - “पण संतापून काय फायदा?”

जवाहरलालजी, आपल्या स्वभावाप्रमाणे, थोडेसे संतापातच म्हणाले, “चोहोकडे इतके दंगे होताहेत आणि आपल्याला मोठमोठे ‘अंगरक्षक’ घेऊन बाहेर पडावे लागते याचा माझा मलाच राग येतो. माझ्याकरिता ही लाजेची गोष्ट आहे. नियंत्रित भावाची दुकाने लुटण्यात आली आहेत, भाज्या, फळे वगैरे काहीही मिळत नाही. अशात गरिबांचे किती हाल होत असतील याची थोडी कल्पना तर करा बापू! डॉ. जोशी, जे संपूर्ण हिंदुस्थानातील मोठ्यात मोठ्या शल्य चिकित्सकांपैकी एक होते, ज्यांच्याकरिता हिंदू रुग्ण आणि

मुसलमान रुग्ण सारखेच होते, ते रुग्ण तपासायला चालले होते तर त्यांना गोळी मारण्यात आली. डॉ. कुरेशींच्या घरातून ती गोळी आली होती आणि ती त्यांच्या कपाळात शिरल्याने त्यांचा मृत्यू झाला होता. असा अत्याचार सुरू आहे.”

सर्वांचे सांत्वन करत बापू म्हणाले, ”दिल्लीचे प्रकरण नियंत्रणात येत नाही तोपर्यंत मी दिल्लीत थांबेन. “मला तर करायचे वा मरायचेच आहे.”

आंधोळ वगैरे साडेअकरापर्यंत आटोपले. बापू फार गंभीर झाले होते. परंतु ज्याप्रमाणे घरात वडीलधारे आले की मुलाबाळांना हायसे वाटून आपण आपल्या जबाबदारीतून मोकळे झाल्याचा आनंद होतो तसे जवाहरलालजी आणि इतर सर्व पुढाऱ्यांना वाटले. त्यांनी सुटकेचा श्वास घेतला आणि त्यांच्या चेहऱ्यावरील तणाव कमी होऊन तिथे आनंदाची छटा तरळू लागली.

दुपारी बापूजींनी जेवणात भाजी (कलकत्यात वाचलेली थोडी भाजी आणली होती. तीच तयार करून बापूजींना वाढली. दिल्लीत भाजीपाला तर मिळतच नव्हता.) आठ अंस दूध आणि खाकरा घेतला.

नंतर काही मुसलमान बंधू आले आणि रडू लागले. जोपर्यंत दिल्लीत शांतता निर्माण होत नाही तोपर्यंत इतर कुठेही जाऊ नका अशी विनंती त्यांनी बापूंना केली. बापू त्यांना एकच गोष्ट समजावून सांगत होते. तुम्ही शूर व्हा. मी तर करेन अथवा मरेन. दीड वाजता आराम घेण्याकरिता बापूंनी पाय लांब केले. परंतु दिल्लीतील परिस्थितीने बापू खूप उदास झाले होते. असे जरी असले तरी अनोळखी माणसाला बापूंची ही उदासावस्था लक्षातच येऊ शकणार नाही अशा प्रकारे बापू दिवसभराचे कार्यक्रम पूर्ण करत होते. एका बंधूला ते गोष्टीगोष्टीत म्हणाले, “मैं भरोसे अपने रामका.”

एवढ्यात दुपारी ३ वाजता क्षयरोग रुग्णालयात गोळीबार सुरू असल्याची बातमी आली. रुग्णालयात ४० रुग्ण होते आणि शिखांनी रुग्णालयावर हल्ला केलेला होता.

बापूंनी सुशीलाबहेनला तिथे पाठवले. जवाहरलालजीसुद्धा तिथे गेले. लोक पिशव्या भरभरून लुटीचा माल घेऊन चालले असल्याच्या बातम्या येत होत्या.

जवाहरलालजींचा संताप झाला आणि ते म्हणाले, “मला कल्पनाच नव्हती की पंजाबी इथे चोर आणि डाकू होऊन आले आहेत. आमचे अतिथी असूनही असे करतात? मी तुमच्याबरोबर, प्रेमाने, मोहब्बतीने किती गोष्टी करत असतो? माझ्या अंतःकरणात आगीचा भडका उडालेला आहे. तुमच्यात इतके शौर्य असेल तर या आणि लष्करात भरती व्हा. मला माहीत आहे की तुम्ही दुःखी आहा. पण दुःखी असाल तर इतरांना दुःखी करण्यात सुख मानू नका.”

सव्वाचार वाजता बापूजी महाराज्यपाल माऊंटबॅटन यांना भेटायला गेले. ६ वाजता परतले. झाकीर हुसेनसाहेब जामियातून बापूजींना भेटायला आले. मोठ्या मुश्किलीने त्यांचा जीव वाचला होता. “यातून एकही मुसलमान वाचू शकणार नाही” असे ते बापूजींना म्हणाले. तुम्हाला जेव्हा केव्हा वेळ मिळेल तेव्हा २-४ मिनिटांकरिता जामियात चक्कर मारा असेही ते म्हणाले. तिथे किती तरी निर्वासित स्त्रिया आणि मुले पडलेल्या असल्याचेही त्यांनी सांगितले.

रात्री देवदासकाका आणि राजकुमारीबहेन आले. रुग्णालयात रुग्णांचा पूर आलेला आहे, रेशन संपलेले आहे. खिचडी केली होती, तीसुद्धा कागदावर वाढावी लागली असे ते सांगत होते.

रात्री १० वाजता जॉन मथाई, जवाहरलालजी, डॉ. जीवराज महेता आले होते. बापूजींनी एक निवेदन काढले आणि बापूजी ११ वाजता झोपले.

१० सप्टेंबर १९४७

३.३० वाजता प्रार्थना. नंतर पडवी जवळील खोलीत येऊन बापूजींनी काम सुरू केले. ब्रिजकृष्णजींनी त्यांना आधीच दंग्यांची हृदय हेलावणारी माहिती सांगितली होती. पाच वाजता बापूजी फिरण्याकरिता उठले. फिरत असताना एक भाई बापूजींना सांगत होते की संपूर्ण विमान वाहतूक बंद पडली आहे. बापू म्हणाले, “विमान वाहतूक कायमची बंद पडेल तर मी फार खुश होईन. १९०८ साली मी लिहिले होते की सर्व आगगाड्या जरी बंद पडल्या तरी मी रडणार नाही, उलट हसेन. याचप्रमाणे ही विमान वाहतूक बंद पडली तर मला मुळीच दुःख होणार नाही. हवाई जहाज हे युद्धाचे केवळ एक साधन आहे.”

घरात थोडे फिरल्यानंतर बापूजींनी मालीश, आंधोळ वगैरे गोष्टी सव्वाआठ वाजेपर्यंत उरकवल्या आणि जेवता जेवता मौलाना साहेबांशी गोष्टी केल्या. जेवणात २ खाकरे, ८ अंस मोसंबीचा रस आणि ८ अंस दूध घेतले. ९ वाजता आराम करण्याकरिता बापू आडवे झाले आणि त्यांचा थोडासा डोळा लागत नाही तोच गाडगीळसाहेब आणि कृपलानीजी आले. त्यांच्याबरोबर जवळपास १ तास बापूजी बोलत होते. सकाळी ११ वाजता आम्ही शहर पाहायला गेलो. आमच्याबरोबर सुचेता कृपलानीजीसुद्धा होत्या. या दंगलीत त्या खूप सेवा करत आहेत. आधी आम्ही हुमायून किल्ल्यात गेलो आणि तिथून जामियात. तिथे आश्रयार्थ आलेल्या खूप भगिनी होत्या. एक तर २ महिन्यांचीच बाळांतीण होती. तिचे आईवडील, दोघेही, या दंगलीत मारले गेले होते. त्या बाळांतणीला पाहून आम्हा सर्वांचे डोळे भरून आले. बापू म्हणाले, “लोक किती पागल झाले आहेत?” बापू सर्वांना उद्देशून म्हणाले, “मरायचेच असेल तर खुदाचे नाव घेता घेता शौर्याने मरा.” जामियाच्या कर्मचाऱ्यांच्या किती तरी बेगमा आलेल्या होत्या. त्यांना संबोधत बापू म्हणाले, “या गोष्टीकरिता इतकी सगळी मेहनत केली ही इतकी सुंदर घडवण्यात आली आहे. अशा या

संस्थेतच जर तुमचे दफन झाले तर मला किंचितही दुःख होणार नाही. माणसाला मरायचे तर आहेच, मग मरणाची भीती कशाला?”

तिथून कस्तुरबा बालिकाश्रमात गेली. तिथून दिल्ली केंद्रीय निर्वासित छावणीत आणि तिथून हरिजन कॉलनीच्या मार्गाने शहरातील आनंद हॉलमध्ये गेली. तिथे खूप संतापलेले पंजाबी लोक होते. “गांधी तर मुसलमानांचा आहे, त्याचे हृदय दगडाचे आहे” वगैरे म्हणू लागले. “हे लोक मला शिव्या देऊन आपले दुःख हलके करत असल्याचे पाहून मला आनंद होतो” बापू म्हणाले. .

तिथून सुचेताबहेन स्थानकाजवळील छावणीत घेऊन गेल्या. तिथे ५,००० लोक पडलेले होते. एवढ्यात जखमी झालेला एक माणूस आला. पठाण होता. बापूंनी त्याला रुग्णालयात नेण्याची व्यवस्था केली. हे संपूर्ण दृश्य अतिशय भयानक होते. “हिंदुस्थानचे अजून किती पाप शिल्लक आहे? याला मानवसंहार हेच नाव देता येईल!” असे उद्गार बापूंच्या तोंडून बाहेर पडले.

हे सर्व पाहून आम्ही तीन वाजता घरी परतलो. कृपलानीजी आले. ते बापूंना म्हणाले, “कराचीची परिस्थिती फार वाईट आहे. मारवाडी, गुजराती तर मुलाबाळांना घेऊन देशात चालले आहेत. सिंधी कुठे जातील?” माझे ऐकाल तर मी म्हणोन की कोणीही कुठेही पळून जाऊ नये. यातच पाकिस्तानची परीक्षा आहे. नाही तर हे लोक म्हणतील, ‘आम्ही काय करू शकतो, हिंदूच पळून जात आहेत!’ हा माझा विचार आहे. परंतु हा आदर्श कोणाच्याही गळी उतरून राहिला नाही. यामुळे दोन्ही देशांचे सरकार व्यवस्था तर करून राहिलेच आहे.”

४ ते ५ च्या दरम्यान आसफअलीसाहेब, डॉ. पट्टाभी, जवाहरलालजी, लेडी माऊंटबॅटन, जयप्रकाश वगैरे एकामागून एक येतच होते.

६ वाजता बिरलाभवनमध्येच प्रार्थना झाली. आज बापूजींनी प्रवचन केले. त्यात ते म्हणाले,

“आज तर माझा दिल्लीतील दुसराच दिवस आहे. परंतु दिल्ली शहर मला मृतांच्या शहरासारखे दिसते आहे.”

बिरलाभवनात का राहावे लागले याचा खुलासा करत ते म्हणाले,

“भंगी कॉलनीत राहणे मला फार आवडते. असे असले तरी तेथील माझा खर्चसुद्धा बिरलाबंधूच करत होते. परंतु भंग्यांमध्ये राहून मी त्या लोकांची काही तर सेवा करू शकतो असे समाधान मला वाटत होते. मी महालात राहण्याकरिता इथे आलेलो नाही. परंतु भंगी कॉलनीत नर्वासित पडलेले आहेत, ते कुठे जातील? मी श्रीमंतांचा मित्र आहे खरा, परंतु मी कधीही त्यांची खुशामत करत नसतो. परंतु त्यांच्या पैशाचा सदुपयोग करण्याचा मी नेहमीच प्रयत्न करत असतो. मी गरिबांचा मित्र आहे. अशा प्रकारे मी दोघांचाही मित्र आहे. माझे पोट भरण्याकरिता यांच्याकडून मी कधीही पैसा घेत नाही. पोट तर ईश्वरच भरत असतो. मी तर ईश्वराचा चाकर आहे. ईश्वर आपल्या चाकराला खायला तर देतच असतो.”

मग आलेल्या निर्वासितांना संबोधत बापूजी म्हणाले,

“जे दिल्लीबाहेरून आले आहेत त्यांनी धीर ठेवला पाहिजे. इथे एक असा दीनदलित माणूस अडकून पडला आहे की ज्याच्याकरिता सर्व धर्म समान आहेत ही गोष्ट तुम्ही इथे समजून घेतली पाहिजे. मला तर पंजाबमध्ये जायचे होते आणि अजूनही तिथे जाण्याची माझी इच्छा आहे. पण हे तुमच्या हाती आहे. पाप करण्याची स्पर्धा थोडीच होऊ शकते? एकीकडे कायदेआझम म्हणतात की आम्ही हिंदूंना आधी खाऊ घालू आणि नंतर आम्ही खाऊ. हिंदू आमचे भाऊ आहेत. इतके म्हटल्याने काम कसे भागेल! खरे म्हणजे ही गोष्ट सांगायची आहे की करायची आहे. माझे चालले तर मी असेच म्हणून की जिथे आहा तिथेच मरा, परंतु पळू नका. पण

माझे कोण ऐकतो? दिल्लीत संचारबंदी कशाकरिता? आज तर दिल्ली मृतांचे शहर झाले आहे. मी विनंती करतो की तुम्ही जसे ऐक्य १५ ऑगस्टला दाखवले होते तसेच ऐक्य जर आता दाखवाल तर त्यामुळे तुमचे, हिंदुस्थानचे आणि पाकिस्तानचेही भले होईल.

आजच्या प्रार्थना प्रवचनाचा हा सार आहे.

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी दोनेक तास लिहवून घेण्याचे काम केले. पाऊणेनऊ वाजता बापूजी फिरले. साडेदहा वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले. ११ वाजेपर्यंत देवदासकाकांबरोबर गोष्टी केल्या. ११।। वाजता बापूजी झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

११ सप्टेंबर १९४७

आज चुकून आम्ही सर्व दोन वाजता उठलो आणि दररोजप्रमाणे प्रार्थनाक्रमही चालला. प्रार्थनेनंतर लक्षात आले की आता कुठे ३.० वाजले आहेत. यामुळे आम्ही परत झोपलो आणि ५ वाजता उठलो. गरम पाण्यात मध घेऊन बापू कामाला भिडले. टपाल पाहिला. साडेपाच ते सहा फिरले. फिरत असताना हुल्लडीसंबंधीच गोष्टी सुरू होत्या. ६।। ते ६ ७।। स्नानादी नित्यक्रम. ८।। वाजता १२ अंस दूध, दोन खाकरे आणि भाजी घेतली. हुल्लडीसंबंधी मौलानासाहेबांशी गोष्टी. शहरात संचारबंदी फार कडक होती. कोणाचीही जरी मोटार असली तरी पोलीस ती थांबवू शकत होते आणि त्याने जर ती उभी केली नाही अथवा पास दाखवला नाही तर गोळी चालवायचा पोलिसांना सूट होती. या सर्व गोष्टी मौलानासाहेबांनी सांगितल्या. साडेदहा वाजता जवाहरलालजी, राजाजींशी चर्चा. ११ वाजता आराम घेण्याकरिता बापूजी आडवे झाले. १२ वाजता इर्विन रुग्णालय पाहायला गेले. प्रत्येक रुग्णाच्या खाटेजवळ गेले. २ वाजता परतले. येऊन माती घेतली. एवढ्यात शिखांचे प्रतिनिधीमंडळ आले. म्हणाले, “किरपाण ठेवायची सरकारने मनाई केली आहे, परंतु हे तर आमच्या धर्माचे चिन्ह आहे.”

बापू म्हणाले, “धर्मासारखी गोष्ट कुठे राहिली आहे? याच किरपाणाच्या मदतीने तुम्ही आयाबहिणींची अब्रू लुटता. मग तिला धर्माचे चिन्ह कसे म्हणता येईल? सध्या सरकारने ९ इंचांची किरपाण ठेवण्याची परवानगी तर दिलेलीच आहे. ३ फुटांचीच पाहिजे असे कशाकरिता?” असे म्हणून बापूंनी सर्वांना गप्प बसवले.

३।। वाजता पाकिस्तानचे उच्चायुक्त झहीरसाहेब बापूंना भेटायला आले. बापूंना विनंती करत ते म्हणाले, “तुम्ही कलकत्त्यात केले आहे ते पाहिल्यानंतर गांधी मुसलमानांकरिता काहीही करत नाहीत अशी तक्रार करण्याचा मुसलमानांना अधिकारच

राहत नाही. तुम्ही आमच्याकरिता फार फार केले आहे. शांततेकरिता माझा काही उपयोग करता येत असेल तर करा. मी स्वतः पूर्व पश्चिम पंजाबमध्ये जायला तयार आहे.” असेच ते भरपूर काही म्हणाले.

सव्वाचार ते ६ पर्यंत महाराज्यपालांना भेटायला गेले. ६ वाजता परत शिखांचे प्रतिनिधीमंडळ आले. खरा शीख कसा असतो ते बापूंनी त्यांना सांगितले.

आज पाऊस असल्यामुळे घरातच प्रार्थना झाली. जवाहरलालजी, राजकुमारीबहेन इत्यादी पुष्कळ होते. त्यानंतर बापूजींनी ढेबरभाई आणि श्यामळदासकाकांबरोबर चर्चा केली. फिरत असताना बापूंनी कृपलानीजींबरोबर चर्चा केली आणि पाऊणेदहा वाजता ते अंथरुणावर पडले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१२ सप्टेंबर १९४७

नेहमीप्रमाणे ३।। वाजता प्रार्थना, प्रार्थनेनंतर 'हरिजनबंधू'चे काम केले. ५ वाजता फिरण्याकरिता उठले. फिरत असताना कृपलानीजींबरोबर गोष्टी केल्या. मग सरदार आले. मालीश सुरू असताना पूर्ण वेळ सरदारशी बोलत होते. सुरू असलेली हुल्लड, शीख, किरपाण, निर्वासित इत्यादींविषयी पुष्कळ गोष्टी केल्या ७ वाजता बापूजी आंधोळीला गेले. ८ वाजता मौलानासाहेब, जवाहरलालजी आले. निर्वासितांकरिता यमुनेच्या काठावर झोपड्या बांधून देण्याच्या योजनेसंबंधी त्यांनी सांगितले. लोकांनी काम करावे आणि राहावे. आता शहराची परिस्थिती नियंत्रणात आली आहे, परंतु ती सर्व सैन्यामुळे.

१० वाजता जीवणजीभाई वगैरे नवजीवन कार्यालयाचे लोक आले. बापूंनी 'हरिजन' बंद करायला सांगितले ('हरिजन' पोहोचू शकत नव्हते म्हणून.). परंतु लोकांना आणि 'नवजीवन'ला हे पटले नाही.

सव्वादहा वाजता आराम घेण्यासाठी बापूजी आडवे झाले. साडेदहा वाजता राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे लोक आले आणि ते थोड्या वेळाने गेले. बापू त्यांना म्हणाले की आर.एस.एस.च्या लोकांचाच या दंगलीमध्ये हात आहे आणि तेच हा गोंधळ निर्माण करत आहेत अशा बातम्या माझ्याकडे येत आहेत.

आर.एस.एस.चे गुरू म्हणाले, "हे खोटे आहे. मला स्वतःलाच आता शांतता हवी आहे. इतकेच की ज्या कोणाला फसवण्यात आले आहे त्याला सोडवणे आमचे कर्तव्य आहे. आणि हेच आमचे धोरण आहे."

बापूजी म्हणाले, "जर तुमचे हेच धोरण असेल तर तुम्ही 'आमचे हे धोरण आहे आणि आमच्यावरील हा आरोप खोटा आहे आहे' असे एक निवेदन काढायला पाहिजे."

परंतु गुरुजी म्हणाले, “आर.एस.एस.चे लोक मला भेटायला आले होते आणि त्यांचे हे धोरण आहे असे त्यांनी मला सांगितले असे तुम्हीच सांगा.”

बापू म्हणाले, “मी तर सांगेनच, परंतु तुम्ही जर प्रामाणिक असाल तर तुम्ही हे निवेदन काढायला पाहिजे.”

ते गेल्यानंतर इतर १-२ लोक भेट घेण्याकरिता आले. बापूजी सकाळी ३।। वाजता उठले होते. परंतु अजूनपर्यंत ते आराम घेऊ शकले नव्हते.

११।। वाजता आम्ही मुसलमान निर्वासितांची छावणी पाहायला गेलो. आधी जुम्मामशीद पाहायला गेलो. आज शुक्रवार असल्यामुळे तिथे खूप मुसलमान बंधू होते. जुम्मामशिदीत जाताच लोकांच्या घोळक्याने बापूजींना घेरले. फार घाण होती. उकाडा पण असह्य होता. अशा वातावरणात बापूजी चप्पल काढून फिरले. परंतु खूपच चीड आणि क्रोधाचे वातावरण होते. बापूंना त्याची पर्वा नव्हती. ५,००० निर्वासित होते. बापूजी संपूर्ण जुम्मामशिदीत फिरले. त्यांच्या जीवनात जुम्मा मशीदीत तर ते पहिल्यांदाच आले होते. संपूर्ण इमारत दगडांची बनलेली आहे. जवळपास २९० वर्ष जुनी आहे. असे असूनही जशीच्या तशीच आहे. काहीही तुटले नाही.

तेथून निझाम महालात (पॅलेस) गेलो. इथे संपन्न कुटुंबातील लोक होते. परंतु तिथे संपूर्ण नरकच होता असे म्हटले तरी चालेल. भगिनी आधीच तयार केल्याप्रमाणे एकामागून एक येत होत्या. सर्वांच्या तोंडावर लिपस्टिक होती. आणि जणू काय त्यांच्यावर कोणतेही दुःख कोसळले नव्हते असे कृत्रिम वातावरण होते.

हे सर्व पाहून ३ वाजता आम्ही परतलो. आल्याबरोबर बापूजींच्या मुलाखती सुरू झाल्या. परंतु बापू फारच थकलेले होते. यामुळे अर्ध्या मुलाखतीतच ते झोपले. ३।। वाजता लियाकत अलीखानचे भाऊ आणि निझामचे मंत्री सर सुलतान हेही आले. ते म्हणाले,

“तुम्हाला आमची जी मदत पाहिजे ती घ्या. या शहराला वाचवणारे तुम्हीच आहा. आम्हांला असा पाकिस्तान नको.”

४।। वाजता शिखांचे आणि येथील व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधीमंडळ आले. हे लोक अतिशय संतापून सांगत होते की मुसलमानांनी आम्हांला जो त्रास दिला आहे तो आम्ही कधीही विसरू शकणार नाही.

बापूंनी सर्वांना शांत केले आणि म्हणाले, “परंतु आपण वाईट माणसाबरोबर वाईट व्हायला पाहिजे की आपल्याला मिळालेल्या चांगल्या गुणांचा उपयोग करून त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणली पाहिजे? तुम्हीच सांगा आपल्याला शोभेल अशी कोणती गोष्ट आहे?” सर्व एकदम शांत झाले.

मग प्रार्थना झाली. आज दररोजपेक्षा जास्त संख्या होती. सरहद्द प्रांतातील गिरधारीपुराहून तार आली होती की “काहीही करा, पण बादशाह खानचा प्रदेश वाचवा.”

याबद्दल बापू म्हणाले,

“देशात फिरत असताना एखाद्या लहान मुलालाही जिथे भिती वाटत नव्हती तिथे असे काय होऊन राहिले आहे की आज सर्व घाबरलेले आहेत? मी माझा राग कोणावर काढू? माझ्याच भावंडांवर ना? माझा भाऊ जर पागलपणा करत असेल तर मी सुद्धा पागल व्हायला पाहिजे काय? माझ्या स्वतःच्या भावाला वेड लागले होते. तो आईवडिलांना मारत होता. असे असले तरी त्याला कोणीही मारले नाही. उलट त्याची कीव करत होते. आपण तर ठीक आहो, पण आपली भावी प्रजा म्हणेल की ‘आमच्या आजोबांना स्वातंत्र्याची गोड भाकरी मिळाली होती पण ते ती पचवू शकले नाही आणि ते एकमेकांचे गळे कापत होते. अशा विचित्र परिस्थितीत आपण आपल्याला टाकू नये. हिंदू धर्माला आणि शीख धर्माला वाचवायचे असेल तर एकच उपाय आहे आणि तो हा आहे की आपण माणुसकी सोडायला नको. हा तर

निसर्गनियम आहे, माझा, तुमचा वा एखाद्या न्यायाधिकाचा नाही. एक ७७-७८ वर्षांचा म्हातारा, ज्याने जग पाहिलेले आहे, भरपूर अनुभव घेतला आहे, २० वर्ष जंगली देशात राहिला आहे, आणि जो रामनामाचे मूल्य विसरलेला नाही तो माणूस जर तुम्हांला सांगतो आहे की वाईटपणाचा बदला चांगुलपणाने घ्या तर त्याला काही मूल्य असेल ना?”

मग जुम्मा मशिदीचे, निझाम पॅलेसचे वर्णन केले. आणि झहीदसाहेब आणि लियाकत अलींचे लहान भाऊ जे सकाळी भेटायला आले होते त्यांनी बापूंना जे सांगितले ते बापूंनी सांगितले. (हे वर आलेले आहे.) बापूंनी प्रार्थनेत ती गोष्ट जाहीर केली.

नंतर मुसलमानांना उद्देशून बापू म्हणाले,

“मुसलमानांच्या घरांत खूप शस्त्रास्त्र असल्याचे मी ऐकले आहे. असे असेल तर मी त्यांना विनंती करतो की तुम्हांला जर मोगल काळातील इमारती (जुम्मा मशीद इत्यादी) सुरक्षित ठेवायच्या असतील तर तुम्ही इमानदार असायला पाहिजे. तुमचे नीट रक्षण होईल हे पाहणे सरकारचे काम आहे, धर्म आहे. परंतु तुम्हांला जर हिंदुस्थानातच राहायचे असेल तर तुम्ही हिंदुस्थानशी निष्ठावंत राहायला पाहिजे. कलकत्त्यात ज्याप्रमाणे सर्वांनी मला आपली शस्त्रे सोपवली होती त्याप्रमाणे इथेही मला शस्त्रे सोपवा. सरकार तुम्हांला शिक्षा करणार नाही. आणि ज्यांना शस्त्रे ठेवायची असतील त्यांनी परवाना घेऊनच ती ठेवायला पाहिजे. तोच त्यांचा धर्म आहे. यामुळे मुसलमान भावंडांना मला सांगायचे आहे की तुम्ही तुमची अंतःकरणे स्वच्छ करा. नाही तर हे इतके सुंदर दिल्ली शहर नष्ट होईल.

“आणि अखेरीस आर.एस. एसचे गरू जे म्हणाले होते तेसुद्धा बापूजींनी जाहीर केले. (हा संदेश वर दिलेला आहे आणि गुरुजींशी जो संवाद झाला होता तोच बापूजींनी जाहीर केला.)

प्रार्थनेनंतर सरळ फिरायला गेले. आज बापूजी ९१। वाजताच अंथरुणावर पडले. लॉर्ड इस्मे कराचीला गेल्याची बातमी बापूंना सायंकाळी मिळाली होती. बापूजी खुश झाले.

बिरला भवन, नवी दिल्ली,

१३ सप्टेंबर १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर तर दररोजप्रमाणे बापूजी आपल्या कामाला लागले. साडेपाच वाजता फिरायला जाण्याकरिता उठले. आतापर्यंत वातावरणाच्याच गोष्टी सुरू होत्या. नंतर मालीश, आंघोळ.

साडेआठ वाजता मौलानासाहेबांबरोबर खाजगीत चर्चा केली. त्यात जवळपास १० वाजले. नंतर दिवाण चमनलाल आले.

जिनासाहेबांनी आज एक निवेदन जाहीर केले आहे. हिंदुस्थान सरकार जे करते आहे त्यासंबंधी ते होते. यामुळे बापू संतापले. बलदेवसिंगजी आणि सी. एच. भाभा भेटायला आले. त्यांना बापूजी म्हणाले, “हे निवेदन तुम्ही कसे काय काढले असे तुम्ही त्यांना विचारायला पाहिजे. त्यांना जर शांतता स्थापित होणे नको असेल तर त्यांनी तसे सांगावे.वगैरे.”

पुराणा किल्ल्यात निर्वासितांची जी छावणी होती ती पाहायला आम्ही ११।। वाजता गेलो. परवा इथूनच गोळीबार होत होता. जशी आमची मोटार आत गेली तसे निर्वासित ‘गो बॅक’ म्हणू लागले. कोणत्या तरी दंगलखोराने मोटारीची दारे उघडून टाकली. ब्रिजकृष्णजींनी ती लगेच बंद केली आणि दिवाण चमनलालना मोटर परत न्यायला सांगितले. बापूजी नाराज होत म्हणाले, “मी अशा प्रकारे कोणालाही घाबरत नाही. मला मारायचे असेल तर मारून टाकू द्या. परंतु मला इथेच उतरायचे आहे.” यामुळे परत मोटर आत घेतली. बापू मोटारीच्या पायरीवर उभे राहून लोकांना म्हणाले, “माझ्याकरिता सर्व धर्म समान आहेत.” लोक म्हणाले, “खोटी गोष्ट आहे.” लोकांमधील किती तरी सुझ बंधू लोकांना शांत ठेवायचा प्रयत्न करत होते. अखेरीस बापू म्हणाले, “मी तर करायला वा

मरायला आलो आहे. हे तुम्हांला मान्य करायचे असेल तर करा.” (तिथे मुसलमान निर्वासित होते.)

२।। वाजता घरी आलो. माती घेऊन बापूजी आराम करण्याकरिता पडले. एवढ्यात जमियतचे सचिव मौलाना इझबुल रहेमान आले. बापूंशी बोलत असताना ते म्हणाले, “पाकिस्तानमध्ये मुसलमान जरी हिंदूंचा छळ करत असतील तरी त्याचा बदला इथे का?” बापू म्हणाले, “तुम्ही सगळे जे राष्ट्रीय मुसलमान आहा त्यांनी निवेदन काढून सांगायला पाहिजे की आम्ही आजचे जिनासाहेबांचे भाषण वाचले. आणि पुढे जाऊन त्यांना विचारायला पाहिजे की तुम्ही तेथील हिंदूंना सुरक्षित ठेवू शकता काय? तुमच्याकडे त्या हिंदूंकरीता जर जागा नसेल तर पाकिस्तानमध्ये हिंदू राहू शकत नाही असे जाहीर करा. तुम्ही जर तिथे हिंदूंना सुरक्षित ठेवाल तर इथे आम्ही सुरक्षित राहू शकू.”

त्यानंतर प्रार्थनेपर्यंत एकामागून एक मुलाखती सुरू होत्या.

प्रार्थनेत हकीमसाहेब, अनसारीसाहेबांसंबंधी बोलताना बापूजी म्हणाले,

“१९१५ साली मी दिल्लीत आलो तेव्हा आचार्य रुद्रचंद्र प्राचार्य होते. मी तर त्यांना ओळखत नव्हतो. परंतु आमचा परिचय एंड्रयूज आणि श्रद्धानंदजींनी करून दिला. आणि त्यांच्याद्वारे हकीमसाहेबांशी आमची ओळख झाली. त्या वेळी त्यांना दिल्लीचे बादशाह म्हणून संबोधिल्या जात असे. ते कोणत्याही हिंदू-मुसलमानांवर औषधोपचार करायचे. त्यांच्याजवळ जातिभेद नव्हता. आणि गरीब बांधवांना तर ते मोफत औषधोपचार करायचे. त्यांच्या मुलीला, जोहराला जीव वाचवण्याकरिता हॉटेलमध्ये आश्रय घ्यावा लागला आहे. आपल्या हिंदू धर्माकरिता तर ही लाजेची गोष्ट आहे असेच म्हटले जाईल.

“मी आज पुराणा किल्ल्यातसुद्धा गेलो होतो. आणि इतर हिंदू छावण्याही पाहिल्या. अनेक लोक माझ्यावर संतापलेले होते, तसेच बऱ्याच लोकांच्या

चेहऱ्यावर प्रेमाची भावनाही होती. परंतु माझ्या अंतःकरणात मात्र सर्व एकच होते. एका झाडाच्या सर्व फांद्या समान असतात. यात काय उजवे आणि काय डावे हे कसे सांगता येईल? आज आपण कोणाला घाबरायला पाहिजे? मानवजातीला? माझ्या अंतःकरणावर आघात झाला होता. आपली दिल्ली मोठे शहर आहे, इंद्रप्रस्थ आहे. ज्या दिल्लीत पांडवकौरव राहिले, मोगल राजवट होऊन गेली अशी ही ऐतिहासिक दिल्ली ! इथे कोणत्या तरी खुनीने श्रद्धानंदजींचा खून केला होता. दिल्लीला बट्टा लावला. परंतु त्यांनाच मुसलमान जुम्मा मशिदीत घेऊन गेले होते. या दिल्लीची आज बदनामी होते आहे.

“आज जवाहरलालजी-सरदार लाचार झाले आहेत. जे जवाहरलाल आणि सरदार स्वातंत्र्य संघर्षात आघाडीवर उभे असायचे आणि हसतमुखाने वीर पुरुषाप्रमाणे लढत होते त्यांच्या चेहऱ्यावर मी कधीही अशी लाचारी पाहिली नाही जशी मी आजकाल पाहतो आहे. माझ्या डोळ्यासमोर लोकांना वस्तीबदल करायला लावण्याची माझी इच्छा नव्हती. तरीही ईश्वराला ती करायला लावायची असेल तर ईश्वराला मी म्हणेन की असे होण्यापूर्वी मला घेऊन जा.

“दोन्ही सरकारांना लढू द्या. परंतु प्रत्येक जण जर कायदा हातात घेईल तर सरकार राहणारच नाही.”

कायदेआझम म्हणाले की “संघराज्याने तुमचा सर्वनाश केला आहे. यामुळे तुम्हांला जर इथे आणायचे असेल तर निधी गोळा करा आणि तो मला द्या.”

बापू म्हणाले,

“निधीबद्दल मला काहीही म्हणायचे नाही. परंतु पंजाबमध्ये काय झाले? हो, बिहार आणि कलकत्त्यात झाले आहे, परंतु त्यांनी अपराध कबूल करून त्याचे प्रायश्चित्तही घेतले आहे. मी तर जिनासाहेबांना मैत्रीखातर सांगतो आहे की पश्चिम

पंजाबमध्ये आज एक तरी मुलगी खरोखरच सुरक्षित आहे काय? आणि अशी निवेदने काढल्याने तुम्हांला शांतता कशी मिळू शकेल? जर झगडायचेच असेल तर मोकळ्या मैदानात येऊन लढा. जर हिंदूंनी अपराध केला असेल आणि मी जर सही करूनही तिथे गेलो नाही तर मी हिंदूंनी अप्रामाणिकपणे वागलो असे सिद्ध होईल. याप्रमाणे मी जर मुसलमानाची चूक दाखवली नाही तर मी मुसलमानांशी प्रामाणिक नाही असे म्हणावे लागेल. याचे कारण माझ्याजवळ हिंदू-मुसलमान असा कोणताही भेदभाव नाही. मला कोणत्याही धर्माला धोकेबाज होऊ द्यायचे नाही.

यानंतर असफअली साहेबांविषयी कोणत्या तरी 'रिपब्लिक' नावाच्या वर्तमानपत्राने छापले आहे की ते पाकिस्तानची सेवा करत आहेत आणि हिदुस्थानची फसवणूक करत आहेत. त्याबद्दल बापू म्हणाले,

असे लिहिणे हे विष पसरवण्यासारखे आहे. असफअलींनी इतकी वर्षे काँग्रेसची सेवा केली आणि आता जर ते अप्रामाणिक असल्याचे सिद्ध होत असेल तर जरूर त्यांना गोळी मारा, परंतु अशा खोट्या अफवा पसरवणे हा भयंकर अपराध आहे.

बापूजी दहा वाजता झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१४ सप्टेंबर १९४७, रविवार

साडेतीन वाजता प्रार्थनेकरिता उठले. प्रार्थनेनंतर बापूजी आपल्या दररोजच्या कामाला लागले. सव्वापाच वाजता फिरण्याकरिता उठले. फिरत असताना विशेष असा कोणताही विषय निघाला नाही. फिरल्यानंतर पाऊणेसात वाजता सरदार वल्लभभाई आले. बापूजींशी बोलताना ते म्हणाले की, “रात्रभर ‘डॉन’ कायालयातून गोळ्या सुटत होत्या. सैन्याने चारदा आत शिरण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु कोणाचीही हिंमत होत नव्हती. अखेर मोठ्या मुश्किलीने आत शिरले तर ते लोक छतावरून उड्या मारून पळून गेले. परंतु आतून बराच दारुगोळा निघाला. बाकी पुराना किल्ल्यात जे लोक भरलेले आहेत त्या सर्वांना पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे. त्याकरिता व्यवस्था करण्यात आली आहे.” काल जिनासाहेबांनी काढलेल्या निवेदनासंबंधीही चर्चा झाली.

मसाज, आंधोळीनंतर जेवता जेवता बापूजींनी मौलानासाहेबांबरोबर खाजगीत चर्चा केली.

थोडा आराम केल्यानंतर १२। वाजता आम्हांला ईदगाह आणि झेंडामैदान पाहायला जायचे होते, परंतु तेवढ्यात परत सरदार वल्लभभाई आले. त्यांनी थोडा हास्यविनोद केला तर बापू म्हणाले, “इतक्या दुःखद वातावरणातही सरदार हास्यविनोद करू शकतात म्हणूनच हे टिकून आहेत.”

या दोन्ही ठिकाणी अतिशय घाण होती. भयंकर वास येत होता. इमारतींचे मोडतोड केलेले सामान पडलेले होते. मी आणि आभाबहेनने चपला घातलेल्या नव्हत्या. यामुळे काही मौलवींनी बापूजींना आत जाऊ दिले नाही. यामुळे किती तरी मुसलमान बांधव बडबडत होते, “जरूर आत न्या, कळेल तर खरे.” बाकी तर यांच्या पद्धतीप्रमाणे

जेव्हापासून बापूंची मोटर उभी राहिली सर्वत्र आक्रंदन सुरू होते. ईदगाहमधून परतायला श।। वाजला होता.

परतत नाही तोच काही मुसलमान बंधू भेटायला आले. बापूजी त्यांना अतिशय कठोर शब्दांत म्हणाले, “तुम्ही जर राष्ट्रवादी मुसलमान आहा तर जिनासाहेबांप्रमाणे निवेदन का काढत नाही?”

यानंतर दुसरे काही मुसलमानबंधू आले, त्यांनासुद्धा हेच सांगितले, “हिंदुस्थानातील मुसलमानांना बळजबरीने पाकिस्तानात पाठवून देण्यात यावे ही गोष्ट माझ्या तोंडून तुम्ही कधीही ऐकणार नाही. तुम्हांला मारत जरी असतील तरी इथेच मरा हेच तुम्ही माझ्या तोंडून ऐकाल.”

मुसलमान बंधूंनी कलकत्त्याप्रमाणे एखाद्या मुसलमानाच्या घरात राहण्याचे निमंत्रण बापूंना दिले. ते म्हणाले, “असफसाहेबांचे घर आहे. तुम्ही आला तर ते घर संकटातून वाचेल.” बापूंनी तिथे जायला होकार दिला. त्या घराची साफसफाई करण्याकरिता ब्रिजकिशनजीबरोबर मी गेले. तिथे घेऊन जायच्या सामानाची बांधाबांध करण्याकरिता आभाबहेनला मागे थांबवले. परंतु असफसाहेबचे घर दरियागंजमध्ये होते. तिथे सारख्या गोळ्या चालत होत्या. शिवाय कलकत्त्यात आणि दिल्लीत फार अंतर होते. या सर्व गोष्टींबद्दल आम्ही स्थानिक मुसलमानांशी विचारविनिमय केला. अखेरीस मी तर म्हणाले की डॉनच्या कार्यालयातून जर गोळी आली आणि त्यामुळे गांधीजींना जर काही झाले तर हिंदुस्थानातील एकही मुसलमान वाचणार नाही. आणि असे करत असताना या मोहल्ल्यातील सैन्य जर काढून घेण्यात आले तर कसे? बरीच चर्चा केल्यानंतर या बांधवांना असे वाटले की हे म्हणणे उचित आहे. “गांधीजींना आम्ही परत असे करायला सांगणार नाही” असे ते म्हणाले.

५ वाजता परतल्यानंतर मी बापूजींना वरील सर्व हकिगत सांगितली. बापूंनी जाणे रद्द केले. ५ वाजता बापूजी माऊंटबॅटनना भेटायला गेले. सव्वासहा वाजता तिथून परतले. साडेसहा वाजता दूध घेऊन प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनोत्तर प्रवचनात ईदगाह आणि झेंडामैदानाचे वर्णन करताना बापूजी म्हणाले,

“मी हिंदूंच्या छावणीत गेलो आहे परंतु आपल्या जुन्याच घाणेरड्या सवयींमुळे तिथे खूप दुर्गंधी येत होती आणि खूपच घाण होती. माझ्या नाकाला तर वास येत नाही, परंतु माझ्याबरोबर या ज्या पोरी होत्या त्यांनी मला हे सांगितले. आज आपले सैन्य बंदूक घेऊन उभे आहे. परंतु माझे चालले तर मी यांच्या हाती कुदळ देईन. मी अनेक छावण्या चालवल्या आहेत. आपण दुःखातून सुख निर्माण केले पाहिजे. दररोज एकेकाने क्रमवार झाडझूड केली पाहिजे, कामचलाऊ संडास उभे केले पाहिजे, खाण्याकरिता एकाच ठिकाणी स्वयंपाक केला पाहिजे, न्हाणेधुणे एकाच ठिकाणी व्हायला पाहिजे. छावणीत साफसफाई कशी ठेवायची हे मी इंग्रजांपासून शिकलो आहे. आणि सर्वांनी मिळूनमिसळून काम केले तर काम जाणवणारच नाही.”

मग हिंदू-मुसलमान ऐक्यासंबंधी दररोजप्रमाणे बोलले.

प्रार्थनेत आलेल्या एका बंधूने प्रश्न केला - “हे सर्व तर सुरूच आहे, पण वस्तीबदल करायचा की नाही यासंबंधी एक निर्णय घेतला पाहिजे.”

बापू म्हणाले, “वस्तीबदल जर होणार असेल तर ईश्वराने मला उचलून न्यावे इतकेच मी म्हणेन.”

त्यानंतर राजकुमारीबहेन आणि इतर मंत्री आले. ९ वाजता बापूजींनी मौन घेतले. ९।। वाजता अंथरुणावर पडले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१५ सप्टेंबर १९४७, सोमवार

बापूजी ३.३०वाजता प्रार्थनेकरिता उठले. तोंड धुऊन प्रार्थना केली. मौन असल्यामुळे 'हरिजन'चे आणि टपाल लिहिण्याचे काम सुरू केले. मौन असल्यामुळे मुलाखतीकरिता कोणी विशेष येणारेसुद्धा नव्हते. बाकी तर बापूजींचे आज खूप विचारमंथन सुरू आहे असे वाटत होते.

दररोजप्रमाणे दिनक्रम चालला. पाऊस खूपच जोरात सुरू आहे. निर्वासितांचे कसे सुरू असेल याची बापूजींना काळजी होती. प्रार्थनेतसुद्धा म्हणाले,

“मला पाऊस जितका गोड वाटत असे तितका कालचा पाऊस मला गोड वाटला नाही. माझे लक्ष सारखे निर्वासितांकडे जात होते. तिथे ते उघड्या छावणीत पडले आहेत. भावाभावात जर रक्तपात झाला नसता तर हे हजारो बंधू, भगिनी, मुले अशा दयनीय अवस्थेत इथे का पडले असते? आजचे मौन ही माझ्याकरिता फार चांगली संधी होती. मला खोलवर विचार करायला वेळ मिळाला. दिल्लीवासीयांतसुद्धा माणुसकी राहिली नाही काय? हिंदू आणि शीख बंधू जर मुसलमानांना आपलेसे करतील तर निर्वासितांचा प्रश्न तर आपोआपच सुटेल. माझी प्रार्थना आहे की सर्वानी आपल्या सरकारवर विश्वास ठेवावा, बाकी मेलेल्याला कोणीही जिवंत करू शकत नाही. परंतु हे सगळे तर मेलेले लोक करत नाहीत? आपले स्वातंत्र्य तर अजून केवळ एक महिन्याचे बाळ आहे. त्या बाळाचे आपण किती हाल करत आहो?

आजचे प्रार्थनाप्रवचन खूपच कारुण्यपूर्ण होते. रात्री जवाहरलालजी वगैरे आले. त्यांच्याबरोबरसुद्धा अशाच गोष्टी केल्या.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१६ सप्टेंबर १९४७, मंगळवार

३.३० वाजता बापूजी उठले. प्रार्थना वगैरे रोजप्रमाणे. प्रार्थनेनंतर बापूजींचे लेखनाचे काम चालले. ५.३० वाजता फिरत होते. तेवढ्यात वल्लभभाई आले. त्यांच्याबरोबर काही खाजगी गोष्टी झाल्या. ८। वाजता परत येतो असे सांगून गेले.

फिरल्यानंतर मालीश, आंधोळ असे कार्यक्रम चालले. ८।। वाजता बापूजींना थोडी सवड मिळाली, आणि ते जेवले. जेवल्यानंतर भंगी कॉलनीत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची जी सभा होती तिला गेले. व्यवस्था सुंदर होती. या लोकांनी प्रार्थनासुद्धा फार चांगली आयोजित केली. प्रार्थनेनंतर ५०० सेवकांच्या प्रमुखाने सांगितले की “आमचे धोरण हिंदू धर्माचे रक्षण करणे आणि हिंदूंना पुढे आणणे आहे. आपल्या धर्मात गांधीजींसारखे महापुरुष आहेत आणि ते आज आपल्यामध्ये आहेत हे आपले परम सौभाग्य आहे. ते जो काही आदेश आपल्याला देतील तसे आपण करू.”

मग बापूजींचे प्रवचन सुरू झाले. त्याचा सार हा असा आहे -

“तुमच्यावर आरोप आहे की या मारहाणीत आणि कापाकापीत तुमचा हात आहे. जर असे असेल तर या महान संस्थेचा नाश होईल. मी तुमच्या पुढाऱ्यांना भेटलो आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की आम्ही हिंदूंचे रक्षण निश्चितच करत असतो. आमचा स्वसंरक्षणावर विश्वास आहे. परंतु इतरांना मारण्यावर नाही. यावर मी त्यांना विचारले, मग ही वस्तुस्थिती मी जाहीर करू? ते हो म्हणाले. जर असे असेल तर मला आनंद होईल. परंतु इतके लक्षात ठेवा की पाकिस्तानमध्ये जर कोणी हिंदू राहू शकत नसेल आणि हिंदुस्थानात कोणी हिंदू राहू शकत नसेल तर मी म्हणेन की या दोन्ही धर्मांचा नाश अटळ आहे. हिंदू धर्माचा तर मी विशेषच अभ्यासू आहे. हिंदू धर्मात सर्व धर्मांचा सार आहे. आज तर मोठ्या मुश्किलीने हिंदुस्थानचे नाव चालते. मला पुष्कळ लोक म्हणतात की तू मुसलमानांचा मित्र आहेस

म्हणजे तू हिंदूंचा आणि शिखांचा शत्रू आहेस. हे कसे काय? पण इतके खरे की मी १२ वर्षांचा होतो तेव्हापासून मी मुसलमानांचा मित्र आहे. परंतु माझ्या रोमारोमात हिंदुत्व भरलेले आहे. माझ्याकरिता सर्व धर्म एक आहेत. आणि अशाच प्रकारे शेवटच्या श्वासापर्यंत देशाची सेवा करत राहण्याची माझी इच्छा आहे.”

नंतर किती तरी बंधूभगिनींनी प्रश्न विचारले -

हिंदू धर्मात पापीला मारण्याची परवानगी आहे की नाही?

बापू - पापीला मारण्याची परवानगी आहेही आणि नाहीही. पापी माणसाला ओळखू शकत असाल तर मारा. परंतु जो माणूस शुद्ध असेल त्यालाच हा हक्क मिळतो. पापी माणूस पाप्याला कसा मारू शकतो?

प्रश्न - गीतेत भगवान कृष्णाने अर्जुनाला कौरवांना मारण्याकरिता का सांगितले होते?

बापू - हा प्रश्न विचारण्यासारखा नाही. वरच्या उत्तरात याचेही उत्तर मिळू शकेल. असे असले तरी मी म्हणेन की कोणी जर पापी असेल तर सरकार ते प्रकरण हाती घेईल. एकेक माणूस मनमानेल त्याप्रमाणे आपल्या हाती कायदा घेऊ शकत नाही. जर तुम्ही मला सरदार कराल आणि जो कोणी पंचमस्तंभीय असेल त्याला गोळी घालून संपवायचा हुकूम मी देईन. यामुळे आपण कायदा हातात घेऊ नये. जे सांगायचे आहे ते सांगून त्याचे उत्तर आपण सरकारला मागायला पाहिजे. नाही तर सरदार आणि जवाहरलाल कशाकरिता आहेत? ते तर तुमचे मूक सेवक आहेत. जर तुम्ही यांना सरकार चालवू द्याल तर हे चालवू शकतील. यांना पैशाची मुळीच भूक नाही, सेवेची भूक आहे. असे सांगतात की त्यांच्यात मतभेद आहेत. असा खोटा प्रचार कशाकरिता करायचा? हे लोक वर्षापासून सहकारी आहेत. दोघांचेही एकच ध्येय आहे आणि ते म्हणजे देशसेवा करण्याचे.

१।। ते १ वाजेपर्यंत सतत एकामागून एक मुलाखती सुरू होत्या. त्यात काही मुसलमानबंधूही होते. ३ वाजता बापूजी महाराज्यपालांकडे गेले. आम्ही दोघी बापूंना मोटारीपर्यंत सोडायला गेलो. मी म्हणाले, “बापूजी मलाही एक पट्टा द्या म्हणजे पट्टेवाली म्हणून मला तुमच्याबरोबर येण्याची परवानगी मिळेल.”

बापू म्हणाले, “तू तर आधी मवा म्हणत होतीस की पट्टेवाल्याचा वावर नको. आणि मग आता हे कसे? परंतु तुम्हा दोघींना पाहायला घेऊन जाईन.”

काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या सभेकरिता ४ वाजता बापूजी परत आले. कताई करताकरता बापू लोकांशी गोष्टी करत होते, आणि बापूंनी सर्वांना खरा सेवक होण्याकरिता मरण्याकरिता सांगितले.

६ वाजता नुर्वासितांच्या किंग्जवे छावणीत प्रार्थना करायला गेलो. आधी तर खूप आवाज ऐकू येत होता. तो शांत झाला आणि मग प्रार्थना सुरू झाली. कुराश शरीफ जसे सुरू झाले तसेच लोकांनी आरडाओरडीला सुरुवात केली. “हेच कलम आमच्या आयाबहिणींना बळजबरीने म्हणायला लावले होते. इथे तर आम्ही कोणत्याही हालतीत म्हणू देणार नाही,” “गो बॅक गांधी,” “गांधीजी मुर्दाबाद” अशा घोषणा होऊ लागल्या. त्यांना शांत करण्याकरिता सुचेताबहेनने खूप खूप प्रयत्न केला. अखेरीस ना प्रार्थना पूर्ण झाली ना भाषण झाले. मुश्किलीने बापूजींना मोटारीपर्यंत घेऊन जाता आले. मोटारीवरसुद्धा दगड आले. डॉ. दिनशा महेता तर उडी मारूनच मोठ्या मुश्किलीने गाडीत चढू शकले. मोटारीत बापू म्हणाले, “मी कबूल केले पाहिजे की आजचे दृश्य मला फार आवडले. माणसाला कुठे तरी आपला क्रोध काढायचे स्थान असायलाच पाहिजे. असे झाले तरच क्रोध हलका होऊ शकतो हे याचे कारण आहे. मला फ्रेंच क्रांतीची आठवण येते. तिथेसुद्धा अशाच प्रकारची हाणामारी झाली होती.”

७।।। वाजता घरी आलो. तिथे सरदार वल्लभभाई आले. त्यांच्याबरोबर एकांतात दोन तास गोष्टी केल्या. ६।। वाजता बापूजी झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१७ सप्टेंबर १९४७, बुधवार

३.३० वाजता प्रार्थना. नंतर रोजप्रमाणे क्रम राहिला. भेटायला येणारात मंत्र्यांमधील जवाहरलालजी, सरदार, मौलानासाहेब आले होते. या सर्वांबरोबर खाजगी चर्चा झाली. ४ वाजेपर्यंत जवळपास दररोजप्रमाणे कार्यक्रम सुरू राहिला.

चार वाजता प्रतिनिधीमंडळ आले. शीख फार चिडलेले होते. “सर्वच म्हणतात की इथे मुसलमान राहतील. परंतु इथे शीख राहतील असे कोणी म्हणतो काय? येथील सरकारही दडपण आणत नाही. तुम्हाला विचारून सरकार चालते. तुम्ही मुसलमानांकरिता इतके सगळे केले, परंतु आमच्याकरिता काय केले? पंजाब गेल्यानंतर इथे टेकण्याकरिता कोणती जागा आहे?”

अशा प्रकारे शीख संतापून मध्येच बोलत असल्यामुळ आधी बापूंनी त्यांना शांतपणे बोलू दिले. या लोकांचा राग हलका केला आणि मग बापूंनी उत्तर दिले,

“तुम्ही मला मला आधी विचारायला पाहिजे होते की मी सरकारचा ‘डिक्टेटर’ आहे काय? हे खरे आहे की मंत्री माझे मित्र आहेत. ते इथे येत असतात. तासंतास माझ्याशी गोष्टी करत असतात. परंतु माझ्यावर तुम्ही केलेला आरोप साफ खोटा आहे. मी जे तुम्हांला सांगतो आहे तसे जर झाले असते तर तुमची ही अशी अवस्था झाली नसती जशी आज झाली आहे. मी तर सांगत असतो की माझे चालले असते तर मी सैन्यच काढून घेतले असते. मग आतल्याआत कितीही मुसलमान लढले असते आणि मेले असते तरी मी फिकीर केली नसती. आणि नाही तर त्यांनी एकमेकांचे रक्षण केले असते. शिपायांच्या हाती तर कुदळ आणि पावडे दिले असते आणि सैनिकांना शेतात काम करा असे सांगितले असते. हे माझे स्वप्न आहे. हे काय शीख ऐकायला तयार होतील? ईश्वर नेहमी थोड्याफार इच्छाच पूर्ण करत नसतो

काय? यामुळे मी तर श्रद्धापूर्वक ईश्वराचे नाव घेऊन काम करणारा माणूस आहे. आणि तुम्ही जी एकेकाचा बदला घेण्याची मागणी करत आहा ते सरकारचे काम नाही काय? ” लढायचे असेल तर सरकार लढेल. तुम्ही सरकारला मदत करा. आज तर दोघेही सारखेच आहेत. कोणाला काय म्हणू? मला माहीत आहे की पंजाबमध्ये तुमच्यावर खूप जुलूम झाला आहे. शत्रुत्व करण्याची ही पद्धत आहे काय? मला हे सर्व पाहण्याची इच्छा नव्हती. ईश्वराजवळ माझी हीच प्रार्थना आहे की त्याने मला मी चांगला असतानाच घेऊन जावे आणि सध्या तुमच्याशी मी जे बोलतो आहे ते बोलत असतानाच ईश्वराने जर मला उचलले तर मी आनंदाने चाललो जाईन. अरे या पोरी इथे पडलेल्या आहेत, त्याचे काय होईल असे मला वाटत नाही. इतकी सगळी पत्रे पडली आहेत त्यांचे काये? इतक्याने तुम्हांला समजत असेल तर समजून घ्या, आणि नसेल कळत तर न कळो. माझे कर्तव्य मी पार पाडले आहे.”

बापूजी जवळपास अर्धा तास असे धाराप्रवाह बोलले. फार थकले होते. नंतर अंगूर आणि साबूदाण्याची कांजी घेतली. जवळपास ६। वाजता येथीलच कापडगिरणीतील मजुरांकरिता आम्ही प्रार्थना करायला गेलो. अंदाजे हजारो लोक होते. प्रामुख्याने मजुरांची उपस्थिती होती. ध्वनिक्षेपक काम करत नव्हता. आणि आतबाहेर हुल्लड करणारे लोक असल्यामुळे कानावर काहीही पडत नव्हते. परंतु एका पंजाबी माणसाचा आवाज मोठा होता. त्याने नंतर बापूजींचे शब्द परत मोठ्या आवाजात सांगायला सुरुवात केली.

बापूजींनी आधीतर शांततेकरिता विनंती केली आणि नंतर म्हणाले,

“प्रार्थना अंतःकरण स्वच्छ करणाऱ्या झाडूसारखी असते. आणि ती ईश्वराकडे आपला निरोप पोहचवण्याचे एक साधन आहे. ईश्वराची अनेक नावे आहेत. जगात जितकी माणसे आहेत त्यांच्यापेक्षाही ईश्वराची जास्त नावे आहेत. या शक्तीची जर आपल्याला ओळख पटली तर मला खात्री आहे की आपल्याला

कोणतीही गोष्ट कधीही करावी लागणार नाही. मला माहीत आहे की पंजाबींवर दुःखाचा फार मोठा वर्षाव झाला आहे. परंतु आता याचा बदला घेण्याची माणूस जर इच्छा करील तर आपण सर्व खाली आणि अजून खाली पडत जाऊ. १५ ऑगस्टला आपण स्वतंत्र झालो हे जरी खरे असले तरी दुःखाची गोष्ट ही आहे की आपल्या देशाची फाळणी झाली आहे. असे जरी असले तरी आपण आपल्या अंतःकरणांची फाळणी होऊ देऊ नये. हीच गोष्ट मी हिंदू-मुसलमान बंधूंना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतो आहे. मी तर म्हातारा झालो आहे. माझ्याजवळ तर केवळ ईश्वराचेच शस्त्र आहे, दसरे काहीही नाही. तुमचे मन जर जिकू शकत असेन तर मला जगण्यात रस वाटेल. तुम्हांला असे वाटते की मी मुसलमानांचा मित्र आहे, पण खरी गोष्ट तर ही आहे की मी संपूर्ण जगाचा मित्र आहे, आणि अशा परिस्थितीतच मला मरायचे आहे.

“हे सरकार जर तुम्हाला पसंत नसेल तर तुम्ही हे हटवू शकता, पसंत असेल तर ठेवू शकता. पाकिस्तानमध्ये न्याय मिळाला नाही म्हणून तुम्ही न्याय्य सरकारची मागणी करत आहा. आणि जर ते मिळालेच नाही तर युद्ध हाच मार्ग राहिल. पण असा न्याय तर तो मागू शकतो जो स्वतः शुद्ध असेल. दिल्लीमधील जितक्या मुसलमानांची जाण्याची मागणी आहे त्यांना आपण शांततापूर्वक जाऊ दिले पाहिजे. परंतु ज्यांना राहायचे आहे त्यांना आपण आदरपूर्वक राहू दिले पाहिजे. असे केले तरच आपली काही किंमत होईल. दगाफटका हा कोणाचाही नातलग असू शकत नाही. बाकी आपण काही लहान अपराध केलेला नाही. तुम्हांला ही गोष्ट जर फेकून द्यायची असेल तर फेकू शकता. मी तर वैद्याप्रमाणे औषधाची पुडी देत असतो. रोग्याला जर रोगमुक्त व्हायचे असेल तर तो ती घेईल, नाही तर मरेल.

अशाच प्रकारे हा म्हातारा ईश्वराला साक्षी ठेवून तुम्हांला हे सर्व सांगतो आहे. पटत असेल तर मान्य करा. बाकी ईश्वर तुम्हा सर्वांचे भले करो.”.

घरी परतेपर्यंत ८ वाजले होते. डेराइस्माईलखानचे बंधू आलेले होते. हे लोक केव्हापासून बसले होते. तुम्ही आता थकलेले असल्यामुळे यांना उद्या यायला सांगू काय असे मी बापूंना विचारले. परंतु बापू म्हणाले, “मला विचारले तर मी म्हणेन की यांना उद्या यायला कसे सांगता येऊ शकते? हे दुःखी लोक आहेत. आपण जर यांना उद्या यायला सांगू तर हे कसे शक्य आहे? मला तरी हे सहन होऊ शकत नाही.” ते सर्व जवळपास ३० ते ३५ मिनिट बसले होते. बापूजींनी त्यांना आश्चस्त केले आणि ते शांत होऊन परत गेले. बापूंनी ११ वाजेपर्यंत कामकाज केले आणि नंतर झोपायची तयारी केली.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१८ सप्टेंबर १९४७, गुरुवार

३.३०ला प्रार्थना. मग बापूजींनी दररोजच्या कामकाजाला सुरुवात केली. संयुक्त प्रांतात कदाचित दंगे होऊ शकतील अशी बातमी भटनागरनी दिली होती. बापू म्हणाले, “संयुक्त प्रांतात जर हुल्लड सुरू झाली तर पटणा वाचणे कठीण आहे. आणि मग तर माझ्या जीवनाचासुद्धा अंतकाळ आला असेच समजायचे. मी तर ईश्वराला प्रार्थना करतो आहे की मला लवकर उचलून घे.”

वर्तमानपत्रात बातमी होती की पाकिस्तान सरकारचे म्हणणे आहे की हिंदुस्थान सरकारला युद्ध करण्याची इच्छा आहे. ते अटी तोडत आहे, जेव्हा की आम्हांला शांतता हवी आहे, वगैरे. ही बातमी वाचून स्मित करत बापू म्हणाले, “असे आहे! माझी तर परीक्षाच आहे म्हणायचे? सत्य तर तेव्हाच कळेल बाकी आपण काळजी करत का बसायला पाहिजे?”

नंतर फिरणे, मालीश, आघोळ वगैरे नित्यकर्म दररोजप्रमाणे चालले. ३.३० वाजता काँग्रेस कार्यकारिणीची एक सभा होती.

लोहिया - “तुम्ही आम्हांला आज्ञा करा, तुम्ही म्हणाल तसे आम्ही करू.”

बापू - “मी आज ऐकले आहे की काँग्रेसवाले बोलतात पण काम करत नाहीत. काँग्रेसवाले जर लोकांना केवळ भडकवत असतील आणि काम करणार नसतील तर कसे चालेल? पाकिस्तानमध्ये काहीही होवो. एक माणूस वाईट झाला तर सर्वांनी वाईट व्हायला पाहिजे काय? दिल्ली शहराबाहेर खुपच घाण झाली आहे. मृतांचे देह पडलेले आहेत. जर असे असेल तर आम्ही भंगी व्हायला पाहिजे. मला किती तरी अधिकारी म्हणाले की मेरठहून भंग्यांना आणावे लागले आणि

याकरिता त्यांना किती तरी लालूच द्यावी लागली. साफसफाई करायला त्यांना पुराणा किल्ल्यात नेण्यात आले. पण ते घाबरू लागले. म्हणू लागले, “माफ करा, कितीही जरी पैसे मिळाले तरी आमच्याकडून हे काम होऊ शकणार नाही. तुम्ही जर तिथे भंगीकाम करायला गेला असता तर तुम्हांला कोण नाही म्हणू शकले असते. तुम्ही जर पुराणा किल्ल्यात जाऊन भंगी काम केले असते आणि तिथे तुमच्यापैकी कोणाला मारून टाकण्यात आले असते तर मी तर आनंदाने नाचलो असतो. आणि मग मी म्हणालो असतो की आता हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य कायम टिकेल. माझी घडण याहून वेगळ्या प्रकारे झालेली नाही. तुम्ही मला आज्ञा मागायला आला आहा तर मी तर म्हणेन की ‘करो या मरो’ या सूत्राशिवाय दुसरे काहीही माझ्याजवळ सांगण्यासारखे नाही.”

या संपूर्ण चर्चेचा हा सार आहे.

सव्वापाच वाजता आम्ही दर्यागंज भागात मुसलमानांचे जे नुकसान झाले ते पाहायला गेलो. आसफच्या घरात आम्ही एक तास बसलो. आधी तर मुसलमानांनी आम्हांला दिल्ली सोडावी लागत आहे असे म्हणून रडायला सुरुवात केली असता बापूंनी एक लहानसे भाषण केले -

“मी पळणार नाही. परत यावे लागले तरी येईन. कोणत्याही पण माणसाने कोणत्याही परिस्थितीत इथून निघून जावे असे असे मी म्हणणार नाही. रडून काम होणार नाही. रडल्याने जर परिस्थितीत सुधारणा झाली असती तर मी सर्वात आधी रडायला सुरुवात केली असती आणि मग माझ्यामागे सर्व रडू लागले असते. मी असेसुद्धा म्हणू शकत नाही की माझ्या डोळ्यातून कधीसुद्धा टिपूसही निघाले नाही. पण ते निघाले की माझी मलाच लाज वाटू लागते. ज्याने आपली सर्व संपत्ती आणि

जीवसुद्धा ईश्वराला अर्पण केला आहे त्याने रडायचे कशासाठी? त्याला ठेवायचे असेल तर देव ठेवील. पोलीस तुमच्यावर जरी गोळ्या चालवत असले तरीसुद्धा आपण हटणार नाही, मरू. दिल्लीची परिस्थिती सैन्याने सुधारणार नाही. दिल्लीला सुधरायचे असेल तर ती सुधारेल. आणि मी तर इथे पडलेलोच आहे. करेन अथवा मरेन. नोआखाली, कलकत्ता आणि बिहारप्रमाणेच. कलकत्त्यात तर तीन दिवसातच माझा उपवास सुटला. आता जर ते परत भांडतील तर ते माझा खून करतील. परंतु मी विष घेऊन आत्महत्या करणार नाही, उपवास करून मरेन. माझ्याजवळ हे एकच शस्त्र आहे.

“एक असा माणूस की जो तुमचा सेवक असल्याचा दावा करतो आहे, ज्याने वीस वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत काढली आहेत - जो गेला होता पोट भरायला, आणि तेही एका मेमनच्या सांगण्यावरून - परंतु ईश्वराने त्याच्याकडून वेगळेच काम करवून घेतले. आणि जो स्वतःला कोणाचाही शत्रू समजत नाही, त्याच्या जिभेकडून तुम्हांला दुसरे काहीही ऐकायला मिळू शकत नाही.

“सरकारवाले माझे मित्र आहे, त्यांच्यावर माझा प्रभावही आहे, परंतु मी काही सरकारमध्ये नाही.

“तुमचे म्हणणे आहे की सर्व हिंदू काफिर आहेत. म्हणतात एक आणि करतात दुसरेच. असे असेल तर मी तर तुमच्या हातूनच मरण्याची इच्छा करीन.

“तुमचे म्हणणे आहे की तुम्हांला संघराज्यात राहायचे आहे आणि तुम्ही संघराज्याशी प्रामाणिक असाल. आवश्यकता पडली तर संघराज्यातर्फे लढायलासुद्धा तयार आहा. खुदाची शपथ घेऊन तुम्ही हे सांगत आहा. असे असताना मी तुम्हांला धोकेबाज कसा समजू शकतो? तुमच्यावर मी विश्वास

ठेवायलाच पाहिजे. अशाच प्रकारे तुम्ही संघराज्य सरकारवर विश्वास ठेवायला पाहिजे.

“तुम्ही जर खरोखरच संघराज्याशी निष्ठावंत असाल तर मुसलमानांनी ज्या मुलींना उचलून नेले आहे त्या सर्वांना त्यांनी परत करायला पाहिजे असे तुम्ही तुमच्या निवेदनात जाहीर केले पाहिजे.

“आणि असे केल्याने इस्लामची प्रतिष्ठा वाढेल. पाकिस्तान सरकारचे धोरण प्रतिष्ठापूर्ण राहिलेले नाही, परंतु ते विष काढून टाकण्याचा हाच एक मार्ग आहे. नाही तर जाहीर युद्ध केले पाहिजे. परंतु या मार्गाला मी पाशवीपणा म्हणेन. जग यावर थुंकेल. आणि कोण जिंकेल आणि कोणाच्या हाती सत्ता येईल हे कोणाला माहीत आहे? आणि जितके हिंदू आणि शीख पाकिस्तानमधून पळाले आहेत त्या सर्वांना पाकिस्तानने आदरपूर्वक परत बोलावले पाहिजे. तुमच्या निवेदनात हे सर्व स्पष्ट व्हायला पाहिजे.

“पाकिस्तान झाला तर होऊ दे. परंतु तो शुद्ध व्हायला पाहिजे. आणि जिनासाहेबांनी सांगितल्याप्रमाणे मुसलमानांना जितके हक्क आहेत तितकेच मुसलमानेतरांना असले पाहिजे. हे झालेले पाहण्याचीच मला तीव्र इच्छा आहे, असे झाले नाही तर युद्धच होईल. अशा परिस्थितीत जगून मला काय करायचे आहे? आणि तुमच्याजवळ जर शस्त्रे असतील तर ती तुम्ही परत केली पाहिजे. असे केले तर हे मोठे काम झाले असे समजले जाईल.”

तिथून सरळ प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनेत कुराणाबद्दल एका बंधूने विरोध केला. परंतु बापूजींनी या बंधूंना समजावून सांगितले की –

“हे घर एक खाजगी घर आहे. आणि इथे तर त्यांच्या मनात असेल तसेच होईल. परंतु तुम्ही मला अडवू शकत नाही. कुराणात ईश्वराच्या गुणगानाशिवाय दुसरे काहीही नाही.”

अखेरीस या बंधूंची समजूत पटली, आणि इतर अनेकांनीसुद्धा प्रार्थना झालीच पाहिजे असे म्हटले. यामुळे प्रार्थना झाली. भाषणसुद्धा झाले -

“मला इतका काही आनंद होतो आहे की मी तो लपवू शकत नाही. तुम्हांला प्रार्थनेचे महत्त्व कळू शकले. प्रार्थना आत्म्याचे अन्न आहे. आत्म्याला जर त्याचे अन्न मिळाले नाही तर तो दुर्बल होत जाईल. शरीराला जर अन्न मिळाले नाही तर शरीर क्षीण होत जाते आणि अखेरीस ते मरतेसुद्धा. हीच गोष्ट आत्म्यासंबंधी आहे. माझी प्रार्थना तर सर्व धर्मांचा सार आहे.”

नंतर ‘हे गोविंद, हे गोपाल अब तो जीवन हारे’ या भजनासंबंधी बापू म्हणाले -

“जगातील करूण साहित्यातील एक साहित्य (भागवतातील) हे भजन आहे. गजराज बुडू लागला होता. आज आपणसुद्धा बुडत आहो. गज पाणी प्यायला जात होता आणि मगराने त्याला पकडले. गजराजाचे काहीही चालत नव्हते. परंतु जेव्हा त्याचे नाक, कान बुडू लागले तेव्हा त्याने ईश्वराचा धावा सुरू केला. ‘हे ईश्वरा आता तरी वाचव,’ तेव्हा देव गरुडालासुद्धा विसरला होता. गरुडाला घ्यायला जायचे तर भक्ताचा जीव जातो. अखेरीस ईश्वर स्वतः आला आणि त्याने गजराजाला वाचवले. अशाच प्रकारे आज आपल्याला वेड लागले आहे. समजा की हे सर्व मुसलमानांनी सुरू केले आहे. त्यांनी सुरुवात केलीही असेल, परंतु आता तर आपण ईश्वराची आळवणी करतो आहो की तुझा हिंदुस्थान आता बुडू लागला आहे, आज सरकार बुडते आहे. जवाहर पैसे घेण्याकरिता थोडाच प्रधानमंत्री झाला आहे? पन्नास वर्षांचा

हा माणूस आज म्हातारा दिसू लागला आहे. डोक्यावर वळ्या पडल्या आहेत. हीच गोष्ट सरदारचीही आहे.

“समजा की सर्व मुसलमान वाईट आहेत. परंतु यांच्याप्रमाणे आपण परत घाणेरडे व्हायला पाहिजे काय? गंगेचे पाणी किती निर्मळ आहे? यात घाण आली तर तीच स्वच्छ होऊन जाते. समुद्राच्या किनाऱ्यावर गेलो तर तिथे किती घाण असते? परंतु पाणी पाहिले तर ते निर्मळ असते. आपण समुद्रासारखे निर्मळ झालो पाहिजे.”

यानंतर बापूजींनी आसफअलीच्या घरी मुसलमानांना जे सांगितले होते तेच प्रार्थनेत परत सांगितले. शिपायांना संबोधत ते म्हणाले -

“ज्या शिपायांनी रक्षक व्हायला पाहिजे ते आच भक्षक झाले आहेत. माझी त्यांना विनंती आहे की त्यांनी प्रामाणिकपणे काम करावे. तुम्ही कॅनॉट प्लेसमध्ये लूटमार सुरू केली असल्याचे ऐकतो. हे जर खरे असेल तर ही फार दुःखद गोष्ट आहे. इंग्रजांचा काळ आता विसरून जा, आणि तुम्ही हिंदुस्थानचे शिपाई आहा असे समजा. आणि जितक्या स्त्रिया आहेत तितक्यांना तुम्ही तुमच्या मुलीसारखे समजा. तुमच्या बहिणीप्रमाणे अथवा आईप्रमाणे समजा. वाईटपणात कोणतीही स्पर्धा असू शकत नाही. तुम्ही प्रामाणिक सेवक व्हा इतके तर मी अतिशय विनंतीपूर्वक म्हणेन.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी दीडेक तास सुन्हावर्दीसाहेबांशी बोलत होते, नंतर जवाहरलाल आले. दोघेही सव्वादहा वाजता गेले. प्रार्थनाप्रवचन पाहून बापूजी सव्वा अकरा वाजता झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१९ सप्टेंबर १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना इत्यादी नित्यकर्म. सव्वापाच वाजता बापूजी फिरण्याकरिता उठले. आज डॉ. सुशीला नाय्यर वर्ध्याला जाणार आहेत. यामुळे “तुम्हाला कोणाला काही निरोप द्यायचा आहे का?” असे त्यांनी बापूजींना विचारले.

बापू म्हणाले, “मी सर्व काही सोडलेले असल्यामुळे कोणाला काही सांगायची इच्छाही होत नाही आणि आनंदही वाटत नाही. लोकांना मी कुठपर्यंत समजावत बसणार आहे? आता तर मी जे देतो ते स्वाभाविकपणे पचवता येत असेल तर पचवायचे. बाकी मी काय करतो आणि लोक काय करतात यात कोणाचेही भले नाही. मी तर ईश्वराला प्रार्थना करतो आहे की मला आता उचलून घे. फार जगलो. जगण्याचा मोह नाही. ज्याला जे करायचे असेल ते त्याने करावे. . . . प्रत्येकाने आपापल्या पायावर उभे राहायला पाहिजे. माझी आशा पूर्णपणे सोडून दिली पाहिजे.”

बापूजी अतिशय व्यथित अंतःकरणाने बोलत होते. त्यानंतर मालीश आंघोळ इत्यादी. नंतर सुन्हावर्दीसाहेबांशी गोष्टी केल्या. या गोष्टी करत असतानासुद्धा बापू म्हणाले, “मी तर रात्री ११ वाजता झोपतो आणि ३.३० वाजता उठतो. तरीही मला ताजेतवाने वाटते. यात ईश्वराचा हात आहे. माझा कोणताही पराक्रम नाही. ईश्वराचे गुणगान करत असतो.”

सुन्हावर्दीसाहेबांनी बापूजींना सूचना केली की, “ज्या वस्तीत अल्पसंख्याक राहतात त्या वस्तीतील अल्पसंख्यांकाना आत्मरक्षणाकरिता शस्त्र दिले पाहिजे आणि कोणी आत्मरक्षणापुरते शस्त्र वापरत असेल तर त्याला वापरू दिले पाहिजे. त्यांची झडती घेण्यात येऊ नये.”

बापू, “अशी सूचना मी कधीही मान्य करू शकत नाही. ‘मायनॉरिटीज’ आत्मरक्षणाकरिता खाजगी पोलीस गोळा करतील. यात किती धोका आहे? त्यांच्या

रक्षणाकरिता सरकार पडलेले आहे. आम्ही रक्षण करू शकत नाही असे जर सरकार कबूल करत असेल तर वाटल्यास असे करता येईल.”

सुन्हावर्दीसाहेब, “सरकार असे कधीही कबूल करणार नाही.”

बापू - “करणार नाही तर कुठे जाईल? त्याला कबूल करावेच लागे. जग त्याला कबूल करायला लावील.”

एखाद तास अशी चर्चा चालली. १॥ वाजता (सुन्हावर्दीसाहेब) गेले. बापूंनी एक अंस गुळ खाल्ला. थोडा टपाल वाचला. अर्धा तास झोपले.

आज मुलाखतींची सुरुवात तीन वाजता झाली. पेशावरचे आणि पंजाबचे किती तरी बांधव रडत होते आणि सांगत होते की “आमच्या आयाबहिणींची अब्रू लुटली जात आहे.”

बापू म्हणाले, “तुम्ही तुमच्या डोळ्यांनी ते पाहिले?”

ते बंधू म्हणाले, “हो बापूजी, आम्ही आमच्या डोळ्यांनी पाहिले.”

बापूजी - “तुमच्या आईबहिणीची अब्रू लुटली जात असताना तुम्ही पाहत राहिला आणि आता तुम्ही तुमचा जीव वाचवून माझ्याकडे कोणत्या तोंडाने आला? तुमच्या आईची, मुलीची अब्रू वाचवणे तर तुमचे कर्तव्य होते ना? ते पार पाडता पाडता तुम्ही मरायला पाहिजे होते. एक शीख सव्वा लाखाचा म्हणतात ते कशाकरिता?

“माझे चालले तर तर सर्व बहिणींना मी हेच सांगेन की तुम्ही मरा. पंजाबमधील अनेक बहिणी मेल्या आहेत हे मला माहीत आहे. हिंदुस्थानच्या बहिणीमध्ये जर सतीत्व येईल तर हिंदुस्थानचे भलेच होईल.”

५ वाजता आम्ही ताराकुचला, जुनी दिल्ली, दर्यागंजमध्ये गेलो. एका गल्लीत खूप हिंदू गोळा झालेले होते. त्या सर्वासमोर एक तरुण खूप जोमदार भाषण देत होता. बापूंना

या तरुणाचे भाषण आवडले नाही. या ठिकाणी हिंदू राहत होते आणि मुसलमानांची वस्तीही पुष्कळ होती. तिथे हुल्लडीच्या दरम्यान हिंदूंना खूप सहन करावे लागले होते. तिथे श्रद्धानंदजींच्या काळातील अनाथाश्रम होते. आम्ही तिथे गेलो. मुसलमानांच्या गोळीने एक मुलगा मेला होता आणि घाबरून सर्व पळून गेले होते. आणि मग आम्ही हिंदू-मुसलमान वर्षापासून जिथे सोबत राहत होते ती तिसरी जागा पाहिली.

प्रार्थनेत या तिन्ही जागांसंबंधी बोलताना बापूजी म्हणाले,

“आपण इतक्या सीमेपर्यंत जाऊन मूर्खपणा करायला नको. हिंदुस्थानात जर हिंदूशिवाय कोणीही राहू शकत नसेल आणि पाकिस्तानमध्ये मुसलमानांशिवाय कोणीही राहू शकणार नसेल तर दोन्ही देशांचा अधःपातच होईल. गुरुद्वारा पंजासाहेब आपण दिल्लीत कसा आणणार? आणि जुम्मामशीद कराचीत कसे नेणार? की खोदखाद करून यांना जमीनदोस्त करून टाकायचे? यांचा इतिहास आपल्यापासून सुरू झालेला नाही. माझे तर ईश्वराला एकच मागणे आहे की कमीतकमी मला या गोष्टीचा साक्षीदार करू नकोस. असे होण्यापूर्वी मला उचलून घे.”

बापूजींना कराचीला जाण्यासंबंधीत सूचना करत सुन्हावर्दीसाहेब म्हणाले, “अंतःकरण स्वच्छ असेल तर सर्व काही कुशलच असेल. परंतु मनात जर किंचितसुद्धा आडपडदा वा संकोच ठेवला तर काहीही होणार नाही. आणि पापात पडाल.”

बापूंच्या कामकाजांकडे पाहिले तर ते किती प्रचंड आहे याची जाणीव होते. इतके सगळे काम कोणीही करू शकत नाही. येथील मुसलमानांना बापूंनी तर जिंकूनच टाकले आहे. ते दररोज इथे येतात आणि प्रेमाने सर्व प्रकारच्या गोष्टी करतात. हे लोक सुधारले आणि यांनी अतिशयोक्ती करणे थांबवले तर फार मोठे काम होईल. आणि पाकिस्तानमध्ये

जुलूम होत असल्याचेही हे लोक कबूल करतात. अशा प्रकारे तर बापूंचवळ मिनिटामिनिटाला नवनवीन पाठ मिळत असतो.

रात्री साडेदहा वाजता बापू झोपले. अर्ध्या तासानंतर बापू झोपेत काही बोलत होते. थोड्या वेळात त्यांना जाग आली. विचारल्यानंतर म्हणाले, “मला स्वप्न पडले होते की माझ्या खोलीत हिंदू भरलेले आहेत आणि त्यांतील एका तरुण हिंदूने मला त्रास द्यायला सुरुवात केली. मारायला आला आहे असे वाटत होते. मी राम राम म्हणत होतो आणि त्याची समजूत घालायचा प्रयत्न करत होतो.”

थोडा वेळ मी त्यांचे शरीर दाबले आणि मग ते झोपून गेले. यावरून बापूंच्या मनावर किती मोठे ओझे होते हे दिसून येते.

नवी दिल्ली,

२० सप्टेंबर १९४७, शनिवार

प्रार्थना वगैरे दररोजचे कामकाज चालले. नऊ वाजता जेवत असताना मौलाना लोक (दिल्लीतील स्थायी मुसलमान) आले. यांनी थोडीशी शस्त्रे आणली होती. असे वाटत होते की त्यांनी ती शस्त्रे बापूंना खुश करायला आणली होती! पण बापू फसणारे कुठे होते? या लोकांना त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की “ही तर खेळण्यातील शस्त्रे वाटतात. तुम्हांला जे काही करायचे आहे ते स्वच्छ अंतःकरणाने केले पाहिजे. यातून तर मला तुमचे मलीन मन दिसते आहे. अडगळीच्या खोलीतून मिळालेली दिसतात.”

ते बंधू म्हणाले, “बापू तुम्ही इथे आल्याने फार फायदा झाला आहे. आता शांतता आहे.”

मी आल्यामुळेच ही शांतता झालेली नाही. तुम्ही जर मला शुद्ध अंतःकरणाने मदत केली असती तर ही अशांतता निर्माण झाली नसती.

त्यानंतर जमनादास द्वारकानाथ १०।। वाजता आले. ४ दिवसांपूर्वी बापूजींनी यांना कराचीला पाठवले होते.

जमनादासभाईना कायदे आझम तर भेटले नाही. प्रकृती चांगली नाही म्हणून भेटू शकत नाही असे पत्र त्यांनी लिहिले आहे. परंतु गझनफरअली खान यांना भेटायला सांगितले. त्यांनी रडत खूप काही गोष्टी केल्या. हिंदू जर इथून गेले तर येथील व्यापार बुडूनच जाईल हे त्यांनी कबूल केले. कापड गिरण्या, तांदुळाचे कारखाने वगैरे त्यांच्या हातात आहेत. जिनासाहेबांना तर व्यापार काय याची काहीही माहितीच नाही. पण एक परिषद भरवणार आहेत. त्यात महात्माजी, जवाहरलाल, सरदार, माऊंटबॅटन वगैरे सर्व असणार आहेत. लाहोरमध्ये भरेल. आणि शीख वगळता हिंदूंना आम्ही आनंदाने ठेवू.

सिंधमध्ये तर हिंदू-मुसलमान भावाभावासारखे आहेत. तिथे मकराणी हिंदूंना मदत करत आहेत. सिंधमध्ये कठोर पावले उचलणार आहेत. इत्यादी गोष्टी झाल्या.

बापू - या सर्व गोष्टींचे मला आश्चर्य वाटते. शिखांना हिंदूंपासून वेगळे करणे म्हणजे तर नवीन भांडण लावण्यासारखे आहे. आणि हे तर मी मुळीच कबूल करू शकत नाही. आणि जर या लोकांना शांततेची इच्छा आहे तर क्वेटा, पंजाब, बलुचिस्तान वगैरेंमध्ये आज जे सुरू आहे ते का सुरू आहे? माझ्या निवेदनातील गोष्टी पाहा. पाऊल उचलले पाहिजे, म्हणजे अंमलात आणले पाहिजे. परंतु यात तुमची परीक्षा आहे. तुमचे हृदय शुद्ध असेल तर बरीच कामे सहजपणे होतील.

त्यानंतर एक नवनियुक्त डी.एस.पी. नियुक्तीत यश मिळाल्यामुळे बापूंचे आशीर्वाद घ्यायला आला. बापू म्हणाले, “हे सुद्धा माझेच काम असल्यामुळे आशीर्वाद असणार आहेतच ना?”

डी.एस.पी. - दोन्ही सरकारांना ‘सर्च’ न करण्याचा निर्णय घेतला आहे. तरी पण पाकिस्तानमध्ये ‘सर्च’ सुरू आहे. आम्ही करत नाही.

बापू - ते न करो. यामुळे ते उघडे पडतील. एकाने चूक केली म्हणून दुसऱ्याने चूक केली पाहिजे काय? आणि मग सर्वच अशा प्रकारे चूक करू लागले तर जगाचा विनाश होऊन जाईल.

त्यानंतर बापूंनी अर्धा तास आराम केला. माती घेतली आणि थोडा टपाल पाहिला. तेवढ्यात परत मुलाखतीकरिता लोकांची येण्याची वेळ झाली.

साडेतीन वाजता कंताई करत असताना एक अधिवक्ता . . . आला. तो म्हणाला,

“जोपर्यंत मुसलमान आपली शस्त्रे सोपवणार नाही तोपर्यंत ते इथे राहू शकणार नाही असे तुम्ही जाहीर करा.”

बापू - याचा अर्थ तुम्हाला काहीही माहीत नाही असे दिसते. मी तर कधीचेच हे जाहीर केलेले आहे.

वकील - इथे जे निर्वासित येत आहे तेही मारले जात आहेत असेसुद्धा जाहीर केले पाहिजे.

बापू - ही गोष्ट मी जाहीर करू शकणार नाही. कारण दोन्ही जमाती सारख्याच आहेत. मी तर आधीच सांगितले आहे की जो माणूस हिंदुस्थानशी एकनिष्ठ नाही त्याला 'शूट' करा. पण तुम्हाला असे तर म्हणायचे नाही ना की सर्व मुसलमान वाईट आहेत आणि सर्व हिंदू चांगले आहेत. वा सर्वच गुंड आहेत. अथवा जे गुन्हेगार असल्याचे सिद्ध होत नाही त्यांनासुद्धा मारले पाहिजे? हो, इंग्रजांनी असेसुद्धा केले आहे. परंतु आपल्याला तर आपल्याच भावंडांबरोबर काम करायचे आहे. सुन्हावर्दी गुंड आहेत असे सर्व सांगतात. असे असूनही कलकत्त्यात जे झाले ते जर मी एकटा असतो आणि त्यांची मदत मिळाली नसती तर कधीही होऊ शकले नसते. हे लोक जर दारू पीत असतील तर आपणही प्यायला पाहिजे काय? यामुळे एक तर आपण हिंदू धर्म शुद्ध केला पाहिजे वा आपण मेलो पाहिजे. दोनच उपाय आहेत. परंतु आपल्याला जर जशास तसे करायचे असेल तर मग आपणही मुसलमान झाल्यासारखेच होईल. आपण हिंदू धर्माचे रक्षक झालो पाहिजे, भक्षक नाही. आपण जर भक्षक बनणार असू तर निदान मी तरी याचा साक्षी राहणार नाही. मी आधीच मरून जाईन. सर्व हिंदूंचे हृदय शुद्ध असले पाहिजे. इतक्या बहिणींनी विहिरीत उड्या घेतल्या. मला ते आवडले. बिहारमध्ये आपण काही कमी केले नाही. परंतु बिहारी तर साधेभोळे आहेत. त्यांनी कबूल केले. पाकिस्तानमध्ये भयंकर झाले यात काही शंका नाही.

वकील - एखाद्या दिवशी साडेचार कोटी मुसलमान बिघडणार नाहीत काय?

बापू - माझा दृढविश्वास आहे की ते कधीही बिघडणार नाहीत; जे मी म्हणतो ते जर हिंदू करतील तर मुलमान हिंदूंची पूजा करतील.

त्यानंतर ४।। वाजता बन्नूचे लोक आले. त्यांनी आपली करुण परिस्थिती सांगितली आणि म्हणाले की भगवान कृष्णानंतर तुम्हीच आहा. तुम्हीच आम्हाला वाचवू शकता. वगैरे,

बापू - सर्व काही करणे देवाच्या हाती आहे. मी तर केवळ माझे कर्तव्य पार पाडतो आहे. बाकी सर्व प्रयत्न सुरू आहेत इतकेच मी तुम्हांला सांगू शकतो.

४.३५ - सरदार वल्लभभाई आले. त्यांच्याबरोबर १० मिनिट हास्यविनोदात गेले.

बापू म्हणाले सरदार तर जेव्हा मरेल तेव्हाही याचा देह हसता हसताच पडेल. इतक्या दुखात आणि चिंतेच्या वाचावरणातही हा सुंदर विनोद करून आनंद मिळवतो आणि इतरांनाही हसवतो. हेच याचे वैशिष्ट्य आहे. याचा स्वभाव जर असा नसता तर हा कधीचाच निघून गेला असता.

नंतर जवाहरलालजी आले. ६.४५ वाजता बापूजी प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनेत 'हरि तुम हरो जनकी भीर' या भजनासंबंधी म्हणाले की हे भजन केवळ गाण्याकरिताच नाही. ते हृदयात उतरले पाहिजे. मग भीती कशाची? ईश्वर स्वतःच सर्व संकटे दूर करील.

बन्नू आणि पेशावरसंबंधी आज झालेल्या मुलाखतीचा उल्लेख करत म्हणाले -

“तिथे बादशाहखानसारखी माणसे पडलेली आहेत. असे असूनही हिंदुस्थानी स्वतःचे रक्षण करू शकत नाहीत कारण त्यांच्या मनात फार भीती भरलेली आहे. मी तर एकच गोष्ट सांगू शकतो की त्यांनी केवळ ईश्वराच्या आधारावर राहावे.

सर्वाना ही गोष्ट कळू शकत नाही. परंतु तो कशी मदत करील हे कोणालाही माहीत असू शकत नाही. उद्या काय होणार हे कोणाला माहीत? किती काळ जगायचे आहे हे मला कसे कळणार? इतके खरे की आपण सर्व नास्ति - नाशिवंत आहो. अस्ति तर केवळ एकच हस्ती आहे, होती आणि राहिल जिने आपल्याला निर्मिले आहे. आणि आपल्यावर जर कधीकाळी संकट आले तर ईश्वर आपले नुकसान होऊ देईल काय? निसर्गाच्या या कलेमागे काही हेतू तर असेलच ना?

“तुम्ही लीगमध्ये असूनही हिंदुस्थानचे शत्रू कसे असू शकता असे पाकिस्तान सरकारला मला विचारायचे आहे.

“खिलाफतच्या वेळी, जालियनवाला बागेच्या वेळी किती ऐक्य होते?.आज शीख-मुसलमान भेटू शकत नाही हे पाहून माझ्या हृदयाचा थरकाप होतो. मी जीवंत आहे तो या तिघांना एक करण्याच्या प्रयत्नाकरिता, नाही तर मी ईश्वराजवळ राहीन. माणसाजवळ रडत बसणार नाही.

“कोण मोठा गुन्हा करतो आणि कोण लहान केला याचा हिशेब मी ठेवत नसतो. माझ्याजवळ मुसलमान येतात, म्हणतात की, आम्हांला तर हिंदुस्थानशी निष्ठावंत राहण्याची इच्छा आहे. हे आपण मान्य केले पाहिजे. आणि नंतर जर त्यांच्या निष्ठेत अंतर आले तर त्यांना गोळी घाला. हा कायदा माझा नाही, जगाचा आहे. ‘ट्रेटर’ आढळला तर हो. ऍमरीचा मुलगा जर्मनीत होता तर त्याला पकडले आणि मारले ना? कारण तो आपल्या स्वतःच्या देशाशी प्रामाणिक नव्हता. खरा धोकेबाज तर तोच असतो जो माझी भाकरी खातो आणि माझा गळा कापतो. परंतु माझा कायदा मात्र एकच आहे. जोपर्यंत एखादा माणूस गुंड असल्याचे सिद्ध होत नाही तोपर्यंत त्याला सभ्य गृहस्थ समजायला पाहिजे.

“दिल्लीतून मुसलमान जात असेल तर आम्ही त्याला सांगायला पाहिजे की आम्ही चुकलो, आता तुम्ही इथेच राहा आणि मी तुमचे रक्षण करीन. ही गोष्ट जर तुमच्या अंतःकरणाला भिडत असेल तर करा. गांधी म्हणतो म्हणून नाही. असे झाले तर माझी खात्री आहे की ईश्वर तुम्हांला मदत करील.”

८।। वाजता बापूजी थोडा आराम करायला पडले. आज बापूजींचा संपूर्ण दिवस खूपच कामात गेला. खूपच थकलेले दिसत होते.

बिरला भावन, नवी दिल्ली,

२१ सप्टेंबर १९४७

३.३० वाजतापासून प्रार्थना वर्गेंचा नित्यक्रम चालला. दुपारी एक वाजेपर्यंत कोणीही भेटायला येणारा नव्हता. 'हरिजनबंधू'करिता लेख लिहायला सुरुवात केली. १ वाजता थोडेसे मुसलमान बंधू भेटायला आले. त्यांच्याबरोबर बापूजींनी थोड्याशा गोष्टी केल्या. मुसलमानांना त्यांनी सूचीत केले की 'ज्या लोकांना पाकिस्तानात जायचे असेल त्यांच्याकरिता वेगळी छावणी असेल आणि ज्यांना इथेच राहायचे असेल त्यांच्याकरिता वेगळी.'

बापू - तिसरी छावणी कशाकरिता उघडायची? आपण त्यांचे शत्रू होऊ नये. पाकिस्तान होण्याला माझा विरोधच होता. परंतु काँग्रेसला अनिवार्य कारणांमुळे पडते घ्यावे लागले. परंतु आता तिसरी छावणी उघडून लढाईची सामग्री तयार करू नका. तुम्ही सांगू शकता की ज्यांना जायचे आहे वा भीती वाटते त्या सर्वांनी पुराण्या किल्ल्यात जावे, आम्ही इथेच राहू. तुम्ही अहिंसा शिकला आहा असे ऐकतो. परंतु ही शिकवण खरी नव्हती. आज मी निष्फळ ठरलो आहे आणि त्याचे भोग मी भोगतो आहे. माझ्या मनात खूप विचार येतात. आज सरकार आपले आहे. परंतु सरकारला लाचारी सहन करावी लागते आहे! मी तर शासनाला सांगत असतो की जर प्रजा तुमचे ऐकत नसेल तर सोडून द्या, मग हिंदूस्थान जळून जरी जात असेल तर जळू द्या.

मुसलमान भाई - हे तर ठीक आहे, उद्या वाटल्यास तुम्ही जाहीर वक्तव्य करू नका, परंतु तिसरी छावणी तर झालेलीच आहे. मग राष्ट्रवादी मुसलमानांनाच (खाजगीत) हे का सांगत नाही?

बापू - मी असे सांगू शकत नाही. माझ्या जीवनाची घडण अशी झालेली नाही. कोणी म्हणतो मी राष्ट्रवादी मुसलमान आहे तर कोणी म्हणतो मी लीगी आहे. परंतु मी कोणाला नावाने ओळखतच नाही. मला तर केवळ काम माहीत असते.

यानंतर अलवरचे मेयो लोक बापूजींकडे आले.

बापू - कुठेही जा, पण तुमच्यावर सर्व नाराज असल्यामुळे अलवरवाल्यांना घ्यायची कोणाचीही इच्छा नसते. तुम्ही पाकिस्तानात जाल तर चांगले होईल. आज तर चोहोकडे वादळ घोंघावत आहे. यातून वाचायला पाहिजे. मला हे स्वातंत्र्य वाटत नाही. इंग्रज गेले इतक्या अर्थाने हे स्वातंत्र्य खरे आहे. पण एक काळ असा होता की जेव्हा हिंदुस्थानात माझे चालत होते. आज नाही चालत. मोहल्ल्यात फिरून जरी सांगितले की जाऊ नका तरी माझे कोणीही ऐकत नाही.

मेयो बंधू - तुम्ही म्हणाल तर आम्ही आजच पाकिस्तानात निघून जाऊ,

बापू - माझ्या तोंडातून तुम्ही हे शब्द कधीही बाहेर काढू शकत नाही. तुम्ही सर्व पळत आहा. परंतु मला काही कळत नसल्यामुळे मी लाचार आहे. दिल्लीत मी काहीही करू शकत नाही. माझे पंख कापले गेले आहेत. आज तर आपले घर फुटले आहे. मी तर करेन अथवा मरेन. अशा अवस्थेत आहे. मी तुम्हांला फार काळ जिवंत दिसण्याची शक्यता नाही.

१२.३०ला राजकुमारीबहेन आल्या. त्यांनी पंजाबची करुण कहाणी सांगितली. आणि पाकिस्तानकडून कोणतीही मदत मिळत नाही असेही त्यांनी सांगितले. बापू म्हणाले, “मी तर आताच मेयोंना जे सांगितले आहे तेच तुला सांगतो आहे. लोक जर तुमचे ऐकायलाच तयार नसतील तर राजीनामा देऊन टाका. प्रजेला मरायचेच असेल तर ती मरेल, अथवा जे करायचे असेल ते करेल.”

एक वाजता माती घेऊन बापू आराम करायला पडले. परंतु आराम कुठे मिळणार होता? जवाहरलाल आणि मौलाना आले. त्यानंतर राम मनोहर लोहिया आले.

५ पाच वाजता श्री इंदिरा गांधीबहेनबरोबर आम्ही किसनगंज पूल भंगा, लायब्ररी रोड, जुनी दिल्ली येथे गेलो. इथे मुसलमानांची वस्ती जास्त होती. जवळपास ५,००० मुसलमान होते. लायब्ररी रोडवर बापूंच्या बसण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. बापू वर चढताच सर्वांनी जयजयकाराची घोषणा केली. एक वेळ अशी होती की मुसलमान बापूंना शत्रू समजत होते. तेच मुसलमान आज जयजयकार करून बापूंचे स्वागत करत होते. बापू शत्रूंचे अंतःकरण कसे जिंकायचे हेसुद्धा या प्रसंगातून लक्षात येते. आजच्या वातावरणात चौकीपहान्याशिवाय इतक्या मुसलमानांमध्ये जाऊ शकेल अशी एकाही हिंदूची हिंमत नव्हती. तिथे हा म्हातारा उघड्या छातीने जात होता आणि लोकसुद्धा किती प्रेमाने त्यांचा आदरसत्कार करत होते! यात मुसलमानांचा स्वार्थ असू शकेलही, पण इथे (दिल्लीत) हे लोक अल्पसंख्य असल्यामुळे यांना बापूंनाच शरण यावे लागणार होते. असे जरी असले तरी बापूंचे प्रेमाचे शस्त्र अद्भुतरित्या काम करत होते हे तर मान्य करावेच लागेल.

जात असताना हिंदूंचे एक लहानसे टोळके उभे होते. त्यांच्याकरिता व्यवस्थाच नव्हती. बापूंना ते म्हणाले - गांधीजी मुर्दाबाद. बापूजी हसले. ... मग बापूजींनी एक लहानसे भाषण केले -

“जर तुम्ही सर्व शांत राहाल तर मी काही सांगू शकेन. माझ्याबद्दल म्हणतात की मी जगातील एक मोठा माणूस आहे. परंतु मी मोठा माणूस आहे असे मी तरी मानत नाही. मी तर सर्वांपेक्षा लहान माणूस आहे.

“कदाचित मी काही सेवा केली असेल म्हणून आज तुम्ही माझा आवाज ऐकत आहा. जवळपासच हिंदू भाई पडलेले आहेत. माझा जयघोष करत आहात.

पण तो ऐकून मला फार बेकार वाटते. एक काळ होता की सर्व सोबत राहत होते. परंतु आज असे काही झाले आहे की त्यामुळे हिंदू आणि शीख यांच्या अतःकरणात अंतर निर्माण झाले आहे. इथून जायला पाहिजे असे मुसलमानांना वाटते. नुकताच मी पहाडगंज पाहून आलो. एक मोहल्ला खाली करा, दुसरा खाली करा असे सुरू आहे. आशा आहे की परत विश्वास निर्माण होईल. माणूस माणसावर विश्वास ठेवू शकत नाही! मी तर सांगितले आहे की जो ज्या ठिकाणी असेल तिथून त्याने हलू नये. त्यांनी कुठपर्यंत धीर धरावा? धीर धरून तिथेच मरा. हा तर माझा मार्ग आहे. जर इथे कोणी हिंदू भाई असतील तर मी त्यांना विनंतीपूर्वक म्हणेन की अशा प्रकारे प्रत्येकाने कायदा हाती घेतल्याने ना तर हिंदू धर्म वाचेल ना हिंदुस्थान वाचेल. १५ ऑगस्टला आपण स्वतंत्र झालो. दोन्ही समाजाच्या लोकांनी किती सुंदर पद्धतीने स्वातंत्र्य दिवस साजरा केला होता! आणि आता ही लढाई? माझे तर डोकेच काम करत नाही. परंतु एका खुदावर विश्वास ठेवून मी जिवंत आहे. मुसलमान खुदा, खुदा करतात, परंतु खुदाचे काम करत नाहीत. हिंदू गायत्री मंत्र जपतात, रामनाम घेतात, पण ईश्वराचे काम करत नाहीत.

“तुम्ही इथे इतके सर्व पडले आहा. जर कोणी मारेल तर मरा, पण कोणालाही मारू नका. असे केले तर तुमच्याद्वारेच इस्लामचा जयजयकार होईल, पाकिस्तानचा जयजयकार होईल. ही तर मी फारच शौर्याची गोष्ट करतो आहे. हे काही रणांगण नाही की जिथे हारायचे वा हरवायचेच असते. हा तर मग एकच मार्ग आहे. परंतु माझी ही गोष्ट मी मेल्यानंतरच तुम्हांला कळेल. मी तर करेन अथवा मरेन. एक तर दिल्ली आधीसारखी होईल वा मी इथेच मरेन. जर दिल्लीत सुधारणा घडवून आणू शकलो नाही तर हिंदुस्थानलाही वाचवू शकणार नाही. जे शहर वर्षापासून राजधानी म्हणून परिपक्व झाले आज त्याची ही दिवाळखोरी?

“ज्या कोणाला पाकिस्तानमध्ये जायचे असेल तो खुशीने जाऊ शकतो. खुदा तुम्हाला खुश ठेवो. पण घाबरून जर जाणार असाल तर मला तरी ते सहन होणार नाही. जे आहेत त्यांनी छावणीत राहावे. हिंदू-मुसलमानांची अंतःकरणे स्वच्छ होतील अशी आशा आहे. आणि मग सर्व आपापल्या घरी जाऊ शकतील. मी गरीब बिचारा माणूस काय करू शकतो? खुदा तुम्हाला मरण्याचे शौर्य देवो.

“घरे, दुकाने जळत आहेत हे मला माहीत आहे. परंतु किती तरी तर बंद पडलेलीच आहेत. आणि तरीही मी एकच गोष्ट सांगेन - तुम्ही जायला नको.

“तुमच्याजवळ शस्त्रे आहेत अशा तक्रारी आहेत. परंतु तुम्ही लक्षात ठेवा की शस्त्रांनी कोणीही वाचू शकले नाही. वाचू शकणारही नाही. अखेरीस सर्वांना वाचवणारा खुदाच तर आहे.

“रिकाम्या घरात कोणीही घुसू शकत नाही. शासनाबरोबरही मी हीच गोष्ट करतो आहे.”

तिथून सरळ बिरलाभवनमधील प्रार्थनेच्या ठिकाणीच गेले. तिथे एका भावाने प्रार्थनेत विघ्न आणले. यामुळे प्रार्थना होऊ शकली नाही, परंतु प्रवचन झाले -

“आधी तर एका भावाने तक्रार केली होती. त्याचा मी आभारी आहे. त्याने त्याच्या अंतःकरणातील गोष्ट सांगितली. त्याने जर तक्रारीकरिता तक्रार केली असेल तर मी लाचार आहे. परंतु माझा धर्म कोणालाही दुःखी करण्याची इच्छा न करणे आहे. पण यातून एक वस्तुपाठही शिकायला मिळतो. सेवा करू इच्छिणाऱ्या माणसात खूप सहिष्णुता असली पाहिजे.

“आज मी इंदिराबहेनबरोबर मुसलमानांमध्ये गेलो होतो. तिथे ‘महात्मा गांधी जिंदाबाद’ अशा घोषणाही झाल्या. परंतु हा जयघोष करणारांना माहीत नाही की

आजचा प्रसंग जयघोष करण्याचा नाही. यामुळे मी जिवंतसुद्धा राहणार नाही. आपण सोबत राहणारी भावंडे आता सोबत राहू शकत नाही. शक्य असेल तोपर्यंत एक माणूस याकरिता प्रयत्न करतो आहे; यात जर मला यश मिळाले नाही तर मी जिवंत राहणार नाही. परंतु मी काही आत्महत्या करून मरणार नाही. जो सेवेकरिताच जिवंत आहे त्याला वेगळे कोणते फळ पाहिजे? फळाकरिता मी मरणार आहे काय? यामुळे गीतामातेने म्हटल्याप्रमाणे फलाशाविरहित सेवा करतो आहे. हिंदू धर्माप्रमाणे जन्मानंतर जन्म होत असतो. आत्मा कधीही मरत नसतो. यामुळे या जन्मात जरी मी निष्फळ ठरलो तरी पुढील जन्मात मी काम करीन. यामुळे मी मेलो तर माझ्या कामाचे काय होईल याची मी काळजी करत नसतो.

“मुसलमानभाईसुद्धा ‘महात्मा गांधी जिंदाबाद’ म्हणाले. कोणीही जर असे म्हणत असेल, परंतु त्याचे अंतःकरण वेगळाच काही विचार करत असेल तर त्याचा आवाज मला कठोर वाटेल. मी तर या लोकांनाही असेच म्हणत असतो की ज्यांना जायचे असेल त्यांनी जावे. परंतु मारण्याच्या भीतीमुळे जर कोणी जात असेल तर त्याला जाऊ द्या, आणि मरत असेल तर मरू द्या. तुमच्या भावाच्या हातूनच मराल ना? सैन्याचे वा पोलिसांचे रक्षण कशाकरिता पाहिजे?

“सरकारने काय केले पाहिजे याचा आपण विचार करू नये. ते सरकारवर सोडून दिले पाहिजे. हिंदुस्थानात एकही मुसलमान राहू नये असे जर आपण म्हणणार असू तर हिंदू धर्म बुडवू, आणि परिणामी जग आपल्यावर थुकेल.”

आजची प्रार्थना साडेआठ वाजताच्या आत झाली. प्रार्थनेत आमच्याकडून आज भयंकर चूक झाली. अनेक ठिकाणी असे झाल्यामुळे भजन बेसूर झाले आणि आमचे हसे झाले. रामधून तर मोठ्या मुश्किलीने झाली. मीराबहेन प्रार्थनेत होत्या. प्रार्थनेनंतर

मीराबहेनने गोष्टी केल्या. सायंकाळी मी बापूंना माफी मागायला गेले (आभाबहेनने लेखी माफी मागितली.). परंतु बापूंचे मौन असल्यामुळे त्यांनी मला पुढीलप्रमाणे लिहून दिले -

“माझे डोळे मिटलेले होते, परंतु मला इतक्या वेदना होत होत्या की मी रडतो आहे असे मला वाटले....भजन हा गाण्याचा सराव नसतो. त्याने आपल्याला ईश्वराशी तादात्म्य पावता आले पाहिजे. ही तर ईश्वराची चेष्टा केल्याप्रमाणे होईल. आभा आणि तुझा ईश्वरावर विश्वास नसेल तर प्रार्थना न करणे बरे. मी तुम्हा दोघींवर विसंबून असतो आणि तुम्ही पैसे घेऊन गाण्याकरिता आल्यासारख्या असाल तर ते मला मारून टाकल्याप्रमाणे होईल. तुमच्याकडून ही माझी किमान अपेक्षा होती. तुमच्यांतील लहानसा दोषसुद्धा मला पर्वताइतका मोठा दिसतो. तुमच्यात किंचितही दोष असला तरी मी तो सहन करू शकणार नाही.”

वरीलप्रमाणे बापूजी जसजसे ते लिहीत चालले होते तसतसे मी वाचत चालले होते आणि तसतशी मी अधिकाधिक दुःखी होत चालले होते. डोळ्यांमधून अश्रूधारा लागल्या होत्या. ८.३० वाजता बापूजी फिरायला जाण्याकरिता उठले. माझ्या खांद्यावर त्यांचा हात होता. मला फारच दुःख होत होते. बापूजींना आज मी किती दुःखवले होते? मी बापूजींच्या लायक नाही. मग मी बापूजींना सोडून जाणे श्रेयस्कर होणार नाही काय? असे किती तरी विचार मनात आले.

आभाबहेनचीसुद्धा माझ्यासारखीच परिस्थिती होती. त्यांनीसुद्धा लेखी माफी मागितलेलीच होती.

१० वाजता बापूजी झोपले. विचारांमुळे रात्रभर मला डोळा लागत नाही तोच जाग येत होती. अखेरीस मुश्किलीने पहाटे पहाटे झोपले. आज जितकी भयंकर रात्र काढली तितकी कधीही काढली नव्हती.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२२ सप्टेंबर १९४७

३ वाजता प्रार्थनेकरिता उठले. बाचा दिवस असल्यामुळे गीतापारायण होते. दीड तासात ते पूर्ण झाले. अजून हृदयातील कालचे दुःख शमले नव्हते. बापूजी रोजच्या कामकाजात गुंतले. फेऱ्यासुद्धा एकट्या एकट्यानेच मारल्या. शेवटी पाय धूत असताना बापूजींना मी विचारले, “अजूनही तुम्ही नाराज आहा काय?” बापूंनी मान वळवली. पण यातून मला काहीही कळले नाही. मालीशकरिता मला बोलावले, पण त्या वेळी मी काही कामात होते. मला कळले की बापू मला बोलावत होते. मी बापूंजवळ जेव्हा गेले तेव्हा त्यांचा डोळा लागला होता. मग मी कागदाच्या एका तुकड्यावर बापूंना चिठ्ठी लिहिली -

“तुमच्याजवळ आले होते, पण तेव्हा तुमचा डोळा लागलेला होता. तुम्ही मला किती तरी उंच चढवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु मी निष्फळ ठरले. तुम्ही लिहिले की ‘भाडोत्री गाणान्याप्रमाणे तुम्ही गाल तर मला मारून टाकण्यासारखेच होईल.’ मी स्वतःहोऊन भाडोत्रीसारखी वागले. मी माझ्यावर नियंत्रण ठेवू शकले नाही. आता अजीजी करत एकच मागणी करते की तुमचे दुःख हलके होईल असा कोणता तरी उपाय मला सांगा. यानंतर मी सावध राहण्याकरिता पूर्ण मेहनत करीनच, परंतु आजच्या तुमच्या दुःखावर उपाय काय? तुमचे दुःख अंशतः तरी कमी करण्याची ईश्वराने मला शक्ती द्यावी, आणि तुम्ही जी कोणती शिक्षा कराल ती मी सहन करीन. अधिक लिहवत नाही. इतकेच.

तुमच्या मनुडीचे प्रणाम”

[बापूंनी आपल्या चिठ्ठीत लिहिले होते -

“तू मला प्रश्न विचारलास परंतु उत्तराकरिता वाट पाहिली नाही. मी तुला बोलावले होते. नाद सोडला. मला कळू शकले नाही. मी नाराज नाही, पण दुखी आहे. तुला माझे दुःख कळू शकत नसेल तर मी लाचार आहे.”]

मग मला बापूंनी लहानशा चिठ्ठीत लिहिले -

“चि. मनूडी

तुला माझे दुःख दूर करायचे असेल तर दोन मार्ग आहेत. एक कबुली लिहून काढणे व ती आजच सर्वासमोर वाचणे. दुसरा तुझे जीवन ईश्वराशी एकाकार करणे. असे झाले की छचोरपणाचे हसू येणारच नाही . . . जाहीर प्रार्थनेत तुझी कबुली वाच. त्यामुळे अंतःकरण स्वच्छ होईल. कबुली बळजबरीची असू नये, लाज वाटल्यामुळे तसे करण्यात येऊ नये. जाहीर कबुली हा माझा स्वतःचा शोध आहे . . . ला याचे महत्त्व कळू शकत नाही. हा माझा सल्ला आहे. तुझ्या निर्धाराला प्रामाणिकपणे चिकटून राहा. असे होईल तेव्हाच तू प्रगतीपथावर जाशील.”

नंतर बापूंनी आपल्या हाताने मला मसुद्याची चिठ्ठी दिली. मी ती चिठ्ठी ठेवली. कोण वाचतो? माझे काम झाले होते. प्रार्थनेत मी ती थरथरत वाचली. प्रार्थनेआधीच बापूंनी ती मला वाचायला सांगितली होती. त्यानंतर प्रार्थना झाली.

रात्री मौन सुटल्यानंतर पाय दाबत असताना बापू म्हणाले, “तुझ्या बोलण्यात जोम नव्हता हे माझ्या लक्षात आले.”

मी म्हणाले, “हो, मी खूप उदास झाले होते.”

बापू म्हणाले, “मला तुझी परिस्थिती कळू शकत होती. यातून तू असा तर अर्थ काढत नाहीस ना की मी कशातही खुसपट काढत असतो? तू असा समज करून घेऊ नकोस. पण तू इतके बोलू शकलीस मला इतके समजून घेऊ शकलीस याचा अर्थ तू

तुझ्या जीवनात पुढे जाऊ शकशील. अजून तुझ्यात बालबुद्धी आहे. तू गंभीर होणे शिकायला पाहिजे.”

नंतर ब्रिजकिशोरजी म्हणाले, “ही गोष्ट जर प्रकाशित झाली नसेल तर ती पाठवायला पाहिजे.” वर्तमानपत्रवाले म्हणतात, “अशा लहानसहान गोष्टी काय छापायच्या?” परंतु बापूजींचे त्यामुळे समाधान होत नव्हते. यामुळे ही गोष्ट वर्तमानपत्रांमध्येही आली आणि ‘हरिजन’मध्येही. तेव्हा कुठे बापूंना शांत वाटले. असा दिवस परत कधीही दाखवू नकोस अशी मी ईश्वराला प्रार्थना केली. प्रायश्चित्त जाहीर झाल्यानंतर कुठे बापूंचे बरेचसे दुःख हलके झाले.

आज तर बापूजींचा संपूर्ण दिवस मौनातच गेला. यामुळे मुलाखतीकरिता येणारेही विशेष कोणी नव्हते. परंतु मला तर जीवनातील सुंदर वस्तुपाठ मिळाला. आणि ईश्वराची कृपा की बापूजींनी दुसरे कोणतेही पाऊल उचलले नाही. नाही तर इतरांच्या चुकीकरिता बापूजी स्वतः वाटेल ते भयंकर पाऊल उचलायला मागेपुढे पाहत नसतात. माझ्या मनात हीच धास्ती होती.

बापूंनी मसुद्याची जी लहानशी चिट्ठीची घडी दिली ती अशी होती -

“कालच्या प्रार्थनेच्या वेळी आम्हा दोन मुलींकडून गंभीर चूक झाली. आमचे अंतःकरण स्वच्छ करण्याकरिता तुम्हा सर्वासमोर आम्ही कबुली देत आहो. आमचा जेव्हा सूर चुकला तेव्हा आम्हांला एकदम हसू फुटले. ते आम्ही आवरू शकलो नाही ही आमची चूक झाली. आम्हांला माहीत होते की असे करणे चूक होते परंतु आम्ही स्वतःला आवरू शकलो नाही. यातून आम्ही प्रार्थनेत मग्न झालो नव्हतो असे दिसून येते. अशा प्रकारे आम्ही आमच्या निर्मात्याचा अपमान केला आहे. बापू आम्हांला नेहमी सांगत असतात की प्रार्थनेचा तेव्हाच प्रभाव पडत असतो जेव्हा प्रार्थना करत असताना आपण ईश्वराचा विचार करत असतो. आम्हांला माहीत आहे की बापूंचे

डोळे जरी बंद होते तरी आम्ही हसलो हे त्यांना कळेल व यामुळे ते दुखावतील आणि अजूनही ते दुखावलेले आहेत. आम्हांला आशा आहे की आमच्या या जाहीर कबुलीमुळे ते दुःख काहीसे कमी होईल. आमच्या भविष्यातील वर्तनामुळेच ते दुःख पूर्णपणे शमू शकेल. ईश्वराने आम्हाला सदैव पवित्र ठेवावे असा तुम्ही आम्हांला आशीर्वाद द्यावा अशी तुम्हा सर्वांना आमची विनवणी आहे.”

नवी दिल्ली,

२३ सप्टेंबर १९४७, मंगळवार

रोजप्रमाणे साडेतीन वाजतापासून प्रार्थना वगैरेंचा क्रम चालला. बापूजींचे (लिहिण्याचे) काम वाढत चाललेले असल्यामुळे प्रार्थनेनंतर ते आधी पडवीजवळील खोलीत गेले. तेव्हा ते म्हणाले, “कालच्या माफीपत्रातून तुला किती सुंदर पाठ मिळाला याचा विचार कर. आता तर माझी खात्री आहे की यापुढे तू अशी चूक कधीही करणार नाही. माणूस चुका तर करत असतोच. परंतु तो जर त्यात सुधारणा करत गेला तर तशी चूक तो परत कधीही करू शकणार नाही. मी स्वतःच सोन्याचे कडे चोरले होते ना? परंतु मला ते खुपले आणि त्याबद्दल मी माझ्या बापाजवळ माफी मागितली होती. तेव्हाच माझे दुःख हलके झाले होते. यामुळे तू (जर तू अंतःकरणापासून माफी मागितली असेल तर) याचे दुःख आठवत बसून रडू नकोस. उलट यावर विचारमंथन कर आणि शिकशील तर खूप पुढे जाशील.”

इतके बोलून बापूजी लिहिण्याच्या कामाला भिडले. गरम पाणी आणि मध घेतले आणि थोडे आडवे पडत नाही तोच सहा वाजले. फिरायला उठले. फिरल्यानंतर मालीश, आंधोळ वगैरे. ८ वाजले. ८ वाजता जवाहरलालजी, सरदार आणि मौलानासाहेब आले. ११ वाजेपर्यंत गोष्टी करत होते. नंतर घनश्यादासजी बिरला आले. त्यांच्याबरोबर बऱ्याच महत्त्वाच्या गोष्टी झाल्या.

१२.३० वाजता माती घेऊन थोडे आडवे झाले. १ वाजता माती काढली. आज मुलाखतकार कमी होते. रावळपिंडीहून थोडेसे लोक आले होते. या लोकांनासुद्धा बापूजींनी एकच गोष्ट सांगितली. “गुंड राहिले तरच देश बुडेल, हिंदुस्थान बुडेल. परंतु आपण सज्जन होणे ही गोष्ट फार चांगली आहे.”

२ वाजता आचार्य कृपलानीजी आले. सिंधच्या भयंकर अवस्थेची हकिगत त्यांनी सांगितली. जीनासाहेबांबरोबर चर्चा झाली तर ते म्हणाले, ”आणि चांगलेच आहे. वर्तमानपत्रातील बातम्या खोट्या आहेत.” अशा माणसाला काय सांगायचे? सुचेताबहेनसुद्धा असेच म्हणाल्या होत्या. बापूजी सर्व काही ऐकून घेत होते.

आजच्या वर्तमानपत्रात कालच्या आमच्या माफीबद्दल काहीही आले नव्हते. यामुळे बापूजींनी पुढीलप्रमाणे जाहीर केले -

“काल मनू आणि आभाने जे माफीपत्र वाचून ऐकवले होते ते तुमच्यापैकी अनेकांनी ऐकले असेल. रविवारच्या सायंकाळच्या प्रार्थनेत या दोघीही भजन गात होत्या. तसे करत असताना या दोघींचाही सूर बेसूर झाला आणि त्यामुळे या दोघींनाही आलेले हसू आवरता येणे शक्य झाले नाही. यामुळे मी खोलवर दुखावलो. नंतर या दोघींनीही आपल्या या चुकीकरिता माझी माफी मागितली होती. खरे म्हणजे मला यांचा राग आलेला नसल्यामुळे यांनी माझी माफी मागण्याची काहीही आवश्यकता नव्हती. प्रार्थना ही काय गोष्ट आहे हे यांना अजून कळले नाही याबद्दल मात्र मला राग आला होता. या दोघींनीही माफी मागितली. पश्चात्तापही व्यक्त केला. यामुळे मला होणारे दुःख थोडे कमी झाले. मी त्यांना जाहीर माफी मागायचे सुचवले. दोघींनीही आनंदाने माझा सल्ला मान्य केला. माझी अशी मान्यता आहे की जर आपली चूक अंतःकरणापासून कळली असेल तर त्याची जाहीर कबुली दिल्याने चूक करणारा शुद्ध होतो आणि चूक करणारा ती चूक परत करत नाही. तो ‘चौकन्ना’ होतो म्हणजे सावध राहतो आणि परत ती चूक करत नाही. आणि या गोष्टीची समाजासमोर माफी मागितली तर प्रार्थना किती महान गोष्ट आहे याची समाजालाही जाणीव होईल. या लहान पुरी प्रार्थना करतात तर तुम्ही म्हणता की यांनी कुराण वाचण्याची आवश्यकता काय? अहो, मुसलमानांनी शिखांना

मारले तर त्यात कुराणचा दोष काय? त्यामुळे कुराण थोडाच गुन्हेगार ठरतो. एखादा ईश्वरभक्त असेल आणि नंतर जर का तो पापी झाला तर त्याकरिता आपण काय ईश्वराला दोष देऊ?

“आज कार्यकारिणी होती. यामुळे कुठे बाहेर तर जाऊ शकलो नाही. परंतु रावळपिंडीहून काही थोडेसे लोक आले होते. पिंडीत तर हिंदू, शीख यांच्यावर हल्ले होत आहेत. जुम्मामस्जिद, ताजमहाल बादशाहांनी बनवले तर हे सर्व काय आता भस्मिभूत करून टाकायचे?

“तुम्ही सर्व जर इथे शांत झाला तर मला पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे. मी जाण्याकरिता लाहोरच्या वा कराचीच्या पोलिसांची मदत मागायला जाणार नाही. मी तर त्यांना एकच पाठ शिकवीन - मरा, परंतु आपले घर सोडू नका. कोणाच्याही ताब्यात जाऊ नका. भक्त ध्रुवने काय केले? किती लहान बाळ ! बाकी तर एकेक माणूससुद्धा या दावानलात शक्य तितका प्रयत्न करतोच आहे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरायला गेले. राजकुमारी बहेन आलेल्या आहेत. फिरून आल्यानंतर प्रवचनात सुधारणा केल्या आणि पंडितजींबरोबर एक तास गोष्टी करून १० वाजता झोपी गेले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२४ सप्टेंबर १९४७, मंगळवार

३.३० वाजता रोजप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर थोडा टपाल ऐकला, गरम पाणी आणि मध घेतले आणि दररोजप्रमाणे थोडा आराम केला. फिरत असताना लवकर उठण्यासंबंधी गोष्ट निघाली. बापू म्हणाले, “मी जर ३.३० वाजता उठू शकलो नाही तर मी माझे काम उरकवू शकणार नाही. एकेकाळी दिल्लीत इतकी कडाडून थंडी पडली होती की माझ्या अंगठ्याचे बोट काळे पडले होते. डॉ. अनसारींना तर हे बोट कापावेच लागेल असे वाटत होते. फळे, फुलेसुद्धा वाळून गेली होती. असे असूनही मी तर बरोबर चार वाजता उठलो आणि माझे काम केले. दक्षिण आफ्रिकेत तर आम्ही छावणीत राहत होतो. फाईली मोठ्या होत्या. परंतु व्यवस्था इतकी सुंदर होती की प्रत्येकजण आपापले काम करत होता. त्या वेळी एकदा तर थंडीने मी इतका काही गारठलो होतो की मला स्ट्रेचरवर नेऊन एका शेगडीजवळ ठेवले. तेव्हा कुठे माझ्यात जीव आला.”

मालीश, आंधोळीनंतर ८ वाजता प्रफुल्ल घोषबरोबर खाजगी चर्चा केली. ९.५०ला होरॅस अलेक्झँडर आणि इतर काही बंधू आले. नंतर थोडा आराम केला तर दहा मिनिटातच जामसाहेब आले. त्यांनी काठेवाडच्या गोष्टी केल्या. सर्व रियासतींनी एक होण्याची गोष्ट काढली.

बापू - काठेवाडवर जर युद्ध आले तर मी तरी सर्व राजांचाच वकूब पाहीन.

जामसाहेब - पण आमच्या हातात शस्त्र कुठे आहेत. १५ तारखेपूर्वी तर आम्ही सावत्रासारखे होतो ना? (हसाहस)

बापू - राज्यकर्त्यांबरोबर प्रजा असेल तर एकटा जुनागढ (पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचा नबाबच्या निर्णयाचा इथे संदर्भ आहे. अखेरीस हे संस्थान भारतात सामील झाले.) काय करू शकतो? आपल्या प्रजेबरोबर विश्वस्त म्हणून काम

करायचे असे एक संस्थानिक जरी ठरवेल तरी तो यावच्छंद्रदिवाकरौ राज्य करू शकेल. संस्थानिक सहजपणे आपली सहमती असल्याचे सांगतात परंतु ते तसे अंतःकरणापासून करतील की नाही याबद्दल मला संशय आहे. तुम्ही जर तुमच्या प्रजेचे अंतःकरण जिंकू शकाल तर खात्री बाळगा की जुनागढ तुमच्याबरोबर राहील. माणूस जर शुद्ध असेल तर त्याच्याजवळ लपवण्यासारखे काहीही नसते. भारतात संस्थानिक हा सर्वात दुर्बल भाग आहे. परंतु सरदारांचे कौशल्य नसते तर सर्व संस्थानिकांना आत आणता आले नसते. ते काहीही असले तरी काठेवाडच्या सर्व संस्थानिकांमध्ये एकी असली पाहिजे. यामुळे इतक्या वर्षांपासून मी काठेवाडच्या ऐक्याबद्दल बोलत असतो. काठेवाडमधील रेल्वेची वाईट अवस्था आहे. भावनगर, जामनगर, मोरवी, पोरबंदर या सर्वांची स्वतंत्र रेल्वे आहे. तिसऱ्या वर्गात तिथे दिवेसुद्धा नाहीत. यामुळे या रेल्वेला बाबूंची गाडी असे म्हणतात. (काठेवाडच्या सत्ताधाऱ्यांना बाबू असे म्हणतात) मी जेव्हा श्यामलदास कॉलेजमध्ये विद्यार्थी होतो तेव्हाही अशीच परिस्थिती होती. हे केवळ एक उदाहरण आहे. जर तिथे एक प्रशासन असेल, एक चलन असेल आणि लोकांमध्ये जर ऐक्य असेल तर सरदार नाही म्हणणार नाहीत. काठेवाडमध्ये भरपूर क्षमता आहे.

अखेरीस निर्वासितांमुळे वातावरणात तणाव निर्माण झाल्यासंबंधी जामसाहेब बोलू लागले. परंतु एकूण शांतता राखता आली. उठता उठता बापू म्हणाले, “मी म्हणालो होतो त्याची आठवण ठेवा.”

जामसाहेब - मी वचन देतो की मला वा माझ्या रियासतीला फायदा होवो की तोटा, आमच्याकरिता जे धोरण ठरेल तेच मी स्वीकारीन.

दुपारी ३ ते ५ कार्यकारिणी चालली. कार्यकारिणीतच बापूजींनी दूध, फळे वगैरे घेतली. आणि नंतर ते प्रार्थनेकरिता गेले.

प्रार्थनेत भजनाचा उल्लेख करत ते म्हणाले -

“आपल्या हिंदुस्थानची नावसुद्धा एक तुटलेली लहानशी होडी आहे. आणि ईश्वराला माझी प्रार्थना आहे की तू तिला पलीकडे पोहोचव. आज ‘लडके लिया पाकिस्तान’ ही घोषणा पसरवून सांप्रदायिक वैरभाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. लढून पाकिस्तान घेतला असे कोण म्हणतो? काँग्रेसने शुद्धीवर असताना होकार दिला म्हणून पाकिस्तान झाला. आपला लढा निःशस्त्र होता. मुसलमानांना असे वाटले की आता आपले राज्य झाले आहे, कापा, मारा. मग शिखांनी आणि हिंदूंनी बदला घेतला. किती तरी सिंधी सिंधमधून पळाले आहेत. मला जर कोणी कलमा वाचायला लावले तर मी तर काहीही जरी झाले तरी तो वाचणार नाही. कोणी जर म्हणाले की अल फतेहा वाच, नाहीतर मारून टाकेन, तर मी म्हणेन की मारून टाक. माझी हाडे जरी मूठभर असतील तरी माझे हृदय विशाल आहे.”

त्यानंतर जुनागढची माहिती सांगत ते म्हणाले,

“जुनागढमध्ये प्रजा हिंदू आहे. शिवाय तिची हिंदुस्थानमध्येच सामील व्हायची इच्छा आहे. मग प्रजेवर बळजबरी करून तिला पाकिस्तानमध्ये कसे नेता येईल?” हं, प्रजा जर म्हणेल की आम्हांला पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे तर ते खुशीने जाऊ शकतात. नाही तर १५ ऑगस्टपासून प्रजा स्वतंत्र आहेच. इंग्रजांचीच सत्ता होती ना? पण ही गोष्ट तर आगीतून निघून चुलीत पडल्यासारखी वा एकाच्या हातून सुटून दुसऱ्याच्या हाती पडण्यासारखी होईल! आणि आज जर आपण लढू

तर जगातील इतर शक्ती आपल्याला परत खाऊन टाकतील. मी तर हेच सांगता सांगता मरेन.

“आपण बदला घ्यायची गोष्ट सोडून द्यायला पाहिजे. कोणी मुसलमान जर कृतघ्न निघत असेल तर सरकारला सांगा. सरकार शिक्षा करील.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. फिरून राम मनोहर लोहियांसोबत चर्चा केली. सरदारबरोबर चर्चा. प्रवचन तपासले आणि 10 वाजता बापूजी अंथरुणात पडले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२५ सप्टेंबर १९४७, बुधवार

दररोजप्रमाणे बापूजी साडेतीन वाजता उठले. बापूजींना खूपच सर्दी झालेली आहे. तरीही त्यांनी आपल्या दररोजच्या कार्यक्रमात ढील दिलेली नाही. फिरणे, मालीश, आंघोळ वगैरे सर्व साडेआठ वाजतापासून चालले. फिरत असतानासुद्धा एखादा भेटायला येणार नसेल तर बापूजी वर्तमानपत्रे ऐकतात. मालीशच्या वेळी वृत्तपत्रे ऐकतात. बंगाली पाठ केला - आम्ही काहीही सोडले नाही.

सव्वा आठ वाजता स्थानिक मुसलमान आले. त्यांनी सोबत जंगलेली दोन शस्त्रे आणली होती. बापूजी म्हणाले, "छापा मारला तेव्हा तर मुसलमानांजवळ स्टेनगन निघाली हे कसे?"

मौलाना म्हणाले, "आम्ही खात्रीपूर्वक सांगतो की ती शस्त्रे हिंदूच्या आणि मुसलमानांच्या रिकाम्या घरात सापडली असतील. पोलीस अगदी खोटे खोटे रिपोर्ट देतात."

बापूजी म्हणाले, "एकीकडे तुम्ही असे म्हणता दुसरीकडून वेगळीच गोष्ट कळते. मला तर नवल वाटते. पण तुम्ही मला लिहून द्या."

सव्वा दहा वाजता कृपलानीजी आले. बापूंनी त्यांच्याजवळ आपल्या हृदयातील व्यथा व्यक्त केल्या. कार्यकारिणीच्या सभेसाठी एक दिवसाकरिता प्रफुल्लबाबू आले होते. यामुळे बापूजी दुःखी झाले. म्हणाले -

"माझा स्पष्ट सल्ला आहे की जो मंत्री असेल त्याने कार्यकारिणीत येऊ नये. आजच्या वातावरणात प्रफुल्लबाबूंनी एक ताससुद्धा कलकत्ता सोडायला नको. परंतु आज माझे ऐकतो कोण? माझा सल्ला एकाकी झाला आहे. मथाई साहेब म्हणाले की आता यापुढे गाड्या चालवण्याकरिता पाकिस्तान सरकारची परवानगी

ध्यावी लागेल. आता तर पाकिस्तान सरकार गाड्या बंद करण्याच्या गोष्टी करते आहे. मला तर वस्तीबदल करणे मुळीच पसंत नाही. आपल्याला लढायचे असे तर युद्ध जाहीर करा. आणि त्यात मरायचे असेल तर मरा. परंतु १२-१२ वर्षांच्या मुलीला उचलून नेतात आणि त्यांच्यावर जुलूम करतात हे कसे सांगता येईल?

“कुंझरूंचे आजचे वक्तव्य पाहा. काहीही जरी असले तरी मी तर त्या सर्वांना हाच सल्ला देईन की मला विसरून जा. मी दिल्लीत पडलो आहे. इथे करीन. ही काही खाजगी गोष्ट नाही. मी एकटाच आहे असे मी आज प्रार्थनेत सुद्धा सांगितले आहे.

“राजेंद्रबाबू अन्नधान्याकरिता ऑस्ट्रेलियात जात आहेत हीसुद्धा माझ्याकरिता दुःखद बाब आहे. स्वातंत्र्य मिळाले आहे असे मी समजतच नाही. एकीकडे हिंदुस्थान स्वतःला सुवर्णभूमी म्हणवतो आणि दुसरीकडे तो भीक मागायला जातो? माझे मन तर पेटून उठते. माझे चालेल तर लोकांना मी म्हणेन की मेहनत करा, नाही तर उपाशी मरा. पण एक दाणासुद्धा बाहेरून बोलावणार नाही.

“इथे जर शांतता स्थापित स्थाणार नाही तर संपूर्ण हिंदुस्थानात भडका उडेल, मग मी तो थांबवू शकणार नाही. त्यासमोर मी काय आहे. असा विचार करत असतो. मला दिसते त्याप्रमाणे मी काम करण्याकरिता आलो आहे, काम करतो आहे. परंतु आता माझा काही उपयोग नाही असे वाटते. आज आपल्या हाती सत्ता आली आहे आणि याचा मला अभिमान आहे. मी जर म्हणेन की माझीच बुद्धी खरी तर माझ्यासारखा मूर्ख कोणीही नसेल. परंतु मला असे वाटते की तुमच्यापैकी कोणी माझ्याकडे पाहतसुद्धा नाही, मला विचारतसुद्धा नाही. घनश्यामदासजी म्हणतात की तू इथून निघून जा, यातच माझी परीक्षा आहे. मी एका झोपडीत राहू शकतो की नाही ते पाहा. मी माझ्या मर्यादा लक्षात घेऊनच काम करतो आहे.

“कदाचित माझ्या या पोरींना कोणी नासवतील. पण त्या जर बहादूर असतील तर नासवल्या जाणार नाहीत. मरून जातील. तुम्ही पाकिस्तान सरकारला ‘नोटीस’ द्या की तुम्हांला जर अशीच अराजकता करायची असेल तर आम्हांला पाकिस्तानचा ताबा घ्यावा लागेल. बोअर युद्धात तर बोअर मूठभर होते. त्यांचा विजय झाला कारण मेलो तर काय होईल याची त्यांना फिकीर वाटत नव्हती. मी तर या बहादूर प्रजेबरोबर वीस वर्षे काढलेली आहेत. गुंड आपल्या घरावर बसले तरच आपले डोळे उघडायला पाहिजे काय? माझा तर तुम्हांला सल्ला आहे की तुम्ही आणि चोईथरामने सिंधमध्ये जायला पाहिजे आणि मरावे लागले तर मरायला पाहिजे. मी तर इतका बेकारसारखा झालो आहे की पाकिस्तान सरकारकडून काहीही काम घेऊ शकत नाही. परंतु दिल्ली जर शांत झाली तर तिथे जाऊन मरेन. मला मरण्याची कला माहीत आहे. असे मी अहंकाराने म्हणून राहिलेलो नाही तर धैर्याने म्हणतो आहे. मग तर ईश्वराला माहीत की, माझ्यावर गोळी चालत असेल आणि छरे माझ्या शरीरात घुसत असतील आणि कदाचित त्यातून दुरुस्त होऊन गोळी मारणाराचा जर मी राग करत असेन तर मी खोटा महात्मा आहे असे समजा. आणि मलाही माझी परीक्षा होईल. अथवा गोळी चालत असेल, माझ्या शरीरात छरे घुसत असतील आणि तरीही मी जर राम राम करत असेन. या दोनमधून कोणताही परिणाम निघू शकतो, आणि काहीही जरी परिणाम आढळून आला तरी फायदाच आहे.”

अशा प्रकारे बापू अर्धा तास सततधार प्रवाहाप्रमाणे बोलतच राहिले. आणि हे शब्द हृदयाच्या किती खोलवरून निघून राहिले होते याचे शब्दांत वर्णन करता येणे शक्य नाही.

१०.४५ वाजता बापूजी आडवे झाले. ११ वाजता उठले. मग शूरजी वल्लभदासना कराचीकरिता स्टीमर देण्याकरिता पत्र लिहिले.

१२ वाजता महाराज्यपाल माऊंटबॅटन यांना भेटायला बापू गेले. तिथून पाऊणेदोन वाजता परत आले.

परतल्यानंतर हिंदू-मुसलमान मिळून ५० लोकांना बापूजी भेटले. आधी तर जवळपास आठेकशे लोक येऊन गेले होते. वर्तमानपत्रवाल्यांनी चुकून ‘आज जाहीर सभा आहे’ असे छापले होते. यामुळे इतके सगळे लोक आले होते. त्यांना पाचेक मिनिटांत सांगितले की, “माझ्याकडून होते ते मी करून राहिलो आहे. परंतु दिल्ली जर स्वतंत्र ठेवायची असेल तर हिंदू, शीख, ख्रिश्चन, पारसी सर्व एक होऊन राहा. तुम्ही दुखी असाल तर त्याचा सूड तुम्ही तुमच्याच भावावर का काढता? जर बदला घ्यायचाच असेल तर सरकारला सांगा.”

अखेरीस बापू म्हणाले, “तुम्हाला जे विचारायचे असेल ते विचारा. मी तुम्हांला कोणतेही भाषण देणार नाही.”

एक बंधू - मी माऊंटगोमरी येथील अधिवक्ता आहे. मी पाहिले की बसमध्ये अनेक मुले आणि स्त्रिया बसलेल्या आहेत आणि त्या बसला घेरण्यात आले. एका म्हाताऱ्याला मारून त्याच्या छातीवर एक जण बसला. तिथून इथे आलो तर इथेही तेच आहे. मी अहिंसेचा पुजारी आहे. दोष हा आहे की मुसलमान हिंदूंबरोबर राहू शकत नाहीत. ही काही आजची गोष्ट नाही. किती तरी वर्षांपासूनची आहे. आता ‘हसके लिये पाकिस्तान, लडके लेंगे हिंदुस्थान’ हे मुसलमानांचे ध्येय आहे. आता तरी हिंदुस्थानातील हिंदूंनी एका बाजूने व्हायलाच पाहिजे. मुसलमान हिंदुस्थानशी निष्ठावंत कसे काय राहू शकतील?

बापू - प्रश्न ठीक आहे. हा प्रश्न मला अनेक हिंदू, शीख भाई विचारत असतात. एक काळ होता की जेव्हा काँग्रेस लोकप्रिय होती. आज जो कोणी आपल्या धोरणावर कायम राहणार नाही तो मरून जाईल. जर मुसलमान प्रामाणिक राहणार नाहीत तर जगातून इस्लाम धर्मच नष्ट होईल. जो माणूस आपल्या धर्माकरिता मरायला तयार असतो आणि

आणीबाणीची वेळ आली की मरण पत्करतो तो खरा माणूस असतो. बाकी तर पक्षाघाताने वा अशाच अजून कोणत्या तरी आजाराने मरत असतात. याऐवजी बहादुरीने का मरू नये? कल्पना करा की मौलाना साहेब तलवार घेऊन आले आणि मला म्हणाले की कलमा म्हण नाही तर मी मारून टाकीन. असे झाले तर अशा वेळी मी तर मरणेच पसंत करीन. आणि जर अशी वेळ आली तर मी तर नाचेन.

इथे दररोज मुसलमान मला भेटायला येत असतात. किती तरी म्हणाले की हे लोक धोकेबाज आहेत. धोका हा कोणाचाही नातलग नाही. मला धोका देऊन ते काय करतील? काय घेऊन जाणार आहे? माझ्याजवळ तर एक पैसुद्धा नाही. आणि साडेचार कोटी लोकांमधून जर कदाचित कोणाजवळ शस्त्र असेलही तर तोसुद्धा काय करणार आहे? आणि जर तो काही करेलही तर मग आपण राज्य कसे चालवू शकू? तुम्ही तुमच्या भावाला कापाल तर जग सहन करणार नाही. आज जग लहान झाले आहे. लंडनसारखे शहर पाच मिनिटात नष्ट करता येईल असे अण्वस्त्रांचे शोध लागले आहेत. अशा या जगात हिंदू तर बिंदूप्रमाणे आहेत. जो मुसलमान निष्ठावंत नसेल त्याला सरकार शूट करील. तुम्ही जर लपून सुरा भोसकाल तर हा तर जंगलीपणाच होईल.

आज रात्री मी झोपू शकलो नाही. पाऊस पडत होता. निर्वासितांची काय अवस्था असेल असा विचार करत होतो. हिंदुस्थानींना दयेची मूर्ती म्हणतात. ते हे प्रमाणपत्र गमावणार आहेत काय? बाहेरचे पत्रकार, संपादक येतात. आपल्यावर हसतात. आणि हिंदुस्थान दिवाळखोरांसारखा आहे. ना खायला मिळते, ना प्यायला मिळते. आता तरी आपण सावध होऊन माणूस व्हायला पाहिजे.

मला तर जे सांगायचे होते ते मी थोडक्यात सांगितले आहे. आता तुम्ही तुम्हांला पाहिजे तसे करू शकता.

एक शीख बंधू - माझा व्यापार पाकिस्तानमध्ये आहे. मी पाकिस्तानमधून आलो आहे. पाकिस्तानमध्ये पाच टक्के हिंदू जरी परत वसू शकत असतील, राहू शकत असतील तर आम्ही ८५ टक्के मुसलमानांना सामावून घेऊ शकू.

बापू - पाच टक्क्यांनी माझे समाधान होणार नाही. मला तर तेव्हाच शांत वाटेल जेव्हा ज्यांना पाकिस्तानमध्ये राहायचे आहे ते निर्भय होऊन राहू शकतील. परंतु तुम्ही जर दिल्लीला शांत कराल तर मला पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे. जे मेले आहेत त्यांना तर मी परत जिवंत करू शकत नाही. परंतु जे आहेत त्यांना परत वसता आले पाहिजे. पंजासाहेबची मशीद कशी बनू शकते? मी तर मरण्याचाच मार्ग पसंत करीन. तुम्ही सर्व जर मरण्याची कला शिकाल तर तुमचे कुशलच होईल. आणि असे असेल तर तुम्ही सर्व सरळ आपापल्या घरी परत जा. मारले तर आपल्या घरी मेरा. माझा आदेश मागता तर मी म्हणेन की जितक्या मुसलमानांना तुमच्या भीतीने घर रिकामे करावे लागले आहे त्या सर्वांना परत आपल्या घरात वसायला पाहिजे. पाकिस्तान जर पाक झाला नाही तर यांमुळे मरून जाईल. तुम्ही फार संतापून आला आहा.

एक बंधू - काँग्रेसने एक चूक तर आधीच केली आहे. आता ती दुसरी चूक करते आहे. हिंदू-मुसलमान कधीही सोबत राहू शकत नाहीत. आपली लाखो माणसे उपाशीतापाशी आहेत. परंतु हिंदूकरिता कोणत्याही प्रकारची व्यवस्था करण्यात आलेली नाही. इतक्यात काही शस्त्रे आली आहेत खरे. पण त्यांचा विश्वास कसा करावा? मुसलमानांची रिकामी घरे आम्हांला मिळाली पाहिजे अशी आम्ही इच्छा करतो. दोन्ही सरकारांमध्ये झडती न घेण्याचा करार असूनही पाकिस्तान सरकार झडती घेत आहे. असे असूनही हिंदुस्थान सरकार काहीही करून राहिलेले नाही. याचा फायदा पाक सरकार घेते आहे. ते हजारोंच्या संख्येने परवाने आणि शस्त्रे देत आहे आणि आम्हांला निशस्त्र करण्यात आले आहे. दिल्लीत मुसलमान वसले तर चांगले असे समजून आम्ही खुश होत आहो. परंतु

तुम्ही आला आणि सर्व काही सर्वसामान्य केले तर आम्हांला एक दिवससुद्धा दिल्लीत राहण्याची इच्छा नाही. तुम्हांला 'जशास तसे' हा न्याय मान्य नाही. एवढ्यामुळे काहीही होणार नाही. आम्ही आज छपराशिवाय बसलेलो आहो. मुलांची आणि स्त्रियांची अवस्था तर भयंकर आहे.

बापू - तुमचा युक्तिवाद वेदनांनी भरलेला आहे. इथे कसे राहायला पाहिजे हे जे तुम्ही विचारता ते बरोबर आहे. पिंडीला जा. येथील सरकार माझे मित्र आहे. तेथील सरकारला मी ओळखत नाही. मग मी काय करू? माझ्यात ताकद आहे, शक्ती आहे असे तुम्हांला वाटते. मी ती सर्व खर्च करतो आहे. आणि तुम्हांला मान्य करायचे असेल तर मान्य करा, इथे तर नवीन शहरेच वसवण्याची गोष्ट सुरू आहे. मी काही मंत्री नाही. एक माणूस म्हणून शक्य तितके करतो आहे. मी तुमच्यासारखाच सामान्य माणूस आहे. बाकी साडेचार कोटी मुसलमानांना काढून टाकण्याची गोष्ट ही हिंदुस्थानला मारून टाकण्यासारखी गोष्ट आहे. मी तर एक व्यावहारिक गोष्ट करतो आहे. माझ्याजवळ सर्व शस्त्रे येत आहेत असे मी म्हणू शकत नाही. परंतु ही फार महत्त्वाची गोष्ट नाही. शस्त्रे कोणाचेही कधीही रक्षण करू शकत नाही इतके समजून घेऊ शकत असाल तर घ्या. माझ्याजवळ दुसरे काहीही सांगण्यासारखे नाही. मी तर म्हणत असतो की 'मारू नका, मरा.'

४ - ५ मिनिट ही सभा चालली. तिथून बापू परत कार्यकारिणीच्या सभेत गेले. तिथे कताई केली. ५ वाजता प्रार्थना.

मग बापूजी फिरायला गेले. दुपारी कार्यकारिणीची जी सभा झाली होती तिची आजच्या प्रार्थनासभेत चर्चा केली. आणि तिथे जे सांगितले होते तेच प्रार्थनासभेत सांगितले. नंतर पोलिसांना संबोधत बापूजी म्हणाले,

“एक बंधू मला सांगत होते की एकदा मी स्थानकावर तिकिट घ्यायला गेलो होतो. परंतु तिथे मला कोण शिरू देतो? मी पाहिले की सर्वांना तिकिट मिळते आहे, पण मला का नाही? कारण पोलिसांना पैसे मिळत होते. परंतु मी तर काही लाच देत नाही. आणि मला तिकिट मिळाले तेव्हा गाडी निघून गेली होती. अशी परिस्थिती आहे, पोलीस कोणीही असो, ते सर्वांची सेवा करण्याकरिता असतात. मला दुःख होते. कोणी जर घाणेरडे काम करत असेल तर आपणही त्याचे अनुकरण केले पाहिजे काय? पाकिस्तानी सैन्य स्त्रियांना नग्न करून तपासत असेल तर आपणही तसेच करायचे? असे केले तर हे स्वातंत्र्य दोन क्षणातच चालले जाईल.

रामायणातील उत्तरकांडात वर्णन आहे - विभिषण म्हणाला, “महाराज, रावणाजवळ तर विमाने आहेत, मोठमोठी शस्त्रास्त्रे आहेत, आणि तुमच्याजवळ तर काहीही नाही. अशा परिस्थितीत तुम्ही सीतेला कसे काय सोडवाल?”

“रामाने एका ओळीत उत्तर दिले की ‘माझ्याजवळ तर दैवी शक्ती आहे. तू कशाकरिता घाबरतोस?’ आणि त्यांनी विभिषणाला लंकेश बनवले. असा इतिहास पडलेला आहे आणि आपल्याला वारसदार पाहिजे. आपण कोणालाही घाबरायला नको. इतरांची शुद्धिअशुद्धी पाहण्यापेक्षा आपलीच शुद्धिअशुद्धी आपण पाहिली पाहिजे.”

प्रार्थनेनंतर बापू फिरले. मग प्रवचनात सुधारणा केल्या. देवदासकाका आणि दुर्गादासभाई भेटायला आले होते. नंतर राजकुमारीबहेन आल्या. डच राजदूत श्री लेंपिंग आले. १०.३० वाजता बापूजी झोपले. बापूंना खोकला खूपच झाला आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२६/२७ सप्टेंबर १९४७, शुक्रवार

३.३० वाजता रोजप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूंनी थोडावेळ 'हरिजन'करिता लिहायला सुरुवात केली. परंतु खोकला आणि सरदीमुळे फारसे काम करू शकले नाही. फार थकवा जाणवत होता. तरीही साडेसहा वाजता फिरायला उठलेच. फिरल्यानंतर मालीश, आघोळ वगैरे आटपत नाही तोच बाहेर भेटायला येणारे लोक येऊन बसलेलेच होते. राजकुमारीबहेन, भंजुराम गांधी सरहद्दीवरून आले होते. खाता खाता सरहद्दीच्या गोष्टी केल्या. डोके दुखत असल्यामुळे साडेनऊ वाजताच बापू माती लावून झोपले. उठल्यानंतर गरम पाणी आणि मध घेतले.

साडेअकरा वाजता स्थानिक मुसलमान आले. किती तरी प्रकारची शस्त्रे देऊन गेले आणि थोड्याबहुत गोष्टी केल्या. शांतता स्थापित झाली नव्हती.

१२ वाजता बापूजींनी परत माती घेतली. आज बापूजींची प्रकृती चांगली नाही. हृदयनाथ कुंझरू आले. १ ते २ पर्यंत त्यांच्याशी चर्चा केली. बापूंना १०२ डिग्री ताप होता. तरीही भेटीगाठी बंद केल्या नाही. कताईलुद्धा सोडली नाही. डोके दुखत होते. आभा आणि मी आळीपाळीने धावपळ करत होतो. एकामागून एक माणसांचे येणे सुरूच होते. अखेरीस मौन घेऊन बापूंनी मौऊबॅटनना पत्र लिहिले.

आजच्या प्रार्थनेत त्यांनी स्वतःच्या आजाराचा उल्लेख केला -

‘दीनदुःखहरण देव’ हे भजन मी गायला लावतो आणि त्याप्रमाणे मी चालू शकत नाही हे कसे चालेल? राम वगळतामाझ्यावर औषधोपचार करणारा दुसरा डॉक्टर कोणीही नाही. हं, पाणी, माती वगैरे बाह्योपचार मी करत असतो वा करवून घेत असतो. परंतु हृदयात जर रामनाम असेल तर यांचीसुद्धा काय पर्वा? रामनाम

घेत तरलो तर तरलो नाही तर मेलो. शरीर तर क्षणभंगूर आहे. आणि दोन दिवसांनी जीवन लांबवून काय फायदा?”

नंतर ऐक्यावर आणि दिल्लीच्या शुद्धीवर भर दिला. वर्तमानपत्रांमध्ये पाकिस्तानशी युद्धाविषयीची गोष्ट आली होती. त्यासंबंधी बोलताना बापू म्हणाले,

“माझ्या स्वप्रातही लढाईची गोष्ट येत नाही. माझा धर्म तर अहिंसाधर्म आहे. इतकेच की मी व्यवहाराची गोष्ट सांगितली होती. ‘हसके लिया पाकिस्तान, लडके लेंगे हिंदुस्थान’ हे जर पाकिस्तानचे धोरण असेल तर मी एक व्यावहारिक गोष्ट सांगितली होती. सतत धुसफूस करत राहण्यापेक्षा दोन्ही सरकारांनी आपसात युद्ध करावे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी दोनचार फेऱ्या मारल्या. थकले होते. प्रार्थनाप्रवचन पाहिले. तेवढ्यात सुन्हावर्दीसाहेब कराचीहून आले. त्यांना पाहून बापूजी म्हणाले, “सिंह होऊन आला की कोल्हा?”

सुन्हावर्दीसाहेब - “मी तर उंदिर होऊन आलो आहे. कारण उंदीर फार समंजस प्राणी आहे अशी माझी मान्यता आहे. त्याच्यासारखा दुसरा कोणताही प्राणी नाही.”

बापू - “म्हणजे तुम्ही समंजस आहा.” अशा प्रकारे बापूजी तापातसुद्धा गोष्टी करू लागले. १०२ डिग्री तापातही आनंद घेत होते. “

गां. - ‘आता एक गोष्ट सांगतो. एके काळी एक सिंह होता. तो एका शिकाऱ्याच्या जाळ्यात सापडला. एका घुबडाने वरून आणि एका मुंगसाने खालून पाठलाग केल्यामुळे एक उंदिरही त्या जाळ्यात शिरला. “तू मला वाचव, मी तुझी जाळ्यातून सुटका करीन” उंदराने सिंहासमोर प्रस्ताव मांडला. सिंहाने तो प्रस्ताव मान्य केला. सौदा ठरला. मुंगूस तेथून निसटला परंतु घुबडाचे गोल चमचमणारे डोळे अजूनही आपल्या भक्षावरच टेकलेले

होते. ‘तू कामाला केव्हा सुरुवात करणार आहेस?’ सिंहाने अस्वस्थ होत विचारले. गडबड काय आहे? शिकारी येईल तेव्हा मी तुला मोकळे करीन.’ लबाड उंदिर उत्तरला आणि जाळे कुरतडण्याऐवजी तो सिंहाच्या केसात शिरला आणि छानपैकी झोपला! सिंह संतापला होता पण तो काय करू शकत होता? शिकारी आला तेव्हा उंदराने घाईने जाळे कुरतडायला सुरुवात केली आणि छोटेसे छिद्र करून तो तेथून निसटला.” उंदीर धोकेबाज असल्याचे सांगून बापूजींनी किती टोमणा मारला होता?

सुन्हावर्दीसाहेब - तुम्हाला कळले. मी लाचार आहे.

एवढ्यात जवाहरलालजी आले.

८।।। वाजता बापूजी पथारीवर पडले. रात्री एक वाजता बापूजी खूपच अस्वस्थ झाले होते. आम्ही ३ वाजेपर्यंत जागे होतो. थोडा डोळा लागत नाही तोच जाग. असा काही खोकला यायचा की वाटायचे आता जीव जातो की मग? अडीच वाजता माझ्या मांडीवर डोके ठेवून बापूजी म्हणाले, “तुला आठवत असेल ना की आगाखान महालात अशाच प्रकारे बाजववळ मी, तू, सुशीला, प्रभावती, प्यारेलाल आळीपाळीने बसत होतो आणि बाची कशी दयनीय अवस्था झालेली होती? आणि असे करता करताच बा माझ्या मांडीवर चालली गेली. तू मला टेकायला मांडी देऊन झोपवण्याचा प्रयत्न करते आहेस. यावरून सहजच ही आठवण झाली. आता मी तुझ्या मांडीवर असताना निघून गेलो तर किती चांगले होईल! तुझे बाबरोबर जसे नाते होते तसेच माझे आहे ना? नाही तर तू कुठे होतीस? या वेळीसुद्धा तू कुठून कुठे आलीस? मी यावे म्हणून बाचा आत्मा मदत करतो आहे असे दिसते. बा म्हणाली होती की मी शरीराच्या रुपाने तर जिवंत राहू शकत नाही, परंतु मनुडी आहे. यामुळे ही माझ्या मृत्यूतील शेवटची सेविका आहे. बाच्या ठिकाणी तू आहेस. यामुळे बाचा आत्मा नाचत असेल याबद्दल मला शंका नाही. (बापूजी तापात असे बोलत होते असे वाटते.)”

मी म्हणाले, “बापूजी तुम्ही बोलू नका. इतर जागे होतील आणि मग तुमची झोपमोड होईल.”

बापू म्हणाले, “माझ्या स्वप्रात अनेकदा बा येत असते. इतके तुला सांगतो की मी तर झोपणारच होतो, परंतु खोकला कुठे झोपू देतो? माझी परीक्षा सुरू आहे. रामनाम जर माझ्या हृदयावर अंकित झालेले असेल तर हा खोकला काय करू शकला असता?”

अशा प्रकारे झोपतजागत साडेतीन वाजले. आणि साडेतीन वाजल्याबरोबर बापूजी प्रार्थनेकरिता उठलेच.

तोंड धुणे वगैरे करून प्रार्थना केली. प्रार्थनेनंतर एक चमचा एरंडीचे तेल घेतले. नंतर पडल्या पडल्या ‘हरिजन’करिताच्या लेखाचे श्रुतलेखन करवून घेतले. मग थोडे झोपले. आज फिरले नाही. हलकी मालीश करवली. एनिमा घेतला. डॉ. दीनशा महेतांनी पाच गोष्टी करायला सांगितल्या - (१) एनिमा घेऊन पोट साफ करणे (२) आहार हलक्यात हलका (३) पाणी ४ ते ५ पिंट (४) हातपाय गरम ठेवणे (५) पूर्णपणे आराम.

बापू गोष्टी गोष्टीत म्हणाले, “माझा डॉक्टर रामच आहे. तो जर मला बेशुद्ध करत असेल तर मला शुद्धीवर आणण्याकरिता दारूचा वा इंजेक्शनचा उपयोग करण्यात येऊ नये. मी त्यातच निघून गेलो तर फार खुश होईन. मी जर बेशुद्ध झालो तर माझ्या जवळच्यांना रामनाम घेता येणे जर शक्य असेल तर घ्या. मला जगवण्याकरिता इतर काहीही करायचे नाही. केले तर मी आत्महत्या करून मरेन.”

जनतेच्या दोन दिवस भेटीगाठी न घेण्याच्या सल्ल्याला सक्त विरोध करत ते म्हणाले, “ज्या माणसांनी आपली संपत्ती, आपले लोक, पुत्र, पत्नी, पुत्री, माता, बंधू गमावले आहेत त्यांच्या दुःखाने भरलेल्या गोष्टी पडल्या पडल्या न ऐकता मी कसा झोपू शकतो? अशा प्रकारे जगून मला काय करायचे आहे?”

बिरलाजींनी मुलाखती कमी करण्याचा आग्रह केला होता. बापू म्हणाले, “काम करता करता मेलो तर त्याकरिता इतरांनी रडण्याचे काय कारण? असे झाले तर मला फार आवडेल.”

पंजाबी भाई आले. त्यांच्याशी बापूजींनी गोष्टी केल्या ते गेल्यानंतर बापूजी म्हणाले, “सर्वाना स्वतःचीच पडली आहे, आपण जगलो, आपली मुलेबाळे जगली की जग जगले. पैसेवाले पळून जात आहेत. गरीब एक तर मुसलमान होतात वा मरतात. कलकत्त्यातही वातावरण तापलेले आहे. ठीक आहे, माझ्याकरिता मरण्याचे सामान तयार होऊ राहिले आहे. जर नोआखाली बिघडली, बिहार बिघडला वा कलकत्ता बिघडला तर मला तर मरायचेच आहे! किती चांगले होईल? मी जर मेलो तर मला ते फार आवडेल. किती दयनीय अवस्था आहे की पाकिस्तानमध्ये जाणाऱ्या ट्रेनमध्ये एकही हिंदू मुलगा, म्हातारा की स्त्री बसू शकत नाही आणि हिंदुस्थानात येणाऱ्या ट्रेनमध्ये एकही मुसलमान बसू शकत नाही? असा जंगलीपणा मी कधीही ऐकला नव्हता. ईश्वराला अजून अजून काय काय पाहायला लावायचे आहे?”

९ ते ११ शहीदसाहेबांबरोबर खाजगी चर्चा. साडेबारा वाजता गरम पाण्यात दोन चमचे मध टाकून ते घेतले. नंतर माती लावून थोडा वेळ आराम केला. दीड वाजता श्री कॅम्बेल जॉनसन यांना भेटले. थोडा टपाल लिहिला. ३.४५ ते ४.३० कार्यकारिणी. ६.३० प्रार्थना. आपल्या आजाराबद्दल माहिती दिली. काळजी करू नका असे सांगितले आणि त्या एकावरच आपले ओझे टाकले. मरण्यासंबंधीही बोलले. प्रार्थनेनंतर थोडे फिरले. प्रवचन पाहिले. तेवढ्यात सुन्हावर्दीसाहेब आले. मृदुलाबहेन पाच मिनिट भेटून गेल्या. १० वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले.

रात्र फार चांगली गेली असे म्हणता येत नाही. दोन वाजता खोकल्याची जोरदार उबळ आली होती. परंतु थोड्या वेळात सर्व ठीक झाले.

बिरलाभवन,

२८ सप्टेंबर १९४७

३.३० ला प्रार्थना. गीता अध्यायाच्या वेळी बापूंचा डोळा लागला. ४.३० ला उठले. गरम पाणी, मध, लिंबू घेतले.

५.३० ला फिरायला उठले. फिरता फिरता दिल्लीविषयी गोष्टी केल्या. आज मालीश करवून घेतली. मालीश, आंघोळ करून बाहेर आल्यानंतर खाता खाता सुन्हावर्दीसाहेबांशी गोष्टी केल्या. भाजी, एक खाकरा, भाजीचे पाणी ८ अंस दूध. १० ते १२.३० कार्यकारिणी. १२.३० ते १ जवाहरलाजी आणि सरदारसोबत खाजगीत चर्चा.

आज मुलाखतींकरिता विशेष कोणी येणारे नव्हते. टपालाचे आणि 'हरिजनबंधू'चे काम केले. ४.३० वाजता ढेबरभाई आले. "शस्त्रांशिवाय लढायचे आहे, जुनागढ काठेवाडची आणि तुम्हा सर्वांची परीक्षा घेतो आहे. काठेवाडमध्ये किती पाणी आहे ते पाहतो आहे."

आज बाहेर प्रार्थना झाली नाही. एका बंधूने विरोध केला. प्रार्थनेत चर्चिल साहेबांबद्दल बरेच बोलले -

"आज चर्चिलचे निवेदन वाचून फार दुःख झाले. तुम्हांलासुद्धा दुःख व्हायला पाहिजे. आणि आपल्याकडे होत असलेल्या दंग्याधोप्यामुळे ते फार उल्हसित झालेले आहेत. एक तर हिंदुस्थानचे दोन तुकडे करायला लावले आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे शत्रुत्वाची पद्धत शिकवली. ते म्हणतात की हिंदुस्थानला तर आम्ही वाचवले, नाही तर आपसात लढून तो कधीचाच मेला असता. चर्चिलसाहेबांनी इथे स्वतःच येऊन तपासावे म्हणून मी त्यांना आमंत्रित करतो. जगात जिथेकुठे क्रांती झाली तिथे किती रक्त वाहवले गेले. ते पाहता इथे तर रक्ताचा थेंबही न सांडवता इतके सर्व मिळवले. याचा मला अभिमान आहे. चर्चिलसाहेबांना मला सांगायचे आहे की आमचा न्याय आम्ही करू. बाकी आज जे वादळ

उठले आहे त्याकरिता आम्ही त्यांचे आभारी आहो हे मी त्यांना नम्रतापूर्वक सांगू इच्छितो. आणि संपूर्ण हिंदुस्थानात कुठे ही कापाकापी सुरू आहे? मध्यप्रांत, संयुक्त प्रांत इथे ती मुळीच नाही.”

नंतर जनतेला संबोधत बापू म्हणाले, “चर्चिलसाहेबांना जर आपल्याला खोटे पाडायचे असेल तर आतापासूनच आपण स्वातंत्र्याच्या लायक असल्याचे आणि नेहमीकरिता राहणार असल्याचे दाखवून देण्याचा निर्धार केला पाहिजे. हे काम माझे एकट्याचे नाही. उलट माझे हे अरण्यरूदन आहे. आपण जर जंगलीपणा सोडला तर चर्चिलला केवळ माफीच मागावी लागणार नाही तर हिंदुस्थान सौजन्यशील लोकांचा देश आहे हेही मान्य करावे लागेल.”

प्रार्थनेनंतर थोड्या फेऱ्या मारल्या. प्रवचन लिहून काढले. १०.३० वाजता बापू झोपले.

बिरलाभवन,

२९ सप्टेंबर १९४७, सोमवार

३.३० प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूंनी 'हरिजनबंधु'करिताचे लेखन पाहिले. टपाल पाहिला. ५.३०ला फिरण्याकरिता उठले. मालीश, आंघोळ इत्यादींनंतर एक खाकरा, एक पाऊंड दूध आणि भाजी घेतली. जवाहरलालजी आले. १० वाजता बिरलाजी आले. बापूंना सरदी आणि खोकला आहे. थोडा वेळ बसून गेले. ११ वाजता बापू झोपले. आज मौन असल्यामुळे सुटी घ्यावीच लागत असते. आज बापूंना भेटायला बाहेरचे कोणीही येणार नव्हते. बापूंनी बहुतांश वेळ आरामच केला.

६ वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेत युद्धाविषयी बोलले -

“ऐकतो की संघराज्य युद्ध करू शकण्यासंबंधीच्या अफवा पश्चिमेत पसरल्या आहेत. मला कळत नाही की वर्तमानपत्रवाल्यांना बाहेरून कुठून हे अहवाल मिळतात? एखादा त्याच्या भाषेत भाषण करतो आणि त्याचे रुपांतर करत असताना अनेकदा अर्थाचा अनर्थ केला जातो. असेच झाले आहे. अशाच प्रकारे दक्षिण आफ्रिकेत तर एकदा इतका काही अर्थाच्या अनर्थ करण्यात आला होता की त्यामुळे माझा जीव जाण्याची वेळ आली होती. परंतु आपण एका निरपराध माणसाला मारले हे २४ तासांच्या आतच इंग्रजांच्या लक्षात आले.

“मी युद्धाला उत्तेजन देतो आहे असा अर्थ माझ्या कोणत्याही भाषणाचा निघूच शकत नाही. माणसाने युद्धाचे नाव घेणे हा अपराध आहे काय? कोणत्या परिस्थितीत युद्ध होण्याची शक्यता असते इतकेच मी दाखवत होतो. मी तर दोघांचाही सेवक आहे. लूटमार सुरू राहिली, वेडेपणाचे वर्तन सुरू राहिले तर त्याचा अनिवार्य परिणाम युद्ध हाच असतो.

“जो माणूस अहिंसेचा भक्त आहे, जगाने ज्याची परीक्षा घेतली आहे तो माणूस जेव्हा असे म्हणतो तेव्हा त्याचा उद्देश युद्ध थांबवण्याचाच असतो. मी आशा करतो की माझ्या अहिंसेविषयीच्या विचारात मी मरेपर्यंतही फरक पडणार नाही.”

प्रार्थनेनंतर थोडे फिरले. किती तरी काम पडून होते, ते पाहिले. कागदपत्र तपासले. ९ वाजता झोपले. बापू आज सर्वात आधी अंथरुणावर पडले.

बिरलाभवन,

३० सप्टेंबर १९४७

३.३० प्रार्थना. नंतर बापूंनी पत्रे लिहिली. थोडा वेळ आराम केला. ५.४५ वाजता फिरण्याकरिता उठले. बापू दररोज जिथे फिरायचे तिथे आज सुशीलाबहेन पै आणि सुशीलाबहेन नाय्यर झोपलेल्या होत्या. यामुळे बापू म्हणाले, “आपण दुसरीकडून फिरू या. माझ्या खडावांचासुद्धा आवाज व्हायला नको. यांची जर पूर्ण झोप झाली नाही तर या आजारी पडतील. माझ्यामुळे यांच्या झोपेत अडथळा यायला नको. ‘दया धरमका मूल है, पापमूल अभिमान; तुलसी दया न छांडिये जब लग घटमें प्रान’ हे महावाक्य आहे.”

बापूजी लहान लहान गोष्टींकडे किती लक्ष देत असतात आणि कोणत्या गोष्टीला कोणत्या गोष्टीपर्यंत घेऊन जातात? नाही तर सुशीलाबहेन झोपल्या आहेत याची कोणाला काय पडलेली असते आणि आवाज तर मुळीच होऊ न देण्याची काळची कोण घेतो? मालीश, आंघोळ वगारे ८ वाजेपर्यंत आटोपले.

आज बापूजींनी खाण्यात हळद टाकलेले दूध घेतले. भाजी आणि भाजीचे पाणीही घेतले. ११ वाजता सुचेताबहेन कृपलानी आल्या. कस्तुरबा स्मारकाकरिता किती तरी प्रतिकात्मक चित्रे आणली. बापूंना एकही पसंत आले नाही, परंतु ते म्हणाले, “या सर्वांपेक्षा जाते ठेवा. कारण हे जातेच आपल्या भगिनींच्या हातात आज आचके घेते आहे. परिणामी भगिनी आळशी झाल्या आहेत. मी दक्षिण आफ्रिकेत दररोज दळत असे. आणि माझ्याकरिता देवदास, बा असे सर्व दळायचे.”

११.३० वाजता स्थानिक मुसलमान आले. शहरातील आणि आजुबाजूच्या गावातील परिस्थिती त्यांनी सांगितली. या लोकांना बापूंनी एक प्रश्न विचारला - मी काय केले नाही हे तुम्ही सांगू शकाल काय? मग आता मी असे कोणते काम केले पाहिजे की त्यावर तुम्हा सर्वांचा विश्वास बसेल? (आलेल्या मुसलमानांच्या कदाचित लक्षात आले नसेल, परंतु

आम्हांला बापूंच्या उपवासाची ही खात्रीपूर्वक पूर्वसूचना वाटली.) मुसलमानभाई म्हणाले, “तुम्ही भरपूर केले आहे, हे दुसरा कोणीही करू शकला नसता. आणि असे काही असेल तर आम्ही तुम्हांला सांगायला येऊ.” इतक्यात राजकुमारीबहेन आल्या. त्यांना म्हणाले, “मशिदीत जर शिवालय असेल तर माझा मृत्यूच समज.”

जवाहरलालजी आले. जुनागढसंबंधी चर्चा करून गेले. माती घेऊन आडवे झाले तर तोपर्यंत २ वाजून गेले. कचरू आले. शेख अब्दुल्लांची सुटका झाली. कचरूसाहेबांवर काश्मीरला जाण्यासंबंधी जे प्रतिबंध लावण्यात आले होते ते उठल्यामुळे उद्या काश्मीरला जाणार आहेत. बापूंनी त्यांच्याबरोबर (शेख अब्दुल्लांना) निरोप पाठवला की “इतक्या वर्षांनंतर सुटका झाली तर कुटुंबाला सोबत घेऊन दोनचार दिवस मजा करू या असा विचार मनात येऊ देऊ नका. याबाबतीत मी फार कठोर आहे हे विशेषेकरून लक्षात ठेवा. बेगमसाहबिबांना सांगा की कामच करा. त्यांनाही माझा शब्दशब्द सांगा.”

मियावलीचे लोक आले. ते बापूंना म्हणाले, “आम्हाला वाचवायला काही तरी करा.” बापू म्हणाले, “असा भ्याडपणा का दाखवता? मरायला शिकला आहात ना? ...”

४ वाजता थोड्याशा निर्वासित भगिनी दर्शनार्थ आल्या होत्या. गिरधारी पुरी आणि त्यांची पत्नी आली. सरहद्द प्रांताची अवस्था थरकाप भरवणारी असल्याचे लक्षात आले.

कलकत्याच्या मनुभाई भिमाणींनी बातमी दिली की जी मुले गुंड असल्याचे समजले जात होते ते निष्क्रिय झाले आहेत. त्यांना आपण काही काम दिले पाहिजे. बापू याच्यासी सहमत झाले आणि हे ओझे त्यांनी त्यांच्यावरच टाकले.

६ वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेत मियावली येथील बंधूंचा उल्लेख करत बापू म्हणाले,

“मुलांना लहानपणापासूनच धर्माचे पालन करण्याकरिता शिकवले पाहिजे. असे झाले तर ते मरत असतानाही धर्माचे पालन करतील. आपल्या धर्माचे रक्षण दुसरा कोणीही करू शकत नाही. प्रल्हादने, बारा वर्षांच्या मुलाने, वडिलांचा विरोध

असतानाही रामनाम घेतले होते ना? आपल्या स्त्रियांना अबला का समजण्यात यावे? हिंदुस्थानात करोडो मुसलमान आहेत. ते सर्व काही अरबस्तानातून आलेले नाहीत. मुळात तर सर्व आर्यच आहेत. परंतु आपण अस्पृश्यता आणून वातावरण फार नासवले आहे. मुसलमान जरी वाईट असतील तरी वाईटपणाचा बदला वाईटपणाने घेऊ नये. एखादा माणूस दारू पीत असेल तर आपणसुद्धा प्यायला पाहिजे काय? असे असेल तर चांगल्यात आणि वाईटात अंतर ते काय? इकबाल काय म्हणाले? ‘मजहब नही सिखाता आपसमे बैर रखना.’ आता तरी माणूस व्हा. ईश्वराने सर्वांना सन्मती द्यावी हीच प्रार्थना.”

आजच्या प्रार्थनेचा हा सार आहे. बापूजींना खोकला असल्यामुळे फार सावधगिरीने हे सर्व सांगत होते.

बापूंचे झेनीथचे घड्याळ हरवले होते. अगदी तसेच घड्याळ त्यांना भेट म्हणून आले. त्यात गजर, रेडियम सर्व काही होते. बापू फिरले, प्रवचन पाहिले, थोडा वेळ गोष्टी केल्या. जवाहरलालजी आले.

१० वाजता बापू अंथरुणावर पडले. रात्रभर खूप खोकला सुरू होता. राम राम करत होते. “रामाला काम घ्यायचे असेल तर तो जिवंत ठेवील, नाही तर उचलून घेईल. आज जगण्यामरण्याची चिंता का करायची?”

नवी दिल्ली,

१ ऑक्टोबर १९४७

३.३० वाजता रोजप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी बराचसा टपाल स्वतःच पाहिला. गरम पाणी, मध आणि रस दररोजप्रमाणे घेतला.

५.३० वाजता बापू फिरायला निघाले. फिरून आल्यानंतर मालीश, आंघोळ वगैरे चालले. ८। वाजता बापूजींचे नित्यकर्म आटोपले. आंघोळ करून जसे ते बाहेर आले तसेच कामाला भिडले. जेवण करता करता होरेस अलेक्झॅन्डरशी गोष्टी केल्या.

खलिक उइझानसाहेब आले होते. त्यांच्याबरोबर १ तास २० मिनिट गोष्टी केल्या....

साडेनऊ वाजता झोपल्या झोपल्या झोपेत काही तरी बोलत होते. थोडा वेळ उभी राहून मी पाहत होते तर बापूजी झोपेतच होते. १०.१५ वाजता बापूजी उठले. उठून गरम पाणी प्याले. अन्नधान्याच्या टंचाईबद्दल चर्चा केली. “धान्याचा एक कणसुद्धा बाहेरून येता कामा नये.” नंतर लक्ष्मीदासभाई आणि नरहरीभाई आले. १२.३० ते १ माती घेतली. सर पुरुषोत्तमदासभाई ठाकोरदासभाई आले. सुन्हावर्दीसाहेबसुद्धा आले. बापूजींना विचारले, “तुमची परिषदेकरिता तयारी आहे ना?” बापू म्हणाले, “हो, जिनासाहेब अंतःकरणापासून जर काही करायला तयार असतील तर, नाही तर मी काय करू शकतो?”

आज हिंदू आणि शीख यांची एक सभा आयोजित करण्यात आली होती. आम्ही तिथे गेलो. उद्या २ ऑक्टोबर असल्यामुळे परतत असताना मी त्यांना विचारले, “तुम्ही उपवास करणार आहा?” बापू म्हणाले, “जन्मदिवस खाण्याकरिता असतो काय?” मी म्हणाले, “तुरुंगात असताना मी तुम्हाला पुरणपोळी खाऊ घातली होती ना?” बापू म्हणाले, “जाग आली तेव्हाच सकाळ.”

या सभेत जवळपास २०० हिंदू, शीख होते. सुरुवातीला बापूजी म्हणाले,

“प्रार्थनेत मी नेहमीच अंतःकरणातील गोष्टी सांगत असतो. आणि कार्यकारिणीच्या सभेत तर मी चार वाजता पोहोचायला पाहिजे. कोणताही युक्तिवाद न करता मला प्रश्न विचारा. प्रश्न आणि युक्तिवादात तोच तोपणा असतो.”

एका बंधूने बोलायला सुरुवात केली. बापूजी त्याला म्हणाले,

“तुमच्या बोलण्यातील एक प्रश्न उचलतो. मला तुम्हाला असे विचारायचे आहे की ‘ज्याअर्थी मुसलमानांजवळ शस्त्रे आहेत आणि ते ते परत करत नाहीत त्याअर्थी हिंदुस्थानात हिंदू आणि मुसलमान खरोखरच भाऊभाऊ म्हणून राहू शकतील काय?’”

“मी तर म्हणेन की त्यांना ठेवायचे असतील तर ठेवू द्या. परंतु आपण जर प्रामाणिक आणि शुद्ध हृदयाचे होऊ, आपल्या मनात जर या लोकांबद्दल कोणताही वैरभाव नसेल, तर ते स्वतःहोऊनच आपली शस्त्रे परत करतील याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. तुम्ही जर प्रेमाने शत्रूची सेवा कराल तर शत्रू आपला मित्र होऊन जाईल. ही गोष्ट मी अनुभवानंतर सांगतो आहे. समोरचा जर आपली शस्त्रे सोपवील तरच मी त्याला भाऊ मानेन अशा अटीवर आपण भावाभावांमधील ऐक्य कधीही शिकू शकणार नाही. प्रेमात अटींना कोणतेही स्थान नसते. मला असे म्हणायचे नाही की येथील मुसलमान पूर्णपणे निर्दोष आहेत. परंतु एवढ्यामुळे आपण साडेचार कोटी मुसलमानांना तर गुन्हेगार ठरवू शकत नाही ना? जे गुन्हेगार असतील त्यांना शिक्षा करायचे काम सरकारचे आहे, आपले नाही. एखाद्या कुटुंबात दोन भाऊ असतील आणि त्यातील जर एकाला वेड लागले आणि तो शिव्या देऊ लागला तर शहाण्या भावानेही शिव्या दिल्या पाहिजे काय? शहाणासुरता भाऊ जर वेड्या भावाला शिव्या देऊ लागेल तर लोक त्याला काय म्हणतील? परंतु असे न होता चांगला भाऊ जर गप्प राहिला आणि त्याने वेड्या भावाच्या सर्व शिव्या ऐकून घेऊन तो त्याची समजूत घालत असेल... भावाने भावाला मारून टाकण्याने, निर्दोष स्त्रियांना आणि मुलांना मारण्याने कोणाचीही उन्नती होऊ शकत नाही हे मी ओरडून ओरडून सांगेन. मग

तो समाज कोणताही का असेना. आणि जर असे अराजक निर्माण झाले तर तुम्ही जिवंत असतानाच गुलामगिरी परत आल्याचे तुम्हांला दिसून पडेल. मी तरी या गोष्टीचा साक्षीदार होणार नाही. याचा अर्थ असा नाही की अशी परिस्थिती जर निर्माण झाली तर मी पळून जाईन. परंतु माझ्या मृत देहाला तुम्हांला जाळावे लागेल. जो असे करील त्याला मी नम्रतापूर्वक सांगेन की आपण आपल्या धर्माचा नायनाट करतो आहो.” बापूजींनी या लोकांना अशा प्रकारे चांगल्या पद्धतीने समजावून सांगितले.

मग मी बापूजींना ते स्वप्रात जे काही तरी बोलत होते त्याबद्दल सांगितले. “हो, हे खरे आहे, कारण मी उठलो तेव्हा मला मी स्वप्रात असल्यासारखेच वाटत होते. आणि मी मुसलमानांची समजूत घालत असल्याचे मला स्वप्रात दिसत होते. आजकाल उठताबसता, खातापिताना, गोष्टी करत असताना माझ्या डोक्यात हेच विचार घोळत असतात.”

४ ते ५ कार्यकारिणी झाली. बापूजींनी सायंकाळच्या जेवणात ५ वाजता भाजी, सूप आणि दूध घेतले. ६ वाजता प्रार्थना.

प्रार्थना प्रवचनात बापूजींनी सेवेविषयी सांगितले. एका बहिणीने बापूजींना पत्र लिहिले होते की मला सेवा करण्याची इच्छा आहे. बापूजी म्हणाले,

“सत्तेचे क्षेत्र फार सीमीत आहे. परंतु सेवेचे क्षेत्र मात्र पृथ्वीइतकेच विशाल आहे. परंतु आज तर आपण पंगू झालेलो आहो. दिल्ली शहर किती घाणेरडे आहे? निर्वासितांच्या छावणीतील घाणीचा विचार करणेसुद्धा कठीण होते. आपले स्वतःचे अंगण, घर, पायखाना, मन हे सर्व स्वच्छ आहेत काय? प्रत्येक माणूस हे सर्व स्वच्छ ठेवील तर फार मोठे काम होईल. नाव व्हावे म्हणून तर मुळीच सेवा करू नये. दिल्लीवासीयांचे मन जर साफ झाले तर फार भव्य काम होईल.”

आणि यानंतर आज शिखाच्या सभेत बापूजी जे बोलले होते ते त्यांनी सांगितले.

प्रार्थनेतून आल्यानंतर सुन्हावर्दीसाहेबांबरोबर फिरता फिरता गोष्टी केल्या. ७.३० ते ८ पंडितजींसोबत गोष्टी. प्रवचनात दुरुस्त्या केल्या. ९.३०ला झोपायला गेले.

बापूजींना खोकला खूपच आहे. सरदीपडसे अजूनही गेलेले नाही. रात्रीसुद्धा खोकला खूपच त्रास देत असतो. बापूजी म्हणतात, “मी तर असेच म्हणेन की असे असेल तर माझे रामनाम कुठे गेले? रामनाम जर खरोखरच माझ्या हृदयावर कोरले गेलेले असेल तर उद्याच माझा खोकला निघून गेला असता. परंतु हा जायला जर तीन आठवडे लागणार असतील तर माझे रामनाम खोटे आहे हे जगाला सांगण्याची माझी तयारी आहे.”

बापूजींचे पाय दाबत असताना मी त्यांना म्हणाले होते की, “सुशीलाबहेनचे म्हणणे आहे की औषध घेतल्याशिवाय तीन आठवड्यांच्या आत हा खोकला जाऊच शकत नाही. हा मुदती खोकला आहे. याच्या उत्तरार्थ बापूजी वरीलप्रमाणे म्हणाले होते.”

बापूजींचे मन आजकाल रामनामाच्या शोधात असल्यामुळे या उत्तरानंतर एक शब्दसुद्धा बोलण्याचा मला धीर झाला नाही. बापूजींनी जेव्हा हे उत्तर दिले तेव्हा त्यांच्या चेहऱ्यावरील गांभिर्य स्पष्ट दिसत होते.

नवी दिल्ली,

२ ऑक्टोबर १९४७

३.३० वाजता दररोजप्रमाणे प्रार्थना. मी उठले तोपर्यंत आजच्या पवित्र दिवशी बापूजींना प्रणाम करण्याकरिता बाहेरचे काही लोक येऊन पोहोचले होते. हाततोड धुतल्यानंतर आम्ही सर्वांनी बापूजींना एकामागून एकाने प्रणाम केला. नंतर प्रार्थना झाली. बापूजी प्रार्थनेनंतर आत जात असताना मी हसत हसत म्हणाले, ”बापूजी हा काय न्याय की आमचा जन्मदिवस असतो तेव्हा आम्हांला सर्वांच्या पाया पडावे लागते आणि या उलट तुमचा जन्मदिवस असला तरी आम्हा सर्वांना तुम्हाला प्रणाम करावा लागतो?”

बापूजी म्हणाले, ”महात्म्याकरिता नेहमी उलटा नियम असतो. तुम्ही सर्वांनी मला महात्मा बनवले आहे ना? मग मी खोटा महात्मा असलो तरी त्याचे काय ! महात्मा शब्द असला की तेवढे पुरे ! आपला नियम हा असा आहे.”

सकाळी ज(वाहरलालजी). बापूंना म्हणाले, “तुम्ही पेनिसिलिन घ्या, तुम्हाला आराम वाटेल.” बापूजींनी एकच गोष्ट सांगितली, जी मला त्यांनी काल सांगितली होती - “माझे रामनाम कुठे गेले? रामनाम जर हृदयात बिंबले असेल तर माझा हा खोकला उद्याच निघून जाईल. आणि तुम्ही लोक म्हणता त्याप्रमाणे हा जर तीन आठवडे राहिला तर माझे रामनाम जपणे खोटे आहे हे संपूर्ण जगाला सांगायची माझी तयारी आहे.”

डॉक्टरांचे म्हणणे होते की “हे सर्व ठीक आहे, परंतु विज्ञानाने ही जी इतकी शोधाशोध केली आहे ती खोटी आहे असे कसे म्हणता येऊ शकते? तुम्ही वाटेल तितके रामनाम घेणाराला आणा आम्ही त्याला कॉलन्याचा रुग्ण बनवून दाखवू.”

बापूजी - “हा उद्धटपणा आहे. विज्ञानाला अजून बराच शोध लागायचा आहे. ही तर केवळ सुरुवात आहे. परंतु श्रद्धापूर्वक रामनाम घेतले तर कोणी आजारीच पडणार नाही. इतके स्वच्छ आणि निष्पापी लोक जर जगात झाले तर कोणाला काहीही होणार नाही

याबद्दल मी निःशंक आहे. परंतु तुम्ही भ्रमात आहा. उद्या तर तुम्ही मला लिह्दर खायला लावाल वा लिह्दरचा अर्क (एक्सट्रॅक्ट) घ्यायला सांगाल. मग मी काय बाहेर तयार झालेल्या गोष्टी खायला पाहिजे? हिंदुस्थान आळशी आहे. आणि त्याच्यातील आळशांमध्येही आळशी वर्ग कोणता असेल तर तो डॉक्टरांचा आहे. कारण हे लोक इथे काहीही तयार करू इच्छित नाहीत. बाहेर जे तयार झालेले असते तेच विकत घ्यायला लावत असतात. किती दयनीय अवस्था ! हिंदुस्थान हा असा भिकारी देश आहे की ज्याला निसर्गाने भरपूर काही दिले आहे आणि तरीही त्याला भिकेकरिता हात पसरावे लगात असतात !!” माझ्या मनात जेव्हा असे विचार येतात तेव्हा ते मला फारच खुपतात. जेव्हा आपले नशीब जागेल तेव्हा सर्व काही आपोआपच होईल... काय सांगता येऊ शकते? मी भरपूर केले आहे, आता काहीही करण्याची इच्छा नाही. आता तर या जगातून लुप्त होण्याची इच्छा आहे, आणि तेही रामनाम घेत असताना. रामनामात किती रहस्य भरलेले आहे हे मी तुम्हा कोणालाही समजावून सांगू शकत नाही. माझी हौस इतकी तोकडी आहे. आज तर मी कुंभाराच्या भट्टीत बसलो आहे (जसा राम ठेवतो.). चोहोकडून आग पेटलेली आहे. तुम्ही डॉक्टर लोक जसे सायन्स वा विज्ञानात शोध घेत असता तसाच मी रामनामाचा शोध घेणारा आहे. याचा शोध घेऊ शकलो तर ठीक आहे नाही तर हा शोध घेता घेता मी मरून जाईन. तुम्ही सर्व वेगवेगळ्या प्रकारे मला प्रेमाने प्रणाम करायला आला आहा आणि तुम्ही माझी प्रेमाने संमजूत घालत आहा हे तुमच्या प्रेमाचे सुंदर प्रतीक आहे. परंतु आता तर माझी इच्छा आहे की येत्या चरखा जयंतीला एक तर ही आग पाहायला मी जिवंत राहायला नको वा हिंदुस्थानात फेरबदल झाला पाहिजे. यामुळे मला दीर्घायुष्य मिळावे म्हणून तुम्ही जरी इच्छा करत असाल तरी मी प्रार्थना करतो तसे तुम्ही करा.

आज बापूजींच्या मुखातून हृदयाच्या अगदी खोलवरून धाराप्रवाहाप्रणे एकेक वाक्य निघत होते आणि त्यात आज सकाळी बापूजी जे अतिशय गंभीरपणे म्हणाले होते

तेसुद्धा होते. आणि चोहोकडे निरव शांतता पसरलेली होती. प्रार्थनेनंतर फिरायला गेले तेव्हा श्री केली नावाच्या एका इंग्रज बंधूने . . . परवानगी घेऊन बापूंचा फोटो घेण्याचा प्रयत्न केला. अंधार होता, पण फोटोकरिता प्रकाशाची तर आवश्यकता असतेच ना? अवेळी सुरू असलेल्या प्रयत्नाबद्दल बापूजी म्हणाले, 'Please don't take'. ज्या गोष्टींबद्दल बापूजींची नाराजी होती तीच गोष्ट सकाळच्या वेळी समोर आली होती. सामान्यपणे बापूजींना फोटोवाले आधीच आवडत नसायचे. बापू म्हणाले, “आज तर विशेषेकरून ईश्वराचे नाव घ्यायला पाहिजे, त्याऐवजी हे!”

एवढ्यात कृपलानीजी, सुचेताबहेन, शंकररावजी, नंदिताबहेन वगैरे बरेच लोक आले.

फिरून येऊन पाय धूत असताना मी बापूजींना विचारले, “तुम्ही कोणत्या कामाकरिता उपवास करत आहा?”

बापूजी म्हणाले, “आजचा दिवस चरख्याचा जन्मदिवस समजला जातो. हा तर परमार्थी देव आहे. याच्या वाढदिवशी आपण उपावास करून पवित्र होण्याचा प्रयत्न करतो आणि परत परत प्रार्थना करत म्हणतो की हे चरखादेवा! आम्ही तुला शरण आलो आहो. तुझे शरणागत म्हणून आम्हांला ठेव. याकरिता माझा हा उपवास आहे. हा माझा जन्मदिवस आहे म्हणून मी या दिवसाचे महत्त्व वाढवून राहिलेलो आहे असे काहीही नाही.”

फिरल्यानंतर मालीश, आंधोळ वगैरे नित्यक्रम. आंधोळ करून ८.३० वाजता बापूजी बाहेर आले. मीराबहेनने बापूजींच्या बैठकीसमोर कलात्मक पद्धतीने फुलांनी ‘ॐ’ आणि ‘हे राम!’ हे शब्द तयार केले. तसेच क्रॉसही तयार केला. आम्ही सर्वानी त्यांना सुताचे हार घातले आणि त्यांच्या पाया पडलो. नंतर लहानशी प्रार्थना केली. प्रार्थनेकरिता पडितजी, इंदिराबहेन, घनश्यामदासजी, बिरलाजींचे संपूर्ण कुटुंब होते. सरलाबेन बिरला आजारी असूनही आल्या होत्या. कन्हैयालाल मुंशी, सी. एच भाभा, डॉ जीवराज महेता, सरदारदादा

हे सुद्धा आले होते. अशा प्रकारे संपूर्ण खोली भरून गेली होती. सर्व धर्मांची प्रार्थना झाली. सुशीलाबहेन आणि मीराबहेन 'वंडरस क्रॉस' हे गीत गायील्य़ा. आज आगाखान महालातील वाढदिवसाची आठवण येत होती. 'हे गोविंद ! हे गोपाल ! अब तो जीवन हारे' हे भजन म्हटले.

प्रार्थनेनंतर थोडा वेळ जवाहरलालजींबरोबर गोष्टी केल्य़ा. सर्व गेल्यानंतर बापूजींना परत खोकल्य़ाची उबळ आली... ते इतकेच म्हणाले, "अजून तुमचा खोकला गेला नाही."

बापूजी म्हणाले, "माझा राम असेल तर मिटेल. नाही तर असाच सुरू राहील असे वाटते. आता मला जिवंत राहण्याचा मुळीच मोह नाही. १२५ वर्ष जगण्याची इच्छा नाही. तम्हीसुद्धा ईश्वराला हीच प्रार्थना केली पाहिजे की हे ईश्वरा ! एक तर तू या म्हाताऱ्याला या दावानलातून उचलून घे आणि नाही तर हिंदुस्थानला सद्ध्दी तरी दे. ब्रिटिशांशी झालेल्या लढाईत मी कधीही इतका हतबल झालेला नव्हतो. परंतु आज घरातील गोष्ट काय करू? भाऊ भावाला मारायचा प्रयत्न करतो आहे. हे पाहण्याकरिता जगण्याची माझी इच्छा नाही."

... मी म्हणाले, "बापूजी, तुम्ही तर १२५ वरून एकदम शून्यावरच आला?"

बापूजी - "असेच आहे, या दावानलातून बाहेर पडू शकलो तरच वाचेन."

सर्व गेल्यानंतर बापूजींनी गरम पाणी, सोडा आणि मध घेतले. सुशीलाबहेन कुरुक्षेत्रला गेल्य़ा. एकामागून एक असे लोकांचे येणे सुरूच होते. त्यात गाडगीळ, देवदासकाका, लक्ष्मीकाकी आणि गोपू, मोहन, तारा, रामूवगैरे मुलेही आली होती. गोपूने तर किती तरी वेळा बापूजींना प्रणाम केला. सर दातारसिंहजी, ऑर्थर मूर, शण्मुखम चेटी, आले. ११.४० वाजता सरदारदादा आणि मणिबहेन आले. त्या दोघांनीही बापूजींना प्रणाम केला. नंतर प्रा. अब्दुल मजीद, ब्रह्मदेशाचे (म्यांमार) उच्चायुक्त एच. एल. ए. ऑग, आणि चीनचे उच्चायुक्त डॉ. एम. ऑग सू आले. त्यांनी बापूजींनाकरिता प्रधानमंत्र्यांची पत्रे आणि

फळेही आणली होती. असे सकाळपासून तर दुपारी १२,३०पर्यंत लोकांचे येणे सुरूच होते. १५ मिनिट झोपले, परंतु दर्शनार्थी तर येतच होते.

२ ते ३ एक तास सामूहिक कताई. बापूजींनीसुद्धा त्यात भाग घेतला. ४.१० वाजता लेडी माऊंटबॅटन आल्या. आज अभिनंदनपत्रांचा आणि तारांचा तर मोठा गडगड आला होता. आणि रुपये आणि दागिनेसुद्धा खूप आले होते. हुमायून कबीर, श्रीधराणीजी, फ्रांसचे एम. लोजिपर आणि त्यांची पत्नी आले होते.

सायंकाळी नियमानुसार प्रार्थना झाली. ऐक्यावर एक भजन होते. त्याबद्दल बोलत असताना बापूजी म्हणाले,

“सूर्य, चंद्र, नदी, नाले हे सर्व निसर्गाच्या दृष्टीने एकच आहेत. गंगेच्या नीरमधून हिंदू जेव्हा पाणी पितो तेव्हा त्याला ते जितके गोड लागते आणि तुर्की, यहुदी म्हणा की हत्ती, घोडे म्हणा जेव्हा ते पाणी पितात तेव्हा त्यांनासुद्धा ते पाणी तितकेच गोड लागत असते. पाण्याजवळ कोणताही भेदभाव नसतो. सूर्य, चंद्र सर्वाना सारखीच ऊर्जा आणि प्रकाश तसेच गारवा देत असतात. परंतु माणसात हा भेदभाव किती खोलवर शिरला आहे?

“आज माझा वाढदिवस आहे. परंतु मी तर जन्मदिवस मानतच नाही. उपवास करा, प्रभुभजन करा, चरखा चालवा असेच मी म्हणेन. आज चीन, ब्रह्मदेश आणि इतर अनेक देशांचे लोक येऊन गेले. तारा आणि टपालही भरपूर येऊन पडला आहे. सर्व म्हणतात १२५ वर्ष जगा. एके काळी मी असा माणूस होतो की ज्याचे सर्व लोक ऐकत होते. आज असे नाही. आज आपण पशू झालो आहो. मी ७९ वर्षांपर्यंत पोहोचलो आहे आणि आता वाटते की लवकर निघून गेलो तर बरे होईल. जे लोक आपल्या भावाला शत्रू समजतात त्यांच्यात जगून मला काय करायचे आहे? आज आपण पशूपैक्षाही दुष्ट आणि वाईट झालो आहो.

ज्यांच्या मनात माझ्याबद्दल खरोखरच जर काही भावना असतील, जिद्दाळा वाटत असेल ते मला प्रमाण करतात की माझ्या पायाला हात लावून स्पर्श करतात याचे मला काहीही वाटत नाही. परंतु माझ्याबद्दल प्रेम वाटणारांनी आज माझ्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने कोणाबद्दलही आपल्या मनात दुर्भावना ठेवायची नाही, कोणाबद्दलही क्रोधाची भावना ठेवायची नाही असा निर्धार करावा.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी थोडेसे फिरले. लोकांचे येणे तर सुरूच होते.

रात्री आकाशवाणीवर सुंदर कार्यक्रम होता. मी विनोदात बापूजींना म्हणाले, “आज तुम्ही रेडिओ ऐका.” बापूजी म्हणाले, “त्यात काय ऐकायचे आहे? या रेडिओतील भजन ऐकण्यापेक्षा चरख्याचे संगीत का ऐकू नये? त्यामुळे दरिद्रनारायणाची सेवा तरी होते.”

साडेनऊ वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले. खोकला सतत त्रास देत होता. रात्री बापूजी मोठ्या मुश्किलीने दोनेक तास झोपले असावे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

३ ऑक्टोबर १९४७

३.३० वाजता नियमानुसार प्रार्थना. काल रात्री बापूजींना रात्रभर झोप आली नव्हती. असे असूनही त्यांनी पत्राचे आणि 'हरिजन'चे काम केले. सुशीलाबहेन पै आलेल्या होत्या. फिरत असताना त्यांच्याबरोबर गोष्टी केल्या.

फिरल्यानंतर मालीश, आंधोळ. एनिमासुद्धा घेतला. दीनशा मेहतांचा उपचार सुरू आहे. आंधोळ घालत असताना डॉ. साहेबांनी विचारले, “या सामान्य आजारात तुमच्यासारख्या श्रद्धाळूला जर रामनाम काम करून राहिलेले नाही असे वाटत असेल तर सामान्य माणसाने काय करावे?”

बापूजी - “करील, करील, रामनाम जर हृदयापर्यंत पोहोचले असेल आणि मी जर इतर कोणत्याही गोष्टीचा आधार घेणार नसेन आणि श्रद्धापूर्वक रामनाम घेत असेन तर रामनामाने रोग मिटल्याशिवाय राहणार नाही. हे कदाचित मी समजावून सांगू शकत नसेन, परंतु ही वेगळी गोष्ट आहे.”

आंधोळीनंतर जेवण केले. जेवत असताना बिरलाजी आणि मुंशीजींबरोबर गोष्टी केल्या.

शांतिकुमारभाईसुद्धा याच वेळी आले. हरिजनांना पाकिस्तानमधून हिंदुस्थानात मोफत आणायचे तर कंपनीला भरपूर तोटा येईल. बापूजी म्हणाले, “ज्यांच्याजवळ पैसा असेल त्यांनी पैसे द्यायलाच पाहिजे.”

मणिबहेन थोडा वेळ येऊन गेल्या. . . . शहीद सुन्हावर्दीसाहेबसुद्धा येऊन गेले.

छातीवर गरम मातीचा लेप लावायला लावला आणि थोडा वेळ झोपले. गरम पाणी आणि मध घेतले. ४.३० वाजता कातले. राधाकांत मालवीय, मणिबहेन, सरदारदाद, डॉ. बसा - वाणिज्य आयुक्त, तुर्कस्तान अशा एकामागून एक मुलाखती सुरू होत्या.

दिवसासुद्धा खोकला चांगलाच त्रास देत होता. अमोनियम क्लोराईड भस्म आणि बनफशा घेतले.

अजूनही वाढदिवसाच्या शुभेच्छा देणाऱ्या तारांचे आणि पत्रांचे गठ्ठे येतच आहेत. पुष्कळ मुसलमान बांधवांच्या पण तारा आणि पत्रे येत आहेत.

आजच्या प्रार्थनासभेत बापूजी म्हणाले,

“किती तरी मित्र म्हणतात की काही संदेश वर्तमानपत्रांमधून प्रकाशित केले तर चांगले होईल. परंतु जनतेत आज अहिंसा आणि सत्य यांच्याबद्दल श्रद्धा राहिलेली आहे की नाही याबद्दल मला शंका वाटत असल्यामुळे इथे जनमताचा कायदा लागू होतो असे मला वाटत नाही.

“जिथे पाहावे तिथे सत्याग्रहाच्या नावाने दुराग्रह सुरू आहे असे दिसते. संप करणारे आपल्या जबाबदारीचे भान विसरले आहेत असे वाटते आणि एक प्रकारचे विष वातावरणात पसरून राहिले आहे. आपला निर्धार पूर्ण करण्याकरिता लोक वाटेल तो तर्क करतात आणि उलट्या रस्त्याने चालतात. यामुळे बिचाऱ्या निर्दोष लोकांना मार खावा लागतो. माझे तर असे मत आहे की वाईट काम करणारे जे कोणी असतील ते सारखेच अपराधी आहेत.

“जे लोक सत्याग्रह करायला निघाले आहेत त्यांना माझा नम्रतापूर्वक सल्ला आहे की आपण खरोखर सत्याच्या मार्गाने चाललो आहो की नाही याबद्दल त्यांनी स्वतःच्या अंतःकरणाला विचारावे. जे अहिंसेचे अनुसरण करत नाहीत त्यांनी केलेल्या सत्याग्रहाला सत्याचा आधार मुळीच असू शकत नाही. अहिंसेशिवाय सत्याचा शोध लागूच शकत नाही.”

ट्रेड युनियनच्या एका बांधवाने बापूजींना अभिनंदनपर पत्र पाठवले होते. त्यात त्याने लिहिले होते की “तुमचे ध्येय, कार्य पूर्ण करण्याकरिता तुम्ही १२५ वर्ष जगण्याची इच्छा ठेवायलाच पाहिजे. आजपर्यंत तुम्ही किती मोठी सिद्धी मिळवली आहे!”

याचा उल्लेख करत बापूजी म्हणाले,

“या बंधूंच्या गोष्टींच्या मोहात मी कसा पडू शकतो? मला वाटते की मी माझा भूतकाळ विसरून जायला पाहिजे. मी जर जनतेला माझे म्हणणे समजावून सांगू शकत असेन आणि त्याचे ते अनुसरण करणार असतील तरच मी त्यांची सेवा करू शकेन. मी तर ईश्वराच्या हातात आहे. माझ्या हातून त्याला जे काम घ्यायचे असेल ते तो घेईल. परंतु मी कबूल केले पाहिजे की माझ्या शब्दांचे एकेकाळी जसे वजन पडत होते ते आज पडत नाही. यामुळे प्रभू जर मला बोलावून घेईल तर ते चांगले होईल.”

निर्वासितांच्या छावणीत घाण आहे. मी जर त्या कामाची जबाबदारी घेण्याकरिता समर्थ असतो तर मी सर्वात आधी साफसफाईचे काम हाती घेतले असते. अस्पृश्यतेच्या कलंकामुळे हिंदू धर्माचे नाव किती कलंकित झाले आहे? हा कलंक दूर करण्याचा उपाय सर्वांनी भंगी होऊन स्वतःची साफसफाई स्वतः केली पाहिजे. भंग्याचे काम घाणेरेडे काम नाही. या कामामुळेच समाजाची स्वच्छता, आरोग्य टिकून राहते, सर्व काही चांगले राहते.

लोकांनी स्वावलंबी होणे शिकायला पाहिजे. आणि प्रत्येक माणूस जर लहानमोठे काम करून दाखवील तर माझी खात्री आहे की तो आपले दुःखसुद्धा विसरेल. या लोकांवर अपार दुःखाचे डोंगर कोसळले आहेत याची मलाही जाणीव आहे. परंतु खरा मार्ग वाईटाशी वाईटपणा करण्यात नसून चांगूलपणाचे वर्तन

करण्यात आहे. दुष्टपणाचे उत्तर साधूपणाने देण्यातच आपल्या देशाची उन्नती आहे.”

प्रार्थनेनंतर थोडे फिरले. थोडा वेळ बापूजींनी गरम पाण्यात बुडवून ठेवले. प्रवचन पाहिले. ८.१०ला पंडितजी आले. ८.४५ वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले.

बारा वाजेपर्यंत मी बापूजींजवळच होते. मोटी बाची (कस्तुरबा) आठवण करत म्हणाले, “बाला खोकला व्हायचा आणि कोणाच्या ना कोणाच्या आधाराची तिला गरज पडायची. बाच्या शेवटच्या दिवसांत तुरुंगात तिचे डोके मांडीवरच ठेवावे लागायचे. सध्या माझे हाल तसेच आहेत.” बापूजींना तापसुद्धा होता. आजारात बापूजींना बाची किती आठवण येत असते हे अशा अवस्थेत असताना बापूजी जे तुटक तुटक वाक्य बोलतात त्यावरून कळते. पूर्ण रात्र अस्वस्थतेच गेली. कफमध्ये रक्तसुद्धा आले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

४ ऑक्टोबर १९४७, शनिवार

अखेरीस बापूजींचा २.४५ वाजता डोळा लागू शकला. प्रार्थनेकरिता ते ४.१२ वाजता उठले. प्रार्थनेनंतर गरम पाणी घेऊन 'हरिजन'करिताचे श्रुतलेखन करवून घ्यायला सुरुवात केली.

५।। वाजता बापूजी फिरले. फिरून आल्यानंतर पाय धुतले. तापामुळे आज मालीश करवून घेतली नाही. कालपासून दूध घेणे बंद केले आहे. अंगागातून अशक्तपणा जाणवतो. एनिमा घेतला आणि आंघोळही केली. आंघोळ करून आल्यानंतर भाजीच्या सूपाने थोडेसे सोडियम क्लोराईड टाकले. बनफशाला (एक युनानी आणि आयुर्वेदात सांगतलेली औषधी जडीबूटी) नाही म्हणाले. ९.१०ला माती. छातीवर ऍन्टिप्लॉजेस्टिनऐवजी गरम माती. या भागावर मातीचा लेप लावून त्यावर गरम पाण्याची थैली ठेवायला लावली. एक तास ही माती ठेवली. १०.१०ला माती काढली.

अशा प्रकारे दर ३-३ तासाला गरम माती ठेवायची आहे. त्यानंतर मोठ्या पहाटेपासून तर आतापर्यंत अभिनंदनपर ज्या तारा आल्या होत्या त्या सर्व पाहिल्या. ६ अंस रस आणि ६ अंस गरम पाणी मिसळून घेतले. त्यात थोडा ग्लुकोज टाकला.

११ वाजता बापूजींना गरम माती लावली. साडेबारा वाजता वाफारा घेतला. २ वाजता बापूजींचा परत डोळा लागला. ३ वाजता उठले. किती तरी तारा आणि पत्रे पाहिली. ३ वाजता परत गरम माती. ३ ते ४ माती ठेवली. ३।। वाजता शांतिकुमारजी भेटायला आले. लक्ष्मीदासभाई आले होते. ४.३० वाजता वाफारा घेतला. ५ वाजता कताई. ५।। वाजता सूप घेतला. ६ वाजता प्रार्थना. आजच्या प्रार्थनेत बापूजी म्हणाले,

“सुशीलाबहेन नाय्यर हिंदू-मुसलमान निर्वासितांमध्ये डॉक्टरी औषधोपचार करण्याकरिता जात असतात. दररोज ३-४ तास पुराना किल्ल्यात मुसलमान

निर्वासितांमध्ये घालवत असतात. कुरुक्षेत्राच्या छावणीत काल होरॅस अलेक्झँडर आणि रिचर्ड सायमंड्सना घेऊन त्या गेल्या होत्या. तेथील निर्वासितांची संख्या २५,००० आहे. त्यांची परिस्थिती करुण आहे. निर्वासितांकरिता पुरेसे तंबूसुद्धा नाहीत. खाऊ घालायला पुरेसे अन्न नाही. अशक्तपणामुळे खूप रोगराई पसरली आहे. कपडेसुद्धा नाहीत. हे सर्व दुख पाहिल्यानंतर मी सांगितल्याशिवाय राहू शकत नाही की एक पक्ष जर थोडा शांत राहून धैर्याने सरकारला जर शांततापूर्वक काम करू देईल आणि जनता जर कायदा हातात घेणार नाही तर या संकटाची गणना एका लहानशा संकटात होईल याबद्दल मला शंका नाही. या संकटापासून आता जरी आपण काही शिकू शकलो तर नवीन संकटापासून आपण वाचू. परंतु आज तर घातपाताच्या स्पर्धेत कोणती जात वा जमात उतरलेली नाही? एक काळ असा होता की माझे शब्द जनता प्रेमाने झेलत होती. आजही कदाचित माझ्यावरील जनतेचे प्रेम कमी झालेले नसेलही. असे तर नाही की गुलामगिरीत जनता माझा जप करत होती, परंतु स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तिला माझा जप करण्याची आवश्यकता वाटत नसावी. की मानवता आणि संस्कृतीला फेकून देऊन स्वच्छंदतेप्रमाणे वागणे हाच स्वातंत्र्याचा अर्थ आहे? परंतु इतक्या वर्षांपासून माझ्याकडून तुम्हांला सत्य आणि अहिंसेचा जो संदेश मिळाला आणि त्याच्या परिणामामुळे आज जगात आपले जे नाव झाले आहे त्याला जर तुम्ही लज्जित कराल तर मला आता जगण्याची इच्छा नाही. या भूमीत रामराज्याचा अंमल सुरू होण्याच्या आशेने मी तर १२५ वर्ष जगण्याची इच्छा ठेवत होतो आणि त्याकरिता ईश्वराला प्रार्थना करत होतो. परंतु आज जगण्याची इच्छाच राहिलेली नाही. लाचार होऊन या करुण घटना पाहत राहाण्यात काय अर्थ आहे? मी ईश्वराला प्रार्थना करत

असतो की हे प्रभू ! एक तर या माझ्या लोकांना त्याची चूक दाखवून त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्याची शक्ती मला दे अथवा मला उचलून घे.”

हिवाळा जवळ येत असल्यामुळे निर्वासित बंधूभगिनींकरिता कांबळी आणि गरम कपडे पाठवण्याची त्यांनी विनंती केली. त्याचबरोबर हे कपडे कोणाला द्यायचे यासंबंधी कोणतीही अट नसावी असेही त्यांनी सांगितले.

प्रार्थनेनंतर प्रवचन तपासले. भाषण करत असतानासुद्धा त्यांना एकदा खोकल्याची उबळ आली होती. ६.५० वाजता पंडितजी आले. आज गरम पाण्यात मोहरीचा पूड टाकली आणि त्यात पाय बुडवून ठेवले. डॉ. जीवराजभाई महेता बापूजींकडे ७.३० वाजता आले. बापूजींजवळ येऊन ते उभे राहिले. बापूजी म्हणाले, “डॉक्टर!. मी एक नवीन डॉक्टर ठरवला आहे, डॉ. रामजी !” सर्व खळखळून हसले.

डॉ. जीवराजभाईंनी छाती, पोट सर्व तपासले. खोकल्यामुळे सर्वत्र पोट दुखत होते. कापराचे तेल चोळायला सांगितले.

९ वाजता परत खोकल्याची जोरदार उबळ आली. डॉ. . . . ने मध घालून अडुळसा घ्यायला सांगितले.

बापूजी म्हणाले, “आज जास्त फिरलो. आता काहीही करायचे नाही. या जगातून माझा लोप झाला पाहिजे, आणि तोही रामनाम घेता घेता असेच मला वाटते. यात किती रहस्य भरलेले आहे हे मी कोणालाही समजावून सांगू शकत नाही. माझ्यात हे कौशल्य नाही.”

डॉ. . . . म्हणतात, “रामनामाबरोबर उपचारही करून घ्याल तर चांगले व्हाल. हा आजार असा काही भयंकर आजार नाही की ज्याकरिता तुम्ही तुमचा जीव धोक्यात टाकला पाहिजे.”

बापूजी - “मी कुठे म्हणतो की हा आजार भयंकर आहे? माझे तर म्हणणे आहे की हा भयंकर होण्यापूर्वीच मी इथून निघून जायला पाहिजे. सध्या तर कसे तरी करून जीवन जगतो आहे. मला तर आता मृत्यूच प्रिय आहे. दुसरे काहीही नाही . . . “

बापूजींजवळ जागे राहण्याकरिता आता सुशीलाबहेनने क्रम ठरवून दिला आहे.

रात्री २ ते ४ माझी वेळ आहे. मी २ वाजता त्यांच्याजवळ गेले तर म्हणाले, “आलीस, बाजवळसुद्धा तू रात्री २ त ४ वाजताच जागी असायची. नाही काय?” बापूजींना सर्व काही आठवत असते! पू. मोटीबाच्या आजार, आगाखान महालातील घटना कालपरवाच अगदी ताज्या घडल्या असाव्या त्याप्रमाणे त्यांना आठवत असतात आणि त्याबद्दल बोलत असतात.

माझ्या पाळीत बापूजींना दोनदा उबळ आली होती. परंतु एकंदरित रात्र बरी गेली. ३.३० वाजता प्रार्थनेच्या वेळी बापूजी गाढ झोपेत होते. उठवले, पण उठले नाही. मी म्हणाले, “चांगले आहे, झोपू द्या.” परंतु बापूजी ४ वाजता जागे झाल्यामुळे प्रार्थना उशिरा झाली. हे त्यांना आवडले नाही. म्हणाले,

“प्रार्थनेच्या वेळीच प्रार्थना झाली पाहिजे. याता आजाराचे निमित्त चालू शकत नाही. रामनाम घेत असताना जर मृत्यू झाला तर त्याहून अधिक चांगला मृत्यू कोणता? मला विश्वास वाटत असतो की मला जरी झोप आली नाही तरी मला जागवणारे आहेत. पण याला तर विश्वासघातच म्हणावे लागेल. मला हे आवडले नाही. प्रभूची प्रार्थना करण्याकरिता मला जागवण्यात दया कशाची? मी याला दया समजत नाही. कमीतकमी मी तुझ्याकडून तरी अशी अपेक्षा केली नव्हती.”

नवी दिल्ली,

५ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना झाली. फिरायला जाण्यापूर्वी बापूजींनी मोसंबीचा रस आणि ग्लुकोज घेतला.

साडेआठ वाजता भाजीचे सूप घेतले. त्यात थोडे सोडियम क्लोराईड टाकायला लावले. ९.३५ वाजता होरॅस अलेक्झँडर आले. त्यांच्याबरोबर पडल्या पडल्या गोष्टी केल्या आणि ते गेल्यानंतर झोपले. ९.४५ ला जागे झाले. १०.३० वाजता कृपलानीजी आणि सुचेताबहेन आले. त्यांनी अतिशय दुखाने काँग्रेसमधील सडणीसंबंधीच्या गोष्टी केल्या. वाफारा घेता घेता बापूजींनी उत्तर दिले, “मी अभ्यास करतो आहे. यामुळे मी सर्व काही दाबून बसलो आहे. केव्हा काय करायचे हे मला माहीत नाही.” ११ वाजता बापूजींनी माती घेतली. १२ वाजता काढली.

‘हरिजन’करिताच्या लेखाचे आज श्रुतलेखन करवून घेतले. लेख इंग्रजीत होता. (या लेखाकरिता पाहा १२ ऑक्टोबर १९४७च्या हरिजनबंधूत “दुःखाचे कारण नाही”.)

साडेबारा वाजता संत्र्याच्या ८ अंस रसात ग्लुकोज टाकून ते घेतले. २.३० वाजता द्राक्षे घेतली. राघवनजी दांपत्य भेटायला आले. सुभाषबाबूंच्या गोष्टी करता असताना त्यांचे डोळे पाण्याने भरून आले.

३.१५ला कॅनडाचे उच्चायुक्त आले. ४ वाजता छातीवर आणि गळ्यावर माती घेतली. ५ वाजता काढली. एक संत्रे आणि सूप ५ वाजल्यानंतर घेतले. कातले. नंतर थोडेसे लिहिले. ताप तर होताच. ६ वाजता प्रार्थनेकरिता गेले.

आज १२ नवीन कांबळी आली आहेत. वर्तमानपत्रात बापूजींच्या प्रकृतीची बातमी आलेली असल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी करण्याकरिता ताराही आल्या. त्यासंबंधी बोलताना बापूजी म्हणाले,

“मला थोडेसे सर्दीपडसे, खोकला आणि ताप आहे. परंतु काळजी करण्यासारखे काहीही नाही. वर्तमानपत्रांना ही बातमी कोणी दिली हे माहीत नाही. परंतु अशा बातम्या छापून कोणाचाही काहीही फायदा नाही ही गोष्ट मी वर्तमानपत्रवाल्यांना सांगू इच्छितो.”

नंतर बापूजी म्हणाले,

“एका भाईची एक तार आली आहे. आता इथे येण्यापूर्वीच मी ती वाचली. तिच्यात लिहिले आहे, ‘हिंदू आणि शिखांनी जे केले ते जर केले नसते, त्यांनी जर अशा प्रकारे बदला घेतला नसता तर तुम्ही जिवंत राहिला नसता. तुम्ही भोळे आहा. तुम्हाला मूर्ख बनवण्यात येत आहे.’ वगैरे. मला हे विधान मान्य नाही. समजा की मुसलमान कदाचित धोकाही देतील. पण धोका देण्यावर काही कोणाचा एकाधिकार नाही. घाबरून आपण जर साडेचार कोटी मुसलमानांना इथून हलवले तर ही भ्याडपणाची गोष्ट होईल.

“माझे जीवन तर ईश्वराच्या हाती आहे. त्याच्या इच्छेशिवाय पानही हलू शकत नाही. ईश्वराशिवाय इतर कोणीही कोणाचेही जीवन वाचवायला समर्थ नाही.

“गावखेड्यात असंख्य मुसलमानांची वस्ती आहे. ते सर्व जर धोकेबाज असतील तर इस्लाम धर्माचा आपोआपच नाश होईल.

“मी इंग्रजांचा वर्षापासूनचा मित्र असल्यामुळे चर्चिलसाहेबांचे आजचे भाषण मला खुपले. राष्ट्रहिताच्या नावाने आपल्या पक्षाला पुढे आणण्याचा चर्चिलसाहेबांचा सुप्त हेतू आहे. हिंदुस्थान त्याच्या सात लाख गावांमध्ये वसलेला आहे हे त्यांना कुठे माहीत आहे? सज्जन आणि चांगल्या लोकांनाच स्वातंत्र्याचा हक्क आहे काय?

“दोन्ही पक्षांच्या इच्छेप्रमाणे हिंदुस्थानमधील ब्रिटिश सत्तेचा अंत घडवून आणला गेला आहे. हे भव्य काम आहे. आता इतक्या दिवसांनंतर याबद्दल तक्रार करणे चर्चिलसाहेबांना शोभत नाही.

“ब्रह्मदेशाला ब्रिटिश साम्राज्यातून काढून टाकण्याच्या मूर्खपणाच्या कामाचा चर्चिलसाहेबांनी विचार केला आहे आहे काय? हिंदुस्थानला कशा प्रकारे गुलाम करण्यात आले होते याचा काही विचार त्यांनी केला काय? परंतु या काळ्या कथेची मला अशीच आठवण होऊन राहिलेली नाही. सात लाख गावांना कदाचित वेड जरी लागले असेल तरी ते स्वतंत्र आहेत याचे मला समाधान आहे. आता इंग्रज येऊच शकणार नाहीत. जग त्यांना येऊ देणार नाही. ‘युनो’ आहे खरे, परंतु मी जरी एकटा असलो तरी मी दृढपणे म्हणेन की, खबरदार! आता आम्हांला कोणीही गुलाम करू शकणार नाही, नाश करू शकेल. ही माझी प्रतिज्ञा आहे. मी तर आज आहे आणि उद्या नाही. आपण परत परत विचार केला पाहिजे आणि आपले पशुत्व सोडले पाहिजे. प्रभू तुमच्याकडून माझ्या प्रतिज्ञेचे पूर्णपणे पालन करवून घेवो. आणि चर्चिलसाहेबांची अमंगल पूर्वसूचना खोटी ठरवो.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी आतच फिरले. गोपूबरोबर थोडा वेळ खेळले. मुलांबरोबर बापूजी खूप ताजेतवाने होऊन जातात. नंतर गरम पाण्यात ५ मिनिट पाय ठेवून ते धुतले. पंडितजी आले. पाऊण तास बसले. ‘हरिजन’करिताचे लेखन तपासले. ९ वाजता अंथरुणावर पडले, परंतु खोकला जोरात होता. १० वाजेपर्यंत बसूनच होते. रात्र बरीच चांगली गेली.

नवी दिल्ली,

६ ऑक्टोबर १९४७

३.३० वाजता बापूजी प्रार्थनेकरिता उठले. आज सुशीलाबहेनलासुद्धा १०४ डिग्री ताप होता. बापूजींचा खोकलासुद्धा सुरूच आहे. आजारपणाचे वातावरण निर्माण झाले आहे.

प्रार्थनेनंतर गरम पाणी, मध आणि बनफशा घेतले. ठरल्याप्रमाणे गरम पाण्यात ५ मिनिट पाय बुडवून ठेवले. मालीश, बस्ती, कॉम्प्रेसड आंघोळ वगैरे दोन तास चालले. आंघोळीनंतर लसूण, सोडियम क्लोराईड, टाकून भाजीचे सूप घेतले. १२ वाजता जमनादासभाई द्वारकादास आले. मौनवार असल्यामुळे सर्व काही शांत आहे. मुसलमानभाईसुद्धा भेटून गेले.

११ वाजता गरम माती घेतली. १२ वाजता ती काढली. १२।। वाजता ८ अंस संत्र्याच्या रसात ८ अंस गरम पाणी टाकून ते घेतले. बाहेरच्या मुलाखती बंद आहेत.

गोविंद वल्लभ पंतजी, सर पुरुषोत्तभाई, मणिबहेन, गाडगीळजी, अनुग्रहबाबू हे सर्व भेटायला आले होते. बापूजींनी ४।। वाजता अंगूर आणि १ संत्रे घेतले. नंतर कातले. परत गरम माती पोटावर आणि घशावर घेतली. सायंकाळी ५। वाजता काढली. नंतर बापूजींनी प्रार्थनाप्रवचन लिहिले. बारीक ताप तर आहेच. सुशीलाबहेनलासुद्धा आज दिवसभर खूप ताप होता. बापूजींच्या खोकल्यात अजून कोणतीही विशेष सुधारणा नाही.

आजच्या प्रार्थप्रवचनात बापूजी प्रामुख्याने अन्नधान्याविषयीच बोलले. ते असे म्हणाले,

“आपण जर श्रम करायला शिकलो आणि आपल्यामध्ये जर आत्मश्रद्धा असली तर आपल्याला विदेशातून अन्नधान्य मागवायची आवश्यकताच पडणार नाही. आपल्याकडे विशाल जमीन आहे. मोठमोठ्या नद्या आहेत. आणि

आपल्याजवळ तितकेच पशुधन आहे. आपण जर थोडासा विचार केला तर मी म्हणेन की आपण जर आपला आळस कमी करून काम करत गेलो आणि आपसात भांडलो नाही तर आपण बाहेरच्या जगात आज जिथे खाद्यान्नाचा तुटवडा आहे तिथे विदेशांनाही अन्नधान्याच्या बाबतीत आपण मदत करू शकू. हे काही मी अहंकारात वा अविचाराने सांगून राहिलेलो नाही. आज तर परिस्थिती अगदी या विचारांच्या उलट आहे. इतरांना मदत करायची गोष्ट तर बाजूला राहिली, परंतु आपल्यालाच इतर देशांना अन्नधान्याची वा कापडाची मदत मागावी लागते आहे ही आपल्याकरिता लाजेची गोष्ट आहे. आणि विदेशांकडून आपल्याला ३% मदत मिळू शकते. यामुळे आपण जर विदेशांना मदत मागू लागलो तर आपण उलट्या दिशेने चालू लागू. एकाच केंद्राकडे संपूर्ण अन्नधान्याच्या व्यवस्थेची जबाबदारी असणे ही विषम परिस्थिती आहे. एकेका इंचात खाद्यपदार्थाचे उत्पादन करणे आवश्यक आहे. आपल्या गावखेड्यातील लोक कठीण अशी अन्नधान्याची शेती चांगल्या प्रकारे करू शकतात.

“याशिवाय खाण्यात जर आपण संयम पाळला तर हिंदुस्थानात बऱ्याच अन्नधान्याची बचत होऊ शकते. परंतु आपल्याला इतका संयम पाळण्याची इच्छा नाही.

“जे गावकरी अन्नधान्य उत्पन्न करतात त्यांना जर त्यांचा वाटा विकायची सूट दिली तर मला वाटते की काळ्याबाजाराचा अंत होईल. सर्वांना धान्य मिळेल आणि कोणीही संग्रह करणार नाही.

“अध्यक्ष टुमननी अमेरिकी लोकांना ब्रेड कमी खाण्याचा सल्ला दिला आहे. मानवसेवा करण्याकरिता त्यांनी आपल्या प्रजेला हा सुंदर सल्ला दिला आहे.

याकरिता ते अभिनंदनाकरिता पात्र आहेत. आणि विशेष म्हणजे हा सल्ला त्यांनी आपल्या युरोपमधील बांधवांकरिता दिला आहे हे विशेष.

“इथे तर आपल्या स्वतःच्या हिताकरिताच आपल्याला हा संयम पाळायचा आहे. यामुळे सध्या आपल्या राष्ट्रात जी अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली आहे ती दूर करण्याकरिता प्रत्येक हिंदुस्थानी तन, मन आणि धनाने शक्य तितकी मदत करून यशाची ही संधी गमावणार नाही अशी मी आशा करतो.”

प्रार्थनेनंतर समाजवादी पक्षाच्या सदस्यांबरोबर चर्चा केली. चर्चा एकांतात झाली. नंतर गोपूसोबत आजही खूपच खेळले.

८।। वाजता डॉ. भार्गव आणि डॉ. पी. जी. ढांडा आले. पेनिसिलिन घेण्याकरिता बापूजींची समजूत घालू लागले. बापूजींनी एकच गोष्ट सांगितली आणि ती म्हणजे रामनामाची. “माझ्या अंतःकरणात जर रामनाम उतरले तर मी दोन दिवसातच दुरुस्त होईन. परंतु अजून असे नाही. यामुळे माझी ढिलाई आहे, परंतु पेनिसिलीन तर घेऊच शकत नाही. तुम्ही जसे विज्ञानाचा शोध घेणारे आहा तसाच मी रामनामाचा शोध घेणारा आहे. जर मी त्याचा शोध लावू शकलो तर ठीक आहे, नाही तर त्याचा शोध घेता घेता चाललो जाईन. याकरिता तीन आठवडे जरी लागणार असतील तर लागू दे. यात मी काय आहे याचीही परीक्षा होईल.”

साडेनऊ वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले. झोपताना परत बनफशा घेतला. झोपत असताना तर खूपच मोठी खोकल्याची उबळ आली होती. परंतु एखाद तासानंतर ती आपोआपच शमली. रात्र बरीच शांततेत गेली.

नवी दिल्ली,

७ ऑक्टोबर १९४७

रोजप्रमाणे ३.३० वाजता उठले. हाततोड वगैरे धुऊन प्रार्थना केली आणि नंतर बापूजींनी काही काम केले.

बापूजी थोडा वेळ आडवे पडले. आराम घेतला. ६ वाजता फिरत असताना आजाराबद्दलच्या गोष्टी निघाल्या. मी बापूजींना म्हणाले, “समजा की कोणाचे हाड मोडले असेल आणि तो माणूस जर रामनाम घेत असेल तर त्याचे हाड आपोआप जुळेल काय?”

बापूजी - “रामनाम जर हृदयस्थ झाले असेल तर हाड जरी जुळले नाही तरी तो त्याची काळजी कशाला करील? तो तर जसा राम ठेवील तसाच राहील. रामनाम खोटे नाहीच. त्याची उपासना करणारा खोटा असू शकतो.”

फिरून आल्यानंतर बापूजींनी आजारी सुशीलाबहेनला पाहिले. नेहमीप्रमाणे गरम पाण्यात ५ मिनिट पाय बुडवून ठेवले. मालीश, एनिमा, आंघोळ इत्यादींकरिता एक तास. ८.५३ला मौलानासाहेब आले.

मौलानासाहेब सिगारेट ओढत असतात. ते येतात तेव्हा राख टाकण्याकरिता एक लहानशी ताटली त्यांच्याजवळ ठेवायची असते. ती ठेवायला मी विसरले. परंतु बरे नसूनही बापूजी उठले आणि एक लहानशी ताटली त्यांच्यासमोर ठेवली. मी समोरील न्हाणीघरातून निघाले आणि हे दृश्य पाहिले. मला खूपच लाजिरवाणे झाले. मौलानासाहेब तर थक्कच झाले आणि काही वेळ ते काहीही बोलू शकले नाही. मग बापूंना म्हणाले, “तुम्ही का त्रास घेतला? तुम्ही सेवा करण्याऐवजी आम्हीच तुमची सेवा करायला पाहिजे.”

हसत हसत बापूजी म्हणाले, “कधी कधी मला तुमची सेवा करायची संधी मिळाली तर मला ते फार आवडते हे तुम्हाला माहीत आहे काय?”

आजपासून बापूजींना दूधवटी सुरू केली आहे. दर दोन तासांनी ४-४ अंस दूध घ्यायचे आहे. १०-१२-२-४पर्यंत आणि संध्याकाली ५ वाजता वाफाळलेली भाजी, सूप आणि ३ संत्री. आजपासून असा आहार राहणार आहे. शिवाय १ वाजता छातीवर आणि गळ्यावर गरम माती, पोटावर थंड माती. २ वाजता माती काढून कताई केली. जवाहरलालजी आले. ५।। वाजता नरहरीभाई आणि लक्ष्मिदासभाई आले.

नियमानुसार ६ वाजता प्रार्थना झाली. आमचे आजार सुरूच आहेत. यामुळे मुलाखती पूर्णपणे बंद आहेत. बापूजींच्या सेवेत सर्व वेळ जात असतो. यामुळे दररोजच्या माणसांशिवाय बाहेरील मुलाखती, टपालाचे कामकाज हे सर्व कमी करून टाकले आहे.

बापूजींना ज्या शुभकामना मिळाल्या आहेत त्याबद्दल आजच्या प्रार्थनासभेत त्यांनी आभार मानले, नंतर प्रत्येक काँग्रेसीने अंतःकरणापासून शूर राहिले पाहिजे, धीर ठेवला पाहिजे हे सांगत बापूजी म्हणाले,

“पाकिस्तानमध्ये राहणारे हिंदू सुरक्षित नाहीत तसेच हिंदुस्थानात राहणारे मुसलमान सुरक्षित नाहीत. दोन चुकीच्या कामाची बेरीज एक चांगले काम थोडेच होऊ शकते? आणि जर बदलाच घ्यायचा असेल तर कायद्याप्रमाणे सरकार बदला घेईल. तुम्ही व्यक्तिगत बदला घेऊ नका. माझा तुम्हाला सल्ला आहे आहे की तुम्ही तुमच्या धर्माशी, देशाशी निष्ठावंत राहा. गत साठ वर्षांपासून मी काँग्रेसची सेवा केली आहे. तुमचे जे मंत्री आहेत ते जर तुम्हांला पसंत नसतील तर तुम्ही त्यांना हटवू शकता. परंतु तुम्ही असे वाह्यातपणाचे काम करू नका. अन्नधान्याबद्दल मी काल तुम्हांला सांगितले होते, त्यावर मी कायम आहे. समितीच्या तज्ज्ञांना जर ती मान्य नसेल तर वेगळी गोष्ट आहे. परंतु माझे स्पष्ट मत आहे की तसे केल्याने चोवीस तासात अन्नधान्याची समस्या सुटेल.*

“पुष्कळ लोकांची माझ्याजवळ तक्रार आली आहे की मंत्री लोक ब्रिटिश शासनाप्रमाणे हुकुमशाहीचे वर्तन करतात. असे जरी असेल तरी मंत्र्यांची यासंबंधात माझ्याशी कोणत्याही प्रकारची सल्लामसलत झालेली नाही. परंतु मी इतकी सावधगिरीची सूचना देईन की ही हकिगत कोणत्याही मंत्र्याबद्दल जर खरी असेल तर त्याने सावध होऊन आपली चूक सुधारली पाहिजे. आणि ज्या ब्रिटिश अंमलावर तुम्ही टीका करत होता त्यात तुम्ही फसू नका. याबद्दल खूप सावधगिरी बाळगा. ही गोष्ट मला वेगवेगळ्या प्रांतातील वेगवेगळ्या पत्रांमधून कळली आहे. त्यावरूनच मी हे सांगतो आहे.

“परंतु लोकांना मात्र माझे सांगणे आहे की तुम्ही सरकारबद्दल निष्ठावंत राहा आणि सरकारला मजबूत करा. जवाहरलाल तर खरोखरच आपला खराखुरा अमूल्य जवाहर आहे. माझा धर्म मला सर्व धर्मांचा आदर करायला शिकवत असल्यामुळे मी सनातनी हिंदू म्हणवला जातो. आणि हे रामराज्याचे रहस्य आहे. परंतु हिंदुस्थान केवळ हिंदूकरिताच असावा अशी अपेक्षा तुम्ही जवाहर वा सरदारकडून जर ठेवाल तर ही रोगट अपेक्षा होईल. आणि या मार्गाने हिंदूंचा खरोखरच विनाश होईल.”

प्रार्थनेनंतर डॉ. राम मनोहर लोहिया आणि अच्युत पटवर्धनबरोबर गोष्टी केल्या. प्रवचन तपासले. १९.०५ला बनफशा घेऊन झोपायची तयारी.

नवी दिल्ली,

८ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थनेकरिता ३ ३० वाजता उठले. बापूजींजवळ रात्री जागावे लागले होते. हाततोड धुऊन प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर गरम पाणी पिऊन एकदोन पत्रे पाहत असतानांचा बापूजींचा डोळा लागला. ४.३० ते ६.३० झोपले. ६.३० वाजता फळांचा रस घेतला. बनफशा पण घेतला. मोठ्या पहाटेसच बापूजी फिरले. बापूजींची मालीशसुद्धा मोठ्या पहाटेसच झाली. मालीश करत असताना बराच खोकला येत होता. बस्ती पण घेतली.

आंधोळ सुरू असतानाच वर्तमानपत्रातील बातम्या ऐकल्या. आंधोळ करत असताना फारसा खोकला आला नाही. “पूर्व पंजाबमध्ये जे निर्वासित आहेत त्यांना आम्ही परत घ्यायला तयार आहो, जे हिंदुस्थानात इतर ठिकाणी गेले असतील त्यांना आम्ही घेणार नाही” असे लियाकत अली खान म्हणाल्याचे वृत्त वर्तमानपत्रात होते.

बापूजी म्हणाले, “याचे नाव, ‘विनाशकाले विपरीत बुद्धी’”. इतके म्हणून ते मौन राहिले. आणि यामुळे त्यांना झालेल्या खोलवर दुःखाची व्यथा त्यांच्या चेहऱ्यावरील गांभिर्यावरून स्पष्टपणे दिसून पडत होती. ८.३० वाजता आंधोळ उरकली. बिरलाजी आले. त्याच्याबरोबर तर प्रकृतीसंबंधीच गोष्टी झाल्या. आराम घेतला. लाहोरचे मुकुंदलालजी आले. १० वाजता दूध सुरू झाले. ६ अंसापासून सुरुवात केली. ११ वाजता गळ्यावर आणि छातीवर गरम माती घेतली. पोटावर थंड माती. १२ वाजता माती काढत असताना सहजपणे कुठे मातीचा डाग तर लागला नाही ना असे बापूजी विचारायचे. बापूजी म्हणाले, “कपड्यांवर थोडीशी मातीसुद्धा कशी वाटेल? परिचारिकेने केलेली लहानशी चूकसुद्धा कशी चालेल? असे कळते की रुग्णाची जबाबदारी डॉक्टरपेक्षाही परिचारिकेवर अनेक पटींनी जास्त असते. परिचारिकेची थोडीशीही चूक कशी सहन करता येईल? उद्या दुधात

चुकून सोमल पडला आणि मी ते प्यालो तर ‘लहानशी तर चूक होती’ असे तू म्हणशील काय?”

बेफिकीरपणामुळे कपड्यांना चिकटलेली माती त्यांनी खरडायला लावली. साबण आणि पाणीही भरपूर वापरायला लावला. बापूजींची वृत्ती पाहता ही फार मोठी गोष्ट आहे.

मीराबहेनलासुद्धा ताप आला आहे. दुपारी मी त्यांच्या शुश्रूषेकरिता थांबले.

दुपारी येणारात सरदारदादा, सर पुरुषोत्तमदास, राजकुमारीबहेन होते. अजून विशेष असे कोणी आले नव्हते.

संपूर्ण दिवसात २४ अंस दूध घेतले. सायंकाळी भाजी, सूप, दूध आणि फळात संत्री घेतली.

नंतर नियमानुसार प्रार्थनासभेत गेले. एका बंधूने रस्त्यात बापूजींना कांबळी विकत घेण्याकरिता ५०० रुपये दिले.

बापूजी प्रार्थनासभेत म्हणाले,

“आजही काही कांबळी आली आहेत. आणि पैसेसुद्धा येत आहेत. परंतु पैशाऐवजी कांबळी पाठवाल तर माझ्याकरिता ते सोयीस्कर होईल.

“आज एका बंधूने मला एक गोष्ट सांगितली. तो डेहराडूनहून आगगाडीत येत होता. त्याच्या डब्यात भरपूर प्रमाणात हिंदू आणि शीख होते. परंतु त्यांच्यात एक नवीन माणूस आला. आणि त्या डब्यातून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांना त्याच्याबद्दल शंका आल्यामुळे त्यांनी त्याला विचारपूस करायला सुरुवात केली. तो नवा माणूस म्हणाला, “मी चांभार आहे.” परंतु त्याच्या हातावर गोंदवलेल्या नावावरून तो मुसलमान असल्याचे लक्षात आले. लगेच त्याच्यावर हल्ला झाला आणि त्याला उचलून यमुना नदीत फेकून देण्यात आले.

“एका गृहस्थाने माझ्याजवळ हे वर्णन केले. आणि त्याने माझ्याजवळ असेसुद्धा कबूल केले की हे भयंकर दृश्य माझ्याकडून पाहवत नव्हते, परंतु मी एकटा काय करू शकत होतो?

“बापूजी म्हणाले - एका निरपराध माणसाला आपण सर्वांनी मिळून का मारायला पाहिजे असे मध्येपडून तुम्ही समजावण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे होता. तुम्ही जीवाचा धोका पत्करूनसुद्धा या माणसाला वाचवायला पाहिजे होते. डब्यात जे कोणी प्रवासी होते ते सर्वच्या सर्व या निरपराध माणसाला मारून टाकण्याच्या बाजूने होते हे मी मान्य करूच शकत नाही. तुम्ही त्या माणसाला वाचवण्याचा थोडासा जरी प्रयत्न केला असता तरी तुम्हाला निश्चितच मदत मिळाली असती. आणि मिळाली नसती तरी काय? अशा कामात ईश्वरी मदत मिळतच असते. आणि अखेरीस तर मृत्यूच आपला खरा मित्र आहे. त्या मित्राला भेटण्याचे सौभाग्य तुम्हाला प्राप्त झाले असते ना? ५०-६० माणसात एका माणसाला मारण्यात कोणते शौर्य आहे? परंतु आता मी कबूल केले पाहिजे की ब्रिटिशांबरोबर आपण जो लढा देत होतो तो शूरांच्या अहिंसेच्या आधारावर उभारण्यात आलेला नव्हता. आज आपण त्याचेच परिणाम भोगत आहो. परंतु आता असे वाटते की ईश्वराने जर मला करू दिले असते तर मी माझ्या गत जीवनात शूरांच्या अहिंसेने मरण पत्करण्यातील रहस्य समजावून सांगितले असते आणि त्याचा प्रचार केला असता. मी कबूल करतो की पाकिस्तानमध्ये जे काही सुरू आहे ते चांगले नाही. परंतु इथेसुद्धा जे होत आहे ते अतिशय वाईट आणि लज्जास्पद आहे. कोणाचा अपराध आहे आणि कोण अन्याय करतो आहे याचा शोध घेण्याची ही वेळ नाही. दोघांना (हिंदूमुसलमानांना) मित्र व्हायचे असेल तर भूतकाळ विसरावा लागेल. त्यातून सुटका नाही.

“वर्तमानपत्रवालेसुद्धा आपले कर्तव्य बजावण्यात चुकत आहेत. मोठमोठ्या अक्षरांत मथळे छापून ते चिथावणी देणारी भाषा वापरतात आणि समाजाची कुसेवा करण्याचे पाप करतात. खोट्या अहवालाकडे लक्ष वेधणे संचालकांचे काम आहे. आजच एका वर्तमानपत्रात वाचले की मेयो लोकांनी रेवाडी येथील हिंदूंवर हल्ला केला आहे. ही बातमी वाचून मला फार दुःख झाले. परंतु एका वेगळ्या वर्तमानपत्रात ही बातमी खोटी असल्याचे वाचले.

“वर्तमानपत्रांच्या मालकांनी सत्याचरणाद्वारे लोकसेवा केली पाहिजे. स्वतंत्र देशातील वृत्तपत्रीय सृष्टी ही देशाच्या घडणीच्या दृष्टीने फार मोठी शक्ती असते हे त्यांनी विसरायला नको.

“अशाच प्रकारे लष्कराला आणि पोलिसांनाही हाच नियम लागू होत असतो. माझी तर इच्छा ही आहे की देशात पोलीस वा सैन्य असूच नये. परंतु ते जर असेलच तर त्यांनी कर्तव्य बजावत असताना कोण कोणत्या जातीचा आहे हे पाहत बसू नये.

“पोलिसातील आणि लष्करातील माणसांनी पूर्णपणे प्रामाणिक असायला पाहिजे आणि त्या दृष्टीने त्यांनी आपले चारित्र्य विकसित केले पाहिजे.

“रक्ताचा टिपूससुद्धा न सांडवता आपण स्वातंत्र्य मिळवून दाखवले आहे. त्याचा जगावर जो ठसा उमटला आहे त्याला बट्टा लागायला नको. याकरिता योग्य मार्ग कोणता हे मी दाखवण्याचा प्रयत्न करतो आहे. मी सागत असलेली गोष्ट ऐकायची जर तुमची इच्छा नसेल तर तुम्हांला पश्चात्ताप होईल, तुम्ही रडाल हे मी तुम्हांला सांगून ठेवतो आहे. मी तर बोंब मारत मारत निघून जाईन. परंतु सरळ मार्गाने जर तुम्ही चालणार नाही तर ना तर श्रेय हिंदुस्थानला मिळेल, ना पाकिस्तानला.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी घरातच फिरले. डॉ. जीवराजभाई आले. गुजरानवालामध्ये ५,००० माणसे जखमी झाल्याचे वृत्त आहे. कदाचित दिल्लीत भडका उडणारही नाही. रात्री शहीद सुहावर्दीसाहेब आले. यासंबंधी चर्चा झाली. बापूजी त्यांना स्पष्टपणे म्हणाले की, “तुम्हाला संघराज्याची सेवा करायची आहे असे जर तुमचे म्हणणे असेल तर आज गुजरानवालामध्ये जे ५००० लोक जखमी झाल्याचे वृत्त आले आहे आणि पाकिस्तानमध्ये ज्या अघटित घटना घडत आहेत त्यासंबंधात तुम्ही तुमचे निवेदन काढायला पाहिजे, आणि खरी हकिगत समजावून सांगून त्या आधारावर या घटनेच्या आधारावर दंगली पसरू नये म्हणून तुमच्या बांधवांना आणि सरकारला सावधगिरी बाळगायला आणि गुंडगिरी करणाऱ्या तत्वांचे समूळ उच्चाटन करायला सांगायला पाहिजे. तुम्ही जर इतके करून दाखवू शकला तर मी अथवा जगच काय, प्रत्यक्ष खुदासुद्धा तुमच्यावर पुष्पवृष्टी करील याबद्दल मला मुळीच शंका नाही.”

त्यांच्याबरोबर झालेल्या गोष्टीचा हा सार आहे. नंतर बापूजी मीराबहेनना पाहायला गेले. परतून पाय धुतले. व्यायाम करून ९.३० नंतर झोपायची तयारी.

नवी दिल्ली,

९ ऑक्टोबर १९४७, गुरुवार

आज रात्री २ वाजता बापूजींना खूपच जोराची खोकल्याची उबळ आली. अर्ध्या तासात ती थांबली आणि नंतर ते परत शांतपणे झोपले. ३.३० वाजता नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर टपाल ऐकता ऐकता झोपले. ५.२० ला जाग आली आणि परत झोपले. ६.४५ वाजता फिरण्याकरिता उठले. फिरून येऊन पाय धुतले आणि मग मालीशकरिता गेले. मालीश सुरू असताना कालप्रमाणेच खोकल्याची उबळ आली होती.

डॉक्टरसाहेबांना बापूजींनी विचारले, ”दुधाची मात्रा बरोबर आहे की वाढवायला पाहिजे?”

डॉक्टर साहेब म्हणाले “आज ८ अंसापर्यंत घेऊ शकला तर ते चांगलेच होईल.”

डॉक्टरसाहेब म्हणाले, “दुधाने चांगले वाटते असा माझा अनुभव आहे. परंतु उद्यापर्यंत इतके पुरे होईल असे वाटते.”

अशा प्रकारे बरेच मिनिट रुग्ण आणि डॉक्टरचा वेगवेगळ्या दिशेने संवाद सुरू होता. अखेरीस अर्धे पाणी आणि अर्धे दूध वा जास्तीतजास्त सहा अंस पाणी आणि सहा अंस दूध असे ठरले.

बस्ती घेत असताना बापूजींना खूपच त्रास झाला. परंतु कचरा खूपच निघाला. आंघोळ करत असताना हजामतही केली.

आंघोळीनंतर शहीदसाहेब आले. आज किती तरी नवीन गोष्टी बापूजींना सांगत असताना सुन्हावर्दी म्हणाले, “- आज मी तुम्हाला कटू सत्य सांगणार आहे.

गांधीजी - (हसत) ठीक आहे. हे तर मला आवडतच असते.

सुन्हावर्दी - ... तुम्ही जे लिहिता त्याचा जिनासाहेब वेगळाच अर्थ काढत आहेत . त्यांचे म्हणणे आहे की मी तुमच्या भूलथापांना बळी पडतो आहे.

गांधीजी - मी कोणाची फसवणूक करतो आहे असे जर कोणाला वाटत असेल तर यापेक्षा माझ्याकरिता दुसरी कोणतीही मोठी शिवी नाही. परंतु त्याकरिताही हरकत नाही. तुमचा जर माझ्यावर किंचितही विश्वास असेल तर मी तुमची सेवा करण्याच्या हेतूनेच जिवंत आहे. मी तर म्हणेन की माझ्या मनात कोणाची फसवणूक करण्याची वा कोणाचे वाईटपण दाखवण्याची भावना कशाकरिता असेल? परंतु आपले दुर्दैव हे आहे की स्वातंत्र्यानंतर आपण पतनाच्या मार्गाने चाललो आहो.

सुह्रावर्दी - जिनासाहेब जवाहरलालजींची फार वाखाणणी करत असतात.

गांधीजी - शक्य आहे. पण जाहीरपणे ते असे काहीही म्हणाले नाहीत. परंतु कोणी आपली वाखाणणी करतो की निंदा याची जवाहरलालला वा सरदारना काय करायचे आहे. ज्यांनी देशाकरिता इतका सगळा त्याग केला आणि आपले सर्वस्व देशाला वाहिले ते आता देशसेवा, देशाचे स्वातंत्र्य यांशिवाय इतर कशाचाही विचार कशाला करतील? इतके तर तुम्हाला कळते. जिनासाहेब जर योग्य वर्तन करतील तर आजच शांतता स्थापित होऊ शकते, आजच आपण सुखी होऊ शकतो.

सुह्रावर्दी - पाकिस्तानमधून हिंदूंनी निघून जावे असे आपण कधीही म्हणालो नसल्याचे जिना सांगतात.

गांधीजी - तुमच्या बोलण्याचे मला नवल वाटते. सिंधची परिस्थिती अशी कशामुळे झाली आहे? आणि वरून सांगता की पाकिस्तानमधून हिंदूंनी निघून जावे असे आपण कधीही म्हणालो नाही असे जिनासाहेबांचे म्हणणे आहे. ही किती बालीशपणाची गोष्ट आहे?

गुजरानवालामध्ये ५,००० लोक जखमी झाले याबद्दल जिनासाहेब वा प्रधानमंत्री (लियाकत अली खान) काहीच का बोलत नाहीत?

तुम्ही 'पीस मिशन' म्हणून जर काम करत असाल तर तटस्थ भूमिकेने काम करणे तुमचे कर्तव्य आहे.

सुहावर्दी - तुम्हाला माहीत नसेल की तेथील लोकसुद्धा सुखी नाहीत. (पाकिस्तान) सरकार किती बदनाम झाले आहे? मुसलमान तर जिना आणि लियाकत अलींना शिव्या देत आहेत!

गांधीजी - हे ऐकून माझे मुळीच समाधान होऊन राहिलेले नाही. त्यांनी जरी आश्वासन दिले तरीही नाही. कोणी बदनाम व्हावे अशी तर माझी मुळीच इच्छा नाही. आणि ते राज्यकारभार कशा प्रकारे चालवतात हे जाणून घेण्याचीसुद्धा इच्छा नाही. परंतु ज्या कराराप्रमाणे फाळणी झाली आहे त्याचा जनतेला कोणताही त्रास सहन करावा लागू नये. पाकिस्तानमध्ये जे लोक राहत होते ते तिथेच राहिले पाहिजे आणि त्यांना रक्षण मिळाले पाहिजे. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानात जे लोक राहतात त्यांनी तिथेच शांततापूर्वक राहायला पाहिजे आणि सर्वांनी या कराराचे पालन केले पाहिजे. दोन्ही पक्षांकडून मी हीच अपेक्षा करतो. आज गरीब बिचाऱ्या निर्दोष प्रजेला किती त्रास सहन करावा लागतो आहे? हीच खरी दुखाची गोष्ट आहे. आणि बोलल्याप्रमाणे, प्रतिज्ञा घेतल्याप्रमाणे ते कराराचे पालन करत नाहीत ही हकिगत आहे. यामुळे कोण जिनासाहेबांना वा जवाहरलालला शिव्या देतो याचा शोध घेण्याकरिता वा कोण काम करत नाही याचा अहवाल आणण्याकरितासुद्धा मी तुम्हाला कराचीला पाठवले नव्हते असे जिनासाहेबांना पत्र लिहा आणि ते जे करतील वा जे करायची त्यांची इच्छा असेल तीच हकिगत समजली जाईल हे त्यांना समजावून सांगा...

अशा प्रकारे एक तास चर्चा चालली. अखेरीस बापूजींना थकवा आला आहे असे सांगून ही चर्चा बंद करण्याची सूचना सुशीलाबहेनने केल्यामुळे ही चर्चा थांबली. खरे म्हणजे बापूजी खूपच थकलेसुद्धा होते. १० वाजले आहेत.

बापूजी आराम करण्याकरिता झोपले. ११ वाजता उठले. उठल्यानंतर शहीदसाहेबांनी लिहिलेला कागद पाहिला आणि त्यात काही सुधारणा केल्या.

१ वाजता छातीवर आणि गळ्यावर गरम माती घेतली. पोटावर थंड माती घेतली. २ वाजता माती काढली. २ वाजता वैद्य शिव शर्माजी आले. (आगाखान महालात कस्तुरबा गांधी आजारी असताना हे त्यांच्या औषधोपचाराकरिता आले होते.)

ते लाहोरमध्ये अखेरपर्यंत राहिले होते आणि तेथील परिस्थिती कळवत होते. बहिणींवर अत्याचार होण्याची वेळ आली तर तो होऊ नये म्हणून बहिणींनी मागणी केल्यामुळे त्यांनी त्यांना जहराच्या पुड्या तयार करून दिल्या होत्या. किती तरी बलुचींनी हिंदूंना वाचवले होते. बलुचींबद्दल सांगण्यात येत असे की की “बलुचींना जर पैसा दिला आणि सांगितले की तुझ्या बापाला गोळी मार तर ते त्याला गोळी मारतील. अशा बलुचींना पैसा देऊन जीव वाचवून आम्ही हिंदुस्थानात आलो”.

२। वाजता पंडितजी आले. ३ वाजता ते गेले. यानंतर येथीलच ज्या डॉ. जोशींवर रुग्णालयात गोळी चालवण्यात आली होती, त्यांची मुलगी आली. बापूजी तिला आश्वासत म्हणाले, “तुझ्या वडिलांच्या मृत्यूचा तर मला हेवा वाटतो. त्यांनी अनेक हिंदू, मुसलमान गरीब आणि पीडीत रुग्णांची सेवा केली होती. आणि काम करत असतानाच एका मुसलमानाची गोळी लागून त्यांचा मृत्यू झाला. याहून उत्तम मृत्यू काय असू शकतो?”

कातता कातता त्यांच्याबरोबर गोष्टी केल्या. आज अर्धे दूध - ६ अंस आणि अर्धे पाणी घेऊन ते उकळत ठेवायचे होते आणि पाणी आटल्यानंतर दुधात थोडीशी पीपणीमूळ टाकून ते घेतले. ५ वाजता सूप, भाजी आणि फळे घेतली.

सायंकाळी खात असतानाच कचरूसाहेब आले. काश्मीरची अवस्था सांगितली. “शेखसाहेब सुटल्यानंतर त्यांनी प्रजेसमोर तीन गोष्टी मांडल्या - १. काश्मीर पूर्णपणे स्वतंत्र राहील, २. पाकिस्तानमध्ये सामील होई. ३. हिंदुस्थानात सामील होईल.

“स्वतंत्र राहणे कठीण आहे. पाकिस्तानचे धोरण फार वाईट आहे. यामुळे काश्मीर पाकिस्तानमध्ये तर सामील होऊच शकत नाही. ते हिंदुस्थानातच सामील होऊ शकते. महाराजसाहेबांनीसुद्धा शेखसाहेबांकडे सर्व काही सोपवायचे ठरवले आहे.

“अशा प्रकारच्या प्रचारामुळे लीगवाल्यांनी त्यांच्या मार्गाने जे पेट्रोल आणि खाण्यापिण्याचे साहित्य येत असायचे ते बंद केले. परिणामी काश्मीरमध्ये पेट्रोलची आणि खाण्यापिण्याच्या वस्तूंची टंचाई निर्माण झाली होती. परंतु काल आणि परवा हिंदुस्थानने काश्मीरमध्ये विमानाने पेट्रोल पोहोचवले. दुसरीकडे महाराजांनी लियाकत अलींना सावधगिरीचा इशारा देत एक पत्र लिहिले की ‘काँग्रेस तर तुमच्या विरुद्ध आहे. तुम्ही जर तिथे गेला तर मराल. आम्ही तुमच्या पाकिस्तानमध्ये सामील होऊ शकत नाही. आम्ही हिंदुस्थानातही सामील होणार नाही. आम्हांला स्वतंत्र राहू द्या. आम्ही तुम्हांला मदत करू.’ अशा प्रकारचे पत्र त्यांनी लिहिले. काश्मीरची परिस्थिती ही अशी आहे.”

कचरूजी गेल्यानंतर अन्नदाबाबू आले. बंगालची परिस्थिती सांगत असताना ते म्हणाले की पूर्व बंगालमधून सर्व धावपळ करत पळून येत आहेत. असे असले तरी सरकार त्यांच्याबद्दल काहीही करून राहिलेले नाही.

आज सायंकाळपर्यंत अशाच दुखाने भरलेल्या हकिगती ऐकायला येत होत्या. प्रार्थनेच्या वेळेपर्यंत अशा प्रकारची तीस पत्रे आली.

प्रार्थनेनंतरच्या भाषणात बापूजी म्हणाले,

“ज्या कोणाला कांबळी द्यायची असतील त्यांनी ती लवकर दिली तर चांगले होईल. जे दान वेळेवर देण्यात येते तेच खरे दान असते. नंतर त्याचा काहीही उपयोग नसतो. आता दिवसेंदिवस हिवाळ्याची थंडी वाढत जाणार आहे.

“तुम्ही सर्व इथे येऊन तुमच्या इतक्या दुःखातसुद्धा धैर्याने मला सर्व काही सांगता याकरिता मी तुमचा आभारी आहे. परंतु जे ऐकतो त्यावर काही करता आले तर समाधान होते.

“पाकिस्तानमध्ये हिंदू आणि शिखांना किती हालअपेष्टा सहन कराव्या लागत आहेत आणि किती कठीण परिस्थितीला तोंड द्यावे लागत आहे यासंबंधीच्या बातम्या दिवसभर खूप खूप येत असतात. येथील छावणीतही निर्वासितांना असह्य हालअपेष्टा भोगाव्या लागत आहेत याची मला जाणीव आहे. त्यांच्या देशात ज्या कारणामुळे दुःख येऊन कोसळले आहे त्या कारणामुळे त्यांना वाटते की आपले इथे बहुमत असते तर चांगले झाले असते आणि आपण सुखी झालो असतो. परंतु हा विचार चुकीचा आहे. सरकार कितीही जरी चांगले असले तरी आणि सर्वांना सुखी करण्याची जरी सरकारची इच्छा असली तरीही जेव्हा अनपेक्षितपणे इतक्या मोठ्या संख्येतील निर्वासितांची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी येऊन पडते तेव्हा ते तरी काय करू शकते? मी तर येथील लोकांना इतकेच सांगेन की तुम्ही तुमच्या देशात आणि तुमच्या घरात पडून राहा आणि केवळ ईश्वराकडेच दयेची याचना करा. त्या एकाशिवाय तुम्हांला वाचवू शकेल असा कोणीही नाही. आणि असे असूनही कोणी तुम्हांला मारायला येत असेल तर आपल्या भावाच्या हाताने धैर्याने मरण पत्करा. अशा प्रकारे जुलूम सहन करण्यापेक्षा तर मरणे चांगले.

“दोन्ही सरकारांनी आता तरी सावध व्हायला पाहिजे आणि सहकार्याकरिता योग्य करार करून त्याचे जर ते पालन करत नसतील तर युद्धाशिवाय तिसरा कोणताही मार्ग राहणार नाही. मी तर युद्धाविरुद्ध आहे. परंतु त्याचबरोबर मला हेही माहीत आहे की लष्कर आणि शस्त्रास्त्रांनी सज्ज असलेले सरकार इतर कोणत्याही मार्गाने चालू शकत नाही. आणि हेसुद्धा तितकेच खरे आहे की हा मार्ग अखेरीस

विनाशाकडेच नेतो. वस्तीत फेरबदल केल्याने म्हणजे लोकसंख्येची अदलाबदल केल्याने एकाही पक्षाचा लाभ तर होऊच शकत नाही. परंतु वस्तीबदल केलेल्या या लोकांना परत वसवण्यात किती मोठ्या समस्या निर्माण होतात याचा तर विचार केला तर चांगले होईल.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. मी मीराबहेनच्या सेवेकरिता थांबले. मीराबहेनच्या सेवेकरिता एक बाहेरची परिचारिका आली होती. परंतु बाहेरील परिचारिकेचा खर्च बिरलाजींवर पडू नये म्हणून बापूजींनी सायंकाळपासून मलाच त्या कामाकरिता थांबायला सांगितले.

७।। वाजता पंडितजी आले. सध्याच्या वातावरणामुळे पंडितजी अतिशय अस्वस्थ असल्याचे त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसत होते. प्रवचन पाहून ९ वाजता मीबहेनला पाहायला बापूजी गेले. नंतर पाय धुऊन व्यायाम केला आणि मग बापूजी झोपले.

नवी दिल्ली,

१० ऑक्टोबर १९४७

रात्री मी मीराबहेनजवळच झोपले होते. प्रार्थनेच्या वेळी उठले. प्रार्थनेनंतर परत मीराबहेनजवळ गेले. त्यांच्या तापाच्या नोदीचा आलेख ठेवणे, त्यांची शुश्रूषा आणि साफसफाईकडे लक्ष ठेवण्याबद्दल बापूजींनी मला सूचना दिल्या होत्या. त्यांना विषमज्वर असण्याची भीती वाटत होती. सुशीलाबहेनचे मत तर त्यांना हिवताप आहे असेच होते. आपल्याला दर तासाला मीराबहेनच्या प्रकृतीची माहिती कळवावी असेही बापूजींनी सांगितले.

मीराबहेन ५। वाजता उठल्या. त्यांना हाततोंड धुवायला मदत केली. त्यांचे अंधरूण साफ केले आणि त्यांना स्पंज केला. तुळशीचा चहा पाजला. ज्याप्रमाणे रुग्णालयात परिचारिका रुग्णाला तयार करतात त्याप्रमाणे त्यांना तयार करायचे होते. साडेसहा वाजता बापूजी मीराबहेनना पाहायला आले. तेव्हा त्या नुकताच तयार झाल्या होत्या. बापूजी मला म्हणाले, “बाची सेवा करण्याचे सुशीलाने तुला जे प्रशिक्षण दिले होते ते तू विसरलीस की ताजे आहे याची परीक्षा घ्यायची होती बरं. ही तुझी आणि सुशीलाची, दोघींचीही परीक्षा आहे.”

मी म्हणाले, “परिचर्या तर तुम्हीच मला शिकवली आहे. यामुळे ही तुमचीही परीक्षा आहे हे खरे नाही काय?”

बापूजी हसत हसत म्हणाले, “अरे हो, शेवटी ही माझीच परीक्षा नाही काय? परंतु ‘समरथ को नही दोष गुसाई.’”

बापूजी आज मोठ्या प्रमाणात हरिजनच्याच कामाला लागले होते. सायंकाळी सरदारदादा आणि मणिबहेन हे दोघेही आले.

माझा सगळा वेळ तर मीराबहेनच्या सेवेत, त्यांचे खाणेपिणे, झोप, ताप या सर्वांची नोंद करून हे सर्व बापूजींना कळवण्यात आणि बापूजींनी वेळोवेळी केलेल्या सूचना अंमलात आणण्यातच गेला. मी हसत हसत मीराबहेनला म्हणाले, “बापूजीसुद्धा पदवीशिवायचे चांगलेच डॉक्टर आहेत” परंतु मीराबहेनचीसुद्धा भल्या भल्या डॉक्टरांपेक्षा बापूजींवर जास्त श्रद्धा आहे. आणि कोणा डॉक्टरने जरी तपासले आणि त्यांना औषधाच्या वा आहाराच्या काही सूचना केल्या तरी बापूजींनी हो म्हटल्याशिवाय त्या त्यावर अंमल करणार नाहीत.

मी प्रवचनाची नोंद घेत असल्यामुळे त्यात अडचण येऊ नये म्हणून मीराबहेनने मला आग्रहपूर्वक सायंकाळच्या प्रार्थनासभेत जायला सांगितले. मीराबहेनकडे हौरॅस अलेक्झॅन्डर आणि इतर काही बंधू आले होते.

दररोजप्रमाणे बापूजींनी प्रार्थनेत कांबळ्यांकरिता जाहिरात केली. बडोद्याहून ८०० कांबळी येतील तेव्हा खरे. बापूजींच्या आवाहनाचे प्रजेने जोरदार स्वागत केल्यामुळे बापूजींना खूप समाधान वाटले. आज बापूजी अन्नधान्यावर बोलले -

“अन्नधान्याची आणि कापडाची टंचाई तर गुलामगिरीपेक्षाही स्वातंत्र्यात जास्त वाढली. आपले स्वातंत्र्य चोहोकडे नावाजले जात आहे. परंतु मी याला खरे स्वातंत्र्य समजत नाही. मला वाटते की दरनियंत्रणाची आणि मापबंदीची पद्धत चांगली नाही. आपल्याकडे भरपूर सुपीक जमीन आहे. पाणीसुद्धा मुबलक आहे. आणि काम करणारांची उणीवही नाही. लोकसंख्या इतकी जास्त आहे. असा अनुकूल संयोग असताना अन्नधान्याची टंचाई का जाणवावी? परंतु आता प्रजेला स्वावलंबी होणे आपल्याला शिकवावे लागेल. प्रत्येकाला आपल्या स्वतःच्या पायांच्या आधारावरच उडी मारावी लागत असते ही गोष्ट समजावून सांगावीच लागेल. तरच लोक सुखी होतील.

“कापडाची टंचाई निर्माण होण्याचे इतर कोणतेही कारण माझ्या आकलनशक्तीपलीकडील गोष्ट आहे. आपल्याकडे कापसाचे किती मोठे उत्पादन होते? प्रत्येक माणूस नियमितपणे जर दररोज अर्धा तास कताई करील, आपल्याकरिता कापडाची विणाई करील, शिवेल तर त्याला सहजपणे आवश्यक तितके कपडे मिळतील. यामुळे कांबळ्याच्या टंचाईबद्दल तर मी समजूच शकत नाही.

“लोक आवश्यकतेपेक्षा जास्त साठा करतात. यामुळेसुद्धा भाववाढ होते. मी तर म्हणेन की प्रत्येक लहानमोठा माणूस केवळ सहा महिने कापड विकत घ्यायचे नाही असे ठरवील तर भाव खाली आल्याशिवाय राहणार नाहीत. आणि हे अन्नवस्त्र आपण स्वतः निर्माण केले तर आपल्याला आपोआपच आर्थिक स्वातंत्र्य मिळेल आणि मग लोकांना आपसात भांडायलाही वेळ मिळणार नाही. आणि शिवाय अशा कामात गुंतलो की जुगार, दारू वगैरे व्यसनही निघून जातील.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी म्हणाले, “चल आता तुझ्या रुग्णाला पाहून येऊ.” असे म्हणून आम्ही मीराबहेनकडे गेलो. नंतर फिरलो. श्री होरॅस अलेक्झॅन्डरबरोबर गोष्टी केल्या. आम्ही फिरत असताना फोजेतील लोक जसे कवायत करताना ‘एक दो, एक दो’ करत वेगात चालतात तसे आम्हा तिघांनाही बापूजींनी खूप वेगात चालायला लावले.

आज दुपारी अन्नधान्यसमितीची बैठक होती. परंतु मी मीराबहेनबरोबर असल्यामुळे त्यांच्या गोष्टी ऐकू शकले नाही.

बापूजींनी प्रवचन पाहिले. ‘हरिजन’करिताचे लेखन पाहिले आणि साडेनऊ वाजता झोपायची तयारी केली.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

११ ऑक्टोबर १९४७

७९वी चरखाद्वादशी

रात्री मीराबहेनची प्रकृती पाहिली तेव्हा ती चांगली नव्हती. आज चरखाद्वादशी असल्यामुळे बिसेनभाई मला बोलवायला आले. यामुळे प्रार्थनेकरिता जा असे मीराबहेनने मला म्हणाल्या. प्रार्थनेकरिता जाताच बापूजींना मी प्रणाम केला. प्रार्थनेनंतर ठरल्याप्रमाणे मी परत मीराबहेनच्या सेवेत गेले, बापूजी लेखनाच्या कामाला लागले. साडेनऊ वाजता बापूजींचे नित्यकर्म आटोपले. आज चरखा जयंती असल्यामुळे विशेषतः गुजराती लोक प्रणाम करायला येत असतात. बापूजींनीसुद्धा सकाळी केवळ द्रव पदार्थच घेतले. ३.३० वाजता सरदारदादा आले. आज दिल्लीत गुजराती लोकांची सभा होती. यामुळे बापूजींबरोबर विनोद केला,”इतका जोराचा खोकला सुरू असताना गुजराती लोकांच्या सभेत जाण्याकरिता कबूल करण्याची काय आवश्यकता होती? परंतु तुम्ही इतके काही लालची आहा की एखाद्या विशिष्ट जागी पैसा मिळेल असे जर तुम्हाला कळले तर मरत असला तरी तुम्ही जाल. अशा प्रकारे निधी गोळा करत राहाल. अशा प्रकारे खो खो करत खोकलत जाण्याची काय आवश्यकता होती? परंतु मी तुम्हाला जे काही सांगतो त्याचे तुम्हाला काय महत्त्व?” हास्याची खूप खसखस पिकली.

सभेत शंभरेक गुजराती होते. बापूजी म्हणाले, “नंदलालभाईंनी जेव्हा मला विचारले की गुजराती लोकांची मला भेटण्याची इच्छा आहे आणि पैसेसुद्धा देण्याची इच्छा आहे आणि मी पैशाचा लालची असल्यामुळे मीसुद्धा त्यांच्यासमोर झुकलो. पण मला व्याख्यान द्यावे लागेल हे तेव्हा मला माहीतच नव्हते.

“दक्षिण आफ्रिकेत मी होतो तेव्हा माझ्या वाढदिवसाला काही महत्त्व आहे हे मला माहीतच नव्हते. इथे आल्यानंतर ही भानगड कळली. परंतु त्याबरोबर चरखा असल्यामुळे

मी त्याच्याशी सहमत झालो. चरखा आहे म्हणून ही 'चरखाद्वादशी' झाली. आज तर चरखा जीर्णशीर्ण झाला आहे असे वाटते. चरखा तर अहिंसेचे प्रतीक आहे. परंतु आजकाल तर अहिंसेचे दर्शन दुर्लभ झाले आहे. आणि यामुळे आता चरख्याला उजवून काय उपयोग असेही वाटते. परंतु मनुष्य स्वभाव आहे नाही? उपासमार होत असेल तरीही म्हणेल की उजवून टाकू या. यामुळे आशा करतो की गुजराती कुठेही जरी पडलेले असले तरी ते अहिंसेचे पालन करतील. परंतु ते कताई करतील की नाही याबद्दल मोठीच शंका आहे. गुजरातींनी खादी आपलीशी करावी म्हणूनच किती प्रयत्न करावे लागेले होते. माझी तर इच्छा आहे की गुजरातमध्ये विदेशी कापड मुळीच असू नये. इतकेच नाही तर गिरणीकापडसुद्धा असू नये. परंतु यांच्या वैशिष्ट्याबद्दल किती सांगू? आणि गुजरातींना असे पाषणहृदयी झालेले पाहिले की त्यांनी चरख्याचे जरी जतन केले तरी ते पुरेसे वाटते.

“आज काल तर धर्माच्या नावाने धाड टाकणे सुरू झाले आहे. माझ्या दृष्टीने ही अतिशय दुःखद गोष्ट आहे. आता तर आपण स्वतंत्र झालो आहो, आपले पारतंत्र्य गेले आहे तर आपण आपल्या स्वातंत्र्याचा असा उपयोग करणार काय? आणि इतकी स्वच्छंदता?

“इथे मला सांगण्यात आले आहे की गुजराती मुलांनी हिंदीसुद्धा शिकायला पाहिजे. हिंदीमुळे गुजराती मुलांची प्रगती होईल. गुजराती लोक अनेक परीक्षासुद्धा देत असतात. हिंदी म्हणजे हिंदुस्थानी, नागरी अधिक उर्दू. या भाषा सहजपणे समजू शकतात. पंजाबी केवळ उर्दूच बोलतात, आणि ज्यांना उर्दू आवडत नाही ते संस्कृत बोलतात. या इतक्या सगळ्यांमधून मी जो मार्ग दाखवला आहे तो 'हिंदुस्तानी'चा. या दोन्ही लिप्या शिका. आणि गावखेड्यातील हजारो लोकांना केवळ संस्कृतप्रचूर भाषा वा केवळ अरबीप्रचूर भाषा समजू शकत नाही हा दृष्टिकोन लक्षात ठेवा. असे करण्यात पाप तर नाहीच नाही.

“पैशाकरिता आभार. उपकार. कांबळ्यांची फार आवश्यकता आहे. ही गरज केवळ तुम्हीच पूर्ण केली पाहिजे. हे काम सरकार करू शकत नाही. आपण जर हे ताबडतोब केले तर सरकारकरिताही सोपे होईल.”

बाकी किती तरी लोकांनी सरदारदादांना बोलायची विनंती केली. यामुळे ते म्हणाले, “आज माझा थोडाच वाढदिवस आहे? पैसै गोळा करून तुम्ही तो या महात्म्याला देता आणि मला फुकट बोलायला सांगता. परंतु बापू तर बनिया आहेत ना? बनिया लोभी असतात. इतका भयंकर खोकला आणि अशक्तपणा असूनही तुम्हाला धूऊन टाकण्याकरिता यांच्यात शक्ती आली आहे! (खूपच हशा पिकला.) परंतु आता यांना आराम करू द्या अशी माझी विनंती आहे.”

ही सभा प्रार्थनास्थळी झाली होती.

तिथून आल्यानंतर बापूजींनी उपवास सोडला. भाजी, दूध आणि सूप घेतले. दुपारी भेटीला येणारांत घनश्यामदासजी, डॉ. जीवराजभाई, कमलनयनजी, अच्युत पटवर्धन होते. नंतर जवाहरलालजी आणि इंदिराबहेनही आले. आज १३८ तार कताई केली.

प्रार्थनेत बापूजी म्हणाले,

“आज चरखाद्वादशी आहे. कच्छ काठेवाडमध्ये आजचा दिवस रेंटिया जयंती म्हणून ओळखला जातो. चरखा अहिंसेचे प्रतीक आहे. हे प्रतीक आज लोकांच्या मनातून पुसले गेले आहे असे वाटते. असे नसते तर आज भावाभावात मारामारी कशी चालली असती? मला अनेकदा वाटत असते की असे वातावरण असताना आता चरखाजयंतीचे उद्यापन बंद का करण्यात येऊ नये? परंतु अजूनही मला आशा वाटते की चरख्याशी प्रामाणिक असलेले लोक संपूर्ण देशाच्या कानाकोपऱ्यात पडलेले आहेत आणि त्यांच्याकरिता मी हे उद्यापन सुरू ठेवले आहे.

“काल पाकिस्तान सरकारच्या मांडलसाहेबांनी एक निवेदन काढले आहे. त्यानुसार आपण अस्पृश्य आहो हे कळावे म्हणून हरिजनांनी बिल्ला लावला पाहिजे आणि त्या बिल्ल्यावर चंद्र आणि तारकांचे चिन्ह असावे असा आदेश देण्यात आला आहे.

“या आदेशामागील उद्देश अस्पृश्यांना स्पृश्यापासून दूर ठेवणे हा असून यामुळे सर्व हरिजन अखेरीस इस्लामचा स्वीकार करतील असे अपेक्षित आहे. आध्यात्मिक प्रेरणेमुळे आणि अंतरीच्या आवाजामुळे जर कोणी धर्मपरिवर्तन करत असेल तर त्याबद्दल मला काहीही म्हणायचे नाही. परंतु मी स्वतः हरिजन झालेलो असल्यामुळे हरिजनांच्या अंतःकरणात काय आहे याची मला कल्पना आहे. त्यांना इस्लाम काय आहे याच्या आगापिछाचीसुद्धा कल्पना नाही. आणि आपण हिंदू का आहो हेसुद्धा त्यांना पुरेसे माहीत नाही. आणि शिवाय आजच्या अशा कृत्रिम वातावरणात कोणी सहजपणे आपला धर्म स्वेच्छेने बदलत असेल हे सहजपणाने मान्य करता येऊ शकत नाही. खरी गोष्ट तर ही आहे की माणसाला आपला धर्म प्राणापेक्षाही प्रिय असतो.

“थोड्याच दिवसात दसरा आणि बकरी ईद हे सण येणार आहेत. त्या दिवसात कोणाचेही मन दुखवले आणार नाही अशा प्रकारे सर्वांचे वर्तन असावे अशी माझ्याकडे मागणी करण्यात आली आहे. यामुळे हिंदू-मुसलमान बंधूंनी खूप जागृत राहावे अशी माझी विनंती आहे.

“उद्या दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रह सुरू होणार आहे. दोन्ही संप्रदायांचे हिंदुस्थानी त्यात सामील होणार आहेत. माझा त्यांना सल्ला आहे की त्यांनी याकरिता दोन्ही संघराज्यांची मदत मिळवावी. आणि या कामात शक्य तितकी मदत करणे आणि प्रोत्साहन देणे हे दोन्ही सरकारांचे कर्तव्य आहे. त्यांचा हेतू पूर्णपणे

न्याय्य असेल आणि त्यांचे आंदोलन पूर्णपणे अहिंसक असेल तर दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदुस्थानींना या लढतीत यश मिळाल्याशिवाय राहणारच नाही.”

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी भाषण लिहिले. आणि आम्ही बिरला मंदिरात दर्शन घ्यायला गेलो. नऊ वाजता जवाहरलालजी आले. ते दररोज रात्री ठरल्याप्रमाणे येत असतात आणि बापूजींजवळ आपल्या सुखदुखाच्या गोष्टी करत असतात. नवीन सूचना घेत असतात आणि ताजेतवाने होऊन परतत असतात. साडेनऊ वाजता नियमानुसार बापूजींनी व्यायाम केला. आणि झोपायची तयारी. झोपण्यापूर्वी मीराबहेनना पाहायला गेलो.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१२ ऑक्टोबर १९४७

आज मीराबहेनजवळ जवळपास रात्रभर जागावे लागले. प्रार्थनेच्या वेळी बिसेनभाई उठवायला आहे. तेव्हा मीराबहेनचा सहजपणे थोडा डोळा लागला होता. परंतु बिसेनभाईच्या आवाजाने त्यांना जाग आली. प्रार्थनेनंतरचा माझा सगळा वेळ मीराबहेनच्या सेवेत गेला. सकाळी त्यांना ताप नव्हता. ६.४५ वाजता बापूजींबरोबर फिरायला निघाले. थोड्याच वेळात शहीदसाहेब आले. ते बापूजींचे पत्र घेऊन लाहोर आणि कराचीला जाणार आहेत. हे ते कसे करू शकतील हेच काही कळत नाही.

फिरल्यानंतर मी मीराबहेनचा स्पंज केला आणि त्यांची इतर कामे करू लागले. कोणत्या तरी कामाच्या निमित्ताने मी बापूजींच्या खोलीत गेले तर बापूजी कशाची तरी शोधाशोध करत असल्याचे मला आढळले. मी त्यांना विचारले - तुम्ही काय शोधत आहा?

बापूजी म्हणाले, “काल शंकररावांनी धोतरे (त्यांनी स्वतः कातलेल्या सुताची) दिली होती. ती कुठे आहेत?”

मी म्हणाले, “ती तर मी धोब्याला धुवायला दिली आहेत.”

बापूजी म्हणाले, “धोब्याला का दिले? धोब्याला दिल्याने त्यांचे आयुष्य घटते. आणि तू तर सध्या मीराच्या सेवेत लागलेली आहेस ना? यामुळे मी तुला दोष देत नाही, तुझा दोषही नाही. पण यात आळस भरलेला आहे. ते अधिक पांढरे दिसले तर मी अधिक रूपवान दिसेन काय? कोणी जर एखादी गोष्ट प्रेमाने दिली असेल आणि त्याच्या मनाचे समाधान होईल अशा प्रकारे जर आपण त्या गोष्टीचा उपयोग करू शकत नसू तर त्याला कसे वाटेल? परंतु मी तर माझाच दोष काढतो आहे. माझ्या सांगण्याचा अर्थ हा आहे की या धोतरांमध्ये काहीही वाईट नाही.”

बाकी मुलाखतीकरिता तर लोक येतच असतात. साडेतीन वाजता डॉ. होम्स आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचा मुलगासुद्धा होता. दिल्लीतील अशांततेबद्दल त्यांनी चर्चा केली.

बापूजी म्हणाले, “इंग्रज जर अंतःकरणापासून स्वातंत्र्य देणार असतील आणि हिंदुस्थानींना जर आपले भवितव्य उज्ज्वल करायचे असेल तर शांतता स्थापित झालीच पाहिजे.”

बाकी बापूजींचा नित्यक्रम सुरू आहे. सध्या प्रकृती चांगली आहे. प्रार्थना नियमितपणे झाली. प्रार्थनेत बापूजी म्हणाले,

”ज्या लोकांना आपले घरदार गमावले आहे ते लोक आज फार संतापलेले आहेत. अशा प्रकारच्या संतापामुळे काहीही होणार नाही. जे लोक ईश्वराला शरण गेले आहेत तेच या संकाटाचा बहादुरीने सामना करू शकतील. जोपर्यंत मान, आदर आणि सुरक्षिततेची खात्री मिळत नाही तोपर्यंत त्यांनी आणि त्यांच्या मुलाबाळांनी या छावणीत सुखदुखात राहून उपयोगी होईल असे वर्तन करून काळ व्यतीत करत राहायला पाहिजे. पाकिस्तामधून येणारांत ७५% व्यापारी वर्ग आहे. इथे त्या सर्वांना आपला स्वतःचा व्यापार सुरू करता येईल अशी आशा तर करता येऊ शकणार नाही. असे केले तर हिंदुस्थानची संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच कोलमडून पडेल. यामुळे हातपाय हालवून मजुरी करण्याची कला शिकण्याशिवाय सुटका नाही. हं, ज्याच्यात डॉक्टर, परिचारिका वा अशाच प्रकारची इतर कामे करण्याची कला आहे त्यांच्याकरिता फारशी अडचण नाही. आणि त्याचबरोबर त्यांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की त्यांना वाटेल त्या प्रांतात जाऊन वास्तव्य करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. परंतु दुधात ज्याप्रमाणे साखर मिसळते त्याप्रमाणे त्यांनी मिसळून जायला पाहिजे आणि व्यवहारात प्रामाणिक राहायला पाहिजे. याचबरोबर हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की आपण हिंदुस्थानची जर सेवा केली तर त्यामुळे आपल्या

गौरवात वाढ होणार आहे. आपसात भांडण्यात वा दारू पिण्यात वा जुगार खेळण्यात कोणीही आपला वेळ वाया घालवू नये. कोणत्याही प्रांताचे लोक आपले स्वागतच करतील अशा प्रकारचे वर्तन जर आपण शिकलो तर हे दुःखी म्हणवणारे लोकही एक अमूल्य रूप धारण करतील.”

आजचे प्रवचन निर्वासितांसंबंधी होते. प्रार्थनेनंतर लगेच पंडितजी भेटायला आल्यामुळे बापूची त्याआधी फिरू शकले नाही. मौन सुरू झाले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१३ ऑक्टोबर -१९४७

आज तर सोमवार आहे. यामुळे आज जवळपास सुटीप्रमाणे वाटते. विशेष अशी कोणतीही बातमी नाही. मीराबहेनमध्ये अशक्तपणा आहे, परंतु एकूण पाहता प्रकृतीत सुधारणा सुरू आहे. यामुळे आज दुपारी त्यांना आंघोळ घातली. दिवसभर बहुधा मीराबहेनबरोबरच होते. त्याच्याजवळसुद्धा खूप काही शिकायला मिळत असते. मीराबहेनकडून जोपर्यंत सुटी मिळत नाही तोपर्यंत बापूजींनी त्यांच्याकडे यायला मनाई केली आहे. यामुळे बापूजींशी कोण काय बोलला याबद्दल मला काही माहीत नाही.

प्रार्थनेच्या लेखी प्रवचनात बापूजींनी लिहिले होते,

“काल माझ्या प्रवचनात मी निर्वासितांबद्दल चार गोष्टी सांगितल्या होत्या. जिला आपण छावणी म्हणतो तिच्यात कशा प्रकारे राहिले पाहिजे हे त्यात सांगितले होते. आपल्या लोकांना याबद्दलचे फार कमी ज्ञान आहे. आपल्याला ज्या समुदायात राहायचे असते त्या समुदायातील साफसफाईकडे आपण फार लक्ष ठेवायला पाहिजे, परंतु ते भान ठेवले जात नाही. जन्मसिद्ध अधिकार असल्याप्रमाणे लोक कुठेही संडास करायला बसतात, लघ्वी करतात, वाटेल तिथे थुंकतात! आणि छावणीत अशाच प्रकारे गोंगाट आणि कोलाहल असतो. यामुळे किती शारीरिक आणि मानसिक नुकसान होते हे सहजपणे कळू शकते. पद्धतशीर बंदोबस्त, योजना आणि हातोहात सफाई यांच्याबाबतीतील लष्करी छावणीचा अनुभव घेण्यासारखा असतो. समान पद्धतीच्या जीवनात तर लष्कराची आवश्यकता कधीही पडायला नको. परंतु याचा अर्थ असा नाही की तिथे काहीही चांगले होत नाही. लष्करी तालिमीत शिस्त, समूहजीवन, सुंदर साफसफाई आणि प्रत्येक

प्रकारच्या आवश्यक तसेच उपयोगी कामकाजाची व्यवस्था आणि तरतूद असलेल्या विशेष वेळापत्रकातून ही सर्व सुंदर शिकवण मिळत असते. अशी शिकवणूक असलेल्या छावणीत सुई पडली तरी आवाज व्हावा इतकी शांतता असते. आणि थोड्याशाच वेळात जणू तंबूंचे एक शहरच वसवले जाते. आपल्या निर्वासित छावण्यांमध्ये हा आदर्श दृष्टीसमोर ठेवायला पाहिजे आणि तोपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करण्यात आला पाहिजे अशी माझी इच्छा आहे.

“याचबरोबर छावणीतील भंगीकाम, साफसफाईकाम, खोदकाम, धोबीकाम वगैरे वेगवेगळी कामे निर्वासित जर स्वतःच करतील तर त्यांच्यावर नाममात्र खर्चसुद्धा करावा लागणार नाही. कोणतेही काम हलके समजण्यात येऊ नये. जीवनाशी संबंधित सर्व लहानमोठ्या कामांना सारखेच महत्त्व आहे. केवळ नशिबावर विसंबून राहून काहीही होणार नाही. परंतु सुज्ञ माणसांच्या, पुढाऱ्यांच्या देखरेखीखाली आणि मार्गदर्शनाखाली जर आपण काम केले तर आपल्यालाही तसेच श्रेय मिळू शकेल.”

दररोजप्रमाणे पंडितजी रात्री आले होते. 9.15नंतर बापूजी झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१४ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी थोडेसे लिहिले आणि ४.४० वाजता झोपले. ५.२५ वाजता जागे झाले. आणि थोड्याच वेळात सरदारदादा आणि मणिबहेन आले. बापूजी फिरले तेवढ्या वेळात मी मीराबहेनला दातण करायला लावले, स्पंज केला आणि त्या चहा घेतच होत्या तेवढ्यात त्यांना पाहायला बापूजी आले. बाकी सर्व नित्यक्रम सुरू होता. सकाळी भेट घेण्याकरिता येणारात प्रभावतीबहेन, सुचेताबहेन, धीरुभाई देसाई यांचा समावेश होता. दुपारनंतर मौलानासाहेब, कालकाप्रसादजी आले. ३.३० वाजता इराणचे प्रतिनिधी मोटॅमेडी आणि त्यांची पत्नी आले. त्यांनी भेट म्हणून भरपूर कांबळी दिली. त्यानंतर राजाबझार आर्यसमाज महाविद्यालयाच्या विद्यार्थी भगिनींनी गोळा केलेली भेट घेऊन विद्यालयाच्या शिक्षक भगिनी आल्या. त्यांनी सांगितले की पू, बापूजींनी आठवड्यात एक दिवस उपवास करण्याची जी सूचना केली होती त्या सूचनेनुसार शिक्षिका विद्यार्थी दर गुरुवारी उपवास करत असतात आणि बागेत खाद्यपदार्थ उगवत असतात.

सव्वाचार वाजता शीखभाई भेटायला आले. एका प्रश्नात लिहिले होते की हिंदुस्थान सरकारचे निर्वासितांना येऊ न देण्याचे धोरण आहे, आणि जर कोणी आलेच तर त्यांच्याशी असे वर्तन करायचे की त्यांनी परत निघून जावे. आणि ही माहिती अतिशय विश्वसनीय ठिकाणावरून मिळाली आहे. असे असेल तर आम्ही काय करावे?

बापूजी - पहिली गोष्ट तर यांतील मला काहीही माहीत नाही हेच मी सांगेन. आणि तुम्हीसुद्धा एकोएकी लिहिले असल्याबद्दल मला खेद होतो. असे धोरण आहे की नाही हे जवाहरलालला विचारा. आणि जर सरकार ही गोष्ट करत असेल तर हे सरकार चालू शकणार नाही हे मी तुम्हांला ठामपणे सांगतो. मी तर यावर विश्वास ठेवत नाही, पण

सिद्धांत हा आहे की अशा गोष्टी ऐकल्याबरोबर त्यासंबंधात तर्कवितर्क करत बसू नये. अशा गोष्टी ऐकायलाच नको. माझ्या गुरूकडे पाहा (बाजूचे तीन वानर गुरू). कोणी चकीचे बोलत असेल तर ते कान बंद करायला सांगतात.

शीखभाई - परंतु आम्हांला प्रत्येक ठिकाणी जाऊ देत नाहीत. हरिद्वार यात्राधाम आहे. आम्ही यात्रेकरू आहो. आम्हांला तिथे जायचे आहे.

प्रत्येक हिंदुस्थानीला हव्या त्या ठिकाणी जाण्याचा अधिकार आहे. परंतु दुधात जशी साखर मिसळते तसे तुम्ही ज्या गावात जाल त्या गावात मिसळत असाल तर. परंतु तुम्ही जाऊन तिथे जर गोंधळ घालणार असाल, मारकाटीसारखे वातावरण निर्माण करणार असाल तर मात्र तुम्हांला तो हक्क नाही. कोणालाही नाही. मला जितका बिहार आणि बंगालमध्ये जाण्याचा वा दिल्लीत राहण्याचा हक्क आहे तितकाच हक्क लाहोर वा कराची शहरात राहण्याचा आहे. मला कोणाचेही शत्रुत्व करण्याकरिता तिथे जायचे नाही हे याचे कारण आहे. मी तर स्वतःला सर्वांचा मित्रच समजत असतो. इंग्रजसुद्धा माझे मित्रच आहेत.

हं, तुम्हा ३७ लाख शिखांची वस्ती जर आम्हांला पोरबंदरला जायचे आहे असे म्हणत असेल तर पोरबंदर तर एक लहानसे गाव आहे. तिथे जर तुम्ही सर्व जाल तर फिरूही शकणार नाही. तुम्ही जर असे काही काम करणार असाल तर निश्चितच तुम्हांला अडवणे हे सरकारचे कर्तव्य असेल.

माझ्यावर शिव्यांचा वर्षाव होत असतो याकडे तर तुम्ही पाहा. पाकिस्तानचे मंत्रीसुद्धा म्हणतात की गांधी धोकेबाज आहे. मी जर त्यांचा राग करीन तर मी तुम्हांला काय मार्गदर्शन करू शकेन? मी कोणत्या मार्गावर आहे हे माझे कामच सांगेल. आज तर काँग्रेसचा अधःपात सुरू आहे हे मला कबूल करावे लागत आहे. आज काँग्रेस हक्काची गोष्ट करते आहे. आपले कर्तव्य काय आहे हे ती विसरून गेली आहे. मी तर शिकवण्यात पूर्ण जन्म घालवला आहे, पण पूर्ण यश मिळू शकले नाही.

दुसरे एक प्रतिनिधीमंडळ आले, त्याबरोबर झालेली चर्चा -

किरपाण ठेवण्यासंबंधी जो आदेश काढण्यात आला आहे त्यातील विसंगतीची तर मला कल्पना नाही. धार्मिक गोष्टीत कोणीही अडथळा आणू शकत नाही. बाबा खडकसिंहचे मंत्री आले होते, किरपाण का ठेवले पाहिजे यासंबंधात त्यांनी माझ्याशी दीर्घ चर्चा केली.

सरकारने किरपाणचा जो आकार ठरवला आहे त्यात मला तरी काही वाद घालण्यासारखे वाटत नाही.

सरदार पटेलवर तुम्ही जो आक्षेप घेत आहा तो बरोबर नाही. मी त्यांना वर्षांपासून ओळखतो. ते कधीही कोणाचेही लांगुलचालन करत नाहीत. ते कदाचित तुमच्याशी दोन कठोर शब्द बोलले असतील. परंतु त्यात तुमचे हित सामावलेले असेल आणि त्यामुळे तुमचे अंतःकरण शुद्ध आणि स्वच्छ होईल. रंधावा एका शीख कुटुंबातील आहेत. आणि आज ते सरदारांच्या खास विश्वासातील माणूस आहेत. असे असूनही सरदार तुमच्याकरिता काहीही करून राहिले नाहीत असे तुम्ही कसे म्हणू शकता? उलट रंधावांना पोलीस अधीक्षक बनवल्याबद्दल त्यांच्यावर किती आक्षेप घेण्यात आले होते हे मला माहीत आहे.

परंतु मी मूळ गोष्टीवर येतो. सर्वांच्या धर्मात चोहोकडे भ्रष्टाचार का आहे? हो, मुसलमानांच्यासुद्धा. पाकिस्तानमध्ये तर याला सीमा राहिलेली नाही. परंतु तेथील एक भाऊ मूर्खपणा करत असेल तर दुसऱ्यानेही केला पाहिजे काय? बिहारमध्ये स्त्रियांना विहिरीत टाकण्यात आले. त्या शीख नव्हत्या तर हिंदू होत्या हे याचे कारण आहे. मसूरीत शीख स्त्रियांचा नाचगाण्यापासून फुरसत मिळत नाही हे वाचून तर मी थक्क झालो. चारित्र्य तर पूर्णपण लोप पावले आहे. आणि अशा अनेक उणिवा मी तुम्हांला दाखवू शकतो. यात सरकार काय करू शकणार आहे? आपण जर आपल्या दोषांकडे पहाडाप्रमाणे पाहू शकलो आणि ते दुरस्त करण्याचा प्रयत्न जर आपण करू शकलो तर

आपण उंच चढू. आज तर आपणा सर्वांचे लक्ष मारणे, कापणे, दंगेधोपे इकडेच केंद्रित झाले आहे. यामुळे कोणाचे भले होणार आहे? असे असले तरी ज्यांना अटक करण्यात आली आहे त्यांची मी चौकशी करीन. माझ्याजवळ सत्ता तर नाहीच. मी तर सेवक आहे. माझे जो कोणी ऐकतो त्याला सांगण्याचा मी प्रयत्न करत असतो.

सहा वाजता सर्व आटोपले आणि बापूजी प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनेत त्यांनी इराणच्या प्रतिनिधीचे आणि कन्याविद्यालयाच्या भगिनींचे आभार मानले. तसेच शीख प्रतिनिधीमंडलाशी झालेल्या चर्चेचा सारांशही सांगितला (जो वर दिला आहे).

प्रार्थनेनंतर बापूजी थोडेसे फिरले. मी मीराबहेनच्या सेवेकरिता थांबले. आजपासून त्यांना थोडेसे अन्न द्यायला सुरुवात केली आहे.

बापूजी नियमाप्रमाणे साडेनऊ वाजता झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१५ ऑक्टोबर १९४७

आज मी प्रार्थनेकरिता पोहोचू शकले नाही. मला कोणी उठवायला आले नाही आणि वेळेचे भान मला राहिले नव्हते. मीराबहेनने उठवले तेव्हा पाऊणेपाच वाजले होते. रात्री दोनतीन वेळा मीराबहेनचे डोके आणि पाय दाबून देण्याकरिता उठले होते. यामुळे वेळेची कल्पना राहिली नाही. थोडा वेळ मनातून वाईट वाटत राहिले, परंतु मग मी एकटीनेच प्रार्थना केली. बापूजी म्हणाले, “तू आजान्याची सेवा करत होतीस. हीच खरी प्रार्थना आहे. मीराचे पाय चेपण्याचे सौभाग्य हा तर मी ईश्वरी प्रसादच समजतो. मीरा ही खरोखर मीरा आहे. आणि हिच्या सेवेत तू आहेस तर तुलासुद्धा अनेक नवीन गोष्टी शिकायला मिळतील. तू शिकते आहेस. शिवाय मीरालासुद्धा तुझ्या सेवेमुळे खूप समाधान मिळते आहे. मीराची सेवाकरणे ही प्रभूची प्रार्थना करण्यासारखेच आहे. तुझ्यावरील तिच्या खुशीला पारावारच नाही. आणि तिचे पाय चेपत असताना मनात रामनामाचा जप सुरू राहू दे. यामुळे आपली प्रार्थनासुद्धा होऊन जाते. आणि म्हणून तू प्रार्थनेकरिता आली नाहीस याबद्दल मला मुळीच वाईट वाटले नाही.”

दुपारी सरहद्द प्रांतातील गिरधारीलालजी बापूजींना भेटायला आले. त्यांनी तेथील करुण अवस्थेचे वर्णन केले. तेथील लोकांना निघण्याकरिता हवाईजहाजसुद्धा मिळत नाही. आणि पाकिस्तानचे हल्ले सुरूच आहेत. हुमायून कबीरजीसुद्धा आले होते. दिल्लीत सध्या बापूजींचे वास्तव्य आहे म्हणून परिस्थिती पुष्कळच चांगली आहे असे ते म्हणाले.

पूर्व बंगावमधील कृष्णकुमार आणि इतर काही लोकही आले आहेत. अल्पसंख्याकांना अजूनही फार भीती आहे आणि या समुदायाला घाबरवण्यातसुद्धा येते आहे. या लोकांची भीतीने धावपळ सुरूच आहे.

सायंकाळी नियमानुसार प्रार्थना झाली. प्रार्थनेत सुरुवातीला तर माईक सुरू होता परंतु नंतर तो अडकल्यामुळे लोकांना बापूजींचे प्रवचन चांगल्या प्रकारे ऐकता आले नाही. प्रार्थनासभेत मुलांचा आवाजही खूप होता.

प्रवचनाच्या सुरुवातीला भेट म्हणून मिळालेल्या कांबळ्यांची तसेच एका भगिनीने जे २,००० रु. भेट देण्याकरिता आणले होते. याची जाहीर घोषणा करत बापूजी म्हणाले,

“भेट देऊन गेलेल्या मुसलमान भाईना मी म्हणालो होतो की हा पैसा तुमच्याजवळच राहू द्या आणि तुमची इच्छा असेल त्या व्यक्तींना कांबळी द्या. परंतु त्या लोकांनी हिंदू आणि शीख निर्वासितांनाच कांबळी देण्याचा निश्चय केला होता. यामुळे त्यांनी मला हा पैसा दिला आणि म्हणाले की, “तुम्ही कोणाचेही शत्रू नाही, सर्वांचे मित्र आहा याबद्दल आमची खात्री पटली आहे. इथे जसे चांगले मुसलमान आहेत तसेच चांगले हिंदूसुद्धा आहेत. वर्तमानपत्रवाले जर प्रत्येक प्रांतातील लोकांनी जनहिताची जी कामे केली आहेत त्यांच्या खरेपणाची पावती देऊन जाहिरात करतील तर किती चांगले होईल! परंतु आज तर लोक चिथावणीखोर बातम्याच देत असतात, आणि केव्हा केव्हा या बातम्या तर स्पष्टपणे खोटेपणाने भरलेल्या असतात.”

“आजच्या वर्तमानपत्रात होते की संयुक्त प्रांतात कामकाजाकरिता देवनागरी भाषाच वापरणार आहे. ही बातमी जर खरी असेल तर असे करणे बरोबर नाही. यामुळे मला दुःख झाले. हिंदुस्थानातील मुसलमानांचा चौथा भाग तर केवळ संयुक्त प्रांतातच राहत असतो. इतकेच नाही तर किती तरी हिंदू उर्दूचे प्रकांड पंडित आहेत. उदाहरणार्थ सर तेजबहादूर सप्रूच घ्या. त्यांनी आपले उर्दूचे ज्ञान टाकून द्यायचे काय? यामुळे खरा मार्ग हाच आहे की या दोन्ही लिप्यांचे आपण जतन केले

पाहिजे. अशा प्रकारे दोन्ही लिप्यांमधून मिळवलेले ज्ञान वाया जाणार नाही. उलट जनतेचा विकास होईल, संस्कृतीची संपन्नता वाढेल.

“पाकिस्तानमध्ये काय होते आहे वा त्यांचा काय करण्याचा प्रयत्न आहे याचा विचार न करता आपला धर्म काय आहे, काय योग्य आहे असा विचार करून त्याप्रमाणे आपण चालायला पाहिजे.”

प्रार्थनेच्या वेळी आज बापूजींना फार खोकला येत होता. प्रार्थना प्रवचन लिहिणे पूर्ण होत नाही तेवढ्यात पंडितजी आले आणि सव्वानऊ वाजल्यानंतर बापूजी झोपले. मीराबहेनच्या प्रकृतीत सुधारणा होते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१६ ऑक्टोबर १९४७

आज रात्री मीराबहेनजवळ झोपायची आवश्यकता नव्हती. आज मी प्रार्थनेला ठरलेल्या वेळी उपस्थित राहू शकले. आजच्या प्रार्थनेत भाईसाहेब ब्रिजकृष्णजी चांदिवाला आणि मी असे दोघेजणच होतो. बापूजींना अशक्तपणा असल्यामुळे घरातच आम्ही थोड्याश्या चकरा मारल्या. परंतु आम्ही अधिक फिरायला पाहिजे असे बापूजींचे म्हणणे होते. यामुळे आम्ही बाहेर फिरायला गेलो. आम्ही सचिवालयापर्यंत गेलो.

बापूजींचे कामकाज दररोजप्रमाणे सुरू आहे. सकाळी राम मनोहर लोहिया भेटायला आले होते. त्यांच्याबरोबर लांब चर्चा झाली. त्याचा सार हा होता की आपल्याला जर देशाचे भले करण्याची इच्छा असेल तर 'वादाला' चिकटून न राहता सर्वांनी एकमताने काम केले पाहिजे. स्वराज्य मिळवणे सोपे आहे पण ते शोभेल अशा प्रकारे टिकवणे कठीण काम आहे. सध्या मोठा प्रश्न निर्वासितांचा आहे. त्याकरिता तरुणांनी व्यर्थ चर्चेत न पडता निःस्वार्थ भावनेने काम करायला पाहिजे. तरुणांची मानसिकता केवळ रचनात्मक कार्य करण्याची असली पाहिजे, सेवा करण्याची असली पाहिजे. स्वातंत्र्य मिळून आता कुठे चारपाच महिनेच झाले आहेत. तेवढ्यात जर आपण 'पक्षात' आणि 'वादात' पडून सत्तेकरिता मारामारी करू लागलो तर त्याचे चांगले परिणाम होऊनार नाहीत. यामुळेच मी काँग्रेसचे विसर्जन करण्याकरिता सांगत होतो. पण आज माझे ऐकतो कोण? यामुळे इतकेच सांगतो की एक दिवस असा येईल की जेव्हा तुम्हांला 'हा म्हातारा जे म्हणत होता तेच बरोबर होते' असे वाटू लागेल. हे काही मी भविष्यवेत्ता होऊन मोठ्या अभिमानाने सांगून राहिलेलो नाही, हे मी अनुभवाच्या आधारे सांगतो आहे. माझे म्हणणे जर तुमच्या गळी उतरत असेल तर तुम्ही सेवेच्या कामाला लागा. संघर्षाच्या वेळी ज्याप्रमाणे आपण जनतेला शिकवले होते त्याचप्रमाणे आपण आता जनतेला शिस्त, शांतता, साफसफाई

इत्यादी अतिशय महत्वाच्या गोष्टी शिकवून तिला तयार करण्याची हीच खरी वेळ आहे. सत्याग्रहाच्या लढा लढण्याकरिता तीस वर्षे लागली होती. तर आता याच प्रजेला स्वराज्य काय आहे आणि स्वराज्यात आपण कसे वर्तन करायला पाहिजे हे शिकवायला साठ वा त्याहूनही अधिक वर्षे लागतील. एकशेपन्नास वर्षांच्या गुलामगिरीमुळे आपले जीवन तन, मन आणि धनाने इतके काही भयंकर सडून गेले आहे की यात जेव्हा आपण आमूलाग्र बदल करू तेव्हाच आपण सुखी होऊ शकू आणि तेच खरे स्वराज्य असेल. यामुळे तुम्हांला जर आदर्श सेवक व्हायचे असेल तर सेवा करायची वेळ आताच आली आहे. तुलनात्मक दृष्टीने पाहिले तर इतर देशांच्या तुलनेत आपल्या देशात शिकलीसवरलेली समंजस माणसे मूठभरच आहेत. हेच लोक जर रागद्वेषाने प्रेरित होऊन ‘आक्षेपांच्या; आणि ‘वादांच्या’ भरीस पडले तर जनतेची उन्नती कधीही होऊ शकणार नाही. यामुळे माझी इच्छा आहे की तुम्ही जनतेचे नैतिक धोरण उच्च प्रतीचे करण्याकरिता पायाभरणीच्या कामात पूर्णपणे बुडून जावे. असे केले तर आपोआपच हे समाजवादाचे रूप धारण करील.

ते गेल्यानंतर स्वर्गीय किडवाईचे कुटुंबीय आले. त्यांना आश्वासत आणि स्व. किडवाईचे अपूर्ण राहिलेले काम करण्याच्या प्रयत्नाला लागणे ही त्यांना खरी श्रद्धांजली आहे असे बापूजी म्हणाले.

अडीच वाजता शेखसाहेब, कचरू आणि काश्मीरमधील इतर बंधू आले. अब्दुल्लासाहेब तर स्पष्टपणे म्हणाले की आम्हांला हिंदुस्थानी म्हणूनच जगायचे आहे आणि हिंदुस्थानी म्हणूनच मरायचे आहे. पाकिस्तानचे हल्ले सुरूच असल्याचेही त्यांनी सांगितले. युनोमध्ये काश्मीरचा प्रश्न नेण्यासंबंधात बापूजींनी सांगितले की “आपण गोष्टीगोष्टीत युनोकडे जाणे मला पटत नाही. आणि माझे तर मत आहे की आपण स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे की तुम्ही आमची फाळणी केली, आता तुम्ही काळजी करण्याचे कारण नाही.” यानंतर बापूजींनी एक गोष्ट सांगितली. दोन मांजरी होत्या आणि एक भाकरी होती. त्या

भाकरीचे समान तुकडे करण्याकरिता भांडण सुरू होते. अखेरीस एका माकडाला न्यायाधीश नेमायचे त्यांनी ठरवले. त्याने तराजू आणला आणि मोजण्याकरिता भाकरीचे दोन तुकडे केले. ज्या पारड्यातील भाकरीचे वजन जास्त असायचे त्या भाकरीतील तो लचका आपल्या तोंडात टाकायचा. अखेरीस याचा परिणाम असा झाला की त्या माकडाने संपूर्ण भाकरी खाल्ली आणि तो निघून गेला. आपले असे हाल होणार नसतील तर चांगले होईल. परंतु असेच सुरू राहिले तर आपली अवस्था या मांजरीसारखीच होईल. असे काही होण्यापूर्वी ईश्वराने मला उचलून घ्यावे अशीच माझी इच्छा आहे. मी तर इतके म्हणत निघून जाईन, पण कधी तरी तुम्ही माझी आठवण करत म्हणाल की “‘हा गरीब माणूस’ जे सांगत होता तेच खरे होते.”

या गोष्टी सुरू असतानाच पंडितजी आणि इंदिराबहेन पण येऊन पोहोचले. नंतर आचार्य नरेंद्र देव आले. त्यांच्याशी सद्यस्थितीबद्दल चर्चा झाली. बापूजी म्हणाले की आजही दिल्लीकडे पाहिले तर शांतता स्थापित झाल्याचे आढळत नाही. आणि मग अशा परिस्थितीत आपले कर्तव्य काय आहे यासंबंधात चर्चा सुरू झाली. लोहियाजींशी बोलताना बापूजींनी जे विचार मांडले होते जवळपास तेच विचार या वेळीही त्यांनी मांडले होते.

सायंकाळी नरहरीभाई, लक्ष्मीदासभाई आले. नियमानुसार प्रार्थना झाली. प्रार्थनेत म्हैसूरमध्ये जबाबदार शासनव्यस्था स्थापण्याचा जो निर्णय घेण्यात आला होता त्यासंबंधीच आधी बापूजी म्हणाले,

“म्हैसूर हिंदुस्थानी संघराज्यात सामील झाला आणि तेथील सत्याग्रहाचा यशस्वी अंत झाला. म्हैसूर राज्याचे दिवाण सर रामस्वामी मुदलीयारनी तेथील काँग्रेस सदस्यांबरोबर वाटाघाटी करून सन्माननीय तडजोड केली. यामुळे मी

महाराजांचे, दिवाणचे आणि प्रजेचे अभिनंदन करतो आणि त्यांना तसा संदेश पाठवतो आहे. आणि आता सर्व रियासतींनी म्हैसूरचे अनुसरण करावे असा सल्ला मी देतो आहे. संस्थानिकाने आणि संस्थानाच्या प्रजेने सुखी राहायचे असेल तर माझा असा सल्ला आहे की युरोपमधील राजाप्रमाणे त्यांनी केवळ घटनात्मक राजा राहायला पाहिजे.

“ही इमारत एक खाजगी इमारत आहे, आणि बिरलाबंधूंनी केवळ माझ्या प्रार्थनेकरिता तुम्हांला इथे येण्याची परवानगी दिली आहे. यामुळे त्यांच्या विवेकाचा आपण आदर ठेवला पाहिजे. मला असे कळले आहे की बागेतील फळाफुलांचे नुकसान करण्यात येत आहे. अशा प्रकारचे तुमचे वर्तन नसावे.

“माझ्याकडे अशीही तक्रार आली आहे की मी सरकारी नोकरांचे त्यांच्या लायकीपेक्षा जास्त कौतुक करून त्यांचे अभिनंदन केले जात आहे. परंतु मी असे काही केले आहे हे मला मान्य नाही. परंतु मी तर देशाची सेवा करण्याकरिता भरती करण्यात आलेल्या अंमलदारांकडून आणि सरकारी माणसांकडून जी अपेक्षा करत असतो त्याबद्दल बोललो होतो. मग सरकारी अंमलदार जरी ब्रिटिश असले तरी ते पोलिसांचे लोक म्हणून हिंदुस्थानी प्रजेचे सेवक म्हणून इथे राहू शकतील. इथे आधी जे विदेशी पगारदार नोकर राहत होते ते प्रजेचे मालक असल्याप्रमाणे वर्तन करत होते. आता ते दिवस तर पूर्णपणे गेले. आता तर त्यांनी हिंदुस्थानचे निष्ठावंत सेवक म्हणूनच काम केले पाहिजे आणि तशा प्रकारेच राहायला पाहिजे. आणि कामकाजासंबंधीचे हुकूम मंत्र्यांकडून घ्यायला पाहिजे. यात जसे लाचलुचपतीला स्थान असूच शकत नाही तसेच पक्षपातालाही स्थान असू शकत नाही..

“पूर्व बंगालमधून अल्पसंख्याक जमातींनी देशत्याग करायचे ठरवले आहे आणि त्या दृष्टीने एक भाई मला भेटायला आले होते. मी त्यांना सल्ला दिला की

तुम्ही जर बहादूर असाल तर तुम्ही ईश्वराशिवाय इतर कोणालाही घाबरणार नाही. तुमच्या जीवाला, धर्माला, अब्रूला, आणि शहरी पद्धतीच्या तुमच्या अधिकारांना जो धोका आहे त्यापासून तोच तुमचे रक्षण करील. असे असूनही ज्यांच्यात तिथे राहण्याचे धैर्य नसेल त्यांनी हवे असेल तर तिथून निघून यावे. परंतु जसे शिकल्यासवरलेल्या वर्गाचे, डॉक्टरांचे, वकिलांचे कर्तव्य आहे की ते जर तिथून निघून येण्याचे ठरवत असतील तर त्यांनी तशीच व्यवस्था आधी गोरगरिबांकरिता करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे आणि त्या कर्तव्याची त्यांनी पूर्ती आधी करावी असा माझा त्यांना सल्ला आहे.

“पाकिस्तान केवळ मुसलमानांचेच राज्य असावे आणि हिंदुस्थानात केवळ हिंदूंच वास्तव्य करू शकत असतील आणि दोन्ही देशांत अल्पसंख्याकांना कोणतेही अधिकार दिले जाणार नसतील तर दोन्ही देशांचा विनाशच आहे. मी तर ईश्वराला प्रार्थना करतो आहे की त्याने सर्वांना सन्मती द्यावी आणि आपल्याला या धोक्यापासून वाचवावे.”

प्रार्थनेनंतर राजकुमारीबहेन आल्या होत्या. आजच्या प्रवचनाचा त्यांनी इंग्रजीत अनुवाद केला. यामुळे बापूजी फिरू शकले. जॉन मथाईसुद्धा आले होते.

साडेआठनंतर झोपायची तयारी.

मीराबहेनची प्रकृती चांगली आहे.

बिरलाभवनन, नवी दिल्ली,

१७ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थनाकरून बापूजी 'हरिजन'करिता लिहायला बसले. ५.२० पासून तर ५.४५ पर्यंत मजकूर सांगता सांगता बापूजी झोपून गेले. नियमानुसार मालीश, आंघोळ वगैरे.

बापूजींनी माझ्याशी काही गोष्टी केल्या . . . (अ) ला असे वाटते की बापूजी . . . यांच्यात पक्षपात करत आहेत. बापूजी म्हणाले, “माणूस कधी डाव्या आणि उजव्या डोळ्यात पक्षपात करू शकतो काय? समज की उजवा हात आपल्याकरिता फार उपयोगाचा आहे आणि डाव्या हाताचे बोट भाजले असेल तरी दुःख तर उजव्या हाताचे बोट भाजल्याने जसे होईल तसेच होणार ना? अशाच प्रकारे माझ्या मनात . . . ना सारखेच स्थान आहे. यामुळे आपली जितकी संकुचित वृत्ती असेल तितकीच आपली उन्नती होणार नाही. आपण तर उदार असलो पाहिजे. आणि असे झाले तर देशावरही याचा प्रभाव पडेल.”

दुपारी मुलाखतीकरिता थोडेसे गुजराती आले. त्यांनी विदेशात राहणाऱ्या गुजरात्यांबद्दल किती तरी प्रश्न विचारले.

प्रश्न - दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदुस्थानींना जर युनो न्याय देऊ शकत नसेल तर हिंदुस्थानींनी काय करावे?

बापूजी - पहिली गोष्ट तर ही आहे की सत्याग्रह कधीही निष्फळ ठरू शकत नाही.आणि तो जर निष्फळ ठरत असेल तर तसे का होते हे माझ्या आकलनाबाहेर आहे. हिंदुस्थानींनी आपले तेज दाखवायला पाहिजे.

प्रश्न - असे समजा की युनो हिंंदुस्थानींच्या प्रश्नाची न्याय्य सोडवणूक करू शकला नाही तर त्याचा आपल्या संस्थांवर काय परिणाम होईल?

बापूजी - युनो जर न्याय करू शकणार नसेल तर युनो त्याची लाजच गमावेल.

प्रश्न - जगावर त्याचा काय परिणाम होईल?

बापूजी - जगावर त्याचा काय परिणाम होईल हे कोणाला माहीत? मलासुद्धा हे माहीत नाही.

प्रश्न - जगात शांतता स्थापन करण्याकरिता जर रंगभेद वा जातिभेद नाहीसे करणे आवश्यक आहे हा सिद्धांत मान्य असूनही हे वाईटपण दूर करण्याकरिता ते काहीही करत नाहीत. यासंबंधात तुम्ही कोणता सल्ला द्याल?

बापूजी - या सिद्धांतावर विश्वास असूनही जे लोक याकरिता काहीही करत नाहीत ते ढोंगी आहेत. त्यांच्याबद्दल काहीही बोलण्यासारखेच नाही. हे लोक दुर्बल आहेत. आणि जगात जर शांततेची स्थापना करायची असेल तर रंगभेद वा जातिभेदाचे निर्मूलन करणे आवश्यक आहे.

प्रश्न - मानव समाजातील रंगभेद वा जातिभेद दूर करण्यासंबंधात तुम्ही कोणती सूचना कराल?

हिंदुस्थानींच्या हातात बरेच काही आहे. हिंदुस्थानने जर असे काही केले तर फार चांगले होईल.

प्रश्न - विदेशात राहणाऱ्या हिंदुस्थानींना तुम्ही कोणता सल्ला द्याल?

उत्तर - जिथेकुठे हिंदुस्थानी राहतात तिथे त्यांनी आपले तेज, गुण आणि शक्ती दाखवली पाहिजे. देशाभिमान असला पाहिजे. देशाचे नुकसान होईल असे कोणतेही काम त्यांनी करायला नको. आणि तन, मन आणि धनाने आपल्या देशाची किर्ती होईल आणि ती उत्तरोत्तर वाढत जाईल याकरिता कार्य केले पाहिजे.

दुपारी कृपलानीजी आले. बापूजींनी त्यांच्यासमोर आपल्या व्यथा मांडल्या. “खादीवाल्यांची मनेसुद्धा मलीन झाली आहेत. अशा प्रकारे आपल्याला जे अनमोल स्वातंत्र्य मिळाले आहे त्याची फळे ते वाया घालवत आहेत.” त्यांनी नियंत्रणे काढण्यावर भर दिला. “असे केले तरच साठेबाजी आणि काळ्याबाजाराचा आळा बसेल. आपल्या देशात नियंत्रणांची आवश्यकताच नाही ज्यांच्याजवळ पैसा आहे ते लपूनछपून का होईना पूर्वी जितकी साखर खात होते तितकीच नियंत्रणे असतानाही काळ्या बाजारातून खातील. मला तर स्पष्टपणे असे जाणवते की आपण लोकांना काळाबाजार करण्याचे शिक्षण देत आहो. जखमेवर मीठ चोळण्यासारखी आपली परिस्थिती आहे. कोणाला माहीत कसे पण आज माझ्यात अशा काही उणिवा निर्माण झाल्या आहेत की त्यामुळे माझे म्हणणे कोणच्याही गळी उतरून राहिले नाही. परिस्थिती ही अशी आहे.”

बापूजींचा खोकला अजूनही पूर्णपणे गेला नाही. या आजारासंबंधात बापूजींना किती तरी पत्रेसुद्धा येत असतात.

नियमानुसार प्रार्थना झाली. प्रवचनात सगळ्यात आधी सरळ या आजारासंबंधीच बोलले -

“प्रकृतीची चौकशी करण्याकरिता मला असंख्य पत्रे आणि तारा येत असतात. आणि इतक्यात तर रेडिओवरसुद्धा माझ्या खोकल्याचा आवाज ऐकू येत असतो. परंतु गेल्या चारपाच दिवसात खोकला कमी झाला आहे. पेनिसिलीन घेतले तर खोकला तीनच दिवसात जाईल असे मला सांगण्यात येत असते. याबद्दल मलाही शंका नाही. परंतु माझ्या दृष्टीत तर सर्व दुखांवरील इलाज रामनामच आहे. आज मी भट्टीत जळतो आहे. यामुळे ईश्वरावरील माझी श्रद्धा अधिकाधिक प्रबळ होत चालली आहे. हा दावाग्री विझवण्याकरिता केवळ तोच समर्थ आहे. मी केवळ ईश्वरालाच शरण आलो आहे.

“डॉ. राजेंद्रप्रसाद समितीने आता आपला विचारविनिमय पूर्ण केला आहे. ताबडतोब अन्नधान्यावरून आणि कापडावरून नियंत्रण उठवले पाहिजे या बाबतीत मी तर माझ्या मनातून दिवसेंदिवस दृढ होत चाललो आहे. युद्धाकाळात अन्न आणि कापडाची विदेशात निर्यात करावी लागत असल्यामुळे त्या काळापुरती या नियंत्रणांची आवश्यकता होती. आज देशात अन्नधान्य आणि कापड हे दोन्ही पुरेशा प्रमाणात आहेत. यामुळे ते लोकांना मिळू शकत नाहीत ही गोष्ट मी समजूच शकत नाही. नियंत्रण लावल्यामुळे लोक उलट पांगळे झाले आहेत. बिचाऱ्या गावकऱ्यांना सरकारी कारकुनांचा अनुभव नव्हता. ते तर केवळ कचेरीतील कागदपत्रांच्या कामातच व्यग्र असतात. त्यांना माझी नम्र सूचना आहे की त्यांनी आता जनतेला शिक्षित करण्याचा आणि तिच्या बदललेल्या मानसिकतेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आतापर्यंत प्रत्येकाने स्वतःवर विश्वास ठेवून परिश्रमी होण्याचा जर प्रयत्न केला असता तर त्यामुळे अनेक समस्यांचे उत्तर मिळाले असते आणि आपसात भांडणे करायला वेळच राहिला नसता.

“दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाबद्दल मी जे म्हणालो होतो त्याबद्दल आभार मानण्याकरिता एक तार आली आहे. आभार मानण्याकरिता असे करणे आवश्यक होते काय? मला तर दिव्याप्रमाणे स्पष्ट दिसते की सत्याग्रहीचा कधीही पराजय होऊच शकत नाही. अट इतकीच आहे की त्यांची मागणी वाजवी आणि न्याय्य असली पाहिजे. असे असले तर थोडेसे दीनदुबळे सत्याग्रहीसुद्धा स्वतःची अब्रू टिकवून ठेवू शकतात. हिंदुस्थानीपेक्षा गरीब नसूनही माझ्याकडे त्यांनी पैशाचीसुद्धा मदत मागितली आहे. आणि सध्या तर देशात निर्णायक वेळ आलेली आहे. यामुळे जर कोणी यांना मदत करू शकत असेल तर मला फार आनंद होईल.

“हिंदुस्थानच्या अत्रुरक्षणाकरिता आपले भाऊ तिथे आपल्या ‘हक्का’करिता संघर्ष करत आहेत. त्यांना निश्चितच मदत मिळेल अशी आशा आहे. सत्याग्रहीना काही मौजमजा करायची नाही. केवळ त्यांना जीवननिर्वाहाकरिताच पैशीची आवश्यकता आहे. आणि त्यांना मदत करणे प्रत्येक हिंदुस्थानीचे कर्तव्य आहे अशी माझी मान्यता आहे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी गोपूबरोबर खेळले. गोपूसुद्धा पळत होता आणि आजोबांच्या चालण्याची नक्कल करत होता. गोपू एक दिवस जरी आला नाही तरी ‘आज माझा मित्र आला नाही’ असे म्हणून बापूजी त्याची आठवण करायचे. त्याच्याबरोबर खेळण्यात बापूजींचा थकवा कुठल्याकुठे पळून जायचा.

प्रार्थनेनंतर पंडितजी, शेखसाहेब आणि मृदुलाबहेन हे सर्व आले. शेखसाहेब तर फारच दृढ आहेत आणि त्यांना भारतीय संघराज्यातच सामील होण्याची इच्छा आहे. पंडित काक खूपच कावेबाजपणा करत आहेत आणि राजासुद्धा मार्गदर्शनाखाली चालतो आहे असे वाटते. हे लोक नऊ वाजता गेले. बापूजींना काश्मीरच्या परिस्थितीसंबंधी असेच वाटते की, “काश्मीरने देशाला युद्धात होमले तर नवल वाटायला नको. आणि तिसऱ्या पक्षाचाही हाच उद्देश असणे हे याचे कारण आहे. यामुळे छाताडावर मारून रडत बसण्याचे कारण नाही.”

साडेनऊ वाजता व्यायाम करून बापूजी अंथरुणावर पडले. आता मीराबहेनच्या प्रकृतीत भरपूर सुधारणा होऊ लागली आहे. यामुळे त्यांच्या लेवेत दोनतीन तासच राहावे लागते.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१८ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर . . . चे जे पत्र आले होते त्याबद्दल मजकूर सांगून माझ्याकडून हरिजनकरिता लेख लिहवून घेतला (पाहा ‘एक समस्या’ ‘हरिजन’ २६ ऑक्टोबर १९४७). दुसरा एक लेख हिंदीत लिहवून घेतला (पाहा ‘प्रौढ शिक्षणाचा नमुना’ हरिजनबंधु २६ ऑक्टोबर १९४७).

हे दोन लेख लिहवून घेऊन बापूजी २० मिनिट झोपले. उठून फिरायला गेले. नंतर नेहमीप्रमाणे मालीश, आंघोळ वगैरे दैनंदिन कामे चालली. मालीश सुरू असताना बंगाली पाठ केला आणि वर्तमानपत्रे पाहिली. सध्या तर जुनागढच्या तात्पुरत्या शासनाच्या आणि काठेवाडच्या गोष्टी खूप आवेशात सुरू असतात. मी बापूजींना विचारले, “तात्पुरते शासन हिंसेने लढून राहिले आहे की अहिंसेने?” बापूजी म्हणाले, “अरे ! तू पाहा तर खरे, . . . ने जी . . . तलवार . . . भेट दिली आहे त्यातून काय सुचवले जाते?” आणि हे तर सांगून ठेवतो की तुमची शस्त्रे आमच्या उपयोगाची नाहीत. माफ कर, . . . आणि सामान्यपणे माणूस ज्याप्रकारे आणि जे बोलतो त्यावरून काय सुचवले जाते? मी तर सांगून ठेवले आहे की असे का? ज्याला जे योग्य वाटते ते तो करू शकतो. परंतु हे लोक जर सत्याग्रहाच्या मार्गाने लढतील तर फार चांगले होईल. आणि आपण जे सिद्धांत अनुसरण करतो त्यांची लाज राहिल.

“जुनागढचे लोक निर्धार करून बसले आहेत की आम्ही पाकिस्तान मानत नाही, तुम्हांला जे करायचे असेल ते करा. यात कदाचित थोडेसे लोक मरतीलही. परंतु सत्याग्रहाच्या लढाईत आपल्या किती तरी युवकांनी, स्त्रियांनी आपले बलिदान दिले आहे. इतके सांगून ठेवतो की आम्ही तर बसलो आहो, पाकिस्तान आम्हांला मान्य नाही, मारायचे असेल तर मारून टाका. असे झाले तर माझी खात्री आहे की जुनागढ मान्य केल्याशिवाय

सुटका नाही. आणि याचे प्रतिबिंब काश्मीरवरही पडेल. काश्मीरची जी समस्या आहे, जी आता आंतराष्ट्रीय झाली आहे, तिचे उत्तर जुनागढच्या माध्यमातून अहिंसेद्वारे आपोआपच मिळेल. परंतु . . . परंतु माझे म्हणणे ऐकायला कोणीही तयार नाही.”

बापूना होणारे दुःख हे असे होते, आणि भेटीत मिळालेली तलवार उगारण्याचे चित्र तर बापूंना मुळीच रुचले नाही. मग ते विचारात पडले, विचारमंथन करू लागले.

आज भेटायला येणारात सुन्हावर्दीसाहेब, जमनादास द्वारकादास, . . . मुसलमान, पंडितजी, मृदुलाबहेन, जयप्रकाशजी, शेखसाहेब आणि श्रीनंगरमधील इतर काही बंधू होते. पाकिस्तानी माणसे काश्मीरमध्ये ग्रामविकासाच्या कामात त्रास देत असल्याच्या बातम्या मिळाल्या. पंडित काक फार घाणेरडा खेळ खेळत आहेत असे वाटते. प्रवचनात कुरुक्षेत्रात ज्या अपेक्षा व्यक्त केल्या होत्या त्याविषयी बोलले, आणि त्या लोकांनी बापूजींनी केलेल्या विनंतीचे चांगल्या प्रकारे स्वागत केले असल्याचे कळल्यामुळे बापूजींनी आनंदही व्यक्त केला.

आजच्या प्रवचनात विशेषतः हिंदुस्तानी भाषेविषयी बापूजी म्हणाले की,

“हिंदुस्थानी लोकांनी प्रांताप्रांतात व्यवहार करण्याकरिता हिंदुस्तानी भाषाच अनुकूल राहिल या मतावर मी दृढ आहे. संस्कृतप्रचूर हिंदी वा फारसीप्रचूर उर्दू आपल्या जनतेला समजू शकणार नाही. आणि आता तर आपण इंग्रजीला प्रमुख स्थान मुळीच द्यायला नको. एक भाषा म्हणून इंग्रजीबद्दल जरी माझ्या अंतःकरणात सन्मानाची भावना आहे आणि ही भाषा शिकण्याची ज्यांना हौस आहे ते ती शिकू शकतात. परंतु ‘राष्ट्रभाषा’ म्हणून तिला एक क्षणसुद्धा स्थान असू शकत नाही. आणि दोन लिप्या शिकण्यात ज्या अडचणी आहेत त्याबद्दल अनेक प्रकारचे युक्तिवाद माझ्याकडे येत आहेत, परंतु त्यातील एकही युक्तिवाद माझ्या गळ्याखाली उतरत नाही. आपण जर दोन लिप्या शिकू शकत नसू आणि त्यामुळे

इंग्रजीचे वर्चस्व कायम राहत असेल तर मी म्हणेन की आपल्यामध्ये देशहिताची भावना मुळीच नाही. आपल्याला जर आपल्या देशाबद्दल प्रेम वाटत असेल तर आपल्याला या दोन्ही लिप्या शिकण्यात आनंत वाटला असता आणि प्रेमाच्या या उमाळ्यात आम्ही दोन्ही लिप्या सहजपणे शिकून घेतल्या असत्या. याकरिता कोणाला सांगावे लागले नसते. आजच शेख अब्दुल्लासाहेब सांगत होते की ते जेव्हा काश्मीरमध्ये तुरुंगात होते तेव्हा ते या दोन्ही लिप्या सहजपणे शिकले होते. शेखसाहेब जर इतके करू शकत असतील तर इतर राष्ट्रप्रेमी बांधवांकरिता तर ही गोष्ट अजूनच सुलभ असायला पाहिजे.”

प्रार्थनेमधून आल्यानंतर नेहमीप्रमाणे बापूजी फिरले.गोपूबरोबर खुष होते. प्रवचन लिहिले आणि व्यायाम करून दहा वाजता झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१९ऑक्टोबर १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थनेकरिता उठले. प्रार्थनेनंतर गरम पाणी आणि मध घेतल्यानंतर बापूजींनी टपाल लिहिला. सरदारांनी सुहावर्दी साहेबांना सडेतोड उत्तर दिले. ते कराचीला जाणार होते. बापूजी सुहावर्दीसाहेबांना म्हणाले, “तुम्ही प्रामाणिक आहा हे जर तुम्हांला सिद्ध करायचे असेल तर तसे तुमच्या प्रत्यक्ष कार्यातून दिसून आले पाहिजे. तुमच्यावरील सर्वांचा विश्वास उडाला आहे. परंतु मी तर आशावादी माणूस आहे. माझ्याजवळ निराशेला स्थान नाही. परंतु संपूर्ण जगाचा विश्वास संपादन करण्याकरिता तुम्ही जाहीर निवेदन काढावे म्हणून मी तुमची समजूत घालतो आहे. आणि जी काही सत्य हकिगत असेल ती तुम्ही सांगायला पाहिजे. पाकिस्तानमध्ये अल्पसंख्याकांना जे सहन करावे लागत आहे त्याच्या करुण घटनांच्या कथा माझ्याकडे येत आहेत. ही गोष्ट जर खरी असेल आणि तुम्ही स्वतःला खरोखरच हिंदुस्थानचे प्रामाणिक सेवक समजत असाल तर तुम्ही जिनासाहेबांना यासंबंधात सरळसरळ प्रश्न विचारला पाहिजे आणि त्यांच्याकडून उत्तर मिळवले पाहिजे.”

फिरून आल्यानंतर आंधोळ वगैरे सर्व नित्यकर्म चालले. थंडीमुळे बापूजी बाहेर बसले होते. अजूनही आहारात तीन वेळा दहा अंस दूध आणि सायंकाळी सायंकाळी भाजी, संत्रे, सूप आणि दूध. अजून धान्य सुरू केले नाही.

१२ वाजता लॉर्ड हेन्डिस आणि त्यांची पत्नी भेटायला आले. खरे म्हणजे ही मुलाखत उद्याकरिता ठरली होती. परंतु उद्याऐवजी ही मुलाखत आजच झाली. हेन्डिसच्या पत्नीने मौनासंबंधीच चर्चा केली -

लेडी हेंड्स - तुम्ही जेव्हा मौन ठेवता तेव्हा तुमच्या मनात प्रामुख्याने कोणते विचार येतात? किंवा मौन पाळत असताना तुम्ही कोणता विचार करता?

गांधीजी - मी ईश्वराचा विचार करतो.

लेडी हेंड्स - तुम्ही ईश्वराजवळ तुमच्या देशवासीयांकरिता कोणती प्रार्थना करता?

त्यांनी चांगले आणि सदाचारी व्हावे इतकीच. ही मनू माझी नात आहे. ही एकमेव अशी व्यक्ती आहे की जी नोआखालीच्या संपूर्ण दौऱ्यात माझ्याबरोबर होती. त्या यात्रेदरम्यान तिने एक सुंदर धून शोधून काढली. अर्थातच तिने ती धून स्वतः बसवली नव्हती. ईश्वरानेच तिला ती म्हणायला लावली असे म्हणणे अधिक उचित होईल. “ईश्वर अल्ला तेरे नाम, सबको सन्मती दे भगवान.” परंतु मी ईश्वराची प्रार्थना काही मागण्याकरिता करत नसतो. ईश्वर सर्वशक्तीमान आहे, सर्वव्यापी आहे, सर्वज्ञ आहे. तो प्रत्येकाच्या अंतःकरणात राहतो. त्याचे मार्ग अपूर्ण माणसाच्या मार्गाप्रमाणे नसतात. असे काही नाही की आपण मागतो तेव्हाच तो आपल्याला काही देतो. आपल्याला कशाची गरज आहे आणि आपल्याकरिता काय चांगले आहे हे त्यालाच जास्त चांगले माहीत असते.

आपण न मागताही आपल्याकरिता जे चांगले असेल ते तो आपल्याला देतो. तो इतका उदार आणि कृपाळू आहे की गरिबांकरिता त्याचे हृदय विरघळते. त्याला काही मागण्याची गरजच कुठे असते?

लेडी हेंड्स - केवळ सोमवारीच नाही तर तुम्ही इतरही अनेक वेळा मौन पाळता. या दररोजच्या मौनामागील उद्देश काय?

शरीराला विश्रांती देणे. सोमवारचे मौन ही अगदी वेगळी गोष्ट आहे. त्याचे आध्यात्मिक महत्त्व आहे. ज्या माणसाला मौनाची कला कळते त्याच्याकरिता ते अंतर्मुख होण्याचे साधन होते. मौनपालन हा माझ्या जीवनाचा भाग झाला आहे. त्याकरिता मला प्रयत्न करावे लागत नाही.

लेडी हेंड्स - तुमचा कार्यक्रम काय आहे आणि दिल्लीत राहण्याचे तुमचे नेहमीसाठी कोणते ठिकाण असेल असे शेवटी लेडी हेंड्सनी गांधीजींना विचारले.

बापूजी म्हणाले - मला इथेच करायचे वा मरायचे आहे. यामुळे तोपर्यंत मी इथे आहे. एक तर मी चिरनिद्रा घेईन आणि नाही तर इथे चिरशांती प्रस्थापित करीन. सध्या तरी माझ्यासमोर हेच दोन कार्यक्रम आहेत.

साडेबारा वाजता हे लोक गेले. नंतर बापूजींनी माती घेतली. बापूजींचे पाय चेपले. अडीच वाजता मौलानासाहेब आले. त्यांनी पूर्व पंजाबसंबंधी गोष्टी केल्या. बापूजींनी या गोष्टी लिहून मागितल्या. असे असूनही बापूजींनी सुचवले की “राष्ट्रीय मुसलमानांच्या जिवाला अल्पसंख्यांकाडून धोका असल्यामुळे जीव वाचवण्याकरिता सध्या तरी पळून जाणेच त्यांचे कर्तव्य आहे. असे केले नाही तर सर्वच राष्ट्रीय मुसलमानाची अवस्था वाईट होईल.”

बापूजी ३ वाजता माऊंटबॅटनना भेटायला गेले. ४.५५ वाजता परतले. जुनागढ आणि काश्मीरच्या गोष्टी केल्या. ५ वाजता दूध, फळे, सूप वगैरे घेऊन प्रार्थनासभेत गेले.

आज “अजहु न निकसै प्राण कठोर” हे भजन म्हटले होते. त्यावरूनच बापूजींनी प्रवचन सुरू केले -

“या भजनामागे किती करुण इतिहास भरलेला आहे? अनेक आठवणी ताज्या होतात. ‘आश्रमभजनावली’मधील अनेक भजनांमागे इतिहास तर भरलेला आहेच. मगनलाल गांधी हे भजन किती तरी वेळा म्हणायचे. दक्षिण आफ्रिकेत ते माझ्याबरोबर राहत होते आणि देशसेवेकरिता त्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान केले होते. त्यांची अंगकाठी मजबूत होती. परंतु इथे आल्यानंतर त्यांना कामाचे इतके मोठे ओझे उचलले होते की जे त्यांना पेलवले नाही. रचनात्मक कार्य आणि

स्वराज्याचा संदेश चाळीस कोटी लोकांपर्यंत पोहोचवणे हे काही सोपे काम नव्हते. यामुळे ते हे भजन अतिशय करुण स्वरात गात असत. या भजनात कवी ईश्वराच्या साक्षात्काराकरिता आतुरलेला आहे. आणि साक्षात्कार होत नसल्यामुळे त्यांना एक रात्र एका युगाप्रमाणे वाटते. यामुळे मगनलालचा ईश्वर स्वराज्याचे स्वप्न होते आणि ते रचनात्मक कार्याद्वारेच सिद्ध होऊ शकणार होते. या रचनात्मक कार्याच्या अंमलाचा परिणाम काय होतो ते लोकांना आजसुद्धा माहीत नाही, मग त्या वेळी कसे कळणार होते. १५ ऑगस्टला जरी स्वराज्य आलेले असले तरी मी ते स्वराज्य आहे असे समजतच नाही. स्वराज्यात भाऊ भावाचा खून करत असतो काय? स्वतंत्र हिंदुस्थान तर सर्वांनी मैत्र भावाने जगायचे स्थान असेल. त्यात तर कोणीही कोणाचा शत्रू नसायला पाहिजे. परंतु आज तर ही गोष्ट आकाशकुसुमासारखी वाटते. परंतु दुःख या गोष्टीचे आहे की हिंदुस्थानची जी मुले हिंदुस्थानचे अन्नपाणी खाऊनपिऊन मोठी झालेली आहेत हिंदू, मुसलमान, शीख असे सर्व आपल्याच भावांची कत्तल करण्याकरिता तयार झाले आहेत. असे केले तर दोन्ही धर्मांचा विनाशच होणार आहे. तुम्हांला खऱ्या स्वराज्याचे स्वप्न साकार करायचे असेल तर मगनलालप्रमाणे तुम्ही स्वराज्याकरिता आतुरलेला असायला पाहिजे. इतर काय करतात याच्या भानगडीत पडायचे कारण नाही. आपले पोळत असलेले पाय पाहा, आपले वर्तन अतिशुद्ध आहे की नाही हे तपासा. माझ्या प्रार्थनेत आज जर मुसलमान आले तर ते सुरक्षित राहतील की नाही हीच मला काळजी राहिल. कदाचित त्यांच्या शरीराला इजा केली जाणारही नाही, परंतु त्यांचा अपमान जरी झाला तरी मला लाजल्यासारखे होईल. स्वराज्यात सर्वांना येता आले पाहिजे. स्वराज्यात भीतीचे काय काम?

“आज संपूर्ण जगाचे डोळे आपल्याकडे लागलेले आहेत. आशांनी भरलेले अनेक डोळे हिंदुस्थानकडे पाहत आहेत. जगाच्या या अपेक्षांची परिपूर्ती हिंदुस्थानला जर करायची असेल तर या रक्तरंजित दंगली आपण थांबवल्या पाहिजे आणि शुद्ध अंतःकरणाने परस्पराशी जेव्हा आपण भाऊभाऊ म्हणून व्यवहार करू तेव्हाच आपण स्वराज्याचे सुख अनुभवू शकू आणि सर्वांना शांततेचा पाठ शिकवू शकू.”

रात्री राजकुमारीबहेन आल्या. एका मुसलमान आरोग्याधिकाऱ्यावर कोणी तरी गोळी झाडली आणि त्यात तो मेला असल्याची बातमी त्यांनी आणली. हा अधिकारी हिंदूंची, शिखांची - सर्वांची प्रामाणिकपणे सेवा करत होता.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२० ऑक्टोबर १९४७

नित्याप्रमाणे प्रार्थना. नंतर खूप पत्रे लिहिली आणि अर्धा तास आराम केला. नेहमीप्रमाणे ६।। वाजता फिरायला निघाले. आज मौन असल्यामुळे विशेष कोणी आला नव्हता. मौनाच्या दिवशी जवळपास सुटी असल्यासारखेच असते. सकाळी हिरालाल शास्त्री आले होते. राजस्थानसंबंधी गोष्टी करून गेले. राजस्थानमधील संस्थानिकांमध्ये ऐक्य घडवून आणा असे ते बापूजींना म्हणाले. परंतु “जनता जर तयार असेल तर संस्थानिकसुद्धा काळवेळ पाहून समजून घेऊ शकतील. याकरिता कोणत्याही राजाला अपमानित करण्यात येऊ नये. चातुर्याने, समजावून सांगण्याच्या कौशल्याने काम घेतले पाहिजे.” चिठ्यावर लिहून त्यांनी गोष्टी केल्या होत्या.

साडेअकरा वाजता सुचेताबहेन आल्या. निर्वासितांच्या छावणीसंबंधी त्या बोलल्या. एकदा या छावणीत बापूजींना नेण्याची त्यांची इच्छा होती. सुचेताबहेन तर दिवसरात्र या छावण्यांमधील लोकांच्या आणि भगिनींच्या सेवेत लागलेल्या असतात. नोआखालीतसुद्धा त्यांनी खूप मेहनत घेऊन काम केले होते.

बापूजींना आज टपालही भरपूर आला होता. सामान्यपणे बापूजींना जो तीन वेळा टपाल येत असतो त्यातील लिफाफे आणि पोस्टकार्ड मिळून १००० पेक्षाही अधिक पत्रे येत असतील.

आज एक पत्र असे आले होते की जे केवळ शिव्यांनीच भरलेले होते. त्याचे उत्तर लिहिण्याची बापूजींनी मला सूचना केली.

मी म्हणाले, “. . . ज्या माणसाने तुम्हाला इतक्या सगळ्या शिव्या दिल्या आहेत त्याला उत्तर का द्यायचे?”

बापूजी चिठ्ठीवर लिहून म्हणाले, “तुला माहीत नाही की मला जे शिव्या देतात ते लोक मला फार चांगले वाटतात. (शिव्या - रागाच्या भरात मनात येईल तसे या गृहस्थाने लिहिले होते आणि त्यात लिहिलेल्या गोष्टींना मी ‘शिवी’ हे नाव ठेवले होते.) कारण असे करून ते आपला राग शमवत असतात आणि सर्व घाण वाहून जात असते. जे माझी पूजा करतात, माझ्या नावाने ‘जयघोष’ करतात आणि कत्तल करतात, माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागत नाहीत. त्यांच्यापेक्षा मला शिव्या देणारा हा माणूस हजारपट चांगला आहे असे वाटत असते कारण हा शिव्या देणारा माणूस त्याला काय वाटते ते मला स्पष्टपणे समजावून सांगत असतो आणि मला काय वाटते हे मी त्याला समजावून सांगू शकतो. आणि जर त्याची समजूत पटली तर तो अद्भुत कार्य करू शकतो. माझ्या जीवनात असे अनेक वेळा घडत आले आहे.”

बापूजींनी प्रवचन इंग्रजीत लिहिले. त्याचा हिंदीत अनुवादही त्यांनीच केला. विशेष येणारात जयप्रकाशजी, शेखसाहेब, सरदारदादा होते. आजच्या प्रवचनाचा सार हा असा होता. (काल मारून टाकलेल्या मुसलमान अंमलदारासंबंधी प्रवचन होते.)

“रात्री राजकुमारीबहेनने मला एका भल्या मुसलमान अंमलदाराला मारून टाकण्यात आल्याचे सांगितले. तो आपले कर्तव्य बजावत होता. आणि त्याची विधवा जोरदार आक्रंदन करत ‘आता मी जगून काय करू, मलासुद्धा मारून टाका’ असे म्हणत होती. अशा एकदोन करून घटना दिल्लीत दररोज घडत असतात. शिवाय माझ्या असेही ऐकण्यात येते की त्याचे दफन करण्याकरिता यायलासुद्धा मुसलमान बंधू घाबरतात. या गोष्टीमुळे तर माझा अतिशयच थरकाप उडतो. हे नामर्दपणाचे लक्षण आहे. दिवसेंदिवस परिस्थिती बिकट होत चाललेली असल्यामुळे आता तरी दिल्लीवासीयांनी सावध व्हायला पाहिजे.

“एका ब्रिटिश मित्राचे अनावृत पत्र आले आहे. त्याचा सार याप्रमाणे आहे - तुम्ही वर्षापासून एका भाडखोर आणि मारामारी सुरू असलेल्या प्रांतात राहता; आणि तिथून असे कळते आहे की आता हिंदुस्थानमध्ये जितके काही ब्रिटिश आहेत त्यांतील एकेकाला निवडून त्याची कत्तल करायचा, मारून टाकायचा विचार आहे. यासंबंधात बापूजी म्हणाले -

“मी मान्य करतो की यात मुळीच वास्तवता नाही. परंतु आजच्या विपरीत परिस्थितीत खरे रक्षण तर आपल्या अंतःकरणाकडून वा ईश्वराकडून मिळवायचे असते. तोच एकमेव वाचवणारा आहे. आणि दुसरे रक्षण आजूबाजूच्या वस्तीची सेवा करून त्यामुळे मिळणाऱ्या शुभेच्छांद्वारा मिळवायला पाहिजे. आणि तरीही जर भीती वाटत असेल तर सर्वाकरिता सरळ मार्ग तर वेळ वाया न घालवता हिंदुस्थानचा किनारा सोडून जाणेच असेल. परंतु हिंदुस्थानींना माझी विनंती आहे की जो कोणी हिंदुस्थानचा निष्ठावंत सेवक होऊन राहील त्याला छातीशी लावून त्याच्याशी मायाळूपणे वागणे आपले कर्तव्य आहे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजींचे मौन सुटले. रात्री राजकुमारीबहेन आल्या होत्या. आज बापूजींनी २५४ तार कातले. जवळपास पाऊतास कातत होते. अंदाजे १० नंतर झोपायची तयारी.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

21 ऑक्टोबर 1947

नेहमीप्रमाणे ३.३० वाजता उठले. प्रार्थनेनंतर टपालातून आलेली पत्रे पाहिली. फिरत असताना गोकुळभाई भट्ट आणि हीरालाल शास्त्री आले होते. त्यांच्याशीसुद्धा बापूजींनी नियंत्रणे काढून टाकण्याबद्दल चर्चा केली. बापूजी म्हणाले, “आताही जर नियंत्रणे काढून टाकण्याचे आपल्यामध्ये धैर्य नसेल तर आपण स्वातंत्र्याकरिता पात्रच नाही असे मी समजेन.” ... राजस्थानबद्दल विविध विषयांवर चर्चा झाली. बापूजी म्हणाले, “... सत्तेत इतके काय पडले आहे तेच मला कळू शकत नाही. सगळे जर सत्तेमागे पळणार असतील तर शासन कोणावर करणार आहे? माझी तर मान्यता आहे की सत्तेवर एखादी अशिक्षित भगिनी जरी बसली तरी हरकत नाही. आणि शासनव्यवस्था पाहणारी एखादी जबाबदार व्यक्ती असावी. सत्तेवर आल्यानंतर त्यांना विशिष्ट नियम पाळावेच लागतील. आणि येथील प्रजेचे सुखदुःख त्यांना ऐकू जाणारच नाहीत. हे सिद्ध होईल अशी गोष्ट तुम्हाला सांगतो. आणि . . . तुमच्यासारखा माणूस जर रचनात्मक कार्याला मुख्य कार्य समजून राजकारण करतो तो माणूस जर सत्तेबाहेर राहिला नाही तर काँग्रेस मृतवत होईल असा माझा दावा आहे. या गोष्टीची तुम्ही नोंद करून ठेवा. मला अशी किती पत्रे आली आहेत. आणि ज्यांची आपण विद्वानात गणना करतो त्यांची पण मला पत्रे आलेली आहेत. एक पत्र तर शिकल्यासवरलेल्या भगिनीचेसुद्धा आले आहे. ती लिहिते, “माझ्या नवऱ्याने देशाची अमुक अमुक सेवा केली आहे त्यांच्यात अमुक अमुक पात्रता आहे.” यांना मी चांगला ओळखतो. असे त्यांच्या अनेक कार्यांचे पृथक्करण करणारे दहा पानांचे पत्र आले आहे. आणि शेवटी “यांना अमुक अमुक पद मिळाले पाहिजे” अशी शिफारस करण्यात आली आहे.”

हे सर्व पाहता मला तर ही परिस्थिती खरोखरच दयनीय वाटते. हे पत्र गुजरातीत होते. आणि त्यावरून मी या पोरीला लिहिले, “तुला मी शिकवले नाही हे मी किती शहाणपणाचे काम केले आहे हे या पत्रावरून जाणवते. पत्नीने अशा प्रकारे पतीची शिफारस का केली पाहिजे? हे या विदुषीला मुळीच शोभत नाही. आणि माझी अशी मान्यता आहे की सध्या तुझा नवरा बाहेर राहून हिंदुस्थानची जी सेवा बजावतो आहे तशी सेवा मंत्रिमंडळात येऊन बजावू शकणार नाही. तुरुंगात जाऊन आलेल्यांची अशा प्रकारची पत्रे येतच असतात. परंतु मी जर असे लिहिले की बाहेर राहून हे सुंदर काम करत आहेत तर त्यांचे मन घुणने भरून जाईल. हे माहीत असूनही मी तर मला जे खरे वाटते तेच लिहीन. मग मी एकटा पडलो तरी हरकत नाही. आणि अशी स्थिती निर्माण झाली तर मी तर नाचेनच. आणि यातच माझी खरी कसोटी आहे.”

आज बापूजी ही गोष्ट . . . ला अतिशय दुःखाने आणि गंभीरपणे सांगत होते. सध्याचे देशाचे वातावरण किती खदखदते आहे? त्याचे बापूजींनी किती हुबेहूब चित्र रेखाटले होते? बापूजींनी . . . अशासारख्यांना खऱ्याखऱ्या गोष्टी ऐकवल्यामुळेच बापूजींना देशाने ‘राष्ट्रपिता’ हे बिरूद लावले आहे आणि त्यांचे दर्शनसुद्धा तशाच स्वरूपात होत असते.

बाकी नेहमीप्रमाणे स्नान, जेवण वगैरे चालले. १०.२० वाजता खाजासाहेब अब्दुलमजीद भेटायला आले. बापूजींनी त्यांनासुद्धा स्पष्टपणे सांगितले की “अजूनही माझ्याकडे तक्रारी येत आहेत की मुसलमान भाईजवळ बरीच शस्त्रे आणि इतर गोष्टींची तयारी आहे. तुम्ही या सर्व गोष्टींचा शोध घ्यायला पाहिजे. आणि ज्यांच्याजवळ शस्त्रे असतील त्यांची समजूत घालून ती मला अथवा सरकारला सोपवली पाहिजे. आणि हे काम राष्ट्रीय मुसलमानच करू शकतात. गुजरातीत (पुढील आशयाचा) एक सुंदर वाक्प्रचार आहे - ”मी माझ्या बापाला मारीन आणि तारेन माझ्या सहकाऱ्याला”. या वाक्प्रचाराप्रमाणे जर मुसलमान वागणार असतील तर हिंदुस्थानात एकही मुसलमान राहू शकणार नाही,

आणि इतकेच नाही तर इस्लाम धर्माचाही समूळ नाश होईल हे मी तुम्हांला सांगून ठेवतो. तुम्ही निवेदने काढायला पाहिजे. हिंदस्थानशी निष्ठावंत असण्याची भावना जागवली पाहिजे. अंतःकरणापासून प्रतिज्ञा घेऊन त्यावर सही करायला लावली पाहिजे. अशा प्रकारचे काम न चुकता करा. परंतु हे सर्व मी सांगतो म्हणून करू नका. एक आणि एक मिळून दोन होतात इतक्या स्पष्टपणे जर तुम्हांला हा म्हातारा सांगत असलेली गोष्ट बरोबर आहे असे वाटत असेल तरच ही गोष्ट करा. मी म्हणतो म्हणून वा मला खुश करण्याकरिता खुदाकरिता तरी असे करू नका.”

२ वाजता देवदासकाका, मौलानासाहेब आले. सकाळी ११ वाजता राष्ट्रीय मुसलमानांच्या कर्तव्याविषयी बापूजींनी ज्या गोष्टी सांगितल्या होत्या त्या गोष्टीच मौलानासाहेबांनीही केल्या. आणि मग सध्याच्या मंत्रिमंडळाविषयी चर्चा झाली. नियंत्रणे काढून टाकण्यासंबंधी बापूजी खूपच दड आहेत. कराचीहून श्री लालजीभाई आले आहेत. त्यांनी कराचीबद्दल बऱ्याच गोष्टी केल्या आणि म्हणाले की कराचीच्या रस्त्यावर पांढरी टोपीवाला माणूस चुकूनही दिसत नाही. कराचीतील काँग्रेस पुढारी आपल्या मुलाबाळांना घेऊन निघून आलेले आहेत. पुढारी असल्यामुळे आणि जवळ पैसा असल्यामुळे इथेसुद्धा त्यांनी सहजपणे आपले दैनंदिन व्यवहार सुरू केले आहेत. ही गोष्ट . . . ने बापूजींना खूपच हृदय हेलावणाऱ्या शब्दांत सांगितली. ही गोष्ट ऐकत असताना बापूजींच्या हृदयाची होणारी कालवाकालव आम्ही स्पष्टपणे पाहू शकत होतो. ही कालवाकालव व्यक्त करणाऱ्या शब्दांनी माझे डोळे तर पाणावलेच. त्यांच्या आवाजात इतके कारुण्य होते की, “तुम्ही तुमची जन्मभूमी सोडू नका असे आता मी कोणाला सांगू शकतो? पुढारी इतक्या सहजपणे आपले कुटुंब आणि पैसाअडका सोबत आणू शकले, पण गरीब बिचाऱ्या निराधार ग्रामीण प्रजेची आता किती हलाखीची परिस्थिती असेल ! तुमच्यापैकी एक जण जरी तिथे मेला असता तरी मी नाचलो असतो. मला किंचितही दुःख झाले नसते. शारदा मंदिरासारख्या

राष्ट्रीय संस्थेतील शिक्षक आणि तुमच्यासारखे पुढारी मरण पत्करण्याऐवजी भीतीपोटी तुर्की टोपी धारण करतात हे काय सुचवते? आणि अशा प्रकारे जिनासाहेब म्हणतात की आम्हांला जरी सर्वांचे रक्षण करायचे असले तरी लोक पळत आहेत. परंतु तुमच्यामधील एखाद्या माणसाने खादीची टोपी आणि नेहमी घालतात तसे हिंदू कपडे घातले असते आणि जशा प्रकारे तो व्यवसाय करत होता तशा प्रकारे करत राहिला असता आणि यामुळे जर तुम्हांला कोणी मारून टाकले असते तर तुमच्या आश्वासनाचे काय झाले असे मी जिनासाहेबांना विचारले असते. परंतु आज मी काणाला काय म्हणू शकतो?” लोक सामान्यपणे घाबरलेले आहेत. मी हे जे सर्व तुम्हांला सांगतो आहे कारण यात मला तुमचा दोष दिसत नाही, हा माझाच दोष आहे. माझ्या अहिंसेत निश्चितच काही उणीव राहिलेली आहे. त्यामुळे लोक प्रभावित होत आहेत. इतक्या वेळानंतर तुम्ही अकस्मात त्यागशक्ती कशी गमावली? याचे विश्लेषण केल्यानंतरच माझी सुटका होऊ शकते. याकरिता अजून तपश्चर्या करणे शिल्लक आहे असे मला वाटते. अशा प्रकारे तुमच्यासारखे लोक देशांतर करून जेव्हा येतात तेव्हा तुमचे ठिकाण सोडू नका, वा तिथेच मरा वा तुमच्या ठिकाणी परत जा असे मी त्यांना कोणत्या तोंडाने सांगू?”

एका उर्दू वर्तमानपत्रात अशी बातमी आली आहे की हिंदुस्थानातील एकूण एक मुसलमानाला हाकलून लावायचे वा त्यांना इथेच मारून टाकायचे असा निश्चय हिंदुस्थान सरकारने केला आहे. भाईसाहेबांनी बापूजींना ही बातमी वाचून दाखवली. बापूजी म्हणाले, “वर्तमानपत्रे जनतेची जी कुसेवा करत आहेत आणि जे पाप गोळा करतात तितके पाप कोणीही करत नसेल.”

प्रार्थनेमधून आल्यानंतर बापूजी थोडे फिरले. भेटायला आलेले मुलाखतकार बसलेले होते. सिमल्याहून दुसरे विद्यार्थीमंडळ आलेले होते. त्यांना बापूजी म्हणाले, “लोकमान्य टिळक म्हणाले आहेत की जे लोक आपल्या शिक्षणाचा उपयोग

देशसेवेकरिता करतात तेच खरे सुशिक्षित. बाकीचे तर पोथीला भार असलेले मूर्ख असतात. आज विद्यार्थी कोणत्या मार्गाने जात आहेत? तुम्हांला माहीतच असेल की श्रीकृष्ण भगवान गुरूच्या आदेशाप्रमाणे जंगलात लाकडे तोडण्याकरिता गेले होते. परंतु आज विद्यार्थ्यांना गुरूचे काम करण्याची कुठे काय पडली आहे? इतकेच नाही तर गुरूचा अपमान करण्यातही ते मागेपुढे पाहत नाहीत. मला मान्य आहे की विद्यार्थ्यांना राजकारणात रस घेतला पाहिजे. पण केव्हा? यालाही मर्यादा आहेत. विवेकाचा थेंबही नसलेल्या, बिड्या पीत असलेल्या, व्यसनात बुडालेल्या, भगनींचा विनयभंग करत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या हाती सत्ता कशी सोपवता येईल? आणि या विद्यार्थ्यांच्या हाती जर देशाचे सुकाणू सोपवण्यात आले तर ते वाहन भरसमुद्रातच बुडणार नाही काय?” हे तर तुम्हीसुद्धा कबूल कराल. विद्यार्थ्यांमध्ये जशी अमोघ शक्ती पडली आहे तशी शक्ती देशात इतर कशातही नाही. विद्यार्थी अवस्थेत विद्यार्थ्यांनी आपल्या अभ्यासाबरोबर रचनात्मक कार्यही केले पाहिजे. देशातील विद्यार्थीवर्ग जर रचनात्मक कार्याची अंमलबजावणी करतील तर ते करत असताना त्यांना शिक्षणही मिळेल आणि देशाच्या आर्थिक परिस्थितीतही मदत होईल. माझे चालले तर स्वराज्य आल्याबरोबरच मी संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेत फेरबदल केला असता. परंतु आज तर स्वराज्य जणू काय नाहीच, स्वराज्याबरोबर स्वातंत्र्य येण्याच्या शुभ चिन्हाऐवजी आज देश विनाशाकडे चालला आहे. तुमच्याबरोबर शिकणारे बंधुभगिनी, जातिजमातीचा भेदभाव विसरून जर सर्वांशी मैत्रभावाने वागतील तर त्याचा प्रभाव तुमच्या वर्गावर, वर्गाद्वारे गावावर, आणि शाळेद्वारा शहरावर शहराद्वारे जिल्ह्यावर, जिल्ह्याद्वारे प्रांतावर आणि प्रांताद्वारे देशावर पडल्याशिवाय राहणार नाही. हे तर मी तुम्हांला केवळ एक उदाहरण दिले आहे. परंतु मी तर इथपर्यंत म्हणून की मी जो रचनात्मक कार्याचा मुद्दा मांडला आहे त्यावर तुम्ही सर्वांनी जर अंमल करायचे ठरवले तर तो कार्यक्रम एकटा विद्यार्थीवर्गच पार पाडू शकतो. विद्यार्थी अवस्थेत

आणि विद्यार्थी जीवनात इतकी भव्य शक्ती आहे. आता वेळ संपली आहे. मला जे सांगायचे होते ते मी सांगितले आहे. यावर विचार करा आणि कळले नाही तर मला विचारा. परंतु माझे म्हणणे पूर्णपणे टाकून देऊ नका.”

हे लोक गेल्यानंतर पंडितजी आले. आणि नंतर बापूजींनी प्रवचन पाहिले. १० वाजल्यानंतर त्याच्या झोपण्याची तयारी केली.

नियंत्रणे काढून टाकण्याविषयीची बापूजींचे विचार फार दृढ होऊ लागले आहेत. पण काही लोकांवर पश्चिमेचा प्रभाव आहे आणि ते नियंत्रणे ठेवण्याच्या बाजूने आहेत. बापूजींचे तर म्हणणे आहे की - “नियंत्रणे काढल्यामुळे कोणी मरणारच नाही, परंतु काळ्याबाजाराचे अस्तित्व हा नियंत्रणांचाच प्रभाव आहे.”

अजूनही बापूजींची प्रकृती पूर्णपणे चांगली झालेली नाही. खूप कामामुळे थकूनसुद्धा जातात.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२२ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर पत्रे लिहिली. मग थोडा वेळ बापूजींनी आराम केला. फिरत असताना शांततावादासंबंधी काही ख्रिश्चन बंधूंची चर्चा झाली. एक बंधू म्हणाले,

प्रश्न - अहिंसेच्या पालनाकरिता आवश्यक असलेल्या अटींचे आयुष्यभर पालन केले नाही तर संकटाच्या वेळी अहिंसेच्या पालनाकरिता आपल्याला शक्ती कशी मिळेल? तुम्ही म्हणता की आपण शांतता टिकवली पाहिजे परंतु शांतता कशी टिकवायची?

बापूजी - मी म्हणालो होतो की आपली अहिंसा अर्धकच्ची होती. शक्य आहे की ईश्वराने माझ्या डोळ्यांवर पडदा टाकला असेल. ते काहीही असले तरी माझी खात्री पटत चालली आहे की आपल्याला सुखी व्हायचे असेल म्हणजे प्रत्येक जण सुखी व्हायचा असेल व इतरांना सुखात पाहायचे असेल तर याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. आपण चूक केली असल्याचे जेव्हा माणसाच्या लक्षात येते आणि क्षणाचाही विलंब न करता तो ती दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा तो माणूस फार उंचावर चढतो. परंतु माणूस जर आपली चूक लपवण्याचा प्रयत्न करत असेल, विविध मार्गांनी तिच्यावर मुलामा चढवण्याचा प्रयत्न करत असेल तर माणसाच्या चारित्र्याचे स्खलन होते व तो आपल्या धर्माला धोका देतो. याहून कोणताही अपराध मोठा असू शकत नाही.

जे लोक शांततावादी आहेत ते इतरांपासून वेगळे का राहत नाहीत? वेगळे राहून ते आपले जीवन वेगळ्या प्रकारे घडवू शकतील. असे झाले तर त्यांची स्थिती मजबूत होईल. यामुळे त्यांच्या श्रद्धेचीही परीक्षा होईल. परंतु त्यांनी निष्क्रिय होऊन

बसू नये. माझ्याबद्दल बोलायचे तर मला जरी एकट्यालाच ठेवण्यात आले तरी मी माझ्या तत्वांना धरून राहीन. कारण आपल्याला भेडसावत असलेल्या भयानक हिंसेला तोंड देण्याचा हाच मार्ग आहे. शक्य आहे की आपले देशबांधव याच्याशी सहमत होणार नाहीत. परंतु त्यामुळे अहिंसा प्रभावी नाही असे समजण्याचे काही कारण नाही. त्याचे कारण माझी स्वतःची अपूर्णता असू शकेल. सत्याग्रहावरील श्रद्धा एखाद्या पर्वताप्रमाणे अढळ असेल तर हाच एकमेव मार्ग खरा असल्याचे सत्याग्रहाने सिद्ध होईल.

हिंदू-मुसलमान ऐक्यासंबंधी एका मुसलमानबंधूशी चर्चा करत असताना बापूजी म्हणाले -

“काळ आपले काम करत जात असतो. केव्हा केव्हा तो आपल्याला अनुकूल असतो. काही वेळा तो आपला शत्रू होतो. आज तो तसा आहे असे दिसते. हिंदू-मुसलमान ऐक्य ही माझ्या लहानपणापासूनची आकांक्षा राहिली आहे. मुसलमान मला नेहमीच आपला खरा मित्र आणि मार्गदर्शक समजत असत. मुसलमानांच्या बोलावण्यामुळेच मी दक्षिण आफ्रिकेत गेलो नव्हतो काय? मग आज मी मुसलमानांचा शत्रू कसा काय झालो? तुम्हांला माहीत आहे की आज तुमच्यामुळेच मी प्रत्येकाच्या डोळ्यात खुपतो आहे. हिंदू माझ्यावर अतिशय चिडलेले आहेत. तुम्हांला माहीत नसेल तर तुम्ही लक्षात घ्या की हिंदू माझ्यावर किती संतप्त आहेत. त्यांच्या रागाला एक दिवस मी बळी पडलो तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. असे केवळ माझ्या बाबतीतच नाही तर या मुलींच्या बाबतीतही आहे. मागील वेळी मी जेव्हा दिल्लीला आलो होतो तेव्हा मनूलासुद्धा मारून टाकण्याच्या धमकीने भरलेले पत्र मिळाले होते. इथे भंगी कॉलनीतही टेलिफोनवर काही विशिष्ट हिंदू तिला सतत

धमक्या देत असत. परंतु ती मरण्याच्या तयारीने आली आहे व यामुळे ती घाबरत नाही.

“मला माहीत आहे की तिसरा एक असा पक्ष आहे की ज्याला ही एकी होऊ द्यायची नाही. तुम्ही तुमच्या डोळ्यांनी हिंसेचे वैयर्थ्य पाहिले आहे. या भयानक आणि निरर्थक कत्तली सुरू राहिल्या तर मानवतेच्या भवितव्यतेत काय लिहिले असेल ते खरोखरच मला कळत नाही. परंतु या वास्तवानंतरही मी आशावादी आहे. मी माझ्या शेवटच्या श्वासापर्यंत माझे कार्य करत राहणार आहे.”

आज फिरत असताना बापूजींनी मुसलमान बांधवांना बरेच काही सांगितले.

मालीश, आंधोळीनंतर राजेंद्रबाबू आले. त्यांच्याशी बापूजींनी नियंत्रणाबद्दल चर्चा केली. आणि सकाळी मुसलमान बांधवांना जे सांगितले होते तेसुद्धा त्यांना सांगितले. आणि पुढे जाऊन बापूजी म्हणाले, “राष्ट्रीय मुसलमानांची जर अशी मान्यता असेल की त्यांच्या जातीच्या लोकांनी चुकीचे काम केले आहे आणि हिंदुस्थानातील मुसलमानांचे भले व्हावे असे जर त्यांना वाटत असेल तर मी म्हणतो म्हणून नाही तर त्यांचा आत्मा म्हणतो म्हणून त्यांनी पाकिस्तानमधील मुसलमानांप्रमाणे एक निवेदन काढायला पाहिजे. तसेच पाकिस्तानमधून जे हजारो हिंदू पलायन करत आहेत त्यांना त्यांनी अडवले पाहिजे.” मौलाना सईदसाहेब, मेरठचे बशीर अहमदसाहेब वगैरेसुद्धा आले होते.

३.२२ला भीमसेन सच्चर आले. पंजाबमध्ये अजूनही शांतता नाही. आणि तेथील मंत्रिमंडळसुद्धा गुंडगिरी करणारे आहे. ४.३० वाजता कस्तुरभाई लालभाई आले. त्यांच्याशी कापडाच्या नियंत्रणाविषयी आणि देशातील सामान्य परिस्थितीसंबंधी चर्चा केली.

बाकी बापूजींचे काम वक्तृशीरपणे सुरू असते. कातत असताना भाईसाहेबांनी उर्दू वर्तमानपत्रात आलेल्या काही अफवा वाचून ऐकवल्या. जशा की - हिंदुस्थानातील सर्व मुसलमानांना हाकलून लावायचा हिंदुस्थान सरकारने निश्चय केला आहे आणि ते जर गेले नाही तर त्यांना मारून टाकण्याचे ठरवण्यात आले आहे. हे वर्तमानपत्र लीगतर्फे चालवण्यात येत असते. तोंड धुताधुता बापूजी खूप दुःखाने म्हणाले, “आजकाल वर्तमानपत्रांनी धार्मिक पुस्तकांचे स्थान घेतले आहे. अशा घाणेरड्या वर्तमानपत्रांचा खप वाढत चालला आहे. आणि ज्याप्रमाणे लोक गीता, कुराण वा बायबल वाचत असत तसे ते आजकाल घाणेरडी वर्तमानपत्रे वाचण्याकरिता ठेवत असतात.”

प्रार्थनासभेत आज चांगलीच गर्दी होती. आजच्या प्रार्थनाप्रवचनात बापूजी या वर्तमानपत्राची गोष्ट सांगत म्हणाले,

“लोकांच्या जीवनात धार्मिक पुस्तकांना जे स्थान मिळू शकत नाही ते आज वर्तमानपत्रांना मिळाले आहे. जनतेला खोटी चिथावणी देणे आणि भीतीचे वातावरण पसरवणे याहून दुसरे मोठे पाप कोणते असू शकते? लोकांना वर्तमानपत्रांमध्ये आलेल्या बातम्या ब्रह्मवाक्याप्रमाणे वाटत असतात. या हकिगतींबद्दल वर्तमानपत्रांच्या व्यवस्थापकांवर आणि बातमीदारांवर फार मोठी जबाबदारी असते. जी गोष्ट खोटी असेल आणि जी वाचून जनता उत्तेजित होईल आणि भीतीचे वातावरण निर्माण होईल ती छापण्याची परवानगीच नसली पाहिजे.

“माझ्या असे ऐकण्यात आले आहे की देशी रियासतींमध्ये आजकाल खूप अंधेरनगरी माजली आहे. मी स्वतः एका देशी रियासतीची रयत आहे आणि त्यांचा मित्र आहे. माझा आवाज जर त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत असेल तर या अधिकारामुळे माझी अशी एक नम्र सूचना आहे की ब्रिटिश राज्य तर आता निघून गेले आहे, आणि आतापर्यंत तुम्ही हुकुमशाही पद्धतीने वाटेल तसे शासन चालवले

आहे, परंतु यापुढे क्षणभरसुद्धा हुकूमशाही चालू शकणार नाही. जर तुम्हांला रियासतदारांना वाचवायचे असेल तर तुम्ही रयतीचे विश्वस्त होऊन राहायला पाहिजे. रंडीबाजी, दारू पिण्याचे व्यसन आणि ऐशौआराम यामुळे तुमचा सर्वनाशच होईल.

“दसरा आणि बकरी ईद येत आहे. नवरात्रीनंतरचे भरतभेटीचे आहेत. नवरात्रीत दूर्गापूजा वा शक्तीपूजा करण्यात येत असते. माझी आईसुद्धा उपासना, प्रार्थनाआणि पूजा करत असे, आणि आमच्याकडून करवून घेत असे. यामुळे या दिवसात जितका संयम ठेवता येईल तितका ठेवायला पाहिजे. अशा या पुण्यप्रसंगी आपल्याच बांधवांचा सर्वत्र तिरस्कार करू लागलो, त्यांना शिव्या देऊ लागलो, त्यांची कत्तल करू लागलो तर आपला विनाश जवळ आला आहे असे समजा.

“उत्सवांच्या या दिवसात आपण अनेक गोष्टी विसरून जीवनात नवचैतन्य आणायला पाहिजे.”

फिरत असताना राजकुमारीबहेनबरोबर सद्यस्थितीसंबंधी चर्चा केली. अजूनही दिल्लीत पूर्ण शांतता नाही. राजकुमारीबहेननेच बापूजींच्या प्रार्थना प्रवचनाचा अनुवाद केला. आणि बापूजी आत आले तेव्हाच पंडितजीसुद्धा आले. पंडितजी तर निर्वासितांच्या वर्तनाने खूप व्यथित झालेले आहेत. तसेच पंजाबमधील वातावरणामुळेही ते फार चिंतित आहेत.

बाकी सर्व वेळच्या वेळी सुरू आहे. गोपू थोडा वेळ खेळून गेला. बापूजींनी व्यायाम केला आणि साडेनऊ वाजता ते झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२३ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. आधी दातण करता करता बापूजींनी माझ्याशी काही गोष्टी केल्या.

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी माझ्याकडून 'हरिजन'संबंधीचे काही काम करवून घेतले. कलकत्त्याहून गुरुदेवांचे वचनामृत आले आहे. त्याचा अनुवाद करायला लावला. वचनामृताबद्दल सांगण्यासारखे काय आहे?

“ते युद्ध असते ईश्वरविरोधी
ज्यांत मारतो भाऊ भावाला,
करतो जो संचित धर्माच्या नावाने विद्वेष,
करतो जो ईश्वराला अर्ध्यापासून वंचित
ज्या अंधारात दिसत नाहीत पाय भावाचे,
त्या अंधारात पाहू शकत नाही आंधळा स्वतःलाही.
ज्या प्रकाशात पाहू शकतो भाऊ
भावावाचे पाय,
त्यातच होऊ शकते दर्शन,
हास्याने सुशोभित झालेल्या ईश्वराच्या मुखमंडलाचे.
तेव्हा झालेले असते हृदय एकरूप,
भावाच्या प्रेमाने,
तेव्हाच ईश्वराला,
करतो आपण प्रणाम हात जोडून.”

मूळ बंगाली असे आहे -

“से लडाई ईश्वरेर विरुद्धे लडाई,
जे युद्धे भाई के मारे भाई.
जे करे धर्मेर नामे विद्वेष संचित,
ईश्वरके अर्ध्य हते से करे वंचित.
जे आंधारे भाई के देखिते नाहि पाय,
से आंधारे अंध नहि देखे आपनाय.
ईश्वरेर हास्यमुख देखिबारे पाय,
जे आलोके भाई के देखिते पाय भाई,
ईश्वर प्रणामे तबे हाथ जोड हय,
भजन भाईएर प्रेमे मिलाई हृदय.”

इतके लिहवून घेऊन बापूजी थोडा वेळ झोपले. ६.४० वाजता उठले. उठल्यानंतर थोडी पत्रे वाचली. एवढ्यात काठेवाडमधून खूप पत्रे येत असतात. जुनागढच्या चोहोबाजूला काठेवाड पसरलेले आहे. यामुळे बापूजी म्हणत असतात की “काठेवाडला ओळखायला फार कौशल्य पाहिजे असते. वाक्प्रचार आहे की ‘जितके वळण काठेवाडीच्या पगडीला असतात तितकाच गुंता त्याच्या स्वभावात असतो’. यामुळे हे लोक जर ठरवतील तर बरेच काही करू शकतील. काठेवाडमध्ये इतिहास भरलेला आहे, तेज भरलेले आहे. गावकऱ्यांमध्ये गुण, भक्ती आणि प्रामाणिकपणा आहे. जनता भोळी आहे. शहरांची हवा त्यांना लागलेली आहे. असे असले तरी या अडाणी जनतेत कला, सौंदर्य भरपूर भरलेले आहे. राजकारणातसुद्धा ते फार चतुर आहेत. या साहित्याची शोधाशोध केल्यानंतर मेघाणी मूर्ख ठरतात. गांडा ठरतात. त्यांच्यापेक्षा तर रायचुरा बरे. परंतु

मेघाणींची इच्छाशक्ती काही वेगळीच असते. वातावरण जर असे ढवळलेले असेल आणि मेघाणींसारखे या प्रदेशात जर लोकसाहित्याचे वीर असतील तर ते संपूर्ण शहरातील वातावरण पळभरात ढवळून काढू शकतात. हे तर कृष्णाच्या बासरीसारखे अद्भुत आहे आणि कृष्णाच्या बासरीच्या या निनादाने गायीच काय गोपीच्या टोळ्यासुद्धा कृष्णाच्या मागे असतात, असेच या साहित्याबद्दलही आहे. परंतु दुर्भाग्य की अशा साहित्यिकांची किंमत होत नाही. आपल्याला त्यांच्याबद्दल कळूच शकत नाही. परिणामी त्यांची जी आकांक्षा असते ती अपूर्ण राहते आणि अकालीच ते या जगातून लुप्त होतात.”

साहित्यिकांच्या सेवेची बापूजींना इतकी अधिक किंमत आहे. काठेवाडहून आलेल्या पत्रांच्या निमित्ताने बापूजींनी झवेरचंद मेघाणींची अगदी योग्य वेळी आठवण केली होती.

ठरलेल्या वेळी फिरायला निघाले. फिरत असताना मी बापूजींना म्हणाले की आज माझ्या वाचण्यात आले की काकाजीसुद्धा (जमनालालजी बजाज) मानत होते की संपत्ती कमावण्याकरिता पाप तर करावे लागतेच वा असे म्हणता येईल की संपत्ती कमावत असताना नकळत पाप होतेच. आणि किती तरी लोक आवश्यकता नसताना पैसा खर्च करत असतात. असे असताना तुम्ही विश्वस्त होण्याबद्दल जे बोलत असता त्याऐवजी श्रीमंत व्हा असेच तुम्ही का सांगत नाही?

बापूजी - असा प्रश्न अनेकांनी अनेकदा विचारला आहे. आणि त्याचे लेखी उत्तरसुद्धा मी दिलेले आहे. परंतु इतके सगळे कोण वाचतो? तुझी ही जिज्ञासा अशाच प्रकारची आहे असे वाटते. संपत्ती गोळा करण्यात पाप तर आहेच. परंतु गीतेच्या अर्थाने ही सुरुवातच दोषपूर्ण आहे. परंतु पाप केल्याशिवाय धन कमावता येऊच शकत नाही ही गोष्ट बरोबर नाही. उदाहरणार्थ माझ्या जमिनीत खोदता खोडता सोन्याने भरलेला एक माठ निघाला आणि मी श्रीमंत झालो तर त्यात काही पाप नाही. परंतु मी तर धनवान न होण्याकरिताच

सांगतो आहे. श्रीमंत होऊ नये म्हणूनच तर मी वकिली सोडली होती ना? असे जरी असले तरी माझ्याप्रमाणे सर्व करू शकत नाहीत. यामुळेच सांगत असतो की पैसा जर कमावला असेल तर त्याचा उपयोग चांगल्या मार्गाने करा. उदाहरणार्थ मी जर श्रीमंतांना व्यापार सोडा असे म्हणत असेन, म्हणजे घनश्यादासला म्हणत असेन तर कदाचित तो माझे ऐकेलही, परंतु शक्य आहे की जुगलकिशोरच्या गळी ही गोष्ट उतरणार नाही. परंतु मी जर म्हणालो की तुम्ही तुमचा इतका पैसा पूण्यकर्मात खर्च करा तर चार भावांमधून कोणीही याकरिता नाही म्हणेल असे मला वाटत नाही. ही संस्काराची गोष्ट आहे हे याचे कारण आहे. आणि हे संस्कार आपल्या रक्तात भिनलेले आहेत. आणि माझ्याजवळ तर असे अनेक धनिक पडलेले की जे आपल्या जवळील पै पै चा हिशेब ठेवतात आणि कमीतकमी खर्च करण्याचा प्रयत्न करतात.

“वारसाबद्दलसुद्धा माझे म्हणणे आहे की आईवडील मुलांचे पालनपोषण करतात, त्यांच्यावर सुसंस्कार करतात, त्यांची मजबूत शरीरयष्टी घडवतात, शिकवतात आणि ते त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहू शकतील इतके शक्तिसंपन्न करतात. हाच फार मोठा वारसा आहे. परंतु आज तसे नाही. मुलाकरिता पैसा ठेवला तरच बापाला वाटते की माझ्या बापाने माझ्याकरिता वारसा ठेवला. आणि या वारशातील वाट्याकरिता सख्खे भाऊ, सख्ख्या बहिणी, सख्खेभाऊबहिणी वा साळ्या हे सर्व भांडत असतात. कुटुंबातील भावंडांचे संबंध विसरले जातात आणि शत्रुत्वाचे संबंध निर्माण होतात. यामुळे या जगात जर भांडणे होऊ द्यायची नसतील तर एकच उपाय आहे, आणि तो म्हणजे ज्या व्यक्तीने पुरुषार्थ करून धन कमावले असेल त्याने ते धन आपल्या पुत्रपुत्रांच्या निर्वाहापुरते वा कुटुंबातील भावंडांच्या निर्वाहापुरते द्यावे आणि बाकीचे धन विश्वस्त म्हणून अशा सेवाकार्यत उपयोगात आणावे की ज्यामुळे जगाचे भले होईल, आपल्या नातवांचे भले होईल आणि कुटुंबात भांडणे होण्याची कारणे राहणार नाहीत.”

दोन वाजता पाकिस्तानचे उच्चायुक्त झहीद हुसेन आले. बापूजींना ते म्हणाले, “माझ्या लायक करण्यासारखी काही सेवा असेल तर मला आदेश द्या.”

बापूजी - तुमच्यालायक सेवा तर इथे किती तरी आहे. आणि तुमच्या नजरेला जी स्थिती दिसते ती तुम्ही पाकिस्तानमध्ये कळवली पाहिजे. आणि लियाकत अली साहेबांना हेसुद्धा सांगा की तुम्हांला जर तुमचे भले व्हावे असे वाटत असेल तर तुम्ही हिंदूंचेसुद्धा रक्षण केले पाहिजे. हिंदूंमध्ये विश्वास निर्माण करा आणि त्यांना देशांतरापासून अडवा.

तीन वाजता अमेरिकी काँग्रेसचे सदस्य आणि इतर काही प्रवासी आले होते. अहिंसा आणि सध्याची परिस्थिती याबद्दल चर्चा करताना बापूजी म्हणाले, “अहिंसेद्वारेच आम्ही गुलामगिरीचा प्रतिकार केला आहे. माझी तर इथपर्यंत तयारी होती की ”त्यांनी माझ्यावर जुलूम जरी केला वा मला मारून जरी टाकले तरी हरकत नाही, परंतु मी जर त्यांच्या ताब्यात गेलो नाही तर विजय माझाच होईल, त्यांचा नाही. ही गोष्ट प्रत्येकाच्या डोक्यात बिंबवण्याचा माझा प्रयत्न होता. आज तर आम्हांला चोहोकडून वादळाने घेरले आहे. याचा परिणाम काय होईल हे आपल्याला माहीत नाही. परंतु जीवाचा, संपत्तीचा नाश करणे करणे हा एकच उद्देश साध्य करण्याचा समोरच्या पक्षाचा प्रयत्न आहे. हिटलरच्या शक्तीने जर्मनीने काय मिळवले? हे आपण पाहिले आहे ना? मला तर गावकऱ्यांना बलशाली करायचे आहे. खेड्यातील लोकांची, मजुरांची संघटना व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. आणि आमची काँग्रेस याच उद्देशाने काम करते आहे. तीस वर्षांपासून मी ज्या शक्तीची आराधना केली तिच्याकडे मी कसा दुर्लक्ष करू शकतो? असे जरी असले तरी तिच्यात काही तरी उणीव तर असलीच पाहिजे. असे नसते तर लोकांच्या मनात प्रकाश पडल्याशिवाय कसा राहिला असता? देश स्वतंत्र झाला आहे खरा, परंतु याबद्दल मला किंचितही उत्साह वाटत नाही. याचा आनंदसुद्धा होत नाही. ज्या गोष्टीकरिता मी प्रार्थना आणि तयारी करत होतो त्यात कदाचित मला यश मिळणारही नाही. कदाचित असेसुद्धा होऊ शकेल की आमच्या

आजूबाजूला जी आग भडकली आहे (हिंदू-मुसलमान दंग्यांची) त्यात कदाचीत मी जळून खाकही होईन. परंतु मी इतके म्हणू शकतो की माझ्या अंतःकरणाच्या कानाकोपऱ्यातसुद्धा हिंसेचा लवलेश आढळू शकणार नाही. साठ वर्षांची माझी साधना आहे. आणि या अतिशय कठीण परिस्थितीत अहिंसा मला धोका देणार नाही अशी मला खात्री वाटते. माझी अहिंसा निश्चितच जनतेकरिता सहाय्यकारक ठरेल. असे जरी असले तरी वाणी हे विचाराच्या अभिव्यक्तीचे मजबूत साधन नसल्यामुळे माझे जे विचार आहेत ते सर्व कदाचित मी व्यक्त करू शकत नसेन. यामुळे माझे विचार तुम्हांला समजावून सांगण्याचे सामर्थ्यही माझ्याजवळ नसू शकेल. परंतु तुम्ही जर शांतपणे हिंदुस्थानचा अभ्यास कराल तर मला जे सांगायचे आहे ते तुम्हाला कळू शकेल.

नवी दिल्ली,

२४ ऑक्टोबर १९४७

सायंकाळच्या प्रार्थनेत “साधो मनका मान त्यागो” या भजनाचे विवेचन करताना बापूजी म्हणाले -

“या भजनाप्रमाणे मी प्रयत्नशील आहे. मला माहीत आहे की मी जे सांगतो आहे ते सर्वांना आवडेलच असे नाही. असे असले तरी जे खरे आहे ते जर मी सांगितले नाही तर मी तुमचा, देशाचा आणि ईश्वराचा अपराधी ठरेन.

“इथेच आशियातील मजुरांची परिषद भरणार आहे आणि मी तिचे उद्घाटन करणार आहे असे मी वर्तमानपत्रांमध्ये वाचले. वर्तमानपत्रे हा सगळा शोध कुठून लावत असतात? परंतु ही गोष्ट पूर्णपणे खोटी आहे. मी तर आजकाल ऐक्याचा यज्ञ मांडून बसलो आहे. एक तर हा यज्ञ यथासांग पार पडेल आणि त्यात पूर्वीसारखीच सिद्धी मिळेल आणि नाही तर त्या यज्ञात मी स्वतःच होमून जाईन.”

निर्वासित बंधूभगिनींवर आलेल्या या संकटाच्या वेळी त्यांना धीर यावा म्हणून ते थोडे बोलले.

रक्तपिप्ती झालेल्या रोग्यांसंबंधात ‘पतियु (पतित)’ हा शब्द वापरण्यासंबंधी ते म्हणाले -

“या संबोधनातून घृणेची आणि तुच्छतेची भावना व्यक्त होते. या रोगाचे मूळ कारण तर मलीन मनच आहे. आपण अशा माणसाचा तिरस्कार करणे योग्य नाही. आणि खरे म्हणजे त्यांचा तिरस्कार करणारातच मानसिक विकृती असते. आणि हा रोग ‘पतियु’च्या अगदी उलट आहे अशी माझी मान्यता आहे.”

येथील तुरुंगातील कैद्यांची बापूजींचे दर्शन करण्याची खूप इच्छा आहे. यामुळे बापूजींचे उद्या सायंकाळी तिथे जाण्याचे निश्चित झाले आहे.

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. फिरत असताना डोळ्यांना विश्रांती मिळावी म्हणून त्यांनी डोळे बंद केलेले होते. प्रवचन पाहिले. टपाल पाहिला. दादा (मावळणकरदादा) आले. पंडितजी आले. ९.४० वाजता झोपायची तयारी.

नवी दिल्ली,

२५ ऑक्टोबर १९४७

ठरलेल्या वेळी प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर दोन मार्मिक लेख लिहिले, आणि नंतर थकवा वाटू लागल्यामुळे थोडे माझ्याकडून परत लिहवून घेतले. काठेवाडहून आलेल्या पत्रामुळे शेवटचा लेख लिहिला. आता सहा वाजले आहेत. थकल्यामुळे लिहवून घेत असतानाच बापूजींचा डोळा लागला, आणि आता या वेळी बापूजींजवळ बसून माझ्या डायरीत मी या लेखांची नक्कल उतरवून घेते आहे. (हे लेखन कदाचित 'हरिजनबंधू'करिता असू शकेल. यासंबंधात बापूजी असे काही म्हणाले नव्हते. कदाचित हा लेख मगनभाई देसाईकरिताही असू शकेल.) (यातील पहिला लेख २-११-१९४७च्या 'हरिजन'मध्ये 'नवीन विद्यापीठे' या शीर्षकांतर्गत प्रकाशित झाला होता. दुसरा लेख २-११-१९४७च्या 'हरिजनबंधू'मध्ये 'कुठे अहिंसा, कुठे खादी' या शीर्षकांतर्गत प्रकाशित झाला होता.)

७ वाजता बापूजी उठले. उठल्यानंतर फिरत असताना बऱ्याच गोष्टी सुरू होत्या. त्या सुरू असतानाच बापूजी म्हणाले, "परमेश्वरच सत्य आहे. आपण पामर त्याची निर्मिती कसे करू शकू? यामुळेच तो नीती आणि नीतिकार दोन्ही आहे. माणूस लाकडाचे फर्निचर बनवू शकतो, पण लाकूड बनवू शकत नाही."

एक बंधू आणि दोन भगिनी अनेकदा तुरुंगात जाऊन आले होते. आता आमची किंमत झाली पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे होते. बापूजी म्हणाले, "पहिली गोष्ट तर ही आहे की आपण जेव्हाकेव्हा लढे उभारले तेव्हातेव्हा त्यात तरुणांनी, वृद्धांनी, स्त्रियांनी, पुरुषांनी भाग घेतला होता. त्यावेळी तर त्यांना कदाचित कल्पनाही नसेल की इतक्या लवकर स्वातंत्र्य मिळेल आणि आपण केलेल्या त्यागाच्या मोबदल्यात आपल्याला बरेच काही मिळू शकेल अशी लालूचही त्यांच्या मनात निर्माण झाली नव्हती. परंतु आज तर अगदी याउलट सुरू आहे. हे अगदी लज्जाजनक आहे. शासनयंत्रणेत थोडीशी जरी आपल्याला

जागा मिळाली तर आपण ते सद्भाग्य समजतो. मंत्रिपदासाठी तर आपण अधीर झालेले असतो. अथवा जे मंत्री झालेले असतात त्यांचा ते हेवाही करत असतात. मी हेसुद्धा कबूल केले पाहिजे की इंग्रजांचे शासन असताना त्याच्या राज्यकारभारातील किती गोष्टीवर आपण टीका करत होतो, परंतु आज आपण त्यांची नक्कल करत आहो. खरे म्हणजे आपण स्वतःहोऊन जो त्याग केला होता, जे तप केले होते ते सर्व या अमूल्य स्वातंत्र्याच्या आध्यात्मिक सिद्धीचा पाया म्हणूनच रचला होता हे आपण विसरायला नको. हे जर आपण विसरलो तर आपले काय होईल हे सांगता येत नाही.”

विलायतेत जाण्यासंबंधी . . . ना बापूजी म्हणाले, “मला मध्ये पडायची इच्छा नाही.नियमानुसार जे असेल तेच केले पाहिजे.”

काश्मीरचे प्रकरणसुद्धा खूप बिघडले आहे. पतियाळाहून लष्कर पाठवण्याच्या गोष्टी सुरू आहेत. जुनागढसुद्धा चोवीस तासात हातात येऊ शकते, परंतु आता काय होते ते खरे.

जिनासाहेबांचे आजचे ‘ईद मुबारक’संबंधीचे निवेदन अतिशय वाईट आहे.

“उद्या ईद असल्यामुळे मुसलमानांना इदगाहमध्ये बेधडक जाता येईल अशी व्यवस्था असली पाहिजे. नाही तर जगात आपली बदनामी होईल.”

. . . ला बापूजी म्हणाले,

आजकाल काँग्रेसमध्ये असंतोष गोळा होतांना दिसतो आहे, आणि त्याचा शासनयंत्रणेवरही प्रभाव पडतो आहे. बापूजी म्हणाले, “ईश्वराने प्रत्येक माणसाला समानबुद्धी दिलेली नाही. परंतु दांभिकपणा किती तरी वाढला आहे. ही गोष्ट मला बोचते. . . ची ही एकच गोष्ट मला खुपते. वृथाभिमान नसावा. माझे म्हणणे आहे की माणूस जर तलवारीची पूजा करणारा असेल तर त्याने तसे उघड उघड सांगायला पाहिजे. परंतु मनातून तलवारीची पूजा करायची आणि बाहेरून अहिंसेचा देखावा करणारी अहिंसा ही दुबळ्यांची

अहिंसा असते. परंतु आज तर मी माझा पराभव कबूल करायलाच पाहिजे. मला हेसुद्धा माहीत आहे की आज माझा आवाज कोणालाही ऐकू येत नाही. आज मी कोणालाही आवडत नाही. परंतु मी एकटा जरी असलो तरी मी दृढपणे म्हणून की हिंदू-मुसलमान ऐक्यातच देशहित आहे. आणि एखाद्या जमातीतील काही थोड्याशा लोकांनी जर अपकृत्य केले असेल तर तेवढ्याकरिता त्या संपूर्ण जमातीकडे तुच्छतेने पाहणे योग्य नसते. मुस्लिम लीगने आज मला, हिंदुस्थानींना आणि शासन करणारांना शिव्या देण्यात काहीही शिल्लक ठेवलेली नाही. असे असतानासुद्धा जर आपण त्यांचे खरे मित्र झालो आणि प्रेमाने त्यांची सेवा केली आणि त्यांनी जरी एकेका हिंदूला मारले तरीही आपण जर आपल्या मनात किंचितही वैरभावना ठेवली नाही - शेकडोत असा एखादा जरी हिंदू निघाला तर पाकिस्तान केवळ पाकच होणार नाही तर त्याचे आपोआप दफन होईल. काँग्रेसने तीस वर्षे अहिंसेकरिता जी तपश्चर्या केली ती जर आपण अकस्मात लुप्त होऊ दिली तर ते आज दगडावर पाणी टाकण्यासारखे होईल.”

सकाळपासून बापूजींच्या लेखनातून म्हणा की बोलण्यातून हा एकच ध्वनी ऐकू येतो. आणि आज ते एकाकी असल्यामुळे तर अजूनच दृढ आहेत. आणि आतापर्यंतची अहिंसा ही भेकडांची होती असे त्यांना वाटते.

तीन वाजता साम्यवादी भेटायला आले. त्यांच्याबरोबर झालेली चर्चासुद्धा आजचे बापूजींचे लेखन आणि त्यासंबंधी बापूजी जे बोलत होते त्याच्या सारासारखीच होती. परंतु साम्यवादी थोडे काही म्हणत नाहीत तोच बापूजी म्हणाले,

“साम्यवाद्यांच्या हातात एक धंदा आला आहे. दैनंदिन जीवनात साम्यवादाप्रमाणे चालत असेल असा माणूस मोठ्या मुश्किलीने हजारात एखादाच सापडेल. जिथे कुठे भांडणतंटा शोधायचा आणि लोकांना उत्तेजित करायचे, त्यांना संप करायला लावणे याला साम्यवादी आपला धर्म आणि सर्वोच्च कर्तव्य

समजतात. परंतु या संपांमुळे आणि उत्तेजनांमुळे अखेरीस कोणाचे नुकसान होते हे ते पाहत नाहीत. अर्धवट ज्ञान फार वाईट गोष्ट आहे. एक तर व्यक्तीला पूर्ण ज्ञान असले पाहिजे वा मुळीच नसावे. यामुळेच आज ‘वादांचे’ भाडण सुरू आहे आणि मी अमुक ‘वादी’ आहे याचा आपल्याला अभिमान वाटत असतो आणि असे असणे ही फॅशन झाली आहे. आणि त्यातही हे लोक रशियाकडून ज्ञान व मार्गदर्शन घेत आहेत. मला तरी आमच्या या साम्यवाद्यांची परिस्थिती दयनीय वाटते. मी लाजिरवाणी म्हणत नाही तर दयनीय म्हणतो आहे कारण माझ्या मते ते लोक ‘बिचारे’ आहेत. यात त्यांचा काही दोष नाही कारण गुलामगिरीमुळे आम्ही त्यांना पूर्ण ज्ञान मिळवण्याची संधीच दिली नाही. आणि जसे स्वातंत्र्य मिळाले तशी प्रत्येकाला पुढे जाण्याची संधी मिळाली आणि तिही इतकी की आज १६ वर्षांचा मुलगा अथवा मुलगीही ‘वादी’ बनून पुढारी होऊन जातात व मग इंग्रजांनी फुटीचा जो वारसा आपल्याकरिता सोडला त्याला हे ‘वादी’ फुंकर घालू लागतात. अखेरीस ही आग त्यांच्याही नियंत्रणात राहत नाही. वास्तविक पाहता देशातील अडाणी जनतेकरिता काय चांगले आहे याचा विचार करून आपण कामाला लागलो पाहिजे. उदाहरणार्थ आपल्याला अन्नधान्याची गरज असल्यामुळे देशातील नवयुवक शेतीचे ज्ञान घेऊन अधिक धान्योत्पादनाच्या सेवाकार्यात लागले तर कोणाला भांडण करण्याकरिता वेळच उरणार नाही आणि देशही समृद्ध होईल.”

बाकी तर बापूजींचे नित्यकर्म तर ठरल्याप्रमाणे नियमितपणे सुरू आहेत. आजची प्रार्थना येथील तुरुंगात झाली.

येथील तुरुंगात तीन हजारच्या वर कैदी आहेत. यामुळे कैदीसुद्धा खूप खुश झाले. कैद्यांना पाहून बापूजीसुद्धा खूप खुश झाले.

बापूजी तर अशा तुरुंगात किती तरी वेळा जाऊन आलेले आहेत. परंतु स्वातंत्र्यानंतर आणि हिंदुस्थानच्या राजधानीच्या शहरातील तुरुंगात अशा प्रकारे जाण्याच्या बापूंचा हा पहिलाच प्रसंग होता. या प्रसंगाचे हे वैशिष्ट्य होते.

प्रवचनात बापूजी म्हणाले,

“तुमच्याबरोबर प्रार्थना करण्याची मला संधी मिळाली याचा मला फार आनंद होतो. मी स्वतःसुद्धा एक जुनापुराणा कैदी आहे. दक्षिण आफ्रिकेत आणि इथेही मी अनेकदा तुरुंगात गेलो आहे. दक्षिण आफ्रिकेत तर तीन जमातींचे कैदी होते. हिंदुस्थानी, हबशी आणि युरोपीय. आणि या तिघांनाही वेगवेगळ्या ठिकाणी ठेवत असत. परंतु जी गर्दी असायची ती हिंदुस्थानी आणि हबशी कैद्यांची. तुरुंगातील नियमसुद्धा फार कडक होते. तिथे राजकीय आणि बिगर राजकीय असा भेद नव्हता. ते सर्व शासनाचे गुन्हेगार तर होतेच ना? परंतु इथे असा भेद करण्यात येतो. इथे अ, ब, आणि क असे वर्ग करण्यात आले आहेत. आणि त्यातील जे उच्च वर्गातील असतील त्यांना अ वर्गात ठेवण्यात येते. आणि त्यापेक्षा खालच्यांना ब वर्गात आणि त्याहून खालच्यांना क वर्गात ठेवण्यात येते. परंतु मला असा वर्गभेद मान्य नाही.

“परंतु गुन्हा करणे हा एक प्रकारचा मानसिक रोगच असल्यामुळे आता स्वतंत्र हिंदुस्थानात आपल्या तुरुंगांना रुग्णालयाचे रूप आले पाहिजे. गुन्हा करण्याची कोणाला हौस नसते. इथे असलेल्या कैद्यांसंबंधी अधिकाऱ्यांचे आणि मोठ्या अधिकाऱ्यांचे हेच धोरण असले पाहिजे. अशा प्रकारे रुग्णालयात ज्याप्रमाणे आज्ञांकरिता परिचारिका आणि डॉक्टर असतात त्याचप्रमाणे. कैद्यांना असेच वाटायला पाहिजे की येथील अंमलदार मित्र वा वडील वा आमच्याबद्दल शुभेच्छा ठेवणारे आमचे हितचिंतक आहेत. आणि ज्या कैद्याने जो अपराध केला असेल

त्याला त्या प्रकारचे शिक्षण देऊन आणि संस्कार करून त्याला असा माणूस बनवायला पाहिजे की तुरुंगाबाहेर आल्यानंतर हा नवीन जन्म घेऊन तर आला नाही ना असे बाहेरील लोकांना वाटायला पाहिजे. अशा प्रकारे मानवतेची भावना रुजवण्याचे शिक्षण आपण द्यायला पाहिजे.

“एक जुन्या कैदी म्हणून आलेल्या अनुभवामुळे माझ्या कैदी बंधुभगिनींना माझा सल्ला आहे की तुम्ही तुरुंगाच्या नियमकायद्याचे समजून उमजून पालन करणारे आदर्श कैदी व्हा. जे कोणते काम तुमच्यावर सोपवण्यात येईल ते प्रामाणिकपणे करा. उदाहरणार्थ तुम्ही स्वतःच तुमचा स्वयंपाक करत असता. याकरिता तुमच्यावर जेव्हा डाळ वा एखादे दुसरे धान्य सोपवण्यात येते तेव्हा तुम्ही ते इतके चांगले निवडा की त्यात एक लहानसा खडासुद्धा राहायला नको. आणि मी तर असे समजतो की हा तुमचा तुरुंग तुमच्याकरिता तुरुंग नसून शाळाच आहे. इथे जर तुम्ही सगळे शिकाल तर तुम्ही जेव्हा बाहेर जाल तेव्हा उत्तम माणूस व्हाल.

“इथे तुमच्या या तुरुंगात हिंदू, मुसलमान, शीख वगैरे सगळ्या जातिधर्माची माणसे आहेत. यामुळे इथे माझी जी मुसलमान भावंडे आहेत त्यांना मी ‘ईद मुबारक’ देऊ इच्छितो आणि खुदा तुम्हांला सत्याच्या मार्गावर नेवो अशी मी त्याला प्रार्थना करतो. तुम्ही सर्वांनी परस्पराशी अशा प्रकारे ऐक्य स्थापित करा की तुम्ही जर बाहेर गेला आणि तिथे जर सांप्रदायिक उन्मादाच्या रोगाचा स्फोट झालेला दिसला तर तो तुम्हालाच नियंत्रणात आणता आला पाहिजे. इथे जर मुसलमानेतर बंधू असतील तर त्यांनी मुसलमानांना उद्या ‘ईद मुबारक’चा सलाम पाठवावा अशी मी त्यांना विनंती करतो.”

तुरुंगात बापूजींनी एक आंब्याचे रोप लावले. तिथून आम्ही ६.२० वाजता परत आलो. आल्यानंतर कृपलानीजींबरोबर चर्चा झाली. पाचेक मिनिटांकरिता सर

दातारसिंगजी आले आणि काश्मीरविषयी चर्चा करून गेले. माऊंटबॅटनसाहेब कौशल्याने आणि एकनिष्ठेने काम करत असूनही काश्मीर प्रकरणाने आजकाल सर्वाना काळजीत टाकले आहे. जिनासाहेब कोणतीही चूक कबूल करायला तयार नाहीत. रात्री गोपू आला. बापूजी गोपूबरोबर पाचेक मिनिट खेळले. ९.१५ ला व्यायाम करून बापूजींची झोपायची तयारी.

झोपण्यापूर्वी शहीदसाहेब आले. बापूजींनी त्यांना काश्मीरबद्दल समजावून सांगितले. बापूजी म्हणाले, “तुम्हाला जर खरोखर संघराज्याची सेवा करायची असेल तर जिनासाहेबांनी तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे वर्तमानपत्रांमधून लेखी निवेदन काढून पाकिस्तानचे धोरण जाहीर केले पाहिजे.” परंतु सुन्हावर्दीसाहेब तर चलाख माणूस आहेत. यामुळे ते ‘हो’ तर म्हणतील, परंतु काही करतील असे वाटत नाही. आणि बापूजींनी त्यांना असेसुद्धा स्पष्टपणे सांगितले की ”इथे तुमच्यावर एकाही पुढाऱ्याचा विश्वास बसत नव्हता. असे असले तरी तुम्ही माझ्या प्रामाणिक मित्रांप्रमाणे राहायला पाहिजे.”

डॉ. जीवराजभाई महेता आले. यामुळे सुन्हावर्दीसाहेबांनी मोठ्या मुश्किलीने आपले बोलणे संपवले. तसे झाले नसते अजून १२ वाजेपर्यंत उठले नसते. परंतु आज बापूजींनी त्यांना सर्व काही स्पष्टपणे सांगितले.

आज बापूजी फार गंभीर आहेत. दिल्लीतसुद्धा परत अशांतता निर्माण होण्याची चाहूल लागू लागली आहे. काय होते ते खरे ...

नवी दिल्ली,

२६ ऑक्टोबर १९४७

साडेतीन वाजता बापूजी झोपले. बापूजींना आधीच जाग आली. प्रार्थनेआधी सुन्हावर्दीसाहेबांसंबंधी बोलताना बापूजी म्हणाले,

“आता यांना झटकून सोडून देणे मला योग्य वाटत नाही. मला माहीत आहे की हे ना तर पाकिस्तानकरिता उपयोगी आहेत ना हिंदुस्थानकरिता. चलाख माणूस आहेत. त्यांनी ठरवले तर ते हिंदुस्थानकरिता उपयोगी होऊ शकतात. परंतु अशी यांची वृत्ती दिसत नाही. परंतु मी तर गुणांचा पुजारी आहे. मग एकदम मी ही पूजा कसा सोडून देऊ? यामुळे मी तर ही पूजा शेवटपर्यंत करत राहीन.”

डॉ. महेतासुद्धा लियाकतअलीसाहेबांना भेटून आले होते. त्यांच्या बोलण्यावरून पाकिस्तान काही करील अशी शक्यता वाट नाही. फिरत असताना डॉ. दिनशांबरोबर गोष्टी झाल्या. बापूजी फिरत असताना काही गोष्टींसंबंधात म्हणाले -

“सत्याचा आवाज कोणी अवरुद्ध करू शकणार नाही. ज्या माणसाच्या रंधारंध्रामधून सत्यरूपी रक्त वाहत असेल तर त्याला कोणी काळोख्या रात्री अडवू शकेल असे मला वाटत नाही. आज तर वातावरण विषारी झाले आहे. वर्तमानपत्रांमध्ये तर तऱ्हेतऱ्हेच्या अफवा प्रकाशित होत असतात. आणि लोकही वर्तमानपत्रांना वेदवाक्य समजून चालत असतात. यामुळे भीतीचे वातावरण पसरले आहे आणि हिंदू आणि मुसलमान माणुसकी विसरून एकमेकांशी जंगली जनावरांप्रमाणे क्रूरपणाचे वर्तन करत असतात. माणूस जर माणसाला शोभेल असे वर्तन करील तरच यातून त्याचा उद्धार होऊ शकेल. हिंदू अथवा मुसलमान यातून कोणताही एक पक्ष जर माझा आवाज ऐकेल तर आजच शांततेचा चमत्कार होऊ शकतो. वैराचा बदला घेतला नाही तर वैरी थकून जातो आणि ईश्वर त्याचा मदतनीस होतो.”

मालीश सुरू असताना बापूजी ठरल्याप्रमाणे बंगालीचा पाठ करत असतात. बंगालीचा पाठ करता करता थोडा वेळ त्यांचा डोळा लागला. आंधोळ झाल्यानंतर आज ईद असल्यामुळे मौलवी आले होते. बापूजींनी सर्वांना ईद मुबारकच्या शुभेच्छा देऊन त्यांना सलाम केला. त्या बांधवांना बापूजी म्हणाले,

“अहिंसेची परीक्षा नेहमीच हिंसेच्या माध्यमातून होत असते. दयेची परीक्षा निर्दयतेतून होते. सत्याची परीक्षा असत्यासमोर होत असते. प्रेमाची परीक्षा शत्रुत्वाच्या आणि द्वेषाच्या वातावरणात होत असते. हा माझा लिद्धांत नाही. अनादी काळापासूनचा वैदिक सिद्धांत आहे. एक आणि एक यांची बेरीज दोन होते हे जर तुम्हांला कळू शकत असेल तर आजच्या पवित्र दिवशी मी तुम्हांला सांगेन की खुनाचा बदल खून करून नाही तर आपले स्वतःचे बलीदान करून जर घेतला तर संपूर्ण इतिहासच बदलून जाईल. येशू ख्रिस्त मरता मरताही म्हणाला होता की हे ईश्वरा, जे मला सूळावर चढवत आहेत त्यांना तू क्षमा करशील. या सीमेपर्यंत आपली अहिंसा पोहोचलेली नाही हे मला माहीत आहे. परंतु मी माझ्यापर्यंत जरी ही अहिंसा नेऊ शकलो तरी मी ती ईश्वराची असीम कृपा समजेन. मला कोणी मारायला आला तर दररोजप्रमाणे मी हीच प्रार्थना करेन की ‘ईश्वर, अल्ला तेरो नाम, सबको सन्मती दे भगवान.’ या धूनचा इतिहाससुद्धा चांगल्या प्रकारे समजून घेतला पाहिजे. नोआखालीत मी जेव्हा पदयात्रा करत होतो तेव्हा माझ्याबरोबर एकटी मनुच होती. आणि हिने एका गावात अकल्पितपणे ही धून सुरू केली. ही पोरगी कवी झाली की काय असे वाटून मलाही नवल वाटले. पण विचारल्यानंतर कळले की पोरबंदरमध्ये ही पोरगी सुदामपुरीच्या मंदिरात कथा ऐकायला जात असे. त्या वेळी हिचे वय आठदहा वर्ष होते. कथा संपल्यानंतर जो कथाकार ब्राह्मण होता तो ही धून गायला लावत असे. आणि तेव्हा तर या हरिकथेत हिंदू, मुसलमान, पारसी

सगळेच येत असत. ते दिवस कसे होते आणि आजचे दिवस कसे आहेत? परंतु इतक्या वर्षांनंतर ईश्वराने या पोरीला त्या धूनची आठवण करून दिली आणि मला ती फार आवडली. शब्द अतिशय गोड आणि भावाभिव्यक्ती करणारे आहेत. इथे दररोज हीच धून म्हणायला सांगितले आहे. परंतु ही केवळ पोपटपंची होऊ नये असे प्रभूला माझे सांगणे आहे. परंतु मी एकटा जरी हे आचरणात उतरवू शकलो तरी ते माझ्याकरिता पुरेसे असेल. यामुळे ईश्वराला तर माझी एकच प्रार्थना आहे की कोणी मला मारायला जरी आला तरीसुद्धा तू त्याला सन्मती दे. गांधी तुमचा खरा सेवक आहे असे जर तुम्हाला वाटत असेल तर तुम्हांलासुद्धा मी हीच प्रार्थना करतो आणि ईश्वराने मला माफ करावे आणि उदार होण्याची शक्ती द्यावी.”

१२ वाजता लेडी माऊंटबॅटन आल्या आणि थोडा वेळ बसून गेल्या. काश्मीरचा प्रश्न चर्चेत होता. परंतु लेडी माऊंटबॅटन तर निर्वासित भगिनींमध्ये खूप काम करत आहेत. १.२० वाजता पडल्या पडल्या बापूजींनी सुहावर्दीसाहेबांबरोबर गोष्टी केल्या आणि १० मिनिट एक डुलकी घेतली. १.५५ वाजता जागे झाले. २.४५ ला मौलानासाहेब आले. बापूजींनी त्यांना ईद मुबारक देऊन सलाम केला. मौलाना साहेबांनीसुद्धा सलाम केला आणि शुभेच्छांचा स्वीकार केला. स्वामी अव्यक्तानंदांबरोबर दोन परदेशी बंधू आले होते. आणि त्यांच्याबरोबर रामकृष्ण मिशनचे लोकही आले होते. त्यांच्याशी बोलत असताना बापूजी म्हणाले,

“इतक्या वर्षांच्या मेहनतीवर पाणी तर फिरणारच नाही. अहिंसेत अप्रगट शक्ती तर भरलेली आहेच. परंतु तिच्या संपूर्ण सौंदर्याचे दर्शन अजून घडलेले नाही. आज लोकांसमोर कोणताही कार्यक्रम नसल्यामुळे ते तिथेच थांबले आहेत. यामुळे अहिंसेचे संपूर्ण दर्शन करायचे असेल तर रचनात्मक कार्यातील १८ मुद्द्यांचा अवलंब केला पाहिजे. परंतु

रचनात्मक कार्यक्रमासंबंधीचा उत्साह ओसरला आहे. यामुळे ही परिस्थिती निर्माण झाली आहे. भगिनींची अब्रू घेतली जाईल अशा स्वराज्याची कल्पना मी केली नव्हती.

प्रश्न - भगिनीच्या अब्रूचे रक्षण कशा प्रकारे करता येईल? तुम्ही तर शस्त्र चालवायला मनाई केली आहे?

बापूजी - भगिनींना जर कोणी त्रास देत असेल आणि तुम्ही जर ते पाहत असाल तर तुम्ही मरण जरी आले तरी त्याचे रक्षण केले पाहिजे. असे करणे तुमचे कर्तव्य आहे.

एक गोष्ट सांगत बापूजी म्हणाले, “शिबी राजाची अतिशय दयाळू माणूस होते. त्यांची परीक्षा घेण्याची परमेश्वराची इच्छा झाली. एकाने पारव्याचे रूप घेतले आणि एकाने पारध्याचे. पारवा उडता उडता शिबी राज्याच्या मांडीवर पडला. पारधी आला आणि म्हणाला, ‘हा पारवा माझा आहे. तो मला परत करा.’ राजा म्हणाला, ‘हा मला शरण आला आहे, मी तो तुला कसा देऊ?’ अखेरीस तो पारधी म्हणाला, ‘असे असेल तर मग तुम्ही याच्याऐवजी याच्या वजनाइतके तुमच्या शरीराचे मांस मला द्या.’ राजाने पारव्याला एका पारड्यात ठेवले आणि आपल्या मांडीचे मांस कापून ते दुसऱ्या पारड्यात ठेवले. पण पारवा असलेले पारडे काही वर जाईना. अखीस राजाने पूर्ण पाय कापून त्या पारड्यात टाकला. तरी पण ते पारव्याच्या वजनाइतके काही भरेना. अखेरीस राजा स्वतःच त्या पारड्यात बसला. अशा प्रकारच्या अहिंसेचे दाखले तर पुराणात किती तरी पडले आहेत. इतक्या पराकोटीला जेव्हा आपली अहिंसा पोहोचेल तेव्हाच भगिनींचे रक्षण होऊ शकेल. परंतु तुम्ही असे म्हणू शकाल की आम्ही अहिंसेचे व्रत घेतलेले असल्यामुळे आम्ही भगिनींची अब्रू वाचवू शकलो नाही. तर मग अशा दुर्बलांच्या अहिंसेपेक्षा मी तर हिंसा पसंत करीन असेच मी म्हणेन. अहिंसा कधीही भित्र्या माणसाची नसते. परंतु तुम्ही जर हिंसेच्या आधाराने का होईना भगिनींची अब्रू वाचवू शकत असाल तर मी त्यावर आक्षेप घेणार नाही.”

रतलामच्या हरिजन सेवासंघाच्या सचिवाची तार आली आहे की “तेथील महाराजांनी जबाबदार शासनपद्धती सुरू करायचे ठरवले आहे. तेथील राजा रयतेचा विश्वस्त होऊन राहणार आहे आणि तेथील मंदिरे सर्वाकरिता उघडण्यात आली आहेत. तसेच राजा, सर्वसामान्य रयत आणि हरिजन हे सर्व मिळून मंदिरात गेले होते.”

ही तार प्रार्थनेत जाहीर करण्याकरिता बापूजींनी सोबत घेतली.

एका मुसलमानबंधूने पत्र लिहिले होते की दसऱ्याच्या दिवशी राम आणि रावणाचे पुतळे तयार करून त्यांचा नाश करण्याचा विधी करण्यात येत असतो. असे करणारे तुमचे अनुयायी आहेत असेही त्यांनी लिहिले होते.

बापूजी म्हणाले -

“मी स्वतःच माझा अनुयायी असेन तर वेगळी गोष्ट आहे. पण इतरही कोणी माझा अनुयायी आहे असा दावा मी कधीही केलेला नाही. आणि माझा अनुयायी कोण आहे तेसुद्धा मला माहीत नाही. माणसाचे मन ओळखणारा तर एक ईश्वरच आहे. आणि केवळ त्यालाच माहीत असते की कोण रावण आहे आणि कोण नाही. प्रत्येक माणूस जर राम होऊन बसेल तर रावण कोण राहील? यामुळे जो पूर्ण नाही त्याने इतर कोणीही पूर्ण नाही असे समजू नये. यामुळे हिंदूंनी मुसलमानांना आणि मुसलमानांनी हिंदूंना पापी समजून त्यांना शिक्षा करण्याकरिता त्यांच्यावर हात उगारणे हा तर अधर्मही आहे आणि भ्याडपणाही आहे. आणि असे केल्याने दोन्ही धर्मांचा समूळ नाश होईल. काश्मीरमधील बातम्या दुःखद आहेत. काश्मीरला बळजबरीने पाकिस्तानशी जोडण्यात येऊ नये. अरे! काश्मीर तर काय हैदराबादला वा काठेवाडमधील लहानशा जुनागढलासुद्धा बळजबरीने कोणत्याही राज्याला जोडता येणार नाही. ना पाकिस्तानशी ना हिंदुस्थानशी. मग तुम्ही विचारू शकाल की ही समस्या का निर्माण झाली? अतिशय नम्रपणे मी राजांना दोन शब्द

सांगू इच्छितो. हिंदुस्थानमधून आता ब्रिटिश सत्ता निघून गेलेली असल्यामुळे खरे म्हणजे आता कोणीही राजा राहिलेला नाही. यामुळे प्रजा स्वेच्छेने ज्याला ठरवील तोच या पदाचा अधिकारी होईल. हा नियम सगळ्याच रजवाड्यांना लागू आहे.

“कलकत्त्यात बकरी ईदचा सण अगदी शांतपणे पार पडला असे वृत्त आले आहे. मी तिथे असताना ज्या शांतिसेनेची स्थापना करण्यात आली होती तिनेच हे सर्व काम केले आहे.

“आज ईद असल्यामुळे माझ्याकडे पुष्कळ मुसलमान बंधू आले. परंतु अजूनही एकदुसऱ्याबद्दल अविश्वासाची भावना आढळून येत असल्यामुळे मी त्यांना अतिशय जड अंतःकरणाने ‘ईद मुबारक’ देऊ शकलो.

“इथे येण्यापूर्वी रतलामहून आलेली एक आनंदाची तार माझ्या हाती पडली. तेथील महाराजांनी प्रजेचे विश्वस्त म्हणूनच जगायचे ठरवले आहे. आणि महाराजांबरोबर सर्व हरिजन आणि हरिजनेतरही मंदिरात गेले.

“माझी तर दृढ मान्यता आहे की हिंदू धर्माला जर जिवंत ठेवायचे असेल तर आता आपण आपल्या रंधारंध्रात जी अस्पृश्यता रुजलेली आहे ती काढून टाकली पाहिजे. ईश्वरासमोर तर आपण सर्व सारखेच आहो. आपण जो धर्म मानतो तो जर दुसरा कोणी मानत नसेल म्हणून आपण जर त्याचा तिरस्कार करणार असू तर तो ईश्वरासमोरील आणि मानवतेसमोरील अपराध होईल.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. लीलावतीबहेन मुंशींबरोबर पाचेक मिनिट असतील तेवढ्यात सुन्हावर्दीसाहेब आले. पाऊणेक तास बसले. त्यांच्याबरोबर बापूजी इतका वेळ बसले ही तर त्यांच्या उदारपणाची पराकाष्ठाच झाली. परंतु सुशीलाबहेनने त्यांना उठवले. त्या म्हणाल्या की बापूजींना खूप काम आहे आणि गोष्टी करायलासुद्धा काही मर्यादा असली पाहिजे. झाड गोड आहे म्हणून त्याची मुळे कापू नये. ते मोठ्या मुश्किलीने उठले.

त्याच्या बोलण्याला पूर्णविरामच येत नव्हता, आणि बापूजी मध्येच काही बोलायला जायचे तर ते दुसराच विषय काढायचे. त्यामुळे पहिला मुद्दा अर्धवट राहून जायचा. असा चाणक्ष माणूस आहे. आज तर बापूजींना झोपता झोपता दहा वाजून गेले. 'हरिजन'चे काम बरेच खोळंबून राहिले आहे.

थंडीसुद्धा वाढत चालली आहे. बापूजीने पाय दुखत आहेत. यामुळे गरम पाण्यात थोडीशी मोहरी टाकून त्यात बुडवून ठेवले. बाकी बापूजींचे जेवण, कताई, मालीश, माती वगैरे नित्यक्रम ठरल्याप्रमाणे सुरू असतो.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२७ ऑक्टोबर १९४७

नियमाप्रमाणे प्रार्थना वगैरे सर्व कार्यक्रम झाले. आज मौनवार आहे. यामुळे सर्व काही शांत शांत वाटते आहे. बापूजींनी प्रार्थनेनंतर टपाल पाहिला. फिरत असताना शहीदसाहेब बरोबर होते. ते कराची आणि लाहोर येथे गेले होते. तेथील हकिगत सांगत होते. बापूजींनी चिठ्ठीवर उत्तर देत लिहिले,

“अखेरीस पाकिस्तानला काय करायचे आहे हेच मला कळत नाही. हिंदूंना त्याला वसू द्यायचे आहे की नाही? जोपर्यंत आचरणातून हे स्पष्टपणे दिसत नाही तोपर्यंत सर्व बेकार आहे असे समजा. कागदावरील ज्या योजना कागदावरच पडून राहत असतात त्यांना कौडीचीही किंमत नसते. विद्वत्तेने भरलेल्या अनेक वाक्यांनी योजना लिहून घेता येऊ शकते. योजना म्हणजे काही साहित्यातील एखादे पुस्तक नाही. ती तर निर्दोष मानवतेच्या जीवनमरणाची समस्या असते. यात जर तुम्ही काही करू शकत असाल तर तुम्ही मुसलमानांची फार मोठी सेवा केली असे म्हणता येईल. सरहद्दीवर किती भयंकरता सुरू आहे ! बंगाल, पंजाब आणि सिंधमध्ये हिंदू सुरक्षित नाहीत. तुमच्या वचनांना तेव्हाच किंमत असेल जेव्हा तुम्ही त्यांचे पालन कराल. माझा तर दावा आहे की हिंदुस्थान जरी मुसलमानांनी भरून गेला तरी येथील सरकारने मुसलमानांच्या रक्षणाकरिता जे काही केले आहे ते नोंद घेण्यासारखे आहे. सरकार गाफील तर मुळीच नाही. आपण जर पाहिले तर नेहरू सरकार एका लहान मुलालासुद्धा संरक्षण देण्याकरिता तयार असल्याचे आपल्याला आढळेल. आज सरदार म्हणा की नेहरू अकाली वृद्ध झाले आहेत. त्यांच्या खाण्यापिण्याबद्दल, झोपण्याबद्दल काहीही सांगता येत नाही. सरदार किती भयंकर आजाराने ग्रस्त आहेत हे तुम्हांला माहीत आहे? ते मलाच माहीत आहे. परंतु तुमचा आत्मा जड झालेला असल्यामुळे तुमच्याजवळ तर त्याची मोजदादही नाही. पाकिस्तान

सरकारच्या कोणत्या योजना आहेत ते तर मला माहीत नाही आणि त्यांची वाट तरी कशाकरिता पाहायची? मी तर श्रद्धाळू माणूस आहे. आणि ईश्वरावर विसंबून असल्यामुळे शांत आहे? आज मौनवार असल्यामुळे शांततापूर्वक विचार करून मी काय आणि कुठे आहे यासंबंधी विचारमंथन करण्याचा हा दिवस आहे. ‘એક ડગલૂ પુરા થાય’ (एक पाऊल पुरे) या गुजराती वाक्यातून आवश्यक ते आश्वासन मिळते. पाकिस्तानमध्ये म्हणा की हिंदुस्थानात म्हणा ईश्वराला जर मला सेवा करू द्यायची नसेल तर काय सांगता येते? परंतु या दोन भावांमध्ये रक्तपात होण्याआधी ईश्वर मला उचलून घेईल अशी माझी श्रद्धा उत्तरोत्तर दृढतर होत चालली आहे. बाकी माझे मौन सुटेल तेव्हा. मला आता मालीश, आंधोळ वगैरे आटपायचे आहेत. मी व्यक्त केलेल्या विचारावर चांगला विचार करा. बंगाली लिहिण्याची इच्छा तर फार आहे, पण तुम्ही गुजरातीत लिहीत राहा. तोपर्यंत मी बेगालीत लिहिणे शिकून घेईन. तुमच्या खाण्यापिण्याची काही अडचण तर नाही ना? ही पोरगी तुमची नीट काळजी घेते की नाही? जमले तर रात्री गोष्टी करू.”

बापूजींनी इशान्याने शहीद साहेबांकरिता चहा, न्याहरी आणि इतर व्यवस्था करण्याची सूचना केली. पाय धूत असताना मी बापूजींना म्हणाले, “आज तुम्ही शहीद साहेबांना फार जोरदार सुनावले. परंतु हे काहीही करू शकण्यासारखे नाहीत. आणि मला तर शंका आहे की इथे आजूबाजूला जे काही सुरू आहे ते ते पाकिस्तानमध्ये कळवत असावे. तुमच्या खोलीत विविध प्रकारची जी चर्चा होते तिचा वास संपूर्ण बिरलाभवनात पसरल्याशिवाय राहू शकत नाही हे याचे कारण आहे.”

बापूजींनी लिहिले -

“आपण किंचित जरी खोटेपणा करत असू तर आपल्याला काही लपवावेसे वाटेल. सत्याग्रहीला सर्वांचीच सेवा करायची असल्यामुळे त्याच्या मनात लपवण्यासारखे काहीही नसते. तो लपवणार तरी काय? मला माहीत आहे की हे काही करण्यासारखे नाहीत. परंतु

माझा संदेश जिनासाहेबांपर्यंत पोहोचवतील तर खरे? आणि मी तर मन, वचन आणि कर्मने जितके हिंदूंवर प्रेम करतो तितकेच प्रेम मी मुसलमान, पारसी, यहूदी वा असे समज की संपूर्ण मानवजातीवर करत असल्यामुळे माझी फसवणूक करून ते काय मिळवतील?”

बापूजींचे कार्य दिवसेंदिवस जसजसे कठीण होत चालले आहे तसतसे ते स्वतः अधिकाधिक ईश्वराधीन होऊ लागले आहेत, दररौजच्या व्यवहारात ही गोष्ट भाग्यानेच लक्षात येते, पण मौनाच्या दिवशी बापूजी जेव्हा अशा प्रकारे लिहून गोष्टी करतात तेव्हा बापूजींच्या खऱ्या स्वरूपाचे दर्शन होते. बापूजींचे जेवण, कताई वगैरे सर्व नियमितपणे सुरू आहेत. भेटीकरिता येणारात विशेष असे कोणीही नाही. स्थानिक मुसलमानबंधूच होते. आणि हेच लोक तक्रार करत होते की मुसलमानांनी थकून पाकिस्तानमध्ये पळून जावे अशा प्रकारचे वर्तन सरकारी नोकर करत आहेत. सरकारचे असे धोरण मुळीच नाही असे बापूजींनी आज प्रार्थनाप्रवचनात सांगायचे ठरवले. आणि त्या दृष्टिकोनातून लगेच प्रार्थनाप्रवचन लिहूनही काढले.

“माझ्याकडे वारंवार अशा तक्रारी येत असतात की मुसलमान आपले घर सोडून निर्वासित छावणीत जातात आणि मग तिथून पायीपायी वा रेल्वेमार्गाने पाकिस्तानमध्ये पळून जातात. असे करताना ते अनेक युक्त्याप्रयुक्त्यांचा अवलंब करत असतात. आणि मी याचा विरोध करतो असे तक्रार करणारे सांगतात. तुम्हांला खऱ्या बातम्या मिळतच नाहीत. ते काहीही असले तरी सरकारचे हे धोरण नाही आणि तसे असूही शकत नाही याची मला पूर्णपणे खात्री आहे. असे असेल तरी कर्मचारी शासनाचे हुकूम पाळत नसल्याची शक्यता मात्र असू शकते खरे. लष्करी ‘अधिकारी’ वा त्या त्या खात्यातील ‘अधिकारी’ - हे शब्द आता काढून टाकले पाहिजे आणि त्यांना सेवक म्हणायला पाहिजे - हे सर्व असे लोक आहेत की

ज्यांच्यावर देशातील शांतता, सामजस्य आणि देशाचा उत्कर्ष घडवून आणण्याची जबाबदारी आहे. तेच जर सांप्रदायिक रंगाने रंगलेले असतील तर अंदाधुंदी पसरेल आणि समाज छिन्नविछिन्न होईल. तुम्ही जर असे कराल तर ईश्वर तुम्हांला कधीही माफ करणार नाही हे पक्के लक्षात ठेवा.

“मुसलमानांनी स्वतःचे घर सोडावे असा कोणताही लेखी हुकूम काढण्यात आलेला नाही. परंतु अनेकदा अंमलदारच आपल्या पोषाखात सज्ज होऊन जर तोंडी हुकूम देत असतील तर त्यामुळे घाबरून जाऊ नये. जनतेने लेखी हुकुमाची मागणी करावी. असे केल्याने असा काही कायदा अस्तित्वात आहे की नाही हे कळेल. असे मी एकाच देशाकरिता सांगून राहिलेलो नाही. पाकिस्तानमध्येही जर असे असेल आणि तोपर्यंत जर माझा आवाज पोहोचू शकत असेल तर तो पोहोचवण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा अशी माझी इच्छा आहे.

“असा कायदा नसतानाही बहुसंख्याक जमात असा कायदा असल्याप्रमाणे वागून जर अल्पसंख्याकांवर तो लादत असेल तर मी म्हणेन की असे वागणे म्हणजे ज्या फांदीवर आपण बसलो आहो तीच फांदी वरच्या बाजूने कापण्यासारखे होईल. अशाने आपली परिस्थिती काय होईल हे वेगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही. याच्या परिणामांची कल्पना करणेच चांगले. तुमचा समाज जर संयमाने वागणे शिकला नसेल आणि तुम्ही स्वतःवर नियंत्रण ठेवू शकत नसाल तर होणाऱ्या पतनातून परत उठणे अतिशय कठीण असेल.”

फिरत असताना राजकुमारीबहेनबरोबर गोष्टी केल्या. तेवढ्यात पंडितजी आले.

आज वादळसुद्धा होते. थोडीशी थेंबाथेंबी झाली, परंतु पाऊस काही आला नाही. पाऊस जर आला तर उघड्या आकाशाखाली असलेल्या निर्वासितांचे काय होईल अशी चिंता बापूजी आणि पंडितजी दोघेही करत होते.

‘हरिजन’करिताचे लेखन पाहिले. शहीदसाहेब आले आणि त्यांच्याबरोबरही गोष्टी झाल्या. बापूजींनी तर त्यांना एकच गोष्ट सांगितली - “कल्पना करा की आम्ही इथे जे धोरण अवलंबण्याकरिता सांगतो परंतु त्यावर जरी आम्ही अंमल करत नसू तरी पाकिस्तानाने जे धोरण अवलंबिले आहे त्या धोरणावर त्याने अंमल करून दाखवावे! आमच्या दोषांशी पाकिस्तानने स्पर्धा का करावी? असे असले तरी माझा दावा आहे की आमच्या नकळत वाटेल तितका गोंधळ जरी झालेला असेल तरी आमच्या डोळ्यासमोर आम्ही मुसलमानांचे कोणतेही नुकसान होऊ दिलेले नाही, आणि होऊ देणारही नाही असे मंत्र्यांनी मला खात्रीपूर्वक सांगितले आहे हे मी तुम्हाला सांगू इच्छितो, अर्थात माझ्या प्रामाणिकपणावर तुमचा विश्वास असेल तर.”

शहीद साहेबांचे बोलणे मोठ्या मुश्किलीने थांबले. ९.१५ नंतर बापूजींनी झोपायची तयारी केली.

नवी दिल्ली,

२८ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बंगाली पाठ केला. आता बापूजी (बंगाली) वाक्य तयार करून लिहीत होते. फिरत असताना निर्वासिताच्या छावणीत काम करणाऱ्या भगिनी आल्या. त्या भगिनींनी हिंसा, अहिंसेसंबंधी प्रश्न केला. बापूजी म्हणाले -

“हिंसेच्या वातावरणात अहिंसेचे अनुसरण करणाऱ्या माणसाला अडचणी तर सहन कराव्या लागणारच आहेत. आणि हिंसेच्या वातावरणात अहिंसक वर्तन करायचे असेल तर त्याकरिता किती तरी बहादुरीची आवश्यकता असते. अजून आपण तशा प्रकारच्या अहिंसेपर्यंत पोहोचू शकलेलो नाही. इंग्रज सरकारसमोर आपल्याला लढायचे होते आणि (अहिंसेशिवाय) इतर प्रकारे लढू शकण्याची परिस्थितीच नव्हती. यामुळे लोक मी दाखवलेल्या मार्गाने चालू लागले होते. परंतु लोक समजूनउमजून या मार्गाने चालून राहिलेले नव्हते. या अनुभवाची जाणीव मला आताच होऊ लागली आहे. यामुळेच मी म्हणत असतो की ती लाचारीची अहिंसा होती. यामुळेच आज मी हिला दुर्बलांचे शस्त्र म्हणून ओळखतो. अजून आपली मरायची तयारी नाही. मी स्वतःमध्ये तरी अशा प्रकारचे बहादुरीपूर्वक मरण स्वीकारू शकेल अशी अहिंसा विकसित करू शकलो आहे काय असा प्रश्न माझ्या मनात उभा राहत असतो. परंतु इतकी श्रद्धा मात्र कायम आहे की ईश्वर मला तावूनसुलाखून अतिशुद्ध करतो आहे. माझ्या अहिंसेचा मार्ग स्पष्ट आणि खरा आहे. बाकी तर गुजराती कवीने अगदी खरे सांगितले आहे की, ‘हरिनो भारग छे शूरानो, नहीं डायरनूं डाम जेने.’ ईश्वरी मार्ग शूरांकरिता आहे, भित्त्यांचा तिथे काहीही उपयोग नाही. तुम्ही ज्या छावणीत काम करत आहा ती क्रोधाने आणि चिडीने

भरलेली आहे. आपल्या मातृभूमीची आठवण होणे ही गोष्ट प्रत्येक बांधवाकरिता, बहिणीकरिता, मुलाकरिता स्वाभाविक आहे. तुमच्या मायाळू वर्तनाने त्यांच्यात तुम्ही ऐक्याचा संदेश जितका अधिक पसरवू शकत असाल तितका पसरवा. आणि ज्याला काम करायचे आहे, सेवा करायची आहे त्याच्याकरिता दिल्ली काय की मेरठ काय की काठेवाडमधील एखादे गाव काय सर्व सारखेच असले पाहिजे. त्याच्या मनात संपूर्ण हिंदुस्थान एकच असला पाहिजे. आणि सेवाकार्य केल्यानंतर त्याचे फळ मिळाले पाहिजे अशी आशा कशाकरिता? कोणाकडे? जो खरा सेवक असेल त्याने फळ मिळवण्याकरिता ईश्वराचीच प्रार्थना केली पाहिजे. आजकाल मला अशी अनेक पत्रे येतात की 'आम्ही अमुक अमुक आंदोलनात तुरुंगात गेलो होतो, आम्ही लाठीमार सहन केला होता. असे असूनही आमची काहीही किंमत नाही!' मी जेव्हा अशी पत्रे वाचतो तेव्हा एक देशवासी म्हणून मला लाज वाटते, आणि दुःखही होते. तेव्हा अशी पत्रे लिहिणारांनी आंदोलनात जो भाग घेतला होता तो माझ्यावर उपकार करण्याकरिता घेतला होता काय? अथवा आपला काही फायदा होईल अशा लालचीमुळे आंदोलनात भाग घेतला होता? आणि त्यांनी केलेल्या भव्य सेवेचा मोबदला काय मिळावा अशी त्यांची अपेक्षा असते? एखादे मोठे पद, हारतुरे, मानपान, मोटर, बंगला? हाच यांचा मोबदला!! आपला माणूस हा असा आहे. आणि आज इथे आपण पराकोटीच्या शत्रुत्वाच्या भावनेचे कठीण वातावरणात येऊन पडलो आहो. गरीब बिचारा पामर माणूस मूल्यवान सेवेचा मोबदला कसा काय देऊ शकेल? असा विचार केला तर या संघर्षातून आपण आपली सुटका करून घेतली पाहिजे. आज आपण चरखा विसरलो आहो. आवश्यकता पडली तर आपण दाखवण्यापुरते काततो. खादी घातली नाही तर कोणी प्रतिसाद देणार नाही असे वाटल्यामुळे अनिच्छेनेच दाखवण्यापुरते खादी

वापरावी लागत असते, ती भक्तिपूर्वक वापरायची नसते. अशा प्रकारे आपण जितका देखावा करू तितके आपण पाप करतो आहो असे समजा. आणि निसर्ग ते सहन करू शकत नाही. सध्या तर आपण ब्रिटिशांना अनुकूल होईल तेच करतो आहो. आपल्या स्वतंत्र बुद्धीने कोणताही नवीन मार्ग आपण शोधून काढत नाही. माझे चालले तर या दुःखी लोकांकरिता मोठमोठ्या राजभवनात ज्या मेजवान्या दिल्या जात आहेत त्या सर्व मी ताबडतोब बंद करून टाकीन. माझे चालले तर राज्यपालांच्या राहण्याकरिता मी सर्व सोयी असलेले एक साधेसुधे लहानसे घर देईन. परंतु अहिंसक मंत्र्यांच्या वा राज्यपालांच्या रक्षणाकरिता पोलीस पहाऱ्याची तरतूद मी कधीही करणार नाही. उदाहरणार्थ राजाजी महाराज्यपाल आहेत आणि त्यांच्या कुटुंबात पाचसात माणसे आहेत. यामुळे त्यांच्याकरिता मी तीनचार खोल्या, स्वयंपाकघर, स्नानघर, संडास, अंगण इतकी सगळी व्यवस्था असलेले घर देईन. परंतु प्रत्येक माणसाकरिता वेगवेगळ्या खोल्या घेण्याचा अधिकार तर तेव्हाच मिळेल जेव्हा हिंदुस्थानात आलेल्या निर्वासितांकरिता ही सगळी व्यवस्था असेल. स्वयंपाक आणि इतर कामकाजाकरिता जे भरपूर नोकरचाकर असतात ते मी बंद करीन. एखाददुसऱ्या नोकराची कदाचित आवश्यकता असू शकेल, परंतु बाकी घरातील लोकांनी आपल्या हाताने काम केले पाहिजे. अशा माणसाला फार दूर दूर जावे लागत असल्यामुळे एखादी मोटारही त्याला देता येईल. मी असे समजतो की हिंदुस्थानातील प्रत्येक मुख्यमंत्री अशा प्रकारच्या साधेपणाचा जर स्वेच्छेने स्वीकार करील, एक पवित्र कर्तव्य आणि धर्म म्हणून जर स्वीकार करील तर त्याचा प्रभाव संपूर्ण जगावर पडल्याशिवाय राहणार नाही आणि जनतेत अविचल विश्वासाची भावना निर्माण होईल. पण माझे ऐकतो कोण? आज माझ्या विचारांचा मी एकटा आहे. आणि म्हणून मी अशा गोष्टी करत असतो हे पुष्कळ लोकांना माहीत आहे.

म्हातारा झालो म्हणून बुद्धीही म्हातारी झाली. परंतु देशाचे आधारस्तंभ असलेल्या महाराज्यपालांनी वा मुख्यमंत्र्यांनी आलेशान बंगल्यातच राहायला पाहिजे, पहारेकरी असायलाच पाहिजे, निष्क्रिय का असेना सलाम करायला पट्टेवाला हजर असायलाच पाहिजे. आणि वाढपी असल्याशिवाय कसे चालेल? मला कळतच नाही की करोडो लोक घरदाराशिवाय आहेत, त्यांना अन्नवस्त्र मिळत नाही, त्यांच्यामुळे देशाची अब्रू जाते की महाराज्यपाल आणि मुख्यमंत्री साध्या घरात राहिल्यामुळे देशाची अब्रू जाते?”

जेवण ठराविक वेळी झाले. साडेदहा वाजता उन्हात गेले. थंडी खूप आहे. शहीद साहेब आले. त्यांच्याबरोबर आणि सुधीरभाईबरोबर बापूजींनी गोष्टी केल्या. आतापर्यंत प्रश्नांची चाळणी करणेच सुरू होते. १.२५वाजता माती घेऊन आराम केला. दुपारी २ वाजता अलिगढ विद्यापीठ विद्यार्थी संघाचे विद्यार्थी आणि सचिव इबादतयारखां आले होते. अलिगढ आणि इतरत्र सांप्रदायिक ऐक्याकरिता त्यांनी जे काही काम केले होते त्यासंबंधी चर्चा केली आणि हिंदूंच्या छावणीत जाण्याची परवानगी मागितली. तिथे जाऊन हिंदू बंधुभगिनींची सेवा करण्याची त्यांची इच्छा होती. ते म्हणाले की यासंबंधात तुम्ही आम्हांला मार्गदर्शन करा आणि आधी कोणत्या छावणीत जायचे ते सांगा.

बापूजी म्हणाले, ”हिंदू आणि शीख बंधुभगिनींची सेवा करण्याची तुमची इच्छा आहे ही गोष्ट मला फार आवडली. परंतु सध्या तुम्ही पैसा, वस्तूंच्या आधारे त्यांची सेवा करू शकत नाही. तुमची जर सेवा करण्याची इच्छा असेल आणि तुमची जर अशी मान्यता असेल की राज्याच्या फेरबदलात जमातीला वा धर्माला मध्ये आणू नये आणि निर्दोष जनतेवर अत्याचार करणे ही गोष्ट खुदाचा फार मोठा अपराध आहे तर माझा तुम्हांला सल्ला आहे की तुम्ही पाकिस्तानमध्ये जा आणि तेथील तुमच्या पुढाऱ्यांना विचारा की हिंदू आणि शिखांना पाकिस्तानमधून का जावे लागत आहे? आणि करार काय आहे? कराराचे

पालन होते की नाही? ते जर पालन करत नसतील तर त्याचे पालन होईल याकरिता प्रयत्न करा. तुमच्यामधील प्रेमाच्या आधाराने निर्वासितांना परत बोलावा आणि विश्वासाची भावना निर्माण करा. असे कराल तर अलिगढ विद्यापीठाची ख्याती इतिहासात सुवर्णाक्षरात कोरली जाईल आणि विद्यार्थीसंघाची जग पूजा करील. शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांची आणि तुम्ही तिथे जाऊन जी सेवा करू शकाल ती हिंदू छावणीत जाऊन करू शकणार नाही आणि तसा प्रभावही तिथे जाऊन पाडू शकणार नाही.”

दुपारनंतर ब्रह्मदेशाचे उच्चायुक्त आले. दहाएक मिनिट थांबले आणि बापूजींबद्दल ब्रह्मदेशातील जनतेला किती भक्ती वाटते ते सांगितले आणि आलेले स्वातंत्र्य आणि सद्यस्थिती यांबद्दल थोडक्यात चर्चा केली. बापूजी म्हणाले, “ब्रह्मदेशसुद्धा हिंदुस्थानसारखाच आहे. आणि रंगून शहराची तर मी हिंदुस्थानातील मद्रास, दिल्ली, कलकत्ता, कराची वगैरे शहरातच गणना करतो. एके काळी हे सर्व एक होते. तुमचा धर्मसुद्धा बौद्ध धर्म आहे. तोसुद्धा हिंदुस्थानातून गेला आहे. आणि एक अहिंसक सत्यनिष्ठ संत बुद्धदेवाचा संदेश ब्रह्मदेशातील ज्या जनतेला मिळाला आहे ती जनता हिंदुस्थानपासून वेगळी कशी राहू शकते ही गोष्टच मला कळू शकत नाही.”

ब्रह्मदेशाचे उच्चायुक्तसुद्धा खूप खुश झाले आणि बिरलाजींबरोबर चहा घेऊन गेले. गणेशदत्तजी आले होते. बापूजींना ते म्हणाले की आजकाल विनातिकीट रेल्वेने प्रवास करण्याचा जणू प्रघात खूप पडला आहे. यासंबंधी प्रार्थनाप्रवचनात काही बोलाल तर बरे होईल,

“स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आता करण्यासारखे काहीही राहिले नाही असे जनतेला वाटू लागले आहे. आणि जिथे कुठे ज्या कोणत्या वस्तुचा जो कोणता उपयोग करता येईल तो करावा, त्या वस्तूची तोडडफोड करावी, सरकारी बाग साफ करून टाकावी आणि बसगाड्या तर मोफत प्रवासाकरिताच असतात - अशा

प्रकारची स्वच्छंदता स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपल्यामध्ये आली आहे. तिकीट न काढता प्रवास केल्यामुळे सरकारचे इतक्याच दिवसात दीड कोटीचे नुकसान झाले आहे.

“या तोट्याचा परिणाम कोणाला भोगावे लागणार आहे? याशिवाय लाखोंच्या संख्येत लोक देश सोडून इथे आले आहेत. त्यांच्या रक्षणाची, त्यांना खाऊपिऊ घालण्याची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडली आहे. परंतु या सर्व गोष्टींची पूर्तता करता येईल आणि हे इतकी मोठी जबाबदारी उचलता येऊ शकेल इतका पैसा सरकारजवळ नाही. जर तुम्ही असे कराल आणि प्रत्येक स्त्री, पुरुष वा बालक जर प्रामाणिकपणे आपली जबाबदारी पाडू शकणार नसेल तर हिंदुस्थानचा विनाश होईल.

“रेल्वेचे डबे खराब करणे, त्यात थुंकणे, कचरा टाकणे हे अवगुण तर आपला जन्मसिद्ध अधिकार आहेत!! तुम्ही जिथे बसता, जिथे तुमचे पाय असतात त्या ठिकाणी कचरा टाकण्याने आजूबाजीची जी हवा विषारी होते ती कोणाचे नुकसान करते याचा तर विचार करा! जर मी रेल्वेखात्याचा प्रमुख असतो तर मी जनतेला स्पष्टपणे सांगितले असते की हक्काप्रमाणे जर रेल्वेला भाडे मिळणार नसेल, स्वच्छतेच्या नियमांचे जर पालन होत नसेल तर मी ही गाडी बंद करून टाकीन. आता रेल्वे आपल्याच मालकीची आहे, इंग्रज सरकारच्या नाही. आणि इंग्रज सरकारच्या मालकीची जरी असली तरी काय? विनातिकिट प्रवास करायचा, डबा घाणेरडा करायचा यामुळे हिंदुस्थानच्या अब्रूचे काय होईल?”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. प्रवचन तपासले. पंडितजी आले होते. त्यांना ताप होता आणि जोरदार पडसे झाले आहे. बापूजींनी त्यांना गरम पाणी आणि मध पाजला. सरदारदादा आणि मणिबहेनसुद्धा रात्री आले होते. १० वाजता झोपायची तयारी.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२९ ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. बापूजींनी टपाल पाहिला. ‘हरिजन’करिताचे लेखन पाहिले. ६.१० वाजता सरदारदादा आणि मणिबहेन आले. काश्मीर हिंदुस्थानात सामील झाल्याची बातमी काल रात्री कळली होती. त्यासंबंधीच गोष्टी झाल्या. मालीश सुरू असताना बापूजींनी बंगालीची पाठ केला आणि थोडा वेळ झोपले. मी मीराबहेनच्या जेवणाकरिता तयारी करायला गेले, बापूजींकरिता खाकरेही तयार केले. बापूजींनी . . . ना पाकिस्तानचे प्रधानमंत्री श्री लियाकत अली खान यांची भेट घेण्याकरिता पाठवले होते. आणि . . . ने त्यांना खूप चांगले समजावून सांगितले की पूर्व पंजाबमध्ये (भारतात राहिलेला पंजाबचा भाग) जितके अत्याचार झाले त्याच्या तुलनेत पश्चिम पंजाबमध्ये (पाकिस्तानमध्ये गेलेला पंजाबचा भाग) काहीच अत्याचार झालेले नाहीत. पाठवण्यात आलेले बंधू बापूजींना सांगू लागले की लियाकत अलीखान पुराव्यानिशी बोलत असल्यामुळे ते जे म्हणतात ते खरे असले पाहिजे.

बापूजी म्हणाले, “पण तुम्ही तर सिंधमधून हिंदू पळून का येत आहेत हा एकच प्रश्न विचारायला पाहिजे होता. कोणी रक्तरंजित हात जर माझ्यासमोर करत असेल तर ‘आधी तुम्ही तुमचे रक्तरंजित हात धुऊन या, मग तुम्हाला जे काही सांगायचे असेल ते सांगा’ इतके म्हणायची तर माझ्यात हिंमत असायला पाहिजे ना? परंतु पुष्कळ लोक उलटेच चालत असताना मला आढळतात, आणि एका गोष्टीत ते अनेक गोष्टी मिसळत असल्यामुळे त्या चिघळतात. तुम्हांला पसंत नसेल तर सांगू नका. राजकारणात पडायचे असेल तर अशा तलवारीच्या धारेवरच चालावे लागत असते. तुमच्याकडून जाणता अजाणता एक शब्द जरी बाहेर पडला तरी हिंदुस्थानचे काम धोक्यात येईल.”

मौलानासाहेब आले. जिनासाहेबांनी पंडितजींना लाहोरमध्ये भेटण्याचे निमंत्रण दिले असल्याचेही वृत्त मिळाले. परंतु जिनासाहेबांच्या योजना कागदावरच राहत असतात. आचरणात शून्य. यामुळे लाहोरची भेट स्थगित ठेवली.

१०.३०ला दिलिपकुमार रॉय आले होते. त्यांना भेटून बापूजी खूप खुश झाले. त्यांनी ‘सारे जहासे अच्छा हिंदोस्ताँ हमारा’ आणि ‘वंदेमातरम’ गाऊन ऐकवले होते. “गळ्यातील गोडवा आणि त्यात हृदयातील भावभक्ती आणि शिवाय संगिताचे ज्ञान यामुळे त्यांनी गायीलेले गीत ऐकायला मिळणे हा एक अपूर्व असा आनंद सोहळाच आहे.” असे म्हणून बापूजींनी त्यांना सायंकाळच्या प्रार्थनेत रामधून आणि भजन गायचे निमंत्रणसुद्धा दिले.

११.५५ला बापूजी माऊंटबॅटनसाहेबांना भेटायला गेले. दीड वाजता परतले. काश्मीरमध्ये आपल्या सैन्याला थोडी माघार घ्यावी लागली आहे. परंतु बापूजींनी सांगून टाकले की, “तिथे जे १५०० सैनिक पाठवले आहेत ते सर्व तिथे मेले तरी हरकत नाही. अबदुल्ला आणि त्यांचे कुटुंबसुद्धा, जर त्यांचे धोरण प्रामाणिकपणाचे असेल तर त्यांनी स्वतःचेही बलिदान केले पाहिजे. कोणीही घाबरून इथे परतु नये. अशा प्रकारे लढता लढता मरू तर आपला विजयच आहे. आपले वा जगाचे डोळे तेव्हाच उघडतील आणि सोनेरी युग अवतरेल.”

“शेखसाहेब अद्भुत माणूस आहेत. जे म्हणतात त्यावर जर ते अखेरपर्यंत कायम राहतील तर जगात त्यांचे फार उच्च स्थान असेल. आपल्या भगिनींनीसुद्धा असेच निर्भय व्हायला पाहिजे. त्या सहजपणे घाबरतात वा पळून जातात वा गुंडांच्या स्वाधीन होतात. त्यांच्या स्वमानाला वा प्रामाणिकपण्याला धक्का लागायची वा भ्रष्ट व्हायची वेळ आली तर त्यांनी स्वतःचा अंत करून घेतला पाहिजे असा सल्ला मी अनेकदा दिला आहे. आणि काश्मीरच्या भगिनी जर असे रूप दाखवतील तर आपल्या इतिहासात होऊन गेलेल्या स्त्रियांचे जिवंत चित्र साकार केल्याचा बहुमान सौभाग्याने काश्मीरच्या रमणींच्या

वाट्याला येईल. परंतु माझ्या सल्ल्याचा पुष्कळ लोक उलटा अर्थ करतात आणि मग गैरसमज करून घेतात. भित्रे होण्यापेक्षा स्त्रियांनी जर शस्त्र ठेवले तरीही माझा आक्षेप नाही. परंतु शेकडो गुंड जर समोर असतील तर बिचारा लहानसा खंजीर काय करू शकेल? यामुळेच शीलभ्रष्ट होणे टाळण्याच्या दृष्टीने मी विष पिण्याचा सल्ला दिला आहे. स्त्रियांनी आपले मन इतके पराकोटीचे बलवान केले पाहिजे की तिच्यासमोर कोणालाही उभे होण्याचे धैर्य नसले पाहिजे.” तिने मृत्यूची भीती सोडली असेल तरच हे शक्य आहे. यामुळे मी तर स्त्रियांना एकच मार्ग शिकवत असतो. तो म्हणजे कोणालाही मारण्याची भावना वा विचार त्यांनी स्वप्रातही मनात येऊ देऊ नये. त्याऐवजी वेळ आली तर त्यांनी शौर्याने मरण पत्करले पाहिजे. हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. आर्यसंस्कृतीला हेच शोभते. आणि असे करायचे नसेल आणि शस्त्र ठेवायचे असेल तर निश्चितच त्या तसे करू शकतात. परंतु भित्रेपणासारखे दुसरे कोणतेही पाप नाही.” डॉ. किचलू आणि त्यांच्याबरोबर ज्या दोन भगिनी आल्या होत्या (काश्मीरमध्ये सक्रिय सामाजिक कार्यात भाग घेणाऱ्या भगिनी) त्यांना बापूजी वरीलप्रमाणे म्हणाले.

सायकाळी भजनाचे आणि रामधुनीचे संचालन दिलिपकुमार रॉय यांनी केले. आज या भजनामुळे आणि रामधुनीमुळे प्रार्थनेच वातावरण मनाला खूप प्रभावित करणारे झाले होते. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी दिलिपकुमार रॉयची ओळख करून दिली आणि त्यांची सर्व प्रकारे प्रशंसा करत बापूजी म्हणाले,

“दिलिपकुमारांचे भजन मी वर्षांनंतर ऐकले आहे. मी तुरुंगात जेव्हा आजारी होतो आणि पुण्याच्या ससून रुग्णालयात अपेन्डिक्सची शस्त्रक्रिया करवून घेतली होती तेव्हा सर्वात आधी मी त्यांचे गायन ऐकले होते. मी संगीतकलेत निष्णात नसलो तरी मला जे आठवते त्याप्रमाणे सांगतो की त्या वेळेची तुलना करता आता त्यांच्या गोड गळ्यातून निघालेले स्वरमाधुर्य आणि भावनांनी भरलेले भजन ऐकले

असता यांची संगीत कला अजूनच फुलली आहे असे वाटते. यांच्याइतका गोड गळा जगातील फार कमी लोकांना मिळाला असेल. यांच्या गळ्यातील गोडवा स्वाभाविक आहे आणि ती निसर्गाने दिलेली देणगी आहे. ते बहुतांश पांदिचेरी येथील महर्षी श्री अरविंद बाबूंच्या आश्रमात राहत असतात. आणि या आश्रमात धर्म, जात, वंश असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही. स्व. श्री अफजल हैदरीसुद्धा एकदा या आश्रमाला भेट देण्याकरिता गेले होते. दिलिपकुमारमध्ये महर्षी अरविंदांचे गुण उतरलेले आहेत, आणि ते दिसून पडतात. आजच्या यांच्या भजनाचा सार असा आहे की ज्याप्रमाणे श्रीमंतांचे उत्पन्न त्यांच्या घरगुती साजसामानात आणि महालामध्ये गुंतलेले असते त्याचप्रमाणे भक्ताची संपूर्ण मिळकत, समृद्धी राम, कृष्ण, हरी, मुरारी वगैरे अनेक नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या ईश्वरामध्ये सामावलेली असते. आपण सर्व जर हा बोध घेऊ तर आपले सर्व पूर्वग्रह दूर होतील.

“आज मला तुम्हांला एक वेगळीच गोष्ट सांगायची आहे. तुमच्यामधील पुष्कळांना माहीत आहे की काश्मीरच्या महाराजावर फार मोठे संकट येऊन कोसळले होते. यामुळे त्यांनी भारतात सामील व्हायचे ठरवले आहे. त्यांच्याजवळ महाराज्यपालासमोर शरण येण्याशिवाय दुसरा तरणोपाय का राहिला नाही? इतक्या सगळ्या विमानांद्वारे संघराज्य सरकारने काश्मीरला लष्करी मदत पुरवली आहे, आणि आता अंतिम निर्णय काश्मीरच्या जनतेचा असेल या अटीला मान्यता देण्याचे संघराज्य सरकारने कबूल केले आहे. शेखसाहेबांना आपले प्रधानमंत्री नेमण्यातून महाराजांचा सुझावणा दिसून येतो. शेखसाहेबांनीसुद्धा खूप औदार्य दाखवून ही जबाबदारी उत्साहाने स्वीकारल्याबद्दल मला आनंद होतो. याबद्दल शेखसाहेबांचे आभार.

“काश्मीरमध्ये आज किती भयंकरता सुरू आहे हे पाहिले तर आपला थरकाप उडतो. कबिल्याच्या अधिकाऱ्यांच्या आणि पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालील आफ्रिडी आणि इतर लोकांचे लष्कर गावकऱ्यांना लुटत आहे, कारखाने जाळत आहे आणि श्रीनगर शहराला भयग्रस्त ते करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. आणि माझी मान्यता आहे की पाकिस्तान सरकारच्या प्रोत्साहनाशिवाय इतकी मोठी जोखीम कोणी कसा पत्करू शकेल? इतर कोणत्याही गुणदोषात पडायची सध्याच माझी इच्छा नाही. परंतु भारत सरकारने ताबडतोब लष्कर पाठवले ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. यामुळे काश्मिरींमध्ये आणि शेरे काश्मीरसारख्या लाडक्या नावाने संबोधिल्या जाणाऱ्या शेखसाहेबांमध्ये खूप हिंमत येईल. अर्थात अखेरीस तर परिणाम ईश्वराच्याच हाती आहे. परंतु माणसाचे कर्तव्य आहे की जोपर्यंत करता येईल, केले पाहिजे, ते टाळायला नको. काश्मीरचा बचाव करण्याकरिता गेलेले हे लहानसे लष्कर नष्ट होऊ शकते. परंतु अरे! हे सैन्यच काय, शेखसाहेब आणि स्त्रीपुरुष काश्मिरी जरी आपले कर्तव्य बजावताना मृत्यूमुखी पडले तरी मी डोळ्यातून अश्रूसुद्धा गाळणार नाही. परंतु या जगात बहादूर लोक आहेत याचा मला अतिशय अभिमान आहे, आणि हिंदू, मुलमान, शीख हे कधीही शत्रू नव्हते असा एक गौरवशाली दाखला संपूर्ण हिंदुस्थानला मिळेल. हवे त्या नावाने ओळखा, पण आपण सर्व तर एकाच शक्तीची मुले आहो.”

प्रार्थनेनंतर राजकुमारीबहेनबरोबर काश्मीरसंबंधीच गोष्टी झाल्या. तिथे हिंदुस्थानी संघराज्य अन्न, पाणी वगैरे विमानाद्वारे पोहोचवण्याची तयारी करते आहे. सिंधमध्येसुद्धा परिस्थिती अधिकाधिक वाईट होत चालली आहे. आणि या सर्वांचा परिणाम दिल्ली, बिहार आणि बंगालवर होतो आहे. जेव्हा की तेथील कार्यकर्त्यांना योग्य असे मार्गदर्शन मिळाले आहे अथवा त्यांनी अमूक एका मार्गाने जाऊन अमुक काम करायचे ठरवले आहे. आता

तेथील सरकारनेसुद्धा खूप सावध राहायला पाहिजे. यामुळे बापूजींची मान्यता आहे की “हे सर्व पेटत्या निखान्याप्रमाणे आहे.” आणि त्यांचे हे म्हणणे खरेसुद्धा आहे. बापूजींच्या उपवासाच्या भीतीने बंगाल आणि बिहारमध्ये शांतता आहे. परंतु सर्वांची मने तर भडकलेलीच आहेत.

९.३० वाजता राजकुमारीबहेन गेल्या. बापूजींनी दहाएक मिनिट गरम पाण्यात पाय बुडवून ठेवले. व्यायाम केला. मग झोपायची तयारी. खूप थंडी पडली आहे. पाऊस येईल असे वाटते आहे. आणि पाऊस आला तर निर्वासितांचे काय होईल याची काळजी बापूजी करत आहेत.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

३० ऑक्टोबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी टपाल ऐकला. ६.१०ला बापूजींचा डोळा लागला. ७.१२ला उठले. फिरत असताना शहीदसाहेबांबरोबर गोष्टी केल्या. त्या बहुतेक काश्मीरसंबंधीच होत्या. बापूजी म्हणाले, “काश्मीरमध्ये इतके मोठे लष्कर येऊन पडले आहे आणि तुम्ही म्हणता की यात पाकिस्तानचा हात नाही. मग कोणाचा हात आहे याचा विचार तुम्ही का करत नाही? तुम्ही याचा तपास करावा अशी तुम्हाला माझी सूचना आहे. माझी इच्छा आहे की माझे मत खोटे ठरावे, आणि तसे झाले तर मी खुशसुद्धा होईन. आणि तुम्ही जर याबाबतीत खरे ठरला तर सर्वात जास्त आनंद मलाच होईल.”

फिरून आल्यानंतर नेहमीप्रमाणे पाय धुऊन बापूजी मालीशकरिता गेले. . . . टेबल हालवत असताना त्यावरील पाण्याची बाटली आणि ताटली या दोन्ही गोष्टी खाली पडल्या आणि फुटल्या. . . . म्हणाले, दुसरी बाटली घेऊन या. बापू म्हणाले, “हो, इथे बाटल्यांचा काय तोटा? तुझ्या मनात असेल की करोडपतीच्या घरी पडलो आहो. मला दुःख होते की मला इतरांकडून काम घ्यावे लागते. इतर लोक काम करत असल्यामुळे मी बेजबाबदार आणि अपंगासारखा झालो आहे. असे नसते तर बाटली तर काय एक लहानशी कुपी वा लहानशी गोष्ट जरी चुकून फुटली असती तरी ते कसे सहन करता येऊ शकले असते? ही बाटली आणि ताटली जर आधी खाली ठेवली असती आणि मग टेबल हालवला असता तर हे नुकसान झाले नसते.”

बापूजींचे मालीश संपेपर्यंतच्या वेळात मी मीराबहेनकरिता जेवण तयार केले. त्यांची खोली साफ केली आणि त्यांना जेवण दिले. बापूजींचे कपडे व्यवस्थित ठेवले. एका विशिष्ट गोष्टीची बारकाईने चौकशी करत असताना बापूजी म्हणाले, “मी तर आशावादी माणूस आहे, आणि तितकाच श्रद्धाळूसुद्धा.” विशिष्ट कार्य आज जर पार पडले नाही तर

उद्या पडेल या आशेने आणि श्रद्धेने आपण आपले काम सुरू ठेवले तरच या जगात मानवजात आपली प्रगती करू शकते. जो श्रद्धा आणि आशा हरवून बसलेला असतो त्याचे जीवन घृणास्पद होत असते. आणि अखंड प्रयत्न केल्यानंतरही आपले ठरवलेले कार्य जरी पार पडू शकले नाही तरी आपण घाबरून जाण्याचे कारण नाही. माणसाने ठरवलेले प्रत्येकच कार्य पार पडते असे या जगात होत नसते, परंतु ही निष्फळतासुद्धा प्रेरणादायक होऊ शकते. आणि आपल्या या विफलतेमागे कोणती चूक कारणीभूत आहे याचा शोध घेतला आणि ती चूक दुरुस्त केली तर साफल्य मिळण्याइतकी शक्ती आपल्याला मिळाल्याशिवाय राहूच शकत नाही. आणि जो माणूस प्रामाणिकपणे कर्तव्यशील राहतो तो कधीही नशिबावर विसंबून राहत नसतो. जो निराशेला बळी पडतो त्याचा विकास अडून पडत असतो हे तू निश्चितच लक्षात ठेव.”

आंधोळ करून बापूजी बाहेर आले तेवढ्यातच बेगम अब्दुल्ला, त्यांचा मुलगा आणि इंदिराबहेन आले. बेगमसाहेबांनी काश्मीरला येण्याकरिता निमंत्रण दिले. माझ्याबरोबर त्या बोलत असतानाच बापूजी मध्येच म्हणाले, “हो, हे ठीक आहे. या पोरीला लढाईत घेऊन जा. आणि तुम्ही सर्व एक तर अहिंसक लढा देत असताना मेलात तरी आणि विजयी होऊन आलात तरी मला आवडेल. माझी खात्री आहे की तुम्ही जे पाच लोक इथे उभे आहा केवळ तितकेच लोक पाकिस्तानच्या सेनेसमोर कापले जाऊन शौर्याने मेला तर मी आनंदाने नाचू लागेन, आणि चोहोकडे आपलाच विजय झाला असे समजले जाईल.”

१२.१०ला लेडी माऊंटबॅटन बापूजींना भेटायला आल्या. त्यांनी काश्मीर आणि अनेक निर्वासित छावण्यांसंबंधी गोष्टी केल्या. १२.५५ला गेल्या. १.१५ला माती घेतली आणि आराम केला. २.२०ला बापूजी उठले. काश्मीरचे डॉ. किचलू आले आणि त्यांनी काश्मीरसंबंधीची अद्यावत माहिती बापूजींना दिली. हिंदुस्थान सरकारने लष्कर

पाठवल्याचा काश्मिरी लोकांवर फार चांगला प्रभाव पडला आहे. आज गोष्टी करत असताना बापूजींनी जवळपास पाऊणेक तास कताई केली.

३.३० वाजता सिंधचे पुढारी आले. ते आपले कुटुंब घेऊन आले आहेत. आणि त्यांना दिल्लीसारखा शहरात कायम वास्तव्य करायचे आहे. बापूजींना दुख झाले आणि त्यांनी त्यांच्यासमोर ते अशा प्रकारे अभिव्यक्त केले, -

“तुमच्यासारख्या प्रमुख पुढार्यांवरसुद्धा, जे ३०-३५ वर्षांपासून माझे सहकारी राहिले आहेत, मी सांगितलेल्या गोष्टींचा प्रभाव राहिला नसेल तर अखेरीस मी कुठे आहे याचा मला विचार करावा लागतो. आम्ही अशा कोणत्या शहरात राहू शकू की जिथे आमच्या मुलांना शिक्षण मिळू शकेल आणि आम्ही शांतपणे राहू शकू असा सल्ला मागण्याकरिता आज तुम्ही माझ्याकडे आला आहा. आज तुमची अशी असहाय अवस्था आहे. मला तुमची दया येते आणि इतके दिवस मी आंधळा का होतो असा प्रश्नही मला पडतो व मला स्वतःबद्दलच दुःख होते. जिला मी शूराची अहिंसक सेना समजत होतो तो खरे पाहता दुर्बलांचा अहिंसक प्रतिकार होता ! आज आपल्या मातृभूमीच्या हजारो भावाबहिणींना तिथेच सोडून तुम्ही तुमच्या मुलाबाळांसह इथे निघून आला कारण तुम्हांला तशी संधी मिळाली वा तुम्हा लोकांचे जे संबंध होते त्याच्या बळावर तिथून सुटका करून घेण्याची ही संधी तुम्ही निर्माण केली. ज्या जनतेने तुमच्यावर विश्वास टाकला होता आणि तुमच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रहाच्या लढ्यात उडी घेतली होती तिलाच तुम्ही सोडून दिले? यात मी तुम्हांला दोष देत नाही. परंतु तुमचे जे खरे रूप आहे ते तुम्हांला दाखवले आहे आणि मी चुकीच्या मार्गावर होतो याची मला स्वतःला जाणीव करून दिली आहे. परंतु मी आशावादी आहे. आज सकाळीच या मुलीशी (मनू गांधी) मी श्रद्धा आणि आशा यांसंबंधी बोलत होतो. अशा प्रकारे ईश्वर माझी परीक्षा घेत आहे. आणि

‘करू वा मरू’ या मंत्राप्रमाणे आचरण करण्याच्या माझ्या प्रयत्नात प्रामाणिकपणा आणि खरेपणा असेल तर आणि त्याचबरोबर रामनामावर माझी अढळ श्रद्धा असेल तर या ऐक्याच्या यज्ञाच्या ज्वाला कितीही भयानक असल्या तरी मी त्यापासून दूर पळणार नाही, आणि माझ्याकडून काहीच झाले नाही तर कमीतकमी हसत हसत निराकार निरंजन रामाला भजत त्या यज्ञात स्वतःला होमून घेण्याची शक्ती तरी ईश्वर मला देईल. माझ्याबाबतीत मी इतके सिद्ध करू शकलो तरी ते पुरेसे आहे.

“तुम्ही तर माझ्या मुलासारखे आहा. आता तुम्ही माझा सल्ला मागण्याकरिता आला आहा तर मी तुम्हांला सल्ला देईन की तुम्ही शहरात वसण्याचा मोह सोडून द्या. सिंधमध्ये परतण्याचे तुमच्यात धैर्य नसेल तर तुमच्या कुटुंबाबरोबर एखाद्या खेड्यात जा आणि काही रचनात्मक कार्य करा. एकदा तुम्ही (शहराचा) मोह सोडला की तुमचा वा तुमच्या कुटुंबियांचा किती उत्कर्ष झाला ते तुम्हांला दिसू येईल. मी माझे मत तुम्हांला सांगतो आहे परंतु मला खुष करण्याकरिता तुम्ही काहीही करू नका. तुमचे मत, तुमचा आत्मा जे सांगेल तेच करा. यातच तुमची शोभा आहे. बापूला काय पसंत आहे, काय नापसंत आहे, कशामुळे ते नाराज होतील, कशाने खुश या सर्वांचा विचार करत बसाल तर गोंधळात पडाल आणि मलाही खरे काय ते कळणार नाही. मग वातावरण कृत्रिम होईल आणि कृत्रिमपणामुळे किती हानी होते हे तुम्हांला माहीत आहे काय?”

आधी आलेले बंधू बापूजींचे म्हणणे कान लावून एकत होते. बापूजी अतिशय करुणापूर्ण आवाजात हे सर्व सांगत होते. ते गेल्यानंतर बापूजी मला म्हणाले, ”तू पाहिलेस ना की माझे कसे हाल होताहेत? कोणाला माहीत ईश्वर या डोळ्यांनी कायकाय पाहायला लावणार आहे? हे लोक पळून आल्यानंतर मी कितीही जरी लिहिले की लोकांनी ‘घरदार

सोडून आपल्या ठिकाणावरून घाबरून पळून येऊ नये, हल्ला झाला तर कुटुंबासह तिथेच मरून जावे' हे कोण मान्य करील? आणि हे स्वीकारा असे मी तरी कोणत्या तोंडाने सांगू?"

माहीत नाही आजचा दिवस कसा उगवला, परंतु आज दिवसभर असेच गंभीर वातावरण होते. ५.३० वाजता बापूजी प्रार्थनासभेत गेले तर तिथे एका बंधूने विरोध केला. यामुळे बापूजी प्रार्थनासभेत गेले नाही आणि निरोप पाठवला की, "जर असा विरोध असेल तर माझ्याकडून प्रार्थना होणार नाही आणि प्रार्थनेनंतरचे प्रवचनही मी करणार नाही."

परंतु उर्वरित विशाल जनसमुदायाचे म्हणणे होते की, "एकाने जरी विरोध केलेला असला तरी आम्ही सर्वांनी काय अपराध केला? आम्ही गांधीजींच्या दर्शनाकरिता आलो आहो. गांधीजींना बोलावा."

यामुळे बापूजी आले. ते म्हणाले,

"इथे जी प्रार्थना होत असते ती एका खाजगी माणसाच्या घराच्या अंगणात होत असते. हे काही सार्वजनिक मैदान नाही. यामुळे विरोधकांनी इथे येण्याची आवश्यकता नाही. आणि इथे येऊन प्रार्थनेला विरोध करणे हा अविवेक होईल. यामुळे मी तर म्हणेन की हा अविवेक करण्यापेक्षा प्रार्थनेत न येणे हे जास्त सुज्ञपणाचे होईल. परंतु मला प्रार्थना करण्यापासून कोणीही अडवू शकत नाही. मी असे करत नाही कारण माझे सत्य आणि अहिंसा मला शिकवतात की जेव्हा विरोध करणारी एकच व्यक्ती असेल आणि बहुसंख्य आपल्या संख्याबळाच्या आधारावर जर त्या व्यक्तीला दाबून ठेवायचा प्रयत्न करत असतील तर त्या एका माणसाच्या बाजूने उभा राहणे माझे कर्तव्य आहे. समूहाने जर मला विरोध केला असता तर कितीही जरी धोका पत्करावा लागला असता तरी मी प्रार्थना केलीच असती. परंतु या गोष्टीची दुसरी बाजूही समजून घेतली पाहिजे. एका माणसासाठी मला संपूर्ण

समाजाला निराश करावे लागत आहे. यामुळे प्रार्थनाविरोधी नसलेले जे बाकीचे लोक आहेत त्यांना मी विनंती करतो की त्यांनी मन, वचन आणि कर्मनिसुद्धा या विरोधक बंधूवर रागावू नये. मी ज्या सत्य आणि अहिंसेच्या नियमांचे वर्णन करत असतो ते जर माणूस दृढ संकल्प करून आचरणात उतरवू इच्छित असेल तर कठीण काहीही नाही. परंतु हिंसेचा प्रतिकार हिंसेने कराल तर या चक्रातून बाहेर पडणे फार कठीण होईल. सत्य आणि अहिंसेचा मार्ग अनुसरणे फार कठीण आहे.

“माणूस एक प्रगतीशील प्राणी आहे. या जगात एका ठिकाणी स्थिर उभा राहणारा कोणताही प्राणी नाही. ईश्वर म्हणा की अल्ला म्हणा की गॉड म्हणा, हाच केवळ गतिरहित, स्थिर आणि अचल आहे. ईश्वर तर काल जसा होता तसाच आज आहे आणि उद्याही राहील. परंतु माणूस असा राहू शकत नाही. आपण आईच्या पोटात असतो, जन्म घेतो, मोठे होतो आणि माझ्याप्रमाणे ८० वर्षांचे म्हातारपण येते. जन्मल्यापासून पुढे जाण्याकरिताच आपला जन्म झाला आहे. आणि दिवसेंदिवस माझी तर खात्री होत चालली आहे की मानवजातीला जर या जगात जिवंत राहायचे असेल तर सत्य आणि अहिंसा अवलंबिल्याशिवाय सुटका नाही. यामुळे आचरणाचे हे दोन सिद्धांत नजरेसमोर ठेवूनच आपण सर्वांनी जगायचे आहे, काम करायचे आहे.”

प्रार्थनेनंतर बातमी कळली की काश्मीरमध्ये पाकिस्तानी सैन्याची पिछेहाट झाली आहे. बापूजींनी प्रवचन तपासले आणि नंतर थोडा वेळ गोपूबरोबर खेळले. राजकुमारीबहेन आणि डॉ. किचलूंसोबत गोष्टी केल्या. ९.३५ला झोपायची तयारी. झोपाण्यापूर्वी नेहमीप्रमाणे व्यायाम केला.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

३१ ऑक्टोबर १९४७

आजपासून बापूजींनी खाली लाकडाच्या फळीवर झोपायला सुरुवात केली आहे.

रात्री थंडीमुळे डोक्यावर पांघरूण घेऊन आणि शरीराची वेटोळी करून मी झोपले होते. यामुळे दातण करता करता बापूजी मला म्हणाले, “थंडी फार वाजली तर एक पांघरूण जास्त घ्यायचे. परंतु डोक्यावर पांघरूण घेऊन झोपू नये. पांघरूणात श्वासोच्छ्वासास केल्याने शरीराचे नुकसान होते. ईश्वराने इतकी शुद्ध हवा दिली आहे. हिचा जर तू सदुपयोग करणार नाहीस तर याला मी पाप समजेन. हवा, प्रकाश आणि पाणी या गोष्टींची निर्मिती ईश्वराने माणसाकरिता, पशुपक्ष्यांकरिता आणि झाडपाल्यासाठी केली आहे. प्रभू यांचा कोणताही मोबदला मागत नाही. असे असतानाही आपण जर यांचा सदुपयोग केला नाही तर हे पाप नाही तर अजून काय असू शकेल? असे असतानाही माणसाला किती अहंकार असतो? ईश्वराच्या सृष्टीचा जसजसा विचार करत जाऊ तसतसे समजू लागते की आपण तर एखाद्या चिलटासारखे आहो. असे अता नाही. आपण जर एखादे काम केले तर ते ‘मी केले’ असे आपण म्हणतो. किती हा आपला अभिमान? याला माणसाचे दारिद्र्य समजायचे काय? की याकरिता माणसाची कीव केली पाहिजे? हा पामर माणूस किती अहंकारी आहे हे पाहून प्रभूला आपली कीव येत असेल. अजून काय सांगू? काल शहीदसाहेबांबरोबर मी हेच बोलत होतो की भाडून भाडून आपण काय मिळवणार आहो? आणि माणूस असा कोण आहे की तो काही देऊ शकेल? देणारा आणि घेणारा तर ईश्वरच बसला आहे. नास्तिकवाद्याला सुद्धा मान्य करावे लागते की या सृष्टीचा निर्मिक ना तर एखादी विद्युतशक्ती आहे ना एखादी रासायनिक शक्ती. ही एकच अशी शक्ती आहे की जिला कधीही प्रयोगातून निर्माण करता येऊ शकत नाही आणि अखेरीस आपण या शक्तीला ईश्वर, अल्लाह, वा गॉड वा एखाद्या ईष्टदेवतेचे नाव दिल्याशिवाय आपले भागूच

शकत नाही. या शक्तीकडे दुर्लक्ष करायचे आणि आपल्या बुद्धिशक्तीचा उपयोग हाणामारी करण्याकरिता कशासाठी करायचा? परंतु हे जे मी सांगतो आहे ते आज कदाचित कोणाच्या गळी उतरणारसुद्धा नाही असे वाटते.”

आज सरदारदादांचा वाढदिवस असल्यामुळे ते बापूजींना प्रणाम करण्याकरिता ५.३० वाजताच आले. ते इतक्या लवकर आल्यामुळे खूप नवलसुद्धा वाटले. काही सांगितल्याशिवायच त्यांनी बापूजींना प्रणाम केला. बापूजींना वाटले इतक्या सकाळी सकाळी आले आहेत आणि झुंजुमुजू होत आहे. यामुळे प्रणाम करत आहेत. त्यांच्याशी काश्मीरबद्दल चर्चा केली. परंतु आज रात्री उशिरा कळले की आज त्यांचा वाढदिवस असल्यामुळे ते प्रणाम करायला आले होते.

६.५ ला बापूजी झोपले. ६.३५ ला उठले. ‘हरिजन’करिता लिहायची तयारी केली. रेहानाबहेनचे जे पत्र आले होते ते मी वाचून ऐकवले. आणि संपूर्ण ‘हरिजनबंधू’मधून प्रकाशित करण्याकरिता ते बाजूला ठेवले. मुसलमानांच्या मागणीमुळे पाकिस्तान होऊन फाळणी झालेली असल्यामुळे आता दोन लिप्यांचा आग्रह धरण्याचे कारण नाही असे सकारण पत्र त्यांनी लिहिले होते. (या लेखाकरिता पाहा म. गा. सं. सा. खंड ९७ विषय क्र. १७९)

दुसरे पत्र ठाकुरदार बंग यांचे होते आणि ब्रिटिशांच्या काळात ज्या प्रकारे राज्यकारभार चालत होता त्याच प्रकारे आताही चालतो आहे अशी टीका त्यातून करण्यात आली होती. हे पत्रसुद्धा वेगळे ठेवले. इतर २-४ पत्रांचे व्यक्तिगत उत्तर दिले.

फिरणे वगैरे वेळेनुसार चालले.

बापूजी २० मिनिट झोपले. नंतर परत बंगाली बाराखडी लिहिली. आता तर बापूजी बंगालीत मोठी मोठी वाक्येसुद्धा लिहितात. असे असूनही दररोज बाराखडी लिहिण्याचा नियम ठेवला आहे. आंधोळ करत असताना माझ्याबरोबर थोड्याशा कोटुंबिक गोष्टी

केल्या. १.३० वाजता बापूजी जेवले. ११.३० वाजता श्री गिरिजाशंकर वाजपेयींशी काश्मीरबद्दल गोष्टी केल्या.

बापूजींनी दुपारी आराम घेतला. आजकाल . . . आणि . . . मध्ये थोड्याशा कटकटी सरू आहेत. जुनागढ आणि काश्मीरचे प्रश्न उग्र झाले आहेत. आणि शिवाय आपले पुढारी गोष्टीगोष्टीत युनोकडे जाण्यासंबंधी बोलत आहेत. ही गोष्ट बापूजींना अगदीच रुचत नाही. यामुळेच इतर गोष्टींच्या आधारे बापूजी म्हणतात,

“जगात किती तरी गोष्टी बुद्धीपलीकडील आहेत. अशा वेळी श्रद्धेचेच मार्गदर्शन घ्यावे लागते. खरी गोष्ट कबूल करणे आणि गोष्ट खरी वाटल्यानंतर तिचा स्वीकार केला पाहिजे. आपण जर दोषच पाहायला बसलो तर आपल्याला या जगात पूर्णपणे निर्दोष असा एकही माणूस सापडणार नाही. खोट्या गोष्टीतूनही श्रद्धा आणि प्रामाणिक उदार बुद्धी चांगला सार घेते, आणि अशाच प्रकारे आपले जीवन उन्नत करते. आपण जर संकुचित मन ठेवले तर चांगली आणि आपल्या हिताची गोष्ट जरी कोणी दाखवली तरी आपला त्यावर विश्वास बसत नाही. आणि असे करण्यात समोरच्या माणसाचे नुकसान नसते तर आपलेच नुकसान असते. ज्या माणसात माफी मागण्याचा गुण असतो तो ईश्वराच्या जवळ असतो. इंग्रजीत अशा प्रकारचे किती तरी प्रयोग आहेत. Forgive and Forget. माफ करा आणि विसरा. परंतु इतक्यात तर आभाळच फाटले आहे. त्याला कुठवर ठिगळ लावू? आपण नदीसारखी सहनशीलता शिकायला पाहिजे. सागरासारखे आपले मन असायला पाहिजे, आणि सूर्यासारखी उदारता आपल्यामध्ये असली पाहिजे. असे झाले तर ईश्वराची खूप कृपा आहे असे आपण समजावे. हे जग खूप परिवर्तनशील आहे. हवे तर आपल्याला अनुकूल होईल असा फेरबदल आपण त्यात करू शकतो. परंतु असे करताना त्यात आपला स्वतःचा स्वार्थ नसावा. अनेकदा चुकीचे वा वाईट

काम केल्यानंतर त्याबद्दल पश्चात्ताप करण्याऐवजी इतरांना आपले चातुर्य दाखवणे, आपण जणू काय मोठाच पराक्रम केला आहे असे जर आपण इतरांना दाखवणार असू तर आपला विकास होण्याऐवजी आपण विलासी होऊ. परंतु एकदा जरी पश्चात्ताप व्यक्त केला तर त्यामुळे आपली अनेक पटींनी प्रगती होते. असमाधान, ईर्ष्या, लोभ या सर्वांच्या मुळाशी स्वार्थ आहे. गुलाब वाटेल तिथे ठेवा, वाटेल तिथे लपवा, पण जर तो खरोखरी गुलाब असेल तर तिथे मधमाशा असायलाच पाहिजे. बाकी तर या जगात मतभेद असणारच आहेत. एकच शरीर असूनही ईश्वराने आपल्याला पाचही बोटे सारखी दिलेली नाहीत. याच्या कारणाचा कधी विचार केला आहे काय? हे दाखवतात की पाचही बोटे जरी सारखी नसली तरी प्रत्येक हाताला इतक्याशाच बोटांची गरज असते, आणि हाताकरिता प्रत्येक बोटाचे सारखेच मूल्य असते. यावरून धडा घ्यायचा की जगात एकच विचार असणारी माणसे नाहीत. आणि तरीही जगाला त्या सगळ्यांची सारखीच गरज आहे. इतके एका हाताच्या बोटापुरते. यामुळे लपूनछपून टीका करणे सोडले तर ही गोष्ट सर्वाकरिता तसेच तुमच्या स्वतःकरिताही लाभदायक होईल.”

गोष्टी सुरू असताना बापूजी असे म्हणाले होते. बोटांचे उदाहरण देत असताना बापूजींनी किती सुंदर सांस्कृतिक गोष्टी सांगितल्या ! सायंकाळी सत्यनारायण सिंह आले. ते विशिष्ट काँग्रेसीबद्दल असमाधान व्यक्त करत होते. बापूजी म्हणाले, “गोष्ट अशी आहे की स्वराज्य आल्याबरोबर सर्वांना वाटू लागले आहे की आता आपल्याला खूप सुख मिळेल. यामुळे यात शिरा. परंतु ज्याप्रमाणे लाखो रुपयात एक खोटा रुपया जरी मिसळण्यात आलेला असला तरी व्यापारी जेव्हा ते पैसे मोजायला बसतो तेव्हा त्याच्या नजरेत त्या लाखो रुपयांबरोबरच तो एक रुपयाही येतो आणि तो व्यापारी तो खोटा रुपया परत करतो. यामुळे जेव्हा खोटे, कोणताही सिद्धांत नसलेले संधिसाधू लोक आत शिरतात तेव्हा प्रजा

त्यांना फेकून देते. परंतु खऱ्या काँग्रेसींना, जे सतत त्याग करत असतात आणि सेवापरायण असतात त्यांची आधी दिलेल्या उदाहरणातील व्यापाऱ्यासारखी तीक्ष्ण नजर असेल तर जनता त्यांचा स्वीकार करत असते.”

आज सायंकाळी प्रार्थनेला विरोध झाला होता, परंतु प्रार्थना सुरू ठेवण्यात आली होती. आणि दिलिपकुमार रॉयनासुद्धा दिवसा थांबवून ठेवण्यात आल्यामुळे भजन ऐकवायला लोक आले होते. सुरुवातीला विरोध झाल्यामुळे बापूजी म्हणाले,

“प्रार्थना जर ऐकायची असेल तर एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे विरोध करणाऱ्या बंधूवरसुद्धा कोणीही रागावू नये, आणि पोलिसांनीसुद्धा मध्ये पडू नये.”

लोकांनी ही गोष्ट कबूल केल्यानंतरच प्रार्थना झाली. प्रार्थनेनंतरच्या प्रवचनात बापूजी म्हणाले,

“आज आपल्याला भाईश्री दिलिपकुमारनी जे भजन ऐकवले त्यातील शब्द आणि भाई दिलिपकुमारचा गोड गळा यांचा मेळ झाल्यामुळे आजचे भजन आगळेवेगळेच काही कर्णप्रिय रसायन झाले होते. त्यात भक्ताच्या मनाचे कवीने पूजेचे एक मंदिर म्हणून वर्णन केले आहे. आणि भक्ताच्या हृदयमंदिरातील हे प्रेम सहजपणे अभिव्यक्त झाले आहे, मन ईश्वरात लीन होत नसल्यामुळे ते इतस्ततः भटकत होते. त्याचे मन ईश्वराची भक्ती करण्यालायक मंदिर होऊ शकत नव्हते. अहिंसेच्या पुजाऱ्यालासुद्धा हाच आदर्श लागू पडतो.

“निर्वासितांमध्येसुद्धा श्रीमंत आणि गरीब असा संघर्ष सुरू असतोच. मला असे आढळले आहे की श्रीमंत लोक सोयीस्कर होईल त्या साधनांनी संपत्ती मिळवतात आणि मग जीव वाचवण्याकरिता देश सोडून निघून जातात, गरीब मात्र मागे राहतात. एक देशवासी म्हणून सोबत राहावे आणि सोबत बुडावे या नियमाचे पालन केले पाहिजे, आणि

संकटाच्या काळात उच्चनीच हा भेद जर आपण विसरलो तर आलेल्या संकटातही आपण पुण्यरूपी मोठी संपत्ती - संस्कार आणि मी तर पूनर्जन्म मानत असल्यामुळे पुढील जन्म चांगले व्हावे म्हणून त्याकरिता आतापासून तयारी म्हणून आपण सर्व भेदभाव टाळले पाहिजे. आपण जर असे वर्तन केले तर निर्वासितांची ही छावणी उत्तम साफसफाईचे आणि प्रेमपूर्ण सहकार्याचे मंदिर होईल.

“आज थोडेसे मुसलमान भाई भेटायला आले होते, आणि आम्हांला बळजबरीने शीख बनवण्यात येत आहे अशी त्यांची तक्रार होती. अशाच प्रकारे हिंदूंना मुसलमान केल्याची उदाहरणेसुद्धा आहेत. परंतु कोणावरही कोणताही धर्म बळजबरीने लादणे यासारखे दुसरे कोणतेही पाप नाही असे मी समजतो. जर असे करू तर हिंदू, शीख आणि मुसलमान या तिन्ही धर्मांचा विनाश होईल. जर कोणी कोणावरही बळजबरी करत असेल तर त्याला माझा संपूर्ण विरोध आहे. आजसारखी विषम आणि निर्लज्जपणाची अवस्था यापुढेही कायम राहणार असेल तर ते पाहण्याकरिता ईश्वराने मला जिवंत ठेवू नये हीच प्रार्थना मी करीन. अशा प्रकारे जगण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही.”

प्रार्थनेनंतर राजकुमारीबहेनआल्या. तसेच राजेंद्रबाबू आणि काठेवाडचे . . . भाई आले. अन्नधान्यासंबंधी आणि नियंत्रणांविषयी गोष्ट निघाली. बापूजी तर नियंत्रणांच्या विरोधातच आहेत. ते मला म्हणाले, “तुझ्याजवळ कागदांची नक्कल असेल तर तुझ्या भावाला दाखव.” बापूजींनी त्यात लिहिले होते की “नियंत्रणे आणि अन्नधान्याच्या वितरणात फार मोठा गोंधळ आहे याबद्दल मला शंका नाही. ईश्वराला जे करायचे असेल ते होईल. मी तर मेहनत करतो आहे.”

हे वाचायला लावल्यानंतर बापूजी म्हणाले, “मी माझ्या विचारात उत्तरोत्तर दृढ होत चाललो आहे.”

१० वाजता बापूजींनी पाय धुतले, व्यायाम केला आणि झोपले.

बिरलाभवन,

१ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना; नंतर बापूजींनी सरदादांना पत्र लिहिले -

चि. वल्लभभाई,

काल तुम्ही मला भेटायला आला तेव्हा तो तुमचा वाढदिवस असल्याचे मी अगदीच विसरून गेलो होतो. (वल्लभभाई ३१ ऑक्टोबरला ७२ वर्षांचे झाले होते.) यामुळे मी तुम्हाला व्यक्तीशः आशीर्वाद देऊ शकलो नाही. आज माझी अवस्था ही अशी आहे. मी हे विशेष कारणाकरिता लिहीत आहे -

१) बिरलाभवनजवळ निर्वासितांची गर्दी होत आहे. इथे इतक्या सगळ्या लोकांनी राहणे शक्य नाही तरीही कसे तरी करून ते इथे पडलेले आहेत. त्यांना छावणीत हलवण्यात आलेच पाहिजे आणि तेही जलद.

२) मशिदीसंबंधीचे पत्र मी सोबत जोडत आहे. अशा अनेक पत्रांमधील हे एक आहे. सर्व मशिदींना संरक्षण दिले जाईल आणि मशिदींचे जे काही नुकसान झाले असेल त्याची भरपाई सरकारी खर्चाने केली जाईल अशी घोषणा करण्यात आली पाहिजे.

३) ज्या लोकांचे बळजबरीने हिंदू वा शीख धर्मात धर्मांतर करण्यात आले आहे त्यांनी धर्म बदललेलाच नाही असे सरकार गृहीत धरील असे घोषित करण्यात आले पाहिजे व त्यांना आवश्यक संरक्षण देण्यात आले पाहिजे.

४) एकाही मुसलमानावर संघराज्य सोडण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

५) ज्यांना आपली घरे रिकामी करावी लागली वा ज्यांच्या घरात बेकायदेशीरपणे इतर लोक राहत आहेत त्यांचे तेथील वास्तव्य बेकायदेशीर समजले जाईल असे आश्वासन त्यांना देण्यात यावे व ती घरे मूळ मालकाकरिता राखून ठेवण्यात यावी.

असे वक्तव्य काढणे आवश्यक आहे असे मला वाटते. (शासकीय धोरण स्पष्ट करताना वल्लभभाई पटेल यांनी नोव्हेंबर ६ला वक्तव्य काढले की जे मुसलमान भारतीय संघराज्याशी प्रामाणिक आहेत त्यांना पूर्ण संरक्षण दिले जाईल.)

आशीर्वाद,

बापू

बापूजींनी हरिजनकरिता लिहवून घेण्याची तयारी केली आणि थोडा वेळ आराम केला. पाऊणेसात वाजता फिरायला निघाले. फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी आणि इतर दोन लोक सोबत होते. बापूजींनी नियंत्रणे बंद करण्याविषयी ठामपणे प्रतिपादन केले.

राजेंद्रबाबूजी म्हणाले, प्रत्येक प्रांतातील मुख्यमंत्री नियंत्रणे उठवण्याशी सहमत नाहीत.

बापूजी - तर त्यांची समजूत घालण्याची माझी इच्छा आहे. तुम्ही मुख्यमंत्र्यांची इथे एक सभा बोलावा. या वर्षी धान्याचे पीक तर भरपूर आले आहे. आणि तरीसुद्धा लोकांना आपण खराब आणि सडके अन्न खायला लावतो. हे स्वतंत्र हिंदुस्थान सरकारला शोभत नाही. लोकांनी स्वतःच यासंबंधी निर्णय घेतला पाहिजे. परंतु नियंत्रणे तर जायलाच पाहिजे.

६ तारखेला बिरलाभवनमध्ये एक सभा घेण्याचे ठरले आहे.

एक मुसलमान बहेन बापूजींच्या मुली सारखी (अमतुलसलाम - अनु.) आहे, आणि तिचे भाऊ जीव वाचवण्याकरिता पळून गेले होते. यामुळे या भगिनीने आपल्या या भावाबद्दल खूप संतापून पत्र लिहिले होते. त्याच्या उत्तरात बापूजींनी लिहिले,

“तुझे भाऊ जीव वाचवण्याकरिता पळाले अशी तू निंदा करायला नको होती. आपण स्वतःचे ऐकायला पाहिजे. इतरांची निंदा करायचा आपल्याला अधिकार नाही. प्राण कोणाला प्रिय नसतात?

नियमानुसार मालीश, आंधोळ वगैरे झाले. बापूजींचे धोतर थोडे लांब होते. ते बापूजींनी कापायला लावले आणि त्याचे लहान लहान हातरुमाल करायची सूचना करत ते म्हणाले, “एक तर इतक्या लांब कपड्यांची गरज नसतानाही ते नेसायचे तर त्यामुळे शरीरावर अनावश्यक ओझे पडते. शिवाय ते धुवायला साबणही लागतो. आणि ते कपडे धुवायलासुद्धा भारी होतात. आणि अशा लहान लहान हातरुमालांची तर आवश्यकता असतेच.”

मी म्हणाले, “तुमचे डोकेसुद्धा कुणीकडच्या कुणीकडेच धावते.”

हिंदुस्थानातील प्रत्येक माणूस जर ही गोष्ट शिकेल तरच हिंदुस्थानचा उद्धार होईल याबद्दल मला मुळीच शंका नाही.

बापूजी आंधोळ करून बाहेर आले. किती तरी मुसलमान भाई त्यांना भेटायला आलेले होते. त्यांच्याबाबतीत घडलेली हकिगत त्यांनी सांगितली. त्यात किती तरी अतिशयोक्तीने भरलेला भाग होता. यामुळे बापूजी म्हणाले,

“आपल्याला जे सांगायचे असेल ते विचारपूर्वक सांगितले पाहिजे. आणि तुमच्या मनात या हकिगतीची स्पष्टता असल्यामुळे तुम्ही ती थोडक्यात सांगायला पाहिजे होती. एकदा अतिशयोक्तीची सवय लागली की ती आयुष्यभर सहन करावी लागत असते. आणि माझ्याकरिता तर फार बोलणे आणि अतिशयोक्ती करणे यांत अंतरच नाही. उलट हा खोटेपणाचा एक प्रकारच आहे. आणि यामुळेच आपल्यामध्ये भांडणे होतात, बेबनाव होतो. आणि सरदारसारख्या तीक्ष्ण बुद्धीच्या माणसाजवळ तुमच्या शब्दांची काहीही किंमत राहणार नाही. आणि सरकारची तुम्ही जर थोडीशीही फसवणूक करायचा प्रयत्न कराल तर तुमचेच नुकसान होईल ही गोष्ट लक्षात ठेवा.”

३.४५ वाजता सरदारदादा आणि मणिबहेन बापूजींना भेटायला आले. निर्वासितांबद्दल गोष्टी झाल्या.

जुनागढच्या प्रकरणासंबंधात श्री पंड्या भेटायला आले. बापूजींनी त्यांना सांगितले की जुनागढसंबंधी सरदारच सर्व काही करत आहेत.

प्रार्थनासभेत आजसुद्धा कालप्रमाणेच विरोध झाला. प्रार्थनेच्या आधी बापूजी म्हणाले, “आजसुद्धा प्रार्थनेला विरोध करणारे कालचे बंधू आहेत. विरोध करणे मला चांगलेही वाटते आणि त्याचे मला दुःखही होते. चांगले याकरिता की या भाईंच्या मनात जे काही आहे ते ते सगळे स्पष्टपणे सांगून टाकतात. आणि दुःख याकरिता की मी यांना इतके समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करूनही यांची समजूत पटू शकली नाही. परंतु आपण आपली प्रार्थना सुरूच ठेवू या आणि विरोधक बंधूंचा कोणीही किंचितही राग करू नये.”

आजचे भजन दिलीपकुमार रॉयनी ‘हम ऐसे देश के वासी है जहां क्रोध नहीं और आह नहीं’ आपल्या गोड गळ्यातून गाईले आणि बापूंनी आपले प्रवचन याच अनुषंगाने केले-

“आजच्या या भजनाचा अर्थ दोन दृष्टींनी होतो. एक अर्थ तर असा आहे की भक्त अशा देशाचा वासी आहे की जिथे शोक, ग्लानी, दुःख, दारिद्र्य नाही. हिंदुस्थान असा सुंदर देश आहे की जिथे क्रोध वा हायहाय नाही. परंतु मला तर असा काळ आठवत नाही की जेव्हा हिंदुस्थानात शोक वा क्रोध नव्हता. दुसरा अर्थ असा आहे की या भजनात शरीर आणि शरीरात वसणाऱ्या आत्म्याला संबोधण्यात आले आहे. आपल्या शरीरात आत्म्याचा वास असतो आणि गीतीमातेच्या भाषेत शरीर हे धर्मक्षेत्र आहे आणि धर्मक्षेत्ररूपी या देहात पवित्र आत्मा विराजमान असतो. आणि इथे हा आत्मा शरीराचा मालक असून तो काम, क्रोध, मोहाच्या जाळ्यापासून शरीराला वाचण्याचा प्रयत्न करत असतो. प्रत्येक व्यक्ती जर याकरिता प्रयत्नशील

राहील तर या मोहजालातून मुक्ती मिळवून ती सर्वोच्च सुख प्राप्त करू शकेल आणि कवीचे हे स्वप्न साकार करू शकेल. परंतु आज तर हिंदुस्थान शोक आणि दुःखाच्या अवस्थेत पडलेला आहे.

“कुरुक्षेत्राच्या छावणीतून आज एक भगिनी मला भेटायला आली होती. तिची हकिगत ऐकून माझे हृदय रडू लागले. त्यांच्या छावणीत अजून डॉक्टरांची, औषधपाण्याची आणि पांघरुणाची खूपच जास्त आवश्यकता आहे. अनेक भगिनींना या थंडीत कोणत्याही पांघरुणाशिवाय उघड्या आकाशाखाली असल्या परिस्थितीत झोपावे लागते. कपडे बदलायला त्यांच्याजवळ दुसरी जोडीसुद्धा नसते. . . . आज चोहोकडे जे वेडाचे वातावरण पसरले आहे त्याचाच हा परिणाम आहे. अतिशय दुःखाने, शोकाने भरलेल्या या संकटातून मुक्त होण्याचा एकच मार्ग आहे. मनातील वैराची, शत्रुत्वाची भावना काढून टाकून बंधूभावाची भावना पसरवणे हा तो मार्ग आहे.

“आता मला तुम्हांला काश्मीरसंबंधी काही गोष्टी सांगायच्या आहेत. असे म्हणतात की तेथील परिस्थिती दिवसेंदिवस चिघळत चालली आहे. तुम्हा सर्वांना माहीत आहे की काश्मीरकरिता सर्व आवश्यक गोष्टी विमानाद्वारेच पाठवता येऊ शकतात. इतर कोणत्याही मार्गाने तिथे मदत पोहोचू शकत नाही. आता थंडीचे दिवस असल्यामुळे मी या बिरलाभवनमध्ये सूर्यदेवाची कृपा असली तर उघड्यावरच बसत असतो आणि डोक्यावरून काश्मीरकडे मदत घेऊन विमाने उडत जात असतात. त्या वेळी माझ्या दृष्टीसमोर काश्मीरचे मुख्यमंत्री शेख अब्दुल्ला आणि त्यांच्या प्रजेचे करुण चित्र तरळू लागत असते. आणि त्यांच्याकरिता माझे अंतःकरण भरून येते आणि काळजीही वाटते.

“शेखसाहेब बहादूर आणि साफ मनाचे गृहस्थ आहेत. त्यांच्याजवळ कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव नाही. ते अन्यायाशी ताठ मानेने लढणारे गृहस्थ आहेत. आणि मला खात्री आहे की जोपर्यंत काश्मीरमधील एक लहान मूलसुद्धा असुरक्षित आहे तोपर्यंत ते शांत बसणार नाहीत. आणि असे करत असताना ते मरणेही पसंत करतील.

“अशा प्रकारे पृथ्वीवरील स्वर्गाची उपमा असलेल्या सुंदर काश्मीरचे सुकाणू शेख अब्दुल्लासारख्या अद्भुत माणसाच्या हाती असल्यामुळे तेथील जनतेला माझा सल्ला आहे की त्यांनी काश्मीरसंबंधात निराशेला स्थान देऊ नये. उलट त्यांनी आपली मातृभूमी आणि घरदार वाचवण्याकरिता मृत्यू जरी येत असेल तरी ती अहोभाग्याची गोष्ट मानायला पाहिजे. असे झाले तर त्याचा प्रभाव संपूर्ण जगावर पडेल. आफ्रिदी तसेच इतर लुटारू काश्मीरपासून दूर राहिले तर किती चांगले होईल!”

प्रार्थनेनंतर बापूजी सरळ फिरायला गेले. फिरत असताना प्रार्थनेला विरोध करणारे बंधू आणि इतर काही लोक सोबत होते. त्यांना बापूजी म्हणाले -

“मी स्वतःला कट्टर सनातनी समजतो. माझा धर्म विशाल आहे. माझा धर्म केवळ चार वेदांपर्यंत सीमीत नाही. मी तर विश्वातील सर्व धर्मग्रंथांचे रहस्य समजून घेत असतो आणि यामुळेच मी कट्टर हिंदू आहे. तुम्ही आपल्या गीतेचा अभ्यास करा ! या सातशे श्लोकात सर्व धर्मग्रंथाचाच नाही तर सर्व ग्रंथांचा सार आहे. त्यात कुठेही कोणत्याही धर्मग्रंथावर टीका नाही. परंतु आपण आपल्या धर्माला संकुचित करू नये. आपण एकांतात केवळ एकच विचार केला पाहिजे आणि तो म्हणजे ‘मी कोण आहे?, मी काय करतो?’ हा. असे झाले तर आपल्याला आपल्या उणिवा आणि आपली तुच्छता कळल्याशिवाय

राहणार नाही असे मी समजतो. इतके जरी आपण करू शकलो तरी आपल्या स्वतःचा, आपल्या कुटुंबाचा, आपल्या समाजाचा उद्धार झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि शेवटी तर हे जगसुद्धा तरल्याशिवाय राहणार नाही.”

फिरून आल्यानंतर बापूजींनी प्रवचन लिहिले. नेहमीप्रमाणे पंडितजी आले. त्यांच्याबरोबर दीडेक तास गोष्टी केल्या. सुधीरदा आणि होरेस अलेक्झँडर आले. पाय धुतले, व्यायाम केला. ९.४५ वाजता झोपायची तयारी केली. पडल्या पडल्या बापूजी म्हणाले,

“खूप थकवा आला आहे. हृदयाच्या प्रत्येक स्पंदनाबरोबर जर रामनाम कोरले गेलेले असेल तर हवे तितके काम केले तरी थकवा येणार नाही. पण त्याचबरोबर त्याचे पूर्ण ज्ञानही असायला पाहिजे. माणसाच्या अंतःकरणात जर ईश्वराचे नाव अंकित असेल तर मन आपोआपच निर्मळ होते. आणि मग तर केवळ शुद्ध विचारच येतात. यामुळे रोग आपोआप नाहीसे होतात. याच दिशेने जाण्याकरिता मी प्रयत्नशील आहे. यामुळेच आजचा थकवा आणि चोहोकडे पेटलेला दावाग्री कायम आहे असे मी समजतो.”

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२ नोव्हेंबर १९४७

काल रात्री बापूजी झोपल्यानंतर १०.३० वाजता मी जेव्हा झोपायला गेले तेव्हा बापूजी झोपेत बोलत असलेले मी ऐकले. “एक रियासत दुसरे रियासत को मजबूर नही कर सकती” असे शब्द त्यांच्या तोंडून निघत असलेले मी ऐकले. यामुळे मी बापूजींना विचारले असता ते म्हणाले -

“खरे आहे. आजकाल जुनागढ, काश्मीर, निर्वासितांची दुर्दशा आणि सर्वसामान्य जनतेचे होणारे हाल इत्यादी प्रश्नांमळे तसेच दिल्लीत सुरू असलेल्या राजकारणात आतल्याआत सुरू असलेल्या किती तरी महत्त्वाच्या गोष्टींनी माझे डोके नेहमीच भरलेले असते. यामुळे मला वाटते की मी नकळत अंदाज करू लागलो आहे. नाही तर मनावर काळज्यांचे कितीही जरी ओझे असले तरी रामनामाला शरण गेलेल्या या माणसाच्या झोपेत मानसिक वा शारीरिक कारणांमुळे अडथळा का यावा?”

सकाळी तोंड धूत असतानासुद्धा ते ही गोष्ट सांगू लागले. त्यावर मी म्हणाले “परंतु तुम्ही तर सर्व काही ईश्वरावर सोडलेले आहे. परंतु मनावर या समस्यांच्या शक्तीचे ओझे जर जास्त असेल तर असे होणारच आणि शिवाय यातून सर्वसामान्य जनतेला होत असलेली पीडा दूर करण्याकरिता हा माणूस काही केवळ पोपटपंची करून राहिलेला नाही हेसुद्धा दिसून पडत नाही काय? निद्रावस्थेत जर तुम्ही कोणाला मारण्याची गोष्ट केली असती तर ‘तुम्ही कदाचित ईश्वराच्या जवळ नाही असे तुम्ही निश्चितच म्हणू शकला असता. परंतु नरसी महेतांनी म्हटले आहे की, ‘पीड परायी जाणे रे . . . (दुसऱ्याचे दुःख, व्यथा समजून घेतल्या पाहिजे . . .)’ आणि जागे असताना तर ठीक, परंतु जागे नसतानासुद्धा तुम्ही नरसी महेतांचे हे म्हणणे साकार करत आहा. असे असल्यामुळे ‘मी ईश्वराच्या जवळ नाही’ असे तुम्ही कसे काय म्हणू शकता?”

बापू - तुझा प्रश्न बरोबर आहे. परंतु तू माझी मुलगी असल्यामुळे माझी उणीव शोधण्याची शक्ती तुझ्यात नसूही शकते. कितीही का प्रिय व्यक्ती असेना तिच्याकडे तटस्थ भावनेने पाहणे म्हणजे साधूत्व. तुझ्यात जर ही दृष्टी आली तर तुझी 'साधूत' गणना होईल. हा गुण आत्मसात करणे फार कठीण आहे. परंतु गीता रटणारा मी गीतेच्या दृष्टीने ईश्वराच्या फार जवळ नाही. परंतु अशा प्रकारे ईश्वराने सांगितले आहे की, ईश्वराकडून सोपवलेल्या कामाला शोभेल अशा प्रामाणिकपणाने फळाची चिंता न करता आपण ते काम केले पाहिजे. मग विरुद्ध परिणाम जरी मिळाले तरी माणसाने समाधान मानायला पाहिजे, दुःख करू नये. आणि आपल्या बाजूने जरी परिणाम आले तरी तसेच परिणाम प्रत्येक ठिकाणी येणार नाहीत. यामुळे मी जर दिवसभर पूर्ण प्रामाणिकपणे ईश्वराचे काम करत असेन तर रात्री झोपेत असताना मला त्याची काळजी का वाटावी?"

बापूजी इतके बोलत नाही तोच प्रार्थनेची वेळ झाली. प्रार्थनेनंतर बापूजी टपालाच्या आणि 'हरिजन'च्या कामाला लागले. ते फिरत असताना ७.३० वाजता राजेंद्रबाबू आले. जुनागढसंबंधी गोष्टी करत असताना शामळदासकाका आणि मगनलालकाका या दोघांच्याही पुतण्यांच्या सख्खेपणाची गोष्ट निघाली. रक्ताच्या नात्याने बापूजींच्या जास्त जवळ कोण आहे? बापूजी म्हणाले, "कोण जवळचा हा भेद माझ्या मनातून कधीचाच निघून गेलेला असल्यामुळे कोण जास्त जवळचा आहे हे तर मी विसरूनच गेलो आहे. जे माझे काम करतात आणि माझ्या विचारानी ओतप्रोत झालेले असतात ते माझ्या जवळचे. मी बिहारमध्ये जेव्हा आलो तेव्हा तुमचा आणि माझा संबंध शुक्लांद्वारे आला. आणि आता हे संबंध इतके दृढ झालेले आहेत की जितके सख्ख्या पितापुत्राचे असावे."

बापूजींना थोडासा खोकला यायला सुरुवात झाली आहे. यामुळे फळांचा रस घेतला नाही.

आझाद हिंद फौजेच्या लोकांनी खूप गुंडगिरी सुरू केल्याची बातमी बापूजींना दुपारी मिळाली. याबद्दल बोलताना बापूजी म्हणाले, आज सायंकाळी मी ही गोष्ट प्रार्थनेत सांगेन. सुभाषबाबूंनी जगाला आश्चर्यचकित करणारे सैन्य उभे केले होते. आणि आता तेच जर हे असे काम करणार असतील तर ते नेताजींचे नाव कलंकित करतील.

बापूजींचा बाकी सगळा कार्यक्रम ठरलेल्या वेळेप्रमाणे चालला. सरदारदादा आले होते. पंडित सुंदरलालजी आणि स्थानिक मुसलमान बंधूसुद्धा ठरल्याप्रमाणे आले होते. या लोकांनी शांतता स्थापित व्हावी म्हणून किती तरी कार्ड छापले होते. त्यांनी आपल्या पत्रांची सुरुवात ‘मि. महात्मा गांधी’ अशी केली होती आणि कार्ड इंग्रजीत छापले होते. त्यावर टीका करताना बापूजी म्हणाले -

“पहिली गोष्ट तर ही आहे की असे दंगेधोपे करणारात किती लोक शिकलेसवरलेले आहेत? आणि त्यातही किती शिकलेल्या लोकांचा या गुंडगिरीशी संबंध आहे? . . . गावांमध्ये रक्तपात सुरू आहे. आणि तुम्ही प्रकाशित केलेले हे आवाहन गावातील किती टक्के लोक वाचू शकतील? आणि शिवाय अशी घाणेरडी इंग्रजी लिहून फायदा काय? आपल्याला जरी इंग्रजी आवडत नसली तरी इंग्रजीच्या मोहजालातून आपण अजून सुटू शकलेलो नाही. शिवाय या कार्डांकरिता तुम्ही मुबलक खर्चसुद्धा केला आहे. आज तर परिस्थिती अशी आहे की जे लाखांचे धनी म्हणवले जात होते त्यांची मुलेबाळेसुद्धा उपाशी आहेत. तुम्ही त्यांचा विचार कसा करत नाही? तुम्ही हे जे सर्व काही करत आहा ते पाहून तर उलट मला दुःखच होते.”

२.३० वाजता श्रीमती कुरेशी, ज्यांच्या पतीने डॉ. जोशींना येथील नागरी रुग्णालयातच गोळी मारली होती आणि परिणामी ते मेले होते, भेटायला आल्या. त्या कराचीला जात आहेत. त्या आपल्या नवऱ्याचा बचाव करत सांगत होत्या की डॉ. जोशी आणि डॉ. कुरेशी यांच्यात तर गाढ मैत्री होती. आणि मित्र आपल्या मित्राला कसा मारू

शकतो? परंतु आम्ही मुसलमान असल्यामुळे हे सरकार आमच्याशी शत्रुत्वाने वागत आहे, वगैरे.

बापूजी म्हणाले, “न्यायालयात जर यासंबंधी पुरावे मिळाले नाही तर ते सुटतीलच ना? तुम्हांला जर ते निर्दोष आहेत असे वाटत असेल तर तुम्ही इतक्या अधिक दुःखी का होता? आणि शंका आली तर सरकार मलासुद्धा पकडू शकते. आणि तुमच्या नवऱ्याच्या हाती रिहॉल्वर आढळले - आणि इतरही साहित्य सापडले की ज्यामुळे सरकार सरकारी पद्धतीने काम करत आहे.” ... त्यांना बापूजींनी अर्धा तास दिला.

कातत असताना मौलाना साहेब आले होते. ४.१५ वाजता कृपलानीजी आणि सुचेतादिदी आल्या. सिंधची अवस्था फार वाईट झाल्याची सांगत होते. आज प्रार्थनेत खूप गर्दी होती. आणि प्रार्थनासभेत कोणी विरोधक आलेले आहेत की काय हे भाईसाहेब (ब्रिजकृष्ण चांदीवाला) आधी जाऊन पाहून आले. दहाहून अधिक विरोधक होते. परंतु ते शांत बसलेले होते. प्रार्थनेआधी बापूजी त्यांना म्हणाले,

”तुम्ही प्रार्थनेला धैर्याने स्पष्टपणे विरोध करत आहा आला हे मला निश्चितच आवडले आहे. परंतु तुम्ही तेवढ्याकरिता इथे आला आहा की मी महात्मा म्हणवतो आणि देशाची सेवा करतो आहे तर देशाच्या सध्याच्या बदलत्या परिस्थितीत मी काही नवीन सांगतो काय हे पाहायला तुम्ही आला आहा? हे कळल्याने मला वाईट वाटले. शिवाय मी असेसुद्धा ऐकतो की लोक माझ्या दर्शनाकरिता येत असतात. याचे तर मला अजूनच दुःख होते. ईश्वर तर अनेक नावांनी ओळखला जात असतो. जगात चेतन वा जड वस्तूंना जितकी नावे आहेत तितकी ईश्वराची नावे आहेत. माणूस जर धर्मशास्त्राप्रमाणे चालत नसेल तर तो माणसाचा दोष असतो, शास्त्रांचा नसतो. कुराणशरीफमधील ईश्वराची स्तुती करणारा सर्व आणि खरा भाग मी ईश्वराचे गुणगान करण्याकरिता घेतला आहे. आणि असे समजा की त्याप्रमाणे मुसलमान चालत नसतील तर तो कुराणचा अपराध आहे काय? ईश्वर तर

नेहमीच प्रत्येक गोष्टीत वसलेला असतो. यामुळे आपला कोणीही शत्रू नाही. आणि सामुदायिक प्रार्थनेत जर एकत्र यायचे असेल तर अंतःकरणापासून एकत्र यायला पाहिजे. आणि असे झाले तर निश्चितच त्याचा प्रभाव पडेल. आणि असे नसेल तर न येणे हेच अधिक श्रेयस्कर होईल. आता सांगा की तुमच्यापैकी कोणाला विरोध करायचा आहे?

बोट उंच करून सर्व म्हणाले, “आम्हांला प्रार्थना करायची आहे. आणि कोणी जर विरोध केलाच तर आम्ही त्याचा राग करणार नाही असे आश्वासन आम्ही तुम्हांला देतो.”

आजच्या प्रार्थनेत नंदिताबहेन भजन म्हणाल्या होत्या. प्रार्थनेनंतर बापूजी आपल्या प्रवचनात म्हणाले,

“काश्मीरची परिस्थिती चिंताजनक आहे. मला असे वृत्त कळले आहे की स्वर्गीय सुभाषबाबूसारख्या प्रखर पुढाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाली जी आझाद हिंद सेना तयार करण्यात आली होती त्या फौजेतील माजी लष्करी अधिकारी आजकाल लुटारूंचे अधिकारी होऊन काम करत आहेत. हे ऐकून मला अतोनात दुःख झाले. आझाद हिंद सैन्यात तर हिंदू, मुसलमान, शीख इत्यादी सर्व समुदायाचे लोक होते आणि असे असूनही प्रत्येकजण आपापल्या धर्माचे पालनही करत होता. एखाद्या साखळीप्रमाणे सर्व एकमेकांशी भाऊभाऊ म्हणून जोडले गेले होते. आणि प्रत्येकाला आपण हिंदुस्थानी आहो म्हणून गौरव वाटत होता. याच अधिकाऱ्यांची नावे माझ्याकडे आली आहेत. हे जर तेच असतील तर मी त्यांना ओळखतो. ते दिल्लीच्या या लाल किल्ल्यात होते. त्यांना मी भेटलो आहे आणि त्यांची सुटका झाल्यानंतरही मी त्यांना भेटलो आहे. हे दोन्ही भाऊ लुटारूंचे पुढारी का झाले आहेत, तसेच निर्दोष स्त्रियांची आणि मुलांची हत्या करण्यात ते कसे काय सामील झाले आहेत हेच मला कळू शकत नाही. आफ्रिडी आणि इतर जमातीच्या लोकांना प्रोत्साहन देऊन ते आपल्या जमातीचे नुकसान करत आहेत. शेख

अब्दुल्लासाहेबांनी जे केले ते योग्य नाही असे वाटून जर हे दोन भाऊ या वाटेने वळले असतील तर त्यांना माझा सल्ला आहे की त्यांनी शेखसाहेबांना भेटून वाटाघाटी कराव्या आणि त्यांना पापाचरणातून मुक्त करावे.

“आणि मला दुःखाने सांगावे लागत आहे की पाकिस्तान सरकारसुद्धा या हल्ल्यात सरळसरळ वा आडपड्याने मदत करत आहे. सरहद्द प्रांताच्या मुख्यमंत्र्यांनी तर उघडपणे संपूर्ण मुस्लिम जगताला मदत करण्याकरिता आवाहन केले आहे. याशिवाय पाकिस्तान सरकारने भारत सरकारवर असा आक्षेप घेतला आहे की पंडित नेहरूनी जीवनावश्यक वस्तू काश्मीरला पुरवून काश्मीरने हिंदुस्थानमध्ये सामील व्हावे म्हणून प्रयत्न केले आहेत. आणि अशाच प्रकारचे बेफाम आरोप पाकिस्तानच्या मंत्र्यांच्या दर्जाच्या एका व्यक्तीने केले आहेत याचे मला दुःखही होते आणि आश्चर्यही वाटते.

“आज दिवसा लाहोर आणि कराचीहून जे बंधू मला भेटायला आले होते त्यांनी सांगितले की इथे हिंदू निर्वासितांची जी परिस्थिती आहे तशीच वा त्याहूनही जास्त वाईट परिस्थिती पाकिस्तानमधील मुसलमानांची आहे. हा विनाश थांबण्याचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे आपणा सर्वांच्या मनातील द्वेषभावना पूर्णपणे काढून टाकून भ्रातृभावना निर्माण करणे. शेवटी तुम्हा सर्वांना हीच विनंती करतो की तुम्हीसुद्धा माझ्याबरोबर प्रार्थना करा की दोन्ही देशांची विवेकबुद्धी जागृत होईल अशा प्रकारे त्यांना मार्गदर्शन कर.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी ३० मिनिट फिरले आणि फिरत असताना गोपूबरोबर खेळलेही. गोपू पळत असायचा आणि बापूजी त्याला पकडत असायचे. गोपूला पकडता येईल इतक्या वेगात बापूजी चालत जायचे आणि गोपू पळत असताना बापूजी त्याला पकडत असत. खूप मजा वाटली.

८.३० वाजता पंडितजी आले. जवळपास दिडेक तास बसले. त्यानंतर प्रवचन तपासले. ९.४५ वाजता बापूजींचे काम आटोपले. पाय धुतले, व्यायाम केला आणि झोपायची तयारी केली.

बापूजी सांगत होते की पंडितजींनासुद्धा काश्मीरची फार काळजी वाटते. . . . खूप मतभेद आहेत. बापूजींचे म्हणणे आहे की या दोघांनी शांतपणे आणि मनमोकळेपणाने चर्चा केली पाहिजे. बाहेर उडत असलेल्या गोष्टी ऐकून एकमेकांबद्दस पूर्वग्रह करून घेऊ नये. १० वाजता झोपायची तयारी.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

३ नोव्हेंबर १९४७

आज तर बापूजींचा मौनदिवस आहे. नियमानुसार प्रार्थना. नंतर आलेला टपाल पाहिला. एका पत्रात बापूजींनी आपल्या हृदयातील व्यथा व्यक्त करताना लिहिले -

“लज्जा मारी राखो श्याम हरी’ (पाहा आश्रम भजनावली - ११२, ऑगस्ट १८, १९३०) हे द्रौपदीच्या प्रार्थनेचे गोड आवाजातील दुःखद भजन ऐकल्यानंतर मी आताच तुझे पत्र पाहिले. आज माझीसुद्धा अशीच अवस्था आहे. द्रोपदीला भीम आणि अर्जून, यांच्यासारखे बलवान आणि युधिष्ठिरासारखे सत्यवचनी पती होते. ती द्रोणाचार्य, भीष्म आणि विदुर यांची सून होती. आणि तरीही भरसभेत तिची दुर्दशा होऊ लागली. त्या वेळीही ती हिंमत हारली नव्हती आणि अंतःकरणपूर्वक ईश्वराचा धावा करू लागली तेव्हा ईश्वराने तिची लाज राखली. हे भजन अतिशय गूढ आहे. यावर हवे तितके भाष्य करता येऊ शकते. आज अनेक प्रिय सहकाऱ्यांमध्ये या विशाल भवनात बसूनही मी कठीण परिस्थितीत आहे. परंतु दिवसेंदिवस ईश्वराची मदत मिळत असल्याचा मला अनुभव येतो. अखेरीस दिल्लीवरच तर संपूर्ण देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे. परंतु आमच्यातही फार विष भिनले आहे. ते काढून फेकण्याचा मी प्रयत्न करतो आहे. त्यात जर अपयश आले तर मला जिवंत राहण्याची इच्छा नाही. १२५ वर्ष जगण्याच्या कामनेचा मी त्याग केला आहे. ईश्वराने सर्वाना सन्मती द्यावी.”

दुसऱ्या एका पत्रात -

“तुम्ही जेव्हा इंग्रजीत लिहिता तेव्हा मला माझा, तुमचा आणि संपूर्ण देशाचा अपमान वाटतो. तुम्हांला माहीत आहे काय की ‘नवविवाहिता घरात जो पहिला ठसा

उमटवते आणि राजा जनतेवर जो पहिला ठसा उमटवतो तो कायम टिकत असतो’? अशाच प्रकारे आता आपल्याला स्वराज्य मिळालेले आहे आणि तरीही आपण हिंदुस्तानीऐवजी इंग्रजीचा वापर करू तर मी कोणाला काय म्हणू? सागरालाच आग लागली आहे. इतकेच पुरे. अधिक लिहिण्याकरिता मला वेळही नाही आणि उत्साहही नाही...”

५.२५ सरदारदादा आणि मणिबहेन आले. ६.२५ वाजता बापूजी थोडा वेळ झोपले. ते ७.१० ला उठले आणि फिरायला गेले. मौन असल्यामुळे डोळे बंद करूनच फिरले. थंडी खूप असल्यामुळे शरीरात गरमी यावी म्हणून सुरुवातीला झपाट्याने चालले. मालीश, आंघोळीनंतर होरॅस अलेक्झॅंडर आले. त्यांनी किती तरी गोष्टी सांगितल्या. आज मौन असल्यामुळे या सर्व गोष्टींचे उत्तर उद्या देईन असे बापूजींनी सांगितले.

बापूजींना आज आलेल्या टपालातील एका पत्राच्या कव्हरवर ‘श्रीकृष्ण भगवान, बिरला हाऊस, नयी दिल्ली’ असे लिहिलेले होते तर दुसऱ्या एका पत्रावर पत्ता होता, ‘महमद गांधी.’ आणि दोन्ही पत्रे हिंदूंनी लिहिलेली होती. एका पत्रात गांधीजी भगवान श्रीकृष्णाचे साक्षात अवतार आहेत असे होते तर दुसऱ्यात होते - “तुम्ही हिंदू असूनही हिंदूंचा नाश करत आहा आणि तुमचा एक मुलगा ज्याप्रमाणे मुसलमान झाला आहे त्याप्रमाणे तुम्हीसुद्धा करा.”

अशी पत्र बापूजींना अधूनमधून येत असतात आणि त्यांचे उत्तरही बापूजी अधूनमधून देत असतात. पण आजच्या या पत्र्यामुळे गंमत वाटली.

बापूजींनी मला लिहिले, “या दोन पत्रांमधून आपल्याला धडा शिकायला मिळतो. आपण सुखदुःखाकडे समभावनेने पाहिले पाहिजे.”

४.४० मुंशीजी आले. ते अन्नधान्याच्या परिस्थितीविषयी बोलले. बापूजींनी लिहिले, “तुम्ही कंट्रोलच्या बाजूने केलेला एकही युक्तिवाद माझ्या पचनी पडू शकला नाही. कंट्रोल असू नये हा विचार माझ्या मनात दिवसेंदिवस ठाम होत चालला आहे.”

एका आश्रमवासी भगनीला पत्रात लिहिले,

“माझ्या राजकीय सहकाऱ्यांमध्ये मतभेद निर्माण झाल्याचे मला आढळते. अर्थात त्याला अपवाद आहेत परंतु मी सर्वसाधारण वातावरणाबद्दल बोलत आहे. मी वर्षभरापासून आश्रमाबाहेर आहे यामुळे आतील तर रामजीलाच माहीत. परंतु तिथेही हृदयाचे पावित्र्य कायम राहिले नाही असे मला आढळते. तरीही मी जगतो आहे कारण माझ्याकरिता जीवन एक महान सत्य आहे. जीवन ईश्वराचा अंश आहे असे मी समजतो आणि त्यामुळे त्याची ही देणगी प्रयत्नपूर्वक सांभाळण्याचा मी प्रयत्न करतो आहे.”

माती घेऊन आराम केला. वर्तमानपत्रे ऐकली. साठलेली पत्र फाईलमधून काढली. प्रवचन लिहिले. आजच्या प्रवचनात म्हणाले,

“दोन्ही भागात विष पसरलेले असताना विष कुठून आले आणि कोणी जास्त विष दिले आणि कोणी कमी वापरले याबद्दल अंदाज करत बसणे हा मूर्खपणा आहे. पाकिस्तानने जास्त विष पसरवले की हिंदुस्थानने याचा निर्णय कोण करू शकेल? आणि दोन्ही ठिकाणी एकाच प्रकारचे अमानुष वर्तन सुरू असताना याबद्दलचा निर्णय घेऊन उपयोग तरी काय? इतके मात्र मी सांगायला पाहिजे की पश्चिम पाकिस्तानच्या बऱ्याचशा भागात हे विष फार जास्त पसरले आहे. ईश्वर करो आणि या दोघांमध्ये शांतता स्थापित होवो.

“इतक्यातच डॉ. राजेंद्रप्रसादनी सगळ्या प्रांतांच्या मुख्यमंत्र्यांची एक सभा ‘नियंत्रणा’च्या समस्येसंबंधी सल्लामसलतीकरिता बोलावली आहे. यामुळे या

महत्वाच्या विषयावरील माझे विचार काय आहेत ते तुम्हांला मी सांगितले पाहिजे. सुरुवातीपासून मी नियंत्रणे रद्द करण्याच्या मताचा आहे. त्यात अजूनही तसुभरसुद्धा फरक पडलेला नाही.

“मला असे आढळले आहे की नियंत्रणांमुळे आपल्यावरील सुसंस्कार आपण विसरून गेलो आहो. आपल्यामधील वैदिक संस्कृतीचा - वाटून खाण्याच्या वृत्तीचा पूर्णपणे लोप झाला आहे. नियंत्रणांच्या परिणामी दगाफटका, खोटेपणा आणि काळाबाजाराची प्रवृत्ती वेगात वाढू लागली आहे. आणि सर्वात जास्त दुःखाची गोष्ट तर ही आहे की लोकांचे धैर्य कमी होत चालले आहे. एखादा परका माणूस आला आणि आपल्या तोंडात त्याने घास भरवला तर किती चांगले होईल असे आपल्याला वाटते. आपली प्रवृत्ती ही अशी झाली आहे. कोणालाही श्रम करणे आवडत नाही.

“गेल्या विश्वयुद्धाने तर आपले सर्व काही लुटले गेले आहे. परंतु अन्नधान्यावरील नियंत्रणाच्या रूपाने तर जगाला वाईटात वाईट वारसा दिला आहे असे माझे म्हणणे आहे. युद्धाच्या वेळी आलेली नियंत्रणे कदाचित आवश्यकही असतील कारण त्या वेळी अन्नधान्याची निर्यात करावी लागत होती. या अनैसर्गिक निर्यातीमुळे जर मापबंदी करण्यात आली नसती तर तेव्हा खाद्यपदार्थाची दुकाने बंद पडल्याशिवाय राहिली नसती. पण आता काय करायचे? आता ज्या प्रकाराच्या अन्नाची आपल्याला गरज असेल आणि आपल्याला निर्यात करायची इच्छा नसेल तर आपल्याला कोणीही काहीही म्हणू शकत नाही.

“अन्नधान्यासंबंधी बाहेरील देशांकडून आशा करणे आपण सोडायला पाहिजे. असे करून उपासमार होत असलेल्या इतर देशांची आपण मदत करू.

“माझ्या दोन पिढ्यांइतक्या जीवनात मी दोन दुष्काळ पाहिले आहेत. परंतु ते तर नैसर्गिक दुष्काळ होते. निसर्गाच्या हातीच जेव्हा संसाधने असतात तेव्हा

माणूस काय करू शकेल? तरी पण खाद्यपदार्थ आणि अन्नधान्यावरील मापबंदीचे उदाहरण मी पाहिले नाही.

“ईश्वराची कृपा की या वर्षी पावसाळा ऋतू चांगला गेला. आणि यामुळे इथे अन्नधान्याची टंचाई जाणवणार नाही. हिंदुस्थानच्या गावांमध्ये धान्य, डाळी आणि तेलबिया पुष्कळ प्रमाणात आहेत. धान्यासारख्या खाद्यपदार्थांच्या भावांची अनैसर्गिक आणि कृत्रिम नियंत्रणे बिचाऱ्या खेडुताला काय कळतील? यामुळे उघड्या बाजारात त्याच्या मालाला जो भाव मिळतो त्याने त्याचे समाधान होत नाही. देशात धान्याची टंचाई आहे हे सिद्ध करणारे भरपूर आकडेवारीने भरलेली जी पत्रके सरकारी नोकर तयार करतात त्यांनी ते फारसे उत्तेजित झालेले मी पाहिले नाही. आपले मंत्री आपल्या जनतेतर्फे निवडलेले गेलेले आहेत. परंतु त्यांना या सर्व गोष्टींचा अनुभव नाही. जे अनुभवी लोक आहेत परंतु जे मंत्रिमंडळात नाहीत त्यांचे ऐकायचे की नियंत्रणे काढून टाकले जाण्यापूर्वीच नष्ट होऊन जायचे? यामुळे अशा अनुभवी माणसांच्या सल्लाचासुद्धा मंत्र्यांनी गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. आपल्याला जास्त ज्ञान आहे वा आपल्याला जास्त कळते अशा अहंकारात मंत्र्यांनी राहू नये.

“एका डॉक्टरने मला पत्र लिहिले आहे. ते लिहितात की मापबंदी मिळणाऱ्या सडक्या धान्यामुळे अनेक रोगांचे पेव फुटले आहे. आणि लोकांना रोगराई सहन करावी लागते.

“खाद्यपदार्थांचे भाव निश्चित करून मापबंदीच्या दुकानातून सरकार जर सार्वजनिक बाजारातून चांगले धान्य विकत घेऊन त्याचे वितरण करू शकेल तर सरकारला भाव नियंत्रित ठेवण्यात यश मिळू शकेल. धान्याच्या व्यापाऱ्यांवर तसेच खेडुतांवर सरकार विश्वास का ठेवत नाही? लोकशाही राज्याचा आधार विश्वास

असतो. लहान मुलाला आईने जर काहीही करू दिले नाही तर ते जसे पांगळे होईल तसेच जर जनतेला बोट धरून पांगुळगाड्याने चालायला लावले तर अखेरीस जनता पांगळी होईल. लोक जर एकमेकांची फसवणूक करत असतील वा मन लावून पूर्ण मजुरी न करता उपाशी मरत असतील तर ही गोष्ट स्वागतार्हच असेल, आणि यामुळे इतर लोकांमध्ये खरा समंजसपणा येऊन ते क्रूरपणाच्या पातळीवर जाईल इतके स्वार्थी होणार नाहीत.”

प्रार्थना झाल्यानंतर बापूजी फिरले. राजा हाथीसिंग सोबत होते. अब्दुल घनीसाहेबसुद्धा आले होते. सरहद्दीवरील परिस्थिती अतिशयच विषम होत चालली होती.

(. . . ने विचारले) आपल्या देशात साम्यवाद्यांचा समूहसुद्धा खूप वाढत चालला आहे. असे असतानाही तुम्ही अहिंसेची तरफदारी का करता?

बापूजी - मी म्हणतो म्हणून तुला असे वाटते की तू कुठे वाचले? परंतु तू यावर विचार केला नाही म्हणून तू असे म्हणतोस? जगाला जर शांतता हवी असेल, सामाजिक समता हवी असेल तर ही गोष्ट अहिंसेशिवाय दुर्लभच असेल हे तुम्ही लिहून ठेवा. आपल्या देशात धनिक वर्गसुद्धा किती वाढून राहिला आहे? जे आहे ते जर तुम्हांला जपून ठेवायचे असेल तर तुम्ही तुमच्या संपत्तीचा, तुमच्या कौशल्याचा उपयोग देशात परोपकारी संस्थांच्या स्थापनेकरिता केला पाहिजे आणि यां गोष्टी देशाकरिता वापरल्या पाहिजे. आपल्याला जर बंदुकीच्या धाकावर लुटले तर त्या संपत्तीचा काय फायदा? आणि मी तर अनुभवाच्या आधारावर ही हकिगत सांगतो आहे. जमनालाल, पंडित मोतीलाल, घनश्यामदास वर्गैरेंचा तर मी खूप पैसा उडवू शकलो.”

बापूजींचे मौन असले की घरात कोणीच नाही असे वाटते. आणि सुटले की वातावरणात वाजागाजा सुरू होतो.

सायंकाळी गोपूसुद्धा आला होता. बापूजींना म्हणाला, “दादा, तुम दौडो, मै पकडूंगा.” दादा पळू लागले आणि गोपू त्यांना पकडण्याकरिता त्यांच्या मागे धावू लागला होता. थोड्याच वेळात बापू पकडले गेले. अशा प्रकारे बापूंवर डाव आला. गोपू पळू लागला आणि बापू पकडू लागले. गोपूने बापूजींना चांगलेच पळवले. या दृश्याने तर सर्व हसून हसून ५ वर्षांचा नातू आणि ७५ वर्षांचे आजोबा!!

फिरल्यानंतर राजकुमारी बहेन आल्या. विशेष काही गोष्टी तर झाल्या नाही. ९.१५ वाजता व्यायाम करून बापूजी झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

४ नोव्हेंबर १९४७

प्रार्थनेआधी एका तरुण बंधूविषयी बापूजींनी काही गोष्टी केल्या. ते म्हणाले, ”या लग्नाकरिता माझा आशीर्वाद असू शकत नाही कारण यात सांगितलेली भावना तुझ्यात नाही. आणि सध्या मी माझ्या सभोवती दावाग्री पेटलेला असताना याला हे काय सुचते आहे? आश्रमात शिक्षण घेतलेल्या मुलाकडून मी काही तर अपेक्षा ठेवीन ना? आणि तो...शी लग्न करून राहिलेला नाही, पैशाशी लग्न करून राहिलेला आहे. आज देशावर हे जे संकट आलेले आहे ते दूर करण्याकरिता सत्य, अहिंसा, प्रेम, आणि सेवा यांच्या माध्यमातून प्रत्येक आश्रमवासीने आपल्या कौशल्याचा उपयोग करून देशात ऐक्य स्थापित करण्याची इच्छा असली पाहिजे इतकी अपेक्षा तर मी प्रत्येक आश्रमवासीकडून करू शकतो ना? परंतु मी कालच लिहिले आहे आता मी एकटाच आहे. आणि त्याचे मला लवलेशही दुःख नाही. यातही मला ईश्वराचा शुभ हेतूच दिसतो. अशा प्रकारे माझ्या विचारात किंचितही माधार न घेता ‘करेंगे या मरेंगे’चा संकल्प, ‘एकला जानेरे ...’ या गुरुदेवांच्या कथनानुसार पूर्ण होईलच हा विश्वास माझ्या मनात दिवसेंदिवस दृढ होत चालला आहे. ...”

सकाळी ३.३० वाजता बापूजींनी वरील गोष्ट अतिशय गंभीरपणे सांगितली. प्रार्थनेनंतर टपाल पाहिला आणि लिहवूनही घेतला. एका पत्रात लिहिले,

“मला तुझे लांब पत्र मिळाले. आज प्रार्थनेत मी त्याचे उत्तर देईन. मला लांब पत्र वाचण्याकरितासुद्धा वेळ नाही, आणि लिहिण्याकरिता तर अजूनच नाही. परंतु मी तुझा संपूर्ण युक्तिवाद वाचला. तू जर मनाला लावून घेणार नसशील तर त्यांतील काही सांगतो. तू मला मुलापेक्षाही जास्त असल्यामुळे काय योग्य आहे हे सांगणे माझे कर्तव्य आहे. अनेक लोक वाद घालण्यात स्वतःची हुशारी समजतात व

स्वतःला बुद्धिमान मानतात. परंतु वाद घालणारांना वेळ, काळ, स्थान आणि परिस्थितीचे भान राहत नाही आणि त्याला अखेरीस समाजात स्थान राहत नाही. ही गोष्ट तू लक्षात ठेव. माझी प्रकृती चांगली आहे. अग्निज्वालेत पडलो आहे. तसे तर भारताच्या प्रचंड शहरातील प्रासादात मी राहतो आहे. परंतु या थंडीच्या दिवसात निरागस मुले आणि हजारोच्या संख्येत आलेल्या भगिनी यांचे काय हाल होत असेल? अंतःकरण जळते परंतु रडत नाही. अखेरीस इथेच करायचे वा मरायचे आहे. ईश्वराने कमीतकमी माझी ही प्रार्थना तरी ऐकावी!

“माझी सेवा करण्याकरिता तुझी इथे येण्याची इच्छा आहे. परंतु तू काय करशील? ज्या व्यक्तीला माझी सेवा करण्याची इच्छा असेल तिने माझ्या या प्रार्थनेत सामील व्हावे आणि ती जिथे कुठे असेल तिथे ही भातृभावना पसरवण्याचा प्रयत्न करावा. सकाळच्या प्रार्थनेनंतर लगेच मनूकडून हे पत्र लिहून घेण्याला मी सुरुवात केली आहे. माझे बंगाली पाठ व्यवस्थित सुरू आहेत.”

* * *

दुसऱ्या एका पत्रात लिहायला लावले,

“माझी खात्री आहे, माझा विश्वास आहे की माझ्या संकल्पनेप्रमाणे निसर्गोपचाराचा उपयोग केला तर खेड्यापाड्यातील करोडो लोकांना त्याचा फार मोठा लाभ होईल. उदाहरणार्थ एखादा ग्रामीण क्ष-किरण चिकित्सा करण्याकरिता गेला तर त्या गरीब माणसाला शहराकडे वा जिथेकुठे वीज आहे तिथे धाव घ्यावी लागेल. आणि यात त्याचा आणि त्याच्या कुटुंबाचा पैसा खर्च होईल. याऐवजी दररोज सकाळी त्याच्या गावात उगवणाऱ्या सूर्यदेवाच्या असीम कृपेची मदत त्याने का घेऊ नये? याला पाणी, आहार, माती आणि आजूबाजूच्या वातावरणाची व

कुलदेवतेच्या जपाची जोड द्या. या सर्व गोष्टींचा असाध्य रोगावरसुद्धा चिकाटीने उपचार केला तर एक पैसाही खर्च न करता तो आजार निघून जाईल याबद्दल मला शंका नाही.”

* * *

एका भगिनीला - . . . तीन मुली झाल्यानंतर एक मुलगा झाल्यामुळे ती खूप खुश झाली आणि रुग्णालयातूनच पत्र लिहून ‘बाबा’करिता (बाळाकरिता) आशीर्वाद मागितले. तिला उत्तरात लिहिले,

“तुझ्यासारख्या एका स्त्रीनेसुद्धा पुत्र आणि पुत्री यांच्यांत भेद केला पाहिजे काय? माझा अनुभव असा आहे की आईवडिलांची सेवा करण्याकरिता मुली जितक्या तत्पर असतात तितकी तत्परता भाग्यानेच मुलांमध्ये आढळते. तुझ्यासारख्या समंजस स्त्रीमध्येसुद्धा स्त्रीजातीबद्दल इतका तिटकारा? तुझ्या सर्व मुलांना अर्थातच माझे आशीर्वाद आहेत. तुझी चारही मुले आपली सर्व शक्ती देशाच्या प्रगतीकरिता लावो.”

५.२५ वाजता झोप येऊ लागल्यामुळे बापूजींचा तोल जाऊ लागला. यामुळे ते झोपले. फिरत असताना सोबत राजेंद्रबाबूजी होते. ते रोज सकाळी फिरायच्या वेळी येतच असतात. काश्मीसंबंधीची चर्चा करून गेले. आम्हांला तर हिंदुस्थानबरोबरच राहायचे आहे असे शेख अब्दुल्ला तर गाजावाजा करत सांगत आहेत. सरदारदादाना यात फारसे काही विश्वासार्ह आहे असे वाटत नाही. संपूर्ण मंत्रिमंडळाचे या मुद्द्यावर दोन भाग पडले आहेत. वगैरे.

मालीश, आंधोळ वगैरे नियमानुसार. न्हाणीघरात हजामत सुरू होती आणि बापूजींना गाढ झोप लागली होती. हजामत संपेपर्यंत त्यांना जाग आलीच नाही. जवळपास १५ मिनिट असे चालले. जाग आल्यानंतर बापूजीं म्हणाले,

“हजामत कधी पूर्ण झाली ते तर मला कळलेच नाही. भेटायला आलेल्या बाहेर वाट पाहत बसलेल्या लोकांना ताटकळत बसावे लागू नये म्हणून तू मला ताबडतोब जागे करायला पाहिजे होते.”

मी म्हणाले, “तुम्हाला ज्या प्रमाणे अंथरुणात झोप लागल्यानंतर तुमचे नाक वाजू लागते त्याप्रमाणे नाक वाजत होते. तुम्ही इतके काही थकलेले होता की मला तुम्हाला उठवण्याची हिंमतच झाली नाही.”

बापूजी म्हणाले, ”खरे सांगायचे तर अशा प्रकारच्या झोपेमुळेच मी जिवंत राहिलो आहे ही गोष्ट अगदी खरी आहे. माझ्या झोपेत जेव्हापासून व्यत्यय येऊ लागले आहेत तेव्हापासून वाटते की माझे दिवस संपत आले आहेत.”

आंधोळीनंतर होरॅस अलेक्झांडर आले. थोड्याच वेळात ते गेले. १०.५५ला लोहिया आणि नेपाळमधील काँग्रेसी आले. त्यांच्याबरोबर बोलत असताना बापूजी म्हणाले, “आपले लक्ष केवळ देशहिताकडे असले पाहिजे. भाऊभाऊ अशा प्रकारे जर आपसात मारामाऱ्या करणार असतील तर असे वातावरण नियंत्रणात ठेवणे प्रत्येक समंजस पुढाऱ्याचे कर्तव्य आहे. अर्थात तुमच्या ‘वादामुळे’ म्हणा की ‘पक्षांमुळे’ म्हणा माझे किती हाल होतात हे मी सांगू शकत नाही. परंतु माझे थोडे जर ऐकणार असाल तर मी इतके सांगायची हिंमत करीन की, किमान दिल्लीत तरी सर्वांमध्ये अंतःकरणापासूनचे मैत्रीचे वातावरण असले पाहिजे. आणि तुमच्यात ते निर्माण करण्याचे कौशल्य आहे म्हणूनच इतके सांगायचे मी धैर्य करतो आहे. राजकीय विचारात तुमच्यात आणि काँग्रेसमध्ये जे मतभेद आहेत ते मी समजू शकतो. परंतु मारामाऱ्या थांबवण्यात आणि सामाजिक सेवा

करण्यात तर मतभेद असूच शकत नाहीत. यामुळे आपण व्यक्तिगत टीका करणे तरी बद करायला पाहिजे.”

लोहियार्जींनी बापूजींचा सल्ला सहर्ष स्वीकारला आणि आजपासून त्या सर्वांनी शांततेच्या कार्यात स्वतःला झोकून घ्यायचे ठरवले. कलकत्त्याच्या सांप्रदायिक भांडणातही त्यांनी खूप काम केले होते. जाता जाता लोहियार्जी मला म्हणाले, “बापूजींकडे कोणताही जरी माणूस आला आणि बापूजींनी प्रेमाने त्याला काही काम सोपवले तर त्याच्या हृदयाला पाझर फुटल्याशिवाय राहत नाही.”

१.५५ला माती घेत असताना श्री आणि श्रीमती अहमद, हिंदुस्तान टाईम्सचे व्यंगचित्रकार आणि इतर काही बंधू आले. श्री अहमदला बापूजी म्हणाले, “तुमच्याबरोबर यांची (व्यंगचित्रकारांची) भेट कुठे ठरली होती? मी तर या वर्तमानपत्रवाल्यापासून दूरच राहाणे पसंत करत असतो.”

पहिले व्यंगचित्रकार लगेच प्रत्युत्तर देत म्हणाले, “तुम्हीसुद्धा तर एक वर्तमानपत्रवालेच आहा ना? अशा प्रकारे तर तुम्ही आम्हा सर्वांचे वडीलधारे आहा.”

बापूजी विनोद करत म्हणाले, “वाद इथेच आहे, वडील तर सर्व मानतात, पण वडिलांचे ऐकायला कोणीही तयार नाही.”

भेटीकरिता आलेल्याने बापूंनी केलेल्या सेवेबद्दल कृतार्थता व्यक्त केली आणि या स्वराज्याचे परिवर्तन सुराज्यात करण्याकरिता ईश्वर तुम्हाला दीर्घायुष्य देवो असेही तो म्हणाला.

बापूजी म्हणाले, “स्वराज्य आणणारा मी कोण? करोडो लोकांच्या मेहनतीने आणि हजारोंच्या बलिदानाने हे स्वराज्य आले आहे. आणि या देहाकडून ईश्वराला जे काम घ्यायचे असेल ते तो घेईल.”

३.१० वाजता पंडितजी आणि गनीभाई आले. दीडेक तास बसले. हे गेल्यानंतर भेटायाला येणारांचे येणे सुरूच होते. विशेष महत्त्वाचे असे काहीही झाले नाही.

प्रार्थनासभेत कुराणमधील एका आयतीबद्दल एका बंधूने आक्षेप घेतला. यामुळे बापूजी म्हणाले,

“एका निर्वासिताचे मला दुखाने भरलेले एक पत्र आले आहे. हे पत्र क्रोधाने भरलेले आहे. हे पत्रलेखक बंधू इथे हजर आहेत की नाहीत हे मला माहीत नाही. या गृहस्थांवर संकट कोसळले आहे इतके मात्र निश्चित दिसते. परंतु मी कोणावर चिडू? आणि त्याचा फायदा तरी काय? आजकाय मी दररोज हिंदूंच्या तसेच मुसलमानांच्या दुखाने भरलेल्या कहाण्या ऐकत असतो आणि त्यामुळे मी खूप व्यथित होत असतो. त्याचा आघात मी अनुभवत असतो. परंतु इथेच जर मी डोक्याला हात लावून बसलो तर माझी अहिंसा लाजिरवाणी होईल. दिवसभर जर मी रडत बसलो तर माझ्याकडून कोणतेही काम होणार नाही. आणि संस्कृतमधील एका वाक्प्रचारानुसार मी माझे हृदय कुसुमापेक्षाही कोमल आणि वज्राहूनही कठोर करण्याचा प्रयत्न करत असतो. ‘जर कोणी प्रार्थनेवर आक्षेप घेतला तर मी प्रार्थना करणार नाही’ असे जे मी आश्वासन दिले होते त्याचा मी भंग केला आहे असा आक्षेप हे पत्र लिहिणाऱ्या भाईंनी माझ्यावर घेतला आहे. हे एक अर्धसत्य आहे. पूर्ण असत्यापेक्षाही अर्धसत्य वाईट असते असे म्हणतात. महिन्यांपूर्वी मी जेव्हा भंगीनिवासात राहत होतो तेव्हा प्रार्थनेसंबंधी वाद उपस्थित करून एक जण मौढ्या श्रोतृसमुदायाला त्रास देतो आहे असे मी म्हणालो होतो. परंतु आता श्रोतृसमुदायात एक प्रकारची शिस्त आलेली आहे. श्रोत्यांनी मला खात्रीपूर्वक आश्वासन सांगितले की वाद उपस्थित करणारावर आम्ही मुळीच चिडणार नाही. यामुळे मी प्रार्थना सुरू ठेवली पाहिजे. शिवाय इथे येणे कोणाचेही कर्तव्य नाही. ज्यांना प्रार्थना पसंत नसेल

त्यांनी येऊ नये. परंतु अशा प्रकारे एखाद्या सभेत जाऊन तिथे गोंधळ घालणे योग्य समजले जाऊ शकत नाही.”

इतके सांगितल्यानंतर आधीच्या बंधूने आपली चूक कबूल केली. यामुळे प्रार्थना सुरू करण्यात आली. प्रार्थनेनंतर या बंधूंचे आभार मानत बापूजीं म्हणाले,

“जो माणूस आपली चूक दुरुस्त करतो तो आपल्या स्वतःच्या जीवनात नेहमीच पुढे जात असतो. या भाईला माझे म्हणणे पटले याचा मला आनंद होतो आणि त्यांनी शांततापूर्वक प्रार्थना होऊ दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजे.

“मला पत्र लिहिणाऱ्या एका बंधूने मला टोमणा मारत मी पाकिस्तानमध्ये का जात नाही असे मला विचारले आहे. हिंदूंना आणि शिखांना मदत करण्याऐवजी येथील मुसलमानांना मदत करण्याकरिता मी इथे थांबलो आहे असा त्यांनी आरोप केला आहे.

“या बंधूंना माहीत नाही की मी जोपर्यंत दिल्लीला लागलेली आग विझवण्याचे कर्तव्य पूर्ण करणे सोडून पाकिस्तानमध्ये धावपळ करत कसा जाऊ शकतो? मी जसा हिंदूंचा आणि शिखांचा मित्र आहे तसाच मुसलमानांचासुद्धा मित्र आहे. मी कोणत्याही एकाच जमातीची सेवा केली पाहिजे असे माझे मत नाही. मी संपूर्ण मानवची सेवा करतो व मी मानवतेचा मित्र आहे असा माझा दावा आहे. दिल्लीतून मला जर पाकिस्तानमध्ये पाठवायचे असेल ते पाठवणे हिंदू, शीख आणि इथे आलेले निर्वासित या सगळ्यावर अवलंबून आहे. हे सर्व जर मैत्रभावना ठेवतील तर माझी आजच पाकिस्तानमध्ये जाण्याची तयारी आहे, आणि असे असेल तरच पाकिस्तानमध्ये जाण्याला काही अर्थ आहे.

“याशिवाय या बंधूंना कस्तुरबा निधीतून निर्वासितांकरिता किती निधी उपयोगात आणला गेला हे जाणून घेण्याची इच्छा आहे. पहिली गोष्ट तर ही आहे की

या निधीची उभारणी हिंदुस्थानातील गावखेड्यांमधील स्त्रियांची आणि मुलांची काळजीपूर्वक सेवा करण्याकरिता करण्यात आली आहे. आणि या निधीकरिता एक विश्वस्तमंडळ असून ते खूप सावधगिरीने काम करत असते. त्याचे सचिव ठक्करबापा आहेत. ज्याला या निधीचा हिशेब हवा असेल तो या निधीच्या कार्यलयात जाऊन ते पाहू शकतो. निर्वासितांकरिता देशांमधून कांबळी आणि पैसा येत असल्यामुळे त्यांच्याकरिता हा निधी वापरण्याची आवश्यकता नाही.

“पाकिस्तानमध्ये डुक्कर मारायला मनाई आहे तर हिंदुस्थानातही गोवधबंदी व्हायला पाहिजे अशी शेवटची तक्रार आहे. पाकिस्तानमध्ये कायद्याने जर डुक्करवधबंदी केली असेल तर ही गोष्ट भयंकर समजायला पाहिजे. इस्लाम धर्माप्रमाणे त्यांना डुकराचे मांस खाण्याची मनाई आहे. परंतु मुसलमनेतरांकरिता वा जे जे मांसाहारी आहेत त्यांच्यावर डुकारच्या मांसाबद्दल कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध नाही. यामुळे ते सरकार जर कोणत्याही प्रकारचा मनाईहुकूम लादणार असेल तर तो अन्यायी असेल. यामुळे हिंदुस्थान सरकारसुद्धा बळजबरीने हिंदू नसलेल्या लोकांवर आपला धर्म लादू शकत नाही. असे होणार नाही अशी आशा मी करतो. हिंदुस्थानकडून जग किती मोठ्या अपेक्षा करते आहे? जगात चोहोकडे घनघोर काळोखाचे आणि अशांततेचे साम्राज्य पसरलेले आहे. त्यातून प्रकाश आणि खरा मार्ग अशी अपेक्षा हिंदुस्थानकडून सर्व लोक करत आहेत.

“गोभक्त म्हणून वा गोपुजारी म्हणून मी कोणापेक्षाही कमी नाही असा माझा दावा आहे. गोभक्ती कायद्याने थोडीच निर्माण करता येऊ शकते? बंधुभाव आणि प्रेमभाव विकसित करूनच भक्तीचे वातावरण निर्माण करता येऊ शकते. गुजराती आणि मारवाडी स्वतःला गोभक्त समजतात हे खरे असले तरी ते गायीबैलांना किती क्रूरपणाने वागवत असतात हे मी पाहिलेले आहे. संपूर्ण जगातील गायीपेक्षा

हिंदुस्थानातील गायी कमी दूध देतात. बैलांपासून जिवापलीकडचे काम घेतात. याला मी एक प्रकारची कत्तलच समजतो. हिंदुस्थानातील मुसलमानांबद्दल बंधुभावाची भावना निर्माण केली आणि मुसलमानांना जर गायीची उपयोगिता समजावून सांगितली तर मुसलमान गोवध करणार नाही याबद्दल माझी खात्री आहे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. फिरत असताना विशेष कोणी बरोबर नव्हता. आम्ही सर्व मुलेच होतो. अशा प्रकारे बापूजींच्या अवतिभवती जर मुलेमुली असले तर त्यांचा संपूर्ण दिवसाचा थकवा बराचसा कमी होतो. फिरल्यानंतर त्यांनी प्रवचन लिहिले. औंधच्या महाराणीसाहेब आल्या आहेत. बापूजींना भेटायलाच आल्या आहेत. ८.४५ वाजता सुधीरबाबू, त्यांच्याबद्दल आलेल्या तक्रारी बापूजींनी त्यांना सांगितल्या. त्यांनी विशेष असे कोणतेही उत्तर दिले नाही. ९.३० नंतर व्यायाम केला आणि झोपले.

* * * * *

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

५ नोव्हेंबर १९४७

प्रार्थनेआधी दातण करता करता बापूजींनी भाईसाहेबांबरोबर गोष्टी केल्या. भाईसाहेबांचे म्हणणे होते की या दंग्यांमध्ये तरुणांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग आहे. त्यावर बापूजी म्हणाले,

“स्वातंत्र्यसंग्रामात तरुणांचा खूप मोठा सहभाग होता. अनेक विद्यार्थ्यांनी शाळा-महाविद्यालये सोडली होती. आईवडील, बायको इत्यादींना सोडून देशकार्याकरिता बलिदान केले होते. परंतु आता या तरुणांजवळ कोणतेही काम राहिलेले नाही. त्या वेळी ब्रिटिशांशी लढण्याचा एक कार्यक्रम होता. परंतु उत्साहाने मुसमुसलेल्या या मुलांकरिता कोणते तरी काम तर असलेच पाहिजे. याबद्दल बराच विचार केला असता असे वाटते की स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या तरुणांकडे आपण कोणते तरी काम सोपवलेच पाहिजे. असे केले नाही तर आणि या वर्गाला मार्गदर्शन करणारा कोणीही नसल्यामुळे हे तरुण उलट्या मार्गाने चालू लागतील.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी आत गेले. गरम पाणी आणि मध घेतले. . . . ला बापूजींनी पत्रात लिहिले -

“हे केवळ प्रेमपत्र आहे. क्षयरोगातून पूर्णपणे दुरुस्त होईपर्यंत राजकारणाचा विचार करू नकोस. इथे सर्व काही ठीक आहे. माझा खोकला गेला आहे.”

* * *

दुसऱ्या एका पत्रात . . . ने संन्यास घेण्यासंबंधी बापूजींनी विचारले. त्यांना बापूजींना लिहिले -

“... माणसाच्या अंतःकरणात जर आत्मसंयम रुजलेला असेल तर माणसाने भगवे वस्त्र धारण करण्याचे वा वनात जाण्याचे काय कारण? आणि ज्याचे मन स्थिर नसेल तो वनात वा अजून कुठे गेला तरी काय फरक पडतो. जो माणूस विचार, वाणी आणि वर्तन यांत संयम धारण करतो तो महान तपस्वीच असतो असा माझा विश्वास आहे. या जगात प्रत्येक वस्तू उपलब्ध असूनही कोणत्याही वस्तूने प्रभावित न होणे आणि कोणत्याही गोष्टीबद्दल आसक्ती न ठेवणे ही निर्जन वनात जाण्यापेक्षाही माणसाची मोठी कसोटी असते.”

* * *

आलेला टपाल वाचत असताना बापूजींचा डोळा लागला. सव्वासात वाजता परत उठले. फिरत असताना सोबत राजेंद्रप्रसादजी आणि गजाननभाई होते. हिंदुस्थानात ताडगुळाचे उत्पादन वाढवण्याच्या दृष्टीने संशोधनाकरिता त्यांना बोलावले होते आणि ते या खात्यात काम करत असतात. बापूजी राजेंद्रबाबूजींना म्हणाले,

“तुम्ही यांची खात्यात पदोन्नती करत आहा हे मला फार आवडले. या माणसाची परिस्थिती यथातथाच आहे आणि हा काम फार चांगले करतो. असा माणूस जर विभागप्रमुख म्हणून काम करील तर फार फरक पडेल. परंतु तुमच्या सचिवालयातील कोणी म्हणेल की हे भूत कशाकरिता आणले? (सर्व हसू लागले.) गजाननपेक्षा तर तुमच्या पट्टेवाल्याचा रुबाब चांगला आहे. त्याचा पोषाखसुद्धा असाच रुबाबदार आहे.आहे ना?”

राजेंद्रबाबूजी म्हणाले, “नाही, नाही, असे काही नाही. यांना सर्व ओळखतात.

यानंतर नियंत्रणांवर भर देत बापूजी म्हणाले, “देशी रियासतींमधूनसुद्धा मला पत्रे येत आहेत. रियासती खेडूतांना लुटून राहिल्या आहेत. माझ्यासमोर आज हिंदू-मुसलमानांची समस्या नसती तर आजच मी संपूर्ण हिंदुस्थानता दौरा करायची सुरुवात

केली असती. आता देशात नियंत्रणांची काय आवश्यकता आहे हेच मला कळू शकत नाही.”

राजेंद्रबाबूजी म्हणाले, “मी अभ्यास तर करतो आहे. परंतु अन्नधान्यखात्याचा संपूर्ण कर्मचारी वर्ग नियंत्रणांच्या बाजूने आहे.”

बापूजी - कारण हे खाते बंद झाले तर कदाचित त्यांची नोकरी राहणार नाही असे त्यांना वाटते. यामुळे दुसरी काही व्यवस्था करण्याच्या बाजूने मी आहे; पण याचा अर्थ मी नियंत्रणांच्या बाजूने आहे असा व्हायला नको.

बापूजींनी पाय धुतले. ८.३० वाजता बापूजी मालीशकरिता गेले. मालीश सुरू असताना त्यांनी बंगालीचा पाठ केला आणि तो करत असतानाच त्यांचा डोळा लागला.

सव्वानऊ वाजता बापूजींना आंधोळ घातली आणि आंधोळ सुरू असतानाच त्यांची हजामत केली. आंधोळ सुरू असतानासुद्धा बापूजी दहा मिनिट झोपले. एका गोष्टीच्या संदर्भात बापूजी मला म्हणाले, “माणूस एकटा नाही. त्याच्यासोबत ईश्वर आहे. माणूस जेव्हा एकटा असतो तेव्हा त्याने अंतर्मुख होऊन आपण काय आहो याचा विचार केला पाहिजे.”

मी बापूजींना विचारले, “आता देश स्वतंत्र झाला आहे. सात लाख गावांचा उद्धार करण्याचा सरकार विचार करते आहे. गावागावात ग्रिड योजनेद्वारे वीज पोहोचवणार आहेत असे आज सकाळच्या गोष्टींवरून माझ्या लक्षात आले. तर मग विजेबरोबर कारखाने, पीठगिरण्या चालतील. मग या गोष्टी वाढतीलच. यामुळे वेळ तर भरपूर वाचेल.”

बापूजी - “आपल्याजवळ वेळेचा प्रश्न नाही. करोडो लोकांच्या वेळेचे सदुपयोग कसा करायचा हा प्रश्न आहे. पीठगिरण्या आणि तेलघाण्यांमुळे आर्थिक आणि शारीरिक या दोन्हींचेही नकासान होणार आहे. अशा प्रकारे चरखा, हातमाग, सिंगरचे यंत्र ही सर्व

यंत्रेच आहेत ना? परंतु याची मी तरफदारी करतो कारण हे माणसाला गुलाम करत नाहीत आणि माणसाला हे दररोजची मजुरी देतात. गिरणीसंबंधात मात्र केवळ तिचा मालक श्रीमंत होतो आणि बाकीचे लोक उपाशी मरतात. उलट चरख्यावर कताई करणारा माणूस इतकेच उत्पन्न मिळवू शकतो जितक्याची त्याला आवश्यकता असेल. कताई करणारा आवश्यकतेपुरतेच कताई करू शकत असल्यामुळे तो इतरांना परावलंबी करू शकत नाही. यामुळे सर्व स्वावलंबी होतात. उलट गिरणीत दररोज किती तरी करोडो वार कापड तयार होते. हा तयार माल पाहून माणूस सहजच आळशी होतो. हे तर कापडाचे मी एक उदाहरण दिले आहे. परंतु जीवनावश्यक सर्व गोष्टींसुद्धा इतरांच्या भाकरीवर जर गदा आणणाऱ्या नसतील तर मदत करणाऱ्या यंत्रांवर माझा आक्षेप नाही. आणि आता तर मी असेसुद्धा सुचवीन की या सर्व गिरण्यांचे राष्ट्रीयीकरण करून त्या सरकारच्या मालकीच्या केल्या पाहिजे. एखाद्या गिरणीचा मालक करोडपती होतो आणि इतरांना खायला कोरडी भाकरीही मिळू शकत नाही असे व्हायला नको. थोडक्यात सांगायचे तर यंत्रांच्या उपयोगाला मर्यादा असल्या पाहिजे.”

मी म्हणाले, “परंतु इतर देश ज्याप्रमाणे त्यांनी तयार केलेला माल आपल्याला पाठवतात त्याचप्रमाणे आपणही मशिनीद्वारे तयार केलेला माल त्यांना पाठवू शकतो ना?”

बापूजी - “याची काय आवश्यकता आहे? आपण मूर्ख आहो म्हणून त्यांचा माल घेतो. आपल्या देशाला आवश्यक असलेल्या गोष्टी आपणच निर्माण केल्या पाहिजे. आज लहानसहान सोयीच्या गोष्टी बाहेरून येतात. हेच गुलामगिरीचे मूळ आहे. यातून जेव्हा आपण मुक्त होऊ तेव्हाच आपण स्वतंत्र होऊ. आणि इतर देशांना आपला गोष्टी विकण्याचा व्यापारात आपल्याला किती त्रास सहन करावा लागेल? आणि अखेरीस युद्ध होण्यातच याची अंतिम परिणती होत असते. आपल्याला असे काही करायचे नाही. अशा मोठमोठ्या कल्पनांचे चित्रण तर मी तुझ्यासमोर करत असतो. पण तुला माहीत आहे ना की केवळ

नियंत्रणे काढायला लावण्यातच माझा किती दम निघतो आहे. असे असताना माझ्या या मोठमोठ्या गोष्टी कोण कबूल करणार आहे? यामुळे आता जर मी या गोष्टी लोकांना सांगू लागलो तर वाक्प्रचार आहे ना की 'साठी बुद्धी नाठी', तो वाक्प्रचार लोक या म्हाताऱ्याला लागू करतील. परंतु तू लिहून ठेव आणि मी मेल्यानंतर जनतेला आठवण करून दे की बापू याकरिता ग्रामोद्योगाला उत्तेजन देत होते . . .”

आंधोळ करून न्हाणीघरातून बाहेर पडत नाही तोच होरॅस अलेक्झँडर आणि राजकुमारीबहेन आले. हे निर्वासितांना खूप मदत करत आहेत.

आज जेवत असताना बापूजींनी इडली खाल्ली. खाकरा घेतला नाही. इडलीत थोडे मोठ आणि सोडाच टाकायला लावला आणि गव्हाऐवजी तांदुळाचे पीठ वापरायला लावले. बापूजींचे पोट चागले नसल्यामुळेच त्यांनी आजपासून पचायला हलके अन्न सुरू केले आहे. मी म्हणाले बापूजी, “याबरोबर तर मद्रासी चटणी पाहिजे. मगच खाण्याची मजा येते.”

बापूजी हसत हसत म्हणाले, “हे तुझ्याकरिता, माझ्याकरिता नाही. मला तर भूक लागलेली असल्यामुळे काहीही स्वादिष्टच लागेल आणि खाण्यात मजाच येईल. चटणी, लोणचे हे सर्व तर भुकेशिवाय जीभेची चव भागवून आपल्याला खाऊ घालण्याकरिता आहेत.”

पंडितजी, सरदारदादा, मौलानासाहेब वगैरे आले होते. हिंदूंना ठेवायची आमची तयारी आहे असे पाकिस्तानवाल्यांचे म्हणणे आहे असे मौलानासाहेब बापूजींना सांगू लागले.

बापूजी - “परंतु आचरणात शून्य आहेत ना? असे जर असेल तर लाहोरमधील आपल्या आलेशान इमारती सोडून जे लोक इथे येत आहेत त्यात त्यांचा कोणता स्वार्थ आहे? इतके तर मला समजावून सांगायला पाहिजे ना !”

रामेश्वरीबहेन आणि ब्रिजलालजी नेहरू आले आहेत.

झाकीरसाहेबसुद्धा बापूजींना भेटून गेले. त्यांच्याबरोबर सुरू असलेल्या संभाषणात बापूजी म्हणाले, “काँग्रेसची यंत्रणा बिघडतच चालली आहे. ज्या ज्या प्रांतात काँग्रेसची सत्ता आहे तेथील जिल्हासमितीने आणि सरकारने परस्परांशी एकरूप होऊन काम करायला पाहिजे.”

संतोषसिंहजी आपल्या कुटुंबियांसह भेटून गेले. आलेल्या संकटाचे वर्णन करत होते. प्रार्थनेत जाण्यापूर्वी भाईसाहेबांनी एक पत्र वाचायला लावले. प्रार्थनसभेत याचे उत्तर द्या असे ते म्हणाले.

माझी कताई वगैरे ठरल्याप्रमाणे सुरू आहे. कताई करत असताना चंद्रनगरचे कार्यकर्ते बापूजींना भेटून गेले. हरिजन कॉलनीत आलेल्या बंधूंनी आजच्या प्रार्थना सभेतील भजन म्हटले. कोणाचा विरोध आहे काय असे बापूजींनी प्रार्थनेआधी विचारले होते. प्रार्थने नंतर बापूजी म्हणाले,

“आताच एका बंधूंनी आपल्या गोड सुरात भजन म्हटलेले तुम्ही ऐकले. यामुळे सर्व खुष झाले आहेत. हे बंधू हरिजन आहेत. तुमच्यापैकी कोणीही कदाचितत त्यांना ओळखूसुद्धा शकणार नाही. परंतु माणसाला जर संधी देण्यात आली तर तो किती पुढे जाऊ शकतो हे तुमच्या लक्षात येईल. हरिजन गायनात, वाद्य वाजवण्यात, हातकारागिरीच्या कामात वेगात प्रगती करू शकतात. आणि

त्याचबरोबर इतरही कामात त्यांना जर सर्वसामान्य माणसारखी संधी देण्यात आली तर ते चांगली प्रगती करू शकतात. दुसरी गोष्ट म्हणजे श्री साने गुरुजींच्या प्रयत्नांनी पंढरपूरचे प्राचीन मंदिर हरिजनांकरिता उघडले गेले असल्याची बातमीसुद्धा मला तुम्हांला सांगायची होती. याकरिता मी पंढरपूरचे विश्वस्त आणि तेथील वतनदार यांचेही अभिनंदन करतो.

“मला तर दररोज तऱ्हेतऱ्हेची पत्रे येत असतात. त्या सर्वांचे येथे उत्तर देता येणे कठीण आहे. एका मुसलमान बंधूने मला पत्र लिहिले आहे की आम्ही मांसमच्छी खाऊ नये म्हणून हिंदुस्थानी संघराज्यातील हिंदू आमच्यावर दडपण आणत आहेत.

“ही गोष्ट दुःखद आहे. आपली असहिष्णुता आणि आपला संकुचितपणा हे यांचे चिन्ह आहे. असे असंख्य हिंदू आहेत की जे मांस, मच्छी, बकरी, बकरा, पशू, पक्षी असे सर्व काही खातात. असे असताना हिंदूंनी मुसलमानांवर अशी बळजबरी का करावी? अशाच प्रकारे जे कट्टर शाकाहारी आहेत त्यांच्यावर मुसलमानांनी मांसाहार करण्याकरिता बळजबरी करणेसुद्धा बरोबर नाही.

“दुसरा प्रश्न एका हिंदू टीकाकार मित्राने विचारला आहे. तो लिहितो की हे खरे आहे की सर्व हिंदू वैमनस्याच्या भावनेने भरलेले नाहीत. तुम्ही म्हणता की मरायचे असेल तर मरून जावे परंतु मुसलमानांनी आपले घर सोडायला नको. तुम्ही हे ज्ञान सर्वांना पाजता, परंतु यामुळे सर्वांना तर ज्ञान मिळू शकत नाही. एकीकडे तुम्ही असा सल्ला देत राहाल आणि दुसरीकडे मुसलमानांना इथे इतका त्रास दिला जात आहे की ते घराबाहेरसुद्धा पडू शकत नाहीत, इथून पळा नाही तर मारून टाकू अशा धमक्या त्यांना दिल्या जात आहेत. मुसलमान ज्या मोहल्ल्यात राहतात तिथून

ते बाहेर पडले तर ते कापून टाकले जातील, आणि मोहल्ल्यातच राहायचे तर खायचे काय? त्यांच्यात कारागीर अथवा मजूर लोक असतात. समजा की एक कोष्टी आहे आणि तो कपडे विणतो. आणि जर हिंदू म्हणाले की आम्ही याचे कापड विकत घेणार नाही आणि जर कोणी घेतले तर त्याला कापून टाकू. अशा परिस्थितीत तुम्ही त्याला इथे राहूही दिले तरी त्याचा काय फायदा? चांगल्या परिस्थितीतील एकही मुसलमान अशा गरीब वस्तीत राहत नाही आणि तिथे राहणारे गरीब लोक जर बाहेर जाऊ शकत नसतील तर ते आपले पोट कसे भरू शकतील? एकीकडे त्यांचा इतका छळ करण्यात यावा आणि दुसरीकडे तुमच्यासारखे लोक त्यांना मरून जा म्हणतील तर हे विचित्र नाही काय?

“मी कबूल करतो की या म्हणण्यात बरेच तथ्य आहे. असे जरी असले तरी मुसलमानबंधूंनी वेगळा काही सल्ला देता येईल असा मार्ग माझ्याजवळ नाही. ते जर देश आणि आपले घरदार सोडतील तर त्यांना याहूनही अधिक त्रास होईल. परंतु ते जर धीर धरून आपापल्या घरात पडून राहतील तर हिंदू शेजाऱ्यांच्या हृदयात निश्चितच दया निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि त्याचा प्रभाव पाकिस्तानमध्ये पडून तिथे असलेल्या हिंदूंवरसुद्धा याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. आणि इथेच बसून तुम्ही पाकिस्तानचीसुद्धा तितकीच सेवा करू शकाल.

“तिसऱ्या एका पत्रात एका बंधूने माझ्यावर ठपका ठेवत लिहिले आहे की विश्वयुद्ध झाले तेव्हा जर्मनीशी चर्चिल पराभूत होण्याच्या परिस्थितीत असताना तुम्ही त्यांना अहिंसक प्रतिकार करण्याचा सल्ला दिला होता. असे असचताना आज तुम्ही काँग्रेसींना काश्मीरमध्ये लष्करी मदत करण्यापासून का अडवत नाही? आणि काश्मीरमधील धोकेबाजी करणाऱ्यांसमोर अहिंसा कितपत टिकू शकेल?

“या बंधूंच्या पत्रावरून मला असे वाटते हे बंधू माझी भाषणे बरोबर वाचत नाहीत. आता तर रेडिओवरूनही मी रोज सायंकाळी बोलत असतो. ते माझे भाषण ध्वनिमुद्रितही करत असतात. यामुळे कदाचित वर्तमानपत्रे त्यांच्या भाषेत त्या बातम्या देतात. परंतु रेडिओत तर माझाच आवाज असतो. मी अनेकदा सांगितले आहे की हिंदुस्थानी संघराज्यात माझे जे मित्र बसलेले आहेत त्यांना माझा सल्ला सोयीस्कर वाटत नाही. मी अनेकदा सांगितले आहे की माझ्या विचारात आज मी एकटाच आहे आणि अहिंसेला मी घट्ट धरून आहे. आणि येथील सरकारमध्ये सगळेच्या सगळे जरी माझे सहकारी असले तरी मी त्यांच्यावर बळजबरी तर करू शकत नाही ना? आणि माझ्या मित्रांवर मुळात माझा प्रभाव होता खरे, परंतु आता ते माझ्या म्हणण्यात नाहीत हे मी कबूल करतो. हे ऐकल्याने मला पत्र लिहिणाऱ्या बंधूंचे समाधान व्हावे. आणि काश्मीरमध्ये लष्कर पाठवल्यामुळे त्यांना जर यश मिळत असेल तर माझी अहिंसा मला शिकवते की या यशापासून मी त्यांना वंचित करू शकत नाही. उदाहरणार्थ नेताजींच्या हिंसेत वा त्यांच्या आझाद हिंद सेनेच्या स्थापनेवर माझी श्रद्धा नव्हती. अथवा वेगळ्या भाषेत सांगायचे तर मी तर असे पाऊलच उचलले नसते. परंतु त्यातील त्यांची देशभक्ती, त्यांचे शौर्य आणि कामाची आवड या गोष्टींमुळे माझ्या मनात त्यांच्याबद्दल पूर्ण आदराची भावना आहे. अशाच प्रकारे हिंदुस्थान संघराज्याचे सरकार, काश्मिरी आणि शेख अब्दुल्ला हे सर्व जरी शस्त्रांचा आधार घेत असतील तरी मी त्यांच्या बाजूने नाहीच. यामुळे काश्मीरच्या बचावाकरिता रणांगणात एकेक काश्मिरी शौर्याने लढत लढत मरत असेल तरी तो माझ्या अभिनंदनाकरिता आणि आभाराकरिता पात्र असेल.

“परंतु मी अजूनही म्हणेन की मी म्हणतो तसे शौर्य जर ते दाखवतील तर आणि काश्मीरचा जर बचाव करायचा असेल तर तिथे शस्त्र पाठवण्याची

आवश्यकता नाही, काश्मीरला अहिंसक मदत हवी तितकी करू शकता. आणि ‘धोकेबाजाबद्दल’ किंचितही क्रोध मनात न ठेवता आपल्याच ठिकाणी कर्तव्य बजावत असताना मरण्याचे शिकला तर जगाच्या इतिहासात कधीही पाहिले नाही अशा शूरांमध्ये तुमची गणना होईल. अर्थात असे करताना काही हजार माणसे मरूही शकतील. किचीतही सामना केल्याशिवाय मराल तर जग पहिल्या ‘धोकेबाजाला’ जगूच देणार नाही. आणि अखेरीस ईश्वरसुद्धा अशा माणसाला सहन करू शकणार. तो या दगलबाजाचा नायनाट करण्याची शक्ती आपल्याला देईल आणि मग काश्मीर तीर्थयात्रेचे एक पवित्र स्थळ होईल आणि त्याला केसर आणि आणि इतर नैसर्गिक सुवासाप्रमाणे संपूर्ण जग ओळखेल. अशा प्रकारे काश्मीरचा सुवास चोहोकडे पसरेल.

“अहिंसेच्या पद्धतीचे मी जितके वर्णन करीन तितके कमीच असेल. परंतु मी केलेल्या इतक्या वर्णनानंतरही हे कबूल केले पाहिजे की हे काही माझे उपजत ज्ञान नाही. गीतेच्या स्थितप्रज्ञाच्या श्लोकात माणसाने स्वतःवर जे संपूर्ण नियंत्रण मिळवण्याबद्दल सांगितले आहे तितके नियंत्रण मिळवल्यामुळे माणसाच्या वचनात जी शक्ती यायला पाहिजे तेवढी शक्ती अजून माझ्यात आलेली नाही. परंतु तोपर्यंत पोहोचण्याकरिता जी तपश्चर्या करायला पाहिजे तिच्यात अजून काही कमतरता आहे. परंतु ईश्वराला माझी अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना आहे की त्याची इच्छा असेल तर मी वर जे गुण सांगितले आहेत त्यांनी मला ओतप्रोत कर आणि माझ्यात जे अवगुण असतील ते दूर कर. आणि तुम्ही सर्वानाही मी विनंती करू शकत असेन तर विनंती करतो की माझ्या या प्रार्थनेत तुम्ही तुमचाही सूर मिळवा.”

आजचे प्रार्थना प्रवचन भव्य होते. खूप करुण आहे असे वाटले. प्रार्थनेनंतर फिरत असताना ढेबरभाई आले. त्यांनी काठेवाड, जुगढसंबंधी गोष्टी केल्या. भावनगर जबाबदार शासनपद्धती सुरु करण्यात पुढाकार घेईल असे वाटते.

लोहियाजी आले. नियंत्रणासंबंधी बोलत असताना ते म्हणाले, “नियंत्रणे काढण्याकरिता तुम्ही करून राहिलेल्या मेहनतीबद्दल आम्ही खूप समाधानी आहो. जनता या नियंत्रणांमुळे त्रस्त झालेली आहे.” यामुळे ती सर्व बापूजींच्या कार्याशी पूर्णपणे सहमत आहे.

चिनी लोकांचे प्रतिनिधीमंडळ भेटून गेले. त्यांना सल्ला देत बापूजी म्हणाले, “या जगात शांतता स्थापित करायची असेल तर संपूर्ण आशियाचा एक राग असायला पाहिजे. जगाच्या नकाशाकडे पाहिले तर आशियाखंड किती मोठा आहे ! परंतु नावात शून्य आहे. यामुळे आशियात जे सुसंस्कार आहेत आणि जी सेवाभावना आहे तशा गोष्टी जगाच्या कोणत्याही भागात नाहीत. परंतु ज्याप्रमाणे हिऱ्याची किंमत जेव्हा तो आपण कोळशामधून शोधून काढतो तेव्हाच कळते त्याचप्रमाणे आजूबाजूला जरी घाणेरडे वातावरण असले तरी आपण जे ठरवतो ते जरी सुप्त असले तरी त्यावरून आपण कसे आहो हे कळू शकते. मानवजातीला जे श्रेय साध्य करायचे आहे ते साध्य करण्याचा खरा मार्ग कोणता हे दाखवू शकणारा आशियाच एक खंड आहे. आशियात जर जगाला प्रकाश सापडणार नाही तर मानवजात नाहिशी होईल हे निश्चित समजा.”

ते गेल्यानंतर गांधीजींनी प्रवचनाचे श्रुतलेखन करवून घेतले. मध्ये पंडितजी येऊन गेले. भेटीकरिता येणारांची गर्दी इतकी काही वाढत चालली आहे की बापूजींना थोडीशीही फुरसत मिळत नाही.

दहा वाजता पाय धुऊन व्यायाम करून बापूजी झोपले. देवदासकाका आणि काकी आले होते. काकींनी बापूजींचे पाय दाबले. मी तेल चोळले. बापूजी खूप थकले आहेत. आज लीलावतीबहेन येणार असल्यामुळे आम्ही अजून जागे आहो.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

६ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर खोलीत बसून बापूजींनी टपाल लिहिला. त्यात -

“स्वातंत्र्य म्हणजे स्वच्छंदता नाही. आपण जर कोणाच्या हाताखाली काम करत असलो तर आपल्यावरील त्याच्या प्रेमाचे आपल्याला कौतुक वाटते. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाचे सारथी झाले नव्हते काय? मला काय म्हणायचे आहे ते तुला कळले असेल तर मला जे सांगायचे होते ते मी तुला या थोड्याशा शब्दांत सर्व काही लिहिले आहे.”

* * *

...ला,

“स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपण जर चरखा आणि अशाच प्रकारचे खादी, ग्रामोद्योग इत्यादी कार्यक्रम विसरलो तर एखादा माणूस ज्याप्रमाणे दुःखात असताना ईश्वराची आठवण करतो आणि ईश्वराने सुख दिल्यानंतर तो त्याला विसरून जातो त्याप्रमाणे हे होईल. सुखाच्या दिवसांत ईश्वराला विसरणान्या माणसाचा जसा अधःपात होतो तशीच अवस्था भारत जर चरख्याला विसरला तर होईल...”

* * *

“कालचे माझे प्रार्थनाप्रवचन तू वर्तमानपत्रांमध्ये पाहिलेच असशील. आजकाल माझे कोणीही ऐकत नाही हे मी त्यात कबूल केले आहे. (पाहा, ‘प्रार्थनाप्रवचन’, नोव्हेंबर ५, १९४७) तरीही नियंत्रणे रद्द व्हावी म्हणून मी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतो आहे. विधिलिखित काय आहे ते पाहू. मला वाटते की ईश्वर मला लवकरच घेऊन जाणार आहे. आता १२५ वर्षे जगण्याच्या इच्छेचा प्रश्नच उरत नाही. मला असे वाटते की आता थोड्याच दिवसात ईश्वर मला नक्कीच (चिरंतन) विश्रांती घेऊ देईल. इतके काही काम साठलेले आहे की दिवसा श्वास घेण्याचीही सवड नसते.”

* * *

...ला,

“...ने रामनामावरील श्रद्धेत बरीच प्रगती केली आहे. माझ्या चोहोकडे आग पेटलेली आहे आणि तरीही आगीने माझा बळी घेतलेला नाही. हे केवळ रामनामामुळे घडलेले आहे. मला त्यामुळे नितांत शांतता मिळते. या असह्य खोकल्यानंतरही रामनामामुळे मला भरपूर लाभ झाला आहे यात काही संशय नाही...”

* * *

महाविद्यालयात शिकणाऱ्या एकाला त्याची अशिक्षित पत्नी आवडत नव्हती. त्याने लिहिले -

“तिच्यात सर्व गुण आहेत, परंतु मी स्वतःला इतका शिकलेलो म्हणवतो आणि माझ्या मित्रांसमोर माझ्या अशिक्षित पत्नीची मला फार लाज वाटते. माझ्या

आईवडिलांनी मी सोळा वर्षांचा असतानाच माझे लग्न लावले होते. आता माझे वय चौवीस वर्ष आहे. माझी इच्छा शिकलेल्या मुलीशी लग्न करण्याची आहे. असे केले तरच माझे जीवन सुखी होईल. आईवडिलांचा याकरिता विरोध आहे. तर मी काय केले पाहिजे?”

याच्या उत्तरात बापूजींनी लिहिले -

“तुला माहीत नाही काय की मी बॅरिस्टर होतो आणि बा केवळ अशिक्षित? आणि तरीही माझ्या जीवनात मी जी काही प्रगती करू शकलो ती माझ्या पत्नीमुळे. तुला तुझ्या पत्नीत इतर कोणताही दोष दाखवता आलेला नाही. परंतु तुझ्या पत्रावरून असे दिसते की तू कॉलेजमधील कोणत्या तरी मुलीच्या प्रेमात पडलेला असला पाहिजे. असे आहे काय? पत्नी शिकलेली नाही एवढ्या कारणाकरिता दुसरे लग्न करणे हा तर मुलांचा मुलींवर घोर अन्याय आहे. परंतु मी तर म्हणेन की तूच खरोखर अडाणी आहेस. तुला अक्षरज्ञान असूनही तू अडाणी आहेस असे म्हणण्यात मला मुळीच संकोच वाटत नाही. तुझ्या पत्नीची शिकण्याची इच्छा असूनही तू तिला शिकवू शकत नाहीस हे याचे कारण आहे. यामुळे मला तुझी कीव वाटते. तू हे समजून घेऊ शकत असशील तर समजून घेण्याचा प्रयत्न कर.”

* * *

या शेवटच्या पत्राचे श्रुतलेखन बापूजींनी मला करायला लावले आणि त्या वेळी त्यांचे डोळे बंद असल्यामुळे ते झोपून गेले. ५.४० ला झोपले ते ७.१२ला उठले.

उठल्यानंतर बापूजी रस घेत असताना मी म्हणाले, बापूजी तुम्ही . . . तुम्ही हे जे शेवटचे पत्र लिहवून घेतले त्यामुळे आजच्या तरुणतरुणींना खूप मार्गदर्शन मिळेल.

बापूजी म्हणाले, हे पत्र फार स्पष्ट आहे. पण खरे विचारशील तर इंग्रजी भाषेचे आपण किती गुलाम झालो आहो? आज महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना इंग्रजीत बोलण्यात गौरव वाटतो. अनेक अशी उदाहरणे आढळतात की ज्यांत त्याच्या उच्चारंचा वा व्याकरणाचा काहीही ठावठिकाणा नसतो आणि तरीही त्यांचा इंग्रजीचा मोह जात नाही. इंग्रजी भाषा सुंदर आहे, प्रभावी आहे असे गुणगान करायला बसलो तर मोठे पुस्तक लिहिता येईल अशी ही भाषा आहे. आणि हौस म्हणून जर कोणी ही भाषा शिकत असेल तर मी त्याला वा तिला उत्तेजनच देत असतो. परंतु हे सर्व मातृभाषेच्या वा हिंदुस्थानी भाषेच्या जीवावर तर मुळीच नाही. मला सांगण्यात येत असते की बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड ब्रिटिशांच्या भाषेत बोलले की खुश व्हायचे. परंतु त्यांच्या रियासतीत मातृभाषेला खूप उच्च स्थान होते. ‘होते’ हा शब्द मी याकरिता वापरतो आहे की आज तिथे काय परिस्थिती आहे हे मला माहीत नाही. यामुळे ही नियंत्रणे मुळापासून काढून टाकण्याचा माझा प्रयत्न आहे. यामुळे इंग्रजीच्या गुलामगिरीमधून तरुण वर्गाला सोडवले पाहिजे. तरुण ज्ञानात जरी शून्य असले तरी शैलीदार भाषेत बालता आले की पुरे असे त्यांना वाटते. देवदास, रामदासला मी शिकायला पाठवले नाही, परंतु असे असले तरी कोणत्याही विद्वानाबरोबर जर त्यांना बसवले तर ते माघार घेणार नाहीत.”

अशा गोष्टी सुरू होत्या तोच समोरून राजेंद्रबाबूजी आले. अनुग्रहबाबूसुद्धा बरोबर होते. आजसुद्धा त्यांच्याबरोबर नियंत्रणांविषयीच गोष्टी झाल्या. बिहारमध्ये ईदच्या दिवशी खूप शांतता ठेवली गेली होती. बापूजींचा प्रभाव इतर कोणत्याही प्रांतापेक्षा बिहारवर जास्त असल्याचे जाणवले. अन्नधान्य परिषदेकरिता आलेल्या लोकांची सभा आज दुपारनंतर इथेच होणार आहे अशी बातमी राजेंद्रबाबूजी सांगून गेले.

बापूजी फिरून मालीशकरिता गेले. मालीश सुरू असताना २५ मिनिट झोपले. आंधोळ सुरू असताना बापूजी म्हणाले, “ईदच्या दिवशी हिंदूंनी बिहारमध्ये खूप सहकार्य

केले असे अनुग्रहबाबू जे म्हणाले ती अशीतशी गोष्ट आहे असे समजता येत नाही. तेथील लोकच असे आहेत.”

आंधोळीनंतर बिधानबाबू आले. त्यांनी बापूजींची प्रकृती तपासली. बापूजींना आरामाची खूप आवश्यकता आहे असे सांगितले.

बापूजी त्यांना विनोदात पण गंभीर चेहऱ्याने म्हणाले, “तुम्ही डॉक्टर नाही. मी तर माझा वेगळाच डॉक्टर शोधला आहे.”

क्षणभर तर बापूजी काय म्हणताहेत हेच बिधानबाबूंना कळले नाही. ते दिङ्मूढच झाले. एकाएकी म्हणाले, “हा कोण नवीन डॉक्टर आहे?”

बापूजी हास्याचा खळखळाट करत म्हणाले, “[डॉ. रा. . .म!”

तरीसुद्धा बिधानबाबूंना क्षणभर कळलेच नाही. मग एकाएकी म्हणाले, “अरे हो, कळले मला. मला तर भीती वाटली की बापूजींकडे असा कोण नवीन डॉक्टर आला आहे?” असे खूप चांगले विनोदी वातावरण झाले.

यानंतर स्थानिक मुसलमान आले. बापूजींजवळ त्यांनी तक्रार केली. बापूजी त्यांना स्पष्ट शब्दांत म्हणाले, “या ईदच्या प्रसंगी हिंदूंना किती सहन करावे लागले हे समजून घेतले पाहिजे. आणि मग तुमचासुद्धा काही लहान अपराध नाही हेही तुम्ही लक्षात ठेवले पाहिजे. तुम्हांला कल्पना असेल की इथे अनुग्रहबाबू आले आहेत. त्यांना भेटाल तर कळेल. मला सांगितल्याप्रमाणे बिहारमधील हिंदूंनी अपेक्षा नव्हती इतक्या शांतपणाने सर्व काही सहन केले आहे. आणि इथे तुम्ही तुमच्या भावांना समजून सांगण्याकरितासुद्धा मदत करून राहिला नाही. मुसलमानांना वाचवायचे असेल तर एकच उपाय आहे. त्यांच्याजवळ जी काही शस्त्रे आहेत ती त्यांनी सरकारच्या हवाली करावी. आणि तसे करण्यात जर त्यांना भीती वाटत असेल तर ते ती मला आणून देऊ शकतात. तुम्ही सर्व या विषयात रस घ्या. हे

काम तुमच्याशिवाय होऊ शकत नाही. कलकत्त्यात पाच दिवसात जो चमत्कार झाला तो काही जादूने झाला नव्हता. परंतु मी सांगितले पाहिजे की शहीद साहेब आणि त्यांच्या मंडळीने मुसलमान बांधवावरील आपल्या प्रभावाचा उपयोग केला. त्यांची मदत नसती तर काहीही करता आले नसते.”

“आमच्याकडून शक्य होई ते आम्ही करू” असे सांगून ते मुसलमानभाई गेले. या भाईंचे दररोज हेच उत्तर असते.

दुपारी २.४५ ते ४.३० अन्नसमितीची सभा चालली. त्यात झालेली शब्दशः चर्चा अशी आहे.

आधी राजेंद्रबाबूजी बोलले -

अन्नधान्यावरील नियंत्रण काढून घेण्यासंबंधी तुम्ही जे म्हणाला ते ऐकून आम्ही सर्व घाबरलो आहो. त्यांना तुमचे ऐकणे भाग पडत आहे. यामुळे तुम्ही काही सांगणे बरे राहिल.

बापू - मी जे म्हणालो ते ऐकून तुम्हा लोकांना धक्का बसला हे पाहून मला एक प्रकारे आनंद होतो. सरकार तुमच्या हातात असल्यामुळे मला तुम्हा लोकांची खात्री पटवू द्यावी लागणार आहे. गेल्या किती तरी महिन्यांपासून माझे असे मत झाले आहे. मी जेव्हा बंगालमध्ये गेलो होतो (डिसेंबर १९४५) तेव्हा बंगालमध्ये दुष्काळ पडलेला होता. मी तिथे गेलो आणि राज्यपालांना भेटलो, सर्व अहवाल पाहिले आणि त्यांना सांगितले की हा दुष्काळ मानवनिर्मित आहे, ही नैसर्गिक आपत्ती नाही. (पाहा, ‘मौन दिवशी आर. जी. कॅसी यांना पाठवलेले टिपण’, डिसेंबर ७, १९४६ आणि ‘आर. जी. कॅसी यांना पत्र’, फेब्रुवारी ८, १९४७)

युद्ध सुरू होते तेव्हा अनेक लोक देशाबाहेर गेले होते आणि भरपूर अन्नधान्याची निर्यात करण्यात आली होती. त्या वेळी ब्रिटिशांचे राज्य होते आणि त्यांच्या कार्यपद्धतीला मी सैनिकी प्रशासन असे नाव दिले होते.

आता काळ बदलला आहे. अन्नधान्याची निर्यात करा असे आता तुम्हांला कोणीही म्हणणार नाही. आपल्याजवळ भरपूर साठा आहे आणि अजूनही आपण धान्य आयात केले तर देशातून करोडो रुपये निघून जातील. त्याकरिता पैसे कुठे आहेत? तुम्हांला हवे असेल तर तुम्ही माझ्या बोलण्याला अरण्यरुदन ठरवू शकता. दिल्लीतील माझ्या मुक्कामाचा काहीही परिणाम नाही. (हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये) अजूनही दुर्भावना आहे. मौलाना साहेब, जे आपले अध्यक्ष होते, आणि आता जे मंत्री आहेत, तेसुद्धा हिंदूंमध्ये जाऊ शकत नाहीत. त्यांनी धीर धरलाच आणि साहस करून ते गेलेच तर ते मारले जातील. चांगले मुसलमान शांततेत राहू शकत नाहीत आणि म्हणूनच पाकिस्तानमधील हिंदूंकडिता मी काहीही करू शकत नाही. माझे कोणीही ऐकत नसल्यामुळे या दुर्दैवी घटनेबद्दल मी मुद्दाम बोलत आहे. ते जर माझे ऐकतील तर भारताचा चेहरामोहरा बदलून जाईल असा माझा दावा आहे.

तुम्हा लोकांनाच सर्व काही कळते आणि मला काहीही कळत नाही असा अहंकार तुम्ही बाळगू नका. ज्या आम्ही लोकांनी (जनतेने) तुम्हांला निवडले आहे त्या आम्हा लोकांना (जनतेला) काहीही कळत नाही असे जर तुम्ही म्हणाल तर तुम्ही फार मोठी चूक कराल. रेशनिंग रद्द करा असे सांगणारी माझ्याकडे किती तरी पत्रे आली आहेत.

येथील मोठमोठे व्यापारी या बाबतीत माझ्याशी सहमत होतील की नाही हे मला माहीत नाही. तुम्ही जनतेच्या इच्छेला कार्यक्षम पद्धतीने कार्यान्वयित केले पाहिजे. मी जर मंत्री झालो असतो तर मी प्रत्येकाचे मत विचारात घेतले असते. जो तांदूळ २ रुपये दराने मिळत होता तो आता ४० रुपये दराने मिळतो आहे हे काय आहे? शेतकऱ्यांजवळ भरपूर धान्य आहे. नियंत्रण काढून टाकले तर ते आपोआप बाहेर आणतील. मी तर स्वतःही शेतकरी झालो आहे. गावातील शेतकऱ्याचे काम मी पाहिले आहे, ते जे पेरत असतात, ते ते खात नसतात. त्यांना ते खायला मिळत नाही. शहरातील सडके धान्य त्यांना खावे लागत असते. हा कोणता हिशेब आहे? आधी मलाही माहीत नव्हते. परंतु डॉ. राम मनोहर लोहिया (१९१०-६७, अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाच्या संस्थापक सदस्यांपैकी एक; अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या विदेश विभागाचे सचिव, १९३६-३८; १९४८ साली काँग्रेस सोडली; प्रजा समाजवादी पक्षाचे महासचिव, १९५३-५४; लोकसभा सदस्य १९६३-६७) माझ्याशी सहमत झाले. नियंत्रण काढून आपण जनतेला मजबूत केले पाहिजे. जनता मरणार नाही. राजेंद्र बाबूंनी ठामपणे सांगितले पाहिजे की यामुळे तुमचे नुकसान होणार नाही, फायदाच होणार आहे. मी म्हातारा जरूर झालो आहे परंतु माझी बुद्धी भ्रष्ट झालेली नाही. रस्त्यावरील माणूस जे म्हणतो तेच माझे विचार आहेत.

सर्व प्रांतांचे मंत्री कंट्रोलच्या बाजूने आहेत असे जेव्हा मला राजेंद्र बाबूंनी सांगितले तेव्हा मी त्यांना म्हणालो की मी त्यांना भेटलो पाहिजे.

यावर्षी चांगला पाऊस झाला आहे. आता इथे कोणी विदेशी नाहीत, केवळ देशातील जनताच आहे. तिलाच खाऊ घालायचे आहे. आणि आपण आवश्यक तितके धान्य इथे निर्माण करू शकतो. तुम्ही त्यांना धान्य कसे पिकवावे हे शिकवले

तर आपोआपच धान्याचा साठा वाढेल. युद्धाच्या दरम्यान “अधिक धान्य पिकवा” ही मोहीम सुरू होती. तुमचा कृषिविभाग कुजलेला आहे. तो लोकांकरिता नाही. ब्रह्मदेशातून आपण तांदुळाची आयात का करतो? तिथून आपल्याला तांदूळ मिळाला नाही तर आपल्याला काळजी का वाटली पाहिजे? जगाच्या विविध भागात दर एकरी किती भाताचे उत्पन्न घेतले जाते व ते कसे हे आपण शेतकऱ्यांना सांगितले पाहिजे. लोकांना मेहनती बनवा. कंट्रोल केवळ आळशी लोकांना खाऊ घालण्याकरिता असते. याचे मला अतिशय दुःख होते. नियंत्रणामुळेच लोक रिकामे बसले आहेत आणि ते मारण्याचा धंदा करत आहेत.

राजेंद्रबाबूजी - राजेंद्र प्रसाद - त्रावणकोर कोचीनमध्ये पुरेसे धान्योत्पादन होत नाही. तिथे मागणीपेक्षा दोनतृतियांशच धान्य पिकते. आता पुढे काय होईल याची त्यांना काळजी वाटते. याआधी त्यांना ब्रह्मदेशातील तांदूळ मिळत होता.

बापूजी - म्हैसूर, त्रावणकोर-कोचीनची जमीन अशी नाही की तिथे काहीच पिकू शकणार नाही. आपण एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतात धान्य पाठवू शकतो. उदाहरणार्थ त्रावणकोर-कोचीनमध्ये भरपूर नारळाचे पीक होते. आणि तिथे मासळी आणि केळीही भरपूर असतात. तरीही ते भीक मागतात. याचा अर्थ हाच होतो की इंग्रजांचे राज्य चांगले होते कारण तेव्हा ब्रह्मदेशातून तांदूळ येत होता. आपण इतके असहाय का व्हायला पाहिजे? अन्नधान्याकरिता आपण लोकांवर अवलंबून राहिलो तर आपण मरून जाऊ. आपण जर धीर सोडला तर लोक ऐषआरामी आणि उदासीन होतील. या म्हाताऱ्याचे तुम्हांला सांगणे आहे की तुम्ही असे पंगू बनू नका. दिवसेंदिवस किंमती वाढत आहेत. असे का व्हावे? या कुजक्या अन्नामुळे अनेक लोक आजारी पडत आहेत असे एका वैद्याने मला लिहिले आहे. तुम्ही मंत्री आहा.

तुमच्याकरिता अशा प्रकारचे खाद्य विषासारखे असले पाहिजे. ब्रिटिशांच्या काळात जे दोष होते ते आपण दूर केले नाही तर आपल्यामधील उणिवापासून आपण कधीही मुक्त होऊ शकणार नाही.

एक भाई -

कंट्रोल काढून टाकले तर गरीब मरतील. जितके खाल्ले पाहिजे तितकेच लोक खातील आणि एकही दाणा वाया जाणार नाही हा रेशनचा लाभ आहे. रेशन जर काढून टाकले तर लोक हवे तितके खातील आणि व त्यामुळे ते आजारी पडतील.

तुम्ही निर्वासितांकरिता कांबळी मागितली. आधी कांबळे आठ रुपयाला मिळत होते. आता त्याची किंमत १८ रुपये झाली आहे. तुम्ही कितीही उपदेश केला तरी लोकांमध्ये प्रामाणिकपणा नाही. ते अजून अडचणी निर्माण करतील.

...

गांधीजी - मी जेव्हा हे ऐकतो तेव्हा मला हसू येते. माणूस अखेरीस जितके शक्य आहे तितकेच खाईल. तुम्ही कंट्रोलच्या बाजूने आहा यावरून इतकेच सिद्ध होते की तुम्ही ४० कोटी लोकांना विचारात घेतलेले नाही. नियंत्रणे केवळ फार थोड्या लोकांकरिता असतात. नंतर लोक बंड पुकारतील आणि मंत्र्यांना मारून टाकतील. ते त्यांना घाबरणार नाहीत. आणि नाही तर लोकांना कळले पाहिजे की आपले मंत्री लोकांचे आहेत आणि लोकांमधील आहेत व त्यांना घाबरण्याचे कारण नाही.

कांबळ्याला सध्या १८ रुपये पडतात हे मला माहीत नव्हते. परंतु जर असे असेल तर आपण मूर्ख आहो आणि याकरिता मी स्वतःला दोष देत नाही. सरकारने

सर्व व्यवस्था करावी असा मी आग्रह धरला तर त्यामुळे सरकारवर किती दडपण येईल? कांबळ्याकरिता विनंती करून मी सरकारची सेवा केली आहे. आता मी लोकांना कापड आणि कापूस देईन आणि ते स्वतः दुलया तयार करतील. किंमती वाढत राहिल्या तरी अशा प्रकारे लोकांना आपण प्रामाणिकपणे राहायला शिकवू शकतो.

तुम्ही हैदराबादहून आला आहा आणि निझामचे संस्थान विदेशी कसे झाले?. तुम्ही सर्व एक व्हा . त्यामुळे हैद्राबादचा चेहरामोहरा बदलून जाईल. मला तुम्हा सर्वांच्या एकत्रित बुद्धिमत्तेने काम करायचे आहे.

आज तुमच्या हातात सत्ता आली आहे. ती सत्ता वेव्हेलची वा व्हाईसरायची नाही. ती जनतेची सत्ता आहे आणि गरिबांच्या उत्थानाकरिता आहे. आपल्या लोकांवर आपण विश्वास ठेवणार नाही तर आपण काम कसे करू शकू? मग आपले काय होईल?

काळजीपूर्वक विचार केल्यानंतर मी “मुक्त व्यापार”बद्दल बोलतो आहे. बंगालला मी चांगले बियाणे देणार नाही असे जर पंतजी (गोविंद वल्लभ पंत, १८८७-१९६१; संयुक्त प्रांताचे मुख्यमंत्री, १९३७-३९ आणि १९४६-५५; भारताचे गृहमंत्री १९५५-६१) म्हणतील तर ते स्वार्थीपणाचे धोरण होईल. इंग्लंडकरिता मुक्त व्यापार आवश्यक असेल परंतु त्यांच्या पद्धतीने आपण देश चालवू शकत नाही.

मद्रासचे लोक जर म्हणत असतील की आम्ही इडलीशिवाय काहीच खाऊ शकत नाही, मुंबईची भाकरी आम्ही खाऊ शकत नाही तर ती गोष्ट आपली असहायता दाखवते. आपल्याला गहू, तांदूळ, ज्वारी, बाजरी हे सर्व खाण्याची सवय लावावी लागेल. आपले एखाद्या विशिष्ट गोष्टीशिवाय भागू शकत नसेल तर आपण

माणूस आहो असे म्हणता येणार नाही. माणसाने कोणत्याही गोष्टीचे गुलाम व्हायला नको.

अन्नदा बाबू (अन्नदा चौधरी) - आपल्याजवळ जरी धान्य असले तरी ते पुरेसे नाही. असे असतानाही आपण कंट्रोल काढले पाहिजे काय?

गांधीजी - आपल्याजवळ पुरेसे अन्नधान्य नाही यावर माझा विश्वास नाही. हं, हे शक्य आहे की एका प्रांतात अधिक आणि दुसऱ्यात कमी धान्य असेल. संपूर्ण देशात जितके पिकते ते सर्व आपण गोळा केले तर देशात अन्नधान्याची चणचण नाही. आणि अशा प्रकारेच आपली परीक्षा होईल. आज जे करोडपती आहेत ते ब्रिटिशांमुळे आणि गरिबांच्या शोषणामुळे. कंट्रोलमुळे आपण भ्रष्ट झालो आहो. आता आपण स्वतंत्र झालो आहो. भारताचे स्वर्गात रूपांतर करण्याच्या प्रयत्नात आपण त्याचा नरक बनवू नये. आपण स्वातंत्र्य मिळवले आहे यात काही संशय नाही परंतु त्याचे दुष्परिणाम आपण भोगत आहो. नावाला शांतता आहे परंतु आतून आपण अस्वस्थ आहो. आपले काय कर्तव्य आहे ते आपल्याला कळले पाहिजे. आपण आपली स्वार्थी वृत्ती सोडू तरच आपण वाचू.

अन्नदा बाबू - समजा की लोक मेले तर सरकारची जबाबदारी काय असेल?

गांधीजी - कल्पना करा की बंगालमध्ये तांदूळ नाही, मग तो आसाममधून घ्यावा लागेल. भारतातील सर्व प्रांतांनी एक होऊन जगायला पाहिजे वा मरायला पाहिजे. हे जेव्हा आपल्याला कळेल तेव्हाच आपण आपल्या स्वातंत्र्याकरिता पात्र ठरू. प्रांत जर परस्परांशी स्पर्धा करू लागले तर आपण संपलोच.

तिथून आल्यानंतर नवकृष्ण चौधरीजी, अन्नदाबाबू यांच्याबरोबर इकडच्यातिकडच्या गोष्टी झाल्या. तितक्यात प्रार्थनेची वेळ झाल्यामुळे बापूजी प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनासभेत बापूजींना . . . कडून आलेल्या पत्रासंबंधी बापूजींनी सांगितले,

“मला हे कात्रण मिळाले आहे. आणि ज्यांनी हा लेख लिहिला आहे त्यांना मी ओळखतो. अशा प्रकारे कोणीही जर वाढवूनचढवून धर्मासंबंधी गोष्टी सांगितल्या तर तो धर्माची सेवा मुळीच करत नाही. आणि सत्य हकिगत सांगण्याऐवजी काल्पनिक गोष्टी सांगणे त्यांना जरी आवडत असतील तरी समंजस व्यक्तीला तरी त्या गोष्टी पसंत पडू शकत नाहीत. यामुळे मी तुम्हा सर्वांना विनंती करतो की वर्तमानपत्रात ज्या गोष्टी येत असतात त्या सर्व खऱ्याच असतात असे मानण्याचे कारण नाही.

“नियंत्रणे काढून टाकण्यासंबंधी विचार करण्याकरिता वेगवेगळ्या प्रांतांमधील मंत्र्यांना बोलावण्यात आले होते. त्यांना मी भेटलो आणि ही गोष्ट मला आवडली”. आणि वरील चर्चेचा सार बापूजींनी सर्वांना थोडक्यात सांगितला. त्यानंतर खादी आणि गिरणीकापडाविषयी बोलताना बापूजी म्हणाले,

“आता मी कापडाच्या कंट्रोलवर येतो. अन्नधान्यावरील कंट्रोल हटवण्यापेक्षाही कापडावरील नियंत्रण हटवण्यासंबंधी मला जास्त खात्री वाटत असली तरी कापडावरील नियंत्रण हटवण्याला मला तितका पाठिंबा मिळत नाही जितका अन्नधान्यावरील नियंत्रण दूर करण्यासंबंधीच्या माझ्या विचारांना मिळतो. विदेशी वा स्वदेशी गिरणी कापडाची जागा खादी घेऊ शकते या माझ्या मताला काँग्रेसने आनंदाने मान्यता दिली. तिने जमनालालजींच्या (जमनालाल बजाज)

अध्यक्षतेखाली एका खादी मंडळाची स्थापना केली होती आणि येरवडा तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर त्याला अखिल भारतीय चरखा संघाचे रूप देण्यात आले होते. हिंदुस्थानात ४० कोटी लोक राहतात. पाकिस्तानमध्ये गेलेला भाग जरी वगळला तरी भारतात ३० कोटी लोक राहतात. भारत संपूर्ण लोकसंख्येला पुरेल इतका कापूस निर्माण करतो. कापसापासून सूत तयार करण्याकरिता पुरेसे लोक आहेत आणि त्या सुताचे कापड तयार करण्याकरिता भारतात पुरेसे विणकर आहेत. कोणत्याही मोठ्या गुंतवणुकीशिवाय आपण देशात सहजपणे चरखे, हातमाग आणि इतर साहित्य तयार करू शकतो. याकरिता गरज आहे ती प्रखर आत्मविश्वासाची आणि खादीशिवाय इतर कोणतेही कापड वापरायचे नाही या निर्धाराची. तुम्हांला माहीत आहे की आपण गिरणीपेक्षाही चांगली खादी निर्माण करू शकतो व त्यावरील रंग, रेषा इत्यादींची मांडणी (डिझाईन) इतकी सुंदर करता येऊ शकते की गिरणीतील कापडही त्यासमोर फिके पडावे. आता भारत परकियांच्या जोखडापासून मुक्त झालेला असल्यामुळे खादीकरिता विरोध राहणार नाही असे वाटत होते. विदेशी सत्तेच्या प्रतिनिधींचे ते वैशिष्ट्य होते. आता आपण आपल्याला हवे ते करण्याकरिता पूर्णपणे स्वतंत्र झालेलो असूनही आपण खादीसंबंधी ना तर बोलतो ना खादीच्या क्षमतेवर आपला विश्वास आहे. आणि भारताची कापडाची गरज पूर्ण करण्याकरिता आपण गिरणीतील कापडाशिवाय इतर कशाचाही विचार करत नाही. भारताकरिता खादीचे अर्थशास्त्र हेच एकमेव योग्य अर्थशास्त्र आहे याबद्दल मला किंचितही संशय नाही.”

प्रार्थनेनंतर सव्वासहा वाजता ढेबरभाई आले होते. त्यांनी काठेवाडची सध्याची परिस्थिती कशी आहे ते समजावून सांगितले.

चीनचे प्रतिनिधीमंडळ आले. त्यांनासुद्धा बापूजी म्हणाले की, “आशियातील शांतता भारत आणि चीन यांच्यावर अवलंबून आहे. हे दोन देश विशाल आहेत. आणि त्यांनी आपली इमारत अहिंसेच्या पायावर बांधली तर जगातील महान देशांत त्यांची गणना होईल. मी जेव्हा चॅंग काई शेक यांना भेटलो होतो तेव्हा मी त्यांना हेच सांगितले होते.”

आज तर बापूजी बोलून बोलून इतके काही थकून गेले होते की त्याच्या आवाजातूनही हा थकवा जाणवू लागला.

प्रवचन पाहिल्यानंतर पंडित सुंदरलालजी आले. त्यांना दिल्लीतील वातावरणासंबंधी विचारपूस केली. मी म्हणाले की आज सुंदरलालजींनी बापूजींना जर काही चांगल्या बातम्या सांगितल्या तर बापूजींचा थकवा निघून जाईल. परंतु त्यांनी तर अशा काही बातम्या सांगितल्या की त्यामुळे बापूजी अजूनच अस्वस्थ झाले.

बापूजींची प्रकृती पाहून केव्हा केव्हा तर समयसूचकता वापरली पाहिजे. परंतु ही गोष्ट तर अशी होती की ना त्याकरिता बापूजींना अडवता येऊ शकत होते ना समोरच्या व्यक्तीला.

झोपत असताना तर बापूजी लोळागोळा झाले होते. डोकेसुद्धा भारी झाल्याची तक्रार करत होते. ईश्वराची कृपा की झोपत असताना कोणी डोके उठवायला आले नाही.

झोपण्याआधी बापूजी दररोज व्यायाम करतच असतात त्याप्रमाणे व्यायाम करून १० वाजता झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

७ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर किती तरी पत्रांचे श्रुतलेखन करायला लावले. चीनमध्ये शिक्षणासंबंधी भरलेल्या संमेलनाकरिता दिलेल्या सुंदर संदेशाचे एक पत्रही त्यात होते. ते ‘हरिजन’मध्ये प्रकाशित करावे अशी सूचना मी केली. बापूजी मला म्हणाले, “तुला करता येणे शक्य असेल तर तू याचा अनुवाद करावा म्हणून तू हे तुझ्या वहीत लिहून घे”.

“प्रजेला जर सुसंस्कारी बनवायचे असेल तर सर्वात आधी पुढाऱ्यांनी शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे. शिक्षणाद्वारे देशातील तसेच विदेशातील अर्थशास्त्र, सामाजिक राजकीय तसेच सांस्कृतिक असे अनेक प्रश्न सोडवता येऊ शकतील. मला स्वतःलासुद्धा शिक्षणासंबंधीच्या प्रश्नांची हौस आहे. जगात संस्कार आणि शिक्षणात खूप अंतर केले जाते आणि ही असमानता जोपर्यंत दूर केली जात नाही तोपर्यंत जनतेमध्ये तडजोडीचे आणि शांततेचे वातावरण निर्माण होणार नाही. आशियात अनेक प्रांत असे आहेत की जिथे अजूनही लोक अज्ञानात पडलेले आहेत, आणि जोपर्यंत एकेका प्रांतात, गावात, आणि घरात आपण ज्ञानरुपी दिवा घेऊन जाणार नाही तोपर्यंत अंधारच राहणार आहे. आणि जोपर्यंत मला कळते तोपर्यंत ज्या देशाची आर्थिक परिस्थिती सुदृढ आहे त्या देशांनी तर हे काम सर्वप्रथम हाती घ्यायला पाहिजे. तुमची परिषद खऱ्या पद्धतीने आर्थिक प्रश्न सोडवू शकेल अशी योजना तुम्ही तयार करावी आणि ती यशस्वी व्हावी अशी मी प्रार्थना करतो आणि त्याकरिता माझ्या अंतःकरणपूर्वक शुभेच्छा पाठवतो आहे.”

असा अनुवाद करून मी तो लगेच बापूजींना दाखवला. बापूजी म्हणाले, चालेल, एका सुधारणेची गरज आहे, पण वाईट नाही.

एका पत्रात -

“वाळलेल्या भोपळ्याच्या तराफ्याच्या मदतीने मी पोहून जाण्याचा प्रयत्न करतो आहे. एक तर मी बुडेन किवा पलीकडे पोहोचेन. धार्मिक आहुतीत कोणताही मध्यममार्ग नसतो.”

* * *

“... काल मंत्र्यांच्या सभेत आणि प्रार्थना प्रवचनात मी अन्नधान्याच्या नियंत्रणासंबंधी सविस्तर बोललो. मला वाटते की मी त्या सर्वांचे समाधान केले. आता आपण काय होते त्याची वाट पाहू. ईश्वर सर्वांना सद्बुद्धी देवो हीच माझी प्रार्थना आहे.”

* * *

“आजकाल मी इतका थकतो की रात्री मला कशाचेही भान नसते. काम वाढतच चालले आहे आणि मानसिक थकवाही खूप येतो. माझ्या अंतःकरणात जर रामनाम स्थानापन्न झालेले असेल तर मला थकवा यायला नको. रामनामात अशी जादुई शक्ती आहे.”

* * *

सकाळी येथील शाळेतील एक शिक्षिक भगिनी आल्या होत्या. त्यांना बापूजींनी असे सांगितले -

“आपल्याकडे अनेक धर्म, अनेक संप्रदाय असल्यामुळे शाळेत धर्मज्ञान देणे आपले कर्तव्य असू नये. असे केले तर मुलांमध्ये वैरभाव पसरेल. परंतु नीतीचे ज्ञान मात्र असले पाहिजे. ज्याप्रमाणे खरे बोलण्यावर एखादा पाठ असतो, चोरी न करण्यासंबंधी एखादा पाठ असावा, श्रीकृष्ण-सुदामाचा एखादा पाठ ठेवता येऊ शकेल, आणि त्याद्वारे ईश्वर गरिबांना कमी लेखत नाही असे मुलांना समजावून

सांगितले पाहिजे. आपल्यापैकी ज्या कोणाजवळ एकदोन करोड रुपये असतील त्याच्याकडे जर एखादा गरीब गेला तर तो त्याला झिडकारून देत असल्याची अनेक उदाहरणे आढळतील. अशाच प्रकारचे जीवन महंमदसाहेबांचे आणि येशू ख्रिस्ताचे असल्याचे दिसून येते. रामाची वडिलांबद्दलची भक्ती प्रत्येक मुलाला समजावून सांता येऊ शकते. परंतु अमुक संप्रदाय खरा आणि अमुक खोटा असे निर्मळ मुलांना सांगू नये. आपण याचा शोध घेवो अथवा न घेवो, परंतु इतिहासात अखेरीस हा निर्णय तर आपोआपच घेतला जाणार आहे ना? थोडक्यात कोणत्याही जातीची प्राणहानी करण्याची कल्पना तर मुलांच्या कोमल डोक्यात मुळीच ठसवण्यात येऊ नये.”

या भगिनी गेल्यानंतर सरदारदादा आणि मणिबहेन आले. फिरत असताना नेहमीप्रमाणे राजेंद्रबाबूजी सोबत होते. त्यांच्याबरोबर तर नियंत्रणासंबंधीच गोष्टी झाल्या.

मालीश सुरू असताना बंगाली पाठ केला. वर्तमानपत्रात जनरल करिअप्पांचे पुढीलप्रमाणे एक भाषण आले होते - “हिंदुस्थानात आता अहिंसेची आवश्यकता नाही. तिला किंमत नाही. जगात एक महान राष्ट्र म्हणून आपली गणना व्हावी असे जर आपल्याला वाटत असेल तर हिंदुस्थानने एक शक्तिशाली सैन्य ठेवले पाहिजे.”

बापूजी म्हणाले, “मला कळत नाही की इतक्या जबाबदारीच्या पदावर असलेला माणूस शुद्धीवर असताना असे बोलतो आहे की शुद्धीवर नसताना? मग आतापर्यंत जनरल करिअप्पांनी हिंसेच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य संघर्ष का केला नाही? हे कुठे गेले होते? आता तर भाषणे करणारांना सीमाच राहिलेली नाही. आज ते असे म्हणतात. उद्या ते असेही म्हणू शकतील की आपली इभ्रत जर जगात वाढवायची असेल तर आपण पश्चिमेप्रमाणे दारू प्यायला पाहिजे, कलबांमध्ये जायला पाहिजे, आपण कुठे चाललो आहो?”

झोपायला जायचे सोडून बापूजींनी सुशीलाबहेनकडून इंग्रजीत लिहवून घेऊन (पाहा म. गा. सं. साहित्यमध्ये ६-११-१९४७ अंतर्गत “कार्यक्षेत्राबाहेर” हा लेख.) मालीश सुरू असताना वीस मिनिट झोपले. आजकाल बापूजी जे इंग्रजीत वा हिंदीत लिहितात त्याचा अनुवाद माझ्याकडून करवून घेतात. माझ्या इंग्रजीत सुधारणा व्हावी आणि दोन्ही भाषांवर माझे प्रभुत्व यावे हा ही सूचना करण्यामागील बापूजींचा उद्देश आहे आणि मलाही यात फार रस वाटतो.

जेवायच्या वेळी मणिबहेन आणि बिरलाजी आले होते. विशेष अशा कोणत्याही गोष्टी झाल्या नाही. बिरलाजींना बापूजींच्या थकव्याची फार काळजी वाटत होती. बापूजी म्हणाले, “रामाची काम घेण्याची इच्छा असेल तर शक्ती तर येतच राहील. नाही तर ‘करायचे वा मरायचे’ या दुफुलीवर पोहोचल्यानंतर एका रस्याच्या शेवटी पोहोचल्यानंतर तर आरामच घ्यायचा आहे.”

१०.३० वाजता बिधानबाबू आले. बंगाल तर चांगलाच शांत आहे परंतु आतून भरपूर बदल्याची भावना आहे. त्यांनी बापूजींना तपासले.

कृपलानीजी आले. ११-४५ला आराम. तेवढ्यात पंडित सुंदरलालजी आले. ते उर्दूबद्दल खूप काही बोलले. संयुक्त प्रांतात मुसलमानांची परिस्थिती चांगली नाही असेही सांगून गेले. बापूजी म्हणाले, “मी तर इथेच पडलो आहे. आणि जर काही होणार असेल तर इथूनच होईल. यामुळे इथून मी कुठेही जायला नको. आता एक तर दिल्लीत ‘दिली’ मैत्री होईल वा इथेच मरायचे.”

आज बापूजी जवळपास सर्वांशी असेच बोलत होते. ते असेच म्हणत असतात आणि जगण्याबद्दल ते खूपच बेफिकिर झाले आहेत. देशात काँग्रेसींमध्ये जी भांडणे सुरू आहेत, काँग्रेसच्या सेवकांमध्ये जी सत्तेची चढाओढ आणि पुढे येण्याकरिता जी मारामारी सुरू

आहे तिची परिणती अखेर कशात होईल? आणि यामुळेच ते एकमेकांना दोष देत आहेत. हा जो गुंता निर्माण झाला होता त्यातून मार्ग कसा काढायचा या क्लिष्ट समस्येचे वाढते मानसिक ओझे बापूजींवर आहे असे वाटते.

काश्मीरचे आमचे मित्र आणि बापूजींना ज्यांनी आपल्याकडे उतरवून घेतले होते ते किशोरीलाल शेठी आणि त्यांची पत्नी भेटायला आले होते. त्यांची बिचाऱ्यांची अतिशय वाईट अवस्था झाली होती.

१.३५ वाजता मलायाचे प्रतिनिधी भेटून गेले. बापूजींचे दर्शन घ्यावे म्हणून दहा मिनिटाकरिताच ते आले होते. “भारताने मिळवलेल्या स्वातंत्र्याला जगाच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आशियाने याचा सदुपयोग करावा. (अहिंसा आणि सत्याच्या आधारावर चालून) सर्व शेजारी राष्ट्रांनी वेगवेगळे राहून काम करण्यापेक्षा एक होऊन काम केले पाहिजे. असे करण्याचे ईश्वर त्यांना सामर्थ्य देवो अशी माझी अंतःकरणापासून प्रार्थना आणि शुभेच्छा आहे” बापूजींचा असा संदेश घेऊन ते गेले.

यानंतर इंडोनेशियातील काही भाई तसेच अलीजाहीर आले. त्यांनी बापूजींना प्रश्न विचारला -

तुम्ही म्हणता की तुम्हाला आजूबाजूला सर्वत्र काळोख दिसतो आहे आणि देशात भावाभावात यादवी सुरू आहे. आणि तरीही तुम्ही इतके प्रसन्न दिसता. तर अशी अद्भुत शक्ती तुम्ही कुठून मिळवता? बापूजी, तुम्हाला ही जिजीविषा कुठून मिळते?

बापूजी - मी माझ्या प्रकृतीकडे काळजीपूर्वक लक्ष देतो. माझा विश्वास आहे की माझ्या अहिंसेची परीक्षा हिंसेचा सामना केल्यानंतरच होईल, नाही का? या काळोखाच्या आणि अमानुषतेच्या वातावरणातसुद्धा प्रसन्न राहायचे मी ठरवले आहे. याशिवाय मी कोणालाही माझा शत्रू समजत नाही, शिवाय संपूर्ण निर्मितीची सेवा करण्याकरिता मी

धडपडतो आहे कारण ती सर्व ईश्वराचाच भाग आहे आणि जनसेवा हीच ईशसेवा आहे असे मी समजतो. या विचारातूनच मला दुर्दम्य शक्ती मिळते. हीच शक्ती मला टिकवून ठेवते. याकरिता जे बाह्य उपचार करावे लागतात ते मी करत असतो. तुम्ही पाहताच की माझ्याकडे तुमच्यासारखे पाहुणे भेटायला आलेले असतानाही मी मातीचा लेप लावून पडलेला आहे. कृपाकरून माझ्या या शिष्टाचारविरोधी वर्तणुकीकरिता क्षमा करा. परंतु दुसरा कोणताच रिकामा वेळ नव्हता आणि नाईलाजाने मला तुम्हांला हीच वेळ द्यावी लागली.

भेटण्याकरिता आलेले - अहो तुम्ही असे का म्हणता? तुमच्यासारख्या माणसाबरोबर १० मिनिट मिळाले हे आमचे अहोभाग्य. हे क्षण नेहमीकरिता आमच्या स्मरणात राहतील. तुम्हाला काही वाटणार नसेल तर तुम्ही हा मातीचा लेप का लावता हे तुम्ही सांगू शकाल काय?

गांधीजी - अहो, मातीचे गुणवर्णन करणे म्हणजे आपल्या आईचे - जननीचे गुणवर्णन करणे. बद्धकोष्ठतेच्या जुनाट विकारापासून या उपचाराने माझी सुटका झाली आहे. मातीसाठी काहीही खर्च करावा लागत नाही आणि असे असूनही मी विषमज्वर, फुफ्फुसदाह, रक्तदाब, स्त्रियांचे विविध विकार, त्वचारोग यांच्यावर मातीचा यशस्वी उपयोग केला आहे. प्रत्येक प्रकरणी माझ्या प्रयोगाला यश आले आहे.

भेटण्याकरिता आलेले गृहस्थ घड्याळाकडे पाहत म्हणाले, “मीसुद्धा याचा उपयोग करीन. आता साडेदहा मिनिट झाले आहेत. मी उठायला पाहिजे. तुमच्यासारख्या वडीलधाऱ्या माणसाचा एक क्षणसुद्धा जास्त घेणे महान पाप आहे. असे पाप करीन तर मला परत तुमच्यासारख्या संत पुरुषांच्या सानिध्यात येण्याची सुसंधी परत मिळणार नाही, यामुळे मी आता उठतो.”

बापूजीसुद्धा म्हणाले, “आनंद तर आपणा दोघांनाही मिळाला ना!. मलासुद्धा तुम्हाला भेटून फार आनंद झाला. तुम्ही जर कधी काळी इकडे आला आणि त्या वेळी मी जिवंत असलो तर मला तुम्हाला भेटायला आनंद होईल. तुम्ही म्हणता तसा मी स्वतःला महापुरुषही वा महात्मा मानत नाही. मी नम्र सेवक आहे. तुमच्यासारखाच मी साधा माणूस आहे.”

भेटायला आलेल्या बंधूंनी आभार मानले आणि ते गेले. आज दुपारी इतक्या काही भरगच्च मुलाखती ठरल्या होत्या की बापूजी झोपू शकले नाही.

३.३० वाजता तिहाडला जाण्याकरिता आम्ही रवाना झालो. इथेच मुसलमानांची छावणी होती. या लोकांच्या सुखदुखाची विचारपूस केली. त्या लोकांची पाकिस्तानमध्ये जाण्याची इच्छा होती. ते म्हणाले, “आमच्याजवळ शेती होती. ती लोकांनी लुटली. काल एक मोटार चालली होती. तिच्यात हिंदू बसलेले होते. आमच्याजवळ जे ८० रुपये होते ते त्यांनी घेऊन टाकले.”

बापूजी - “मोटारीचा नंबर माहीत असेल तर मला द्या. आणि आता तर इथे सैन्य आलेले आहे. त्यामुळे तर तुम्हांला काही मदत होत असेल ना?”

तिहाड छावणीतील पुढारी - “इथे तर संपूर्ण गावाला मारून टाकण्याची गोष्ट होती. परंतु आयुक्तांनी आम्हांला धीर दिला. चारपाचशे लोक तर हुमायून छावणीत निघून गेले. आता तर इथे सरबत वा दूध जरी मिळणार असेल तरी आम्हांला इथे राहायचे नाही. मुसलमानभाई जर इथे (हिंदुस्थानवर) हल्ला करतील तर आम्ही आमच्या मातृभूमीला वाचवण्यासाठी जीवाचीही बाजी लावू. परंतु आता आम्हांला सुरक्षितपणे पाकिस्तानमध्ये पोहोचवण्यात यावे.”

बापूजी - “मला दोन गोष्टी कळल्या आहेत. त्रस्त झाल्यामुळे तुमची पाकिस्तानमध्ये जाण्याची इच्छा आहे. तुम्हांला सुरक्षिततेची खात्री दिली जात आहे. तुम्ही म्हणता की सैन्याचा आम्हांला कोणताही त्रास नाही आणि मरेपर्यंत मातृभूमीची रक्षण करण्याची तुमची इच्छा आहे. असे असतानाही तुम्हांला पाकिस्तानमध्ये का जायचे आहे? असे जरी असले तरी तुम्हांला जर जायचेच असेल तर जगात अशी कोणतीही शक्ती नाही की जी तुम्हांला अडवू शकेल. परंतु सरदारना वा जवाहरलालना जेव्हा तुम्ही दुःखी होऊन जात आहा असे कळेल तेव्हा त्यांना फार दुःख होईल. परंतु तुम्हांला दोन शब्द सांगण्याची माझी इच्छा आहे. आता थंडीचे दिवस येत आहेत. इथेही लोक छावण्यांमध्ये पडलेले आहेत. आणि पाकिस्तान सरकारसुद्धा त्रस्त आहे. ट्रेनने तुम्हांला येथून पाकिस्तानमध्ये सुरक्षितपणे पोहोचवून दिले जाईल, परंतु तिथे जाऊन तुम्ही कुठे थांबाल? क्रोध बाजूला ठेवून तुम्ही थोडा शांतपणे विचार करा.

“मी कबूल करतो की आज हिंदूंना आणि शिखांना वेड लागले आहे. परंतु मी हेही सांगितले पाहिजे की ते दररोज माझ्याकडे येत असतात, मी त्यांना दररोज बरेच काही ऐकवत असतो आणि ते लोक माझे म्हणणे शांततापूर्वक ऐकून घेत असतात. आज रात्री तुम्ही सर्व लोक शांततापूर्वक भेटा आणि सोबत बसून काय करणे उचित राहील याचा विचार करा. मी तर इथून पूर्णपणे भांडण मिटल्यानंतरच जाणार आहे.”

मध्येच एक मौलवीसाहेब उठले आणि म्हणाले, “... तुमचे भाषण पुष्कळ ऐकले. आता तर आम्हांला पाकिस्तानमध्ये जायचेच आहे.”

बापू - “बस, मला जे काही सांगायचे होते ते सगळे मी सांगितले आहे. तुम्हांला जर जायचेच असेल तर तुमच्याकरिता गाडी तयार आहे.”

तीहाडहून आम्ही सरळ प्रार्थनासभेत गेलो. प्रार्थनेची वेळ होऊन गेली होती. हाततोंड धुवायलासुद्धा बापूजी थांबले नाही. रस्त्यात बापूजी दहाएक मिनिट झोपले. परंतु ते अस्वस्थ होते. तिहाडमधील मुसलमानांमध्येसुद्धा एक प्रकारचे विष पसरलेले आहे. इतके सुरक्षिततेचे आश्वासन दिसल्यानंतरही त्यांना पाकिस्तानमध्ये जाण्याची इच्छा आहे. याचा अर्थ हिंदुस्थानमध्ये ते दुःखी आहेत आणि म्हणून त्यांना पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे असा होतो. जेव्हा की वास्तव सत्यापासून अगदीच वेगळे आहे. हा सर्व विचार आणि त्यातून मार्ग कसा काढावा या समस्येमुळे बापूजी खूप गंभीर झालेले होते. असे असतानाही बापूजींना मोटारीत गाढ झोप लागली होती.

प्रार्थनासभेत तिहाडमध्ये झालेल्या चर्चेचा अहवाल बापूजींनी दिला. मग इथे आलेल्या निर्वासितांसंबंधी बापूजी म्हणाले,

“आताच ते दुःखी होऊन आले आहेत त्यांना असे वाटते की आम्हांला विशिष्ट प्रकारचे हक्क तर मिळायलाच पाहिजे. कोणी व्यापाऱ्याकडे जातो आणि तिथे १००-१०० रुपयांपेक्षाही जास्त रकमेची खरेदी करतो पण त्याची पूर्ण किंमत चुकवत नाही. घर भाड्याने घेतले तर ठरल्याप्रमाणे भाडे देत नाहीत. गाडीत बसून मुक्कामी पोहोचल्यानंतर पूर्ण टांगाभाडे तर देत नाहीतच उलट शेवटी भाडण करू लागतात. या सर्व गोष्टी जर खऱ्या असतील तर मी त्यांना म्हणेन की तुमच्यावर इतके मोठे भयानक संकट येऊनही तुम्ही त्यापासून काहीही शिकला नाही. आणि असे करून तुम्ही केवळ स्वतःचेच नाही तर संपूर्ण देशाचे नुकसान करत आहा. शिवाय जे निर्वासित सर्वस्व लुटवून इथे आले आहेत त्यांना येथील इतक्या किंमती आणि फॅशन असलेल्या गोष्टी विकत घेणे कसे काय सुचू शकते? याशिवाय एक बातमी अशीही कळते की इथे आलेल्या निर्वासितांमुळे मद्याच्या आयातीतसुद्धा असीम वाढ झाली आहे.

“एक खरी गोष्ट तर हीही आहे की प्रांतिक सरकार आणि त्यांचे कर्मचारी जर काँग्रेसच्या ध्येयधोरणांचा आणि कार्याचा प्रामाणिकपणे अंमल करत असतील तर गांजा, अफू, भांग मिळणारच नाही. अशा असाधारण यातनांमधून गेल्यानंतरही अशा मौजमजेवर नियंत्रण ठेवता येऊ नये काय?

“निर्वासितांनी तर दुधात साखर मिसळावी त्याप्रमाणे राहायला पाहिजे. तरच या देशात सुखसंपत्ती राहू शकेल. ज्यांच्या मदतीने ते इथे येऊन पडले आहेत त्यांच्याकरिता त्यांनी ओझे न होता एक आदर्श प्रजाजन कोणाला म्हणतात हे त्यांनी आपल्या वर्तनाने दाखवून द्यायला पाहिजे.

“जे गरीब निर्वासित छावण्यांमध्ये पडले आहेत त्यांनी सुद्धा समूहजीवन कसे असते आणि तिथे असताना आलेल्या दुखी दिवसांना सुखमय कसे करता येऊ शकेल याचाच विचार केला पाहिजे. चांगली स्थिती यावी अशी जर इच्छा असेल तर प्राप्त परिस्थितीचा सदुपयोग करायला पाहिजे.”

प्रार्थनेनंतर सरळ फिरायला न जाता दूध वगैरे घेण्याकरिता बापूजी आत आले. तेव्हाच भारतन कुमारप्पा आले. त्यांच्याबरोबर नियंत्रणांची आणि ग्रामोद्योगाची चर्चा झाली. परंतु सध्याच्या परिस्थितीबद्दल मात्र ते सुद्धा निराश असलेले आढळले. प्रवचन पाहिल्यानंतर पंडितजी आले. त्यांच्याबरोबर जवळपास दोन तास होते.

पंडितजींची यायची वेळ बहुधा रात्रीचीच असते. त्यांचे आणि बापूजींचे हे दृश्य आगळेवेगळेच आहे. पंडितजी आले की बापूजींच्या जवळपास जे कोणी बसलेले असतात ते सर्व फटाफट उठून जातात. बापूजी त्यांना इतके जवळ बसवतात की या थंडीच्या दिवसात ‘हिटर’प्रमाणे त्यांना ऊब यावी. शिवाय आजकाल पंडितजींना अधूनमधून सर्दी होत असते. यामुळे पंडितजींना गरम पाणी पाजण्याकरिता बापूजी सांगतात आणि

स्वतःसुद्धा तेव्हाच गरम पाणी पितात. गांधीजींमधील पंडितजींच्या पितृत्वाची ही भावना अद्भुत आहे. नंतर हे दोघेजण पितापुत्राप्रमाणे परस्परांना दिवसभरात घडलेल्या घटना सांगतात. आता ते दोघेही खळखळून हसत असतील तर आता गंभीर झालेले असतील. शिवाय पंडितजी मध्येच एकदम ताजे टवटवित होतात आणि त्यांचा आवाज उत्साहाने भरलेला असतो. शेवटी दोघेही हसतहसत वेगळे होतात. बापूजी आणि पंडितजींमधील हा दररोजचा कार्यक्रम असतो.

बापूजींनी बिहारच्या गोष्टी सांगितल्या. तेथील मुसलमानांना इतर लोक भडकवत आहेत. १० वाजता बापूजींची झोपायची तयारी.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

८ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर ... च्यासोबत निसर्गोपचारासंबंधी चर्चा. या दोन्ही बंधूंच्या विचारात खूप तफावत आहे. गरिबातगरीब गावकऱ्याला हा उपचार सहजपणे करता यावा अशी बापूजींची इच्छा आहे तर हे लोक विजेचा आणि इतर आधुनिक उपचारांची तरफदारी करतात. बापूजी म्हणाले -

“निसर्गोपचार म्हणजे निसर्गाने आपल्याला जे दिले आहे त्याचा पुरेपूर लाभ घेणे. सकाळचे सूर्यस्नान, माती आणि पाण्याचे उपचार आणि जेवणात फळ आणि पालेभाज्या व रोगानुसार व्यायाम यांचा रोग्यावर उपचार करता येऊ शकतो. यामुळेच या उपचारपद्धतीकडे मी आकर्षित झालो होतो. माझ्या देखरेखीखाली उरुळी कांचन इथे निसर्गोपचारावरील प्रयोग झाले असते तर त्याला संपूर्ण यश कसे येईल हे मी पाहिले असते. परंतु आज माझे काहीही चालत नाही. जनरल करिअप्पासुद्धा माझ्याबद्दल काय म्हणतात ते तुम्ही पाहिले आहे. (पाहा, “आपल्या

क्षेत्राबाहेर”, नोव्हेंबर, ७, १९४७) जबाबदार लोकांनाही जबाबदारीची जाणीव राहिलेली नाही. ते काहीही असले तरी मानसिक संतुलन राखले जावे म्हणून मी माझ्यामध्ये स्थितप्रज्ञाचे गुण बाणवण्याकरिता धडपडतो आहे. या दिशेने मी बरीच प्रगती केली आहे आणि प्रत्येक आजारावर रामनाम हाच उपाय आहे या निष्कर्षावर मी पोहोचलो असून मी जेव्हा मरेन तेव्हा माझ्या ओठांवर रामनाम असेल अशी मला आशा आहे. माझी ही श्रद्धा दिवसेंदिवस अजूनच दृढ होत चालली आहे. तुम्हांला माहीत आहे की एक काळ असा होता की माझे विरोधकसुद्धा माझा सल्ला घेत असत. परंतु आज माझ्या विरोधकांची गोष्ट तर सोडाच, माझे सहकारी, मित्र, मला मुलासारखे असलेले माझे जवळचे नातलग यांनासुद्धा माझे विचार पटत नाही. असे असतानाही मानसिक दृष्टीने माझी प्रकृती इतकी चांगली आहे की माझ्याभोवती इतक्या मोठा जाळ पेटलेला असतानासुद्धा त्या जाळापासून वा उष्णतेपासून मी अस्पर्श कसा आहे याचे माझे मलाच आश्चर्य वाटते. याचे कारण एकच आहे आणि ते म्हणजे ईश्वर मला याकरिता शक्ती देतो आहे व रामनामामुळे मी टिकून आहे. ज्याप्रमाणे लोक दररोज आहार आणि झोप यांतून शक्ती मिळवतात त्याप्रमाणे मी रामनामातून शक्ती मिळवतो.”

आज सकाळच्या प्रहरी बापूजींनी गंभीर आणि मननीय गोष्टी सांगितल्या. फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी होते. त्यांच्याबरोबर गोष्टी झाल्या. काँग्रेसच्या संस्थांची परिस्थिती आज समाधानकारक नाही. या संस्थांना मजबूत करण्याकरिता एक तर कोणी तरी बाहेर राहायला पाहिजे अथवा या संस्थांचे ध्येय स्वराज्य मिळवण्यापुरतेच असल्यामुळे त्या आता बंद करणे चांगले राहिल असे समजायला पाहिजे. स्वराज्य मिळताच खादीचे महत्त्व कमी होऊ लागलेले असल्यामुळे असे करण्यात आपले कोणतेही नुकसान नाही. सणासुदीला चरखा चालवला जातो, गावकऱ्यांना उद्योग मिळण्याची गोष्ट कोणी भाग्यानेच

करतो. सर्वाना मशिनरी आणि कारखाने पाहिजे. इतके सगळे असल्यामुळे चांगली गोष्ट तर ही आहे की हातात सर्व सत्ता असताना आपण या बाबतीत सुस्त होण्यापेक्षा तर आता आम्हांला ग्रामोद्योगांची गरज नाही असे स्पष्टपणे घोषित केले पाहिजे. आतापर्यंत इंग्रजांच्या हाती सत्ता असल्यामुळे आम्हांला आम्ही ठरवल्याप्रमाणे काम करता येत नाही असा दोष आपण इंग्रजांना देत होतो. पण आता?

इतके तर राजेंद्रबाबूंनीसुद्धा कबूल केले की काँग्रेस संस्थेकडे आधी जितके लक्ष देत होतो तितके आता दिले जात नाही. परिणामी वेगवेगळ्या विचारांचे लोक आत शिरले आहेत.

जनरल करिअप्पा यांच्या भाषणाबद्दलसुद्धा चर्चा झाली.

मालीश सुरू असताना दोन पत्रांचे श्रुतलेखन करवून घेतले -

सध्याच्या परिस्थितीत पाकिस्तान जे म्हणते ते जोपर्यंत करत नाही तोपर्यंत निर्वासितांना मी परत जाण्याचा सल्ला देऊ शकत नाही. जोपर्यंत इथे मी काही ठोस साध्य करत नाही तोपर्यंत मी दिल्ली सोडणार नाही.

मला आशा आहे की कंट्रोल जवळपास उठवण्यात येतील. जर तसे झाले तर लोकांवर त्याचा फार चांगला प्रभाव पडेल.

माझे शरीर शक्तीपेक्षा अधिक काम करू शकते ही ईश्वराची कृपाच आहे.

* * *

दुसऱ्या पाठात -

जोपर्यंत आपले घर स्वच्छ नाही तोपर्यंत आपण आपल्या शेजाऱ्याला तुझे घर स्वच्छ ठेव असे निश्चितच म्हणू शकत नाही. मी जन्माने आणि कर्माने हिंदू आहे.

माझ्या धर्माला गौरव प्राप्त करून देणे माझे कर्तव्य आहे आणि माझा धर्म विशाल आहे.

* * *

नंतर बापूजींनी बंगालीचा पाठ केला आणि थोडा वेळ झोपले.

दुपारनंतर मुलाखतीकरिता येणारात घनश्यामदासजी, रामेश्वरीबहेन, बिधानबाबू, जामसाहेब आणि लेडी माऊंटबॅटन होते.

जामसाहेबांबरोबर तात्पुरत्या शासनाबद्दल चर्चा झाली. दोन्ही पक्षात मजेत वाद सुरू होता. जामसाहेबांना बापूजी म्हणाले, “का, आमचे नबाब (श्यामळदासकाका) चांगली प्रगती करत आहेत ना?”

जामसाहेब - बापूजी, तुमचाच पुतण्या आहे, असे विचारण्याची आवश्यकताच काय? सरदार तुमचे मोठेभाऊ आहेत हे खरे ना?

आम्ही तर पोट धरून खळखळून हसलो. कारण हे विचारणे जामबापू आणि बापूजी हे दोघेही एकाच पोट्यातून निघाले काय असे विचारण्यासारखे होते. परंतु बापूजींबद्दल जामसाहेबांच्या मनात वडिलासारखी भक्ती होती. ते जेव्हा येतात तेव्हा चरणस्पर्श करून बापूजींना प्रणाम करत असतात, आणि जात असतानाही तसेच. परंतु प्रकृतीच्या कारणामुळे ते खाली बसू शकत नव्हते आणि बापूजींसमोर खुर्चीवरही बसणेसुद्धा गरासियांच्या रीतिरिवाजाप्रमाणे त्यांना योग्य वाटत नव्हते. बसत असतानाच त्यांना खूप संकोच वाटायचा. परंतु बापूजी तो संकोच दूर करायचे.

त्यांनी एक गोष्ट अशी सांगितली की, “काठेवाडमध्ये राजेलोक केंद्रस्थानी राहिले असल्याचे दिसते. आणि या काळातही त्यांच्याकडे याच दृष्टीने पाहिले जाते. असे असताना या कामात अडचणी येणे स्वाभाविक नाही काय?”

बापूजी म्हणाले, “मला तर तुमच्याकडूनच सेवा घ्यायची आहे. संपूर्ण देशातील देशी रियासतींच्या समस्येत तुम्ही रस घेतला पाहिजे आणि तुम्ही मला मार्गदर्शन करायला पाहिजे.”

बापूजींची नम्रता आणि प्रेमपूर्ण स्पष्टपणाच्या गोष्टींनीच माणूस वश होऊन जातो. या एकाच कौशल्यामुळे बापूजींचा मार्ग सोपा होत असल्याचे मी अनेकदा पाहिले आहे.

जामसाहेब म्हणाले, “मला तर सेवकच राहायचे आहे. तुमचा आणि सरदारसाहेबांचा हुकूम मला शिरसावंद्य आहे.”

ते उठले, तेवढ्यात बापूजींनी मला त्यांना निरोप देण्याकरिता मोटारीपर्यंत जाण्याकरिता सांगितले. मला म्हणाले, “पोरी, तू फार भाग्यशाली आहेस बरे! तू आहेस म्हणून माझे काम इतक्या लवकर आटोपते. या म्हाताऱ्याचे अजब व्यक्तिमत्व आहे. जिथे कळतनकळत माणसाचे डोळे दिपून जातात. आणि आता आमच्या दरबारात मला गुंतवतात. मी नाही तरी कसा म्हणू शकतो? परत मला म्हणतात की ‘मला तुमचे मार्गदर्शन पाहिजे,’ यांचे शब्द पाहा तर खरे !” नंतर विनोद करत म्हणाले, “इथे वारंवार येण्यात धोका आहे. कोण जाणे तू इथे कशी राहू शकतेस !”

मी म्हणाले, “जिचे मन पूर्णपणे बापूतच गुंतलेले असेल तिच्याकरिता काहीही धोका नाही. परंतु दाखवण्याकरिता बापूंची भक्ती असेल आणि मनात काही वेगळे तर अशा माणसाकरिता धोका आहेच!”

माझ्या पाठीवर थोपटत म्हणाले, “तू पण काही कमी पडत नाहीस. . .”

लेडी माऊंटबॅटननी निर्वासितांच्या छावणीमधील कार्याचा अहवाल सांगितला आणि बापूजींना कुरुक्षेत्रातील छावणीत जाण्याचा आग्रह केला. बापूजींना त्या म्हणाल्या, “ते लोक तुमच्या दर्शनाकरिता तळमळत आहेत. मी त्यांना वचन दिले आहे की गांधीजींना मी तुमची इच्छा सांगेन आणि तुमच्या भेटीकरिता इथे येण्याचा त्यांना आग्रह करीन.”

बापूजींनी तिथे जाण्याचे कबूल केले. कदाचित एकदोन दिवसातच तिथे जातील.

चंद्रनगरच्या अरुणाशबाबूंनी बातमी आणली की “तिथे सत्याग्रह करण्यात आला आणि त्यात तुमच्या भाषणांचा दुरुपयोग करण्यात आला. त्यांच्यातील काही विशिष्ट लोक फ्रांस सरकारची मदत मागत आहेत. यामुळे प्रजेची द्विधा मनःस्थिती झाली आहे.”

बापूजी म्हणाले, “परंतु माझी तर चंद्रनगरशी मैत्री करण्याची इच्छा आहे हे माझे मत तर दिव्याप्रमाणे स्पष्ट आहे.”

नंतर एक संदेश दिला, “मला आशा आहे की माझ्यापर्यंत पोहोचलेली बातमी खरी नसेल. माझा विश्वास आहे की फ्रान्स महान आणि शूर देश आहे व त्याला काळ्या वा गोऱ्या लोकांना गुलाम करणे आवडणार नाही.”

‘टाईम्स’ आणि ‘लाईफ’चा प्रतिनिधी पाच मिनिटांकरिता भेटून गेला. बापूजींचा फोटो घ्यायला आला होता. ३.४५ वाजता मौलाना साहेबांशी एक तास गोष्टी केल्या. आणि राष्ट्रीय मुसलमानांना योग्य मार्गदर्शन करण्याची शिफारस करत म्हणाले, “तेसुद्धा अतिशयोक्ती करत असल्याचे मला आढळले आहे. मी असे म्हणू शकत नाही हे त्यांना कळायला पाहिजे होते. परंतु ते जी हकिगत मला सांगतात त्या आधी त्या घटनेचा संपूर्ण पुरावा आणि स्पष्टीकरण तर मला मिळायला पाहिजे ना!”

ते गेल्यानंतर म्हैसूर रियासतीचे रेड्डी आणि भाष्यम आले. जामसाहेबांचा उपयोग करण्याची त्यांनी सूचना केली. प्रार्थनासभेला जाण्यापूर्वी आशियायी परिषदेकरिता आलेले

दोन बंधू भेटून गेले. मुलाखतीकरिता आलेल्यांची इतकी काही रीघ लागून गेलेली आहे की आम्ही तर केवळ पाहून पाहूनच थकून जातो, मग बापूजी बोलून बोलून किती थकत असतील?

थंडीचे दिवस असल्यामुळे बापूजी मोठ्या पहाटेच उठून बसतात. डोक्याला थंडी लागत असल्यामुळे नोआखालीच्या टोपाने डोके झाकून घेतात. आजकाल तर प्रार्थनेच्या वेळेपर्यंतसुद्धा फुरसत नसते. प्रार्थनेला जात असतानासुद्धा एक बंधू आले.

प्रार्थनेला विरोध करणारे आज तिनेक लोक होते. यामुळे बापूंनी प्रार्थनेआधीच श्रोत्यांना विचारले की विरोध करणाराचा जर तुम्ही मनातून राग करणार नाही तर मी प्रार्थना करीन. श्रोत्यांनी शांतता ठेवण्याची अट कबूल केली.

प्रार्थनेनंतर बापूजी म्हणाले,

“एका शीख बंधूचे मला पत्र आले आहे. त्याने मागणी केली आहे की माझ्या प्रार्थनेत मी ग्रंथसाहेबातील सुखमणीतून (याचा अनुवाद श्री मगनभाई देसाईंनी केला आहे आणि तो नवजीवन कार्यालय, अहमदाबाद, १४ कडे उपलब्ध आहे.) एखादा श्लोक दररोज म्हणायला पाहिजे. ही सूचना मला आवडली. तसे तर इथे जे भजन म्हणण्यात येत असतात त्यात नानकसाहेबांची भजनेही म्हणण्यात येत असतात. परंतु यासंबंधात बापूजींनी त्यांनी ब्रिजकिशोरना भेटायला सांगितले.

“दुसरी गोष्ट निर्वासितांकरिता रुई, सुई, दोरा, कापड जर देण्यात आले तर ते त्यापासून स्वतःकरिता दुलया तयार करू शकतील आणि माझ्या या विनंतीचे मुंबईतील रुईच्या व्यापाऱ्यांनी आनंदाने स्वागत केले आहे. मुंबईचा संपूर्ण देशाच्या सुखदुःखात नेहमीच महत्त्वाचा सहभाग असतो. याकरिता तर मुंबईवासीयांचे जितके आभार मानावे तितके कमीच होतील. परंतु या बाबतीत आग्रहपूर्वक हे दान घेण्याकरिता माझ्याजवळ

कोणीही नाही. परंतु दान देणारे समजूनउमजून जर हे दान देतील तर त्यामुळे त्यांचा आणि देशाचाही लाभ होईल. याशिवाय निर्वासित स्वतः जर दुलया तयार करतील तर त्यांना सहकार्याचा आणि श्रमाचा पाठसुद्धा मिळेल.

“रुईच्या गांठी पोहोचतील तितक्या वेळात मी गिरणीवाल्यांकडून दुलयांचे कापडही मिळवीन. आणि मी जेव्हा कापडाबद्दल बोलतो तेव्हा कापडावर जे नियंत्रण आहे त्यासंबंधी दोन शब्द सांगायची मला इच्छा होते. आपल्या देशात आपल्याला पुरेशा प्रमाणात कापूस मिळू शकतो, आणि त्या कापसापासून आपण आपल्या लोकांकरिता पाहिजे तितकी खादी हातमेहनतीने तयार करू शकतो. आणि हिंदुस्थानात कापसाचा कधी दुष्काळ पडल्याची मला माहिती नाही. आपण विदेशात हजारोच्या संख्येने रुईच्या गांठी पाठवतो. तसे केल्याने देशातील गिरण्यांना रुई कमी पडली नाही कारण आपल्याकडे कापसाची लागवड फार मोठ्या प्रमाणात करण्यात येत असते. यामुळे आपण जर आळशीपणा केला नाही तर प्रत्येक माणूस घरी बसल्याबसल्या आपल्याकरिता कापड तयार करू शकतो. देशात कापडाची टंचाई केवळ आपल्या शैथिल्यामुळेच आहे. आणि प्रत्येक निर्वासित स्वतःकरिता दुलई तयार करून शिल्लक राहिलेल्या रुईची आपल्या हाताने तुनाई आणि पिंजाई केली तर त्या कापसाचे पेळू तयार करून कताई करून कापड तयार केले तर त्यांच्या वेळेचा सदुपयोगही होईल.

“आज माझ्याकडे लेडी माऊंटबॅटन आल्या होत्या. त्या आपल्या देशात निर्वासितांच्या छावण्यात ‘लक्ष देणाऱ्या देवी’प्रमाणे फिरत आहेत. कुरुक्षेत्राच्या लोकांची मी तिथे यावे अशी इच्छा असल्यामुळे त्यांनी मला तिथे जाण्याकरिता सांगितले आहे. मी पानीपतला तर जाणारच आहे. तेव्हा करुक्षेत्रलाही जाण्याचा मी विचार केला होता. परंतु एकाचवेळी मी दोन प्रवास करू शकत नाही. शिवाय अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस कार्यकारिणीमुळेही मी कुठे जाऊ शकत नाही. यामुळे कुरुक्षेत्रचा प्रवास मला स्थगित

ठेवावा लागतो. परंतु कुरुक्षेत्रची छावणी फार मोठी असल्यामुळे त्या छावणीत राहणाऱ्या लोकांकरिता रेडिओद्वारे संपर्क करण्याकरिता आवश्यक यंत्रसामुग्री तिथे बसवण्यात येईल. मी त्यांच्या या सूचनेचे मनःपूर्वक स्वागत करतो. यामुळे येत्या मंगळवारी वा बुधवारी मी कुरुक्षेत्रातील बंधुभगिनींना काही सांगू शकेन आणि त्याचबरोबर पानीपतलाही आजउद्या भेट द्यायचा माझा विचार आहे.”

फिरत असताना बापूजी मला म्हणाले, “माझ्या हाताने कातलेल्या सुताची साडी तुझ्याजवळ इथेच आहे ना? इथे असेल तर लेडी माऊंटबॅटनची इच्छा आहे की त्यांच्या पुतणीच्या लग्नात मी राणी एलिझाबेथकरिता माझ्या हाताने तयार केलेली एखादी वस्तू द्यावी. आणि आता जे सूत आहे ते तू घे.”

मी म्हणाले, “तुम्ही कातलेल्या सुताच्या दोन वेळा आलेल्या साड्या माझ्याजवळ आहेत. आणि प्रसंगी त्या तुम्ही कोणालाही देऊ शकता. यामुळेच सेवाग्राममध्ये असताना शेवटच्या वेळी तुम्ही मला जी साडी दिली होती ती तर मी ”सोबत ठेवतच नाही. आणि मी तुमच्याबरोबर असताना सूत माझ्या स्वतःजवळ ठेवण्याची आवश्यकताच नसायलाच पाहिजे.”

बापूजींना हसू आले. म्हणाले, “तुझे म्हणणे तर खरेच आहे. तुझ्या हक्काची मी वाटणी करू पाहतो आहे. परंतु आता तुझ्याजवळील ती साडी तुला नाराज करून घेऊन मागवू नकोस. ही साडी जर परत घेतली तर मग तुला इतके सूत कातून परत करता येईल इतका काळ मी जगू शकेन की नाही हे केवळ रामजीलाच माहीत. . . .”

मी म्हणाले, “असे काय म्हणता?”

बापूजी म्हणाले, “मी खरे तेच सांगतो आहे. एका साडीचे सूत म्हणजे २५ की ३० गुंड्या सूत लागेल की नाही? एक आठवडाभर कताई केली तर मुश्किलीने एक गुंडी सूत

निघते. ३० आठवड्यात तर काय होईल हे कोणाला माहीत? अग, अर्ध्या तासानंतर की आधी काय होईल हे तरी कोणाला कुठे माहीत असते? परंतु माझे जे सूत इथे पडलेले त्याचे तुम्ही दोघी पोरी न थकता काही रुमाल विणू शकाल तर विणा. तुम्हांला वेळ नसेल तर कोणाला विणायला द्या.”

हे रुमाल तयार करण्याकरिता एका बहिणीला बापूजींनी सूत दिले. उद्यापर्यंत बहुधा तयार होतील.

यानंतर मुस्लिम लीगचे रजमान उल्लासाहेब आले. ते सांगत होते की पाकिस्तानमध्ये हिंदू पूर्णपणे सुरक्षित आहेत, परंतु हिंदू घाबरून परत येत आहेत. बापूजी त्यांना म्हणाले, “तिथे पूर्ण संरक्षण मिळत असतानाही हिंदू आपले घरदार, मालमत्ता सोडून असह्य थंडीत हालअपेष्टा सहन करत इथे येत आहेत ही गोष्ट तर काही मनाला पटत नाही. पाकिस्तानने ‘पाक’ व्हायला पाहिजे, आदर्श व्हायला पाहिजे. हिंदुस्तानी सत्यवादीपणाचा दावा करतात, पाकिस्तान दावा करते आहे की आमच्याकडे एक हिंदू मूल जरी काळोख्या रात्री जात असेल तरी कोणीही त्याला काहीही करणार नाही, उलट ते जर निराधार असेल तर त्याला आश्रय दिला जाईल. पाकिस्तान असा आदर्श व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. आणि तसा तो झाला तर सर्वात आधी मी जिनासाहेबांच्या पाया पडून त्यांना दंडवत घालीन. . . . परंतु ते म्हणतात एक आणि करतात काही वेगळेच. . . .”

मुस्लिम लीगचे बंधू तर इतके काही स्तब्ध झाले की त्यांनी एका अक्षरानेसुद्धा बापूजींच्या म्हणण्याचा प्रतिवाद केला नाही. उलट बापूजींचा संदेश पोहोचवण्याचे त्याने कबूल केले. त्यानंतर जहांगीरभाई पटेल आले. ९.३० वाजता झोपायची तयारी असतानाच पंडितजी आले. आज त्यांना त्यांच्या पाहुण्यांना जेवायला न्यायचे असल्यामुळे फार थांबले नाही.

परवा पानीपतला जायचे नक्की ठरले आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

९ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. आज माऊंटबॅटन दांपत्य एलिझाबेथच्या - त्यांच्या पुतणीच्या लग्नाकरिता इंग्लंडला जाण्याकरिता रवाना होणार आहेत. त्यांच्याकरिता बापूंनी कांतलेल्या सुताने विणलेला टेबलक्लॉथ पाठवण्याची व्यवस्था केली. यानंतर बापूजींनी काही लेखन लिहवून घेतले.

आज माऊंटबॅटन जात आहेत आणि त्यांच्या जागी पश्चिम बंगालचे राज्यपाल महाराज्यपालाच्या ठिकाणी येणार आहेत. हिंदुस्थानच्या १५० वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर हिंदुस्थानचे पहिले महाराज्यपाल म्हणून राजाजींना पसंती मिळाली आहे. दिल्लीत तर इतिहासाची पाने दररोज बदलत आहेत. परंतु हे दृश्य न्याहाळण्याचे सौभाग्य मला मिळाले आहे. यामुळे माझ्या विविध प्रकारच्या भावना उचंबळून आल्या आहेत.

बापूजींना हिंदुस्तानी राज्यपाल कसा असायला पाहिजे याचे एक काल्पनिक चित्र रेखाटले आहे. ते . . . ने परत इथे दिले आहे. ते या प्रमाणे -

“हिंदुस्तानी महाराज्यपाल वा मुख्यमंत्री सर्व व्यसनांपासून मुक्त असावा आणि त्याच्या आजूबाजूचे जीवन चोहोकडे प्रभाव पडेल इतके शुद्ध आणि सात्विक असायला पाहिजे.

“त्याने ग्रामीण जनतेप्रमाणे श्रम केल्यानंतरच खाण्याचा नियम ठेवला पाहिजे. त्याला जर इतर काही करता येत नसेल तर तो चरखा तर चालवूच शकतो ना?

“मी तर अशी अपेक्षा करतो की लोक सहजपणे येऊजाऊ शकतील अशा झोपडीत त्याने राहायला पाहिजे. हं या झोपडीला तो हवे तर कलात्मक आणि सोयीस्कर करू शकतो. इतर देशांचे वकील वा राज्यकर्ते हवे तर ठाटमाठाच्या इमारतीत राहू शकतात. येणारे पाहुणे हवे तर वैभव उपभोगू शकतात. परंतु राज्यपालाने स्वतः मात्र शक्य तितक्या साधेपणाने जीवन व्यतीत करायला पाहिजे.

“त्याच्या मनात अस्पृश्यतेचा लवलेशही नसावा. जातिजमातीचा भेदभावही नसावा. मुसलमानांच्या इतिहासात एक असासुद्धा किस्सा आहे की खलीफ उमरजवळ तर संपत्ती एखाद्या दासीप्रमाणे नांदत असूनही तो स्वतः श्रमाने जे मिळवू शकत होता त्यावरच भागवत होता. राज्यपालाने उपासमार होणाऱ्या आणि घरदार सोडून आलेल्या प्रजेला शोभेल अशा प्रकारे कसे राहायचे याचा विचार केला पाहिजे.

...ला इंग्रजीत लिहून पाठवले -

“असे दिसते की काठेवाडचे प्रकरण अधिकाधिक क्लिष्ट होत आहे. मी हे ठिकाण सोडू शकत नाही. काही वेळा मला वाटते की दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या या रक्तपातातून कदाचित एक नवीन आणि आगळ्यावेगळ्या भारताची निर्मिती होईल. गीतेतच म्हटले आहे की ‘हे भारत, जेव्हा जेव्हा पृथ्वीवर धर्माचा लोप होऊन अधर्म पसरतो तेव्हा तेव्हा धर्माचे रक्षण करण्याकरिता ईश्वर अवतार घेतो’. (भगवद्गीता अध्याय ४.७) या श्लोकांने मला बराच दिलासा मिळतो.

“तरीही ही किती विचित्र गोष्ट आहे की काठेवाडमधील एका अहिंसावादी पुढाऱ्याकडून, ज्यांची गणना अहिंसेच्या साधकांमध्ये होते, मला कळले आहे की जुनागढसारख्या लहानशा राज्याचेही आज शस्त्र ठेवल्याशिवाय भागू शकत नाही. ही किती विचित्र गोष्ट आहे !”

थोडा वेळ आराम करून बापूजी उठले - ५.५५ला त्यांना जाग आली. जहांगीरभाई पटेल आणि दीनशा महेता यांच्याशी जुनागढसंबंधी गोष्टी केल्या. मुसलमानांच्या तारा अतिशयोक्तीने भरलेल्या आहेत असे वाटते.

फिरत असताना . . . शी 'करा वा मरा'संबंधी चर्चा केली. "मला तर इथेच काम करता करता मरायचे आहे. दिल्लीत आज तीन महिन्यांपासून बसलो आहे. दररोज मुसलमान, हिंदू वगैरे अनेकांना भेटत असतो. परंतु अजूनही दिल्लीत मैत्री झाली नाही याची मला जाणीव आहे. इतर कशातही माझे लक्ष नाही. परंतु मला वेळ येऊ द्यायची आहे. मला घाई करायची नाही. सुहावर्दीसुद्धा चांगले काम करत आहेत. तुम्ही म्हणता तसे ते धोकेबाज असू शकतात, परंतु माझ्याजवळ गमावण्यासारखे काहीही नाही. मी निःश्वार्थीपणे काम करतो आहे असे ते जोपर्यंत म्हणतात तोपर्यंत मी त्यांचे म्हणणे मान्य करायलाच पाहिजे. मी अशाच प्रकारे बनलो आणि घडलो आहे."

. . . बापूजींना म्हणाले, पण आम्हांला वाटते की तुम्ही आता सार्वजनिक जीवनातून निवृत्ती घ्यायला पाहिजे. तुम्हाला असे वाटत नाही काय?

बापूजी - ही निवृत्ती तर ईश्वर सांगेल तेव्हाच घेता येईल. जोपर्यंत या शरीराचे श्वास घेणे सुरू आहे तोपर्यंत मानवधर्म बजावण्याचे काम सुरूच राहील. परंतु मी पक्षाघात होऊन वा अशाच कोणत्या आजाराने अंथरुणाला खिळून पडलो तर गोष्ट वेगळी आहे. मी स्वतःला जरी सर्वांगपरिपूर्ण महात्मा मानत नसलो तरी त्याकरिता मी खूप नीतिपूर्ण आणि जागृत राहून प्रयत्न करत असल्यामुळे अशा कोणत्याही रोगाचा स्पर्श मला होणार नाही अशी आशा आहे. आणि माझी मान्यता आहे की माणूस जर आपल्या बुद्धीला पटेल अशा प्रकारे स्वच्छ मनाने काम करत राहिला तर त्याला अखेरीस यश मिळाल्याशिवाय राहूच शकत नाही, आणि हेतू शुद्ध असल्यामुळे कदाचित अपयशही आले तरी त्याची बोचणी

तर राहू शकणारच नाही. तुम्हांला माहीत असेल की माझी पदयात्रा काही केवळ हिंदू-मुसलमान ऐक्याकरिताच नव्हती. ती सुरू असताना तर आध्यात्मिक शुद्धिकरणही सुरू होते. परंतु वेळेच्या अभावी या शुद्धिकरणाच्या सुखद परिणामाचे चित्र तुमच्यासमोर मी रेखाटू शकत नाही. या संस्मरणीय दिवसांची एकमेव साक्षीदार ही पोरगी आहे. आणि आजच्या काळानुसार ही अशिक्षित आहे. परंतु माझ्या दृष्टीने या पोरीने जसे ज्ञान मिळवले आहे तसे क्वचितच कोणत्या तरी इतक्या लहान मुलीने मिळवले असेल. मीच हिला ‘शिकवले’ आहे. यामुळे ही आता कितीही जरी अडचणींनी आणि विटंबनांनी वेढली गेलेली असेल तरी हिला तशा अडचणींचा सामना करण्याची संधीच मिळणार नाही. मी हिला इतके तावूनसुलाखून घेतले आहे. यामुळे हिच्याबाबतीत फार धैर्याने काम घ्यावे लागले आहे. आणि हिच्या कठीण परिश्रमात मीही सामील होतो हे लक्षात ठेवा.”

मालीश, आंधोळ ठरल्याप्रमाणे चालले. उद्या पानीपतला जायचे असल्यामुळे तिथे काय बोलायचे याचा विचार करण्याकरिता मौन घेतले. मौन सुरू असताना काही टपाल पाहिला आणि लिहिले -

“एक भाई लिहितात की आता तर चहा वा पाण्याच्या स्थानकावर मुसलमानांकरिता रेल्वेचे डबे वेगळे असल्याचे मुसलमान ओरडून सांगत असतात. याबद्दल तुम्ही काय म्हणाल? मी तर आता करा वा मराच्या निर्धाराने दिल्लीत बसलो आहे. यामुळे वर लिहिलेले मी पाहिले नाही. परंतु बरोबर माहिती कळत असते. तुम्हांला वाटत असलेली ही लाज सूचक आहे. हिंदू वा शीख मुसलमानांना बेकार वस्तू समजून रेल्वेच्या खिडकीतून फेकून देत असतील तर सत्ताध्यांनी काय करावे? मुसलमानांना वेगळ्या डब्यात बसवूनच यातून सुटका होऊ शकते !

पाकिस्तानमध्ये असाच जंगलीपणा मुसलमान उतारू करतात हे काही याचे उत्तर नाही. माणूसजात जर जंगलीपणात स्पर्धा करत जाईल तर आज ती जितकी उन्नत झाली आहे तितकीच ती खाली पडेल. पाकिस्तानमध्ये काहीही जरी होत असले तरी हिंदुस्थानात हिंदूंनी आणि शिखांनी समंजसपणा धारण केला तर रेल्वेच्या डब्यात आजच हिंदू-मुसलमान भावाभावासारखे राहू शकतात आणि वेगळ्या डब्यांना लाज आणू शकतात.”

* * *

... ला-

“उदारपणाचे मला कौतुक वाटते. परंतु हा उदारपणा नियंत्रणात नसेल तर तो वायफळ खर्चात परिवर्तित होतो. उधळपट्टी हा दोष असतो.

येथील माझ्या कामाला तर अंत नाही. सतत भेटण्याकरिता येणारांचा प्रवाह सुरू असतो. त्यांच्या व्यथा ऐकण्याकरिता मी कसा नकार देऊ शकतो? केव्हा केव्हा तर माझे अंतःकरणच व्यथित होऊन जाते. आपल्या सत्याचा आणि अहिंसेचा हाच परिणाम आहे काय? तरीही माझी श्रद्धा कायम आहे. यामुळेच “विपत्ती प्रगतीची आई आहे” या महावचनातून मला सांत्वन मिळते.”

* * *

“भारतीय घाबरलेले आहेत हे मला दिसते. भीतीमुळे ते खरेसुद्धा बोलत नाहीत. नोआखालीत मला हाच अनुभव आला आणि पंजाबमधील ज्या स्त्रियांचे अपहरण करण्यात आले होते त्या स्त्रियाही अशाच घाबरलेल्या होत्या. मृदुलाबहेन (अंबालाल साराभाई यांची मुलगी) त्यांच्याकरिता बरेच काम करत आहेत. काय

करता येऊ शकते ते पाहू या. उद्या मी पानीपतला जाईन. मौलाना साहेब आणि राजकुमारी माझ्याबरोबर असेल...”

* * *

“हजारो निर्वासित या भयानक थंडीत कुडकुडत आहेत या विचारानेच माझा थरकाप होतो. यावरून आपल्यामध्ये किती विष भरलेले आहे हे दिसून येते. जो जन्मतो त्याचा मृत्यू होणे अपरिहार्य आहे. यामुळे इतर कशानेही मरण्यापेक्षा आपल्याच भावाच्या हातून मरणे किती चांगले? हे गोष्ट मी लोकांना पटवून देऊ शकत नाही. माझ्याच जीवनात जरी मी ही गोष्ट करून दाखवू शकलो तरी पुरे आहे.”

* * *

भेट घण्याकरिता येणारांमध्ये रामेश्वरी बहेन, पंडित सुंदरलालजी, सी. एच भाभा होते. संयुक्त प्रांताच्या मुस्लिम लीगवाले आले. संयुक्त प्रांतात मुसलमानांना संरक्षण वगैरे मिळत नाही अशी त्यांची तक्रार होती. बापूजींनी लिहिले, “मी निश्चितच चौकशी करीन. संयुक्त प्रांतातील प्रत्येक मुसलमानाला संरक्षण देण्याकरिता सरकारतर्फे सर्व प्रयत्न केले जातील असे पंतजींनी (मुळात पंडितजी आहे) आश्वासन दिले आहे. परंतु मी एक सूचना देण्याचे साहस करू काय? मुसलमानांना संपूर्ण संरक्षण मिळावे व तुमच्या भावांची सेवा करण्याची तुमची इच्छा असेल तर पाकिस्तानमधून आलेल्या हिंदूबद्दल तुम्ही सहानुभूती दाखवली पाहिजे. त्यांच्या शिबिरात तुम्ही त्यांची सेवा केली पाहिजे आणि तुम्ही त्यांचे भावंड आहा असा विश्वास त्यांच्या मनात निर्माण केला पाहिजे. हे काम करणारा एकही मुसलमान माझ्यासमोर आला नाही हे मी सांगितलेच पाहिजे. वेळ मिळाला तर अजून केव्हा तरी आपण या विषयावर सविस्तर चर्चा करू.”

बाकी कताई, माती वगैरे ठरल्याप्रमाणे सुरू होते. संपूर्ण दिवस तर असाच भरकन निघून जातो. डोक्यावर थोडे उन्हा आले की बापूजी नोआखालीवाला टोप घालत असतात. तसाच आजही तो टोप घातला. मी विनोदात म्हणाले, लहानशे धोतर, उघडी छाती आणि डोक्यावर विदेशी टोप ! कसे वाटते? बापूजी या विनोदाने हसले खरे, परंतु नंतर त्यांनी लिहिले-

“आपण इतरांना कसे दिसतो याची फिकीर करणे आपण जेव्हा सोडून देऊ आणि आपल्याकरिता हितकारक काय आहे यावर जर आपण आपले लक्ष केंद्रित करू तर आपला किती तरी त्रास वाचेल. इतरांना खुष करण्याकरिता वा चांगले दिसावे म्हणून आपण जाणताअजाणता किती तरी कृत्रिम उपाय करत असतो. परिणामी आपण दुःखी होतो. हीच गोष्ट या टोपालाही लागू होते. मी जर दिसण्याची फिकीर केली असती तर मला उन्हाचा त्रास झाला असता आणि कारण नसताना माझ्या प्रकृतीवर परिणाम झाला असता. तुला हे कळते ना? असो पुष्कळ दिवसांनंतर मी तुला चांगला पाठ शिकवला आहे. सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर हा जो हिंदू-मुसलमानांचा भेदभाव आणि माणुसकीच्या अभावासारखे जे दुर्गुण आपल्यामध्ये शिरले आहेत त्याचेही मूळ या दिखाऊपणाच्या भावनेत आहे. माणसाच्या विचारांची त्याच्या जीवनात फार महत्त्वाची भूमिका असते. वाक्प्रचारच आहे ‘आहार तशी त्यांची ठेकर’ आणि विचार तसा आचार....”

एका शब्दावरूनसुद्धा बापूजी किती भारी तत्त्वज्ञानाच्या विषयावर येतात. मौन नसते तर अर्धाएक तास समजावून सांगत बसले असते. पंडितजी आल्यामुळे ही चिठ्ठी इथेच अडकून पडली होती. नंतर मौन सुरू असताना भाषण लिहून काढले -

“उद्या मला पानीपतला जायचे आहे. आणि तिथे पोहोचल्यानंतर मला लगेच तेथी दुःखी बांधवांशी बोलायचे असल्यामुळे मौन घ्यावे लागले आहे. आपण उद्या प्रार्थनेकरिता इथे पोहोचू शकू असा हिशेब आहे. परंतु वर्तमानपत्रात मी कुरुक्षेत्रला जाणार असल्याचे वृत्त प्रकाशित झाले आहे. हे खोटे आहे. तिथे जाण्याची माझी इच्छा आहे खरे, पण आताच नाही. अ. भा. काँ. कार्यकारिणीच्या सभेनंतरच जाता येईल. परंतु बुधवारी मला रेडिओवर तेथील बंधुभगिनींना माझ्या हृदयातील गोष्टी सांगता येतील अशी व्यवस्था करण्यात आली आहे.

“आज एका निर्वासित भगिनीचे मला पत्र आले आहे. आता दोनचार दिवसातच दिवाळीचा सण येणार आहे. या दृष्टीने ते पत्र लिहिले आहे. ती भगिनी म्हणते की दिवाळीचा सण साजरा करायचा की नाही याबद्दत लोकांमध्ये मतभेद झालेले आहेत. मी गुजरानवाला भागातून आलेली निर्वासित स्त्री आहे. परंतु किती तरी गोष्टी सोडल्यानंतर तुम्ही केलेल्या किती तरी तपश्चर्येनंतर स्वतंत्र हिंदुस्थानात आलेली ही पहिली दिवाळी आहे. यामुळे माझे मन आनंदाने भरून आलेले आहे. इथे आलेले संकट विसरून हिंदुस्थानात प्रकाश पसरावा अशी माझी इच्छा आहे. मला माहीत आहे की आम्हांला सहन करावे लागत असलेल्या या असह्य दुःखामुळे तुम्ही खूप व्यथित आहा. यामुळे तुम्ही देशाला दिवाळी साजरी न करण्याकरिता सांगत आहा. आणि तुमच्या या सहानुभूतीकरिता आम्ही सर्व तुमचे फार फार आभारी आहो. परंतु मी तुम्हाला प्रार्थना करते की इथे आलेल्या शरणार्थ्यांजवळ आणि हिंदुस्थानी जनतेजवळ जर पैसा वा साधनसंपत्ती असेल तर ते ती यथाशक्ती गरिबांना देऊनही हा शुभ दिवस आनंदात साजरा करू शकतात आणि सर्वांवर त्याचा प्रभावसुद्धा चांगला पडेल.”

या भगिनीला बापूजींनी जे पत्र लिहिले ते याप्रमाणे -

“या आणि हिच्यासारखा विचार करणाऱ्या भगिनींचे मला कौतुक वाटते हे खरे असले तरी हा विचार बरोबर नाही इतके तर मी सांगायलाच पाहिजे. आपल्या देशात गरीब लोक सणासुदीपासून नेहमीच वेगळे राहत असल्याच्या अनेक गोष्टी ऐकू येतात. अतिशय लहान प्रमाणावर आपण सर्व एक आहो या तत्वाचे हे द्योतक आहे. कूपमंडूक वृत्ती सोडून भारतातील आपण सर्व एक कुटुंब होऊ या. आणि भारत खरोखरच एक कुटुंब आहे. माणूस ज्यामुळे माणूस होतो त्या सर्व सुंदर सद्भावनांकडे दुर्लक्ष करावे असे हे बंधन न तोडण्याचा अर्थ आहे. आपण आत्मकेंद्रित होऊ नये आणि भावनात्मक होऊन आपण वास्तवाकडे दुर्लक्षही करायला नको. मी जो आनंदोत्सव साजरा करू नये म्हणून सल्ला दिला आहे तो काही निश्चित विचारतून निर्माण झाला आहे. एक गोष्ट तर ही आहे की देशासमोर हिंदू, शीख, मुसलमान आपापले घरदार सोडून इथे आलेले आहेत. त्यांना स्थिरस्थावर कसे करायचे हा महान प्रश्न आहे, याशिवाय दुसरी समस्या आपण निर्माण केलेली आहे, ती आहे अन्नधान्याची व कापडाच्या टंचाईची. आणि यात भर पडली आहे आपल्यामधील अप्रामाणिकपणाची आणि त्याकडे सहनशीलतेने पाहण्याच्या वृत्तीची. आलेल्या या संकटापासून धडा न घेता माणसाला शोभणार नाही असे पौरषहीन वर्तन. अशा या कठीण परिस्थितीत समस्यांनी आणि अनितीने भरलेल्या वातावरणात मी कोणत्या तोंडाने दिवाळी आनंदाने साजरी करण्याकरिता सांगू?

“परंतु बाह्य रोंगणाईऐवजी अंतरीचा दीप पेटवून आत्मशुद्धी व्हावी म्हणून अंतर निरीक्षण करून दीडशे वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर अनेक प्रकारच्या यातना आणि बलिदानाच्या परिणामी जी सिद्धी आपण मिळवली आहे तिच्याकरिता पात्र

होण्याची शक्ती ईश्वराने आपल्याला द्यावी अशा प्रार्थनेत आपण हा दिवस घालवू या.

“आता हिंदुस्थानातील काही भाग फ्रेंचांच्या ताब्यात आहे. त्यासंबंधात किती तरी भाई मला भेटायला आले होते. फ्रेंच हिंदुस्थानातसुद्धा पंचमस्तंभीय माणसे राहतात. ते स्वतःच्या स्वार्थसिद्धीकरिता सत्ताधान्यांबरोबर सहकार्य करत असतात. ही हकिगत जर खरी असेल तर ही फार वाईट गोष्ट आहे. आणि याकरिता मला खेद होतो. ते काहीही जरी असले तरी माझे स्पष्ट मत आहे की करोडो प्रजा ब्रिटिशांसारख्या शक्तिशाली शासनाच्या गुलामगिरीतून मुक्त झालेली असताना वेगवेगळ्या विदेशी सरकारच्या शासनांर्गत वेगवेगळ्या भागात वसत असलेली प्रजा गुलामगिरी सहन करूच शकत नाही. आणि मी आशा करतो की महान फ्रेंच सत्ता आता कोणत्याही प्रकारचा रंगभेद इथे वा तिथे पाळण्याचा प्रयत्न करणार नाही.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. पंडितजी आणि इतर लोक आलेले होते. जुनागढचे दिवाण भुट्टो आणि नबाब कराचीला निघून गेले आहेत. ही गोष्ट जर खरी असेल तर श्यामळदासकाकांच्या आनंदाला पारावार राहणार नाही. एक तर तात्पुरत्या शासनाची ल्नी रचना केली पाहिजे आणि दुसरे म्हणजे बापूजींना भेटायला येण्याकरिता नबाबासारख्याच प्रतिभेची आवश्यकता आहे. आणि बापूजी तर त्यांना नबाबजादा म्हणूनच संबोधत होते. सरदारदादा कदाचित जुनागढला जातील. ९ वाजल्यानंतर व्यायाम करू झोपायची तयारी. मौन असल्यामुळे इतर सर्व तर शांतच आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१० नोव्हेंबर १९४७

बापूजी ठरलेल्या वेळी प्रार्थनेकरिता उठले. दातण करून प्रार्थना. मौन असल्यामुळे बापूजींनी स्वतःच गुजरातीत 'दोन अमेरिकी मित्रांना आश्वासन' हा लेख लिहिला. लेखन काव्यमय होते. बापूजी झोपले असताना मी त्याची नकल तयार केली. बापूजींनी लिहिलेली मूळ प्रत मी बापूजींच्या मंजुरीकरिता ठेवली. आता असे ठरले की बापूजी ज्या कोणत्या कागदावर लिहितील तो जपून ठेवायचा आणि चांगल्या अक्षरात त्याची नक्कल करून ज्या कोणाला ती पाठवायची असेल त्याला ती पाठवावी. माझ्या या योजनेला बापूजींनी मंजुरी देत लिहिले -

“तू अतिश्रम करणार नाहीस केवळ या अटीवर. तू असे केले तर ते मला अर्थातच आवडेल. तुझे हस्ताक्षर सुधारेल आणि माझ्या काही चुका झाल्या असतील तर त्याही दुरुस्त करता येतील. परंतु तू जर तुझी इच्छा पूर्ण करण्याकरिता अतिश्रम करशील तर मी तुला हे काम थांबवण्याचा आदेश देईन. अशा प्रकारे काम करण्यात हिंसा आहे असे माझे मत आहे. ज्या कामाचे ओझे होते अथवा जे काम ओढूनताणून केल्यामुळे आपल्या प्रकृतीवर परिणाम होईल इतका त्रास घ्यावा लागतो ती शारीरिक हिंसाच असते. जर तसे झाले तर ते काम सोडणे चांगले.”

इतके लिहून बापूजी मला समजावून सांगत होते तोच राजेंद्रबाबू आले. त्याच्याबरोबर कृपलानीजी, कृष्णा कृपलानी वगैरे आले. कराचीच्या गोष्टी सांगत होते. तेथील परिस्थिती खूप वाईट आहे.

नियमानुसार मालीश, आंधोळ. नंतर . . . ला समजावत लिहिले -

“प्रत्येक प्रांताने आपली प्रादेशिक भाषा विकसित करून त्या भाषेला शिक्षणाचे माध्यम जरी बनवले तरीही ते प्रांत भारताचे अविभाज्य भाग राहतील.

करोडो विद्यार्थ्यांना शिक्षणाने लाभान्वित व्हायचे आहे आणि त्यांनी संपूर्ण भारताला आपला देश समजावे याकरिता त्यांना एका अशा संपर्क भाषेची आवश्यकता असेल की जी सर्व लोक समजू शकतील. दैनंदिन व्यवहारात उपयोगी आणि संपूर्ण प्रांतात समजू शकेल अशा एका प्रांतीय भाषेबरोबरच एका व्यापक भाषेचीही गरज असेल. ती भाषा हिंदी अथवा हिंदुस्तानीच असू शकते. यामुळे सर्व विद्यार्थ्यांनी अनिवार्य द्वितीय भाषेच्या रूपात दोन्ही लिप्यांसह ही भाषा शिकायला पाहिजे.”

१०.३० वाजता पानीपतला जाण्याकरिता बापूजी उठले. तिथे जाण्याआधी राजकुमारीबहेनची खूप वाट पाहिली. परंतु त्या पोहोचू शकल्या नाही. मौलाना साहेबांबरोबर त्या आल्या.

पानीपतचे दृश्य इतके करुण होते की ते पाहवत नव्हते. ‘जिवंत नरक’ असेच त्याला नाव देता येईल. इतके काही भयंकर झाले होते. या कडाक्याच्या असह्य थंडीत किती तरी भगिनींना उघड्यावर झोपवण्यात आले होते. मुलांची दशा तर थरकाप उडवणारी होती. हे असे करुण दृश्य पाहून मी तर खूप खिन्न झाले होते.

सर्वात आधी आम्ही रुग्णालयात गेलो. एका मुसलमान भाईला इजा झाली होती. त्याकरिता भयंकर शस्त्रक्रिया सुरू होती. डॉक्टर एक इंग्रज होता. सेवाभावी वाटला. परंतु माश्या खूपच होत्या. बिचाऱ्याजवळ ‘ग्लोव्हज’सुद्धा नव्हते. नव्हती व्यवस्था वा स्वच्छता. किती कंगाल हिंदुस्थान ! इतर प्रत्येक खोलीत पाचपाच, सातसात खाटा होत्या. मोडक्या तुटलेल्या होत्या. बिचारे आजारी कसेबसे निस्तेज पडलेले होते. परंतु बापूजी मात्र प्रत्येक आजान्याच्या खाटेजवळ जायचे. बिचाऱ्या आजान्याला तितकेच समाधान. तशाही परिस्थितीत ते रुग्ण उठायचे, उभे राहण्याचा प्रयत्न करायचे. आजान्यांवर खूप माश्या घोंघावत होत्या. बापूजी त्या उडवायचे, त्याच्या अंगावरील चादर नीट करायचे. काही रुग्ण

तर असे म्हणत होते की बापूजी आता आम्ही मेलो तरी काही हरकत नाही. आम्हांला कोणतीही इच्छा नाही. तुमचे दर्शन झाले हेच आमचे अहोभाग्य आहे.

बापूजींच्या दुःखाचे कसे वर्णन करू? तेथील दृश्याने बापूजींचा चेहरा अतिशय गंभीर आणि करूण झाला होता. हे सर्व पाहून आपल्या रानटीपणाबद्दल घृणा निर्माण होत होती. या निर्दोष लोकांच्या दुःखामुळे त्यांच्या डोळ्यातून अश्रू यायचे तेवढेच बाकी राहिले होते. बापूजींचे हृदय विलाप करत होते. खाटेखाटेवळ ते खोल निश्वास टाकत होते. इतकी काही असह्य थंडी होती की एखादा आजारी अशक्त असल्यामुळे तो पायथ्याशी बसून पाय ताणायचा. बापूजी त्याचे सांत्वन करत विचारायचे “थंडी वाजते ना?” आणि ते त्या रुग्णावर पांघरूण टाकायचे. ‘राष्ट्रपित्याचे’ हे दर्शन खरोखरच यथार्थ होते.

इथे सर्वांची भेट घ्यायला दोन तास लागले. तेथील रेल्वे स्थानकावर गेलो. तिथे २०,००० हजारपेक्षाही जास्त निर्वासित गोळा झालेले होते. बापूजी जीपच्या पुढील भागावर उभे राहिले आणि सर्वांना हात जोडून नमस्कार केला. अतिशय दुःखी असूनही लोक बापूजींना तर देवासमानच मानत होते. ते स्वतःचे दुःख विसरले होते. बापूजींच्या दर्शनाने ते कृतकृत्य झाले होते. बापूजी तेथील प्लॅटफॉर्मवर गेले. अनेक स्त्रियांजवळ तर अंगावरील कपड्याशिवाय दुसरे कपडे नव्हते. मुले तर नागडीच होती. ते ही थंडी कशी सहन करत होते याची कल्पनाच थरकाप उडवणारी होती. त्यांना गहू मिळत होता. तो ते वाफाळून खायचे. धट्ट्याकट्या शूर शिखांच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहत होत्या. हे पाहून तर मलासुद्धा रडू आले. पाकिस्तान-हिंदुस्थान फाळणीचे हे परिणाम आहेत !!!

पानीपत शहर दिल्लीपासून ७५ मैलांवर आहे. इतिहासात आपण त्याचे जे वर्णन वाचतो त्यापेक्षा हे शहर वेगळे पण खरोखरच ‘पानीपत’ आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानचा जो इतिहास लिहील तोच याचे वर्णन करू शकेल. मी तर बापूजींबरोबर फाळणीच्या आधी

आणि नंतरही अशी अनेक दृश्ये पाहिली आहेत. परंतु पानीपतमध्ये तर त्या सर्वांपेक्षाही जास्त कारुण्य जाणवले. पानीपतची लोकसंख्या ६०,००० आहे. नंतर आम्ही शहरात आलो. तिथे बापूजींनी हिंदूमुसलमानांच्या शांतपणे भेटी घेतल्या. या गावात खूप चांगल्या पोताची कांबळी मिळतात. आणि फाळणीपूर्वी येथील हिंदूमुसलमान खूप संपन्न होते.

भेटायला आलेल्या भाईंशी थोडीशी प्रश्नोत्तरे झाली.

बापूजी - मुलींना उचलून घेऊन गेले काय?

उपजिल्हाधिकारी - हो, दोनचार मुलींना उचलून घेऊन गेले आहेत. १०५ मुसलमान जखमी झाले आहेत. बाहेरून आलेल्या लोकांनी हा सर्व गोंधळ घातला आहे. मृत्यू कमी झाले आहेत. ३ तारखेनंतर तर काहीही झाले नाही. हे सर्व १५ ऑगस्टपासून सुरू झाले होते.

बापूजी - परंतु मुलींचा शोध घ्यायला पाहिजे आणि जे लोक इथून गेले आहेत ते परत येऊ शकतात काय?

उपजिल्हाधिकारीसाहेब - हो साहेब, आम्ही मुलींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करू. आणि येथील निर्वासितांची राहण्याची काही व्यवस्था झाली तर हळूहळू मुसलमान परत येऊ शकतात. बरेचसे मुसलमान खुलल्यात गेले आहेत. तिथे तर एकही मुसलमान पूर्वीसारखा राहू शकत नाही.

बापू - सर्वांना खायला तरी मिळते काय?

उपजिल्हाधिकारी - हो, आम्ही जेवायला तर देतो.

विनंती करायला आलेले मुसलमानभाई - तुमच्या परवानगीने मी काही सांगू शकतो. इथे आम्ही किती तरी वर्षांपासून राहतो. आमचे पूर्वज महमद गिजनीसोबत

इथे आले होते. परंतु हिंदू-मुसलमानांना आता जितके आणि जसे सहन करावे लागते आहे तसे प्रकरण पूर्वी इथे कधीही घडले नव्हते.. इथे कधीकधी लढाई होत होती, परंतु तरीही हिंदू-मुसलमानांमधील संबंध कायम होते. आणि येथील अंमलदार अतिशय कौशल्याने काम करत होते. आमचे उपजिल्हाधिकारी चौधरी साहेब जर इथे नसते तर काय झाले असते ते खुदालाच माहीत.

मौलाना साहेब - परंतु लुटीत पोलीसांनी सहकार्य केले आहे आहे हे खरे आहे.

हो साहेब, पोलीसांनीच जास्त लूट केली आहे.

बापू - मला कळते. आजकाल रक्षण करणारेच भक्षक होतात. यामुळे मी तर म्हणेन की कोणाकडूनही रक्षणाचा शोध घेणे बंद करा. खुदाच्याच रक्षणावर विश्वास ठेवा. त्याला जर मारायचे असेल तर मारील, जिवंत ठेवायचे असेल तर जिवंत ठेवील. परंतु माझे ऐकतो कोण? आणि मला वाईट याचे वाटते की मला पाकिस्तानमध्ये पाठवू नका, पानीपत आमचे आहे. आम्ही मरू आणि इथेच मरू असे येथील एक मुलगासुद्धा म्हणत नाही. तुमच्यात जर इतकी हिंमत येईल तर तुम्हांला कोणीही स्पर्श करू शकणार नाही असेच मी म्हणेन. आणि त्यातच शौर्य आहे. तिहाडमध्येही मी हेच सांगितले होते. माझ्या तोंडून तुम्ही दुसरे काही ऐकू शकत नाही. तिथेही मी म्हणालो होतो की आम्हांला पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे असे तुम्ही सर्व म्हणता, परंतु हा घाबरटपणा आहे. समजा की आम्ही मारून टाकले तर मरा. तुमच्यात जर इतके धैर्य आले तर तुमचे भलेच होईल.

आणि पाकिस्तानवाल्यांना तुम्ही विचारा तर खरे की तुम्हा तीन कोटी लोकांकरिता ते कोणत्या सोयी करणार आहे? लाहोरच्या छावणीतील मुसलमान तर असेच म्हणतात की आपला देश सोडून जाण्यापेक्षा तर इथेच मरणे चांगले.

आजचे लाहोर तर हिंदूंनी करोडो रुपये खर्च करून बनवले आहे. तरीही हिंदू तिथे आरामात राहू शकून राहिलेले नाही. यामुळेच म्हणतो की तुम्ही त्यांना विचारा. तुम्ही विचारणार नसाल तर सरकार विचारेल. आज सरकारला सर्व विसरले आहेत. यामुळे तुम्ही त्यांना विचारा इतकेच मी तुम्हांला म्हणेन.

साठ हजारांच्या लोकसंख्येत दोन्ही गोष्टींचा समावेश असावा - एकीकडे निर्वासित आणि दुसरीकडे मुसलमान. परंतु इथे तर कोणतीही विशेष व्यवस्था न करता एकामागून एक स्पेशल रेल्वेगाड्या येत असतात. तरीही इथल्या लोकांची व्यवस्था फार चांगली आहे. जोपर्यंत इथे शरणार्थी आले नव्हते तोपर्यंत तर आम्ही एकदुसऱ्याच्या दुखात सामील होतो. मुसलमानांना परत वसवण्याकरिता निर्वासितांना परत पाठवायला पाहिजे. आमची तर हीच इच्छा आहे की जोपर्यंत आम्ही इथे राहतो तोपर्यंत मुसलमानांना जाऊ देण्याची आमची इच्छा नाही.

(१) त्यांची चांगली व्यवस्था व्हायला पाहिजे.

(२) आम्हांला कळवण्यात आल्याशिवाय कोणतीही ट्रेन येऊ नये.

(३) मुसलमान जातील तर पानिपतचा व्यापार नष्ट होईल -

एक सरदारजी - मी अशी अवस्था पाहिली आहे की कांबळी विकणारे सर्व व्यापारी घाबरलेले असल्याचे मी पाहिले आहे. परंतु आम्ही सांगितले की आम्ही मेल्यानंतर वाटल्यास तुम्ही जा.

पानीपतमध्ये आलेले शरणार्थी - आम्ही दोन महिन्यांपासून पाकिस्तानमधून निघालेली आहो. आम्ही बहुतेक मुलतान जिल्ह्यातील आहो. इथे आल्यानंतर १५ दिवसांपासून आम्ही प्लॅटफॉर्मवर आहो. स्त्रियांचे बाळांतपण प्लॅटफॉर्मवर उघड्यावर झाले. आणि शहरातील हिंदू म्हणाले, “या आपण लूट करू.”

पानीपतमधील हिंदू भाई - ही गोष्ट सपशेल चूक आहे. ४०७ लोकांना तर अटक करण्यात आली आहे. (इथे फार गरमागरम वातावरण झाल्यामुळे मौलाना मध्ये बोलले नाही.)

मौलाना साहेब - तर मग हे सर्व शहरातील लोकांनी करायला लावले असे तुम्हांला म्हणायचे आहे काय?

निर्वासित - हो.

पानीपतचे हिंदू एका आवाजात - तुम्ही नावे द्या. मग आम्ही पाहू. परंतु निर्वासितांनी काहीही केले नाही काय?

निर्वासित - नाही, आम्ही असे म्हणू शकत नाही. तरीही जे काही झाले त्याकरिता निर्वासित जबाबदार नाहीत.

पानीपतचे हिंदू - निर्वासित २५० जनावर घेऊन गेले आहेत. हे काय सांगते? ४०७ कलमाखाली एकाही शहरीला अटक झालेली नाही.

(बापूजी ही चर्चा गुपचूप ऐकत होते.) शेवटी ही चर्चा थांबवण्यासाठी मौलानासाहेब म्हणाले, “या वादात पडून कोणताही निर्णय निघू शकणार नाही. तुम्ही संकटातून आला आहा. पुढे काय करायचे? माणसावर येणाऱ्या संकटांची तुम्हांला स्वतःला कल्पना आहे. तुम्ही जर इतरांना दुःख देणार नाही तर ते तुमचा जास्त आदर करतील. तुम्ही तुमचे प्रकरण

जास्त चिघळू देऊ नका. आम्हा सगळ्यांच्या मनात तुमच्याबद्दल दयाभाव आहे. आम्ही रडत नाही परंतु आमच्या अंतःकरणात किती तरी दुःख भरलेले आहे. तुम्ही आमचे हात मजबूत करा. तुम्हांला घरदार सोडून यावे लागलेले असले तरी तुम्ही हे संकट इतरांवर येऊ नये म्हणून प्रयत्न करा. तुम्हांला इजा झाली आहे हे खरे आहे, परंतु आम्हा मंत्र्यांना तर ही इजा याहूनही किती तरी पट झाली आहे. इथे येऊन तुम्ही दुष्पट नुकसान करत असल्यामुळे ही इजा आम्हांला अजूनच खोलवर झाली आहे.”

दुपारी तर बापूजींचे पडसे खूपच वाढले. आवाज पण बसला. ताप तर होताच. मौलानासाहेब निर्वासितांना संदेश देताना म्हणाले,

“महात्मा गांधींची प्रकृती चांगली नाही. तरीही ते आले आहेत. इथे पानीपतमध्ये अनेक अडचणी आल्या आहेत. त्यांनी तुम्हा सर्वांचे वेगवेगळे म्हणणे ऐकून घेतले आहे. आजकालचा काळ अडचणींचा आहे हे आम्हा सर्वांना माहीत आहे. आम्ही तुम्हांला आश्वासन देतो की आमच्याकडून शक्य होईल तितक्या लवकर आम्ही तुमच्याकरिता व्यवस्था करत आहो, आणि होतही आहे. तुम्ही लोक शांतता कायम ठेवण्याकरिता तुमच्याकडून जे काही शक्य होईल ते कराल अशी तुमच्याकडून मी अपेक्षा करतो. असे करून तुम्ही तुमच्या सरकारची फार मोठी सेवा कराल.”

पानीपतहून ४.१०ला परत निघालो. आलो तर ऐकले की श्यामळदासकाकांची तार आली आहे. त्यांनी जुनागढमध्ये प्रवेश केला आहे.

आज तर धनतेरस आहे. आठवण राहीत अशा दिवशी जुनागढचा विजय मिळवून दिला आहे. यामुळे काठेवाडच्या आणि त्यातही काकांच्या आनंदाला पारावार नाही. अमृतलाल शेठनी भेट दिलेला तलवार उगारलेल्या काकांचा फोटो बापूजींना दाखवत मी म्हणाले, “काकांच्या शौर्याचा विजय झाला आहे!”

बापूजी म्हणाले, “परंतु हे शौर्य माझ्या व्याख्येनुसार नाही, त्याच्या पद्धतीप्रमाणे कदाचित असू शकेल. बाकी तर हिंदुस्थान सरकारचा खूप आधार होता आणि जनतेची तयारी करण्यात तो आणि त्याचे वर्तमानपत्र हे दोघेही फार चतुर आहेत. तरीही खरे काय आहे ते जोपर्यंत सरदारकडून कळत नाही तोपर्यंत मी हे खरे मानणार नाही.” परंतु सायंकाळी बातमी कळली की दिवाण भुतो आणि नबाब पळून गेले आहेत. असे असले तरी शक्य तोवर नबाबला त्रास देण्यात येऊ नये अशी बापूजींची इच्छा होती.

रस्त्यात बापूजींनी थोडी झोप घेतली. खूप थकलेले होते. कृपलानीजी, शंकरराव वगैरे आलेले होते. बापूजींनी त्यांना पानीपतचे वर्णन सांगितले. आणि गोपीचंद भार्गव सरकारतर्फे नाराजी व्यक्त करत म्हणाले, “मला कळत नाही की त्यांचे सरकार काय करते आहे? ”जर ते व्यवस्था करू शकत नसेल तर मी म्हणेन की त्यांनी प्रधानमंत्री म्हणून आपला राजीनामा द्यायला पाहिजे. अशा प्रकारे माणसांची स्थिती जनावरांपेक्षाही वाईट होईल. ट्रेनांवर ट्रेना आणणे ही तर अव्यवस्थेची परिसीमा आहे. चांगले झाले ते मी पाहायला जाऊ शकलो. इथे बसून त्या लोकांच्या भयानक परिस्थितीची कल्पनाच करता आली नसती. माझा तर सल्ला आहे की तुम्हीसुद्धा एखाद्या वेळी इकडे पाहायला यायला पाहिजे.”

कृपलानीजी तर आता काँग्रेसप्रमुख पदावरून मुक्त होण्याच्या तयारीत आहेत असे दिसते. अ. भा. काँ. कार्यकारिणीत कळेल.

प्रार्थनेकरिता जात असतानाच जुनागढ ताब्यात घेतल्याची ढेबरभाईची तार मिळाली.

प्रार्थनेत ‘मने चाकर राखोजी’ या भजनावरून प्रवचन सुरू करताना बापूजी म्हणाले,

“मीराबाईच्या भजनाप्रमाणे जर आपण ईश्वर सेवक आणि दास बनून राहिलो तर अनेक संकटांतून आणि दुःखांतून आपण मुक्त होऊ.

“तुम्हांला अजून एक बातमी सांगायची आहे आणि ती म्हणजे गेल्या काही दिवसांपासून वर्तमानपत्रांमधून जुनागढसंबंधीच्या बातम्या प्रामुख्याने छापल्या जात होत्या. आणि आज माझ्याकडे श्यामळदासची एक आणि इथे येत असताना ढेबरभाईची एक अशा दोन तारासुद्धा आल्या आहेत. भुतोसाहेब आणि नबाबसाहेब तर पाकिस्तानमध्ये जाऊन बसले आहेत आणि नायब दिवाण मेजर हार्वे जोन्स जुनागढमध्ये आहेत.

“जुनागढ रियासत हिंदुस्थान संघराज्याला जोडायला या सगळ्यांची संमती होती. अथवा वेगळ्या भाषेत सांगायचे तर जिनासाहेब आणि लीगच्या मंत्रिमंडळाचीही जुनागढने भारतीय संघराज्याला जोडले जाण्याला हरकत नव्हती असा अंदाज केला तर तो फारसा चूक होणार नाही. आणि हा अंदाज जर बरोबर असेल तर हैदराबाद आणि काश्मीरचा प्रश्नसुद्धा सहजपणे सुटू शकतो. आणि माझे तर असेसुद्धा म्हणणे आहे की अशा प्रकारे हे दोन्ही राज्य एकमेकांचे मित्र होऊन परस्परांशी सहकार्य करू लागले तर दोघांचीही उन्नती होईल. आणि मी हे जे म्हणतो आहे ते जिनासाहेब आता पाकिस्तानचे महाराज्यपाल आहेत म्हणून नाही. महाराज्यपालाला कायदेशीर राजकारणात डोके खुपसण्याचा अधिकार नाही हे याचे कारण आहे. आपले महाराज्यपाल माऊंटबॅटनसुद्धा आपल्या पुतणीच्या लग्नाकरिता जेव्हा गेले तेव्हा ते मंत्रिमंडळाची परवानगी घेऊन गेले. यामुळे मला थोडक्यात असे सांगायचे आहे की महाराज्यपालाला तर आपल्या मंत्रिमंडळाच्या सांगण्याप्रमाणेच वागावे लागत असते. परंतु पाकिस्तान घडवणारे प्रमुख म्हणून मी म्हणेन की जुनागढ भारतीय संघराज्यात सामील झाला तरी हरकत नाही असे

म्हणण्यात जर जिनासाहेबांचा हात असेल तर हे लक्षण खूप चांगले आहे आणि मी हे जे समजतो आहे ते जर बरोबर असेल तर मी जिनासाहेबांचे आभार मानतो.

“आज तर मला तुमच्याशी वेगळ्याच गोष्टीसंबंधी बोलायचे आहे, आणि ती वेगळी गोष्ट आहे मी पानीपतला दिलेली आजची मुलाखत. माझ्याबरोबर मौलाना अबुल कलाम आझाद आले होते. राजकुमारीबहेनही येणार होत्या परंतु त्या माझ्या घड्याळाप्रमाणे १०.१५ वाजेपर्यंत पोहोचू शकल्या नाही. त्यांना सरकारी कामाकरिता थांबावे लागले. यामुळे आम्ही निघून गेलो. मी पानीपतला जाऊ शकलो याचे मला फार समाधान वाटते. तेथील रुग्णालयात असलेल्या मुसलमान रुग्णांना मी भेटलो. त्यांतील थोड्या लोकांना मार लागलेला आहे. राजकुमारीने तिथे डॉक्टर, परिचारिका वगैरे तर खूप पाठवलेले आहेत. तिथे स्थानिक हिंदू, मुसलमान आणि तिथे आलेल्या निर्वासितांना आम्ही भेटलो. निर्वासित तर २० हजारांपेक्षाही जास्त आहेत. आणि दररोज अजून अजून निर्वासित येत असल्यामुळे तुमच्या जबाबदारीत आणि काळज्यात भर पडत चालली आहे असे तेथील अधिकाऱ्यांना सुद्धा सांगितले आहे. तेथील अंमलदाराची म्हणजे उपजिल्हाधिकाऱ्याची आणि पोलीस आयुक्ताची स्थानिक हिंदू, मुसलमान आणि निर्वासित हे सगळेच फार प्रशंसा करत होते याचा मला आनंद होतो. नगरपालिकेच्या कार्यालयाजवळ गोळा झालेल्या निर्वासितांना सुद्धा आम्ही भेटलो. तिथे आलेल्या निर्वासितांना पाकिस्तानमध्ये खूप काही संकटे सहन करावी लागली आहेत, आणि पानीपतमध्ये सुद्धा त्यांना काही कमी अडचणी सहन कराव्या लागून राहिलेल्या नाहीत. रेल्वेच्या फलाटावर अशा जीवघेऊ थंडीत पांघरुणाशिवाय लोक पडलेले आहेत. हे सर्व पाहिले तर ते शांतच आहेत असे म्हणावे लागेल. आणि

आम्हांला पाहून जणू काय ते आपले दुःख विसरले होते आणि आमच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करत होते.

“पानिपतच्या जिल्हाधिकाऱ्यांना वा अंमलदाराला काहीही पूर्वकल्पना नसताना इथे निर्वासितांना भरण्यात येत आहे हा केवळ निर्दयीपणाच आहे. आणि हे आपल्या आवडीनिवडीचे हुबेहूब प्रदर्शन आहे. शिवाय यामुळे निर्वासितांच्या अडचणीसुद्धा वाढतात. त्यांच्याकडेही म्हातारेकोतारे, आजारी, मुले असतात. याशिवाय किती तरी भगिनींचे बाळांतपण उघड्या फलाटावर झाले आहे. या सर्व गोष्टींवर पंजाब सरकारचे लक्ष कसे नाही? याचेच मला आश्चर्य वाटते. पंजाबचे मुख्यमंत्री श्री गोपीचंद भार्गव हे माझे जुने सहकारी आहेत. पंजाबवर त्यांचा प्रभावही चांगला आहे. शिवाय संपूर्ण पंजाबमध्ये अखिल भारतीय ग्रामोद्योग संघाचे काम, कस्तुरबा संघाचे काम त्यांनी खूप कार्यक्षमतेने सांभाळले आहे. यामुळे पूर्व पंजाबच्या राज्यव्यवस्थेचे काम त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे आहे असे मी समजत नाही. परंतु पानीपतमध्ये मी जे पाहिले तीच यांची व्यवस्थापनशक्ती असेल तर मी म्हणायला पाहिजे की ही गोष्ट त्यांच्याकरिता आणि त्यांच्या सरकारकरिता लज्जास्पद आहे. कोणत्याही प्रकारची पूर्वव्यवस्था केल्याशिवाय तिथे निर्वासिताना कसे उतरवता येऊ शकत होते? निर्वासित जिथेकुठे जातील तेथील सरकारी अंमलदारांनी त्यांच्या राहण्याची तसे खाण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. परंतु अंमलदारांना जर काहीही कल्पना नसेल तर ते काय करू शकतील? काल रात्री मला अजून एक बातमी कळली की गुरगाव जिल्ह्यातसुद्धा तीन लाख मुसलमानांना घाबरवून घरातून पळून जायला भाग पाडण्यात आले आहे. ते उघड्या मैदानात घोरी रस्त्यावर पडले आहेत. आणि ते सर्व आपली मुलेबाळे आणि जनावरे वगैरे घेऊन पायीपायी पंजाबमध्ये जाणार आहेत. असे काही होईल असे वाटत नव्हते, परंतु ही

गोष्ट फारशी मान्य करण्यात येत नव्हती. पानीपतचे दृश्य पाहिल्यानंतर मात्र माझ्या आशेचे सर्व इमले जमीनदोस्त होऊ लागले आहेत. भार्गव आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना मी विनंती करतो की त्यांनी वेळीच जागे व्हावे आणि येणाऱ्या निर्वासितांची सुव्यवस्था करण्याकरिता सज्ज राहून त्यांचे दुःख दूर करण्याकरिता शक्य ते सर्व करण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. पंडितजीबरोबर एक तास होते. राजकुमारीबहेन आल्या. पानीपतमध्ये रोग्यांची नीट काळजी घेतली जात नसल्याबद्दल त्यांना सांगितले आणि काय करायचे याबद्दल सूचना केल्या. तसेच तू जर वेळेवर पोहोचली असतीस तर तू हे सर्व तुझ्या डोळ्यांनी पाहू शकली असती असेही सांगितले. सरकारी कामाबद्दल खूप सावधगिरी बाळगण्याबद्दल सांगत असताना बापूजी म्हणाले, “अनेकदा काही विशिष्ट काम वा व्यवस्था विभाग प्रमुखांनी वा मंत्र्यांनी आपल्या डोळ्यासमोरच करवून घेतली पाहिजे. अंमलदारांच्या सांगण्यावर विसंबून राहू नये. हे बिचारे तर आपल्या शक्तीप्रमाणेच अहवाल तयार करून देतील हे आपण लक्षात ठेवायला पाहिजे.” राजकुमारीबहेनने बापूचे म्हणणे बरोबर असल्याचे कबूल केले आणि यापुढे मी स्वतःच इथे येत जाईन असे सांगितले.

जुनागढबद्दल चर्चा सुरू असताना पंडितजी म्हणाले, “काल तुम्ही प्रार्थनेत म्हणाला त्याप्रमाणे जिनासाहेबांचा यात कोणताही सहभाग नाही. उलट कोणतीही हिंसा झाली नाही हे कळल्यानंतर तर ते संतापले होते.”

आज बापूजींनी आतापर्यंत कताई केलीच नव्हती. यामुळे आता कताई केली. आणि ते झोपले तेव्हा ११ वाजले होते. असे असूनही त्यांनी कताई आणि व्यायाम सोडला नव्हता. बापूजींची प्रकृती चांगली नसल्यामुळे आजची कताई उद्या करून टाका असे मी तर

बापूजींना सांगितले होते. बापूजी म्हणाले, “दोन वेळेचे अन्न एकदमच पोटात टाकले तर काय अवस्था होईल? असेच कताईबद्दलही समज.”

उद्यापासून तर कार्यकारिणीची सभा इथेच सुरू होणार आहे. काँग्रेसच्या प्रमुखाविषयी पंडितजींबरोबर खूप चर्चा झाली. कृपलानीजी तर सुटल्यासारखेच आहेत असे बापूजींचे ठाम मत होते. काय होते ते पाहू या.

लीलावतीबहेन आल्या आहेत. डायरी लिहीत असताना मधेमधे त्यांच्याशी बोलण्यात खूप वेळ गेला. १२ वाजले आहेत. खूप थंडीसुद्धा आहे. आणि आता झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

११ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेत मी आणि भाईसाहेबच होतो.

रिचर्ड ग्रेगचे एक पत्र आलेले आहे की “हिंदुस्थानची परिस्थिती अशी आहे की इथे दीर्घकाळापासून एक प्रकारचा क्रोध धुमसत होता. परंतु योगायोगाने त्याला बाहेर पडता आले नाही. लोकांना कामधंदा राहिला नाही. यामुळे ते मानसिक शांतता गमावून बसले आहेत” वगैरे. आणि यामुळे त्यांनी मानसशास्त्राच्या दृष्टीने या गोष्टीचा विचार करण्याची विनंती केली. त्याचे सुंदर उत्तर देताना बापूजींनी लिहिले,

“माझ्याकडून मानसशास्त्राचा अभ्यास होऊ शकत नाही. तो करण्याचा सल्ला मला अनेकांनी दिला आहे. आणि मी मानसशास्त्राचा अभ्यास केला पाहिजे अशी सूचना श्री ग्रेग मला करतात. मी या विषयाचा अभ्यास केला पाहिजे, परंतु माझ्यात ही सुधारणा होण्याची शक्यता नाही. भविष्याबद्दलची आशा तर मी कधीही गमावत नाही. अहिंसेवर माझी श्रद्धा आहे इतकेच याचे कारण नाही. चोहोकडे हिंसेचा जो स्फोट झालेला आहे

त्याने तर माझ्या श्रद्धेत उत्तरोत्तर वाढच होत चालली आहे. हं, ही गोष्ट खरी आहे की माझ्या अहिंसेच्या कार्यपद्धतीत खूप दोष होते. आणि याचे कारण हे होते की इंग्रजांसमोर हिंदुस्थानची प्रजा शस्त्रांनी लढू शकणे शक्यच नव्हते. यामुळे त्यांनी अहिंसेचा स्वीकार केला. तसे त्यांनी समजूनउमजून केले होते. आणि ब्रिटिश सत्तेने जेव्हा इथून जाण्याची तयारी केली तेव्हा त्यांच्या मनातील या व्यथा उफाळून वर आल्या.”

याचे मूळ तर इंग्रजीत लिहले होते, परंतु मी (मनुबहेन गांधी) त्याचा अनुवाद सुशीलाबहेनच्या मदतीने केला. बापूजींच्या सगळ्या लेखनाचा अनुवाद शक्योपर्यंत इथेच करून पाठवावा असे आता ठरवले आहे. बापूजींचीसुद्धा तशीच इच्छा होती.

आजकाल बापूजी आशीर्वाद देत नव्हते. त्याचा खुलासा करत दुसऱ्या एका लेखात त्यांनी लिहिले (“पाहा जेव्हा आशीर्वाद अभिशाप होतात” - म. गां. सं. सा. खंड ९७, नोव्हेंबर ११, १९४७) -

... ला पत्रात लिहिले -

“श्यामलदासने (श्यामलदास गांधी, गांधीजींचे मोठे भाऊ लक्ष्मीदास गांधी यांचा मुलगा) पराक्रम केला आहे आणि गढ जिंकला आहे ही बातमी वाचली.(जुनागढ संस्थानाच्या नागरिकांची मुंबईत सप्टेंबर २५ला सभा झाली होती. तिच्यात त्यांनी जुनागढच्या नबाबांनी पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याच्या निर्णयाला आव्हान दिले व आपत्कालीन सरकारची स्थापना केली व जुनागढचे भारतात विलिनीकरण व्हावे म्हणून आवश्यक पाऊल उचलले. जुनागढच्या दिवाणांनी केलेल्या विनंतीनुसार भारतीय सैन्य जुनागढमध्ये शिरले व भारत सरकारने जुनागढचे प्रशासन ९ नोव्हेंबरला आपल्या हाती घेतले. पाहा प्रार्थनाप्रवचन नोव्हेंबर ११, १९४७) . परंतु मला आज याबद्दल आनंद होत

नाही. परंतु मी माझ्या सुखदुःखाबद्दल का बोलावे? कोणी काळजी का करावी? आणि आज ते कोण ऐकेल?

“दिल्लीमध्ये मी जोपर्यंत काही तरी करत नाही वा मरत नाही तोपर्यंत दिल्लीबाहेर पाऊल टाकायचे नाही अशी शपथ मी घेतली आहे. यामुळे मी काठेवाडला येऊ शकण्याची शक्यता नाही. काठेवाडींनी दीर्घ काळापासून मुसलमानांशी मैत्रीचे संबंध ठेवले आहेत. त्यांनी जर हीच गोष्ट कायम ठेवली तर तिचा परिणाम निश्चितच इथल्या वातावरणावर होईल. काठेवाडच्या इभ्रतीला धक्का लागणार नाही हे पाहा.---- ”

* * *

एक भगिनी गावामध्ये काम करण्याकरिता दोन वर्षांपासून जाऊन बसली होती. परंतु गावाकडून कोणतेही सहकार्य मिळत नव्हते, आणि त्यांना आपल्या मुलांना स्वतः शिकवणेही परवडत नव्हते. आईवडील दोघेही मजुरीकरिता निघून जातात आणि मागे लहान भावंडाला सांभाळण्याकरिता आणि घरकाम करण्याकरिता बाकीच्या मुलांना घरी राहू देत असतात. या सर्व परिस्थितीचे वर्णन करणारे त्या स्त्रीचे पत्र आले. बापूजींनी त्या भगिनीला पाठवावयाच्या पत्राचा मजकूर असा सांगितला -

“तू जे म्हणतेस ते खरे आहे. परंतु तुझ्या अंतःकरणात इतके प्रेम असले पाहिजे की मुलांनी घरातील काम लवकर संपवून तुझ्याकडे धावत यायला पाहिजे. आणि हे आकर्षण इतके तीव्र असले पाहिजे की तुझ्याजवळ आल्याने मुले हुशार होतील असे त्यांच्या आईवडिलांनाही वाटले पाहिजे. यामुळे त्यांना मुलांना तुझ्याकडे पाठवावेसे वाटेल. यामुळेच तुझे लांब पत्र पाहून आणि ग्रामवासीयांच्या मंद बुद्धीत कोणतेही अंतर पडले नाही असे जे तू म्हणतेस ते पाहता असे वाटते की तुझ्यातच काही दोष असला पाहिजे. माणसाला स्वतःला आपली चूक शोधता

आली पाहिजे. याशिवाय मला असे वाटते की शहरातील सुव्यवस्थित आणि हुशार लोकांपेक्षा तुझ्या शब्दांत गावातील तथाकथित मंदबुद्धीच्या लोकांमध्ये काम करणे सोपे आहे. या पत्रावर भरपूर विचार कर. तुझ्या राहण्यासवरण्यात काही बदल करायचा असेल तर कर. मग तुझे काम चमकेल.”

* * *

“... जीवनाच्या या अखेरच्या काळात माझ्या अहिंसेची परीक्षा होत आहे की काय कोणाला माहीत. एक वाक्प्रचार आहे की ‘दिवा विझताना मोठा होत असतो’. शक्य आहे की माझा शेवट जवळ येत असेल. मी तर पूर्णपणे तयार आहे. प्रत्येकाने तयार राहिले पाहिजे. सध्याच्या घडामोडी, हिंसेचा स्फोट आणि मानवतेचा लोप हे सर्व पाहिले की माझ्या मनात जे विचार येतात ते कळावे म्हणून मी हे सर्व लिहीत आहे. शक्य असेल तर समजून घेण्याचा प्रयत्न कर, नाही तर जे काही होईल ते पाहत राहा.”

* * *

पत्रांनंतर काही वेळ बापूजी डोळे बंद करून पडून राहिजे. पानीपतचे दृश्य पाहून आल्यानंतर बापूजी फार उद्विग्न झाल्यासारखे वाटतात. सर्वांबरोबर हीच चर्चा करत असतात.

५.३० वाजता शंकरराव देव आणि कृपलानीची आले. शंकररावजींना काँग्रेसचे अध्यक्ष करण्याचा विचार असावा असे वाटते. परंतु आजच्या काँग्रेसच्या आणि देशाच्या परिस्थितीत काँग्रेसप्रमुख प्रभावी असणे आवश्यक आहे.

फिरत असताना हीच चर्चा झाली. राजेंद्रबाबूजी आले. त्यांच्याबरोबर जुनागढविषयी चर्चा झाली. बापूजी म्हणाले, “नबाबाने आणि भुट्टोने पळून जावे आणि

आपण जुनागढचा ताबा घ्यावा अशी माझी इच्छा नव्हती. परंतु नबाब आणि भुतो यांच्या लक्षात आले असेल की यापुढे आपल्याला लोकमतानुसारच राज्यकारभार चालवावा लागणार आहे. पण लढाईचे सुकाणू श्यामळदासच्या हाती होते ना? आणि त्याच्याकडून अशी अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे असेच म्हणायचे . . .”

मालीश, आंधोळ, बंगाली पाठ यथाक्रम चालले. आंधोळ करून बापूजी बाहेर आले तर मणिबहेन आलेल्या होत्या. मणिबहेन आणि सरदारदादा उद्या जुनागढला जाणार आहेत.

अशा प्रकारे जुनागढ घेतले, परंतु आपल्या प्रदेशात परके घुसले आहेत असे जिना साहेबांचे म्हणणे आहे. पाकिस्तान बॉम्बहल्ला करील की काय अशी भीती लोकांना वाटू लागली आहे. अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या अफवा सुरू आहेत.

२ ते ५.३०पर्यंत कार्यकारिणी चालली. पंडितजी काश्मीरला गेलेले असल्यामुळे ते हजर नव्हते. पंतजी, खेरसाहेब, सरदारदादा, मौलानासाहेब, कमलादेवी, जयप्रकाशजी, पट्टाभी सीतारामैय्या, पाटील हे सर्व होते.

आजची कार्यकारिणी वेगळीच होती. जयप्रकाशकजींकडे काँग्रेसचे सुकाणू सोपवले जाण्याचीसुद्धा एक सूचना होती. प्रभावतीबहेन तर आमच्याजवळच बसल्या होत्या. नियंत्रणे काढण्याविषयीसुद्धा जोरदार चर्चा झाली. कृपलानीजी तर राजीनामाच देतील असे वाटते. आणि देशाच्या आर्थिक समस्येवरील तोडगा शोधून काढण्याकरिता बापूजींनी एक शक्तिशाली कार्यक्रम तयार केला पाहिजे.

प्रार्थनासभेत बापूजींनी सांगितले,

“काल मी अशी बातमी सांगितली होती की नबाबसाहेब, दिवाण साहेब आणि श्री भुतो साहेबांच्या सांगण्याप्रमाणे जुनागढमध्ये काळजीवाहू सरकारने प्रवेश केला आहे. या

बातमीबद्दल मला शंका होतीच आणि अखेरीस माझी ही शंकाच खरी ठरली आहे. जुनागढच्या प्रजेतर्फे तिथे काळजीवाहू सरकारने प्रवेश केला आहे. त्याला पाकिस्तान सरकारचा विरोध आहे. त्याचे म्हणणे आहे त्या रियासतीत हिंदुस्थानी लष्कर शिरले आहे. परंतु जुनागढवर आमचा हक्क असल्यामुळे तो आमच्याकडे सोपवला पाहिजे. शिवाय त्यांचे असेसुद्धा म्हणणे आहे की त्याकरिता हिंसा आणि आक्रमणसुद्धा होऊ शकते. याशिवाय त्यांचे असेही म्हणणे आहे की जुनागढविषयी वाटाघाटी करण्याचा नबाबला वा दिवाणला कोणताही कायदेशीर अधिकार नाही. शिवाय या कृतीबद्दल हिंदुस्थान सरकारवर आंतरराष्ट्रीय व्यवहार कायद्याचा भंग केल्याचाही आक्षेप घेण्यात आला आहे.

“वर्तमानपत्रांमध्ये आलेली ही हकिगत जर खरी असेल तर ही हकिगत तुम्हांला सांगणे माझे कर्तव्य आहे. माझी मान्यता आहे की हिंदुस्थान सरकारने पाकिस्तानची कोणतीही भूमी बळकावलेली नाही. तसेच माझ्या मताप्रमाणे त्याने आंतरराष्ट्रीय कायद्याचासुद्धा भंग केलेला नाही. मी जरी बॅरिस्टर असलो तरी या बाबतीतील माझे ज्ञान फार अल्प आहे. मी बॅरिस्टर आहे हे मी विसरूनच गेलो आहे हे याचे कारण आहे. काळजीवाहू सरकारची लढाई ही जुनागढच्या जनतेची लढाई आहे. आणि संपूर्ण काठेवाडच्या सुरक्षिततेकरिता आणि काठेवाडच्या राजांच्या विनंतीनुसारच संघराज्याने आपल्या लष्कराचा उपयोग त्यांना करू दिला आहे. आणि अशा प्रकारे मदत करणे भारतीय संघराज्याचे कर्तव्य आहे. यात काहीही बेकायदेशीर आहे असे मला वाटत नाही. आणि दिवाण भुतोसाहेबांनी जे निवेदन दिले आहे ते माझ्या दृष्टीत मुळीच योग्य नाही. शिवाय जुनागढमध्ये ८५ टक्के हिंदू राहतात. आणि प्रजेच्या संमतीशिवाय ही रियासत पाकिस्तानला सोपवण्याचा नबाबला कोणताही हक्क नाही. गिरनार पर्वत यात्रांचे धाम आहे असे समजले जाते. संपूर्ण हिंदुस्थानातून लोक तिथे प्रसंगोपात तीर्थयात्रेकरिता जात असतात. तेथील मंदिरांवर हिंदूंनी करोडो रुपये खर्च केले आहेत. आणि स्वतंत्र

हिंदुस्थानचा प्रत्येक भाग येथील जनतेच्या मालकीचा आहे. आणि वेगवेगळ्या राजेलोकांच्या अंतर्गत जो भाग आहे त्यासंबंधात प्रजेच्या परवानगीशिवाय कोणताही निर्णय घेण्याचा हक्क राजाला नाही. आणि राजे लोक जर प्रजेचे विश्वस्त होऊन राहतील तरच ते टिकू शकतील. राजे प्रजेचे विश्वस्त आहेत, मालक नाहीत ही भावना गुलामगिरीमुळे राजे शिकू शकले नाही. असे असले तरी प्रजेचे विश्वस्त झालेले काही विशिष्ट राजे आहेतच. परंतु असे राजे फार कमी आहेत. असे असले तरी जुनागढने हिंदुस्थानात सामील व्हावे की पाकिस्तानमध्ये याचा निर्णय तेथील प्रजनेच घ्यायचा आहे. आणि तोच खरा निर्णय असेल. एकटा राजा आपल्या प्रजेला हवे तिकडे नेऊ शकत नाही. जगसुद्धा त्याचे समर्थन करू शकत नाही. आणि अशा प्रकारे माझी मान्यता आहे की जुनागढचे पाकिस्तानमध्ये सामिलीकरण नबाबसाहेब जर केवळ आपल्या अधिकारात करत असतील तर ते पूर्णपणे बेकायदेशीर असेल. हं, त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाला जुनागढच्या प्रजेची मान्यता आहे असे सिद्ध होत असेल तर गोष्ट वेगळी आहे. आणि याकरिता सरळ मार्ग तर हा आहे की कोणीही कोणत्याही प्रकारचा प्रचार न करता, देखावा न करता सार्वमत घेऊन मग निर्णय करायचा. नबाबसाहेबांनी आणि दिवाणसाहेबांनी जो मुद्दा उपस्थित केला आहे त्यानुसार पाकिस्तान सरकार खरे की हिंदुस्थान सरकार खरे याचा निर्णय कोण करील? तलवारीने निर्णय घेण्याची गोष्ट तर मूर्खपणाने भरलेली आहे. याचा खरा मार्ग आहे पंच म्हणजे लवाद नेमणे. आणि हिंदुस्थान आणि पाकिस्तानमध्ये असे काही समंजस स्त्रीपुरुष तर असतीलच. आणि असे असतानाही जगातील कोणताही निष्पक्ष माणूस जर यासंबंधी निर्णय देत असेल आणि दोन्ही पक्षांना जर तो मंजूर असेल तर मला स्वतःला त्याबद्दल कोणतीही अडचण वाटत नाही. आणि प्रजा म्हणेल त्या देशात जुनागढने सामील होणे मला योग्य वाटते. ही गोष्ट आणि परिस्थिती काश्मीर आणि हैदराबादलाही लागू होते. जोपर्यंत मला माहीत आहे तोपर्यंत काश्मीसंबंधात तर सर्व काही

स्पष्ट आहे. तेथील राजा आहे. केवळ याच कारणामुळे काश्मीर हिंदुस्थानात सामील व्हावा असे जर कोणी म्हणत असेल तर मी त्याचे समर्थन करू शकत नाही. परंतु काश्मीरच्या महाराजाची आणि प्रजेतर्फे शेख अब्दुल्लांची तात्पुरते भारतीय संघराज्याशी जोडले जाण्याची जी इच्छा आहे त्याला मी संमती दिली आहे.

“याशिवाय एक अशी अफवाही पसरली आहे की काश्मीरचे दोन भाग होऊ शकतात आणि जम्मू हिंदूंना आणि काश्मीर मुसलमानांना सोपवता येऊ शकतो. भारतीय संस्थांनाची अशी विभाजित निष्ठा आणि विविध भागात फाळणी यांची मी कल्पनाही करू शकत नाही. जर असे करण्यात आले तर हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान या दोघाचाही विनाश होईल.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. उद्यापासून दिवाळी सुरू होणार आहे. परंतु लोकांच्या अतःकरणात तर होळी पेटलेली आहे. दिवाळीसारखे काही वाटतच नाही.

जुनागढच्या बातमीचा बापूजी फार विचार करून राहिले आहेत. श्यामळदास जो इतका होहल्ला करत आहेत तोसुद्धा त्यांना पसंत नाही. परंतु . . . च्या इच्छेच्या आडवे येणेही त्यांना पसंत नाही. बापूजी प्रत्येक गोष्टीत मध्ये पडतात असे . . . ला वाटते. आणि हा असा गैरसमज वेगवेगळी माणसे करवून देतात.

कृष्णभाई कृपलानीच रात्री येणारांमध्ये होते. आणि राजकुमारी बहेनही आल्या होत्या. राजकुमारी बहेनने आजचे प्रवचन लिहिले. थंडी तर दररोज वाढतच चालली आहे. आज तर ढगाळ आहे. पाऊस आला तर उघड्यावर पडलेल्या निर्वासितांचे काय होईल हे तर एकट्या त्या ईश्वरालाच माहीत.

९.४५ वाजता व्यायाम करून झोपायची तयारी. मी दहाएक वाजता झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१२ नोव्हेंबर १९४७

ठरल्याप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर पत्रात लिहिले -

“आज दिवाळीचा दिवस आहे, परंतु देशाचे दिवाळे निघाले आहे.... लोकांना खरा प्रकाश दिसो अशी आपण ईश्वराला प्रार्थना करू या. पोलीस अथवा सैन्य यांच्याशिवाय काम चालत नाही. हत्या आणि गोळीबार ही नित्याची गोष्ट झाली आहे. मी काय करू शकतो ते पाहू या.”

* * *

“श्यामळदास आपल्या स्वभावाप्रमाणेच नबाबासारखा वागला. ही गोष्टसुद्धा मला आवडली नाही. परंतु मला काय आवडते आणि काय आवडत नाही याची कोणीही काळजी करू नये आणि त्याचा विचारही करू नये. अखेरीस प्रत्येकाला आपल्या शक्तीवर जगावे लागते. यातच लोकशाहीचे यश आहे.”

* * *

“तुझ्या मुलीला आश्रमात प्रवेश मिळावा या तुझ्या इच्छेचे मला कौतुक वाटते. फक्त इतके लक्षात ठेव की मी तिथे नाही. इतर अनेक तिथे आहेत. आशादेवी आर्यनायकम (ई. डब्ल्यू. आर्यनायकम यांची पत्नी. सहसचिव हिंदुस्तानी तालिमी संघ; हिंदुस्तानी तालिमी संघाची पत्रिका नयी तालीमची संपादक) तिथे आहेत. आजकाल किशोरीलाल तिथे राहत नाही. तिने नयी तालीमच्या अंतर्गत संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करावा तसेच खादीशी संबंधित सर्व प्रक्रिया शिकाव्या. तिने हिंदी आणि संस्कृताही चांगला अभ्यास करावा. ती जर हे सर्व विषय मन लावून शिकेल तर माझ्या दृष्टीने ती तज्ज्ञ होईल. आणि त्या वेळी मी जिवंत असलो तर ती मलाही अनेक गोष्टी शिकवू शकेल. . . .”

* * *

“मला इथे किती दिवस राहावे लागेल हे मला माहीत नाही. इथे मला करायचे अथवा मरायचे आहे असे समज. मधला कोणताही मार्ग नाही.”

* * *

आज दिनशाजी पुण्याला गेले. यामुळे त्यांचे काम मी सांभाळले आहे. बापूजी फिरायला गेले तेव्हा मी मीराबहेनच्या सेवेत होते. त्यांना जोरदार पडसे झाले आहे. त्यांना मालीश केली, स्पंज केले, गरम काढा पाजला. फिरून आल्यानंतर बापूजी त्यांना पाहायला आले.

दिवाळी असल्यामुळे तर सकाळपासूनच बापूजींना भेटायला येणारांची सुरुवात झाली होती. आज दिवाळी आहे असे तर इथे मुळीच वाटत नव्हते.

जेवल्यानंतर काही मुसलमान विद्यार्थी आले. त्याच्याबरोबर चर्चा करताना बापूजी म्हणाले -

“खरे सांगायचे तर अजून एक विद्यार्थी संघटना असण्याची आवश्यकता नाही. विद्यार्थ्यांची एकच संघटना असावी आणि तिच्यात जाती वा धर्माला कोणतेही स्थान नसावे. आजच्या नाजूक प्रसंगी मुसलमान विद्यार्थ्यांनी आणि तरुणांनी जर ठरवले तर ते फार मोठी सेवा करू शकतात. तुम्ही म्हणायला पाहिजे की ‘आम्ही अर्थातच मुसलमान आहो, तुम्ही कदाचित आमच्यावर विश्वास ठेवणार नाही. तरीही क्षणभर तुम्ही आमच्यावर विश्वास ठेवा आणि आमच्या सेवेचा स्वीकार करा अशी आम्ही तुम्हांला विनंती करतो.’ तुमचे अंतःकरण जर शुद्ध असेल आणि तुम्ही जर भारताची सेवा कराल तर त्यापेक्षा इतर कोणतीही सेवा चांगली नसेल.”

त्यानंतर शहीदसाहेबांशी गोष्टी केल्या. त्यांना कराचीला पाठवण्याची बापूजींची इच्छा आहे. सिंधमधून त्रस्त लोकांच्या बातम्या कळत आहेत. राष्ट्रीय मुसलमानांनी एक जाहीर निवेदन काढावे म्हणूनही बापूजींनी त्यांना सूचना केली आणि त्याचबरोबर बापूजी असेसुद्धा म्हणाले की ‘मी म्हणतो म्हणून तुम्ही असे करू नका. तुम्हांला स्वतःला हा अन्याय आहे असे जर वाटत असेल तरच असे करा.’

२.२५ वाजता बापूजींनी कताई केली. २.४० वाजता कुरुक्षेत्रामधील निर्वासितांकरिता संदेश देण्याकरिता बापूजी रेडिओ स्थानकावर गेले. तेथील कर्मचाऱ्यांनी बापूजींचा सत्कार केला. मग त्यांना एका खोलीत घेऊन गेले आणि लाल दिवा लागेल तेव्हा बोलायला सुरुवात करा असे सांगितले. मग त्यांना एक प्रात्यक्षिक दाखवले. हे प्रात्यक्षिक आटोपताच बापूजींनी बोलायला सुरुवात केली. रेडिओ कलाकार म्हणाले आताच नाही, हे तर तुम्हाला कसे बोलावे हे सांगण्याकरिता करून दाखवले आहे . . .

बापूजी म्हणाले, “मी तर आहे गावखेड्यातील माणूस. मला यांतील काहीही कळत नाही हो!! सर्व खळखळून हसले.बरोबर वेळ होताच बापूजींना बोलणे सुरू करायला सांगितले. बापूजी म्हणाले -

“माझ्या दुःखी बंधूनों आणि भगिनींनों,

“मला माहीत नाही की आज केवळ तुम्हीच नाही तर इतरही लोक माझे ऐकत आहेत की नाही. हा माझा केवळ दुसरा अनुभव आहे. पहिला अनुभव मला मी गोलमेज परिषदेत गेलो होतो तेव्हा मिळाला होता. मी तर जंगली माणूस आहे. अशा प्रकारे प्रक्षेपण केंद्रातून बोलण्यात मला कोणताही रस नाही. दुःखी लोकांच्या दुःखात सहभागी होणे आणि त्यांचे दुःख दूर करणे हे नेहमीच माझे जीवितकार्य राहिले आहे.

“मी ऐकले आहे की तुम्ही इथे अडीच लाखांच्या दरम्यान आहा. हे कळताच तुम्हांला येऊन भेटण्याची मला इच्छा झाली. काल येणार होतो, पण काय इथे काँग्रेस कार्यकारिणीची बैठकी सुरू होती. त्यात माझे हजर राहणे आवश्यक होते. सेठ घनश्यामदास बिलानी मला रेडिओवरून मी काही सांगावे असे सुचवले. योगायोगाने जनरल नथूसिंहजींनी, जे या शिबिराची व्यवस्था पाहत आहेत, परवा मला तुमच्या हालअपेष्टांसंबंधी सांगितले. केंद्र सरकारने या शिबिराची व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी सैन्यावर सोपवली ती तुम्हांला दाबून ठेवण्याकरिता नाही तर सैन्याला अशा प्रकारच्या शिबिराची व्यवस्था पाहण्याची सवय असते व ते कुशलतापूर्वक हे काम करू शकतात म्हणून.

“तुमचे अडीच लाखांचे एक चांगलेच शहर झाले आहे. लांबलांब काय बोलू? ज्यांना दुःख सहन करावे लागते त्यांनाच आपल्याला होणारे दुःख सर्वात चांगल्या प्रकारे कळते.

“मला माफ करा मला उणिवाच सांगाव्या लागत आहेत, तुमची वैशिष्ट्ये नाही. मी हिंदुस्थानची सेवा करतो तेव्हा माझ्याकरिता ती संपूर्ण जगाची सेवा असते. मी तुम्हांला उणिवा सांगतो, तुम्ही त्या दुरुस्त करा.

“मला हे कळल्याने दुःख झाले की तुम्ही छावणीच्या अधिकाऱ्यांशी वा शेजाऱ्यांशी सहकार्य करत नाही. हीच खरी अडचण आहे आणि संकट आहे. दिवसेंदिवस पंजाबची थंडी वाढतच चालली आहे हे मला माहीत आहे. हे सर्व दुःख मला कळू शकते. शासनाला जितके करणे शक्य आहे तितके ते करत आहे याबद्दल मला खात्री आहे. तुमच्या प्रधानमंत्र्यांवर (जवाहरलाल नेहरू) याचे सर्वाधिक ओझे आहे. तरीही मी म्हणेन की इंग्रजांचे शासन जरी असते तरी तेसुद्धा इतकी व्यवस्था करू शकले नसते. तुमच्या

अडचणींना आणि संकटांना पारावार नाही. तुम्ही हे संकट धैर्याने सहन करावे अशी माझी तुम्हांला विनंती आहे.

“आज दिवाळी आहे, परंतु तुम्ही वा इतर कोणी दिवा लावून ही दिवाळी साजरी करणार नाही. तुम्ही परस्परांचे भाऊभाऊ, बहिणीबहिणी - भावंड होऊन राहा. तुम्ही इथे जे सगळे लोक आहा ते नातलगाप्रमाणे राहिला तर मला फार आनंद होईल. आणि तुमच्या संकटांवर तुम्ही विजय मिळवाल.

“जनरल नथुसिंहजींनी मला सांगितले की आता इथे अजून निर्वासित पाठवण्यात येऊ नये. मुख्य अधिकाऱ्यांना कळवल्याशिवाय निर्वासितांना इतक्या मोठ्या प्रमाणात का पाठवले जाते हे मला कळत नाही. आताच माझ्या हाती पत्र पडले आहे. पूर्व पंजाबचे एक मंत्री प्रतापसिंहजी म्हणतात की यात आमचा काही दोष नाही, हा केंद्र सरकारचा दोष आहे.

“आता केंद्राचे म्हणा की प्रांतांचे म्हणा सर्व सरकारे तर जनतेचीच आहेत. यामुळे एकाचा दोष दुसऱ्यावर टाकणे बरोबर नाही. कोणावरही आरोप न करता आपल्या स्वतःवर दोष घेतला तर बरेच काम होईल. हे सर्व सांगत असल्यामुळे तुमची जबाबदारी वाढते आहे.

“या शिबिराच्या साफसफाईकरिता तुम्ही कोणाचीही वाट पाहायला नको. डॉक्टरही काही करू शकणार नाही. पंजाबला मी चांगला ओळखतो. मला पंजाबचे गुणदोष माहीत आहेत. जो दोष पंजाबमध्ये आहे तो हिंदुस्थानातही आहे. तो साफसफाई नियमाचे पालन करत नाही. आणि न करण्याचा त्याला संकोचही वाटत नाही. यामुळेच हरिजन समाज ठेवण्यात आला आहे. अडीच लाख स्त्रीपुरुष आहेत, सर्वांनी हरिजन व्हावे. सर्वांना साफसफाईचे नियम कळतील तेव्हा फार सुंदर काम होईल.

“दुसरी गोष्ट मला तुम्हांला ही सांगायची आहे की तुम्हांला जे खायला मिळते ते तुम्ही सर्व मिळून मिसळून खाल तर चांगले होईल. तुम्ही जर असे करत नसाल तर वाईट गोष्ट आहे. या दुखात आपण सापडलो आहे त्यापासून जर कोणाला काही शिकायचे असेल तर त्याने ते शिकून घ्यावे. आमच्यात एक प्रकारचा आळस आलेला आहे, आम्हांला तर खाऊपिऊ घालावे लागते असा जर अधिकारी दावा करत असतील तर ते चूक आहे. तुमची व्यवस्था करणे सरकारचे तर कर्तव्य आहेच. परंतु याचा अर्थ तुमचे कर्तव्य कमी होते असा नाही.

“एक भगिनी मला भेटायला आली होती. ती सांगत होती की तुमच्या शिबिरातील बऱ्याचशा स्त्रियांना कताई करण्याची कला माहीत आहे. सूत कातायला फार श्रम लागत नाही. तुम्ही सर्वांनी राज्यावर ओझे व्हायला नकार दिला पाहिजे. कोणीही आळसात राहून खाऊ नये, मेहनत करून खाण्याचा हक्क आहे. सेवाभावाने खायचे आहे. जितके खायला मिळेल तितक्यावर समाधान मानले पाहिजे. आम्हांला भिकारी बनायचे नाही. दुधात जशी साखर मिसळते त्याप्रमाणे परस्परांनी मिळूनमिसळून काम कराल तर जितके काही शिबीर आहेत ते सर्व स्वावलंबी होतील.

“माझ्याकडे दुलया आणि कांबळी आली आहेत. सरदार पटेल यांच्या आवाहनालाही चांगला प्रतिसाद मिळाला आहे. परंतु तुम्ही जर आपसात भांडण कराल आणि काही लोक जर आवश्यकतेपेक्षा जास्त घेतील तर तुमचेच नुकसान होईल. मला माहीत आहे की आजच तुम्ही मोठमोठ्या अडचणी सहन करत आहा आणि तुम्ही जर चुकीचे काम कराल तर तुमच्या अडचणी अजूनच वाढतील.

“तुम्ही लोक समजत असाल की आता परत पंजाबमध्ये जायचे नाही. परंतु मी असे समजत नाही. जिथून तुम्ही सर्व लोक आला आहा तिथे तुम्हांला परत जायचेच आहे.

जितके मुसलमान इथून गेले आहेत त्यांनाही परत आणायचे आहे. निरुपायाने ज्यांना जाणे भाग पडले आहे त्यांना जर पूर्ण सरक्षितपणे परत आणले नाही तर ती आमच्याकरिता लाजिरवाणी गोष्ट असेल.”

इथेच आज तीन वाजता कार्यकारिणीची सभा सुरू झाली होती. ती रात्री ८ वाजेपर्यंत सुरू होती. मध्येच उठून बापूजी प्रार्थनेकरिता गेले होते. रेडिओ स्थानकावरून बापूजा सरळ कार्यकारिणीच्या सभेतच गेले होते. रेडिओ स्थानकापासून घरी येईपर्यंत बापूजी झोपले होते. आमच्याबरोबर राजकुमारी बहेन होत्या.

आजच्या प्रार्थनेनंतर बापूजी म्हणाले,

“आज दिवाळीचा दिवस आहे आपल्या देशात हा दिवस मोठा सण म्हणून साजरा करतात. या शुभ दिवशी मी तुम्हा सर्वांना शुभेच्छा देतो. आणि विक्रम संवतनुसार उद्या नवीन वर्ष सुरू होईल. या सणांमध्ये गूढ अर्थ भरलेला आहे. लोकांचा असा समज आहे की रामाने रावणाला युद्धात हरवले आणि त्या दिवसापासून रामराज्याची स्थापना झाली - यामुळे रावणरूपी पाप आणि अत्याचार, अनितीच्या ठिकाणी हृदयात मानवतेचा दीप प्रज्वलित होऊन ते रामरूपी प्रकाशाने भरून गेले आणि लोकांना सुखशांतीचा अनुभव आला. या सणात हा असा गूढ अर्थ भरलेला आहे. यामुळे आपण आपल्या अंतःकरणात मानवतेचा दिवा पेटवून त्याच्या प्रकाशात आपल्यामधील अमानुषपणा काढून टाकला पाहिजे.

“परंतु आज तर चोहोकडे आग पेटलेली आहे. हिंदुस्थानात रामराज्य नाही. आणि रामविजय तर तेच साजरा करू शकतात ज्यांच्या अंतःकरणात रामाचे वास्तव्य आहे. या पोरींनी आज हे भजन गायीले - ‘दिलमा दिवो करो रे दिवो करो.’ ... यामुळे बाह्य दिव्याच्या प्रकाशाऐवजी आपल्या अंतःकरणात आंतरिक प्रकाश प्रगट होईल अशी शक्ती दे अशी

प्रार्थना ईश्वराला केली पाहिजे. हे दिवस मानवजातीच्या कसोटीचे आहेत. हिंदुस्थानातील लाखो लोक आज भयंकर संकटात फसलेले आहेत. अशा वेळी सर्वांना आपापल्या हृदयावर हात ठेवून सांगता आले पाहिजे की प्रत्येक हिंदू, शीख वा मुसलमानाला मी माझे भावंड मानतो. राम आणि रावण हे तर माणसाच्या हृदयात सतत चालत असलेल्या दैवी आणि आसुरी शक्तीतील द्वंद्वयुद्धाचे प्रतीक आहेत. आणि इथे खरा प्रकाश अंतःकरणात प्रज्वलित झालेल्या दिव्याचा आहे. त्याकरिता आपण अंतःकरणाचे दार उघडले पाहिजे.

“आजच पंडितजी काश्मीरला जाऊन आले. यामुळे काल ते काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सभेला हजर राहू शकले नव्हते. लूटमार आणि मानवतेच्या अभावामुळे या रमणीय प्रदेशाची शोभा कलंकित झाली आहे.

“दुसरीकडे लहानशा काठेवाडच्या कोपऱ्यात असलेल्या जुनागढचा प्रश्न संपूर्ण जगात गाजून राहिला आहे. श्यामळदास गांधी आणि तेथील पुढारी ढेबरनी बोलावल्यामुळे सरदारही तिथे जाऊन आले. हिंदुस्थान सरकारने आपली फसवणूक केली आहे असे वाटत असल्यामुळे जिनासाहेब आणि भुतोसाहेब खूप नाराज आहेत. हिंदुस्थान सरकार जुनागढला आपल्या राज्यात जोडण्याकरिता असे करते आहे असे त्यांना वाटते. ही केवळ त्यांची शंका आहे. परंतु जगात शंकाकुशंकांचे पीक भरपूर येत असते, त्यांची कमतरता कधीही नसते. एकमेकांकडे जोपर्यंत आपण शंकेच्या दृष्टीने पाहत राहू तोपर्यंत आपल्याला खरे सुख मिळणार नाही. आणि आपल्याला जर खरी हकिगत समजून घेण्याची इच्छा नसेल तर जुनागढ आणि काश्मीरमध्ये आपला विजय होवो की पराजय होवो त्याचे मला कोणतेही सुखदुःख नाही. आणि आज हिंदुस्थानातून लाखो मुसलमान आपली मातृभूमी सोडून जात आहेत. हिंदू आणि शिखांचेसुद्धा तसेच हाल आहेत. जोपर्यंत हे सर्व आपआपल्या ठिकाणी जात नाहीत तोपर्यंत मी स्वस्थ बसू शकत नाही.

“सध्या इथेच कार्यकारिणीची सभा सुरू आहे. त्याबद्दल मी तुम्हांला उद्या सांगेन.

“अखेरीस माझी इतकीच इच्छा आहे की या नूतन वर्षात ईश्वराने आपल्याला सन्मती द्यावी आपल्या सर्वांचा आणि देशाचा कारभार रुढीप्रमाणे चालावा आणि हिंदुस्थानाचीच नाही तर संपूर्ण जगाची सेवा करण्याची शक्ती ईश्वराने आपल्याला द्यावी.”

प्रार्थनेनंतर फिरायला जाण्याऐवजी बापूजी परत कार्यकारिणीची जी सभा सुरू होती तिच्यात जाऊन बसले. आठ वाजता सर्व गेले. मग भाषण लिहिले. झोपता झोपता १० वाजून गेले. देवदासकाका आणि काकी एकट्या आल्या होत्या. सायंकाळी गोपू आणि मुले आली होती. काकींनी बापूजींचे पाय दाबले. काकांनी बापूजींबरोबर सद्यस्थितीविषयी चर्चा केली. काँग्रेसप्रमुखाचे पद बापूंनी घेतले पाहिजे असे काकांचे म्हणणे आहे. असे केले तरच ही सडण थांबेल. आणि सुरू असलेले अत्याचार थांबवले नाही तर आपण परत अडचणींमध्ये फसू. परंतु बापूजींना तर हिंदू-मुसमानांच्या ऐक्याशिवाय इतर कोणतेही काम करण्याची इच्छा नव्हती.

दिवाळी असल्यामुळे बिरलाजींनी लक्ष्मीपूजा केली. आम्हीसुद्धा पूजा केली. रात्री घरातील सर्व बापूजींना प्रणाम करायला आले होते. बिरलाभवनवर रोशणाई करण्यात आली होती. आम्ही बिरला मंदिरात दर्शन करायलासुद्धा गेलो होतो. खूप रमणीय वाटत होते.

थंडी तर दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे. बापूजींकरिता दुलई तयार करवून घ्यावी लागेल. परंतु त्याकरिता बापूजी कदाचित संमती देणार नाहीत. बाकी सर्व तर नेहमीप्रमाणे चालत आहे.

मीराबहेनची सेवा करून मी ११.३० ला झोपायला आले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१३ नोव्हेंबर १९४७

ठरलेल्या वेळी बापूजी प्रार्थनेकरिता उठले. मी सगळ्यात आधी पाया पडले.

प्रार्थना करत असताना माझ्या मनात विचार आला की १५० वर्षांनंतर स्वतंत्र हिंदुस्थानची ही पहिलीच सुप्रभात आहे. परंतु लोक बिचारे इतके त्रस्त आहेत की हा दिवाळीचा आणि नववर्षाचा पर्व शोकाचा होऊन गेला आहे. प्रार्थना सुरू असतानाच ओळखीचे गुजराती बंधूभगिनी मोठ्या पहाटेसच बापूजींना प्रणाम करायला आले. ५.३० ला बापूजींनी पत्रोत्तरे पाहिली आणि मला मजकूर सांगून लिहायला लावले -

“आजपासून नववर्षदिवस सुरू होत आहे. तुला अर्थातच माझे आशीर्वाद आहेत. परंतु माझ्या आशीर्वादांना आजकाल काहीही किंमत नाही. ईश्वर आपल्याला नवीन शक्ती आणि सद्बुद्धी देवो जेणेकरून आजच्या वेडावर मात करण्याचे सामर्थ्य आपल्यामध्ये येईल.

“भाषेबद्दल मी काय लिहू? माझा दृष्टिकोन स्पष्ट आहे, म्हणजे जी भाषा आपले करोडो देशबांधव बोलू शकतील ती राष्ट्रभाषा असली पाहिजे. परंतु प्रत्येक गोष्टीला जणू विरोध करण्याचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे अशा प्रकारे आपण वागतो. परिणामी आपण काहीही साध्य करू शकत नाही. मला जरी अशा प्रकारच्या अडचणींना तोंड देणे आवडते आणि त्यांच्यावर मात करण्याची माझ्यात क्षमता असली तरी अशा गोष्टींवर आपली किती शक्ती आणि वेळ खर्च होतो हे तुम्हांला माहीत आहे काय? बहुधा विरोध करणारा माणूस पुढारी आहे असे मानले जात असल्यामुळे ज्यांना पुढारी होण्याची आकांक्षा असते ते विरोधकाची भूमिका घेत असतात. परंतु आपण जसे असू तसेच असणार आणि सध्याच्या अडचणींमधून आपल्याला मार्ग शोधावा लागेल.

“मार्ग काळोखाने भरलेला आहे म्हणून इतक्याकरिता काय तू येणार नाहीस?”(रविंद्रनाथ टागोर यांची एक बंगाली कविता.)”

* * *

“मला तुमचे पत्र मिळाले. वाचून फार दुःख झाले. ... आज आपण कुठे जात आहो? आपल्याला काय होत आहे? आपल्या देशात एकही मुसलमान नसावा असे आपण का म्हणतो वा विचार करतो हे मला कळत नाही. असे झाले तर तुम्ही परत गुलाम व्हाल हे मी तुम्हांला सांगून ठेवतो. मी येथे “तुम्ही ” हा शब्द मुद्दाम वापरला आहे कारण परत गुलामगिरी पाहण्याची माझी इच्छा नाही. असा दिवस येण्यापूर्वीच ईश्वर मला घेऊन जाईल अशी मला आशा आहे. आज आपला नववर्षदिवस आहे. ईश्वर आपणा सर्वांना सद्बुद्धी देवो व आपल्याला योग्य मार्गावर नेवो.”

* * *

“... कलकत्त्यातील मुसलमानांमुळे तिथे शांतता प्रस्थापित झाली आणि याचे श्रेय त्यांना दिले पाहिजे. (मुसलमान मित्रांच्या आग्रहामुळे गांधीजींनी कलकत्त्यातील आपला मुक्काम ऑगस्ट १९४७मध्ये वाढवला. ते माजी मुख्यमंत्री ह. श. सुन्हावर्दी यांच्याबरोबर दंगलग्रस्त भागातील मुसलमानांच्या घरात राहिले व त्या दोघांनी मिळून कलकत्त्यातील दोन संप्रदायात सुसंवाद निर्माण केला.) सुन्हावर्दी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मला मदत केली होती. दिल्लीतील परिस्थिती अगदी वेगळी आहे. इथे मला असा एकही जबाबदार मुसलमान आढळत नाही की जो, मरण्याकरिता का होईना, हिंदूंकडे जाऊ शकतो वा ज्याच्या शब्दांचा मुसलमानांवर प्रभाव आहे. मौलाना साहेब (अबुल कलाम आझाद, १८८५-१९५८;

अध्यक्ष अखिल भारतीय खिलाफत समिती, १९२०; अध्यक्ष एकता समिती, १९२४; अखिल भारतीय काँग्रेस चे अध्यक्ष १९२३ आणि १९४०-४६; केंद्रीय मंत्रिमंडळात शिक्षणमंत्री) आणि राष्ट्रवादी मुसलमानांनीही आपली शक्ती गमावली आहे. यामुळे कलकत्तापेक्षा माझे येथील काम किती तरी जास्त कठीण आहे. इथे काही तरी करण्याची माझी शपथ पूर्ण होईल की नाही याची मला शंका आहे. परंतु इथे मरण्याची माझी दुसरी शपथ निश्चितच पूर्ण होईल. यामुळे मला अगदीच काळजी नाही. ईश्वराला माझ्याकडून जितके काम करून घ्यायचे असेल तितके तो करून घेईल.

“तुम्ही सर्व तिथे थांबला आणि रचनात्मक कार्य केले तर त्याचा निश्चितच प्रभाव पडेल. आपण जेव्हा गुलाम होतो तेव्हा आपल्याला रचनात्मक कार्याची निकड कळली. स्वराज्याचे सुराज्यात रूपांतर करण्याकरिता आपल्याला आता त्याची किती तरी पटीने गरज पडणार आहे. ज्या अठरा कलमी रचनात्मक कार्यक्रमांमुळे (रचनात्मक कार्यक्रमावरील गांधीजींच्या पुस्तकाकरिता पाहा “रचनात्मक कार्यक्रम: त्याचा अर्थ आणि स्थान”, डिसेंबर १३, १९४१.) आपल्याला स्वराज्य मिळाले तो आता काहीही कामाचा नाही असा विचार करू नका.

आज नववर्षदिवस आहे. ईश्वर तुमचा मार्ग उज्ज्वल करो आणि आपली मलीन अंतःकरणे शुद्ध करो.”

* * *

पत्रानंतर बापूजी थोडावेळ झोपले. उठले तेवढ्यात काकी आणि मुले प्रणाम करायला आली. गोपूने सर्वात आधी प्रणाम केला. बापूजींनी त्याला उचलले आणि त्याचा

मुका घेतला. राजेंद्रबाबू आणि त्यांचे कुटुंब होते. सुचिताबहेन आणि इतर पुष्कळ होते. बापूजींबरोबर फिरले. फिरत असताना विशेष अशा कोणत्याही गोष्टी झाल्या नाही.

मालीश आणि आंधोळीनंतर शहीदसाहेब आले. त्यांना कराचीला पाठवण्याची बापूजींची इच्छा आहे. डॉ. जीवराजभाई महेता आणि हंसाबहेन आले. प्रणाम केला. हसत हसत बापूजी हंसाबहेनला म्हणाले, “आता मला प्रणाम करायची पद्धत काढून टाकली पाहिजे. या म्हाताऱ्याच्या बुद्धीत फरक पडू लागला आहे असे वाटते. . . . आणि आता माझा डॉक्टरसुद्धा मी बदलवला आहे हे माहीत आहे ना?” हंसाबहेन थोडा वेळ अगदी स्तब्ध झाल्या. म्हणाल्या, “हा कोण नवीन डॉक्टर आला आहे?”

हास्याचा खळखळाट करत बापूजी म्हणाले, “तो तुझ्याजवळ असूनही तुला दिसला नाही?”

हंसाबेन बिचाऱ्या इकडेतिकडे पाहू लागल्या. पण मीच तिथे उभी होते आणि हरेराम न्हाणीघरात पाणी भरायला गेला होता. बिसेनभाई आपल्या टेबलवर कागदपत्रे पाहत होते. आणि डाकवाला टपालाची मोठी पिशवी देत होता. . . .

बापूजी म्हणाले - “अरे, तुझे आणि डॉक्टरचे डोळे खराब झाले आहेत - माझा डॉक्टर आहे निरंजन निराकार डॉ. राम.”

“ओहो” सर्वांच्या तोंडून एकदम एकच आवाज निघाला.

ते गेल्यानंतर प्रभावतीबहेन, डाह्याभाई पटेल (पत्नी आणि बाबा म्हणजे मुलाबरोबर) आले. बापूजी जेवत होते. एक खाकरा बाबाच्या हाती दिला. बाबा तो खाईल तोच बाबाची बा बाबाला म्हणाली, “बेटा ‘थँक्यू’ म्हण” . . . बाबा दोनतीनदा सांगूनही ऐकत नव्हता. तो हट्टाने अडून बसला होता. परंतु अखेरीस तो आपल्या तोंड्या भाषेत अडखळत म्हणाला, ‘ठॅक्यू!’

बापूजी हा तमाशा पूर्ण होईपर्यंत वाट पाहत होते. मग बाबाच्या आईला म्हणाले, “समुद्रालाच आग लागली तर कोणाला काय म्हणावे? हा तर ईश्वरी कोपच समजायचा ना.” तरी पण बाबाच्या बाला (आईला) कळू शकले नाही. माझ्या तर लगेच लक्षात आले होते. तुम्हाला जे ‘थँक्यू’ म्हणायला लावायचे होते त्याबद्दल बापूजींनी हा टोमणा मारला आहे. . .

बापूजी म्हणाले, “मी टीका करत नाही, परंतु भाषेचे विष किती खोलवर पसरले आहे याचा मी विचार केला की मला धक्का बसतो. जेव्हा सरदार वल्लभभाई पटेल यांची सूच, जिला स्वतःला निश्चितच चांगली इंग्रजी येत नाही, तीसुद्धा मुलाला इंग्रजी शब्द शिकवण्याकरिता इतकी आग्रही असेल तर इतरांबद्दल काय सांगावे? यामुळे मी दुःखी होतो. आयांनी जर भाषेचा प्रश्न सोडवला तर आपण इंग्रजीपासून मुक्त होऊ शकतो व राष्ट्रभाषा विकसित करू शकतो. इंग्रजी अतिशय संपन्न आणि सुंदर भाषा आहे यात काही संशय नाही. आणि कोणी जर त्या भाषेच्या प्रेयामुळे ती भाषा शिकत असेल वा शिकवत असेल तर त्यात आक्षेपार्ह काहीही नाही. परंतु अशा प्रकारे निरागस मुलांवर इंग्रजी शब्द लादणे ही गोष्ट आपल्यामध्ये खोलवर रुजलेल्या गुलामगिरीचे नमुना आहे, अजून काही नाही.”

सगळे थोडा वेळ ऐकत होते. बापूजी दुःखाने भरलेल्या आवाजात बोलत होते. आणि आईवडील इंग्रजीच्या मोहात ती भाषा एक वा दुसऱ्या प्रकारे मुलांच्या गळी उतरवण्याकरिता धडपडत होते. आणि कसे वागावे हे शिकवण्याच्या निमित्ताने! बापूजींना हा अतिरेक वाटला.

ते गेल्यानंतर पंड्या आणि त्यांचे कुटुंब आले. ११ वाजता पट्टणीसाहेब प्रणाम करण्यापुरतेच आले. मीसुद्धा त्यांना प्रणाम केला. मला म्हणाले, ”तुझे वडिलांनी तिथे

बसल्याबसल्या बापूजींना त्रास देऊ नये म्हणून तू त्यांना लिहून टाक.” भावनगर रियासतीतील महुवा शहरातील धान्योत्पादन, रस्ते वगैरेविषयी लिहिले . . .

मी म्हणाले, “नववर्षदिनी तुम्ही तर मला फार चांगला सल्ला दिला आहे. . . आता पूज्य बापूजींना मध्ये पाडल्याशिवाय रियासतीविषयीच्या गोष्टी तुम्ही सांभाळू शकता. . . . हे काय इतर कोणाला जमणारे काम आहे? जनतेला ही गोष्ट माहीत आहे. तुम्ही जर इतके कराल तर तुम्हांला प्रजेचा आशीर्वाद मिळेल.”

म्हणाले, “माझी तर करायची इच्छाच आहे. परंतु त्यांचे महाजन अगदी खोटाखोटे आहेत. आणि महाजनांच्या प्रभावात या सुधारणा करता येणे सोपी गोष्ट नाही. शिवाय महाराजांजवळ जे लोक आहेत ते स्वार्थी झालेले असल्यामुळे काहीही करता येणे शक्य होत नाही. . .

बापूजी म्हणाले, “आपण स्वतःच बिघडलो आहो अशीच गोष्ट आहे ना? पण ते जर आपल्या स्वार्थात थोडीशी माघार घेतील तर आपल्याला हे दुःख होणारच नाही. आजच्या नववर्षदिनी हीच प्रार्थना करू की ईश्वराने सगळ्यांना सद्बुद्धी द्यावी आणि इतरांचे कल्याण होईल अशी भावना सर्वत्र अभिव्यक्त होईल.”

ते गेल्यानंतर सुभद्राकुमारी गुप्ता आणि दररोज येणारे स्थानिक मुसलमान आले. त्यांची तक्रार होती की लोक चालले आहेत आणि आम्हांला कोणत्याही प्रकारची मदत मिळून राहिलेली नाही. हिंदूजवळ शस्त्रे असल्यामुळेही आम्हांला स्वस्थ वाटू शकत नाही. असे बरेच काही म्हणाले.

उत्तरार्थ बापूजी म्हणाले, “पण माझ्याजवळ अशी बातमी आहे की मुसलमानांजवळही भरपूर शस्त्रे आहेत. तुमचा जर त्यांच्यावर प्रभाव असेल तर ती शस्त्रे मिळवणे तुमचे कर्तव्य आहे. आणि कोणाजवळही एक लहानसे शस्त्रसुद्धा नसावे. हे इतके

काम करून जर तुम्ही आला तर हिंदूसुद्धा त्यांच्याजवळ अगदी लहानसा चाकू जरी असला तरी तो परत करतील. परंतु आमच्या गुजरातमधील एक वाक्प्रचार तुम्हांला सांगतो. 'माझे ते माझ्या बापाचे आणि तुझे ते माझे.' ... तर हे म्हणणे टिकाव धरू शकत नाही. तुम्ही पाहा की कलकत्त्यातील हत्याकांड चारच दिवसात थांबला. त्याचे काय कारण? याचे कारण तेथील मुसलमानांनी, सुन्हावर्दीसाहेबांनी आणि इतर मुसलमानांनी आपले सर्वस्व झोकून मेहनत केली आणि मुसलमानांना आपल्या प्रभावाखाली घेऊन तुम्हांला शांती पाहिजे की मरायचे आहे असे स्पष्ट शब्दांत विचारले. जर तुम्हांला शांतता महत्त्वाची वाटत असेल तर खबरदार ! तुमच्यावर गोळ्यांचा जरी वर्षाव झाला तरी तुम्ही एक शब्दही उच्चारणार नाही आणि आम्ही सांगू तसेच वागा आणि नसेल वागायचे तर मरा. अशा प्रकारे त्यांनी सर्व मुसलमानांना नियंत्रणात ठेवले आणि ज्या कोणाजवळ जे कोणते शस्त्र होते ते मला समर्पित करण्याकरिता त्यांना भाग पाडले. त्या लोकांनी आपला जीव धोक्यात घालून हे काम केले हे मी कबूल केले पाहिजे. यामुळे तुम्ही इथे येऊन मला सांगत बसण्यापेक्षा तुम्हांला शक्य असेल ते सक्रिय काम कराल तर मी काही बोलू शकेन. परंतु तुमच्याकडे मुसलमान येतात, त्यांना तुम्ही काही का म्हणत नाही असे जेव्हा लोक मला विचारतात तेव्हा तर मी अगदी चूप राहतो.”

सुभद्राबहेनसुद्धा बापूजींना असेच म्हणाल्या. मला ते खूप आवडले. हे लोक दररोज खऱ्याखोट्या तक्रारी घेऊन येतात आणि त्या बापूजींना सांगत राहतात, बापूजींचे एकदोन तास खराब करतात याला काय अर्थ आहे?

ते गेल्यानंतर फ्रफुल्लदा आले. कार्यकारिणीसंबंधी चर्चा झाली. शंकररावजीसुद्धा आले. आज अखिल भारतीय काँग्रेस समितीकरिता काँग्रेस ठराव तयार करणार आहे. खेरसाहेबसुद्धा आले. यांच्याबरोबरसुद्धा भाषेसंबंधी चर्चा झाली. त्यांच्याजवळ बापूजींनी बाबाच्या प्रसंगाचा उल्लेख केला. प्रणाम करायलाच आले होते. लीलावतीबहेन

पडल्यामुळे त्यांचे हाड तुटले. फ्लॅस्टरमध्ये ठेवावे लागले. बिचाऱ्या सुटी घेऊन थोड्या दिवसांकरिता आल्या होत्या तर इथे आल्यानंतर ही व्याधी झाली ! खूप रडल्या. बापूजी म्हणाले, “थोड्या दिवसांकरिता तू मला भेटायला आलीस, पण खरे म्हणजे हा मोह होता. माणूस जिथेकुठे असेल तिथेच त्यांने आपला धर्म म्हणा की कर्तव्य म्हणा बजावले पाहिजे. तुला हे कर्तव्य कळले नाही यामुळे ईश्वराने तुला ही शिक्षा केली आणि पाठ शिकवला. या व्याधीमुळे तू माझ्याजवळ आल्यापासूनच तुला माझ्यापासून दूर राहावे लागले आहे. आणि चांगली होशील तेव्हा तर तुझी रजा संपलेली असेल. यामुळे भविष्यात तरी तू रामजी म्हणतील तशी चालशील आणि या व्याधीचे तू दुःख मानू नकोस आणि भविष्यातील सुखाकरिता ईश्वराने तुला ही सावधगिरीची सूचना दिली आहे असे समज.”

३ त ५ कार्यकारिणी चालली. कार्यकारिणीत बापूजींनी आपले स्पष्ट मत सांगितले. आणि अशा प्रकारे काँग्रेसमध्ये जर गडबडघोटाळा असेल तर त्याचे पुढे जे परिणाम होतील तेसुद्धा काँग्रेसला सहन करावे लागतील.

कृपलानीजी राजीनामा देतील हे जवळपास स्पष्ट झाले आहे.

प्रार्थनासभेत बापूजी म्हणाले,

“काल दिवाळी झाली आणि आज नववर्षदिवस आहे. वर्षापासून सुरू असलेल्या एका प्रथेकडे मी तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो. ती प्रथा अशी आहे की दिवाळीनंतर संपूर्ण वर्षादरम्यान जी कोणती चूकभूल होते त्याबद्दल एकमेकांना वंदन करून माफी मागण्यात येते आणि जे नवीन वर्ष उगवणार आहे त्यात योग्य वर्तन करण्याचे ठरवण्यात येते. अशा प्रकारे ज्या कोणत्या चुका झाल्या असतील त्याबद्दल एकमेकांना उदारता दाखवणे ही गोष्ट माणुसकीच्या दृष्टीने माणसाला शोभण्यासारखी असते. आपण असे वर्तन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, आणि ईश्वराने असा प्रयत्न करण्याकरिता आपल्याला शक्ती द्यावी आणि

आसुरी शक्तीवर विजय मिळवून दैवी शक्तीचे साम्राज्य स्थापिले जावो अशी प्रार्थना करू या.

“आजकाल इथे कार्यकारिणीची सभा सुरू आहे. अजून ठराव तयार झालेला नसल्यामुळे कार्यकारिणीचे सदस्य आणि विशेष निमंत्रित या सगळ्यांचे असे एकमत झाले आहे की काँग्रेसने आपल्या जन्मापासून तर आतापर्यंतच्या साठ वर्षांच्या काळात सांप्रदायिक ऐक्याचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवूनच आपला कार्यक्रम देशाला दिला आहे. कसोटीच्या काळातसुद्धा काँग्रेस आपल्या सिद्धांतावर अढळ राहिलेली असल्यामुळे आता जर ती या सिद्धांताचा त्याग करील तर ते काँग्रेसची पिछेहाट होण्यासारखे होईल. काँग्रेसला मानणारे अनुयायी याकरिता कमी पडतात याची मला किंचितही फिकीर नाही. परंतु या पवित्र संस्थेच्या सदस्यांनी आपल्या प्राणांची बाजी लावूनही या संस्थेच्या सिद्धांतांना बिलगून राहायला पाहिजे.

“या संस्थेत जर समता नसेल तर या संस्थेला माझ्या मनात कोणतीही किंमत राहणार नाही. शिवाय मी जे काही सांगतो आहे त्याप्रमाणे काँग्रेस आणि तिच्यातर्फे शासन करणारी जी कोणती संस्था असेल ती शुद्ध लोकशाही पद्धतीने चालणारी संस्था असली पाहिजे. आणि प्रत्येक व्यक्तीला संपूर्ण धर्मस्वातंत्र्य असलेच पाहिजे. एकाच राष्ट्रध्वजाच्या छायेखाली राहणाऱ्या प्रजेत धर्माशिवाय इतर अनेक गोष्टीत साधर्म्य आढळत असते. याशिवाय माणसामाणसामध्ये ईश्वराने इतकी काही समान शक्ती दिली असतानासुद्धा माणूस जेव्हा धर्मासंबंधात परस्परात इतकी सगळी भांडणे करून मारामारीच्या सीमेवर पोहोचतो तेव्हा मला खरोखरच अपार दुःख होते. धर्मात बळजबरी व्हायलाच नको. आणि ज्या देशात इतकी पंचरंगी प्रजा वसलेली असते त्या देशात जर राज्यकर्ते जनचेच्या धर्मांमध्ये पडले तर ते राज्य छिन्नभिन्न होऊन जाईल. आपले सद्भाग्य की काँग्रेस ही एक अशी

अजोड संस्था आहे की जी एकच विशिष्ट धर्म खरा हे मान्य करायला तयार नाही. आपल्या देशाकरिता ही गौरवाची बाब आहे. असे असतानाही भारतीय संघराज्यात राहणाऱ्या मुसलमानांकरिता अनेक ठिकाणी सामान्य जीवनव्यवहार करणेही धोक्याचे झाले आहे, दररोज हजारो लोक पाकिस्तानमध्ये जाऊ लागले आहेत या गोष्टीचा जेव्हा मी विचार करू लागतो तेव्हा अशी परिस्थिती निर्माण करणारे लोक काँग्रेसला कसे शोभू शकतात अशी शंका माझ्या मनात निर्माण होते. मी आशा करतो की आज नववर्षदिनी सर्व हिंदूंनी आणि शिखांनी आपले वर्तन असे केले पाहिजे की मुसलमानांच्या एखाद्या लहानात लहान मुलीला वा मुलालासुद्धा असे वाटले पाहिजे की हिंदुस्थानात एक हिंदू वा शीख जितका सुरक्षित आहे तितकाच सुरक्षित मुसलमानही आहे.

“येत्या शनिवारी इथे काँग्रेस महासमितीची सभा होणार आहे. तिचे सदस्य काँग्रेसच्या उत्तमोत्तम परंपरेनुसार असा ठराव मंजूर करतील की ज्यामुळे गरीबाचे वा धनाढ्याचे, राजाचे किंवा सामान्याहून सामान्य खेडूताचे कल्याण होईल आणि जो कोणी ज्याकरिता जबाबदार असेल ते पूर्ण करून आपली सर्व शक्ती देशाला समृद्ध करण्याकरिता व्यतीत करील !”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. खूप थकलेले असल्यामुळे मौन घेऊन फिरले. आल्यानंतर प्रवचन लिहिले. पंडितजी भेटायला आले होते. जवळपास एक तास बसून ते गेले. खूप गोष्टी केल्या. शासनव्यवस्थेत एकवाक्यता नाही. यामुळे बापूजी आणि पंडितजी दोघेही खूप अस्वस्थ आहेत. याचा काय परिणाम होईल याचा विचार करत आहेत.

मीराबहेनची प्रकृतीसुद्धा अजूनही चांगली नाही. थोडासा तापसुद्धा आहे. बापूजींच्या शरीरावर तेल चोळले, पाय दाबले, प्रणाम केला आणि मग मीराबहेनला

झोपवायला गेले. त्यांची सेवा करून आले तर ११ वाजले. मी परत आले तर बापूजी जागेच होते. मला मीराबहेनच्या प्रकृतीविषयी विचारले. बापूजी म्हणाले, “सध्याच्या परिस्थितीबद्दलच्या विचारामुळे झोप उडाली. आपली परिस्थिती खूप नाजूक आहे. . . . शासनव्यवस्थेतील लोक लपूनछपून इतके काही घाणेरेडे खटाटोप करत आहेत की त्याचा किंचितही चांगला परिणाम होईल अशी कल्पनासुद्धा मी करू शकत नाही. ईश्वराने जे ठरवले असेल तसेच होईल.” बापूजी काळजी करत होते हे तर स्पष्टच दिसत होते.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१४ नोव्हेंबर १९४७

नेहमीप्रमाणे प्रार्थना. आज खूप थंडी आहे. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी मजकूर सांगून थोडे लिहवून घेतले.

“गेल्या काही दिवसांपासून कार्यकारिणीची सभा सुरू आहे. मला खात्री आहे की तिने संमत केलेले ठराव चांगले असतील. ती त्यांचा व्यवहारात किती उपयोग करील हे केवळ ईश्वराला माहीत. माझी सूचना अशी आहे की काँग्रेसचे एकमेव उद्दिष्ट स्वराज्य मिळवण्याचे होते आणि ते उद्दिष्ट आता साध्य झालेले असल्यामुळे - व्यक्तिशः मला वाटते की जे आपण मिळवले ते जरी स्वराज्य असले तरी ते केवळ नावापुरते आहे - आपण काँग्रेस गुंडाळावी आणि आपली सर्व शक्ती देशहिताच्या कामाला लावावी. अशा प्रकारे आपण बरेच काही करू शकू. उदाहरणार्थ जयप्रकाशमध्ये (जयप्रकाश नारायण, १९०२-७९; अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाची आणि प्रजा समाजवादी पक्षाची स्थापना करणारांपैकी एक; काँग्रेस कार्यकारिणीचे सदस्य १९३६; समाजवादी आणि प्रजा समाजवादी पक्षाचे प्रमुख पुढारी; भूदान आणि सर्वोदय आंदोलनाला वाहून घेतले.) किती असीम शक्ती

भरलेली आहे. परंतु पक्षाचा' विचार करून ते पुढे येत नाहीत. यामुळे मला वाटते की आपल्या प्रत्येकामध्ये जी काही शक्ती असेल तिचा देशाला लाभ मिळाला पाहिजे. यामुळेच देशाची भरभराट होईल.”

* * *

“... आपल्याकडे विधवांचा जितका अपमान होतो तितका इतर कोणत्याही देशात होत नाही. परंतु मी विधवांना अध्यात्मरत ऋषींच्या पंक्तीत ठेवतो. आणि तुम्हा सर्व भगिनींना हाच सल्ला देताना मला मुळीच संकोच वाटत नाही की तुम्ही संघटित व्हा आणि शुभ प्रसंगी विधवांना हजर राहण्याकरिता जर बंदी घालण्यात येत असेल वा त्यांच्या खानपानावर वा वेषभुषेवर निर्बंध घालण्यात येत असतील तर त्याला संघटित विरोध करा. हाच नियम विधुरांनाही लागू होतो. पतीच्या मृत्यूनंतर पत्नी जर स्वतःहून काही त्याग करत असेल तर ती गोष्ट वेगळी. परंतु सामाजिक प्रथा आणि परंपरा यांच्यामधील ही जडता नाहीशी झाली पाहिजे याबद्दल मला काहीही संशय नाही.

माझी प्रकृती चांगली आहे. मी चि. मनूला मजकूर सांगून हे पत्र लिहवून घेत आहे. थंडी असल्यामुळे मी पांघरूण घेऊन पडलेलो आहे. आता सकाळचे साडेपाच वाजले आहेत. पत्राचा मजकूर सांगतासांगताच मी मध्येच दुलकी घेतो. दिल्लीतील काम अडचणींनी भरलेले आहे. ईश्वराला हवे तसे तो करील. त्याकरिता आपण काळजी का करावी? ते काहीही असले तर काही अघटित घटना घडत आहेत. या थोड्याशा शब्दांतून मला किती भरपूर सांगायचे आहे ते तुला कळले असावे अशी अपेक्षा आहे. शहाण्याकरिता शब्द पुरेसा असतो.

आशीर्वाद,

बापू”

* * *

“जे मोठे लोक आहेत ते जोपर्यंत हिंदुस्तानीचा प्रचार करणार नाहीत तोपर्यंत हिंदुस्तानीचा न्हास अपरिहार्य आहे याबद्दल मला मुळीच संशय नाही. याचा अर्थ आपली संस्कृती मरेल. हे आपले दुर्दैव आहे की आपल्या घरांमध्ये वडील आणि मुलगा, भाऊ आणि बहीण केवळ इंग्रजीत बोलतात. आपल्या मातृभाषेतसुद्धा नाही ! जेव्हा सागरालाच आग लागते तेव्हा ती कोण विझवू शकेल?

* * *

इतके लिहवून घेतल्यानंतर अ. भा. काँ. कार्यकारिणीचा ठराव वाचला. तो वाचता वाचता बापूजींचा डोळा लागला. अल्पसंख्याकांचे रक्षण करण्यासंबंधात या सरकारचे धोरण कोणते राहील यासंबंधात ठरावात विशेषेकरून विवेचन करण्यात आले होते. त्यात बापूजींनी थोडीशी सुधारणा केली. बापूजींचे मत होते की आपण जर चूक केली असेल तर आपण ती कबूल पाहिजे. याची जाणीव करून देण्याकरिता त्यांनी लिहायला लावले की,

“काँग्रेसने ज्या प्रकारच्या लढ्याची सुरुवात करून जशा स्वातंत्र्याची कल्पना केली होती तशा स्वातंत्र्याचे दर्शन तर तिला त्यामुळे झालेच नाही. उलट त्यामुळे देशावर फार मोठे संकट कोसळले आहे. देशाची फाळणी झाल्यामुळे हजारोच नाही तर लाखो निर्दोष लहान लहान मुले, स्त्रिया निराधार झाले आहेत. हे देशाचे दुर्दैव आहे. आणि ‘सत्याग्रह’ या शब्दाला हा फार मोठा कलंक लागला आहे. देशबांधवांच्या या अमानुष वर्तनामुळे अ. भा. काँ. कार्यकारिणीला सखोल खेद होतो. सर्वांना सन्मती द्यावी हीच ईश्वराला प्रार्थना.”

“असे असले तरी काँग्रेस कोणत्याही प्रकारचा जातिभेद वा संप्रदायभेद मानत नाही हेच काँग्रेसचे स्पष्ट धोरण आहे. काँग्रेसने देशाच्या फाळणीचा स्वीकार केल्यानंतरच देशाची फाळणी झाली ही गोष्ट खरी आहे. परंतु याचा अर्थ असा नाही की या दोन्ही देशांनी परस्परांबद्दल शत्रुत्वाची भावना ठेवली पाहिजे आणि एकमेकांशी त्यानुसार वर्तन केले पाहिजे. काँग्रेस एक अतुलनीय राष्ट्रीय संस्था आहे. प्रत्येकाकरिता तिचे दार उघडे आहे. आणि अल्पसंख्याकांचे रक्षण होईल हे पाहणे त्यांचे कर्तव्य आहे, धर्म आहे.”

७.३० वाजता बापूजींना जाग आली. फिरायला गेले. फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी होते. या ठरावासंबंधी चर्चा करतानासुद्धा त्यांना म्हणाले,

“असे वाटते की आपण आता भित्रे झालो आहो, अथवा आता आपण असे समजू लागलो असू की चला, आता स्वराज्य तर मिळाले आहे, आता स्वस्थ चित्ताने आराम करू या. आपण जर असे समजू तर आपण महाचूक करू आणि भविष्यकालीन प्रजेला फार मोठ्या संकटात टाकू. आपण सर्व आता म्हातारे झाले आहो हे याचे कारण आहे. अखेरीस माणसाचे आयुष्य शंभर वर्ष असते असे आपण समजतो ते पण कशाकरिता? सुरुवातील पाच वर्ष जीवापाड मेहनत करून जर आपण सावध राहिलो नाही तर ३० वर्षांपासून जी सत्याग्रहाची लढाई लढत होतो तिच्यावर पाणी फिरेल. आतापर्यंत जनतेजवळ लढण्याकरिता केवळ एक उद्दिष्ट होते, परंतु आपल्याला जनतेकरिता किती तरी . . . आणि देशाला समृद्ध करायची जबाबदारी आपल्यावर शिरावर येऊन पडली आहे. जर असे केले नाही तर ही जनता परस्परांशी झगडेल आणि स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग . . . करतील. याचा तुम्ही सर्व विचार करा. आपल्या कुतुबमिनारचे मिनार सरळ खाली कोसळायची वेळ आली नाही तर ईश्वरी कृपाच समजायची.”

आणि काँग्रेसची पूर्णाहुती करण्यासंबंधीसुद्धा त्यांच्यात चांगली चर्चा झाली.

बापूजी फिरल्यानंतर त्यांचे पाय धुतले, मालीश सुरू असताना बंगाली पाठ केला. जुनागढमध्ये जो हस्तक्षेप करण्यात आला त्याची बापूजी अजूनही काळजी करत होते. काश्मीरचा प्रश्न दिवसेंदिवस उग्र होत चालला आहे.

आंधोळीच्या वेळी बापूजी मला म्हणाले, “तुला मी जुनागढला पाठवले तर तू जाशील?” मी नाही म्हणाले. लढायचे असले तर जाईन, परंतु संदेशवाहक म्हणून नाही. बाकी श्यामळदासकाका आहेत ना? ते हजर आहेत ना ! त्याच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवू शकत नाही. परंतु तुझा ढेबर, बळवंतराय वगैरेंबरोबर चांगला परिचय आणि संपर्क आहे. यामुळे तुला विचारतो आहे. परंतु तुझी इच्छा नसेल तर नाही. मी म्हणाले, “इच्छा-अनिच्छेचा विशेष प्रश्न नाही. परंतु या कारणाने मी काठेवाडमध्येच अडकले आणि असे केल्यामुळे मला तुमच्यापासून दूर राहावे लागणे मला मान्य नाही ही मुद्द्याची गोष्ट आहे. जिथे तुम्ही तिथे मी हे माझे सूत्र आहे.” मी स्पष्टपणे माझी भूमिका मांडली हे बापूजींना फार आवडले. मला म्हणाले, “तुझ्यात स्पष्टपणे सांगायचे धैर्य झाले याचा मला फार आनंद होतो.”

मृदुलाबहेन आल्या. त्यांनी पंजाबची करुण कहाणी सांगितली. अडीच ते पाच कार्यकरिणी चालली. यामुळे आज मी बापूजींबरोबर फार कमी राहिले. यामुळे कोणकोण भेटायला आले याची मी पूर्ण नोंद करू शकले नाही. आजच्या कार्यकारिणीत मुसलमानांना परत वसवण्यासंबंधी चर्चा झाली.

वातावरण खूप गरम झाले होते. प्रार्थनेपर्यंत ही चर्चा संपली नव्हती. परंतु कार्यकारिणीची सभा सुरूच राहिली.

आज ‘और नहीं कछु कामके’ हे भजन गाईले. यामुळे या भजनानेच बापूजींनी सुरुवात केली -

“इथे जे भजन गाईले जात असते त्याची पूर्वतयारी करण्यात येत नसते. पोरींच्या मनात येते ते भजन त्या गातात. आजचे भजन ऐतिहासिक आहे. १९४२मध्ये महादेवभाई, सरोजिनी नायडू, मीराबहेन, कस्तुरबा आणि मी तुरुगात होतो. तिथे मी २१ दिवसांचा उपवास केला. मी हे भजन एकदाच ऐकले आणि ते माझ्या हृदयावर कोरले गेले. परंतु मला शब्द आठवत नव्हते. या भजनाचा भावार्थ असा आहे की सर्व काही रामाच्याच आधारावर आहे. त्याच्या आधाराशिवाय आपण काहीही करू शकत नाही. आणि हे भजन मला आश्रमातील मुलींनी ऐकवले होते. ज्या दिवशी हे भजन आले त्याच दिवशी माझी प्रकृती भयानक बिघडली होती. आणि मी जाण्यातच होतो. परंतु रामाच्या या आधारावर मी टिकलो.

“रामनाम सर्वोपरी आहे असे या भजनात सांगण्यात आले आहे. विशेषेकरून आज या कारणाकरिताच मला ही गोष्ट आठवली. उद्या इथे अ. भा. काँ. महासमितीची सभा होणार आहे. आणि या सभेत भाग घेणाऱ्या सर्व सदस्यांना माझी विनंती आहे की तुम्हांला जो काही विचारविनिमय करायचा असेल तो हृदयात रामाची स्थापना करून करा. मी असे म्हणतो कारण ही सभा काँग्रेसींची आहे आणि काँग्रेसींच्या हृदयात रामाचे वास्तव्य आहे, सैतानाचे नाही अशी माझी मान्यता आहे.

“आज इथे कार्यकारिणीची सभा झाली होती. तिथे मी पूर्ण तीन तास घालवले. या चर्चेतील मुख्य गोष्ट शीख, हिंदू आणि मुसलमानांना, जर त्यांची इच्छा असेल तर, त्यांच्यात्यांच्या घरी पूर्ण सन्मानाने परत पाठवणे होता. परंतु वातावरण बिघडवण्याला सुरुवात पाकिस्तानमध्येच झाली आहे असे काही सदस्य म्हणाले. कोणी सुरुवात केली याचा शोध घेण्याचे काम आपले नसायला पाहिजे. वाईट कामाची नक्कल करणे आपल्याला शोभत नाही. परंतु भारतीय संघराज्यात अल्पसंख्याकांची पूर्ण काळजी घेतली जाईल ही कार्यकारिणीची एक गोष्ट जाहीर

करायलाच पाहिजे. आणि त्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे केली जाईल. यामुळे माझी खात्री आहे की पाकिस्तान सरकारला पूर्ण सन्मानासह हिंदूंना आणि शिखांना परत बोलवावेच लागेल. आणि तुम्हा सर्वानासुद्धा मी सांगू इच्छितो की तुमच्या हृदयात जर रावणाऐवजी रामाची स्थापना झालेली असेल आणि आज जो मूर्खपणा सर्वत्र व्याप्त आहे तो सोडून मुसलमानाचे एखादे लहानसे मूल काळोख्या रात्रीसुद्धा न घाबरता जाऊ शकेल असे सात्विक वातावरण तुम्ही तयार केले पाहिजे. आणि इथून जे मुसलमान घाबरून गेले आहेत ते सर्व स्वतःहोऊन परततील. असे झाले तर आपोआपच हिंदूंचा आणि शिखांचा पाकिस्तानमध्ये जाण्याचा मार्ग मोकळा होईल. माझ्या हृदयातील हे उद्गार तुमच्या आणि तुमच्या माध्यमातून महासमितीच्या सदस्यांच्या कानावर पडले तर फार चांगले होईल. माझे तर हे अरण्यरुदन आहे. ईश्वर सर्वाना सन्मती देवो हीच प्रार्थना.”

आजच्या प्रवचनात बापूजींच्या आवाजात खूपच कारुण्य होते. प्रार्थनेनंतरही कार्यकारिणीची सभा सुरू असल्यामुळे बापूजी तिच्यात बसले. मी थोडा वेळ गोपूबरोबर खेळले. बापूजींना प्रणाम केल्याशिवाय जाण्याकरिता गोपू काचकूच करत होता. शेवटी मी हिंमत करून दार उघडून दिले. धावत धावत जाऊन त्याने बापूजींच्या मांडीवर डोके ठेवले आणि त्यांना प्रणाम करू लागला. संपूर्ण कार्यकारिणी खळखळून हसली. आपण काही चूक तर केली नाही ना असे या तीन वर्षांच्या पोराला वाटले. तो लाजला. परंतु बापूजींनी त्याला उचलले. मग पंडितजींनी त्याला खूप खेळवले. अशा प्रकारे त्या खोलीतील गरमागरम वातावरणाचा सर्वांच्या डोक्यावरील तणाव या लहानशा गोपूने दहा मिनिटाकरिता का होईना दूर केला.

८.३० वाजता सर्व गेले. बापूजी फिरायला निघाले. मी मीराबहेनच्या सेवेकरिता थांबले. काश्मीरचे डॉ. किचलू आले. त्यांच्यानंतर राष्ट्रवादी मुसलमान

आले. बापूजींनी मजकूर सांगून प्रवचन लिहवून घेतले. तेवढ्यात सुधीरदा आले. त्यानंतर सुन्हावर्दीसाहेब आले. मला तर इतकी झोप येत हाती की मी शहीदसाहेबांना म्हणाले, “तुम्हांला बापूंची कीव येत नसेल तर वेगळी गोष्ट आहे. परंतु माझ्यासारख्या लहानशा पोरीचीही तुम्हाला कीव वाटत नाही. देवाने तुम्हाला हे कसे हृदय दिले आहे? ...” ते हसले. मी इतके सगळे म्हणूनही त्यांना चीड आली नाही. आणि बापूजींनाही त्यांनी हे सांगितले. बापूजी म्हणाले, “गोष्ट तर खरी आहे. मी ७० वर्षांच्या पलीकडे आलेलो असल्यामुळे आता गेलो तरी हरकत नाही. परंतु ही तर अजून १७-१८ वर्षांची बालिकाच आहे ना? यामुळे हिच्यावर दयाकरून आपण दोघेही आज गोष्टी करत बसणार नाही.” असे म्हणून बापूजींनी त्यांना लगेच निरोप दिला. सामान्यपणे गोष्टींची लांबण लावून ते बापूजींना जागवत असतात. आणि अजून बापूजींना प्रवचन लिहून काढायचे होते आणि ते वृत्तपत्रांना द्यायचे होते. बापूजीसुद्धा खुश झाले.

१० वाजता व्यायाम करून बापूजी अंथरुणावर पडले. खूप विचारमग्न आहेत. सर्वच बोलत असायचे एक आणि करायचे काही वेगळेच. यामुळे महासमितीत बापूजींना किंचितही रस असेल असे वाटत नव्हते. शिवाय शनिवार रविवार ‘हरिजन’च्या लेखनाकरिता असल्यामुळे माझेसुद्धा सर्व काम राहून गेले होते. ११ वाजले आहेत आणि आता झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

15 नोव्हेंबर 1947

ठरलेल्या वेळी प्रार्थना. प्रार्थनेत मी आणि भाईसाहेबच होतो. बापूजींना हे आवडत नसायचे. पण बापूजींचे म्हणणे होते की “मी जे काही म्हणतो ते सर्व केलेच

पाहिजे असे नाही. माणूस आपल्या इच्छेप्रमाणे आणि शक्तीप्रमाणे चालेल तरच तो या जगाचा आनंद घेऊ शकेल, आणि जगाला आनंद देऊ शकेल. . . . उठत नसेल आणि प्रार्थनेकरिता येण्याची वारंवार सूचना द्यावी लागत असेल तर त्याला काय अर्थ आहे?”

मग थोडे लिहिले,

“मी पाहतो की आजकाल ईश्वर मला खूप जागृत ठेवतो. याकरिता मी किती कृतज्ञ आहे! अनेकदा विचार येतो की वर्षांपूर्वी मी किती आंधळा होतो वा ईश्वराने मला जाणूनबुजून आंधळा करून ठेवले होते? हे वाक्य लिहीत असताना मला सूक्ष्मपणे वाटते की मी स्वतःला दोषी समजत नाही. यामुळे वाक्याचा पहिला भागच बरोबर आहे. तुम्ही तर वेदशास्त्रांचा अभ्यास केला आहे. “यामुळे मला काय म्हणायचे आहे ते तुम्हांला कळले असेल.

“नुकताच एक घटना घडली. माझ्याबरोबर दोन तरुण मुली होत्या. त्या जवळपास एकाच वयाच्या होत्या परंतु त्यांचे शिक्षण सारखे नव्हते. त्यांच्यातील एकीबद्दल तर सांगता येऊ शकते की ती लहानपणापासूनच माझ्याजवळ आगाखान महालापासूनच वाढली होती. ती माझी नात आहे. दुसरीसुद्धा . . . जवळच्या नात्यातील आहे. नोआखालीत मी चि. मनूची पारख अनेक प्रसंगातून केली आहे. मनू . . . तिच्यापेक्षा एका वर्षांनी लहान आहे. मनू एव्हाना बऱ्याच गोष्टी शिकली आहे असे म्हणता येईल. परंतु ...च्या मनावर मी प्रार्थनेचे महत्त्वसुद्धा ठसवू शकलो नाही. तिला बळजबरीने जागे करण्याचा प्रयत्न करायचा अथवा माझ्या इच्छेप्रमाणे वा पसंतीनुसार चालायला भाग पाडण्याऐवजी ती जशी आहे तशाच स्वरूपात तिचा स्वीकार करणे चांगले होईल. यामुळे मी मोठ्या प्रेमाने तिच्याकडे लक्ष देतो. परंतु माझा आत्मा जागृत आहे की झोपलेला हे मी माझ्या आत्म्यात डोकावून पाहिले

पाहिजे. तुम्ही कालचे माझे भाषण पाहिले असेल. त्याचा काही प्रभाव पडेल असे मला वाटत नाही. जेव्हा ... सारख्या मुलीच्या लक्षात प्रार्थनेचे महत्त्व येत नाही तर मी जे म्हणतो त्याचे महत्त्व लोकांच्या कसे लक्षात येईल? ईश्वराची इच्छा असेल त्याप्रमाणे तो करील. माझी श्रद्धा दिवसेंदिवस वाढते आहे हे शुभचिन्ह आहे असे मी समजतो. तुम्ही तुमच्या प्रकृतीची चांगल्या प्रकारे काळजी घेत असाल अशी आशा आहे. तुम्हांला अजूनही बरेच कार्य करायचे आहे. आणि तुम्ही १५० वर्षे जगण्याची आकांक्षा ठेवली पाहिजे. निसर्गोपचाराचा विकास कसा सुरू आहे? मी इथे करायला वा मरायला पाहिजे. मधला कोणताही मार्ग नाही.

“सर्वाना आशीर्वाद.

बापूचे आशीर्वाद”

* * *

आजची थंडी तर खूप त्रासदायक आहे. बापूजींचे हातपाय थंडगार पडले आहेत. यामुळे त्यांनी स्वतः फारसा लिहिले नाही, लिहवून घेतले. ... ला -

“मी अधीर होईन तर मला सत्याचे दर्शन होणार नाही. संसाराच्या दृष्टीने मी अहंकाररहित असलो तरी त्याला काही किंमत नाही. हे खोटे असल्यामुळेच मला संपूर्ण अहिंसेचे दर्शन होऊ राहिलेले नाही. हेच सत्य आहे. असे असल्यामुळे अखेरीस माणसाचा अहिंसेच्या यशासंबंधीच्या विचारांवरील विश्वासच उडून जातो. जिथे अहिंसा आहे तिथे अहिंसा असफल होणे असंभव आहे. असे असूनही जेव्हा ही असफलता दिसते तेव्हा ही अहिंसा नाही असेच म्हणणे भाग पडते. सफलता आणि असफलता हा वेगळा विषय आहे, माझ्यात अहंकार, अधीरपणा वगैरे जे दोष आहेत

ते मला दिसत नसतात. त्यांचा खरा साक्षीदार तर ईश्वर आहे. हिंदूंना जास्तच आधार आहे हा आभाससुद्धा व्हायला नको.”

* * *

“जितका जितका मी आत शोध घेतो तितका तितका ईश्वर माझ्याबरोबर असल्याचे मला जाणवते. त्याला दोन हात आणि दोन पाय नाहीत. माझा ईश्वर निराकार आणि निर्दोष आहे आणि तोच मला शक्ती देत असतो. आजकाल कार्यकारिणीची सभा सुरू आहे आणि मी त्यांच्याशी स्पष्टपणे बोलत आहे. आपण जर भित्रे होऊ लागलो तर आपला नाश होईल, म्हणजे काँग्रेस मरेल. याबद्दल मला शंका नाही.”

* * *

“... मी मान्य केले पाहिजे की ... त्या दोघांमध्ये मतभेद आहेत. केवळ मतभेद असतील तर कोणीही आक्षेप घेऊ शकत नाही. परंतु त्यामुळे वैयक्तिक संबंधात तणाव निर्माण होणे ही वाईट गोष्ट आहे. त्यांना मी हे समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत आहे. मी जे सागेन त्याचा काही उपयोग होईलच असे नाही. आणि मला हे सर्व माहीत असले तरी दिल्लीत मी करायला वा मरायला पाहिजे.”

* * *

इतके लिहवून घेऊन बापूजी फिरण्याकरिता उठले. फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी आले. शहीदसाहेबसुद्धा होते. काल रात्री शहीदसाहेबांबरोबर बापूजी गोष्टी करू शकले नव्हते. यामुळे आज त्यांनी त्यांच्याबरोबरच गोष्टी केल्या. येथील मुसलमानांना भेटण्याची सुचनाही त्यांनी केली. असे असले तरी बापूजी म्हणाले, “येथील मुसलमानांजवळ जर शस्त्र असतील तर त्यांची समजूत घालून ते परत घेणे तुमचे कर्तव्य आहे. हिंदुस्थानमधील आपले स्थान त्यांना जर टिकवून ठेवायचे असेल तर त्यांनी शांततेचे जतन केले पाहिजे.

आणि त्यांनी वर्तमानपत्रांमधून एक निवेदनसुद्धा काढायला पाहिजे. याशिवाय मी तुम्हाला सुचवू इच्छितो की तुम्ही पाकिस्तान आणि हिंदुस्थानाकडे एक तटस्थ व्यक्तीप्रमाणे दृष्टी ठेवून तुमच्या दृष्टीला जे काही येईल त्याची माहिती द्याल तर वर्तमानपत्रांमधून ज्या सपशेल खोट्या अफवा पसरवल्या जातात त्याऐवजी जनतेला खऱ्या गोष्टी कळतील.”

फिरून आल्यानंतर मालीश, आंधोळ वगैरे नित्यकर्म. आंधोळ करताना बापूजींचा डोळा लागला होता. आज त्यांना खूप थकवा आहे. ३० मिनिट झोपसुद्धा घेतली. परंतु कार्यकारिणीची सभा होणार होती. पंडितजी सगळ्यात आधी येऊन पोहोचले होते. यामुळे मी बापूजींना उठवले. बापूजी म्हणाले, “माझे काय हाल सुरू आहेत ते तू पाहतेस ना? आता काय होईल ते रामजीलाच माहीत. इतका काही थकवा आहे की अर्धा तास घोडे विकून जरी झोपलो होतो तरी झोपलो होतो असे जाणवतच नाही. उठवले हे चांगले केले. आणि इतकी झोप घेतल्यामुळे मलासुद्धा आता बरे वाटते आहे.”

९ ते १२ कार्यकारिणीची सभा चालली. त्यानंतर १२ ते १२.३० कृपलानीजींशी चर्चा केली. बापूजींचा सल्ला मान्य करून अखेरीस त्यांनी राजीनामा द्यायचे पूर्णपणे कबूल केले. त्यांच्यानंतर राजाजी आले.

राजाजी आल्यानंतर बापूजींनी त्यांना सर्वात आधी इडली कशी वाटली असेच विचारले. राजाजी म्हणाले, “फार चांगली बनवली आहे. पण इडलीबरोबर तर खमंग चटणी खाण्यातच मजा आहे. आणि तुम्ही जर ती खाणार असाल तर मी करून देतो. खूप हसू पिकले. त्यांच्याबरोबर बापूजींनी इतरही अनेक गोष्टी केल्या. काँग्रेसमध्ये चोहोकडून सडण वाढत चालली आहे. कार्यकारिणीच्या सदस्यांचे मन साफ नाही, वगैरे. १.१५ला राजाजी गेले. १.३० वाजता लीलावतीबहेनला घेऊन मी दवाखान्यात गेले. २ वाजता परत आले.

३.४५ वाजता बापूजी अ. भा. काँग्रेसच्या सभेकरिता गेले. ५.३० ला परत आले. आमच्याजवळ पास नसल्यामुळे आम्हांला घेऊन गेले नव्हते.” परंतु दूध घेत असताना मी बापूजींना विचारले तर म्हणाले, “इथून जाताना मी काहीही तयारी करून गेलो नव्हतो. मला बोलावे लागेल असेसुद्धा मला वाटत नव्हते. असे असूनही एक तास बोललो. मनात जे भरले होते तेच रिकामे केले. विशेषतः नियंत्रणे उठवण्यासंबंधी बोललो. आणि माझी तर खात्री पटली आहे की अशा प्रकारे ठिगळ ठिगळ झाल्याने काँग्रेस जराजर्जर झाली आहे. असे असतानाही त्यात जे चांगल्या अवस्थेत आहेत ते जर विखुरले नाही तर वातावरणात बरीच सुधारणा होईल. परंतु ही गोष्ट कोणाच्याही गळी उतरवू शकलो नाही.”

जेवणात दूध, भाजी आणि सफरचंद घेतले. नंतर प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनेत बापूजी म्हणाले,

“आज मी अ. भा. काँग्रेस महासभेच्या बैठकीकरिता गेलो होतो. तिथे मी काय म्हणालो हे कळण्याकरिता तुम्हांला खूप वाट पाहावी लागेल. परंतु मी तिथे नवीन काहीही म्हणालो नाही. जे मी तुम्हांला इथे दररोज सांगत असतो तेच तिथेही सांगितले. मला ‘राष्ट्रपिता’ म्हणून संबोधण्यात येते कारण १९१५ साली मी दक्षिण आफ्रिकेतून परतलो केव्हापासून काँग्रेसच्या घडणीत माझा फार मोठा भाग होता. यामुळे त्या काळी काँग्रेसवर माझा प्रभाव होता. परंतु आज असा दावा करण्याच्या परिस्थितीत मी नाही. परंतु याचा अर्थ असा नाही की माझा प्रभाव कमी झाला म्हणून मी हाय हाय करून राहिलो आहे, आणि लोकांवर मला काही तरी बळजबरीने लादायचे आहे. मला शक्य होईल तितकी निःस्वार्थ सेवा मी करीन आणि फळ ईश्वराच्या हाती सोपवीन. परंतु मी तर जनतेला इतकेच सांगण्याकरिता धडपडतो आहे की तुम्ही ईश्वरसाक्षीने तुमचे कर्तव्य पार पाडा. ईश्वराच्या इच्छेशिवाय या जगात गवताचे पानसुद्धा हलू शकत नाही. माणसाने संपूर्ण

जबाबदारीने आपले कर्तव्य समजून घेऊन ते पार पाडले पाहिजे. अशाच प्रकारे महासमितीच्या बैठकीत मी कर्तव्य समजून गेलो होतो. आणि सदस्यांची परवानगी घेऊन मला जे खरे वाटते, माझा अंतरात्मा मला जे सांगतो ते मी सांगितले.

“आज तर प्रामुख्याने माझ्या मनात एकच गोष्ट आहे - ऐक्याची आणि नियंत्रणे बंद करण्याची. माझी मान्यता आहे की नियंत्रणे ठेवून राजकारभार करणारे पुढारी प्रजेप्रती अपराध करत आहेत. इंग्रजांच्या काळात युद्ध सुरू असताना कदाचित नियंत्रणांची आवश्यकता असूही शकेल. आणि जिथे लष्करी शासन असते तिथेही ही पद्धत योग्य असू शकेल. परंतु भारतात नियंत्रित दराच्या दुकानांची मुळीच आवश्यकता नाही याबद्दल माझ्या मनात तर शंकेचा लवलेशही नाही. मी संपूर्ण देशात फिरलेलो असल्यामुळे, जनतेत राहिलेलो असल्यामुळे, खेडूत असल्यामुळे आणि स्वतःच अनेक काम करणारा मजूर असल्यामुळे आणि इतक्या वर्षांच्या अनुभवाच्या आधारे आपल्या देशात अन्नधान्याची किंचितसुद्धा कमतरता आहे हे मान्य करण्याची माझी तयारी नाही. ज्या लोकांचा नियंत्रणे रद्द करण्याला विरोध आहे त्यांचा विरोध वैयक्तिक स्वार्थामुळे वा अनुभव नसल्यामुळे आहे असे मी समजतो. आपल्या देशात मुबलक कापूस पिकतो. पावसाळा चांगला आहे. भरपूर धान्य पिकते. चरखा आणि हातमाग चालवण्याकरिता आपल्याकडे बेकार हात पडलेले आहेत. आणि मिलो तर आहेच. आता स्वराज्य आल्यानंतर आपल्या शेतीप्रधान देशात अन्नधान्य आणि कापड यावर नियंत्रणे ठेवणे मला पटत नाही. पेट्रोल आणि साखर यांच्यावरसुद्धा का नियंत्रण आहे हे मी समजू शकत नाही. नियंत्रणांमुळे आपल्यामध्ये असत्य, पाप, चोरी वगैरे अवगुण जसे मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत तसेच आळस आणि परावलंबित्वही वाढले आहे. मी तुमचा आवाज तुमच्यातर्फे महासमितीच्या सदस्यांपर्यंत पोहोचवण्याची परवानगी मागतो आणि

विनंतीपूर्वक सांगतो की या गोष्टींमुळे राष्ट्राची हानी करत असल्यामुळे या लवकरात लवकर काढण्याकरिता लोकमत तयार तयार झाले पाहिजे.”

दादा धर्माधिकारीजी आले. पट्टणीसाहेबसुद्धा आले होते. पट्टणीसाहेब तर जेवणापुरतेच आले होते. नंतर सुधीरदा, पंडितजी असे एकानंतर एक येत होते. १०.४५ होऊन गेले. बापूजी अंथरुणावर पडले तेव्हा ११ वाजले. देवदासकाका आणि काकी हे दोघेही आले होते. काँग्रेसचा नवीन प्रमुख कोण होईल यासंबंधी चर्चा सुरू होती. बापूजी काकांना म्हणाले, “तुझ्या लक्षात कोणी आहे?” काका म्हणाले, “तुम्हाला माहीत असायला पाहिजे!” विनोदात बापूजी म्हणाले, “मुलगा बापाचीच शिफारस करणार ना?” सर्व हसू लागले. बापू म्हणाले, “मी झालो तर लोकांना जड जाईल. कृपलानींना का प्रतिष्ठा नाही? कोणाचीही मंत्रिमंडळातून निघण्याची इच्छा नाही. काँग्रेसची यंत्रणा सर्व प्रकारे सडू लागली आहे. आज मी एक तास बोललो. अगदी शांतता होती. व्यवस्था चांगली होती. दर वेळी तर कार्यकारिणीच्या सदस्यांचे नातेवाईक आणि जवळचे लोक परवाना नसतानाही येऊन जात असतात. या वेळी मी या संबंधात विशेष सूचना केली होती. कोणीही बाहेरचा नव्हता हे मला खूप आवडले.” बापूजींचे पाय चेपले. मीराबहेनची सेवा केली आणि मग ही दैनंदिनी लिहिली.बाराचे टोले वाजत आहेत आणि मीसुद्धा झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१६ नोव्हेंबर १९४७

ठरलेल्या वेळी प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर अ. भारतीय काँग्रेस महसमितीच्या सभेचा जो अहवाल आला होता तो पाहण्यात वेळ गेला. ठरावात किती तरी सुधारणा केल्या. बापूजींच्या भाषणाचा इंग्रजीतील अनुवाद त्यांनी स्वतःच केला.

एका ओळखीच्या बंधूने बापूजींना उपदेश करत लिहिले की तुम्ही हिंदूंचे शत्रू झाला आहा आणि वैष्णव कुळाला तुम्ही बट्टा लावत आहा. . . . त्याचे सुंदर उत्तर देताना बापूजींनी लिहिले,

“मी तुमचा उपदेश वाचला. नरसी मेहता हरिजनांमध्ये जे भजन म्हणत होते आता तेच भजन तुमच्या देवळात म्हणण्यात येतात हे खरे नाही काय? यामुळे बराचसा सल्ला साबणाप्रमाणे असतो. साबणापासून फेस तर मिळतो परंतु केवळ त्या फेसाने मळ धुऊन निघत नाही. कपडे तेव्हाच स्वच्छ होतात जेव्हा आपण ते हाताने घासल्यानंतर त्यातील मळ मोकळा होतो. याचप्रमाणे तुम्हांला माझ्या कामाचे स्वरूप समजावून घ्यायचे असेल तर खोलात जाऊन त्याचा विचार करा. नाही तर हे सर्व वाळलेल्या भोपळ्यातील बियांप्रमाणे असेल.”

* * *

दुसऱ्या एका पत्रात -

“सध्या इथे महासमितीची सभा सुरू आहे आणि मला श्वास घेण्याचीही फुरसत नाही. परंतु मी जरी लिहीत नसलो तरी तू मला लिहीत राहणे तुझे कर्तव्य आहे. ते काहीही असले तरी तुझे पहिले कर्तव्य विश्रांती घेणे आणि प्रकृती दुरुस्त करणे आहे. तुझा जर आता निसर्गोपचारावरील विश्वास उडाला असेल तर मुंबईतील एखाद्या चांगल्या डॉक्टरचा सल्ला घे. ते जर शस्त्रक्रिया सुचवत असतील तर ती करून घे. तुला माझ्याकडून काही मदत हवी असेल तर मला लिही.

“होय तू म्हणतोस ते खरे आहे. राजकीय वातावरण गढूळ झाले आहे. परंतु जोपर्यंत तू पूर्णपणे बरा होत नाही तोपर्यंत याची काळजी करण्याची तुला मनाई आहे. आणि काँग्रेसमध्ये जर सडण पसरली असेल तर ती मरेल याबद्दल मला

मुळीच संशय नाही. सडलेल्या गोष्टी जगात फार काळ टिकत नाहीत. सडलेली वस्तू जर एखाद्या ठिकाणी ठेवली तर तिचा घाण वास मारतो. तुला हे माहीत असेल अशी आशा आहे. यामुळे “चिंता करून काहीही होणार नाही” या गुरुदेवांच्या मंत्राचा जप कर आणि दुरुस्त हो.

बापूचे आशीर्वाद”

* * *

“माणसाने आपली चूक कबूल केलीच पाहिजे. जो आपली चूक कबूल करतो त्याची जीवनात प्रगती होते. आपण किती दिवस बंडखोर राहणार आहो? मला वाटते की तू राजीनामा दिला पाहिजे. आपल्या चुका कबूल करणारा वाईट माणूस मला आवडेल परंतु आपल्या चुकांकडे न पाहणारा चांगला माणूस मला आवडणार नाही. आपल्याला इतरांचे दोष पाहण्याचा अधिकार नाही. आपल्यापैकी कोणीही परिपूर्ण स्थितप्रज्ञ नाही.

मो. क. गांधी”

* * *

यानंतर एक पत्र व्हाईसरायना लिहिले आणि मग बापूजी थोडा वेळ झोपले. ७.१० वाजता उठले. फिरण्याकरिता उठले. फिरायच्या वेळी सुन्हावर्दीसाहेब होते. त्यांना कराचीला पाठवण्याची बापूजींची इच्छा आहे. मालीश, आंधोळ यथाक्रम ठराविक वेळी चालले. मालीश सुरू असताना बंगाली पाठ केला. ९ ते ११ कार्यकारिणीची सभा चालली. त्यानंतर मृदुलाबहेन आल्या. . . . त्या म्हणाल्या की काँग्रेस महासमितीत जो ठराव मंजूर करण्यात आला तो केवळ तुमच्या सांगण्यावरून आणि तुम्हाला खुश करण्याकरिता मंजूर करण्यात आला. यामुळे तो मंजूर न झाल्यासारखाच आहे. बापूजी म्हणाले, “मला माहीत

आहे की आजकाल मी अनेक बाबतीत बेकार झालो आहे. मी पुष्कळ गेष्टी विसरतो. आपण आपल्या शक्तिनुसार सत्याच्या मार्गावरूनच चालायला पाहिजे. आता मला वाटते की माझे सहकारी माझ्यावर जर नाराज झालेले असतील तर माझे दिवस भरले आहेत असेच समजायला पाहिजे. ठीक आहे, रामजीला जसे करायचे असेल तसे करील. आपला पाय खड्ड्यात पडणार नाही इतकेच आपण लक्षात ठेवायचे आहे.” बापूजी खूप व्यथित आहेत. २ वाजता आम्ही देवदासकाकाकडे गेलो, परंतु ते सर्व राजाजींकडे राजभवनात गेलेले होते. ३ ते ३.४५ मौन घेऊन बापूजींनी ‘हरिजन’करिता लेखन करायला सुरुवात केली. ५ वाजता रामपूरचे लोक बापूजींना भेटायला आले. रामपूर रियासत भारतात सामील झालेली नवीन रियासत आहे. ही रियासत भारतात सामील झाली परंतु भारतीय आमचा संशय घेतात अशी त्यांनी तक्रार केली आहे. बापूजींनी त्यांना आश्वासित केले आणि त्याचबरोबर त्यांना सांगितले की “तुम्ही इथे हिंदूंची अंतःकरणापासून सेवा केली पाहिजे. भारतातील रहिवासी व्हायचे असेल तर भारताची प्रामाणिकपणे सेवा केली पाहिजे. तुम्ही जर असे करणार नाही तर तुमचे इथे जगणे कठीण होईल हेसुद्धा येथील वास्तव आहे.”

आजच्या प्रार्थनासभेत बापूजी म्हणाले,

“आजचे भजन आश्रमभजनावलीत नाही. ‘साधन करना चाही रे मनवा’ या भजनात कवी म्हणतात की माणूस जे काही करतो ते एक तर ईश्वराच्या प्राप्तीकरिता करतो वा ईश्वराच्या शोधात रममाण होऊन आपला संपूर्ण पुरुषार्थ त्याला समर्पित करण्याकरिता तो असे करतो. माणसाने बांधलेल्या या सर्व देवस्थानातच वा आपण ज्या पवित्र ठिकाणांच्या तीर्थयात्रा करतो केवळ तिथेच ईश्वर आहे आणि इतरत्र ईश्वर नाही असे काही नाही. जपतप जरी केला तरी पण ईश्वरप्राप्ती होणार नाही. परंतु दैवी प्रेम अभिव्यक्त करणे आपण शिकायला पाहिजे.

मीराबाईने आपल्या प्रेमाच्या बळावर ईश्वरप्राप्ती केली होती. ती सर्वत्र, सर्व ठिकाणी प्रेमाची ज्योत झाली होती. ईश्वर या प्रेमाकरिताच भुकेला आहे.

“आज माझ्याकडे रामपूरचे काही बंधू आले होते. त्यांचा राजा मुसलमान आहे. परंतु तेथील सर्व प्रजा मुसलमान आहे असे नाही. पुष्कळ वर्षांपूर्वी मी तिथे अलीबंधूंबरोबर गेलो होतो आणि नबाबसाहेबांनासुद्धा भेटलो होतो. हकीम अजमलखां, डॉ. अनसारी यासारखे राष्ट्रावादी मुसलमान होते. आणि या दिवसातही हिंदू आणि मुसलमान खूप ऐक्यभावनेने तिथे राहत असतात. परंतु गेल्या रविवारी या रियासतीतून आलेल्या काही बांधवांनी मला काही वेगळीच हकिगत सांगितली. त्यांनी मला स्पष्टपणे सांगितले की आमचे राज्य भारतीय संघराज्यात सामील झाले आहे परंतु तिथे मुस्लिम लीगचा फार जास्त प्रभाव आहे. इतकीच अडचण असती तर आम्ही ती सहजपणे सोडवली असती. परंतु समोर हिंदू महासभा आहे. त्यांना राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे लोक मदत करताहेत, आणि या दोघांचीही महत्वाकांक्षा भारतीय संघराज्यातून मुसलमानांना काढून टाकण्याची आहे.

“आणि याचबरोबर या बंधूंनी मला प्रश्नसुद्धा विचारला आहे की यशाची आशा ठेवून काँग्रेसचे तत्त्व दृष्टिसमोर ठेवून आम्ही सत्याग्रह करू शकतो काय? महासमितीने काँग्रेसच्या सिद्धांतांवर कायम राहण्याचे निश्चित केले आहे. आणि सर्व जातिजमातींना समान हक्क असतील. ही संस्था देशाच्या राजकारणात भाग घेणाऱ्या अनेक संस्थांपेक्षा अधिक अनुभवी संस्था आहे आणि हिचा आदर्श प्रजेची सेवा करण्याचाच आहे. महासमितीचे ठराव पाहता आमच्यामध्ये लढण्याचेही धैर्य असून त्या दृष्टीने किती तरी वेळा सल्ला दिला आहे. रामपूरच्या परिस्थितीची मला किंचितही कल्पना नसल्यामुळे मी कोणताही आदेश देऊ शकत नाही. आणि आता

तर ही सर्व माहिती गोळा करून तिचा अभ्यास करायला वेळसुद्धा नाही. परंतु सत्याग्रह या जगातील अतिशय शक्तिशाली शस्त्र आहे यात काही शंका नाही.

“परंतु आजकाल सशस्त्र वा निःशस्त्र प्रतिकारासाठी पावलोपावली सत्याग्रह हाच शब्द वापरण्याची फॅशन पडली आहे. असे करणे हे ‘सत्याग्रह’ शब्दाला लांछन लावणे आहे, आणि समाजाला अशा प्रकारे गैरमार्गाला नेऊन समाजाच्या नैतिक धोरण अधःपतित करणे आहे. भीतीमुळे आपण इतके विसरायला नको की ही जिथेकुठे सत्य आणि अहिंसा असतील तिथेतिथे सदैव ईश्वर हजर असतो. हिंदू महासभेची वा राष्ट्रसेवादलाची कार्यपद्धती पाहता मला काहीही सांगताना दुःख होते. त्यांनी देशाच्या परिस्थितीचा परिपक्व दृष्टीने विचार करावा अशी मी त्यांना विनंती करतो. आणि त्यांचा विचार जर मुसलमानांना मारायचाच असेल तर या दोन्ही संस्था मरतील. मी ही जी तक्रार करतो आहे ती जर खोटी निघाली तर मला समाधानही वाटेल आणि आनंदही होईल. परंतु माझ्याकडे या दोन्ही संस्थानांबद्दल खूप खूप तक्रारी येत असतात.

“याशिवाय आपल्या देशात सांप्रदायिक आगीचे तांडवनृत्य सुरू आहे. परंतु विदेशात राहणाऱ्या आपल्या देशवासीयांच्या हिंमतीचा विचार आपण कधी तरी केला आहे काय? युनोत विजयालक्ष्मी पंडितनी खूप कार्यक्षमतेने, ऐक्यभावनेने, शौर्याने आणि अथक परिश्रमाने हा प्रश्न उपस्थित केला आहे.

“जवाहरलालजींच्या त्या बहीण आहेत आणि जशा त्या शूर आहेत तशाच त्या विद्वानही आहेत. त्यांचे संपूर्ण प्रतिनिधीमंडळसुद्धा चांगले आहे. सर्वांचा एक आवाज आहे. दक्षिण आफ्रिकेत हिंदुस्थानींबद्दल जो रंगभेद पाळण्यात येतो त्यासमोर श्री झफरुल्लासाहेब आणि इस्पहानीसाहेबांनी जे निवेदन काढले आहे

ते वर्तमानपत्रात पाहून मला आनंद झाला. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदुस्थानी काही गरीब नाहीत तसेच ते उपाशीतापाशीही नाहीत. परंतु माणसाचे पोट भरले की सर्व काही संपले असे होत नसते. माणसाजवळ कितीही जरी पैसा असला तरी तो जर स्वाभिमानाने जगू शकत नसेल तर त्याला आत्मसमाधान मिळू शकत नाही. या दोन्ही घटनांवरून मी हा पाठ शिकलो आहे आणि तुम्हांला शिकवण्याची इच्छा आहे की जगात प्रेम ही एक अतुलनीय गोष्ट आहे. प्रेमाने जितके काम होऊ शकते तितके दुसऱ्या कशानेही होऊ शकत नाही. विदेशात हिंदू आणि मुसलमान ज्याप्रमाणे एका आवाजाने आपल्या हक्कासंबंधी बोलतात त्याप्रमाणेच इथेही त्यांचा एक आवाज असता तर किती चांगले झाले असते? चूक तर कोणाकडूनही होऊ शकते, परंतु चूक केल्यानंतर जो माणूस तिच्यात दुरुस्ती करतो तोच खरे जीवन जगत असतो. झालेले विसरून जाऊन सर्वांना माफ करणे जर आपण शिकलो आणि विदेशात राहणाऱ्या आपल्या देशबांधवांबद्दल जर आपण एका आवाजाने बोललो तर गोऱ्यांवर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. यामुळे आपण हा वेडगळपणा सोडून आपली प्रगती कशी होत राहील याचा विचार केला पाहिजे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी मौन घेतले. सरदारदादा आले, ते गेल्यानंतर पंडितजी. दोन वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले. आज तर देवदासकाकांचे संपूर्ण कुटुंब आले आहे. मी पण बापूजींच्या डोक्याला तेल चोळून मीराबहेनच्या सेवेकरिता गेले. दैनंदिनी लिहिली. १०.१५ झाले आहेत. आता झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१७ नोव्हेंबर १९४७

ठरलेल्या वेळी प्रार्थना. आज मौन असल्यामुळे बापूजींनी तर आज स्वतःच लिहिले. आलेला टपाल मी वाचून दाखवत होते. आणि कोही थोडीशी पत्रे वेगळी ठेवण्याकरिता होती. ती मी वेगळीसुद्धा केली.

आज सगळ्यात पहिला लेख नियंत्रणांवर लिहिला (पाहा म. गां. सं. साहित्य, खंड १७, विषय क्रमांक ३०१). नियंत्रणे दूर करण्यामागे आजकाल बापूजी लागले आहेत. एकीकडे बापूजी होते, दुसरीकडे अधिकारी.

... ला बापूजींनी लिहिले,

“हरिजनबंधूमध्ये तुला नियंत्रणावरील माझा नवीन लेख आढळेल. (पाहा नियंत्रण, नोव्हेंबर १७, १९४७) मला मुळीच संशय नाही की नियंत्रण म्हणजे आपल्या मनावरही नियंत्रण असा अर्थ होईल आणि त्यामुळे आपल्याला स्वातंत्र्याची गोड फळे चाखता येणार नाहीत. अनेक लोक (नियंत्रण ठेवण्यासंबंधी) माझ्याजवळ युक्तिवाद करतात, परंतु मी जेव्हा प्रश्न विचारू लागतो तेव्हा ते उत्तर देऊ शकत नाहीत. नियंत्रण रद्द केल्यामुळे जो कर्मचारीवर्ग काढला जाईल त्यांना नोकरी देता आली तर चांगलेच होईल हे मला मान्य आहे. आपल्या स्वार्थापोटी हे लोक जेव्हा सांगतात की भारतातून नियंत्रण काढून टाकले तर भारतात विद्रोह होईल तेव्हा मला हसू येते. परंतु त्याचबरोबर मला ग्लानीही वाटू लागते. विद्रोहाचे मूल्य देऊनही मी नियंत्रण रद्द करीन. माझा नेहमीच हा मार्ग असतो. माझे जीवन तर असेच राहत आले आहे. आगीत हात टाकत टाकत तर इथपर्यंत पोहोचलो आहे. आणि माझी ईश्वरावर अपार श्रद्धा आहे. आपल्यात म्हण नाही काय की “जो दात देतो तो खायलाही देईल?” या म्हणीत सत्याचा अंश आहे. परंतु त्याकरिता पूर्ण प्रयत्नसुद्धा केले पाहिजे.

“तरीही मी कसा तरी गाडा ओढतो आहे. या दिवसात अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकी सुरू आहेत. कामाचा फार जास्त ताण आहे. मला श्वास घेण्याकरितासुद्धा मोठ्या मुश्किलीने वेळ मिळत असतो. पत्रांचा ढीग तयार झाला आहे. मी ठीक आहे. इथे सध्या तरी सर्व काही अनिश्चित आहे. परंतु ईश्वर निश्चितच मार्ग दाखवील. तुम्ही सर्व मजेत असाल अशी आशा आहे.

तुम्हा सर्वांना आशीर्वाद,”

* * *

“अजूनही आपण एकमेकांना इंग्रजीत लिहितो याचे मला फार दुःख होते. आपणा दोघांनाही जर चांगली हिंदी येते तरीही आपण (इंग्रजीत) का लिहितो? अशा लहानलहान गोष्टींकडे जोपर्यंत आपण लक्ष देणार नाही तोपर्यंत आपण स्वतंत्र आहो असे मला वाटणार नाही. मी तुला हे सगळे सांगण्याची आवश्यकता काय? आजकाल मी म्हातारा झालो आहे आणि यामुळे माझी बुद्धी तर भ्रष्ट झाली नाही? . . .आजकरिता इतके पुरे. . . . इथे परिस्थिती अजूनच चिघळत आहे. ईश्वर आपल्याला कोणता मार्ग दाखवतो ते पाहू या.

तुमचा,

मो. क. गांधी”

* * *

ग्रामोद्योगाच्या एका सदस्याशी चर्चा करताना बापूजींनी पुढीलप्रमाणे एक चिठ्ठीवर लिहिले -

“खादी आणि ग्रामोद्योगाच्या चर्चेत लोकांना आता रस वाटत नाही असे मला आढळून आले आहे. इथे मी राजधानीत बसलेलो आहे. निर्वासित बेघर होऊन

चोहोकडे शहारे आणणान्या थंडीत पडलेले आहेत. दररोज हजारो लोक येत आहेत. त्यांना कोणतेही काम न देता किती दिवस खाऊ घालणार आहो? भारतात ग्रामोद्योगाशिवाय इतर कोणताही पर्याय नाही असे एक दिवस जेव्हा सर्वांना जाणवेल तेव्हा सर्व लोक या म्हाताऱ्याची आठवण करतील.

“कोणत्याही पक्षाने - काँग्रेस, समाजवादी वा साम्यवादी - कोणतेही सरकार बनवले तरी त्यांना हे सत्य मान्य करावे लागेल. आज आपल्याला हे जाणवत नाही, परंतु रशिया आणि अमेरिका यांच्याशी स्पर्धा करण्याच्या प्रयत्नात आपण जेव्हा ठेचाळू तेव्हा आपल्याला हे जाणवेल.”

७.१५ वाजता फिरायला निघाले. थंडी तर इतकी काही वाढत चालली आहे की फिरायला जाण्याची इच्छाच होत नाही. बापूजी तर या कडाक्याच्या थंडीतही हाततोड थंड पाण्यानेच धुतात. परंतु जेव्हा थंड पाण्यात आंघोळीकरिता बसतात तेव्हा तर माझ्या अंगावर शहारे उभे राहतात ! राजेंद्रबाबू काँग्रेसचे प्रमुख होतील हे जवळपास ठरले आहे. आणि ते काँग्रेसमध्ये नवे प्राण फुंकतील असे सर्वांना वाटते.

फिरल्यानंतर नेहमीप्रमाणे मालीश, आंघोळ वगैरे. ९ वाजता कार्यकारिणीची सभा सरू झाली. ११.३० वाजता ती सभा संपली. नंतर रामेश्वरीबहेन नेहरू आल्या. बापूजी उन्हात गेले. १२.३० वाजता लीलावतीबहेनला घेऊन मी दवाखान्यात गेले. त्यांचा पट्टा काढून मी १ वाजता परतले. मीराबहेनने माझ्याकरिता जेवण तयार केले. बापूजी म्हणाले, “तुझ्यावर तर मीरा फार खुश आहे. मीराबहेनचा स्वभावच इतका प्रेमळ आहे. बाकी इंग्रज असल्यामुळे त्याचे राहणेवागणे समजून घेतले तर त्यांच्याशी सहजपणे जुळवून घेता येऊ शकते.”

२.३० वाजता राजेंद्रबाबूजी आले. हेसुद्धा खूप खुश आहेत. आणि तितकेच हे नम्र आहेत. ते म्हणाले, “वातावरण पूर्णपणे बदलेलेले असल्यामुळे या संस्थेत मी काही नवीन करू शकेन की नाही या प्रश्नाने मी गोंधळलो आहे. मी तर केवळ तुमचा हुकूम आहे म्हणून ही जबाबदारी शिरावर घेतली आहे.”

बापूजींनी हे सर्व ऐकून घेतले. यानंतर बापूजींनी आपले प्रवचन लिहिले, ५.३० वाजता प्रार्थना. आजचा संदेश म्हणून बापूजींनी लिहिले,

“मी काल दक्षिण आफ्रिकेसंबंधी आणि आपल्या रामपूरच्या बांधवांसंबंधी बोललो होते. परंतु मी काल फार सांगू शकलो नाही, ते आज सांगतो. १८९३ पासून १९१४पर्यंत मी जवळपास आफ्रिकेतील प्रदेशात राहत होतो. दक्षिण आफ्रिकेचा खंड आपल्या देशापेक्षा मोठा आहे. आणि इथे वीस वर्ष माझ्या जीवनाची घडण सुरू होती. इथे अनेक हिंदुस्थानी राहतात. गोरे आणि इतर समाजाचे लोकही इथे मोठ्या प्रमाणात होते आणि इथे या सर्वांचा संगम होतो. या काळात आणि आताच्या काळात जर काही प्रगती झाली असेल तर मी असे समजतो की तुलनात्मक दृष्टीने हिंदुस्थानची बरीच प्रगती झाली आहे. एके काळी जे असंभव वाटत होते ते आज संभव झाले आहे. हे कसे झाले याच्या कारणात मी आज शिरू शकत नाही. परंतु इतकी गोष्ट खरी आहे की भारत ब्रिटिश गणराज्याचा सदस्य झालेला असल्यामुळे त्याचे स्थान दक्षिण आफ्रिकेतील संघराज्याइतकेच आहे. असे असताना ब्रिटिश गणराज्यातील कोणताही सदस्य एका राज्यातील प्रजेला दुसऱ्या राज्यातील प्रजेला गुलाम वा अस्पृश्य कसा लेखू शकतो? ब्रिटिश गणराज्याच्या कारकिर्दीत पहिल्यांदाच एक आशियायी प्रजा इतर राज्याच्या प्रजेने आनंदाने दिलेल्या संमतीनेच ब्रिटिश गणराज्यात दाखल झाली आहे.

“वर सांगितलेल्या हकिगतीची आठवण ठेवून दक्षिण आफ्रिकेतील संघराज्यात सामील झालेल्या ऑरेंजिया रियासतीचे व्यवस्थापक डॉ. एस. पी. बर्नार्डनी हिंदुस्थानला ब्रिटिश गणराज्यात दाखल करून घेतले. यानंतर पाचच दिवसांनी जो संदेश डरबन येथील नाताळ इंडियन काँग्रेसने दिला तो आपण लक्षात ठेवला पाहिजे. ‘तुम्ही दोन नवीन उपनिवेशाचे स्वातंत्र्य साजरे करत आहा कारण हा दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासात फार मोठा दिवस आहे. यामुळे मी आशा करतो की दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व हिंदुस्थानी आपापल्या उपनिवेशात निघून जातील आणि तिथे जाऊन त्या संदेशाचा ते प्रचार करतील जो त्यांना दक्षिण आफ्रिकेत मिळाला आहे म्हणजे शांततापूर्वक आणि अनुशासनात राहणे आणि हिंदुस्थानात सांप्रदायिक संघर्षात ज्याप्रमाणे शेकडो लोक मरत आहेत तशा संघर्षापासून दूर राहणे.’

“शिवाय नोंद करण्यासारखी गोष्ट ही आहे की भारत राष्ट्रकुलात सामील होत आहे ही गोष्ट डॉ. बर्नार्ड यांना मोठी वाटत नाही आणि दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांनी आपापल्या उपनिवेशात निघून जावे आणि शांततेत व शिस्तीने राहण्याचा व सांप्रदायिक संघर्षापासून दूर राहण्याचा जो संदेश भारतीयांना दक्षिण आफ्रिकेत मिळाला आहे त्याचा मिशनरीप्रमाणे त्यांनी प्रचार करावा असा सल्ला ते नाताळ इंडियन काँग्रेसला न मागता देत आहेत. परंतु मला भीती वाटते की दक्षिण आफ्रिकेतील सर्वसामान्य गेरा माणूस कशा प्रकारे विचार करत असावा याचाच हा नमुना असावा. आणि म्हणूनच आमच्या देशातील लोकांवर वेगवेगळे प्रतिबंध लावले जातात. त्यांचा दोष हाच आहे की ते आशियातील आहेत आणि त्यांचा रंग काळा आहे.

“दक्षिण आफ्रिकेतील सर्वात चांगली मानसिकता असलेल्या पाश्चात्य लोकांना मी विनंती करतो की त्यांच्यात आशियायी विरोधी रंगभेदाची जी प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे त्यामुळे ते जे पक्षपाती धोरण अवलंबितात त्याचा त्यांनी फेरविचार करावा. त्यांच्यामध्ये बरेच हब्शी लोक आहेत. काही बाबतीत तर त्यांच्याशी आशियाची लोकांपेक्षाही वाईट वर्तन केले जाते. तिथे जाऊन वसलेल्या युरोपिय लोकांना मी म्हणेन की बदललेल्या काळाची पदचिन्हे त्यांनी ओळखावी. एक तर रंगभेदासंबंधीचा त्यांचा पूर्वग्रह सुरुवातीपासूनच चूक असावा अथवा ब्रिटिशांनी आणि राष्ट्रकुलाच्या इतर सदस्यांनी आशियायी देशांना राष्ट्रकुलात प्रवेश देऊन अक्षम्य चूक केली असावी. ब्रह्मदेशही स्वतंत्र होण्याच्या मार्गावर आहे. (ब्रह्मदेशाला स्वातंत्र्य देण्यासंबंधीचे विधेयक इंग्लंडच्या लोकसभेत १४ नोव्हेंबरला मंजूर झाले होते व ब्रह्मदेशाला जानेवारी ४, १९४८ला स्वातंत्र्य मिळाले होते.) सिलोनही राष्ट्रकुलाचा लवकरच सदस्य होणार आहे. (सिलोन स्वतंत्रता विधेयक इंग्लंडच्या लोकसभेत नोव्हेंबर २६ला मंजूर झाले होते आणि सिलोन फेब्रुवारी १९४८मध्ये स्वायत्त राष्ट्र होऊन राष्ट्रकुलात राहणार होते.) याचा अर्थ काय? मला असे शिकवण्यात आले होते की राष्ट्रकुलाचे सदस्यत्व जवळपास स्वातंत्र्यापेक्षा उच्च जरी नसले तरी स्वातंत्र्यासारखे असते. या स्वतंत्र राष्ट्रांच्या जबाबदार स्त्री-पुरुषांनी आपण आपल्या स्वातंत्र्याचे काय करणार आहो याचा विचार केला पाहिजे. आज बऱ्याचशा राष्ट्रांना स्वतंत्र करण्याची मोहीम सुरू आहे. हे योग्य आणि चांगलेही आहे. परंतु यातून अजून असे एक युद्ध भडकेल काय की जे मागील दोन महायुद्धांपेक्षाही भयानक असेल? की विश्वबंधुत्वाच्या प्रसाराकरिता ते आपल्या स्वातंत्र्याचा उपयोग करतील?

“उपनिषदातील मंत्र सांगतो की माणूस जसा विचार करतो तसा तो होतो. (यथाकारी यथाचारी तथा भवती। साधुकारी साधूर्भवती। पापकारू पापो भवति पापः पापेन। अथो खल्वाहुः काममथ एवार्थ पुरुष इति। स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुतेः यत्कर्म कुरुते तदभिसंगते। — बृहदारण्यकउपनिषद, ४.४.५. या मंत्रानुसार माणूस जसे वर्तन करील, आचरण करील तसा तो होईल. चांगले काम करणारा चांगला होतो तर वाईट काम करणारा वाईट होतो. सद्गुणी वर्तन करून माणूस सद्गुणी होतो, वाईट वर्तन केल्याने. माणूस त्याच्या इच्छांप्रमाणे घडत असतो असे इतर सांगू शकतात. जशी त्याची इच्छा असेल तसा तो वागेल, तसेच वर्तन तो करील. जे काही वर्तन तो करील तसेच त्याला फळ मिळेल.) सुज्ञ माणसांचा अनुभव या सुभाषिताच्या सत्यत्वाची साक्ष देईल. अशा प्रकारे सुज्ञ माणसे जसा विचार करतात तसे जग घडेल. परंतु मनात उठणारे निष्क्रिय बेकार तरंग म्हणजे काही विचार नाही. आपण जर म्हणू की मूढ जनता जसे घडवील तसे जग होईल तर ही मोठीच चूक असेल. असा समुदाय कधीही विचार करत नाही. स्वातंत्र्याचा अर्थ लोकशाही शासनव्यवस्था आहे. लोकशाहीवादी शासनव्यवस्थेत केवळ बातम्यांच्या नावाने आलेल्या कोणत्याही हकिगतीला ज्ञान समजले जात नाही. प्रत्येक नागरिकाला खरी बुद्धी मिळवण्याची संधी मिळाली पाहिजे. दक्षिण आफ्रिकेत जसे चांगले सैनिक आहेत तसेच चांगले शेतकरीही आहेत. तसेच तिथे अनेक बुद्धिमान स्त्री-पुरुषही आहेत. ते जर आपापल्या अवतिभवतीच्या अधःपतनाकडे नेणाऱ्या वातावरणावर मात करून वर उठणार नसतील व गोरे लोकच श्रेष्ठ असतात या मान्यतेतून त्रस्त करणाऱ्या समस्यांच्या बाबतीत देशाला योग्य नेतृत्व देणार नसतील तर जगाकरिता ती शोकांतिका होईल. गोऱ्यांचे वर्चस्व कायम टिकवून ठेवण्याच्या दाव्याला आता कोण भाव देणार आहे?

“आता मी तुमचा नियंत्रणाच्या अतिशय वादग्रस्त प्रश्नाच्या चर्चेकरिता थोडा वेळ घेणार आहे. भावनियंत्रणाच्या सर्व सद्गुणांची आपल्याला माहिती आहे असा दावा करणाऱ्या पंडितांच्या गलबल्यात सर्वसामान्य जनतेचा आवाज दबून गेला पाहिजे काय? आपले मंत्री जनतेतून आलेले आहेत व ते जनतेचेच आहेत. ते जनतेचा आवाज ऐकणार आहेत की ज्यांना लाल फितीद्वारे नियंत्रण ठेवणेच माहीत आहे त्यांचे ते ऐकणार आहेत? या लोकांनी असहकाराच्या काळात जनतेला खूप त्रास दिला होता. तेव्हा हे पंडित अतिशय कठोरपणे आपले शासन चालवत होते. आताही त्यांनी असेच केले पाहिजे काय? लोकांना चुका करण्याची आणि त्यापासून शिकण्याची संधी मिळणार आहे काय? आपली इच्छा असेल तेव्हा कंट्रोल परत सुरू करता येतात हे मंत्र्यांना माहीत नाही काय? मी खाली दिलेल्या कंट्रोलच्या उदाहरणातून एखाद्यात कंट्रोल नसल्यामुळे हानी होते आहे असे आढळले तर मंत्री परत कंट्रोल सुरू करू शकत नाहीत काय? माझ्यासमोरील यादीने माझ्या साध्यासरळ मनाचा गोंधळ उडाला आहे. त्यांतील काहींमध्ये गुणही असू शकतील. मला इतकेच म्हणायचे आहे की विज्ञानाचा, जर कंट्रोलबद्दलचे असे काही विज्ञान असेल तर, भावनाशील न होता विचार करण्याची गरज आहे आणि मग सर्वसामान्य वा एखाद्या विशेष गोष्टीवरील कंट्रोलच्या रहस्याचे लोकांना ज्ञान दिले पाहिजे. मला मिळालेल्या यादीचे गुणदोष न पाहता मी त्यातील उदाहरणादाखल काही घेतले आहेत - एक्सचेंजवरील कंट्रोल, भांडवल गुंतवणुकीवरील कंट्रोल, बँकांच्या शाखा उघडण्यावरील व त्यांच्या गुंतवणुकीवरील कंट्रोल, विमासंबंधातील गुंतवणूक, धान्य, साखर, गूळ, ऊस आणि सरबत, वनस्पती, रेशमी वा लोकरी कापडासह सर्व कापड, मद्य, पेट्रोल आणि मातीचे तेल, कागद, स्टील, अभ्रक, मँगनीज, कोळसा, दळणवळण, कारखाना, यंत्र, फॅक्टरी वगैरे उभारण्यावरील कंट्रोल, काही प्रांतांत

मोटार गाड्यांचे वितरण, चहाचे मळे अशा प्रत्येक प्रकारच्या वस्तूच्या आयतनिर्यातीवरील कंट्रोल ही त्यांतील काही उदाहरणे आहेत. अजून अनेक उदाहरणे सुरूच आहेत.”

आजचा प्रार्थनासंदेश इतका काही लांब होता की त्यात बराच वेळ गेला. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी बापांबरोबर गोष्टी केल्या. मौन संपलेले असल्यामुळे सध्याच्या दुःखद परिस्थितीबद्दलच्या त्यांनी आपल्या मनोव्यथा बापांसमोर मांडल्या.

बापा तर म्हणतात की “शक्य आहे की आज तुम्ही जे म्हणता ते लोकांच्या गळी उतरत नसेल. परंतु अखेरीस ही जनता तुमच्याच नावाने तरेल. ‘रामनामाने जसे दगड तरले’ तसे तुमच्या नावाने हे तरतील.”

बापूजी म्हणाले, “असा अहंकार नसावा. माझीसुद्धा घडण अनेक चुका करता करता झाली आहे. आणि आज माझ्याच बुद्धीला जडत्व आले नसेल याची खात्री काय? यामुळे तुम्ही माझ्याकडे भक्तांच्या दृष्टीने पाहू नका. तटस्थ व्यक्तीच्या दृष्टीने पाहाल तर यात आपणा सर्वांचे हित आहे.”

फिरून आल्यानंतर कताई केली. होरॅस अलेक्झँडर आणि कमलनयनजी आले. कमलनयनजींनी तर बापूजींना खूप हसवले. खूप विनोदी माणूस आहे. मी म्हणाले, “दररोज याल तर बापूजींचे औषध व्हाल.” तर म्हणाले, “नाही रे बाबा, या म्हाताऱ्याजवळ फार राहिलो तर आपल्यालाही केव्हा हा महात्मा बनवून टाकील सांगता येत नाही!” सर्व खूप हसले. तेवढ्यात सुधीरबाबू आले. जमनादास, द्वारकादास, लोहियाजी वगैरे सोबतच गेले.

आज ८.३० वाजताच बापूजींनी झोपायची तयारी केली. बापूजी खूप थकले होते, यामुळे लवकर झोपले. राजेंद्रबाबूंच्या जागी कदाचित . . . येतील. त्यांचा प्रयत्न सुरू आहे.

मी तेल चोळत असताना बापूजी म्हणाले, “लोकांना यात काय मिळते हेच मला कळू शकत नाही.... मध्ये पात्रता आहे, पण त्याने स्वतःच याकरिता का प्रयत्न करावा? जनतेला यांच्या पात्रतेची कल्पना आहे. गरज असेल तर लोक बोलावतील. पण ही गोष्ट यांच्यापुरतीच नाही. आजकाल सर्व सत्तास्थानी बसण्याकरिता अधीर झाले आहेत. याचा विचार करत असताना मी फार दुःखी होतो. या लोकांची कीवसुद्धा वाटते. परंतु सागरालाच आग लागली असेल तर कशाने विझवायची? बापूजी व्यथित आहेत.”

बापूजींना झोपवून मी मीराबहेनच्या सेवेकरिता गेले. त्यांचे सर्व आटोपून ही रोजनिशी पूर्ण करते आहे. १० वाजले आहेत. झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१८ नोव्हेंबर १९४७

नेहमीप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजी आत आले. आज तर पाऊससुद्धा आहे. यामुळे इतकी काही थंडी आहे की ‘हिटर’पासून उठायला मनच होत नाही. आज मी एक पत्र वाचून दाखवत होते. त्यानंतर बापूजी म्हणाले,

“ईश्वराने आपल्याला ज्याकरिता घडवले आहे त्याकरिताच आपण घडलो पाहिजे. आणि ठरव की त्याने जरी आपल्याला निष्कर्मी ठेवले तरी आपल्यावरील त्याचे अधिकार पूर्वीप्रमाणे त्याच्या हातात असतात. त्याच्या इच्छेशिवाय गवताच्या पात्यातसुद्धा हलण्याची शक्ती नसते. जडचेतन सर्व त्याच्या अधीन आहेत. केवळ आपले अज्ञान आपल्या आडवे येते. आणि यामुळेच आपल्या काळज्या वाढत असतात. आपला काय योग्य उपयोग होऊ शकतो त्याची तर त्या परम शक्तीलाच कल्पना असते आणि ती शक्ती त्याकरिता आपली पूरेपूर काळजी घेत असते. परंतु आपल्यामध्ये श्रद्धा नसली तर आपण

आपल्या कल्पनेचे वारू हवे तिकडे पळवतो. परंतु तू तर पाहतच असशील की मी तर अग्निज्वालेत पडलो आहे. अनेकांचे सुखदुःख ऐकावे लागत असतात. अनेकांना मी . . . खुपतो हेसुद्धा मला माहीत आहे. असे असले तरी या विचाराने मी खुश असतो की मला रामजींचा सहवास दिवसेंदिवस अधिकाधिक मिळत असल्याचा मला अनुभव येतो आहे. यामुळेच एकीकडे दरिद्रनारायण जनता आणि दुसरीकडे माझे सहकारी आहेत. वर्षापासूनच्या माझ्या या धैर्यशाली सहकाऱ्यांबद्दल मला जे वाटते ते स्पष्ट शब्दांत सांगण्यात किंचितही अडचण वाटत नाही. तू फार लहान असल्यामुळे या दोघांमध्ये माझी काय परिस्थिती होते हे तुला कळू शकणार नाही. असे असले तरी तुझी या वातावरणात खूप चांगली घडण झालेली असल्यामुळे आणि हे वातावरण तुझ्यात फार चांगले मुरलेले असल्यामुळे इतके तर तुला कळू शकतेच. आज आपण कुठे चाललो आहो याचा कोणीही विचार करून राहिलेला नाही. परंतु मी अन्यायाचा मूक साक्षीदार तर होणारच नाही. माझ्या जीवनाची घडण अशा प्रकारेच होत गेली आहे. मला या साठ वर्षांच्या काळात भव्य सहकारी मिळाले आणि गेलेही; (मतभेद असल्यामुळे बापूजींना सोडले या अर्थाने.) असे तर चालतच असते. आणि मला अशा मोठमोठ्या विद्वान आणि अपरिमित शक्ती असलेल्या सहकाऱ्यांनी सोडले याचे मला दुःख होत नाही कारण ईश्वर मला शक्ती देत असतो. मी तर एक तुच्छ माणूस आहे. परंतु या दिव्य शक्तीच्या असीम कृपेचा अनुभव मला सतत येत असतो. घे अजून मला बरीच पत्रे लिहून घ्यायची आहेत. हे तर माझ्या मनात जे होते ते तुला सांगितले इतकेच.”

“चि.... (मूळ स्रोतात नाव वगळलेले आहे.)

तुला हे पत्र लिहिण्याआधी चि. मनुडीने माझे १० मिनीट घेतले वा असेही म्हणता येईल की मी तिला तितका वेळ दिला. तिने मला तुझे पत्र वाचून दाखवले आणि प्रश्न विचारला. त्याच्या उत्तरात मी तिला लांब व्याख्यान ऐकवले. लोकांना

व्याख्यान ऐकवत राहणे हाच माझा व्यवसाय झाला आहे, नाही काय? ‘परोपदेशे पांडित्य’ म्हणजे ‘इतरांना उपदेश करण्यातच पटाईत’. ही प्राचीन संस्कृत म्हण माझ्याबाबतीत खरी ठरली तर आश्चर्य वाटायला नको. कारण आजकाल चोहोकडे अकल्पित घटना घडत आहेत. मार्ग शोधण्याकरिता मी काळोखात धडपडतो आहे. तुझे पत्र निश्चितच प्रेरणा देणारे आहे. परंतु मी इथेच करायला वा मरायला पाहिजे. दिल्लीत जर हृदयाचे ऐक्य झाले नाही तर ही आग संपूर्ण भारतात पोहोचेल असे मला दिसते. आणि इतक्या दूरवर जाण्याची ना तर माझ्यात शक्ती आहे ना धैर्य. यापेक्षा मी दिल्लीतच संपून जाईन.

“मी मान्य केलेच पाहिजे की सध्याच्या निराशाजनक वातावरणाकरिता बुद्धिवादी आणि राजकारणी लोकच जबाबदार आहेत. गावखेड्यातील लोकांना तर भारत स्वतंत्र झाला आहे हेसुद्धा माहीत नाही. यामुळे ईश्वराने आपल्याला ज्या शक्तीचे आणि बुद्धीचे वरदान दिले आहे त्याचा आपण सरसकट दुरुपयोग करतो हे सांगताना मला मुळीच संकोच वाटत नाही. मला काय म्हणायचे आहे वा माझ्या मनात कोणती वेदना भरलेली आहे हे आता तुला कळेल. “एक पाऊल मजशी पुरे” (कार्डिनल न्यूमन यांच्या लीड कार्डवरील लाईटमधील) हीच प्रार्थना मी आज करतो आहे. हे सगळे घडतानाही माझी प्रकृती चांगली आहे आणि तूसुद्धा चांगला असशील अशी आशा आहे. कशीही परिस्थिती असली तरी मानसिक आणि शारीरिक दृष्टीने माणूस जर स्वस्थ असेल तर तो ईश्वराच्या समीप असल्याचे ते चिन्ह असते. माझा राम दोन हात, दोन पाय असलेला माणूस नाही. परंतु मी जर पूर्णपणे चांगला असेन तर ती रामाचीच कृपा आहे. चि. मनूडीचा फार चांगला विकास झाला आहे. परंतु अखेरीस ही तर १६-१७ वर्षांची खेळणारी-बागडणारी मुलगीच म्हटली जाईल. मी जेव्हा तिला अशा आध्यात्मिक विषयावरील मजकूर

सांगतो तेव्हा माझ्या लक्षात येते की या वयात मी किती अडाणी होतो. या तुलनेत या मुलीने भरपूर प्रगती केली आहे. परंतु त्याचबरोबर अशा प्रकारच्या विद्वत्ताप्रचूर विषयाची तिच्याशी चर्चा करून वा तिला अशा विषयावरील मजकूर सांगून तिच्या कोवळ्या मनावर मी फार मोठे ओझे तर टाकत नाही ना असेही मला वाटते. परंतु ती नेहमी आनंदी आणि हसतखेळत असते. इतकेच की ती स्वतःची पुरेशी काळजी घेत नाही आणि त्याकरिता तिला अनेकदा माझी बोलणी खावी लागतात. आजकाल मला भेटायला आलेल्यांना मी दिलेल्या मुलाखतीची ती टाचणे घेत असते आणि त्यांचा सारांश लिहून काढत असते, आणि हे काम ती फार चांगले करते आहे. ती जे काही लिहिते ते ती मला अर्थातच दाखवते. इतर सर्व प्रकारे तिचा विकास होत असला तरी शारीरिक दृष्टीने तिचा विकास खुंटला आहे. भेटायला येणारांची इतकी गर्दी असते आणि लिहिण्याचे काम इतके असते की मला तिच्याशी बोलण्याची कितीही जरी इच्छा असली तरी तसे करणे शक्य होत नाही.

“असो, घे आज तर मी फार मोठे पत्र लिहवून घेतले. आणि आता माझे डोळेसुद्धा मिटत आहे. चि. मनूडी अर्थातच इतर गोष्टींसंबंधी लिहील. मी जेव्हा थोडीशी विश्रांती घेऊन उठेन तेव्हा बहुधा राजेंद्र बाबू येतील. आशा आहे तुम्ही सर्व चांगले असाल.

आशीर्वाद,
बापू”

* * *

इतके लिहवून घेऊन बापू झोपून गेले. मी पत्रांच्या नकला करत होते. तेवढ्यात बापूजी थंडीने थरथर कापत असल्याचे मला दिसले. पाय बर्फासारखे थंड झाले होते. मला

बोलावून पाय दाबायला लावले. मी पाय दाबले. भाईसाहेबसुद्धा आले. त्यांनीसुद्धा बापूजींचे पाय दाबले. अखेरीस बापूजी ७.१५ला उठून गेले. राजेंद्रबाबूजी आले, त्यांच्याबरोबर फिरले. बापूजी म्हणाले, “मला माहीत होते की तुम्ही जरी आता आता शेतीवाडीत रमू लागला होता तरी तुम्हाला ती सोडावी लागेल. परंतु त्याला काही पर्याय नाही. एक तर ही संस्था विसर्जित केली पाहिजे आणि जर ती जिवंत ठेवायची असेल तर आपल्याला चतुरस्र व्यक्तिमत्वाचा माणूस पाहिजे. तुम्ही संपूर्ण देशाचा दौरा केला पाहिजे आणि शक्य झाले तर खेड्यापाड्यातही जायला पाहिजे. लोक संतापलेले आहेत परंतु त्यांच्या तक्रारी ऐकायला कोणीही नाही. आम्ही आश्वासने पूर्ण करू शकत नाही असे नम्रपणे कबूल करणे व त्यांचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेणे इतके पुरेसे आहे . . .”

नंतर अन्नधान्य आणि कापड यांच्यावरील नियंत्रणांची चर्चा सुरू झाली. बहुधा ही नियंत्रणे आता निघून जातील.

आज फार जास्त थंडी असल्यामुळे बापूजी उशिरा म्हणजे ९.३०नंतर आंधोळीकरिता आले. माझ्याशी बोलत असताना बापूजींनी थोडे नाराजीनेच विचारले, “सायंकाळी तू फिरायला का आली नव्हती?”

मी म्हणाले, “सायंकाळी दुसऱ्या मुली तुमच्याबरोबर येतच असतात. आणि इतर काम संपावे म्हणून मी आले नव्हते.

”असह्य कटू शब्दांत मला झापत बापूजी म्हणाले, “मी जिवंत असताना मी सांगतो तसे जर तू करणार नाहीस तर मी मेल्यानंतर तू काय करशील? सर्व माझ्या मरणाची वाट पाहत बसले आहेत की काय असाच मी तर याचा अर्थ घेतो!”

मी तर स्तंभितच झाले, आणि माझ्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या. आज पाचसात दिवसांपासून कार्यकारिणीची सभा सुरू आहे, कामकाज सुरू असताना कोणी

काही म्हणतो, कोणी काही आणि सदस्यांचे आपसात मतभेद आहेत, बापूजी जे म्हणतात ते कोणाला आवडते, कोणाला रुचत नाही. या सर्व गोष्टींचा परिणाम बापूजींच्या मनावर तर आहेच. परंतु बापूजींचे वात्सल्य अद्भुत आहे. ते थोडे कठोरपणे वरील शब्द म्हणाले खरे, परंतु माझ्या डोळ्यातील अश्रुधारा पाहून प्रेमाने थोपटत मला म्हणाले, “तुला तर माहीतच आहे की अगदी सूक्ष्म गोष्टींवरून मी माझ्या जीवनमार्गाचा विचार करत असतो. आणि त्यात टाचणीच्या टोकाइतके जरी अंतर राहिले, इतकी जरू चूक झाली तरी मला ती खूप खुपत असते आणि तुझ्या डोळ्यातून पडत असलेला अश्रूंचा पाऊस पाहून तर मी अजूनच अस्वस्थ होतो.”

मी म्हणाले, “तुम्ही मरणाबद्दल बोलला हे मला फार बोचले. मी ही कल्पनाच करू शकत नाही.”

विनोद करत बापूजी म्हणाले, “तुला असे थोड्या थोड्या दिवसांनी रडवले वा धमकावले तरच तू तुझ्या प्रकृतीची काळजी घेशील. आणि तुझ्याजवळ असे शब्द वापरले तरच त्याचा परिणाम होईल. मागील आठवड्यात तुझे वजन पाच पौंडांनी कमी झाले. एका आठवड्यात एकदम पाच पौंड कमी झाले तर मी काय करू? तू जर मेली तर तुझा बाप माझ्यावर दावा ठोकेल ना? परंतु मी तर बॅरिस्टर आहे. यामुळे फिकिर नाही.”

मी म्हणाले, “तुम्ही बॅरिस्टर असल्याचे अजूनही तुम्हाला आठवते? . . . ” तर म्हणाले, “हो, तुझ्यापुरते तरी हे खरे आहे.” अशा प्रकारे बापूजी आपल्या अपार कामकाजातही असे वात्सल्य दाखवत असतात.

बापूजी आंधोळ करून बाहेर निघाले तर डॉ. सैय्यद महमूद आलेले होते. त्यांच्याबरोबर तर बिहारसंबंधीच गोष्टी झाल्या. त्यानंतर थोडेसे मारवाडी भाई आले. बापूजींना पैसे दिले. पानीपत येथील मुसलमानभाईसुद्धा आले. मुसलमानांची घरे ताब्यात

घेण्याबद्दल त्यांनी बापूजींजवळ तक्रार केली. ही हकिगत कळल्याने बापूजी खूप दुःखी झाले. १ वाजता माती घेतली. माती घेऊन थोडा वेळ बापूजी झोपले. उठल्यानंतर गरम पाणी, मध आणि खजूर घेतले. उठल्यानंतर मौलानासाहेब आणि कलकत्त्यातील बेलियाघाटात राहणाऱ्या बीअम्मा आल्या. २.३० वाजता कृपलानीजी आणि सुचेताबहेन कृपलानी आले. त्यांच्याबरोबर पानीपतसंबंधी चर्चा झाली. २.३५ वाजता गोपालस्वामी अय्यंगार आणि रामपूरचे दिवाण आले. अय्यंगारनासुद्धा ते म्हणाले “मी पानीपतच्या अशा अवस्थेची कल्पना कधीही केली नव्हती. हिंदू जर अशा प्रकारे तिथे जुलूम करणार असतील तर तुम्ही सर्वांकडून कोणती अपेक्षा करू शकाल? तुम्ही सर्व जर अशा प्रकारे सांभाळू शकत नसाल तर राजीनामा द्या. निराधार हिंदूंना घरदार पुरवणे आणि मुसलमानांना कोणताही त्रास होणार नाही हे पाहणे तुमचे कर्तव्य असून यासंबंधात तुम्ही सावधगिरी बाळगली पाहिजे.” ४ वाजता कर्नल शाहनवाझसाहेब, ५.३० वाजता अच्युत पटवर्धन आले. आणि इतर लोकांचे तर येणे सुरूच असते. मुंशीजीसुद्धा आले होते. बापूजी अन्नधान्यासंबंधी आणि इतर गोष्टींबद्दल समजावून सांगत होते. बापूजींना विशेष रस होता असे काही नाही. परंतु प्रत्येकाचे म्हणणे शक्य होईल तितके मनःपूर्वक ऐकून घेणे हा तर बापूजींचा स्वभावच आहे.

आजच्या भाषणात बापूजी म्हणाले,

“महासमितीच्या सभेत जे ठराव मंजूर करण्यात आले आहेत त्यांच्याशी आता तर तुम्ही सर्व परिचित आहातच. हे ठराव मंजूर झाल्यानंतर आपली नैतिक कर्तव्यासंबंधची जबाबदारी वाढली आहे.

“हिंदुस्थानमधील प्रत्येक मुसलमानाच्या प्राणाचे आणि त्याच्या संपत्तीचे पूर्णपणे रक्षण झाले पाहिजे आणि प्रांतिक सरकारांनीसुद्धा त्याकरिता शक्य होईल

तितकी मदत केली पाहिजे. यामुळे जे मुसलमान आपले वतन सोडून गेले आहेत त्यांना परत येण्याकरिता आपण सर्वांनी मदत करावी अशी अपेक्षा आपणा सर्वांकडून केली जात आहे. जे मुसलमान या जीवघेऊ थंडीत निर्दोष मुलाबाळांसहित पायीपायी पाकिस्तानकडे निघाले आहेत त्यांच्यावर परिणाम होऊन त्यांची पावले माघारी वळण्यातच या ठरावाची खरी परीक्षा आहे. मला सांगताना आनंद होतो की गुरगाव जिल्ह्यातून पाकिस्तानकडे जाणारा एक जल्मा अशा प्रकारे माघारी वळला आहे. आणि अशा प्रकारे जर आपण चालू तर याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. असे करून जगात आपण ताठ मानेने उभे राहू शकू आणि पाकिस्तान सरकारवरही याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही याबद्दल मला मुळीच शंका नाही.

“मला अशीसुद्धा बातम्या मिळाल्या आहेत की पानीपतच्या मुसलमानांनीसुद्धा गुरगावचेच उदाहरण गिरवले आहे. त्यांच्याकरिता जर आगगाडीची व्यवस्था करण्यात येत असेल तर त्यांची पाकिस्तानमध्ये जाण्याची तयारी आहे. मी जेव्हा पानीपतला गेलो तेव्हा तर तेथील हिंदू मला असेच म्हणाले होते की येथील मुसलमान आमच्याकरिता फार उपयोगी आहेत यामुळेसुद्धा आम्ही मुसलमानांचे रक्षण करू. मुसलमानांसारखे कारागीर दुसरे कोणीही नाही हे याचे कारण आहे. आणि हिंदू व्यापारी आहेत. यांच्या व्यापाराला आधार या मुसलमान कारागिरांचाच आहे. यामुळेसुद्धा आम्ही त्यांची काळजी घ्यायला पाहिजे. पानीपतमध्ये निर्वासितांचा खूप खूप भरणा झाला आहे. तिथेसुद्धा हीच समस्या उभी राहिली आहे. परंतु महासमितीच्या ठरावामुळे तर या सर्व कामात उलटापालट झाली आहे. माझी इच्छा आहे की एक तर आपण असा ठराव करू नये, खोटे वचन

देऊ नये आणि जर ठराव करायचा असेल, वचन द्यायचे असेल तर त्याच्याशी आपण प्रामाणिक असायला पाहिजे, बिलगून राहायला पाहिजे.

“अशाच प्रकारे नियंत्रणांसंबंधीची चर्चाही तुम्ही पाहिली असेल. त्यात तिन्ही पक्षांकडून फार मोठ्या जबाबदारीची अपेक्षा करण्यात आली आहे. आपल्या देशात अन्नधान्याची टंचाई असल्यामुळे अन्नधान्याचा एक पण कण वाया जाऊ द्यायला नको, तसेच आवश्यकतेपेक्षा जास्त साठा गरीबांनी म्हणा की श्रीमंतांनी म्हणा करू नये. तसेच गावकऱ्यांनीसुद्धा धान्याचा वा डाळीचा साठा करून न ठेवता या गोष्टी जनतेला योग्य भावात मिळतील असा प्रयत्न केला पाहिजे. व्यापाऱ्यांनीसुद्धा आपला उदरनिर्वाह होईल इतकाच नफा घेऊन स्वस्त दरात धान्य वा दाळी विकायला पाहिजे. असे जर झाले तर या नियंत्रणांमध्ये सूट देऊन अखेरीस सरकार सर्व नियंत्रणे लवकर उठवील अशी अपेक्षा सरकारकडून करता येऊ शकेल.

“कापडावर नियंत्रणे तर ताबडतोब उठवली पाहिजे असे मी अजूनच खात्रीपूर्वक म्हणेन. १५ ऑगस्टला आणि त्यानंतरच्या दिवसात आपल्या देशाची जी अब्रू होती, जो रुबाव होता, जी सिद्धी होती आज नेमकी त्याविरुद्ध परिस्थिती निर्माण झाली आहे. ती प्रतिष्ठा तशीच परत मिळवण्याकरिता जनतेला आणि तिच्या सर्व प्रतिनिधींना खूप मेहनत करावी लागणार आहे. असे झाले तरच ती परत मिळेल असे मी समजतो.”

प्रार्थनेनंतर फिरत असताना कनैयालाल खादीवाला, दादा धर्माधिकारी, आणि गोपाळराव काळे आले होते. त्यांच्याबरोबर तर सध्याच्या परिस्थितीबद्दलच गोष्टी झाल्या. फिरल्यानंतर प्रवचनाचा मजकूर सांगून ते लिहवून घेतले. जयप्रकाशजीबरोबर गोष्टी केल्या. तेवढ्यात पंडितजी आले. पंडितजींचे . . . शी असलेल्या मतभेदांमुळे बापू खूपच

काळजीत पडले होते, आणि थकलेही होते. कृपलानीजी आणि सुचेताबहेनसुद्धा आले होते. सर्वात शेवटी कमलनयनजी होते. त्यांनी थोड्या हास्यविनोदाच्या गोष्टी केल्या. १० वाजता तर बापूजी झोपूनही गेले होते. शारीरिक तसेच मानसिक थकवा खूपच असून चोहोकडून समस्येत गुंतागुंत झालेली आहे. सगळेच समस्येचे स्वरूप समजावून घेण्याकरिता वारंवार बापूजींकडे येत असतात. परिस्थिती फारच नाजूक आहे. काय होते ते खरे. मी दैनंदिनी लिहिली. मीराबेनचे काम संपवले आणि आता झोपायला जाते आहे. ११.३० झाले आहेत. थंडी तर दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

१९ नोव्हेंबर १९४७

बरोबर वेळेवर म्हणजे ३.३० वाजता प्रार्थना. दातण करताना प्राप्त परिस्थितीबद्दल...चा विचार करताना म्हणाले, “आता काय होणार आहे मला कळत नाही. हे अशाच प्रकारे एकमेकांचा अविश्वास करत राहतील तर त्याचा परिणाम चांगला होईल असे मला वाटत नाही. याचा जनतेवर खूप वाईट परिणाम होईल. माझ्याकडे तर दररोज प्रत्येक पक्षाचे आणि प्रत्येक समुदायाचे लहानमोठे लोक येतच असतात. आणि त्यांच्या मनावर या गोष्टीचा ठसा उमटला आहे त्यावरून मी विचार करतो आहे हे याचे कारण आहे. आपण असे कसे झालो? हा काळ फारच कटकटीचा आहे. या काळाचा जर आपण सदुपयोग केला तर सर्व काही चांगले होईल आणि जगात आपल्याला सर्वात उच्च कोटीचे स्थान मिळेल. परंतु थोडीशी चूक जर झाली तर आपली परिस्थिती आहे त्यापेक्षाही कठीण आणि लज्जाजनक होईल. या बिरलाभवनमध्ये आपण जे ४-५ लोक राहतो त्यांनीसुद्धा खूप विचार केला पाहिजे. इतक्या मोठ्या महालात राहून आपण बेजबाबदार राहू शकत

नाही, उलट आपली जबाबदारी वाढते. माझ्याबरोबर राहणारे जे कोणी आहेत त्या सर्वांनी ही परिस्थिती समजून घेतली पाहिजे. तुम्हा पाच जणांचा प्रतिसादाचासुद्धा बाहेर परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. इथे जे दुःखी, निर्वासित येतात त्यांच्याबरोबर चुम्ही शक्य तितक्या प्रेमाने, सहानुभूतीने बोला, त्यांना हिडीसफिडिस करू नका. पंजाब, सरहद्द प्रांत, बंगाल अशा विविध क्षेत्रांमधून बंधुभगिनी येत असतात. तुम्ही लोकसुद्धा या क्षेत्रांचे माहीतगार आहा. उदा. पंजाबमधील दुःखी बंधुभगिनी आले तर सुशीला त्यांना सांभाळू शकते. जुनागढ प्रकरणाच्या आगीचा धूर अजून इकडेतिकडे पसरतो आहे. त्यासंबंधात काही चर्चा झाली, पत्रे वा कोणी माणसे आली तर मनू त्यांना सांभाळू शकेल. असे काम चालेल तरच मी टिकाव धरू शकेन. तुम्हांला माहीत नाही की . . . या सर्व सहकाऱ्यांमध्ये परिस्थिती किती बिकट आहे! आणि यातून मार्ग कसा काढावा याचा मी रात्रंदिवस विचार करत असतो. हे असे सहकारी आहेत, अशी शक्ती आहेत की यांची जागा घेऊ शकेल असा हिंदुस्थानमध्ये दुसरा कोणीही सापडू शकणार नाही. माझे मन तुम्हांला कळावे आणि तुम्हांला योग्य ते करता यावे म्हणूनच तुम्हा सर्वांना ही गोष्ट मी सांगतो आहे. तुम्ही जर असे करू शकला तर माझे ओझे हलके होईल.”

आम्ही सावध राहावे म्हणून तोंड धुताधुता बापूजींनी आम्हा सर्वांना ही गोष्ट सांगितली. या सर्व गोष्टीचा शेवट कसा होईल याच विचारचक्रात मी सापडले होते. समस्या इतकी क्लिष्ट झाली आहे याची मला स्वतःलाच कल्पना नव्हती.

मग नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर मजकूर सांगून टपाल लिहवून घ्यायला सुरुवात केली. थंडीमुळे बापूजी अंथरुणावर पडून होते -

“तुला माहेत आहे ना की आजकाल मी संदेश पाठवणे बंद केले आहे? माझे तर एकच काम आहे - करायचे वा मरायचे. या दोनपैकी मी काही तरी साध्य करेन तेव्हाच मी इतर काही कामाचा विचार करू शकेन. येथील परिस्थिती दिवसेंदिवस

अधिकाधिक खराब होत चालली आहे. हा प्रश्न केवळ हिंदू-मुसलमान दंगलीचा नाही. आपल्या अंतःकरणातील गोंधळ बाहेर पडतो आहे आणि सध्याची नाजूक स्थिती त्याचीच द्योतक आहे असे म्हटले तर चूक होणार नाही.

“हे तर मी दुसऱ्या गोष्टीत वाहून गेलो. परंतु सर्व चांगल्या गोष्टींना माझा आशीर्वाद असतोच हे लक्षात ठेवून तू ईश्वराचे नामस्मरण करून कामाला लाग”

* * *

“आपले काही बाबतीत तरी एकमत व्हायला पाहिजे की नाही? भाषेच्या बाबतीतही आपण अशा भांडणात फसलो आहो की जणू काय कोणी उठाव करत आहे. प्रश्न अगदी साधा आहे. आपली भाषा अशी असली पाहिजे की जी भारतातील खेड्यापाड्यातील करोडो लोक सहजपणे वाचू आणि समजू शकले पाहिजे. माझे जर चालले असते तर जे स्थान मी खादी आणि काँग्रेसच्या घटनेला देतो तेच स्थान मी भाषेला दिले असते. मी त्याच लोकांना काँग्रेसचे सदस्य होण्याची परवानगी दिली असती ज्यांना हिंदुस्थानी येते. यापुढे आपण कोणताही ठराव इंग्रजीत करायला नको. कोणत्याही विशाल सभेत इंग्रजी जाणणारांची संख्या किती असते? परंतु माझी तर गाजराची पुंगी आहे, आणि तिच्यातून आवाज निघो वा न निघो मी बापुडा ती फुंकतोच आहे.

“बहुतेक प्रकरणी संस्थानिकांची समस्या सहजपणे सोडवली जाईल. काठेवाडमधील संस्थानांमध्ये भावनगरच्या राजाशी अजून जरी कोणत्याही वाटाघाटी झाल्या नाही तरी त्यांचा रोख चांगला वाटतो. मला विश्वास आहे त्यांचा प्रतिसाद चांगला असेल. त्यांचे अनेक लोक इथे चर्चेकरिता येतात.

“ईश्वरकृपेने मी चांगला आहे. आपण जर खादीकडे दुर्लक्ष केले तर आपले नुकसान होईल. रचनात्मक कार्यामधून कोणत्याही एका कार्याचा जर काँग्रेस त्याग करील तर तो टिकणार नाही. अथवा इतर कोणताही पक्ष तसे करील तर तोही टिकणार नाही. तुम्ही जनतेचे दुःख दूर कराल अशी जनतेला आशा आहे म्हणून जनतेने तुम्हांला सत्ता सोपवली आहे आणि तुम्ही राज्य करत आहा. तुम्ही जर असा प्रयत्न करणार नाही आणि या दृष्टीने आधीच जे प्रयत्न सुरू झाले आहेत त्याकडे जर दुर्लक्ष केले तर आपल्या नशिबी काय असेल? अखेरीस ईश्वर सर्वाना सद्बुद्धी देवो.

* * *

“सत्य आणि अहिंसा ही स्वराज्य मिळवण्याची माझी शस्त्रे होती. आज आपण या दोघांनाही विसरलो आहो. खरे म्हणजे लोकांमध्ये सत्य आणि अहिंसा आहे असा जो विश्वास मी ठेवला होता तो माझा दोष होता. परंतु मी चूक केली होती. परंतु ईश्वराने अखेरीस माझे डोळे उघडले हे मी माझे भाग्य समजतो. आणि मी इतर काहीही जरी करू शकलो नाही तरी आता मी करण्याकरिता वा मरण्याकरिता तयार असेन ही मी ईश्वरी कृपाच समजतो. आता १२५ वर्ष जगण्याची माझी इच्छा नाही. एक तर मी ईश्वराचे नाव तोंडी असताना शौर्याने मरण पत्करीन वा हिंदू-मुसलमानांमध्ये ऐक्य निर्माण झाले तर संपूर्ण भारताचा दौरा करून मग पाकिस्तानमध्ये जाईन.

“तुमची प्रकृती कशी आहे? बेन कशी आहे. सविस्तर लिहा. छात्रालय चांगले चालत असेल. छात्रालयाच्या सर्व विद्यार्थ्यांना सांगा की मला तुमच्यामध्ये येऊन राहणे अतिशय आवडले असते कारण मी स्वतःही विद्यार्थी आहे. आपण जर विद्यार्थी राहिलो वा जीवनात नम्र राहिलो तर आपल्या बहुतेक समस्या आपोआपच सुटतात. परंतु आज इथे मी अडकलो आहे. सर्व विद्यार्थ्यांनी एक व्हावे आणि आपण हिंदू

मुसलमान, बनिया वा ब्राह्मण आहो हे विसरून जावे. मला वाटते की आपण भारतीय आहो हे जर त्यांनी लक्षात ठेवले तर माझ्या उपस्थितीनेही तिथे कोणतेही अंतर पडणार नाही.”

* * *

ही तीन पत्रे लिहिल्यानंतर बापूजींना इतर टपाल ऐकवायचा होता. परंतु तसे करत असतानाच बापूजींना झोप येऊ लागली. यामुळे मी पत्रांची नकला केल्या.

७.१५ वाजता बापूजी फिरायला निघाले. राजेंद्रबाबूजी सोबत होते. तेसुद्धा म्हणाले की या अतिशय कठीण परिस्थितीत खूप सांभाळून चालावे लागेल. अनेक गोष्टी मीठमिरची लावून लोकांजवळ पोहोचतात. बापू म्हणाले, “सर्वांना स्पष्ट भाषेत सांगितले पाहिजे की देशातील करोडो लोक तुरुंगात गेले आहेत. हे करोडो लोक जर मंत्री होतील तर देशाची काय अवस्था होईल? अशाच प्रकारे मनातून प्रांतीयतेची भावना काढून टाकली पाहिजे. तुम्ही जर ही सर्व साफसफाई करू शकत नसाल तर या संस्थांचा अधःपाताची वेळ आली आहे असे मी समजेन.”

मालीश सुरू असताना बापूजींनी बंगाली पाठ केला. आंधोळ सुरू असताना टबात बापूजींचा डोळा लागला होता. खूप थकले होते. हजामतीचा दिवस होता. बापूजींना गाढ झोप लागलेली होती. मी हजामत संपवल्यानंतर दहाएक मिनिटांनी बापूजी उठले. पण ताजे होऊन उठले. डोळे तर मुश्किलीने उघडत होते. मी म्हणाले, “बापूजी, इतक्या गाढ झोपेत लहान मुलाप्रमाणे डोळे चोळत चोळत उठणे भाग पडते तशीच तुमची अवस्था आहे !”

बापूजी म्हणाले, तू म्हणतेस ते अगदी खरे आहे. पण तुला माहीत आहे की माझी झोप अशी असल्यामुळेच मी टिकून आहे. या झोपेत किंचित जरी अडथळा येऊ लागला

तर समज की आता काही माझी काही 'खेर' नाही ('खेर' हा शब्द या ना त्या कारणामुळे बापूजींच्या तोंडी नेहमी असायचाच.) - "ठीक नाही असे समज.

बाहेर निघाले तर रामेश्वरीबेन नेहरू, राजकुमारीबेन, सैयद महमूदसाहेब, वगैरे बसलेलेच होते. हे सर्व पहाटेच आले होते. यानंतर आसामचे राज्यपाल सर अकबर हैदरी. वर्तमान परिस्थितीबद्दलच चर्चा झाली. १२.३० वाजता बापूजींनी माती घेतली. जयरामदासजी आले. महासमिती आणि तिच्यात मांडण्यात आलेल्या ठरावासंबंधीच चर्चा झाली.

यानंतर शाहनवाझसाहेब, अंसारीसाहेब, महामायाप्रसाद वगैरे बिहारचे कार्यकर्ते बंधू आले. "बिहारमध्ये जितके सक्रिय आणि मजबूत काम असेल तितकाच त्याचा देशाच्या परिस्थितीवर प्रभाव पडेल. आणि लीगवालेसुद्धा जर त्यापेक्षा वेगळे काही बोलत असतील तर त्यांनासुद्धा मी चांगल्या भाषेत, परंतु सत्य हकिगत सांगण्यात चुकणार नाही." सर्व ३.३० वाजता गेले.

यानंतर लॉर्ड इस्मे आले. बापूजींची भेट घेण्यापुरतेच आले होते. काश्मीर आणि जुनागढसंबंधी चर्चा करून गेले. बापूजींनी तर त्यांना स्पष्ट शब्दांत सांगितले की, "ब्रिटिशांनी आता आम्हांला सर्व काही सोपवायचे ठरवलेले असल्यामुळे तुम्ही आमची मुळीच काळजी करायला नको असे माझे मत आहे. ना तर मला बोलण्याकरिता सल्लामसलत करावी लागते, ना नेहरू वा सरदारना. तसेच ना जिना वा लियाकत अलीसाहेबांना. आम्हांला आमचा निर्णय घेऊ द्या. माझी खात्री आहे की ब्रिटिश जरी सद्भावनापूर्वक आमच्यामध्ये मैत्री व्हावी म्हणून प्रयत्न करत असतील तरी त्याचे श्रेय आम्हांला मिळणार नाही. ही गोष्ट तुम्हांला ज्या कोणाला कळवावयाची असेल त्याला अवश्य कळवा. लहान मुलाला पाय फुटल्यानंतर जर त्याची आई वा दाई त्याला कडेवरच घेत राहणार असेल तर ते मूल चालणे शिकणारच नाही. असेच आमचे आहे. यामुळे

आमच्यामध्ये ब्रिटिश जर मध्यस्थी करणे बंद करतील तर आमच्या दोन्ही राष्ट्रांवर ते फार मोठे उपकार होतील. या मध्यस्थीत वाईट वा चांगला हेतू आहे असे मला काहीही म्हणायचे नाही. निश्चित काहीही सांगू शकत नाही. परंतु माझ्या मते मध्यस्थीची आवश्यकता मुळीच नाही.”

अशी गोष्ट तर बापूजीच सांगू शकतात. इस्मे गेल्यानंतर आजच्या गोष्टींची केव्हाही आवश्यकता वाटत असल्यामुळे आणि या गोष्टी कदाचित मला नीट कळू शकल्या नसतील म्हणून मी बापूजींनाच लिहायला लावल्या.

बापूजींनी ४.४५ वाजता जेवणात भाजी, दूध आणि १ सफरचंद घेतले. जेवत असताना त्यांना थोडीशी पत्रे वाचून दाखवली. यानंतर फरीदपूरहून चंद्रबाबू आणि सुहावर्दीसाहेब आले. यानंतर मौलानासाहेब. मौलाना साहेबांबरोबर लॉर्ड इस्मेशी झालेल्या बोलण्यासंबंधीच चर्चा झाली. गनीभाई आले. सरहद्द प्रांताची स्थिती खूप नाजूक आहे. विमानसुद्धा सुरक्षित नाही. प्रार्थना सुरू होण्यापूर्वीच्या शेवटच्या मिनिटापर्यंत मुलाखती सुरूच असायच्या. प्रार्थनेकरिता जात असताना चांदनी चौकातील मुसमानाच्या एका दुकानावर हल्ला झाल्याची बातमी मिळाली.

प्रार्थनेनंतरच्या भाषणात गांधीजी म्हणाले -

“अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटीने हिंदू-मुसलमान संबंधाबद्दल मंजूर केलेल्या ठरावाचा काल सायंकाळी मी उल्लेख केला होता. आणि आज इथे प्रार्थना करायला येत असतानाच माझ्या ऐकण्यात आले की चांदनी चौकातील मुसलमानाच्या एका दुकानावर निर्वासितांनी हल्ला केला. आणि त्या टोळक्याला ताब्यात घेण्याची आपल्या शिपायांमध्येसुद्धा हिंमत नव्हती. त्यांनी अधिक मदत मागवली. सैन्यातील लोक आले. त्यांनी हवेत गोळीबार केला, आणि त्यांना घाबरून

ती टोळी पांगली. परंतु या गोंधळात एका पादचाऱ्याला भोसकण्यात आले. ही लाजिवाणी गोष्ट आहे. कालच ठराव मंजूर करण्यात आला होता आणि आज मला तुम्हांला ही घटना सांगावी लागत आहे. हेसुद्धा माझे दुर्दैवच आहे असे मला वाटते. आणि या घटनेनंतर दुसरी एक घटना माझ्या ऐकण्यात आली. शीख निर्वासितांकरिता मुसलमानांना त्यांचे घर रिकामे करण्याकरिता सांगण्यात येत आहे. आणि त्यांनी जर घर खाली केले नाही तर त्यांचा भयंकर बदला घेण्यात येईल अशा प्रकारची भीती त्यांना दाखवण्यात येते आहे. शिवाय शिखांना मद्यपान करण्याचीसुद्धा खूप सवय लागली आहे. याचे किती वाईट परिणाम होतील याचे वर्णन करण्याची आवश्यकता वाटत नाही. परंतु शीख तलवार घेऊन फिरत असतात. यामुळे अल्पसंख्याक वर्ग घाबरणे स्वाभाविक आहे. चांदनी चौक आणि त्याच्या आजूबाजूच्या गल्ल्याबोळांमध्ये कबाब वा मांस वगैरे विकण्याची मनाई आहे. परंतु तरीही हे विकण्यात येतात. यामुळे हिंदूंना फार त्रास सहन करावा लागतो, आणि तिथून निघून जाणाऱ्या लोकांना जणू काय आपण एखाद्या नालीतून बाहेर पडलो असे वाटते. इतक्या भयंकर बदल्याचा त्यांना अनुभव येतो.

“ही गोष्ट जर खरी असेल तर माझ्या दुःखी आणि निर्वासित बंधूंना नम्रतापूर्वक विनंती करून मी सांगू इच्छितो की तुम्ही जर ही पद्धत सोडाल तर तुमचे आणि इतर सर्वांचे भले होईल. आणि अखेरीस याचा लाभ तुम्हांलाच होईल.

“किरपाण ठेवायची पण मनाई करण्यात आलेली असल्यामुळे तेथील शीख भाई फार नाराज झाले आणि ते माझ्याकडे आले. माझ्याजवळ कोणतेही अधिकार नाहीत, परंतु सत्तेत असलेले लोक माझे मित्र आहेत, आणि त्यांतील किती तरी लोक माझे ऐकतातही. शीख हवी तितकी मोठी तलवार घेऊन फिरू शकतात असा निकाल पूर्वी प्रिन्सी कौन्सिलने दिला होता. मी हा निकाल वाचलेला नाही. परंतु

निकाल देणाऱ्या न्यायाधिशाने ‘किरपाण’चा अर्थ कितीही लांबीची तलवार असा केला होता.

“तत्कालीन पंजाब सरकारने या निकालाला प्रतिसाद म्हणून कोणत्याही व्यक्तीला कितीही लांबीची तलवार देण्याचा अधिकार आहे अशी सूट दिली होती.

“माझे स्वतःची अशी मान्यता आहे की याबबतीत पंजाब सरकारला ऐक्याबद्दल वा शिखांबद्दल कोणतीही सहानुभूती वाटत नाही. किरपाण हे निरपराध लोकांवर हल्ला करण्याचे वा कशाही प्रकारे उपयोग करावा असे हत्यार नाही या माझ्या मताचे समर्थन करणारे ग्रंथसाहेबमधील उतारे काही शीख मित्रांनी मला काढून दाखवले. ग्रंथसाहेबमधील आज्ञांचे पालन करणारे शीखच असहाय स्त्रिया, मुले आणि वृद्ध यांच्या रक्षणाकरिता किरपाणचा उपयोग करू शकतात. यामुळे एक शीख सव्वा लाख विरोधकांच्या बरोबरीचा समजला जातो. त्याचेच प्रतीक ही किरपाण आहे. यामुळे जो शीख मादक पदार्थांचे सेवन करतो, जुगार खेळतो वा इतर दोषांना बळी पडतो त्याला किरपाण ठेवण्याचा अधिकार नसतो. अशांचे किरपाणशी काहीही घेणेदेणे नसते.

“या गोष्टीनंतर एक अजून गोष्ट मला तुम्हांला सांगायची आहे - मला इतक्यातच सांगण्यात आले आहे की लष्कराची छावणी जिथे जिथे आहे तिथे तिथे लष्करातील लोक खूपच उद्धटपणे वागतात. मी स्वतः लष्कराच्या छावणी चालवलेलो आहे. अर्थात ती वेगळ्या प्रकारची छावणी होती. छावणीत राहणाराचे जीवन आतून तसेच बाहेरून निर्मळ, स्वच्छ आणि सेवाभावनेचे असले पाहिजे. स्वातंत्र्याच्या फळाच्या गोडव्याचा आणि त्यातील स्वादाचा अनुभव तर सर्वात आधी लष्करातील तसेच पोलिसातील लोकांनाच यायला पाहिजे.

“त्यांच्या अतिशुद्ध आणि चांगल्या वर्तनामुळे ते जगाभरातील आदर्श पोलीस आहेत असे लोकांना जाणवले पाहिजे. कायदा करणारेच जर कायदा पाळत नसतील तर हे सरकार फार काळ टिकू शकणार नाही हे तुम्ही लक्षात ठेवा.

“आपल्या देशातील हे काळोखाने भरलेले चित्र दाखवल्यानंतर मी एक स्वच्छ चित्रसुद्धा तुम्हांला दाखवू इच्छितो. एका शूर पुरुषाची ही जी सत्य हकिगत आहे ती मला एका प्रत्यक्षदर्शी भाईने लिहून कळवली आहे.

“मीर मकबूल शेरवाणी हा नॅशनल कॉन्फरन्सचा बारामुल्ला येथील तरुण पुढारी होता. तो नॅशनल कॉन्फरन्सचा महत्त्वाचा पुढारी आहे हे कळल्यानंतर घूसखोरांनी त्याला निशांत टॉकीजवळील दोन खांबांना बांधले. आधी त्यांनी त्याला मारले आणि मग त्याला म्हणाले की ‘तू अखिल जम्मू आणि काश्मीरच्या राष्ट्रीय परिषदेला तसेच नॅशनल कॉन्फरन्स आणि तिचे पुढारी काश्मीरचे शेर शेख अब्दुल्ला यांना सोडायला पाहिजे. तू तुझी निष्ठा पालंदरीत मुख्यालय असलेल्या नामधारी आझाद काश्मीरच्या तात्पुरत्या सरकारला वाहिल्याची शपथ घेतली पाहिजे.’

“परंतु शेरवाणीने नॅशनल कॉन्फरन्स सोडायला दडतापूर्वक नकार दिला आणि हल्ला करणारांना त्याने स्पष्टपणे सांगितले की काश्मीर सरकारचे प्रमुख शेर काश्मीरच आहेत आणि भारतीय सैन्य आधीच काश्मीरमध्ये पोहोचलेले आहे व लवकरच ते घूसखोरांना हाकलून लावणार आहे.

“हे उत्तर ऐकून हल्लेखोर चिडले आणि घाबरलेसुद्धा. त्यांनी त्याच्या शरिरावर १२ गोळ्या झाडल्या. त्यांनी त्याचे नाक कापले आणि त्याचा चेहरा विद्रूप

केला व त्याच्या शरीरावर एक पत्रक डकवले, ज्यावर लिहिले होते - 'हा गद्दार आहे, याचे नाव शेरवाणी आहे. सर्व देशद्रोह्यांची हीच गत होणार आहे'

“परंतु थंडपणे केलेल्या या निर्घृण खुनानंतर व रक्तपातानंतर ४८ तासांच्या आतच शेरवाणीची भविष्यवाणी खरी ठरली. घुसखोर घाबरून बारामुल्लाहून पळाले व भारतीय सैन्याने त्यांचा पाठलाग करत त्यांना पळवून लावले.

“हा आहे या बंधूने लिहिलेल्या पत्राचा सार.

“ही हकिगत वाचल्यानंतर अशा प्रकारच्या शौर्यपूर्ण हौतात्म्याचा प्रत्येकाला, मग तो हिंदू, शीख, मुसलमान वा इतर कोणीही असो अभिमान वाटला पाहिजे.

“असेच आज एक अजूनही उदाहरण घडले आहे. बऱ्याच काळापासून भाई नारायणसिंह लष्करात अंमलदार म्हणून काम करत होते. पश्चिम पंजाबमध्ये त्यांनी आपली बरीच संपत्ती गमावली आहे. आता त्यांच्याजवळ काहीही राहिले नाही. असे असले तरी त्यांची भीक मागायची मुळीच तयारी नाही. त्याचबरोबर ते पराभूत होऊन, निराश होऊनही बसलेले नाहीत. कोणी जर त्यांना सहानुभूती दाखवायला गेला तर मला तुमच्या सहानुभूतीची आवश्यकता नाही असे ते म्हणतात. या शीख अंमलदाराचा एक जुना मुसलमान मित्र अली शाह भेटला. त्यानेसुद्धा सर्व काही गमावले होते. अशा प्रकारे या दोन्ही मित्रांजवळ काहीही राहिले नसूनही ते भीक मागत नाहीत. मेहनत करतात आणि जे मिळते त्यावर उदरनिर्वाह करून आनंदात राहतात.”

आज बापूजींचे प्रवचन चांगलेच लांब चालले. फिरत असताना मोटवाणी आले होते. ते सिंधची अवस्था सांगत होते. त्यानंतर बापूजींनी स्वतःच प्रवचन लिहून काढले. प्रवचन लिहित असताना बापूजी थकून गेले होते. दादासाहेब आले.

सर्वात शेवटी सुन्हावर्दीसाहेब आले. सिंधमध्ये हिंदूंची जी अवस्था झाली आहे त्याबद्दल मोटवाणींनी जे सांगितले होते ते सर्व बापूजींनी त्यांना सांगितले. “आणि असेच जर सुरू राहिले तर पाकिस्तान पाक न राहता पाकिस्तानची नावनिशाणीही राहणार नाही असे तुमच्या जिनासाहेबांना स्पष्ट शब्दांत सांगायला पाहिजे. आणि तुम्हीसुद्धा तुमच्या दृष्टीला तिथे जे पडेल ती सर्व खरी हकिगत आणि तुमचे त्यासंबंधीचे विचार प्रकाशित करायला पाहिजे. तुम्ही जर असे केले तरच तुम्ही हिंदुस्थानची आणि पाकिस्तानची सेवा केली असे म्हणता येईल.” त्यांनीसुद्धा खूप युक्तिवाद केला. अखेरीस १० वाजून गेले.

मी बापूजींना म्हणाले, “म्हशीसमोर गीता या वाक्प्रचाराप्रमाणे तुम्ही करत आहा. तुम्ही इतके थकलेला आहा आणि हे काहीही करणार नाहीत हे तुम्हाला माहीत असतानाही तुम्ही तुमच्या शक्तीचा अपव्यय का करता?”

आता सुन्हावर्दीसाहेबांना थोडेथोडे गुजराती समजू लागले आहे. परंतु ते जरी काही म्हणत नव्हते तरी त्यांना कळले. माझ्या हावभावावरून, मी त्यांच्याबद्दल काही सांगते आहे हे त्यांच्या लक्षात आले. परंतु बापूजींनी त्यांना मी जे म्हणत होते ते इंग्रजीतून समजावून सांगितले. परंतु ते तर हसतच होते! मला म्हणाले, “मी म्हैस तर नाही, परंतु तुला माझे शरीर म्हशीसारखेच वाटत असेल ना? हे तर असे आहेत की त्यांना काहीही जरी म्हटले तरी त्यांच्यावर काहीही परिणाम होतच नाही!” शेवटी मोठ्या मुश्किलीने उठायला लावले.

बापूजींच्या डोक्याला तेल चोळले आणि मीराबहेनची सेवा केली. त्यांचीसुद्धा मालीश केली. मग डायरी लिहिली. मग झोपायला गेले तर तोपर्यंतही बापूजी जागेच होते. मला म्हणाले, “झोप येत नव्हती म्हणून हाती माळ घेतली. ही पोरगी अजून कशी आली नाही असा विचार करत होतो. मग आठवले की मीराकडे गेलेली असेल.”

मी म्हणाले, “हो, मीराबहेनजवळच तर मला खूप काही शिकायला मिळत असते.”

बापूजी म्हणाले, “तुझ्याबरोबर ती चांगली मिळूनमिसळून वागते. नाही तर इतरांबरोबर तिची मैत्री कमीच होत असते. पशुपक्षी आणि निसर्ग यांच्याशीच तिची मैत्री असते.” ११.३० वाजता अशा प्रकारे गोष्टी करता करता झोपलो. थंडी तर इतकी असल्या पडली आहे की घरातील होतीनव्हती ती सर्व पांघरुणे मी अंगावर घेतली दात वाजत मी झोपले. यामुळे बापूजी नाराज झाले. यानंतरची हकिगत मी उद्या सकाळी लिहीन.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२० नोव्हेंबर १९४७

ठरलेल्या वेळी प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर ‘हरिजन’करिता लेखनाच्या दृष्टीने आलेला टपाल ऐकवला. आज टपाल पाहून लिहू शकले नाही. बापूजी थकलेले होते. यामुळे ऐकता ऐकताच झोपून गेले.

फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी आलेले होते. त्याच्याबरोबर सुरू असलेल्या गोष्टीगोष्टीत बापूजी म्हणाले -

“का कोणास माहीत मला भास होत असतो की हे जे सगळे पुढारी आहेत त्यांना जर मी खरी हकिगत काय आहे हे सांगितले तर या म्हातान्याचे डोके फिरले आहे असे त्यांना वाटेल. तुम्हाला माहीतच आहे की मी जुनागढच्या वा काश्मीरच्या समस्येबद्दल समाधानी नाही. ही गोष्ट मी तुम्हाला स्पष्टपणे सांगायलाच पाहिजे. जी फाळणी झाली तीच मुळात चुकीची आहे. परंतु चुकीची परंपरा आपण तयार करतो आहो असे मला वाटते. अशाने आपण कुठे जाऊ हे एका ईश्वरालाच माहीत. परंतु जनतेची आपण सूक्ष्मपणे फसवणूक करतो आहो असे मला दिसते. तुम्हा सर्वांना सोडून ही जी पोरगी माझ्याबरोबर या यज्ञात सामील आहे तिला घेऊन कुठे तरी निघून जावे असे मला वाटते. परंतु आज माझा धर्म नेमका काय आहे ते आज माझ्या मनासमोर स्पष्ट नाही. मार्गात काळोख आहे.

प्रकाश शोधण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करतो आहे. काल रात्री खूप रामस्मरण केले. मी त्याला विचारत होतो की अखेरीस मी काय केले पाहिजे? मी कुठे चाललो आहे? ... पुढाऱ्यांमध्ये इतकी स्पर्धा कशाकरिता? तिचा लाभ काय? त्यात कोणती सेवा आहे? जनता तर बिचारी गायीसारखी आहे, जिकडे नेऊ तिकडे जाईल. माझ्या मनात घोंघावत असलेल्या वादळाला तुमच्यासमोर मी देत असलेली ही तर अभिव्यक्ती आहे. आपल्या या नाजूक परिस्थितीत आपणा सर्वांचा कोणता धर्म असू शकतो? बाकी तर पुढारी आणि सत्ता तुमच्याच हातात आहे. मी ना तर काँग्रेसचा चार आणेवाला सदस्यही आहे ना मी शासकीय व्यवस्थापनात कोणी अधिकारी. असे असूनही तुम्ही सर्व माझे म्हणणे ऐकून घेता हे तुमच्या विवेकबुद्धीमुळेच. आणि या गोष्टीचे मला फार मूल्य वाटते. तुम्ही जर तुमच्या सहकाऱ्यांना ही गोष्ट सांगू शकत असाल तर सांगा. मला वाटते की माझ्या बुद्धीची अवस्था ‘साठी बुद्धी नाठी’प्रमाणे झाली आहे वा ती बधिर झाली आहे, तिला काही दिसत नाही, ती काही अनुभवू शकत नाही. परंतु इतर तर पाहू शकतात ना?”

फिरल्यानंतर बापूजींनी पाय धुऊन मालीश, स्नान वगैरे ठरलेल्या गोष्टी वेळेवर आटोपल्या. त्या दरम्यान माझ्याबरोबरसुद्धा खूप गोष्टी केल्या होत्या. आज झोपले नाही. मला म्हणाले, “मी आजकाल ज्या कोणाबरोबर गोष्टी करत असतो त्या तू चिकाटीने ऐकून लिहून ठेवत जा. मी जे काही कोणाला सांगतो ते ईश्वराच्याच प्रेरणेने सांगत असतो हे याचे कारण आहे. आणि मला जे सत्य वाटते ते मी तुला सांगितले नाही आणि केवळ तुझी तारीफच करत राहिलो तर मी तुझा अप्रामाणिक सहकारी ठरेन. अखेरीस आपणा सर्वांचे एकच ध्येय, एकच क्षेत्र आहे आणि त्याकरिताच आपण सर्व कार्य करून राहिलो आहो. त्यात आपण सर्व सहकारी आहो. नियंत्रणासंबंधात मला इतकी ओढताण करावी लागते, खादी आणि ग्रामोद्योगाच्या वस्तू वापरण्याकरिता इतक्यांदा सांगावे लागते हे आश्चर्यजनक नाही तर काय आहे?” अशा प्रकारे बापूजी माझ्याशी बोलत होते.

जेवणाच्या वेळी शंकरराव देव आले. त्यांनीसुद्धा सद्यस्थितीबद्दल गोष्टी केल्या. भाषेबद्दलसुद्धा चर्चा झाली. त्यांची ओढ महाराष्ट्राकडे जास्त होती याबद्दलसुद्धा बापूजींना दुःख होत होते. बापूजी म्हणाले, “मग रजपूत म्हणतील आम्हांला राजपुतीस्थान पाहिजे, गुजराती म्हणतील आम्हांला गुजरात पाहिजे. तुम्ही काय करू इच्छिता हेच मला कळत नाही. एका हिंदुस्थानची फाळणी केली तर तुम्हांला हे सुचते काय? सर्वांना काय करायची इच्छा आहे?”

बापूजींना चांगलीच ऊब आली होती. ते उन्हात बसले. त्यांना किती तरी दुःख सहन करावे लागते आहे आणि त्यांच्या मनावर किती तरी आघात होत आहेत असे वाटत होते. असे असूनही ते खूप प्रसन्न होते आणि इतरांनी खुश ठेवत होते. यानंतर रामेश्वरीबहेन आल्या. संधानमजीसुद्धा होते. त्यांच्याबरोबर आज सकाळपासूनच ज्या गोष्टी सुरू होत्या त्याच सर्व त्यांनी सांगितल्या. रामेश्वरीबहेननी पंजाबमधील स्त्रियांच्या करुण कहाण्या सांगितल्या.

राजाजी आले. राणीच्या लग्नाकरिता माऊंटबॅटन इंग्लंडमध्ये गेले होते. तिथे ते भारताचे पहिले महाराज्यपाल झाले. सरोजिनी नायडूसुद्धा (अम्माजान) इथेच आहेत. त्या व्हाईसराय भवनात आहेत. त्या आजारी असल्यामुळे दुपारी आम्ही तिथे जाऊ.

१.२० वाजता ओखला जवळील हिंदू छावणी पाहायला गेलो. सुचेताबहेनबरोबर आहेत. त्या खूप काम करत आहेत. कालिका मंदिरात ही छावणी आहे. बापूजींनी तेथील साफसफाईचे, धान्य वगैरेचे खूप बारकाईने निरीक्षण केले. अधिकाऱ्यांना योग्य त्या सूचना दिल्या. आणि निर्वासितांनासुद्धा आश्वासत बापूजी म्हणाले -

“दुःखाचे दिवसही जर आपण समाधानात घालवू शकलो तर आपण खरोखर सुखी होऊ शकतो. इतक्या घाणीत आणि अव्यवस्थेत आपण का राहायला पाहिजे? ईश्वराने

आपल्याला हात पाय दिलेले आहेत. थोडी मेहनत कराल तर तुम्ही जंगलातही मंगल करू शकाल आणि त्याचे सर्व श्रेय तुम्हांला मिळेल. आणि उन्हांनंतर सावली येतच असते आणि सावलीनंतर उन्हा पडतच असते. रात्र आणि दिवस, अंधार आणि प्रकाश - हे सर्व निसर्गनियमांप्रमाणे चालत असतात. यातून आपण आपल्या जीवनाकरिता बोध घ्यायला पाहिजे.”

तिथून परतल्यानंतर २.३० वाजता आम्ही राजभवनात श्रीमती नायडूंना पाहायला गेलो. दारात प्रवेश करत नाही तोच पद्मजाबहेन दारावर आल्या आणि बापूजींना फुले देऊन त्यांनी त्यांचे स्वागत केले. नंतर राजाजी आले. त्यांचेसुद्धा स्वागत केले. शेकडो वर्षांनंतर भारताचे पहिले महाराज्यपाल झाल्यानंतर त्यांचा इथे हा पहिलाच प्रवेश होता. शिवाय दोघेही सख्खे व्याही ! अपूर्व दृश्य होते. उद्वाहनात वर गेलो. बापूजींनी अम्माजानच्या प्रकृतीची चौकशी केली आणि आजारी पडल्याबद्दल त्यांना हळूच एक थापड मारली. त्यांच्याजवळ अर्धा तास थांबून मग आम्ही खाली राजाजींच्या खोलीत गेलो. पद्मजाबहेनने बापूजींना भावी कार्यक्रमाविषयी विचारले. बापूजी म्हणाले, “माझे पानीपतला जाणे राहून गेले आहे. तिथे जाण्याची माझी इच्छा आहे.” राजाजी आणि बापूजी एकाच सोप्यावर बसले होते. ते एखाद तास गोष्टी करत होते. मध्येच राजाजींनी बापूजींना इडली खाण्याचे निमंत्रण दिले. मी विनोदात म्हणाले, “आमच्याकडे तर व्याह्याला लापशी खाऊ घालत असतात!” राजाजींना मी काय म्हणते ते न कळल्यामुळे बापूजींनी त्यांना संपूर्ण प्रथा कशी असते ते सांगितले. अशा प्रकारे या दोन्ही राजकारणी पुढाऱ्यांत राजकारणाच्या गोष्टींनंतर हळूवार विनोदही सुरू होता. एक आगळेवेगळे दृश्य होते. लक्ष्मीकाकी, गोपू वगैरे सर्व होते.

३.३० वाजता (बहुधा ४.३० पाहिजे. नाही तर वेळेचा हिशेब बसत नाही. बापूजी अर्धा तास सरोजिनी नायडूंकडे होते, नंतर राजाजींशी १ तास गोष्टी केल्या आणि ते २-३०

इकडे येण्याकरिता निघाले होते.) तिथून परत फिरलो. येऊन हाततोड धूत नाही तर भेटीकरिता येणारांची रीघ लागलेली होती. रोहिणीकुमार आणि बेजनाथ मुकर्जी आले. बंगालच्या भागातील लोकसुद्धा खूप नाराज होते. बेलियाघाटवाल्या बीअम्मा, घनश्यामदासजी, जोगेनबाबू इतरही काही लोक होते. बापूजी थकलेलेसुद्धा होते. आज झोपू शकले नव्हते. परंतु प्रार्थनेला जायच्याआधी दहा मिनिट झोपले. ५.१५ ते ५.३० बापूजींचे पाय दाबले. पायात खूप वेदना होत आहेत असे म्हणत होते.

प्रार्थनासभेत जात असताना बापूजींना दोन चिट्ठ्या मिळाल्या. आधी त्यांनी त्यांचे उत्तर दिले. एका चिट्ठीत भजन गाण्याची इच्छा व्यक्त करण्यात आली होती. तर दुसऱ्या चिट्ठीत नोकरी सोडून बापूजींच्या हाताखाली राहून काम करण्याची इच्छा व्यक्त करण्यात आली होती.

बापूजी म्हणाले -

“नोकरी सोडणाऱ्या भाईने चूक केली आहे. ब्रिटिश शासनादरम्यान मी सरकारी नोकरी सोडण्याबद्दल म्हणालो होतो हे खरे आहे. परंतु आता तर आपलेच सरकार आहे. आणि भजन गाण्यासंबंधात सांगायचे तर वाटेल त्याला भजन म्हणण्याची सूट नाही. ज्याची ईश्वरावर पूर्ण श्रद्धा आहे तोच भजन म्हणू शकतो. या पोरीवर हे संस्कार आहेत. आणि ती बिचारी खूप भावनाशील होऊन भजन म्हणत असते. अशा प्रकारे जर इथे भजन म्हणण्याची सूट देण्यात आली तर इथे गानवृंदाला सीमा राहणार नाही.”

“आता मुख्य मुद्द्यावर येतो. आज मी सुचेताबहेन आणि इतर काही लोकांबरोबर ओखलाची छावणी पाहायला गेलो होतो. या छावणीची व्यवस्था इतर छावण्यांच्या तुलनेत चांगली आहे. असे असले तरी ती अजून चांगली व्हावी अशी

मी अपेक्षा करतो. ओखलात यात्रेकरूंकरीता धर्मशाळा बांधण्यात आली आहे. तिथे निर्वासित राहतात. तिथे पाण्याची खूप अडचण आहे. ती जर दूर करता येईल तर सर्व निर्वासितांना उतरवता येईल अशी ती जागा आहे.

“आता मी जसा तुम्हांला ही हकिगत सांगतो आहे तशीच दुसऱ्या एक हकिगतीशीही तुम्हांला परिचित करून देणे माझे कर्तव्य आहे असे मी समजतो. मला असे कळले आहे की निर्वासित आपसातसुद्धा काळाबाजार करून राहिले आहेत. अंमलदारांना जर लाच मिळाली तरच ते व्यवस्था करतात. आणि इतर प्रकारेसुद्धा अंमलदारांचे वर्तन चांगले नाही. ही हकिगत जर खरी असेल तर ही अतिशय भयंकर गोष्ट आहे. आणि मला कळलेली ही हकिगत खोटी ठरावी अशी माझी इच्छा आहे.

“अजून एका गोष्टीकडे तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो. किशनगंज येथील गोशाळांचा वार्षिकोत्सव सुरू आहे. आणि आचार्य कृपलानी त्याचे प्रमुख आहेत. तुम्ही सर्व तर त्यांच्याशी चांगलेच परिचित आहा. हा उत्सव साजरा करणारांकडून १० मिनिट तरी या मेळाव्याला भेट द्या असा आग्रह मला करण्यात येतो आहे. कोणत्याही कार्यक्रमाला केवळ सुशोभित करण्याकरिता जाण्याला काहीही अर्थ नाही असे मी समजतो. दहा मिनिटात मी काय पाहीन? काय करू? काय ऐकू? आणि सध्या तर एकच कार्य हातात घेऊन बसलो आहे - दिल्लीत अंतःकरणापासूनची मैत्री होईल वा मी मरेन. . . . यामुळे इथेच बसून तुमच्याद्वारे त्यांना दोन शब्द पोहोचवतो.

“निःसंकोचपणे मी सांगू शकतो की हिंदुस्थानातील स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या राजकारणामुळे येथील पशुधन विकसित करण्याचे आणि त्याचे रक्षण करण्याचे

काम अधांतरी राहून गेले. आणि हे काम मी वर्षापासून करत आलो आहे. मी खरा गोपूजक आहे असा माझा दावा आहे. या विषयाचे मला जे काही ज्ञान आहे त्यापासून कदाचित मी जनतेला माहिती करून दिली नसेल. परंतु मला या विषयाचा शौक आहे. आणि या विषयाचे मला ज्ञानही आहे. मी सांगितले पाहिजे की जे गोशाळेची व्यवस्था करतात ते सर्व या संस्थेकरिता जास्त पैसा कसा मिळेल याकरिताच प्रयत्नशील असतात. परंतु आदर्श गोशाळा करण्यासंबंधीचे ज्ञान त्यांना मुळीच नसते. हिंदुस्थान एक असा प्रदेश आहे की इथे आदर्श गायी, बैल, वळू वगैरे आपण निर्माण करू शकतो, सर्वांना पुरेल इतके चांगले दूध, तूप तयार करू शकतो. आपल्या देशाचे हवामान, जमीन, गवत, चारा, कापूस वगैरेच्या उत्पन्नात - जर आपण आपला आळस सोडला तर - मुळीच कमतरता येऊ शकत नाही. याबाबतील आपला देश जगात सर्वात आघाडीवर असला पाहिजे. परंतु असे असण्याऐवजी आपल्या देशाचा क्रमांक सगळ्यात शेवटी येतो. गोशाळेच्या व्यवस्थापकांनी गायींचे शेण, मूत्र, मेलेल्या जनावरांचा जो काही उपयोग करता येईल त्याचेसुद्धा आपल्याला पुरेसे ज्ञान नाही. आणि या अज्ञानाच्या कारणामुळे आपले दरवर्षी करोडो रुपयांचे नुकसान तर होतच असते. आणि शिवाय आपल्याला चांगले दूधतूपसुद्धा मिळू शकत नाही.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. फिरत असताना आज विशेष असा कोणी बरोबर नव्हता. आम्ही मुलेच होतो. यामुळे फिरण्यात मजा वाटत होती. बापूजी मधून मधून आम्हांला पळायला लावायचे. (थंडी वाजू नये म्हणून.)

सोफियाबहेन आणि सिंधी कार्यकर्त्या जेठीबहेन आल्या. सिंधच्या गोष्टी करत होत्या. बापूजी म्हणाले - “सिंधमध्ये मुसलमानांच्या हातून तुला मारून टाकण्यात आले तर मी आनंदाने नाचेन. असे झाले तर सर्व हिंदू वाचतील. परंतु तुम्ही पुढारी लोक तुमची संपत्ती

घेऊन, मुलाबाळांना घेऊन विमानात वा जहाजात बसून निघून याल आणि माझ्याजवळ बसून रडत बसाल तर ते मी सहन करू शकत नाही. एक तर तुम्ही मरा वा माझ्याकडे येणे थांबवा. निर्दोष प्रजेला तिथेच ठेवून पुढारी लोक सिंध सोडून निघून आलेले आहेत ही माझ्याकरिता दुखाची आणि लाजेची बाब आहे. अजून मी काय सांगू?” या दोनचार वाक्यातून बापूजींनी आपल्या हृदयातील व्यथा त्यांच्यासमोर ओतल्या.

प्रवचन लिहून पूर्ण होत नाही तोच सुधीर बाबू आले. दहाएक मिनिट त्यांच्याबरोबर गोष्टी केल्या. ९.३० नंतर झोपायची तयारी केली. मीसुद्धा मीराबहेनची राहिलेली सेवा पूर्ण करून आले. १० वाजले आहेत आणि हे शेवटचे वाक्य लिहून झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२१ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेआधी थोड्या गोष्टी करत असताना बापूजी म्हणाले, “काँग्रेस संघटनेची स्वातंत्र्याच्या काळात अधिकच कठोर परीक्षा होणार आहे. आणि अशा परिस्थितीत काँग्रेस प्रमुख जर दुर्बल वा सबळ असेल तर ही संस्था भंग करून तिचा नष्ट करून टाकले पाहिजे. राजेंद्रबाबूंची प्रकृती चांगली नाही. काँग्रेस प्रमुखाला खूप खूप मेहनत करावी लागत असते. यामुळे राजेंद्रबाबूंच्या आजूबाजूला जर उपयोगी काम करणारे मदतनीस असतील तर ही संस्था परत जिवंत होऊ शकते. शक्य असेल तर आपण काँग्रेस प्रमुखाचे पद स्वीकारू शकतो असे सध्या देवच्या मनात आहे हे खरे आहे. अशी प्रवृत्ती महिनोगणती राहणे हे चांगले चिन्ह नाही. या संस्थेच्या प्रत्येक सदस्याने आपण तर या संस्थेचे सेवक वा शिपाईच आहो असाच विचार केला पाहिजे. स्वयंसेवकाचे काम मिळाले तरी हिंदुस्थानच्या चाळीस कोटी लोकांचीच सेवा करायची आहे आणि प्रमुखपद जरी मिळाले तरी इतकीच सेवा करावी लागेल. प्रमुख चढत नाही आणि स्वयंसेवक झालो

म्हणून आपण खालचे असतो असेही नाही. परंतु ही गोष्ट आज मी कोणाच्याही गळी उतरवू शकत नाही. आणि नैतिकतेचा हा सिद्धांत जरी मी कोणाला सांगितलाही तरी ‘या म्हाताऱ्याचा बुद्धिभ्रंश झाला आहे’ असे मानणारा वर्ग पण आहेच. हे सर्व पाहायला मी जिवंत राहतो की नाही हे कोणाला माहीत. परंतु लोकांचा या संस्थेवर आता पूर्वीसारखा विश्वास राहिलेला नाही. देवसारख्या माणसाच्या मनात राजेंद्रबाबूंचे प्रमुखपद घेण्याची इच्छा निर्माण व्हावी ही चांगली गोष्ट नाही.”

तोंड धूत असताना इतर गोष्टींबरोबरच बापूजींनी वरील गोष्ट सांगितली होती. प्रार्थनेनंतर पत्रे पाहिली आणि ‘मिश्रणाबद्दल’ आणि दुसरा अजून एक लेख लिहीला. (पाहा हरिजनबंधू २८-१२-१९४७ ‘मिश्रणाकरता’ हा लेख आणि ‘आरोग्याचे नियम’ हा लेख.)

फिरत असताना शंकररावजी आले. त्यांनी गुरगाव जिल्ह्याची माहिती सांगितली आणि ते स्वतःसुद्धा मंत्रीपदाचा राजीनामा देण्याचा विचार करत आहेत. अखेरीस काय होते ते पाहू.

नंतर राजेंद्रबाबूसुद्धा परत आले. त्यांच्याबरोबर धान्यासंबंधी चर्चा झाली. देशात कापड आणि धान्यासंबंधी प्रतिबंध असायला नको. आणि सर्वात आधी काँग्रेसने हे काम पूर्ण केले पाहिजे. आणि त्याचबरोबर रचनात्मक काम होणार असेल तर मग दंगली आणि मारामार्या आपोआपच शमतील.

रामेश्वरीबहेननेसुद्धा पंजाबमधील करुण कहाण्या सांगितल्या. आराम केल्यानंतर हैदराबाद रियासतमधील लोकांशी खूप चर्चा चालली. अखेरीस प्रजेची जशी इच्छा असेल तसेच होईल अशी बापूजींची मान्यता आहे. जुनागढ, काश्मीर हैदराबाद, भोपाळ या सर्वांची एकच साखळी आहे. यातील एक भाग जरी दुर्बल असेल तर संपूर्ण साखळी तुटेल.

सिंधमधील चोईथराम आणि इतर काही बंधू आले. तेसुद्धा सांगत होते की काँग्रेसींची थोडीशी व्यवस्था झाल्याबरोबर ते निघून आले. बापूजी म्हणाले, “यामुळेच मी म्हणत असतो की माझी अहिंसा सबळांची नव्हती. तुमच्यासारखा जर एखादा सिंधमध्ये मेला असता तर सिंधमधील लाखो लोक वाचले असते. परंतु अशा प्रकारे पळून आल्यामुळे वा तुमच्या प्रभावामुळे म्हणा की ओळखीपाळखीमुळे म्हणा तुमची लवकर व्यवस्था झाल्यामुळे तुम्ही तुमच्या मुलाबाळांना घेऊन तुम्ही पळून आला. . . . (हे मी तुम्हांला व्यक्तिगत सांगून राहिलेलो नाही.) परंतु मोठ्या प्रमाणात असेच झाले आहे. असे असताना सामान्य जनतेला ‘तुम्ही मरा पण पळून येऊ नका’ असे मी आता कोणत्या तोंडाने सांगू? . . .”

दुपारी २.३० वाजता पंडितजी आले. त्यांच्याशी गुरगाव जिल्ह्याच्या, सिंधच्या आणि इतरही अनेक गोष्टी केल्या. त्याच दरम्यान देवदासकाक आणि नियोगीजी आले. परंतु पंडितजी आणि बापूजींना बसलेले पाहून ते परत गेले. पंडितजी ३.३५च्या दरम्यान गेले. . . . च्या विषयी खूप महत्त्वाच्या गोष्टी करून गेले. दरम्यान इजिप्तचे प्रतिनिधीमंडळही आले. त्यांनी बापूजींसमोर वाकून नमस्कार करून आनंद व्यक्त केला. बापूजींना कताई करताना पाहून त्यांनी चरख्याचे शास्त्र समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. बापूजी म्हणाले, “प्रत्येक घरी हा चरखा जर केवळ ३० मिनिट फिरवला गेला तर हिंदुस्थानातील कापडाची टंचाईची गोष्टच शिल्लक राहणार नाही. इतकेच नाही तर कदाचित चाळीस कोटी जनता या उद्योगाला कलात्मक रूप देऊन कापडाची निर्यातसुद्धा करू शकेल.”

लोहिया तसेच चिमणलालभाई आलेले होते. त्यांच्याबरोबर सिंधबद्दलच गोष्टी झाल्या. सिंधची अवस्था खरोखरच अतिशय वाईट आहे. आणि असे असूनही त्याबद्दल अगदीच बेफिकीरपणा दाखवण्यात येत आहे. सायंकाळी बिरलाजींनी गुरगाव जिल्ह्यातील गोष्टी सांगितल्या. बापूजी म्हणाले, “एकाशी वैर दुसऱ्याला त्रास याबद्दलच माझा आक्षेप

आहे. येथील मुसलमान तिथे जाऊन पाकिस्तानमधील हिंदूंना त्रास देतात आणि पाकिस्तानमधील हिंदू इथे येतात आणि ते इथल्या मुसलमानांना त्रास देतात यात कोणते शौर्य आहे? शूरपणाने मारले वा मेले तर ती गोष्ट मी समजू शकतो.”

सायंकाळी डॉ. हरेकृष्ण मेहताबसुद्धा आले. चोहोकडे थोडीफार आग तर लागलेलीच आहे. बापू एकटे आणि माहिती सांगणारे अनेक.

दिवसेंदिवस थंडीसुद्धा वाढतच चालली आहे. दररोज येणाऱ्या मुसलमान बांधवांनी बातमी दिली की या वेळी झालेल्या दंगलीत १३७ मशिदींचे नुकसान झाले आहे. पी. सी. जोशींबरोबर बोलत असतानाच प्रार्थनेची वेळ झाल्यामुळे आम्ही प्रार्थनेकरिता गेलो.

आजच्या प्रवचनात बापूजी म्हणाले,

“किशनगंजमध्ये एका गोशाळेचे काम सुरू करण्याची तयारी सुरू आहे. काल सायंकाळी यासंबंधी थोडे बोललोच होतो. परंतु हिंदुस्थानात सैनिकांकरिता अनेक डेअर्या चालत आहेत. पुष्कळ वर्षांपूर्वी कर्नल स्मिथ नावाचे लष्करी अंमलदार बंगलोरमध्ये एका केंद्रीय डेअरीचे कामकाज पाहत होते. आणि तिथे मला खरोखरच नमुनेदार जनावरे पाहायला मिळाली होती. तेथील एक गाय तर संपूर्ण आशीयात प्रसिद्ध झाली होती आणि ती बहुधा 75 पौंड दूध द्यायची. या गायीला कोणत्याही बंधनाशिवाय कुठेही फिरण्याची सूट होती. परंतु या सुंदर चित्राची मला जेव्हा दुसरी बाजू कळली तेव्हा मी आश्चर्यकित झालो. त्या डेअरीत जन्मलेल्या बहुतेक गोऱ्यांचे बैल तयार करणे शक्य होत नसल्यामुळे त्यांतील बहुतेकांची कत्तल करून टाकली जात असे. आणि अशा प्रकारे लष्करातील माणसांकरिता करोडो रुपये खर्च करण्यात येत आहेत. परंतु आता हे सैनिक हिंदुस्थानात राहणार नसल्यामुळे त्यांना आपल्या आवश्यकतांकरिता इतका खर्च करण्याची गरज

वाटत नाही. आणि हिंदुस्थानी लष्कराकरिता इतक्या अधिक खर्चाची तरतूद करणे वाजवी नाही, इतकेच नाही तर याची कदाचित लष्करातील शिपायांनासुद्धा लाज वाटेल.

“कलकत्त्यातील खादी प्रतिष्ठानच्या श्री सतीशबाबूंचा गायींचा आणि म्हशींचा - दुभत्या जनावरांचा अनुभवही फार मोठा आहे. त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकात केवळ इतरांच्या साहित्यामधील उतारे उद्धृत केलेले नाहीत., त्यांनी हे पुस्तक स्वतःच्या अनुभवांवरून लिहिलेले आहे. आणि ते तुरुंगात होते तेव्हाच त्यांनी हे पुस्तक लिहिले होते. ज्याला जनावरांची सेवा करण्याची उत्कंठा असेल त्यांच्याकरिता हे साहित्य फार उपयोगी आहे.”

दरम्यान एका बाईने बापूजींना चिठ्ठी लिहिली होती. तिचे उत्तर देताना बापूजी म्हणाले,

“हिंदू कोण? मुळात हा शब्द कुठून आला? आणि हिंदू धर्मासारखी खरोखर काही गोष्ट आहे काय? हे प्रश्न आजच्या काळात विशेषतः विचारण्यासारखे वा विचार करण्यासारखे आहेत असे मी समजतो. परंतु इथे एक गोष्ट स्पष्टपणे सांगणे आवश्यक आहे की मी काही इतिहासकार नाही. ‘हिंदू’ शब्द कोणत्याही एखाद्या विशिष्ट वेदातही आढळत नाही. परंतु असे म्हणता येईल की महान सिंकदरने जेव्हा सिंधूवर आक्रमण केले तेव्हा तिथे राहणाऱ्या लोकांना हिंदू म्हणून संबोधण्यात आले आणि इंग्रज तर आजही सिंधू नदीला ‘इंडस’ म्हणून संबोधतात. ग्रीक भाषेत सिंधूतील ‘स’ चा ‘H’ झाला आणि असा प्रकार तो ‘ह’ झाला आणि अशा प्रकारे हिंदू हा शब्द प्रचलित झाला. हा शब्द सर्वांकरिता सहिष्णुतेने भरलेला आहे. यामुळेच तो आपल्याकरिता गौरवशाली शब्द आहे. हिंदुस्थानचे नाव आर्यावर्त ठेवावे ठेवावे

असे सांगण्यात येते. परंतु आपण त्या नावाकरिता पात्र आहो काय? माझ्या कल्पनेतील हिंदुस्थान वेगळ्याच प्रकारे घडला आहे असे मला वाटते. हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन वा इतर कोणत्याही धर्माचा सार काढून माझ्या कल्पनेतील हिंदुस्थान घडला आणि याचेच मला भरपूर समाधान आहे. संत तुलसीदास तर एकाच वाक्यात सांगतात -

‘दया धर्म का मूल है, पापमूल अभिमान,
तुलसी दया न छांडिए, जब तक घटमें प्राण.’

“आता मला तुम्हांला दुसरी गोष्ट जी सांगायची आहे ती ओखलासंबंधी आहे. ओखला येथील निर्वासित छावणी पाहण्याकरिता मी गेलो होतो. माझ्याबरोबर ज्या भगिनी आल्या होत्या त्यांनी मला सांगितले या छावणीवर मी जी टीका केली त्यामुळे त्या अस्वस्थ झालेल्या आहेत. परंतु त्यांनी अस्वस्थ व्हावे असे काहीही झालेले नाही. मी तर छावण्यांध्ये चालत असलेल्या सर्वसामान्य गोष्टींबद्दलच बोललो होतो.

”दुसरे म्हणजे दिल्लीत अजूनही फुटकळ हाणामान्या सुरूच आहेत, आणि जवळपास १३७ मशिदींचे बरेच नुकसान करण्यात आहे. आणि त्यांतील काहींना तर मंदिराचे रूप देण्यात आले आहे. हे वर्तन वाजवी नाही. ही गोष्ट हिंदूकरिता तसेच शिखांकरिता लांछनास्पद आहे. मी तर असे समजतो की यामुळे या दोन्ही धर्मांचा विनाशच होईल. याबद्दल मला मुळीच संशय नाही.

”गुरगाव जिल्ह्यात कान्हाई म्हणून एक गाव आहे. तेथील रोमन कॅथॉलिक लोकांवरही जुलूम केल्या जाण्याच्या गोष्टी ऐकिवात आहेत. तिथे एक पादरी आहे. आजूबाजूच्या गावातील लोकांना तो शिकवतो. यामुळे हिंदू त्याच्यावर जुलूम करत

असल्याच्या हकिगती माझ्या कानावर आल्या आहेत. मला पाठवलेले हे पत्र उर्दूत आहे. त्याची भाषाही जवळपास उर्दूच आहे. तुम्ही जर येथून निघून गेला नाही तर तुम्हांला मारून टाकले जाईल अशा धमक्यांनी भरलेली चिठ्ठी त्यांना मिळालेली आहे. रोमन कॅथॉलिक लोकांना कोणताही त्रास न देता तिथे राहू देण्यात यावे अशी लोकांना माझी विनंती आहे. ब्रिटिशांच्या सत्तेच्या काळात त्यांना तिथे सुखशांतीने राहण्याचा अधिकार होता. त्यांना तो अधिकार आजही तसाच आहे. या हिंदू-मुसलमानांच्या प्रश्नानंतर आपण पंजाबी पंजाबी आणि सिंधी सिंधी म्हणून आपसात लढू. मी तुम्हांला आधीच भविष्य सांगितले आहे की मुसलमानांसंबंधित हे वेड उतरले की मग आपण एकमेकांवर असाच अत्याचार करू. हे अपशकुनी शब्द मी जेव्हा तुम्हांला सांगितले होते तेव्हा इतक्या लवकर ही वेळ येऊन ठेपेल असे माझ्या मुळीच ध्यानीमनी नव्हते. आणि तुम्ही डुकराचे आणि गायीचे मांस खाता हे याचे कारण आहे असे सांगण्यात येते. परंतु मला असेसुद्धा सांगण्यात आले आहे की तुम्ही अनेक वर्षांपूर्वीच हा मांसाहार सोडलेला आहे.

”याहूनही भयंकर व्यथा ऐकून माझ्या हृदयावर खरोखर आघात झाला आहे. हिंदुस्थान अशा प्रकारे पायदळी तुडवला जावा वा त्याचे तुकडेतुकडे इकडेतिकडे विखुरले जावे अशी माझी लवलेशही इच्छा नाही. आणि यामुळे तुम्हा सर्वांना मी विनंतीपूर्वक सांगतो की तुम्ही सर्व माझ्या इच्छेनुसार करा. तसेच संघराज्यातील शिखांना आणि हिंदूंना सन्मती द्यावी वा ‘यांना (गांधीजींना) असेच सुरक्षित आपल्याजवळ घेऊन जा’ म्हणून तुम्ही ईश्वराला प्रार्थना करा.”

आजचे प्रवचन फार लांब असल्यामुळे बापूजींना त्याचा अनुवाद करायला फार वेळ लागला.

बापूजींना पानीपतला नेण्याची बहुधा देशबंधूजींची इच्छा आहे. बापूजी स्वतःही पानीपतला जाण्याकरिता खूप आतुरले आहेत असे वाटते. . . . ने बापूजींना विचारले की तुम्ही पानीपतला गेला आणि तुमच्या माधारी इथे काही झाले तर? बापूजी म्हणाले, “७० मैल दूर गेल्याने जर काही होणार असेल तर या आगीत मी भस्मसात होणेच चांगले.” बापूजी आज मलासुद्धा असेच म्हणाले, “. . . तू बांधलेली नाहीस. तुला हवे तेव्हा आणि हव्या त्या वेळी तू मला सोडू शकतेस. परंतु तुझी इच्छा नसेल तर मी तर तुला मरेपर्यंतही सोडू शकणार नाही. यामुळे तू खूप सावध असायला पाहिजे. हे जे मी पाहून राहिलो आहे ते काही चांगले चिन्ह नाही.”

बापू १.३० वाजता झोपायला गेले. त्याआधी मीराबहेनला पाहून आले. मीराबहेनला ताप येतो आहे. बापूंच्या डोक्याला तेल चोळून मी मीराबहेनच्या सेवेत गेले. त्यांना खूपच अशक्तपणा आहे. आज मला त्यांच्याजवळ झोपायचे आहे. रात्रभर जागरण आणि दिवसभार काम असल्यामुळे त्यांनी मला आपल्याजवळ झोपू दिले नाही. दररोजप्रमाणे मी बापूजींजवळच झोपले. परंतु बिसेनभाई रात्री दोनचारदा मीराबहेनकडे गेले आणि त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी करून आले. थंडीसुद्धा खूप पडते आहे. बापूजी आज किती तरी गंभीर होते. खूप विचारात होते आणि हिंदुस्थानच्या काळजीत होते.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२२ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. आज मोटीबाचे मासिक तारखेप्रमाणे श्राद्ध असल्यामुळे गीतापारायण झाले. अकराव्या अध्यायानंतर बापूजींना झोप येऊ लागली होती. तरीही ते बसून होते. गीतापारायण थोडे हळू चालले. दरवेळी ते एका तासात संपत असते, तिथे आज दीड तास लागला. प्रार्थनेनंतर टपाल पाहिला, लिहवूनही घेतला.

“आता तर दिवसेंदिवस आपण हैवान होत चाललो आहो. काल मला काही ख्रिश्चन भेटण्याकरिता आले होते. त्यांच्याबद्दल प्रार्थनेत फार बोललो नाही परंतु त्यांनासुद्धा बराच त्रास देण्यात येत आहे. यामुळेच ‘हे रामा मला लवकर ने’ अशी मी मनातून प्रार्थना करत असतो.

“या सर्व गोंधळाकरिता सर्वसामान्य माणसापेक्षा बुद्धिमान आणि पुढारी लोक जास्त जबाबदार आहेत हे मी मान्य केलेच पाहिजे.

“सिंधमध्ये काय झाले पाहा. सर्व पुढारी चांगल्या प्रकारे निघून आले आणि बिचाऱ्या साध्याभोळ्या गरीबांची तिथे कत्तल होत आहे. आपण इतके पाप करू शकतो आणि इतके धोकेबाज होऊ शकतो हे पाहूनच माझा थरकाप होतो.

“आज परिस्थिती ही अशी आहे. ईश्वराने अखेरीस काय ठरवले आहे ते पाहू या.”

* * *

“मी तर पानिपतला जाऊन राहण्याचा विचार करतो आहे. माझ्याबरोबर अनेक कार्यकर्त्यांना घेण्याचा माझा विचार नाही. मनु अर्थातच तिथे असेल. जर . . . ला माझ्याबरोबर यायचे असेल तर तो येऊ शकतो. परंतु इथे तर करायचे वा मरायचे असल्यामुळे मला वाटते की तो राजकोटला गेला वा . . . च्याबरोबर थांबला तर अधिक बरे होईल. आणि हा यज्ञ केव्हा पूर्ण होईल याचाही मला काही अंदाज नाही. याबद्दल जवाहरलाल सहमत नाही, परंतु मी त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करतो आहे. त्याने जर आनंदाने ही गोष्ट मान्य केली तर मी पानिपतला शक्य तितक्या लवकर जाईन.

“तू मुळीच काळजी करू नकोस. आपल्या सर्वांचा रक्षक राम आहे. जोपर्यंत माझ्या मनात ही श्रद्धा आहे तोपर्यंत माझ्याकरिता सर्व काही ठीक आहे. ज्या दिवशी मी ही श्रद्धा गमावीन त्या दिवशी माझे काय होईल माहीत नाही. माझ्या आजूबाजूला ही होरपळणारी आग असतानाही मी आनंदात राहू शकतो त्याचे कारण हेच आहे. मी शांत आहे. मला शांत झोप लागते. मी चांगला आहे.

“तुम्हा सर्वांना माझे आशीर्वाद. सर्व चांगले असतील अशी आशा आहे. तुला जर वेळ असेल तर या पत्राची प्रत तयार कर आणि ती आश्रमातील सर्वांना वाचून दाखव.

आशीर्वाद,

बापू“

* * *

पत्रे लिहवून घेत असताना आणि ‘हरिजन’करिता लेखनाची तयारी करत असताना बापूजी झोपून गेले. अंदाजे साडेसहा वाजता जाग आली.

फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी आले होते. गोसेवेसंबंधीच गोष्टी सुरू होत्या. बापूजी म्हणाले,

“काँग्रेसप्रमुखाने या गोष्टीकडे केवळ राजकारणाचे क्षेत्र म्हणून लक्ष केंद्रित न करता रचनात्मक कार्याकडेही तीक्ष्ण नजर ठेवली पाहिजे. या संस्थेचा पायाच रचनात्मक कार्य आहे. याकडे जर दुर्लक्ष कराल तर ही संस्था मोडकळीस येऊन तिचा चुराचुरा होऊन जाईल. हे मी आज कोणाच्याही गळी उतरवू शकत नाही ही वेगळी गोष्ट. असे असले तरी जे मनात भरलेले आहे ते सांगितले नाही तर मी तुम्हा सर्व मित्रांबरोबरसुद्धा बेइमान ठरेन. यामुळे सांगावेच लागते.”

फिरल्यानंतर नेहमीप्रमाणे मालीश, आंघोळ वगैरे सुरू झाले. आंघोळ करत असताना बापूजींचा १५ मिनिट डोळा लागला. खूप थकलेले आहेत. शारीरिक आणि मानसिक दृष्टीने. आजकाल तर पानीपतला जाण्याच्याच गोष्टी सुरू असतात. आंघोळ करत असतानासुद्धा मला सर्व हिशेब चुकता करायला सांगितले. सूत हरिजन आश्रमाला द्यायला सांगितले.

बाहेर निघाले तर स्थानिक मुसलमान भाई आलेले होते. त्यांनीसुद्धा पानीपतच्या गोष्टी केल्या. मला वाटले की बापूजीसुद्धा विनाकारणच या लोकांच्या गोष्टी ऐकत असतात. या लोकांची कोणताही त्रास घेण्याची तयारी नाही. असा विचार माझ्या मनात सुरू होता. तेवढ्यात बापूजी त्यांना म्हणाले,

“तुम्हांला वाटते की मी पानीपतला राहायलाच चाललो आहे. परंतु अट ही आहे की येथील मुसलमानांनी जर काही दंगे वा हाणामारी केली तर त्याची जबाबदारी तुमच्यावर असेल. एक तर त्या दंग्यांमध्ये तुम्ही मरायला पाहिजे वा दंगे होणारच नाही हे तुम्ही पाहायला पाहिजे. असे असेल तर तुम्ही म्हणाल तेव्हा मी जायला तयार आहे.”

मुसलमानभाईंनी विचार करून उत्तर देतो असे सांगितले.

रामेश्वरीबहेन आणि बिरलाजीसुद्धा आले होते. ते तर बापूजींना भेटण्यापुरतेच आले होते. १२.५० वाजता माती घेतली तेवढ्यात महावीर त्यागी, गोपाळस्वामी अय्यंगार आणि जॉन मथाई आले. त्यांनीसुद्धा सद्यस्थितीबद्दल चर्चा केली आणि नियंत्रणे नेहमीकरिता रद्द केली पाहिजे असेसुद्धा सांगितले. शाहनवाजसाहेबसुद्धा बिहारहून आले आहेत. ते म्हणाले की “बिहारमध्ये मुळीच एकोपा नाही. प्रत्येकाला मोठे व्हायचे आहे आणि आपसात भांडणे सुरू आहेत.”

महावीर त्यागी बापूजींना म्हणाले की महाराज्यपाल हिंदुस्थानी असूनही आणि ते स्वतः मद्यपान करत नसतीलही तरी त्यांनी दिलेल्या रात्रीभोजमध्ये मद्य देण्यात आले होते.

बापूजी म्हणाले, “गोष्ट अशी आहे की आपण जर सुरुवातीपासून तिच्यात काही विशिष्ट फेरबदल केले नाही तर आपला नैतिक प्रभाव नेहमीकरिता विसरला जाईल. आणि कोणत्याही देशाचे नैतिक धोरण जर कमी प्रतीचे झाले तर त्याच्या अधःपाताची सुरुवात झाली असे समजायचे. आपल्या देशात दारूची आवश्यकताच काय? युरोपमध्ये असह्य थंडी असल्यामुळे त्यांना दारूची गरज असते. परंतु आज मी हे सिद्धांत कोणाला समजावून सांगू? म्हणूनच मी म्हणत असतो की माझे तर अरण्यरूदन सुरू आहे!”

दुपारी मृदुलाबेनने बातमी दिली की मुसलमान मुलींना पळवण्यात आल्याची जी बातमी बापूजींना मिळाली होती ती खरी नाही. त्यात अतिशयोक्ती आहे.

यानंतर सुचेताबहेन आणि नलिनीरंजन सरकार आले. त्यांनी पाकिस्तान, भारत आणि अखंड बंगालसंबंधी गोष्टी केल्या.

कताई करत असताना रोहतकचे थोडेसे विद्यार्थी आले. दर्शनाकरिताच आले होते. संदेशात बापूजी म्हणाले -

“विद्यार्थ्यांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव नसावा. कोणी गरीब विद्यार्थी असेल तर धनिकाने त्याला मदत केली पाहिजे. कोणी हुशार असेल तर मागे असलेल्या मुलाला त्याने शिकवले पाहिजे. आणि आज विद्यार्थी समान आहेत - कोणी लहान नाही कोणी मोठा नाही. कोणी उच्च नाही, कोणी नीच नाही. अशी भावना जर तुम्ही शिकू शकला तर तुम्ही देशाची मोठी सेवा कराल आणि माझे काम करत आहा असे मी समजेन. जा, आता प्रार्थनेची वेळ झाली आहे. यामुळे पळा.”

अशा प्रकारे पाचेक मिनिट विद्यार्थ्यांसोबतसुद्धा बापूजींच्या गप्पागोष्टी झाल्या. ते गेल्यानंतर बियाणीजी, सरदारदादा, भाईसाहेब या सर्वांबरोबर गप्पा सुरू होत्या. हे सर्व भेटण्यापुरतेच आले होते.

एक निर्वासित भगिनी भेटायला आली. तिला आश्वासत बापूजी म्हणाले,

“ईश्वर तर सर्वांचे भलेच करत असतो. आपल्याला त्याची लीला कळत नाही म्हणून आपण व्यर्थ प्रयत्न करत असतो. वास्तवात आपल्या इच्छेप्रमाणे परिणाम आले नाही तर आपल्याला दुःखाचा अनुभव येत असतो. परंतु या दुःखातही सुख सामावलेले असते. हे ज्ञान तर अशा प्रसंगातूनच मिळत असते. यामुळे तुमच्यावर आलेल्या या आपत्तीतून तुम्ही पाठ शिकाल तर तुमचे सर्व काही भलेच होईल.”

आजही अजून काही ख्रिस्ती भाई आले होते आणि त्यांनीही त्यांना आलेले अनुभव बापूजींना सांगितले. बापूजी म्हणाले, “मी आता प्रार्थनेकरिता निघालो आहे, आणि तिथे यासंबंधात बोलेन.”

प्रार्थनेनंतरच्या प्रवचनात बापूजी म्हणाले,

“काम मी तुम्हांला गुरगावात राहणाऱ्या ख्रिस्ती बांधवांबद्दल सांगितले होते. आज त्याच जिल्ह्यातील सेनिपत गावातसुद्धा त्यांच्याशी अशाच प्रकारचे वर्तन करण्यात आले आहे. या जुलमाच्या हकिगती ऐकून तर मी त्रस्त झालो आहे. तिथे राहणाऱ्या मिशनरींना निर्वासितांकरिता घरे रिकामी करण्याची सरकारने विनंती केली आहे. आणि मिशनरींनी त्यावर अंमलसुद्धा केला आहे. या अंमलबजावणीबद्दल आभार मानण्याऐवजी त्यांचा असा बदला घ्यायचा? भारताने आता हा कोणता नवीन मार्ग धरला आहे हे कळत नाही. आणि सरकारमधील माझ्या मित्रांतर्फे मला असे उत्तर देण्यात येत आहे की जोपर्यंत पाकिस्तानमध्ये

शांतता स्थापित होणार नाही तोपर्यंत आपण इथे कितीही जरी प्रयत्न केला तरी काहीही फरक पडणार नाही. या उत्तराचेसुद्धा मला आश्चर्य वाटते आणि माझे मन दुःखी आणि अस्वस्थ होते. आणि लाहेरमध्ये इतक्यातच जे काही घडले त्याची हकिगत वर्तमानपत्रात आली आहे तीसुद्धा त्यांनी मला सांगितली. पहिली गोष्ट तर ही आहे की वर्तमानपत्रे काही ईश्वर नाहीत. त्यात आलेल्या सर्व गोष्टी या ब्रह्मवाक्यच असतात, खऱ्याच असतात ही मान्यताच भ्रमिष्ट करणारी आहे. आणि त्यातही आपल्या देशातील वृत्तपत्रे तर केवळ संपादकाचे पोट कसे भरेण्याकरिता वाटेल त्या घाणेरड्या, खऱ्याखोट्या बातम्या वा अहवाल प्रकाशित करून प्रजेचे मन कलुषित करत असतात. यामुळे वर्तमानपत्रातील बातम्यांमुळे तुम्ही मुळीच अस्वस्थ होऊ नये. माझी तर अशीही मान्यता आहे की माणसाला जर सुखी व्हायचे असेल तर त्याने वर्तमानपत्रे वाचणेच बंद करायला पाहिजे. ही तर झाली एक गोष्ट. पण थोडा वेळ समजा की लाहोरमध्ये खरोखरच अशी घटना घडली असेल तरी आज इथे जी शांतता आहे तिचे जाणीवपूर्वक अशांतेत रूपांतर करून काय फायदा? जशास तसे करण्यात आपला कोणता मोठेपणा? एका भावाने मुखपत्राच्या भरात सुझ भावाला थापड मारली असेल तर सुझ भावानेसुद्धा त्याला परत थापड मारायला पाहिजे काय?

“ही तर पाटीच्या चौकटीच्या गोष्टीसारखी गोष्ट आहे पाटी फुटल्यानंतर तिची जी चौकट असते तिचा एक कोन बरोबर ९० अंशाचा केला की बाकीचे कोन आपोआपच आपापल्या ठिकाणीच ९० अंशाचे होतात. याचप्रमाणे सरकार आणि प्रजा एकमेकांशी सहकार्य करून जर अतिशुद्ध वर्तन करतील तर पाकिस्तान आपोआपच ठिकाणावर येईल. आपण जर असे केले नाही तर ३२ वर्षात आपण जी सिद्धी मिळवली ती जर आपण आता नासवून टाकली तर ती परत मिळणार नाही.

“आता मला पाकिस्तानमधून आलेल्या बंधुभगनींना थोडेसे सांगायचे आहे. शरणार्थ्यांच्या छावणीत डॉक्टर, वैद्य, वकील, परिचारिका आणि इतरही शिक्षित वर्ग आहे. आपआपल्या आवडीप्रमाणे त्यांनी जर सेवा देऊ करायला सुरुवात केली तर हे सहकार्यांचे सुंदर उदाहरण होईल. अशा असह्य दुःखातही सहकार्यांच्या आनंदाचा लाभ घेता येऊ शकतो. आणि लाखोंच्या संख्येत निर्वासित असल्यामुळे तुम्ही जर एकमेकांच्या सुखदुःखात भाग घ्याल तर तुम्ही जीवन कसे जगावे याचा आदर्श जगाला दाखवून द्याल आणि जगाचे मार्दर्शक व्हाल. साम्यवाद वा समाजवादाच्या वादाचे जे वादळ आज जगाला भेडसावते आहे - त्यावर मोठमोठे ग्रंथ लिहिले जात आहेत ते तुमच्यातील अनेकांना पाठही असतील. त्या विचाराचा या संकटात जर तुम्ही सदुपयोग करावा अशी माझी इच्छा आहे.

“तुम्हा सर्वांना माहीत आहे की मी नियंत्रणे काढून टाकायच्या मागे लागलेलो आहे. परंतु सरकार ही नियंत्रणे काढून टाकायला घाबरते आहे. या लोकांच्या डोक्यात अधिकाऱ्यांनी असे भरवले आहे की देशात धान्याची आणि कापडाची फार टंचाई आहे. आणि नियंत्रणे काढून टाकताच जर भाव वाढले तर गरीब तर मरूनच जातील. परंतु सरकार जर मला या सर्वांचा पगार द्यायला तयार असेल तर मी हा ठेका घ्यायला तयार आहे. (सभेत हास्याची खूप खसखस पिकली.)” बापूजी म्हणाले मी विनोद करून राहिलेलो नाही. परंतु मला कोणी नोकरीत ठेवेल असे वाटत नाही. (हास्याचा खळखळाट.)

प्रार्थनेनंतर वरदाचारी आणि नलिनी सेन आले. त्यांच्याबरोबर बापूजींनी फिरता फिरता गोष्टी केल्या. फिरून आम्ही आत आलो तर इंदिराबहेन आणि फिरोझभाई बसलेले होते. बापूजी विनोदात म्हणाले, “इतक्या थंडीत इथेच बसला? फिरायला का नाही आला?” इंदिराबहेनची प्रकृती चांगली राहत नव्हती त्यासंबंधीही विचारपूस केली आणि

बापूजींनी सल्ला दिला की शक्य होईल तोपर्यंत इंदिराबहेन आणि मुले जर इथेच राहतील तर जवाहरलालजींकरिताही वातावरण चांगले राहील. दिवसभरात थकल्या-भागल्यानंतर मुलांमुळे थोडासा आनंद मिळू शकतो. राजूसुद्धा आलेला आहे. राजूबरोबर बापूजी खेळले, परंतु गोपूडतके नाही. तो गोपूडतका मिसळू शकला नाही. गोपू तर बापूजींचा पक्का मित्र झाला आहे. काका आले आणि अनेकदा गोपू त्यांच्याबरोबर आला नाही तर बापूजी आर्जवून म्हणायचे, ‘आज माझा मित्र कसा दिसत नाही? इतक्यात एकदोन दिवसांपासून दिसला नाही.’ यामुळेच बापूजींनी आज राजूजवळ गोपूची आठवण केली होती.

त्यांच्याबरोबर तर विशेष अशा कोणत्याही गोष्टी झाल्या नाही. घरगुती गोष्टीच झाल्या. पंडितजी खूप मेहनत करत असल्यासंबंधी गोष्टी झाल्या. फिरोजभाईंशी तर बापूजींची गुजरातीतच गोष्टी केल्या. आणि विनोदने प्रवेश करताच म्हणाले, “ओहो, आज तर जावईबापू आले आहेत.” आधी तर इंदिराबहेनला बापूजी काय म्हणून राहिले आहेत ते कळलेच नाही. परंतु बापूजींनी हे हिंदीत म्हणाल्यामुळे सर्व हसले.

गोपाळराव काळे आले. ते गेल्यानंतर डॉ. जीवराजकाका आले. भेटायलाच आले होते. प्रकृतींची चौकशी केली. आराम घेणे खूप आवश्यक आहे असेही सांगितले. बापूजी म्हणाले, “आता तर ईश्वराने कायमचा आराम द्यावा म्हणूनच प्रार्थना करा. डॉक्टर ज्याप्रमाणे औषधाने रुग्णाला दुरुस्त करतो त्याप्रमाणे मलाही आराम मिळावा म्हणून प्रार्थना करा. याकरिता तर मी या क्षणी तयार आहे.”

हे बसलेले असतानाच लोहियाजी आले. गोव्याची समस्या अजून सुटलेली नाही. परंतु बापूजींची इच्छा त्यांचा दिल्लीत उपयोग करण्याची आहे.

ते गेल्यानंतर बापूजींनी प्रवचन लिहिले. गरम पाण्यात पाय धुऊन व्यायाम केला आणि मग झोपायची तयारी केली. मी त्यांच्या डोक्याला तेल चोळले. काकासाहेब आले

होते. काकांबरोबर गोष्टी केल्या. (लक्ष्मी) काकींनी पाय दाबले. गोपूबद्दल विचारपूस केली. काकी म्हणाल्या, “तो तर येण्याकरिता उत्सुक होता, परंतु तुमची आणि त्याची झोपायची वेळ झालेली होती. म्हणून आणले नाही.” बापूजी जो व्यायाम करतात त्याची गोपू हुबेहूब नकल करतो आणि तोही तसाच व्यायाम करतो.

पंडितजींना बापूजींची येथील अनुपस्थिती पटत नसल्यामुळे पानीपतला राहायला जाणे कदाचित शक्य होणार नाही असे वाटते आहे. बापूजी म्हणाले, “याला दुखवून काहीही करण्याची माझी इच्छा नाही. मी तर याच्या आदेशाच्या अधीन आहे. यामुळेच मी इथे पडलेलो आहे. असे नसते तर काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सभेत मंजूर झालेला ठराव, काँग्रेसमध्ये सुरू असलेला गोंधळ वगैरे मी सहन केले नसते. परंतु मला याबाबतीत उतावीळपणा करायचा नाही. काय केले पाहिजे हे मला कळते. मी अभ्यास करतो आहे. बत्तीस वर्ष ज्याकरिता मेहनत केली त्या सर्वांवर पाणी फिरले आहे. परंतु माणूस जगतो तोपर्यंत तो विद्यार्थीच असतो. यामुळे जाग येते तेव्हाच सकाळ. एक कविता आहे ना ‘करता जाळ करोणीये’ (विणत असता जाळे एक कातीण).” बापूजींना दुसरी ओळ आठवत नसल्यामुळे मी त्यांना आठवण करून देत म्हणाले, ‘भोय पडी घबराय’ (ती घाबरून खाली पडली) - “याप्रमाणे जे होऊन गेले त्याचे वाईट वाटून न घेता आता नव्याने काय केले पाहिजे याचे मी चिंतन करतो आहे. ईश्वर कुणीकडे प्रकाश दाखवतो याचा शोध घेतो आहे. सध्या तर अंधारातच चाचपडतो आहे.” असे बोलत असतानाच बापूजी झोपले. आता १० वाजून १० मिनिट झाले आहेत. आता मला मीराबहेनकडे जायचे आहे. मग झोपायला जाईन.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२३ नोव्हेंबर १९४७

नेहमीप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी 'हरिजन'करिता श्रुतलेखन करवून घ्यायला सुरुवात केली. श्रीमन्नारायणजीच्या पत्रावरून एक टिपण लिहिले. त्यांत भाषावार प्रांतरचनेसंबंधीचे आपले विचार स्पष्ट केले. अग्रवालजींचे म्हणणे आहे की भाषावार प्रांतरचना जर लवकर झाली नाही तर भाषेविषयीची भांडणे थांबणार नाहीत. त्याच्या उत्तरात बापूजींनी लिहिले - (पाहा भाषावार पुनर्रचना, २३ नोव्हेंबर १९४७ म. गां. सं. सा. खंड ९७ विषय क्र. ३३०.)

नंतर दोन पत्रे लिहिली -

“इतक्यात तुझे पत्र वा तार न आल्यामुळे तू आजारी वगैरे तर नाही ना अशी मला भीती वाटू लागली होती. तू नियमितपणे सूर्यस्नान आणि कटिस्नान घ्यायला पाहिजे व मातीचा लेप लावायला पाहिजे. संपूर्ण विश्रांती घे आणि झोप लागेपर्यंत डोळे मिटून रामनाम घे. तुझ्या मुलांची आणि इतर गोष्टींची काळजी सोड. अजून दूध घ्यायला सुरुवात करू नकोस. तू दुधातील प्रथिने आणि शक्य होईल तितके गरम पाणी आणि मध घे. फळांमधील केळीसारखी पचायला जड असलेली फळे टाळ. तू मोसंबी, संत्री वा निंबू घेऊ शकते. चालणे आणि वाचन पूर्णपणे थांबव. कोणाकडून तरी वाचून घे. वृत्तपत्रे वाचण्याचे पूर्णपणे टाळ कारण त्यांच्यात देशासंबंधी आणि माझ्यासंबंधी खऱ्याखोट्या बातम्या छापलेल्या असतात व त्यामुळे तुला काळजी वाटू लागते. बायबल वगैरे ऐक. जर तू हे सर्व करशील तर तू लवकरच बरी होशील आणि माझ्या कामाला हातभार लावू शकशील.

“बाबू शाळेत जाऊ लागला असेल. त्याला आपले सर्व काम आपल्या हातांनी करू दे. यामुळे तो स्वावलंबी होईल. मी चांगला आहे. कामाचे ओझे फार

जास्त आहे. इतर सर्व गोष्टींबद्दल मनु लिहील. मला जरी लिहिणे शक्य झाले नाही तरी मनुला मी तुला दर आठवड्याला लिहायला सांगेन.”

* * *

श्रीमनजींच्या पत्रावर मी आज आताच एक लेख लिहिला आहे. तो तुम्ही पाहा. भाषेत इतकी अडचण का येते? परंतु आज आपण प्रत्येक गोष्टीत निर्णय घेण्याऐवजी भांडण करण्यात आपले शौर्य आणि हुशारी आहे असे समजतो. ही तर आजकालची एक फॅशन झाली आहे.

इथे सर्व काही ठीक नाही. लोकांच्या मनात विष भरलेले आहे. अशा परिस्थितीत मझे काय कर्तव्य आहे याचा मी विचार करत आहे. याचबरोबर आता पुढारी प्रामाणिक राहिलेले नाहीत असे मला वाटते.

* * *

इतके लिहवून बापूजी झोपले. ६.४५ वाजता उठले. हाततोंड धूत असताना राजेंद्रबाबूजीही आले. त्यांच्या नियमितपणाबद्दल तर काही विचारायलाच नको. बापूजींबरोबर फिरताना ते आले नाही असे क्वचितच होत असेल. आणि दररोज राजकारणाच्याच गोष्टी होतात असेही नाही. अनेकदा घरगुती, कौटुंबिक, बिहारच्या, अन्नधान्याच्या, स्वयंपाकासंबंधीच्या वगैरे विविध विषयांवरील गोष्टी होत असतात. अशाच प्रकारे आज बंगाली स्वयंपाकाची गोष्ट निघाली. बिहारी आणि बंगाली स्वयंपाकात, विशेषेकरून भाज्यात फारच साम्य आहे. परंतु बिहारी मात्र पोळ्याच जास्त पसंत करतात, बंगाली मात्र भात खातात. त्यावर बापूजी म्हणाले, “बंगाली जर मद्राशांप्रमाणे भाताचे विविध पदार्थ बनवू लागले तर भात कमी पडणार नाही. उदाहरणार्थ इडलीला आंबवल्यामुळे आणि तिच्यात सोडा घातल्यामुळे ती फुगते आणि ती पचायला हलकी

असते. पातेलेभर भात खाऊन जितके पोट भरणार नाही तितके दोन इडल्यांनी मात्र पूर्ण पोट भरते.” अशा गोष्टी ऐकून माणूस थक्क होतो.” बापू कुठल्याकुठे पोहोचतात, नाही काय?

बापूजी फिरून आल्यानंतर त्यांचे पाय धूत असताना त्यांनी मला विचारले, “एक वाटी चोखा ओरीने आणि एक वाटी चोखाच्या पिठाने ईडली बनवल्या तर इडल्याच जास्त होतील ना?”

मी म्हणाले, “हो कारण त्यात आथो आणि सोडा टाकतो. यामुळे त्या खूप फुलतात.” मी पुढे म्हणाले, “बापूजी, तुम्ही कशाकशाची काळजी कराल? एकीकडे तुम्ही आजारी भगिनींना इतक्या सगळ्या सूचना देणारे पत्र लिहिता - दुसरीकडे चोखा कसा वाचवायचा, तो शिजवायचा कसा - तिसरीकडे भारत पाकिस्तानची समस्या - तुमचे घनिष्ठ मित्र जिनासाहेबांच्या भाषणांच्या झंझटी - चौथीकडे येथील पुढाऱ्यामधील भांडणे - तुमचे डोके तरी कसे चालते?”

बापूजी म्हणाले, “माणसाने सर्व काही शिकायला पाहिजे. बापू इडलीला इतके महत्त्व का देतात असे कदाचित तुला वाटत असेल. परंतु या इडलीत अनेक समस्यांचे उत्तर आहे. जे लोक माझे म्हणणे ऐकतात ते - बंगालींनी आपला भोग अर्पून जर इतके केले तर हिंदुस्थानात चोखाची तितकीच भर पडेल, इतर धान्यात भर पडेल आणि पाकिस्तानमधून आलेल्या लाखो लोकांना खाण्याकरिता तितके अन्न सरकार सहजपणे देऊ शकेल. सांग, आता कळले की नाही की इडलीसुद्धा एक रचनात्मक काम आहे!”

मी विनोदात म्हणाले, “आजकाल रामजी तुम्हाला जसे शिकवत जातात तसे तुम्ही शिकून राहिला आहा!”

मालीश सुरू असताना बापूजींनी नेहमीप्रमाणे बंगालीचा पाठ केला. आंघोळ करत असताना मलासुद्धा आंघोळ करण्याची सूचना केली. मी आजकाल आंघोळ करत नसते. थंडीत थंड पाण्याने आंघोळ करवत नाही. पण बापूजी तर अशा कडाक्याच्या थंडीतही बर्फासारख्या थंड पाण्यात बसतात. त्यांना त्या पाण्यात बसताना पाहूनच थंड पाणी अंगावर न पडताच माझ्या अंगावर शहारे उभे राहतात. हे पाहून बापूजी म्हणाले, “तू ७० वर्षांची होशील तेव्हा तुझी काय अवस्था होईल? परंतु आजकालच्या मुली भाग्यानेच इतक्या वयापर्यंत पोहोचू शकतील.”

जेवायच्या वेळी होरॅस अलेक्झँडर आले होते. त्यांच्याबरोबर तर प्रासंगिक गप्पागोष्टी झाल्या. बाकी तर ते मीराबहेनच्या प्रकृतीची चौकशी करण्याकरिताच आले होते.

बापूजींचे कामकाज आटोपून मी दररोज मीराबहेनचीसुद्धा मालीश करते आणि त्यांना आंघोळ घालत असते. ही गोष्ट माझ्याकरिता अतिशय लाभदायक झाली आहे, आणि मला त्यांच्याकडून शिकायलाही मिळत असते. त्यांचे कामसुद्धा बरोबर वेळवर व्हायला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असतो. परंतु त्यांचा हा आग्रह माझ्याकरिता थोडा जड होतो कारण अनेकदा बापूजींची आंघोळ सुरू असतानाच ते झोपून जातात आणि मग मीराबहेनकडे जाताना मला ५ - १० मिनिट वेळ होऊन जातो. आणि केव्हा केव्हा आंघोळ सुरू असताना बापूजींशी बोलत असताना थोडा वेळ होऊन जातो. बापूजी म्हणतात, “मीरा इतकी शिस्तीची आहे, पण मनूचे ती सर्व सहजपणे निभवून घेते हे मनूचे सद्भाग्यच समजायचे.”

१२५ वर्ष जगण्याला त्यांच्या नकारासंबंधी बोलताना ते म्हणाले, “लोकांना जर बोचत असेन तर १२५ वर्ष जगून मला काय करयाचे आहे?”

विजयानगरच्या महाराणी आल्यामुळे गोष्टी थांबल्या. त्यांनी बापूजींना सगळी रक्कम दिली आणि प्रणाम केला. प्रणाम करण्यापुरत्याच आल्या होत्या. बापूजी म्हणाले, “राजेराण्यांनी आता जनतेचे विश्वस्त होऊन, जनतेच्या संपर्कात राहून लोकोपयोगी कार्य करायला पाहिजे. आता सर्व समान आहेत ही भावना आपण रुजवली पाहजे.”

खेरसाहेब आणि मोरारजीभाईसुद्धा आले. मुंबईचा राज्यकारभार फार चांगला चालला आहे. आणि त्याचबरोबर इथे सुरू असलेल्या घडामोडीवरही चर्चा झाली. सोफियाबहेन आल्या. सोफियाबहेनला हिंदू भिती दाखवतात आणि म्हणतात की “तू मुसलमान आहेस, पाकिस्तानमध्ये जा”. ज्या सोफियाबहेनने आतापर्यंत काँग्रेस सेविकादलाचे खूप काम केले आहे, इतरही अनेक कार्य केले आहे त्यांनासुद्धा पळवून लावायचा प्रयत्न आहे! या सर्व घटनांचा बापूजींवर फार परिणाम होऊन राहिला आहे.

हे लोक गेल्यानंतर मद्रासचे मुख्यमंत्री रेड्डियारजी आले. तिथेसुद्धा आंध्र आणि मद्रासमध्ये मारामारी सुरू आहे. प्रांतीयतेची भावनासुद्धा लोकांमध्ये खूप जागी झाली आहे.

ते गेल्यानंतर मुसलमान डॉक्टरने ज्यांचा खून केला होता त्या डॉ. जोशींची मुलगी आली होती. बापूजींनी त्यांच्या पूर्ण कुटुंबाची माहिती विचारली. बापूजी त्यांना म्हणाले की तुमच्या कुटुंबाला जर काही अडचण आली तर मला कळवा, मला शक्य होईल ते मी करीन. बापूचे हे आश्वासक शब्द ऐकून निर्मलाबहेनच्या डोळ्यात पाणी आले आणि ते पाहून माझ्याही डोळ्यातून अश्रूधारा वाहू लागल्या. बापू खरोखरच सर्वांचे ‘बापू’ आहेत!

चार वाजता ठक्करबापा आले. कताई करत असताना त्यांच्याशी गोष्टी केल्या. ‘हिंदू’चे संपादक श्रीनिवास आणि गोपीचंद भार्गव आले. गोपीचंद भार्गवना पानीपत येथील निर्वासितांच्या अव्यवस्थेसंबंधी बरेच काही सांगितले. पंजाबचे शासन शासनप्रमुख म्हणून तुम्हाला सोपवले आहे. तुम्ही जर जबाबदारी पार पाडू शकत नसाल तर राजीनामा द्या.

अथवा तिथे तुमचे निवासस्थान करा आणि त्याच्या दुखात सहभागी व्हा अथवा या झंझावातात नष्ट व्हा. असे कराल तर तुम्ही खरे मुख्यमंत्री. तुम्ही जे पद धारण केले आहे जो राजमुकूट तुम्ही घातला आहे तो काटेरी आहे, हिरेजडित नाही.

बापूजींनी आपल्या अंतःकरणातील वेदना त्यांच्यासमोर अगदी योग्य प्रकारे मांडल्या. ते गेल्यानंतर सरदारदादा आले. खंडूभाई आणि कहानजीभाई. अशा प्रकारे एक जातो तर दुसऱ्याने दार उघडलेच समजा. गिरिजाशंकर वाजपेयी काश्मीरसंबंधी गोष्टी करून गेले. रामकृष्णभाई (बजाज) आले आणि बापूजींना थोडे हसवले. यामुळे खोलीतील वातावरण थोडेसे मवाळ झाले. एक तर खोली मोठी, थंडीमुळे तिचे दारही बंद करावे लागले. त्यात अशा गंभीर आणि करुण प्रसंगांची चर्चा झाली तर तिच्यातील वातावरणात अजूनच गांभीर्य येते.

५.३० वाजता बापूजी प्रार्थनेकरिता गेले. बापूजी प्रार्थनासभेत गेले तेव्हा तिथे आपसात गोष्टी सुरू होत्या. तिथे शांततेकरिता बापूजींनी विनंती केली. या गप्पागोष्टींचा आवाज रेडिओवरही येऊ शकणार असल्यामुळे आम्ही आणि देवदासकाका तिथे गेलो. काकांनी मला एक चिट्ठी दिली. तिच्यात लिहिले होते की बापूजींनी जर १५ मिनिटांपेक्षा भाषण लांबले तर भाषणाचे ध्वनिमुद्रण करण्यात अडचण येईल. आणि बापूजींना असे प्रत्यक्ष सांगण्याकरिताही मला सांगितले. प्रार्थनासभेत त्याचेही उत्तर देत बापूजी म्हणाले -

“माझे प्रवचन १५ मिनिटांपेक्षा जास्त लांबवणे तर मलाच पसंत नाही. परंतु मला तर प्रार्थनेकरिता आलेल्या बंधुभगिनींच्या हृदयात वास करायचा आहे. आणि माझे सुखदुःख हे तुमचे सुखदुःख आहे, आणि तुमचे माझे. यामुळे ज्या घटना सांगायच्या असतात त्यांना वेळ लागतो.

“एका भाईने मला लेखी प्रश्न विचारला आहे. तो म्हणतो की माणसाला जर विशिष्ट हक्क देण्यात आलेले असतील तर त्याकरिता हिंसा करायला काय हरकत आहे? परंतु माझे तर एकच उत्तर आहे आहे आणि ते असे की हिंसा केल्याने कोणत्याही प्रश्नाचा निकाल कधीही लागू शकत नाही. मी जर मजुरी करत असेन आणि माझ्या शेठचे काम मी जर प्रामाणिकपणे पार पाडत असेन तर पूर्ण मजुरी मिळण्याचा हक्क मला मिळतो. परंतु माझे काम पूर्ण न करता जर मी मजुरी घेत असेन तर ही चोरीच झाली असे समजले जाईल. कर्तव्य पार पाडल्यानंतरच माणसाला अधिकार मिळत असतो आणि त्याच्या पालनानंतरच त्याला खरा हक्क मिळतो. इतक्या हक्कावर मी वारंवार भर देत असतो. ज्या कोणत्या इतर गोष्टी सांगण्यात येतात त्यांच्याशी मी सहमत होऊ शकत नाही.

“आता मला तुम्हांला दुसरी एक गोष्ट सांगायची आहे. रोहतक तसेच इतर ठिकाणी जाट लोक हरिजनांवर जो जुलूम करत असल्याच्या गोष्टी मला कळत आहेत त्यासंबंधी थोडेसे सांगायची माझी इच्छा आहे. परंतु या जुलमाची ही गोष्ट मुळीच नवीन नाही. इंग्रजांच्या काळातसुद्धा हरिजनांच्या स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप केला जायचाच. परंतु भारत आता स्वतंत्र झालेला असल्यामुळे हे जुलूम नेहमीकरिता नाहीसे होण्याऐवजी अजून अजून वाढत चालले आहेत आणि ते उग्र होत चालले आहेत. मानवसमाजात स्वातंत्र्याचा हक्क सर्वांना सारखाच असला पाहिजे. हरिजन तर बिचारे आधी जसे गुलाम होते तसेच आजही राहिलेले असल्याचे मला दिसते. आणि अशा प्रकारे एका अन्यायातून अनेक अन्याय निघत असतात. पाकिस्तानात काहीही जरी होत असले तरी इथे आपण मुसलमानांशी जे वर्तन करतो, ख्रिश्चनांसुद्धा आपण सोडत नाही याचे याच्या मुळाशी आपले जे हरिजनांशी गैरवर्तन आहे तेच आहे. हरिजनांना अस्पृश्य म्हणून त्यांना अडवणे हे पाप आहे अशी

माझी मान्यता आहे. यामुळेच हरिजन सेवक संघाची स्थापना झाली आणि ठक्करबापासारखे लोक त्यांचे उद्धारक झाले. गेल्या वर्षी १५ ऑगस्टला हिंदुस्थान स्वतंत्र तर झाला आणि या बदलाचे रहस्य जर आपल्याला पूर्णपणे उमगले असेल तर देशातील प्रत्येक मुलाला, वृद्धाला, स्त्रीला, पुरुषाला त्या स्वातंत्र्याचा आनंद घेता येऊ शकला पाहिजे. परंतु त्याऐवजी आपण भयानक आणि विक्राळ दृश्याचे साक्षीदार झालो आहो. आणि मला म्हणावे लागते की मला अशीसुद्धा शंका येते की जणू काय सर्व पुढारी वा कार्यकर्ते वरच्या पदावर जाऊन बसलेले असल्यामुळे त्यांच्यात भांडणे सुरू झाली आहेत. भारताच्या प्रगतीची तर कोणालाही फिकीर नाही. असेच जर चालले तर पुढे जाऊन आपली दशा कशी होईल हे त्या एका देवालाच माहीत. परंतु याचा साक्षीदार मी होऊ नये अशी ईश्वराला माझी प्रार्थना आहे आणि तिला तुम्ही सर्व साथ द्या.”

सव्वासहा वाजता बापूजींनी मौन घेतले. आज दिवसभर तर बोल बोल बोलणेच करावे लागले होते. बापूजींनी मौन घेतल्यानंतर आम्ही मणिबहेनला (पटेल) पाहायला गेलो. त्यांना ताप येतो आहे. परंतु काटक आहेत ! सर्व कामकाज करून झोपतात ! आम्ही साडेसात वाजता परत आलो. मृदुलाबहेन आलेल्या आहेत. इंदिराबहेनची (गांधी) प्रकृती चांगली नसल्यामुळे त्या लखनौला गेल्या आहेत. त्यानंतर पंडितजी आले. मौन असल्यामुळे बापूजींनी विशेषेकरून इंदिराबहेनच्या प्रकृतीबद्दलच विचारपूस केली. प्रवचन लिहिले. सव्वाणऊ वाजता झोपायची तयारी. बापूजींनी व्यायाम केला. बापूजींनी मौन घेतलेले असल्यामुळे बिरलाभवनमध्ये जणू कोणी माणूसच नाही असे वाटते. ते पडून असतानाच कृष्णभाई नायर आले. दिल्लीत परत अशांतता सुरू झाल्याची बातमी सांगितली. शीख मुसलमानांच्या घरात घुसले आहेत. आणि चांदनी चौकात २२ तासाची संचारबंदी सुरू झाली आहे.

झोपत असतानाच अशी वाईट बातमी सांगितल्याबद्दल मला नायरजींची चीड येत होती. आम्ही कुटुंबासारखे झालो आहो. मला म्हणाले, “जर मी ही बातमी सांगितली नाही तर हा म्हातारा माझी काय अवस्था करील हे तुला माहीत आहे ना? तू तर अशा अनेक अवस्थांमधून गेलेली आहेस.” वगैरे . . . मीसुद्धा बापूजींच्या डोक्यावर तेल चोळून मीराबहेनचे कामकाज संपवले आणि १० वाजता झोपायला गेले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२४ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी ‘हरिजन’करिता लेख तयार केला. मी त्याची नकल केली. काझिरखिलहून (नोआखाली) आलेल्या एका पत्राचे उत्तर ‘हरिजनबंधू’मधून दिले. (पाहा हरिजनबंधू ३० नोव्हेंबर १९४७ - ‘मृत्यू - बहादूरनू के बीकाणनू’ हा लेख आणि ‘फौज सेवादल’ आणि ‘मनातुं नथी’ या नोंदी)

आजचा टपालसुद्धा पूर्ण केला.

“आज माझा मौनदिवस आहे आणि हरिजनकरिता लिहीतही आहे. लेख तर कसे तरी करून पूर्ण होतो परंतु पत्रांचा ढीग साठतो. मी त्यांचे काळजीपूर्वक उत्तर देण्याचा जरी प्रयत्न करत असलो तरी त्या प्रयत्नात मला क्वचितच यश येते. ही माझ्यातील उणीव आहे असे मी समजायला नको काय? मी सकाळी साडेतीन वाजता उठतो आणि प्रार्थनेनंतरचा सगळा वेळ लिहिण्याकरिता देतो. मध्येच केव्हा तरी लहानशी डुलकी घेण्याकरिता वेळ चोरतो. नंतर मी फिरायला जातो. या क्षणापासून तर रात्री झोपेपर्यंत माझ्यावर वेळेचे इतके दडपण असते की मला क्षणाचाही विसावा मिळत नाही. परंतु ज्या कामाकरिता मी इथे राहतो त्या

कामाकरिता मला लोकांचे म्हणणे ऐकून घ्यावे लागते. अशा प्रकारे माझी गाडी चालत असते.

“काल रात्रीपासून दिल्लीत परत सांप्रदायिक दंगली भडकल्या आहेत. ईश्वर मला कोणते दृश्य दाखवू इच्छितो काय माहीत ! जेव्हा मला बरेच बोलावे लागते तेव्हा शरीर थकून जाते. मग लगेच मी माझ्या आहारात बदल करतो.

“असे असले तरी आपण सर्व रामाच्या हातातील खेळणे आहो. आपल्याला त्याच्या सुरावर नाचावे लागत असते. तिथे परिस्थिती कशी आहे? असे दिसते की आता नियंत्रणे जातील....”

* * *

“येथील परिस्थिती फार नाजूक होत चालली आहे. शिखांमध्ये फार द्वेष भरलेला आहे. काल रात्रीच काही शीख चांदनी चौकातील एका मुसलमानाच्या घरात घुसले आणि तेथील लोकांना मारहाण केली. अखेर आम्ही कुठे चाललो आहो?

“आजकरिता इतके पुरे. मी सकाळी तीनपासून जागा आहे. नुकताच बरेच काही लिहिल्यामुळे मी थकलो आहे. आता थोडे पडून विश्रांती घेण्याची माझी इच्छा आहे आणि मग लवकरच राजेंद्रबाबू येतील.

आशीर्वाद
बापू”

* * *

फिरत असताना नेहमीप्रमाणे राजेंद्रबाबूजी होते. दुसरे कोणीही नव्हते. मालीश सुरू असतानासुद्धा बापूजी झोपले. आणि आंघोळ करत असतानाही त्यांचा डोळा लागला. ९.१५ वाजता बापूजी थोडे मोकळे झाले. आज चांगलाच उशीर झाला आहे. राजाजी आले आहेत. बापूजींची भेट घेऊन गेले. काही विशेष गोष्टी झाल्या नाही. मौन असल्यामुळे दुसरे काय होऊ शकणार होते? होरेस अलेक्झँडर आणि त्याचे मित्रसुद्धा आले. ११.४५ ला बापूजींनी लहानमोठ्या मुलाखाती संपवल्या आणि ते आडवे झाले. माती घेतली. मी पाय दाबले. असे वाटते की आज पुष्कळ दिवसांच्या झोपेची भरपाई करत आहेत. यामुळे सारखे झोपत आहेत. परंतु काल जी घटना घडली तिच्या विचारातही कदाचित गुंग असतील असेही वाटते. ३.५० वाजता मृदुलाबहेन आल्या. त्यांनी पंजाबच्या, लाहोरच्या गोष्टी सांगितल्या, बापूजींनी त्या ऐकल्या. लोकांनी ज्या मुलींना पळवले होते त्यांना परत आणण्याच्या कामाला मृदुलाबहेन खूप भिडलेल्या होत्या.

सुशीलाबहेनसुद्धा आज वर्ध्याहून परत आल्या आहेत. मीराबहेनला परत पडसे झाले आहे. यामुळे त्यांना वाफारा दिला. गरमगरम काढा दिला. त्यांची प्रकृती थोडी चांगली नाही. आजाराला खूप घाबरतात. मी जेव्हा वरील गोष्ट बापूजींना सांगितली तेव्हा त्यांनी चिठ्ठीवर लिहून मला सांगितले, “यांच्यापासून तू हा पाठ खरोखरच शिकण्यासारखा आहे. हा मी सद्गुण समजतो. प्रकृतीची पूर्ण काळजी घ्यायलाच पाहिजे. तुझ्यात हा दुर्गुण आहे. ही जितकी आपल्या प्रकृतीची काळजी घेते तितकीच तू बेफिकिर आहेस.” बापूजींना पुढे न लिहू देता मी त्यांचा हात धरला. मी म्हणाले, “मला असे उत्तर ऐकावे लागेल याची कल्पना नव्हती.” बापूजी हसले. जोरात माझा कान ओढला आणि लिहिले, “मीरा - आणि मनु या दोघी वेगवेगळ्या दिशेत आहेत.”

दीपाभाई बापूजींना प्रणाम करायला आले. त्यांच्याबरोबर थोडी धुसफुस झाली. अशा प्रकारे दिवस गेला. ५.३० वाजता प्रार्थना. प्रार्थना प्रवचनाचा इंग्रजीतून हिंदीतील

अनुवादाचा मजकूर सुशीलाबेनने सांगून माझ्याकडून लिहवून घेतला. त्या अनुवादाचा मजकूर सांगत होत्या, मी लिहीत होते. आजच्या प्रार्थनासंदेशात बापूजी म्हणाले,

“मी जेव्हा प्रार्थनेकरिता येतो तेव्हा तुम्ही सर्व पाया पडण्याकरिता आणि चरणस्पर्श करण्याकरिता गर्दी करून धसमुसळेपणा करता. माझ्या या पोरीसुद्धा त्यात दबून जातात. तुमच्या प्रेमाची मला खूप किंमत आहे. परंतु चरणस्पर्श कराल तरच ते प्रेम खरे असते असे नाही. परंतु याऐवजी तुम्ही रचनात्मक काम कराल, बंधुभाव शिकाल तर ते खरे प्रेम आहे असेच मी समजेन. आपण सर्व माणसे समान आहो. यामुळे एका माणसाने दुसऱ्या माणसाला चरणस्पर्श केल्याने तो पवित्र होतो असे मी समजत नाही. या गोष्टीत तर शिष्टाचाराचा अभाव आहे असेच मी समजतो. यामुळे माझी विनंती आहे की शांतता आणि शिस्त ठेवण्याकरिता तुम्ही जर ही गोष्ट शिकाल तर त्याचा परिणाम तुमच्या घरावर आणि जीवनावरही होईल.

“सध्या जी शत्रुत्वाची भावना आपल्या मनात रुजलेली आहे तिच्यात वाढच होत चालली आहे असे मला वाटते. काल या राजधानीच्या शहरातील चांदनी चौकासारख्या मध्यवर्ती ठिकाणी सांप्रदायिक दंगल झाली होती. थोडेसे हिंदू आणि शीख एका मुसलमानाच्या रिकाम्या घरात घुसले आणि अशा प्रकारे परवानगीशिवाय त्यांनी घराचा ताबा घेण्याचा प्रयत्न केला होता. परिणामी खूप मारामारी झाली. थोड्याशा लोकांना तर गंभीर दुखापतीही झाल्या. हे जे घडले आहे ते योग्य नाही अशी माझी मान्यता आहे. परंतु लोकांनी यात खूप अतिशयोक्ती करून या घटनेला मोठे रूप दिले आहे. परिणामी लोक उत्तेजित झाले. अशा गोष्टीसुद्धा ऐकिवात आल्या की चार शिखांचा खून झाला. मग याचा वेगळा काय परिणाम होणार होता? बदला घेण्याकरिता सुरेबाजी सुरू झाली. आणि शिखांनीसुद्धा किरपाण टाकून देऊन तलवारी उपसल्या. आणि म्यानाबाहेर काढलेल्या या

तलवारींचा जोर दाखवून ते मुसलमानांचे घर रिकामे करवून घेऊ लागले. ही बातमी जर खरी असेल तर, आणि या राजधानीच्या शहरातच असे चालणार असेल तर राजधानीच्या या शहरातच आपण राक्षसी वातावरण निर्माण केले आहे. आणि ही गोष्ट जर खोटी असेल तर मला काहीसुद्धा म्हणायचे नाही. ही बातमी खोटी ठरावी अशीच माझी इच्छा आहे. ही गोष्ट जर खरी असेल तर केवळ सरकारकरिताच नाही तर जनता आणि सरकार या दोघांनीही परस्परांना लाज आणणारी घटना गडवून आणली आहे. या गोष्टीकडे सरकार वा जनता दुर्लक्ष करू शकत नाही.

“आता अशा परिस्थितीत माझा स्वतःचा धर्म काय असू शकतो याचा मी अजून विचार करू शकलो नाही. परंतु परिस्थिती दिवसेंदिवस चिघळत चालली आहे असा निष्कर्ष यावरून मी निश्चितच काढू शकतो. कार्तिकी पौर्णिमेचा दिवस आता जवळ येत चालला आहे. आणि त्या दिवशी काय काय होणार आहे यासंबंधीच्या अफवा म्हणा वा बातम्या म्हणा ऐकून मी स्तब्ध झालो आहे. परंतु दसरा, दिवाळी वा बकरी ईदचा सण साजरा करताना या अफवांमध्ये काही तथ्य असणार नाही आणि आम्हीसुद्धा त्यांना काही महत्त्व देणार नाही असे मी समजतो.

“आता मला जी गोष्ट सांगायची होती त्या मूळ गोष्टीवर मी येतो. ल्यालपूरचे सरदार संतसिंगनी मला एक लांब पत्र लिहिले आहे. त्यांनी आपल्या पत्रातून शिखांचा खूप बचाव केला आहे. आणि गत बुधवारी किरपाणसंबंधी मी जे म्हणालो होतो ते समजून न घेता अर्थाचा अनर्थ केला आहे. दक्षिण आफ्रिकेतून १९१५ साली मी आलो तेव्हापासून शिखांशी मी गाढ संबंधांनी बांधला गेलेलो आहे. या संबंधाची या सद्गृहस्थ महोदयांना काय कल्पना असू शकेल ! एक काळ असा होता की हिंदू, शीख, मुसलमान माझ्या आवाजाला, माझ्या शब्दांना वा माझ्या बोलण्याला ते कायदा मानायचे. आता काळ बदलला आहे. परंतु मी तर नम्रतापूर्वक असेच

समजतो की मी जसा होतो तसाच आता आहे, आणि पुढेही राहीन. कोणताही स्वार्थ साधण्याच्या इच्छेपासून मुक्त आणि रागद्वेषादींच्या पलीकडे असलेल्या मला ज्या प्रकारे आजच्या शिखांची प्रवृत्ती दिसते तिच्याशी कदाचित सरदारसाहेब परिचित नसतील. मी शिखांचा खरा आणि प्रामाणिक मित्र असल्यामुळे त्यांना नम्रतापूर्वक, धैर्याने आणि मनमोकळेपणाने सांगू शकतो की अनेकदा शिखांनी माझा सल्ला मान्यही केलेला आहे, आणि त्यांना त्याचा लाभही झालेला आहे.

“यामुळे शिखांनी वा इतर कोणत्या जमातीच्या लोकांनी मी सावध राहावे म्हणून ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या अस्थानी आहेत. सरदारसाहेब आणि ज्या कोणाच्या अंतःकरणात शिखांचे हित असेल त्यांनी तसेच आज वाहत असलेल्या प्रवाहपतित न होणाऱ्या एकेक शीख बंधुभगिनींना मी म्हणेन की आजचे हे वाईट वर्तन, दारू ढोसण्याचे व्यसन, चारित्र्यहीनता इत्यादी जे जे दुर्गुण शिखांच्या अंगी रुजले असतील ते दूर करण्याचा प्रयत्न करा. आणि ज्यांनी आपली तलवार काढली असेल त्यांनी ती म्यान करावी. (म्हणजे सर्व तामसी वृत्तींचा त्याग करावा,) किरपाण हव्या तितक्या लांबीची तलवार असू शकते असा प्रिन्सीपलचा निर्णय जरी असला तरी तो स्वीकारण्याचा मूर्खपणे करू नका. तुम्ही एकीकडे नीतीनियम घोळून पिता आणि दुसरीकडे दारू ढोसाल आणि त्या उन्मादात जर तुम्ही हे शस्त्र वाटेल त्या प्रकारे वापराल तर मग हे शस्त्र पवित्र राहणार नाही. पवित्र शस्त्र तर पवित्र आणि कायदेशीर प्रसंगीच वापरण्याकरिता असते.

“शीख धर्माचा मी चांगला अभ्यास केला आहे. माझा दावा आहे की ग्रंथसाहेबांच्या उपदेशाचा सार जितका मी पचवला आहे तितका फार कमी शीख भाईंनी पचवला असेल. मी इतके जे काही सांगतो आहे त्याबद्दल शीख समाजाने आणि सरदारसाहेबांनी मला माफ करावे. सिद्धांतानुसार तपासले तर शिखांनी जे

कृत्य केले आहे त्याचा बचाव करण्यासारखे काहीही नाही. शीख एक शूर समाज आहे. हिंदुस्थानातील स्वाभीमानी आणि संपन्न समाजात त्याची गणना होते. परंतु त्याने आपल्या या संपन्नतेचा दुरुपयोग करू नये अशी विनंती मी करू इच्छितो.

“शीख आमचे एक नंबरचे शत्रू आहेत असेसुद्धा मुसलमान म्हणतात हे मला माहीत आहे. परंतु मुसलमान तर मलासुद्धा त्यांचा शत्रू समजतात त्याचे काय? मी तर त्यांना माझा मित्र आणि भाऊच समजतो.

“पाकिस्तानमधून शिखांना जर काढून टाकण्यात येत असेल तर हिंदूंनी मुसलमानांना काढून टाकले तर त्यात हिंदूंचे हितच असेल अशी एक पापी आणि अशोभनीय विनंती मला करण्यात आली आहे. ही अशोभनीय विनंती कोणी केली आणि कशाकरिता केली हे तर मला माहीत नाही, परंतु मला इतके माहीत आहे की भ्रातृहत्येपेक्षा मोठे केणतेही पाप नाही. कोणत्याही अवस्थेत मी त्यात सामील होऊ शकत नाही हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. परंतु एकेक हिंदू आणि शिख अब्रुनिशी सहीसलामत आपल्या मुलखात जोपर्यंत परत जात नाही, त्याचप्रमाणे इथून गेलेला मुसलमान आपल्या सन्मानासह आपल्या मूळ ठिकाणी जोपर्यंत परत येत नाही तोपर्यंत या मुलखात शांतता नांदण्याची शक्यता नाही. भारत असो वा पाकिस्तान, अशा प्रकारचे निर्दोष, गरीब मुलेबाळे असलेल्या लोकांना मोठ्या प्रमाणात वस्तीत फेरबदल करायला लावला तर त्यामुळे किती करुण आणि असह्य परिस्थिती निर्माण होईल याचा आपण विचार केला पाहिजे.

“अशाच प्रकारे पाकिस्तानमध्ये हिंदूंना आणि शिखांना जे सहन करावे लागत आहे, तिथे जी दुष्कृत्ये होत आहेत त्याची मोजदाद करण्याची मला आवश्यकता वाटत नाही. दुष्कृत्यांची मोजदाद कशाकरिता करायची? त्यात स्पर्धा

कशाकरिता? मला माहीत आहे की पाकिस्तानमध्ये होणाऱ्या पापाचे स्वरूप अक्रारविक्राळ आणि भयंकर आहे. परंतु तुम्ही हे सांगायचा अधिकार आज मला ठेवला नाही, कारण आपण जर पूर्णपणे शुद्ध असू तरच समोरच्याला असे सांगता येऊ शकत असते. १९४७च्या १५ ऑगस्टपूर्वीच मुस्लिम लीगने हे पाप करायला सुरुवात केली होती. आणि तेव्हापासून ते कराराप्रमाणे वागले याचे एकही उदाहरण नाही हे पण मला माहीत आहे. परंतु हे सर्व विवेचन करून काय लाभ? आपले पाय पोळत असतील तर आपला तर उद्धार होईलच, पण त्याचबरोबर समोरच्याचाही उद्धार होईल. पापाची नक्कल करून पापात भागीदार होणे आपली आर्यसंस्कृती आपल्याला शिकवते काय? कोणताही धर्म असे शिकवत नाही. यामुळे तुम्ही वेळीच जागे व्हा आणि या अधःपातापासून वाचा.”

सव्वासहा वाजता बापूजींनी मौन सोडले. बापूजींनी मौन सोडले की वातावरणात एक प्रकारची किलबिल सुरू झाल्यासारखी वाटते. मौन सुरू असताना तर सर्वत्र सुनसानपणा असल्यासारखेच जाणवत असते. फिरत असताना एक शीख भाई आले. २८ तारखेला नानकसाहेबांचा जन्मदिवस असल्यामुळे त्यांनी बापूजींना गुरुद्वारात येण्याची विनंती केली. यात्रेकरूप्रमाणे अनेक शीखांना पंजासाहेब आणि गुरुद्वारा येथे जाण्याची इच्छा असते. आणि बापू जर सरदारांमध्ये गेले तर त्याचा प्रभाव पडेल असे त्याचे म्हणणे होते.

बापूजी उत्तरात म्हणाले, “मी कोणत्या तोंडाने तिथे जाऊ? जिथे दोषैकदृष्टी, शत्रुत्वाची भावना भरलेली असेल आणि जिथे हवा तेव्हा गोंधळ घालायची प्रवृत्ती असेल तिथे माझे नेतृत्व कोण स्वीकारील? मी कोणाला सांगायला जाऊ? आणि जर शूरपणा दाखवायलाच पाहिजे असेल तर तो तिथे दाखवायला पाहिजे होता ना? इथल्या

मुसलमानांनी थोडेच त्यांना काढून टाकले आहे? त्यांनी जर पाकिस्तानमधील जनतेच्या विरोधात उठाव केला असता तर ती गोष्ट त्यांच्याकरिता शौर्याची झाली असती.”

हे सर्व ऐकल्यानंतर आधी आलेले शीखबंधू त्यावर एक शब्दसुद्धा बोलू शकले नाही. थोडा वेळ सर्व शांत होते. नंतर ते म्हणाले, “तुम्ही दररोज शीखांना दोष देता. त्याचा परिणाम पाकिस्तान रेडिओवर होतो. आणि ते वाटेल त्या अर्थाने त्याचा प्रचार करतात. तुम्ही तर एखादा बाप आपल्या मुलाशी रागावतो तसे रागावता, पण त्याचा परिणाम हिंदूंवरसुद्धा होतो. यामुळे आमची स्थिती तर ना घरका ना घाटका अशी झाली आहे.”

बापूजी - “मी शिखाना कसा सोडू शकतो? हिंदूंना सोडेन तरच शिखांना सोडेन. आणि माझे तर शिखांवर अतिशय प्रेम आहे. हिंदुस्थानातील या शूर जमातीला जेव्हा मी ‘बिघडलेले’ म्हणतो तेव्हा माझे अंतःकरण आतून जळत असल्यामुळेच मी असे म्हणत असतो.”

आम्ही फिरून आलो तर पट्टणीसाहेब आलेलेच होते. खाजासाहेबसुद्धा आले. रामेश्वरीबहेन आणि ब्रिजलालजीसुद्धा आले. ते गेल्यानंतर बिलासपूर रियासतीचे राजा आले. हे सर्व तर प्रसंगोपात भेटायलाच आले होते. काही विशेष काम नव्हते. राजकुमारीबहेन सर्वात शेवटी आल्या. त्यांच्याशी खूप गोष्टी झाल्या आणि परिस्थिती चिघळत चालल्याबद्दलसुद्धा खूप गोष्टी केल्या.

एकीकडे नियंत्रणे काढून टाकण्याकरिता बापूजी खूप धडपड करत आहेत तर दुसरीकडे काँग्रेसच्या अधिपत्याच्या प्रश्नामुळे सर्व अस्वस्थ झालेले आहेत, तिसरीकडे बापूजी मंत्रिमंडळाचे कान पिरगाळत आहेत - साधेपणा, मेजवानीत मद्य देणे, खादीग्रामोद्योग वगैरे रचनात्मक कार्य विसरण्याबद्दल. आणि या सर्वांमध्ये भर पडली आहे दंगलीमध्ये स्त्रियांच्या शीलभंगाचे जे प्रकार सुरू आहेत त्याची. आणि शिवाय युरोप,

अमेरिका, रशिया, चीन या सर्वांमध्ये हिंदुस्थानचे कोणते स्थान आहे वगैरे विषयांवरील चर्चांनी बिरलाभवनचे वातावरण दर पंधरा मिनिटांनी बदलत असते.

नऊ वाजल्यानंतर झोपायची तयारी. बापूजींचे कामकाज आटोपून मीराबहेनला वाफारा दिला. त्यांचीसुद्धा मालीश केली. ही दैनंदिनी लिहिली आणि आता झोपायला जाते आहे. ईश्वराने ही थंडी लवकर कमी केली तर किती चांगले होईल ! परंतु अजून तर दोन महिने शिल्लक आहेत. माझे काय होईल देव जाणे. खूप थंडी वाजते आहे. लिहिता लिहिता हात गारठून जातात.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२५ नोव्हेंबर १९४७

नेहमीप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर आश्रमाच्या गोष्टी ऐकल्या. आश्रमाच्या किती तरी गोष्टींनी बापूजी अस्वस्थ झालेले आहे. आणि जर असेच सुरू राहिले तर आश्रमाला कुलूप लावून प्रत्येकाला आपापल्या मनाप्रमाणे करण्याची सूट द्यायची असा विचार बापूजींनी व्यक्त केला.

“... तुला मी भोळीभाळी मुलगी समजत होतो. या यज्ञात माणूस लग्नाचा विचारही करू शकत नाही. तुझ्या आईवडिलांना तुझे लग्न लावून देण्याची तीव्र इच्छा असेल तर तू अर्थातच तू लग्न करू शकतेस, परंतु तुझे लग्न इथे होऊ शकत नाही. आज मी या आगीच्या भट्टीत होरपळतो आहे. अखेरीस ईश्वर कोणता मार्ग दाखवतो ते आपण पाहू या. तू तुझा परिचारिकेचा अभ्यासक्रम पूर्ण केलाच पाहिजे.

“आश्रमाबद्दल मी इतरही अनेक गोष्टी ऐकल्या आहेत. या सर्व गोष्टींबद्दल मला लिहिणे हे तुझे कर्तव्य नव्हते असे तुला वाटते काय? तू जर आश्रमाच्या नियमांचे पालन करू शकत नसशील तर तू आश्रम सोडायला पाहिजे.”

* * *

“नयी तालीम, (हिंदुस्तानी तालिमी संघ) आश्रम इत्यादी संस्था एक कराव्या असे मला वाटते. यामुळे बरीच बचत होईल. वातावरणातसुद्धा फरक पडेल. परंतु या सर्व गोष्टींचा विचार आश्रमवासीयांनीच केला पाहिजे. मी लवकरच तिथे येण्याची शक्यता दिसत नाही. ईश्वर एक तर मला इथे वाचवील किंवा मला भस्म करून टाकील. जो कोणता परिणाम असेल त्याची मी शांतपणे वाट पाहतो आहे आणि त्याकडे मी ईश्वराची कृपा म्हणून पाहतो आहे.”

* * *

“पडल्यापडल्या मी हा मजकूर मनूडीला सांगतो आहे. थंडीमुळे माझे हात बधीर झाले आहेत. चि. मनूडी तर बरीच लहानही आहे आणि अजूनच नाजूकसुद्धा आहे. आपल्या मुलींची ही अवस्था आहे.

“आता मी मुद्दयावर येतो. माझ्या दृष्टीकोनातून जुनागढची समस्या अजून सुटलेली नाही. नबाब जर पळाले नसते व त्यांनी स्वतःहोऊन सर्व सत्ता सोपवली असती तर तो खरा विजय झाला असता. ते पळाले कारण त्यांना तुमची भीती वाटत होती. मला ही स्पृहणीय उपलब्धी वाटत नाही. नबाबांनी थांबून आपल्या प्रजेच्या इच्छेप्रमाणे करावे अशी माझी इच्छा होती. ते जनतेचे सेवक बनू शकले नाही. ही गोष्ट केवळ अहिंसक संघर्षातच शक्य आहे. इंग्लंडच्या प्रबळ सत्तेनेसुद्धा सत्य आणि अहिंसेसमोर थकून स्वतःच्या हाताने आपल्या हाती सर्व सत्ता सोपवली.

आपल्यासमोर हे उदाहरण असूनही जुनागढसारख्या लहानशा संस्थानाच्या संस्थानिकालाही तुम्ही प्रेमाने जिंकू शकला नाही. श्यामलदासला मी कोणत्याही यशाचे वा शौर्याचे श्रेय देऊ शकत नाही. तो माझा स्वतःचा पुतण्या आहे. त्याला मी जितका चांगला ओळखतो तितके चांगले कोणीच ओळखत नाही. परंतु हा मुद्दा फार ताणून फायदा काय? रामाचे नाव माझ्या ओठावर असताना आणि सत्य व अहिंसा माझ्या अतःकरणात असताना जर मी मेलो तर तितके मला पुरे आहे.

“बाकी तर चि. मनूडी अनेकदा काठेवाडसंबंधी बातम्या सांगत असते. बलवंतराय, अनंतराय पट्टणी आणि ढेबर ही काठेवाडची माणसे अधूनमधून येऊन मला भेटून जात असतात. मी त्यांचे सर्व ऐकून घेऊ शकत नाही. मनूचा चांगला विकास झाला आहे. ती समस्या समजून घेऊ शकते आणि चर्चा करू शकते.”

* * *

“आजपर्यंत मला तुमच्या पत्राचे उत्तर देता आले नाही याचा मला खेद होतो. मला माफ करा. आज आपण सारखे खाली घसरत आहो आणि किती खोलवर घसरत जाणार आहो हे मला माहीत नाही. काल मला ख्वाजा साहेब भेटले. (ख्वाजा अब्दुल मजीद, अध्यक्ष अखिल भारतीय मजलिस, यांचे अनुभव ऐकल्यानंतर गांधीजी उद्गारले - त्यांनी तुम्हाला मारले असते तर मी आनंदाने नाचलो असतो आणि मरण पत्करून तुम्ही हिंदू आणि मुसलमान या दोन्ही समाजांची सेवा केली असती.) ते कदाचित आजसुद्धा येतील. ख्वाजा साहेबासारख्या माणसाच्या आणि सोफियाबेन (काँग्रेस सेवादल कार्यकर्ती. त्या गांधीजींना २३ नोव्हेंबरला भेटायला आल्या होत्या) सारख्या स्त्रीच्या जीवाला जर धोका असेल तर माझे कर्तव्य काय याचा मी विचार करत आहे. अजून तरी प्रकाश दिसून राहिलेला नाही. देशाची

वाटणी करण्यात आम्ही किती चूक केली आहे आणि अजूनही आम्ही चूक करण्याच्या परंपरेनेच पुढे जात आहो असे मला वाटते. शक्य आहे की माझा स्वतःचाच गैरसमज झालेला असेल! ईश्वर कोणता मार्ग दाखवतो ते पाहू या.”

* * *

बापूजींची अशी पत्रे, भाषणे तसेच गोष्टी वगैरे पाहिल्या तर काय होईल हे सांगू शकत नाही. आताच उपवास केला नाही तर ते पुरेसे असेल. कलकत्त्याचा उपवास केल्यानंतर मुत्रपिंडाचा (किडनी) त्रास आहे. आणि त्या उपवासाने अशक्तपणासुद्धा आला आहे. केव्हा केव्हा चेहरासुद्धा फुगल्यासारखा वाटतो. याचे कारण मुत्रपिंडाचा विकारच आहे असे डॉक्टर म्हणतात.

फिरत असताना राजेंद्रबाबूजी आणि ख्वाजासाहेब आले होते. ख्वाजासाहेबांनी त्यांच्यावर आलेल्या प्रसंगाचे इत्थंभूत वर्णन केले. बापूजी म्हणाले, “तुम्हाला जर मारून टाकले असते तर मी आनंदाने नाचलो असतो आणि मरून तुम्ही हिंदू आणि मुसलमान या दोघांचीही उत्तम सेवा केली असे मी म्हणालो असतो.”

बाकी तर बापूजींबरोबर गोष्टी केल्या. बापूजी आंघोळ करत असताना मी त्यांचे केस मशीनने कापले. आज मशीन थोडीशी बिघडली होती. यामुळे थोडा वेळसुद्धा लागला.

९.३० वाजता बापूजी उन्हात बसले. सोफियाबहेन, अरुणाबहेन असफअली, पूर्णिमाबहेन (अरुणाबहेनची बहीण) सुभद्राबहेन गुप्त वगैरे भगिनी आल्या होत्या. अरुणाबहेनने कलकत्त्यातील दंगलीत तेथील बंधुभगिनीत खूप काम केले होते. परंतु बंगालच्या तुलनेत त्यांचे येथील काम थोडे कमी वाटते. एक तर त्या सरकारी घरात राहतात, येथील भाषा जशी त्यांना काहीशी नवखी आहे तसेत येथील शिखांशी आणि

मुसलमानांशी त्यांची ओळखही कमी आहे. असे असूनही निर्वासितांच्या छावणीत त्या खूप काम करत आहेत.

११.५०ला पंडितजी आले. यामुळे सर्व उठून गेले. त्या वेळी मी सुशीलाबहेनबरोबर मणिबहेनकडे गेले होते. पंडितजी अजूनही नियंत्रणे सुरू ठेवण्याच्या बाजूने आहेत असे वाटते. त्या बाजूने त्यांनी गतकाळातील बरीच उदाहरणेही दिली. परंतु ती बापूजींच्या गळी उतरत नव्हती. बापूजी म्हणाले, “हिंदुस्थान जरी उपाशी मेला तरी हरकत नाही, परंतु नियंत्रणे तर ताबडतोब उठवलीच पाहिजे. आणि जर असे काही होणारही असेल तर तुम्ही परत नियंत्रणे का आणू शकणार नाही? परंतु पुढील बदनामीची कल्पना करून तुम्ही स्वतंत्र हिंदुस्थानात कोणतेही काम करायला घाबराल तर तुम्ही एकही काम पार पाडू शकणार नाही.”

लाहोरहून किती तरी मुसलमानभाई आणि श्रीमती कुरेशी वगैरे आले. बापूजींनी या सर्वांना अगदी स्पष्ट शब्दांत सांगितले, “पाकिस्तान पाक व्हावा आणि हिंदुस्थानची उन्नती व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. परंतु पाकिस्तान आणि जिनासाहेब भाषणे आणि ठराव तर खूप चांगले करतात परंतु आचरण अगदी त्याविरुद्ध करतात असेच म्हणावे लागते. तुम्ही जर मुसलमान समाजाचे हितेच्छू असाल तर तुम्ही तुमच्या सरकारचे लक्ष या गोष्टीकडे वेधले पाहिजे. तुम्ही जर माझा संदेश त्यांच्याकडे पोहोचवू शकत असाल तर पोहचवा. २८ मेला गुरू नानकसाहेबांची जयंती आहे. तुम्हा सर्वांना तसेच पंजाबमधील हिंदूंना जर पंजासाहेब आणि गुरुद्वारा येथे जाण्याची इच्छा असेल तर तुम्ही त्यांचे आग्रहपूर्वक रक्षक होऊन जा. तुम्ही इतके जरी करू शकला तर इस्लामला पूर्ण विजय झाला असे समजा. इतकेच नाही तर तुम्ही इस्लामचे उद्धारक व्हाल.”

हे सर्व ऐकून हे लोक गेले. बाकी हे तर दगडावर पाणी टाकणेच आहे असेच मला वाटले. बापूजी म्हणाले, “शक्य आहे की हे काहीही करणार नाहीत. परंतु मी तर माझा धर्म पाळायला पाहिजे ना. आणि हे काहीही करणार नाहीत असे समजूनच मी चालतो आहे. विभाजन करण्यात काँग्रेसने जर उतावीळपणा केला तर आता आपण या लोकांना काय म्हणू शकतो?”

सरदारदादांना भेटायला बोलावले होते, परंतु ते येऊ शकले नव्हते. . . . किती तरी . . . विचित्र वातावरण तयार झाले आहे. वैमनस्य वाढतच चालले आहे.

दुपारनंतर तर मुसलमानच भेटायला येत असतात. खलिलउल रहेमान बापूजींना मुसलमानांच्या मोहल्ल्यात राहायला जाण्याबद्दल म्हणाले. बापूजी त्याविषयीसुद्धा विचार करत आहेत असे वाटते.

चार वाजता लेडी माऊंटबॅटन भेटायला आल्या होत्या. बापूजींनी त्यांना गरम पाणी आणि मध दिला. त्यांच्याशी बिघडलेल्या परिस्थितीसंबंधी चर्चा केली.

५.३० वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेच्या वेळी एक भाईनी एक लेखी चिट्ठी दिली होती. तिच्यात लिहिले होते -

“आम्हांला ‘शरणार्थी; वा ‘निर्वासित’ का म्हणण्यात येते? हिंदुस्थान आमचा देश नाही काय?”

याचे उत्तर देताना बापूजी म्हणाले,

“या भाईच्या गोष्टीला थोडा अर्थ आहे. आणि एक प्रकारे ही गोष्ट खरीच आहे. हिंदुस्थान तर सर्वांचा देश आहे. जो कोणी हिंदुस्थानी होऊन राहतो त्याचा. मुलाप्रमाणे काही लोक घाबरून आईला शोधून तिच्या मांडीवर लपत असतात.

तसेच तुम्ही सर्व हिंदुस्थानी संघराज्याची मुले आहा. परंतु इंग्रजी शब्द ‘रिफ्युजी’ आहे आणि वर्तमानपत्रवाल्यांनी त्याचे भाषांतर ‘शरणार्थी’ असे केले आहे. मी तर या बंधुभगिनींना ‘दुखी’च म्हणत असतो. परंतु या जगात कोणता माणूस दुखी नाही? परंतु वर्षापूर्वीचे घर सोडावे लागले, आपले गाव आणि घरदार सोडून लाखोंच्या संख्येत दुखीकष्टी बंधुभगिनी येतात त्यासंबंधी मला थोडेसे सांगायचे आहे.

“आज लाहोरचे एक कुटुंब माझ्याकडे आले होते. त्यांची सर्व संपत्ती, घरातील सामानसुमान वगैरे गेले. परंतु मी काही सरकारी वा सत्ताधारी माणूस थोडाच आहे? आणि दिल्लीत आज जागा तरी कुठे रिकामी आहे? विदेशी वकील इथेच येत असतात. त्यांनासुद्धा राहण्याकरिता घर दिले पाहिजे. यामुळे सरकार लोकांजवळील जास्तीचे घर रिकामे करायला लावते आहे. सरकारला इतका अधिकार आहे की त्याची इच्छा असेल तर ते मलासुद्धा इथून काढून टाकू शकते आणि घराचा ताबा घेऊ शकते. परंतु भाग्य की आपले सरकार या सीमेपर्यंत जाऊन राहिलेले नाही. वर उल्लेख केलेले कुटुंबप्रमुख म्हणाले की माझ्या घरातील सत्तर लोक मारले गेले आहेत. मी त्यावर म्हणालो की जिथे रोज हजारोंच्या कत्तली होत आहेत तिथे या सत्तरांना कोण मोजते? यामुळे माझा तर असा सल्ला आहे की तुम्ही छावणीत जाऊन राहा. तिथे काम करा. त्यावर हे भाई चिडून म्हणाले की आम्हांला भिकाऱ्याप्रमाणे राहायचे नाही. मी उत्तर दिले, ‘कोणत्याही माणसाने भिकारी होऊन जगावे अशी माझी मुळीच इच्छा नाही. छावणीत काम करा, मेहनत करा आणि खा.’

“आता किती तरी लोकांची इच्छा आहे की येथील मुसलमानांना त्यांची घरे रिकामी करायला लावली पाहिजे ! येथील मुसलमानांनी कोणता गुन्हा केला आहे?

त्याचा जर छळ कराल तर त्या पापाचे फळ तुम्हांला भोगावेच लागेल. प्रत्येक माणूस जर अंमलदार होईल तर शासन कसे चालेल? आणि कोण शासन चालवील? या लोकांच्या घरांवर नजर ठेवण्यापेक्षा मलाच का म्हणत नाही की 'तू या महालात कशाकरिता बसला आहेस? तू हे घर खाली कर, आम्हांला इथे राहायचे आहे.'

”त्यानंतर हजारा किल्ल्यातून शीख भाई आले. हे लोक खेडूत होते. यामुळे त्यांनी केवळ शेतीच्या साधनांची मागणी केली. यावर मी म्हणालो, 'मग तुम्ही लोक पूर्व पंजाबमध्ये का जात नाही?' तर त्यांनी उत्तर दिले की पूर्व पंजाब सरकार केवळ पश्चिम पंजाबमधून जे लोक येतात त्यांनाच ठेवून घ्यायला तयार आहे. त्यांच्याजवळ इतकी जमीन नाही की सरहद्दीवरील जिल्ह्यातून आलेल्या लोकांनाही ते सामावून घेऊ शकेल. यामुळे सरकारने या लोकांना उदरनिर्वाहापुरती जमीन, बैल, नांगर वगैरे सर्व साहित्य द्यायला पाहिजे.

”आणि सरकारला माझी अशीसुद्धा विनंती आहे की असे दुःखी लोक ज्या कोणत्या छावणीत पडले आहेत त्यांना वेगळे करून एका छावणीत ठेवण्यात यावे आणि त्यांना गुजरानवालाप्रमाणे मजुरी देण्यात यावी.

”तिसरा प्रश्न हा आहे की, तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे आम्हांला जर आमची घरे परत करण्यात येणार असतील तर आम्ही पश्चिम पंजाबमध्ये का जायचे? हा प्रश्न मला फार आवडला. मी तर म्हणेन की ज्याला जायचे असेल तो तर आजसुद्धा जाऊ शकतो. पण ज्यांना इथेच राहायचे आहे त्यांनी ही अट कबूल केली पाहिजे, मान्य केली पाहिजे. आज तर मी चोहोकडून असा काही घेरलो गेलो आहे आणि वातावरण इतके बिघडले आहे की या अशा वातावरणात जगण्याची मला तर मुळीच उत्कंठा

राहिलेली नाही. एकदा का दिल्लीत अंतःकरणापासूनची मैत्री झाली की मी सर्वांना आपापल्या घरी पाठवून देईन. आणि तुम्हांला जर कोणी त्रास देईल तर आधी मी मरेन, मग ही पोरगी मरेल आणि मग काय होईल ते ईश्वराला माहीत. परंतु याआधी तुम्ही सर्वांनी मिळून मला आश्वस्त केले पाहिजे की आम्ही आमच्या येथील करोडे मुसलमानांना मारणारही नाही आणि इथून त्यांना पळवूनही लावणार नाही. त्यांच्या बहिणीमुली आमच्या बहिणीमुली आहेत. मी जर इतके करू शकलो तरच हिंदू आणि शीख आपापल्या घरी परतू शकतील. आणि मी हाच जप करतो आहे.”

फिरत असताना मृदुलाबहेन आल्या. त्यांनी दिल्लीतील गृहविभागाच्या गोष्टी सांगितल्या. रामेश्वरीबहेन आणि ब्रिजलालजीसुद्धा आले. ते गेल्यानंतर पट्टणीसाहेब आले. हे तर यांच्या नियमाप्रमाणे प्रणाम करायलाच येत असतात. बिलासपूर रियासतीचा राजासुद्धा बापूजींना प्रणाम करायला आला होता.

प्रवचन पाहिल्यानंतर राजकुमारीबहेनशी खूप गोष्टी केल्या. . . . समोर आपल्या अंतःकरण मोकळे केले. बापूजींना वाटते की आपण आता चुकून तर राहिलो नाही असे . . . ला वाटते आहे! बापूजींचे म्हणणे आहे की पुढाऱ्याच्या या स्पर्धेत या लाखो लोकांच्या समस्यांचे समाधान कसे निघेल? देवाला माहीत. असे म्हणून बापूजींनी एक दीर्घ निःश्वास टाकला. मी समोर बसून डायरी लिहीत होते आणि त्यांच्याकडे पाहत होते.

अजून थोडेसे कागद पाहायचे आहेत. नऊ वाजले आहेत. आजकाल तर नऊ वाजता बापूजी एक झोप घेऊन उठून जात असतो. मलासुद्धा अजून मीराबहेनचे काम संपवायचे आहे. बापूजींच्या डोक्याला तेल चोळून जाते.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२६ नोव्हेंबर १९४७

ठरलेल्या वेळी प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर पत्रे लिहवून घेतली.

”हैदराबादचा प्रश्न जुनागढपेक्षा फार वाईट पद्धतीने वर आला आहे. (हैदराबादच्या निझामांनी एक दुसरे प्रतिनिधीमंडळ पाठवले. दोन्ही राष्ट्रांशी सारखेच सलोख्याचे संबंध ठेवत हैदराबाद स्वायत्त प्रभुत्वसंपन्न राष्ट्र राहील असे धोरण त्या प्रतिनिधी मंडळाने अवलंबिले. २९ नोव्हेंबरला भारत आणि हैदराबादमध्ये यथास्थिती कायम ठेवण्याच्या करारावर सह्या झाल्या आणि असे ठरवण्यात आले की दोन्ही पक्षांशी संबंधित असलेल्या समान हिताच्या विषयांसंबंधीचे, ज्यात विदेश विभाग, सुरक्षा आणि दळणवळण सामील होते, सर्व करार आणि १५ ऑगस्टपूर्वी जी प्रशासनिक व्यवस्था ब्रिटिश सम्राट आणि हैदराबादचे निझाम यांच्यात ठरलेली होती ती जशीच्या तशी कायम राहील.) काश्मीर तर जणू काही खदखदत आहे.

”मी भारताच्या फाळणीच्या विरोधात होतो कारण या समस्या मला दिसत होत्या. यामुळे आपल्याला भेडसावत असलेल्या समस्यांबद्दल मला आश्चर्य वाटत नाही. आपले जे बंधूभगिनी काँग्रेसमध्ये सामील झाले होते वा तुरुंगात गेले आहेत ते समजतात की त्यांनी माझ्यावर भरपूर उपकार केले आहेत आणि आज ते सत्ता आणि प्रसिद्धीकरिता ओढाताण करत आहेत. या विषयावर मला दररोज ढिगांनी पत्रे मिळतात. या देशभक्तांच्या मानसिकतेचा मला राग येत नाही तर करुणा वाटते. ईश्वर सर्वाना सद्बुद्धी देवो.”

*

*

*

”आता तू पूर्णपणे दुरुस्त व्हायला पाहिजे. तुझे सध्याचे कर्तव्य अभ्यास आहे. अभ्यास सोडून आणि माझ्याकडे येऊन तुझा कोणताही लाभ होणार नाही. तू जर अभ्यास केलास आणि त्या अभ्यासानुरूप सेवा केलीस तर मी असे समजेन की तू माझी सेवा करतो आहेस आणि तूसुद्धा तसेच समजायला पाहिजे. माझ्या पायांना मालीश करून वा माझ्याकरिता खाकरे तयार करूनच माझी सेवा करता येऊ शकते असे काही नाही. उलट मला आवडत असल्याप्रमाणे जे लोक गरिबांची काही उपयुक्त सेवा करतात तेच माझी खरी सेवा करतात. परंतु तुझे सर्वात पहिले कर्तव्य दुरुस्त होणे आहे.

”चि. मनुडी चांगली आहे. खूप टिपणे घेत असते. तिला भरपूर थंडी वाजते. खरे म्हणजे गुजरातीत एक म्हण आहे की बकरी मुलाची थोडी थोडी थंडी खात असते.

घे, मी आज तुला भरपूर लिहिले आहे, नाही का? तुझ्यासमोर जे कर्तव्य असेल ते स्थिर चित्ताने कर.

* * *

”मला माहीत आहे की वृत्तपत्रांमध्ये येणारा अनुवाद काही वेळा चुकीचा असतो आणि त्यामुळे मी स्वतःच त्याचे इंग्रजीत भाषांतर करतो. असे करूनही ते कसे घडले हे ईश्वराला माहीत.

”योगायोगाने कालच ख्वाजासाहेब आले होते. त्यांनीसुद्धा मला हेच सांगितले. हे सर्व ऐकून मला फार आश्चर्य वाटले. त्यांना काल कोणी मारून टाकले असते तर किती बरे झाले असते! आणि ते असे गृहस्थ आहेत की ज्यांनी ईश्वराचे नाव घेत आनंदाने मरण पत्करले असते.

”माझी मुसलमानांच्या वस्तीत जाऊन राहण्याची इच्छा आहे. अजून निश्चित काही ठरलेले नाही. पाहू या.

”हैदराबादची समस्या कठीण समस्या आहे. जुनागढचा तर एका अर्थाने तमाशाच झाला. फार मोठे शौर्य दाखवले असे मी समजत नाही. अखेरीस भारतीय सैन्याचा पाठिंबा होता ना?

* * *

पत्रे लिहवून घेतल्यानंतर बापूजींनी आज माझ्याशी थोड्याशा गोष्टी केल्या. ते म्हणाले, “तुला असे वाटते ना की मी भयंकर संकटामधून चाललो आहे. . . . ला तर वाटते की मी शत्रूच आहे. . . . लाही मी शत्रूच वाटतो. परंतु मी काय करू शकतो? मी खरे काय आहे ते सांगायलाच पाहिजे. नाही तर जनता मला अप्रामाणिक समजेल. जवाहरलालसुद्धा या परिस्थितीत फार अस्वस्थ आहे. अशा या नाजूक परिस्थितीत मला महादेवची फार आठवण येते. त्याच्यात हे कौशल्य फार होते. सर्वांना एका साखळीत तो बांधून ठेवायचा आणि साखळीच्या नाजूकहून नाजून कडीलाही जुळवून ठेवायचे त्याच्यात फार कौशल्य होते. तू हे सर्व पाहते आहेस खरे. . . . विशेषेकरून बोलावल्याशिवाय तू येत नाहीस. हे काय दाखवते? मी माझ्या धर्माचा विचार करतो आहे. तू खूप सावध राहशील. सुशीला, आभा, बिसेन सर्वच हवे तेव्हा पळून जाऊ शकतात. परंतू तू तर या यज्ञातील भागीदार आहेस. यामुळे येथील तुझी जबाबदारी किती तरी वाढली आहे. नोआखालीत तर एका विशिष्ट प्रकारचीच परिस्थिती होती. उलट इथे हा जो गोंधळ आहे तो वेगळाच आहे. नोआखालीत कत्तल होती तर इथे कत्लेआम म्हणजे सामूहिक कत्तल सुरू करणे आहे.”

बापूजी सकाळच्या प्रहरी किती तरी वेळ मला अशा गोष्टी सांगत होते. बापूजींचे हृदय खूपच व्यथित आहे. या राजधानीत आणि महालासारख्या मोठ्या बंगल्यात

सहकाऱ्यांबरोबर राहण्याऐवजी नोआखालीत आम्ही किती तरी वेळा झाडाखाली राहिलो, अनेकदा तर तुटल्याफुटच्या घरात राहिलो आणि लोक बापूंना शत्रू समजत असूनही तिथे बापू हजारपट प्रफुल्लित आणि आनंदित होते. अनेकदा रात्री वाटायचे की बापूजी झोपले आहेत. पण ते त्या असह्य थंडीतसुद्धा नियमितपणे रात्री २ वाजता उठून काम करू लागायचे. आणि असे असले तरी त्यांना तिथे इथल्यासारखा थकवा वाटत नव्हता.

माझ्याबरोबर गोष्टी करून बापूजी झोपले. मी बापूजींचे पाय दाबले. ६.४५ वाजता उठले. राजेंद्रबाबूजी आणि चरखासंघवाले सोहनलालजी आले होते.

माऊंटबॅटननी आपला कार्यभार सांभाळला आहे. आणि राजाजी आज परत कलकत्त्यात आपल्या ठिकाणी जाणार आहेत. फिरत असताना सोहनलालजींबरोबर खादीसंबंधी गोष्टी केल्या. बापूजी म्हणाले, “स्वराज्य मिळण्यापूर्वी खादीचा जो सुवास होता तो १९४७ च्या १५ ऑगस्टनंतर किती तरी मंदावला असल्याचा अनुभव मला तरी येतो आहे (वाढण्याऐवजी). परंतु माझे तर सर्व दृष्टींनी अरण्यारुदनच समजायचे. तुम्ही सर्व खोटे आहा आणि मीच एकटा खरा आहे असा धृष्टपणा मी कसा काय करू शकतो?” ...

हे सर्व बापूजी इतक्या काही दुःखद आणि जड अंतःकरणाने सांगत होते की यापेक्षा तर बापूजींनी परत मौन घेतलेले बरे असे मला वाटत होते. याचा रक्तदाबावर तर परिणाम होणारच.

मालीश करत असताना राजाजी आले होते. आज ते कलकत्त्याला जाणार आहेत. यामुळे ते भेटायला आले होते. ते बापूजींना म्हणाले, आता तर इथे बरेच काही शांत झाले आहे. त्यावर बापूजी म्हणाले, “तुम्हाला कसे कळले? . . .” तुम्ही व्हाईसराय भवनात राहणारे महाराज्यपाल - यामुळे जनता तुमच्याजवळ येऊ शकत नव्हती. तुम्हा लोकांना जनतेची फार काळजी आहे असे वाटत नाही. (विनोदात) तुम्ही हे स्वतःवर घेणार नाही असे

समजतो.” मग इतर गोष्टी सुरू असतानाच उपवासाची गोष्ट निघाली - माझ्या मनातील भीती खरी ठरली. बापूजी म्हणाले, “मी उपवास करणार आहे. मी जो अहिंसा आणि सत्याच्या आधारे लढा उभारला होता त्याचा जर असा परिणाम निघणार असेल तर मी त्याचे प्रायश्चित्त घ्यायलाच पाहिजे. परंतु अजून या संबंधात मी कोणत्याही निश्चित निर्णयावर पोहोचू शकलेलो नाही. . . . यांना तर मला भेटायला यायचीसुद्धा इच्छा नाही. मी वाटेल तो प्रस्ताव जरी मंजूर केला तरी त्याची जर अंमलबजावणी होणार नसेल तर त्याचा काय उपयोग?”

९.३० वाजता बापूजींना आंधोळ घातली. त्यांची हजामत केली. आंधोळ सुरू असताना बापूजी झोप लागली होती. सर अकबर हैदरींची पत्नी तसेच रामेश्वरीबहेन आल्या होत्या. पाचेक मिनिटच बसल्या.

त्या गेल्यानंतर मौलानासाहेब आणि बारडोलाईजी आले. आजकाल तर कोणाबरोबरही बापूजी बोलत असले तरी अशाच प्रकारे त्यांच्या हृदयातील व्यथा बाहेर पडत असतात. त्यात काही विशेष फेरबदल नसतो.

यानंतर श्यामळदासकाकांनी पट्टणीसाहेबांवर जोरदार हल्ला करत असताना जे भाषण केले होते ते संपूर्ण भाषण बापूजींनी वाचले. ते बापूजींना मुळीच आवडले नाही. बापूजींना त्यात अतिशयोक्तीसुद्धा जाणवली. यामुळे त्यांनी मला संपूर्ण चौकशी करायला सांगितले आणि त्या भाषणाचे कात्रण जपून ठेवायची सूचना केली. बापूजी म्हणाले, “असे तीक्ष्ण भाषण करून जनतेला भडकवण्याचा काय लाभ? आणि अखेरीस काठेवाडच्या अशा प्रश्नांसंबंधात जर मी श्यामळदासच्या ठिकाणी असतो तर त्याचाच सल्ला घेतला असता आणि त्याच्यावरच ही जबाबदारी टाकली असती. कलकत्यात आपण सुन्हावर्दीसाहेबांवर जबाबदारी टाकली होती आणि म्हणूनच आपण त्यात यशस्वी झालो

होतो. त्यांची जर आपण मदत घेतली नसती तर तिथे कधीही शांतता स्थापित झाली नसती. परंतु हा तर श्यामळदास आहे. 'बारा हाताची जीभ आणि तेरा हाताची बी' या म्हणीप्रमाणे तो रणछोडदास आहे. सध्या तो सरदारचा विश्वासपात्र आहे. यामुळे दुसरे तर कोणी काय म्हणू शकतो?"

बापूजींची कताई सुरू असताना ठाकूर हुकूमसिंहजींनी वर्तमानपत्रे पाहिली. मग बिरलाजींबरोबर बापूजींनी खाजगी गोष्टी केल्या. तेवढ्यात प्रार्थनेची वेळ झाली. आजच्या प्रार्थनासभेत बापूजी म्हणाले -

“मुंबईच्या एका भाईने मला एक चिट्ठी पाठवली आहे. आणि तिच्यात माझ्यावर मी काँग्रेसची तरफदारी करतो असा आक्षेप घेण्यात आला आहे. परंतु लोक काँग्रेसला थकलेले आहेत वगैरे.... जर असेच असेल तर इथे हिटलरशाहीचे राज्य निर्माण होईल. . .

“सर्वात आधी मी म्हणेन की या गोष्टीत किंचितही तथ्य नाही. मी काँग्रेसचे ढोल पिटत असतो हे तर ढळढळीत असत्य आहे. मी कोणाचा तरी प्रतिनिधी आहे, कोणाचा तरी माझ्यावर वरचष्मा आहे हे मला मुळीच मान्य नाही. असे असले तरी मी ईश्वराचा सेवक असल्यामुळे मी सर्वाकरिता - सर्व लोकांकरिता मी शांततेचा ढोल पिटत असतो, मी त्या सर्वांचा प्रतिनिधी आहे हे मला मान्य आहे. मी धर्माशी संबंधित गोष्टी करतो हे अनेकांना न आवडणे शक्य आहे. परंतु माझ्या मनात सर्व धर्माबद्दल आदरभाव आहे. आणि त्यांच्या गोड फळांचा आस्वाद घेण्याची माझी इच्छा आहे. आणि ज्यांना माझ्या गोष्टी आवडत नसतील त्यांच्यावर बळजबरी थोडीच आहे? ज्यांना ऐकायचे नसेल त्यांनी येऊ नये. आणि तुम्ही कोणीही जरी इथे आला नाही तरी मला त्याची मुळीच पर्वा नाही. मी माझी प्रार्थना मुळीच बंद करणार

नाही. तसेच रेडिओवर बोलण्याचीही मला हौस नाही. मला तर अशा गोष्टींची माहितीच नाही. बिहारच्या मृदुलाबहेनने हे सुरू केले आणि ते सुरू राहिले. तसेच भाषणे देण्याचाही मला शौक नाही. हे तर ईश्वर मला बोलण्याकरिता प्रेरित करत असतो आणि तो जसे सांगतो तसा मी बोलत असतो.

“आता दुसरी एक गोष्ट सांगतो. आपल्या पुष्कळ बहिणी पाकिस्तानमध्ये अत्याचाराच्या बळी झालेल्या आहेत. त्यांना बळजबरीने बाटवण्यात आलेले असल्यामुळे त्या तिथेच पडलेल्या आहेत. आणि या बहिणींवर असा काही अमानुष जुलूम करण्यात आला आहे वा त्यांना असे काही अत्याचार सहन करावे लागले आहेत की ज्यामुळे या बहिणींची लाजिरवाणी परिस्थिती झाली आहे. परंतु माझ्या या बहिणींनी लाज वाटण्यासारखे काहीही केलेले नाही असे मी समजतो. या बहिणींची किती लोकांनी फसवणूक केली आहे वा अब्रू घेतली आहे? त्यांना बळजबरीने पकडण्यात आलेले असल्यामुळे समाज त्यांचा जर धिक्कार करत असेल तर समाज याहून दुसरे मोठे पाप कोणते करतो हे ईश्वरालाच माहीत. आई, वडील, पती, भाऊ, बहीण हे सर्व तिला सोडून देतात. याहून अधिक निर्दयीपणा दुसरा कोणता असू शकेल? ही गोष्ट खरी आहे की मी असेसुद्धा समजतो की सीतेसारखे स्त्रीमध्ये आध्यात्मिक तप असेल त्या स्त्रीला कोणीही कधीही धक्का लावू शकत नाही. आणि आज अशी तपश्चर्या नाही ही वस्तुस्थिती आहे. माझ्या या मुलीला वा माझ्या बायकोला कोणी बळजबरीने पकडून नेईल आणि तिच्यावर अत्याचार करील आणि नंतर जर ही स्त्री मला परत मिळाली तर मी तर तिचा मुळीच तिरस्कार करणार नाही, उलट माझ्यात जितके काही प्रेम भरलेले असेल तितक्या संपूर्ण प्रेमाचा मी तिच्यावर वर्षाव करीन. आपण पुरुष इतके बदमाश आणि सैतान झालो आहो की आपण हा संपूर्ण कलंक आपल्या भगिनींवर ढकलू पाहत नाही

काय? हा कोणता न्याय आहे? समाजात जर कोणती सीता व्हायची असेल तर तिच्याआधी राम व्हायला पाहिजे, मग सीतेची अपेक्षा कशी करता येईल?

“एका बंधूने पत्र लिहून मला कळवले आहे की आपल्या हिंदुस्थानच्या मंत्रिमंजळात तर एकही खेडूत नाही. याशिवाय नियंत्रणे जर हटवण्यात आली तर गावकरी केवळ स्वतःपुरतेच धान्य पिकवतील. आधीच्या काळात तर गावकरी एकदुसऱ्याला मदत करायचे आणि चढाओढीने पीक काढायचे. आज असे नाही.

याचे उत्तर देताना बापूजी म्हणाले -

“या देशात सुखशांतीने जगायचे असेल तर एकमेकांना मदत करावीच लागेल, परस्परांच्या सुखदुखात भाग घ्यावाच लागेल.

“ज्याअर्थी सरदार पटेल जन्माने खेडूत आहेत आणि त्यांना शेतीचे ज्ञानही आहे असे मी समजतो, परंतु व्यवसाय तर त्यांनी बॅरिस्टरकीचा केला होता. पंडितजी तर महाविद्वान माणूस आहेत, मोठे लेखक आहेत. आणि शेतीचा या बिचाऱ्यांना काय अनुभव? आपल्या देशात ८०-८५ टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. आणि लोकशाहीच्या माझ्या अर्थानुसार मी असे समजतो खेडुतांचेच राज्य असायला पाहिजे. मंत्री होण्याकरिता खेडुताने बॅरिस्टर होण्याची आवश्यकता नाही. परंतु शेतीचे ज्ञान असणे मात्र निश्चितच आवश्यक आहे. जमिनीची मशागत, जास्त आणि चांगले धान्य कसे उत्पन्न होऊ शकेल याचे ज्ञान, वेगवेगळ्या धान्यांची माहिती मंत्र्याला असलीच पाहिजे. मला जर असा कोणी खेडूत मिळाला तर तू प्रधानमंत्रीपद सोड, या खेडुताला मंत्री बनव असे मी आजच जवाहरलालला सांगेन. आणि आपला हा खेडूत प्रधानमंत्री एवढ्या मोठ्या महालात राहणार नाही तर शेतातील लहानशा झोपडीत तो राहील. पण आपल्या लहानशा शेतात जेव्हा तो झोपडे बांधेल तेव्हाच

तो राहील.असे राज्य असू शकेल काय? आज तर ही कल्पना खपुष्पासारखी वाटते.”

फिरत असताना परत मौलानासाहेब आले. बापूजींनी त्यांना मुसलमानांच्या मोहल्ल्यात राहायला जाण्यासंबंधी विचारले. मौलानासाहेब मात्र नाही म्हणाले.

यानंतर प्रवचन पाहिले. पंडितजी आले. ९.३० पर्यंत बसले. ते गेल्यानंतर पाय धुतले. व्यायाम करून झोपायची तयारी. १०.३० नंतर झोपले.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२७ नोव्हेंबर १९४७

ठराविक वेळी प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर नेहमीप्रमाणे बापूजींनी कागदपत्रे पाहिली. कालची वर्तमानपत्रे त्यांनी पाहिली नव्हती. ‘डॉन’ची कात्रणे पाहिली. सकाळच्या प्रहरीच हे पाहून बापूजी स्तब्ध झाले! काठेवाडमध्ये जुनागढच्या मुसलमानांना खूप त्रास देण्यात येत असल्याच्या, मुलींना पळवून नेल्याच्या आणि मालमत्ता लुटण्यात आल्याच्या बातम्या होत्या. हे वाचून बापूजी म्हणाले,

“याची चौकशी केली पाहिजे. श्यामळदास तिथे आहे हे चांगलेच आहे, परंतु ज्या काठेवाडमध्ये ढेबर सारखे प्रामाणिक लोक आहेत, बळवंतराय आणि रसिकलाल परीखसारखे जिथे पडलेले आहेत, आणि ज्यांचा इतका सुंदर गट असूनही तिथे जर अशी घटना घडत असेल तर मी काय करू शकतो? मला तर हे काय सुरू आहे हेच कळत नाही. ईश्वर मला अजून काय दाखवायचे शिल्लक ठेवतो आहे?”

काल रात्री शेखसाहेबसुद्धा इथे येऊन पोहोचल्याची भाईसाहेबांनी बातमी दिली. बापूजी त्यांना भेटायला आज जाणार आहेत. माऊंटबॅटनसाहेबांनी आज लियाकत अली खानसाहेब आणि इतरांची ‘गोलमेज परिषद’ बोलावली आहे.

आज बापूजींना फार थकवा आहे. यामुळे पत्रे लिहवून घेतली नाही. थोडीशी ऐकली आणि मग झोपले. बापूजींचे पाय खूप दुखत असल्यामुळे ते दाबले.

फिरत असताना नेहमीप्रमाणे राजेंद्रबाबूजी येऊन पोहोचले. फिरतानासुद्धा बापूजींच्या चालण्यात नेहमीचा जोर दिसत नव्हता. जुनागढच्या बातम्यांचा त्यांच्या मनावर चांगलाच परिणाम झाला आहे असे दिसते. मला म्हणाले, “जिथे ‘सांप्रदायिक दंगली’ झाल्या नाहीत असा हिंदुस्थानात जर कोणता भाग असेल तर तो काठेवाड होता, आणि याबद्दल मला किती तरी अभिमान वाटत होता. परंतु ईश्वर कोणाचाही अहंकार टिकू देत नाही हे मला माहीत आहे. असे जरी असले तरी माझ्या मनातून मी फुगत होतो. तिथे जसा कार्यकर्त्या तरुणांचा समूह आहे तसा हिंदुस्थानात फार कमी ठिकाणी आहे. परंतु याला हे दृश्यसुद्धा दाखवावे असे ईश्वराला वाटले! यामुळे त्याने हा सांप्रदायिक रक्तपाताला जन्म दिला असावा असे वाटते. अशा परिस्थितीत . . . माझा धर्म काय आहे याचा मी जितका विचार करतो आहे तितकेच तू तुझे तेज वाढवले पाहिजे. आणि मला मृत्यूच्या तोंडात जर तुझा हवी द्याला लागणार असेल तर त्याकरिता तुझीसुद्धा संपूर्ण तयारी असायला पाहिजे.”

बापूजींच्या तोंडून ‘मृत्यू’बद्दलच्या गोष्टी गेल्या बऱ्याच दिवसांपासून ऐकते आहे. अखेरीस आज न राहवून मी म्हणाले, “बापूजी, माझी खात्री आहे की हे सर्व करण्याकरिता तुम्हाला १२५ वर्ष जगावे लागेल.”

बापूजी - “नाही, नाही, मी मरेन तर हे सर्व आपोआपच सरळ होऊन जाईल असेच मला वाटते.”

आजकाल वातावरण गंभीर आणि उदास होत चाललेले असल्यामुळे मी पुढे काहीच बोलले नाही. असे असूनही बापूजी विनोद वगैरे करून आनंदाचे वातावरण निर्माण करत असतातच.

मग डॉ. आंबेडकरांच्या निवेदनाची गोष्ट सुरू झाली. यात काँग्रेसला त्यांनी वाटेल तितक्या शिव्या दिल्या आहेत. आणि खोटे आक्षेपसुद्धा घेतले आहेत. बापूजी म्हणाले, “ते मंत्रिमंडळातील एक जबाबदार सदस्य आहेत. आणि ज्या पक्षांनी त्यांना मंत्रिमंडळात घेतले आहे त्यांना विचारपूस करून, चौकशी करूनच त्यांनी निवेदन प्रकाशित करायला पाहिजे होते. जर त्यांना असे निवेदन काढायचे असेल तर त्यांनी मंत्रिमंडळात राहू नये, आणि काँग्रेस पक्षानेही ठेवू नये. याशिवाय त्यांनी हे आक्षेप सिद्ध केले पाहिजे. त्यांच्या जीवनात अजून बदल झालेला नाही.”

बापूजी खूप व्यथित होऊन बोलत होते. अखेरीस मी म्हणाले, “बापूजी! मी मध्ये बोलू?” तर म्हणाले, हं बोल, जर काही शिल्लक राहिले असेल तर!

मी म्हणाले, “माझे तर तुम्ही ऐकणार नाही, पण तुम्ही मौन घेऊन डोळे बंद करून का फिरता? आजच्या तुमच्या उत्तरात खूप थकवा आहे असे वाटते.”

बापूजी खळखळ हसत म्हणाले, “घे, चल तुझे म्हणणेही मी कबूल करतो. मी तर चांगली आणि खरी गोष्ट असेल तर गोपूसारख्या लहान मुलाचेही ऐकतो. इतका मी आज्ञाधारक आहे. परंतु तूही असे समजत असशील तर.” असे म्हणून त्यांनी खरोखरच डोळे बंद केले आणि राजेंद्रबाबूजींना म्हणाले, “या पोरीचा हुकूम आज तर मान्य करावाच लागेल.”

आंधोळीच्या वेळी परत ‘गृहविभागाच्या’ कोणत्या तरी पत्राची गडबड झाली. आणि बापूजी परत काळजीत पडले. परंतु ही गोष्ट तर अर्धवटच ... आणि नंतर बापूजींना कळले

की बिरलाजींच्या सांगण्यावरून इथे एक मोटार ठेवण्यात आली आहे. . . . ला बोलावले. यामुळे ते पत्र जसेच्या तसे परत आले. ईश्वराची कृपा. बापूजी म्हणाले, “बरे झाले मी सावध होतो. नाही तर माझ्या पश्चात्तापाला पारावार राहिला नसता.”

. . . ने विचारले सरदारकडे जाऊन मी आंबेडकरांसंबंधी बोलू काय?

बापूजी म्हणाले, “. . . हे काम तुझे नाही. तू यामध्ये पडू नकोस. प्रत्येकाने आपापल्या धर्माचे पालन करावे. हे काम अतिशय नाजूक झाले आहे. आणि हे कोणालाही नाही तर . . . लासुद्धा कसे माहीत आहे? ही गोष्ट त्याच्या शक्तीबाहेरील आहे. . . .”

नंतर . . . शी गोष्टी करत असताना म्हणाले, “एक वेळ अशी होती की ही तटस्थ राहत होती. आज असे नाही. . . . माझ्यावर फार चिडलेले आहेत. मीसुद्धा खूप चिडलेलो आहे. काठेवाडहून माझ्याकडे कशा कशा तारा येत आहेत? . . . यांची तर माझ्याकडे येण्याचीच इच्छा नव्हती. . . . असे करू शकतात. ही तर माझ्या तोंडून गोष्ट निघाली कारण मी माझ्या मनात या गोष्टी फार भरलेल्या आहेत. परंतु आता कोणीही काहीही करायचे नाही.”

हे सर्व आंधोळ करता करता सांगितले. मी तर आजकाल मध्ये काहीही बोलतच नसते. परंतु माझ्या अल्पशा बुद्धीला इतके तर जाणवतच असते की आज . . . बापूजींशी प्रामाणिक असलेला आणि सर्वांना साखळीत जोडून ठेवणारा कोणीही राहिलेला नाही.

आंधोळ करून बापूजी बाहेर पडले. मी त्यांचे पाय पुसत होते. तेव्हा त्यांनी मला विचारले, “कलकत्त्यात मला भोवळ कशी आली होती?”

मी फार लांब उत्तर दिले नाही. बापूजींना भोवळ आल्यासारखे वाटत असल्यामुळे बापूजी असे विचारत आहेत हे माझ्या लक्षात आले. आधार घेतल्याशिवाय ते क्षणभरही

उभे राहू शकत नव्हते. मी म्हणाले, “तुम्ही जर खुर्चीवर बसला तर मला तुमच्या पायाचे तळवे पुसता येतील.”

बापूंना माझे म्हणणे कळले की नाही हे देवाला माहीत - मला म्हणाले, “इतकी का घाबरतेस? मला चक्कर येत आहेत हे खरे आहे, पण तू घाबरावे इतके येऊन राहिलेले नाहीत. रोज मी उभा असतानाच तू तळवे पुसत असतेस. आज तळवे इतके घाणेरडे झाले आहेत काय की ते पुसण्याकरिता तुला मला खुर्चीवर बसवावे लागत आहे? खुर्चीवर का बसवतेस? आता तर रामजींच्या टेलीफोनचीच वाट पाहतो आहे. ‘करले सिंगार चतुर अलबेली, सादन के घर जाना होगा’ - या भजनाप्रमाणे तुझ्याप्रमाणे मला जितका सुंदर करायचा असेल तितका करून टाक. परंतु मी तर रामजींचा फोन येताच क्षणाचाही उशीर न करता निघून जाणार आहे. आज मी काठेवाडच्या प्रसंगाने खूप अस्वस्थ झालो आहे.”

हे सर्व ऐकल्यानंतर माझ्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्यामुळे मी तर एक शब्दसुद्धा बोलू शकले नाही. माझे अंतःकरणसुद्धा खूप भरून आले होते. बापूजी इतक्या काही करुण आवाजात आपल्या हृदयातील कालवाकालव सांगत होते की त्याचे वर्णन कसे कसे करावे हेच मला कळत नाही.

अजून ही बाब संपली नाही तोच नंदलालभाई, बळवंतकाका आले. माझ्याबरोबर बापूजींनी ज्या थोड्याशा प्राथमिक गोष्टी केल्या त्याने काहीही झाले नसते. परंतु हे दोघे सरळ बापूजींकडे पोहोचले.

यांच्याशीसुद्धा बापूजींनी दुःखी गोष्टीच केल्या. त्यांनी पट्टणीसाहेबांच्या गोष्टी सांगितल्या. परंतु त्यात बापूजींना रस नव्हता. बापूजींनी त्यांना विचारले, “काठेवाडमध्ये मुसलमानावर अत्याचार होतो आहे ते खरे आहे काय?” त्यांनी उत्तर दिले, “मुलींना पळवून नेण्यात आले आहे की नाही हे तर नीट माहीत नाही, परंतु लूटमार झाली आहे.”

यावर बापूजी म्हणाले, “लूटमार झाली याचा काय अर्थ? तुम्ही सर्व काय हजामत करत होता? तुम्हांला पतियाळासारखे राज्य चालवायचे आहे काय? असे कराल तर काठेवाड काठेवाड राहणार नाही!” खूप नाराज झाले. अखेरीस खूण करून मी बळवंतकाकांना उठवले. बाहेर टॅक्सीत मागीलपुढील परिस्थिती त्यांच्या लक्षात आणून दिली.

ते पण बिचारे स्तब्ध झाले. मला म्हणाले, “मला हे कुठे माहीत होते? तू तर अजून १७ - १८ वर्षांचीच आहेस. तुला राजकीय क्षेत्रात पडायचा अधिकार नाही. असे असूनही तुला इतके सगळे कळते हे माहीतच नव्हते.”

अखेरीस मी म्हणाले, “तुम्ही सर्व लिहून मला सांगा. बापूजींचा थोडा थकवा उतरताच हे सर्व मी त्यांना समजावून सांगेन.”

त्यांना तर बापूजींनी नाराज होऊन कधीही काहीही म्हटले नव्हते. अशा प्रकारचा हा पहिलाच प्रसंग होता. यामुळे ते खूप दुखी झाले होते. परंतु मी म्हणाले, “हे तर आज रात्रीपर्यंत संपून जाईल.”

या गोष्टी बापूजींना माहीतच आहेत आणि आता त्यांची आवश्यकता नाही असे समजून शंभरेक पत्रे, तारा वगैरे बिसेन भाईंनी फेकून दिल्या होत्या. या गोष्टीची यात अजूनच भर पडली. यामुळे तर परिस्थिती चांगलीच गंभीर झाली. मी तूप चोळले. परंतु बापूजींना काही झोप येऊ शकली नाही. मला म्हणाले, “तू कबूल करशील तर मला हा तुझासुद्धा दोष वाटतो. तुला काठेवाडची स्थिती कळते, त्यात तू रसही घेतेस आणि माझ्याजवळ तू चांगल्या प्रकारे तयार झाली आहेस. इतक्या महत्त्वाच्या तारा आणि जबाबदारीने भरलेली पत्रे येतात. ती तू जपून ठेवायला पाहिजे होते. त्यांचा मला आज खूप उपयोग झाला असता. त्यांच्यातील हकिगत जर खरी असेल तर हिंदुस्थान आणि काठेवाड

लज्जित होतील, यांना पश्चात्ताप करावा लागेल. हे खोटे असेल तर आज मी महाराज्यपाल आणि लियाकतसाहेबांना भेटणार आहे. मग मी त्यांना म्हणू शकेन की अशा प्रकारची अतिशयोक्ती जर मुसलमान करणार असतील तर तुम्ही तुमच्या शासकीय पत्रात - गॅझेटमध्ये खरे काय ते छापले पाहिजे. अशा प्रकारे दोन्ही दृष्टींनी ही पत्र उपयोगी होती. अशाच प्रकारे पाहिले तर बळवंतराव जेव्हा आले होते तेव्हा त्यांना तू हे सर्व सांगायला पाहिजे होते.”

मी म्हणाले, ”ते तुमच्याकडे सरळ येतील याची कल्पना; नव्हती. नंदलालभाई आले होते. आणि तुम्ही त्यांच्यावर उगाच नाराज झाला. खरे म्हणजे ते तर वेगळीच गोष्ट करायला आले होते. त्यांना तुमच्यापासून उठवल्यानंतर टॅक्सीत मी त्यांच्याशी बोलले. वस्तुस्थिती ही अशी आहे. परंतु तुम्ही ऐकायला तयार नव्हता. . . .” बापूजी थकलेले होते. त्यांनी लेखी पत्रही तयार केले - “तत्कालीन सरकारचा विजय झाला. जुनागढचे नबाब पाकिस्तानमध्ये निघून गेले. त्यांनी भारत सरकारच्या सौराष्ट्र खात्याचे प्रतिनिधी श्री निलमभाई बूच यांना जुनागढचा कारभार सोपवला. जुनागढ आणि सौराष्ट्रात प्रजेने विजयोत्सव साजरा केला. मुसलमानांच्या तुरळक ठिकाणी अशांतता निर्माण झाली. पाकिस्तानमधून येण्यापूर्वी हिंदूंवर जुलूम झाला होता. त्यात मुसलमान सहभागी होते. तत्कालीन शासनाच्या स्थापनेपूर्वी पाकिस्तानची विचारसरणी असलेल्या मुसलमानांनी हिंदूंना त्रास देण्यात भाग घेतला होता. या कारणांमुळे म्हणा की समजामुळे म्हणा हिंदूंनी मुसलमानांना त्रास दिला असल्यासंबंधी बरेच अतिशयोक्तीपूर्ण अहवाल सिंध आणि देशातील इतर भागातील मुसलमानांकडून पू. बापूजींकडे पोहचवण्यात आले आहेत.”

बापूजी म्हणाले, ”काठेवाडमध्ये असे कसे घडू शकले?”

मी म्हणाले, “असे समजा की शेकडो आघातांच्या बदल्यात आज प्रत्याघात सुरू आहे. परंतु परिस्थिती नियंत्रणात आहे, आणि राहील . . . याचबरोबर ते असेसुद्धा म्हणाले की आम्ही आमचा जीव धोक्यात टाकू, पण परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर जाऊ देणार नाही.”

बापूजी थोडे आराम करून उठल्यानंतर बळवंतरावांनी केलेला हा खुलासा मी त्यांना सांगितला. मी म्हणाले, “तुम्ही आज इतके काही थकलेले होता आणि त्यांच्यावर तुम्ही इतके काही नाराज होता की त्या वेळी तुमच्याशी वाद घालण्याच्या परिस्थितीत कोणीही नव्हता....”

बापूजींचा नम्रपणासुद्धा अद्भुत आहे. मला म्हणाले, “बळवंतरावांची जर भेट झाली तर सरळ त्यांना सांग वा फोन करून त्यांना सांग की बापूंनी तुमची माफी मागितली आहे. पण तुम्ही स्पष्ट उत्तर न दिल्यामुळे त्यांना खूप दुःख झाले. काठेवाडकडून बापूंच्या फार अपेक्षा असल्यामुळे असे झाले आहे. काठेवाडइतके त्यागी आणि परस्परांबद्दल जिद्दाला असलेले कार्यकर्त्यांचा वर्ग इतर कोणत्याही प्रांतात नाही. काठेवाड लहान असेलही, पण त्यामुळे काय फरक पडतो? काही वस्तू जरी लहान असल्या तरी त्यांची किती तरी जास्त किंमत असते? लहानसा चमकणाऱ्या हिन्याची किती किंमत असते? आणि काही गोष्टी मणभर जरी असल्या तरी काय? त्या अगदी बेकार असतात !”

खूप बोलले. अखेरीस मी म्हणाले, “बापूजी तुम्ही निश्चित राहा. मी सांगून ठेवते की यांच्या मनात तर विशेषतः तुम्ही वडिलांसारखे आहा. असे तर यांच्याबद्दल वा माझ्याबद्दल वा तुमच्याबद्दल विनाकारण कोणताही गैरसमज निर्माण होणे बरोबर नाही. त्यांच्याजवळ जर मी ‘माफी’ हा शब्द काढला तर ते माझ्यावर नाराजही होतील आणि बापूजींनी असा शब्द कसा काढला म्हणून दुःखीही होतील.”

बापू म्हणाले, “नाही, नाही, माणूस चूक करतच असतो. आणि मी काही ईश्वर झालो नाही की मी चूक करणारच नाही. चूक केल्यानंतर मी जर ती दुरुस्त केली नाही तर ती हिंसा होईल. यामुळेच सांगतो आहे की तू त्यांच्याशी बोलून घे.”

विनोदात मी म्हणाले, “ते म्हणत होते की १७ - १८ वयाच्या मुलीला राजकीय क्षेत्रात पडण्याचा अधिकार नाही.”

बापूजी मला म्हणाले, “त्यांना सांग की माझ्यामागे हा ८० वर्षांचा म्हातारा आहे ना. हा पूर्ण ८० वर्षांचा झाला नाही असेच म्हणतील ना?” असा विनोद केला आणि हे प्रकरण मोठ्या मुश्किलीने मिटले.

शिवाय एक तिसरीच घटना घडली. मीराबहेनची मी सेवा करत असते. त्या माझ्यावर खुश आहेत. त्यांनी मला पंजाबी पोषाख घातला तर अंगावर घेण्याकरिता एक सुंदर रंगाची डोरेदार चुंदडी दिली होती. मी त्यांना म्हणाले की मी ही आजच अंगावर घेते. बापूजी म्हणाले, “ही कशाकरिता?”

मी म्हणाले, “मीराबहेनने दिली आहे.”

मला विचारले, “तू मागितली होती?”

मी म्हणाले, “मला तर माहीतच नव्हती.”

यावर दक्षिण आफ्रिकेतील एक गोष्ट सांगत म्हणाले, “तर मग मला मीराजवळ तक्रार करावी लागेल. दक्षिण आफ्रिकेत श्री कॅलेनबाखनी मुलींकरिता एकदा चॉकलेट आणले. याकरिता मी त्यांच्याशी फार भांडलो. मी भांडलो कारण यामुळे कॅलेनबाख आले तर आपल्याकरिता चॉकलेट आणतील अशी मुलींना आशा वाटू लागली असती. आईवडील वा वडीलधारे मुलांना योग्य शिक्षण देत नाहीत. तुला माहीत नाही की आज हिंदुस्थानात मुले आज इतकी काही लालची झाली आहेत की त्यांना काही दिले तरच ते

काम करतात. परंतु हे आणणारा आणि घेणारा हे दोघेही अपराधी असतात असे मी समजतो”

मीराबेनशीही बापूजी बोलले. त्या म्हणाल्या की ही चुंदडी मी सहजपणे प्रेमाने दिली आहे. यावर बापूजी काहीही बोलले नाही. मीराबेन म्हणाल्या की प्रेमाने जर कोणी भक्त काही देत असेल तर श्रीकृष्ण भगवान ते घ्यायचे ना? अशा प्रकारे चांगलाच विनोद चालला.

सुरुवातीला तर मला अशी भीती वाटत होते की आज सर्व काही उलटापालट होत आहे. त्यात हे नवीन प्रकरण काय सुरू झाले ! परंतु भाग्याने खूप चांगलीच वाचले. मीराबेन उलट मला म्हणाल्या, “माणसाने अशी परसिथिती मनाला फार लावून घेऊ नये. जर तू या गोष्टी मनावर घेशील तर बापू तुला आणि मला - दोघांनाही फरफटत नेतील.”

मी म्हणाले, माझे डोके इतके चालत नाही. बापूजी तर आज सकाळीसुद्धा खूप चिंताग्रस्त होते.

११.३० वाजता बापूजींना बिधान रॉयनी तपासले. रक्तदाब खूप वाढलेला होता. संपूर्ण आराम घेण्याची आणि भेटीगाठी पूर्णपणे बंद करण्याची विनंती केली. परंतु बापूजींना ते मान्य नव्हते. ते म्हणाले, “ज्याकरिता मी इथे थांबलो आहे ते जर नियंत्रणात आले तरच मी आराम घेऊ शकेन. नाही तर ते काम करता करता मृत्यूची भेट घेणे मी पसंत करीन.”

१२ वाजता माऊंटबॅटनकडे गेले. २ वाजता परत आले. हैदराबादसंबंधी गोष्टी झाल्या. एलिझाबेथच्या विवाहप्रसंगी बापूजींनी पाठवलेल्या सुताच्या टेबलक्लॉथबद्दल त्यांनी बापूजींचे खूप आभार मानले होते, आणि तो टेबलक्लॉथ लंडन येथील वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात येणार होता. जनतेने ही गोष्ट वापरण्याला मनाई केली होती

आणि जगातील एक अमूल्य वस्तू म्हणून ती लंडन येथील वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्याचे ठरले होते.

लियाकतअलीसाहेबांनासुद्धा बापूजी भेटले. तेसुद्धा तिथेच थांबले होते. ते आजारी असल्यामुळे बापूजी त्यांना भेटायला गेले होते. जुनागढविषयी विचारले असता त्यांनी उडवाउडवीचे उत्तर दिले आणि म्हणाले, “‘डॉन’मध्ये आलेल्या वृत्तात तथ्य तर आहेत, परंतु मला पूर्ण माहिती नाही”. हैदराबाद आणि काश्मीरसंबंधीसुद्धा चर्चा झाली. परंतु त्यातून विशेष असा कोणताही सार निघाला नाही अशी नोंद करून ठेवायला बापूजींनी मला सांगितले.

तिथून आल्यानंतर बापूजींनी माती घेतली. ३ वाजता कृपलानीजी आले. काँग्रेसच्या आणि आंबेडकरांच्या भाषणासंबंधी गोष्टी केल्या. बापूजी म्हणाले, “हे ऐकून माझे तर डोके भणभणू लागले आहे”.

यानंतर त्यांची प्रकृती किती चिंताजनक आहे हे विधानबाबूंनी सर्वांना सांगितले. यावरून झोपेची गोष्ट निघाली. बापूजी म्हणाले, “आता तर मला असे वाटते की ईश्वराने मला दीर्घ झोप घेऊ दिली तर किती चांगले होईल!” बापूजी आज तर क्षणोक्षणी मरण्याचीच इच्छा व्यक्त करत होते.

तीन वाजता पट्टणी साहेब आले . . . खूप गोष्टी झाल्या. शेवटी ते म्हणाले, “काठेवाडमध्ये जर अराजक पसरले तर मी तुम्हा सर्वांचा दोष आहे असे मी म्हणेन.”

ते गेल्यानंतर अमतुलस्सलामबहेनचे भाऊ आले. आधी तर बापूंनी त्यांना संपूर्ण कुटुंबाला हालहवाल विचारला. मग इतर गोष्टी चालल्या. काश्मीरमधील घडामोडी सांगितल्या. राजा तर घाबरून जम्मूला निघून गेला आहे, शेखसाहेब म्हणाले, “मला खात्री आहे की काश्मीरच कदाचित संपूर्ण हिंदुस्थानला मार्गदर्शन करील. तसे झाले तर मला

नवल वाटणार नाही, तेथील मुसलमान हिंदूंचे रक्षण करत असल्यामुळे मी असे म्हणतो आहे.”

५.३० वाजता प्रार्थना. गांधीजी महाराज्यपालांची भेट घेण्याकरिता जे गेले होते त्यासंबंधी प्रवचनात सांगताना बापूजी म्हणाले -

“मला त्यांनी भेटायला बोलावलेले असल्यामुळे मी तिथे गेलो होतो. तिथे लियाकल्लीलाहेबांचीसुद्धा भेट झाली. त्यांच्याशीसुद्धा मी बऱ्याच गोष्टी केल्या. आज तिथे पंडितजी, सरदार वल्लभभाई, पाकिस्तानचे अर्थमंत्री आणि लियाकल्ली साहेब असे सर्व आम्ही सोबत बसलो होतो. आणि माझी तर इच्छा आहे की अशा प्रकारे एकत्रित बसून सर्व मिळून जर विचारविनिमय केला आणि त्यातून चांगले परिणाम निघाले तर किती चांगले होईल ! आज जे हजारो स्त्री, पुरुष, मुले दुर्दैवाच्या अवस्थेत पडलेले आहेत त्या सर्वांचे रक्षण होईल अशीच प्रार्थना आपण ईश्वराला केली पाहिजे आणि तिच्या चांगल्या परिणामांची अपेक्षा केली पाहिजे.

“आज शरे काश्मीर - शेख अब्दुल्लाही माझ्याकडे आले होते. त्यांनी एक भव्य काम केले आहे. काश्मीरमध्ये जे थोडेसे हिंदू आणि शीख राहतात त्या सर्वांना सोबत ठेवण्याचे कर्तव्य ते पार पाडत आहेत.

“ते म्हणतात त्याप्रमाणे जन्मत घडलेली घटना करुण आहे असेच म्हणावे लागेल ना? आतापर्यंत तरी शेखसाहेब तटस्थ राहू शकलेले आहेत. काश्मीरचा संपूर्ण प्रदेश पर्वतीय आहे. आणि हिवाळ्यात तिथे जबरदस्त पाऊस होत असतो. यामुळे तिथून येण्याजाण्यातसुद्धा खूप अडचणी येत असतात. आणि थोडेसे चांगले रस्ते आहेत तिथे गोंधळ सुरू आहे.

“काश्मीरचे लोक अतिशय उद्यमी आणि कलाकार आहेत. तिथून आपल्या देशात सुका मेवा, फळफूल आणि सुंदर मुलायम गरम कापड येत असते. परंतु आज तर आपण असे सैतान आणि जंगली झालो आहो की पूर्व पंजाबमध्ये एकही मुसलमान सुरक्षित नाही, पश्चिम पंजाबमध्ये एकही हिंदू सुरक्षित नाही.

“सांप्रदायिक भांडणांमध्ये आपण इतके काही मग्न झालो आहो की त्यामुळे आपले दररोज करोडो रुपयांचे पाणी होत आहे याची तुम्हांला जाणीवसुद्धा नाही. यामुळे लोक त्रस्त झाले आहेत, ते बेकार बसले आहेत. असे करण्यात आपला काय लाभ हे मला कोणी समजावून शकेल काय? आपला देश किती गरीब आणि कंगाल झाला आहे याचे वर्णन करण्याचे हे ठिकाण नाही. हजारो लोकांची एका वेळेच्या अन्नाकरिता मारामार होत असते.

“मला तुम्हांला अजून एक गोष्ट सांगायची आहे. ‘डॉन’ आणि ‘पाकिस्तान टाईम्स’ या वर्तमानपत्रांची गणना फार मोठ्या वर्तमानपत्रात होत असते. सामान्यपणे वर्तमानपत्रे वाचण्याकरिता जरी मला वेळ नसला तरी आज सकाळीच मी या वर्तमानपत्रांवर नजर टाकली. आपण जर असे म्हणालो की पाकिस्तानच्या सर्व वर्तमानपत्रांमध्ये भारताबद्दलच्या खोट्या बातम्या येत असतात तर ते लोकसुद्धा आपल्याबद्दल असेच म्हणतील ना?

“सरदार पटेल आज काठेवाडमध्ये गेले होते. तेथील जाहीर सभेत हिंदू, मुसलमान आणि इतरही सर्व समाजाचे लोक होते. आणि या सभेत सरदार साहेब म्हणाले की जुनागढ रियासत भारतीय संघराज्याबाहेर राहू शकत नाही. तसेच काठेवाडमध्ये एकेका मुसलमान मुलाच्या सुरक्षिततेची पूर्णपणे काळजी घेतली जाईल. परंतु पाकिस्तानी वर्तमानपत्रे काठेवाडवाडसंबंधीच्या खऱ्या बातम्या छापत

नाहीत. आज मला इतर असंख्य तारा तर आल्या आहेत, परंतु आज शेवटची एक तार मला इथे येत असतानाच मिळाली. काठेवाडमध्ये मुसलमान सुखशांततेत राहू शकत नाहीत असे तिच्यात लिहिलेले आहे. मी काठेवाडला खूप ओळखतो. तेथील मुसलमानांमध्येच मी घडलो आहे. तेथील मुसलमान खूप ताकदवान आणि मजबूत आहेत. अशा या सर्व मुसलमानांना कापून टाकण्यात आपल्याला अभिमान वाटायला पाहिजे काय? माझा सख्खा पुतण्या श्यामळदास तिथे आहे. तेथील तत्कालीन सरकारचा तो पुढारी आहे. परंतु त्याच्या या संपूर्ण आंदोलनाला माझा पूर्ण पाठिंबा आहे असे कोणी क्वचितच समजेल. ही जबाबदारी मी घेऊ तरी कसा शकतो? जर त्याला हिंदूंचे असे दुर्वतन दाखवणे आपले कर्तव्य वाटत असेल तर तुमच्या दृष्टीत जरी तुम्हांला स्वातंत्र्य मिळाले असेल, तुम्ही जरी जुनागढ मिळवले असेल परंतु अखेरीस याचा परिणाम शून्यच समजला जाईल. सरदार पटेलजवळ गृहखाते आहे. आणि त्यांनी जाहीर केले आहे की काठेवाडमधील मुसलमान जर भारतीय संघराज्याशी पूर्णपणे निष्ठावंत असतील तर त्यांच्या केसालाही कोणी धक्का लावू शकणार नाही. असे असेल तर जुनागढमध्ये हा इतका गोंधळ का सुरू आहे? या दिवसात माझ्याकडे बळवंतराय महेताही आले होते. मी त्यांना विचारले. जुनागढमध्ये थोडी अंदाधुंदी झाली असल्याचे त्यांनी सुद्धा कबूल केले आहे. परंतु ते तर वेगळ्या गोष्टी करायला आले होते. या हकिगतीबद्दल त्यांना काहीही माहिती नव्हती. लियाकतअलीसाहेबसुद्धा म्हणाले की खरोखरी तिथे किती प्रमाणात गोंधळ झाला याची त्यांना कल्पना नाही. असे असूनही तिथे घडलेल्या घटनांचा सारांश सांगत असताना आग, लूटमार, पोरीना उचलण्याचे एकदोन प्रकार निश्चितपणे झाले आहेत असे ते सांगत होते. यामुळे माझ्या हृदयाला जी जखम झाली

आहे तिचे वर्णन मी कसा करू? चोहोकडे पेटलेल्या या आगीतही मी जगू शकलो ना? ...”

प्रार्थनेनंतर जमनादास द्वारकानाथ आले. त्यांच्याशी सिंधीबद्दल चर्चा झाली. आजचे प्रवचन मीराबहेनने लिहिले. परंतु बापूजींना अखेरीस ते परत लिहावे लागले. अशा प्रकारे चांगलीच दुप्पट मेहनत करावी लागली.

सायंकाळी विशेष कोणी आले नव्हते हे चांगले झाले. ९.१५ ला व्यायामकरून बापूजी अंथरुणावर पडले. मी तेल चोळत असतानाच त्यांना झोप लागली. यावरून बापूजी थकलेले होते असे दिसते.

देवाला माहीत की आज कसा दिवस उगवला, परंतु आजचा माझा संपूर्ण दिवस अस्वस्थतेत, दुःखातच गेला. जसजसा दिवस मावळू लागला तसतसे वातावरण सामान्य होऊ लागले. बापूजी खूप थकलेले आहेत. प्रभूने बापूजींचे रक्षण करावे हीच एक प्रार्थना. माझ्यासारखी दुसरे काय करू शकणार होती? त्यांच्या ज्या पुढाऱ्यांच्या आणि नेत्यांच्या गोष्टींमुळे बापूजी अस्वस्थ झाले होते त्यांच्यासमोर माझ्यासारखी मुलगी काय करू शकणार होती? मनातून पुष्कळ वाटत होते. बापूजी स्वतःही टिपण लिहून राहिले होते. परंतु त्याचे काय? आजकाल अशी अवस्था होतच असते. अखेरीस प्रभू सर्वाना सद्बुद्धी देवो.

आता ९.४५ झाले आहेत. मीराबहेनची मालीश करून आणि पाय दाबून झोपेन.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

28 नोव्हेंबर 1947

नियमानुसार प्रार्थना. त्यानंतर थोडीशी पत्रे लिहिली. एका भाईने संतापून बापूजींना लिहिले -

“दुर्दैवाने आज कस्तुरबा हयात नाहीत. परंतु त्या जर हयात असत्या आणि त्यांना जर कोणी उचलून नेले असते तर मग तुम्हाला कळले असते.”

याच्या उत्तरात बापूजींनी लिहिले,

“कस्तुरबा आज जिवंत नाही हे माझे दुर्दैव आहे. आजच्या परिस्थितीत स्त्रियांकडून जे शौर्य अपेक्षित असते त्याचा प्रत्यय तिने नक्कीच आणून दिला असता. आणि आज आपल्या स्त्रियांना जे काही स्थान मिळाले असेल ते कस्तुरबाचे धैर्य, पावित्र्य आणि प्रगाढ श्रद्धा यामुळे. ती पूर्णपणे अशिक्षित स्त्री होती परंतु स्त्रियांना आवश्यक असलेले सर्व गुण तिच्यात होते. या गुणांच्या बळावर भारत आणि मी असे दोघेही वर उचललो गेलो आहो. देश वा देशातील कोणताही नागरिक तिचे ऋण फेडू शकणार नाही हे मी निःसंकोचपणे सांगू शकतो.”

* * *

दुसऱ्या एका पत्रात खादीविषयी लिहिले,

“आपल्याला स्वराज्य मिळाल्यामुळे खादी आणि तिच्याशी संबंधीत सर्व कामात शैथिल्य आले आहे हे मला माहीत आहे. सध्या मी आगीच्या लोळात सापडलो आहे. सध्याच्या कामात मला यश आले तर इतर गोष्टीही स्वतःची काळजी घेतील. परंतु सध्याच्या परिस्थितीत या गोष्टींकडून आशा तरी कोणती करता येऊ

शकते? अखेरीस भारताच्या नशिबी जे लिहिले असेल तेच होईल. आपण काय करू शकतो?”

* * *

मजूर बांधवाना पाठवलेल्या संदेशात -

“मजूरदिनानिमित्त तुम्ही संदेश मागत आहा. माझे जीवन माझा संदेश आहे. मजुरांनी जर अहिंसेचा पाठ गळी उतरवला असेल तर त्यांच्यात हिंदू-मुसलमान अशी फूट असायला नको. हिंदुंमध्ये अस्पृश्यतेचा घाणेरडा वास असू नये. मजुरांत वेगवेगळे भाग कशाला? मजुरांना जर मालकांची बरोबरी करायची असेल तर त्यांनी गिरणी जणू काय आपल्या मालकीचीच आहे अशी गिरणीची काळजी घेतली पाहिजे. अन्यायासमोर कसे टिकून राहायचे हे तर अहमदाबादचे मजूर शिकले आहेत. परंतु मालकाबरोबर गिरणीचे भागीदार होण्याआधी त्यांनी अजून इतर अनेक पाठ शिकायला पाहिजे. हे त्यांना माहीत आहे ना? जर ते याची आठवण ठेवतील तर ते पुढे जातील. मजूर बंधुभगिनींना माझे आशीर्वाद.”

* * *

यानंतर बापूजी थोडा वेळ झोपले. ते उठल्यानंतर डॉ. बिधनचंद्र रॉयनी त्यांना तपासले. पाय धूत असताना गरम पाण्यात थोडा सोडा (बाय कार्ब) टाकायला सांगितले. यामुळे शरीराची सर्व छिद्रे मोकळी होतात, आणि थंडीत याचा फार लाभ होतो. बापूजींचा रक्तदाब तपासला. ११० होता.

९.३० वाजता बापूजींना आंधोळ घातली. आज गुरू नानक जयंती असल्यामुळे शिखांनी बापूजींना बोलावले आहे. बापूजी म्हणाले, “मी कसा येऊ शकतो? शीख तर मला आपला शत्रू समजतात.” बाबा विचित्रसिंहजी बोलवायला आले होते. ते म्हणाले, “तीनेक

लाखांचा समुदाय तुमच्या दर्शनाकरिता ताटकळत बसला आहे. आणि त्यांना तुम्हाला जे सांगायचे असेल ते तुम्ही सांगू शकता.” अखेरीस बापूजींनी ११ वाजता तिथे जाण्याकरिता होकार दिला.

जेवत असताना अमेरिकन भाई आणि मेथॉडिस्ट चर्चवाले भाई भेटायला आले. विशेष तर त्यांनी स्वराज्य मिळवल्याबद्दल बापूजींचे अभिनंदन केले. बापूजी म्हणाले, “याच्या यशाचे श्रेय मला घेता येऊ शकत नाही. खरे म्हणजे हे स्वराज्य आहे असे मी समजतच नाही. परंतु तुमच्या भाषेत तुम्ही याला स्वराज्य समजत असाल तरी पण हे आमच्या देशाच्या गावातील ४० कोटी गरीब जनतेने याकरिता घेतलेला त्रास आणि त्याकरिता त्यांची संसाधनेच याकरिता कारणीभूत आहेत. आमच्या देशातील अनेक तरुणतरुणींनी याकरिता आपले बलिदान केलेले आहे. आणि अजूनही ते या विटंबनेतून मुक्त झालेले नाहीत.”

११.१० वाजता बापूजी शिखांच्या सभेत गेले. शेख अब्दुल्लासाहेबसुद्धा तेव्हा आलेले होते. बापूजींनी त्यांनाही बरोबर घेतले. बाबा विक्रमसिंहजींना बापूजींनी विचारले की अशा या काळात त्यांना सोबत आणायला पाहिजे काय? विक्रमसिंहजी म्हणाले, “त्यांनी काश्मीरमध्ये इतके मोठे काम केले आहे की त्यांना आणायलाच पाहिजे”. तिथे जाण्याकरिता डोके झाकावे लागत असते. यामुळे मी त्यांना डोके झाकण्याकरिता टॉवेल दिला. शेख साहेब म्हणाले, “अब ये वापस नही मिलेगा.” आम्ही सभेकरिता गेलो. सभा पूर्ण शांततेत पार पडली. शेख साहेब आणि बापूजींची भाषणे शब्दशः अशी झाली -

खालसाजी, भाईओ और बहनो,

तुम्ही लोक जर शांत राहणार नाही तर मला भीती वाटते की मला जे काही सांगायचे आहे ते सर्व मी सांगू शकणार नाही. मला अशीसुद्धा आशा वाटते की तुम्ही

सैन्याच्या यंत्रणेतून गेला आहा आणि तुम्ही परिपूर्ण शांतता ठेवाल. परंतु ही शिस्त भगिनींपर्यंत पोहोलेली नाही व यामुळे मोठ्या सभेतील नियमांचे त्या पालन करत नाहीत. काही वर्षांपूर्वी मी जेव्हा अमृतसरला गेलो होतो तेव्हा मला हाच अनुभव आला होता. तुम्ही मान्य कराल की याचा दोष पुरुषांकडेच जातो. सभेच्या ठिकाणी मी जेव्हा पोहोचलो तेव्हा मला केळी आणि संत्री यांच्या साली आजूबाजूला इतस्ततः फेकलेल्या दिसल्या. यामुळे हे ठिकाण केवळ घाणेरेडेच झाले नव्हते तर चालायलाही धोक्याचे झाले होते. रस्ते आणि पायवाटा आपल्या घरातील अंगणाप्रमाणे स्वच्छ ठेवायला आपण शिकलो पाहिजे. कचरा टाकायचा डबा जवळपास नसला तर जबाबदार लोक तात्पुरता तो कचरा कागदात गुंडाळून आपल्या खिशात ठेवतात व नंतर तो योग्य ठिकाणी टाकतात. सामाजिक वर्तणुकीचे हे नियम पुरुष शिकले असतील तर आपल्या घरातील स्त्रियांसुद्धा ते शिकवणे त्यांचे कर्तव्य आहे.

“आज सकाळी बाबा बख्तियार सिंग माझ्याकडे आले आणि तुम्ही गुरु नानक जयंतीच्या समारोहाला आलाच पाहिजे असे म्हणाले. ते म्हणाले की या समारंभाकरिता एखाद लाखाच्यावर स्त्रीपुरुष गोळा झालेले असतील व त्यांतील बहुतेक लोक पश्चिम पंजाबमधून आलेले दुःखीकष्टी आहेत. अनेक शीख माझ्यावर नाराज आहेत असे वाटत असल्यामुळे मी संकोचत होतो. तरीही तुम्ही तुमचे म्हणणे सभेसमोर मांडा असा बाबांनी आग्रह धरला. त्यांच्या विनंतीसमोर मी वाकलो आणि आईसुद्धा आपल्या मुलाला कडू गोळी देते व ती त्या मुलाच्या चांगल्याकरिताच असते त्याचप्रमाणे आपणसुद्धा आपले म्हणणे कटू जरी असले तरी ते मांडावे असे मला वाटले. माझी आई मला कडू औषध देत असे परंतु तरीही तिच्या मांडीवर मला जितके सुख मिळाले तितके सुख मला दुसरीकडे कुठेही वाटले नाही. मी आतापर्यंत

तुम्हांला जे काही सांगितले त्याचा मला पश्चात्ताप होत नाही. मी त्या गोष्टी तुम्हाला तुमचा खरा मित्र आणि सेवक म्हणून सांगितल्या होत्या. माझ्याबरोबर सरदार दातारसिंग यांची मुलगी आहे. तुम्ही बहुधा त्यांना ओळखत असाल. त्यांनी पंजाबमध्ये आपले सर्व काही गमावले आहे. त्यांच्या मालकीची भरपूर जमीन होती आणि शेकडो जनावरे होती. मॉन्टेगोमरीमध्ये त्यांनी अनेक नातेवाईक आणि मित्र गमावले आहेत. परंतु तरीही त्यांनी आपल्या दुर्दैवाकरिता एकही अश्रू ढाळला नाही वा मुसलमानांबद्दल त्यांच्या मनात कोणतीही दुर्भावना नाही. तुम्ही त्यांच्या उदाहरणाचे अनुसरण करावे असे मला वाटते. एक शीख सव्वा लाखांच्या बरोबरीचा असतो असे शीख मित्रांनी मला सांगितले आहे. आज ते शौर्य कुठे आहे? अल्पसंख्य मुसलमानाला तुमच्यात सुखरूप राहता येऊ नये अशा अवस्थेत आपण पोहोचलो आहो काय?

“मला विचाराल तर मी सांगेन की दंगलीची सुरुवात पाकिस्तानने केली आहे, परंतु जवळपासच्या जिल्ह्यातील हिंदू आणि शीखही दंगलखोरीत मागे नव्हते. अंतर इतकेच की हिंदूंमध्ये शिखांचे धैर्य नाही. शिखांना तलवार कशी धरावी हे माहीत आहे.

“माझ्याबरोबर शेख अब्दुल्ला आहेत हे तुम्ही पाहत आहा. हिंदू आणि शीख एका बाजूला आणि मुसलमान दुसऱ्या बाजूला व मध्ये फार मोठी दरी अशी परिस्थिती असल्यामुळे त्यांना इथे आणावे असे मला वाटत नव्हते. परंतु शेख, ज्यांना शेरे काश्मीर (काश्मीरसे सिंह) म्हणतात, जरी पक्के मुसलमान असले तरी त्यांनी तिघांचीही अंतःकरणे जिंकली आहेत व या तिघांनाही त्यांनी आपसातील मतभेद विसरायला लावले आहे. इतक्यातच हिंदूंनी आणि शिखांनी जम्मूत मुसलमानांना मारले असले तरी त्यांच्यात मुळीच कटूता नाही. उलट त्यांनी

जम्मूमध्ये गैरवर्तन करणारांना बोलवले व भूतकाळ विसरून जाऊन आपल्या अपकृत्याबद्दल पश्चात्ताप करायला सांगितले. जम्मूतील हिंदूंनी आणि शिखांनी त्यांचे म्हणणे ऐकले. आता काश्मीर आणि जम्मूमधील हिंदू, शीख आणि मुसलमान एकत्र होऊन काश्मीरच्या सुंदर घाटीला वाचवण्याकरिता लढत आहेत. यामुळे तुम्ही आम्हा दोघांचेही सौजन्यपूर्वक स्वागत केले याकरिता मी तुमचा आभारी आहे.

“या शुभ दिवशी तुमच्या जीवनातील नवीन प्रकरणाची सुरुवात होवो. दिल्लीतील मुसलमानांना घालवून देण्याचे लाजिरवाणे कृत्य आजपासून आपण थांबवू या. माझी मोटरगाडी चांदनी चौकमधून जात असताना - जे हिंदू, मुसलमान आणि शिखांनी भरलेले असायचे - तिथे मला एकही जाणारायेणारा मुसलमान दिसला नाही. देशात पसरलेल्या मूठभर मुसलमानांना घाबरून जाण्याच्या अवस्थेत आपण निश्चितच पोहोचलेलो नाही. जर एखादा मुसलमान गद्दार असेल तर सरकार त्याला पाहून घेईल. मुले, स्त्रिया आणि म्हाताऱ्या लोकांना मारताना आपल्याला लाज वाटली पाहिजे. जोपर्यंत न्यायालय एखादी व्यक्ती दोषी आहे असे म्हणत नाही तोपर्यंत ती व्यक्ती निर्दोष आहे असे आपण समजलो पाहिजे.

“मला पूर्ण आशा आहे की असे कुकृत्य आपण परत कधीही करणार नाही. कृपाण पवित्रतेचे प्रतीक आहे आणि त्याचा उपयोग असहाय आणि निर्बल लोकांच्या रक्षणाकरिताच केला पाहिजे. दहाव्या आणि शेवटच्या गुरूंनी (गुरू गोविंद सिंह) निश्चितच तलवार काढली होती परंतु जोपर्यंत माझी माहिती आहे त्यांनी तिचा उपयोग दुर्बलांवर कधीही केला नव्हता. त्यांनी स्वतःवर अनेक निर्बंध घातले होते. अनेक मान्यवर मुसलमान त्यांचे शिष्य होते. हीच गोष्ट गुरू नानक देवपासून सर्व गुरूंना लागू होते. मुसलमानांसह सर्व धर्माचे लोक जेव्हा तुमचे विश्वसनीय मित्र होतील तेव्हाच तुमच्या शौर्याची परीक्षा होईल.

“आपल्यापैकी अनेक लोकांना दारूसारख्या मादक पदार्थाची, नाचगाण्याची आणि व्यभिचाराची सवय लागते. परंतु ही गोष्ट गुरू आणि ग्रंथसाहेब यांच्या शिष्यांना शोभत नाही. ग्रंथसाहेबांना साक्ष ठेवून माझी तुम्हांला विनंती आहे की तुम्ही तुमचे अंतःकरण शुद्ध ठेवण्याचा संकल्प करा. इतर लोकही तुमचे अनुसरण करत असल्याचे तुम्हांला दिसेल.”

यानंतर शेखसाहेबांनी आपले भाषण सुरू केले -

“आज मला तुम्ही या समारंभाकरिता बोलावले याकरिता मी तुमचा आभारी आहे. आज आपण नानकसाहेबांच्या जयंतीप्रित्यर्थ त्यांची आठवण करतो आहो. तुम्ही इथे त्यांच्यावर फुले वाहायला आला आहा. आणि तुम्ही त्यांना अभिवचनही द्यायला आला आहा की तुमचे सर्व काही गेले तरी तुम्ही त्यांनी दिलेल्या शिकवणुकीनुसारच चालाल. त्यांनी दिलेल्या शिक्षणाप्रमाणे चालणे हाच त्यांच्या शिकवणुकीचा अर्थ आहे. मी तुम्हांला विचारीन की तुम्ही तुमच्या मनाचा धांडोळा घेऊन सांगा की तुम्ही त्या शिकवणुकीचे अनुसरण करता की तिचा विनाश? तुम्ही जर त्यांच्या शिकवणुकीनुसार चालत असाल तर मी तुमचे अभिनंदन करतो.

“तुम्ही जर ग्रंथसाहेबांच्या शिकवणुकीच्या उलट वागाल तर तुम्ही ग्रंथसाहेबांचे शिष्य नाही. मी मान्य करतो की एक मुसलमान म्हणून मी इथे उभा आहे. तुम्ही दुःखी आहा. शीख बहिणींवर इस्लामच्या नावाने अत्याचार झाला असल्याबद्दल मला लाज वाटते. परंतु त्यांनी इस्लामला जगात बदनाम केले आहे. नोआखालीत जे काही झाले त्याची प्रत्येक चांगल्या मुसलमानाला लाज वाटते. आणि जेव्हा मी दिल्लीतील अवस्था पाहतो तेव्हा तुम्हीही कलंकाचा मार्ग धरला हे पाहून मला दुःख होते.

“तुम्ही जर स्वतःला श्रीकृष्णाचे अनुयायी म्हणवता तर तुम्ही अन्यायी लोकांना तिथे जाऊन का मारत नाही? दुष्टांचे निर्दालन करा, निर्दोषांचे नाही असेच इस्लाम वा हिंदूधर्म शिकवतो. श्रीकृष्णाकडे जेव्हा अर्जुन गेला तेव्हा श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले की दुष्ट जरी तुझा नातलग असेल तरी तू त्याच्यावर तलवार चालवायलाच पाहिजे.

“इथे निर्दोषांना मारण्यात ना तर मुसलमानांचे शौर्य दिसते ना हिंदूंचे. आम्ही तर काश्मिरी आहो, पहाडी लोक आहो; तिथे आजूबाजूला आग लागली होती, आम्ही ती आग पसरू दिली नाही. त्यांचा पहिला हल्ला शिखावर आणि हिंदूवर होता. तिथे लोक आमच्या आयाबहिणींची अब्रू लुटण्याकरिता आले होते. मी शिखांना म्हणालो, “जोपर्यंत शेख अब्दुल्ला जिवंत आहे तोपर्यंत तुम्ही घाबरू नका. जेव्हा मी मरेन तेव्हा तुम्ही माघार घ्या. मी जिवंत असताना कोणीही तुम्हांला स्पर्श करू शकणार नाही.

“काश्मीरमध्ये जेव्हा हिंदुस्तानी येतात तेव्हा हिंदू-मुसलमानांना भावा-भावासारखे राहताना पाहून त्यांना नवल वाटते. तुमच्या इथे महात्माजी आहेत. तुम्ही तोंडाने जयजयकार करता, गुरू नानकबद्दल तुमच्या मनात आदर आहे, पण तुम्ही जर त्यांच्या शिकवणुकीनुसार चालत नसाल तर तुम्ही त्यांचा अपमान करता.

“मला कोणीही हुकूम दिलेला नाही, परंतु माझे अंतःकरण दुःखी आहे. शीख आणि हिंदू स्त्रिया मुसलमानांच्या हाती पडलेल्या आहेत आणि आमच्या आया, बहिणी, मुली तुमच्या हाती पडलेल्या आहेत. वाईटपणाचे उत्तर आपण जर वाईटपणाने देऊ तर आपण यशस्वी होऊ शकत नाही. तुम्ही त्या मार्गाने चालून राहिलेला नाही.

“तुम्हांला जी तलवार दिली आहे ती जर दर्बल स्त्रीवर चालत असेल आणि म्हणाल की नानकजींचा झेंडा फडकवण्याकरिता आम्ही आलो आहो तर हे बरोबर नाही. तुम्ही म्हणता की एकाच पित्याची सर्व मुले आहेत. गुरू नानक काही वेगळे म्हणाले नाही. ज्याला अल्ला वा ईश्वर म्हणतात तो एकच आहे. ग्रंथसाहेबमध्येही लिहिले आहे की त्या शक्तीचा शोध घ्यायचा असेल तर प्रेमाच्या बोळीत जा. त्या प्रेमाच्या बोळीत डोके छोटले जात असेल तर छाटू द्या. मला माहीत आहे की तुमचे अंतःकरण दुःखी आहे. परंतु तरीही ही प्रेमाची बोळ सोडू नका. ती जर तुम्ही सोडली नाही तरच तुम्ही खरे शीख आहा असे मी म्हणेन. आणि तसे असेल तरच तुम्ही नानकजींची खऱ्या अर्थाने पूजा कराल.

“नानकजी प्रत्येक माणसाचे गुरू आहेत. त्यांच्यासमोर तुम्ही केवळ नतमस्तक होऊ नका. त्यांना तुमचे अंतःकरण समर्पित करा. लाख वेळा त्यांच्यासमोर नतमस्तक होण्याचा काहीही फायदा नाही. तिन्ही पुस्तके पवित्र आहेत गीता, कुराण आणि ग्रंथसाहेब. ज्या माणसाने खुदा आणि त्याचा मार्ग सोडला त्याला कोणीही वाचवू शकत नाही. सत श्री अकालचा अर्थ तर तुम्हांला माहीतच आहे. मग तुम्ही त्या मार्गाने चालता काय? तुम्हीच तुमच्या मनाला विचारा. हिंदुस्थानचे फार मोठे भाग्य आहे की या महापुरुषाच्या सेवेद्वारे त्याने स्वातंत्र्याचा श्वास घेतला आहे. आणि मी परमात्म्याला आणि अल्लाला प्रार्थना आणि कळकळीची विनंती करीन की त्याने आम्हा सर्वांना सन्मती द्यावी. आणि आमचे मस्तक जरी छोटले गेले तरी आम्ही त्या प्रेमाच्या बोळीचा मार्ग सोडणार नाही असे आम्ही अभिवचन देतो.

“जयहिंद !”

शेखसाहेबांचे भाषण संपल्यानंतर आम्ही उठलो. त्यांनी त्यांच्या इस्लाम धर्माचा अपराधसुद्धा कबूल केला होता. लोकांनी त्यांचे भाषण खूप शांततापूर्वक ऐकले होते. आणि शिखांनीसुद्धा ते धैर्याने ऐकले होते. परतत असताना आम्हा सर्वांची गर्दीत फाटाफूट झाली. शेख साहेब आम्हांला शोधू लागले. मग ते आमच्या मोटारीत बसले. आमची फाटाफूट झाली हे बापूजींना आवडले नाही. बापूजी म्हणाले, “मुलींची फाटाफूट झाली हे मला आवडले नाही. मुलींशिवाय मोटर कशी जाऊ देता येईल? . . . अशा प्रकारे मला वाचवण्याकरिता त्यांना कसे सोडून देता येईल? या मुलीच मला वाचवू शकल्या होत्या. बिहारमध्ये लाखोंच्या गर्दीत केवळ मनूने आणि प्रभा असेल तर तिने मला अनेक वेळा कितीही गर्दी असली तरी तिच्यातून वाचवले होते.”

बापूंना आमची खूप काळजी वाटू लागली. तिथून आम्ही दीड वाजता परतलो. आल्यानंतर बापूजींनी माती घेतली. मी पाय चेपले. दोन वाजता मौलाना साहेब आले. तीन वाजता ते गेले.

ग्वाल्हेरचे लोक आले. ग्वाल्हेरचे महाराज मुसलमानांना काढू लागले. भेटायला येणारे हिंदू होते.

कताई सुरू असताना हुसेनभाई लालजी होते. त्यानंतर शहरियार आले. ते म्हणाले की आम्हाला आधार तर हिंदुस्थानने घचलेल्या ‘पोझिशन’वरच आहे. हिंदुस्थानात जर काही अघटित घडले तर त्याचे शिंतोडे आशियावर पडल्याशिवाय राहणार नाहीत.

ते गेल्यानंतर सरदारदादा आले. काठेवाडमध्ये लूटमार सुरू आहे म्हणून जे वृत्त आहे ते चुकीचे आहे असे सांगून गेले. तसेच मशिदीत हनुमानाची स्थापना केली अशा ज्या अफवा पसरल्या आहेत त्या सर्व खोट्या आहेत असेसुद्धा त्यांनी सांगितले.

महरोलीत मुलांकरिता एक छावणी तयार करण्यात येणार आहे. मी तिथे गेले होते. भांडेवाल्याकडून मुसलमान मुलांना उपयोगी पडतील अशी भांडी आणली होती. इथे सर्वापेक्षा जास्त मुसलमान राहत होते. परंतु आता एकही नाही. घरेसुद्धा पडली आहेत आणि त्यांचे खंडारे झाले आहेत.

प्रार्थना प्रवचनात सर्वात आधी बापूजींनी नानकजयंतीबद्दल सांगितले. मग मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉमर्सतर्फे मुसलमान व्यापाऱ्यांची तार आली होती. त्यासंबंधी बापूजी म्हणाले,

“हे सरकार सर्वांचे आहे तर मग मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉमर्सचा एक संस्था म्हणून सरकारने स्वीकार केला पाहिजे. या सरकारचे कायदेकानून असे आहेत की कोणत्याही सांप्रदायिक संस्थेला ते मान्यता देऊ शकत नाही. असे असले तरी मारवाडी आणि युरोपीय व्यापारी मंडळे आहेत. इंग्रज येथील राज्यकर्ते असल्यामुळे अनेकदा व्हाईसराय तिथे जात असत. परंतु आता जर त्यांना यासंबंधातील माझे स्वतःचे विचार जाणून घेण्याची इच्छा असेल तर मी म्हणेन की या व्यापार मंडळांनी स्वतःच म्हणायला पाहिजे की आम्हांला आमची वेगवेगळी मंडळे नको. सध्या हे मंडळ इंग्रजांचे आहे. इथे तर पंतप्रधानाला वा उपप्रधानमंत्र्याला वा महाराज्यपालाला आपल्या सभेत आमंत्रित करता येऊ शकत नाही. आता याचे अधिकार संपूर्ण हिंदुस्थानशी जुळलेले आहेत. आणि त्यांनी हिंदुस्थानी होऊन राहायला पाहिजे. तसेच मी म्हणेन की सर्व हिंदुस्थानींना जर हक्क वा अधिकार सारखेच असतील तरच त्यांचा उपभोग घेण्याचा आम्हांला अधिकार असेल आणि त्यातच हिंदुस्थानची शोभा असेल. इंग्रजांनी चांगले ख्रिस्ती होऊन राहावे. हिंदू, मुसलमान, शीख वगैरे सर्वांनी हिंदुस्थानशी एकनिष्ठ होऊन राहावे. धर्म ही सार्वजनिक गोष्ट नाही. ती वैयक्तिक आहे. सर्वांनी आपापल्या इच्छेने धर्माचे पालन करावे, परंतु राजनीती एकच असली पाहिजे.

“आता अजून एका वेगळ्या मुद्द्यावर येतो. सोमनाथ मंदिराचा जीर्णोद्धार होणार आहे. परंतु त्याकरिता सरकारी पैसा वापरायला नको. श्री श्यामळदास गांधींचे तात्पुरते सरकार आहे आणि त्यांनी जनतेकडून पैसे गोळा करून या कामाकरिता पन्नास हजार रुपये देण्याकरिता मंजूरी दिली आहे. जामनगरच्या जामसाहेबांनीसुद्धा एक लाख रुपये देण्याचे कबूल केले आहे. या मंदिराच्या जीर्णोद्धाराची पूर्ण जबाबदारी सरदारसाहेबांनी घेतली आहे. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे की जीर्णोद्धाराचे हे काम केवळ हिंदूंचे नसून संपूर्ण जनतेचे आहे. ही एक भव्य गोष्ट आहे.

“आपल्या पापासंबंधी एक गोष्ट सांगू इच्छितो. पाकिस्तानमध्ये आपल्या अनेक हिंदू आणि शीख मुलींना पळवून नेण्यात आले आहे. आणि त्यांना परत आणण्याकरिता भरपूर प्रयत्न सुरू आहेत. परंतु या बहिणींना मला सांगायचे आहे की ज्यांना बळजबरीने पकडून नेण्यात आले आहे त्या अपवित्र झाल्या आहेत असे मी मुळीच समजत नाही. बळजबरीने धर्मपरिवर्तन वा भ्रष्ट करताच येऊ शकत नाही. मला कोणी तरी सांगितले की हजार-दीडहजार रुपये दिले तर पळवण्यात आलेली मुलगी ते परत सोपवू शकतात. माझ्या या पोरीला पळवून कोणी जरी भ्रष्ट करणार असेल तरी मी असे कधीही करणार नाही. आपले रक्षण कोण करणार आहे? रक्षण करणारा तर सहस्रबाहू आहे. परंतु जुलूम करून वरून पैसे मागणाराला एक कौडीसुद्धा मिळणार नाही. हं, पोरीला परत आणण्याकरिता जे भाडे वगैरे लागेल ते आनंदाने देईन. परंतु पाप्याला पैसे देण्याचे पाप तर काहीही झाले तरी करणार नाही. अशाच प्रकारे आपणसुद्धा काही मुलींना लपवून ठेवले आहे. मग आपणसुद्धा पैसे द्या असे म्हणणार आहो काय?

“पळवण्यात आलेल्या मुलींना आपापल्या घरी पोहोचवणे दोन्ही सरकारांचे कर्तव्य आहे. जे सरकार असे करू शकत नाही ते माझ्या दृष्टीने नालायक आहे आणि त्याने बुडून मरायला पाहिजे.

“आता काठेवाडसंबंधी थोडेसे सांगतो. माझ्याकडे असे वृत्त आलेले आहे की तिथे जाळपोळीच्या, लूटमारीच्या घटना घडत आहेत. मुलींना पळवण्यात येत आहे. या गोष्टीसंबंधी मी सरदारसाहेबांकडे विचारपूस केली होती. त्यावर त्यांनी उत्तर दिले की अशा तुरळक घटना घडल्या आहेत, परंतु या वृत्तामध्ये बरीच अतिशयोक्ती आहे. आता परिस्थिती पूर्णपणे आटोक्यात आहे. या आश्वासनामुळे आपण सर्वांनी खुश व्हायला पाहिजे. परंतु माझी विनंती आहे की वर्तमानपत्रवाल्यांनी वा इतर कोणी जनतेला बिघडवू नये. वर्तमानपत्रे जनतेला शिक्षित करण्याचे एक साधन आहे, लोकांना त्रास देणे शिकवण्याचे नाही. जो हे काम करील त्याला ईश्वर माफ करणार नाही याबद्दल मी निःशंक आहे. आज संपादक पैसा मिळवण्याकरिता खऱ्याखोट्या बातम्या प्रकाशित करून जनतेला भरकटवत असतीलही, परंतु याचा परिणाम चांगला होणार नाही.”

प्रार्थनेनंतर लगेच पंडितजी आले. दोन तास बसले. सुशीलाबहेन जानेवारी महिन्यात विलायतेत जाणार असल्याची बातमी आल्यामुळे त्यांच्या तयारीला सुरुवात केली आहे. पंडितजी गेल्यानंतर बापूजींनी प्रवचन लिहिले. दहा वाजता झोपायची तयारी. मीराबहेनचे पाय दाबून आल्यानंतर मी ही डायरी पूर्ण करते आहे. घड्याळात अकरा वाजताचे टोलही पडत आहेत. थंडी खूप आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

२९ नोव्हेंबर १९४७

नियमानुसार प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजी गरम पाणी आणि मध घेत असतानाच त्यांनी जुनागढविषयी पू. भाईना (माझ्या पिताश्रींना) विचारायला मला सांगितले. त्यानंतर त्यांनी माझ्याकडून थोडे लिहवून घेतले. (पाहा - 'हरिजनबंधू' ७-१२-१९४७ "हिंमत हारशो मा" आणि "एमा सरखामणी केवी" हे दोन लेख.)

एका पत्रात लिहायला लावले -

“मला इथे किती दिवस राहावे लागेल माहित नाही. कदाचित मला इथे नेहमीकरिता राहावे लागेल. दिवसेंदिवस येथील परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर जाते आहे असे दिसते.”

* * *

मग थोडा वेळ झोपले. साडेसहा वाजता उठले. फिरत असताना नेहमीप्रमाणे राजेंद्रबाबूजी होतेच. राजेंद्रबाबूजींबरोबर काँग्रेसच्या नवसर्जनाविषयी गोष्टी झाल्या. “काँग्रेसी सांप्रदायिकतेपासून पूर्णपणे मुक्त असले पाहिजे. तसे नसले तर त्यांना काँग्रेसचे सदस्य होण्याचा अधिकार नसला पाहिजे ही अट काँग्रेसच्या घटनेत आहे, पण मला तर ही आचरणात पाहिजे.”

आज खूप ढगाळ आहे. ठरलेल्या वेळी मालीश, आंघोळ. आंघोळ करत असताना राजाजी आले. मी हजामत केली. राजाजी आणि बापूजी गोष्टी करत होते. राजाजी माझ्या पाठीवर थोपटत म्हणाले, “वा, कोणी शिकवणारा नसूनही तू हे सर्व काम किती चांगली शिकली आहेस!” सर्व हसले. या लोकांची एक विशेषता आहे. कितीही गंभीर चर्चा सुरू असो, मतभेद असो हे परस्परात विनोद करणे कधीही विसरत नाहीत.

आंधोळीनंतर सुरेंद्रमोहन घोष आणि बिरलाजी आले. सुरेंद्रमोहन घोषनी बंगालच्या जबाबदारीविषयी खूप खूप सांगितले. बंगालमध्ये सैन्य आणि शिपाई कमी पडतात असे ते म्हणाले. यावर बापूजी खूप नाराज झाले आणि म्हणाले, “आता मी कोणाला सांगू? तुम्ही विचार का करू शकत नाही? तुम्ही सर्व मरायला का तयार होत नाही? तुमच्यामाझ्यासारखे थोडेसे लोक मरतील तर त्याची शक्ती अण्वस्त्रापेक्षाही जास्त होईल. हिंसेचा सामना हिंसेने करता येऊच शकत नाही. आणि असे करायचा प्रयत्न कराल तर तुम्ही कधीही शांतीचे आणि सुखाचे जीवन जगू शकणार नाही, आणि कोणाला जगूही देणार नाही.”

त्याचबरोबर देशबंधुजी, राजारामजी आणि पानीपतचे मुसलमानही होते. सर्वाना हेच सांगितले. आणि सर्वांवर त्याचा भरपूर प्रभाव पडला.

ते गेल्यानंतर बापूजी थोडावेळ झोपले. त्यांना जाग आल्यानंतर रामेश्वरदासजी प्रणाम करण्यापुरतेच आले. मारवाडी रिलीफ सोसायटीवाले आले होते. पानीपतच्या लोकांना पाकिस्तानमध्ये जाण्याची इच्छा आहे आणि बापूजींची त्यांना जाण्यापासून थांबवण्याची. शेवटी एकदा बापूजींनी पानीपतला जाऊन यावे असे ठरले.

प्रार्थनासभेत बापूजी म्हणाले,

“काल गुरू नानक यांची जयंती होती. आणि शीख जर त्यांच्या शिकवणुकीशी खरेखुरे एकनिष्ठ असतील तर मग ते इथे आल्यानंतर खूप दारू पिऊन हवा तसा धिंगाणा का घालतात? ते गुरू नानकच्या शिकवणुकीतून मुक्त होतात काय? दिल्लीत मद्यपानाचे प्रमाण खूप वाढत चालले आहे अशा जेव्हा मला बातम्या कळतात तेव्हा मला फार वाईट वाटते.

“दुसरी गोष्ट म्हणजे दिल्लीत जर मशिदींजवळ लष्करी पहारा नसेल तर मशिदींना मंदिराचे रूप दिले जाते. लोकांना जर खरोखरच शांतता हवी असेल तर ज्या कोणी दुष्कृत्य केले असेल त्या सर्वांना दुष्कृत्यापासून दूर केले पाहिजे. असे केले तर इतक्या मोठ्या लष्कराची गरजच राहणार नाही. आणि त्याकरिता जो अपरिमित खर्च होतो तो वाचेल आणि ती बचत सरकार गोरगरिबांवर खर्च करू शकेल. अशाच प्रकारे आपल्या बऱ्याच मुलींना पाकिस्तानने पळवून नेले आहे. परंतु आता मी असेही ऐकतो आहे की पूर्व पंजाबमध्येसुद्धा मुसलमान मुलींची आपण अशीच अवस्था केली आहे. यामुळे मी विचार करतो की माणूस इतक्या खालच्या पायरीवर कसा काय घसरू शकतो?

“एक क्रूरपणा करतो म्हणून समोरच्याने मूर्खपणा करण्यात असा कोणता मोठेपणा आहे? भर समुद्रातून पाण्याचा एक थेंब वेगळा केला तर? पहिली गोष्ट तर तो वेगळा होणारच नाही, पण जर झाला तर? तर वेगळा झालेला प्रत्येक थेंब वाळून जाईल. आणि त्याच्यावर जी मोठमोठे जहाज चालत होते ते अडकून पडतील.

“आता नियंत्रणांविषयी दोन शब्द सांगतो. साखरेवरून तर नियंत्रण उठले आहे. आणि मी असे समजतो की धान्य आणि कापड यांच्यावरील नियंत्रणही थोड्याच दिवसात उठेल. नियंत्रणे उठत आहेत याचा अर्थ असा नाही की कारखान्यावाल्यांनी जितके लुटायचे असेल तितके लुटावे. हिंदुस्थानातील मोठ्या भागातील लोक तर गूळच खात असतात. परंतु यांतील काहींना गूळ मुळीच चालत नाही, साखरेवरील भाव जर सीमेपलीकडे वाढले तर लोक साखर खाऊ शकणार नाहीत. साखरेचे कारखाने मूठभर कारखानदाराच्या हातात आहेत. परंतु आता एक खाईल आणि दुसरा उपाशी राहील असे चालणार नाही. प्रत्येकाने प्रामाणिक व्हायला पाहिजे.

“आता एक तिसरी गोष्ट सांगतो. एक बंधू लिहितात की रेल्वेचे तिसऱ्या वर्गाचे भाडे वाढवण्यात आले आहे. याऐवजी सरकारला जर पैशाची गरज असेल तर त्याने तंबाखू, चहा, सुपारी, दारू, सिनेमा, नाटक अशा प्रकारच्या मौजमजेच्या गोष्टींवरील कर वाढवला तर चांगले होणार नाही काय?

“या बंधूंचे म्हणणे बरोबर आहे. आपण जर खूप काटकसरीने आणि सावधगिरीने वागलो तर मी असे समजतो की लोकांना कोणत्याही गोष्टीवरील करच द्यावा लागणार नाही. आपला सर्व पैसा गाववाल्यांकडे संजिवनी मिळून परत गेला पाहिजे.”

प्रार्थनेनंतर बापूजी फिरले. फिरत असताना महेरोली छावणीबद्दल माझ्याशी गोष्टी केल्या. परंतु इथेच भेटीकरिता येणारांची गर्दी होत असल्यामुळे दररोज महेरोलीला जाण्याबद्दल बापूजी मला नाही म्हणाले. मी जर गेले असते तर मुलाखतीकरिता येणारांची नोंद करता आली नसती. माझ्याऐवजी इतर भगिनींना तयार करण्याची सूचना त्यांनी मला केली.

बापूजी फिरून आले तेव्हा पंडितजी आलेले होते. त्याच्याबरोबर गोष्टी केल्या. पंडितजींना सर्दी झालेली होती. यामुळे त्यांना गरम पाणी पाजले. बापूजींनी त्यांच्या शरीराला हात लावला - ताप होता. असे असूनही पंडितजी आले म्हणून त्यांना ठणकावले. त्यांना हीटरजवळ बसता यावे म्हणून बापूजींनी स्वतःकडून हिटरचे तोंड त्यांच्याकडे वळवले. अशा प्रकारे जो कोणी येतो त्याच्या लक्षात येते की बापूजी कोणाचेही शत्रू नाहीत. बापूजींसमोर तो नतमस्तक झाल्याशिवाय राहत नाही.

ते गेल्यानंतर बापूजी दहा वाजता झोपले. बापूजींनी प्रवचन जिहिले. मी त्यांच्या पायाला तेल चोळले. पाय दाबले. मीराबहेनला मालीश केली. दैनंदिनी लिहिली. भाईसाहेबांबरोबर थोड्या गप्पा मारल्या आणि आता झोपायला जाते आहे.

बिरलाभवन, नवी दिल्ली,

30 नोव्हेंबर 1947

नेहमीप्रमाणे प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर सध्याच्या परिस्थितीत त्यांची आणि माझी जबाबदारी काय आहे यासंबंधी बोलत असताना बापूजी म्हणाले, “तुला माहीत नाही की दिवसेंदिवस इथली परिस्थिती किती नियंत्रणाबाहेर चालली आहे. आपले पुढारीच सर्वसामान्यांकडे शंकेने पाहून राहिले आहेत. अशा परिस्थितीत ही व्यवस्था किती दिवस पुढे जात राहील? आणि अशा परिस्थितीत मला राहायचे आहे.” यामुळे क्षणोक्षणी जशी माझी जबाबदारी असते तशीच तुझीही असते. आणि यामुळेच मी तुला महेरोलीला जायला नाही म्हणालो. परिस्थिती इतकी नाजूक आहे की कोणत्या वेळी कोण काय म्हणाले याच्या नोंदीची गरज केव्हाही पडू शकत असल्यामुळे मी तुला असे म्हणालो होतो. शिवाय प्रार्थनेत ज्या हजारो बहिणी येतात त्यांच्यातील तुझ्या सेवेने एखादीमध्ये जर तू बदल घडवून आणू शकलीस तर त्यामुळे सर्वांचा लाभ होईल.

थंडी असल्या आहे. रात्री पाऊस आल्यामुळे निर्वासितांची काय परिस्थिती असेल अशी बापूजींना काळजी लागली आहे. गरम पाणी आणि मध घेऊन माझ्याकडून थोडे लिहवून घेतले. निर्वासितांचा काय धर्म आहे यासंबंधी सुंदर मजकूर सांगितला आणि मी तो लिहिला-

“ज्या लोकांना आपल्या घरापासून दूर व्हावे लागले त्यांची काय अवस्था असेल हे मी समजू शकतो. परंतु या परिस्थितीतूनही आपल्याला कोणता ना

कोणता मार्ग शोधावा लागेल. या विपत्तीतही आपण सुख मानू शकलो तर ही विपत्तीच आपली संपत्ती होईल. सामूहिक जीवन जगणाऱ्या लोकांनी योग्य वर्तन केले तर ते प्रत्येकाच्या गरजा पूर्ण करू शकतील. निर्वासितांमधील डॉक्टर, वैद्य, परिचारिका, शिक्षक, व्यापारी, सराफ आणि इतर व्यवसायाचे लोक हे सर्व एकमेकांना मदत करतील तर त्याचे चांगले परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. शिबिरातील जीवन व्यतीत करण्याचेही काही आगळेवेगळे फायदे आहेत. आपण जर परस्परांशी सहकार्य करू शकलो आणि योग्य प्रकारे संयमित जीवन जगलो तर कोणीही दुःखीकष्टी राहणार नाही. आम्ही जरी सर्व काही गमावले असले तरी अजून कोणतेही संकट जरी आले तरी त्याला तोंड देण्याकरिता आम्ही समर्थ आहो हे आपण जगाला दाखवून देऊ शकतो.

“... स्त्रियांनी थोडा धीर दाखवला आणि संकुचित धार्मिक कल्पनांपासून स्वतःला मुक्त केले तर त्या राष्ट्राची अपूर्व सेवा करू शकतात. ज्या देशात स्त्रिया गुलाम आहेत तो देश कधीही प्रगती करू शकत नाही. स्त्रियांवर अशा प्रकारचे पाशवी अत्याचार होत असताना स्वतःला शूर म्हणवत असलेले पुरुष केवळ बघ्याची भूमिका घेत होते हे पाहून मला आश्चर्य वाटत होते. पंजाबच्या भयंकर परिस्थितीकडे पाहा. शास्त्रात असे सांगितले आहे काय? आमचे पुढारी लवकर सावध झाले नाही तर पाकिस्तानमध्ये पळवून नेण्यात आलेल्या मुली कधीही परत आणता येणार नाही अशी मला भीती वाटते.

“मुलींना परत आणल्यानंतर त्यांना योग्य पद्धतीने पुनर्वसन करावे लागेल. पळवून नेलेल्या मुली भ्रष्ट होत नसतात. आणि हा भ्रष्टपणा केवळ स्त्रियांना लागू होतो आणि पुरुषांना लागू होत नाही असे आहे काय? याबद्दल मी किती लिहू? आणि काय लिहू? माझे हृदय आक्रंदन करत आहे. मी अश्रू ढाळून काय फायदा

होणार आहे? मौलाना साहेबांशी माझी दीर्घ चर्चा झाली परंतु काही साध्य होईल असे मला वाटत नाही.

“तुम्ही सर्व तुमची काळजी घ्या. मी चांगला आहे. बाकीचे मनू लिहील. कामाच्या घाईगडबडीत ती प्रकृतीचा विचार करत नसल्यामुळे अजूनही ती अशक्त आहे. मी ती काळजी घेतो आणि म्हणूनच मी एकदम चांगला आहे.

“सर्वाना आशीर्वाद.”

* * *

पत्रे लिहवून घेतल्यानंतर बापूजी थोडा वेळ झोपले. मग फिरायला गेले. फिरायच्या वेळी आज मी त्यांच्याबरोबर गेले नव्हते. विशेष असा कोणीही नव्हता. यामुळे बापूजी मोन घेऊन आणि डोळे बंद करून फिरले. चांगले शांत वाटते. काही वेळा बापूजी जेव्हा असे करतात तेव्हा त्यांना भरपूर चांगले वाटते. आराम मिळत असतो. परंतु आज कोणाला माहीत का, परंतु असे झाले नाही. मालीशच्या वेळीसुद्धा चांगले झोपले होते. आंघोळ करत असताना एका पत्राचा खरडा तयार केला. मालीश सुरू असताना बंगाली पाठ केला. बाहेर निघाले तर खुरशेदबहेन आणि स्थानिक मौलाना आलेले होते. खुरशेदबहेन येतात तेव्हा त्या बापूंना खूप हसवत असतात. त्यांच्या सोबत आलेल्या मौलानांनीही बापूजींशी मनमोकळेपणाने गोष्टी केल्या. बापूजी त्यांना म्हणाले, “तुम्ही तुमच्या मृत्यूचा धोका पत्करूनही हिंदुस्थानातून अपहरण करण्यात आलेल्या मुलींना परत करण्यासंबंधीचे निवेदन काढले पाहिजे. आणि आवश्यकता असेल तर तुम्हीसुद्धा तिथे जाऊन यायला पाहिजे असा माझा तम्हांला सल्ला आहे. असे केले तरच इस्लामची प्रतिष्ठा वाढेल आणि तुम्ही मुसलमानांना वाचवू शकाल.”

मौलाना लोक एक शब्दसुद्धा बोलले नाही. काय बोलू शकणार होते? ते गेल्यानंतर रामेश्वरी बहेन आल्या.

जेवणानंतर आराम केला. उठले तेव्हा सर्व बसलेले होते - कस्तुरभाई लालभाई, बिरलाजी वगैरे. या लोकांशी नियंत्रणासंबंधी चर्चा केली. एक वाजून पाच मिनिटांनी माती घेतली. माती घेत असतानाही गोष्टी सुरूच होत्या. नियंत्रणे काढून टाकण्याच्या बाजूने बापूजी जोरदार बाजू मांडत होते. शेवटी काय होते ते खरे. ते गेल्यानंतर पट्टणीसाहेब आले. त्यांच्याबरोबर तर देशी राजांसंबंधी खूप गोष्टी झाल्या. कोणाबरोबर देशी राजांसंबंधी तर कोणाबरोबर नियंत्रणासंबंधी. आणि कोणाबरोबर अपहृत स्त्रियांना परत आणण्यासंबंधी. आणि अजून कोणाबरोबर सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने शांतता स्थापित करण्यासंबंधी, आणि कोणाबरोबर औषधपाण्यासंबंधी. आणि त्याचबरोबर मुलासोबत खेळणे, माझ्यासारखी कोणी खाकरे तयार करण्याचा प्रयत्न करत असे. अशा प्रकारे दहा दहा मिनिटात व्यक्ती, विषय आणि प्रसंग बदलत जात असत. आणि बापूजी सर्वांचे समाधान करायचे. हे दृश्य खरोखरच अद्भुत होते.

४ वाजता सर राधाकृष्णन आले. ४.२५ नाजता सरदारसाहेब आले. पोट भरून गोष्टी केल्या. जुनागढबद्दलही गोष्टी झाल्या. प्रार्थनेपर्यंत ते बसले होते. आज आम्ही प्रार्थनेत व्यासपीठावर बसलो नव्हतो, खाली बसलो होतो. इथ थंडी अजूनच कडक वाजत होती. यामुळे बापूजींनी या गोष्टीकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. बापू अशा गोष्टी सांगतात. त्यामुळे खरोखर बापूजी 'बापू' म्हणून त्यांचे जे कर्तव्य आहे ते पूर्ण करण्याकरिता किती पराकाष्ठेचा प्रयत्न करत असतात त्याचे दर्शन होते. ते म्हणाले -

“अशा थंडीत या पोरी फरशीवर बसल्या आहेत. मी यांना म्हणालो होते की जुनी रद्दी जपून ठेवा. तीसुद्धा बसण्याकरिता उपयोगाची असते. अशा लहानसहान गोष्टीतही

आपण बेफिकीर राहायला नको. परंतु ते पसंत पडले नाही. सर्दी व्हायला वेळ लागणार नाही. आपण नाजूक व्हायला नको हे खरे आहे. परंतु आता आपले शरीर इतके नाजूक झाले आहेत की आपण त्याची काळजी घ्यायलाच पाहिजे. जुन्या काळातील जैन लोक कुठेही गेले तर आपले आसन घेऊनच जायचे. परंतु ही पद्धत दुर्दैवाने आज आपण विसरलो आहो, असे आसन उनी वा तागाचेही असू शकते.

“काठेवाडहून माझ्याकडे अनंत तारा आलेल्या आहेत. तिथे ज्या काही घटना घडल्या होत्या त्याबद्दल मी सांगितलेच आहे. वर्तमानपत्रे हव्या तशा बातम्या छापतात. वर्तमानपत्रवाल्यांनी छापल्याप्रमाणे खरोखरच घडले असते तर ती आपणा सर्वाकरिता लाजिरवाणी गोष्ट झाली असती. राजकोटची मला अशी एक बातमी कळली होती की ‘काठेवाडमध्ये असे घडल्यामुळे तुम्ही दुःखी आहा.’ माझा जन्म काठेवाडमध्ये झाला आणि तिथेच वयाच्या सतराव्यावर्षापर्यंत माझे शिक्षण झाले आहे. परंतु मी बरीच वर्षे तिथे राहिलेलो नाही. परंतु सर्व काठीवाडींनी मी चांगल्याप्रकारे ओळखतो.

“काँग्रेसचे प्रमुख म्हणून जे काम करतात त्यात एक ढेबरभाई आहेत. त्यांनी आपला जीव जोखमीत टाकून अनेकांचा जीव वाचवला आहे. तसेच ठाकोरसाहेब आणि इतर राजांनीसुद्धा या कामात मदत केली आहे. येथील हिंदूमहासभावाल्याची तसेच सेवासंघवाल्यांची हेतूपूर्ती झाली नाही. भावनगरच्या महाराज साहेबांनीसुद्धा मला निश्चित केले आहे. ही रियासत तर सर्व रियासतीत पुढे आहे. राजा पण अद्भुत माणूस आहे. भला आहे, प्रामाणिक आहे. कोणत्याही जातिजमातीची हानी होणार नाही असे त्यांनी आणि त्यांचे दिवाण पट्टणी साहेब यांनी खात्रीपूर्वक सांगितले आहे. आणि पट्टणीसाहेब तर माझ्या मुलासारखे आहेत. त्यांनी जर काही चूक केली तर त्यांचा कान पकडण्याचा हक्क त्यांनी मला दिला आहे. आज तर बापाचे कान मुलगा धरील असे दिवस आले आहेत बरं काय! (सर्व हसू लागले.)

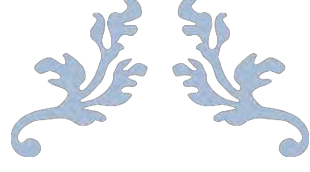
“तुम्ही कायदा हातात घेऊ नका ही एकच गोष्ट आता तुमच्याद्वारे मला तेथील प्रजेला सांगायची आहे. गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याचे काम सरकारवर सोपवा. आणि मुसलमान बंधुभगिनी जर निराश होऊन जात असतील तर तुम्ही त्यांना थांवण्याकरिता त्यांची समजूत घातली पाहिजे, आणि अशा प्रकारे तुम्ही जे पाप केले होते त्याचे जर तुम्ही प्रायश्चित्त घ्याल तर काठेवाडच्या माध्यमातून तुम्ही पाकिस्तानमधील सर्व हिंदूंची सेवा कराल. असे केल्याने हिंदू धर्म उंच चढेल. मशिदींबद्दलसुद्धा माझ्याकडे चांगल्याच तक्रारी आल्या आहेत, परंतु मशिदींची देखरेख तर सरदार साहेब करतात. मशिदीत मूर्तीची स्थापना करण्यात आली आहे. परंतु जोपर्यंत त्यांची प्राणप्रतिष्ठा होत नाही नाही तोपर्यंत त्या पूजा करण्यायोग्य होत नाहीत. परंतु अशा प्रकारे मूर्ती स्थापन करून आपण ईश्वराचा अपमान करतो. आणि अशा गोष्टींमुळे ना मूर्ती चांगली राहते ना मशिद चांगली राहते. मशिदींच्या वा मंदिरांच्या रक्षणाकरिता पोलीसपहान्याची आवश्यकता का जाणवावी? आणि शीख तर मूर्तीपूजकसुद्धा नाहीत. तिथे मूर्तीची स्थापना करून आपण शीख धर्माचा अपमानच करतो.

“एका मुसलमान भाईने अर्धवट जळलेले कुराण कापडात गुंडाळून माझ्याकडे आणले होते. त्याच्या डोळ्यात पाणी होते. तो एक शब्दही बोलू शकला नाही.

“परंतु माझी खात्री आहे की गुरू नानक जयंतीनंतर शीख जर खरोखरच आपले अंतःकरण स्वच्छ करणार असतील तर त्यांचा आणि देशाचाही उद्धार होईल.”

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी मौन घेतले. थोडा वेळ गोपूबरोबर खेळले. राजेंद्रबाबूजी आले होते. डॉ. दिनशाजी आणि जहांगीरभाई पटेलसुद्धा आले होते. बापूजींनी अजून प्रवचन लिहवून घेतले नाही. मी दैनंदिनी लिहिते आहे. दैनंदिनी लिहिली. आता मीराबहेनला आणि बापूजींना तेल चोळायला चालले आहे.

दिल्लीत गांधीजी

पुरवणी

अनुवाद, संकलन, संपादन

ब्रिजमोहन हेडा

१. वृत्तपत्रांना वक्तव्य

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर ९, १९४७

माणूस योजतो एक आणि देव घडवतो वेगळेच याचा इतरांप्रमाणेच मलाही अनुभव आलेला आहे. गेल्या रविवारी मी कलकत्ता सोडले तेव्हा दिल्लीतील घटनांची मला काहीही माहिती नव्हती. परंतु इथे आल्यानंतर मी दिवसभर दिल्लीच्या दुःखद हकिगती ऐकतो आहे. मला अनेक मुसलमान मित्र भेटले आणि त्यांनी मला त्यांच्या करुण कहाण्या सांगितल्या. जोवर दिल्ली शांत होत नाही तोवर मी पंजाबला जाऊ नये हे मी दिवसभर ऐकत आहे.

येथील तापलेले वातावरण शांत करण्याकरिता शक्य ते अल्पसे का होईना मी प्रयत्न केले पाहिजे. भारताच्या राजधानीतही करा वा मरा या माझ्या जुन्याच सूत्राचा मी अवलंब करणार आहे. दिल्लीवासीयांना सुरू असलेला मूर्खपणाचा हा विध्वंस नको आहे हे जाहीर करणे शक्य होत असल्याबद्दल मला अतिशय आनंद होत आहे. पश्चिम पंजाबमधून दुर्दैवाने ज्यांना बाहेर पडणे भाग पडले त्या शरणार्थ्यांचा राग समजून घेण्याची माझी तयारी आहे. परंतु राग म्हणजे वेडाचा लहानसा प्रकारच असतो. बदला हा उपाय नसतो. त्यामुळे मुळातील विकार अजून बळावतो. याकरिता निरर्थक खून जाळपोळ आणि लूटमार करण्यात जे लोक गुंतले आहेत त्या सर्वांनी हे प्रकार थांबवावे असे माझे त्यांना सांगणे आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीची घोषणा होऊन कारभार सांभाळायला केंद्रीय सरकारला उणापुरा एक महिनाच झालेला असला तरी त्यात संघराज्यातील अतिशय कार्यक्षम, धैर्यशाली आणि स्वार्थत्यागी लोक आहेत. त्यांना आपले घर स्थिरस्थावर करून लावण्याकरिता वेळ न देणे हे आत्महत्या करण्यासारखे आहे. अन्नधान्याच्या टंचाईची मला पूर्ण जाणीव आहे.

जमावशाही प्रत्येक गोष्ट विस्कळीत करत आहे आणि त्यामुळे अन्यधान्याचे वाटप अजूनच अशक्यप्राय होत आहे. भांबावलेल्या दिल्लीत ईश्वर परत शांतता प्रस्थापित करो.

मी कलकत्ता सोडत असताना त्याने मला दिलेल्या अभिवचनाची तो परिपूर्ती करील ही आशाच मला अवतीभवतीच्या वेडातही टिकवून ठेवते आहे हे सांगून मी हे वक्तव्य संपवतो.

हरिजन, सप्टेंबर २१, १९४७

२. पी. सी. जोशी यांच्याशी चर्चा

(सप्टेंबर ९, १९४७नंतर)

(गांधीजी दिल्लीत सप्टेंबर ९, १९४७ला आले होते. तिथे ही मुलाखत झाली होती.)

पी. सी. जोशींच्या (भारतीय साम्यवादी पक्षाचे महासचिव) प्रश्नाचे उत्तर देत गांधीजी म्हणाले -

पहिली गोष्ट म्हणजे या संभाषणाचा वृत्तांत कोणत्याही वृत्तपत्राला देऊ नये. मला काही लपवायचे आहे म्हणून नाही तर आपल्या उद्दिष्टाला त्याची मदत होणार नाही म्हणून. माझ्याकरिता परिस्थिती गोंधळाची आहे. मला माझ्या जीवनात असा प्रसंग आठवत नाही - आणि हे जीवन पूर्णपणे संघर्षमय होते - की जेव्हा मला इतके गोंधळल्यासारखे वाटत होते. आपण खालच्या जातीचे आहो असे संघराज्यातील मुसलमानांना वाटावे ही गोष्ट आपल्याकरिता लाजिरवाणी आहे. इथे कोणत्याही माणसाला आपण खालच्या जातीचे आहो असे वाटता कामा नये. आजच असे आहे काय? नाही. डॉ. किचलूंना (डॉ. सैफुद्दिन किचलू) आपले घर सोडावे लागले असे मी आजच ऐकले. त्यांना स्वतःच्या घरात राहता येऊ नये आणि काश्मीरला निघून जावे लागावे ही भयावह परिस्थिती आहे. आम्ही हे बदल्याच्या भावनेने करतो आहे आणि तेही पशूप्रमाणे असे संघराज्यातील कोणीही म्हणणे आपल्याला परवडणारे नाही हे तुमचे म्हणणे मला पूर्णपणे मान्य आहे. पाकिस्तानच्या मार्गाचे अनुसरण करून आपण स्वतःचे अधःपतन करून घेऊ नये. कोणत्या का प्रकाराने होईना मला इतके असहाय वाटले नव्हते जसे मला आज वाटते आहे. तुम्ही म्हणता की सर्व लोकशाहीवादी शक्तींना गतिमान करा व त्यांना कूच करण्याचा आदेश द्या. परंतु मला सैन्य नसलेल्या सेनापतीप्रमाणे वाटते. मी आगेकूच करायचा आदेश कुणाला देऊ?

जोशी - हे खरे नाही. सेनापतीमध्येच आत्मविश्वास नाही. ते सैन्याला पाचारणच करत नाहीत. दिल्लीपेक्षा कलकत्त्याची परिस्थिती शंभर पटीने वाईट होती.

गां. - तुम्हाला कलकत्त्याची गोष्ट माहीत नाही. असे वाटते की तिथे एका रात्रीतून परिवर्तन झाले. तुम्हाला माहीत असल्याप्रमाणे त्या रात्री तो प्रसंग घडला नसता तर असे घडले नसते. तुम्हाला माझ्यावरील हल्ल्याची सविस्तर माहिती आहेच. त्यांनी आपल्या डोळ्यांनी माझे वर्तन पाहिले. त्याने वाऱ्याची दिशा बदलली. मुसलमान मन तयार होते. व्यापारी मन दंगलीला थकलेले होते आणि आपण काहीही केले तरी त्याचा परिणाम उलटाच होतो असे खोडसाळपणा करणारांच्या लक्षात आले होते. तशा कृत्यापासून परावृत्त होणे त्यांना भाग होते.

दक्षिण आफ्रिकेत युरोपीय लोकांच्या मनात एकाएकी जसे परिवर्तन झाले होते तसेच हे होते. विनाचौकशी मला मारण्याकरिता हल्ला करण्यात आला होता. मी त्या दिवशी मारलाच गेलो असतो परंतु पोलीस अधीक्षकांच्या समयसूचकतेमुळे मी वाचलो होतो. दुसऱ्या दिवशी वृत्तपत्रांना मी दिलेल्या मुलाखतीबरोबर जेव्हा सर्व काही बाहेर आले तेव्हा युरोपीय लोकांना लाज वाटू लागली आणि वातावरण बदलले. (पाहा वसाहत मंत्र्यांना निवेदन, मार्च, १५, १९८७) इथेही असे काही घडले तर माझ्या कार्यात यश येईल. परंतु असे घडणार नाही अशी मला भीती वाटते.

जोशी - नाही. ते धडा शिकले आहेत. म्हातान्याने निघून जावे असे त्यांना वाटते आणि मग ते दुसरी पाळी खेळू शकतील.

गां. - हो, तुम्हाला हे माहीत आहे. म्हणूनच दिल्लीत मी 'करा वा मरा'ची शपथ घेतली आहे.

जोशी - तुम्ही राष्ट्र घडवले आहे. तुम्ही त्याला पुढे न्यायला पाहिजे. आदेश द्या.

गां. - मी ते घडवले आणि मी ते मोडलेसुद्धा. मी अजून तुमचे कौशल्य आत्मसात केलेले नाही. माझ्यात तुमच्यासारखा आश्चर्यकारक आत्मविश्वास नाही आणि मला त्याचा खेदही नाही. ज्याकरिता माझी पात्रता आहे त्याकरिता मला घ्या हे माझे साधे म्हणणे आहे. मला कोणीही शत्रू नाही. यामुळेच माझ्याशी मतभेद असूनही साम्यवादी माझ्याकडे येतात.

ते नोआखालीतसुद्धा आले होते. मी त्यांना ५ मिनिटे दिली होती. परंतु मग मी त्यांना एक तास दिला आणि परत येण्याकरिता सांगितले. तुम्ही कोणत्या धातूपासून बनलेला आहा हे मला माहीत आहे. तुमच्यापैकी बहुतेक तरुण आहेत. तुमच्याकडून जे घेणे शक्य असेल ते मी घेईन.

जोशी - असे म्हणू नका.

गां. - मी जे बोलतो तोच माझा अर्थ असतो. मी योग्य वेळेची वाट पाहतो आहे. मी अतीशय धीराचा माणूस आहे. माझ्या धैर्याची पराकोटीची परीक्षा होत आहे. माझ्या संपर्कात राहा. कुमारमंगलम मला अनेकदा भेटतात. तसेच डॉ. महमूदचा मुलगा हबीबही. तो फार चांगला तरुण गृहस्थ आहे. आपल्या आईवडिलांना संकोच वाटेल असे तो काहीही करत नाही. तो त्यांच्या मार्गात कधीही आडवा येत नाही, परंतु आपले काम करत राहतो. आणि तो किती शूर आहे? माझ्याकडे जे येतात त्यांच्या संपर्कात मी नेहमी राहतो. मला माहीत आहे की तुमच्याजवळ काही फार चांगले लोक आहेत. तुमच्याजवळ स्वतःचा स्वार्थ साधण्याची इच्छा असणारे अगदी कमी प्रतीचे लोक असतील तर तुम्ही अशा पक्षाचे नेतृत्व करू शकत नाही.

मसुद्याच्या टिपणांवरून, प्यारेलाल पेपर्स, नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय. सौजन्य बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशिला नाय्यर

३. प्रार्थनाप्रवचन

(गांधीजी हिंदुस्तानीत ३५ मिनिट बोलले व हे भाषण ध्वनिमुद्रित करून रात्री १० वाजता आकाशवाणीवरून प्रसारित करण्यात आले.)

नवी दिल्ली,
सप्टेंबर १०, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

मी जेव्हा शहादराला पोहोचलो तेव्हा माझे स्वागत करण्याकरिता सरदार पटेल, राजकुमारी अमृत कौर आणि इतर लोक तिथे हजर होते. परंतु सरदारांच्या ओठांवर मला नेहमीचे स्मित दिसले नाही. त्यांचा विनोदी स्वभाव हरवला होता. गाडीतून उतरल्यानंतर मला पोलीस दलातील काही लोक आणि इतर लोकही तसेच दुःखी दिसले. नेहमी हर्षोल्लासात असलेल्या दिल्ली शहराचे रूपांतर एकदम मृतांच्या शहरात कसे झाले? दुसरेही आश्चर्य माझी वाट पाहत होते. मी नेहमी ज्या हरिजन कॉलनीत राहत असतो व जिथे राहण्याचा मला आनंद होत असतो तिथे मला न नेता प्रासादतुल्य बिल्डिंग भवनात नेण्यात आले. याचे कारण ऐकून मला फार दुःख झाले. असे असले तरी ज्या घरात मी आधी अनेकदा राहिलो होतो तिथे राहणार असल्याबद्दल मला आनंदच झाला. हरिजन कॉलनीतील वाल्मिकी मित्रांबरोबर मी राहो की बिल्डिंग भवनात राहो मी बिल्डिंग बंधूंचा पाहुणा असतो. मी जरी हरिजन कॉलनीत असलो तरी त्यांचे लोक भक्तिभावाने माझी परिपूर्ण काळजी घेतात. हे काम सरदारांकडे नसते. भंगी कॉलनीत माझी काळजी घ्यावी लागावी इतके दुर्बल ते कधीही नव्हते. नवी दिल्ली कमेटीच्या दुर्लक्षामुळे एखाद्या टोपलीत मासे भरावे तसे भंग्यांना त्यांच्या घरात कोंबण्यात आले आहे. ते राहतात तशाच घरात मी राहू शकत नसलो तरी हरिजनांमध्ये राहत असताना मी नेहमी खुश असतो.

मला बिल्ला भवनात आणण्यात आले कारण भंगी कॉलनीत निर्वासितांची व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्यांची गरज माझ्यापेक्षा किती तरी मोठी आहे. परंतु या देशात निर्वासितांची समस्या निर्माण व्हावी ही गोष्ट एक राष्ट्र म्हणून आपल्याकरिता लाजिरवाणी नाही काय? पंडित नेहरू आणि सरदार पटेल यांच्यासह कायदे आझम जिना आणि इतर पाकिस्तानी पुढारी या सर्वांनी घोषित केले होते की भारतीय संघराज्यात तसेच पाकिस्तानमध्ये अल्पसंख्याक समुदायांना तीच वागणूक मिळेल जी बहुसंख्याकांना मिळते. या सार्वभौम राष्ट्रांमधील पुढार्यांनी केलेली घोषणा जागतिक लोकमत खुष करण्याकरिता होती की त्यांच्या शब्दांत आणि वर्तनात कोणतेही अंतर नाही व आपल्या वचनाची परिपूर्ती करण्याकरिता प्रसंगी आपल्या प्राणांचीही आहुती देण्याची तयारी असण्याचा त्यांचा हेतू होता? असे असेल तर मी विचारेन की हिंदू, शीख आणि स्वाभिमानी अमिल व त्यांच्या मित्रांना पाकिस्तान सोडणे का भाग पडले? क्वेट्टा, नबाबशाह आणि कराचीत काय झाले? पश्चिम पंजाबमधून शोककारक घटनांचे आलेले वृत्तांत हृदयविदारक आहेत. भारतीय संघराज्य आणि पाकिस्तानचे पुढारी निराशेने मान हालवून हे सर्व गुंडांचे काम आहे असे म्हणू शकत नाहीत. आपल्या देशातील लोकांच्या प्रत्येक कृत्याची जबाबदारी स्वीकारणे हे सार्वभौम राष्ट्रांचे कर्तव्य असते - कारण सांगत बसणे नाही तर करणे अथवा मरणे असते. साम्राज्यशाहीचे चिरडणारे ओझे निघून गेलेले असल्यामुळे आता त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांच्यावर कोणीही कशाचीही बळजबरी करू शकत नाही. आज ते हवे तसे करू शकतात. परंतु त्यांना प्रामाणिकपणे जगाला तोंड द्यायचे असेल तर या दोन्ही सार्वभौम राष्ट्रांमध्ये 'स्वातंत्र्य म्हणजे अराजक' असे समजले जाऊ नये. दिल्लीच्या लोकांची आणि इथे राहणाऱ्या निर्वासितांची या देशाच्या कायद्याचे स्वच्छेने पालन करण्याची इच्छा नाही संघराज्याचे मंत्री आपली दिवाळखोरी घोषित करून निर्लज्जपणे असे म्हणतील काय की दिल्लीच्या लोकांची आणि इथे राहणाऱ्या

निर्वासितांची स्वच्छेने या देशाच्या कायद्याचे पालन करण्याची इच्छा नाही? माझ्याबद्दल बोलायचे तर या वेडासमोर शरणागती पत्करण्यापेक्षा मंत्र्यांनी त्याच्याशी लढण्यात आपले प्राण पणाला लावले पाहिजे अशी माझी अपेक्षा आहे.

इतकेच नाही तर ज्या घरात मी राहत आहे तिथे फळे आणि भाज्या उपलब्ध नाहीत. काही मुसलमानांनी काही गोळीबार केल्यामुळे भाजी बाजारात भाज्यांचा पुरवठा होणे बंद झाले ही लाजरवाणी गोष्ट नाही काय? शहराचा मी दौरा करत असताना निर्वासितांना त्यांचे रेशन मिळत नसल्याची तक्रार मी ऐकली. आणि जे काही त्यांना पुरवण्यात येते ते माणसाने खाण्यासारखे नाही. याची जबाबदारी जर सरकारवर असेल तर ती तितकीच निर्वासितांवरही आहे कारण त्यांनी आवश्यक सेवासुद्धा बंद पाडल्या आहेत. अशा प्रकारचे वर्तन करून ते स्वतःच्याच पायावर कुऱ्हाड मारून घेत आहेत हे त्यांच्या का लक्षात येत नाही? आपल्या सर्व समस्या सरकार सोडवील अशा विश्वास जर त्यांनी सरकारवर ठेवला असता व कायद्याचे पालन करणाऱ्या नागरिकांप्रमाणे ते वागले असते तर त्यांच्या बहुतेक समस्या सुटल्या असत्या हे मला माहीत आहे आणि त्यांनाही माहीत असायला पाहिजे होते.

मी हुमायून कबरीजवळील मिओच्या छावणीला भेट दिली होती. मला सांगण्यात आले की त्यांना अलवर आणि भरतपूर या संस्थानांमधून बाहेर काढण्यात आले आहे. ते म्हणाले की मुसलमान मित्रांनी आमच्याकरिता जे पाठवले ते वगळता आमच्याजवळ खाण्याकरिता काहीही नाही. मला माहीत आहे की मिओ हे सहज भडकणारे लोक आहेत व ते भरपूर उपद्रव करू शकतात. परंतु त्यांना त्यांच्या मनाविरुद्ध पाकिस्तानमध्ये हाकलणे हा त्यावरील उपाय नाही. खरा उपाय त्यांना माणूस म्हणून वागणूक देणे आहे व इतर विकारांवर आपण उपाययोजना करतो त्याप्रमाणे त्यांच्यातील दोषांवर उपाययोजना केली पाहिजे.

नंतर मी जामिया मिलियात गेलो. ती संस्था उभारण्याकरिता मी भरपूर हातभार लावला होता. डॉ. झाकीर हुसेन हे माझे प्रिय मित्र आहेत. त्यांनी अतिशय दुखी अंतःकरणाने आपले अनुभव सांगितले. परंतु त्यांच्या अंतःकरणात कटुता नाही. नुकताच त्यांना जालंदरला भेट द्यावी लागली होती. शीख कॅप्टन आणि हिंदू रेल्वे अधिकारी हे त्यांच्या मदतीला वेळीच धावून गेले नसते तर ते मुसलमान असल्यामुळे शिखांनी रागाच्या भरात त्यांना मारून टाकले असते. आपले अनुभव मला सांगत असताना डॉ. झाकीर हुसेन यांनी त्या लोकांचे आभार मानले. ज्या राष्ट्रीय संस्थेत अनेक हिंदू शिकले त्या संस्थेवर हल्ला होण्याची आज त्यांना भीती वाटते. जामिया मिलीयाच्या कंपौंडमध्ये कसा तरी आश्रय मिळालेल्या निर्वासितांना मी भेटलो. त्यानंतर मी दिवाण हॉल, वेव्हेल कॅन्टीन आणि किंग्ज वे येथे गेलो. तिथे मी शीख आणि हिंदू निर्वासितांना भेटलो. पंजाबची मी मागे जी सेवा केली होती ते ती विसरले नव्हते. परंतु या सर्व छावण्यांमध्ये मला काही संतप्त चेहरे दिसत होते. त्या लोकांना क्षमा करता येऊ शकते. हिंदूंनी कठोरपणे वागल्याबद्दल ते माझ्याशी चिडून धारदार आवाजात बोलत होते. ते म्हणाले की त्यांना जशा प्रकारच्या हालअपेष्टांना तोंड द्यावे लागले तसे मला लागलेले नाही आणि मला माझ्या जवळच्या नातेवाईकांना गमावावे लागले नाही. ते म्हणाले की मला दारोदारी भीक मागावी लागली नाही. देशातील राजधानीत शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता मी थांबलो आहे असे म्हणून तुम्ही समाधानात कसे बसू शकता असा प्रश्न त्यांनी मला विचारला. हे खरे आहे की मरण पावलेल्यांना मी परत आणू शकत नाही. परंतु मृत्यू ही सर्व जिवंत प्राणिमात्रांना - माणसे आणि पशूपक्षी - ईश्वराने दिलेली देणगी आहे. अंतर केवळ वेळ आणि पद्धतीत आहे. यामुळे ज्या मार्गामुळे जीवन सुंदर आणि जगण्यालायक होईल अशा योग्य वर्तनाच्या मार्गाचे अनुसरण करणे हाच खरा मार्ग आहे. आज एक शीख मित्र मला म्हणाला की मी जन्माने शीख आहे खरा परंतु गुरुग्रंथसाहेबाच्या दृष्टिकोनातून खरा शीख असल्याचा दावा मी करू शकत नाही.

तुम्हांला खरा शीख माहीत आहे काय असे मी त्यांना विचारले. त्यांना तसा एकही दाखवता आला नाही. त्यानंतर नम्रपणाने मी त्यांना म्हणालो की खरा शीख असल्याचा माझा दावा आहे. ग्रंथसाहेबमध्ये सांगितलेले असल्याप्रमाणे मी जगण्याचा प्रयत्न करतो आहे. एक वेळ अशी होती की नानकाना साहेबमध्ये माझे वर्णन शिखांचा खरा मित्र असे करण्यात आले होते. गुरू नानक यांनी हिंदू आणि मुसलमान यांच्यात भेद केला नव्हता. त्यांच्याकरिता संपूर्ण विश्व एक होते. माझा सनातन धर्मही असाच आहे. खरा हिंदू असल्यामुळे मी खरा मुसलमान असल्याचाही माझा दावा आहे. मी नेहमीच मुसलमानांची महान प्रार्थना म्हणत असतो जिच्यात ईश्वर एक आहे आणि तो रात्रंदिवस या संपूर्ण विश्वाचे रक्षण करतो असे म्हटलेले आहे.

मला निर्वासितांना सांगायचे आहे की तुम्ही सत्याचरण करा आणि निर्भय होऊन राहा. तुम्ही बदल्याच्या वा तिरस्काराच्या भावनेला थारा देऊ नका. तुम्ही रागाच्या भरात अविचाराने, आवेगाने कृती करून अतिशय कष्टाने मिळवलेल्या स्वातंत्र्याचे सोन्याचे सफरचंद फेकून देऊ नका.

प्रार्थना प्रवचन - १, पृष्ठ २९४-९८

४. सावधान

सरकारने आणि त्याच्या सचिवालयांनी काळजी घेतली नाही तर इंग्रजी भाषा हिंदुस्तानीची जागा बळकावण्याची शक्यता आहे. यामुळे करोडो भारतीयांची हानी होणार आहे कारण त्यांना इंग्रजी कधीही कळू शकणार नाही. प्रांतिक सरकारांना असा कर्मचारी वर्ग मिळणे निश्चितच सोपे होऊ शकेल जो त्या प्रांताच्या भाषेत आणि आंतर प्रांतीय भाषेत सर्व प्रकारचे कामकाज करू शकेल. अशी आंतरप्रांतीय भाषा माझ्या मते केवळ नागरी वा उर्दू लिपीत लिहिली जाणारी हिंदुस्तानीच असू शकते.

हा आवश्यक बदल करण्यात एकेका दिवसाचा जरी उशीर झाला तरी त्यामुळे किती तरी सांस्कृतिक हानी होणार आहे. पहिली आणि सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे भारताला वरदानाच्या स्वरूपात मिळालेल्या या प्रांतिक भाषांना आपण पुनर्जिवित केले पाहिजे. आपल्या न्यायालयांमध्ये, शाळांमध्ये आणि इतकेच नाही तर सचिवालयात हा बदल घडवून आणण्याकरिता काही वेळ, शक्य आहे की काही वर्षे लागतील असा युक्तिवाद करणे हे मानसिक शैथिल्याच्या लक्षणाशिवाय इतर काहीही नाही. यात काही संशय नाही की जोपर्यंत भाषेच्या आधारावर प्रांतांची पुनर्रचना होत नाही तोपर्यंत मुंबई, मद्राससारख्या बहुभाषिक प्रांतांमध्ये थोडीशी अडचण जाणवेल. प्रांतिक सरकारे अशी पद्धत विकसित करू शकतात की ज्यामुळे त्या प्रांतातील लोकांना आपण खरोखरच स्वतंत्र आहो असे वाटले पाहिजे. केंद्राने हा प्रश्न सोडवण्याची वाट न पाहता प्रांतिक सरकार आंतरप्रांतीय बोलण्याची भाषा म्हणून नागरी वा उर्दू लिपीत लिहिल्या जाणाऱ्या हिंदुस्तानीचा वा नागरी लिपीत लिहिल्या जाणाऱ्या केवळ हिंदीचा उपयोग करू शकतात. यामुळे आवश्यक सुधारणा करण्याकरिता प्रांतिक सरकारांनी थांबण्याची आवश्यकता नाही. यामुळे आवश्यक सुधारणा करण्याकरिता त्यांनी वेळ लावू नये. भाषेसंबंधी एक अनावश्यक वाद निर्माण झाला आहे. त्यामुळे इंग्रजी भाषा भारतात घुसू शकते. असे झाले

तर ती कायमची लाजिरवाणी गोष्ट होईल. सर्व सरकारी कार्यालयात प्रांतिक भाषांमध्ये कारभार सुरू करणे हा त्याकरिता करावयाचा पहिला उपाय आहे. असे झाले तर लगेच आंतरप्रांतीय व्यवहाराकरिता आंतरप्रांतीय भाषा उपयोगात येऊ लागतील. प्रांतांना केंद्रांशी व्यवहार करावा लागतो. त्यांनी हे काम इंग्रजीतून करण्याचे साहस करू नये. केंद्र जर पुरेसे सुज्ञ असेल तर त्याच्या लगेच लक्षात येईल की हाताच्या बोटार मोजण्याइतक्या भारतीयांच्या सोयीकरिता, जे संपूर्ण भारताकरिता सहजसाध्य असलेली भाषा आपल्या आळशीपणामुळे शिकू इच्छित नाहीत, संपूर्ण राष्ट्रावर सांस्कृतिक ओझे टाकू नये. कोणत्याही पक्षाला वा भागाला न डिवचता ही गोष्ट करता येऊ शकते. ज्याप्रमाणे आपण येथील सत्ता बळकावणाऱ्या इंग्रजांची सत्ता हद्दपार केली त्याचप्रमाणे येथील संस्कृती बळकावणाऱ्या इंग्रजी भाषेला हद्दपार करावे असे माझे आवाहन आहे. संपन्न इंग्रजी भाषेचे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि मुत्सद्दीपणाचे व्यवहार याकरिता कायम स्थान राहील.

५. शीख प्रतिनिधीमंडळाला मुलाखत

(सुरक्षिततेच्या कारणाकरिता भारत सरकारने नऊ इंचांपेक्षा मोठी किरपाण बाळगण्यावर प्रतिबंध घातला होता. शिखांच्या प्रतिनिधींनी तक्रार केली की अशा प्रकारच्या प्रतिबंधामुळे आमच्या धर्मात हस्तक्षेप होतो व याचा आधार म्हणून त्यांनी प्रिन्सीपल कौन्सिलचा निकाल उद्धृत केला. निकालात कितीही मोठ्या आकाराची किरपाण असली तरी किरपाणच असते असे म्हटलेले होते.)

(सप्टेंबर ११, १९४७)

(‘वृत्तपत्रांना वक्तव्य’ या पुढील विषयात शीख मित्रांचा उल्लेख आहे तो पाहा.)

परंतु आज तर धर्माचे दर्शन मला कुठेही होत नाही. आणि ते धर्माचे प्रतीकच असेल तर त्याचा कोणताही आकार असला तरी त्यामुळे धर्मावर काहीही परिणाम होत नाही.

गांधीजी नंतर म्हणाले की स्वतंत्र वातावरणात समाजाचा विकास होऊ शकावा म्हणून टाकलेल्या निर्बंधाविरुद्ध अशा प्रकारचे निवाडे उद्धृत करणे हे अप्रस्तुतच नाही तर अनहितकारकही असतात. शुद्धता आणि आत्मनिग्रह यांचे प्रतीक किरपाण असल्यामुळे शीख धर्माचे किरपाण सोबत बाळगायला सांगितले होते. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्त्रिया, मुले, म्हातारे आणि अपंग यांचे रक्षण करता यावे म्हणून शीख धर्माचे किरपाण वापरण्याची परवानगी दिली होती. या शस्त्राचा उपयोग स्वतःचे संरक्षण न करू शकणाऱ्या स्त्रियांविरुद्ध आणि मुलांविरुद्ध करण्याची अनुमती धर्मानुसार नाही. एवढेच नाही तर मुसलमानांविरुद्ध चालू असणाऱ्या युद्धातही दोन्ही बाजूंच्या जखमींची काळजी घेण्याचा धर्मात आदेश आहे. परंतु नंतर किरपाणचा उपयोग असमर्थनीय कारणांसाठी करण्यात आला आणि त्यामुळे तसे करणारे किरपाण धारण करण्याचा अधिकार गमावून बसले होते.

महात्मा गांधी - अखेरचे पर्व, खंड ४, पृष्ठ १३.

६. वृत्तपत्रांना वक्तव्य

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर ११, १९४७

आज दिवसाच्या वेळी राजकुमारी अमृत कौर यांनी मला आणि डॉ. सुशिला नाय्यर यांना इर्विन रुग्णालयात नेले. तिथे त्या आपली सर्व शक्ती जातिधर्माचा विचार न करता जखमी लोकांच्या शुश्रूषेकरिता लावत आहेत. रुग्णांमध्ये मोठ्या मुश्किलीने पाचेक वर्षांचा एक मुलगा होता. तो बंदुकीच्या गोळीने जखमी झाला होता. डॉक्टर आणि परिचारिका हे सर्व अतिशय तणावाच्या वातावरणात काम करत होते. बहुतांश रुग्ण मुसलमान होते कारण हिंदू आणि शिखांना दुसऱ्या रुग्णालयात हलवण्यात आले होते.

राजकुमारीकडून मला कळले की निर्वासितांच्या छावणीत संडासाच्या व इतर साफसफाईच्या कामाकरिता भंगी पाठवणे जवळपास अशक्यप्राय होत आहे. कॉलरासराख्या संसर्गजन्य रोगाची साथ केव्हाही पसरू शकते. अशा प्रकारे जी काही परिस्थिती असेल तिच्यात निर्वासितांनी आपल्या स्वतःच्या शिबिरात स्वतःच संडासासहित सर्व प्रकारच्या साफसफाईचे काम केले पाहिजे तसेच रुग्णालयाच्या अधीक्षकाच्या संमतीने इतरही कामे केली पाहिजे याबद्दल माझ्या मनात संशय नाही. शारीरिक कष्टाचे काम होऊ शकत नाही अशा लोकांचा अपवाद वगळता या नियमाला कोणताही अपवाद असू शकत नाही. प्रत्येक शिबीर स्वच्छता, साधेपणा आणि मेहनत यांचा नमुना असला पाहिजे.

आज दिवसाच्या वेळी पाकिस्तानचे उच्चायुक्त मला भेटले होते. सांप्रदायिक शांततेवर मैत्रीभावावर त्यांचा अतिशय विश्वास आहे. आज शीख मित्रसुद्धा मला दोनदा भेटण्याकरिता आले होते. (पाहा यापूर्वीचा विषय) भारत सरकारने किरपाणसंबंधी काढलेल्या आदेशामुळे ते चिडलेले होते. ते पुढे म्हणाले की आमच्याविरुद्ध करण्यात

आलेले आरोप विकृत आहेत. संघराज्यात राहणाऱ्या मुसलमानांशी वा अन्य कोणाशी आमचे काहीही भांडण नाही. कायदेपालन करणारे नागरिक म्हणून आपली ओळख व्हावी म्हणून ते उत्सुक होते.

हरिजन, सप्टेंबर २१, १९४७

७. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १२, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आज सरहद्द प्रांतातून मला फार दुःखद बातमी (मला आणि माझ्या बायकोला संतप्त मुसलमानांपासून वाचवा अशी तार माजी मंत्री गिरधारी लाल पुरी यांच्याकडून आली होती.) कळली आहे. ही बातमी ऐकून अर्थातच मला फार वेदना झाल्या. सरहद्द प्रांतात मी भरपूर वेळ घालवलेला आहे. बादशाह खान माझ्याबरोबर होते. तिथे मी डॉ. खानसाहेबांबरोबर राहिलो होतो. मुस्लिम लीगच्या पुढाऱ्यांबरोबर माझ्या मैत्रीपूर्ण भेटीगाठी झाल्या होत्या. आणि आता हिंदू आणि शीख तिथे शांततापूर्वक राहू शकत नाहीत हे पाहून मला आश्चर्य वाटत होते. तिथे हिंदू आणि शिखांची भरपूर वस्ती आहे परंतु मुसलमानांच्या तुलनेत त्यांची संख्या कमी आहे. ते काहीही असले तरी संख्येला महत्त्व नसते. एखाद्या निरागस मुलालासुद्धा तिथे सुरक्षितपणे राहता आले पाहिजे.

मी स्वतःकरिता जसा विचार करतो तसेच मी तुम्हांला सांगत असतो की आपण संतापू नये. आपल्याला अर्थातच वेदना होतील. संकटात असलेल्या आपल्या भावंडाबद्दल आपल्याला सहानुभूती वाटली पाहिजे आणि काळजीही वाटली पाहिजे. ‘माझी भावंडे मारली गेली म्हणून मीही मुसलमानांना का मारू नये’ असे वाटणे स्वाभाविक आहे. परंतु माझ्याबद्दल म्हणाल तर माझ्या भावाचा खून करणाराचासुद्धा मी खून करणार नाही. असे असताना मी इतर निष्पाप लोकांचा खून केला पाहिजे काय? वाईटाशी वाईट या तत्त्वज्ञानावर माझा विश्वास नाही. जो कोणी वाईट शब्दांचा आणि वर्तनाचा उपयोग करतो तो पशू होतो, तो भानावर राहत नाही. माझ्या लहानपणाचा एक प्रसंग मी तुम्हांला सांगेन. मला वाटते की मी त्या वेळी दहाएक वर्षांचा असेन. माझा मोठा भाऊ आजारी पडला होता.

तो जवळपास वेड लागल्यासारखा झाला होता. प्रत्येकाला त्याची कीव वाटत होती. आम्ही अनेक डॉक्टरांना बोलावले परंतु तुरुंगाधिकाऱ्याला नाही आणि आम्ही त्याला तुरुंगातही पाठवले नाही. त्याला वेड लागल्यासारखे झालेले असल्यामुळे आम्ही सैनिकांनाही बोलावले नाही. माझे वडील अशा पदावर होते की त्यांची इच्छा असती तर त्याप्रमाणे ते करू शकत होते. परंतु त्यांनी असे काही करण्याचे का टाळले? अखेरीस तो त्यांचा मुलगा होता. आणि माझे वडील स्वतःच्याच मुलाला कसे मारू शकत होते? तर हे सर्व लोक माझ्या मुलाप्रमाणे आहेत, माझ्या स्वतःच्या भावाप्रमाणे आहेत. माझी तुम्हांला विनंती आहे की तुम्ही मुसमानांना शत्रू समजू नका. माझे मित्र असलेले किती तरी मुसलमान मी तुम्हांला दाखवून देऊ शकेन. आपला देश भारत आणि पाकिस्तानमध्ये विभागला गेला आहे. केवळ इतक्याकरिता मागे राहिलेल्या मुसलमानांची कत्तल करून आपल्याला काहीही मिळणार नाही. पाकिस्तान सरकार आपले कर्तव्य विसरले आहे. पाकिस्तानचे महाराज्यपाल कायदे आज्ञा जिनांनी अशा धोरणापासून दूर राहावे अशी मी त्यांना विनंती करीन. वृत्तपत्रांमधील वृत्तांत जर खरा असेल तर मी त्यांना सांगेन की हिंदू आणि शीख तुमची सेवा करण्याकरिता पाकिस्तानमध्ये राहिलेले आहेत. आता हिंदू आणि शिखांनी घाबरण्याचे काय कारण? ते घाबरलेले आहेत कारण त्यांना आणि त्यांच्या बायकांना मारले जाईल वा त्यांच्या बायकांचे अपहरण केले जाईल अशी भीती त्यांना वाटते. आपल्याला धोका आहे अशी भीती त्यांना वाटते म्हणून ते पळत आहेत. त्या सरकारमध्ये असे का व्हावे? लोकांना मला सांगावेसे वाटते की तुम्ही असे दानव होऊ नका. हिंदू आणि मुसलमान म्हणत असतील की पाकिस्तानमधील हिंदू आणि शीख संकटात असल्यामुळे, त्यांचा तिथे विनाश करण्यात आलेला असल्यामुळे व लक्षावधी रुपयांची मालमत्ता तिथे ठेवून त्यांना पळून यावे लागले म्हणून आम्ही स्थानिक मुसलमानांवर त्याचा वचपा काढू तर असे म्हणणे शुद्ध पशुत्वाचे होईल. पाकिस्तानच्या हिंदूंची आणि शिखांची भयानक अवस्था मी पाहिली आहे. मी

लाहोरमध्ये राहिलो आहे. तुम्हांला असे वाटते काय की मला वेदना झाल्या नाहीत? पंजाबी लोकांना झालेल्या वेदनांपेक्षा माझ्या वेदना कमी नाहीत असा माझा दावा आहे. पंजाबमधील कोणी हिंदू वा शीख आला आणि मला म्हणाला की तुमच्यापेक्षा मला होणाऱ्या वेदना अधिक तीव्र आहेत कारण मी माझा भाऊ वा मुलगी वा वडील गमावले आहे तर मी म्हणून की तुझा भाऊ माझा भाऊ आहे, तुझी आई माझी आई आहे आणि तुझ्या अंतःकरणात जशा वेदना आहेत तशाच माझ्याही अंतःकरणात आहेत. मीसुद्धा माणूस आहे व माझा संताप होत असतो. परंतु मी माझा राग गिळतो. ते मला शक्ती देते. त्या शक्तीने मी कोणता बदल घेऊ शकतो? मी कशा प्रकारे बदल घेतला तर त्यांना आपल्या अपराधाबद्दल पश्चात्ताप होईल व आपण भयानक अपराध केल्याची ते कबुली देतील? मुसलमानांनी पश्चिम पंजाबमध्ये काय केले ते तुम्हा सर्वांना माहीत. आहे. मुसलमान जर त्यांच्या धर्माचा विनाश करत असतील तर आपण काय करू शकतो? आपण त्यासंबंधी काय करणार आहो? मुसलमानांनी रानटीपणाचे वर्तन केले म्हणून दिल्लीतील हिंदूंनी शिखांनी आणि जे बाहेरून आले आहेत त्या सर्वांनी मुसलमानांशी रानटीपणाचे वर्तन केले पाहिजे काय?

आज मी जामा मशिदीत गेलो होतो. त्या भागात राहणारांना मी भेटलो. त्या भागातील स्त्रियांनाही मी भेटलो. तेथील काही बाया रडल्या आणि काहींनी आपली दुरावस्था दाखवण्याकरिता आपल्या मुलांनाही बाहेर आणले. मी त्यांना पश्चिम पंजाबमधील आणि सरहद्द प्रांतातील हिंदू आणि शिखांच्या व्यथा सांगितल्या पाहिजे काय? असे केल्यामुळे पंजाबच्या हिंदूंचे आणि शिखांचे दुःख किंचित तरी दूर होईल काय? पाकिस्तानमधील लोकांनी दानवीपणाचा मार्ग स्वीकारला म्हणून हिंदू आणि शिखांनीही तसेच केले. यामुळे एक दानव दुसऱ्या दानवातील दोष कसे काय पाहू शकतो? यामुळेच तुम्हा सर्वांना मला विनवणी करायची आहे की भारत आणि पाकिस्तानला वाचवा आणि

अशा प्रकारे संपूर्ण देशाला वाचवा. आपण जर अखेरपर्यंत चांगले राहिलो तर पाकिस्तानमधील मुसलमानांनाही चांगले व्हावे लागेल? हाच जगाचा नियम आहे. तो कोणीही बदलू शकत नाही. ज्या म्हाताऱ्याने धर्माचा भरपूर अभ्यास केला आहे आणि प्रत्येकाची सेवा करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो तुम्हांला हे सांगत आहे. माझ्या ७८-७९ वर्षांच्या आयुष्यात मला भरपूर अनुभव आला आहे. मी भारताबाहेर २० वर्षे राहिलो आहे. मी निग्रोंच्या भूमीत म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेत राहिलो आहे परंतु मी रामायणचा त्याग कधीही केला नाही. माझ्या स्वतःच्या अनुभवाच्या प्रकाशात मी सांगतो की कोणाच्याही अपराधाची शिक्षा देण्याचे काम आपले नाही. जो आपले हित करतो त्याचे आपण हित करणे ही केवळ बनियागिरी आहे आणि असे करणारा नकली बनिया असतो. मी म्हणतो की मी स्वतःही बनिया आहे आणि मी खरा बनिया आहे. तुम्ही नकली बनिया होऊ नका. खरा माणूस तो असतो जो इतरांच्या वाईटपणाला चांगुलपणाने उत्तर देतो. हे मी माझ्या बालपणी शिकलो. मी वाईटपणाला चांगुलपणाने उत्तर देईन.

ते लोक मशिदीत अतिशय दयनीय अवस्थेत पडलेले होते. शुक्रवारी मोठ्या संख्येत मजा करण्याकरिता ते जसे गोळा होत असतात तसे ते गोळा झाले नव्हते. कलकत्ता आणि बिहार येथील मुसलमानांकरिता आणि नोआखालीतील हिंदूकरिता मी काही तरी केले असल्याचे त्यांनी ऐकले होते. मी त्यांना भेटायला गेलो हे पाहून त्यांना बरे वाटले. स्वतःला सनातनी हिंदू म्हणवणारा आणि त्यामुळे मुसलमान, शीख, पारसी, ख्रिश्चन असण्याचाही दावा करणारा मी त्यांच्याकरिता काय करू शकेन असा विचार त्यांना पडला होता. एक आई म्हणाली की माझे मूल मरण पावले आहे आणि आता काय करावे ते मला कळत नाही. मी तिला सांगितले, “बाई ग, मी तुला काय सांगू? शक्यतो ईश्वराचे स्मरण कर. तो तुझ्यावर कृपा करील. तुझे मूल मेले म्हणून काय? प्रत्येक जण मेला तरी काय? चाकूने जरी नाही तरी शक्य आहे की कॉलराने तू सुद्धा त्याच मार्गाने जाशील. तू कायम

जगण्याकरिता आलेली नाहीस, आलेली आहेस काय? यामुळे ईश्वराचे स्मरण कर. यावर रडून तू काय मिळवणार आहेस?’

आपण आपला स्वतःचा धर्म समजून घेऊ या. आपल्या धर्माच्या प्रकाशात मी लोकांना सांगेन की हिंदूंनी उन्मादात काही करू नये हे पाहणे आपले कर्तव्य आहे आणि शिखांनी वेडाच्या भरात काही करू नये हे पाहणे आपले सगळ्यात मोठे कर्तव्य आहे. मला तुम्हांला सांगायचे आहे की ज्या सर्व मुसलमानांनी आपली घरे सोडलेली आहेत त्यांना त्यांच्या घरी परत पाठवण्यात यावे. त्यांना आताच्या आता परत पाठवण्याचे धैर्य माझ्यात नाही. परंतु या लोकांना परत त्यांच्या घरी पाठवायचे आहे हे आपल्या मनात असले पाहिजे. मुसलमानांना ज्या घरातून पळून यावे लागले तिथे त्यांना परत पाठवले जात नाही तोपर्यंत आपल्याला मनःशांती मिळू शकत नाही. एक मुद्दा मात्र विचार करण्यासारखा आहे. आज मला लोक सांगत होते की मुसलमान घरात शस्त्र ठेवतात, दारुगोळा ठेवतात, आणि मी कधीही न पाहिलेल्या मशीनगन आणि स्टेनगन ठेवतात. उदाहरणार्थ हे प्रकरण सब्जीमंडीतील आहे. प्रत्येक गोष्टीवर विश्वास ठेवण्याची माझी तयारी आहे. परंतु या गोष्टीला आपण का घाबरावे? मी मुसलमानांना सांगेन आणि दिल्लीतील प्रत्येकाला सांगेन की ईश्वरसाक्षीने तुम्ही घोषित करा की पाकिस्तानमधील अपराधांकरिता इथे आम्ही कोणालाही मारण्याचे काहीही कारण नाही. आम्ही तुमचे मित्र आहो आणि आम्ही भारताचे आहो आणि अखेरपर्यंत भारताचे राहू. दिल्ली काही लहान ठिकाण नाही. ही देशाची राजधानी आहे. इथे आमची फार मोठी जामा मशीद आहे तसेच किल्लाही आहेत. हे तुम्हीही बांधले नाही आणि आम्हीही बांधले नाही. आमच्यावर राज्य करणाऱ्या मोगलांनी ते बांधले. हे भारताचे भाग झाले आहेत. आज मुसलमानांना देश सोडून निघून जाण्याकरिता सांगण्याचा अर्थ हा आहे काय की तुम्ही जामा मशिदीचा ताबा घ्याल? आणि तुमचा जर तो हेतू असेल तर त्याच्या परिणामांची तुम्हाला कल्पना आहे काय? याचा थोडा विचार करा.

आपण जामा मशिदीत राहणार आहो काय? अशा कोणत्याही प्रस्तावाशी मी सहमत होऊ शकत नाही. मुसलमानांना त्या ठिकाणाला भेट देण्याचा अधिकार असलाच पाहिजे. ती त्यांची आहे. आपल्यालासुद्धा तिचा अभिमान वाटतो. ती कलाकौशल्याने परिपूर्ण आहे. आपण ती जमीनदोस्त करणार आहो काय? असे कधीही करता येणार नाही. माझे मुसलमानांना आवाहन आहे की आम्ही भारताचे आहो व भारतीय संघराज्याशी आम्ही प्रामाणिक राहू असे मोकळेपणाने त्यांनी घोषित करावे. ते जर ईश्वरनिष्ठ असतील व भारतीय संघराज्यात राहण्याची त्यांची इच्छा असेल तर त्यांना हिंदूंची वैर करता येणार नाही. आणि माझी इच्छा आहे की इथल्या मुसलमानांनी हिंदूंचे शत्रू झालेल्या पाकिस्तानमधील मुसलमानांना वेडेपणाचा मार्ग धरू नका असे सांगावे. 'तुम्ही जर अशा वेडेपणाच्या मार्गाने जाल तर आम्ही तुमच्याशी सहकार्य करू शकणार नाही, आम्ही संघराज्याशी निष्ठेने राहू व तिरंग्याला वंदन करू, आम्हाला सरकारच्या आदेशाचे पालन करावे लागेल' असे सांगावे. या मुसलमानांनी इतर सर्व मुसलमानांना आपली शस्त्रे परत करण्याकरिता सांगावे. शस्त्र ठेवल्याबद्दल कोणालाही शिक्षा न करणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे. कलकत्त्यात मी नेमके हेच केले. तिथे लोकांनी शस्त्रास्त्रांचा भरपूर साठा माझ्या स्वाधीन केला. त्यांतील बहुतेक लोक हिंदू होते. इथे मुसलमानांजवळ जर शस्त्रे असतील तर मग हिंदू काही शस्त्रे ठेवणार नाहीत काय? हिंदूंना मी सांगत आहे की तुम्ही मुळीच शस्त्र ठेवू नका. तुम्हाला जर शस्त्र ठेवायचे असेल तर तुम्ही परवाना घ्या. असे सांगतात की पंजाबमध्ये प्रत्येकाला शस्त्र ठेवण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. यामुळे पंजाबचे काही भले होणार नाही. प्रत्येकाला शस्त्रे ठेवण्याचा जर अधिकार देण्यात आला तर लोक एकमेकाशी भांडून परस्परांना मारतील. सरकारला शस्त्रांची गरज असते, नागरिकांना त्यांचा काय उपयोग? शहरातील कोणीही शस्त्र ठेवू नये. मुसलमानांनी आपल्याजवळची सर्व शस्त्रे सरकारच्या सुपूर्द करावी अशी माझी इच्छा आहे. परस्परांबद्दलची भीती

नसावी. आपण त्यांना सांगितले पाहिजे की बाहेर काहीही झाले तरी दिल्लीतील आपण लोक भावाभावाप्रमाणे राहू. हीच गोष्ट कलकत्त्यात घडली होती आणि हिंदू-मुसलमानांनी भावाभावाप्रमाणे राहण्याकरिता सुरुवात केली होती. बिहारमधील हिंदूंनी हीच वृत्ती धारण केली होती. दिल्लीत तुम्ही अशीच परिस्थिती लगेच निर्माण केली पाहिजे. तसे झाले तर मला लगेच पंजाबमध्ये जाता येईल व दिल्लीतील मुसलमान शांततापूर्वक राहत आहेत असे तेथील लोकांना सांगता येईल. तिथे मी याचे बक्षीस मागेन. ममदोतच्या नबाबांकडून मी याचे बक्षीस मागेन. मी पूर्व पंजाबलाही जाईन. मी सर्व भागांचा असल्यामुळे मी सर्वांना सांगेन की तुम्ही वेडेपणाला शरण जायला नको.

मुसलमानांना पाकिस्तान पाहिजे होता आणि तो त्यांना मिळाला. आता ते का भांडत आहेत आणि कोणाशी भांडत आहेत? पाकिस्तान मिळाल्यामुळे आता त्यांना संपूर्ण भारतसुद्धा हवा आहे काय? असे कधीही घडणार नाही. दुर्बल हिंदूंना आणि शिखांना ते का मारत आहेत? मला त्यांना या सर्व गोष्टी सांगायच्या आहेत. मी एकटा आहे. तुम्हांला संपूर्ण सरकार मिळाले आहे. आपापल्या देशात अल्पसंख्याकांचे आम्ही संरक्षण करू असा करार दोन्ही सरकारांनी करावा. आपल्याला आपल्या देशातील अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करावे लागेल. नाही तर आम्ही अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करत आहो आणि इथे लहानशा मुसलमान मुलालासुद्धा कोणी इजा करू शकणार नाही वा आपल्या रक्ताळलेल्या डोळ्यांनी त्याला घाबरवू शकणार नाही असे जवाहरलाल आणि सरदार पटेल कसे सांगू शकतील? जर एखादा मुसलमान असा असेल की ज्याने आपल्या घरात चोरून मशिनगन ठेवली असेल तर त्याला आम्ही शिक्षा करू. परंतु देशाबद्दल निष्ठा ठेवणाऱ्या मुसलमानांना कोणीही स्पर्श करू शकत नाही. तुम्ही अशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे की जवाहरलाल आणि सरदार पटेल यांना अभिमानाने म्हणता आले पाहिजे की दिल्लीने काही दिवसांकरिता जरी आपले भान हरवलेले होते तरी आता ती भानावर आली आहे. माझ्या

सर्व मुसलमान बांधवांना मी सांगू इच्छितो की त्यांनी योग्य वक्तव्य दिले पाहिजे. त्यांनी आपली अंतःकरणे अगदी आतून स्वच्छ केली पाहिजे. शिखांनी काही वक्तव्ये प्रसिद्ध केली आहेत. तसेच हिंदूंनीही. जर मन आणि अंतःकरण शुद्ध झालेले असेल तर आपण मैत्रीपूर्ण वातावरणात एकत्र राहू शकतो. अखेरीस दिल्लीतील किती तरी व्यापार, इतक्या सुंदर इमारती, येथील संस्कृती हे सर्व हिंदू आणि मुसलमानांचे आहे, कोणा एकाचे नाही.

(यानंतरचा मजकूर सप्टेंबर २१, १९४७च्या हरिजनमधून घेतला आहे.)

थोडक्यात सांगायचे तर गांधीजी आणि डॉ. दिनशा मेहता यांच्यात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या गुरुजींशी (मा. स. गोवळकर) झालेल्या संभाषणाचा गांधीजींनी उल्लेख केला. गांधीजींनी त्यांना सांगितले की या संघटनेचे हात रक्ताने भिजलेले आहेत. गांधीजींना आश्चस्त करत गुरुजी म्हणाले की हे खरे नाही. आमची संघटना कोणाचीही शत्रू नाही. मुसलमानांना मारण्याकरिता ती उभारलेली नाही. हिंदुस्थानचे आपल्या सर्वशक्तिनिशी रक्षण करणे इतकीच तिची इच्छा आहे. ती शांततेकरिता उभी आहे आणि तुम्ही हे प्रकाशित करा.

(पाहा आर. एस. एसच्या मेळाव्यातील भाषण, सप्टेंबर १६, १९४७.)

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ २९८-३०५

८. माझा पुतळा

(हे 'टिपणे' या शीर्षकांतर्गत.मूळ गुजरातीत हरिजनबंधूत, सप्टेंबर २१, १९४७लाप्रकाशित झाले होते.)

१० लाख रुपये खर्च करून सार्वजनिक जागेवर माझा पुतळा उभारण्याची चर्चा मुंबईत सुरू आहे. जणू काय या उधळपट्टी करणाऱ्या प्रस्तावाकरिता मी जबाबदार आहे अशा प्रकारे या प्रस्तावावर टीका करणारी आणि काही तर अतिशय कठोरपणे टीका करणारी पत्रे मला आली आहेत ! तिळाचा ताड करणे हा माणसाचा बहुधा स्वभावच आहे. केवळ सुज्ञच कुटारातून दाणे वेगळे काढतात. सध्याच्या परिस्थितीत टीकेकरिता आधार आहे असे दिसते. मी सांगितलेच पाहिजे की मला फोटो काढण्याचासुद्धा तिटकारा आहे आणि तरीही माझे फोटो घेतले जातात. कलाकारांना मी कितीदा तरी मला मॉडेल बनवू दिले आहे. ही विसंगती जरी सोडली तरी लोकांना विशेषेकरून जेव्हा पुरेसे अन्नवस्त्र मिळू शकत नाही तेव्हा माझा पुतळा तयार करण्याकरिता खर्च केला जाण्याच्या प्रस्तावाला मी जोरदार विरोध केला पाहिजे. सुंदर मुंबईत भरपूर अस्वच्छतेचे राज्य आहे. तिथे किती तरी गर्दी झालेली आहे. टोपलीत मासे गच्च भरावे तसे लोक भरलेले आहेत. काही सार्वजनिक उपयोगितेची गोष्ट करण्याकरिता या दहा लाख रुपयांचा उपयोग केला जाऊ शकतो. तो माझा सर्वोत्तम पुतळा होईल. अशा प्रकारे सुज्ञपणाने खर्च केलेल्या पैशाचा चांगला परतावा मिळू शकेल. कल्पना करा की हा पैसा अधिक धान्य पिकवण्याकरिता खर्च करण्यात आला तर आपल्याला किती तोंडांत घास भरता येईल!

नवी दिल्ली, सप्टेंबर १३, १९४७.

हरिजन सप्टेंबर १९४७

९. वालजी गो. देसाई यांना पत्र

सप्टेंबर १३, १९४७

चि. वालजी,

प्राचार्य थडाणी हे नियमित भेट देणारांपैकी आहेत. माझ्या सूचनेनुसार महाभारताच्या अर्थाविषयी त्यांनी तुला एक दीर्घ पत्र रजिस्टर्ड पोस्टाने पाठवले आहे. त्याला बरेच दिवस झाले. ते तुला मिळाले असेल तर कृपाकरून त्याचे उत्तर दे. माझी गाडी जंगलात अडकली आहे.

आशीर्वाद

बापू

प्रा. वालजी गो. देसाई,

गणेशवाडी, पुणे ४.

गुजराती फोटोप्रतीवरून, सी. डब्ल्यू. ७५०४, सौजन्य वालजी जी. देसाई.

१०. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १३, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

खूप दिवसांपूर्वी, बहुधा १९१५मध्ये मी जेव्हा दिल्लीत आलो होतो तेव्हा वडीलधारे म्हणून मी हकीम साहेब (अजमल खान) आणि डॉ. अन्सारी यांना भेटलो होतो. दिल्लीवर इंग्रजांची सत्ता नाही तर हकीम साहेबांची सत्ता आहे असे तेव्हा मला सांगण्यात आले होते. डॉ. अन्सारी हे वडीलधारे गृहस्थ होते तसेच ते फार चांगले शल्यचिकित्सक आणि डॉक्टर होते. ते हकीम साहेबांनाही ओळखत होते व त्यांच्याबद्दल त्यांना फार आदर वाटत होता. हकीम साहेबसुद्धा मुसलमान होते आणि ते मोठे विद्वान व हकीमही होते. ते युनानी हकीम होते परंतु त्यांनी आयुर्वेदाचाही चांगला अभ्यास केला होता. हजारो मुसलमान आणि हजारो गरीब हिंदू त्यांच्याकडे औषधोपचाराकरिता जात असत. हकीम साहेबांशी माझी जी काही ओळख होती त्यावरून मी सांगू शकतो की ते पैशाची फिकीर करत नव्हते. ज्या कोणाला गरज असेल त्याची सेवा करण्यात त्यांना रस होता. आणि ते एखाद्या राजाप्रमाणे होते. त्यांचे पूर्वज चीनमध्ये राहत होते. ते चीनमधील मुसलमान होते आणि अंतर्बाह्य सद्गृहस्थ होते. शहरात तुमचा नेता कोण आहे असे मी माझ्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक हिंदूला विचारले. ते श्रद्धानंदजी (महात्मा मुंशीराम. ते या नावाने ओळखले जात असत.) होते काय? श्रद्धानंदजी त्यांच्यात भरपूर काम करत असत. परंतु नाही, त्यांचे नेते हकीम साहेब होते. का? कारण ते हिंदू आणि मुसलमान या दोघांचीही सेवा करत होते. असो, १९१५ साली जशी परिस्थिती होती तशी मी सांगितली आहे. परंतु नंतर आमच्या संबंधात जवळीक निर्माण झाली व मी त्यांना अधिक जवळून ओळखू लागलो. अन्सारींनासुद्धा मी अधिक चांगला ओळखू

लागलो. अन्सारींबरोबर मी बरेचदा राहिलो आहे. मी त्यांची मुलगी झोअरा आणि जावई शौकत खान (डॉ. शौकतउल्ला खान) या दोघांनाही ओळखतो. ते सर्व फार चांगले लोक आहेत आणि ते इथे दिल्लीतच राहतात. परंतु काही हिंदू आपल्याला मारून टाकतील की काय अशी भीती त्यांना वाटते. ते स्वतःच्या घरात राहत नाहीत. ते हॉटेलमध्ये राहायला गेले आहेत. ते वाचले हा केवळ योगायोग आहे. त्यांचा पहारेकरी हिंदू होता. त्याने दंगलखोरांना हाकलले. मुसलमानांनी घाबरावे इतका हिंदू आणि शिखांमध्ये उन्मत्तपणा का यावा? मागे वळून माझ्यावर लालभडक डोळे वटारत अनेक हिंदू संतप्त होऊन मला म्हणत असतात की 'तुम्ही बंगाल आणि बिहारमध्ये दूर होता. एकदा पंजाबमध्ये या आणि हिंदूंची आणि शिखांची झालेली दुरावस्था पाहा आणि तेथील मुलींची अवस्था पाहा.' परंतु या दोन्ही गोष्टी मी एकाच पातळीवर ठेवू इच्छितो. काहीही झाले तरी तिथे अत्याचार घडलेले आहेत. परंतु एक भाऊ जर वेडाच्या भरात लोकांना मारू लागला तर त्याच्याप्रमाणे मीही लोकांना मारायला पाहिजे काय? ते कसे शक्य आहे? मी खरा हिंदू आणि सनातनी हिंदू असल्याचा माझा दावा आहे. नेमके याच कारणामुळे मी मुसलमानही आहे, पारसी आहे, ख्रिश्चन आहे आणि ज्यूसुद्धा आहे. माझ्याकरिता या सर्व एकाच झाडाच्या शाखा आहेत. या शाखांमधील कोणत्या शाखा मी राहू द्याव्या आणि कोणत्या तोडून टाकाव्या? मी कोणत्या फांदीची पाने तोडावी आणि कोणत्या फांदीकडे दुर्लक्ष करावे? माझ्याकरिता सर्व समान आहेत. मी हा असा घडलो आहे. याबद्दल मी काय करू शकतो? प्रत्येकजण जर माझ्यासारखा विचार करू लागला तर जगात पूर्णपणे शांतता नांदेल.

आज मी पुराना किल्ल्यात गेलो होतो. तिथे मी हजारो मुसलमानांना पाहिले. मुसलमानांनी भरलेले दुसरे काही ट्रक किल्ल्याकडे येत होते. ते सर्व मुसलमान शरणार्थी होते. त्यांना किल्ल्यात आश्रय का घ्यावा लागला? ते कोणाला घाबरलेले होते? ते तुम्हांला घाबरलेले होते की मला? मला माहीत आहे की मी कोणालाही घाबरवत नाही. परंतु माझी

भावंडे, जे स्वतःला हिंदू आणि शीख म्हणवतात, त्यांना घाबरवत आहेत. परंतु त्यांनी त्यांना घाबरवले याचा अर्थ मी त्यांना घाबरवले, तुम्ही त्यांना घाबरवले. अशा प्रकारे घाबरून पाकिस्तानमध्ये त्यांना पळून जावे लागावे हे मी पाहू शकत नाही. पाकिस्तानमध्ये स्वर्ग आहे आणि इथे नरक आहे असे काही नाही. आपण अशा नरकात का सापडलो आहो? मला माहीत आहे की ना तर पाकिस्तान नरक आहे आणि ना भारत. आपली इच्छा असली तर आपण त्यांचे स्वर्गात रूपांतर करू शकतो वा आपल्या कृत्यामुळे ते नरकही होऊ शकतात. आणि दोन्ही देश जर नरक झाले तर स्वतंत्र माणसाला तिथे कोणतेही स्थान नसेल. यानंतर आपल्या नशिबी केवळ गुलामगिरी असेल. हा विचार माझ्या अंतःकरणाला व्यथित करत आहे. माझे हृदय थरथरत आहे आणि एखाद्या हिंदूला वा मुसलमानाला वा शिखाला मी हे सर्व कसे समजावून सांगू असा मला प्रश्न पडतो. किल्ल्यातील फार थोडे मुसलमान संतापलेले होते परंतु इतरांनी त्यांना थांबवले. त्यांच्या अंतःकरणात प्रेम होते. आपल्या संतप्त भावांना ते सांगत होते, 'हा म्हातारा आपली सेवा करण्याकरिता आला आहे, आपले अश्रू पुसण्याकरिता आला आहे. आपण उपाशी आहो आणि आपल्याकरिता कुठे भाकरी मिळते काय हे पाहण्याकरिता हा आला आहे. आपण पाण्याशिवाय आहो आणि आपल्याकरिता कुठून पाणी मिळू शकते काय हे पाहण्याकरिता हा आला आहे.' तिथे त्यांना अन्नपाणी मिळेल की नाही हे मला माहीत नाही. काहींनी मला सांगतले की आमच्याकरिता इथे अन्नपाणी काहीही नाही. मी ते शोधण्याकरिता तिथे गेलो. तिथे काही लोक माझ्याशी अतिशय प्रेमाने बोलले. मला बरे वाटले. कोणालाही आपले घर वा संपत्ती माघारी टाकून देऊन जावेसे वाटत नसते. हिंदू निर्वासितांचीही अशीच अवस्था आहे. तेही आपले घर आणि संपत्ती माघारी टाकून आले आहेत. काही मरण पावले, ही काही सुखद परिस्थिती नाही. प्रत्येकाकरिता ही लाजिरवाणी परिस्थिती आहे. मी त्यांचीही समजून घालण्याचा प्रयत्न करत होतो. तुमच्या माध्यमातून सर्वांशी बोलण्याची माझी इच्छा असली

तरी माझे ऐकतो कोण? असे म्हणतात की महाभारत काळात पांडवांना पुराना किल्ल्यात राहावे लागले होते. याला तुम्ही इंद्रप्रस्थ म्हणा की दिल्ली म्हणा इथेच हिंदू आणि मुसलमान सोबतसोबत वाढले आहेत. ही मोगलांची राजधानी होती. आता ही भारताची राजधानी आहे. मोगल राजघराण्याचा आता कोणीही वारस शिल्लक नाही. मोगल बाहेरून आले होते. परंतु दिल्लीचे रीतीरिवाज आणि परंपरा यांच्याशी ते एकरून झाले होते. त्यांच्यातीलच काही अन्सारी साहेब झाले, काही हकीम साहेब झाले आणि काही हिंदूही झाले. हिंदूसुद्धा त्यांच्याकडे नोकरी करू लागले. अशा या तुमच्या दिल्लीत हिंदूमुसलमान शांततत्पूर्वक राहत होते. अधूनमधून ते भांडतही होते. परंतु ते थोड्या दिवसांकरिता भांडायचे आणि नंतर परत एक व्हायचे. एका प्रसंगी कोणा माथेफिरूने श्रद्धानंदजींवर प्राणघातक हल्ला केला. परंतु त्याआधी मुसलमानांनी अतिशय प्रेमाने श्रद्धानंदजींना जुम्मा मशिदीत नेले होते व तिथे मुसलमानांना त्यांनी संबोधित केले होते. तुमची दिल्ली ही अशी आहे.

परंतु आज काय सुरू आहे? सरदार नेहमी ताठ मानेने चालत असत परंतु मी तुम्हांला सांगतो की आता त्यांना खाली मान घालून चालावे लागते. आणि जवाहरलाल, तो शूर आणि धाडसी जवाहरलाल हवेतून उडत होता तो आज असहाय होऊन बसला आहे. एक व्यक्ती वेड लागल्याप्रमाणे वागत असेल तर तिला दुरुस्त करता येऊ शकते. परंतु सर्वच जेव्हा अशा प्रकारे वागू लागतात तेव्हा त्यांना कोण दुरुस्त करू शकेल? अखेरीस जवाहरलाल काही देव नाही. आणि सरदारसुद्धा देव नाही. आणि त्यांच्या इतर मंत्र्यांमध्येही दैवी शक्ती नाही. त्यांना बाहेरून कुठून मदतही मिळत नाही.

मी हीच गोष्ट प्रत्येकाला सांगत असतो. अनेक हिंदू आणि मुसलमान माझ्याकडे येतात. माझी त्यांच्याशी बरीच चर्चा झाली आहे. परंतु अखेरीस माझा आवाज ईश्वराला शरण जातो. त्याने मला या जगातून घेऊन जावे वा दिल्लीतील लोकांना समंजसपणा द्यावा

म्हणून मी त्याला प्रार्थत असतो. एकाही हिंदूच्या वा शिखाच्या मनात मुसलमानांबद्दल रागाचे विचार नसावे. लोक मला सांगतात की मुसलमान पंचमस्तंभीय म्हणजे देशद्रोही आहेत, सध्याच्या सरकारविषयी त्यांच्या मनात निष्ठा नाही. भारतात साडेचार कोटी मुसलमान आहेत. जर साडेचार कोटी मुसलमान देशद्रोही असतील तर कोणाची हानी होणार आहे? त्यांची स्वतःचीच हानी होईल. अशा प्रकारे वागून ते इस्लामचे दफन करतील. परंतु हिंदू आणि शिखांचे ते नुकसान करू शकणार नाहीत. परंतु त्या साडेचार कोटी मुसलमानांना तुम्ही त्रास देऊ नये. एक तर तुम्ही मरण्याकरिता तयार व्हा वा पाकिस्तानमध्ये जा असे तुम्ही त्यांना सांगणे योग्य नाही. त्यांनी का जावे? आणि कोणाच्या संरक्षणाखाली? मी तुम्हांला सांगतो की ते तुमच्या आणि माझ्या संरक्षणाखाली आहेत. किमान माझी तरी ते दृश्य पाहण्याची तयारी नाही. मी ईश्वराला प्रार्थना करीन की तसे होण्यापूर्वी त्याने मला घेऊन जावे. त्याने मला भरपूर दिवस जिवंत ठेवले आहे. ७८-७९ वर्षांचे जीवन काही लहान नाही. मी पूर्ण समाधानी आहे. माझ्या सर्व क्षमतेनुसार मी सेवा केली आहे. ईश्वराला जर मला जिवंत ठेवायचे असेल तर त्याने माझ्याकडून मला आवडेल तसे काम करून घ्यावे. दोन्ही संप्रदायांचा मी मित्र आहे असे मला त्यांनी सांगायला पाहिजे. यामुळेच ते माझे ऐकतात व पुढेही ऐकत राहतील. मी फार कमी मुसलमानांना भेटलेले आहे. मग सर्व मुसलमान देशद्रोही आहेत व ते माझा विश्वासघात करत आहेत असे मी कसे म्हणू शकतो? मी तुम्हांला सांगतो की ते जरी माझा विश्वासघात करत असतील तरी त्यामुळे त्यांना काहीही मदत होणार नाही. मला मान्य आहे की मुसलमानांजवळ भरपूर शस्त्रे आहेत. त्यांच्याजवळील काही शस्त्रे मी परत घेतली आहेत आणि काही अजूनही त्यांच्याजवळ आहेत. परंतु त्यांच्याजवळील शस्त्राने ते काय करतील? ते मला मारणार आहेत काय? ते तुम्हांला मारणार आहेत काय? जर ते तसे करतील तर ते पाहण्याकरिता सरकार आहे. मी तुम्हांला सांगून ठेवतो की आपण जर चांगले झालो व आपण चांगले

वर्तन केले तर आपल्याला न्याय मिळेल हे सरकार निश्चितच पाहील. सरकारांना परस्परांशी भांडू द्या. आपण मित्र राहू या. ते आपल्याला मारून टाकतील अशी भीती आपण बाळगू नये. माणूस कितीही शक्तिशाली असला तरी ईश्वर जर आपल्याला वाचवणार असेल तर तो आपल्याला मारू शकणार नाही. यामुळेच हिंदू आणि मुसलमान या दोघांनाही मला सांगायचे आहे की तुम्ही भीती टाकून द्या. कायदे आझमनी केलेले विधान मला आवडले नाही. ते म्हणाले की मुसलमानांना पाकिस्तानमध्ये आश्रय देण्यात आला कारण संघ राज्यात त्यांचा छळ होत होता. त्यांचे म्हणणे आहे की तिथे त्यांच्याकरिता अन्न आणि राहण्याकरिता जमीन असली पाहिजे. ते म्हणतात की पाकिस्तान गरीब देश आहे व यामुळे ज्यांच्याजवळ पैसा असेल त्यांनी तो तिथे पाठवावा. (या अधिकृत मुलाखतीकरिता पाहा पुरवणी “मौऊंटबॅटन यांना मुलाखत, सप्टेंबर १४ आणि १६, १९४७”) मला त्याबद्दल मुळीच तक्रार करायची नाही. परंतु त्याचबरोबर पश्चिम पंजाबमध्ये हिंदूंचे काय झाले हे ते का सांगत नाहीत? बिहारने काही वाईट काम केले आहे हे खरे असले तरी त्याने त्याबद्दल पश्चात्तापही व्यक्त केला आहे. कलकत्त्यात हिंदू माझ्याकडे आले आणि त्यांनी पश्चात्ताप व्यक्त केला. मुसलमानांनीही जर असेच केले व आम्ही चुकलो अशी ते कबुली देत असतील तर ते फार चांगले होईल. मी माझ्या डोळ्यांनी सर्व काही पाहिले आहे आणि त्याच्याकडे मी डोळेझाक कसा काय करू शकतो? आणि हिंदूंनी केलेले अपराधही मी झाकू शकत नाही. मला सर्व धर्मांशी प्रामाणिक राहायचे आहे. मी ना तर ईश्वराचा विश्वासघात करू शकतो ना माणसाचा. मी सर्वांशी निष्ठावंत राहू इच्छितो.

आमच्यातील सर्व माणसे इतके वाईट नाहीत असे घोषित करणे हे मुसलमानांच्या पुढाऱ्यांचे कर्तव्य आहे असे मी काल म्हणालो होतो. (पाहा प्रार्थना प्रवचन सप्टेंबर १, १९४७) आम्ही भारताशी एकनिष्ठ राहू आणि भारताकरिता सर्व जगाशी लढण्याची आमची तयारी असेल असे त्यांनी म्हणायला पाहिजे. तसे केले तरच ते खरे मुसलमान ठरतील. भारतात असे

वाईट मुसलमान नाहीत अशी मी आशा करतो. आणि जर असे काही असतील तर त्यांना चांगले करण्याकरिता आपल्याला चांगले व्हावे लागेल, वॉईट नाही.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३०५-१०

११. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १४, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

कालप्रमाणेच आजही मी आपल्या मुसलमान शरणार्थी बांधवांना भेटायला गेलो होतो. शिबिरात पाहिली तशा प्रकारची घाण मी इतरत्र कुठेही पाहिली नाही. मी हिंदूंच्या (निर्वासित) छावण्यात गेलो आहे आणि मुसलमानांच्याही छावण्यात गेलो आहे. हिंदूंची छावणी वेगळ्या ठिकाणी आहे. मुसलमानांच्या छावणीत इतका घाणेरडा वास येत होता की ते ते ठिकाण स्वच्छ का करत नाहीत याचे मला आश्चर्य वाटू लागले. माझ्याकडे जर या शिबिराची जबाबदारी असती तर मी हे सहन केले नसते. मी छावण्यांमध्ये राहिलेलो आहे आणि अनेक छावण्या वा शिबिरे मी पाहिलेली आहेत. आपण आपल्या छावण्या इतक्या घाणेरड्या ठेवू नये. मला अतिशय दुःख झाले. तिथे पोलिसांची आणि सैन्याची किती तरी व्यवस्था आहे आणि ते इतकी घाण आणि वास का सहन करतात? ते म्हणतील की हे ठिकाण स्वच्छ करण्याची आमची जबाबदारी नाही, आवश्यकता पडली तर शिबिरात शांतता राखण्याकरिता आणि सुव्यवस्था ठेवण्याकरिता आम्हांला केवळ गोळीबार करण्याचा आदेश आहे. ते म्हणतात की निर्वासित आपसात भांडले तर आम्ही आमच्या बंदुकांच्या मदतीने त्यांना येथून काढून टाकू. त्यांना इतकाच आदेश होता आणि आदेशात जे सांगितले होते त्याच्या पलीकडे ते जाऊ शकत नव्हते. हे सर्व ठीक आहे. परंतु ते आता आपले सैनिक आणि आपले पोलीस आहेत. माझ्या दृष्टिकोनातून त्यांच्याजवळ कुदळ आणि फावडेही असले पाहिजे. जिथे कुठे घाण आढळेल तेथील घाण त्यांनी दूर केली पाहिजे. त्यांचे मुख्य काम ठिकाणे स्वच्छ ठेवण्याचे असले पाहिजे. छावण्या चांगल्या

अवस्थेत ठेवण्याकरिता हिंदू आणि मुसलमान मित्रांनी त्या स्वतःच स्वच्छ केल्या पाहिजे. हे जर आपण त्यांना सांगितले नाही तर आपण त्यांचे शत्रू ठरू. आपण जर त्यांचे मित्र आणि सेवक असू तर आपण त्यांना स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे की तुम्ही इथे आला आहात म्हणून तुम्ही असहाय माणसाप्रमाणे वागला पाहिजे असे नाही. पाकिस्तानमधून हिंदू निर्वासित आले तर आपण काय त्यांना विहिरीत ढकलणार आहो? आपण त्यांना इथे ठेवून त्यांची काळजी घ्यायला नको काय? आपण त्यांना सांगितले पाहिजे की आम्ही तुम्हांला अन्नपाणी देऊ परंतु भंगी देणार नाही. मी फार कठोर हृदयी माणूस आहे.

हरिद्वारच्या कुंभमेळ्यात कुदळफावडे घेऊन मी काम केले आहे. आमच्याकडे छावणीतील स्वच्छतेसह सर्व कामे होती. तशा कामाकरिता सर्व प्रशिक्षित होते. यामुळे मी म्हणेन की या छावण्यांचा कोणी जर व्यवस्थापक असेल, मग तो हिंदू आहे की मुसलमान याची मला फिकीर नाही, तर त्याचे पहिले आणि सर्वात महत्वाचे काम ही छावणी एकदम स्वच्छ ठेवणे हे असले पाहिजे. याकरिता पैसा लागत नाही. छावणीत फावडे नसतील तर सरकारने ते पुरवणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे. सरकार जर फावडे पुरवत नसेल, सरकारला जर फावडे पुरवण्याइतका वेळ नसेल तर छावणीप्रमुखाने ते पुरवले पाहिजे. ज्याप्रमाणे छावणीतील लोकांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करणे सरकारचे कर्तव्य आहे त्याचप्रमाणे छावणीतील साफसफाईकडे लक्ष देणे व पिण्याचे पाणी, धुणी धुण्याकरिता पाणी पुरवणेही सरकारचे काम आहे. तिथे सांडपाणी वाहून नेण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे कॉलरा पसरतो. छावणीतील साफसफाईत कधीही कमतरता असता कामा नये. ही गोष्ट मी ब्रिटिशांकडून शिकलो हे मी कबूल केलेच पाहिजे. छावणीतील साफसफाईकडे कसे लक्ष द्यावे हे मला माहीत नव्हते. हजारो लोक एकत्रित राहतात व त्यांच्यावर अशा प्रकारे कामाची जबाबदारी सोपण्यात येते की ते एकत्रितपणे साफसफाईचे वा सांगितलेले इतर कोणतेही काम करू शकतात हे मला माहीत नव्हते. सैनिक हे सर्व करू शकतात. काही

मिनिटात संपूर्ण शहर उभे राहते, राहुट्या उभ्या राहतात. सर्वात आधी जे येतात त्यांचे पहिले काम पाणी कुठे मिळेल आणि त्याच्या उपयोगाची व्यवस्था कशी करायची हे पाहायचे असते. लघ्वी व संडासातील घाण पाणी बाहेर वाहू नये म्हणून येणाऱ्या दुसऱ्या तुकडीकडे खंदक खणण्याचे काम असते. अशा व्यवस्थेमुळे तिथे कॉलरा वा आमांशाची भीती नसते. सर्व लोक आरामात राहू शकतात. मी इतर गोष्टींकडे वळणार नाही.

इथे लोक संपूर्ण गोंधळाच्या परिस्थितीत राहतात. ते सर्व इकडेतिकडे पडलेले असतात. छावणी स्वच्छ ठेवण्याची कोणालाही फिकीर नसते. मी कोणाला दोष देऊ शकतो? मुसलमानांच्या छावणीचा प्रमुख मुसलमान आहे. तो त्यांच्या लोकांना सांगू शकतो आणि त्यांच्याकडून कोणते काम अपेक्षित आहे हे त्यांना समजावून सांगू शकतो. त्याला लोकांना समजून सांगता आले पाहिजे. त्यांना सांगितले पाहिजे की तुम्ही जर घाणीत राहाल तर तुम्ही मराल. तुमची मुलेही घाणेरडी राहू शकत नाहीत. यामुळे छावणी स्वच्छ ठेवणे ही किती तरी चांगली गोष्ट आहे. या लोकांना स्वच्छतेविषयक प्रशिक्षण दिले तर आपण किती तरी करू शकतो. तुम्ही जर हिंदूंची छावणी पाहाल तर तिथेही तुम्हांला घाण दिसेल. परंतु तरीही तिथे थोडे अंतर आहे. तिथे मी अनवाणी फिरू शकत नाही. तलावात तिथे अगदीच पाणी नव्हते. ते पूर्णपणे कोरडे होते. तिथे गटारांची व्यवस्था नव्हती. अखेरीस ना तर मुसलमान पशू आहेत, ना हिंदू, परंतु आज आपले पशूत रूपांतर झाले आहे. हिंदू आणि शीख पाकिस्तानमधून घाबरून का पळत आहेत? हिंदूंनी जरी इथे अतिशय वाईट वर्तन केले असले तरी तिथे त्यांनी काहीही केले नाही. जर तिथे कोणी अपराध केला असेल तर त्याला शिक्षा करा. ही सरकारची जबाबदारी आहे. याचबरोबर मी विचारेन की येथून कुणाला पळून जाणे का भाग पडावे? ते जर मुसलमान असतील तर मुसलमान असल्यामुळे त्यांना दोष दिला पाहिजे काय? मुसलमानसुद्धा आपले आहेत आणि ते आपल्या सरकारच्या अंतर्गत आहेत. जर ते निर्वासित असतील तर दिल्लीकरता

ही गोष्ट अतिशय लाजिरवाणी आहे हे स्पष्ट आहे. इथे असलेले मुसलमान बाहेरून आलेले नाहीत. त्यांच्यातील जवळपास सर्व दिल्लीमधील विविध वस्त्यांमधून आलेले आहेत. त्यांच्यातील फारच थोडे बाहेरून आले असतील. आम्ही त्यांना दिल्लीबाहेर घालवले आहे. काल मी सांगितले होते त्याप्रमाणे मी तुम्हांला आजही सांगेन की ही गोष्ट अतिशय लज्जास्पद आहे. पाकिस्तानमधून अल्पसंख्याकांना पळून यावे लागावे हे पाकिस्तान सरकारचे अपयश आहे. तुम्ही पाकिस्तानमध्येच राहिले पाहिजे असे तिथल्या सरकारने त्यांना सांगितले पाहिजे. परंतु पाकिस्तानमधील आज परिस्थिती अशी आहे की चांगल्या लोकांनाही तिथून पळून यावे लागते. लाहोर जवळपास रिकामे झाले आहे. हिंदूंनी हे शहर बांधले आहे आणि हिंदूंनी बाधलेल्या किती तरी हवेल्या तिथे आहेत. तिथे किती तरी शैक्षणिक संस्था आहेत. इतकी महाविद्यालये अजून कुठे आढळतील? मला नेहमीच प्रत्येक चांगल्या गोष्टीचे कौतुक वाटत असते. आज ही महाविद्यालये कोणाच्या ताब्यात आहेत? या सर्व गोष्टींचे मला दुःख होते. आणि पाकिस्तान सरकार इतक्या खालच्या पाळीवर गेले याची मला लाज वाटते. आणि जेव्हा मी येथील परिस्थिती पाहतो तेव्हा मला अजूनच लाजिरवाणे होऊ लागते. आपले सरकार असूनही दिल्लीतील परिस्थिती इतकी का चिघळावी. सिंहासारखे जवाहरलाल आणि गृहमंत्री सरदार पटेलसारखे लोक असूनही परिस्थिती इतकी चिघळावी? त्यांचा अधिकार मान्य का करण्यात येऊ नये? त्यांनी जर एखाद्या मुलाला वाचवण्याचा आदेश दिला असेल तर ते मूल वाचवले गेलेच पाहिजे. असे झाले तरच आपण आपले सरकार चालवू शकतो. परंतु आता त्यांच्याजवळ पोलीस आणि सैन्य आहे व यांच्या मदतीने ते शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. परंतु अखेरीस हे सरकार कोणाचे आहे? हे तुमचे सरकार आहे. तुम्ही ते घडवले आहे.

प्रत्येकजण जर आपल्या सरकारच्या आदेशांचे पालन करील तर प्रत्येक गोष्ट करता येऊ शकते. असे झाले नाही तर सध्याच्या अवस्थेकरिता जग दिल्लीची चेष्टा करील. आणि

मग युरोपीय सत्ता, मग ती सत्ता रशियाची असो, फ्रान्सची असो की ब्रिटनची असो वा अमेरिकेची असो आपल्याला हसतील आणि आपण आपल्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याकरिता असमर्थ आहो, आपण केवळ गुलाम म्हणूनच जगू शकतो असे म्हणतील. असे व्हायला नको. यामुळेच मुसलमानांना मला सांगायचे आहे की तुम्ही तुमच्याजवळील सर्व शस्त्रे भीतीमुळे नाही तर स्वतः होऊन सुपूर्द करा. तुम्हांला जर भावाभावाप्रमाणे राहायचे असेल तर तुम्ही असे करा. असे केले तरच भारताबद्दलची तुमची निष्ठा सिद्ध होईल व तुम्ही भारताचा कधीही विश्वासघात करणार नाही हे दाखवून द्याल. हिंदू असो की मुसलमान आपण सर्व भारताचे आहो. मला मुसलमानांना सुद्धा सांगायचे आहे की पश्चिम पंजाब, सरहद्द प्रांत, बलुचिस्तान आणि सिंध येथील मुसलमानांना जर वेड लागले व हिंदू आणि शीख यांना तिथे शांततेत राहणे शक्य झाले नाही तर तुमच्याकरिता इथे परिस्थिती कठीण होणार आहे. अखेरीस आपण सर्व माणूस आहो. यामुळे तुम्ही मानवता समजून घ्या. आपण किती काळ समजूत घालू शकू? माणसाला वेड लागू शकते आणि तो चांगलाही असू शकतो. तो जर नीट वागत असेल तर त्याला शांत राहू द्या. एखाद्या माणसाला वेड लागल्यामुळे तो जर श्वापद होत असेल तर मी दिल्लीच्या हिंदूंना सांगेन की तुम्ही काळजीपूर्वक राहा आणि शूर व्हा, भ्याड होऊ नका. मुसलमानांजवळ काही शस्त्रे जरी असतील तरी त्यांना घाबरणे हा भ्याडपणा आहे. कुठे तरी काही मुसलमान जरी शस्त्र बाळगत असतील तरी आपण त्याची काळजी का करायची? त्यांना निःशस्त्र करणे सरकारचे काम आहे. त्यांच्याकडील शस्त्र काढून घेणे हे सैन्याचे काम आहे. त्यांना जर हिंदूंबरोबर एकोप्याने भारतात राहायचे असेल तर त्यांनी आपल्याजवळील शस्त्रे सुपूर्द केली पाहिजे. आणि मुसलमानांनी आपली चूक कबूल केली पाहिजे. त्यांनी म्हणायला पाहिजे की आमची इच्छा दिल्ली जिंकून संपूर्ण भारताचा पाकिस्तान करण्याची होती परंतु भारताचा पाकिस्तान करणे शक्य नाही हे आता आमच्या लक्षात आले आहे. त्यांना आधीच

पाकिस्तान मिळालेला आहे व यावर त्यांनी समाधान मानायला पाहिजे. आम्ही पाकिस्तानमधील हिंदूंना वाचवू व त्यांना समाधानात ठेवू असे त्यांनी म्हणायला पाहिजे. असे झाले तर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये चांगुलपणाकरिता स्पर्धा सुरू होईल व अधिक प्रामाणिकपणाने मानवतेला अनुसरण्याचा ते प्रयत्न करतील. आपण मक्केकडे पाहो की पूर्वेकडे सत्य आपल्या स्वतःच्या अंतःकरणातच वसत असते आणि आपले अंतःकरण निष्पाप असणे याला खरे महत्त्व आहे. आपण जर परस्परांशी चांगुलपणात स्पर्धा केली तर आपण सर्व प्रगती करून एकत्रित काम करू शकतो.

मी तुम्हांला सांगू इच्छितो की आता मी इथे आलेलो असल्यामुळे इथेच मरण्याची माझी इच्छा आहे. आपण जर वेड लागल्याप्रमाणे वागू लागलो आणि रागाच्या भरात मुसलमानांना मारू लागलो तर मला तुमच्याशी काहीही घेणेदेणे नसेल. मला अशा गोष्टींचा साक्षी व्हायचे नाही. मुसलमानांना जर असे वाटत असेल की हिंदू आणि शीख दोषी आहेत आणि हिंदू आणि शिखांना वाटत असेल की मुसलमानांचा दोष आहे तर या दोघांचाही दोष आहे. माझ्याकरिता हे सर्व समान आहेत. माझ्या दृष्टीने हिंदू आणि मुसलमान एकच आहेत. तुमच्यातील जे खरे असतील त्यांनाच ईश्वर ओळखेल. दुष्टांच्या दुर्वर्तनाकरिता शिक्षा करणारे तुम्ही कोण? ते स्वतःलाच शिक्षा करतील. मला याबद्दल काहीही संशय नाही. सर्व धर्माचा मला कळलेला सार हाच आहे. यामुळेच मी म्हणेन की मुसलमानांनी कितीही चुकीचे वर्तन केले तरी तुम्ही चांगुलपणाने वागला पाहिजे. कमीतकमी तुम्ही असे केलेले पाहण्याची मला इच्छा आहे. आपण इतके जर केले तर आपण आपल्या सरकारला चांगल्या स्वरूपात ठेवू शकतो. आणि असे झाले नाही तर आपण सर्व काही गमावू.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३११-१६

१२. गोरुर रामस्वामी अय्यंगार यांना पत्र

नवी दिल्ली, (सप्टेंबर १४, १९४७नंतर)

(१४ तारखेला तुमकूर येथे जबाबदार शासनाच्या स्थापनेकरिता म्हैसूर काँग्रेस कमेटीने आयोजिलेल्या विद्यार्थ्यांच्या मिरवणुकीवर पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात रामचंद्र नावाचा १७ वर्षांचा मुलगा मरण पावला.)

प्रिय रामस्वामी,

तुमचा मुलगा हुतात्मा झाला आहे. (वरीलप्रमाणे) शूर मुलगा. शोक करू नका. आपल्या देशात अशा बलिदानांची गरज आहे. आपण त्यांचे अनुसरण करू या. जो जीवन अर्पण करतो तोच जगतो. हो, मला तुम्ही चांगले आठवता.

तुमचा

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. १०५८०. सौजन्य गोरुर रामस्वामी अय्यंगार

१३. प्रार्थनाप्रवचन

(गांधीजींचा आज मौनवार असल्यामुळे हे भाषण सभेत वाचून दाखवण्यात आले.)

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १५, १९४७

रात्री मी जसजसा मनाला शांत करणाऱ्या आणि जीवनदायी वाटणाऱ्या पावसाचा आवाज ऐकत जात होतो तसतसा माझ्या मनात दिल्लीतील उघड्या छावण्यामध्ये पडून असलेल्या हजारो शरणार्थ्यांचे विचार येत होते. पावसापासून चोहोकडून रक्षण होईल अशा ओसरीत मी झोपलो होतो. परंतु माणसाचे क्रूर हात त्याच्याच भावाविरुद्ध उठले नसते तर या हजारो माणसांना - पुरुष, स्त्रिया आणि मुलांना निवान्याशिवाय उघड्यावर पडून राहावे लागले नसते आणि अनेकांना तर उपाशीपोटीही राहावे लागले नसते. काही ठिकाणी तर गुडघाभर पाणी साचले होते. त्यांना दुसरा कोणताही पर्याय नव्हता. (ही वाक्ये प्रार्थनाप्रवचन - १ पृष्ठ ३१५ वरून भाषांतरित केली आहेत.) हे सर्व अपरिहार्य होते काय? आतून जोरात आलेले उत्तर होते 'नाही'. अगदी एक महिन्याचे नवजात मूल असलेल्या स्वातंत्र्याचे हेच पहिले फळ आहे काय? या विचारांनी गत वीस तासात मला झपाटून टाकले आहे. माझे मौन हे मला मिळालेल्या वरदानासारखे आहे. यामुळे मला माझ्या अंतर्मनाचा शोध घेता आला. दिल्लीच्या नागरिकांना वेड लागले आहे काय? त्यांच्यात काहीच माणुसकी उरलेली नाही काय? देशप्रेम आणि देशाचे स्वातंत्र्य यांना त्यांच्या हृदयात काहीच स्थान उरलेले नाही काय? आधी हिंदूंवर आणि नंतर शिखांवर दोषारोप केल्याबद्दल मला क्षमा करण्यात यावी. द्वेषाच्या लोंढ्याला बांध घालण्याचे पुरसे सामर्थ्य इथल्या पुरुषांमध्ये नाही काय? मी इथल्या मुसलमानांना विनंती करीन की त्यांनी भीतीचा पूर्णपणे त्याग करावा आणि ईश्वरावर विश्वास ठेवावा व त्यांच्याजवळील ज्या शस्त्रांची हिंदूंना आणि शिखांना भीती वाटते ती सर्व शस्त्रे त्यांनी जाहीर करावी. याचा अर्थ असा नाही की हिंदू आणि शिखांजवळ शस्त्रे नाहीत. अंतर केवळ प्रमाणाचे आहे. काहींजवळ जास्त आहेत काहींजवळ कमी.

(गांधीजींचे मौन सुरू झाल्यामुळे हे वाचून दाखवण्यात आले.) अल्पसंख्याकांनी एक तर ईश्वरावर व त्याने निर्माण केलेला माणूस योग्य वर्तन करील यावर भरवसा ठेवावा आणि नाही तर ज्यांच्यावर तुमचा विश्वास नाही त्यांच्यापासून संरक्षण व्हावे म्हणून तुम्ही शस्त्रांवर विश्वास ठेवला पाहिजे.

माझा तुम्हांला लहानसा परंतु खंबीरपणाचा सल्ला आहे. त्याची अचूकता स्पष्ट आहे. तुमचे सरकार प्रत्येक नागरिकाचे गुन्हेगारापासून, मग ते कितीही शस्त्रसिद्ध असो, रक्षण करील यावर विश्वास ठेवा. यापुढे जाऊन मी म्हणेन की घरादारांना आणि संपत्तीला मुकावे लागल्यामुळे अल्पसंख्याकांचे जे नुकसान झाले असेल त्या प्रत्येक प्रकरणी अल्पसंख्याकांना नुकसानभरपाई मागण्याचा अधिकार आहे. दोनपैकी एकही सरकार हे सर्व करू शकत नाही असे म्हणणे म्हणजे मृताला जिवंत करण्यासारखे होईल. दिल्लीच्या लोकांनी कायदा हातात घेतला तर पाकिस्तान सरकारकडून न्यायाची मागणी करणे कठीण होईल. न्याय मागणाराने न्याय केला पाहिजे. त्याचे हात स्वच्छ असले पाहिजे. ज्या मुसलमानांना आपले घर सोडण्याकरिता बाध्य करण्यात आले आहे त्यांना हिंदू आणि शिखांनी परत त्यांच्या घरात राहण्याकरिता बोलावले पाहिजे. तुम्ही जर हे साहसी पाऊल उचलले तर त्यामुळे निर्वासितांच्या समस्यांची तीव्रता आणि जटिलता कमी होईल. आणि मग त्या गोष्टीची दखल पाकिस्तानलाच नाही तर संपूर्ण जगाला घ्यावी लागेल. तुम्ही दिल्ली आणि भारताला अपमानित होण्यापासून आणि विनाशापासून वाचवाल. करोडो हिंदू, शीख आणि मुसलमानांची अदलाबदल करण्याची कल्पनाही करवत नाही. ते चूक आहे. अदलाबदल करण्याचे खंबिरपणाने नाकारून आपण पाकिस्तानने केलेली चूक दुरुस्त करू शकतो. या बाबतीत माझा आवाज एकटा जरी पडला तरी हे बोलण्याचे धैर्य माझ्यात राहिल अशी आशा आहे.

हरिजन, सप्टेंबर २८, १९४७

१४. अमृत कौर यांना चिठ्ठी

(अमृत कौर यांच्या कागदपत्रांत हे ऑगस्ट २९, १९४७च्या तारखेत ठेवलेले होते. पाहा अमृत कौर यांना पत्र, ऑगस्ट २९, १९४७, अमृत कौर ९ सप्टेंबरला नवी दिल्लीत होत्या आणि त्या कलकत्त्यात गांधीजींना भेटू शकल्या नव्हत्या. गांधीजी ९ सप्टेंबरला दिल्लीला पोहोचले होते व त्यानंतर मॉनवार १५ सप्टेंबरला येत होता.)

(सप्टेंबर १५ वा त्यानंतर) (वरीलप्रमाणे)

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः नित्यं द्वेषरागिभिः

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं नो बोधत ।

लक्षात ठेव की जे लोक सुज्ञ आणि चांगले असतात व जे वासना आणि द्वेषापासून मुक्त झालेले असतात ते ज्या धर्माचे पालन करतात व जो अंतःकरणाला रुचतो तो खरा धर्म असतो.

मुळावरून, सी. डब्ल्यू. ३७१०, सौजन्य अमृत कौर. शिवाय जी. एन. ६५१९.

१५. झहीद हुसेन यांना पत्र

सप्टेंबर १६, १९४७

प्रिय मित्र,

मला तुमचे पत्र मिळाले. तुमची सर्व शक्ती तुमच्या कर्तव्याच्या ठिकाणी लावली जाण्याची जेव्हा आवश्यकता आहे तेव्हा तुम्ही आजारी पडावे हा किती दुष्टपणा आहे? (झहीद हुसेन हे पाकिस्तानचे भारतातील उच्चायुक्त होते.) ईश्वर तुमची प्रकृती परत ठणठणीत करे. कबूल केल्याप्रमाणे त्याच दिवशी सायंकाळी मी आवाहन केले. परंतु त्याला कोणताही प्रतिसाद मिळाला नाही.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

झहीद हुसेन साहेब

कॅम्प, कराची,

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

१६. डोरा यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १६, १९४७

प्रिय डोरा,

वातावरण तुला मानवत नाही याबद्दल खेद होतो. मी साधा माणूस आहे. मी छपराखाली जी काही जागा देऊ शकत होतो ती मी तुला दिली होती. आता तूच तुझा मुक्काम हलवला पाहिजे. हिमालय म्हणजे भारत नाही. तो भारतात आहे. आश्रममार्ग तुझा मार्ग नाही हे माझ्या लक्षात आले. आता तुला जे योग्य वाटते ते तू केले पाहिजे. व्यवस्थापकाचा सल्ला घे आणि त्याच्यावर खटला भर. मला माफ कर.

तुझा

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

१७. चोईथराम गिडवाणी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १६, १९४७

भाई चोईथराम,

तुम्ही हे काय करताहात? लोक जर पळत असतील तर त्या सर्वांनी मुंबईतच का धाव घ्यावी? भांडण्याचासुद्धा मार्ग असतो. तुम्ही सिंधचीच बाजू का घेत आहा? विचार करा. काळ अतिशय नाजूक आहे. करा अथवा मरा ही काही केवळ घोषणा नाही, तिच्याप्रमाणे वर्तन करायचे असते.

आशीर्वाद

बापू

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

१८. श्री प्रकाश यांना पत्र

सप्टेंबर १६, १९४७

भाई श्री प्रकाश,

(वार्ताहर आणि शिक्षणशास्त्रज्ञ, अ. भा. कॉ. क. सदस्य १९१८-४५, पाकिस्तानमध्ये भारताचे उच्चायुक्त १९४७-४९)

सोबत मी दोन पत्रे पाठवत आहे. तुमचे काम फार कठीण आहे, याचा अर्थ आहे कृती, केवळ बोलणे नाही. सर्वात चांगल्याची आशा करणे हे तुमचे काम नसून मृत्यूपर्यंत चांगले काम करणे हे तुमचे काम आहे. सर्व मुसलमानेतर तुमच्याकडे पाहत आहेत. दोन पत्रे जोडली आहेत.

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

१९. रा. स्व. संघाच्या मेळाव्यात भाषण

(हा मेळावा भंगी कॉलनीत भरला होता.)

गांधीजी म्हणाले की राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक हेगडेवार जिवंत असताना मी वर्धा येथील संघाच्या शिबिराला भेट दिली होती. स्वर्गीय श्री जमनालालजी बजाज यांनी मला त्या शिबिरात नेले होते आणि तेथील शिस्त, अस्पृश्यतेचा संपूर्ण अभाव आणि पराकोटीचा साधेपणा पाहून मी फार प्रभावित झालो होतो. त्यानंतर संघ वाढला. कोणतीही संस्था सेवाभाव आणि स्वार्थत्यागाने प्रेरित झालेली असेल तर तिची वाढ होणे अपरिहार्य असते याबद्दल माझी खात्री आहे. परंतु खरोखर उपयोगी व्हायचे असेल तर स्वार्थत्यागाबरोबर पवित्र उद्देश आणि खरे ज्ञानही असले पाहिजे. या दोघांशिवाय केलेला स्वार्थत्याग समाजाकरिता विनाशकारक ठरतो.

सुरुवातीला म्हणण्यात आलेली प्रार्थना भारतमाता, हिंदू संस्कृती आणि हिंदू धर्म यांचे स्तवन करणारी होती. मी सनातनी हिंदू असल्याचा माझा दावा आहे. 'सनातन' या शब्दाचा मी धात्वर्थ घेतो. 'हिंदू' या शब्दाचा नेमका अर्थ कोणालाही माहीत नाही. आपल्याला हे नाव देण्यात आले आणि आपण ते स्वाभाविकपणे स्वीकारले. जगातील सर्व धर्मांमध्ये जे काही चांगले आहे ते हिंदू धर्माने आपलेसे केले आहे आणि या अर्थाने हा धर्म वगळणारा धर्म नाही. यामुळे आज दिसते त्याप्रमाणे त्याचे इस्लामशी वा त्याच्या अनुयायांशी भांडण असू शकत नाही. हिंदू धर्मात अस्पृश्यतेच्या विषाचा जेव्हा प्रवेश झाला तेव्हा त्याच्या न्हासाला सुरुवात झाली. अस्पृश्यता राहिली तर हिंदू धर्म मेला ही एक गोष्ट निश्चित आहे आणि मी हे दवंडी पिटून जाहीरपणे सांगत असतो. त्याचप्रमाणे हिंदूशिवाय हिंदू नसलेल्यांना विशेषतः मुसलमानांना भारतात कोणतेच स्थान नसेल व जर त्यांना इथे राहायचे असेल तर त्यांनी हिंदूंच्या गुलामाप्रमाणे राहिले पाहिजे असे तुम्ही म्हणाल तर तुम्ही हिंदू धर्माला मारून टाकाल. याचप्रमाणे पाकिस्तानवर केवळ मुसलमानांचा

अधिकार आहे असा जर पाकिस्तानचा विश्वास असेल आणि मुसलमानेतरांना तिथे अपमानास्पद गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागणार असेल तर तसे करणे म्हणजे भारतातील इस्लामच्या मृत्यूची ती घोषणा असेल.

भारताची दोन भागात फाळणी झाली हे दुर्दैवी सत्य आहे. एका भागाला जर वेड लागले व तो अपकृत्ये करू लागला तर दुसऱ्या भागानेही तसेच केले पाहिजे काय? वाईटाचे वाईटाने उत्तर दिल्यामुळे कोणताही लाभ होऊ शकत नाही. धर्म वाईटाची चांगुलपणाने परतफेड करणे शिकवतो.

मी तुमच्या गुरुजींना काही दिवसांपूर्वी भेटलो होतो. तेव्हा कलकत्ता आणि दिल्लीत संघाविषयी माझ्याकडे आलेल्या अनेक तक्रारी मी त्यांना सांगितल्या. तेव्हा गुरुजी म्हणाले होते की प्रत्येक सदस्याच्या वर्तनाबद्दल मी खात्री देऊ शकत नसलो तरी संघाचे संपूर्ण उद्दिष्ट हिंदूंची आणि हिंदू धर्माची सेवा करणे आहे आणि तीही इतर कोणाला कोणत्यादी प्रकारची तसदी न देता. संघाचा आक्रमकतेवर विश्वास नाही. त्याचा अहिंसेवरही विश्वास नाही. तो आत्मरक्षणाची कला शिकवतो. तो बदला घेणे कधीही शिकवत नाही. (पाहा प्रार्थना प्रवचन, सप्टेंबर १२, १९४७)

आज भारताचे जहाज खवळलेल्या समुद्रातून जात आहे. सरकार चालवण्याची जबाबदारी असलेले नेते हे भारतातील सर्वोत्कृष्ट व्यक्तींपैकी आहेत. काही लोकांना त्यांच्याबद्दल समाधान नाही. मी त्यांना म्हणेन की तुम्ही यापेक्षा चांगले लोक आणा आणि त्यांच्यापेक्षा अधिक चांगले असलेल्या लोकांच्या हाती शासनाची सुत्रे सोपवण्याकरिता मी जुन्या पुढाऱ्यांना सांगेन. अखेरीस सरदार वृद्ध गृहस्थ आहेत आणि पंडित जवाहरलाल जरी वयाने वृद्ध नसले तरी त्यांना जे ओझे वाहावे लागत आहे त्यामुळे ते म्हातारे आणि थकलेले दिसू लागले आहेत. लोकांची सेवा करण्याकरिता ते जिवापाड प्रयत्न करत आहेत, परंतु त्यांना दिसत असलेल्या प्रकाशाप्रमाणेच ते वागणार. हिंदूंचा फार मोठा वर्ग एका विशेष

दिशेने, मग ती चुकीची का असेना, जाऊ इच्छित असेल तर तसे करण्यापासून त्यांना कोणीही अडवू शकत नाही. परंतु एकट्या माणसालासुद्धा त्याविरुद्ध आवाज उठवण्याचा व त्यांना सावधगिरीचा इशारा देण्याचा अधिकार आहे. मी हेच करतो आहे. मी हिंदू आणि शिखांचा मित्र आहे तसेच मुसलमान, पारसी आणि इतरांचाही मी मित्र आहे. हे खरे आहे की मी मुसलमानांचा तसेच पारसी आणि इतरांचाही मित्र आहे. या दृष्टीने मी जसा बारा वर्षांचा होतो तसाच आताही आहे. परंतु जे लोक मला हिंदूंचा आणि शिखांचा शत्रू समजतात ते मला ओळखत नाहीत. माझे कोणाशीही शत्रुत्व असू शकत नाही आणि हिंदू आणि शिखांचे तर त्याहूनही नाही.

पाकिस्तान जर आपली अपकृत्ये करणे सुरू ठेवील तर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये युद्ध होणे अपरिहार्य ठरेल. माझे जर चालले तर सैन्य तर सोडाच पण मी पोलीसही ठेवणार नाही. परंतु हे सर्व बोलणे आहे. मी सरकार नाही. आम्ही तुमच्या सुरक्षिततेची पूर्ण खात्री देतो असे हिंदू आणि शिखांना सांगून त्यांनी आपली घरे सोडून पाकिस्तानमधून निघून जाऊ नये अशी हिंदू आणि शिखांची पाकिस्तान का समजूत घालत नाही? आणि भारतीय संघराज्यात प्रत्येक मुसलमानाला सुरक्षिततेची ग्वाही का देण्यात येत नाही? असे दिसते की आज दोन्ही पक्ष झपाटले गेले आहेत. विनाश आणि विपत्ती याशिवाय इतर कोणताही परिणाम यामुळे होणार नाही.

आज संघ अतिशय सुसंघटित आणि शिस्तबद्ध होता. त्याच्या शक्तीचा उपयोग भारताकरिता वा भारताच्या विरोधात केला जाऊ शकतो. संघाविरुद्ध करण्यात आलेल्या या आरोपात काही तथ्य आहे की नाही हे मला माहीत नाही.

भाषणाचा समारोप करत असताना कोणाचे काही प्रश्न असतील तर ते विचारण्याकरिता गांधीजींनी सांगितले. [यानंतरचा भाग लास्ट फेजमधून (पाहा महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ १५-१६) घेतला आहे.] हिंदू धर्म पाप करणारांना मारायची अनुमती देत नाही काय आणि देत

नसल्यास कौरवांना मारण्याबद्दल गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात पांडवांना करण्यात आलेल्या उपदेशाचे आपण कसे स्पष्टीकरण कराल असा प्रश्न गांधीजींना विचारण्यात आला. उत्तर देताना गांधीजी म्हणाले, पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर ‘होय’ आणि ‘नाही’ असे दोन्ही आहे. मारण्याच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्याआधी पातकी कोण हे स्वलनशील नसलेला माणूसच ठरवू शकतो. वेगळ्या शब्दांत एक पातकी दुसऱ्या पातक्याचा न्याय कसा करू शकतो? वा त्याला शिक्षा कसा काय ठोठावू शकतो? दुसऱ्यासंबंधी बोलायचे तर गीतेने पातक्याला पापाची शिक्षा करण्याचा अधिकार दिलेला आहे हे मान्य केले तरी त्या अधिकाराचा योग्य उपयोग शासनच करू शकते. न्याय करायचा आणि शिक्षा करण्याचा असे दोन्ही अधिकार तुम्ही तुमच्या हातात घेतले तर सरदार आणि पंडित नेहरू यांच्याजवळ कोणतीच सत्ता राहणार नाही. ते राष्ट्राचे विश्वासू सेवक आहेत. तुमची सेवा करायला त्यांना संधी द्या. स्वतःच्या हातात कायदा घेऊन त्यांच्या प्रयत्नात खीळ घालू नका.

हरिजन, सप्टेंबर २८, १९४७ आणि महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ १५-१६

२०. प्यारेलाल यांना पाठवलेल्या पत्रातील अंश

सप्टेंबर १७, १९४७

माझे नोआखालीला येणे अनिश्चित आहे. येथील काम अतिशय कठीण आहे. परंतु अडचणींमध्येच माणसाची खरी परीक्षा होत असते... जे लोक स्वतःला ईश्वराच्या हातात सोपवतात त्यांचे सदैव कल्याणच होते. तो इच्छा करील तसे होईल. (प्यारेलाल यांना सुशीला नाय्यर यांनी पाठवलेल्या पत्रात लिहिले, बापूंकरीता इथे फार कठीण काळ आहे. काल ते म्हणत होते की फ्रेंच राज्यक्रांतीतील पुढाऱ्यांना ज्या मार्गाने जावे लागले होते त्या मार्गाने आपल्यातील काही लोकांना जावे लागले तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. आपल्याला कितीही आवडत नसले तरी लोकांची अदलाबदल होत आहे. पश्चिम पाकिस्तानच्याच पद्धतीने पूर्व पाकिस्तानमधून हिंदूंचे सामूहिक निष्कासन होणार आहे काय?)

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ ११८

२१. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १७, १९४७

काल संध्याकाळच्या माझ्या अनुभवानंतर मी ठरवले होते की तोपर्यंत प्रार्थना सभा घ्यायच्या नाही जोपर्यंत श्रोत्यांमधील उपस्थित प्रत्येक माणूस त्याकरिता तयार होत नाही.

(१६ सप्टेंबरच्या प्रार्थना सभेत कुराणमधील आयती म्हणायला सुरुवात झाल्याबरोबर जमावातील कोणी तरी ओरडले, या आयती म्हणता म्हणताच आमच्या आयाबहिणींवर अत्याचार करण्यात आले, आमचे प्रिय स्वजन मारले गेले. इथे आम्ही तुम्हाला या आयती म्हणू देणार नाही. काही लोक घोषणा देऊ लागले, गांधी मुर्दाबाद. सभेतील गोंधळ थांबवण्यात अपयश आल्यानंतर प्रार्थना थांबवण्यात आली.) मी कधीही कोणावरही काहीही लादले नाही मग प्रार्थनेसारखी अतिशय आध्यात्मिक गोष्ट मी कोणावर कसा काय लादू शकतो. प्रार्थना करायची की नाही याची सूचना आतून यायला पाहिजे. मला खुश करण्याचा हा प्रश्नच नाही.

माझ्या प्रार्थनासभा खरोखरच लोकप्रिय झाल्या आहेत. या सभांमुळे लक्षावधी लोक लाभान्वित झाले आहेत असे दिसते. परंतु लोकांना सहन कराव्या लागलेल्या आपदांमुळे त्यांना राग येणे स्वाभाविक आहे व दोन्ही समुदाय तणावाच्या मनःस्थितीत आहेत हे मी चांगल्या प्रकारे समजू शकतो. प्रार्थना घेत असताना प्रार्थनेतील काही भाग वगळावा अशी जी अपेक्षा करण्यात येत आहे ती करण्यात येऊ नये इतकीच सभा घेण्याविषयीची माझी अट आहे. एक तर संपूर्ण प्रार्थना मनःपूर्वक मान्य केली पाहिजे वा ती फेटाळली पाहिजे. कुराणमधील जो भाग मी प्रार्थनेत म्हणतो तो म्हणणे मी थांबवू शकत नाही.

तुमची चीड आणि त्यातून निर्माण होणारा अधीरपणा मी समजू शकतो. परंतु तुम्हांला मिळालेल्या स्वातंत्र्याकरिता पात्र ठरण्याची तुमची इच्छा असेल तर तुम्हांला तुमच्या रागावर नियंत्रण मिळवावे लागेल आणि न्याय मिळवण्याकरिता तुम्हांला तुमच्या

सरकारवर अवलंबून राहावे लागेल. मला जरी माझी अहिंसक पद्धती आवडत असली तरी मी तुम्हांला ती सुचवत नाही कारण मला माहीत आहे की अहिंसेसंबंधीचे माझे बोलणे आज कोणीही ऐकणार नाही. यामुळे मी तुम्हांला लोकशाहीवादी राष्ट्रे जो मार्ग अवलंबितात तोच सुचवत आहे. लोकशाहीत प्रत्येक माणसाला प्रत्येकाच्या इच्छेप्रमाणे म्हणजे सरकारच्या आदेशाप्रमाणे वागावे लागत असते व आपल्या स्वतःच्या इच्छांना त्याप्रमाणे वळण लावावे लागत असते. प्रत्येक माणूस जर आपल्या हातात कायदा घेईल तर सरकार काम करू शकणार नाही. त्याचा अर्थ होईल अराजक. म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेचा अंत, म्हणजे राज्य अस्तित्वात राहणार नाही. स्वातंत्र्य गमावण्याचा हा मार्ग आहे. तुम्ही जर सरकारला आपले काम करू दिले तर प्रत्येक हिंदू आणि शीख निर्वासित आपापल्या घरी सन्मानपूर्वक आणि आदरानिशी परतेल. परंतु तुम्ही जर तुमच्या मुसलमान देशबांधवांना भारतातून घालवून देऊ पाहाल तर असे घडण्याची शक्यता नाही. अशी कोणतीही गोष्ट मला भयानक वाटते. मुसलमानांवर अन्याय करून तुम्ही न्याय मिळवू शकत नाही. ही गोष्ट सोडली तरी अल्पसंख्याक म्हणजे हिंदू आणि शीख यांना पाकिस्तानमध्ये फार वाईट वागणूक मिळते हे खरे असेल तर हेही खरे आहे की पूर्व पंजाबमध्ये अल्पसंख्याकांना म्हणजे मुसलमानांना फार वाईट वर्तणूक दिली जात आहे. दोन्ही देशांमध्ये करार होण्याचा योग्य मार्ग हाच आहे की त्यांनी शुद्ध अंतःकरणाने आपापल्या चुका कबूल करून सामंजस्य करार करावा. जर अशी एकवाक्यता होणे शक्य नसेल तर त्यांनी लवाद कबूल करावा व लवादाचा निवाडा मान्य करावा. दुसरा मार्ग आहे युद्धाचा असंस्कृत मार्ग. मला युद्धाच्या कल्पनेचीसुद्धा घृणा आहे. परंतु परस्परात एकमत होऊन करार होत नसेल आणि लवादही मान्य होत नसेल तर युद्धाशिवाय पर्याय राहणार नाही. यामुळे मी आशा करतो की अशा परिस्थितीत लोक आपला वेडेपणा टाकून देतील व भानावर येतील व आपले जे मुसलमान शेजारी पाकिस्तानमध्ये जायचे नाही असे ठरवतील व आपल्या

संसारात परतत असतील तर त्यांना सुरक्षिततेचे आश्वासन देतील. ही गोष्ट सैन्याच्या मदतीने साध्य करता येऊ शकत नाही. लोक जेव्हा भानावर येतील तेव्हाच ही गोष्ट साध्य करता येईल. यादवीमुळे देशाचा विध्वंस झालेला पाहण्याकरिता जगायचे नाही असे मी ठरवले आहे. आपल्या या पवित्र आणि सुंदर भूमीवर काही आपत्ती येण्यापूर्वी त्याने मला घेऊन जावे. माझ्या या प्रार्थनेत तुम्ही सर्वांनी सहभागी व्हावे अशी माझी इच्छा आहे.

हिंदू आणि मुसलमान कामगारांनी (दिल्ली कापड गिरणीतील कामगारांच्या प्रचंड सभेत याआधी गांधीजी हजर राहिले होते.) एकोप्याने काम केल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. तुम्ही जर संपूर्ण एकोप्याने काम कराल तर तुम्ही देशासमोर चांगला आदर्श ठेवाल. कामगारवर्गाने आपल्या जवळपासही सांप्रदायिकतेला भटकू देऊ नये. तुम्हांला जर तुमची शक्ती माहीत असेल व तुम्ही समजून घेऊन रचनात्मक कार्य कराल तर तुम्ही खरे मालक व सत्ताधारी व्हाल व तुम्हांला कामावर लावणारे तुमच्या अडीअडचणीत मदत करणारे तुमचे विश्वस्त व मित्र होतील हे मी तुम्हांला सांगितले नव्हते काय? कामगार हे सोने आणि चांदीपेक्षा मूल्यवान आहेत कारण जमिनीच्या पोटातून केवळ कामगारच ते सोनेचांदी वर काढू शकतात हे जेव्हा त्यांना कळेल तेव्हाच खरे आनंदाचे दिवस येतील.

प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३१८-२०

२२. एस. ए. ब्रेल्वी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १८, १९४७

भाई ब्रेल्वी,

मला तुमची तार मिळाली. हा संपूर्ण इंग्रजी अहवाल आहे. याहून अधिक लिहिण्याकरिता वेळ नाही. दिल्लीत अखेरीस काय होईल हे सांगता येणे कठीण आहे. पाकिस्तान सरकार जर परिस्थितीत काही सुधारणा घडवून आणू शकेल तर येथील लोक सुझपणा धारण करू शकतील. माझ्याबद्दल सांगायचे तर करायची अथवा मरायची मी तयारी केली आहे.

आशीर्वाद

बापू

हिंदी प्रतीवरून, प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल.

२३. मुसलमानांच्या सभेत भाषण

(ही सभा दर्यागंज येथील मशिदीत भरली होती. शहरातील काही मुसलमान वस्त्यांना भेट देण्याची काही मुसलमानांनी गांधीजींना विनंती केली. यामुळे अजूनही तिथे राहत असलेले मुसलमान घाबरून आपले घर सोडणार नाही असे त्यांचे म्हणणे होते..)

गांधीजींनी ताबडतोब ती गोष्ट कबूल केली व दर्यागंज भागाला त्यांनी भेट दिली.)

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १८, १९४७

मुसलमानांना संबोधत गांधीजी म्हणाले की तुम्ही शूर असला पाहिजे आणि काहीही झाले तरी आम्ही आमचे घर सोडणार नाही असे तुम्ही साफ जाहीर केले पाहिजे. संरक्षणाकरिता तुम्ही इतर कोणावरही नाही तर केवळ ईश्वरावर अवलंबून राहायला पाहिजे. माझ्याकडून शक्य होईल ते करण्याकरिता मी इथे आलो आहे. नोआखाली, बिहार, कलकत्ता आणि आता नवी दिल्लीकरिता ‘करा वा मरा’ ही निर्धार मी केलेला आहे. तसेच जे लोक आपले घर सोडून गेले त्यांना खरी शांतता प्रस्थापित होईपर्यंत मी परत यायला सांगणार नाही.

मी मुसलमान आणि हिंदूंचा मित्र आणि सेवक आहे. संघराज्यात निष्ठावंत नागरिकाप्रमाणे राहण्याची इच्छा असलेला प्रत्येक मुसलमान जोपर्यंत आपल्या घरी परतत नाही व त्याचप्रमाणे हिंदू आणि शीख आपल्या घरी परतणार नाही व सुरक्षितपणे शांततेत राहू शकणार नाही तोपर्यंत मी विश्रांती घेणार नाही. मी दक्षिण आफ्रिकेत आणि भारतात मुसलमानांची दीर्घ काळ सेवा केलेली आहे. खिलाफतीच्या काळातील एकोप्याचे दिवस मला अजूनही आठवतात. तो एकोपा टिकला नाही, परंतु त्यातून टिकाऊ एकोप्याची शक्यता दिसून आली. याकरिताच मी जगलो आणि काम केले. पाकिस्तानमधून निष्कासित करण्यात आलेल्या हिंदूंना आणि शिखांना आपल्या घरी परतता यावे आणि आपल्या घरी परतून सुरक्षितपणे शांततेत राहता यावे म्हणून मी पंजाबकडे जात होतो. परंतु मध्येच मी दिल्लीमध्ये अडकलो आणि राजधानीत खरी शांतता प्रस्थापित होणार नाही तोपर्यंत मी येथून निघणार नाही असे म्हणणारा मी जरी एकटाच राहिलो तरी मुसलमानांनी आपले घर सोडून जावे असे मी कधीही म्हणणार नाही. ते जर भारताच्या कायद्याचे पालन करणारे, प्रामाणिक आणि निष्ठावंत नागरिक राहिले तर त्यांना कोणीही धक्का लावू शकणार नाही. मी सरकार नाही परंतु सरकारमध्ये असलेल्या लोकांवर माझा प्रभाव आहे. माझी त्यांच्याशी दीर्घ चर्चा

झाली आहे. मुसलमानांना भारतात कोणतेही स्थान नाही वा मुसलमानांना भारतात राहायचे असेल तर त्यांनी हिंदूंचे गुलाम म्हणूनच राहिले पाहिजे यावर त्यांचा विश्वास नाही. काही लोक म्हणतात की मुसलमानांनी पाकिस्तानमध्ये जावे या कल्पनेला सरदार पटेल प्रोत्साहन देत आहेत. असे सरदारांना सांगताच ते संतापले होते. त्यांनी मला सांगितले की भारतातील मुसलमानांमधील बहुसंख्य लोक भारताशी निष्ठावंत नाहीत असे वाटण्याकरिता माझ्याजवळ कारणे आहेत व अशा लोकांनी पाकिस्तानमध्ये जाणे चांगले. परंतु सरदार आपल्या संशयाचा प्रभाव आपल्या कृतीवर पडू देत नाहीत. जे मुसलमान भारतीय संघराज्याचे नागरिक राहू इच्छितात त्यांची संघराज्याशी सर्वप्रथम बांधिलकी असली पाहिजे आणि आपल्या देशाकरिता संपूर्ण जगाशी लढण्याची त्यांची तयारी असली पाहिजे. ज्या मुसलमानांना पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे ते तसे करण्याकरिता स्वतंत्र आहेत. हिंदू आणि शीख यांच्या केवळ भीतीमुळे मुसलमानांनी संघराज्य सोडून जाऊ नये इतकीच माझी इच्छा आहे. दिल्लीतील मुसलमानांनी मला लेखी आश्वासन दिले आहे की आम्ही संघराज्याचे निष्ठावंत नागरिक राहू. माझ्या शब्दांवर इतरांनी विश्वास ठेवावा असे जसे मला वाटले तसेच मी त्यांच्या शब्दांवर विश्वास ठेवला पाहिजे. असे असल्यामुळे त्याचे रक्षण करणे सरकारचे कर्तव्य आहे. हे जर करणे शक्य नसेल तर मला जागावेसे वाटणार नाही. कुठेही जरी अन्याय असेल तरी तो दूर केला पाहिजे. अपहृत स्त्रियांना परत केले पाहिजे, बळजबरीने करण्यात आलेले धर्मांतर रद्द करण्यात आले पाहिजे. पाकिस्तानमधील हिंदू आणि शिखांना व पूर्व पंजाबमधील मुसलमानांना परत त्यांच्या त्यांच्या घरात पुनःस्थापित केले पाहिजे. पाकिस्तान आणि संघराज्यात अशी परिस्थिती निर्माण करण्यात आली पाहिजे की एखाद्या लहानशा मुलीलाही, मग तिचा धर्म कोणताही असो, सुरक्षित वाटले पाहिजे. खलिकुझ-झमान साहेब आणि मुझफ्फरनगरचे इतर मुसलमान यांचे वक्तव्य वाचून मला आनंद झाला. परंतु पाकिस्तानला जाण्यापूर्वी मला दिल्लीतील आग विझवण्याकरिता तुम्ही मदत केली पाहिजे. भारत आणि पाकिस्तान कायम शत्रू राहणार असतील व परस्परांविरुद्ध युद्ध करणार असतील तर त्यामुळे दोन्ही सार्वभौम राष्ट्रांचा विनाश होईल आणि इतक्या कष्टाने मिळवलेले आपले स्वातंत्र्य आपण गमावून बसू. हा दिवस पाहण्याकरिता जगण्याची माझी इच्छा नाही.

समारोप करत गांधीजी म्हणाले की भारतीय संघराज्याशी तुम्ही व्यक्त केलेल्या निष्ठेचे चिन्ह म्हणून ज्या हिंदू स्त्रियांचे पाकिस्तानमध्ये मुसलमानांनी अपहरण केले आहे त्या सर्व स्त्रियांना आपापल्या घरी परत पाठवण्यात यावे असे वक्तव्य काढले पाहिजे. पाकिस्तान सरकार जिथेकुठे सुसंस्कृत वर्तन करण्यापासून चुकले असेल तिथेतिथे तुम्ही पाकिस्तान सरकारचा स्पष्ट शब्दांत निषेध केला पाहिजे आणि ज्या कोणा हिंदूंना आणि शिखांना आपली घरे सोडून निघून येणे भाग पाडण्यात आले असेल त्यांना सुरक्षितता आणि सन्मानाच्या संपूर्ण आश्वासनासह परतण्याकरिता निमंत्रिले जावे असा सल्ला गांधीजींनी त्यांना दिला. (हा परिच्छेद महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ २७वरून घेतला आहे.)

हरिजन, सप्टेंबर २८, १९४७

२४. हसन शहीद सुहावर्दी यांच्याशी चर्चा

[सप्टेंबर १८, १९४७] (देलहीमॅन गांधीजीमधून)

दोन राष्ट्रांत सामंजस्य निर्माण करण्याची जबाबदारी शहीदनी आपण होऊन आपल्या शिरावर घेतली. दोन्ही राष्ट्रांनी आपल्या चुकांची आणि अपयशाची कबुली देणे यांतच या समस्येची उकल आहे असे गांधीजींनी आधीच शहीदच्या मनावर ठसवण्याचा प्रयत्न केला होता. सुरक्षिततेच्या आणि समतेच्या वागणुकीच्या शाश्वतीसह निर्वासितांना आपापल्या घरी परतता येईल अशी परिस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न दोन्ही शासनांनी आपापल्या राज्यात प्रामाणिकपणे करावा. परंतु आज मात्र वास्तवात दोन्ही राष्ट्रांतील अल्पसंख्याकांना कोणत्याही प्रकारची नुकसानभरपाई न देता त्यांच्या घरातून बळजबरीने हुसकावून लावण्यात येत आहे. परस्परांच्या सहमतीने योजनाबद्ध रीतीने लोकसंख्येची अदलाबदल करताना मिळणाऱ्या नुकसानभरपाईची वा त्यासोबत असणाऱ्या अन्य सुविधेची शाश्वतीही निर्वासितांना मिळालेली नव्हती. परिणामी निर्वासितांनी कायदा आपल्या हातात घेऊन अल्पसंख्याकांची पिळवणूक करून त्यांना त्या त्या राष्ट्रातून हुसकून लावायला सुरुवात केली. भारतीय मुसलमानांसंबंधीही तसेच धोरण अवलंबण्यात यावे असे दडपण भारत सरकारवर येऊ लागले. यामुळे या देशांत युद्ध होण्याची परिस्थिती स्वाभाविकपणेच निर्माण झाली होती. पाकिस्तान सरकारने आधीच जाहीर केले होते की आपण पूर्व पंजाबमधील निर्वासितांना परत येऊ देऊ परंतु भारतामधील इतर भागातील मुसलमानांच्या पाकिस्तानमधील प्रवेशाला विरोध करू.

पाकिस्तानमधील पुढाऱ्यांशी शहीदचे जुने संबंध होते व त्यामुळे त्यांना विशिष्ट प्रकारची अनुकूलता असल्यामुळे खऱ्या अंतःकरणाने आणि योग्य पद्धतीने त्यांनी आपल्या कामाला सुरुवात केली तर काही चांगले निष्पन्न करण्याची त्यांच्यात क्षमता होती. गांधीजी त्यांना म्हणाले की तुमचे मन पूर्णपणे पूर्वग्रहांपासून मुक्त असेल तरच तुम्ही कराचीला जा. कायदे आझम यांनी स्वतःच अल्पसंख्याकांसंबंधी घोषणा केली त्याप्रमाणे वागण्याऐवजी त्या घोषणेचा उपयोग तिचा भंग करण्याकरिताच झाला आहे. या घोषणेची पाकिस्तानमध्ये अमलबजावणी करण्यात यावी असे तुम्ही धैर्याने सांगू शकण्यावरच तुमच्या पाकिस्तानमधील दौऱ्याची यशस्विता अवलंबून आहे. जर

तुमच्या मनात याबद्दल काही संभ्रम असेल वा पुरेसा विश्वास नसेल तर तुमच्या भेटीतून काही चांगले निष्पन्न होण्याऐवजी वाईटच निर्माण होईल.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ ५९.

२५. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १८, १९४७

आज आपण आपला सर्व शहाणपणा गमावला आहे, आपण मूर्ख झालो आहो. केवळ शिखांनाच वेड लागले आहे वा हिंदू आणि मुसलमानांचे वेडाने झपाटले गेले आहेत असे नाही. सर्व गोष्टींची सुरुवात मुसलमानांकडून झाली असे मला सांगण्यात आले. हे खरे आहे. त्यांच्या बाजूने दंगलीना सुरुवात झाली याबद्दल काही संशय नाही असे मला वाटते. परंतु याबद्दल सतत गदारोळ करत राहण्यात काय फायदा? आज काय करणे गरजेचे आहे हे मी पाहिले पाहिजे. गजेंद्राप्रमाणे आज भारताची अवस्था झाली आहे. (गांधीजी इथे गजेंद्राच्या पुराणकथेचे उदाहरण देत आहेत) मला शक्य असेल तर मी त्याला वाचवण्याचा प्रयत्न करीन. मी काय केले पाहिजे? मी ईश्वराची मदत मागितली पाहिजे. माझ्या प्रयत्नाचे काही फळ मिळाले तर मला आनंद होईल. परंतु मी तर केवळ हाडबंडल आहे. असा माणूस काय करू शकतो? परंतु ईश्वर सर्व काही करू शकतो. मी त्याच्याकडे वळतो आणि म्हणतो, “हे देवा ये, गजराज बुडत आहे, भारत बुडत आहे, त्याला वाचव.”

इथे केवळ हिंदूंनी राहिले पाहिजे आणि मुसलमानांना इथे राहायचे असेल तर त्यांनी गुलामाप्रमाणेच राहिले पाहिजे हे शक्य नाही. जवाहरलाल काय म्हणतात ते जरा ऐका - “आम्ही फार मोठ्या संकटात आहो. आम्हांला इतर कामाकडे लक्ष देता येत नाही. केवळ याच समस्येत आम्ही गुंतलेलो आहो.” पाकिस्तानमधील प्रत्येकजण भ्रष्ट झालेला असेल तर त्याचे काय? इतर लोक वार्डेट गोष्टी करतात म्हणून आपणही तसेच करू शकत नाही आज मी दर्यागंजमध्ये गेलो होतो. काही मुसलमान मित्रसुद्धा माझ्याकडे आले होते. मी त्यांच्याशी चर्चा केली, त्यांना प्रेम दिली आणि तुम्ही घाबरू नका असे मी त्यांना सांगितले.

तुम्ही मजबूत असला पाहिजे. मी त्यांना सांगितले की तुम्ही तुमच्या घराला चिकटून राहा. तुम्हांला इथे कोणताही खोडसाळपणा करता येणार नाही. यामुळे सर्व हिंदूंनी सुज्ञपणा धारण करावा, सर्व शिखांनी चांगले व्हावे असे मी म्हणत असतो. हिंदू आणि शिखांनी पाकिस्तानमध्ये जाण्याची इच्छा नसलेल्या मुसलमानांना 'तुम्ही तुमच्या घराला चिकटून राहा' असे सांगावे. आपल्याला जामा मशीद मिळाली आहे. ती जगातील सर्वात मोठी मशीद आहे. बहुतांश मुलमानांना आपण मारून टाकले वा ते पाकिस्तानमध्ये निघून गेले तर त्या मशिदीचे काय होईल? तुम्ही पाकिस्तानमध्ये मशीद स्थलांतरित करणार आहा काय? वा ती मशीद तोडून तिथे शिवमंदिर बांधणार आहा? कल्पना करा की काही हिंदूंना अहंकारात तिथे शिवमंदिर बांधायचे आहे वा शिखांना तिचे रूपांतर गुरुद्वारात करायचे आहे तर असे करणे हे हिंदू आणि शीख धर्माला मूठमाती दिल्याप्रमाणे होईल. कोणत्याही धर्माची अशा प्रकारे उभारणी करता येऊ शकत नाही.

ज्यांना पाकिस्तानात जायचे असेल ते तिथे जाऊ शकतात. परंतु हिंदूंच्या भीतीमुळे त्यांनी पुराना किल्ल्यात वा हुमायून्च्या कबरीत का लपावे? मी त्यांना सांगितले आहे की जे मुसलमान अजूनही आपल्या घरात आहेत त्यांनी आपल्या घरांना चिकटून राहावे. त्यांच्याकरिता मीसुद्धा मरण पत्करेन. त्यांना थोडासा धीर आला आणि आम्ही परतू, आमचे घर सोडून आम्ही पळून जाणार नाही असे ते म्हणाले. तिथे ते किती तरी काळापासून राहत आहेत. आज आपण त्यांना बाहेर काढून टाकले पाहिजे काय? परंतु असे करता येऊ शकत नाही. जे आधीच निघून गेले आहेत त्यांच्यासंबंधी काय करावे? मी सांगितले की आपण त्यांना लगेच परत आणू शकत नाही. पोलिसांच्या आणि सैन्याच्या मदतीने आपण त्यांना नक्कीच परत आणणार नाही. आपण त्यांना तेव्हाच परत आणू जेव्हा तुम्ही आमचे मित्र आहा व तुम्ही तुमच्या घरात परत या असे हिंदू आणि शीख त्यांना आश्वासन देतील. तुम्ही त्या मुसलमानांना असेही सांगितले पाहिजे की तुमच्या संरक्षणाकरिता पोलिसांची वा

सैन्याची व्यवस्था करण्याची आवश्यकता नाही, उलट आम्हीच तुमचे पोलीस, तुमचे सैन्य आहो आणि आपण भावाभावाप्रमाणे राहू. आपण जर दिल्लीत असे केले तर तुम्हांला खात्रीपूर्वक सांगतो की पाकिस्तानमधील मार्ग आपल्याकरिता मोकळा असेल. आणि ती नवजीवनाची सुरुवात असेल. मी जेव्हा पाकिस्तानमध्ये जाईन तेव्हा मी त्यांना सोडणार नाही. मी तिथे हिंदू आणि शिखांकरिता मरण पत्करीन. तिथे मरावे लागण्यात मला खरोखर आनंद होईल. इथेही मरण्यात मला आनंद होईल. मला जे इथे करायचे आहे ते मला करता आले नाही तर मला मरावेच लागेल. माझा संतापसुद्धा होतो. मी असे ऐकले आहे की ज्या अनेक स्त्रियांना आपली अब्रू वाचवायची होती त्यांनी मरण पत्करले. अनेक पुरुषांनी त्यांच्या बायकांना मारून टाकले. मला वाटते की ही महान गोष्ट आहे कारण अशाच गोष्टींमुळे भारत शूर ठरतो. अखेरीस जीवन आणि मृत्यू हा क्षणभंगूर खेळ आहे. जे कोणी मेले ते मेले आणि गेले, परंतु निदान ते धैर्याने तरी गेले. त्यांनी आपली अब्रू विकली नाही. असे नाही की त्यांचे त्यांच्या जीवावर प्रेम नव्हते. परंतु त्यांना वाटले की मुसलमानांच्या बळजबरीमुळे धर्मपरिवर्तन करून इस्लाममध्ये जाण्यापेक्षा आणि त्यांना आपल्या शरिरावर प्राणघातक हल्ला करू देण्याऐवजी धीराने मरण पत्करणे बरे. आणि हीच गोष्ट त्या स्त्रियांचीही आहे. त्या केवळ हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या नव्हत्या, परंतु फार थोड्या होत्या. मी जेव्हा या सर्व गोष्टी ऐकतो तेव्हा भारतात इतक्या शूर स्त्रिया असल्याचे पाहून मी आनंदाने नाचू लागतो. परंतु जे लोक आधीच पळून गेले आहेत त्यांच्याकरिताही जागा आहे. त्यांनी परतायला पाहिजे आणि अब्रूनिशी परतायला पाहिजे. निदान आपल्या बाजूने तरी न्याय व्हायला पाहिजे. आपण आपली अंतःकरणे आणि हात स्वच्छ ठेवू या. मग आपण सर्व जगासमोर न्यायाची मागणी करू शकतो. मी आधीच सांगितले आहे की ज्या मुसलमानांजवळ शस्त्रे असतील त्यांनी ती सुपूर्द करावी. मी परवाच सांगितल्याप्रमाणे प्रत्येकाने आपली शस्त्रे समर्पित केली पाहिजे. मला वाटते की या प्रक्रियेला थोडा वेळ

लागेल, परंतु आता ती सुरू झालेली असल्यामुळे शस्त्रास्त्रे समर्पित केली पाहिजे. आपण आपले संरक्षण शस्त्रांनी करू शकत नाही.

आपल्या पोलीसदलात आणि सैन्यात हिंदू, शीख शिवाय ख्रिश्चन व गुरखा आहेत. ते आपले संरक्षक आहेत असे गृहीत धरले जाते. परंतु तेच विध्वंसक झाले आहेत. ही माझ्याकडे येणारी दुसरी मोठी तक्रार आहे. हे कितपत खरे आहे हे मला माहीत नाही. परंतु मला स्वतःला पोलिसांना विनंती करायची आहे की त्यांनी योग्य प्रकारे वर्तन करावे. मी असे ऐकले आहे की कॅनॉट प्लेसमध्ये आज काही दंगल झाली. पोलिसांनी लूटपाटीला सुरुवात केली. शक्य आहे की हे वृत्त खोटे असेल. परंतु यात किंचित जरी सत्य असेल तर मी पोलिसांना आणि सैनिकांना सांगेन की ब्रिटिशकालीन दिवस आता संपले. त्या काळात त्यांना हवे तसे ते करू शकत होते. परंतु आता ते भारताचे आहेत. मुसलमानांचे शत्रू असल्याप्रमाणे त्यांनी आता वागू नये. मुसलमानांच्या संरक्षणाचा जेव्हा त्यांना आदेश देण्यात येतो तेव्हा त्यांनी त्यांचे संरक्षण केलेच पाहिजे.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३२१-३.

२६. रामेश्वरी नेहरू यांना पत्र

सप्टेंबर १९, १९४७

चि. रामेश्वरी,

मला काल तुमचे पत्र मिळाले.

मी जर इथे काही करू शकलो नाही तर तिथेही मी काही करू शकणार नाही हे स्पष्ट आहे. ईश्वराला समर्पित करून तुम्हाला शक्य असेल ते करा. सर्व काही ठीक होईल.

जवाहरलालने सांगितले की तुम्ही इथे येणार आहा. बाप्पांनीसुद्धा (ए. व्ही. ठक्कर) हेच सांगितले. तुम्हाला तिथे जे करणे शक्य असेल ते तुम्ही संपूर्ण मनःशांती कायम ठेवून करावे असे माझे मत आहे. तुम्ही काहीही करू शकत नसाल आणि तुमचे मनही अस्वस्थ असेल तर गोष्ट वेगळी. अखेरीस तुमच्या हृदयाची हाक ऐका. तुम्ही दोघेही चांगले राहा.

येथील काम कठीण आहे. सुन्हावर्दी काल आले. ते माझ्याबरोबर राहत आहेत.

ब्रिजलाल (रामेश्वरी नेहरू यांचे पती) तुम्हाला फार मदत करत असतात असे जेव्हाकेव्हा मी ऐकतो तेव्हा मला बरे वाटते. असेच व्हायला पाहिजे. मला त्यांची पत्रे येतात. ते मी जवाहरलालला दाखवले. मी त्यांना वेगळे लिहीत नाही.

आशीर्वाद

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ८०१२, शिवाय सी. डब्ल्यू. ३११२, सौजन्य रामेश्वरी नेहरू

२७. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर १९, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो.

मला एक चिट्ठी मिळाली. मी आधी सरदारांकडे गेलो. त्या चिट्ठीत लिहिण्यात आले होते की हिंदूंना मुसलमानांबरोबर राहावे लागणार असेल तर ते गप्प बसणार नाहीत. हिंदूंना पाकिस्तानमधून पळून यावे लागले. कूचा तारा चांदमध्ये त्यांच्या चोहोबाजूला मुसलमान आहेत. मुसलमानांनी काही गोळीबार केला तर काय अशी त्यांना भीती वाटते. यामुळे तेथून सर्व मुसलमान निघून गेले तर बरे होईल असे तेथील हिंदूंना वाटते. त्यांच्यातील अनेक आधीच गेलेले आहेत, परंतु काही थोडेसे मागे राहिलेले आहेत. मी तुम्हाला सांगितले की मी काल जेव्हा त्यांना भेटायला गेलो होतो तेव्हा मी त्यांना याविरुद्ध सांगितले होते. यामुळे जे इथे आहेत त्यांच्या स्थलांतराचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. जे लोक गेलेले आहेत त्यांना परतण्याकरिता मी सांगेन. परतण्याकरिता त्यांच्यांवर ही बळजबरी नाही. आज आपण ज्या पंचायत राजमध्ये राहतो त्यात बळजबरीला कोणतेच स्थान नाही. आपण लोकांची समजूत घातली पाहिजे. आपण मुसलमानांना इतके का घाबरावे? ज्या मुसलमानांबरोबर आपण इतक्या वर्षांपासून राहत होतो ते आता एकाएकी इतके वाईट झाले आहेत काय की त्यांच्याबरोबर आपल्याला इथे एकत्र राहता येणे कठीण व्हावे? ते वाईट होऊ शकत नाहीत असे मला म्हणायचे नाही. परंतु चांगले असणे पुरेसे नसते. आपण शूरसुद्धा असायला पाहिजे आणि आपल्यात सुज्ञपणाही असायला हवा. असे झाले तर आपल्या सहवासाने वाईट लोकही चांगले होतील. हा माझा नियम नाही, जगाचा नियम आहे. काल मी तुम्हांला सांगितल्याप्रमाणे हे मी माझ्या बालपणापासून शिकलो

आहे. आता कोणताही नवीन धडा शिकण्याची माझ्यात क्षमता नाही. आणि अजून मी किती काळ जगणार आहे? तुम्ही मला हे सर्व सांगत आहा परंतु हे मला सहन होत नाही हे मी तुम्हांला सांगेन. असे काही नाही की मी कोणाला तरी मारून टाकेन. हं, हे शक्य आहे की मी स्वतःच मरून जाईन.

मला दुसरी एक चिठ्ठी मिळाली. रस्त्यात कोणी तरी मला ती दिली. ज्या कोणत्या चिठ्ठ्या मला रस्त्यात मिळतात त्या मी गाडीतच वाचायचा प्रयत्न करतो. पश्चिम पंजाबमध्ये इतके अत्याचार होऊनही तुम्ही अजूनसुद्धा भानावर कसे येत नाही असे मला त्या चिठ्ठीत विचारण्यात आले आहे. अजून एक चिठ्ठी आहे. तिच्यावर नाव वा सही नाही. ती मुस्लिम लीगच्या सदस्यांना अनुलक्षून आहे. तिच्यात अनेक घाणेरडे आरोप करण्यात आले आहेत. मुस्लिम लीगचे सदस्य अशा प्रकारचेच वर्तन करत राहतील तर पाकिस्तान आणि भारताचे काय होईल हे सांगता येणे कठीण आहे. आपणसुद्धा अशा घाणेरड्या साधनांचा उपयोग केला पाहिजे काय? माझ्या मते हे बरोबर नाही.

इथे आजूबाजूला मुसलमान राहतात. काही मुसलमान कार्यकर्त्यांनी इथे राहण्याचे ठरवले आहे. त्यांना मुसलमानांची सेवा करायची आहे. ते म्हणतात की कोणाची इच्छा असेल तर त्याने येऊन आम्हांला मारून टाकावे. ते इथे राहत आहोत कारण ते शूर आहेत. ते माझ्याकडे आले होते. असे मुसलमान फार कमी आहेत. त्यांचे म्हणणे आहे की मोठ्या संख्येत मुसलमान आपले घर सोडून निघून गेले आहेत. असे असले तरी तिथे भरपूर संख्येत मुसलमान असल्याचे मी पाहिले आहे. तिथे फार कमी हिंदू होते. तिथे वाचलेल्या हिंदूंना मी सांगितले की मी माझ्या लहानपणापासून एक गोष्ट शिकलो आहे. राजकारणात शिरण्याआधीच हिंदू आणि मुसलमानांनी एकोप्याने राहिले पाहिजे यावर माझा विश्वास बसला होता. भारताची घडण ही अशी झाली आहे आणि भारताने असेच राहायला पाहिजे. जो माणूस वयाच्या १२व्या वर्षापासून हेच काम करत आहे तो आज कोणतीही वेगळी गोष्ट

सांगू शकत नाही. प्रत्येक माणसाने आपल्या ठिकाणी ठामपणे उभे राहिलेले आणि तिथेच मेलेले मला आवडेल. हीच गोष्ट मी मुसलमानांना आणि हिंदूंनाही सांगत असतो.

हिंदू सांगतात की मुसलमानांजवळ शस्त्र आहेत. त्यांनी जर ती समर्पित केली नाही तर नंतर ते कशावरून हल्ला करणार नाहीत? मी हिंदूंना म्हणेन की तुम्ही याची काळजी करायला नको. हे सरकारचे काम आहे. त्याच्याजवळ जर परवाने नसतील तर ते आत्मरक्षणाकरितासुद्धा शस्त्र ठेवू शकत नाहीत. परंतु ते शस्त्रांनी स्वतःचे रक्षण कसे काय करणार आहेत? जर तिथे पाच मुसलमान असतील तर हिंदू आणि शीख मिळून पाचशे असतील. तुलना कुठे आहे? हिंदू आणि शीख जरी त्यांची कत्तल करणार असतील तरी त्यांनी इथे राहिले पाहिजे. हे पाच, जर स्वतःला मारू देण्याकरिता तयार होतील आणि शस्त्र न उचलता ईश्वराचे नाव ओठावर असताना या जगातून जातील तर ते खरोखरच शूर असतील. हिंदू आणि शीख आमचे भाऊ आहेत आणि त्यांना हवे असेल तर ते आम्हांला मारू शकतात असेच त्यांनी म्हणायला हवे. हाच सल्ला मी सर्वांना देत असतो. आज पाकिस्तानमधून आलेले हिंदू मोठ्या संख्येत मला भेटायला आले होते व त्यांनी त्यांच्या दुःखद कहाण्या मला सांगितल्या. काहींनी आपली हकिगत हसतहसत सांगितली तर काही स्त्रिया रडू लागल्या. मी त्यांना सांगितले आणि तुमच्या माध्यमातून मी सर्वांना सांगू इच्छितो की आपण भ्याड असू नये. पाकिस्तानमधील मुसलमानांनी अत्याचार केले म्हणून इथल्या मुसलमानांना आपण घाबरण्याचे कारण नाही. आणि आपण त्यांनासुद्धा भीती दाखवू नये. असेही काही मुसलमान आहेत की जे पाकिस्तानमध्ये राहू शकत नाहीत.

असो, मला मिळालेली चिठ्ठी म्हणते की मुसलमानेतर जर पाकिस्तानमध्ये राहणार नाहीत तर मग मुसलमानांनी भारतात का राहावे? परंतु मी म्हणेन की एक माणूस जर काही चुकीचे काम करत असेल तर आपण त्याची नक्कल करू नये व स्वतःही तसे काम करू नये. पाकिस्तान वा इस्लाम याचा अर्थ असा नाही की मुसलमानेतर तिथे राहू शकत

नाहीत. मुसलमानी साम्राज्य फार मोठ्या क्षेत्रात पसरले होते. परंतु असे कुठेही म्हटलेले नव्हते की मुसलमानेतर तिथे राहू शकत नाहीत. मुसलमानेतर तिथे राहत होते आणि शांततापूर्वक राहत होते. त्यांच्याजवळ पैसाही होता. आता इस्लाम नवीनच काही गुण घेऊन येत आहे काय? इस्लाम गत तेराशे वर्षांपासून अस्तित्वात आहे. त्याच्याकरिता लोकांनी फार मोठा त्याग आणि बलिदान केले आहे. जर अजून कोणत्या प्रकारच्या इस्लामचा उदय होत असेल तर तो खरा इस्लाम नसेल आणि सर्व मुसलमानांना तो मान्यही नसेल. यावर विचार करा. याचा अर्थ असा आहे की खरा भारत तो असू शकणार नाही ज्यात हिंदूशिवाय दुसरा कोणीही राहू शकणार नाही. खरा ख्रिश्चन धर्म तो नसेल जो ख्रिश्चनेतरांना आपल्या कवेत घेणार नाही. तो धर्म नसतो तर अधर्म असतो. जग या मार्गाचे अनुसरण करत नसते, सध्याही करत नाही आणि भविष्यातही करणार नाही. मग आपण नवीन इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न का करायचा? आपण भारताचा विनाश करू नये आणि पाकिस्तानचा विनाश होऊ देऊ नये. भारतात साडेचार कोटी मुसलमान आहेत. ते सर्व कुठे जाणार आहेत? आणि त्यांनी स्वतःबरोबर जामा मशीद, अलिगढ विद्यापीठ आणि मुसलमानांच्या त्या सर्व कबरी पाकिस्तानमध्ये न्याव्या काय? आणि पश्चिम पंजाबमधील सर्व गुरुद्वारा पूर्व पंजाबमध्ये आणावे काय? याचा अर्थ होईल प्रत्येकाने स्वतःचा विनाश करावा आणि धर्माचा विध्वंस करावा. याचा साक्षीदार होण्याची माझी इच्छा नाही. यापूर्वीच ईश्वराने मला घेऊन जावे. आणि मी म्हणेन की सर्व तरुणांनी आपले कर्तव्य करत मरण पत्करावे. जोपर्यंत तुम्ही जिवंत आहा तोपर्यंत भारताचा विनाश होऊ देऊ नका. मला देशाचा विनाश झालेला पाहण्याची इच्छा नाही. असे होणार नसेल तर देशातील वाईटपण घालवण्याच्या प्रयत्नात आपण मरण पावलो पाहिजे अशी माझी इच्छा आहे.

२८. बलवंतसिंह यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २०, १९४७

आदरणीय बलवंतसिंहजी,

बापूंना तुमचे पत्र मिळाले परंतु बापूंना क्षणाचीही सवड नसल्यामुळे ते तुमच्या पत्राचे उत्तर देऊ शकत नाहीत. बापूंच्या सूचनेनुसार मी हे लिहीत आहे.

गोशाळेबद्दल (गोशाळा तालिमी संघाकडे सोपवण्यात आल्यामुळे आणि दूध मिळणे कठीण झाल्यामुळे बलवंतसिंह दूध सोडण्याबद्दल विचार करत होते.) तुम्हांला वाईट वाटायचे कारण नाही. झाले गेले विसरून जा. इशावस्य स्तोत्र काय म्हणते? (या जगात) असे काहीही नाही की ज्याला आपण आपले म्हणू शकतो, सर्व काही ईश्वराचे आहे. गाईचे दूध पिणे तुम्ही थांबवू नये. गाईच्या दुधाऐवजी आपण जर शेळीचे दूध पिणे सुरू केले तर तसे करणे गोसेवा होणार नाही. गावातून तुम्हांला गायीचे दूध मिळू शकते ही चांगली गोष्ट आहे. शेजारीपाजारी गायींची संख्या व चारा कसा वाढू शकेल ते पाहा. चांगले दूध मिळण्यासाठी याच गोष्टीवर आपण लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. हीच खरी गोसेवा आहे.

तुम्ही इतरत्र कुठेही जाण्याची गरज नाही. तुम्हाला जर काही झाले तर तुमच्या कर्तव्याच्या ठिकाणी मरण पत्करा. तुम्हाला जे काही करता येईल ते तिथेच करा.

मनूकडून शुभचिंतन

हिंदी फोटोप्रतीवरून, जी. एन. १९८४

२९. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २०, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

तुम्ही ईश्वराची प्रार्थना केली पाहिजे व त्याच्यावर श्रद्धा ठेवली पाहिजे. यावर प्रत्येकाचा विश्वास नाही. लोक विचारतात - 'देव कुठे आहे? देव जर आहे तर जगात इतके दुःख का असावे?' मुसलमान जर संकटात असले तर ते अल्ला आणि कुराणच्या सत्याबद्दल प्रश्न करतात. अनेक लोक या शब्दांत बोलतात, परंतु ते सर्व चूक आहेत. ही वेळ खुदा, अल्ला, ईश्वर आणि राम यांना स्मरण करण्याची आहे. न चुकता तो आपल्याला मदत करतो. आपण त्याला ओळखतो की नाही हे तो आपल्याला नक्कीच विचारत नसतो. आपण त्याला हातात धरू शकत नाही आणि डोळ्यांनी पाहू शकत नाही वा कानांनी ऐकू शकत नाही. यामुळेच म्हणतात की तो आपल्या भौतिक इंद्रियांच्या पलीकडे आहे. तो सत्य आहे बाकी सगळे मिथ्या. आपण सर्व मिथ्या आहो. आपण जिवंत असताना आपण मिथ्या कसे असे आपण विचारू शकतो. आज मी जिवंत आहे. परंतु उद्या मी जिवंत राहीन की नाही हे मला कोणीही सांगू शकत नाही. अशा प्रकारे मी ७८ वर्षे जगलो आहे आणि उद्याकडे आश्चर्याने पाहतो आहे. मी अजून कदाचित काही दिवस जगेन वा मी अजून एखाद वर्ष जगेन. परंतु आपल्याला हे कसे कळेल? परंतु जो माणूस आता जिवंत आहे तो पुढील मिनिटातही जिवंत राहील हे आपण कसे सांगू शकतो? हे कोणीही सांगू शकत नाही म्हणूनच मी म्हणतो की आपण सर्व असत्य आहो आणि येत्या क्षणात आपले काय होणार आहे याबद्दल आपण खात्रीपूर्वक काहीही सांगू शकत नाही. आपण अमर होऊ शकत नाही. तोच केवळ सत्य आहे. हस्ती हा शब्द अस्तीपासून व्युत्पन्न झाला आहे. 'अस्ती'चा अर्थ आहे 'असणे'. ते होते, ते आहे आणि ते चिरंतन असेल. जे चिरंतन असते ते हे सत्य (ईश्वर), त्याने

आपल्याला निर्मिले आहे आणि तो आपल्याला नष्टही करू शकतो म्हणजे या जगापासून आपल्याला दूर नेऊ शकतो. माझ्या दृष्टिकोनातून तो आपल्याला कधीही नष्ट करत नाही, तो केवळ आपल्याला मदत करतो. त्याचा साक्षात्कार होऊ शकत नाही असा जर आज आपल्याला संशय आला व म्हणून आपला संताप झाला तर तो मुखपणा असेल. परंतु तो आहे आणि सर्व काही करण्याची त्याच्यात क्षमता आहे. तो रहीम (दयाळू) आहे व त्याच्या नजरेत सर्व समान आहेत. तो कोणालाही दुखवू शकत नाही. ना तो मारू शकतो ना शाप देऊ शकतो. हा त्याचा नियम आहे.

मुसलमानही माझ्याकडे येतात. ते मला आपली दुरावस्था सांगतात. ते म्हणतात की आम्ही दिल्लीत राहतो परंतु आता तसे करणे शक्य होईल असे वाटत नाही. मी त्यांना सांगत असतो की मी जिवंत असेपर्यंत तरी तुम्ही राहा. खिलाफतीच्या दिवसात हिंदू, मुसलमान, शीख हे सर्व एकत्र राहायचे. मुसलमानांना सोबत घेऊन मी गुरुद्वारांमध्ये गेलो आहे. नानकाना प्रकरणाच्या प्रसंगी (पाहा श्री येथील शीख परिषदेतील भाषण, फेब्रुवारी २, १९२१ आणि नानकाना साहेब येथील भाषण, मार्च ३, १९२१) मौलाना साहेब आणि अलीबंदू माझ्याबरोबर होते. हिंदू, मुसलमान, शीख असे कोणीही असो सर्वांमध्ये बंधुत्वाची भावना होती. जालियनवाला बागमध्ये काय घडले? घसा फोडूनफोडून लोक सांगत होते की इथे सर्व समुदायांचे रक्त एक झाले आहे. त्यांना कोण वेगळे करील? मग आज ते कसे वेगळे झाले? मी खरोखरच गोंधळलो आहे. या तिन्ही समुदायांचे रक्त एक आहे असा विश्वास असल्यामुळेच मी आज इथे अजून जिवंत आहे. हे सिद्ध करण्याकरिता शक्य ते सर्व करण्याचा मी प्रयत्न करीन. हे व्हावे म्हणून मी ईश्वरासमोर आक्रंदन करीन व त्याच्यासमोर अश्रू ढाळेन. मी माणसासमोर अश्रू ढाळत नसतो परंतु ईश्वरासमोर मी असे करू शकतो. मी त्याला विनवू शकतो कारण मी त्याचा गुलाम आहे. असे झाले की माणसाला इतर कोणाचाही गुलाम होण्याची गरज

राहत नाही. मला जर हे करता येणार असेल तरच मला जिवंत राहण्याची इच्छा आहे. असे नसेल तर ईश्वराने मला घेऊन जावे.

हिंदू, शीख, आणि मुसलमान, जे आताआतापर्यंत परस्परांकडे भाऊभाऊ म्हणून पाहत होते, ते आता शत्रू झाले यामुळे माझी मान लाजेने खाली होते, मला लाज वाटते. निदान काही लोकांनी पुढे यावे आणि सांगावे की आम्ही शत्रू असू शकत नाही. माझ्याकडे आलेल्या चार की पाच लोकांनी मला सांगितले की वेळ आली की साडेचार कोटी मुसलमान देशद्रोही होतील कारण काहीही झाले तरी ते मुसलमान आहेत आणि पाकिस्तानमध्येही मुसलमान आहेत. कल्पना करा की भारत आणि पाकिस्तानमध्ये युद्ध झाले व अशीच काही परिस्थिती निर्माण झाली तर अशा परिस्थितीत ते पाकिस्तानला मदत करणार नाहीत काय? मी या लोकांना सांगितले की काही मुसलमान पाकिस्तानला निश्चितच मदत करू शकतात परंतु सर्व असे करणार नाहीत. मी या लोकांना सांगितले की तुम्ही जर चांगले राहिला तर तेही चांगले राहतील. इथे उपस्थित असलेले मोठ्या संख्येतील सर्व हिंदू आणि सर्व शीख चांगले राहिले व एकाही मुसलमानाला तुम्ही शत्रू मानले नाही तर मी मोठ्या आवाजात ठणकावून सांगेन की या साडेचार कोटी मुसलमानांमधील कोणीही विश्वासघात करणार नाही. आपण शूर असलो पाहिजे. बहुसंख्य असताना आपण भ्याड असू नये. भारतात साडेचार कोटी मुसलमान आहेत परंतु देशाची एकूण लोकसंख्या ४० कोटी आहे. आपण इतके भ्याड असायला पाहिजे काय की साडेचार कोटी मुसलमानांना आपण घाबरावे? मी म्हणेन की ते साडेचार कोटी मुसलमान देशाचा विश्वासघात करतील तर ते इस्लामचा विश्वासघात करतील व इस्लामचा विनाश करतील. परंतु आपणही तसेच वर्तन करू लागलो आणि भित्रे व विश्वासघातकी झालो व त्यांच्यावर मुळीच विश्वास ठेवला नाही आणि एकाही मुसलमानाला इथे राहू दिले नाही तर

एकट्या हिंदू समाजाला इथे एक घासही खाता येणार नाही हे मी तुम्हाला सांगून ठेवतो. अन्न विषमय होऊन जाईल.

भारतावर जर भारताबाहेरील मुसलमानांनी वा एखाद्या सत्तेने वा पाकिस्तानने आक्रमण केले तर मी म्हणेन की भारतातील या साडेचार कोटी मुसलमानांना भारताशी निष्ठा ठेवावीच लागेल. कायदा सांगतो की त्यांच्यात जर राष्ट्रनिष्ठा नसेल तर त्यांना फासावर चढवले जाईल. असे असले तरी माझा कायदा मात्र वेगळा आहे हे मी तुम्हांला स्पष्ट करून सांगितले आहे. परंतु तो कोण मान्य करणार आहे? जगाच्या नियमाप्रमाणे देशद्रोही, पंचमस्तंभी, देशातील अधिकृत शासन उलथून पाडण्याचा प्रयत्न करणारे यांच्याकरिता मृत्यूदंडाचीच शिक्षा आहे. आपल्या देशासारख्या विशाल देशात सर्व साडेचार कोटी मुसलमान देशद्रोही असू शकत नाहीत. या सर्वच्या सर्व साडेचार कोटी मुसलमानांना कोणी पाहिले आहे? ते आपल्या ७ लाख खेड्यात आहेत. फार थोडे शहरात आहेत. ते उत्तर प्रदेश, बिहारमधील खेड्यांमध्ये विखुरलेले आहेत. मी खेड्यात राहिलेलो आहे आणि मी त्या सर्वांना ओळखतो. ते कधीही देशद्रोही असू शकत नाहीत. सेवाग्राममध्येसुद्धा मुसलमान आहेत. ते तिथे काम करतात. ते सेवाग्रामशी निष्ठावंत असतील. त्यांच्याकरिता ते आपला जीव देतील. इतर ठिकाणचे मुसलमान काय करताहेत हे त्यांना कसे कळणार आहे? आणि देशद्रोह्यांना आपण का घाबरावे? मला त्यांची भीती वाटत नाही. भारतात राहूनही ते जर देशद्रोही होणार असतील तर मी म्हणेन की त्यांना मरण्याची आणि इस्लामचा नाश करण्याची उत्कंठा लागली आहे.

खरे काफिर ते असतात जे आपली भाकरी खातात, आपल्या घरात काम करतात परंतु शत्रूप्रमाणे वागून आपलेच गळे कापतात. असे हिंदूसुद्धा आहेत आणि शीख व मुसलमानसुद्धा आहेत. या जगात सर्व प्रकारचे लोक असतात. परंतु इथे राहणारे सर्व साडेचार कोटी मुसलमान देशद्रोही होतील असे मानणे हा भ्याडपणा आहे. यावरून असे

दिसते की आपण खरे हिंदूही नाही आणि खरे शीखही नाही. मुसलमानांनी जाऊ नये असे सांगण्यात आपला चांगुलपणा असेल, आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांचा चांगुलपणा असेल, हिंदू आणि शिखांचा चांगुलपणा आणि साहस असेल. तुमच्या केसालासुद्धा कोणी धक्का लावणार नाही असे आपण त्यांना समजावून सांगून त्यांची खात्री पटवली पाहिजे. आमचे गैरवर्तन विसरा आणि यापुढे अशा गैरवर्तनाची पुनरावृत्ती होणार नाही असे आपण त्यांना सांगितले पाहिजे. तुम्ही का जाऊ इच्छिता आणि पाकिस्तानमध्ये काय होईल हे आपल्याला माहीत आहे काय असे आपण त्यांना विचारले पाहिजे. तुमचे घर आणि सर्व काही इथे आहे याची आपण त्यांना आठण करून दिली पाहिजे. अशा प्रकारच्या जिद्दाळ्याने आपण जर त्यांना इथे ठेवून घेऊ शकलो तर सरहद्द प्रांतातील आणि डेरा इस्माईल खान येथील आफ्रिदी मुसलमान आपल्या लोकांना सांगतील की तुम्ही येथून पळून जाऊ नका. चांगुलपणाच्या वर्तनाचा हा असा परिणाम असतो. तुम्ही जर दिल्लीत शांतता टिकवली, आणि असे तुम्ही भीतीमुळे नाही वा गांधी म्हणतो म्हणून नाही तर तुम्हांला असे अंतःकरणापासून करावेसे वाटले तर मी तुम्हांला खात्रीपूर्वक सांगतो की एकही मुसलमान तुम्हाला इजा पोहोचवणार नाही. आणि जर तो असे करील तर आपणा सर्वांवर ईश्वर आहे. तो सर्व शक्तिमान आहे व प्रत्येकजण त्याला उत्तरदायी आहे. तो आपले रक्षण करील याबद्दल माझ्या मनात मुळीच संशय नाही.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन -१, पृष्ठ ३२७-३१

३०. जेठालाल यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २१, १९४७

चि. जेठालाल,

तुझा लेख मी आजच पाहिला. मी तो वाचला. परंतु त्यातून मला फारसे मिळू शकले नाही. तो छापण्याची आवश्यकता नाही. तुला सुचलेली ही योजना तू कुठे तरी जर राबवली व ती यशस्वी केली तर मला त्या योजनेतून काही तरी मिळू शकेल आणि इतरांनाही. बिजोलियात तू जिथे होतास तिथेच आहेस. तुला किती यश मिळाले? तू काही नवीन शिकला आहेस की तुझ्या जुन्याच कल्पना तुझ्या मनात अजून घट्ट रुजल्या आहेत यावर विचार कर आणि मला संक्षिप्त उत्तर पाठव. मध्यंतरीच्या काळात मी तुझा लेख जपून ठेवत आहे. खादी, गाय, कागद तयार करणे आणि इतर ग्रामोद्योगांसंबंधी लिही. तुमच्यापैकी तिथे किती जण आहेत.

लक्षात ठेव की इतकेसुद्धा लिहिण्याकरिता मला वेळ नाही. ठरलेल्या इतर कामातून मी हा वेळ चोरून काढला आहे.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य प्यारेलाल.

३१. सतीश चंद्र दास गुप्ता यांना पत्र

सप्टेंबर २१, १९४७

चि. सतीशबाबू,

मला तुमची तार मिळाली. हेमप्रभादेवी जेव्हा मला बोलावतील तेव्हा मला कलकत्त्याला जावे लागेल. त्यांनी बिसेनला लिहिले आहे. त्यांच्या पत्रावरून मला कळले की बबुआ अजून बरा नाही आणि क्षितिश बाबूही (सतीश चंद्र दास गुप्ता यांचे भाऊ) आजारी आहेत. अशा परिस्थितीत सोदेपूरकडे कोण पाहील? आपल्याला या सर्व गोष्टींचा विचार करावा लागेल. तुमची प्रकृती कशी आहे?

आशीर्वाद

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ९२८७

३२. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २१, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

हिंदू, शीख आणि मुसलमान ज्या पद्धतीने सध्या राहत आहेत त्या पद्धतीने राहू शकत नाहीत. या गोष्टीमुळे मला अतिशय वेदना होतात आणि ही परिस्थिती बदलवण्याकरिता मानवी प्रयत्नांनी जे काही करता येणे शक्य असेल ते मी करीन. मला अंतःकरणापासून जे करावेसे वाटते ते मी जर करू शकलो नाही तर मला जिवंत राहण्यात कोणताही आनंद वाटणार नाही. (एका माणसाने प्रार्थनेत अल फतेहा म्हणण्यावर आक्षेप घेतल्यामुळे बिल्हाभवनच्या हिरवळीवर प्रार्थना करता आली नाही. असे असले तरी गांधीजी श्रोत्यांना संबोधत म्हणाले की आक्षेप घेणाराशी मी चर्चा करणार आहे. सप्टेंबर २२, १९४७च्या 'हिंदुस्तान टाईम्स'प्रमाणे सभेनंतर गांधीजींनी आपल्या खोलीत प्रार्थना केली.) ईश्वराने माझ्या हातून हे काम काढून घेतले तर फारच चांगले होईल. परंतु जर असे घडणार नसेल तर माझे काम संपले असे मी समजेन. याचा अर्थ असा नाही की मी आत्महत्या करून मरणार आहे. हे खरे आहे की जे इतरांची सेवा करण्यात आपले जीवन व्यतीत करू इच्छितात त्यांच्याकरिता इतर कोणतीही कसोटी नसते. आपल्या प्रयत्नांना फळ येत नसेल तर आपण अस्वस्थ होऊ नये. परंतु आपल्या प्रयत्नांना फळ येत नसतील तर एखाद्या वृक्षाला फळ येणे बंद झाले की ते जसे वाळून जाते तसे माणसाने वाळून जायला पाहिजे. हा निसर्गनियम आहे. हिंदू तत्त्वज्ञानाप्रमाणे आत्मा अमर असतो. तो मरत नाही. ज्या शरीराचे कार्य संपलेले असते त्याचा काही उपयोग नसतो आणि त्याने नष्ट झाले पाहिजे. त्याची जागा नवीन देह घेतो. परंतु आत्मा अमर असतो आणि सेवेद्वारा मुक्ती मिळवण्याकरिता तो सतत जड रूप धारण करत असतो.

आज मी अशा ठिकाणी गेलो होतो की जिथे एका बाजूला मोठ्या संख्येत हिंदू राहत होते आणि दुसऱ्या बाजूला मोठ्या संख्येत मुसलमान. त्यांनी “महात्मा गांधी जिंदाबाद” अशा घोषणा दिल्या. त्याला काय अर्थ आहे? हिंदू आणि मुसलमान मनाने एक नसतील व शांततेत एकत्र राहू शकत नसतील तर त्याचा काय उपयोग आहे? यामुळे मला त्या घोषणा काहीशा कठोर वाटल्या. तुम्ही इतके घाबरण्याचे कारण काय असे मी त्या मुसलमानांना विचारले. अखेरीस आपल्याला मरायचे आहे आणि आपण मरणारही आहो. आपल्याला जर मारून टाकण्यात आले तर तसे इतर कोणी केलेले नसेल, आपल्या स्वतःच्याच भावाने केलेले असेल. तुम्ही हिंदूबद्दल मनात राग ठेवू नये आणि त्यांना मारण्याचा प्रयत्न करू नये असे मी मुसलमानांना आवाहन केले. मी म्हणालो की तुम्ही कदाचित मराल परंतु घाबरून तुम्ही तुमच्या ठिकणावरून पळून जाऊ नये. परंतु महात्मा वाईट माणूस आहे आणि ज्या घरांमधून मुसलमानांना घालवण्यात आले होते त्या घरांत तो त्यांना परत आणू पाहतो असेही ते म्हणत होते. हे खरे आहे की मी त्यांना परत आणू इच्छितो. परंतु मी त्यांना कशा प्रकारे परत आणू इच्छितो? ज्यांना स्वतःहोऊन पाकिस्तानमध्ये जायचे असेल त्यांना कोणत्याही प्रकारे अडवण्यात येऊ नये. परंतु ते जर घाबरल्यामुळे जाणार असतील, सरकार आपले रक्षण करू शकत नाही असे वाटल्यामुळे जाणार असतील वा काहीही झाले तरी हिंदू आणि शीख आपल्याला वाचवणार नाहीत असे वाटल्यामुळे ते गेले तर मला वेदना होतील. जे लोक पाकिस्तानमध्ये जाऊ इच्छित नाहीत व ज्यांना इथेच राहायचे आहे त्यांना मी म्हणेन की त्यांनी येथून जाऊ नये. मी त्यांना सांगितले की जे लोक येथून गेलेले आहेत त्यांनी तेव्हाच परत यावे जेव्हा हिंदू आणि शीख त्यांना तसे करण्याकरिता आनंदाने परवानगी देतील. पोलीस आणि सैन्य यांच्या मदतीने त्यांना परत आणण्याची कल्पना मला सहन होत नाही. मी त्यांना सांगतो की पोलीस आणि सैन्याच्या मदतीची कल्पना मनातून कढून टाका. आपल्याला जे करावेसे वाटते ते आपण स्वतः करू. आपल्या

नशिबी मरण असेल तर आपण मरू. परंतु एखाद्या माणसाने समंजसपणा टाकून दिला आणि तो लोकांना मारण्याच्या हट्टाला पेटला तर मीसुद्धा माझी शुद्धबुद्ध का हरवावी? मी त्याच्या हाताने मरणे पसंत करेन. मी सरकारतर्फे बोलत नाही आहे. सरकार माझ्या हातात नाही. माझी घडण कशा प्रकारे झाली हे तुम्हांला माहीत आहे. जर कोणी वेडाच्या भारतात अपकृत्यातून आनंद मिळवू लागला तरी मी तसे करू शकत नाही. चांगले कसे व्हावे हे नंतर तो माणूस माझ्याकडून शिकेल. भारतात हिंदू आणि मुसलमान मिळून ४० कोटी लोक आहेत. काही लाख मुसलमान पाकिस्तानमध्ये गेले आहेत. परंतु अजूनही भारतात साडेचार कोटी मुसलमान आहेत. बाकीचे सर्व हिंदू आहेत. पारसी, ख्रिश्चन आणि तुरळक संख्येत ज्यू आहेत. परंतु त्यांची संख्या मुश्किलीने लक्षात घेण्याइतकी आहे. अशा प्रकारे आपसात भांडून त्यांना नष्ट व्हायचे असेल तर होऊ द्या. परंतु पोलीस आणि सैन्याच्या मदतीने जर कुणाला जगावे लागणार असेल तर ते जीवन जगण्यायोग्य नक्कीच नसते. हिंदू आणि मुसलमान अशा प्रकारे आपसात भांडणार असतील तर सरकार काय करू शकेल? आम्ही अशाच प्रकारे शासन करू शकतो वा ते नको असेल तर आमची राजीनामा देण्याची तयारी आहे असे सरकारला घोषित करू द्या. पाकिस्तानमध्ये केवळ मुसलमान आहेत म्हणून भारतात केवळ हिंदू राहावे असे ज्यांना वाटते त्यांना सरकार स्थापित करू द्या. पाकिस्तानमधील लोक वेडाच्या भारतात काम करत आहेत म्हणून आपणही तसेच व्हावे काय? आपली इच्छा असेल तर आपण असे करू शकतो. समजा की एक मित्र आहे आणि त्याला मी शिव्या देतो. प्रत्युत्तर म्हणून तो मला त्याहून जास्त शिव्या देतो. हे ठीक आहे. परंतु मी त्याच्या शिव्या शांतपणे ऐकून घेतल्या तर तो किती वेळ मला शिव्या देत राहील? त्याने मला जर मारले तर तेही मी सहन करीन. त्याने उगारलेल्या हाताच्या विरोधात मी हात उगारणार नाही. अशा परिस्थितीत काय होईल हे तुम्हाला माहीत आहे काय? मी पाहिले आहे की माणसाने हवेत आपला हात उगारला तर त्याच्या स्वतःच्याच हाताला इजा

होते. इतकेच नाही तर मुष्टियोद्धासुद्धा चोथा भरलेल्या मोठ्या उशीवर प्रहार करून आपला सराव करतो. परंतु तो मुष्टियोद्धा आपल्यासमोर एखादी मूर्त गोष्ट ठेवणार नसेल तर तो असहाय होतो व काहीही करू शकत नाही. मी जे तुम्हाला सांगितले ते त्रिवार सत्य आहे. परंतु मीच एकटा खंबीरपणे त्याला चिकटून आहे. आजकाल लोक या मार्गाचे अनुसरण करत नाहीत. या सत्यावर खंबीरपणे उभे राहण्याची माझ्यात क्षमता असेल की नाही हे केवळ ईश्वरालाच माहीत. आज मी अगदी साधा मुद्दा मांडत आहे. जे मुसलमान घर सोडून गेले ते आता जिथे असतील तिथेच त्यांनी राहावे, परंतु त्यांना खाऊ घालावे लागेल. त्यांची उपासमार करून आता तुम्ही पाकिस्तानमध्ये जा असे आपण त्यांना म्हणू शकत नाही. असे करून आपण युद्धाकरिता पार्श्वभूमी तयार करतो. काँग्रेस सरकार खरोखरी देशाच्या सेवेकरिता आहे, पैशाकरिता नाही आणि सत्तेकरिताही नाही. ते एका वा दोन समुदायांकरिता नाही तर सर्व समुदायांकरिता आहे. लोक जर संतापलेले असतील व या सरकारच्या सेवेने त्यांचे समाधान होत नसल्यामुळे या सरकारला आपली सेवा करू देत नसतील तर या सरकारने राजीनामा दिला पाहिजे आणि मग ज्यांना भारतात केवळ हिंदूच पाहिजे त्यांचे सरकार स्थापन होऊ दिले पाहिजे. परंतु यामुळे हिंदू धर्म आणि हिंदुस्तान या दोघांचाही विनाश होईल. आपण पाकिस्तानला विसरू या. त्याला जे करायचे असेल ते करू द्या. भारताबद्दल आपण विचार करू या. असे झाले तर संपूर्ण जग आपले कौतुक करील व आपली साथ देईल. असे झाले नाही तर आजपर्यंत जे जग आपल्याकडे आशेने पाहत होते ते दुर्लक्ष करू लागेल. जगातील देश भारताला असा महान देश समजत होते की जिथे भ्रष्टाचार न करणारे सुसंस्कृत लोक राहतात. ती श्रद्धा आता नाहीशी होईल. तुम्हांला हवे तसे तुम्ही वागू शकता. परंतु अशा वर्तनामुळे कोणाचेही भले होणार नाही असे मी जिवंत असेपर्यंत तुम्हांला सांगत राहीन आणि तुम्हांला सावध करत राहीन.

३३. मौनवारी लिहिलेली चिठ्ठी

(सप्टेंबर २१, १९४७ला वा त्यापूर्वी)

(बहुधा हे मीराबेन यांना लिहिले असावे. हे सप्टेंबर २१, १९४७ला लिहिलेल्या गुजराती पत्राच्या मागील भागावर आहे.)

हे काही पूर्वीचे दिवस नाहीत. आता इथे चक्रात चक्र आहेत. हसतमुख चेहऱ्याने तुझे स्वागत करणाऱ्या सैनिकांचे मैत्रीपूर्ण चेहरे पाहण्याशिवाय विशेष काहीही नसलेल्या परिस्थितीत तू काही विशेष सेवा करू शकणार नाही. ही माझी प्रतिक्रिया आहे. ही गोष्ट माझ्या मार्गपेक्षा वेगळी आहे आणि आज माझा मार्ग कोणालाही आवडणारा नाही.

मूळ इंग्रजीवरून, सी. डब्ल्यू. ५४८३, सौजन्य मिराबेन. शिवाय जी. एन. ९४८२

३४. माझे कर्तव्य

(याचे मूळ गुजराती सप्टेंबर, २८, १९४७च्या हरिजनबंधूच्या अंकात प्रकाशित झाले होते.)

‘हरिजन’ वृत्तपत्रे चालवण्यासंबंधीच्या माझ्या कर्तव्याविषयी हे शीर्षक आहे. माझ्या चौकशीला बऱ्यापैकी लोकांनी उत्तर पाठवले. (पाहा हरिजन, सप्टेंबर २८, १९४७) काही अपवाद वगळता बहुतेक वाचकांना ‘हरिजन’ वृत्तपत्रे सुरू राहावी असे वाटते. वाचकांना आजच्या विषयांवर माझी मते हवी आहेत, हा प्रामुख्याने त्यांचा आशय होता. याचा अर्थ माझ्या मृत्यूनंतर यांची आवश्यकता उरणार नाही.

माझा मृत्यू तीन प्रकारे होऊ शकतो.

१. नेहमीप्रमाणे शरीर झिजणे.

२. केवळ डोळ्यांची हालचाल होते परंतु बुद्धी काम करत नाही.

३. शरीर आणि बुद्धी काम करतात परंतु मी सार्वजनिक जीवनातून निवृत्त होतो.

पहिल्या प्रकाराने प्रत्येकाचा मृत्यू होतो - काही आज मरतात, काही उद्या. त्याचा विचार करण्याची गरज नाही.

दुसऱ्या प्रकाराची इच्छा कोणीही करत नाही व करू नये. मला तरी अशा जड अवस्थेची इच्छा नाही. हे पृथ्वीवर ओझे होईल.

तिसऱ्या प्रकाराचा गंभीरपणे विचार करण्याची गरज आहे. माझ्या सक्रिय जीवनाचा काळ आता संपला आहे असे काही लोक सुचवतात. गेल्या १५ ऑगस्टला भारताचे नवजीवन सुरू झाले. या युगात मला कोणतेही स्थान नाही. हे सांगताना ज्या प्रकारे शब्दरचना करण्यात आली त्यात मला राग दिसतो. त्यामुळे तिला माझ्या दृष्टीने कमी महत्त्व आहे. या निष्कर्षावर मी स्वतंत्रपणे पोहोचलो आहे. ‘हरिजन’ पत्रे नवजीवन ट्रस्टतर्फे

चालवली जातात व प्रकाशित होतात. विश्वस्तांना जेव्हा इच्छा असेल तेव्हा ते ती बंद करू शकतात. त्यांना तो पूर्ण अधिकार आहे. अशा प्रकारे बंद करण्याचा त्यांचा कोणताही विचार नाही. माझी जीवनरेषा सक्रिय राजकारणातच घडली आहे. मी अजून “कर्मात अकर्मा”च्या अवस्थेत पोहोचलो नाही. (पाहा “कर्मात अकर्म”, ऑक्टोबर १६, १९४७) यामुळे असे दिसते की माझे जे काम सुरू ते सध्या तरी तसेच शेवटच्या श्वासापर्यंत सुरू राहील. आणि ते परस्परांशी संबंध नसलेल्या वेगवेगळ्या विभागात त्याचे विभाजन करता येईल असेही वाटत नाही. त्याचे मूळ सत्यात आहे ज्याला अहिंसेच्या रूपात ओळखतो. यामुळे ही वृत्तपत्रे जशा स्वरूपात आहेत तशीच सुरू ठेवली पाहिजे. “माझ्याकरिता एक पाऊल पुरे”.

हरिजन, सप्टेंबर २८, १९४७.

३५. प्रार्थनाप्रवचन

(गांधीजींचा मौनवार असल्यामुळे त्यांचे हिंदुस्तानीतील लेखी भाषण सभेत वाचून दाखवण्यात आले.)

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २२, १९४७

एका माणसाच्या आक्षेपासमोर शरणागती पत्करून सार्वजनिक प्रार्थना करणे मी थांबवले हे मी योग्यच केले असे मला वाटत होते. (मागील दिवशी घडलेल्या घटनेविषयी गांधीजी बोलत होते. पाहा प्रार्थनाप्रवचन, सप्टेंबर २१, १९४७ ची पहिली टीप - एका माणसाने प्रार्थनेत अल फतेहा म्हणण्यावर आक्षेप घेतल्यामुळे बिर्लाभवनच्या हिरवळीवर प्रार्थना करता आली नाही. असे असले तरी श्रोत्यांना संबोधत गांधीजी म्हणाले की आक्षेप घेणाऱ्याशी मी बोलणार आहे. सप्टेंबर २२, १९४७च्या हिंदुस्तान टाईम्सप्रमाणे सभेनंतर गांधीजींनी आपल्या खोलीत प्रार्थना केली.) या प्रसंगाचे या ठिकाणी थोडे अधिक विश्लेषण करणे चूक ठरणार नाही. ही प्रार्थना सार्वजनिक होती याचा अर्थ या प्रार्थनेत येण्याकरिता कोणालाही मनाई नव्हती. ती खाजगी जागेत होती. त्या प्रार्थनेला त्याच लोकांनी येणे उचित होते ज्यांचा कुराणमधील आयतींसह केल्या जाणाऱ्या प्रार्थनेवर अंतःकरणापासून विश्वास होता. खरे म्हणजे सार्वजनिक ठिकाणी घेतलेल्या प्रार्थनेला उपस्थित राहणारांकरितासुद्धा हा नियम लागू होतो. प्रार्थनासभा म्हणजे काही वादविवाद मंडळ नाही. एकाच जागेवर विविध धर्माचे लोक प्रार्थना करत आहेत अशी कल्पना करता येऊ शकते. ज्याला एखादी प्रार्थना पसंत नसेल त्याने तेथून निघून जावे यात सौजन्य आहे. असे केले नाही तर कोणतीही सभा व्यत्ययाशिवाय घेणे कठीण होऊन जाईल. व्यत्यय ही दैनंदिन बाब झाली तर आराधनास्वातंत्र्य, इतकेच नाही तर जाहीर भाषण या गोष्टी थट्टेचा विषय होऊन जातील. सुसंस्कृत समाजात मुलभूत अधिकाराच्या रक्षणाकरिता बंदुकीच्या संरक्षणाची गरज पडू नये. ही गोष्ट सर्वांनी मान्य केली पाहिजे.

काँग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात प्रदर्शनाकरिता जे मैदान तयार करण्यात येत असते तिथे विविध धर्मांचे आणि राजकीय पक्षांचे लोक आपापल्या सभा घेत असतात व त्यांत वेगवेगळी आणि काही वेळा तर विरोधी मते व्यक्त करत असतात. परंतु असे होत असतानाही कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव न होता व पोलिसांच्या संरक्षणाची आवश्यकता न पडता त्या सभा होत असताना पाहून मी अतिशय आनंदित होत असे. ती निरोगी सहनशीलता आता कुठे गेली? की आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे आपण त्याची परीक्षा शिवीगाळ करून पाहतो आहो? त्यांनी मूलभूत नियम तोडले आहेत व लोकांना निषेध करण्याकरिता उत्तेजित केले आहे. राष्ट्राच्या जीवनात ही तात्कालिक अवस्था आहे अशी आशा आपण करू या. हे सर्व मुस्लिम लीगच्या गैरवर्तनामुळे आहे असे जे मला अनेकदा सांगितले जाते तसे सांगू नका.

हे म्हणणे खरे आहे असे गृहीत धरले तरी आपली सहनशीलता इतक्या कच्च्या पायावर उभी आहे काय की तिला थोडीशीही वेगळी गोष्ट सहन होऊ नये? शालीनता आणि सहनशीलता यांना जर काही किंमत असेल तर त्यांना कठिणात कठीण कसोटीतून पार पडता आले पाहिजे. असे शक्य नसेल तर भारताकरिता तो दुर्दैवी दिवस असेल. आपण स्वातंत्र्याकरिता पात्र नाही असे आपल्या टीकाकारांना, आणि ते कमी नाहीत, म्हणण्याची संधी देऊ नका. अशा प्रकारच्या टीकाकारांना उत्तर देण्याकरिता माझ्या मनात अनेक युक्तिवाद आले. परंतु त्यामुळे माझे क्वचितच समाधान झाले असेल. त्यामुळे भारतावर प्रेम करणारा म्हणून माझ्या अहंकाराला धक्का लागला, आमच्या लक्षावधी सहनशील लोकांच्या एकीकृत संस्कृतीला धक्का लागला हे आपोआपच सिद्ध होते.

जर भारताला अपयश आले तर आशिया मरेल. विविध संस्कृतींच्या संमिश्रणाची तो रोपवाटिका आहे असे जे आशियाला अनुलक्षून म्हणतात ते सार्थक आहे. जगातील

पिळवणूक होणाऱ्या सर्व राष्ट्रांच्या आशेचे, मग ते आशिया, आफ्रिका वा जगातील कोणत्याही भागातील असो, भारत केंद्रस्थान असायला पाहिजे.

याच गोष्टीमुळे लपवलेल्या विनापरवाना हत्यारांची समस्या मला भेडसावू लागते. काहींचा निश्चितपणे शोध लागला आहे. काही थेंबाथेंबाप्रमाणे मला सोपवली जात आहेत. सर्व प्रकारच्या साधनांनी आपण ती शोधून काढू या. जोपर्यंत मला माहीत आहे आतापर्यंत बाहेर आलेली शस्त्रे दिल्लीच्या मानाने काहीही नाहीत. ब्रिटिशांच्या राज्यात लोक लपवलेली शस्त्रे ठेवत होते. तेव्हा त्यांची कोणीही काळजी करत नव्हता. एखाद्या विशेष ठिकाणी शस्त्रसाठा वा दारुगोळा लपवलेला आहे अशी तुमची खात्री झालेली असेल तर त्याचा सर्व साधनांनिशी शोध घेण्यात यावा. अशा वेळी कोणी कितीही ओरड केली तरी त्याची काळजी करण्याचे कारण नाही. आपण जर राजकीय दृष्टीने स्वतंत्र असू तर आपण ब्रिटिशांकरिता एक नियम आणि आपल्याकरिता वेगळा नियम लावू नये. कुत्र्याला मारायचे आहे म्हणून त्याला वेड लागले असे म्हणू नये. हे सर्व सांगितल्यानंतर मी म्हणेन की साठ वर्षांच्या मेहनतीनंतर आपण जे स्वातंत्र्य मिळवले त्याला पात्र होण्याकरिता आपण आपल्यासमोर कितीही कठीण अडचणी असल्या तरी त्यांना शौर्याने तोंड देऊ या. त्यांना धैर्याने तोंड दिल्यामुळे आपण अधिक पात्र आणि उदात्त ठरू या. अल्पसंख्याक देशद्रोही होतील या भीतीने बहुसंख्याकांनी अल्पसंख्याकांना मारणे वा त्यांना नष्ट करणे हा भ्याडपणा आहे. अल्पसंख्याकांच्या हक्काबद्दल बहुसंख्याकांनी काटेकोरपणे लक्ष ठेवणे हे त्यांना शोभते. आणि त्याकडे दुर्लक्ष केले तर बहुसंख्य समाज हास्यास्पद होतो. स्वतःबद्दल कणखर श्रद्धा व विरोधकांवर शौर्याने तथाकथित वा खरा विश्वास टाकणे हे सर्वोत्तम संरक्षण आहे. यामुळे मी विनंती करतो की दिल्लीतील सर्व हिंदू, शीख, आणि मुसलमानांनी एकत्र येऊन मैत्रीपूर्ण वातावरणात भेटावे आणि असे करून त्यांनी उर्वरित भारतासमोर वा जगासमोर एक आदर्श ठेवावा असे मी म्हणू शकेन काय? भारतातील इतर

भागांनी काय केले वा ते काय करताहेत हे दिल्लीने विसरावे. असे झाले तरच खाजगी बदला आणि सूड यांचे दुष्टचक्र तोडण्याचा दावा दिल्ली अभिमानाने करू शकेल. जर त्यांचा कुणाशी संबंध असेल तर तो राज्याशी आहे, एक व्यक्ती म्हणून त्यांचा नागरीकांशी संबंध नाही.

हरिजन, ऑक्टोबर ५, १९४७

३६. एक पत्र

दिल्ली,

सप्टेंबर २३, १९४७

प्रिय भगिनी,

काल रात्री तुमचे पत्र मिळाले. त्या वेळी सरदार माझ्याबोबर असल्यामुळे मी ते त्यांना दाखवले. नंतर जवाहरलाल नेहरू आले. सरदार म्हणाले की मी काहीही करू शकत नाही. नेहरू म्हणाले की तिथे काम आहे हे खरे परंतु तुम्ही काय करू शकाल हे मला कळत नाही. अंतिम निर्णय घेणारे डॉ. गोपिचंद आहेत. मी त्यांच्या संपर्कात नाही. यामुळे जे काही करायचे असेल ते तुम्हीच सरळ सरळ करा.

प्रेम

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

३७. नाराणदास गांधी यांना पत्र

सप्टेंबर २३, १९४७

चि. नाराणदास,

हे वक्तव्य ठीक वाटते. तुझी इच्छा पूर्ण होवो. ते काहीही असले तरी एक गोष्ट लक्षात ठेव की हा यज्ञ कोणीही मेहनतमजुरी करून करण्यासारखी गोष्ट वाटायला नको. (चरखा यज्ञ वा चरखा द्वादशी. विक्रम पंचांगाप्रमाणे भाद्रपद वद्य द्वादशीला निरंतर सूतकताई करून हा दिवस साजरा केला जात असे.) याचे महत्त्व जास्तीत जास्त लोकांनी यात सहभागी होण्यावर अवलंबून आहे. परंतु ती वेळ येईपर्यंत जे लोक यात सहभागी होतात त्यांनी आपली सर्व शक्ती यात लावली पाहिजे. परंतु कोणीही इतकी शक्ती लावू नये की यामुळे तो वा ती अगदी थकून जाईल.

आशीर्वाद

बापू

मुळ गुजरातीवरून. सी. डब्ल्यू. ८६४५ सौजन्य नाराणदास गांधी

३८. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २३, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

असे म्हणतात की प्रार्थना ही काही साधी गोष्ट नाही. ती काही तरी उदात्त गोष्ट आहे. आपल्या आयुष्यात आपण किती तरी गोष्टी बोलत असतो, २४ तासात आपण बरेच काही बोलत असतो. आपण अपराध करतो व वेड्याप्रमाणे पैशामागे धावत असतो. यामुळे आपण काही तरी प्रार्थना करू या. आपण सर्व जर एकत्रितपणे प्रार्थना करू शकलो तर ती महान गोष्ट होईल. ईश्वर एक आहे या भावनेने ४० कोटी लोकांनी त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत जर प्रार्थना केली तर ती फार मोठी गोष्ट होईल. आणि मग त्या प्रार्थनेत काही कडवे कुराणातील आहेत की काय याची आपण फिकीर करणार नाही. जे लोक कुराणमधील आयती म्हणण्यावर आक्षेप घेतात ते तसे रागात करतात. (सप्टेंबर २४, १९४७च्या हिंदुस्तान टाईम्सप्रमाणे प्रार्थना सुरू करण्यापूर्वी कुराणाचा कुराणातील आयती म्हणण्यावर आक्षेप आहे काय असे गांधीजींनी श्रोत्यांना विचारले. कोणाचाही आक्षेप नव्हता.) परंतु मुसलमान हिंदूंना आणि शिखांना त्रास देत असल्यामुळे व त्यांची हत्या करत असल्यामुळे आपण कुराणवर राग काढावा काय? मुसलमानांनी जे केले ते चांगले नाही परंतु कुराणने आपले काय बिघडवले? ईश्वराचा एक भक्त पाप करत असेल तर आपण त्याचा जप करणे बंद करावे काय? ईश्वर एक आहे. हिंदू वाईट आहेत असे जर जर ईश्वरभक्त म्हणत असतील तर त्याचा अर्थ गीता वाईट आहे असा होतो काय? शिखांनी जर काही वाईट गोष्ट केली असेल तर आपण ग्रंथ साहेब वाचणे बंद करणार काय? शिखांना जर वेड लागले तर हिंदू, मुसलमान आणि पारसीही वेड्याप्रमाणे करणार काय? धर्म व धर्माच्या नावावर केलेले सर्व प्रकारचे बलिदान हे चिरंतन राहतील. रावळपिंडीहून माझ्याकडे आलेले काही लोक मजबूत, धडधाकट आणि शूर होते व ते फार मोठे

व्यावसायिक होते. रावळपिंडीची उभारणी शीखांनी आणि हिंदूंनी केली आहे. हीच गोष्ट लाहोरसंबंधीही आहे. आणि संपूर्ण पाकिस्तान मुसलमानांनी उभारले आहे काय? आज जो काही पाकिस्तान आहे तो सर्वांनी मिळून उभारला आहे, कोणा एका समुदायाने नाही. भारत हिंदूंनी उभारला आहे कारण इथे इतक्या मोठ्या संख्येत हिंदू राहतात असे म्हणणे योग्य होणार नाही. त्याची उभारणी हिंदू, मुसलमान, शीख, पारसी आणि ख्रिश्चन या सर्वांनी केली आहे. आज जो भारत आहे त्याच्या उभारणीत या सर्वांचा हातभार लागला आहे. मी या मित्रांना सांगितले की तुम्ही शांत राहा आणि अखेरीस प्रत्येक गोष्टीची काळजी घेण्याकरिता ईश्वर आहेच. असे एकही ठिकाण नाही की जिथे ईश्वर नाही. ईश्वराची प्रार्थना करा, त्याच्या नावाचा जप करा आणि मग सर्व काही ठीक होईल. पाकिस्तानमध्ये जे आहेत त्यांचे आम्ही काय करावे असे ते मला विचारतात. उलट मी त्यांना विचारतो की तिथे जिव देण्याऐवजी तुम्ही इथे का आला. कितीही अत्याचार झाले तरी आपण जिथे आहो तिथेच राहिलो पाहिजे आणि मेलो पाहिजे. लोक जर आपल्याला मारण्याकरिता येत असतील तर आपण मरू या. परंतु आपण धैर्याने ईश्वराचे नाव घेत मरू. हीच गोष्ट मी मुलींना शिकवली आहे. ईश्वराचे नाव ओठांवर ठेवून मरण्याची कला तुम्ही शिका. एखादा असा दुष्ट माणूस असू शकेल की ज्याला वास्तव काय आहे हे जाणून घेण्याची इच्छा नसेल. तो हिंदू, शीख, वा अजूनही कोणी असू शकेल - परंतु कमीत कमी तुम्ही त्याला घाबरण्याचे नाकारू शकता. त्याने जर पैसे देऊ केले तर तुम्ही त्याला म्हणू शकता की पाच मिनिटांनी मारण्याऐवजी तू आम्हाला आताच मारून टाक परंतु आम्ही तुला शरण जाणार नाही. तुम्ही त्याला पैशाकरिता आत घेता कामा नये. जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत मी मुलींना हाच सल्ला देत राहीन. मी त्यांना इतर कोणताही सल्ला देऊच शकत नाही. मी ईश्वराला विसरू इच्छित नाही. यामुळेच मरण्याच्या कलेतच सर्वात मोठे धैर्य असते असे मी म्हणत असतो. तुम्ही जर मरण्याची कला शिकणार नसाल तर तुम्ही मरणाच्या आधीच मराल. कोणीही आपल्या

वेळेच्या आधी मरावे अशी माझी इच्छा नाही. मुसलमानांना सुद्धा मी सांगत असतो की तुम्ही तुमची घरे सोडू नका. यापेक्षा जिथे तुम्ही आहा तिथे मरण पत्करा. रावळपिंडीच्या लोकांना मी हीच गोष्ट सांगितली. तुम्हांला शक्य असेल ते सर्व तुम्ही करा अशी विनंती मी सरकारला करीन. मी त्यांना सांगितले की तुम्ही आता इथे आलेले आहात तर तुम्ही शिबिरात जा आणि तिथे काम करा. मी त्यांना म्हणालो की तुम्ही धडधाकट माणसे आहा आणि तुम्ही धीर सोडायला नको. तुम्ही स्वतःला असहाय समजू नये व राहण्याकरिता जागा नाही म्हणून दुःख करू नये. मी त्यांना सांगितले की तुम्हांला राहण्याकरिता आधीच जागा मिळालेली आहे. धरतीमाता आपले घर आहे आणि डोक्यावरील आकाश आपले छप्पर. जे मुसलमान घाबरून गेलेले आहेत त्यांनी त्यांची घरे आणि जमीन माघारी सोडली आहे. तुम्ही मुसलमानांच्या घरात राहा असे मी त्या निर्वासितांना सांगायला पाहिजे काय? अशा प्रकारचे मी काहीही सांगू शकत नाही. पूर्वीप्रमाणेच आजही ती घरे मुसलमान घरमालकांचीच आहेत. ते घाबरून पळाले आहेत. ते जर स्वतःहून गेले असते व आम्ही पाकिस्तानमध्ये सुखासमाधानात राहू असे त्यांना वाटत असेल तर त्यांना तिथे सुखात राहू द्या. त्यांना दुःखवू नका. त्यांना शांततेत जाऊ द्या. त्यांनी त्यांची संपत्ती आणि दागदागिने सोबत न्यावे. त्यांनी सोडलेली घरे सरकारच्या ताब्यात असतील तर सरकारला त्यांचे जे काही करायचे असेल ते ते करील. आपले शरणार्थी तिथे जाऊन त्या घरात राहू लागतील तर ते उचित होणार नाही. एक गोष्ट मला स्पष्टपणे माहीत आहे. मला जर तुम्हाला इथून जाऊ द्यायचे असेल तर तुम्ही मजबूत आणि धैर्यशाली असायला पाहिजे आणि मी सांगतो तसे करायला पाहिजे. मला पंजाबला जायचे आहे. मला लाहोरला जायचे आहे. मला पोलिसांच्या वा सैनिकांच्या संरक्षणाखाली जायचे नाही. केवळ ईश्वरावर विसंबून मला एकट्याला जायचे आहे. तेथील मुलमानांवरील विश्वास आणि श्रद्धेच्या भावनेने मला तिथे जायचे आहे. त्यांची इच्छा असेल तर त्यांना मला मारू द्या. ईश्वराने त्यांच्यावर कृपा करावी

अशी शांतपणे प्रार्थना करत मी हसतहसत मरेन. आणि ईश्वर त्यांच्यावर कृपा कसा करील? त्यांना चांगले करून. त्यांना चांगले करण्याचा ईश्वराजवळ एकमेव उपाय आहे त्यांची अंतःकरणे शुद्ध करण्याचा. मला शत्रू समजणाऱ्या एकाही माणसाबद्दल माझ्यात जर शत्रुत्वाची भावना नसेल तर आणि तरच ईश्वर माझे ऐकेल. असे झाले की तो माणूसच विचारेल की या माणसाला मारून मी काय मिळवणार आहे. मी त्याचे काय नुकसान केले हा विचार तो करू लागेन. त्यांना जर मारायचे असेल तर तसे करण्याचा त्यांना अधिकार आहे. म्हणूच मला लाहोरला जायचे आहे, रावळपिंडीला जायचे आहे. सरकारला मला थांबवायचे असेल तर थांबवू द्या. परंतु सरकार मला कसे थांबवील? त्यांना जर मला थांबवायचे असेल तर त्यांना मला मारावे लागेल. त्यांनी जर मला मारले तर माझा मृत्यू तुमच्याकरिता एक उदाहरण होईल. त्यामुळे मला फार आनंद मिळेल. कोणता धडा तुम्हाला मिळेल? तो धडा असेल मी मरेन परंतु मी कोणाचेही अनहित चिंतणार नाही.

ध्रुव केवळ मुलगा होता. त्याने ईश्वराची प्रार्थना केली. प्रह्लादचे काय? तो कवळ बारा वर्षांचा मुलगा होता. त्यानेसुद्धा तेच केले. आणि आपण सर्व त्यांचे वंशज आहो. ज्यांना ग्रंथसाहेब माहीत असेल त्यांना माहीत असेलच की आपल्यामध्ये कुणाबद्दलही दुर्भावना असू नये, कोणाच्याही विरोधात आपण तलवार उपसू नये असे गुरू नानक साहेबांनी शिकवले आहे. सर्वात मोठे शौर्य धैर्याने मरण पत्करण्यात आहे. आपले लोक जर या पद्धतीने मरण पत्करतील तर आपण कुणावरही रागावू नये. मरणाबद्दल त्या लोकांचे आपण गुणगान केले पाहिजे व ईश्वराने आपणा सर्वांना अशी संधी द्यावी अशी प्रार्थना केली पाहिजे. आपली ही प्रार्थना अंतःकरणापासून असली पाहिजे. रावळपिंडीच्या लोकांना मी जे सांगितले होते तेच मी तुम्हाला सांगतो आहे. मी त्यांना सांगितले की तुम्ही शिबिरात जा आणि हिंदू आणि शीख शरणार्थ्यांना भेटा. तुम्ही स्वतःहोऊन परत जायला पाहिजे, पोलिसांच्या वा सैन्याच्या संरक्षणाखाली नाही. दिल्लीत तुम्ही भांडण थांबवले तर मी

समजेन की ईश्वराने माझी प्रार्थना ऐकली. मग परमेश्वराच्या कृपेने मी पंजाबमध्ये जाईन. एकदा का दिल्लीत शांतता प्रस्थापित झाली की मग मी इथे एक दिवसही थांबणार नाही. मी इथे मौजमजेकरिता थांबलेलो नाही. मी इथे थांबलो आहे सेवा करण्याकरिता. इथे पेटलेली आग विझवण्याकरिता माणूस जे काही करू शकतो ते सर्व करण्याकरिता मी इथे थांबलेलो आहे. यामुळे तुम्ही कसे जगावे व काय करावे म्हणजे तुमच्या जीवनाचा सुगंध संपूर्ण भारतात व जगात पसरेल हे मी तुम्हाला आणि रावळपिंडीहून आलेल्या मित्रांना सांगू इच्छितो.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३३७-४०

३९. एक पत्र

सप्टेंबर २४, १९४७

प्रिय भगिनी, (मायना वगैरे हिंदीत आहे.)

सकाळच्या प्रार्थनेनंतर ब्रिजकृष्णने लगेच मला तुमचे पत्र दिले.

मागे काय घडले ते मला आठवत नाही. मला संदर्भही कळत नाही. मी एकटा जरी असलो तर मला वर्तमान कळू शकत नाही. ना तर वैशिष्ट्यपूर्ण हिंदू मानसिकतेत मी सहभागी व्हायला पाहिजे ना मी कुणाला मारले पाहिजा वा नष्ट केले पाहिजे. बेशिस्त सहजप्रेरणा माणसाला दानवीपणाकडे नेऊ शकते. वाट पाहा, निरीक्षण करा आणि प्रार्थना करा

(पुढील हिंदीत आहे.)

आशीर्वाद

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

४०. डॅनिअल थॉमस यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २४, १९४७

प्रिय डॅनिअल,

तुम्ही अजून आठ जिल्ह्यांमध्ये दारुबंदी करत आहा ही निश्चितच चांगली गोष्ट आहे. जोपर्यंत संपूर्ण प्रांतात दारुबंदी होत नाही तोपर्यंत विश्रांतीकरिता वेळ नाही. (दारुबंदी) कायद्याबरोबरच मी हरिजनमध्ये एकदा सांगितलेले रचनात्मक आणि शैक्षणिक कार्यक्रमही तुम्ही राबवता की नाही? (पाहा मादक पदार्थांची बंदी, सप्टेंबर ८, १९४७)

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यरेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यरेलाल. शिवाय द हिंदू, ऑक्टोबर ११, १९४७

४१. कमलनयन बजाज यांना पत्र

सप्टेंबर २४, १९४७

चि. कमलनयन,

धर्मानंद (कोसंबी) स्मृतीनिधीकरिता १००० रुपये दिले परंतु योग्य पद्धतीने ते चालवण्याकरिता २५,००० रुपये पाहिजे. तू तो पैसा गोळा कर. तू जर तसे करू शकशील तर मला लिही. वडिलांनी (जमनालालजी बजाज) हिंदुस्तानी प्रचार (सभा) चालवण्याची सर्व जबाबदारी घेतली आहे. तीसुद्धा तू घेतली पाहिजे. याबद्दल काकासाहेबांशी बोल आणि नंतर मला लिही.

हिंदी प्रतीवरून, प्यारेला ल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

४२. अमृतलाल टी. नानावटी यांना पत्र

(नानावटी यांना बिसेन यांनी लिहिलेल्या पत्रातील हा उतारा आहे. शिवाय पुढील विषय पाहा.)

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २४, १९४७

आता मला एकूण रक्कम सांगा आणि मी त्याची व्यवस्था करेन. किती दिवसात हे मला माहीत नाही. माझ्या मृत्यूनंतर सर्व जबाबदारी तुम्हा लोकांवर राहिल. व तुम्हांला ती योग्य रीतीने पार पाडावी लागेल.

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १०८१५

४३. द. बा. कालेलकर यांना पत्र

सप्टेंबर २४, १९४७

चि. काका,

धर्मानंद (कोसंबी) स्मारकासंबंधीचे तुमचे काम सुरू ठेवा. मी २५,००० रुपये गोळा करीन. आताच मी त्यासंबंधी आणि हिंदुस्तानी प्रचारसंबंधीही (सभा) कमलनयनला लिहीत आहे. (पाहा याआधीचा विषय कमलनयन बजाज यांना पत्र, सप्टेंबर २४, १९४७) मला हिंदुस्तानी प्रचारासंबंधी अमृतलालकडूनही पत्र आले आहे व बिसेनला मी त्याचे उत्तर देण्याकरिता सांगितले आहे.

धर्मानंदजींसंबंधी गैरसमज झाल्याचे जे तुम्ही लिहिले आहे त्याचा अर्थ काय ते मला कळले नाही. या विषयाबद्दल मी आधी जे सांगितले त्यापेक्षा आता मी काही वेगळे सांगितले म्हणजे काय हे मला काहीही कळत नाही. माझे शब्द परत घेण्याचा माझा निश्चितच विचार नाही. पैसा गोळा करण्याची जबाबदारी मी तुमच्यावर टाकली नाही व ती टाकण्याचा माझा विचारही नाही. परंतु जर या योजनेत तुम्ही रस दाखवला नसता तर मी ही जबाबदारी घेतली नसती असे मला वाटते हे खरे आहे. परंतु यात मला विसंगती दिसत नाही. मला परत स्पष्ट करून सांगा. माझ्याकडून काही चूक असेल तर मी ती कबूल करेन. माझी स्मरणशक्ती जशी होती तशी आता नाही हे मी कबूल केलेच आहे. मी माझ्या मर्यादा मान्य केल्यानंतर परत त्यांची आठवण करून देण्याचे कारण नाही.

या योजनेअंतर्गत अध्यक्ष, सचिव, चपराशी अशा सर्व भूमिका तुम्ही एकट्याने कराव्या हे तुम्हाला शोभेसेच आहे. परंतु तुम्ही जर बाळासाहेब वा कझिन्सला (डॉ. जेम्स एच. कझिन्स) वा रुक्मिणीबेनला वा सोफिया वाडिया यांना यात घेऊ शकलास तर अधिक बरे होईल. तुला जे योग्य वाटेल ते कर.

हिंदुस्तानी प्रचार कार्याकरिता (पाहा हिंदुस्तानी, सप्टेंबर २७, १९४७) आपण केंद्र सरकारला कोणतेही अनुदान मागू नये याबद्दल मी ठाम आहे. सुंदरलाल वा उर्दू अंजुमनला ते घेऊ दे. आपण त्यांचे उदाहरण गिरवण्याची आवश्यकता नाही.

मुसलमानांबद्दल तू जे लिहिलेस त्याच्याशी मी सहमत आहे. शक्य झाले तर येत्या अंकातच मी या विषयावर लिहीन.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १०९९१, प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल.

४४. रामेश्वरी नेहरू यांना पत्र

सप्टेंबर २४, १९४७

चि. रामेश्वरी,

तुम्ही इतक्यात पाठवलेली सर्व पत्रे मिळाली. त्यांतील सर्वात दीर्घ पत्रही मी वाचले आणि तेही काळजीपूर्वक. माझे अंतःकरण तुमच्याबरोबर आहे, परंतु येथील आग विझल्याशिवाय मी हे ठिकाण सोडू शकत नाही.

ब्रिजलालचीसुद्धा सर्व पत्रे मला मिळाली. मी ती जवाहरलाललाही दाखवली. तिथे तुमच्या सेवेची गरज नसेल तर तुम्ही तुमच्या आईची भेट घेतल्यानंतर नक्कीच इथे येऊ शकता. इथेसुद्धा भरपूर काम आहे. हरिजनमध्ये राहणे केव्हाही उत्तम होईल. जवळच निर्वासित शिबीर आहे.

हिंदी प्रतीवरून, प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

४५. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २४, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आज तुम्ही जे भजन ऐकले ते आजच्या परिस्थितीला लागू आहे. आज आपण सर्व आपले वर्णन 'फुटलेली नाव' असे करू शकतो. आणि मग आपण ईश्वराला प्रार्थना करतो की हे देवा आम्हांला किनाऱ्यावर पोहोचव. म्हणजे त्याच्या कृपेशिवाय आपण किनाऱ्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही. आपल्या देशाची आज हीच परिस्थिती आहे आणि मला तर ती रोजच असल्यासारखी दिसते. कसा का होईना आपल्या समाजामध्ये कमालीचा द्वेषभाव रुजला आहे. हिंदू आणि मुसलमान यांच्या अंतःकरणात इतका काही क्रोध भरलेला आहे की दिल्लीत मुसलमानांना राहू देण्याकरिता आमची तयारी नाही. पाकिस्तानमधून हिंदू आणि शीख यांना बाहेर काढण्यात आले. इतकेच नाही तर लहान मुलांच्या मनांतही विष भरवण्यात आले असल्याचे मी ऐकतो. हा सर्व मुस्लिम लीगच्या प्रचाराचा परिणाम आहे. बळाच्या जोरावर पाकिस्तान घेऊ, त्याकरिता आम्ही वाटाघाटी करणार नाही, हिंदूंना आणि इतर मुसलमानेतरांना आम्ही आमची बाजू पटवून देण्याचा प्रयत्न करणार नाही असा सर्व प्रचार करताना मुस्लिम लीगला मी स्वतः पाहिले आहे हे खरे आहे. आम्ही बळजबरीने पाकिस्तान घेऊ अशी त्यांची आरडाओरड दुर्दैवाने वर्षांपासून सुरू आहे. परंतु असे चालणार नाही. ते बळजबरीने मिळवण्याला काय अर्थ आहे? एका अर्थाने आपण म्हणू शकतो की त्यांनी शक्तीच्या जोरावर पाकिस्तान घेतलेला नाही. उलटपक्षी आपण म्हणू शकतो की आम्ही त्यांना पाकिस्तान दिला, काँग्रेसने त्यांना पाकिस्तान दिला. ब्रिटिशांनी मान्य केले नसते तर पाकिस्तान होऊ शकला नसता. काँग्रेसने कितीही कबूल केले असते तरी अंतिम अधिकार ब्रिटिशांच्या हातात होते. त्यांना सत्ता सोडायची होती.

का? कारण ते इथे यापुढे राज्य करू शकत नव्हते. आम्ही त्यांच्याविरुद्ध तलवारीने भांडलो नाही. आमचे युद्ध शस्त्राशिवाय होते. आमचा संघर्ष अहिंसक संघर्ष होता असे आम्ही म्हणतो. अशा प्रकारे भारताने स्वातंत्र्य मिळवले. भारताची फाळणी झाली. काँग्रेसने फाळणीला मान्यता दिली. भावाभावांनी भांडत राहणे योग्य नाही असे काँग्रेसला वाटले. त्यांना जे हवे ते त्यांना देऊन टाकावे असे काँग्रेसला वाटले. परंतु त्यांच्यातील काहींना वाटते की आम्हाला पूर्ण पाकिस्तान मिळाला नाही. परंतु त्यांना जे काही देऊ करण्यात आले ते त्यांनी मान्य केले व राहिलेल्या पाकिस्तानकरिता भविष्यावर अवलंबून राहिले. अशा प्रकारे आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले खरे परंतु त्यात सर्वत्र पसरलेल्या विषामुळे आपण ते पचवू शकलो नाही. आणि आपल्यातील वाद संपला नाही. मुस्लिम लीगच्या पाठीराख्यांनी विषारी भाषणे दिली. पाकिस्तानमध्ये राहणारे सर्व मुसलमान आहेत काय? पाकिस्तानमध्ये सुद्धा हिंदू, पारसी, शीख, ख्रिश्चन राहतात. त्या देशात राहणाऱ्या या सर्वांना त्याने सुखी करावे. या सर्वांना समान हक्क आहेत हे त्याने सिद्ध करावे. सरकार त्यांचे राहिल यात काही संशय नाही कारण तिथे त्यांचे बहुमत आहे. ते ठीक आहे परंतु सरकारने न्यायभावनेने काम करायचे असते. असे ते म्हणतात परंतु त्यावर कार्यवाही होऊ शकली नाही. तसे का होऊ शकले नाही याच्या खोलात मी का जावे? तिथे काय झाले हे सर्व मला माहीत आहे. मुसलमानांचा संताप अनावर झालेला होता. त्यांना वाटले की आता आपण स्वतंत्र असल्यामुळे कोणालाही मारू शकतो आणि कोणाचीही कत्तल करू शकतो. येथून सर्व सुरुवात झाली. आणि एकदा ही सुरुवात झाल्यानंतर तिथे शीखही राहत होते आणि ते सुद्धा लढवैय्ये होते. ते हे सर्व चुपचाप कसे सहन करू शकत होते? त्यांनी सुद्धा मारण्याला आणि कत्तलीला सुरुवात केली. हीच ती गोष्ट आहे की जी अजून संपलेली नाही.

हजारो लोक माझ्याकडे आले आणि त्यांनी मला सांगितले की यापुढे आम्ही तिथे राहू शकत नाही. ते म्हणतात की आमच्यावर इस्लामचा स्वीकार करण्याकरिता बळजबरी करण्यात येत आहे आणि आम्ही तसे केले नाही तर आम्हाला गुलामाप्रमाणे ठेवण्यात येईल अशी आम्हाला धमकी देण्यात येत आहे. अशा प्रकारच्या अटी आम्ही कशा ऐकू शकतो? आम्ही इथे नाईलाजाने आलो आहो. इस्लामचा स्वीकार आमची इच्छा असेल तर आम्ही करू. परंतु दडपणामुळे इस्लामचा स्वीकार करणे ही वेगळी गोष्ट आहे. आपली आजिविका मिळवण्याकरिता माणूस आपला धर्म सोडू शकत नाही. दडपणामुळे धर्म सोडणे हा धर्म नसून अधर्म आहे. ज्या माणसाने वा स्त्रीने आपला स्वाभीमान गमावला त्या माणसाच्या वा स्त्रीच्या केवळ जगण्याला काय अर्थ आहे? आणि धर्मात स्वाभिमानाचाही सहभाग असतो. जे लोक पैसे, दागदागिने, वा नोकरी यांच्याकरिता आपला धर्म सोडतात ते धर्माचे अनुसरण करू शकत नाही. हिंदू म्हणवण्याला ते पात्र नाहीत आणि दडपणाखाली कलमा म्हणाल्यामुळे ते चांगले मुसलमानही होऊ शकत नाहीत. मी इथे कलमा म्हणत नसतो तर फतेहा म्हणत असतो. ईश्वर एक आहे व हजरत महंमद त्याचे दूत आहेत असे कलमा घेताना सांगितले जाते. ते पूर्वी झालेल्या दूतांची गणना करायला तयार नाहीत. परंतु फतेहामध्ये स्पष्टपणे सांगितले आहे की ईश्वर आपला मालक आहे. तो प्रत्येकाचे रक्षण करू शकतो. आपण त्याला आपलेही रक्षण करू देऊ या. परंतु फतेहा फार सुंदर असला तरी तो म्हणण्याची कुणावर बळजबरी कशी करता येऊ शकते? आपण जर तो म्हणू तर तसे आपण केवळ आपल्या इच्छेने करू. परंतु कोणी मला जर बंदुकीच्या धाकावर ते म्हणायला लावणार असेल तर तसे करणे मला मुळीच आवडणार नाही. माझ्या शरीरात केवळ मूठभर हाडे आहेत. परंतु माझे हृदय माझे स्वतःचे आहे. तर तुमचे हृदय तुमचे आहे काय आणि या मुलींचे हृदय त्यांचे आहे काय? या मुली घोषित करू शकतात की आम्ही कधीही आमचा धर्म सोडणार नाही. परंतु आज आपणा सर्वांना आव्हानाला तोंड

द्यावे लागत आहे. अशा परिस्थितीत भारताने काय करावे? आपण कसे वागावे ही फार मोठी समस्या आपल्यासमोर आहे. आजकाल पाकिस्तानमधून येणाऱ्या गाड्यांमध्ये मुसलमान येत नाहीत. त्या गाड्या केवळ हिंदू आणि शिखांना आणतात. काही गाड्यांमध्येच मारले जातात. आणि येथून जाणारे लोक मुसलमान असतात आणि रस्त्यात ते मारले जातात. मला गणना करण्याकरिता सांगण्यात येते. मी कशाची गणना करू? माझ्याजवळ कोणतेही आकडे नाहीत. आणि आकडे जाणून आपण काय करणार आहो? मी म्हणेन की एक माणूस एक बाटली दारू पिऊ शकतो व त्यामुळे त्याला नशा येऊ शकतो. दुसरा कोणी दोन बाटल्या प्याल्यानंतर त्याला नशा येईल. दोघेही नशा करतात. परंतु दुसरा एक काही तरी पितो आणि प्याल्यानंतरही त्याला नशा चढत नाही. जणू काय तो नदीचे स्वच्छ पाणी प्याला. तुम्ही त्याला दारू म्हणू शकाल परंतु ज्यामुळे कोणालाही नशा चढत नाही. त्या पाण्याला दारू कोण म्हणेल? कारण दारू ही अशी गोष्ट आहे जिच्यामुळे माणूस भानावर राहत नाही, वेड लागल्याप्रमाणे त्याची अवस्था होते. सांगायची गोष्ट ही की या वेळी आपणापैकी कोणीही भानावर नाही. आता कल्पना करा की मुस्लीम लीग झपाटल्याप्रमाणे काही तरी करते कारण तिच्या डोक्यात काही तरी शिरले आहे. आणि मग आपल्याला वाटू लागते की आपणही असेच वागायला पाहिजे. तुम्हाला संपूर्ण भारतावर राज्य करण्याची आणि पाकिस्तानचा नाश करण्याची इच्छा होऊ शकेल. परंतु मी तुम्हांला सांगतो की पाकिस्तान होण्याला आपण मंजुरी दिली आहे. मग त्याला नष्ट करण्याचा प्रश्न कुठे येतो? आपण त्याचा विध्वंस करू शकत नाही. शारीरिक शक्तीने वा तलवारीच्या मदतीने आपण त्याचा विध्वंस करू शकत नाही. आपण जर पाकिस्तानचा विध्वंस करण्याचा प्रयत्न करू तर दोन्ही देश बुडतील. आपली बोट फुटलेली आहे. आपण आज बुडत आहो. आपण लढू आणि जिंकू अशी जर तुम्ही कल्पना करत असाल तर मी तुम्हाला सांगतो की तुम्ही जिंकण्यापूर्वीच कोणती ना कोणती जागतिक शक्ती तुम्हांला

गिळल्याशिवाय राहणार नाही. ती दोन्ही देशांना गिळून टाकील. जर माझे सगळे मित्र, जे सुझ आहेत, आणि ज्यांनी अशा कामात अनेक वर्षे घालवली आहेत त्यांना आपण सुरक्षित आहो हे कळू शकेल. परंतु जर दोघेही दारूच्या बाटल्यांच्या बाटल्या रिचवत असतील व तसे करताना त्यांना मजा वाटत असेल तर असे कसे होऊ शकेल? मी त्यांना विनंती करीन की दारूच्या बाटल्यांचा त्याग करा आणि त्या समुद्रात फेकून द्या कारण त्यांच्यात विष भरलेले आहे. आपण मुसलमानांना यापुढे दुखापत करणार नाही. त्यांना जर स्वतःहोऊन जाण्याची इच्छा असेल तर आपण त्यांना जाऊ देऊ. परंतु जाण्याकरिता आपण त्यांना भाग पाडणार नाही. ते त्यांच्या घरांत राहतात. ते बहुसंख्य नाहीत. आपण भ्याड बनून त्यांचा छळ का करावा? आपण स्वतंत्र आहो. संपूर्ण देश स्वतंत्र आहे. आपण संपूर्ण देश फस्त करून टाकू अशा संभ्रमात त्यांनी का राहावे? मुसलमान असे प्राणी आहेत काय की हिंदूंच्या मनात आल्याबरोबर ते त्यांना फस्त करून टाकण्याकरिता उपलब्ध असतील? काँग्रेसने किती तरी बलिदान केले आहे. वर्षानुवर्षे ती सर्वोच्च बलिदान करते आहे व त्यात मोठ्या संख्येत हिंदू आणि मुसलमान दोन्ही आहेत. आता स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ते कशाने तरी झपाटून गेले आहेत काय? किती तरी बलिदान करून मिळालेले स्वातंत्र्य या वेडाच्या भरात आपण फेकून द्यावे काय? ही किती लाजिरवाणी गोष्ट होईल! वृत्तपत्रांमधील बातम्या वाचल्यानंतर तुम्ही जर उद्दिपत झाला असाल व ते आपले असे कधीच होणार नाहीत असा विचार तुम्ही करत असाल तर या गोष्टी मी तुम्हाला सांगणार नाही. मी काल तुम्हाला सांगितले की संपूर्ण दंगली थांबवता येऊ शकतात. हे कसे करता येईल? आपण स्वतःला शुद्ध केले पाहिजे. स्वतःला शुद्ध करणे म्हणजे निर्भय होणे. जो माणूस निर्भय असतो तो अशा प्रकारचे घाणेरडे कृत्य करणार नाही. तुम्हाला तुमच्या सरकारचा पाठिंबा आहे. सरकार देशाचे प्रशासन पाहते. ब्रिटिश सरकारचे ते दिवस आता गेले जेव्हा आपल्या समस्या आपण त्यांना सांगू शकत नव्हतो. आज तुमचे स्वतःचे सरकार आहे. सर्व गोष्टी

सुरळीत कशा कराव्या हे आपण सरकारला सांगू शकतो. अखेरीस देशात केवळ साडेचार कोटी मुसलमान आहे. आपण त्यांना का घाबरावे? कल्पना करा की तुम्ही साडेचार कोटी मुसलमान मारले. त्यानंतर तुम्ही काय कराल? आणि पाकिस्तानमध्ये किती तरी मुसलमान आहेत. तिथे तुम्ही कोणाला माराल? इथे जे साडेचार कोटी मुसलमान आहेत त्यांचा हिशेब चुकता करण्याची पाकिस्तानची इच्छा असेल. ते आव्हान स्वीकारण्याची तुमची क्षमता नसेल कारण त्यांना संपूर्ण जगाचा पाठिंबा असेल. यामुळेच मी म्हणतो की आपण शुद्ध राहिलो पाहिजे. आपण आपला हिशेब स्वच्छ ठेवू या. आपण ऋणकोच्या परिस्थितीत येऊ नये. आपण जर धनकोच्या परिस्थितीत असू तर सरकार पाकिस्तानला निर्वाणीचा इशारा देऊ शकेल हे मी तुम्हांला सांगून ठेवतो. तेथून जे हिंदू आणि मुसलमान आले आहेत त्यांनी परत जायला पाहिजे आणि पाकिस्तानने त्यांची काळजी घेतली पाहिजे. पाकिस्तानमधील सर्व अल्पसंख्य समुदायांना तेच अधिकार असतील जे तेथील मुसलमानांना आहेत इथपर्यंत पाकिस्तानने म्हटलेले आहे. त्यांना अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य आणि पूजाअर्चा करण्याचे स्वातंत्र्य म्हणजे मंदिरात वा गुरुद्वारात जाण्याचे स्वातंत्र्य असेल, त्यांना अर्थातच राजकीय अधिकार नसतील. आपला परस्परांवरील विश्वासाला धक्का बसला आहे ही गोष्ट मी समजू शकतो. परंतु याचा उपाय इथे घरेदारे, मुलेबाळे आणि संपत्ती असलेल्या मुसलमानांना घालवून लावणे हा आहे काय? असे व्हायला नको. तो फार मोठा भ्याडपणा होईल. मला तुम्हांला केवळ इतकेच सांगायचे आहे की मुसलमानांवर बदला घेण्याची कल्पना आपण सोडून दिली पाहिजे. आणि आपण आपली हृदये इतकी मजबूत केली पाहिजे की संपूर्ण हिंदूस्तानची जरी खात्री पटली तरी दिल्लीमध्ये काहीही व्हायला नको. मुसलमानांना घालवण्यात आले आहे. जे गेले आहेत त्यांना परत आणायला पाहिजे असे मला म्हणायचे नाही. परंतु जे मागे राहिले त्यांना शांततेत राहू दिले पाहिजे. जे लोक गेले त्यांचा विचार आपण नंतर करू. मुसलमान जर

गैरवर्तन करतील तर सरकारकडे तक्रार करा. त्या मुसलमानांनी सरकारचा अधिकार मान्य केलाच पाहिजे. आमच्याजवळ सैन्य नाही म्हणून तुम्ही त्यांना मारा अशी जर सरकार परवानगी देत असेल तर त्या सरकारचा अंत झालाच पाहिजे. याचा अर्थ गुंडगिरीचे राज्य असा होईल. सरकारचे हे काम नाही. मी तुम्हाला सांगतो की तुम्हाला हवे तितके तुम्ही सरकारला प्रभावित करू शकता परंतु कायदा आपल्या हातात घेऊ नका, बंदुकांचा उपयोग करू नका आणि कोणालाही मारू नका. तुम्ही जर इतके केले तर विजय आपला आहे आणि आपले जे जहाज बुडू लागले आहे ते वाचेल. ईश्वर नेहमी सत्याच्या बाजूने असतो. तो आपल्याला कधीही टाकून देत नाही परंतु आपण जर ईश्वराला टाकून दिले, आपण जर त्याला विसरलो व सुमार्ग टाकून दिला तर ईश्वर काय करू शकतो?

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३४०-४५

४६. उपवासाचे परिणाम

एक मित्र लिहितो - तुमच्याजवळ जीव धोक्यात घालण्याचा एकमेव उपाय राहिला आहे असे दिसते. ते जसे आहे ते ठीक आहे. हा उपाय रुग्णाला ऑक्सिजन वा इंजेक्शन देऊन जिवंत ठेवण्यासारखे आहे असे वाटल्याशिवाय राहत नाही.

जिव्हाळ्यातून निर्माण झालेल्या वेदनेतून वरील विचार मांडण्यात आले आहेत. ते काहीही असले तरी लेखकाने टीका करताना पुरेसा विचार केलेला नाही हे मी सांगायलाच पाहिजे. अनेक शुभचिंतक घाईघाईत बहुधा असाच विचार करतात. यामुळे ही जाहीर चर्चा.

टीकाकाराची उपमा इथे लागू होत नाही. ऑक्सिजन वा इंजेक्शन देणे हे बाह्य उपचार आहेत व देहाचे अस्तित्व लांबवण्याकरिता ते योजिले जातात. यामुळे त्यांचे वर्णन आर्थिक मूल्य असे जे करतात ते योग्यच आहे. ही उपाययोजना केली नाही तर माणूस काहीही गमावणार नाही. जड देह अमर करता येत नाही. सर्व प्रकारचे वैद्यकीय कौशल्य या देहाचे काही काळ अस्तित्व लांबवण्यापेक्षा अजून काही करू शकत नाही. तात्पुरते अस्तित्व लांबवल्यामुळे कोणताही चिरंतन लाभ होत नाही.

उलटपक्षी उपवास दुसऱ्याच्या शरीरावर परिणाम व्हावा म्हणून कधीही केला जात नसतो. त्याने त्याचे हृदय प्रभावित झाले पाहिजे. यामुळे ते आत्म्याशी संबंधित आहे. व यामुळे त्यापासून होणारे परिणाम तात्कालिक स्वरूपाचे आहेत असे म्हणता येऊ शकत नाही. ते चिरंतन स्वरूपाचे असतात.

उपवास करणारी व्यक्ती ज्याकरिता उपवास करते त्या कामाकरिता ती आध्यात्मिक दृष्टीने पात्र आहे की नाही व तिने या उपाययोजनेचा योग्य पद्धतीने उपयोग

केला की नाही ही वेगळी गोष्ट आहे आणि सध्याच्या चर्चेच्या दृष्टिकोनातून असंबद्ध गोष्ट आहे.

मला आठवत असलेल्या सर्व उपवासात एका उपवासाबद्दल (मार्च ३ ते ६, १९३९) असे म्हणता येईल की त्याच्या संकल्पनेत जरी दोष नव्हता तरी त्याचा संबंध बाह्य उपचाराशी होता व त्यामुळे त्या वेळी मी तो उपचार करायला नको होता असे दिसते. ही चूक जर झाली नसती तर इतर उपवासांप्रमाणेच त्यापासून स्वाभाविकपणे होणारे लाभ मिळाले असते याबद्दल मला शंका नाही. राजकोटमध्ये स्व. ठाकोर साहेबांच्या विरोधात केलेल्या उपवासाचा मी येथे उल्लेख करत आहे. मला माझी चूक लक्षात आली. मी माझे पाऊल मागे घेतले व जो गंभीर धोका होऊ शकला असता तो मी टाळला. शेवटचा उपवास कलकत्त्यातील होता व तो सप्टेंबर महिन्यात सुरू करण्यात आला होता. (सप्टेंबर १ ते ४) त्याचा जसा परिणाम अपेक्षित होता तसाच झाला. भावनेचा संदर्भ लक्षात घेतला तर मला तो टिकाऊ वाटतो. त्याचा परिणाम कायम राहील की नाही हे केवळ काळच सांगू शकेल. हा परिणाम उपवास करणाराच्या पावित्र्यावर व त्याच्या दृष्टिकोनाच्या अचूकतेवर अवलंबून असेल. ती चौकशी इथे संदर्भविरहित ठरते. शिवाय उपवास करणाऱ्या माणसाला ही चौकशी करण्याचा अधिकारही नसतो. ही गोष्ट योग्य साधन असलेला तटस्थ माणूसच करू शकतो आणि तीही माझ्या मृत्यूनंतर.

नवी दिल्ली, सप्टेंबर २५, १९४७,

हरिजन ऑक्टोबर ५, १९४७

४७. शांतिकुमार मोरारजी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

२५ सप्टेंबर १९४७

चि. शांतिकुमार,

सिंधमध्ये बरेच हरिजन आहेत. ते अतिशय दुखात आहेत आणि त्यांना उपासमारीला तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांना काठेवाडमध्ये हलवण्यात यावे. यामुळे तुमची कंपनी पैसे न घेता त्यांना जर काठेवाडच्या कोणत्या तरी बंदरापर्यंत आणण्याकरिता एक वा दोन जहाज पाठवू शकत असेल तर ते सुरक्षित पोहोचू शकतील. त्यांना आपला धर्म वाचवता येऊ शकेल काय आणि आपल्या स्त्रियांची अब्रू ते वाचवू शकतील काय हे सांगता येत नाही. या पत्रासह बापा तुम्हाला भेटतील. कृपाकरून हे ताबडतोब करा. हे पत्र तुम्ही वालचंदभाईना (वालचंद हिराचंद) वा तुमच्या कंपनीतील अजून कोणाला दाखवले पाहिजे असे वाटत असेल तर दाखवू शकता. असेच पत्र मी शूरजीभाईनाही पाठवत आहे. (पाहा यानंतरचा विषय.)

आशीर्वाद

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून, सी. डब्ल्यू. ४८१०. सौजन्य शांतिकुमार मोरारजी

४८. शूरजीभाई वल्लभदास यांना पत्र

(मागील विषय पाहा.)

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २५, १९४७

भाई शूरजीभाई,

सिंधमध्ये अनेक हरिजन आहेत. ते संपूर्ण विपन्नावस्थेत गेले आहेत त्यांच्याजवळ खाण्याकरितासुद्धा काहीही नाही. त्यांना काठेवाडमध्ये पाठवण्यात यावे. यामुळे तिकिटाचे पैसे न घेता काठेवाडच्या बंदरापर्यंत त्यांना परत आणण्याकरिता तुमची कंपनी जर एक दोन आगबोटी पाठवू शकत असेल तर ते सुरक्षितपणे परत येऊ शकतील. या क्षणी त्यांना आपला धर्म राखून ठेवता येईल की नाही व त्यांच्या स्त्रियांची अब्रू वाचू शकेल की नाही हे सांगता येऊ शकत नाही.

बापा हे पत्र घेऊन तुमच्याकडे येतील. शक्य असेल तर हे ताबडतोब करा. असेच पत्र मी शांतिकुमार यांनाही लिहिले आहे.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून, जी. एन. ४०९८

४९. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २५, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आपण एकाएकी संकटात सापडलो आहो. आपले स्वातंत्र्य अजून दीड महिन्याचेसुद्धा झाले नाही. एक महिना दहा दिवसांचे मूल काय करू शकते? परंतु आपण शक्तिमान आहो आणि आजपर्यंत ब्रिटिश साम्राज्यवादाविरुद्ध आपण संघर्ष करत होतो. अडचणींसमोर आपण शरण जाणार आहो काय? आपण केवळ स्वातंत्र्योत्तर काळाविषयी बोलू या. असे नाही की आपण त्याकरिता तयार नाही. आपण स्वतंत्र झालो आहो. परंतु आपल्या लोकांना वाटते की आपल्याला हवे ते करता येणे म्हणजे स्वातंत्र्य. या वृत्तीमुळे आपण सरकारचे काम अवघड केले आहे. माणूस जर आपले हात स्वच्छ ठेवू शकत नसेल तर तो स्वच्छ गोष्टी कसा पाहू शकेल? आपल्यामध्येच जेव्हा बदमाश माणसे असतील तर बदमाशीकरिता कोण कुणाला कसा दोष देईल? प्रत्येकावर जर बदमाशीचा ठप्पा लागलेला असेल तर प्रश्न अजूनच क्लिष्ट होतो. हे खरे स्वातंत्र्य नाही. आणि ते मिळवण्याचा हा मार्गही नाही. यामुळेच मी म्हणतो की आपण हे सरकारला सांगावे आणि आपल्याला शक्य असेल ती मदत सरकारला करावी. कल्पना करा की सरकारला अशी मदत मिळत नाही तर मग पाकिस्तानने जसे केले व तिथे जसे करणे सुरू आहे तसे आपण करावे काय? यामुळे ते धडा शिकतील काय? मी तुम्हांला सांगतो की त्यांना धडा शिकवण्याचा हा मार्ग नाही. जगात या मार्गाने गोष्टी होत नाहीत. लोक जर आपसात भांडत असतील तर सरकार त्यांना भांडण थांबवण्याकरिता सांगेल. त्यांना पालिसांची मदत घेण्याकरिता सांगण्यात येईल. पोलीस जर त्यांचे ऐकणार नसेल तर ते न्यायाधीशाच्या घरी जाऊ शकतात व तिथे आपले प्रकरण मांडू शकतात. जे काही करणे शक्य असेल ते

तिथे केले जाईल. भांडणाची काही तुरळक प्रकरणे असतील तर न्यायाधीश ती सोडवू शकेल. परंतु या प्रकरणी दोन मोठ्या समुदायांमध्ये झगडा आहे. सरकार काय करू शकते? हे काही ब्रिटिश सरकार नाही की ज्याला इंग्लंडमधून आदेश मिळतात. आता तुमचे सरकार आहे. याचा अर्थ एखादी विशिष्ट गोष्ट न करण्याचा तुम्ही सरकारला आदेश देऊ शकता. तुम्ही सरकारला फेकून देऊ शकता. तुमची ताकद ही अशी आहे. तुम्ही जर त्या शक्तीचा योग्य प्रकारे उपयोग करणार नाही तर तुम्ही स्वतः फार मोठ्या अडचणीत सापडला असल्याचे तुम्हाला आढळेल. आणि मी तुम्हाला सांगून ठेवतो की आपण आज फार मोठ्या संकटात आहो. पाकिस्तानही संकटात आहे यात काही संशय नाही. परंतु आपणही तशाच परिस्थितीत आहो.

याचे (प्रार्थना सुरू होण्यापूर्वी कोणी तरी गांधींना एक चिट्ठी दिली होती. पाकिस्तान सरकार हिंदू आणि शिखांना बाहेर काढत आहे आणि भारत सरकार मुसलमानांना समान नागरिक म्हणून संघराज्यात ठेवत आहे. अशा प्रकारे संघराज्य दोघांचेही ओझे कसे सहन करू शकेल?) उत्तर देताना गांधीजी म्हणाले की मी इतकेच सांगेन की हे आपले सरकार आहे आणि जे करणे आवश्यक आहे ते ते करत आहे. जर काही करायचे राहिले असेल तर तेसुद्धा केले जाईल. तुमचे कर्तव्य कुठे आहे हे मी तुम्हांला सांगितले आहे. मी तुम्हांला अजून काही सांगू इच्छित नाही. तुमचे कर्तव्य काय आहे? एकोप्याने राहणे आणि मुसलमानांना शत्रू न समजणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. गैरवर्तन करणारांचा आपोआपच शेवट होईल. परंतु आपण कोणा एका व्यक्तीला आपला शत्रू समजत असू व त्याला मारहाण करू, त्याला मारून टाकू तर तो आपला भित्रेपणा होईल व त्यामुळे आपल्यामध्ये दुबळेपणा येईल. ज्यांच्यांत धैर्य आणि शक्ती असते त्यांनी इतरांशी भांडू नये. कारण ज्यांच्यावर आपला विश्वास नसतो त्यांच्याशीच आपण भांडत असतो. हे सर्व व्यर्थ आहे. भांडण्यात काय अर्थ आहे? त्यांच्यांतील आणि आपल्यामधील ईश्वर एकच आहे. मी तुम्हाला सांगितले आहे की आपण आपल्या नियतीचे न्यायाधीश नाही. ईश्वराच्या

हातातील आपण केवळ प्राणी आहो. ईश्वराने आपल्याला मदत केली तरच आपण आपली अब्रू वाचवू शकतो. नाही तर नाही. त्याला विनवणी करा, माणसाला नाही. त्याला विनवणी करा जो पतिताला पावन करतो. तो अगदी आपल्यामध्ये आहे. तो जेव्हा आपले रक्षण करण्याकरिता असतो तेव्हा आपण कोणावर रागावण्याचे वा कोणाला भिण्याचे काय कारण? मुसलमानांना जे करायचे असेल ते करू द्या. त्यांना कितीही शस्त्रे ठेवू द्या. एखाद्या बदमाश माणसाप्रमाणे त्यांना वागू द्या वा त्यांना विश्वासघातकी होऊ द्या. जर ते देशद्रोही असतील तर सरकार त्यांना पाहून घेईल. नियम म्हणून जगात सर्वत्र देशद्रोह्यांना गोळी घालून मारून टाकले जाते. जर कोणी देशद्रोही होत असेल तर तो शासनाच्या विरोधात फार मोठा अपराध करतो. हा अपराध खुनापेक्षाही मोठा आहे. म्हणूनच देशद्रोह्यांना गोळी घातली जाते. ते देशद्रोही होऊ शकतात हे मी समजू शकतो. परंतु देशद्रोहाच्या संशयावरून त्यांना मारणे हा पुरुषार्थ नाही. हे भ्याडाचे काम आहे.

काल तुम्हांला मी सांगितले की (पाहा प्रार्थना प्रवचन, सप्टेंबर २४, १९४७) आणि आजही तुम्हांला सांगतो की आपली बोट फुटलेली आहे. केवळ ईश्वरच तिला काठावर आणू शकतो हे अगदी खरे आहे. परंतु आपणही प्रयत्न केले पाहिजे. बोटीला जर कुठे छिद्र असेल तर जी काही साधने आपल्याजवळ असतील त्यांनी पाणी आत येण्यापासून आपण अडवले पाहिजे. परंतु जर बोटीत वेगात पाणी येत असेल तर ते तितक्याच वेगाने बाहेर फेकण्याचा प्रयत्न करत असताना मी पाहिले आहे. असे केले तर पाणी आत येत असूनही बोट पुढे जात राहते. परंतु ईश्वराने मदत केली तरच हे घडू शकते. ईश्वराची कृपा झाली तर ती पुढे जाते आणि किनाऱ्यावर पोहोचते. परंतु ईश्वराने मदत केली नाही तर ती बुडते. म्हणूनच मी म्हणतो की माणसाने प्रयत्न केला पाहिजे व ईश्वराची मदत मागितली पाहिजे. दिल्लीत आग लागलेली आहे. इतर ठिकाणीही आग लागलेली आहे. प्रत्येक ठिकाण पेटलेले आहे. ती आग विझवणे आपले कर्तव्य आहे. तिच्यावर पाणी टाका. त्याशिवाय ती विझू शकत नाही.

आपले पहिले काम (परिस्थिती कशी आहे ते) लोकांना समजावून सांगणे आहे. मी त्यांना तसेच तुम्हालाही एकाच पद्धतीने समजून सांगण्याचा प्रयत्न करत आहे. माझ्या शेवटच्या श्वासापर्यंत मी या गोष्टीचा पुनरुच्चार करत राहीन. भारत, जो वैभवशाली होता, तो आज स्मशानभूमी झाला आहे. तो दानवी झाला आहे.

माझ्या अनुभवाने मी सांगतो आहे की आपल्या पोलिसांनी आणि सैन्याने जनतेच्या सेवकाप्रमाणे वर्तन केले पाहिजे, मालकाप्रमाणे नाही. अधिकार गाजवण्याचे दिवस गेले. प्रेमाने काम करून घेण्याचा माझा मार्ग आहे. आमच्याजवळ हिंदू सैन्य, पंजाबी सैन्य आणि हिंदू पोलीस मुसलमानांना छोटून टाकतील असे ऐकताना मला वेदना होतात. मला गंमतसुद्धा वाटते. असे झाले तर पोलीस आणि सैन्य मिळून भारताला चिरडून टाकतील व भारताचे जहाज बुडून जाईल असे मला वाटते. आज आपल्याजवळ आपले सैन्य आहे. सर्व ब्रिटिश निरर्थक आहेत असे मला वाटत नाही. ते काहीही असले तरी बहुतांश ब्रिटिश सोडून गेलेले आहेत. केवळ काही अधिकारी मागे राहिलेले आहेत. ते सर्व निरर्थक आहेत हे मान्य केले तरी यावर माझा विश्वास नाही. आणि जरी ते निरर्थक असले तरी त्यांना जावे लागेल. कल्पना करा की पाकिस्तानमधील सैन्य काही चुकीचे करते तर भारतातील सैन्यानेही तसेच केले पाहिजे काय? पाकिस्तानमधील पोलिसांनी काही चुकीची गोष्ट केली तर आपल्या पोलिसांनीही तसेच करावे काय? मला तुम्हांला हे सांगायचे आहे आणि त्याचे काय परिणाम होतील हे दाखवायचे आहे. सर्वांनी जर अशा प्रकारे वागायला सुरुवात केली तर भारताचा विनाश होईल आणि आपले स्वातंत्र्य, जे केवळ एक महिना दहा दिवसांचे आहे, ते दोन महिनेही पूर्ण करणार नाही. अशी परिस्थिती आपण निर्माण करू नये. हे टाळण्याकरिता आपण काय केले पाहिजे? आपल्यात धैर्य असले पाहिजे. आपल्याला कोणाचीही भीती वाटायला नको. आपण केवळ ईश्वराला भ्यालो पाहिजे. आपली नाव त्याने किनाऱ्यावर पोहोचवावी म्हणून आपण त्याची प्रार्थना करू या. याकरिता

आपल्याला पुढील अटीचे पालन करावे लागेल - पाकिस्तानमध्ये काहीही घडले तरी आपण आपली अंतःकरणे स्वच्छ ठेवू या. आपण जर असे केले नाही तर आपण राक्षस होऊ हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. आपल्याला आपला भारत शुद्ध आणि स्वच्छ ठेवायचा आहे व आपण सहनशील असलो पाहिजे. मुसलमानांना भारताबद्दल निष्ठा ठेवावीच लागेल. त्यांनी जर निष्ठा ठेवली नाही तर त्यांना फासावर चढवले पाहिजे. हे आपण स्वतः करू शकतो काय? हे आपले काम नाही. मुसलमान आपले बांधव आहेत. त्यांची घरे आणि सर्व काही इथे आहे. यामुळे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे की जे इथे राहत आहेत त्यांनी इथे सर्वार्थाने राहावे. परस्परांना एकमेकांबद्दल भीती वाटायला नको. माझी तुम्हांला विनवणी आहे की तुमच्यात विश्वास असायला पाहिजे कारण विश्वासाने विश्वास निर्माण होतो व संशयाने संशय बळावतो. तुमचा विश्वास दृढ होऊ द्या.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३४५-९

५०. मुन्नालाल जी. शाह यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २६, १९४७

चि. मुन्नालाल,

मला तुझे पत्र मिळाले. तुझा कांचनबरोबर अधःपात झालेला नाही. तुम्हा दोघांचेही उन्नयन झाले आहे आणि अधःपातही झाला आहे. जर कोणाला दोष द्यायचाच असेल तर मी माझ्यावर दोष घेण्याकरिता तयार आहे. तुझी मनोवृत्ती मी समजू शकतो. ती जशी होती तशीच आहे. तुला अजून मुले झाली तरी त्याचा विचार करू नकोस, परंतु शांत राहा.

आधी दुर्गाबिन (महादेव देसाईची पत्नी) राहत होत्या त्या घरात तू राहू शकत नाही याबद्दल मला शंका नाही. नायकम आणि आशादेवी कशाही प्रकारच्या व्यक्ती असल्या तरी त्यांना जे मिळते त्याची आश्रमाच्या सदस्यांनी अपेक्षा करू नये.

तुला जे पटते तेच कर. माझ्याबद्दल काहीही निश्चित नाही. मला खुष करण्याकरिता काहीही करू नकोस.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. ७२२२, सौजन्य मुन्नालाल जी. शाह

५१. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २६, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

जे काही सुरू आहे ते ना तर शीखधर्मानुसार आहे, ना इस्लामप्रमाणे आहे ना हिंदू धर्माप्रमाणे आहे. आपल्याला या सर्वांची थोडीबहुत माहिती आहे. जर एखादा धर्म अशोभनीय गोष्टी करत असेल तर तो टिकू शकेल काय? शीख धर्माची सुरुवात गुरू नानकांपासून झाली. गुरू नानकांनी काय शिकवले? ते म्हणाले की अल्ला, रहीम, खुदा अशा अनेक नावांनी ईश्वर ओळखला जातो. एकूण हे असे सर्व धर्मात आहे. नानक साहेबांनी सर्व धर्मांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. कबीर साहेबांनी हेच केले. असे म्हणतात की तो काळ आता गेला.

आज एक गृहस्थ - गुरू दत्त (लाहोरचे पंडित ठाकुर दत्त) - माझ्याकडे आले. ते फार मोठे वैद्य आहेत. आपली कहाणी सांगत असताना त्यांच्या डोळ्यातून अश्रू आले. त्यांनी कबूल केले की तुमच्याकडून मिळालेल्या प्रशिक्षणाच्या प्रकाशानुसार मी वागलो असतो तर मी तिथे प्राण द्यायला पाहिजे होते. परंतु त्यांच्यात असे धैर्य नसल्याचे त्यांनी कबूल केले. ते मला म्हणाले की माझ्याबद्दल त्यांना नेहमीच आदर वाटत आला आहे व मी जे काही म्हणतो तीच गोष्ट अगदी योग्य आहे. परंतु सत्याचरण करणे ही वेगळी गोष्ट आहे. मी जर म्हणालो तर त्यांची परत जाण्याची तयारी होती. मी त्यांना म्हणालो की पाकिस्तान सरकारकडून न्याय मिळण्याची कधीही अपेक्षा करता येणार नसेल व ते आपली चूक कबूल करणार नसेल तर आपले स्वतःचे मंत्रिमंडळ आहे व त्यात जवाहरलाल नेहरू, सरदार पटेल आणि अजून किती तरी चांगली माणसे आहेत. अशी माणसेसुद्धा पाकिस्तान सरकारला अशा

कृत्यांपासून अडवू शकत नसतील तर अखेरीस त्यांना युद्धाचा आधार घ्यावा लागेल. आपण परस्परांत मैत्रीपूर्ण तडजोड करू या. आपण असे का करू शकत नाही? आपण परस्परांवर विश्वास ठेवू शकत नाही काय? आपण हिंदू आणि मुसलमान कालपर्यंत मित्र होतो. आज आपण असे असे शत्रू झालो आहो काय की आपण परस्परांवर विश्वासही ठेवू शकत नाही? तुम्ही जर म्हणाल की आम्ही त्यांच्यावर कधीही विश्वास ठेवणार नाही तर मग दोन पक्षांना युद्ध करावे लागेल. तार्किक भाषेत बोलायचे तर लोकांजवळ जेव्हा सैन्य आणि पोलिस असतात व त्यावर विसंबून राहणे त्यांना भाग पडते तेव्हा दुसरे काय घडू शकते? पाकिस्तानमध्ये मारल्या गेलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या बदल्यात दोन माणसे मारायचे तुम्ही ठरवले तर कोण कोणाची फिकीर करील? आपल्याला जर न्याय हवा असेल तर हे प्रकरण तुमच्या वा माझ्यापर्यंत थांबत नाही. हे सरकारचे काम आहे. सरकारला सांगा. आपल्याला मदत करण्याकरिता ते आहे. आपण आक्षेपार्ह वर्तन करू नये. परंतु आपण लढायला तयार असलो पाहिजे कारण जेव्हा युद्ध येते तेव्हा ते पूर्वसूचना देऊन येत नाही. युद्धाकरिता आपण पुढाकार घेऊ नये, परंतु समोरची बाजू पुढाकार घेत असेल तर मग कोणताही पर्याय शिल्लक राहत नाही. अशा प्रसंगी जर सर्व हिंदूंना लढत लढत मरावे लागले तर मला दुःख होणार नाही. परंतु आपण न्यायाचा मार्ग निवडला पाहिजे. तो मार्ग अनुसरत असताना सर्व हिंदू आणि सर्व मुसलमान जरी मरण पावले तरी मी चिंता करणार नाही. आणि नंतर जर असे सिद्ध झाले की ते साडेचार कोटी मुसलमान पंचमस्तंभी आहेत तर त्यांना गोळ्या घालाव्या लागतील वा फासावर चढवावे लागेल याबद्दल मला काहीही शंका नाही. आणि या मुसलमानांप्रमाणेच पाकिस्तानमध्ये राहणारे हिंदू, शीख यांनी जर त्या देशाशी विश्वासघात केला तर त्यांनाही अशीच वागणूक देण्यात यावी. आपण त्यांच्याबाबतीतही पक्षपात करू शकत नाही. आपण जर प्रत्येक मुसलमानाला पंचमस्तंभी समजत असू तर पाकिस्तानमधील सर्व हिंदू आणि शिखांना पंचमस्तंभी समजण्यात येणार

नाही काय? असे चालणार नाही. पाकिस्तानमध्ये राहणाऱ्या हिंदू आणि शिखांना तिथे राहायचे नसेल तर ते सर्वार्थाने निघून येऊ शकतात, अशा वेळी भारत सरकारचे कर्तव्य त्यांना काम देणे आणि त्यांचे जीवन सुखावह होईल हे पाहणे असेल. परंतु ते तिथे राहतील व आपल्याकरिता हेरगिरीचे क्षुद्र काम करतील, पाकिस्तानकरिता नाही, तर हे चालू शकणार नाही व आपण त्यात सहभागी होऊ नये. माझ्याजवळ काही जादूचा ताईत नाही. आणि मी तलवारही बाळगत नाही. माझ्याजवळ केवळ एक गोष्ट आहे आणि ती म्हणजे देवाच्या नावाचा जप करणे आणि त्याच्या नावाने काम करणे. त्याचे अनुसरण केल्याने सर्व काही प्राप्त होते. असे काही नाही की त्या मार्गाचे अनुसरण करणारा मी एकटाच आहे. तुम्ही सर्व, आणि त्या तिकडे उभी असलेली लहान मुलगी तिलाही तो उपलब्ध आहे. चमत्कार करण्याचे सामर्थ्य केवळ ईश्वरामध्ये आहे. ईश्वराच्या कृपेशिवाय मी काय करू शकेन असे तुम्हाला वाटते? परंतु इतके मात्र मला कळले आहे. मी अनेक वर्षांपासून, ६०पेक्षा अधिक वर्षांपासून संघर्षशील माणूस आहे. परंतु मी तलवारीने झगडत नसतो तर सत्य आणि अहिंसेच्या शस्त्राने झगडत असतो. ही शस्त्रे अजूनही आपल्याजवळ आहेत. परंतु त्यांचा उपयोग करणे माझ्या एकट्याच्या आवाक्यात नाही. तुमच्या पाठिंब्याशिवाय मी काहीही करू शकत नाही.

ज्या शक्तीने आपण स्वातंत्र्य मिळवले त्याच शक्तीने आपण त्याचे जतन करणार आहो. त्या शक्तीने आपण ब्रिटिशांना पराभूत केले. आपण त्यांना शस्त्रांनी पराभूत केले नाही. आपली निःशस्त्र शक्ती होती व तिने आपण त्यांना पराभूत केले. ज्या कोणाला भारतात राहायचे असेल, मग तो हिंदू, शीख, पारसी, ख्रिश्चन कोणीही असो त्याला भारताकरिता लढावे लागेल आणि मरावे लागेल. जर सर्व भारतीयांनी देशाकरिता प्राणोत्क्रमण केले तर आपल्याजवळ शस्त्र असो वा नसो कोणतीही सत्ता आपल्याला पराभूत करू शकत नाही वा माघार घ्यायला लावू शकत नाही. मुसलमानांनी सांगितले

आहे की आम्ही भारताशी निष्ठावंत राहू. आपण त्यांच्यावर अंतःकरणापासून विश्वास टाकू या. अखेरला सत्याचाच विजय होतो असत्याचा नाही हे आपण लक्षात ठेवू या - सत्यमेव जयते. नारितम. (मंडुकोपनिषद ३. १. ६) हा फार मोठा वाक्प्रचार आहे. यात आपल्या धर्माचे सार आलेले आहे. आपण त्याचा अंतःकरणापासून अभ्यास करू या व त्याची आठवण ठेवू या. आणि मग मी माझ्या सर्व शक्तिनिशी म्हणेन की सर्व जग जरी आपल्या विरोधात गेले तरी आपण आपल्या जागेवर ठामपणे उभे राहू. आपल्याला कोणीही मारू शकत नाही. कोणीही हिंदू धर्माचा विनाश करू शकत नाही. त्याचा जर विनाश होणार असेल तर तो आपल्याच हाताने होईल. याचप्रमाणे भारतात जर इस्लामचा नाश होणार असेल तर मुसलमानांच्या हातूनच होणार आहे. हिंदू त्याचा विनाश घडवून आणू शकत नाहीत.

हिंदीवरून. प्रार्थनाप्रवचन - १, पृष्ठ ३४९-५२

५२. रघुनाथ प्रधान यांना पत्र

(सप्टेंबर २६, १९४७नंतर)

(हे पत्र नरसिंगपूर दरबारचे रघुनाथ प्रधान यांनी सप्टेंबर २६, १९४७ला लिहिलेल्या पत्राचे उत्तर आहे.)

उपदिवाण साहेब,

नवजीवन कार्यालयाकडून काल २६ सप्टेंबरला तुमचे पत्र इथे आले. लाठी प्रशिक्षणाबद्दल मत देण्याच्या अवस्थेत मी नाही. तुम्ही सरदार पटेल यांचा सल्ला घेऊ शकता. संस्थानिक आणि त्यांची प्रजा यांच्या प्रश्नाचा निर्णय घेणारे खाते त्यांच्याकडे आहे.

मूळ हिंदीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय. सौजन्य बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

५३. हिंदुस्तानी

श्री काकासाहेब कालेलकर लिहितात,

भारतीय संघराज्यातील मुसलमान जर संघराज्याशी निष्ठावंत असतील तर ते हिंदुस्तानीचा राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकार करतील काय आणि उर्दू व नागरी लिपी शिकतील काय? यासंबंधी तुम्ही तुमचे स्पष्ट मत दिले नाही तर हिंदुस्तानी प्रचारसभेचे काम अतिशय कठीण होणार आहे. या विषयावर मौलाना आझाद आपले स्पष्ट मत देऊ शकत नाही काय?

काकासाहेबांनी आपल्या पत्रात नवीन काहीही सांगितले नाही. परंतु सध्याच्या परिस्थितीत या विषयाला अतिरिक्त महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारतातील मुसलमानांनी जर भारताला निष्ठा वाहिलेली असेल व स्वतःहोऊन त्यांनी भारताला आपले घर मानले असेल तर या दोन लिप्या शिकणे त्यांचे कर्तव्य असेल. असे म्हणतात की पाकिस्तानमध्ये हिंदूंना कोणतेही स्थान नसल्यामुळे त्यांनी भारतात स्थलांतर केले आहे. हे खरे आहे की संघराज्य आणि पाकिस्तानमध्ये युद्ध होण्याच्या परिस्थितीत भारतीय संघराज्यातील मुसलमानांची पाकिस्तानविरुद्ध लढण्याची तयारी असली पाहिजे. या दोन उपनिवेशांमध्ये युद्ध व्हायला नको. त्यांनी मित्रांप्रमाणे राहिले पाहिजे आणि मित्र म्हणूनच मरायला पाहिजे. अखेरीस दोन्ही सरकारांनी मिळूनमिसळून काम करायला पाहिजे. दोन्ही सरकार वेगवेगळे असले तरी त्यांच्यांत अनेक गोष्टी सामान्य आहेत. त्यांच्यात जर शत्रुत्व असेल तर काहीही सामान्य नसेल आणि जर त्यांच्यात खरी मैत्री असेल तर दोन्ही देशातील लोक दोन्ही देशांशी निष्ठावंत असतील. ते परस्परांचे शत्रू कसे होऊ शकतील? परंतु इथे ही चर्चा अनावश्यक आहे.

संघराज्यात सर्व प्रांतांकरिता एकच संपर्क भाषा असली पाहिजे. यापुढे जाऊन मी असे म्हणोन की हे दोन देश जर मित्र असतील तर या दोघांची हिंदुस्तानी ही संपर्क भाषा असली पाहिजे. याचा अर्थ असा नाही की हिंदी आणि उर्दू भाषांचे अस्तित्वच राहणार नाही. त्यांचे अस्तित्व कायम राहिले पाहिजे आणि त्या प्रगतीपथावर असल्या पाहिजे. परंतु भारतातील हिंदू आणि मुसलमान वा असे म्हणा की भारतातील सर्व धर्मांचे लोक जर मित्र असतील तर त्यांना हिंदी आणि उर्दूपासून तयार झालेली भाषा संपर्क भाषा म्हणून मान्य करणे भाग आहे. त्यांनी दोन्ही लिप्या शिकायला पाहिजे. संघराज्यातील मुसलमान आणि हिंदू यांची ही परीक्षा असेल.

संघराज्यातील मुसलमान जर नागरी लिपी शिकणार नाहीत तर हिंदुस्तानी राष्ट्रभाषा होऊ शकत नाही असे म्हणणे चूक होईल. मुसलमान नागरी लिपी शिको वा न शिको हिंदू आणि इतर सर्व धर्मांच्या लोकांनी या दोन लिप्या शिकायला पाहिजे. शक्य आहे की सध्याच्या विषाक्त वातावरणात लोकांना ही साधी गोष्ट आवडणार नाही. हिंदूंची इच्छा असेल तर ते उर्दू लिपी आणि उर्दू शब्दांवर बहिष्कार टाकू शकतात. परंतु असे केल्याने त्यांचेच नुकसान होईल. यामुळे हिंदुस्तानीच्या प्रचारात गुंतलेल्या लोकांनी आपल्या श्रद्धेत वा प्रयत्नात उणीव निर्माण होऊ देऊ नये. मौलाना आझादसारखे लोक आणि संघराज्यातील इतर प्रमुख मुसलमान यांनी आधी हिंदुस्तानी भाषा आणि या दोन लिप्या स्वीकारायला पाहिजे हे मला मान्य आहे. तेच जर पुढाकार घेणार नसतील तर दुसरा कोण पुढाकार घेईल? आपल्यासमोर कठीण काळ आहे. ईश्वराने आपल्याला योग्य मार्ग दाखवावा.

नवी दिल्ली, सप्टेंबर २७, १९४७

हरिजन, ऑक्टोबर ५, १९४७

५४. प्रेमा कंटक यांना पत्र

सप्टेंबर २७, १९४७

चि. प्रेमा,

तू तुझे वडील गमावले आहे, परंतु तू शांतपणे विचार करशील तर तुला एकाच्या ठिकणी अनेक वडील मिळाले आहेत. आपल्यापेक्षा वडीलधारी असलेली सर्व मंडळी वा आपल्यापेक्षा ज्ञानी असलेले लोक हे सर्व आपल्या वडिलाप्रमाणे असतात, आणि असे लोक जर स्त्रिया असतील तर त्या आपल्या आईप्रमाणे असतात. जे लोक वयाने बरोबरीचे असतात ते भाऊ अथवा बहीण असतात आणि आपल्याहून लहान मुलामुलीप्रमाणे असतात. असे झाले की आपल्याकरिता या जगात कोणीही मरणार नाही. असे असताना वडिलांच्या मृत्यूवर तू शोक का करतेस? याशिवाय मृत्यू हा माणसाचा खरा मित्र आहे. यामुळे जेव्हा आपले प्रियजन त्यांच्या जवळच्या मित्राला भेटतात तेव्हा आपण शोक का करावा? आपले जवळचे लोक जातात तेव्हा आपण अजूनच भक्तिभावाने आणि जोमात सेवाकार्याला लागावे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १०४५५. शिवाय सी. डब्ल्यू. ६८९५. सौजन्य - प्रेमा कंटक

५५. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २७, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

माझा खास वैद्य कोण आहे सांगू? तो माझ्याकरिताही चांगला आहे आणि तुमच्याकरिताही. माझा वैद्य मन, वचन आणि कर्मात राम आहे, ईश्वर आहे, रहीम आहे. तो आपला वैद्य कसा होऊ शकतो? तुम्ही एक भजन ऐकले आहे. ते रामाला उद्देशून आहे. तो शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक दुखांचे हरण करतो - 'दीनन दुखहरन नाथ'. दुखात सर्व दुख येतात, शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक. एक माणूस जितके दुख भोगू शकतो तितके सर्व. जितके काही शारीरिक दुख आहेत ते दूर करणारा राम आहे. तोच रामबाण उपाय आहे. माझ्याकडे येणाऱ्या लोकांना मी अजून कोणताही उपचार सांगू शकत नाही. याशिवाय माती आणि पाण्याचे काही उपचार करा. मला माहीत आहे की ज्याच्या अंतःकरणात रामनाम कोरलेले आहे त्याला माती आणि पाण्याच्या उपचाराचीसुद्धा गरज नसते. जगणे आपल्या नशिबात असेल तर आपण जगू आपण जर मरणार असू तर मरू. एकाच वेळी कोणीही दोन घोड्यांवर बसू शकत नाही. माझी जर रामावर श्रद्धा असेल तर मी तिच्यावर दृढ राहिलो पाहिजे. जो असे करत नाही त्याचा नाश होईल. राम हाच वाचवणारा आहे. ज्या माणसाने आपल्या अंतःकरणात रामाला अधिष्ठित केले आहे तो कधी तरी मरू शकतो काय? हे शरीर क्षणिक आहे. या क्षणी ते जिवंत असू शकेल आणि पुढील क्षणी मृत. मग मी त्याचा अभिमान कशाला बाळगू? मृत्यूचा क्षण आला असताना शरीर जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. गुरू नानक फार मोठे धर्मोपदेशक होते. त्यांच्यानंतर आलेल्या गुरूंनी भक्तिभावाचे भजन लिहिले परंतु अखेरीस त्यांनी त्याला गुरू नानकचे नाव दिले. ही भारताची संस्कृती आहे. बहुधा अशीच गोष्ट इतरही अनेक देशांमध्ये

घडत असेल. ते काहीही असले तरी मी केवळ भारतीय संस्कृतीबद्दल बोलू शकतो. मीराबाई फार मोठी भक्त होती. अगणित भजनांच्या शेवटी मीराचे नाव सापडते. तिने आपले नाव वापरले नव्हते. परंतु मीराच्या अनुयायांना आपल्या निर्मितीला मीराचे नाव देण्यात फार मोठे समाधान मिळत होते. ही फार चांगली गोष्ट आहे. असे म्हणतात की अर्जुन देव (शिखांचे पाचवे गुरू) महान गुरू होते आणि महान कवीही होते. ते म्हणाले - “कोणी रामनाम म्हणतो, कोणी खुदाई, कोई सेवे गोसाईया कोई अल्ला.”. ग्रंथसाहेबमध्ये ही गोष्ट आहे. ही स्पृहणीय गोष्ट आहे. शीख ग्रंथसाहेबमधील शिकवणुकीप्रमाणे वागत नाहीत असा आज त्यांच्या विरोधात आरोप करण्यात येतो. हा आरोप खरा आहे की नाही हे मला माहीत नाही. आणि असे केल्यामुळे ग्रंथसाहेबांची महत्ताही वाढू शकत नाही. असे करून शिखांची प्रगतीही होऊ शकत नाही. काही शिख मित्रांशी माझी स्पष्ट चर्चा झाली. त्यांनी मला सांगितले की गुरू अर्जुन देव यांना राम आणि रहीममध्ये वा कृष्ण आणि करीममध्ये अंतर वाटत नव्हते. त्यानंतर ते म्हणाले की माणूस हजला गेला की तीर्थयात्रेला गेला तरी ती एकच गोष्ट आहे. माणूस पूजा करतो वा आपली मान वाकवतो, कोणी देवळात पूजा करू शकतो आणि कोणी देवाच्या नावावर नतमस्तक होतो, कोणी वेद वाचतो आणि कोणी ग्रंथ. ग्रंथ म्हणजे कुराण. कोणी निळे कपडे घालू शकतो आणि कोणी पांढरे. मुसलमान निळे कपडे घालतात आणि सनातनी हिंदू पांढरे. एखाद्याला आपण हिंदू म्हणतो तर दुसऱ्याला तूर्क. तूर्क म्हणजे मुसलमान. (नानक) म्हणतात की जो माणूस खरोखर ईश्वरी मार्गाचे अनुसरण करतो त्यालाच ईश्वराचे रहस्य माहीत असते.

मला जर वेळ असता तर हिंदूंच्या भजनातील आणि कीर्तनातील किती तरी गोष्टी मी तुम्हांला सांगितल्या असत्या. त्या ऐकून या गोष्टी हिंदू धर्मातील आहेत की शीख धर्मातील असा प्रश्न पडून मी आश्चर्यचकित झालो. मुसलमानांनी हा देश सोडला पाहिजे असे आपण का म्हणतो? मुसलमानांना हिंदूंबरोबर वसवण्याची योजना हीच मुळात

काँग्रेसची चौथी मोठी चूक होती असे का म्हणतात? काँग्रेस या योजनेची अंमलबजावणी करते की नाही हा प्रश्न वेगळा आहे. परंतु ही माझी योजना आहे आणि जर ही चूक असेल तर ही माझी चूक आहे. इतर काही लोक माझ्याकडे आले आणि माझ्या महात्मेपणाला आव्हान देऊ लागले व हिंदू धर्माच्या विनाशाकरिता मला दूषण देऊ लागले. परंतु मी त्यांना सांगितले की तुम्ही जी माझी चूक आहे असे समजता ती चूक नाही. खरी गोष्ट ही आहे की आपणा सर्वांची आज वेड लागल्यागत अवस्था झाली आहे आणि आपण काहीबाही बडबडू लागलो आहो. आपले वेड जेव्हा दूर होईल तेव्हा आपण जे योग्य असेल ते बोलू लागू. यामुळेच मी म्हणतो की तुम्ही जिला चूक समजता ती चूक असू शकत नाही. ज्या लोकांना मी चुकतो आहे असे वाटते तेच चुकताहेत. तुम्ही जर साडेचार कोटी मुसलमानांना बाहेर काढले तर सगळे जग तुम्हांला दोष देईल. तेव्हा पाकिस्तानमध्ये काय सुरू आहे ते तुम्ही दाखवाल काय? पाकिस्तान आपला धर्म पाळत नाही म्हणून तुम्हीसुद्धा तुमचा धर्म टाकून द्यावा असे मी हिंदूंना शिकवू काय? अशी गोष्ट मी कधीही शिकलो नाही. आपण जर आपल्या मुसलमान भावांचे रक्षण केले व आपण पवित्र राहिलो तर त्याचाच पाकिस्तानवर परिणाम होईल. त्यांना माझे हे उत्तर आहे. ख्रिश्चन भगिनी राजकुमारी अमृत कौर, ज्यांना तुम्ही ओळखता, काय म्हणतात याचा तुम्ही विचार करा. त्या आरोग्यमंत्री आहेत. निर्वासितांच्या छावणीतील प्रत्येकाला, मग ते हिंदू असो की मुसलमान, मदत करण्याची त्यांची इच्छा आहे. परंतु इतरांचा पाठिंबा मिळाल्याशिवाय त्या काय करू शकतात. त्या पक्षपात करू शकत नाहीत. आपल्याकडून जे जास्तीत जास्त शक्य होईल ते करण्याची त्यांची इच्छा आहे. त्या काही अंशी ख्रिश्चन, काही अंशी मुसलमान आणि काही अंशी हिंदू आहेत. यांमुळे त्यांच्याकरिता सर्व धर्म समान आहेत. त्या तिथे काही मुलींबरोबर गेल्या. त्या सर्व तिथे सेवा करण्याच्या उद्देशाने गेल्या. त्या जर सेवा करण्याकरिता तिथे गेल्या असतील तर त्यांना घाबरण्याचे कारण काय? परंतु त्यांनी मला सांगितले की तिथे जे हिंदू

आणि शीख आहेत त्यांनी मला मुसलमानांची सेवा करण्याच्या विरोधात खबरदारीची सूचना दिली व सांगितले की तुमचा हेतू जर मुसलमानांची सेवा करण्याचा असेल तर येथून परत जा. मी जेव्हा हे ऐकले तेव्हा मी हसलो. खरोखरी ते काहीही करणार नव्हते. अखेरीस ते थोडेसे मुसलमान आणि ख्रिश्चन दंगल करणार होते काय? ते तसे कसे करणार होते? त्यांच्याजवळ काय होते? आज तर तेच दुर्दशेत आहेत. त्यांना धमकावण्यात काय अर्थ आहे. यामुळे अशा प्रकारची वायफळ बडबड आपण करू नये आणि सावधगिरी म्हणून या गोष्टीचा तुमच्याजवळ उल्लेख करावा असे मला वाटले.

अखेरीस मी तुम्हांला सांगतो की मी हेतुपुरस्सर युद्धाचा उल्लेख केला आहे. परंतु आपल्या पत्रकारांना नेहमी अतिशयोक्ती करणे आवडते. मला युद्ध हवे आहे असे त्यांनी शीर्षकात छापले होते. गांधीसुद्धा युद्धाबद्दल बोलतात अशा तारा कलकत्त्याहून आल्या आहेत. मग युद्ध होणार आहे काय? स्वप्नातसुद्धा मी युद्धाची कल्पना करू शकत नाही असे मी म्हणालो होतो. अशा अडचणीच्या वेळी मी माझ्या धर्माचा त्याग करीन काय? माझा धर्म अहिंसा आहे. मी कधीही युद्ध पुकारले नाही आणि इतर कोणीही तसे करू नये. आपल्याला जे काम करायचे आहे ते लढाई करून कसे होणार आहे? भारत आणि पाकिस्तानचे स्वतंत्र सरकार असताना पाकिस्तान जर चुका करत असेल वा भारत चुका करत असेल तर एका देशाच्या सरकारला दुसऱ्या देशाच्या सरकारकडून न्याय मिळवण्याचा कोणता मार्ग आहे? जर हे दोन सरकार सहकार्याने काम करत असतील तर गोष्ट वेगळी आहे. ते जर एक होऊन काम करू शकत नसतील तर त्यांनी लवाद नेमावा. जर तेही शक्य नसेल तर निरुपायाने आपण युद्धाकडे ढकलले जाऊ. याचा अर्थ मी युद्धाचा पुरस्कार केला असा होतो काय? भारत आणि पाकिस्तान या दोघांनाही मला सांगायचे आहे की एक तर त्यांनी परस्परात तडजोड केली पाहिजे वा लवाद मान्य केला पाहिजे. परंतु पाकिस्तान भारताला शक्तीच्या बळावर घेऊ पाहील तर मी काल म्हणालो

होतो त्याप्रमाणे भारतासमोर लढण्याशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नसेल. मला जरी सरकारची जबाबदारी देण्यात आली तरी ना तर माझ्या हाताखाली सैन्य आहे ना पोलीस आहेत. माझा मार्ग तर वेगळा आहे. मला कोण पाठिंबा देईल? वेळ आली की जे करायला पाहिजे ते तुमचे सरकार करील. मी तर एकच गोष्ट सांगत राहीन. लोकांना जर अहिंसा कळू शकत नसेल तर मी कोणासमोर तिचे वर्णन करू?

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ३५२-६

५६. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २८, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

कुराणमधील पाठ म्हणायला विरोध आहे असा कोणी या सभेत आहे काय? (दोन लोकांनी आपले हात वर केले.)

प्रार्थना झाली नाही तर बाकीच्या लोकांची निराशा होईल हे मला माहीत असूनही मी तुमच्या भावनांचा आदर करीन. (सप्टेंबर २९, १९४७च्या 'हिंदुस्तान टाईम्स'चे वृत्त आहे की भाषणानंतर गांधीजींनी खोलीत त्यांच्या सहकाऱ्यांसोबत प्रार्थना घेतली.) अहिंसेवरील माझ्या अढळ श्रद्धेमुळे मी दुसरे काहीही करू शकत नाही. असे असले तरीही मी म्हणेन की तुमच्या मताच्या विरोधात असलेल्या इतक्या मोठ्या लोकांच्या मताचा तुम्ही अनादर करत नाही. या दृष्टिकोनातून तुमचे वागणे योग्य नाही. मी नंतर जे काही सांगणार आहे त्यावरून तुमच्या लक्षात येईल की कुणाच्या तरी चिथावणीमुळे तुम्ही दाखवत असलेली असहिष्णुता ही देशातील चिडचिड आणि क्रोध यांनी भरलेल्या वातावरणाचा पुरावा आहे. आणि यामुळेच श्रीयुत चर्चिलना देशाबद्दल अनेक कटू गोष्टी बोलण्याची संधी मिळाली. चर्चिलच्या भाषणाचा रुटरने पाठवलेला सारांश आजच्या वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित झाला आहे तो मी तुम्हांला हिंदुस्तानीत समजावून सांगेन. (चर्चिलच्या २७ सप्टेंबरच्या भाषणातील परिच्छेद 'महात्मा'मधून घेतला आहे.)

चर्चिल म्हणतात की भारतामध्ये ज्या भयावह कत्तली सुरू आहेत त्याचे मला आश्चर्य वाटत नाही. परस्परांच्या या ज्या क्रूर आणि भयावह कत्तली सुरू आहेत ती तर केवळ सुरूवात आहे. नरमांसभक्षकांच्या क्रूरपणाने या कत्तली व स्तुपात त्या जमाती करत आहेत ज्यांच्यामध्ये सर्वोच्च संस्कृतीला जन्म देण्याची क्षमता आहे. ब्रिटिश राजमुकुट आणि संसद यांच्या सहिष्णू आणि निःपक्षपाती राज्यात या जमाती पिढ्यांपिढ्या जवळजवळ संपूर्ण शांततेत राहत होत्या. जगाचा हा

भाग गत साठ वा सत्तर वर्षांपासून सर्वाधिक शांत होता. परंतु मला भीती आहे की भविष्यात त्याची लोकसंख्या सर्व ठिकाणी कमी होणार आहे. आणि लोकसंख्या कमी होण्याबरोबरच या विशाल देशाच्या संस्कृतीचा होणारा न्हास ही आशीयातील सर्वात दुःखद आणि नैराश्यपूर्ण घटना होईल.

तुम्हा सर्वांना माहीतच आहे की चर्चिल महापुरुष आहेत. ते इंग्लंडच्या राजघराण्याच्या रक्ताचे आहेत. ब्रिटिशांच्या इतिहासात मार्लबरो कुटुंब फार प्रसिद्ध आहे. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिश साम्राज्य जेव्हा संकटात सापडले तेव्हा त्यांनी सत्तेची धुरा सांभाळली होती. त्या वेळी ब्रिटिश साम्राज्यावर आलेल्या संकटातून चर्चिलनीच त्याला वाचवले होते यात काही संशय नाही. संयुक्त राज्य अमेरिका आणि मित्र राष्ट्रांच्या मदतीशिवाय इंग्लंड जिंकू शकला नसता असे म्हणणे चूक आहे. चर्चिलच्या तीक्ष्ण राजकीय मुत्सद्देगिरीशिवाय या सर्व राष्ट्रांना एकत्रित कोणी आणले असते? त्या काळात ब्रिटनची प्रतिष्ठा जपणाऱ्या चर्चिलच्या सेवेचा ग्रेट ब्रिटनने गौरव केला होता. परंतु युद्धाच्या दरम्यान इंग्लंडमध्ये जी प्रचंड जीवित आणि वित्तहानी झाली तिच्यातून बाहेर पडण्याकरिता इंग्लंडने मजूर पक्षाला निःसंकोचपणे सत्ता सोपवली. ब्रिटिशांनी काळाची पावले ओळखली आणि स्वतःहोऊन साम्राज्य तोडण्याचा व बाहेरून न दिसणारी मनोमिलनाची अभेद्य शासनव्यवस्था निर्माण करण्याचा निर्णय घेतला. हिंदुस्थानचे विभाजन झाले आणि दोन्ही देशांनी स्वतःहोऊन ब्रिटिश राष्ट्रकुलात सामील होण्याचा निर्णय घेतला. हिंदुस्थानला स्वतंत्र करण्याचा निर्णय ब्रिटनमधील सर्व पक्षांनी मिळून घेतला आणि या कामात चर्चिल आणि त्यांच्या पक्षाचे लोकही सहभागी झाले होते. ब्रिटिशांनी उचललेले हे पाऊल भविष्यात योग्य ठरते की नाही ही गोष्ट वेगळी. श्रीयुत चर्चिल हे सत्तेच्या हस्तांतरणाच्या कामात सहभागी असल्यामुळे या सत्तांतराच्या मूल्याला धक्का लागेल असे काहीही न करणे श्रीयुत चर्चिलकडून अपेक्षित आहे असा जो सल्ला मी दिला होता त्याच्याशी याचे काहीही देणेघेणे नाही. ब्रिटिशांनी केलेल्या सत्तेच्या

हस्तांतरणाशी तुलना करता येईल असे आधुनिक इतिहासात एकही उदाहरण नाही यात काहीही संशय नाही. प्रियदर्शी अशोकने केलेल्या त्यागाची अशा वेळी मला आठवण येते. परंतु अशोकाची कृती अतुल्य आहे आणि हे उदाहरणही आधुनिक इतिहासातील नाही. यामुळेच चर्चिलच्या भाषणाचा रुटरने पाठवलेला सार वाचून मी दुखावलो. रुटर ही ख्यातनाम वृत्तसंस्था चर्चिलच्या भाषणाचा चुकीचा वृत्तांत देणार नाही असे मी गृहीत धरले आहे. चर्चिलनी आपल्या देशाची महान सेवा केली होती परंतु या भाषणाने त्यांनी आपल्या देशाची हानी केली आहे. ब्रिटिश राज्यातून भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताची जर अशी भयानक दुर्दशा होईल तर याची संपूर्ण जबाबदारी ब्रिटिश साम्राज्याची बांधणी करणारांची असेल व त्या “जमातींची” नाही ज्यांच्यात “महानतम संस्कृतीला जन्म देण्याची क्षमता आहे” हे चर्चिलना माहीत नाही काय? माझ्या मते सरसकट विधान करण्यात चर्चिलनी फार घाई केली आहे. भारताची लोकसंख्या किती तरी करोड आहे. त्यांतील काही लाख लोकांनी पाशवी मार्ग अवलंबिला आहे. ही संख्या नगण्य आहे. मी चर्चिलना भारतात येण्याचे आणि येथील परिस्थितीचा अभ्यास करण्याचे खात्रीपूर्वक निमंत्रण देतो. परंतु त्यांनी काही खास पूर्वग्रह बाळगून आणि आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधी म्हणून इथे यायला नको तर असे निःपक्षपाती इंग्रज गृहस्थ म्हणून यायला पाहिजे की ज्याच्याकरिता देशाची प्रतिष्ठा पक्षप्रतिष्ठेपेक्षा अधिक मोलाची असेल आणि ब्रिटिश सरकारला त्यांच्या या कामात देदिप्यमान यश मिळवून देण्याकरिता मदत करण्याची इच्छा असेल. ग्रेटब्रिटनच्या या विशेष पावलाची परीक्षा त्याच्या परिणामावरून होईल. हिंदुस्थानच्या विभाजनाने या दोन भागांना परस्परांशी भांडण्याकरिता अपरिहार्यपणे निमंत्रण्यात आले आहे. दोन भागांना स्वतंत्रपणे स्वराज्य देणे ही गोष्ट स्वातंत्र्याच्या उदात्त देणगीला लागलेल्या कलंकासारखी वाटते. दोनपैकी कोणताही भाग राष्ट्रकुलातून बाहेर पडण्याला स्वतंत्र आहे या म्हणण्याला काहीही अर्थ नाही. असे म्हणणे सोपे आहे परंतु करणे कठीण आहे. या विषयावर मी

अधिक बोलणार नाही. श्रीयुत चर्चिलनी या विषयावर बोलताना आपली वक्तव्ये अधिक काळजीपूर्वक केली पाहिजे हे मी जे काही म्हणालो त्यावरून स्पष्ट झालेच असेल. परिस्थिती काय आहे याची चौकशी करण्याआधीच त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांची निंदा केली आहे.

तुमच्यापैकी अनेकांनी चर्चिलना असे वक्तव्य देण्याची संधी दिली आहे. श्रीयुत चर्चिल यांचे भविष्यकथन खोटे ठरवण्याकरिता आपल्या मार्गात सुधारणा करण्याकरिता तुमच्याजवळ अजूनही भरपूर वेळ आहे. मला माहीत आहे की आजकाल माझे कोणीही ऐकत नाही. असे नसते आणि स्वातंत्र्याकरिता वाटाघाटी सुरू होण्यापूर्वी लोक जसे माझे जसे ऐकत होते तसे ऐकत राहिले असते तर श्रीयुत चर्चिलनी रस घेऊन ज्या पाशवीपणाचे अतिरंजित वर्णन केले आहे तो पाशवीपणा कधीही घडला नसता. आणि तुम्हीसुद्धा आर्थिक आणि घरगुती समस्या सोडवण्याच्या मार्गाला लागला असता.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ३५६-९

५७. मणिबेन पटेल यांना पत्र

सप्टेंबर २९, १९४७

चि. मणी,

सोबत नाराणदास गांधींचे पत्र आहे. मी काही कळवेपर्यंत कृती करू नये म्हणून मी त्यांना लिहिले आहे. (पाहा याआधीचा विषय आणि नाराणदास गांधींना पत्र, ऑक्टोबर १, १९४७) परंतु काय केले पाहिजे हे सरदारांना विचार व मला कळव. सोबत मी पट्टणीची (अनंतराय पी. पट्टणी, भावनगरचे दिवाण) तारही जोडली आहे. तुम्हालासुद्धा अशीच तार मिळाली असेल. तिचे काय करायचे? शामलदासने जे काही केले ते सरदारच्या संमतीने केले असे मला वाटते. (शामलदास गांधींच्या नेतृत्वाखाली अंतरिम शासन स्थापन करण्याचा संदर्भ आहे.) मी काय उत्तर पाठवले पाहिजे हे सरदारना विचार आणि तसे मला कळव. सोबत जोडलेले दोन्ही परत पाठव.

आशीर्वाद,

बापू

गुजरातीवरून. 'बापूना पत्रो - ४: मणिबेन पटेलने', पृष्ठ १४४

५८. हरिसिंह गौड यांना पत्र

सप्टेंबर २९, १९४७

प्रिय सर हरिसिंह (अर्थशास्त्रज्ञ, सागर विद्यापिठाचे संस्थापक),

तुमच्या पत्राकरिता अनेकानेक आभार. तुम्ही तुमच्या विचारात वाहून जाऊ शकता असे मला आढळले आहे. परंतु वस्तुस्थितीकडे तुम्ही दुर्लक्ष का करावे हे मला कळत नाही. आंतरराष्ट्रीय संपर्क भाषेच्या स्थानावरून कोणीही इंग्रजीला पदच्युत केलेले नाही. माझ्या माहितीप्रमाणे असा कोणताही भारतीय नाही की ज्याने अभ्यासाची दुसरी भाषा म्हणून इंग्रजीला भारतातून बाहेर काढण्याची इच्छा केलेली असेल. परंतु तिने जे स्थान बळकावले आहे त्यावरून तिला पदच्युत करण्याची काहींची इच्छा आहे यात काही संशय नाही.

याशिवाय तुमच्या चिठ्ठीत ज्याची नक्कल पाठवण्याची तुम्ही कृपा केली आहे ती चुकीच्या माहितीने भरलेली आहे. मला तुमच्याशी वाद करण्याकरिता ना तर वेळ आहे ना इच्छा. या वादाचा निर्णय काळच करील.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

श्री हरिशंकर गौड,

सागर

प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

५९. किशोरिलाल घ. मश्रूवाला यांना पत्र

सप्टेंबर २९, १९४७

चि. किशोरीलाल,

तुला माझे पत्र मिळाले नाही हे पाहून आश्चर्य वाटते. मी तुझ्या उत्तराची सारखा वाट पाहत होतो आणि तुला पत्रच मिळाले नाही. मला वाटते की भीमसिंगला मी त्याची नक्कल करून ठेवायला सांगितले होते व तीच तुला पाठवण्याकरिता त्याला सांगितले आहे.

परवा भाषेसंबंधीचे तुझे पत्र मिळाले. माझ्या लेखात तुला हिंसा दिसली यामुळे मला वाईट वाटले. (पाहा “काळजी घ्या”, सप्टेंबर ११, १९४७) ज्या लोकांना सर्वोत्तमातूनही वाईट घ्यायचे असते त्यांना त्यात निश्चितच दोष आढळतील. थोडक्यात सध्याच्या आगडोंबाकरिता माझी अहिंसेची शिकवण जबाबदार आहे याची मला जाणीव नाही काय? याशिवाय मी सर्व गोष्टींचा साधकबाधक विचार केला आहे. तुला माझ्या भाषेत जे दोष दिसतात त्यांचे मूळ त्यातच आहे. आपण दोघांना वेगळे करण्याचा प्रयत्न केला तर आपली चूक झाल्याशिवाय राहणार नाही. मी या निष्कर्षावर पोहोचलो आहे की आपले काही पुढारी म्हणतात त्याप्रमाणे एक तर समाजाकरिता अहिंसा योग्य नाही वा तिच्यासंबंधीच्या माझ्या शिकवणुकीत दोष असला पाहिजे. मला पूर्ण खात्री आहे की तिच्यात पहिला दोष नाही. तिच्यात दुसरा दोष असण्याची शक्यता आहे. माझ्या (अहिंसेच्या शिकवणुकीत) काही दोष असल्यास त्याचा शोध घेण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करतो आहे, परंतु अजून तरी मला तो दिसू शकला नाही. यामुळे मी इथे धडपड करतो आहे. तू म्हणतोस त्याप्रमाणे यातून काही अतिशय दुःखद परिणाम निघू शकतील. ते पाहण्याकरिता मी जिवंत राहणार नाही अशी आशा आहे.

तुझ्या नावाचा उल्लेख न करता तू उपस्थित केलेल्या काही मुद्द्यांची हरिजनमध्ये चर्चा करण्याचा माझा विचार आहे.

तुम्ही दोघेही कमीअधिक प्रामाणात चांगले आहा हे ऐकून मला आनंद झाला. तू सेवाग्रामचे घर नेहमीकरिता सोडले असे चिमणलालने लिहिले आहे. असे असले तरी तुझे जर मन बदलले तर परत ये. याबद्दल मी आर्यनायकमशी बोललो. ते घर तुझ्याकरिता तू योजिल्याप्रमाणे बांधले होते.

हरिशंकर गौडचे पत्र सोबत जोडले आहे. ते जे लिहितात ते मला पटले नाही. त्यांनी दिलेले उदाहरण भयानक आहे. (पाहा या आधीचा विषय)

आशीर्वाद,

बापू

मूळ गुजरातीवरून : सी. डब्ल्यू. १०७३१. सौजन्य - गोमतीबेन मश्रूवाला

६०. कांता रा. व्यास यांना पत्र

सप्टेंबर २९, १९४७

चि. कांता,

मला आजच तुझे पत्र मिळाले आणि त्याचे ताबडतोब उत्तर देत आहे. माझी घनश्यामदासशी चर्चा झाली. ते तुम्हा दोघांनाही पिलाणीत समावून घेऊ शकतात, अजून कुठेही नाही. नाशिकचे प्रशासन गोपाळरावच्या हाती आहे व त्यांच्या कामात ते हस्तक्षेप करणार नाही. स्वयंसेवकाने स्थळाची निवड करत फिरत राहिले पाहिजे काय? जिथे कुठे सेवेची संधी मिळेल तिथे त्याने सेवा केली पाहिजे. परंतु रामप्रसादला (कांता व्यास यांचे पती) आवडेल असेच ठिकाण पाहिजे. आश्रमातसुद्धा असेच होते. अशा परिस्थितीत मी असहाय होतो. रामप्रसाद कार्यक्षम आहे. त्याने त्याचा मार्ग शोधला पाहिजे. मी इतका श्रीमंत माणूस नाही की हवा तितका पैसा निर्माण करू शकतो. इतकेच नाही तर मला माझ्या खर्चाचाही विचार करावा लागतो. तो जसा असायला पाहिजे तसेच आहे आणि माझ्या गरजेइतके मला मिळते. माझ्याकरिता आवडीनिवडीचा प्रश्न नाही. माझा स्वच्छतेचा आग्रह असतो व ती मी ठेवतो.

आईवडिलांना मुलांचे ओझे वाहावेच लागत असते. या मर्यादेपर्यंत मी जाऊ शकतो.

ईश्वर तुम्हा सर्वांना सुखात आणि शांततेत ठेवो. तुम्ही जितक्या लवकर आश्रम सोडाल तितकीच तुमची प्रगती होईल.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

६१. डॉ. सैय्यद मिन्हाजुल हसन यांना पत्र

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २९, १९४७

भाई डॉ. हसन (आरोग्यमंत्री, मध्यप्रांत),

तुमचे इंग्रजीतील पत्र मिळाले. मला ते आवडले नाही. इतके काम आहे की मी सर्व पत्रांपर्यंत पोहोचू शकत नाही. तुमच्या पत्रातून काही राग दिसतो. खरी गोष्ट ही आहे की शुक्लाजींचा (रवि शंकर शुक्ला, मुख्यमंत्री, मध्यप्रांत) विश्वास तुमच्यावर राहिलेला नाही. हे जर बरोबर असेल तर तुम्ही मंत्रिमंडळात राहण्याला काही अर्थ नाही. तुम्ही पाकिस्तानला जाण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. परंतु ईश्वराची काही वेगळी इच्छा असेल तर गोष्ट वेगळी. वेळ फार नाजूक आहे. वृत्तपत्रांवर विसंबून राहू नका. न्यायाकरिता केवळ ईश्वराची आराधना करा आणि तुमचे कर्तव्य करत राहा. जी कोणती सेवा तुमच्या वाट्याला आली असेल ती करा. दादा धर्माधिकारी आणि इतर काय म्हणतात?

आशीर्वाद,

बापू

डॉ. हसन,

नागपूर

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

६२. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर, २९, १९४७

भावाभावासारख्या दोन उपनिवेशमध्ये युद्ध होऊ शकण्यासंबंधी मी जी चर्चा केली आहे तिच्यामुळे पाश्चात्य राष्ट्रांत भीतीचे वातावरण निर्माण झाल्याचे मला सांगण्यात आले आहे. वृत्तपत्रांच्या प्रतिनीधींनी कोणते वृत्त पाठवले ते मला माहीत नाही. बोलणाराचा आशय जर योग्य प्रकारे व्यक्त केला जात नसेल तर भाषणांचा सांराश छापणे धोक्याची गोष्ट असते. १८९६ साली मी दक्षिण आफ्रिकेसंबंधी एक पुस्तिका लिहिली होती (ग्रीन पॅम्पलेट वा हिरवी पुस्तिका). तिच्या चुकीच्या सारांशामुळे माझ्यावर जवळपास जीव गमावण्याची वेळ आली होती. तो आशय इतका चुकीचा होता की २४ तासांच्या आतच दक्षिण आफ्रिकेतील युरोपीयांचा राग शांत झाला व मी न केलेल्या अपराधाकरिता मला त्रास सहन करावा लागला याचा त्यांना पश्चात्ताप होऊ लागला. यावरून आपण हा धडा घेतला पाहिजे की एखादी व्यक्ती जे बोललीच नाही वा जे काम तिने केलेच नाही त्याकरिता त्या व्यक्तीला जबाबदार धरण्यात येऊ नये. (हिरवी पुस्तिका; पाहा ग्रिव्हान्सेस ऑफ द ब्रिटिश इंडियन्स इन साऊथ आफ्रिका: ऍन अपील टू द इंडियन पब्लिक, ऑगस्ट १४, १८९६)

माझ्या व्याख्यानात लढाईसंबंधी मी जी चर्चा केली तिच्या कोणत्याही भागाचा असा अर्थ लावला जाऊ शकत नाही की पाकिस्तान आणि भारत यांना यद्धाकरिता मी चिथावणी दिली आहे वा त्याचे समर्थन केले आहे. हं, युद्धाचे नाव घेण्याचीच जर मनाई असेल तर मात्र गोष्ट वेगळी. आपल्या लोकांमध्ये एक अंधश्रद्धा आहे की एखाद्या घरातील मुलाने जरी सापाचे नाव घेतले तरी तो तिथे प्रगट होतो. मला आशा आहे की भारतात युद्धासंबंधी कोणाच्याही मनात अशी अंधश्रद्धा नाही.

माझा दावा आहे की सध्याच्या परिस्थितीचे विश्लेषण करून आणि या दोन राष्ट्रांमध्ये युद्धाची परिस्थिती निश्चितपणे केव्हा निर्माण होऊ शकते हे सांगून मी दोन्ही देशांची सेवाच केली आहे. युद्दाला चिथावणी देण्याकरिता नाही तर ते टाळण्याकरिता असे करण्यात आले आहे. लोकांनी हत्या, जाळपोळ आणि लूटपाट करणे सुरू ठेवले तर ते आपापल्या सरकारला युद्धाकरिता बाध्य करतील असेसुद्धा मी दाखवले आहे. एकानंतर एक होणाऱ्या घटनाक्रमाच्या परिणामाची लोकांना जाणीव करून देणे ही चूक असते काय?

हिंदुस्थानला माहीत आहे आणि जगानेही लक्षात ठेवले पाहिजे की मी माझी सर्व शक्ती भावाभावांचा आपसातील रक्तपात थांबवण्याकरिता व त्यांच्यात युद्ध होऊ नये याकरिता लावली आहे. अहिंसेकरिता शपथबद्ध असलेला माणूस जेव्हा युद्धाचे नाव घेण्याचे साहस करतो तेव्हा तो असे युद्ध टाळण्याकरिताच करत असतो. माझी मूलभूत भूमिका हीच आहे आणि त्या भूमिकेपासून मी माझ्या अंतापर्यंत ढळणार नाही अशी आशा आहे.

हरिजन, ऑक्टोबर १२, १९४७

६३. जवाहरलाल नेहरू यांना चिठ्ठी

[सप्टेंबर २९, १९४७] (याचा संदर्भ गांधीजींच्या लेखी भाषणाशी आहे. या भाषणात गांधीजींनी आपली युद्धाविषयीची

भूमिका स्पष्ट केली होती.)

जोपर्यंत युद्धाचा संबंध आहे माझे भाषण अतिशय स्पष्ट आहे. मी जे काही म्हणालो असेन त्यांच्या अगदी विरुद्ध वृत्त थोडक्यात अमेरिकेत आणि अन्यत्र पाठवण्यात आले असावे. आजच्या माझ्या लेखी भाषणात या प्रश्नाविषयी मी अधिक सविस्तर चर्चा करेन. ढासळत्या परिस्थितीबद्दल बोलताना मी तुला दृढपणे सांगितले होते की एक तर तू सरदारना दूर कर वा सरदारनी तुला दूर केले पाहिजे. तुझ्याशिवाय ते जबाबदारीचे ओझे वाहू शकणार नाहीत यामुळे तूच जबाबदारी घेऊन मंत्रिमंडळाच्या पुनर्रचनेचे काम केले पाहिजे. राजेन बाबूंनी अन्नधान्य खाते सोडून दिले पाहिजे. तसे ते आनंदाने करतील.

सर्व संस्थानांचे एकदम सामिलीकरण करण्याकडे मी नेहमीच संशयित दृष्टीने पाहिले आहे. त्यांचा फायदा कमी आणि जबाबदारी जास्त असे होण्याची शक्यता आहे. थोडक्यात माझी प्रतिक्रिया अशी आहे. मी जेव्हा बोलू शकेन तेव्हा आपण सविस्तर बोलू.

जवाहरलाल नेहरू पेपर्स (तारीख नसलेले). सौजन्य : नेहरू मेमोरिलम्युझियम ऍन्ड लायब्ररी

६४. सुधीर घोष यांना तार

सप्टेंबर ३०, १९४७

सुधीर घोष,

द्वारा भारतीय उच्चायुक्त,

लंडन

पक्षपातपूर्ण सारांश धोक्याचा असतो. (पाहा मागील विषय.) अहिंसेबद्दल मी पूर्णपणे दृढ आहे. शांतीला (सुधीर घोष यांची पत्नी. लंडनमध्ये त्या औषधीविज्ञानात पदव्युत्तर अभ्यासक्रम करत होत्या.) यश मिळाले याचा आनंद होतो.

स्नेह,

बापू

सुधीर गोष पेपर्स. सौजन्य - नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय

६५. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर ३०, १९४७

मला वाटते की आपण सर्व दानव झालो आहो. आज हिंदू आणि मुसलमान दोघेही दानव झाले आहेत. कोणी कमी केले आणि कोणी जास्त असे कोणी कोणाला म्हणावे? कोणी कमी मारले आणि कोणी जास्त. यात आम्ही जाऊ शकत नाही. सरकारने पाकिस्तानमधून निर्वासितांना आणले पाहिजे आणि असे ते दुसऱ्या सरकारशी वाटाघाटी करूनच करू शकते. या सर्व अडचणी आहेत. परंतु सरकार बनले आहे तेच मुळी अडचणी सोडवण्याकरिता. शासनांतर्गत जे लोक राहतात त्यांचे रक्षण करणे शासनाचा धर्म असतो आणि सरकार जर असे करू शकत नसेल तर त्याने राजीनामा दिला पाहिजे याबाबत मला किंचितही शंका नाही. आज आपले सरकार असे आहे की ज्याला आपण मजबूत करू शकतो वा पदच्युत करू शकतो. यालाच लोकशाही म्हणतात. जनतेने स्वतःच संयमाने वागायला पाहिजे आणि नियंत्रणात राहायला पाहिजे. त्यांना शिस्तीचा अर्थ कळला पाहिजे व त्यांनी तिचे पालन केले पाहिजे. ते जर असे करणार नाही तर त्यांना काहीही किंमत राहणार नाही. आपल्याला आपले कर्तव्य पार पाडायचे असेल तर आपण हे शिकलो पाहिजे. मुलांना थोडेफार समजू लागल्यापासूनच आपण ही गोष्ट आपल्या मुलांमध्येही रुजवली पाहिजे. तुम्ही तुमच्या मुलांना सांगितले पाहिजे की धर्माचे स्थान तुमच्या हृदयात आहे व मी त्याचे रक्षण करू शकत नाही. तुम्ही त्यांना सांगितले पाहिजे की मी तुमचा वडील आहे आणि आपल्या मुलांना, मुलींना प्रशिक्षण देणे वडिलांचे काम असते. तुमच्या धर्माचे रक्षण तुम्ही स्वतःच केले पाहिजे असे मी माझ्या मुलांना शिकवले होते. माझा एक मुलगा दक्षिण आफ्रिकेत आहे (मणिलाल गांधी). दुसरा (हरिलाल गांधी) दूर कुठे तरी पीत असेल. तो कुठे आहे हेसुद्धा मला माहीत नाही. एक मुलगा नागपूरला आहे (रामदास गांधी). तो बिचारा मोठ्या

मुश्किलीने आपले पोट भरतो. एक मुलगा इथे आहे (देवदास गांधी). तो मुश्किलीने आजिविका कमावतो असे मी म्हणू शकत नाही. त्या प्रत्येकाच्या धर्माची मी काळजी करत बसलो पाहिजे काय? मी काळजी करत नाही. आणि मी काळजी का करावी? ते सर्व मोठे झालेले आहेत. ते जर लहान असते तर त्यांच्या धर्माचे रक्षण मी करू शकलो असतो. आणि तेसुद्धा कोणत्या पद्धतीने? मी त्यांना सांगितले असते की तुम्ही जर खरे हिंदू असाल तर तुमच्या धर्माकरिता मरण्याचे साहस तुमच्यात असले पाहिजे, तुम्ही हत्या करून त्याचे रक्षण करू शकत नाही. आता कल्पना करा की एका मुलाजवळ लाठी आहे आणि दुसऱ्याजवळ बंदूक. बंदूक असलेला मुलगा लाठी असलेल्या मुलाला मारू शकेल. परंतु धर्माचे रक्षण करण्याचा हा मार्ग नाही. का? लाठीवाला मुलगा मारला गेल्याबरोबर त्याचे नातलग येतात. रिहॉल्डरवाला मुलगा एकटा असल्यामुळे तो ब्रेनगन वा स्टेनगन आणतो. आणि विरुद्ध पक्षाचे लोक दहा स्टेनगन आणतील. ते त्याला इस्लामचा वा ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार करण्याकरिता बळजबरी करतील आणि आपल्या संख्याबळावर त्याला धाक दाखवतील व म्हणतील की तुझी रिहॉल्डर तुला वाचवू शकणार नाही. आणि त्यानंतर तो घाबरलेला मुलगा रडत रडत म्हणेल की तुम्ही जरी माझ्यावर बळजबरी करत आहा तरी माझ्या जिवापेक्षाही मला माझा धर्म प्रिय आहे. एखाद्या धर्माचे अनुसरण करणे म्हणजे आपण ईश्वराचे होणे. हीच गोष्ट प्रह्लादच्या बाबतीत घडली होती. तो रामनामाचा जप करत होता. त्याचे वडील तो थांबण्याकरिता सांगत होते. परंतु प्रह्लाद म्हणाला की मी दुसरे कोणतेही नाव घेऊ शकत नाही. याबद्दल एक भजन आहे, किती सुंदर आहे ते! - प्रह्लादला त्याचे गुरू पाटीवर दुसरे नाव लिहायला सांगत असताना प्रह्लाद मात्र रामनामच लिहितो. तो म्हणतो की मी दुसरे कोणतेही नाव लिहू शकत नाही. माझ्या लेखणीला दुसरे नाव लिहिताच येत नाही. आणि मला दुसरे नाव येत नाही. असे म्हणतात की प्रह्लाद त्या वेळी केवळ बारा वर्षांचा होता. तर त्या बारा वर्षांच्या मुलाने आपला धर्म वाचवला आणि

आपल्या वडिलांना विरोध केला. त्याने आपल्या धर्माचे कसे रक्षण केले हे वर्णन करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. सर्व हिंदूंना ही गोष्ट माहीत आहे. परंतु महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की प्रह्लादने आपल्या धर्माचे रक्षण स्वतःच्या बळावर केले. अशा प्रकारची अगणित उदाहरणे प्रत्येक धर्मात सापडू शकतात. आता आमच्या मुलामुलींना घ्या. काही म्हणतात की स्त्रिया अबला आहेत. पण माझे म्हणणे की जगात कोणीही अबला नाही, सर्व सबला आहेत. ज्यांच्या अंतःकरणात आपल्या धर्माविषयी दृढ निष्ठा असेल ते सर्व सबळ आहेत, ते दुर्बल नाहीत. यामुळे आपल्या मुलामुलींना आपण तुम्ही दुर्बल नाही, सबळ आहो हे सर्वात आधी शिकवले पाहिजे. मुलांचा धर्म मुलांजवळ आहे. लोक जेव्हा माझ्याकडे येतात तेव्हा मी त्यांना सांगतो की सरकार जर काही करणार नाही तर सर्वच्या सर्व इस्लाममध्ये जातील असे म्हणणे चूक आहे. आज भारतात करोडो मुसलमान राहत आहेत. ते कोण आहेत याचा आपण सूक्ष्म अभ्यास केला पाहिजे. त्यांच्यातील अनेक अरबस्तानमधून आलेले नाहीत. जे अरबस्तानमधून आले त्यांची संख्या काही लाखातच असेल. बाकी जे करोडो मुसलमान आहेत ते सर्व हिंदू होते. वा असे म्हणा की ते बौद्ध धर्मीय होते. बौद्ध धर्मीय आणि हिंदू यांच्यात काय फरक आहे? माझ्या दृष्टिकोनातून कोणतेही अंतर नाही. अफगाणीस्तानमध्ये तर याची सगळ्यांना कल्पना असायला पाहिजे की नाही? बादशाह खाननी मला सांगितले की आम्ही तर आधी बौद्ध होतो, नंतर इस्लाममध्ये आलो. यामुळे आमची जी जुनी संस्कृती होती तिचा आम्हांला थोडाच विसर पडू शकतो. त्यांनी मला सांगितले की त्यांच्या गावांच्या नावांचे मूळसुद्धा संस्कृतमधील आहे. त्यांनी त्यांची नावे, त्यांचा पोषाख आणि इतर सर्व काही बदलले परंतु आत जे खोलवर रुजलेले आहे ते ते बदलवू शकले नाही. हे ते कसे विसरू शकतात? आणि मद्रास म्हणा की बंगाल म्हणा वा इतरत्र कुठेही म्हणा ते सर्व हिंदू होते. मी जसा मला स्वतःला विचारतो तसे तुम्ही त्यांना विचारा की तुम्ही इस्लामचा स्वीकार का केला. त्यांनी धर्मांतर करून इस्लामचा स्वीकार

केला याकरिता मी स्वतःलाच दोष दिला पाहिजे. याकरिता मला स्वतःला प्रायश्चित्त घ्यावे लागेल, तुम्हालासुद्धा घ्यावे लागेल. त्यांनी जर योग्य ते केले असेल आणि हिंदू धर्मपिक्षा उदात्त धर्म स्वीकारला असेल तर आपणही त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकायला पाहिजे होते, कलमा म्हणायला पाहिजे होता, इस्लामच्या नावाने शपथ घेतली पाहिजे होती आणि इस्लामचा जयघोष करायला पाहिजे होता! परंतु असे काहीही घडले नाही. यामुळे मी कोणाला मारपीट केली पाहिजे आणि कोणाला काढून टाकले पाहिजे? ते आपलेच लोक आहेत. आपल्या आजोबांच्या पणजोबांच्या काळात ते हिंदू होते. असे समजा की चार पिढ्यांपूर्वी त्यांनी इस्लाम धर्मात प्रवेश केला होता. सर्वत्र फिरून हिंदू धर्माच्या लोकांना मी सांगितले की लक्षात ठेवा अस्पृश्यतेला धर्माचा भाग समजणे हा तुमचा फार मोठा अधमपणा आहे. त्याचा काय परिणाम झाला? समाजाचा एक भाग पंचम वर्ण झाला. मुळात चार वर्ण होते. आपण त्याचे पाच वर्ण केले व पाचव्या वर्णाला अतिशुद्ध नाव दिले. पाचव्या वर्णाला आपण आपल्यापासून वेगळे ठेवले. त्यांचे अन्न आपण वेगळे ठेवले व तुम्ही आमच्यामध्ये राहू शकत नाही असे घोषित केले. त्यांना गुलामाप्रमाणे वागवण्याचा आपण निर्णय घेतला. नंतर ते इस्लामकडे वळले. अशा प्रकारे त्यांच्यापैकी सर्व मूळचे मुसलमान नव्हते. त्यानंतर काही ब्राह्मणांनीही इस्लाम स्वीकारला. वैश्य आणि शुद्रांमधून फार कमी लोकांनी इस्लामचा स्वीकार केला. सध्याच्या करोडो मुसलमानांनी इस्लाम धर्माचा कसा स्वीकार केला हे मी तुम्हांला दाखवले आहे. अस्पृश्यतेने त्यांना इस्लामकडे ढकलले. मुसलमानांना मारहाण करून आणि सर्व प्रकारे त्रास देऊन त्यांना भारतातून घालवले पाहिजे असा आज आपण आक्रोश करत आहो. त्यांना कुठे हाकलले पाहिजे आणि कुठे ढकलले पाहिजे याचा विचार करण्याची कोणाचीही तयार नाही. आपण लक्षात ठेवले पाहिजे की कोणावर तरी जेव्हा हल्ला होतो व इस्लाम स्वीकारण्याकरिता त्याला भाग पाडण्यात येते तेव्हा त्याचा कोणताही दोष नसताना त्याचा सर्वनाश होतो. परंतु मी

मुसलमानांमध्ये हिंडलोफिरलो आहे आणि माझे मुसलमान मित्र मला सांगतात की इस्लाम बळजबरीच्या धर्मातराचा कधीही पुरस्कार करत नाही. लोकांना स्वतःहोऊन इस्लामचा स्वीकार करायचा असेल तर ते करू शकतात. इस्लामच्या महत्तेविषयी त्यांना जाणीव करून देण्यात आलेली असू शकेल. धोका देऊन वा फसवणूक करून वा पैसे देऊन लोकांना इस्लाममध्ये आणता येऊ शकत नाही. या देशातील सर्व मुसलमान आपले रक्ताचे भाऊबंध आहेत. म्हणूनच माझे म्हणणे आहे की आपण विचार करून कृती केली पाहिजे. ते लोक इस्लामकडे का ओढले गेले होते याचा आपण विचार केला पाहिजे. त्यांनी पैशाकरिता इस्लाम कबूल केला काय? तुम्हांला जर पैसा मिळवायचा असेल वा इतर काही करायचे असेल तर जगात इतरत्र कुठेही जा आणि तुमच्यासोबत तुमचा धर्म न्या. जर तुम्ही तो धर्म सोडला तर तुम्ही सर्व काही सोडले. मला तुम्हाला एकच गोष्ट सांगायची आहे आणि ती म्हणजे तुम्ही एकाही मुसलमानाला मारण्याचा प्रयत्न करू नये. त्यांना जर मारायचे असेल तर मारू द्या. ते जर मारतील तर ती वाईट गोष्ट असेल. आपण ते वाईट आहेत असे म्हणू. परंतु ते जर वाईट असतील तर त्याचे उत्तर म्हणून आपणही वाईट झालो पाहिजे काय? आपण त्यांच्या अधमपणाचे उत्तर चांगुलपणाने दिले पाहिजे. ते दारू पीत असतील तर आपणही दारू प्यावी? ते बाहेरख्याली असतील तर आपणही बाहेरख्याली व्हावे? ते जुगार खेळत असतील तर आपणही जुगारी व्हावे? एक माणूस तलवार काढत असेल तर आपणही तलवार काढावी? आणि तो मुलांना मारत असेल तर आपणही मुलांना मारावे? तो मुलींना पळवत असेल तर आपणही त्याच्या मुलींना पळवावे? असे झाले तर त्यांच्यात आणि आपल्यात अंतर काय राहिले? मला तर काही अंतर दिसत नाही. मी तर म्हणतो की “अरे मुसलमानांनो, हिंदूंना आणि शिखांना धर्म काय शिकवतो ते काही तर समजून घ्या.” इकबाल म्हणाले आहेत की “मजहब नही सिखाता आपस में बैर करना” धर्म आपसात वैर करणे शिकवत नाही. इकबाल असे म्हणाले होते तेव्हा मी लंडनमध्ये

राहत होतो. ते फार मोठे कवी होते. त्या वेळी ते गोलमेज परिषदेत आलेले होते. तिथे त्यांच्याकरिता मेजवानी ठेवण्यात आली होती व त्यात मलाही बोलावण्यात आले होते. ते म्हणाले की मी ब्राह्मण आहे. ते ब्राह्मण का होते? कारण त्यांचे पूर्वज ब्राह्मण होते. ते कुठे राहत होते? काश्मीरमध्ये. ते म्हणाले की मी काश्मीरी आहे आणि ब्राह्मण आहे व त्यांनी इस्लाममध्ये धर्मांतर केले होते. त्या सर्वांनी धर्मांतर केले होते पण ते इतक्यातच नाही तर किती तरी वर्षांपूर्वी. परंतु त्यांच्यात ब्राह्मण रक्त आणि इस्लामी संस्कृती आहे. यामुळे इकबाल म्हणाले की धर्म आपल्याला शत्रुत्व करणे शिकवत नाही. त्यानंतर त्यांनी किती तरी गोष्टी लिहिल्या. परंतु ती वेगळी गोष्ट आहे. आता इकबाल नाहीत. परंतु आपला धर्म शत्रुत्व करणे शिकवत नाही कमीतकमी आपण इतके शिकू या. म्हणूनच म्हणतो की आपण माणूस झालो पाहिजे. आपण माणूस झालो तर भारताला उंच नेऊ. आज तर आम्ही हिंदुस्थानचे अधःपतन करत आहो. हिंदुस्थानचा आमच्या हातून कधीही अधःपात होऊ नये अशी ईश्वराने कृपा करावी.

‘प्रार्थना प्रवचन - १’, पृष्ठ ३६०-६५

६६. कांती गांधी यांना पत्र

सकाळी ४.४५ वाजता, ऑक्टोबर १, १९४७

चि. कांती,

तू केलेले वर्णन मनोवेधक आहे. ते चांगले केले. सरूला (सरस्वती, कांतिलाल गांधींची पत्नी. स्वराज्याच्या आंदोलनात त्यांना एक महिन्याची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती.) तुरुंगाचा अनुभव मिळू दे. तिला हे समजून सांग. बहुधा तू आधीच असे केले असतील. तुरुंगात जाणे हा काही एकमेव धर्म नाही. सत्याग्रहाचा उद्देश योग्य असेल व सत्याग्रह करण्याचा संबंधित व्यक्तीला अधिकार असेल तर त्या व्यक्तीने सत्याग्रहात उडी घ्यायला हरकत नाही. सरूला हा अधिकार आहे हे मला माहीत आहे. तुझ्या कृतीत मला नम्रता आणि सुझपणा दोन्ही दिसतात.

तुझा पहिला युक्तिवाद सामान्यपणे बरोबर आहे. माणूस अशा परिस्थितीची कल्पना करू शकतो की जिच्यात रचनात्मक कार्य न करतानाही सत्याग्रह करणे माणसाचे कर्तव्य असू शकते. सध्याच्या प्रकरणी असे आहे की नाही याचा निर्णय स्थानिक परिस्थितीचा अभ्यास केल्यानंतर घेता येईल.

दुसरा युक्तिवाद अगदी बरोबर आहे.

तिसरासुद्धा बरोबर आहे. खरे सांगायचे तर तिसऱ्यामध्ये तू जी तथ्ये सांगितली आहे ती जर बरोबर असतील तर ती भयावह आहेत.

या मतांना प्रसिद्धी देऊ नको. लोकांची मनःस्थिती द्विधा करण्यात अर्थ नाही.

खादी कार्यकर्त्यांमध्ये शुद्ध चारित्र्यही दिसत नाही आणि बुद्धीही दिसत नाही असे माझे मत आहे.

तुझे प्रश्न काय होते हे कदाचित तुला आठवत नसेल म्हणून मी तुझे प्रश्न परत करत आहे.

आशीर्वाद,

बापू

ता.क. सोबत सरूकरिता पत्र (पाहा पुढील विषय) आणि तुझे प्रश्न आहेत.

गुजराती फोटोप्रतीवरून. सी. डबल्यू. ७३८६. सौजन्य - कांती गांधी

६७. सरस्वती गांधींना पत्र

ऑक्टोबर १, १९४७

चि. सरू,

मी हे मोठ्या पहाटे लिहीत आहे. तू तुरुंगात गेलीस हे चांगले झाले. कांतीने मला सविस्तर सांगितले. मला आनंद झाला. तुरुंगात असतानासुद्धा तू तुझा वेळ चांगल्या पद्धतीने घालवत आहेस असे दिसते. तुम्ही तिघेही प्रगती करत आहा.

तू जर तुरुंगातून पत्र लिहिले असशील तर मला ते मिळाले नाही.

तुरुंगात गेलेली व्यक्ती जर बाहेरचा जगाचा विचार करणे बंद करणार असेल तरच तिला तुरुंगात जाण्याचा अधिकार असतो.

याहून अधिक लिहिण्याकरिता मला वेळ कुठे आहे?

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

६८. रामदास गांधींना पत्र

ऑक्टोबर १, १९४७

चि. रामदास,

तू सरळसरळ लिहिलेले पत्र मला मिळाले. तुझ्याबद्दल तू लिहिले हे बरे केले. तुझ्यात आत्मविश्वास विकसित झाला हे मला आवडले. तू तुझ्या प्रकृतीत सुधारणा घडवून आणलीस तर ते माझ्याकरिता पुरेसे होईल. आपल्या प्रकृतीची काळजी घेणे हे पहिले सुख आहे. परंतु आपण या शब्दांचा व्यापक अर्थ घेतला तरच हे विधान बरोबर आहे. त्याचा जर संकुचित अर्थ घेण्यात आला तर त्यामुळे अधोगतीच होईल.

प्रातःप्रार्थनेनंतर मी हे लिहीत आहे.

माझ्या उपवासाच्या वेळी जसे तू मला लिहिलेस तसे तुला लिहिण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, परंतु त्यासंबंधी तू सखोल विचार केला नाही. तुला माझ्या आधीच्या उपोषणाबद्दलही शंका असू शकेल, परंतु अगदी अलीकडच्या उपवासाबद्दल तुला मुळीच शंका असायला नको. इतकेच नाही तर माझ्या विरोधकांनीही त्याचे स्वागत केले आहे. माझ्या मृत्यूच्या भीतीच्या दडपणामुळे कोणावरही काही करण्याची सक्ती करण्यात आली नव्हती. उपवासामुळे त्यांच्यातील चांगुलपणा जागृत झाला. पशुत्वाशी पशुत्वाने वागण्यात कोणता धर्म आहे? आज जे काही घडते आहे त्यामुळे देशाची आणि धर्माची अधोगती होते आहे. यावर विचार कर आणि तुला असेच वाटत असेल तर मला लिही.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

६९. मणिलाल गांधी यांना पत्र

ऑक्टोबर १, १९४७

चि. मणिलाल,

मला तुझे पत्र मिळाले आणि मला ते फार आवडले. तुझी प्रगती होत आहे.

तुझे खाण्यापिण्यासंबंधीचे प्रयोग मला आवडले. हे प्रयोग तुला कितपत पुढे नेतील हे सध्याच सांगणे कठीण आहे.

तू सीतेसंबंधी जे म्हणतोस ते मला बरोबर वाटते. परंतु त्याबद्दल काळजी करून काही लाभ नाही. आणि राग धरून तर नाहीच नाही. मुले जेव्हा मोठी होतात तेव्हा त्यांना आवडते ते ते करतात. एक दिवस सीताला जाग येईल व तिला तिचा दोष कळेल अशी आशा आपण का करू नये? (पाहा “सीता गांधी यांना पत्र”, जुलै २३, १९४७ आणि “सीता गांधी यांना पत्र”, जुलै २८, १९४७)

परंतु आता सुशीला तिथे पोहोचली असेल. ती तुला सर्व काही सांगेल आणि त्यामुळे तुझा राग शांत होईल. माझ्यापासून तर सीता दूर गेल्यासारखी झाली आहे. पत्रसुद्धा मुळीच लिहीत नाही.

सुशीला तिथे आल्यामुळे तुझे ओझे कमी झाले असेल अशी मला आशा आहे. सुशीला पै वा अजून कोणी तुला उरलेल्या बातम्या देतील.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५०१४

७०. नाराणदास गांधी यांना पत्र

ऑक्टोबर १, १९४७

चि. नाराणदास,

मला तुझे पत्र मिळाले व मी लगेच तारेने त्याचे उत्तर पाठवले. (पाहा, “नाराणदास गांधी यांना तार”, सप्टेंबर २९, १९४७) नंतर तुझे पत्र सरदारकडे पाठवले. संबंधित विभाग त्यांच्याकडे आहे आणि सध्याच तू तिथे गेल्यामुळे काहीही लाभ होणार नाही असे त्यांचे मत आहे. यामुळे सध्या तू परिस्थितीचे निरीक्षण केले पाहिजे आणि जे काही होईल त्यात सक्रिय भाग घेऊ नये. माझ्या एकट्यानेच निर्णय घेण्याची गोष्ट असती तर तू जे पाऊल उचलण्याचा विचार करतो आहेस ते मला आवडले असते. परंतु आता करणारेसवरणारे आपले सरकार असल्यामुळे त्याच्या विरोधात जाऊन काहीही करता येऊ शकत नाही.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

७१. अनंतराय पी. पट्टणी यांना पत्र

[ऑक्टोबर १, १९४७]

(गांधीजींच्या लेखसंग्रहात हे पत्र या तारखेच्या पत्रात ठेवलेले आहे)

चि. अनंतराय,

मला तुमची तार मिळाली. तुम्ही अशीच तार सरदारांनासुद्धा पाठवली आहे. आणि ते तुम्ही अगदी बरोबर केले. आता संपूर्ण प्रशासन भारताच्या हाती आले आहे आपण संबंधित विभागाच्या व्यक्तीला सावध केले पाहिजे. इतके पुरेसे व्हावे. सरदारांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागा.

आशीर्वाद,

बापू

अनंतराय पट्टणी,

भावनगर

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

७२. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

एका भगिनीने मला काल पत्र लिहिले की मी काही सेवा करू इच्छिते आणि माझ्या पतीचीसुद्धा काही सेवा करण्याची इच्छा आहे. परंतु काय सेवा करावी हे कोणीही सांगत नाही. असे अनेक लोक आहेत की जे असे प्रश्न विचारतात. मी सर्वाना एकच उत्तर देत असतो आणि ते म्हणजे सरकारी नोकऱ्या फार मर्यादित आहेत आणि जनसेवेच्या कामाचा व्याप विशाल आहे. यामुळे काय पाहिजे हे कोणालाही विचारण्याची गरज नाही. ज्या कोणाची सेवा करण्याची इच्छा असेल तो सेवा करू शकतो. परंतु आपण इतके परावलंबी झालो आहो की या बाबतीतही आपल्याला इतरांना विचारावे लागते. असे असल्यामुळे काय केले पाहिजे हे मी त्यांना सांगितले पाहिजे काय? एक अस्वच्छ शहर म्हणून दिल्लीला अखेरीस कितपत प्रतिष्ठा आहे? इथे किती तरी छावण्या आहेत आणि त्या किती अस्वच्छ आहेत हे मला माहीत आहे. तिथे असताना लोक आजारी पडतात. रक्तपात आणि संपत्तीची नासधूस करण्यात आलेल्या ठिकाणीसुद्धा तशीच घाण आहे. स्वच्छतेकरिता दिल्ली नगरपालिका कधीही प्रसिद्ध नव्हती. दिल्ली जर स्वच्छ शहर असते तर दिल्लीच्या लोकांची मनेसुद्धा स्वच्छ असती. आपण कुठेही असलो तरी आपण आपले ठिकाण स्वच्छ ठेवले तर त्याचा प्रभाव संपूर्ण शहरावर पडल्याशिवाय राहणार नाही. प्रत्येक माणसाने आपले स्वतःचे घर, स्वतःचे अंतःकरण स्वच्छ ठेवले पाहिजे. मी त्या बाईंना म्हणेन की तुम्ही केवळ नावाकरिता नाही तर खरोखरच भक्तिभावाने सेवा करण्याकरिता उत्सुक असाल तर दिल्लीत सेवा करण्याकरिता भरपूर संधी आहे. आणि तुम्हाला तुमच्या कामाबद्दल मला कळवण्याचीसुद्धा आवश्यकता नाही. त्या जर दिल्लीतील लोकांची अंतःकरणे शुद्ध

करण्याकरिता काम करू शकल्या, इथल्या निर्वासितांची अतःकरणे शुद्ध करू शकल्या तर त्यांनी फार मोठे काम केले असे म्हणावे लागेल. आणि असे झाले तर त्यांची आणि त्यांच्या नवऱ्याची जोडी आदर्श होईल. इतर लोक त्यांचे उदाहरण गिरवू लागतील.

मला नुकताच दोन तारा मिळाल्या. त्यातील एक तार मुसलमान मित्राची आहे. ते म्हणतात की असे वाटते की हिंदुस्थानातील हिंदू-मुसलमान अतिशय समंजस लोक आहेत आणि हिंदू आणि मुसलमान गुण्यागोविंदाप्रमाणे राहतात असे समजले जाते. परंतु आता असे काय घडले आहे की हिंदू मुसलमान सोबत बसू शकत नाहीत व ते परस्परांशी भांडत आहेत, परस्परांची हत्या करत आहेत व रानटीपणाचे वर्तन करत आहेत? आपण दिल्लीचेच उदाहरण घेऊ या. मुसलमानांनी भारतीय संघराज्याशी निष्ठा जाहीर केली तर दिल्लीतील हिंदू आणि शीख मुसलमानांना जवळ करण्याकरिता तयार आहेत. ज्यांची संघराज्यात राहण्याची तयारी आहे, मग तो मी असो वा तुम्ही असो वा अजून कोणी असो त्याने या गोष्टीचे पालन केलेच पाहिजे. ही अट केवळ मुसलमानांनाच लागू होत नाही तर सर्वांना लागू होते. शिवाय मुसलमानांजवळ भरपूर शस्त्र आहेत. त्यांतील बराच साठा हस्तगत करण्यात आला आहे. परंतु सर्व शस्त्रे सुपूर्द करण्यात आलेली नाहीत. पोलिसांच्या मदतीने शोध सुरू आहे. ते जर अंतःकरणापासून प्रामाणिक असतील व भारताविरुद्ध लढण्याची त्यांची इच्छा नसेल तर त्यांनी संघराज्याशी निष्ठावंत असायला पाहिजे. इतकेच नाही तर एखादी मुसलमान सत्ता भारतावर हल्ला करत असेल तर त्यांनी तिच्याविरुद्ध लढण्याचीसुद्धा तयारी ठेवली पाहिजे. आणि जर त्यांची भारताविरुद्ध लढण्याची इच्छा नसेल तर त्यांना शस्त्रांची गरज काय? इथे काही थोडे ख्रिश्चनही राहतात. जर्मनी वा दुसऱ्या कोणत्याही ख्रिश्चन देशाशी युद्ध झाले तर त्यांनासुद्धा संघराज्याच्या बाजूने लढावे लागेल आणि देशाला निष्ठा वाहावी लागेल. मुसलमानांनी जर देशाला निष्ठा वाहिलेली असेल तर त्यांना शस्त्रांची गरज काय? त्यांनी स्वतःहोऊन आपल्याजवळची

शस्त्रे सरकारला दिली पाहिजे. हे सर्व ठीक आहे. परंतु हे ज्या प्रकारे म्हणण्यात येते ते विषारी आहे. आज छावण्यामध्ये जवळपास ५०,००० मुसलमान आहेत. त्यांना आपण दिल्लीमधून घालवले आहे. काहींची हत्या झाली आहे. माणूस कितीही शूर असला तरी तो मृत्यूचे स्वागत करत नसतो. काहींना व्यवसाय वा अजून काही करण्याची इच्छा असू शकेल. निदान आपण जिवंत राहू यातच तो समाधान मानत असतो. इथून पळून गेल्यानंतर ते कुठे जातील? यामुळे त्यांनी पुराना किल्ल्यात आणि हुमायूनच्या थडग्याजवळील मैदानात आश्रय घेतला आहे. त्यांना पावसात भिजत राहावे लागते आणि इतर अनेक अडचणी सहन कराव्या लागतात. त्यांना योग्य औषधोपचारसुद्धा मिळू शकत नाही. डॉ. सुशीला नाय्यर मला त्यांच्या अवस्थेचा अहवाल देत असतात. त्या त्यांना दररोज ४ तास देतात. निर्वासितांमध्ये अनेक गरोदर स्त्रिया आहेत. त्या स्त्रियांचे बाळांतपण करावे लागते. याकरिता काही दायांची गरज आहे. याशिवाय काही औषधांची व इतर अनेक गोष्टींची आवश्यकता आहे. या सर्व गोष्टींची व्यवस्था करायला वेळ लागतो. या लोकांना अशा परिस्थितीत का राहावे लागते? हिंदू म्हणतात की आम्ही त्यांना बाहेर हाकलले आणि असे करण्यात आम्ही कोणतीही चूक केलेली नाही. ते जर देशाला निष्ठा वाहणार असतील तर त्यांना परत आणता येईल. मी म्हणतो की त्यांची अंतःकरणे जेव्हा शुद्ध होतील तेव्हाच त्यांना देशात आणता येईल. मान्य करू की मुसलमानांना देशाबद्दल निष्ठा वाटत नाही व ते शस्त्र सुपूर्द करण्याकरिता तयार नाहीत. याचा अर्थ असा आहे काय त्यांची कत्तल केली जावी? भारतात चार ते साडे चार कोटी मुसलमान आहेत. यापैकी कल्पना करा की एक लाख वा एक कोटी मुसलमानांनी आपली शस्त्रे लपवून ठेवलेली आहेत. त्यांच्या घरात लपवलेल्या शस्त्रांचा शोध घेता येईल इतकी शक्ती तुमच्या पोलिसांमध्ये, सैन्यामध्ये नाही काय? आता पोलिसांची ब्रिटिशांशी बांधिलकी नाही. मुसलमानांची कत्तल करण्याचा, त्यांच्या बायकामुलांना मारण्याचा काय परिणाम होईल हे तुम्हांला कळले पाहिजे. मी

तुम्हांला आधीच सांगितले आहे की आपला अधःपात होत आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ला आपण जेव्हा स्वातंत्र्यदिन साजरा केला तेव्हा आपण स्वतंत्र राष्ट्र झालो. त्यानंतर काही दिवस आपण भावाभावांप्रमाणे राहिलो. त्या वेळी सर्व काही चांगले वाटत होते. परंतु आपण भाऊभाऊ आहो हे आपण विसरलो. ते जर आपली हत्या करत असतील तर तो मुस्लिम लीगचा दोष असेल. आपल्या मनात आधीच राग भरलेला होता. परंतु स्वातंत्र्याच्या झळाळीत ते आपले शत्रू आहेत हे आपण विसरलो. मला कलकत्यात हे दिसून आले. हीच परिस्थिती संपूर्ण देशात होती. परंतु ती भावना आपण लवकरच विसरून गेलो आणि मुसलमान शीख आणि हिंदूंची कत्तल करण्याच्या व त्यांना हाकलून देण्याच्या मनःस्थितीत आले.

मी आधीच सांगितले आहे की त्या दोन अटीत आपण अजून एका अटीची भर घातली तर आपण आपले काम शांततापूर्वक करू शकू. आपण कायदा हातात घेऊ नये ही ती अट आहे. त्यांना शिक्षा करण्याचे आपले काम नाही. आपण भानावर नव्हतो हे आपण मान्य केले पाहिजे. मुस्लिम लीगने आधी मूर्खपणा केला. परंतु एक स्वार काही कारणाने घोड्यावरून पडला तर दुसऱ्या स्वारानेही घोड्यावरून पडायला पाहिजे काय? असे केले तर दोघांचाही नाश होईल. अशा प्रकारे आपण त्यांच्याशी लढायला पाहिजे काय? कोणत्या बाबतीत आपण त्यांच्याशी स्पर्धा केली पाहिजे? मी आधीच म्हणालो त्याप्रमाणे त्यांच्यात जितका चांगुलपणा आहे त्यापेक्षा जास्त चांगुलपणा आपण आपल्यामध्ये बाणवला पाहिजे. परंतु जितका वाईटपणा त्यांच्यात आहे तितकेच वाईट आपण होऊ आणि वाईटपणाच्या बाबतीत आपण त्यांच्याशी स्पर्धा करू तर त्यामुळे त्यांच्याबरोबर आपलाही अधःपात होईल. जर ते चुकीच्या गोष्टी करत असतील तर आपले सरकार ते ठीक करील. आपले सरकार पाहील की आपला कोणी माणूस पाकिस्तानमध्ये पडला आहे, मग तो हिंदू, शीख, ख्रिश्चन वा अजून कोणी असो, तो तिथे अल्पसंख्य आहे व त्यांचे तिथे संपूर्ण संरक्षण

मिळत नसेल, त्यांना तिथे कापून टाकले जात असेल, त्यांच्या मुलींना पळवून नेले जात असेल, त्यांचा जमीनजुमला आणि संपत्ती हिरावून घेतली जात असेल आणि बळजबरीने त्यांच्यावर इस्लाम लादला जात असेल तर त्याचे उत्तर आपले सरकार देईल. उत्तर द्यायला सरकारला सांगा. ते तर आमच्या मदतीकरिता आहे. उत्तर देणारे आपण कोण? उत्तर देण्याचा प्रयत्न करून आपण स्वतःच दुष्ट होतो. आपण कधीही दुष्ट होणार नाही. स्वातंत्र्याची ही फार मोठी खूण आहे. त्यात आपण पूर्णपणे अनुत्तीर्ण झालो आहो. त्याचा काय परिणाम झाला? माझ्या मनात येते की आपल्यापैकी काही खरोखरच खुनी झाले आहेत, ते कोण आहेत हे तर मला माहीत नाही, परंतु ते तसे आहेत हे निश्चित, आणि ते योजनाबद्ध पद्धतीने खून करत आहेत, जाळपोळ करत आहेत व बळजबरीने इमारतींमध्ये घुसून त्या ताब्यात घेत आहेत. ते कुठे आहेत हे मला माहीत नाही परंतु ते हे काम करत आहेत. यामुळे आपला अधःपात होतो आहे. यामुळे आपल्याला कबूल करावे लागते की अशा प्रकारे (बदला घेण्याचा) प्रयत्न करणे हा मूर्खपणा आहे. या अविवेकीपणातून आपण मुक्त होऊ या व तिथे जे लोक राहिले आहेत त्यांना परत आणू या. सरकारने असा प्रयत्न केला पाहिजे की पाकिस्तानमध्ये ज्यांचा छळ झाला व ज्यांचा तिथे विनाश झाला त्यांना परतण्याकरिता पाकिस्तान विनंती करील. आणि ज्या कोणाची लाहोरमध्ये संपत्ती आहे ती त्यांना परत मिळाली पाहिजे. जी घरे सरकारने ताब्यात घेतली आहेत ती त्यांना परत केली पाहिजे. तिथे किती सुंदर इमारती मी पाहिल्या होत्या? आणि मुलींकरिता काढलेल्या शिक्षणसंस्थांचे काय? लाहोरपेक्षा जास्त चांगल्या शैक्षणिक सुविधा भारतात अजून कुठेही नाहीत. शिक्षणक्षेत्रात लाहोर सर्वात पुढे होते. ते लाहोर आज कुठे आहे? या सर्व शैक्षणिक संस्था घडवण्याकरिता सरकारची कोणतीही भूमिका नव्हती आणि त्या संस्थाना सरकारने कोणतीही आर्थिक मदत केली नव्हती. पंजाबचे लोक मजबूत आहेत. ते व्यावसायिक मनोवृत्तीचे आहेत आणि ते लक्ष्मी निर्माण करतात. तिथे मोठमोठे बँकवाले आहेत. पैसा

कसा खर्च करायचा आणि कसा मिळवायचा हे त्यांना माहीत आहे. हे सर्व मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले आहे. स्त्री-पुरुषांकरिता त्यांनी ती सर्व महाविद्यालये बांधली आहेत. आणि मोठमोठी रुग्णालयेही बांधली आहेत. ती त्यांना परत केली पाहिजे. पन्नास मैल लांब जथ्या येत आहे. त्या लोकांची फार वाईट अवस्था आहे. यावरील उपाययोजना करण्याची जबाबदारी जर आपण शासनावर सोडली तर आपण रानटी होणार नाही. हे मी तुम्हांला आधीच सांगितले आहे. विदेशात राहणाऱ्या मुसलमानांकडून मला तारा आल्या आहेत.

(अम्मान आणि मध्यपूर्वेतील इतर देशांमधून.) ते विचारतात की लोकांनी विवेक का सोडला. ते म्हणतात की आपण सर्वांनी भावाभावाप्रमाणे राहिलो पाहिजे. ते म्हणतात की आम्ही जरी मुसलमान असलो तरी आपसात भांडावे असे आम्हांला वाटत नाही. इस्लाम असे शिकवत नाही. मी आधीच सांगितले आहे की तुम्ही जागे व्हा. तुम्ही मान्य करा वा करू नका परंतु मी तुम्हांला सांगेन की अशा गोष्टींचा साक्षीदार राहण्याची माझी इच्छा नाही. असा अधःपात पाहण्याची माझी इच्छा नाही. असे काही घडण्यापूर्वी ईश्वराने मला न्यावे अशी मी ईश्वराजवळ प्रार्थना करीन. परिस्थितीत जर सुधारणा होत नाही तर माझ्या अंतःकरणात भडकत असलेला ज्वालामुखी माझा बळी घेतल्याशिवाय राहणार नाही. माझे अंतःकरण मला सांगते की अशा गोष्टी पाहून तुझा कोणताही लाभ होणार नाही. भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता तू तुझ्या जीवाचा बळी द्यायचा प्रयत्न केला. तुझा बळी तर गेला नाही पण स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु स्वातंत्र्याच्या प्रभातीच हे सर्व घडलेले पाहण्यात काय अर्थ आहे? यामुळे मला घेऊन जा अशी मी ईश्वराजवळ रात्रंदिवस प्रार्थना करत असतो. आणि मला न्यायचे नसेल तर ईश्वराने हा आगडोंब विझवण्याची मला शक्ती तरी द्यावी.

दिल्लीमधील एका रुग्णालयात मोठ्या संख्येत जखमी मुसलमानांना ठेवण्यात आले आहे. रुग्णालयात सर्व मुसलमानच आहेत असे नाही. तिथे काही हिंदूही आहेत काहींनी त्या मुसलमानांना जखमी करून त्यांना मारण्याचा प्रयत्न केला. खेड्यातून आलेला

असा कोणता तरी घोळका आहे. त्या घोळक्यातील लोकांनी दारातून हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला नाही तर लहान खिडक्यातून हल्ला केला आणि चारपाच रुग्णाना मारून ते पळून गेले. याहून जास्त पशुत्वाचे कृत्य मला माहीत नाही. युद्धातसुद्धा अशा घटना घडत नाहीत. युद्धात अनेकदा रुग्णालयांवर बॉम्बवर्षाव होतो परंतु अशी गोष्ट कधीही घडली नाही.

मी तुम्हांला अजून एक गोष्ट सांगेन. जेव्हा गाडी आली तेव्हा एखाद्या सामानाप्रमाणे पाच लोकांनी एका माणसाला गाडीच्या खिडकीतून फेकून दिले. तो मरणे अपरिहार्य होते. ही आजची गोष्ट आहे परंतु रुग्णालयासंबंधी मी जे म्हणालो ती कालची गोष्ट आहे. याकरिता कोणाची मान लाजेने खाली झुकली पाहिजे? मला मान्य आहे की मुसलमानांवरसुद्धा अशाच प्रकारच्या अपराधाचा आरोप आहे. पश्चिम पंजाबमध्ये जे काही घडत आहे त्याचे स्पष्टीकरण सरकारने मागायला पाहिजे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ३६५-७०

७३. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

एक शीख गृहस्थ आज मला भेटण्याकरिता आले होते. मी गुरू अर्जुन देव यांचे शब्द सांगितले हे योग्य केले असे मला कोणीतरी सांगितले असे ते म्हणाले. परंतु त्यांनी मला विचारले की गुरू गोविंद सिंहनी त्या शब्दांत जो बदल केला त्यासंबंधी तुम्हाला काय म्हणायचे आहे? इतिहास सांगतो की गुरू गोविंद सिंह मुसलमानांचे जन्मजात शत्रू होते. परंतु अशा गोष्टीवर विश्वास ठेवण्याचे काहीही कारण नाही. दहाव्या गुरूंनी गुरू अर्जुन देव यांचे शब्द जवळपास जसेच्या तसे वापरले आहेत. आणि गुरू नानकबद्दल बोलायचे तर ते हिंदू, मुसलमान आणि शीख यांच्यांत कोणतेही अंतर मानत नव्हते. कोणी देवळात देवाची भक्ती करो की नमाझ पढो सर्व एकच आहे. ब्राह्मण जर पूजा करत असेल तर याचा अर्थ असा होत नाही की तो दुसऱ्या धर्माच्या ईश्वराला शिव्या देतो. खरे म्हणजे मुसलमान पूजेऐवजी नमाझ पढत असतात. पूजा आणि नमाझ एक आणि एकसारख्या आहेत. लोकांच्या भाषा वेगवेगळ्या असल्या तरी सर्व माणसे सारखी आहेत. गुरू गोविंद सिंह म्हणाले की सर्व माणसे मूलतः सारखी आहेत, केवळ त्यांची अभिव्यक्ती वेगवेगळी आहे. जर असे असेल तर आपण सर्व एक आहो आणि वेगवेगळेही आहो. करोडो माणसे आहेत परंतु मानवस्वभाव सारखा आहे. गुरू गोविंद सिंह म्हणाले, “एकै कान, एकै देह, एकै बैन”. पुढे ते म्हणतात की ईश्वर म्हणा की राक्षस, यक्ष म्हणा की गंधर्व की तुर्क हे सर्व वेगवेगळे आहेत. गुरू गोविंद सिंहजी म्हणतात, ‘देखतको अनेक भेष है’. त्यांचा प्रभाव एक आहे. त्यांचे नेमके शब्द आहेत - “आपल्याला विविध गोष्टी दिसत असतात परंतु त्यांचे मूळ स्वरूप एकच आहे.” बैन म्हणजे वाणी. वाणी तर एक आहे. भाषा एक आहे. शब्द म्हणजे

भाषा. आणि भाषा एकच असते. आणि सूर्य एक आहे. तुम्ही असे म्हणू शकता काय की मुसलमानांकरिता एक सूर्य आहे आणि दुसरा आमच्याकरिता? आपणा सर्वांकरिता एकच सूर्य आहे. ते म्हणतात की प्रत्येकाकरिता हवा आणि पाणीसुद्धा एकच आहे. गंगा वाहत असताना माझे पाणी घेऊ नको असे आपण तुर्काला म्हणत नाही. आणि पाऊस घेऊन येणारे ढग आम्ही मुसलमान पारशी लोकांकरिता पाऊस आणत नाही, केवळ हिंदूंकडिताच आणतो असे म्हणत नाहीत. संघराज्य केवळ हिंदूंकडिता आहे असे नाही. असे कधीही होऊ शकत नाही. तुम्ही कुराणाचा वा गीतेचा वा पुराणाचा उल्लेख केला तरी ते एकच आहे. केवळ त्यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहेत. तुम्ही अरबी भाषेत लिहिले तर तुम्ही त्याला कुराण म्हणाल. आणि मग तुम्ही ते संस्कृत भाषेत वा देवनागरी लिपीत लिहिले व त्याचा अर्थ तुम्हांला कळला तर तुम्हांला दोन्ही एकच असल्याचे आढळेल. तर अशा प्रकारे आपण सर्व एक आहो असे म्हणून ते बोलणे संपवतात. गुरू गोविंद सिंह यांनी हे शिकवले आहे. मी त्या सज्जन गृहस्थाला सांगितले की गुरू गोविंद सिंह जर मुसलमानांचे शत्रू असतील तर ती चुकीची गोष्ट आहे. युद्ध झाले तेव्हा हिंदू आणि मुसलमान मेले होते व जखमी झाले होते. परंतु गुरू साहेबांचा एक समंजस शिष्य पाणी देण्याचे काम करत होता. त्याने मुसलमानांना पाणी दिले, हिंदूंना पाणी दिले आणि शिखांनाही पाणी दिले. तो म्हणाला की गुरू महाराजांनी मला असेच शिकवले आहे. ते म्हणाले की तुझ्याकरिता ना कोणी मुसलमान आहे, ना कोणी हिंदू आणि ना कोणी शीख, सर्व माणसे आहेत आणि ज्याला पाण्याची गरज आहे त्याला तू पाणी द्यायचे आहे. कोणी हिंदू जखमी होऊन पडला आहे तर त्याचा प्रथमोपचार कर आणि मुसलमान जखमी होऊन पडला असेल तर त्याला तसाच पडू दे असे ते थोडेच म्हणत होते. त्यांनी विचारले परंतु गुरूजी तर मुसलमानांच्या विरोधात लढले होते? हो लढले होते, परंतु ते त्या मुसलमानांविरुद्ध लढले होते ज्यांनी न्यायाचा मार्ग सोडला होता व ज्यांनी आपल्या धर्माचा त्याग केला होता. ते दानी पुरुष होते, अनासक्त

पुरुष होते, ईश्वरी अवतार होते. त्यांच्याकरिता माझेतुझे हा प्रश्न नव्हता. परंतु हो, ते आपले रक्षण करत होते, लढाई करत होते यात काही संशय नाही. शिखांचा दावा असो की नसो परंतु आपण तर अहिंसक आहो. ते किरपाण ठेवतात. परंतु गुरुजींची शिकवण होती की निष्पाप, निरागस लोकांच्या रक्षणाकरिता किरपाण असते. लोकांचा छळ करणाऱ्या जुलमी लोकांशी लढण्याकरिता ती आहे. म्हाताऱ्या बायांची हत्या करण्याकरिता किरपाण नाही. स्त्रिया, मुले आणि निरागस लोक इत्यादींना मारण्याकरिता ती नाही. किरपाणचे हे काम नाही. अपराध्याच्या पोटात खुपसण्याकरिता किरपाण आहे, मग तो अपराधी मुसलमान असो की अजून कोणी. शीख जरी असला तरी जर त्याचा अपराध सिद्ध झाला असेल तर त्याच्याही पोटात ती किरपाण खुपसली जाऊ शकेल. आजकाल लोक ज्या प्रकारे किरपाण काढतात तो रानटीपणाचा मार्ग आहे. अशा लोकांना किरपाण वापरायला बंदी करण्यात आली तर ती चूक होणार नाही कारण त्यांनी त्यांच्या धर्माचा त्याग केलेला आहे. शिखांनी किरपाणला बदनाम केले आहे.

आज माझा जन्मदिवस आहे. (पाहा परिशिष्ट “गांधीजींच्या अठ्ठ्याहत्तराव्या वाढदिवसानिमित्त टिपण”, सप्टेंबर २५, १९४७नंतर) मी माझा वाढदिवस पारंपरिक पद्धतीने साजरा करत नसतो. मी म्हणेन की आजच्या दिवशी आपण उपवास केला पाहिजे, सूतकताई केली पाहिजे आणि प्रार्थना केली पाहिजे. आपला वाढदिवस साजरा करण्याची माझ्या मते ही सर्वात जास्त योग्य पद्धत आहे. माझ्याकरिता आजचा दिवस शोकदिवस आहे. मी अजूनही जिवंत आहे याचे मला आश्चर्य वाटते आणि लाजही वाटते. मी तोच माणूस आहे की ज्याच्या शब्दाचा मान देशातील करोडो लोक ठेवत होते. परंतु आज माझे कोणीही ऐकत नाही. तुम्ही म्हणता की भारतात केवळ हिंदू राहिले पाहिजे आणि दुसरा कोणी राहता कामा नये. आज तुम्ही मुसलमानांना माराल, परंतु उद्या तुम्ही काय कराल? पारसी, ख्रिश्चन आणि इथे राहिलेल्या ब्रिटिशांचेही मग काय होईल? अखेरीस तेसुद्धा ख्रिश्चन आहेत. त्यांची ख्रिस्तावर श्रद्धा आहे

आणि ते थोडेच हिंदू आहेत. आज तर आमच्याकडे असे मुसलमान आहेत की जे आपलेच आहेत. आपण जर आज त्यांनासुद्धा मारायला तयार झालो तर मी म्हणेन की माझी तरी अशी घडण झालेली नाही. जेव्हापासून मी हिंदुस्थानात आलो तेव्हापासून हिंदू-मुसलमान ऐक्य हाच माझा पेशा राहिला आहे. धर्माने जरी एक नसलो तरी आपण सर्वांनी भावाभावासारखे राहिलो पाहिजे. परंतु आज आपण परस्परांना शत्रूच्या नजरेने पाहू लागलो आहो. मुसलमान कितीही सज्जन असला तरी मुसलमान हा सज्जन असूच शकत नाही असा समज आपण करून घेतो. मुसलमान तर नेहमी नालायकच असतात असे आपण समजतो. अशा परिस्थितीत भारतात माझे कोणते स्थान आहे आणि मी जिवंत राहून काय फायदा? आता मी १२५ वर्षे जगण्याचा विचार सोडून दिला आहे. आता शंभर वा नव्वद वर्षांचाही विचार करणे थांबवले आहे. आज मी एकोणऐशीव्या वर्षात प्रवेश करतो आहे, परंतु त्याच्यासुद्धा मला वेदना होतात. आणि असे फार कमी लोक आहेत की जे मला समजू शकतात, त्यांना मी म्हणेन की आपण या पशुत्वाचा त्याग केला पाहिजे. पाकिस्तानमध्ये मुसलमान काय करत आहेत याची मला पर्वा नाही. तेथील हिंदूंना ते मारून टाकतील तर तेच त्यामुळे पशू होतील. परंतु याचा अर्थ असा आहे काय की मीही पशू झालो पाहिजे, रानटी झालो पाहिजे, संवेदनशून्य झालो पाहिजे? अशी कोणतीही गोष्ट करण्याकरिता मी खंबीरपणे नकार देईन आणि तुम्ही असे करू नये असे मी म्हणेन. तुम्हांला जर माझा वाढदिवस खरोखरच साजरा करायचा असेल तर आतापासून कोणालाही वेडाच्या भरात अपकृत्ये न करू देणे तुमचा धर्म होतो व तुमच्या अंतःकरणात काही राग साठलेला असेल तर तो तुम्ही बाहेर काढला पाहिजे. मी तर लोकांना म्हणेन की बाबांनो कायदा हातात घेऊ नका, सरकारला याचा निर्णय घेऊ द्या. इतके जर तुम्ही केले तर तुम्ही योग्य काम केले असे मी म्हणेन. मला तुम्हांला इतकेच सांगायचे आहे.

७४. निंद्य तुलना

एक गृहस्थ, ज्यांच्या नावावरून त्याची मातृभाषा हिंदी आहे असे वाटते, इंग्रजीतून लिहितात -

मुसलमानांनी पाकिस्तानमध्ये जाऊ नये म्हणून तुम्ही त्यांना आपले भाऊ समजा आणि व त्यांच्या रक्षणाची ग्वाही द्या अशी विनंती तुम्ही सातत्याने करत असता. या बाबतीत मी एक दृष्टांत देऊ इच्छितो. थंडीच्या दिवसात एक माणूस कुठे तरी चालला होता. रस्त्यात त्याला एक साप पडलेला दिसला. तो थंडीने गारठलेला होता. त्या सरपटणाऱ्या प्राण्याची कीव येऊन त्याने त्याला उचलले आणि त्याला ऊब देण्याच्या दृष्टीने आपल्या खिशात ठेवले. ऊबेने तो साप परत सावध झाला आणि आपल्या रक्षकालाच चावा घेऊन त्याला मारून टाकण्याचे त्याने पहिले काम केले.

या पत्रलेखकाने संतापाच्या भरात चुकीचा दृष्टांत दिला आहे. एक माणसाला, मग तो कितीही अधःपतीत झालेला असो, विषारी सापासारखा समजायचे आणि मग त्याच्याशी अमानूष व्यवहाराचे औचित्य सिद्ध करायचे ही गोष्ट खरे सांगायचे तर स्वतःला अधःपतीत करण्यासारखी आहे. कोणत्याही धर्माच्या काही थोड्या वा बऱ्याच लोकांच्या चुकीमुळे त्या धर्मातील करोडो लोकांना विषारी साप समजणे मला वेडेपणाची सीमा वाटते. पत्र लिहिणाऱ्या सज्जनांनी लक्षात ठेवले पाहिजे की असे कट्टर आणि पागल मुसलमान आहेत की तेसुद्धा हिंदूबद्दल असेच उदाहरण देतात. कोणत्याही हिंदूला साप म्हणवून घेणे आवडेल असे मला वाटत नाही.

एकाद्या माणसाला भाऊ समजण्याचा अर्थ असा नाही की त्याने धोका दिल्यानंतरही त्याच्यावर विश्वास ठेवायचा. आणि तो धोकेबाजी करील अशा भीतीने त्या माणसाला आणि त्याच्या कुटुंबाला मारून टाकणे हे भ्याडपणाचे चिन्ह आहे. अशा समाजाचे चित्र तुमच्यासमोर उभे करा की ज्यात प्रत्येक माणूस आपल्या सोबतच्या

माणसाच्या गुणदोषाचा निर्णायक होतो. परंतु भारताच्या काही भागात आपली अशीच अवस्था झाली आहे.

अखेरची गोष्ट म्हणजे सर्पजातीबद्दल लोकांमध्ये जो भ्रम पसरला आहे तो मी दूर करू इच्छितो. ८० टक्के साप मुळीच विषारी नसतात आणि ते निसर्गात उपयोगी काम करत असतात.

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ३, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर १२, १९४७

७५. काही सुभाषिते

एका मित्राने जॉर्ज मॅथेसन यांची काही सुभाषिते पाठवली आहेत -

आपल्यावरील बंधनांमुळेच आपण उडू शकतो.

माझ्या दुःखांच्या मदतीनेच मी गगनात विहार करू शकतो.

मला घ्याव्या लागलेल्या माघारीमुळेच मी पुढे पळू शकतो.

माझ्या अश्रूंबरोबरच मी प्रवास करू शकतो.

माझ्या सुळाला गळ्याशी लावूनच मी मानवतेच्या अंतःकरणात प्रवेश करू शकतो.

हे ईश्वरा मला माझा सूळ मोठा करू दे.

नवी दिल्ली, ऑक्टोबर ३, १९४७

हरिजन, ऑक्टोबर १२, १९४७

७६. रणछोडदास पटवारी यांना पत्र

ऑक्टोबर ३, १९४७

आदरणीय रणछोडभाई

(गांधीजींचे कौटुंबिक मित्र. शिकण्याकरिता इंग्लंडला जाण्याकरिता त्यांनी गांधीजींना मदत केली होती. पाहा रणछोडदास पटवारी यांना पत्र जानेवारी १९, १९३३)

सकाळच्या प्रार्थनेनंतर मी तुमचे पत्र वाचले. आता सकाळचे साडेचार वाजले आहेत.

तुम्ही दीर्घायुषी व्हा. माझ्याबद्दल बोलायचे तर मी ती इच्छा सोडून दिली आहे. हिंदूंनी हिंदू धर्माचा केलेला विनाश मी पाहू शकत नाही. आज तथाकथित महात्मा अल्पात्मा झाला आहे असे दिसते.

हिंदू गोवध करत आहेत आणि तुमच्यासारखे लोक इतरांनी गोवध करू नये म्हणून धर्म समजून कायद्याद्वारे गोवध थांबवण्याचा प्रयत्न करतात. किती हा अधर्म!

तुम्ही विहिरीसंबंधी जे म्हणाला ते मला आवडले.

प्रणाम,

मोहनदास

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५०१५

७७. श्यामलाल यांना पत्र

ऑक्टोबर ३, १९४७

चि. श्यामलाल,

सुशीला पै आज मुंबईकरिता निघाल्या. मुंबईला एक वा दोन दिवस थांबल्यानंतर त्या सेवाग्रामला भाद्रपद कृष्ण द्वादशीला पोहोचतील. माझी बापांशी (अमृतलाल वि. ठक्कर, सचिव कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मृती न्यास) चर्चा झाली. त्यांची मागणी आहे की एक वर्षाकरिता सुचेताबेनच्या ठिकाणी (सुचेता कृपलानी, संघटक सचिव, कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मृती न्यास) कार्यकारी म्हणून ... (मुळात इथे अक्षरे अस्पष्ट आहेत.) नी राहावे. मी त्यांच्याशी यासंबंधी चर्चा केली आणि त्यांनी एक वर्ष देण्याचे कबूल केले. आपल्याला त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था करावी लागेल.

मी असे म्हणेन की सुचेताबेनला आपण जितके देत होतो तितके त्यांना दिले पाहिजे. मी या मुद्द्याची चर्चा करायला पाहिजे होते परंतु त्याचा उल्लेख करायला मी विसरलो. मी त्याचा ओझरता उल्लेख केला होता. मला ते आठवत नाही. आज सकाळीच आपण त्याबद्दल व्यवस्थित चर्चा करू शकलो परंतु तेव्हा आपण काही आध्यात्मिक बाबींसंबंधी बोललो होतो. सुशीलाबेननी सुचिताबेनशी या विषयावर सविस्तर चर्चा केली. त्यांच्या निवासव्यवस्थेबद्दल त्यांचे कोणतेही मत नाही कारण त्यांना वर्ध्याची पुरेशी माहिती नाही. त्यांना बजाजवाडीत ठेवता येईल अशी जर पुरेशी जागा असेल, व त्यांना पुरेसा एकांत मिळू शकत असेल तर ते फार चांगले होईल असे मला वाटते. जर असे होऊ शकत नसेल तर त्यांची महिलाश्रमात वा काकावाडीत व्यवस्था करता येईल. मी कोणताही निश्चित सल्ला देऊ शकत नाही. तुम्हाला स्वतःला याबद्दल विचार करावा लागेल.

सुशीला पै आणि बापा यांना प्रती पाठवल्या आहेत.

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल.

७८. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ३, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

देशात अनेक ठिकाणी सत्याग्रह सुरू असल्याचे मला दिसते. लोक ज्याला सत्याग्रह असे म्हणतात तो सत्याग्रह आहे की दुराग्रह आहे हेच मला खरोखरी कळत नाही. या देशात लोक बोलतात एक आणि करतात त्याविरुद्ध असे सुरू आहे. आज प्रत्येक कर्मचारी, मग तो डाक विभागात असो की तार विभागात वा रेल्वेत वा भारतीय संस्थानात, जेव्हा सत्याग्रह करतो तेव्हा हा सत्याग्रह सत्याकरिता आहे की असत्याकरिता याचा आपण विचार केला पाहिजे. असत्याकरिता सत्याग्रह करण्याची काहीही आवश्यकता नाही आणि जर तो सत्याकरिता सत्याग्रह करत असेल तर कोणत्याही परिस्थितीत सत्याग्रह केलाच पाहिजे. स्वार्थी हेतूने जे केले जाते त्याला सत्याग्रह कधीही म्हणता येऊ शकत नाही. तसे करणे म्हणजे असत्याचा आग्रह धरणे. सत्याग्रहाकरिता मी फार कमी अटी सांगितल्या आहेत. सत्याग्रहाकरिता दोन गोष्टी आवश्यक आहेत असे मी म्हणालो होतो. पहिली गोष्ट ही की ज्या मुद्द्याकरिता आपण सत्याग्रह करतो तो सत्य असला पाहिजे आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे सत्याचा आपला आग्रह निरपवादपणे अहिंसक असला पाहिजे.

आज जे लोक सत्याग्रह करत आहेत त्यांनी तसे पूर्ण विचारांती केले पाहिजे. मूळ गोष्ट जर सत्य नसेल आणि मागण्या मान्य करून घेण्याकरिता बळजबरी असेल तर तो सत्याग्रह मागे घेणेच योग्य. जर मूळ गोष्ट विषाक्त असेल तर तो दुराग्रह होईल आणि असत्यही होईल आणि जी गोष्ट आपल्याला मिळू शकत नाही तिची मागणी आपण रेटू लागलो तर अशी मागणी करत असताना आपण अहिंसक राहू शकत नाही हे मी तुम्हांला

सांगून ठेवतो. असा सत्याग्रह अहिंसक होऊ शकत नाही, तिथे केवळ हिंसा असेल. हे शक्य आहे की एखादा अन्याय्य मागणी करत असेल आणि त्याच वेळी तो अहिंसक राहत असेल.

मी जर निर्वासित शिबिराचा प्रभारी असतो तर तुम्ही तुमच्या जागा स्वच्छ केल्याच पाहिजे असे मी शिबिरार्थींना सांगितले असते. त्यांनी केवळ पत्ते, फासे, जुगार खेळायला पाहिजे काय? की केवळ आळसात पडून राहिले पाहिजे? मला माहीत आहे की तिथे त्यांच्याकरिता पुरेसे अन्न आणि पाणी नाही. परंतु या कारणाकरिता ते काम करायला नकार देत असतील तर ते व्यसनांना बळी पडतील. आणि या शिबिरांमध्ये काही आठदहा लोकच नाहीत. या छावण्यांमध्ये हजारो लोक राहत आहेत. त्यांना आपल्या घरी कधी परतता येईल हे कोणीही सांगू शकत नाही. आपण त्यांना खचितच अन्न पुरवू परंतु त्यांनीही ते मिळवण्याकरिता काही तरी काम केले पाहिजे. आपली छावणी स्वच्छ करण्याच्या कामापासून ते कामाची सुरुवात करू शकतात आणि मग कताई, विणाई, सुतारकाम, लोहारकाम, शिवणकाम यासारखी इतर कामे करण्याचीही ते तयारी दाखवू शकतात. भारतात माणसाला करता येण्यासारख्या अनेक गोष्टी आहेत. काल हे लोक करोडपती असू शकतील, परंतु आज त्यांनी आपले करोड रुपये गमावले आहेत. जगात अशा गोष्टी अनेकदा घडत असतात. असे झाल्यानंतर परत नव्याने कामाला सुरुवात करावी लागत असते. जर कोणी म्हणत असेल की मी करोडपती होतो आणि मला कोणतेही काम येत नाही तर आपल्या सर्व योजना फसतील. आपण असे म्हणालो तर आपण कधीही यशस्वी होणार नाही. मी अतिशय नम्रपणे सांगतो की अशा प्रकारे आपले काम चालू शकत नाही. जे काही काम आपण करतो ते सर्व दृष्टींनी आदर्श असले पाहिजे. ते स्वच्छ असले पाहिजे आणि त्यात मुळीच घाण नसावी. इथे जे लोक पडले आहेत त्यांनी स्वतःचे काम स्वतः केले तर मी म्हणेन की आज आम्हांला जो त्रास सहन करावा लागत आहे तो सहन करावा

लागणार नाही. आणि ते जर कामात गुंतले तर आपला क्रोधसुद्धा शमेल. आपल्या अंतःकरणातील बदल्याची भावनासुद्धा मरेल. वाईटाला वाईट म्हणून ओळखण्यात आणि त्याला चांगुलपणाने उत्तर देण्यात माणसाचा चांगुलपणा असतो. यातच देशाचे कल्याण आहे. आपण कोणाला दुःखी करणार नाही, उलट स्वतः दुःख सहन करून इतरांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करू. आपण जर असे केले तर केवळ भारताचेच हित होणार नाही तर जगाचेही हित होईल. भारत कसा वागतो याकडे आज जगाचे लक्ष लागलले आहे. आता आपल्या परीक्षेची खरी वेळ आहे. आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले आहे. आता आपण काय करणार आहो?

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ३७४-६

७९. अवंतिकाबाई गोखले यांना पत्र

ऑक्टोबर ४, १९४७

चि. अवंतिकाबाई,

तुम्हाला कर्करोग व्हावा हे कसे? मला त्याबद्दल तुमच्या पत्रातूनच कळले. तो बरा होण्याची काही आशा आहे काय? कृपाकरून मला सविस्तर लिहा. अजूनही तुम्ही धोतरांची का आठवण करता? तुम्ही नियमांचे (अवंतिकाबाई गांधीजींच्या दर वाढदिवसाला धोतर पाठवत असत.) फार पूर्वीपासून पालन करताहात. बबन गोखले चांगले असतील अशी मला आशा आहे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजरातीवरून. 'आदर्श हिंद महिला', पृष्ठ १

८०. कैलास नाथ काटजू यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ४, १९४७

भाई कैलास नाथ काटजू

(ओरिसाचे राज्यपाल, १९४७; नंतर केंद्रात गृह आणि संरक्षण मंत्री; मुख्यमंत्री, मध्यप्रदेश),

मला तुमची दोन्ही पत्रे वाचून दाखवण्यात आली व ती मी काळजीपूर्वक ऐकली. परंतु त्या पत्रांचा मीच विषय असल्यामुळे मी ती हरिजनमध्ये कसा छापू शकतो? आजकाल कोणत्याही प्रकारची स्तुतीसुद्धा मला विषमय वाटते. आपली अवस्था पशूप्रमाणे झाली आहे.

तुमच्या रक्तदाबासंबंधी मी डॉ. जिवराज यांना विचारले. तुम्ही 'सर्पगंधा' घ्यावी असे त्यांनी सुचवले आहे. सर्पगंधाचा अर्क ट्रॉपिकल मेडिसीन स्कूल, कलकत्ता येथे उपलब्ध आहे. माझ्याजवळीत साठ्यातून मी तुम्हाला ती पाठवली तर तुम्हाला आवडेल काय? आपली प्रकृती चांगली ठेवणे हा सेवकाचा धर्म नाही काय?

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य प्यारेलाल

८१. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ४, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आपण जर वेड लागल्यासारखे वागलो नसतो तर आज हे जे काही घडत आहे ते घडले नसते याची मी तुम्हांला कशी खात्री पटवून देऊ? याबद्दल मला काहीही शंका नाही. मुसलमान वेड लागल्याप्रमाणे वागले म्हणून हे निर्वासित पाकिस्तानमधून पळून येत आहेत. हिंदू जर तिथे सुखासमाधानात असते तर ते पळून का आले असते? त्यांनी पश्चिम पंजाबमधून का पळून यावे? पाकिस्तानच्या इतर भागातूनही लोक पळून येत आहेत ही खरोखरच दुःखद गोष्ट आहे. हिंदू का पळून येत आहेत याचा आपण विचार केला पाहिजे. कल्पना करा की तेथील मुसलमान जुलमी झाले आहेत तर त्यामुळे आपणही जुलमी झालो पाहिजे काय? तरुण आणि म्हातारे, स्त्रिया आणि मुले यांना मुसलमान मारत आहेत म्हणून कायदा हातात घेऊन आपणही त्यांना मारले पाहिजे काय? मी वारंवार सांगत आलो आहे की हा जंगलाचा कायदा आहे. जर असा कायदा टिकणार असेल तर मी जिवंत राहू शकत नाही. देशाची अजून सेवा करता यावी म्हणून हे देवा मला १२५ वर्ष जिवंत ठेव अशी मी आतापर्यंत ईश्वराला प्रार्थना करत होतो. आणि मी तेव्हाच विश्रांती घेऊ शकतो जेव्हा देशात ईश्वराचे राज्य म्हणजे रामराज्य स्थापित होईल. असे होईल तेव्हा खरोखर भारत स्वतंत्र झाला असे म्हणता येऊ शकेल. परंतु आज तर हे केवळ स्वप्न राहिले आहे. रामराज्य तर सोडाच परंतु आज देशात केणतेही शासन शिल्लक राहिलेले नाही. अशा परिस्थितीत माझ्यासारखा माणूस काय करू शकतो? या परिस्थितीत जर सुधारणा होऊ शकत नसेल तर माझे हृदय आक्रंदन करत 'हे देवा मला ताबडतोब घेऊन जा' अशी ईश्वराची प्रार्थना

करील. अशा गोष्टींचा साक्षीदार बनून मी का राहू? आणि त्याची इच्छा मी जिवंत राहावे अशीच असेल तर एके काळी माझ्यात जी शक्ती होती ती त्याने मला द्यावी अशी माझी त्याला विनंती आहे. लोकांची मी समजूत घालू शकतो असा मला अभिमान होता. पूर्वी मी जेव्हा लोकांकडे जात असे व काही करण्याविरुद्ध मी त्यांना सावधगिरीची सूचना देत असे तेव्हा ते माझे ऐकायचे. माझ्यावर त्यांचे असे प्रेम होते. माझे असे म्हणणे नाही की आज माझ्यावरील लोकांचे प्रेम कमी झाले आहे. परंतु ते कमी असो वा अधिक त्यामागे कृतीची जोड पाहिजे. आणि आज या कृतीचीच उणीव भासते. यामुळे मी म्हणतो की माझा प्रभाव कमी होत चालला आहे. आपण जेव्हा गुलामगिरीत होतो तेव्हा माझे काम चांगले सुरू होते. परंतु आज स्वतंत्र झाल्यानंतर माझ्यात काहीही करण्याची क्षमता उरलेली नाही. त्या वेळी लोकांना मी जे शिकवत होतो तेच मी आजही शिकवत आहे. तुम्ही जर माझा तो सल्ला ऐकाल तर आपण किती तरी पुढे जाऊ.

तुम्हांला मला सांगायचे आहे की आता थंडीचे दिवस येऊ लागले आहेत. मला थंडी वाजून येते म्हणून या मुलींनी ही शाल आणली आहे ती तुम्हांला दिसतेच आहे. मला थोडासा खोकलाही झाला आहे. परंतु आता बरीच सुधारणा झाली आहे आणि ही सुती चादर सध्या तरी माझ्याकरिता पुरेशी आहे. परंतु छावण्यांमधील आणि पुराना किल्ल्यामधील लोकांचे काय? मुसलमानांकरिता आम्ही ब्लॅन्केट का द्यावे असे तुम्ही विचारू शकता. परंतु मी तसा विचार करू शकत नाही. माझ्याकरिता मुसलमान, शीख, पारसी, ख्रिश्चन हे सर्व सारखे आहेत. मी कोणताही भेदभाव करू शकत नाही. त्या सर्व लोकांचे हिवाळ्यात काय होईल? त्यांना ब्लॅन्केट देणे सरकारचे काम आहे असे जर तुम्ही म्हणाल तर मी म्हणेन की सरकार ते करू शकत नाही. सरकार सर्व प्रयत्न करील परंतु साठा कुठे आहे? सरकार ब्लॅन्केट कुठून निर्माण करील? जादू करून तर ते निर्माण करता येत नाहीत. इतक्या सहजपणे ते ब्लॅन्केट निर्माण करू शकत नाही. आज युरोपमध्येसुद्धा या गोष्टी उपलब्ध नाहीत. तेथून

कोणीही काहीही पाठवू शकत नाही. कोणी जरी १०-२० हजार ब्लॅन्केट पाठवले तरी त्याने काय होणार आहे? आपल्याला लाखो लोकांना ब्लॅन्केट पुरवायचे आहेत. प्रत्येकाला ब्लॅन्केट कसे मिळतील? या सर्व लोकांना थंडीचा मारा सहन करावा लागणे योग्य नाही हे इथे हजर असलेल्या सर्व लोकांना मला सांगायचे आहे. परंतु मला माहीत आहे की अनेक लोकांकडे आवश्यकतेपेक्षा अधिक ब्लॅन्केट आहेत. दिल्लीत मोठ्या संख्येत असे लोक आहेत की ज्यांना ब्लॅन्केट घेणे परवडत नाही. देता येऊ शकतील असे जितके काही ब्लॅन्केट तुमच्याजवळ असतील तितके द्या. आजपासून अशा गोष्टी द्यायला तुम्ही सुरुवात करू शकता. सरकार सर्व काही करत आहे म्हणून आपण काहीही करण्याची गरज नाही असा विचार करून तुम्ही वाट पाहू नका. आता जरी थंडी सहन करण्यासारखी असली तरी ती पडायला सुरुवात झाली आहे. परंतु मी जेव्हा व्हाईसराय भवनात १७ तारखेला (सप्टेंबर) गेलो होतो तेव्हा तिथे शेकोटी पेटवण्यात आलेली मला दिसली होती. कारण थंडीची सुरुवात झालेली आहे आणि दिल्लीचा हिवाळा इतका कडक असतो की तो सहन करणे कठीण असते. ऑक्टोबरनंतर वेगात थंडी वाढू लागते आणि नंतर ती भयानक रूप धारण करू लागते. नोव्हेंबर, डिसेंबर, जानेवारी आणि फेब्रुवारी हे सर्व सुंदर थंडीचे महिने आहेत. ज्यांच्याजवळ खाण्याचे साहित्य आहे, कपडे आहेत, व भरपूर कपडे घालून जे फिरू शकतात, बूट आणि मोजे घालू शकतात त्यांच्याकरिता हिवाळा प्रसन्न ऋतू आहे असे म्हणणे परवडू शकते. परंतु ज्यांच्याजवळ या गोष्टी नाहीत त्यांचे काय होते याचा मी साक्षीदार आहे. तुम्हीसुद्धा ते पाहिले असेल. यामुळे अशा जितक्या लोकांना आपल्याला वाचवता येईल तितक्या लोकांना आपण वाचवले पाहिजे. शक्य आहे की ज्यांच्याजवळ कपडे आहेत त्यांच्याजवळ लोकरीचे ब्लॅन्केट नसतील. परंतु त्यांच्याजवळ जरी लोकरीची कांबळी नसतील तरी दुलया असू शकतील. चांगल्या जाड चादरी असू शकतील. त्यांनीसुद्धा काम भागू शकते. जुन्या काळात त्यांनीच काम भागवले जात असे. त्या जर

चांगल्या अवस्थेत असतील तर त्यासुद्धा आणू शकता. लोकरी कांबळी, रजया, सुती चादर जे काही तुम्ही सहजपणे देऊ शकता ते मला हवे आहे. तुम्ही या गोष्टी स्वतःहोऊन दिल्या पाहिजे. तुम्ही जर या गोष्टी पाठवायला सुरुवात केली तर कोणाकडे तरी त्या गोळा करण्याची जबाबदारी सोपवता येईल. याची जबाबदारी मी स्वतः घेणार नाही. आणि या गोष्टी गोदामात सडत पडू दिल्या जाणार नाहीत व अयोग्य व्यक्तीच्या ताब्यात दिल्या जाणार नाहीत. तुम्ही जे काही पांघरूण वा कपडे द्याल ते गरजू माणसाकडेच जातील असे मी तुम्हांला आश्वासन देतो. या गोष्टी आम्ही तुम्हांला हिंदू वा शिखांकरिता देत आहो असे तुम्ही सांगू नका. मानव प्राणी एक आहे. या गोष्टी मुसलमानांना देऊ नका असे नंतर कोणी येऊन मला सांगू नका. इथे मोठ्या संख्येत मुसलमान मारले गेले आहेत आणि अनेक पळून गेले आहेत. आम्ही त्यांना हाकलून लावले आहे. जे मागे राहिले त्यांच्याजवळ किती संपत्ती पडली आहे ते मला माहीत नाही. भारतात राहिलेले मुसलमान जर माझ्याकडे ब्लॅन्केट पाठवतील आणि ती मुसलमानांनाच द्यावी असा आग्रह धरतील तर मी ते मुसलमानांना देईन. परंतु जे लोक माझे शब्द ऐकत आहेत व जे रेडिओवर ऐकतील त्यांनी मला संकोच वाटेल असे काही करू नये आणि म्हणावे की आम्ही या गोष्टी कृष्णार्पण केल्या आहेत आणि जो पात्र असेल त्याला त्या मिळतील असे आम्ही समजू. मला आशा आहे आणि विश्वास आहे की तुम्ही इतके निश्चितच कराल. तुम्ही जर इतके केले तर तुम्ही फार मोठी गोष्ट केली असे मी म्हणेन. परंतु घाणेरड्या आणि फाटक्या गोष्टी पाठवू नका. मला त्या धुण्याची आणि त्यांना रफू करण्याची आवश्यकता पडायला नको. इतका त्रास घ्या. ते धोब्याकडे पाठवण्याची गरज नसावी. तुम्ही ते साध्या पाण्यात धुऊ शकता आणि व्यवस्थित घडी करून ते माझ्याकडे आणू शकता. तुम्ही असे केले तर मला फार आनंद होईल.

८२. औदासिन्याचे कारण नाही

वाढदिवसानिमित्त अभिनंदन करणारे जे अनेक संदेश आले त्यांतील हा एक -

सध्याच्या परिस्थितीत तुम्ही उदास होण्याचे कारण नाही असे मी सुचवू शकतो काय? माझ्या मते अहिंसेच्या माध्यमातून जगाचे दुःख दूर करण्याच्या कामात भारताच्या भूमिकेची जी ईश्वरी योजना आहे तिला विफल करण्याकरिता वाईटपणाच्या शक्तींचा हा शेवटचा प्रयत्न आहे. हे ईश्वरी उद्दिष्ट पूर्ण करू शकणारे तुम्ही एकटे आहा.

माझ्यावरील अतिरिक्त प्रेमांमुळे ही तार पाठवण्यात आली आहे, ज्ञानांमुळे नाही. आपण पाहू या -

माझ्या सध्याच्या मनःस्थितीचे वर्णन उदासीन असे करणे चूक आहे. मी केवळ वस्तुस्थिती सांगितली आहे. ईश्वरी इच्छा केवळ माझ्या माध्यमातूनच पूर्ण होऊ शकते असे समजण्याइतका खोटा अभिमान माझ्यात नाही. फार मोठी शक्यता आहे की ईश्वरी योजना पूर्ण करण्याकरिता माझ्यापेक्षाही चांगल्या साधनाचा उपयोग केला जाईल आणि दुर्बल राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व करण्याकरिता कदाचित मी योग्य असेनही परंतु शक्तिशाली राष्ट्राकरिता नाही. असे होऊ शकत नाही काय की अंतिम उद्दिष्टाकरिता अधिक पवित्र, साहसी आणि जास्त दूरदर्शी अशा दुसऱ्या व्यक्तीची आवश्यकता असेल? हे सर्व अंदाज आहेत. ईश्वरासंबंधी निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य कोणातही नाही. त्या दयेच्या सागरात आपण थेंबाइतकेही नाही.

यामुळे १२५ वर्ष जगण्याची वा आताच मरण्याची इच्छा करायची नाही हीच आदर्श गोष्ट आहे. ईश्वरी इच्छेला पूर्णपणे शरण जाणे हीच माझी मनःस्थिती असली पाहिजे. आदर्श जेव्हा वास्तवात येतो तेव्हा आदर्श आदर्श राहत नसतो. आपण केवळ शक्य तितके

त्याच्याजवळ जाऊ शकत असतो. माझ्यात जी काही शक्ती आहे तिच्या आधारे ही गोष्ट करण्याचा मी प्रयत्न करतो आहे.

मी जर १२५ वर्ष जगण्याची इच्छा उघडपणे व्यक्त करण्याचे धाष्ट्य केले होते तर आता त्या इच्छेचा मी त्याग केला आहे हे उघडपणे जाहीर करण्याची नम्रताही माझ्याजवळ असली पाहिजे. आणि याहून मी काहीही अधिक वा कमी केलेले नाही. असे उदासीनतेच्या भावनेमुळे करण्यात आलेले नाही. याकरिता अधिक योग्य शब्द असहायता असू शकेल. या लाचारीच्या अवस्थेत या दुःखी जगातून त्या सर्वव्यापीने मला घेऊन जावे व स्वतःला हिंदू वा मुसलमान वा अजून काही म्हणवणारा हा रानटी माणूस ज्या कत्तली करत आहे त्या असहायपणे पाहत राहण्याची माझ्यावर वेळ आणू नये अशी मी ईश्वराकडे करुणा भाकत असतो आणि तरीही मी प्रार्थित असतो की माझ्या नाही तर तुझ्या इच्छेप्रमाणे प्रमाणे होऊ दे. (ल्यूक १२.४२) त्याला जर मी हवा असेन तर तो मला या पृथ्वीवर अजून काही काळ ठेवील

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ५, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर १२, १९४७

८३. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ५, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

सर्वात आधी मी माझ्या प्रकृतीबद्दल तुम्हांला सांगेन कारण आज वर्तमानपत्रांत माझ्या आजाराबद्दल लिहून आले आहे. ही माहिती कोणी पाठवली हे मला माहीत नाही. माझ्या सभोवती नेहमी असणाऱ्या डॉक्टरांकडून ही माहिती पाठवली जाऊ शकत नाही. मला भेटण्याकरिता असंख्य लोक येत असतात व ते माझा खोकला व अधूनमधून मला येणारा ताप पाहत असतात. त्यांनीच हा राईचा पर्वत केला असावा. का? ते माझ्या प्रकृतीबद्दल लिहितात कारण मी महात्मा असल्यामुळे ही बातमी जगभर पसरते. गांधी मेला तर काय होणार आहे? प्रत्येक जण जर मरणार आहे तर गांधीलासुद्धा मरावे लागेल. या जगात अमरपट्ट्याची देणगी घेऊन कोणीही आलेला नाही. मला थोडा खोकला आणि अशक्तपणा आहे. परंतु या गोष्टीला वृत्तपत्रांमधून प्रसिद्धी देण्याला काय अर्थ आहे? मी म्हणेन की ही माहिती देणारांनी ना तर माझे भले केले आहे ना अजून कोणाचे. तुम्ही पाहतच आहा की मी इथे आलो आहे आणि बोलतही आहे. माझ्या कामात कोणताही अडथळा आला नाही. लोकांनी अशा गोष्टी करू नये अशी माझी इच्छा आहे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे हिवाळा वेगात जवळ येत असल्यामुळे हिवाळ्यात उपयोगी पडतील अशा कांबळी, दुलया, चादरी वा इतर काही साहित्य जर तुमच्याजवळ देता येण्यासारखे असेल तर ते द्यावे अशी मी तुम्हांला विनंती केली होती (पाहा “प्रार्थना, प्रवचन”, ऑक्टोबर ४, १९४७). तीन लोकांनी आज ब्लॅन्केट पाठवले. त्यांतील दोन जवळपासच्या भागातच राहणारे आहेत. परंतु मी त्यांचे नाव विसरलो. त्यांनी पाठवलेले ब्लॅन्केट बरेच

चांगले आहेत. अजून एका माणसाने ब्लॅन्केट दिले आहे परंतु त्यांचेही नाव मी वसरलो. त्यांनी दहा ब्लॅन्केट दिले आहेत व ते सर्व नवीन असले पाहिजे. मी काल सांगितल्याप्रमाणे हे सर्व ब्लॅन्केट सुरक्षित ठेवले आहेत. ते पात्र स्त्री-पुरुषांना देण्यात येतील. मी आज तुम्हांला जे सांगितले त्याबद्दल जर तुमची खात्री पटली असेल तर तुम्हांला जे काही देता येऊ शकत असेल ते तुम्ही मला द्याल अशी आशा आहे.

मला नुकताच अनेक लोकांनी मिळून पाठवलेली तार मिळाली. ती तार इथे माझ्यासमोर पडली आहे. त्या तारेत जे लिहिले आहे ते मला आवडले नाही. अशी तार पाठवण्याचा अर्थातच त्यांना अधिकार आहे. तार पाठवणारांचे म्हणणे आहे की ज्या प्रकारे हिंदू वागले त्या प्रकारे वागले नसते तर तुम्हीसुद्धा जिवंत राहिला नसता. ही फार गंभीर बाब आहे. मला जिवंत ठेवणारी ईश्वरी सत्ता सोडली तर इतर कोणतीही सत्ता मी मानत नाही. त्याची इच्छा असेल तोपर्यंत मी जिवंत राहीन व त्या क्षणापर्यंत कोणीही मला मारू शकत नाही. जे माझ्याकरिता खरे आहे ते प्रत्येकाकरिता खरे आहे. मग त्यांनी अशा प्रकारच्या गोष्टी का लिहाव्या? मला मान्य आहे की त्यांनी जे काही लिहिले ते माझ्याबद्दलच्या प्रेमापोटी लिहिले आहे. परंतु ईश्वरच मला वा अजून कोणाला जिवंत ठेवत असतो अशी माझी खात्री आहे.

ते लोक पुढे लिहितात की (त्यांनी काही नावे लिहिली आहेत परंतु मी ती नावे वगळू इच्छितो.) तुम्ही अतिशय साधेभोळे आहा म्हणून तुम्ही मुसलमानांवर विश्वास ठेवता. मुसलमान अखेरीस धोका दिल्याशिवाय राहणार नाहीत असे एकच माणूस नाही तर मोठ्या संख्येतील लोक मला असेच सांगतात. त्यांचे म्हणणे आहे की ते पाकिस्तानची बाजू घेतील व पाकिस्तानला मदत करण्याकरिता भारताविरुद्ध लढतील. त्यांचे म्हणणे आहे की १०० पैकी ९८ मुसलमान विश्वासघातकी आहेत. माझे हे मत नाही हे मी तुम्हांला सांगितले पाहिजे. या साडेचार कोटी मुसलमानांपैकी बहुतेक लोक खेड्यापाड्यात राहतात आणि फार कमी

शहरात राहतात व आपल्यामधील लोकच मुसलमान झाले आहेत आणि ते सर्व देशद्रोही होऊ शकत नाहीत. प्रत्येक मुसलमान देशद्रोही आहे असे गृहीत धरून आपण त्यांच्या घरात घुसून त्यांच्याजवळील शस्त्र हस्तगत केली पाहिजे काय? मुसलमानांना एक तर मारून टाकले पाहिजे वा त्यांना येथून बाहेर हुसकावून लावले पाहिजे अशी त्यांची सूचना आहे. या मित्रांना मी सांगेन की हा भ्याडपणा आहे. ते जर खरोखरी तसे असतील तर सरकारजवळ तसे सिद्ध करा व सरकारला प्रकरण निपटवण्याकरिता सांगा असे मी त्यांना आग्रहपूर्वक सांगेन. या मित्रांच्या सूचनेप्रमाणे आपण वागलो तर हे दोन समुदाय शत्रू होतील व त्याचा परिणाम युद्धात होईल. जर दोन्ही बाजू युद्धाचा आग्रह धरत असतील तर दोघांचाही विनाश होईल व आपण मिळवलेले स्वातंत्र्य आपण गमावू. दुसऱ्याचे लांगुलचालन करून कोणताही हिंदू आपल्या धर्माचे रक्षण करू शकत नाही. इंग्रज होते तेव्हा त्यांच्या गुलामगिरीमुळे आपला हिंदू धर्म टिकलेला आहे असे आपण समजत होतो. परंतु ती चूक होती.

मी जेव्हा मूल होतो तेव्हा मी फार मोठ्या कवीची एक कविता वाचली होती. तो कवी आंधळा होता. त्याने लिहिले होते, “ठीक आहे, आता वैर संपले, आता आपण आरामात राहू या. इंग्रज आले आहेत.” एक काळ असा होता की जेव्हा इंग्रजांनी आपण मोहीत झालो होतो व त्यांच्या संरक्षणाखाली आपण सुरक्षित आहो असे आपल्याला वाटत होते. आपण ती चूक दुरुस्त करू या. घाबरून साडेचार कोटी मुसलमानांना पळवून लावले पाहिजे असे आपल्याला वाटू लागले असेल तर आपण दुर्बलमनस्क असल्याचे सिद्ध होईल. अशा पद्धतीने आपण आपल्या धर्माचे रक्षण करू शकणार नाही. हिंदू आणि मुसलमान यांच्यात मूलतःच वैरभावना असते यावर माझा विश्वास नाही. आपण जर शत्रू होऊ तर भारत कसा टिकून राहील? हिंदू आणि मुसलमान दोघेही परत गुलामगिरी

पत्करणार आहेत काय व ते आपला धर्म विसरणार आहेत काय? हे कसे शक्य आहे? सरकारला सर्व संबंधित माहिती पुरवणे आपले कर्तव्य आहे.

मंत्र्यांशी माझ्या भेटीगाठी होत असतात व मी जवळपास दररोज त्यांच्या संपर्कात असतो हे मी तुम्हांला सांगितले पाहिजे. पंडितजी मला दररोज भेटतात. पंडितजींइतके वारंवार जरी नाही तरी सरदारसुद्धा मला जवळपास दररोज भेटतात. परंतु ते दोघेही येतात. ते दोघेही माझे मित्र आहेत व माझ्याबरोबर आहेत. दोघांचेही माझ्याशी प्रामाणिक मतभेद होत असतात. मी त्यांना काही गोष्टी सांगू शकत नाही असे मला म्हणायचे नाही. सरकारने सर्वांचे रक्षण केले पाहिजे - हिंदू, मुसलमान, पारसी, ख्रिश्चन इत्यादी सर्व. असे झाले तरच ते स्वतःला खरे काँग्रेसी म्हणवून घेऊ शकतील. हिंदूमहासभेचे काम हिंदूंचे रक्षण करणे आहे. शिखांच्या आणि हिंदूंच्या धर्माचे रक्षण करणे आणि वाईटाच्या शक्तीला पराभूत करणे त्यांचे काम आहे. हे काम दुसरा कोण करणार आहे? कोणाच्या कृपेने धर्माचे रक्षण करता येऊ शकते काय? आपण जेव्हा माझ्या धर्माच्या रक्षणाकरिता मदत करा असे म्हणतो तेव्हा तो खरे तर सौदा असतो. आपण हे सर्व म्हणतो कारण आपल्याला स्वतःला वाचवायचे असते. आपण एक पोषाख आज घालू शकतो आणि दुसरा उद्या. याचा अर्थ आपण कोणत्या तरी धर्माचे पालन करतो असा होतो काय? यामुळे मी म्हणतो की या मित्रांनी तार पाठवून योग्य काम केले नाही.

यानंतर मला तुमच्याशी दुसऱ्या विषयावर बोलायचे आहे. श्रीयुत चर्चिल यांनी जुनाच दृष्टिकोन (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, सप्टेंबर २८, १९४७) अतिशयोक्त स्वरूपात परत मांडला आहे. यामुळे मला दुःख होते. मी ब्रिटिशांचा मित्र आहे म्हणून असे होते. कोणाहीबद्दल माझ्या मनात शत्रुत्वाची भावना नाही. ब्रिटिशांमधील अनेक लोक फार चांगले आहेत आणि भारताला स्वातंत्र्य देत असताना ते फार धैर्याने वागले. नंतर याचे काय परिणाम होतील याची मला फिकीर नाही. चर्चिल या कृत्याची निंदा करतात आणि आपल्या आधीच्या

भाषणामध्ये ते म्हणाले होते की भारतीय हे जसे आहेत तसेच आहेत. त्यांना जर हे आधीपासून माहीत होते तर या दृष्टिकोनाचे वारंवार चर्वितचर्वण करण्याचे कारण काय?

परंतु असे दिसते की केवळ आपल्या पक्षाच्या हिताकरिता ते मजूर पक्षावर टीका करण्याकरिताच हे बोलत आहेत. मजूर पक्षाचा पराभव व्हावा आणि आपला पक्ष परत सत्तेवर यावा म्हणूनच ते असे बोलत आहेत. आज ब्रिटनमध्ये मजूरवर्ग सत्तेवर आहे. ब्रिटन हे लहानसे बेट आहे. परंतु ब्रिटनची जी इतकी प्रगती झाली ती त्याच्या मजूर वर्गाच्या बळावर व त्याच्या जगप्रसिद्ध उद्योगाच्या आधारावर. देशातील सध्याच्या सरकारला घालवण्याची चर्चिलची आकांक्षा आहे. या सरकारला पदच्युत करण्याकरिता मजूर सरकारने मूर्खपणा केला आहे व हा गोंधळ घालून साम्राज्याची हानी केली असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की ब्रिटनने भारत सोडला ही चूक केली आणि आता हीच गोष्ट ते ब्रह्मदेशात (म्यांमार) करू पाहत आहे. त्यांनी ब्रह्मदेशावर स्वामित्व कसे मिळवले व भारतात आपल्या सत्तेचे बस्तान कसे बसवले या ब्रिटनच्या इतिहासाशी आम्ही चांगले परिचित आहो. अशा इतिहासाचा कोणाला अभिमान वाटू शकेल असे मला वाटत नाही.

आज आपण जे काही करत आहो तो शुद्ध रानटीपणा आहे. आपण मिळवलेल्या स्वातंत्र्याचा आपणच विध्वंस करू पाहत आहो. तुमच्या नजरेत मी निरुपयोगी आहे हे मला कबूल आहे. तुमच्यावर माझा कोणताही प्रभाव नाही. याचबरोबर मी तुम्हांला सांगेन की ब्रिटिश जर चर्चिलचे ऐकतील आणि कंझर्व्हेटिव पक्ष मजूर पक्षाला पराभूत करील तर ती फार मोठी दुर्दैवी घटना ठरेल. संपूर्ण जग म्हणते की आपण कोणत्या तरी शक्तीच्या बळावर स्वातंत्र्य मिळवले. ही कोणती शक्ती आहे? ती कामगार शक्ती होती. त्या वेळी कामगारांचा समाजवादी पक्ष सत्तेवर होता आणि त्या सरकारने आपल्याला स्वातंत्र्य दिले. समाजवाद कोण नाहीसा करू शकतो? ना तर चर्चिल असे करू शकतात ना अजून कोणी. त्यांचे सरकार इतर कोणत्याही प्रकारे काम करू शकत नाही. कल्पना करा की ब्रिटिश

राष्ट्राने आपला गुणधर्म गमावला आणि मजूर पक्षाचा पराभव झाला व श्रीयुत चर्चिल परत सत्तेवर आले तर आम्ही तुम्हांला परत गुलाम करू अशी धमकी ते देणार आहेत काय व आपल्यावर हल्ला करणार आहेत काय? ते असे कसे करू शकतात हे मला कळू शकत नाही. आम्ही कसेही असलो, वाईट असलो, चांगले असलो, बदमाश, मूर्ख, कसेही झालो वा असलो तरी स्वातंत्र्य ही सर्वात मोठी गोष्ट आहे ही गोष्ट याच लोकांनी मला शिकवली आहे. अशा महान स्वातंत्र्याकरिता जर काही चुका होणार असतील तर त्या करण्याचा तुम्हांला अधिकार आहे. असे नाही की आपण चांगले असू तेव्हा आपल्याला स्वातंत्र्य देण्यात येईल आणि तसे नसू तेव्हा ते काढून घेण्यात येईल. कोणी असे कसे बोलू शकतो? ब्रिटिशांचा तर हा कायदा नाही. जगातील दुसऱ्या कोणत्याही देशाचा असा कायदा नाही. केवळ चांगल्या लोकांकरिता स्वातंत्र्य असेल तर, आणि जगात जे काही घडते आहे त्याकडे पाहिले तर जगात कुठेही आपल्याला स्वातंत्र्य कसे दिसेल? गुलामगिरीपेक्षा स्वातंत्र्य केव्हाही चांगले हे ब्रिटिशांनीच आम्हांला शिकवले आहे. एक ब्रिटिश लेखक म्हणतो की आम्ही दारू पिऊन झिंगून पडून राहिलो तरी आम्ही स्वतंत्र राहणे पसंत करू, गुलाम होऊन सुधारणे आम्हांला मान्य नाही. परंतु भारतात आपण त्यांचे दोष घेतो, गुण नाही.

भारतात सात लाख खेडी आहेत. सात लाख खेड्यातील लोकांना वेड लागलेले नाही. या सात लाख खेड्यातील लोक वेडे झाले तर भारताचा नकाशा पूर्णपणे बदलून जाईल. त्यांना जरी वेड लागले तरी ते जर स्वतंत्र राहिले तर मला खुषीच होईल. परंतु त्यांना वेड लागले आहे असे समजून भारतावर जर कोणी वाईट दृष्टी टाकली व त्याला गुलाम करण्याची इच्छा धरली तर ते चालणार नाही.

मी हे तुम्हांला आधीच सांगितले आहे आणि आता परत सांगतो की आपल्याला जरी वेड लागले तरी इंग्रज तर काही परत इथे येणार नाहीत. ते आता इथे येऊ शकत नाहीत.

एकदा त्यांनी एखादी गोष्ट थुंकून टाकली तर ते काय ती परत तोंडात घालणार आहेत? परंतु इथे काय घडते आहे त्याच्याकडे जगाची नजर आहे. इथे जे काही सुरू आहे ते पाहून जगाची काय प्रतिक्रिया होईल? भारतासंबंधी असे काही घडण्याला जग परवानगी देणार नाही. आणि भारतसुद्धा असे घडू देणार नाही. परंतु संयुक्त राष्ट्र परिषद जर इथे चौकशीकरिता आली तर आपण त्यांना अडवू शकणार नाही. त्यावेळी आपले वेड कायम राहिले आणि आपल्याला आपलेच भान राहिले नाही तर आपण आपले स्वातंत्र्य त्यांना देऊन टाकू.

मी जरी एकटा शिल्लक राहिलो तरी मी म्हणेन की खबरदार, सगळे जग जरी आले तरी आणि ते आमचे सर्व काही नष्ट करू पाहत असतील तर ते तसे करू शकतीलही. परंतु ते आम्हांला परत गुलामगिरीत टाकू शकणार नाही. परत कधीही गुलामगिरी पत्करायची नाही अशी मी शपथ घेतली आहे. ती शपथ खरी ठरण्याकरिता तुम्ही सर्वांनी ती पाळली पाहिजे. मी एकटा तर भारत वाचवू शकत नाही. माझे काय खरे आहे? मी किती दिवस जिवंत राहीन हे कोणाला माहीत? ईश्वराने जरी मला नेले तरी भारतावर त्याचा काय परिणाम होणार आहे?

मी एकटा भारताला कसा वाचवणार? ते सर्व ईश्वरावर अवलंबून आहे. तो जर माझ्या बाजूने असेल व त्याची माझ्यावर कृपा असेल तर भारताला वाचवता येईल. मला वाटते की जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत भारतातील अनागोंदीच्या परिस्थितीचा कोणीही फायदा घेऊ शकणार नाही व आपण भारताला गुलाम करून ताब्यात घेऊ या असे म्हणू शकणार नाही. तुमच्या माध्यमातून ईश्वराने माझी ही इच्छा पूर्ण करावी अशी माझी इच्छा आहे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ३८०-८५

८४. प्यारेलालना लिहिलेल्या पत्रातील उतारे

[ऑक्टोबर ६, १९४७]

(६ ऑक्टोबर १९४७चे पत्र उद्धृत करत असताना प्यारेलाल म्हणतात की मागील पत्रात गांधीजींनी मला नोआखालीतून मोकळे होता येईल काय असे विचारले होते. मी उत्तर दिले की हे सर्व तुलनात्मक गरजेवर अवलंबून आहे. तुम्हाला जर माझी दिल्लीत गरज असेल तर मी येऊ शकतो. त्याला गांधीजींनी दिलेले हे उत्तर.)

अर्थातच मला गरज आहे....(मूळ स्रोतात इथे वगळलेले आहे) किती तरी कामे आहेत. याशिवाय 'हरिजन'च्या संपादनाच्या कामाची सक्रिय जबाबदारी मी स्वीकारली आहे.....(मूळ स्रोतात इथे वगळलेले आहे) त्यामुळे इथे तुझी गरज अजूनच वाढलेली आहे. तरीही नोआखालीच्या कामाला मी प्राधान्य देतो. तुम्ही सर्व तिथे असताना मला इथे निश्चित वाटू शकते. कल्पना करा की तुम्ही सर्व इथे आला तर मला इथले काम सोडून नोआखालीला यावे लागेल. इतकेच नाही तर करा वा मराची जबाबदारीही मलाच घ्यावी लागेल.

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ११९

८५. मगनभाई प्र. देसाई यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ६, १९४७

चि. मगनभाई,

मी आजच तुमचे पत्र वाचू शकलो. आता सकाळचे सव्वापाच वाजले आहेत. पत्र वाचण्याकरिता मला बराच वेळ लागला.

तुमचे उत्तर 'हरिजन'मध्ये प्रकाशित करता येऊ शकत नाही, ते प्रकाशित केले तर या विषयाची चर्चाही हरिजनमध्ये करावी लागेल. ती करण्याची माझी तयारी नाही. याशिवाय माझा दृष्टिकोन अगदी वेगळा आहे. नवीन विद्यापीठाची योजना या वेळी मला योग्य वाटत नाही. याशिवाय जोपर्यंत वेगवेगळी राज्ये तयार होत नाहीत तोपर्यंत वेगळ्या विद्यापीठाचा प्रश्न का उपस्थित करावा? आपल्या वा असे म्हणा की केवळ माझ्या दृष्टिकोनातून शिक्षण सर्व पातळ्यांवर स्वावलंबी असले पाहिजे. आणि अखेरचे म्हणजे भारताच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण झालेला असताना आणि लोकांच्या आपसात लढाया सुरू असताना अशा प्रकारच्या योजनांची चर्चा करणे कितपत उचित आहे?

या विषयावर मी अजून विचार करावा अशी तरीही तुमची इच्छा असेल तर मला लिहा.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ११००१

८६. प्यारेलाल यांना पत्र

ऑक्टोबर ६, १९४७

पूर्व बंगालमधून परत नव्याने हिंदूंचे स्थलांतर सुरू झाले आहे. हे कशाचे सूचक आहे? ढाकाच्या भागात नोआखालीची पुनरावृत्ती होणार नाही असे मी गृहीत धरतो. मुसलमान लोक हिंदूंना आपले सण संगितासह साजरे करू देत नाहीत असे सांगतात. असे म्हणतात की मुसलमानांमध्ये दोन गट आहेत. एका गटाचे म्हणणे आहे की हिंदूंना आपले सण साजरे करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. दुसरा म्हणतो की आम्ही याकरिता परवानगी देणार नाही. परिणामी हिंदूंमध्ये घबराट पसरली आहे. पूर्ण चौकशी केल्यानंतर मला सविस्तर लिही.

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ११८-१९

८७. वल्लभभाई पटेल यांना पत्र

ऑक्टोबर ६, १९४७

चि. वल्लभभाई,

काल सायंकाळी मौलाना साहेब माझ्याकडे आले होते आणि माझ्याबरोबर ते थोडा वेळ होते. आपण तिघांनी एकत्र भेटावे अशी त्यांची इच्छा आहे. भेटायची वेळ तुम्ही ठरवायची आहे. मंगळवारी कोणत्याही वेळी त्यांना एक तास हवा आहे. कृपाकरून मला आणि त्यांनाही वेळ कळवा.

आशीर्वाद,

बापू

गुजरातीवरून. 'बापूना पत्रो - २ : सरदार वल्लभभाईने', पृष्ठ ३७५

८८. अमतुस्सलाम यांना पत्र

ऑक्टोबर ६, १९४७

बेटी अमतुल सलाम,

बारी खान (अमतुस्सलाम यांचा भाऊ) येथे आहे. तो मला भेटत राहत असतो. पतियाळात तुझे नातलग आहेत त्यांच्याबद्दल तुझे सर्व भाऊ काळजी करत होते. मोठ्या मुश्किलीने जी काही माहिती मी मिळवू शकलो ती सोबत जोडली आहे. बारी खानला सर्व माहिती दिली आहे. आता ते सर्व पाकिस्तानमध्ये सुरक्षित पोहोचले आहेत. परंतु एवढ्याने समाधान होऊ शकत नाही. पतियाळात क्वचितच कोणी मुसलमान राहिला असेल. अनेकांचे खून झाले. काय पाशवीपणा सुरू आहे! पाकिस्तानमध्ये एकही हिंदू राहू नये आणि हिंदुस्तानमध्ये एकही मुसलमान राहू नये असा लोक प्रयत्न करत आहेत. मी इथे (धडपडतो) आहे. एक तर येथील परिस्थितीत सुधारणा होईल वा मला मरावे लागेल. ईश्वरालाच सर्व काही माहीत आहे.

तू तिथे शांततापूर्वक राहू शकत असशील तर राहा. माझ्या मते दुसरा कोणताही पर्याय नाही.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून : जी. एन. ५८८

८९. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ६, १९४७

ज्या लोकांना आपल्या अन्नधान्याच्या गंभीर समस्येबद्दल माहिती असली पाहिजे ते लोक डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या निमंत्रणावरून अन्नधान्यविषयक माहिती देण्याकरिता इथे आले आहेत. या आवश्यक गोष्टीत जर काही चूक झाली तर तिचा अर्थ होईल टाळता येण्यासारखी उपासमार आणि करोडो लोकांचा मृत्यू. मानवी वा नैसर्गिक दुष्काळामुळे करोडो जरी नाही तरी लाखो लोकांचा मृत्यू होणे ही गोष्ट भारताकरिता काही नवीन नाही. माझा दावा आहे की कोणत्याही सुसंघटित समाजात पाऊस आला नाही अथवा पीक गेले तर अडचणीच्या काळात त्याला यशस्वीपणे तोंड देता यावे म्हणून आधीच योजना आखलेली असते. परंतु सुसंघटित समाज कसा असतो आणि अशा वेळी त्याने काय केले असते याचे वर्णन करण्याची ही वेळ नाही. आज तर अन्नधान्याच्या या बिकट समस्येला आपण शक्य तितक्या यशस्वीपणे तोंड देऊ शकतो की नाही हेच आपल्याला पाहायचे आहे.

मला वाटते की आपण हे करू शकतो. पहिला पाठ आपल्याला जो शिकायचा आहे तो स्वतः स्वतःला मदत करण्याचा आणि स्वावलंबनाचा. आपण जर हा धडा पचवला तर लवकरच आपण विदेशी मदतीवर विसंबून राहणे व त्यामुळे अखेरीस येणाऱ्या दिवाळखोरीपासून वाचू शकू. हे मी अहंकाराच्या भरात म्हणत नाही आहे, वस्तुस्थिती म्हणून मी हे सांगतो आहे. आपला देश इतका काही लहान नाही की आपल्याला अन्नधान्याकरिता इतरांच्या मदतीवर अवलंबून राहावे लागावे. आपण उपखंड आहो. ४० कोटी लोकांचा आपला देश आहे. आपल्या देशात मोठमोठ्या नद्या वाहतात आणि विविध

प्रकारची सुपीक जमीन आपल्या देशात आहे. तसेच आपल्याकडे असंख्य पाळीव पशू आहेत. आपले पशू फार कमी दूध देतात हा आपला दोष आहे. आपल्याला जितके दूध लागते तितके देण्याची क्षमता आपल्या गायींमध्यांमध्ये आहे. गत काही शतकात आपल्या देशाने याकडे दुर्लक्ष केले नसते तर त्याने केवळ स्वतःपुरतेच अन्नधान्य निर्माण केले नसते तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर जी अन्नधान्य समस्या संपूर्ण जगात निर्माण झाली ती दूर करण्यातही आपल्या देशाने महत्त्वाची भूमिका बजावली असती. भारतातसुद्धा हीच समस्या आहे. यामुळे निर्माण होणारे क्लेश कमी होण्याऐवजी वाढतच आहेत. माझ्या सूचनेचा असा अर्थ नाही की विदेशातून कोणी स्वतःहोऊन काही मदत करत असेल तर ती आपण कृतघ्नपणे ठोकून लावावी. मला केवळ इतकेच म्हणायचे आहे की आपण भीक मागत फिरू नये. यामुळे आपले मनोधैर्य खचते. यात अन्नधान्य एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्याकरिता येत असलेल्या अडचणीची भर पडते. धान्याची जलद वाहतूक करता येईल अशा सोयी आपल्याजवळ नाहीत. विदेशातून येणारे धान्य खाण्यासारखे असेल की नाही याचीही या समस्येत भर पडते. मानवी स्वभाव लक्षात ठेवून आपल्याला काम करायचे आहे ही गोष्ट आपण विसरू शकत नाही. जगातील कोणत्याही भागात माणूस ना तर परिपूर्ण झाला आहे ना परिपूर्णतेच्या जवळपास पोहोचला आहे.

आता आपल्याला कोणती परकीय मदत मिळण्याची शक्यता आहे हे आपण पाहू या. मला असे सांगण्यात आले आहे की आपल्या सध्याच्या गरजेच्या ३ टक्केपेक्षा जास्त अशी मदत मिळू शकत नाही. ही माहिती जर बरोबर असेल, आणि ती बरोबर आहे की नाही हे मी अनेक तज्ज्ञांकडून तपासून घेतले आहे, तर विदेशी मदतीवर विसंबून राहण्यात काहीही अर्थ राहत नाही. किंचितशा बाह्य मदतीवर अवलंबून राहणे याचा अर्थ होईल आपल्या असीम अंतर्गत क्षमतांकडे दुर्लक्ष करणे. यामुळे पीक काढण्यायोग्य एकएक इंच भूमीकडे आपण जितके लक्ष दिले पाहिजे तितके देत नाही. त्या जमिनीतून रोखीचे पीक

काढण्याऐवजी आपण धान्य पिकवू शकतो. ज्या पडीत जमिनीतून पीक घेणे शक्य असेल ती आपण वहितीत आणली पाहिजे.

धान्याचे केंद्रीकरण विनाशक होईल अशी मला आशंका आहे. विकेंद्रीकरणामुळे सहजपणे काळ्याबाजाराला तोंड देता येऊ शकते. यामुळे धान्य नेण्याआणण्याकरिता लागणारा वेळ आणि पैसा वाचतो. याशिवाय जो ग्रामीण भारतात धान्य आणि डाळी पिकवतो त्याला उंदरांपासून आपल्या पीकाचे रक्षण कसे करावे हे माहीत असते. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी धान्य नेत असताना त्याची नासाडी करण्याची उंदरांना संधी मिळते. यामुळे देशाचे अनेक कोटी रुपयांचे नुकसान होते व टनांनी धान्य वाया जाते. आणि तेही अशा वेळी की जेव्हा देशाला एकेक अंस धान्याची नितांत गरज आहे. जिथे कुठे धान्य पिकवता येईल तिथे ते पिकवले पाहिजे याची जाणीव जर प्रत्येक भारतीयाला झाली तर देशात अन्नधान्याचा तुटवडा आहे हे आपण विसरून जाऊ. अधिक धान्य पिकवण्याच्या सुंदर आणि आकर्षक विषयाचे पूर्ण विवेचन मी केलेले नसले तरी जे काही मी सांगितले त्यावरून प्रत्येक माणूस या शुभकार्यात कशा प्रकारे मदत करू शकेल याकडे विद्वान लोक लक्ष देतील.

जे तीन टक्के धान्य आपण कदाचित विदेशातून मिळवू शकतो त्याची तूट आपल्याच देशातून कशी भरून काढता येईल हे मी आता दाखवेन. हिंदू दर एकादशीला उपवास वा अर्ध-उपवास करत असतात. जेव्हा करोडो लोकांवर उपासमारीची वेळ आलेली असते तेव्हा मुसलमान आणि इतरांनीही जर अधूनमधून जेवण वर्ज्य केले तर त्याला मनाई नाही. या सुंदर अर्ध-उपोषणाची महती संपूर्ण राष्ट्राला कळली तर स्वतःहोऊन विदेशी धान्य नाकारल्यामुळे जी तूट निर्माण होऊ शकेल ती भारत आवश्यकतेपेक्षा जास्त भरून काढू शकेल.

माझे वैयक्तिक मत आहे की रेशनिंगचा जरी काही लाभ होत असेल तरी तो फार कमी असेल. शेतकऱ्यांना जर त्यांच्या मर्जीवर सोडले तर त्यांनी निर्माण केलेले पीक ते स्वतः बाजारात नेतील व प्रत्येकाला खाण्यालायक चांगले धान्य मिळेल.

अन्नधान्य समस्येचा घाईघाईत घेतलेल्या या आढाव्यानंतर अमेरिकेचे अध्यक्ष ट्रुमन यांनी अमेरिकी जनतेला दिलेला सल्ला सांगून मी माझे हे भाषण संपवीन. ते म्हणाले की उपासमारीच्या संकटात सापडलेल्या युरोपमधील धान्याची तूट भरून काढण्याकरिता अमेरिकी जनतेने ब्रेड कमी खावी. ते पुढे म्हणाले की अशा प्रकारे स्वतःहोऊन थोडे अन्न वर्जित केल्यामुळे अमेरिकी लोकांच्या प्रकृतीवर विपरीत परिणाम होणार नाही. अध्यक्ष ट्रुमन यांच्या या परोपकारी वक्तव्याकरिता मी त्यांचे अभिनंदन करतो. या परोपकारी वृत्तीमागे अमेरिकेचा काही आर्थिक लाभ मिळवण्याचा हेतू असावा असे जे सूचित करण्यात येते ते मला मान्य नाही. माणसाचे मूल्यन त्याच्या कृतीवरून करावे लागत असते, त्याच्या कृतीमागील हेतूवरून नाही. माणसाच्या अंतःकरणात काय आहे ते एका ईश्वरालाच माहीत असते. उपाशी युरोपकरिता अमेरिका जर काही त्याग करत असेल तर आपण आपल्या स्वतःच्या लोकांकरिता हा लहानसा स्वार्थत्याग का करू नये? अनेक लोक जर उपासमारीने मरणार असतील तर आमच्याकडून जितके करता येणे शक्य होते तितके केल्याचे श्रेय तरी आम्ही घेतले पाहिजे.

आपण आशा करू या की डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी तयार केलेली समिती देशाला भेडसावणाऱ्या अन्नधान्य समस्येवर जोपर्यंत काही निर्णायक उपाय सुचवत नाही तोपर्यंत ती आपले काम संपवणार नाही.

‘हरिजन’, ऑक्टोबर १९, १९४७

९०. शाह नवाझ खान यांना पत्र

दिल्ली,

ऑक्टोबर ७, १९४७

प्रिय जनरल शाह नवाझ, (हे नाव देवनागरी लिपीत आहे.)

तुमचे पत्र. तुम्ही तिथे करत असलेल्या कामाचा (मसौरी, बिहार) तुमच्या अनुपस्थितीत नाश होणार नसेल तर तुम्ही ते सोडून पंजाब-पाकिस्तानमध्ये जाऊ शकता.

बापू

देव प्रकाश यांना प्रत.

हिंदी प्रतीवरून : प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

९१. सुधीर घोष यांना पत्र

दिल्ली,

ऑक्टोबर ७, १९४७

प्रिय सुधीर,

तुझी चिठ्ठी. मला वाटते की तुला अनेक निरोप आणि माझी तारही मिळाली असेल.

(पाहा सुधीर घोष यांना तार, सप्टेंबर ३०, १९४७) मी अगदी स्पष्ट आहे. तू ती जागा सोडली पाहिजे. (सुधीर घोष यांची लंडन येथील इंडिया हाऊसमध्ये जनसंपर्क अधिकारी म्हणून नियुक्ती झाली होती. त्यांना व्ही. के. कृष्ण मेनन यांच्या हाताखाली काम करणे अतिशय कठीण जात होते. व्ही. के. कृष्ण मेनन यांची इंग्लंडचे उच्चायुक्त म्हणून ऑगस्ट १५, १९४७ला नियुक्ती झाली होती.) अधिक होर्रसकडून.

रुटरने केलेला सारांश बराच चांगला आहे. प्रत्येक गोष्टीत ज्यांना वाईट दिसते त्यांना तू मदत करू शकतोस. शांती एक परीक्षा उत्तीर्ण झाली हे वाचून आनंद झाला.

सस्नेह,

बापू

सुधीर घोष पेपर्स, सौजन्य - नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय

१२. सरोजिनी नायडू यांना पत्र

(सरोजिनी नायडू उत्तर प्रदेशात राज्यपाल होत्या)

दिल्ली,

ऑक्टोबर ७, १९४७

मत्प्रिय गायिका,

तुझे पत्र. कोण म्हणतो की तू इतकी म्हातारी झाली आहेस? डॉ. बिधन येणार आहेत पण आले नाहीत. (ते) केव्हा येतात यामुळे काय फरक पडतो? तुझ्याकरिता सर्व सारखेच आहे.

संपूर्ण कुटुंबाला प्रेम.

तुमचा

कताई करणारा

(सरोजिनी नायडू गांधीजींना भवितव्याची कताई करणारे म्हणत असत.)

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

९३. मनू गांधी यांच्याशी चर्चा

[ऑक्टोबर ७, १९४७]

(दिल्लीमां गांधीजी - १, पृष्ठ ८५)

गांधीजींनी उत्तर दिले (रामनामाने तुटलेले हाड जुळू शकते काय असा प्रश्न गांधीजींना विचारण्यात आला होता.)
की ते त्यापेक्षाही अधिक करू शकते. ते ईश्वरी इच्छेशी पूर्णपणे सुसंगत असे माणसाचे
जीवन घडवू शकते. मी अपंग असलो तरी सर्व इंद्रिये चांगली असलेल्या माणसापेक्षाही
ईश्वरी इच्छेच्या पूर्तीचे अधिक चांगले साधन बनू शकतो हा विश्वास रामनाम त्यांच्यात
निर्माण करील. आणि जीवनाचा हाच उद्देश असतो.

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ३३

९४. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ७, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

कालच्या माझ्या भाषणात हिंदू आणि मुसलमान यांच्यात आजकाल काय सुरू आहे याचा काहीही उल्लेख नव्हता. परंतु आज काही तरी घडले आहे आणि मी त्याबद्दल मौन पाळू शकत नाही. ते इथे घडले नाही तर डेहराडून येथे घडले आहे. एका मुसलमान सदस्याचा खून झाला. जोपर्यंत माझी माहिती आहे त्यांनी कोणताही गुन्हा केला नव्हता. तसेच त्यांनी कायदासुद्धा आपल्या हातात घेतला नव्हता. परंतु तरीही त्यांचा खून झाला कारण ते मुसलमान होते. हे पाहून मला वेदनाही झाल्या आणि हे असेच सुरू राहिले तर कुठे थांबेल असा प्रश्नही मला पडला. माझ्याजवळ अनेक मुसलमान बंधूभगिनी असल्याचे मला आढळते. त्यांना इथून निघून जा असे सांगायचा मला संकोच होतो. ते कसे जाऊ शकतात? आजकाल आगगाड्यासुद्धा मुसलमानांकरिता सुरक्षित नसल्याचे दिसून आले आहे. ज्या कोणाच्या मनात येते तो त्यांना डब्याबाहेर फेकून देतो वा त्यांची कत्तल करतो. असेच पाकिस्तानमध्येही घडते आहे हे मला माहीत आहे. परंतु अशा प्रकारे वागून आपण काय साध्य करणार आहो? निदान आपण स्वतःची ओळख ठेवू या. निदान आपण आपल्या धर्माची जाणीव ठेवू या. प्रत्येकजण आपला धर्म पाळत असतो. आपला धर्म काय शिकवतो? वा आपल्या धर्माचा मुळीच विचार न करता आपण वागत असतो? काँग्रेसने काय आपली बुद्धी गहाण ठेवली आहे? अखेरीस काँग्रेसने गेली साठ वर्षे काय केले? काँग्रेस जर आतापर्यंत चूक करत असेल तर मी म्हणून की ती देशाची शत्रू आहे आणि तिला हटवले पाहिजे. आज जे काँग्रेसी आहेत त्यांनीसुद्धा सांगून टाकावे की आम्ही काँग्रेस

सोडतो आहो आणि वेगळा पक्ष तयार करतो आहो. त्याबद्दल कोणतीही तक्रार असू शकत नाही. तुम्हांला हवे ते करा परंतु संपूर्ण जगासमोर आणि आपल्या लोकांसमोर स्पष्ट शब्दांत मी सांगतो की आपण कायदा हातात घेऊ नये. आपण जर असे केले तर आपण स्वतःलाच विनाशाकडे नेऊ आणि आपले स्वातंत्र्य गमावू आणि नंतर दुसरी कोणती सत्ता आली व तिने आपल्याला गुलामगिरीत टाकले तर मग आपण किती मोठी घोडचूक केली हे आपल्या लक्षात येईल. ही चांगली गोष्ट नाही. एक मुंगूस होता. त्याने मुलाला वाचवण्याकरिता साप मारला. सापाला चावल्यामुळे त्याचे तोंड रक्ताने माखलेले होते. मुलाची आई पाणी आणण्याकरिता विहिरीवर गेलेली होती. ती आली तेव्हा आपण मुलाला वाचवले हे सांगण्याकरिता जणू काय मुंगूस उड्या मारत तिच्याकडे गेले. परंतु तिला वाटले की मुंगसाने आपल्या मुलाला मारले आणि त्यामुळे तिने पाण्याने भरलेली ती घागर मुंगसावर आदळली. पाणी सांडले, भांडे फुटले आणि मुंगूस मेला. ती बाई जेव्हा घरात शिरली तेव्हा तिने पाळण्यात मुलाला खेळताना पाहिले आणि मेलेला साप त्याच्या जवळच पडलेला होता. तेव्हा कुठे तिच्या लक्षात आले की तो मुंगूस तिचा मित्र होता. तिला वाईट वाटले आणि पश्चात्ताप होऊ लागला. तर आपण असे काही करू नये. त्या स्त्रीप्रमाणे सरकारला सहकार्य न केल्याबद्दल आपल्याला पश्चात्ताप होईल. आपण आपले सरकार स्थापन केले आहे. आपणच ते नष्ट करणार आहो काय?

आज आपल्या हातात सत्ता आली आहे. आपल्याला आपले मंत्री मिळाले आहेत. जवाहरलाल नेहरू आपले प्रधानमंत्री आहेत. ते खऱ्या हिऱ्यासारखे आहेत आणि त्यांनी आपल्या लोकांची चांगली सेवा केली आहे. याशिवाय सरदार आहेत आणि इतरही अनेक आहेत. आपल्याला ते आवडत नाहीत असे काही आहे काय? आज असे म्हणतात की जवाहरलाल चांगले नाहीत. असे म्हणतात की जवाहरलाल चांगले हिंदू नाहीत. लोकांना आपण म्हणू तसे वागणारा माणूस पाहिजे. त्यांना असा माणूस पाहिजे की जो मुसलमानांना

पाठिंबा देणार नाही आणि त्यांना बाहेर काढेल. जवाहरलाल तसे करू शकत नाही हे मी मान्य केलेच पाहिजे. आणि मीसुद्धा तसे करू शकत नाही. मी स्वतःला सनातनी हिंदू समजतो. परंतु मी असा सनातनी नाही की जो भारतात हिंदूशिवाय इतर कोणालाही राहू देणार नाही. माणूस कोणताही धर्म पाळत असला तरी तो जर आपल्या देशाशी प्रामाणिक असेल तर तो त्या देशाचा असतो, आणि मला जितका या देशात राहण्याचा अधिकार आहे तितकाच त्यालाही या देशात राहण्याचा अधिकार असेल. एखादा माणूस अल्पसंख्याक गटाचा असेल तर त्यामुळे काही फरक पडत नाही. मला धर्म हेच शिकवतो. अगदी लहानपणापासून मला शिकवण्यात आले होते की रामराज्यात म्हणजे देवाच्या राज्यात एखादा माणूस जर वेगळ्या धर्माचा असेल तर तेवढ्या कारणाकरिता तो कमअस्सल ठरत नसतो. मी हा असा हिंदू आहे हे तुम्ही लक्षात ठेवले पाहिजे. माझ्या हातात कोणतीही सत्ता नाही आणि मी मंत्रीही नाही. जवाहरलाल मंत्री आहेत आणि तुम्हांला हवे असेल तर तुम्ही त्यांना काढून टाकू शकता. त्यानंतर सरदार आहेत. तुम्हांला माहीत आहे ते कोण आहेत? ते बार्डोलीचे सरदार आहेत. तुम्ही त्यांचे ऐकत असता? त्यांचेसुद्धा अनेक मुसलमान मित्र आहेत. त्यांचे मित्र इमाम साहेब हे गुजरातमध्ये काँग्रेसचे पुढारी होते. ते वारलेले आहेत. त्यांचे जावाई (गुलाम रसूल कुरेशी) अहमदाबादला राहतात आणि ते जिल्हा काँग्रेसचे प्रमुख आहेत असे मला वाटते. ते फार चांगल्या अंतःकरणाचे गृहस्थ आहेत. मी त्यांना चांगला ओळखतो. त्यांनी इमाम साहेबांच्या मुलीशी (अमिना) लग्न केले. हे तेच इमाम साहेब आहेत की जे दक्षिण आफ्रिकेतील आपला व्यवसाय सोडून आपल्या पत्नीबरोबर इथे आले होते व माझ्याबरोबर राहिले होते. ते आता वारले आहेत आणि त्यांची मोठी झालेली मुलगी मागे आहे. तू मुसलमान आहे म्हणून माझे तुझ्याशी काहीही देणेघेणे नाही असे म्हणून मी तिला टाकून दिले पाहिजे काय? ती मुसलमान आहे यात काही संशय नाही परंतु ती अंतःकरणाने फार चांगली मुलगी आहे हे मी तुम्हांला सांगू शकतो. आपल्याला जावे लागेल याची तिला

कल्पनाही नाही. सरदार जर तिला जाऊ देतील तर ती कुठे राहील? आपण कायदा हातात घेऊ नये. कायदा सरदार तयार करो वा जवाहरलाल, परंतु आधी अध्यादेश काढायचा आणि मग जनतेच्या हाती सर्व काही सोडून द्यायचे असे ते करू शकत नाहीत. आज आपले मंत्री असे असू शकत नाहीत. मान्य की ब्रिटिशांच्या काळात असे केले जात होते. परंतु आताही आपण असेच करावे असा त्याचा अर्थ होतो काय? ब्रिटिशांची आपण ज्याकरिता टीका करत होतो तेच आपण आताही केले पाहिजे काय? आपण हे सहन करणार नाही. मला हेच सांगायचे होते.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ३८९-९१

९५. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ८, १९४७

एक सद्गृहस्थ मला नेहमी भेटण्याकरिता येत असतात. ते चांगले गृहस्थ आहेत. ते डेहराडून येथून प्रवास करत आले. गाडीत खूप गर्दी होती. ते म्हणाले की एका स्टेशनवर (मी नाव विसरलो) एक माणूस आमच्या डब्यात शिरला. त्या डब्यात इतर सर्व हिंदू आणि शीख होते. काहींजवळ तलवारी होत्या आणि काहींजवळ चाकूसुरे. त्यांनी त्या नवागताकडे बारकाईने पाहिले. त्यांनी त्याला तू कोण म्हणून विचारले. तो गरीब माणूस एकटा होता. तो म्हणाला की मी चांभार आहे. परंतु त्या लोकांना संशय आला. त्यांनी जेव्हा त्याचा हात पाहिला तेव्हा त्याच्या हातावर त्याचे नाव गोंदलेले असल्याचे त्यांना आढळले. काही वेळा लोक आपल्या हातावर आपले नाव गोंदून घेत असतात. आणि अशा प्रकारे तो मुसलमान असल्याचे सिद्ध झाले. कोणी तरी त्याच्या शरीरात सुरा खुपसला आणि यमुनेजवळ जशी गाडी पोहोचली तसे त्याने त्याला उचलले आणि नदीत फेकून दिले. हे सर्व एका माणसाने केले होते परंतु तिथे असलेले सर्व लोक ते पाहत होते. ते सद्गृहस्थ हे सर्व पाहत होते. परंतु अखेरीस त्यांच्याकडून ते पाहवले गेले नाही व त्यांनी आपले तोंड दुसऱ्या बाजूला वळवले. मी त्यांना विचारले की तुमच्या अंतःकरणात इतकी करुणा होती आणि तो माणूस मारला गेलेला तुम्हांला जर आवडले नाही तर त्या माणसाला हे पाशवी कृत्य करण्यापासून तुम्ही का अडवले नाही? त्या डब्यात जवळपास ५०-६० हिंदू आणि शीख होते व त्यांच्यात तो एकटा बिचारा मुसलमान होता. अशा प्रकारच्या एकट्या माणसाच्या शरीरात सुरा भोसकून त्याला मारून टाकायचे आणि यमुनेत फेकून द्यायचे यात कोणती माणूसकी आहे? तो माणूस पूर्णपणे मेलासुद्धा नव्हता. त्याला भोसकण्यात आले, जखमी करण्यात आले आणि नदीत फेकून देण्यात आले. माझ्याकडे आलेल्या

सद्गृहस्थांमध्ये इतकी करुणा होती तर त्यांनी हस्तक्षेप का केला नाही आणि त्याला मृत्यूपासून का वाचवले नाही? ते म्हणाले की मला जरी वाईट वाटत होते तरी मी माझे कर्तव्य करू शकलो नाही. ते म्हणाले की दुसरे काही करण्याचा मी विचारच करू शकलो नाही. मी त्यांना सांगितले की ही काही चांगली गोष्ट नाही, ही काही माणुसकी नाही. आपण इतके लोक असू आणि एखादा मुसलमान आपल्यामध्ये येत असेल तर आपण त्याला मारून टाकतो आणि आणि त्याचा देह नदीत फेकून देतो. कोणीही जर असे करत असेल तर आपण त्याला अडवले पाहिजे आणि दया दाखवण्याकरिता प्रेमाने समजावले पाहिजे. त्याला सांगायला पाहिजे - 'हे तू काय करतो आहेस? तू कोणाला मारतो आहेस? त्याला मारू नकोस. त्याने काहीही केलेले नाही.' आणि याचा काहीही परिणाम होत नसेल आणि त्या मुसलमानाला वाचवण्यात तुमची जीव जरी गेला असता तरी मला आनंद झाला असता. पन्नाससाठ लोकांनी एकट्या माणसाला मारण्यात कोणता मोठेपणा आहे? परंतु तिथे किती तरी लोक होते आणि एका माणसाने त्या माणसाला मारून टाकायचे ठरवले व अक्षरशः तसे केलेसुद्धा आणि त्या वेळी त्याच्याकडे इतर माणसे पाहत होती व बहुधा त्यांनाही त्याची ती कृती मान्य असावी. मी तुम्हांला सांगायलाच पाहिजे की जे लोक अशा प्रकारच्या विचारसरणीला शरण जातात ते चूक करतात. ज्या लोकांनी हत्या केली त्यांच्यामध्ये असेही काही लोक असतील की ज्यांच्या अंतःकरणात दयाभाव असेल व त्यांना ती हत्या पसंतही नसेल. परंतु त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवाची भीती वाटत असल्यामुळे ते गप्प बसले आणि अशा प्रसंगी आपले काय कर्तव्य असते हे ते विसरले. पण माणूस कसा काय विसरू शकतो? कोणी जर पाशवी वर्तन करत असेल तर तुम्ही त्याला थांबवलेच पाहिजे. असे पाशवी कृत्य पसंत नसणारेसुद्धा केवळ त्या गोष्टीकडे पाहत राहिले ही किती लाजिरवाणी गोष्ट आहे? मी तुम्हांला हे सांगतो आहे कारण ज्या लोकांना हे पाशवी कृत्य आवडत नव्हते त्यांच्यातसुद्धा त्याला विरोध करून हस्तक्षेप करण्याचे

साहस नव्हते. अशा प्रकारचे कृत्य होत असताना एक माणूस जरी उभा राहिला आणि त्याने हल्ला करू पाहणाऱ्या अपराध्याचा हात धरून हल्ला करण्यापासून त्याला अडवण्याचा प्रयत्न केला व म्हणाला की मी याला मारू देणार नाही व तरीही त्याने जर ऐकले नाही तर स्वतःचा जीव द्यायलाही त्याने मागेपुढे पाहिले नसते तर मला आनंद झाला असता. तो जर माझ्यासारखा माणूस असेल तर तो अहिंसेवर अढळ राहील. त्याला जरी मरावे लागले तरी तो मारणार नाही. उलट तो स्वतःचा जीव देऊन मरणाऱ्या व्यक्तीचा जीव वाचवील. असे धैर्य जर कोणी दाखवले असते तर तो माणूस वाचला असता याबद्दल मला किंचितही संशय नाही. आणि वाचवण्याच्या प्रयत्नात तो माणूस जर मरण पावला तर तो खरोखरी शूर असल्याचे सिद्ध होईल. ही खरी अहिंसा आहे. सबळांसमोर गप्प राहणे आणि दुबळ्यांच्या विरोधात जोर दाखवणे म्हणजे खरी अहिंसा नाही.

आपण ब्रिटिशांच्या विरोधात अहिंसक होतो परंतु आता मात्र हिंसेचा वापर करतो आहोत. आपण कोणाच्या विरोधात हिंसेचा वापर करतो आहो? आपल्याच देशबांधवांच्या विरोधात. ब्रिटिशांच्या विरोधात आपण जो अहिंसेचा वापर केला ती शूरांची अहिंसा नव्हती. त्याचे परिणाम आज देशाला भोगावे लागत आहेत. मी त्याचे परिणाम भोगतो आहे. तीच अवस्था तुमचीही आहे. मी तुम्हांला खरी अहिंसा शिकवू शकलो नाही हे मी मान्य करतो. शूरांची अहिंसा कशी असते ते मी तुम्हांला दाखवतो आहे. आज इथे मुसलमान राहत आहेत. आणि तिथे पाकिस्तानमध्ये मुसलमान हिंदूंची दुर्वर्तन करत आहेत. परंतु त्याचा बदला म्हणून आपणही मुसलमानांशी गैरवर्तन केले पाहिजे काय? ते काय शूरपणाचे काम करत आहेत? मी तुम्हांला सांगतो की पाकिस्तानमध्ये जे काही घडते आहे ते निंदनीय आहे आणि आपल्या संघराज्याने जर त्याचेच अनुकरण केले तर ते तितकेच निंदनीय असेल. आणि कोणत्या बाजूने पहिल्यांदा आक्षेपार्ह वर्तन केले आणि कोणी जास्त अतिरेक केला असे म्हणणे हा काही मैत्री करण्याचा खरा मार्ग नाही. मैत्रीचा खरा मार्ग आपण नेहमी

न्यायाच्या बाजूने असणे व चांगले वागणे हा आहे. आपण जर हा मार्ग अनुसरला तर रानटी माणसाची वा विवेकाचे भान सुटलेल्या लोकांची विवेकबुद्धीसुद्धा जागृत होऊ शकते. कोणाचा अपराध मोठा आणि कोणाचा लहान वा कोणी सुरुवात केली यांत पडण्याची आपल्याला गरज नाही. असे करणे शुद्ध अडाणीपणा आहे असे मला वाटते. मैत्री करण्याचा हा मार्ग नाही. कालकालपर्यंत जे शत्रू होते आणि आज जर त्यांना मित्र व्हायचे असेल तर त्यांनी भूतकाळातील शत्रुत्व विसरून मित्राप्रमाणे वागायला सुरुवात केली पाहिजे. वैरभावनेची आठवण ठेवून काय लाभ? जमत असेल तर मैत्री करू आणि आवश्यकता पडली तर भांडण्याचीही आमची तयारी आहे असे म्हणणारे मित्र होऊ शकत नाहीत. मैत्रीची वाढ अशी होत नसते.

आता मी थोडासा वेगळ्या मुद्द्यावर बोलेन. आज वृत्तपत्रे जगातील फार प्रभावी माध्यम झाले आहेत. देश जेव्हा स्वतंत्र होतो तेव्हा तर वृत्तपत्रांची शक्ती अजूनच वाढते. जेव्हा स्वातंत्र्य असते तेव्हा वर्तमानपत्रांच्या बातम्या आणि वृत्त छापण्याच्या अधिकारावर कोणतेही बंधन नसते. हे छापू शकता आणि ते नाही असे स्वातंत्र्यात म्हणता येऊ शकत नाही. अशा वेळी लोकमताला फार महत्त्व येत असते. वृत्तपत्रे जेव्हा घाणेरडा प्रचार करतात वा निराधार वृत्त प्रकाशित करतात वा लोकांना चिथावणी देतात तेव्हा अशा गोष्टींना आळा घालण्याकरिता सरकार त्यांच्याविरुद्ध कठोर पाऊल उचलून कायदेशीर कारवाई करण्याकरिता न्यायालयात जाऊ शकते. परंतु असे केल्यामुळे दंगलीची परिस्थिती अजूनच चिघळते व गोंधळ वाढतो. सरकार असेही करू शकत नाही. इंग्रजांचा काळ वेगळा होता. त्यांना कशाची फिकीर? उचलले टिळक महाराजांना आणि टाकले तुरुंगात. (बाळ गंगाधर टिळक, त्यांना केसरीतील दोन लेखांबद्दल मंडाले येथील तुरुंगात टाकण्यात आले होते. पाहा महान टिळकांना शिक्षा, ऑगस्ट १, १९४७) वृत्तपत्रात त्यांनी लिहिले होते. असे काही खूपही लिहिले नव्हते. तरीही त्यांना सहा वर्षांकरिता हद्दपार करण्यात आले व त्यांना शिक्षेचा संपूर्ण काळ तुरुंगात राहावे

लागले. त्यांच्याप्रमाणेच अनेकांना तुरुंगांत जावे लागले. मलासुद्धा सहा वर्षांकरिता तुरुंगात पाठवण्यात आले होते. (गांधीजींना मार्च १८, १९२२ला सहा वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती, परंतु प्रकृतीच्या कारणाकरिता त्यांना फेब्रुवारी ५, १९२४ला सोडण्यात आले.) ही वेगळी गोष्ट आहे की मी सहा वर्षे तुरुंगात राहिलो नाही. परंतु ‘यंग इंडिया’त मी लिहिलेल्या लेखाकरिता मला सहा वर्षांकरिता तुरुंगात पाठवण्यात आले होते. मी वाईट काहीही लिहिले नव्हते परंतु मला शिक्षा झाली. आता आपण स्वतंत्र झालेलो असल्यामुळे असे काहीही घडू शकत नाही. आज जे वार्ताहर आहेत, संपादक आहेत, वर्तमानपत्रांचे मालक आहेत, त्या सर्वांनी सत्याचा मार्ग धरला पाहिजे व लोकांची सेवा केली पाहिजे. वृत्तपत्रांमध्ये कोणतीही खोटी माहिती प्रकाशित होऊ नये तसेच लोकांना भडकवण्यात येईल असे काहीही वर्तमानपत्रातून प्रकाशित करण्यात येऊ नये. आज आपण स्वतंत्र झालेलो असल्यामुळे घाणेरडी वृत्तपत्रे न वाचता ती फेकून देणे आपले कर्तव्य आहे. जर अशी वृत्तपत्रे कोणीही विकत घेतली नाही तर ती आपोआपच सरळ मार्गावर येतील. लोकांना घाणेरड्या आणि नको त्या गोष्टी वाचण्याचे व्यसन लागले आहे याची मला लाज वाटते. अशा वर्तमानपत्रांचा चांगला खप होतो. मी रेवाडी येथील एका प्रसंगाबद्दल वाचले. एका वृत्तपत्राने बातमी प्रकाशित केली की मिओ समुदायाच्या लोकांनी तिथे सर्व हिंदूंना मारून टाकले, त्यांच्या घरांना आगी लावल्या व त्यांची संपत्ती आणि पशुधन लुटून नेले. मिओंनी अशा प्रकारचे भयानक जंगलीपणाचे कृत्य केले हे वाचून मला धक्काच बसला. दुसऱ्या दिवशी रेवाडीबद्दलची बातमी वर्तमानपत्रांमधून आली. ती सर्व बनावट हकिगत होती. रेवाडीसंबंधीची ती बातमी वर्तमानपत्रांमधून प्रकाशितच कशी होऊ शकली याचे मला आश्चर्य वाटले. ज्या माणसाने रेवाडीसंबंधीचा वृत्तांत लिहिला होता त्याने स्पष्टीकरण दिले पाहिजे. चुकीच्या माहितीमुळे ते वृत्त लिहिण्यात आले होते की जाणीवपूर्वक करण्यात आलेला तो खोडसाळपणा होता हे त्याने स्पष्ट केले पाहिजे. त्याने ईश्वरासमोर फार मोठा

अपराध केला आहे. असे काही घडायला नको होते. कोणी जर अशा प्रकारचे वर्तन करील तर आपल्या देशाची कधीही प्रगती होणार नाही. सरकार आज वृत्तपत्रांवर नजर ठेवू शकत नाही. तुम्हीआम्ही वृत्तपत्रांवर नजर ठेवली पाहिजे. आपण आपले अंतःकरण शुद्ध करू या आणि घाणेरड्या गोष्टींचा स्वीकार करण्याकडे आपला कधीही कल असू नये. घाणेरड्या गोष्टी वाचणे आपण वर्ज्य समजू या. आपण जर असे केले तर वृत्तपत्रे आपले कर्तव्य योग्य पद्धतीने बजावतील. अजून एका मुद्द्याची चर्चा केल्यानंतर मी संपवीन.

वृत्तपत्रांसारखीच आपल्या सैन्याची आणि पोलिसांची स्थिती आहे. फाळणीच्या वेळी सैन्य आणि पोलीस यांचेही विभाजन झाले. मला मान्य आहे की असे त्यांच्यामुळे झाले नाही, परंतु झाले. इथल्या सैन्यात हिंदू आणि शीख आहेत. मुसलमान सैनिक पाकिस्तानमध्ये गेले. हिंदू आणि शीख शिपाई जर असा विचार करू लागतील की आम्ही स्वतः हिंदू आणि शीख असल्यामुळे आमच्यावर केवळ हिंदूंना आणि शिखांना वाचवण्याची जबाबदारी आहे आणि त्यांनी केलेल्या अपराधाकडे आम्ही दुर्लक्ष केले पाहिजे आणि मुसलमानांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी आमच्यावर नाही तर आपण कुठलेच राहणार नाही. तसेच तुम्हांला वाचवणे आमचे काम नाही असे मुसलमान सैन्य आणि पोलीस हिंदूंना म्हणू लागले व त्यांना मारू लागले तर तेसुद्धा योग्य होणार नाही. सरकारजवळ सैन्य आणि पोलीस आहेत. परंतु मला ना तर सैन्याची गरज आहे ना पोलिसांची. तुम्हीच आपले पोलीस आणि सैनिक व्हा असे मी लोकांना सांगेन. इथे हिंदू जर मुसलमानांना मारत असतील तर त्यांना वाचवले पाहिजे. आपण त्यांना तसेच सोडून देऊ नये. मला जरी माझा जीव द्यावा लागला तरी मी एक पाऊलही बाजूला सरकणार नाही. माझे सरकार असे असेल. मी हवेत बोलत नाही. काय बरोबर आहे ते मी तुम्हांला सांगतो आहे. सरकारच्या सैन्याला आणि पोलिसांनाही मी असेच सांगेन. इथे राहणाऱ्या थोड्याशा मुसलमानांचे रक्षण करणे त्यांचे काम आहे. वेळप्रसंगी आपले प्राण देऊनही त्यांनी त्यांचे रक्षण केले

पाहिजे. असे झाले तरच ते स्वतःला खरे पोलीस आणि सैनिक म्हणवू शकतील. भारताने मिळवलेले स्वातंत्र्य खरोखरच वेगळे आहे. सर्व जग असे म्हणते आणि माझेही म्हणणे आहे की कोणत्याही सरकारने कधीही दुसऱ्या देशातील जनतेला अशा प्रकारे सत्ता सोपवली नाही. कोणत्याही प्रकारे भांडणतंटा न करता आणि रक्त न सांडवता आपण स्वातंत्र्य मिळवले आहे. यामुळे आपले खिसे भरण्याकरिता सैन्याने आणि पोलिसांनी तिथे असू नये. जे मिळते त्यावर त्यांनी समाधान मानले पाहिजे. गोडधोड पदार्थांनी पुरेपूर महागड्या जेवणाचा त्यांनी विचार करू नये. जे कोणते जाडेभरडे अन्न मिळते त्यावर समाधान मानून सैनिकाने आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे. लोकांच्या मुलांना शाळाकॉलेजमध्ये जाताना पाहून, त्यांच्या मोटारगाड्या आणि सायकली पाहून अशाच गोष्टी मिळाव्या म्हणून तो जर भ्रष्टाचाराकडे वळत असेल तर तो खरा सेवक राहणार नाही. म्हणूनच मी म्हणतो की खरा सैनिक आणि खरा पोलीस तोच असतो जो जे काही खायला मिळते त्यावर समाधान मानेल व धार्मिक पक्षपात न करता आपले कर्तव्य पार पाडेल. तो जर हिंदू असेल तर मुसलमानांना हानी पोहोचवण्याचा विचार त्याने करायला नको. मुसलमानाने जर गुन्हा केला असेल तर त्याला पकडून शिक्षा करणे ही वेगळी गोष्ट आहे. परंतु इतर ठिकाणच्या मुसलमानांनी जघन्य अपराध केले आहेत म्हणून इथल्या निष्पाप मुसलमानाला शिक्षा केली पाहिजे काय? हिंदू जर मुसलमानाला इजा पोहोचवत असेल तर हिंदूला पकडणे पोलिसांचे कर्तव्य असेल. आपल्या देशाचे सैन्य आणि पोलीस जर असे वागत नसतील तर ते आपल्या देशाच्या मिठाला जागले नाहीत असे म्हणावे लागेल.

पाकिस्तानमधील सैन्य आणि पोलीस यांच्याकरिताही मी हेच सांगेन. परंतु तेथील परिस्थितीबद्दल मी काहीही करू शकत नाही. मी कोणाला उद्देशून हे बोलू? परंतु मी सांगतो त्याप्रमाणे इथे घडले तर तिथेसुद्धा असेच घडल्याशिवाय राहणार नाही याबद्दल मला शंका नाही. आज लोकांचा तोल गेलेला आहे. ते म्हणतात की आमच्याच भाऊबंदांशी

पाकिस्तानमध्ये दुर्व्यवहार केला जात असताना इथे आम्ही त्याचा बदला का घेऊ नये? परंतु असे बोलणे हे माणुसकीचे नाही. यामुळे जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत मी शक्य तितक्या जोरात म्हणत राहीन की आपण स्वतःला शुद्ध ठेवले पाहिजे, आपण चांगले राहिलो पाहिजे, आपली वृत्तपत्रे, आपले सैन्य, आपले पोलीस या सर्वांनी चांगले राहिले पाहिजे. याशिवाय आपले सरकार काम करू शकणार नाही आणि आपला विनाश होईल. पाकिस्तानमध्ये काहीही घडले तरी आपण सुसंस्कृत राहिलो पाहिजे. कमीतकमी इतके तरी करा. तुम्ही जर माझे ऐकणार नाही तर आपल्या सर्वांचा विनाश होईल हे मी तुम्हांला सांगून ठेवतो.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ३९१-९८

९६. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ९, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

दररोज मी एकाच गोष्टीसंबंधी या वा त्या स्वरूपात बोलत असतो. लाचार झालो आहे. याच कामाकरिता तर इथे पडलो आहे. तुम्ही चांगले आहा, सज्जन आहा म्हणून तर शांतपणे माझे म्हणणे ऐकून घेता. याकरिता मी तुमचा आभारी आहे. आभारच मानू शकतो. परंतु मी सांगितले आणि लोकांनी शांतपणे ऐकले. आता माझे काम आटोपले असे समजणारा माणूस मी नाही. एवढ्याने माझे पोट भरत नाही. आपले इतके सगळे लोक त्रस्त होऊन पडले आहेत. भारतात भरपूर जागा पडली आहे. त्यांच्याकरिता काय केले पाहिजे? त्यांचे काय कर्तव्य आहे? सरकारचे काय कर्तव्य आहे? जे लोक एक प्रकारचे वार्ड वातावरण निर्माण करतात त्यांना समजून घ्यायचे आहे, त्यांची समजूत घालायची आहे. असे होईल तेव्हाच तर जे लोक इतर ठिकाणी पडले आहेत त्यांच्यापर्यंत माझा आवाज पोहोचेल.

माझ्याकडे काही असे लोक आले की जे त्रस्त आहेत. ते सर्व चांगले लोक आहेत. ते पश्चिम पाकिस्तानमधील आहेत. ते माझ्याकडे दहाबारा दिवसांपूर्वी आले होते. सर्वात आधी मी त्यांना जे काही घडले ते सर्व लिहून देण्याकरिता सांगितले. त्यांच्या समस्यासंबंधी मला काही करता यावे म्हणून त्यांनी मला लेखी वक्तव्य दिले. त्यांचे म्हणणे आहे की पाकिस्तानमधील हिंदूंना इकडे येता येईल अशी काही व्यवस्था केली नाही तर त्यांना इकडे येता येणार नाही. ते म्हणतात की मार्गात धोका आहे. त्यांच्याजवळ धान्य आहे परंतु धान्याचा तो साठा ते आपल्याबरोबर कसे आणू शकतील? धान्य घेऊन येण्याची त्यांना कोण परवानगी देईल? सध्या तरी त्यांना विमानाने वा मोटारीनेच आणता येऊ शकते.

आजकाल रेल्वेचा प्रवास फार कठीण झाला आहे. आधी जशा आगगाड्या सुरू राहायच्या तशा आता राहत नाहीत. ज्या लोकांना येणे शक्य झालेले नसेल त्यांचे तिथे काय झाले असेल हे कोणालाही सांगता येऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत ते येऊ शकले तर बरे होईल. माझ्याबद्दल सांगायचे तर आम्ही कुठे आहो आणि कुठे चाललो आहो याचा विचार मला पडतो.

आता मी बंगालकडे वळतो. तिथेसुद्धा मी भरपूर काम केले आहे. मी पूर्व बंगालमध्ये काम केले आहे तसेच पश्चिम बंगालमध्येही. मी पूर्व बंगालमध्ये, नोआखालीला गेलो आहे. (नोव्हेंबर ६, १९४६ला) ते आता पाकिस्तानमध्ये गेले आहे. मी तिथे दूरदूर पायी फिरलो आहे. दररोज मी तिथे वेगवेगळ्या ठिकाणी जात असे. मी तिथल्या स्थानिक लोकांशी बोलत असे. हिंदू स्त्री-पुरुषांच्या मनातील भीती दूर करण्याचा मी प्रयत्न केला. केवळ रामनामाच्या मदतीने मी असे करू शकलो. रामनाम घेत असताना कोणी आपल्याला मारले तर आपल्याला मारू द्या. जीवनाची इतकी जास्त आसक्ती आपल्याला का वाटली पाहिजे? जिवंत राहण्याकरिता आपण रामनाम टाकून दिले पाहिजे काय? घाबरून आपण ईश्वराचे नाव टाकून दिले पाहिजे काय? ज्या स्त्रियांना कुंकू लावण्याची सवय आहे त्यांनी ती टाकून द्यावी काय? त्या भागातील विधवा नसलेल्या स्त्रिया शंखाच्या बांगड्या घालतात. त्यांच्या विवाहित असण्याचे ते प्रतीक आहे. विधवा बांगड्या घालत नाहीत. विधवा नसतानाही भीतीमुळे त्यांनी बांगड्या घालणे बंद केले पाहिजे काय? सौभाग्य चिन्ह म्हणून शंखाच्या बांगड्या घालण्यात त्या स्त्रिया मागेपुढे पाहत असल्याचे मला जेव्हा आढळले तेव्हा बांगड्या घालणे बंद न करण्याकरिता मी त्यांना समजावले. त्यांची समजूत पटली आणि यापुढे आम्ही परत बांगड्या घालणे सुरू करू असे आश्वासन त्यांनी मला दिले. परंतु आता मी ऐकतो की लोक हळूहळू निघून येत आहेत. मला त्याबद्दल माहिती नाही. तिथे तर माझे लोकही आहेत. बहुधा मी तुम्हांला सांगितलेच असेल की माझे सर्व चांगले कार्यकर्ते तिथे

आहेत. प्यारेलाल, खादी प्रतिष्ठानमधील लोक, कनू गांधी - सर्व तिथे आहेत. सतीश चंद्र दास गुप्तांसह अनेक कार्यक्षम लोक तिथे आहेत. ते सर्व त्या लोकांचे मनोधैर्य वाढवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. असे असूनही लोक तिथून पळत आहेत. त्यांना तिथे अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत असेल यात काही संशय नाही. परंतु तिथून पळ काढण्यात काय अर्थ आहे? ते पळून कुठे जातील आणि काय करतील? त्यांनी या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. इथे कुरुक्षेत्रात आपल्याकडे २५,००० स्त्री-पुरुष निर्वासित आहेत. काही स्त्रिया गरोदर आहेत. त्यांना औषधोपचार करण्याकरिता आणि काळजी घेण्याकरिता कोण आहे? यामुळे त्यांतील काही मेल्या तर आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. तिथे राहण्याकरिता जागा नाही आणि पंजाबमधून पळून येणे भाग पडल्यामुळे लोक निराश झाले आहेत. या लोकांना कोणता सल्ला द्यावा याचा यामुळे मी विचार करतो आहे. इथे जितके निर्वासित आले आहेत त्यापेक्षा तिथे राहिलेले निर्वासित किती तरी जास्त आहेत. दहावीस लोक असले, इतकेच नाही तर काही लाख जरी असले तरी आपण त्यांची समजूत घालू शकू. परंतु ते करोडोच्या संख्येत आहेत आणि ते या विशाल देशात सर्वत्र पसरलेले आहेत. या सगळ्या लोकांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेणे ही काही लहान गोष्ट नाही. यांत त्यांना इतका काही त्रास सहन करावा लागतो की त्यांना मरायची वेळ येण्यापूर्वीच मरावे लागते वा उपासमारीने मरावे लागते. सरकारने कितीही प्रयत्न केला तरी ते प्रत्येकाला प्रत्येक गोष्ट पुरवू शकत नाही. सरकारजवळ त्याचे सैन्य आणि पोलीस आहेत. परंतु ब्रिटिशांच्या काळात यांचा जसा उपयोग केला जायचा तसा आता करता येऊ शकत नाही. आणि तसा उपयोग करण्यात येऊसुद्धा नये. सैन्य जनतेच्या मदतीनेच आपले काम करू शकते. लोकांची इच्छा असेल तर ते सरकारचे हातपाय होऊ शकतात. लोकांचे सहकार्य असल्याशिवाय सरकार काहीही करू शकत नाही. मी हे मंत्र्यांनासुद्धा सांगतो आहे. सरकारला आपली जबाबदारी पार पाडू इच्छित नाही असे नाही. जवळपास दररोज माझी

मंत्र्यांशी भेट होत असते. मी तुम्हांला सांगतो की तेसुद्धा अस्वस्थ आहेत. परंतु ते काय करू शकतात? अखेरीस सरकार चालवण्याचा त्यांना अनुभव तर नाही. त्यांनी काँग्रेसची संघटना चालवली आहे. परंतु ती संघटना काही मोजक्या लोकांची होती. काँग्रेसच्या रजिस्टरवर नाव असलेले सर्व लोक कधीच एकत्र आले नव्हते. आणि कार्यालयात काम करणाऱ्यांची संख्या फार कमी होती. त्यांना फार कमी संसाधनांसह काम करावे लागत होते. आज त्यांना करोडो लोकांकरिता काम करावे लागत आहे. करोडो रुपये तिथे पडलेले आहेत आणि थोड्याशा अधिकाऱ्यांना हजारो लोकांकडे पाहावे लागते.

हे काम कसे होऊ शकते? २५,००० लोकांना वेळेवर अन्न कसे मिळावे याचा विचार केला पाहिजे. देशात दररोज हजारो लोक येत आहेत व ते उपाशी राहतात. त्यांच्याजवळ घालायला पुरेसे कपडे नाहीत आणि हिवाळा उंबरठ्यावर उभा आहे. पाकिस्तानमधील परिस्थितीही इथल्यासारखीच आहे. असे काही नाही की पाकिस्तानमधील लोकांकरिता स्वर्ग आहे आणि इथल्या लोकांकरिता नरक. वा असेही म्हणता येईल की इथे जणू काही स्वर्ग आहे. हे सर्व मी माझ्या डोळ्यांनी पाहतो आहे. आणि पाकिस्तानमध्ये केवळ नरक आहे असेही म्हणता येऊ शकत नाही. अखेरीस दोन्ही देशांमध्ये माणसेच राहतात. त्यातील काही चांगले असतात आणि काही वाईट. परंतु इथे आणि तिथे किती चांगुलपणा आहे आणि किती वाईटपणा आहे हे कोण ठरवू शकतो? आणि असे मोजून आपण काय मिळवणार आहो? जे लोक इथे आलेले आहेत त्यांना व जे येऊ इच्छितात त्यांना संरक्षण कसे द्यावे हा माझ्यासमोर सर्वात मोठा प्रश्न आहे व तसा तो तुमच्यासमोरही असला पाहिजे. परंतु जे आलेले आहेत त्यांना परत आपल्या घरी कसे जाता येईल हे आपण पाहिले पाहिजे. मी तुम्हांला सांगतो की त्यांनी आपल्या घरी परत जायलाच पाहिजे. मला माहीत आहे की जे लोक खेड्यांमध्ये राहत होते त्यांना आपले ठिकाण सोडावेसे वाटणार नाही. खेड्यातील माणसाजवळ एक एकर जरी शेती असली तरी ती राखून ठेवण्याकरिता तो वाटेल तो

त्याग करील. जर लोक हजारो, लाखोंच्या संख्येने स्थलांतर करत असतील तर त्यांना कुठे सामावून घेता येईल आणि ते कसे राहू शकतील? ते रस्त्यातच मरत आहेत. यामुळेच मी म्हणतो की आपल्याला जरी मरावे लागले तरी आपण जिथे आहो तिथेच राहिलो पाहिजे. नंतर काय घडते ते आपण पाहू या. आपण पाकिस्तानमध्ये राहिलो तर ईश्वर आपले रक्षण करणार नाही असे काही नाही. आपली काळजी घेण्याकरिता तिथेही ईश्वर सदैव राहतोच. आणि शिवाय अजून कोणी नाही तर आपली काळजी घेण्याकरिता तिथे सरकारही आहे.

मी आताच सांगितले होते की माझे सर्व सहकारी बंगालमध्ये आहेत. तर पश्चिम बंगालमधील सरकारने पूर्व बंगालच्या सरकारला तेथिल परिस्थिती काय आहे हे ते लिहावे. परंतु तिथेसुद्धा खरे म्हणजे लोक आपल्या सरकारच्या सूचनांचे पालन करत नाही. इतकेच नाही तर अधिकारीसुद्धा आपल्या सरकारच्या सूचना पाळत नाहीत. ते इतके उद्धट झाले आहेत की स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे आपल्याला कोणीही विचारणारे नाही असे त्यांना वाटू लागले आहे. ज्या ब्रिटिशांच्या साध्या भूकुटीभंगाला ते घाबरायचे ते ब्रिटिश आता निघून गेलेले आहेत. आता काय झाले? ब्रिटिशांना ते कसे घाबरायचे याचा मी साक्षीदार आहे. परंतु आता प्रत्येकाला असे वाटते की आपल्याला विचारणारा कोणीही नाही, मीच स्वतःचा सैनापती आणि पोलीस आहे, आता मी स्वतंत्र झालो आहे आणि आता मी हवे ते करू शकतो. मी इतकेच सांगू इच्छितो की असे चालू शकत नाही.

दोन्ही सरकार जर न्याय करण्याकरिता उत्सुक असतील तर (लोकांनासुद्धा) काही तरी करण्याकरिता प्रोत्साहन मिळेल. परंतु सरकारचीच न्याय करण्याची इच्छा नसेल तर काय होईल? अखेरीस त्याचा काय परिणाम होईल? भांडण्याची हौस असलेला मी माणूस नाही. मी भांडणापासून दूर पळणारा माणूस आहे. परंतु ज्यांच्याजवळ शस्त्रे आहेत, पोलीस आहेत आणि सैन्य आहे त्यांना स्वाभाविकपणे लढाई करणे आवडेल. ते दुसरे काय करू शकतात? मी काहीही करू शकत नाही. परंतु जे काही तरी करू शकतात त्यांची जे

करण्याची इच्छा असेल ते ते करतीलच. तेव्हा युद्ध होणे अपरिहार्य होईल. माझ्या धर्माचे जे लोक आहेत ते तसेच नैराश्याच्या अवस्थेत पडून राहू शकत नाहीत. आपण काही तरी केलेच पाहिजे. हे मी दोन्ही सरकारांकरिता सांगत आहे. दोन्ही सरकारांनी काही तरी करावे म्हणून हे आहे. जो माणूस स्वतः जुलमी असतो त्याला दुसऱ्या माणसाला शिक्षा करण्याचा अधिकार नसतो. जे सरकार आपल्या लोकांचे रक्षण करू शकत नाही ते दुसऱ्या सरकारला त्याच कारणाकरिता बोल कसा लावू शकते? कोणी असे कसे करू शकतो? न्यायाकरिता संघर्ष करताना आपण मेलो व तसे करताना आपले सरकारही गेले तर ती गोष्ट मी समजू शकतो. परंतु घाबरून तिथून पळणे आणि पळतापळता मरणे असेच आपण केले पाहिजे काय? अर्धे लोक वाटेतच मरतात आणि उरलेले इथे पोहोचतात. परंतु त्यांना कुठे ठेवायचे? आपण त्यांना कसे खाऊ घालणार आहो? त्यांनी इथे काहीही काम न करता राहिले पाहिजे काय? तसे नसेल तर त्यांना काम द्यावे लागेल. जेव्हा आपल्याच देशातील करोडो लोकांची उपासमार होते आहे आणि करोडो लोक बेकार आहेत आणि त्यांच्याकरिता काहीही करणे आपल्याला शक्य झालेले नाही तेव्हा या बाहेरून येणाऱ्या लोकांकरिता, बाहेरून म्हणजे दुसऱ्या देशातून नाही तर वेगळ्या प्रांतातून, आपण कुठून काम पाहणार आहो? ते इथे स्वतःचा काही कामधंदा कसा सुरू करतील? ते काय करतील आणि कसे? ही मोठीच समस्या आहे आणि तिच्यामुळे दुर्भावना निर्माण होत आहे. माझी सूचना मान्य करण्यात आली तर ही दुर्भावना निर्माण होणार नाही. लोकांमध्ये धैर्य येईल. ते मरण्याची कला शिकतील. ते जर मरण्याची कला शिकले तर ते आपले आणि जगाचे कल्याण करतील. मी सुचवलेल्या मार्गाबद्दल भारताची आपण खात्री पटवून देऊ शकलो तर ते सर्वांकरिता हितकारक होईल. आपण जर शूर झालो तर संपूर्ण जग आपले कौतुक करील.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ३९८-४०२

९७. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १०, १९४७

आजसुद्धा मला बरीच कांबळी मिळाली. काही लोकांनी पैसेसुद्धा दिले. आम्ही काही कांबळी पाठवतो असे सांगणारी बडोद्याहूनसुद्धा तार आली आहे. काही ८०० कांबळी तयार आहेत असे ते म्हणाले असे मला वाटते. परंतु त्यांचे म्हणणे आहे की रेल्वेचे लोक इतक्या मोठ्या गठ्ठ्याचे पार्सल घेण्याच्या परिस्थितीत नाहीत. हे खरे आहे की आज रेल्वेवर कामाचा फार मोठा ताण आहे आणि ते प्रत्येक गोष्ट घेऊ शकत नाहीत. ती कांबळी आणता यावी म्हणून शक्य असेल तर सरकारकडून मी सूचना द्यायला लावीन. असे झाले की गरम पांघरूणांचा आपल्याजवळ भरपूर साठा असेल. आता आपल्याजवळ लोकरीचे पुरेसे कपडे नाहीत. परंतु मला आशा आहे की ईश्वराची इच्छा असली तर कसे तरी करून काम भागवता येईल इतके कपडे आपल्याला मिळतील व कोणालाही थंडीत कुडकुडावे लागणार नाही.

थोड्या वेळेपूर्वी एका स्त्रीने सोन्याची अंगठी पाठवली. सध्या तरी दुलया आणि कांबळी विकत घेण्याकरिताच मी त्या अंगठीचा उपयोग करू शकतो.

आता आपल्यासमोर गंभीर समस्या आहे आणि मी तिच्याबद्दल भरपूर बोललो आहे. आपल्याला अन्नधान्याच्या समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे व त्यामुळे आपल्याला भरपूर त्रास सहन करावा लागतो. आपण आपले स्वातंत्र्य मिळवले आहे यात काही संशय नाही. परंतु या स्वातंत्र्याच्या आगमनाबरोबरच आपल्या समस्या किती तरी पटीने वाढत असलेल्या दिसत आहेत. मला असे वाटते की आपण जर खरोखरच स्वातंत्र्य पचवू शकलो तर आपल्याला असा त्रास सहन करावा लागणार नाही. स्वतंत्र लोकांनी खरोखरी कसे

वागायला पाहिजे? आपले स्वातंत्र्य असे काही आगळेवेगळे स्वातंत्र्य आहे की त्याच्या रक्षणाकरिता सैनिकाप्रमाणे लढावे लागले नाही. आपल्याला लढावे लागले होते परंतु ती लढाई वेगळ्या प्रकारची होती आणि सर्व जगाला तिचे कौतुक वाटले होते. अशा प्रकारच्या संघर्षाने आपण जर स्वातंत्र्य मिळवले आहे तर त्याचे आपल्याला विशेष महत्त्व वाटले पाहिजे. परंतु आपल्याला त्याची फारशी किंमत वाटत नाही. हा आपला दुबळेपणा आहे. धान्याची आयात करू नये म्हणून मी अतिशय साधी आणि व्यावहारिक सूचना केली होती (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, ऑक्टोबर ६, १९४७). परंतु या व्यावहारिक सूचनेनेही लोकांना धक्का बसल्याचे मला आढळले. का? ते म्हणाले की धान्याच्या आयातीची आम्हाला सवय आहे. परंतु ही काही पुरातन काळापासूनची सवय नाही. कोणी आम्हाला खाऊ घालेल तेव्हा खाण्याची आम्हाला सवय आहे असे म्हणणे योग्य नाही. जितके काही अन्नधान्य पुरवता येईल तितक्याचे परवाने देत जाणे योग्य नाही. परंतु माझी सूचना अगदी व्यावहारिक आहे. आणि तिच्यामुळे इतके अस्वस्थ होण्याचे काय कारण? भारत हा विशाल देश आहे आणि त्यात करोडो लोक राहतात. आपल्याजवळ पुरेशी जमीन आहे आणि ईश्वर कृपेने पाणीही पुरेसे आहे. मला माहीत आहे की देशात असा काही वाळवंटी भाग आहे की जिथे पाणी उपलब्ध नाही. परंतु भारतात कुठेही पाणी उपलब्ध नाही असे म्हणता येऊ शकत नाही. आपल्याजवळ जर इतके पाणी, जमीन आणि करोडो लोक आहेत तर घाबरण्याचे आपल्याकरिता कोणतेही कारण नाही.

भूक भागवण्याकरिता आपण आपल्या श्रमाने अन्नधान्य पिकवले पाहिजे याची लोकांना जाणीव झाली पाहिजे इतकेच मला सांगायचे आहे. त्यामुळे वातावरणात विद्युतसंचार होईल व लोकांच्या उत्साहामुळेच निम्मे समस्या सुटतील. असे म्हणतात की खऱ्या मृत्यूने मरण्यापेक्षा मरणाच्या भीतीने लोक जास्त मरतात आणि ते खरेच आहे. एक माणूस होता की ज्याला मी लवकरच मरणार आहे असे वाटत होते. दुसऱ्याबद्दलच काय

बोलायचे - माझेच उदाहरण घ्या. मला खोकला आहे म्हणून मी लवकर मरणार आहे असा मी विचार केला तर काय होईल? मी तेव्हाच मरेन जेव्हा माझी वेळ येईल. ती ईश्वराच्या हातात आहे. परंतु मी त्याबद्दल आतापासून काळजी करू लागलो व मी मृत्यूपंथाला लागलो आहे असा मी विचार करू लागलो तर तसे करणे हे प्रत्यक्ष मरण्यापेक्षाही मरणे होईल. आणि अशा प्रकारे मृत्यूच्या भीतीत वावरत असल्यामुळे माझ्या आजूबाजूच्या लोकांकरिता आणि माझ्या स्वतःकरिताही मी त्रासदायक परिस्थिती निर्माण करीन. येऊ घातलेल्या मृत्यूबद्दल मी सदैव शोक करत राहीन. चांगली गोष्ट ही आहे की मृत्यू येईपर्यंत निश्चल राहणे आणि ईश्वराशिवाय आपल्याला कोणीही मारू शकत नाही याबद्दल आपल्या मनाची खात्री पटवणे. मरणाची भीती जर आपण सोडली तर काळज्याही आपल्याला सोडून जातात आणि आपण आपल्या काळज्यांमधून मुक्त होतो. कोणीही असा विचार करू नये की इतर कोणाच्या कृपेने आपल्याला अन्न मिळावे, उलट आपल्या मेहनतीने ते आपण निर्माण केले पाहिजे. म्हणूनच माझे म्हणणे आहे की मरण आल्याशिवाय आपण मरू नये. आज ज्या वस्तू मिळतात, छीटचे कापड मिळते ते त्या रेशनच्या दुकानातून मिळत असतात आणि अशा प्रकारच्या ज्या गोष्टी आपला अपमृत्यू घडवून आणतात त्या सर्वांचा आपण त्याग केला पाहिजे. अन्नधान्यसमस्येविषयी इतके पुरे.

अशीच गोष्ट कपड्यांची आहे. मी तर सांगितलेच आहे की सध्या जितके कापड उपलब्ध आहे त्याच्या चौपट कापड मिळू शकते. आपल्या देशात कापडाची कमतरता का असावी? भारतात एखाद्या वेळी अन्नधान्याची तूट निर्माण होऊ शकते परंतु कापडाची तूट कधीही निर्माण होऊ शकत नाही याबद्दल माझी खात्री आहे. का? कारण भारतात स्वतःच्या गरजेपेक्षा जास्त कापड निर्माण होऊ शकते. देशात असे किती तरी लोक आहेत की जे स्वतःकरिता सूत कातून त्यापासून कापड तयार करू शकतात व स्वतः तयार केलेले कपडे सहजपणे वापरू शकतात. आणि अशा प्रकारे अन्नवस्त्राच्या बाबतीत खऱ्या अर्थाने आपण

स्वतंत्र होऊ शकतो व आपल्याला गिरण्यांवरही अवलंबून राहावे लागणार नाही. आज या अर्थाने आपण स्वतंत्र नाही, आणि जर असे होत असेल तर ते आपल्या अज्ञानामुळे होते. अशा प्रकारे आपण आत्मनिर्भर होऊ अशी मला आशा होती. देशभर फिरत मी जेव्हा खादीचा प्रचार करत होतो ते दिवस आता गेले. स्त्रियांना जास्तीत जास्त सूतकताई करण्याकरिता मी सांगत असे. आणि त्या कताई करायच्या, परंतु त्याचे परिणाम न समजून घेता त्या तसे करायच्या. त्यांना मजुरीची पर्वा नव्हती. त्या कातत आणि कापड तयार करत. परंतु आता चित्र वेगळे झाले आहे. आज तुमच्याजवळ कापड नाही. माझे म्हणणे आहे की आपल्या कपड्यांकरिता आपण कापड तयार केले पाहिजे, त्याकरिता कताई केली पाहिजे व ते विणून घेतले पाहिजे. आपल्या स्वतःच्या गरजेकरिता कापड विणण्यात फार काही त्रास होत नाही. परंतु लोक इतकेसुद्धा करू शकत नसतील तर ते दुकानातून कापड विकत घेऊ शकतात. सरकार गिरण्यापासून कापड विकत घेऊ शकते व नंतर ते लोकांना वाटू शकते. याशिवाय ज्या लोकांना शक्य असेल त्यांनी एक दोन महिने कपडे विकत घ्यायचे नाही अशी शपथ घ्यावी. त्यांनी आपल्या उपयोगाकरिता खादी विकत घ्यावी आणि छोट वा इतर तलम कपडे घेण्याचे टाळावे. काही काळाकरिता आपण जर कापड विकत घेणार नाही तर त्यामुळे आपल्याला नागडे फिरावे लागेल असा अर्थ होत नाही. मध्यंतरीच्या काळात आपण भरपूर खादी तयार केली तर हिवाळ्याच्या थंडीपासून वाचण्याची समस्या आपण सोडवू शकू. इथे प्रश्न कांबळी आणि इतर गोष्टी तयार करण्याचा नाही. आपल्या स्वतःच्या उपयोगाकरिता खादीचे कापड तयार करणे व बाजारातून कापड विकत न घेणे इतकाच प्रश्न आहे. आपण जर इतके केले तर किंमती आपोआप उतरतील. आज कापडाच्या किंमतीसुद्धा वाढलेल्या आहेत. वस्तूंचे भाव वाढत आहेत. परंतु आपल्याला सदरा, कुर्ता, आणि इतर कपडे तयार करण्याकरिता केवळ काही यार्ड कापड हवे असते. त्याकरिता खादी घ्या. आणि मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे आपण

वागलो तर आपण स्वतः तितके कापड तयार करू शकतो. दुकानात जायचे नाही असे आपण ठरवू या. केवळ काही महिने आपण कापड विकत घेतले नाही तर मी तुम्हाला सांगतो की हा त्रास संपेल आणि अन्नवस्त्राच्याबाबतीत आपण आत्मनिर्भर होऊ. यामुळे लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होईल व ते स्वावलंबी होतील व कापडाच्या चणचणीची ते काळजी करणार नाहीत हा माझ्या दृष्टीने याचा दुसरा लाभ असेल. आपल्या गरजेचे कापड आणि धान्य आपण निर्माण करू शकतो असा आत्मविश्वास त्यांच्यात निर्माण होईल. आपण जर हे सर्व केले तर त्याचे फार चांगले परिणाम होतील. आपण स्वतंत्र झालो आहो परंतु केवळ राजकीय दृष्टीने. आपल्या करोडो लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारलेली नाही. परंतु आपल्याला त्याची जाणीव नाही. आपल्याला हे तेव्हा कळेल जेव्हा आपले अन्न आपण पिकवू आणि आपल्याला योग्य वाटेल त्या किंमतीची त्याकरिता आपण मागणी करू. याची आपल्याला तेव्हा जाणीव होईल जेव्हा आपण आपली गरज पूर्ण करण्याकरिता भरपूर कापड निर्माण करू. आपल्याजवळ भरपूर कापूस आहे. आपण ते गिरण्याकडूनही घेऊ शकतो. आपल्याला कळले पाहिजे की आपल्याला हवे असलेले सर्व कापड गिरण्या निर्माण करू शकत नाहीत. परंतु निदान आपल्याला इतके तरी कळले पाहिजे की आपल्याला कोणत्याही कठीण प्रसंगाला तोंड द्यावे लागणार नाही. मग आपण आर्थिक दृष्टीने स्वतंत्र होऊ. आपण इतके करू या आणि त्याचे परिणाम आपल्याला आपोआप दिसून पडतील.

आज आपण आपसातील भांडणांत गुंतलेलो आहो. परंतु आपल्याला वेळ असेल तरच आपण भांडू शकू. परंतु जेव्हा आपण कामात गुंतलेलो असू, आणि आपण सर्व कामगार होतो, तेव्हा भांडण आणि झगड्यांकरिता आपल्याजवळ वेळच नसेल. अन्न आपल्याजवळ आहे, कपड्यांचीही आपण सोय केली आहे. आपण जुगार आणि मद्यपानाची सवयही सोडू या. अशा प्रकारे योग्य दिशेने एकेक पाऊल आपण पुढे टाकू तर

आपल्यामध्ये कोणताही दोष राहणार नाही. मग आम्हाला स्वतःलाच भांडण करण्याची गरज वाटणार नाही. मग हिंदू आणि मुसलमान हा प्रश्नच निर्माण होणार नाही. कोणी जर गोंधळ निर्माण करत असेल तर त्याला आपण धैर्याने तोंड देऊ. आपल्याला वाटेल तर आपण त्याच्याशी लढू. परंतु अनैसर्गिक परिस्थितीत आपण आजच का मरावे?

यामुळेच मी म्हणेन की जी गोष्ट मी तुम्हाला शिकवली आहे आणि सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे ती जर तुमच्या मनात चांगल्या प्रकारे ठसली असेल व त्यानुसार वागण्याचा तुम्ही प्रयत्न केला तर आपण फार उंचावर पोहोचू. मग आपल्याला मदतीकरिता कोणाच्या तोंडाकडे पाहत बसावे लागणार नाही. आपल्याला मदत कोणाची पाहिजे? आपल्याला मदत करणारा तर ईश्वर आहे. आणि ईश्वर कोणाला मदत करतो? जो माणूस स्वतः स्वतःला मदत करण्याला तयार असतो त्यालाच ईश्वर मदत करत असतो.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४०२-७

१८. द. बा. कालेलकर यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १०/११, १९४७

चि. काका,

मी तुमचे ८ तारखेचे पत्र कमलनयनला दिले. त्याच्याशी चर्चा करण्याकरिता स्वाभाविकपणेच वेळ नाही. मला जवाहरलाल आणि शहीद साहेब यांच्याशीही चर्चा करायची आहे. मी संपूर्ण पत्र आज सकाळीच वाचू शकलो. धर्मानंदांच्या (स्मारका) करिता तुम्हाला २५,००० रुपये गोळा करावे लागतील. तुम्हाला त्रास दिल्याशिवाय ही रक्कम कमलनयन गोळा करू शकत असेल तर करील नाही तर हे ओझे मी उचलेन. यामुळे तुम्ही मुळीच काळजी करू नका. संपूर्ण पैसे एका रकमेने मिळाले पाहिजे.

हेही लक्षात ठेवा की हीच गोष्ट हिंदुस्तानी प्रचार (सभेलाही) लागू होते. तुम्हाला त्रास दिल्याशिवाय कमलनयन ही गोष्ट करू शकत असेल तर ते चांगले होईल. नाही तर ५०,००० रुपयांपर्यंत हे ओझे मी घेऊ शकेन. त्यापूर्वी माझ डोळे मिटले तर त्याची काळजी तुम्हांला घ्यावी लागेल.

हिंदुस्तानी प्रचार (सभेचे) मुख्य कार्यालय दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी हालवता येऊ शकत नाही या निष्कर्षावर तुम्ही आला याबद्दल मी आभारी आहे. जमनालालने जिथे कामाला सुरुवात केली तिथेच ते सुरू ठेवले पाहिजे. जर तसे होऊ शकत नसेल आणि कोणत्याही अडचणीशिवाय इतर कुठे ते नेता येऊ शकत असेल तर तसे केल्याने कोणतीही गैरसोय निर्माण होणार नाही. दिल्लीत जर मला कोणी माणूस भेटला तर त्याला घेण्याचा मी प्रयत्न करीन.

भाषावार प्रांतरचना करण्याकरिता आपण घाई केली पाहिजे असा माझा विश्वास आहे. परंतु इथले वातावरण इतके गढूळ झालेले आहे की कोणतेही काम वेगात करता येत नाही. तरीही याबद्दल मी जागृत आहे. वेगवेगळ्या भाषा वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या द्योतक आहेत असा भ्रम असू शकतो. परंतु भाषावार प्रांतरचना झाली की हे भ्रम दूर होतील. मला वेळ मिळाला तर (त्याबद्दल) मी लिहीन. परंतु यात घाई करण्याने काही फायदा होणार नाही असेही मला वाटते. मला माहीत आहे की भाषावार प्रांतरचना योग्य नाही असे म्हणणारा एक वर्ग आहे. माझ्या मताप्रमाणे अडथळे निर्माण करण्यात या वर्गाला आनंद वाटतो. बंगाली भाषिक लोकांच्या संस्कृतीविषयी मी केव्हा, काय आणि कोणत्या संदर्भात बोललो हे मला आठवत नाही. आठवत बसण्यात काय अर्थ आहे? इतकेच नाही तर माझ्यासारख्या ज्या माणसाचा देशाची एकच संस्कृती आहे यावर विश्वास आहे तो इतर कोणत्याही संदर्भात असे विधान कसे करील. हा वरवरचा विरोधाभास आहे. संस्कृतीचेही पोटविभाग असतात ही गोष्ट आपल्याला मान्य करावीच लागेल.

गंगाधरराव देशपांडे यांच्याबद्दल तुम्ही जे म्हणाला ते मला आवडले नाही. लोकांनी त्यांची प्रशंसा केली वा त्यांना विसरले यामुळे आपल्याकरिता काय फरक पडतो? समाधान वा असमाधान ही मनाची निर्मिती आहे. गंगाधररावांना सांगा की जागे व्हा आणि स्वतःला ओळखा. हे नवीन युग आहे आणि यात नवीन लोक पदधारण करतील व जुन्यांना बाहेर पडावे लागेल. यात सुखी वा दुःखी होण्याचे काहीही कारण नाही.

रचनात्मक कार्यक्रमाशी राजकारणाचे शुद्ध संबंध राहतील. सत्य हे आहे की लोकांना वा काँग्रेसला तो कार्यक्रम पचवता येऊ शकलेला नाही. त्यांना जर तसे करता येऊ शकले असते तर (त्यांच्या लक्षात आले असते की) त्यात राजकारणाचाही समावेश आहे. रचनात्मक कार्यक्रम इतर कशावरही अवलंबून राहण्याची आवश्यकता नाही. आणि जर तो अवलंबून राहील तर तो टिकणार नाही.

नवजीवन ट्रस्टबद्दल तुम्ही जे म्हणता ते बरोबर आहे, परंतु त्याबद्दल आपण काहीही करू शकत नाही. विश्वस्त संस्थेत जर बदल करायचे असतील तर ते केवळ विश्वस्तसंस्थेच्या घटनेप्रमाणेच करता येतील.

हिंदुस्तानी प्रचार सभेजवळ उत्पन्नाचा काही स्रोत असता तर ती संस्था बंद पडली असती. सार्वजनिक संस्थेचा लोकांना एक तर उपयोग असतो वा नसतो. जर तसा उपयोग असेल तर लोकांनी तिला पाठिंबा दिला पाहिजे. अशा संस्थांजवळ जेव्हा स्वतःचा निधी असतो तेव्हा त्या संस्था आपले उद्दिष्टच हरवतात अशी किती तरी उदाहरणे दाखवता येऊ शकतात. आनंदजी कल्याणजीचे प्रकरण प्रसिद्ध आहे. (आता) ते काय करतात?

सुशीला पैकरिता जे काही करता येईल ते करा. तिला लाजिरवाणे होणार नाही हे पाहा. नोआखालीतील माझ्या अनुभवावरून मी सांगू शकतो की ती किती तरी काम करू शकते. आता मी तुमच्या पत्राचे पूर्ण उत्तर दिले आहे.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१९. महमद अली जिना यांना पत्र

(मूळ पत्राचा मसुदा शहीद सुहावर्दींनी तयार केला होता व त्यात गांधीजींनी पेन्सिलने दुरुस्त्या केल्या होत्या.)

[ऑक्टोबर ११, १९४७]

(ह. श. सुहावर्दींशी गांधीजींची चर्चा झाल्यानंतर दोन दिवसांनी गांधीजींनी हे लिहिले होते. पाहा, "सुहावर्दींशी चर्चा, ऑक्टोबर ९, १९४७)

प्रिय कायदे आझम,

शहीद साहेबांनी तयार केलेल्या मसुद्याला मी दिलेल्या मान्यतेवरील तुमची प्रतिक्रिया त्यांनी मला कळवली. ते ऐकून मला वाईट वाटले. (या आणि पुढील दोन वाक्यांच्या ठिकाणी मूळ मसुद्यात पुढील वाक्य होते - मी जर तुम्हाला दुखवले असेल तर मला खेद होतो, तो माझा हेतू नव्हता; सूचनेप्रमाणे कार्यवाही व्हावी इतकीच माझी अपेक्षा होती. कराचीला जाण्यापूर्वी शहीद साहेबांनी तुम्हाला पाठवलेले पत्र आणि त्याला जोडलेले वक्तव्यसुद्धा मला दाखवले होते. त्यांनी केलेल्या पुढील सहा सूचनांशी मी सहमत आहे.) साधेपणाने मी सांगितलेल्या गोष्टींचा तुम्ही कुत्सित अर्थ लावला असे ते जे सांगतात त्याची तर मी कल्पनाही करू शकत नाही. ते काहीही असले तरी शहीद साहेबांनी दिलेला प्रस्ताव मला पुढील अटींसह मान्य आहे.

त्यांनी तुम्हाला लिहिलेल्या पत्रातील परिच्छेद २(४) मध्ये (त्यांनी लिहिलेल्या पत्रातील हे शब्द गांधीजींनी जोडलेले आहेत.) मी हे जोडू इच्छितो : "आणि अशा कोणत्याही निर्णय देणाऱ्या स्थायी पंचाचा वा न्यायालयाचा निर्णय आम्ही मान्य करू ज्याचे सदस्य केवळ हिंदुस्तानातील (अर्थात दोन्ही राष्ट्रांतील) निवडले जातील." परिच्छेद २(८) मध्ये वा इतर कोणत्याही योग्य ठिकाणी पुढील कल्पनेचा समावेश झालेला मला आवडेल. : "प्रत्येक राज्य पळून गेलेल्या निर्वासितांना परतण्याकरिता व आपापल्या घरांत राहण्याकरिता प्रोत्साहित करील."

घोषणेतील परिच्छेद ३मध्ये हा विचार काही प्रमाणात आला असल्याचे मला दिसते. त्यावर भर देण्यात यावा व तो कार्यवाहीत आणण्याकरिता पावले उचलली जावी.

माझ्या मते शहीद साहेबांनी सुचवल्याप्रमाणे दोन राष्ट्रांत असा काही करार होण्याच्या वा दोन राष्ट्रांत हार्दिक सहकार्य होण्याच्या दृष्टीने समान विचार, समान शब्द व त्यानुसार कृती या गोष्टींची सर्वप्रथम गरज आहे. (मूळ मसुद्यात हा परिच्छेद असा होता - “कृपापूर्वक तुम्ही शहीद साहेबांना म्हणाला होता की मला नेमकी कोणत्या गोष्टीवर तुमची सहमती पाहिजे ते मी तुम्हाला सांगावे. शहीद साहेबांनी लिहिलेले पत्र व त्याबरोबर जोडलेल्या घोषणा माझी मते आहेत व त्यांच्याशी तुम्ही सहमत व्हावे अशी तुम्हाला विनंती आहे. किंवा निदान त्यांसंबंधी तुम्ही तुमचे मत कळवावे. माझी सूचना आहे की उच्चतम पातळीवर एक परिषद बोलावण्यात यावी आणि शक्य असेल तर तिच्यात तुम्ही सहभागी व्हावे. तिच्यात या मुद्द्यांची चर्चा व्हावी आणि बह्मंशाने यावर सहमती व्हावी. माझ्या मताप्रमाणे अशा प्रकारच्या करारामुळे ताबडतोब तणाव कमी होईल व दोन्ही देशांना ते लाभदायक होईल अशा सहकार्यच्या नवीन युगाची सुरुवात होईल.)

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ६९

१००. गोपीनाथ बारडोलाई यांना पत्र

ऑक्टोबर ११, १९४७

प्रिय बारडोलाई (आसामचे मुख्यमंत्री),

तथ्यांसंबंधी काही चूक नसेल तर तुमचे तिन्ही मुद्दे योग्य आहेत (प्रकृती आणि इतर कारणांकरिता गोपीनाथ बारडोली यांची मुख्यमंत्री म्हणून विश्रांती घेण्याची इच्छा होती.). तुम्हाला अतिशय आवश्यक असलेली विश्रांती तुम्ही घेतलीच पाहिजे. परिस्थितीची काहीही कल्पना नसताना मी हे म्हणतो आहे. एका आंधळ्याने दुसऱ्या आंधळ्याला मार्ग दाखवावा तसे मला वाटते. यामुळे मी बहुधा निरुपयोगी मार्गदर्शक असू शकेन. आज काकासाहेब तुमचे मार्गदर्शक असू शकत नाहीत काय? तुमच्याकरिता उत्तम गोष्ट म्हणजे प्रार्थना करणे आणि चांगल्यात चांगले करणे आहे, मग प्रकृती बरी असो वा नसो.

हे तर निरर्थक पत्र आहे. परंतु जे लिहिले ते लिहिले.

तुमचा,

बापू

इंग्रजी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५

१०१. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ११, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आज भाद्रपद महिन्याच्या दुसऱ्या पक्षाची द्वादशी आहे. गुजरातमध्ये म्हणजे काठेवाड आणि कच्छमध्ये हा दिवस 'रेंटियाबारस' म्हणजे 'चरखा बारस' म्हणून ओळखला जातो. या प्रसंगी लोकांचे लक्ष चरखा आणि त्याच्याशी संबंधित गोष्टींकडे वेधले जाते. लोक जेव्हा एखादी गोष्ट सुरू करतात तेव्हा ती गोष्ट एकाकी सोडत नाहीत. परंतु आज चरखा बारस हा दिवस साजरा करण्याचा उत्साह लोकांमध्ये नाही असे मला वाटते. मी चरख्याला व्यापक अर्थ दिला होता व भारताने तो अहिंसेचे प्रतीक म्हणून मान्य केला होता. आज तो प्रतिकात्मक अर्थ आपण गमावला आहे. तो अर्थ जर कायम टिकला असता तर आज आपण जे पाहत आहो ते आपण पाहिले नसते. असे असेल तर मी तो अर्थ तुम्हांला परत सांगू इच्छितो. माझा वाढदिवस २ ऑक्टोबरला साजरा केला जात असे इतके पुरेसे होते. परंतु गत अनेक वर्षांपासून माझा वाढदिवस हिंदू पंचांगाप्रमाणे सुद्धा साजरा केला जाऊ लागला आहे व या दोन दिवसांमधील दिवसांत चरखा फिरवण्याचे काम मोठ्या उत्साहात केले जाते. परंतु आज मला त्याकरिता वातावरण दिसत नाही. असे असले तरी ईश्वरकृपेने त्यांना चरखा अहिंसेचे प्रतीक वाटते. ही गोष्ट निश्चितपणे चांगली आहे. जर पाच लोक जरी अशा प्रकारे चरख्याकडे पाहून काम करतील तर ती गोष्ट समाधानकारक होईल आणि करोडो लोकांनी केली तर ती अजूनच समाधानकारक होईल. यामुळे मी तुमचे लक्ष चरख्याकडे वेधतो आहे.

कराचीत एक मंडल साहेब आहेत. ते पाकिस्तानच्या मंत्रिमंडळात आहेत. असे म्हणतात की ते बंगालमधील हरिजन आहेत आणि तरीही कायदेआझमनी त्यांना आपल्या मंत्रिमंडळात स्थान दिले आहे. त्यांच्या सूचनेनुसार कोणती तरी एक गोष्ट मान्य करण्यात आली आहे. इतरही दोनतीन लोक, त्यांची नावे मी विसरलो, त्यांच्या दृष्टिकोनाचे समर्थन करतात. सर्वच्या सर्व लोकांना बरोबर घेणे तर शक्य होत नसते. परंतु एक दोन लोक जरी त्यांना पाठिंबा देतात तरी त्याने काय फरक पडतो? सिंधमधील हरिजनांना कोणीही त्रास देऊ नये व त्यांना काढून टाकू नये म्हणून प्रत्येक हरिजनाने आपल्या दंडावर एक पट्टी बांधली पाहिजे व तिच्यावर तो हरिजन म्हणजे, अस्पृश्य असल्याचा उल्लेख असला पाहिजे असे एक परिपत्रक निघाले आहे. हा केवळ माझा संशय असेल तर फार चांगले, परंतु अशी शंका आल्याशिवाय राहू शकत नाही की सध्याच्या सर्व हरिजननांना आज तर नोकरी मिळेल आणि असेही समजू या की हे हरिजन तिथेच राहिले तरी, सर्वच्या सर्व तर राहणार नाहीत, काही आधीच निघून गेलेले आहेत आणि काही निघून जाणार आहेत असे मी ऐकतो. आणि जे तिथे राहतील त्यांना अखेरीस इस्लाम कबूल करावा लागेल. जर हा परिणाम होणार असेल तर तो भयानक परिणाम असेल. कोणत्याही माणसाला जर आपला धर्म सोडण्याची आणि दुसरा कोणता धर्म स्वीकारण्याची इच्छा असेल आणि आपण योग्य करतो आहो असे त्याला वाटत असेल तर त्याला तसे करण्याचा अधिकार आहे. आज मी स्वतःला सनातनी हिंदू समजतो. उद्या जर मला सनातन धर्म चांगला वाटला नाही तर मला तो सोडण्याचा अधिकार असेल. परंतु ही फार गंभीर गोष्ट आहे. माझा धर्म मी मान्य करत नसेन तर मला कोण अडवू शकतो? माझी आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याकरिता वा इतर कोणता लाभ होण्याकरिता मला कोणी ख्रिश्चन धर्माचा मोह दाखवला नाही. मी ईश्वराजवळ माझा हिशोब चुकता करीन आणि सर्व जगाने जरी विरोध केला तरी मी माझ्या विवेकबुद्धीप्रमाणे वागेन. माझा विश्वास आहे की आज एकाही हरिजनाची अशी परिस्थिती

नाही. मी असे अधिकारवाणीने सांगू शकतो कारण मी स्वतः हरिजन झालो आहे, अस्पृश्य झालो आहे व मी त्यांच्या धर्माचा स्वीकार केला आहे. पाकिस्तानमधील हरिजन आणि इतरांचा जोपर्यंत संबंध आहे ते सुरक्षित आहेत असे घोषित केले जावे अशी माझी अपेक्षा आहे. असे झाले तर कोणालाही आपल्या दंडावर पट्टी बांधावी लागणार नाही. मी माझ्या इच्छेने धर्म बदलला असे जर कोणी आज म्हणतही असेल तरी ते वैध आहे असे मान्य केले जाणार नाही अशी घोषणा सर्वाकरिता करण्यात यावी. धर्माचा संबंध हृदयाशी असतो. तो माणूस आणि ईश्वराशी संबंधित असतो. परंतु पाकिस्तानच्या सध्याच्या शासनांतर्गत कोणीही आपला धर्म स्वेच्छेने सोडला असे म्हणता येऊ शकत नाही. ज्याने कोणी असे केले असेल त्याने ते भीतीमुळे व बळजबरीमुळे केले असेल. यामुळे इथे धर्मांतर करता येणार नाही असे पाकिस्तान सरकारने घोषित केले पाहिजे.

याशिवाय अजून एक गोष्ट आहे. या महिन्यात दोन सण येणार आहेत. एक दसरा. फार मोठा सण आहे तो. भारतातील सर्व हिंदू तो साजरा करतात व त्याला फार महत्त्व देतात. परंतु बंगालमध्ये त्याला फारच महत्त्व आहे. मी बंगालमध्ये राहिलो होतो तेव्हापासून मला हे माहीत आहे. यांनंतर दोनच दिवसांनी बकरी-ईद येते. पूर्वी हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये इतकी दुर्भावना नव्हती. अधूनमधून जरी त्यांच्या कटकटी व्हायच्या तरी आजप्रमाणे ते भांडत नव्हते. या दिवशी हिंदू-मुसलमानांमध्ये काही विपरीत घडू नये म्हणून ब्रिटिश सरकारलासुद्धा तयारी ठेवावी लागत असे. गोहत्या, वा हिंदूंना डिवचण्याकरिता गायीला सजवून तिची मिरवणूक काढणे अशी कोणतीही चिथावणी पुरेशी असायची. दसऱ्याच्या दिवशी प्रत्येक गोष्ट सुशोभित केलेली असते, संगीत सुरू असते आणि स्त्रीपुरुष सजून काही बैलगाडीत जातील तर काही घोड्यावर बसून जातील. परंतु यामुळे मुसलमान डिवचले जाऊ शकतात व दंगलीकरिता निमित्त पुरवू शकतात. तसेच बकरी ईदच्या दिवशी हिंदू डिवचले जाऊ शकतात. ज्या हिंदू-मुसलमानांना मित्राप्रमाणे एकत्र राहण्याची

इच्छा आहे त्यांनी हे सण साजरे करताना संयमाने वागायला पाहजे. ते त्यांचे कर्तव्य आहे. त्यांनी असे काहीही करू नये की ज्यामुळे दुसरा डिवचला जाईल. आणि असे नसतानासुद्धा सध्या आपल्या अंतःकरणात क्रोध भरलेला आहे व आपल्या प्रतिक्रिया अतिरंजित असतात. अशा परिस्थितीत आपण कोणतीही डिवचणारी गोष्ट करू नये.

ब्रिटिश सरकारने जात असताना एक गोष्ट चुकीची केली आहे. त्यांनी देशाची वाटणी केली आणि आता दोन सरकार आहेत. आज ते शत्रूप्रमाणे आहेत. शक्य आहे की त्यांच्यात कधीही युद्ध होणार नाही. परंतु घटनाक्रम असा काही घडत आहे की भविष्याबद्दल कोणीही काहीही सांगू शकत नाही. परंतु दोन्ही पक्ष समंजसपणा धारण करतील अशी आपण आशा करू या. परंतु जर असे घडले नाही तर आपण आपले स्वातंत्र्य गमावू. आपला देश गुलामगिरीत जाऊ देणे म्हणजे आपल्या स्वतःच्या धर्माशी प्रतारणा. आपण आपले स्वातंत्र्य गमावले तर ती फार मोठी चूक होईल. ईश्वराने आपल्या सगळ्यांना सद्बुद्धी द्यावी व आपण सर्वांनी शुद्ध व्हावे अशी ईश्वराकडे माझी प्रार्थना आहे. हीच चांगली गोष्ट असेल. अजून एक गोष्ट मला सांगायची आहे ती ही की दक्षिण आफ्रिकेतील आपल्या देशबांधवांनी आपल्या योजनेप्रमाणे काम करत असताना काळजीपूर्वक वागावे. (१३ ऑक्टोबरपासून परत सत्याग्रह सुरू करावा असा प्रस्ताव असल्याचे वृत्त ऑक्टोबर, १९, १९४७च्या 'हरिजन'मध्ये होते.) तिथे जे लोक आहेत त्यांना या दोन सरकारांनी पाठिंबा द्यावा व त्यांच्या संघर्षात त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ४०७-१०

१०२. एका विद्यार्थ्याची समस्या

(याचे मूळ ऑक्टोबर १९, १९४७च्या 'हरिजनबंधू'मध्ये प्रकाशित झाले होते.)

एका विद्यार्थ्याने शिक्षकाला पत्र लिहिले होते. माझे मत जाणून घेण्याकरिता त्या पत्रातील खालील भाग त्या शिक्षकाने माझ्याकडे पाठवला. विद्यार्थ्याचे पत्र इंग्रजीत आहे. त्याची मातृभाषा काय आहे हे मला माहीत नाही.

तो विद्यार्थी लिहितो - दोन गोष्टींनी माझ्या मनात पूर्णपणे घर केलेले आहे. एकीकडून देशप्रेमाने आणि दुसरीकडून पराकाष्ठेच्या विषयवासनेने. यांमुळे माझ्या मनात विरोधी भावना निर्माण होतात व माझ्या निर्णयात सुसूत्रता नसते. मला माझ्या देशाचा पहिल्या नंबरचा सेवक बनण्याची इच्छा आहे परंतु त्याचबरोबर जगातील भौतिक सुखांचाही मला उपभोग घ्यायचा आहे. किती तरी वेळा मला ईश्वराची भीती वाटत असली तरी मी मान्य केले पाहिजे की ईश्वरावर माझी श्रद्धा नाही. खरे सांगायचे तर माझे जीवनच माझ्याकरिता एक समस्या आहे. अखेरीस काय होईल हे मला माहीत नाही. मी मृत शरीर जळताना पाहिले आहेत - शेवटची चिता माझ्या आईची होती. पेटलेल्या चितांनी माझ्या मनावर भयंकर परिणाम केला. माझीही अशीच अवस्था होईल काय हा विचार मला सहन होत नाही. कोणा जखमीला पाहिले की मला भणभणू लागते. नंतर मी कल्पनाविश्वात जातो आणि सांगतो की तुझ्या शरीराचीही हीच अवस्था होणार आहे. मला माहीत आहे की यातून सुटका नाही. त्याचबरोबर मला असेही वाटते की मृत्यूनंतर जीवन नाही. यामुळेच मी घाबरलेलो आहे.

माझ्याकरिता दोनच मार्ग उपलब्ध आहेत - एक तर समस्येचा विचार करत मी जळत राहिलो पाहिजे अथवा जगातील भौतिक सुखात रममाण होऊन इतर कशाचा विचारसुद्धा न करणे. इतर कोणासमोर मी ही गोष्ट कबूल केलेली नाही परंतु तुमच्यासमोर कबूल करतो की मी तर जगाचे सुख उपभोगण्याच्या मार्गाचीच निवड केली आहे.

हे जगच सत्य आहे व कोणतेही मूल्य देऊन त्याचा आनंद उपभोगला पाहिजे. माझी पत्नी नुकताच वारली आहे. मला असे आढळते की तिच्याविषयीच्या प्रेमाच्या मुळाशी तिचे मरण नव्हते.

मी आता एकटा राहिलो ही स्वार्थी भावना होती. मेल्यानंतर तर कोणतीच समस्या शिल्लक राहत नसते आणि जिवंत माणसाकरिता तर संपूर्ण जीवनच एक समस्या आहे. शुद्ध प्रेमावर माझी श्रद्धा नाही. ज्याला प्रेम म्हणून आपण ओळखतो तो केवळ विषयोपभोग असतो. शुद्ध प्रेम म्हणून काही गोष्ट असती तर मला माझ्या पत्नीपेक्षा माझ्या आईवडिलांबद्दल अधिक प्रेम वाटले असते. परंतु याबाबतीत सत्य उलट होते. मी प्रामाणिक पती होतो परंतु पत्नीच्या मृत्यूनंतरही मी तिच्यावर प्रेम करत राहीन असे आश्वासन मी तिला देऊ शकत नव्हतो. ती नसल्यामुळे मला होणारे दुःख तिच्या अनुपस्थितीमुळे जी गैरसोय होईल त्याचेच असेल. याला तुम्ही दौषैकदृष्टी म्हणू शकाल, परंतु ती आहे... कृपाकरून मला लिहा आणि मार्गदर्शन करा.

या उद्धृतांमध्ये तीन गोष्टी येतात. (१) विषयवासना आणि देशप्रेम यांच्यात निर्माण होणारा विरोध (२) ईश्वर आणि मृत्यूनंतरचे जीवन याबद्दल अश्रद्धा (३) शुद्ध प्रेम आणि विषयवासना यांतील द्वंद्व.

पहिल्या समस्येची मांडणी नीट करण्यात आली असल्याचे आढळते. तिचा सार असा आहे की विषयोपभोगाची इच्छा खरी आहे आणि देशप्रेम वाहत्या प्रवाहात ओढल्या जाण्यासारखे आहे. इथे देशप्रेमाचा अर्थ होईल सत्ताप्राप्तीच्या राजकारणात पडणे. म्हणजे त्याबरोबरच विषयवासनेच्या परिपूर्तीचाही मेळ बसू शकतो. अशा प्रकारची किती तरी उदाहरणे आढळू शकतील. देशप्रेमाचा माझा अर्थ आहे देशातील गरीब लोकांबद्दलच्या प्रेमाचा अग्नी आमच्या अंतःकरणात पेटत राहिला पाहिजे. हा अग्नी विषयवासनेसारख्या मोहाला नेहमीच भस्मसात करून टाकतो. यामुळे मला देशप्रेम आणि विषयवासना यांच्यांत कोणताही संघर्ष दिसत नाही. हे प्रेम नेहमीच विषयवासनेवर विजय मिळवते. अशा सर्वव्यापी देशप्रेमामुळे इतर कोणत्याही गोष्टीकरिता क्षणाचासुद्धा अवधी शिल्लक राहत नाही. याउलट ज्या माणसावर विषयवासनेने विजय मिळवलेला असतो त्याचा तर सर्वनाशच होतो.

ईश्वर आणि मृत्यूनंतरचे जीवन यांसंबंधीच्या जीवनासंबंधीच्या अश्रद्धेचा स्रोतसुद्धा जीवनासंबंधीच्या वासनांमध्येच आहे. आणि ही वासना स्त्री-पुरुषांना मुळापासून हादरवते. अनिश्चिततेची अवस्था त्यांना खाऊन टाकते. विषयवासना जेव्हा मृत होतात तेव्हा ईश्वरावरील श्रद्धा जिवंत होते. दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी अस्तित्वात असू शकत नाही.

तिसऱ्या समस्येत पहिलीच समस्या पुनरावृत्त झाली आहे असे वाटते. पती आणि पत्नीमध्ये शुद्ध प्रेम असेल तर इतर कोणत्याही प्रेमापेक्षा ते माणसाला ईश्वराच्या अधिक जवळ नेते. परंतु पतिपत्नीच्या प्रेमात जेव्हा विषयवासना मिसळते तेव्हा ती त्यांना ईश्वरापासून दूर नेते. यातून एक प्रश्न निर्माण होतो - जर स्त्रीपुरुष हा भेद निर्माण झाला नाही, विषयवासनाच राहिली नाही तर विवाहाची आवश्यकताच राहणार नाही.

विद्यार्थ्यांचे म्हणणे खरे आहे की त्याला पत्नीबद्दल वाटणारे प्रेम निस्वार्थ नव्हते. ते जर निस्वार्थ असते तर जीवनासंगिनीच्या मृत्युमुळे त्याचे जीवन अधिक संपन्न झाले असते कारण पत्नीच्या मृत्यूनंतर पददलित मावतेवरील त्याचे प्रेम अधिक वाढले असते.

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १२, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर १९, १९४७

१०३. प्रेमा कंटक यांना पत्र

ऑक्टोबर १२, १९४७

चि. प्रेमा.

मला तुझे पत्र मिळाले. मला मुळीच वेळ नाही.

मी जे लिहिले ते मला जे वाटले त्याप्रमाणे लिहिले. दुसऱ्या कोणाच्याही सूचनेप्रमाणे मी कधीही लिहीत नसतो.

तुझ्या पत्रातील टोमणा मला कळतो. मी काय म्हणू? तुला वेदना होतील असे मी काहीही कधीही लिहिणार नाही.

शंकररावांनी धोतर अगदी काळजीपूर्वक आणले होते परंतु नजरचुकीने ते धुण्याकरिता पाठवण्यात आले. ते जसेच्या तसे वापरण्याची माझी इच्छा होती. मी जेव्हा त्याबद्दल विचारले तेव्हा काय झाले ते कळले. परंतु त्यामुळे काय फरक पडतो? तुम्ही सर्वांनी घेतलेल्या काळजीमुळे मला ते ११ तारखेला तरी मिळाले.

अधिक तू आल्यानंतर.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. : जी. एन. १०४५७. सौजन्य - प्रेमा कंटक

१०४. सामंत नानजी मारवाडी आणि इतरांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १२, १९४७

(विषय - रामजी गोपालजी साबरमतीवाला प्रकरणासंबंधी)

भाई सामंत नानजी मारवाडी, भाई मूलदास भूधरदासजी वैश्य आणि भाई माधवजी पी. परमार,

मला तुमचे पत्र मिळाले. मला आश्चर्य वाटले. भाई रामजींकरिता शक्य ते सर्व करण्यात आले आहे. भाई रामजींनीही आम्हाला त्रास देण्यात काहीही कसूर ठेवला नाही.

लक्ष्मीदासभाई, नरहरीभाई आणि परिक्षितभाई सारख्या चांगल्या माणसांबद्दल त्यांनी मनात संशय बाळगणे योग्य नाही.

मी जे म्हणालो, जे लिहिले त्याचा कोणीही प्रतिवाद केला नाही. मी जे लिहिले त्याचा मीच अर्थ लावू शकत नाही. जो अर्थ लावण्यात स्वार्थ असतो तो अर्थ स्वीकाराई नसतो. यामुळेच माझा सल्ला आहे की दादासाहेब मावळणकरसारखे समंजस व्यक्ती जो अर्थ लावतील त्यानुसार तुम्ही वागायला पाहिजे. आणि अखेरचा उपाय तर आहेच. तात्पर्य न्यायालयाने याचा अर्थ लावावा. यांतून जे योग्य असेल तो सल्ला रामजींना द्या.

माझे पत्र का मिळाले नाही हे कोण सांगू शकतो? आजकाल डाकविभागात ही गोष्ट सर्वसाधारण झाली आहे. खरे म्हणजे माझी तार पुरेशी होती.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१०५. दिलखुश दिवाणजी यांना पत्र

दिल्ली,

ऑक्टोबर १२, १९४७

चि. दिलखुश दिवाणजी,

आई जे सूत ठेवून गेल्या होत्या त्यापासून विणलेली खादी मिळाली. मी ती प्रेमाने वापरेन. तिचे आशीर्वाद सदैव माझ्याबरोबर आहेत असा माझा विश्वास आहे. तिचे पार्थीव शरीर आपल्याबरोबर नाही त्याचे काय? अधिक लिहिण्याकरिता मला वेळ नाही..

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य प्यारेलाल

१०६. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १२, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आजसुद्धा बरीच कांबळी आली. दुलयाही आल्या. दुलयांबद्दल मी सांगू इच्छितो की गिरण्यांमध्येसुद्धा तयार होत असलेल्या दुलयासुद्धा येत आहेत. ज्या गतीने दुलया आणि कांबळी येत आहेत त्यावरून माझ्या मनात विश्वास निर्माण झाला आहे की दिल्लीत आणि आजूबाजूला जे निर्वासित वेगात गोळा होत आहेत त्यांना त्रास होणार नाही. दुलया, कांबळी आणि गरम कपडे इत्यादी येत आहेत ते सर्व केवळ गरजवंतांनाच मिळावे असाही प्रयत्नही करण्यात येत आहे. एका गोष्टीची मात्र आठवण ठेवली पाहिजे की ही जी पांघरुणे येत आहेत ती अखेरीस फाटतील, परंतु सध्या तरी ते पाऊस आणि दव यांच्यापासून आपले रक्षण करू शकतील. ईश्वराची इच्छा असेल तर हिवाळ्यात पाऊस येणार नाही, परंतु दव अपरिहार्य आहे. प्रत्येकाला कांबळे मिळू शकत नाही. सर्व सामावू शकतील इतके तंबू मिळू शकतील की नाही याबद्दलही मला शंका आहे. काही लोकांशी बोलताना मी एका गोष्टीचा उल्लेख केला होता आणि त्याच गोष्टीचा मी इथेही उल्लेख करू इच्छितो. ज्यांना दुलया मिळतील त्यांनी जर आपल्या दुलईवर वर्तमानपत्र टाकले तर दुलईतून दव खाली झिरपणार नाही. दुलयांबद्दलची दुसरी गोष्ट ही आहे की त्या तयार करण्याकरिता वापरलेल्या कापसाच्या प्रमाणामुळे पुरेशी ऊब मिळते. परंतु कापसाचे जेव्हा वेगवेगळे गोळे तयार होतात तेव्हा दुलई परत उघडता येते, तिची खोळ धुवायची व धुनाई करून तिच्यातील कापूस परत वापरता येतो. असे केल्याने ती दुलई परत नवीन होते. जे लोक ती काळजीपूर्वक वापरतील त्यांच्याकरिता ही फार उपयोगी गोष्ट आहे.

आपल्यावर फार मोठे संकट आले आहे. परंतु जे लोक ईश्वराचा विचार करतात आणि ईश्वराच्या नावावर काम करतात त्यांना अशा संकटातसुद्धा काही तरी शिकायला मिळते. दोन गोष्टींची शक्यता आहे. संकट आले की एक तर माणूस घाबरतो वा संतापतो व स्वतःची परिस्थिती अधिकच दयनीय करून घेतो. परंतु आपत्तीत असतानाही तो जर विचार करील की माझा कोणताही दोष नसताना मला या आपत्तीला तोंड द्यावे लागत आहे आणि तरीही जो ईश्वराला सोडत नाही व सतत तो त्याच्या मदतीकरिता काकुळती करत असतो तो माणूस अशा आपत्तीतही स्वतःकरिता आनंद निर्माण करू शकतो. इथे आलेले अनेक निर्वासित सुखवस्तू लोक होते. त्यांच्याजवळ भरपूर पैसा आणि मालमत्ता होती. त्यांच्याजवळ मोठे इमले होते. आता त्यांनी सर्व गमावले आहे. मी आधीच सांगितले आहे की जोपर्यंत लोक परत आपापल्या घरी परत जात नाहीत आणि सुरक्षितपणे राहू शकत नाहीत तोपर्यंत ते दोन्ही सरकारांवर फार मोठे ओझे असतील. आपल्याला जर जिवंत राहायचे असेल, आपल्याला जर स्वतंत्र राहायचे असेल तर आपल्याला लोकसंख्येच्या या अदलाबदलीच्या पापाचे प्रायश्चित्त घ्यावे लागेल. प्रायश्चित्त म्हणजे आपल्या चुकांची दुरुस्ती. मगच ते खरे प्रायश्चित्त होईल. दुसऱ्या कोणत्याही मार्गाने ते होऊ शकत नाही. जेव्हा कोणी खरोखरच आपली चूक दुरुस्त करतो तेव्हा त्याने पुरेसे प्रायश्चित्त घेतलेले असते. आपली चूक दुरुस्त करण्याचा जर आपला हेतू असेल तर जे लोक आपला जीव वाचवण्याकरिता इथे आले आहेत त्यांना परत आपल्या ठिकाणी जाण्यासारखी परिस्थिती असली पाहिजे. वेळ येईल तेव्हा हे होईलही, परंतु मधल्या काळात आपण काय करायचे? मी असे सुचवू इच्छितो की जर चांगले डॉक्टर उपलब्ध असतील - निर्वासितांमध्ये डॉक्टर, वकील आणि इतर अनेक आहेत - तर त्यांनी मध्यंतरीच्या काळात आपली वैद्यकीय सेवा द्यावी आणि असे करून या दुःखद परिस्थितीतही आपण नवीन धडा शिकू शकतो.

मी जेव्हा निर्वासितांना भेटण्याकरिता गेलो तेव्हा त्यांच्यातील पंचाहत्तर टक्के लोक व्यवसायी असल्याचे मला सांगण्यात आले. तो माझ्याकरिता धक्का होता आणि इतके सगळे लोक इथे व्यवसाय कसा करू शकतील असा मला प्रश्न पडला. इथे लाखो लोक आले आहेत आणि एकाच वेळी ते सर्व व्यवसाय करू लागले तर सर्वत्र गोंधळ होईल. ते जर काही प्रयत्न करतील, काही नवीन शिकतील तर काही तरी चांगले होईल. जे व्यापारी व्यवसायात गुंतलेले होते त्यांनी आपला भूतकाळ विसरावा. जेव्हा आपल्याला एखादी विशिष्ट गोष्ट मिळू शकत नाही तेव्हा आपण दुसऱ्या गोष्टीचा शोध घ्यावा हा जगाचा नियमच आहे. आपण आळसात बसू नये. तसेच जुगार आणि दारूत वेळ वाया घालवू नये. आपण काही तरी काम केलेच पाहिजे. आपण कठोर परिश्रम करू या. जे व्यापारी आहेत परंतु ज्यांचे शरीर मजबूत आहे व जे आपल्या हातापायांचा उपयोग करू शकतात त्यांनी काही तरी काम करावे. फार थोडे काम असे आहे की ज्याकरिता प्रशिक्षणाची मुळीच आवश्यकता नाही. त्यांनी अशा प्रकारच्या गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करावे व परस्परांशी सहकार्य करावे. याचबरोबर त्यांनी एकत्रित काम करण्याची वृत्ती विकसित करावी. असे झाले तरच आपल्याकरिता जी नरकासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे तिच्यातून स्वर्ग निर्माण होईल.

या सर्व गोष्टींबद्दल आज तुम्हांला सांगायचे असे मी ठरवले होते आणि तुमच्या माध्यमातून ही गोष्ट प्रत्येकाला सविस्तर कळावी म्हणून मी दिवसभर विचार करत होतो. यामुळे निर्वासितांचा आणि देशाचाही फार मोठा लाभ होईल. आणि आज आपल्यावर जी आपत्ती आली आहे ती दूर करून आपण आनंद निर्माण करू.

विविध ठिकाणाहून ज्या दुलया अजून आलेल्या नाहीत परंतु यायच्या आहेत त्यांचे काय करायचे या संबंधात मला तुम्हांला काही सांगायचे आहे. आपण त्यांचे काय करायचे? दुल्यांचे कापड घाणरडे झालेले असेल तर ते वेगळे करून धुवावे. दुलईमधील

कापूस राखून ठेवता येऊ शकतो. कापूस मुळीच खराब होत नसतो. तो वाळवून हाताने स्वच्छ करता येतो. त्याकरिता धनुकलीचीसुद्धा गरज नसते. तो कापूस कताईकरिता उपयोगात आणण्याची आपली इच्छा असेल तर मात्र गोष्ट वेगळी. नवीन सतरंज्या, तडव, दुलया इत्यादी तयार करण्याकरिता त्या कापसाचा सहज उपयोग करता येतो. मला वाटते की या गोष्टी जर आपण स्वतः तयार केल्या तर त्या स्वस्त आणि लवकर तयार होतील. गिरण्यांजवळ भरपूर कापड पडलेले आहे. या वेळी खाण्यापिण्याच्या गोष्टीची चर्चा करण्याची माझी इच्छा नाही. आपल्याजवळ भरपूर कापूस आहे आणि फार कमी वेळात आपण त्यांच्यापासून रजया बनवू शकतो. या दुलया जर आपण दिल्या तर त्यांच्यामुळे लोकांचे हिवाळ्यात रक्षण होऊ शकेल. यामुळे या गोष्टी कशा तयार कराव्या हे आपण या लोकांना शिकवले पाहिजे आणि त्यांच्या सभोवती निराशेचे जे वातावरण पसरले आहे ते दूर करून त्यात आनंद आणला पाहिजे. एका भजनात सांगितले आहे की 'घोर अंधारातून आशेचा किरण दिसत असतो'. हे खरे आहे. ही काव्यात्मक अभिव्यक्ती आहे. खोलवर रुजलेल्या निराशेतूनही आपल्याला आशेचा किरण दिसावा अशी आपली इच्छा असते. तो किरण दिसण्याकरिता आपण काय केले पाहिजे? जे लोक रस्त्यावर फेकले गेले आहेत त्यांनी सर्वप्रथम हे लक्षात ठेवले पाहिजे की ते भारताचे आहेत, पंजाब, वायव्य सरहद्द प्रांत वा सिंधचे नाहीत. हे सर्व प्रांत भारतात आहेत. यामुळे या भागात राहणारे लोकसुद्धा भारताचे आहेत. इतरांवर भार न होण्याच्या अटीवरच ते भारतीय राहू शकतात आणि भारताचे होऊ शकतात. ज्याप्रमाणे दुधात साखर घोळली की ते गोड होते आणि नंतर दूध आणि साखर वेगळी करता येत नाही व दूध जसेच्या तसेच राहते त्याचप्रमाणे ते जिथे कुठे जातील तिथे त्यांनी तेथील लोकांमध्ये दुधात साखर मिसळते त्याप्रमाणे भांडणतंटा न करता व एकमेकांबद्दल द्वेषभावना न ठेवता मिसळायला पाहिजे. त्यांनी परस्परांना मदत केली पाहिजे, सहकार्य केले पाहिजे आणि कठोर परिश्रम केले पाहिजे. असे केले तर ज्या

प्रांतात ते जातील त्या प्रांतात ते सुधारणा घडवून आणतील आणि असे कितीही निर्वासित आले तरी त्यांना सामावून घेण्याची आमची तयारी आहे असे तेथील लोक म्हणतील.

निर्वासितांमधील जे लोक काम करू शकतात आणि ज्यांच्यापर्यंत माझा आवाज पोहोचू शकतो ते इतरांनाही चांगले होण्याकरिता प्रेरित करतील अशी मला आहे. त्यांनी कुठेही ओझ्याप्रमाणे होऊ नये तर मी सांगितल्याप्रमाणे एकोप्याने एकमेकांशी जुळवून घेऊन राहावे. त्यांनी कोणाचीही फसवणूक करू नये. आपण आपला वेळ वाया घालवू नये. आपल्या वेळेचा क्षण न क्षण आपण ईश्वराला, कामाला आणि सेवेला वाहू या. आपला जन्म सेवेकरिता झाला आहे. आपण जर असे राहिलो तर एके काही काळी आपण दुखी होतो आणि शोकसागरात बुडालेलो होतो हे विसरून जाऊ. आपल्याजवळ आजूबाजूला करोडो लोक आहेत. त्यांनी स्वतःला सेवेत बुडवून घ्यावे. आपल्या देशाचे नाव आपण उंच करू, खाली पाहायला लावणार नाही आपण असा निर्धार करू या. असे जेव्हा होईल तेव्हा तो भाग्याचा क्षण असेल व मग आपल्याकरिता काळजी करण्यासारखे काहीही राहणार नाही असे मला वाटते. चूक करणे मानवी स्वभाव आहे, परंतु चूक दुरुस्त करणे हासुद्धा माणसाचा गुण आहे. आपण जेव्हा आपली चूक दुरुस्त करतो तेव्हा आपण खरे माणूस होतो.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४११-४

१०७. कटुत्वाने भरलेले एक पत्र

एक मुसलमान मित्र लिहितो -

राष्ट्रवादी दृष्टिकोन असलेला मी मुसलमान आहे. माझ्या संपूर्ण जीवनात, जर माझ्या २१ वर्षांच्या अस्तित्वाला हे शब्द लावता येऊ शकत असतील तर, मी स्वतःबद्दल मुसलमान म्हणून विचार करावा म्हणून माझा मोठा भाऊ, वडील आणि इतर नातेवाईक कितीही जरी सांगत होते तरीही मी स्वतःबद्दल हिंदू वा मुसलमान म्हणून कधीही विचार करू शकलो नाही. स्वाभाविकपणेच इस्लामिया कॉलेज, जालंदरमध्ये मला प्रवेश मिळू शकत नव्हता कारण माझी गणना समाजातील फितुरांमध्ये होत होती.

माझ्या वडिलांनी माझ्या इतर नातेवाईकांसह एप्रिल महिन्यात जालंदर सोडले परंतु मी त्यांच्याबरोबर पूर्व पंजाबमध्ये गेलो नाही, आणि याशिवाय माझ्या इतर धर्माच्या मित्रांचा जितका भारत देश होता तितकाच तो माझ्याकरिताही होता. परंतु ऑगस्टमधील क्रूर घटनांनी शब्दांत वर्णन करता येणार नाही इतकी माझी निराशा झाली. इतकेच नाही तर आझाद हिंद सेनेतील लोकांवर खटला सुरू असताना ज्या मुलांनी माझ्याबरोबर जानेवारी १९४६मध्ये मिरवणुका काढल्या होत्या तेसुद्धा माझ्या जिवावर उठले. त्यांच्याकरिता अखेरीस मी मुसलमान होतो आणि मला मारल्यामुळे त्यांना त्यांच्या समाजाकडून प्रशंसा मिळाली असती. यामुळे जीव वाचवण्याकरिता मला दिल्लीला पळून यावे लागले. मला विश्वास होता की पाकिस्तानऐवजी अखंड भारतावर विश्वास ठेवणाऱ्या माझ्यासारख्या माणसाला तेथील लोकांकडून अशी वागणूक मिळणार नाही. परंतु इथे तर अजूनच भयंकर होते. इतकेच नाही तर ज्या मित्रांबरोबर मी राहतो तेसुद्धा माझ्याकडे संशयाने पाहत आहेत.

समता आणि स्वातंत्र्याच्या माझ्या प्रिय प्रेषिता आता मला सांगा की माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीच्या विपरीत वागून मी आता पश्चिम पाकिस्तानमध्ये माझ्या आईवडिलांजवळ राहण्याकरिता परत जाऊ की माझ्या धर्मबांधवांच्या पापाचा बदला घेण्याकरिता अमानवी वर्तन करून माझा जीव घेऊ पाहणाऱ्या लोकांमध्ये बंधक म्हणून भारतात राहू?

मी वरील पत्र थोडे संक्षिप्त केले आहे, परंतु फार नाही. त्यातील कटूत्वाला स्पर्श करण्यात आलेला नाही. पत्रातील मजकूर बरोबर आहे असे गृहीत धरले तर कटूत्वाकरिता भरपूर कारण आहे. माणसाची पारख अतिशय विपरीत परिस्थितीतच होत असते. मजेच्या दिवसात अनेक मित्र असतात. त्यांना काहीही अर्थ नसतो. “अडिअडचणीत धावून येतो तो खरा मित्र.” हिंदू मुसलमान जसे भांडत आहेत तसेच एकाच धर्मात राहणारे लोक परस्परांशी भांडत नसतात काय? जेव्हा साध्यासुध्या लोकांना इतक्या सगळ्या वर्षांपासून घुणेचे पाठ शिकवण्यात येत आहेत तेव्हा अजून कशाची अपेक्षा करता येऊ शकते? पत्र लिहिणाऱ्या बंधूला जर आपले राष्ट्रीयत्व सार्थक आहे असे सिद्ध करण्याची इच्छा असेल तर या नाजूक प्रसंगी त्याने स्वतःला त्या राष्ट्रीयत्वापासून वंचित करू नये. आपण जुडासचे (येशू ख्रिस्ताच्या बारा अनुयायांपैकी एक. त्याने धर्मगुरू होण्याकरिता येशूशी प्रतारणा केली होती.) अनुकरण करू नये. यामुळे पत्रलेखकाने जालंदरमधील आपल्या घरी परतावे असे सांगताना मला मुळीच संकोच वाटत नाही. तिथे त्याच्या पूर्व मित्रानी जरी त्याचे तुकडे केले तरी त्याने त्याची फिकीर करू नये. अशा प्रकारचे हुतात्मेच हिंदू-मुसलमानांच्या ऐक्याचे रक्षक होऊ शकतात. तो जर त्याच्या शब्दांइतकाच खरा असेल तर त्याचे आईवडील अंतःकरणपूर्वक त्याचे स्वागत करतील. पापी लोकांच्या पापाचे फळ निर्दोष लोकांना भोगावे लागावे हीच गोष्ट आम्हा मानवाच्या नशिबी लिहिलेली नाही काय? हेच योग्य आहे. निर्दोष लोक संकट सहन करत असल्यामुळेच जग संपन्न आणि चांगले झाले आहे. हे साधे सत्य सांगण्याकरिता मी “स्वातंत्र्य आणि समतेचा प्रेषित” असण्याची आवश्यकता नाही.

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १३, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर १९, १९४७

१०८. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १३, १९४७

काल मी निर्वासित शिबिरांबद्दल काही उद्गार काढले होते. इंग्रजीत संक्षेप करताना ते सुटले होते. मी त्यांना फार महत्त्व देत असल्यामुळे मी त्याबद्दल थोडे विस्ताराने सांगेन. आपल्याकडे जरी धार्मिक वा इतर यात्रा भरत असल्या आणि काँग्रेसचे अधिवेशन व परिषदा होत असल्या तरीही एक राष्ट्र म्हणून आपल्याला छावणीतील जीवन जगण्याची सवय नाही. काँग्रेसची अधिवेशने, परिषदा आणि इतर मेळाव्यांमध्ये मी हजार राहिलो आहे. १९१५ सालच्या हरिद्वार येथील कुंभमेळ्यातही मी गेलो होतो. दक्षिण आफ्रिकेतून परतलेल्या माझ्या सहकाऱ्यांसह मला तिथे भारत सेवक समाजाच्या छावण्यांमध्ये सेवा करण्याचे सौभाग्य प्राप्त झाले होते. तिथे माझी आणि माझ्या सहकाऱ्यांची अतिशय प्रेमाने काळजी घेण्यात आली. याशिवाय त्याबद्दल अधिक काहीही माझ्याजवळ सांगण्यासारखे नाही. शिबिरात राहण्याची पद्धत पाहून आपल्या लोकांवे कोणताही आनंद होऊ शकत नाही. आपल्यामध्ये सामाजिक आरोग्याची भावना नाही. परिणामी छावण्यांमध्ये घाण आणि कचरा गोळा होतो. त्यामुळे संसर्गजन्य व साथीचे रोग पसरण्याची भीती असते. आपले संडास वर्णन करण्याच्या लायकीचे नसतात. लोकांना वाटते की आपण कुठेही मलमूत्रविसर्जन करू शकतो. इथपर्यंत की ते पवित्र नद्यांच्या काठांचीही पर्वा करत नाहीत. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची किंचितही फिकीर न करता कुठेही थुंकण्याचा आपला हक्क जवळपास मान्य करण्यात आला आहे. आपली स्वयंपाकाची व्यवस्थासुद्धा याहून फारशी चांगली नाही. कुठेही गेलो तरी माशा आपले स्वागत करण्याकरिता सज्ज असतात. क्षणापूर्वी त्या कोणत्याही प्रकारच्या घाणीवर बसलेल्या असू शकतात व यामुळे त्या सांसर्गिक रोगजंतूंच्या चांगल्या वाहक असतात ही गोष्ट आपण विसरतो. राहण्याच्या

व्यवस्थेची नीट योजना आखण्यात आलेली नसते. हे अतिशयोक्त चित्र नाही. आणि या छावण्यांमध्ये जो गोंगाट सहन करावा लागतो तोही दुर्लक्षित्यासारखा नसतो.

व्यवस्था, योजना आणि संपूर्ण स्वच्छता याबाबतीत मी सैनिकी छावण्यांना आदर्श मानतो. मला सैन्याची आवश्यकता कधीही वाटली नाही. परंतु माझ्या म्हणण्याचा अर्थ असा नाही की त्यातून काहीही चांगले बाहेर पडत नाही. त्यातून आपल्याला अनुशासन, सामूहिक जीवन, साफसफाई आणि प्रत्येक उपयोगी कामाला स्थान असेल अशा प्रकारे वेळेचे नियोजन करण्यात आलेले असते. अशा छावण्यांमध्ये मुळीच आवाज नसतो. ताडपत्र्यांखाली ते शहर वसवलेले असते व काही तासात ते उभारण्यात आलेले असते. आपल्या निर्वासित छावण्या त्या आदर्शापर्यंत पोहोचाव्या असे मला वाटते. मग पाऊस येवो अथवा न येवो तिथे गैरसोय होणार नाही.

जर या छावण्यांमध्ये तंबू लावण्यापासून सर्व काम लोकांनी स्वतः केले, त्यांनी जर स्वतः संडास साफ केले, झाडझूड केली, रस्ते तयार केले, नाल्या खोदल्या, स्वयंपाक केला, कपडे धुतले तर छावण्यांवरील खर्च अगदी कमी होईल. छावणीत वा शिबिरात राहणारांनी कोणतेही काम कमी प्रतीचे समजू नये. छावणीशी संबंधित कोणतेही काम सारख्याच प्रतिष्ठेचे असते. हे काम कंटाळवाणेपणाने नाही तर जबाबदारीचे भान ठेवून सुज्ञ मार्गदर्शनाखाली व देखरेखीखाली त्वरित कृती करून केले जाते.

कांबळी आणि दुलया येणे सुरू आहे. येत्या हिवाळ्यात थंडीपासून संरक्षण करण्याकरिता आमच्याजवळ पुरेसे साहित्य आहे असे थोड्याच दिवसात म्हणता येईल अशी मला आशा आहे.

‘हरिजन’, ऑक्टोबर २६, १९४७

१०९. विजया म. पंचोली

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १४, १९४७

चि. विजया,

मला तुझे पत्र मिळाले. धगधगत्या आगीवर एक बादली पाणी ओतायचीसुद्धा आपल्यामध्ये शक्ती नसेल तर आपण १२५ वर्षे जगण्याची आकांक्षा कशी ठेवू शकतो? माझ्याकरिता ही गोष्ट पुरेशी स्पष्ट आहे. तू का घाबरतेस? देव तारी त्याला कोण मारी.

तुम्ही सर्व चांगले असाल अशी आशा आहे.

आशीर्वाद,

बापू

चि. विजयाबेन,

ग्राम दक्षिणामूर्ती, अंबाला

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ४६४४. सौजन्य - विजया म. पंचोली

११०. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर, १४, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आजसुद्धा अनेक कांबळी आली. इथे आर्य कन्या विद्यालय नावाची एक संस्था आहे. त्या संस्थेतून दोन शिक्षक आणि काही विद्यार्थीनी आल्या होत्या. कांबळे विकत घेण्याकरिता त्यांनी पैसे गोळा केले होते. त्या बिचान्या किती पैसा गोळा करू शकतील? थोडी कांबळी आणली होती. परंतु त्यांनी एक मोठी गोष्ट मला सुचवली. मला ती चांगली वाटली. आणि जेव्हा त्या उपवासाचे व्रत घेण्यासंबंधी बोलू लागल्या तेव्हा मला आनंद झाला. मी त्यांना सांगितले की प्रत्येक चांद्रमासात दोन पक्ष असतात. शुक्ल पक्ष आणि वद्य पक्ष. जर तुम्ही प्रत्येक पंधरवाड्यात एक दिवस ठरवला व त्या दिवशी उपवास केला तर बाहेरून आपल्याला जे अन्न मागवावे लागते तितके सर्व अन्न आपण वाचवू. बाहेरून अन्न आणण्याकरिता पैसा खर्च करणे ही मला फार मोठी चूक वाटते. अशा प्रकारचे उपवास करून आपण अशी चूक करण्यापासून वाचतो. माझी सूचना ऐकल्यानंतर विद्यालयाच्या शिक्षकांनी मुलींशी विचारविनिमय केला. त्यांनी कोणावरही बळजबरी केली नाही. त्यांनी दर गुरुवारी उपवास करायचा ठरवले व त्यापासून जो काही पैसा वाचेल तो दान देण्याचा निर्णय घेतला. जे काही त्या वाचवू शकणार होत्या त्याचे पैसे देण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला होता. आमच्याजवळ जी थोडीशी जमीन आहे तिच्यावर आम्ही काही धान्य पिकवण्याचा प्रयत्न करू असेही त्या म्हणाल्या. त्यांनी स्वतःवर दोन जबाबदाऱ्या घेतल्या - कमी खायचे आणि अधिक पिकवायचे. त्यांनी आणलेल्या कांबळ्यांपेक्षाही ही गोष्ट मला जास्त आवडली. त्यांच्यानंतर इराणचे राजदूत आणि त्यांची पत्नी हे दोघे आले. ते थोडा वेळ बसले परंतु त्यांनी कांबळ्यांचा मोठा गट्टा ठेवला. शक्य असल्यास मी ती कांबळी वाटावी अशी

त्यांची इच्छा होती. मी त्यांना सांगितले की मी भिकारी आहे आणि जे काही मिळते ते मी स्वीकारतो आणि ते गरजूंना देतो.

अनेक शीख सद्गृहस्थ माझ्याकडे आले. ते दोन वा तीन गटात आले. मी त्यांच्याशी अनेक गोष्टींबद्दल चर्चा केली. त्यांच्याशी कशाबद्दल चर्चा झाली हे तुम्हांला सांगत बसण्यात काहीही अर्थ नाही. त्यात लपवण्यासारखे काहीही नाही. चर्चेचा जो सार मी काढला तो असा होता की अशा प्रकारे परस्परातील भांडणांनी आपण काहीही साध्य करू शकणार नाही हे त्यांनी आणि इतर सर्वांनी समजून घ्यावे. न्याय देणे, शिक्षा देणे, बदला घेणे इत्यादी कामे करायची असतील तर ती सरकारने करावी. आपल्याला जे काही करायचे असेल ते सरकारच्या माध्यमातून करावे. मला वाटते त्या सर्वांना माझा हा युक्तिवाद पटला. बाकीची चर्चा मी सोडून देईन.

त्यानंतर मी दुसरी गोष्ट ऐकली. काही लोकांना अटक झाली होती. आपले स्वतःचे सरकार आहे आणि त्याला जर काही लोकांना अटक करायची असेल तर ते तसे करण्याकरिता स्वतंत्र आहे. अनेकदा निरपराध लोकांना अटक होते. आपल्या सरकारने जाणूनबुजून निरपराध लोकांना अटक करण्याची चूक करू नये. याचबरोबर वाटेल त्याला अटक करण्याची चूकही सरकारने करायला नको. परंतु आपण जरी काहीही करत असलो तरी अखेरीस माणूस हा माणूस असतो. त्याच्याकडून चूक होतच असते. तो देवदूत नाही. आणि तो ईश्वर तर नाहीच नाही. यामुळे त्याच्याकडून चूक होणे अपरिहार्य आहे. जर चुकून काही निरपराध लोकांना अटक झाली तर तेवढ्याकरिता आंदोलन छेडण्याची काय आवश्यकता? परंतु मी असे ऐकले आहे की काही निरपराध लोकांना अटक केली जाण्याच्या विरोधात आंदोलन सुरू आहे. हे लोक अपराधी आहेत की नाही हे ठरवणे सरकारचे काम आहे. अटक करण्यात आलेल्या एखाद्या व्यक्तीच्या निरपराधित्वाबद्दलचे काही पुरावे सरकारसमोर ठेवले तर ती गोष्ट मी समजू शकतो. परंतु सरकारला अशा प्रकारे

त्रास देणे, आंदोलन करून एखाद्या व्यक्तीची सुटका करून घेणे हे काही योग्य वर्तन असू शकत नाही. आपण जेव्हा ब्रिटिश साम्राज्यशाहीशी झगडलो व तुरुंगात गेलो तेव्हा काही कैदी निरपराध आहेत व त्यांना सोडा अशी मागणी आम्ही करत होतो. हे अगदी खरे आहे. परंतु सरकारच्या नजरेत ते अपराधी होते, आमच्या नाही. आपल्या पुढाऱ्यांना अटक केली म्हणून त्या दिवसांत आम्ही ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन करत होतो. परंतु आता आपण कोणाच्या विरोधात आंदोलन करायचे? आपले सरकार अखेरीस पंचायत राज आहे. पुढारी पंचायतीचे प्रतिनिधित्व करतात. आपणच त्यांना पुढारी केले आहे. यामुळेच मी सांगतो की आंदोलन करून सरकारच्या कामात अडथळा आणण्याची ही वेळ नाही. पहिली आणि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हे आपले सरकार आहे. या सरकारमागे अशी सैनिकी शक्ती नाही की जी ब्रिटिश हिंदुस्थानात असताना वापरत होते. ब्रिटिशांच्या आदेशानुसार वागणारे संपूर्ण नौदल होते. हे नौदल अजेय आहे, अतुलनीय आहे असे सांगण्यात येत असे. आज त्या नौदलाबद्दल असा दावा करता येऊ शकत नाही ही गोष्ट वेगळी. ते काहीही असले तरी त्यांच्याजवळ सर्व काही होते. त्याच्या बळावर ते आपल्यावर राज्य करत होते. आता आपणच आपले शासक आहो. आपल्यावर इतर कोणीही राज्य करत नाही आणि जे आपल्यावर राज्य करत आहेत त्यांना आपणच निवडून दिलेले आहे व त्यांना आपण काढून टाकू शकतो. यामुळे माझे म्हणणे आहे की आपण हे आंदोलनाचे धोरण अवलंबू नये.

एक चौथी गोष्ट तुम्हांला सांगण्याची मला इच्छा आहे. भारतात संपूर्ण शांतता कशी प्रस्थापित करता येऊ शकते हे तर मी तुम्हांला किती तरी वेळा सांगितले आहे. हा कठीण प्रश्न आहे. आज दिल्लीत काहीही गडबड सुरू नाही हे पाहूनही मी खुष होत नाही. कुठे एखाद्या माणसाला मारून टाकले असे चालतही असेल परंतु आधी ज्याप्रमाणे सतत सुरू असायचे तसे आता नाही. ही चांगली गोष्ट आहे. यामुळे सरकार खुष होऊ शकते परंतु मी होऊ शकत नाही. कारण मी सरकार चालवण्याकरिता आलेलो नाही. योगायोगाने इथे

राहिलो आहे. दोघांच्या मनांत जी फूट पडली आहे ती सांधायची आहे व या कामात मदत होऊ शकेल या आशेने मी तर इथे राहिलो होतो. हे समुदाय मागेही भांडत होते. परंतु एकदा भांडण मिटले की ते एकत्र यायचे. परंतु जणू काय शेकडो वर्षांचे शत्रू असल्याप्रमाणे आज आपल्या अंतःकरणात विष भरलेले आहे. हे अकल्पनीय आहे. आपण भेकड होऊ नये, मुसलमानांनी होऊ नये, शिखांनी होऊ नये आणि हिंदूंनीही होऊ नये. मग आपण कोणालाही घाबरणार नाही. मुसलमानांनी शिखांना घाबरणे थांबवावे व घाबरून पळू नये. आपल्याला जर महान सैनिकीसत्ता व्हायचे असेल तर हिंदू आणि शिखांनी मुसलमानांची भीती टाकून द्यावी. यापुढे हिंदू, शीख आणि मुसलमान यांनी परस्परांना घाबरू नये. आणि आमची इच्छा असेल तर भारताला आपण अजिंक्य अशी अहिंसक सैन्यशक्ती बनवू शकतो. आपल्यासमोर दोन विकल्प आहेत आणि तिसरा कोणताही पर्याय नाही. जो मार्ग आपण अनुसरत आहो तो मुळात मार्गच नाही. तो रानटीपणाचा मार्ग आहे. या मार्गात पुढे जाण्यासारखे काहीही नाही. एकमेकांच्या आपण कसे जवळ येऊ शकू हे तुम्हाला दाखवण्याची माझी इच्छा आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की आज ज्याप्रमाणे हिंदू, मुसलमान आणि शीख एकमेकांना दोष देत आहेत तसा दोष देणे त्यांनी बंद करावे. त्यांनी आपापले दोष पाहावे आणि दुर्बिणीतून लहानशी गोष्ट जशी पर्वतासारखी दिसते तसे त्या दोषांकडे पाहावे. आम्ही जरी आधी चुका केलेल्या असल्या तरी हिंदू आणि शीख ज्या चुका करत आहेत त्यासमोर आमच्या चुका काहीच नाहीत असे मुसलमानांनी म्हणू नये. त्याचप्रमाणे आम्ही जरी चुका केल्या असल्या तरी मुसलमानांनी केलेल्या चुकांच्या तुलनेत आमच्या चुका काहीच नाहीत असे हिंदूंनीही म्हणू नये. चुकीला चुकीने उत्तर देण्यात इतका कोणता मोठेपणा आहे? जगात नेहमी असेच घडत राहिले आहे असे म्हणून आपण हिंदू आणि शीख जर आपले समाधान करून घेणार असू तर मी म्हणेन की हा योग्य मार्ग नाही. या मार्गाने शुद्ध विवेकबुद्धी कायम ठेवून कधीही सोबत बसू शकणार नाही.

आज गोष्टी या थरावर गेल्या आहेत की पाकिस्तान सरकार इतक्या मोठ्या संख्येत मुसलमानांना आत घेण्याकरिता तयार नाही. आणि मग यातही कुठे दगाफटका तर नाही ना अशी आपल्याला शंका येते. यात कोणता दगाफटका असू शकतो? परंतु यात दगाफटका असेल वा आपल्याला कल्पना नसलेला त्यांचा काही वाईट उद्देश असेल तरी त्यामुळे आपल्याला काय फरक पडतो? केवळ शंकेच्या आधारावर काहीही न करण्याइतके जर आपण शूरवीर नसू तर आपला विनाश होईल. परंतु ही गोष्ट आपण सोडून देऊ या. मुसलमान, हिंदू आणि शीख या सर्वांना मला इतकेच सांगायचे आहे की तुम्ही इतरांच्या दोषांचा सूचकतेने सुद्धा उल्लेख करू नका. तुम्ही केवळ स्वतःचे दोष कबूल करा. आपण चूक केली आहे हे जर आपल्याला माहीत असेल तर आपण आपली चूक कबूल केली पाहिजे. काल मी म्हणालो होतो की एखादा हिंदू असेल तर तो आमचा शत्रूच असला पाहिजे असे मुसलमानांनी मानणे हा विषारी विचार आहे. आपण जर असे शत्रू होऊ तर परिणाम केवळ दुर्दैवीच होईल. पाकिस्तान तर अस्तित्वात आला, आता त्याचे काय? आपण वेडेपणाला वाट करून देऊ नये. कालपर्यंत आपण शत्रू होतो. आता यापुढे आपण मित्र होऊ या. आपण जेव्हा मित्र होऊ तेव्हा आपण म्हणू या की एके काळी आम्ही शत्रू होतो परंतु आता आम्ही मित्र झालो आहो आणि आमचे शत्रुत्व विसरलो आहो. हिंदू, शीख आणि देशात राहणाऱ्या इतर सर्वांना सरकारने सुद्धा सांगितले पाहिजे की आमच्याकडून इतकी चूक तर झाली आहे आणि तुमच्या चुकीचा तुम्ही विचार करा. परंतु आपण एखादी चूक करावीच का? नाही करणार आम्ही चूक. अशी जर आपण दोघांनी स्पर्धा केली - एक स्पर्धा तर ती आहे की कोणी येऊन आपल्याला एक बुक्की मारली तर आपण त्याला दोन बुक्क्या मारायच्या - परंतु त्याऐवजी आपण अशी स्पर्धा केली पाहिजे की त्याने काहीही केले तरी आम्ही चांगलेच राहू आणि निरपराध राहू. स्पर्धा करू चांगुलपणात, चांगले होण्यात. तेव्हा मी म्हणून की आमच्याकरिता सर्व ठीकठाक आहे.

मग मी आरामात दिल्ली सोडू शकतो. माझ्या नशिबात दिल्लीतच पडून राहणे आणि मरणे असेल तर मी मरेनही. ते कसे करावे हे मला माहीत आहे. दुसरे काही मी शिकलोच नाही. नाही तरी एक ना एक दिवस आपल्याला मरायचेच आहे. आपण जर इतर काही करू शकत नसू तर निदान मरू तरी. परंतु आपण कोणाला मारणार नाही. मी तर सर्वांना हेच सांगत असतो की अरे इतके तर शिका. आपण करू अथवा मरू. तिसरा पर्याय नाही. आता पळ काढण्यात अर्थ नाही. आपण नशीब बदलवू शकत नाही. आमच्या मनात कोणाबद्दलही वैरभावना नाही. मनात वैरभाव बाळगणे हा काही भारतात शांतता निर्माण करण्याचा मार्ग नाही. आपण जेव्हा कोणाशीही भांडणार नाही व सर्व प्रकारची भीती टाकून देऊ तेव्हाच भारत शांततेकडे पाऊल टाकू शकेल. मुसलमान इथे राहणार असतील तर राहू द्या. ते काय आपल्याला मारून टाकतील? की मारतील? त्या सर्वांनी येथून निघून जायला पाहिजे काय? त्यांनी का जायला पाहिजे आणि कुठे जायला पाहिजे? पाकिस्तानचे लोक म्हणतात की इतक्या सगळ्या मुसलमानांना सामावून घेणे आम्हाला शक्य नाही. भारतात सर्वत्र मुसलमान पसरलेले आहेत. पाकिस्तान लहानसा देश आहे. त्यात हे सर्व मुसलमान कसे मावतील? पाकिस्तान जर म्हणत असेल की याहून जास्त मुसलमानांना आम्ही सामावून घेऊ शकत नाही तर आपण ऐकले पाहिजे. त्यात कोणता दुटप्पीपणा असू शकतो? आणि ते काहीही असले तरी त्याचा आपल्यावर कसा प्रभाव पडतो? परंतु आपण इतके तर समजून घेऊ या की आपल्याजवळ आपली भावंडेही राहत आहेत. मुसलमान जर बदमाश असतील तर त्यांना समज द्या, कायद्याप्रमाणे शिक्षा करा. कोणी जर देशद्रोह करत असेल, भारताशी प्रामाणिक नाही असे आढळत असेल तर त्याला गोळी घाला वा तुम्हांला हवे ते करा. पाच, पन्नास वा पाच करोड लोकांना गोळ्या घाला. मला त्याची फिकीर नाही. निदान मी ते समजू शकतो. परंतु जेव्हा एक माणूस येतो आणि काहीही कारण नसताना दुसऱ्याला मारतो तर आपण ते कसे सहन करू शकतो? आपण ते सहन

करू नये. आणि आपण स्वतःही असे वेड लागल्यासारखे का वागावे? आपण इतके भित्री का झालो पाहिजे? यामुळे मी म्हणतो की दोन्ही सरकारांना जर शांतपणे आपले काम करायचे असेल तर आपण परस्परांशी चांगुलपणात स्पर्धा केली पाहिजे. त्यांच्या चुका मोठ्या आहेत असे केवळ म्हणाल्याने आपला विजय होणार नाही. परंतु आपण जर चुका केल्या असतील तर त्यावरील उपाययोजनाही आपण केली पाहिजे. जेव्हा आपण सर्व काही धुवून काढू. तेव्हा सर्व ठीक होईल. मी अजूनही बरेच बोलू शकतो परंतु आज मी जे म्हणालो तितके तुम्ही पचवले तरी पुरे आहे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ४१६-२१

१११. अमृतलाल तो. नानावटी यांना पत्र

ऑक्टोबर १५, १९४७

माझा ५०,००० हजारचा अंदाज होता आणि तो जवळपास बरोबर आहे. याप्रमाणेच मी काम करीन. याकरिता मी लोकांना लिहीन व अजून जे काही आवश्यक असेल ते करीन.

मी जेव्हा लिहिले (पाहा, “अमृतलाल तो. नानावटी यांना पत्र”, सप्टेंबर २४, १९४७) की मी किती वर्ष जगेन हे मला माहीत नाही तेव्हा ती बोलण्याची केवळ शैली होती. तुला माहीत आहे की मी कुठेही जात नाही. कामाचा इतका मोठा गठ्ठा साठला आहे की लिहिण्यालासुद्धा वेळ नाही. मी इथे करण्या वा मरण्याकरिता आलो आहे आणि कामात आकंठ बुडालेलो आहे.

बडोद्याचे किसनसिंग यांच्याशी माझी आधीच चर्चा झालेली आहे. ते कबूल झाले आणि आपल्या कामाला प्राधान्य देण्याचे त्यांनी मान्य केले. याबाबतीत ते सोयीचा वा गैरसयीचा विचार करणार नाहीत. यामुळे काही अडचणी येणार असल्या तरी आपल्याला फारसा त्रास होणार नाही.

काकासाहेब आणि तू मुद्रणालय आणि वाचनालयासंबंधी विचार करा.

इंग्रजी फोटोप्रतीवरून. जी.एन. १०८१६

११२. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १५, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

दररोज मला भेटायला अनेक लोक येत असतात. त्यांतील काही निर्वासितांकरिता कांबळी आणि पैसे माझ्याजवळ सोडून जातात. एका बाईने मला आज दोन हजार रुपयांचा चेक दिला. मुसलमानांच्या वतीनेही दोन लोक मला भेटण्याकरिता आले. त्यांनी कांबळी आणि काही पैसे गोळा केले होते. ते त्यांनी मला दिले. ते कारागीर होते. त्यांनी आपली नावेसुद्धा दिली नाही. मी त्यांना म्हणालो की तुम्ही तुमच्याच पीडित धर्मबांधवांमध्ये या गोष्टी वाटा. परंतु त्यांचे म्हणणे होते की या गोष्टी आम्हांला गांधीच्या हातीच द्यायच्या आहेत कारण पंश्चिम पंजाबमध्ये ज्या हिंदूंना आणि शिखांना दुःख आणि यातना सहन कराव्या लागल्या त्यांना देण्याकरिता या वस्तू आहेत. त्यांच्या या वृत्तीने मी भारावून गेलो. सध्याच्या वातावरणात जर थोडेसे मुसलमान वा हिंदू वा शीख असे असे काम करतील तर त्यांच्या या कामाची नोंद सुवर्णाक्षरात केली पाहिजे. ते म्हणाले की एके काळी आम्ही तुम्हांला मुसलमानांचा शत्रू समजत होतो, परंतु तुम्ही सर्वांचे मित्र असल्याची आता आमची खात्री पटली आहे. आणि मी असाच आहे वा माझा असाच दावाही आहे. याकरिता मला कोणाच्या दाखल्याची गरज नाही. या भावनेने मी केवळ पाचसात वर्षे जगलो असे नसून गत साठ वर्षे मी हेच करतो आहे.

सामान्यपणे असे म्हणतात की प्रत्येक शीख हा मुसलमानांना शत्रू समजतो आणि मुसलमान प्रत्येक शिखाला. परंतु हे पूर्णपणे चूक आहे. हे खरे आहे की ज्याप्रमाणे मोठ्या संख्येत हिंदू आणि मुसलमान अनिर्बंध झाले होते तसेच बरेच शीख अनिर्बंध झाले होते.

परंतु तेवढ्याकरिता संपूर्ण शीख समुदाय तसा होता वा सर्व मुसलमान तसेच असतात असे म्हणणे हे पूर्णपणे अन्याय्य असते. मला अशी अगणित उदाहरणे माहीत आहेत की ज्यात शीखांनी आणि हिंदूंनी मुसलमानांना वाचवलेले आहे आणि मुसलमानांनी शिखांना व हिंदूंना आपल्या स्वतःच्या घरात ठेवून वाचवले आहे. केवळ पंजाब आणि वायव्य सरहद्द प्रांतातूनच नाही तर प्रत्येक ठिकाणाहून अशा घटनांची माहिती आलेली आहे. वृत्तपत्रांनी अशा गोष्टींना योग्य प्रसिद्धी दिली पाहिजे. हिंदू आणि मुसलमान परस्परांना मारत असल्याच्या बातम्या प्रकाशित करणे त्यांनी बंद करावे. यामुळे काहीही फायदा न होता हानीच होते. आजच्या जगात वृत्तपत्र ही महान शक्ती झाली आहे. त्यांनी जर अशा प्रकारे निवड केली तर ती फार मोठी सेवा होईल.

मुसलमानांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी संयुक्त प्रांतात एकचतुर्थांश मुसलमान राहतात. ते उर्दू बोलतात. त्यांनी तिथे राहावे असे आपल्याला वाटत असेल तर देवनागरी लिपी त्यांच्यावर लादण्यात येऊ नये. मालवीयजींनीसुद्धा हिंदीच्या हिताकरिता भरपूर काम केले होते. परंतु उर्दू भाषा संपवली पाहिजे असे ते म्हणत असल्याचे मी कधीच ऐकले नाही. आज संयुक्त प्रांतात जे सत्तेवर आहेत ते मोठे लोक आहेत आणि चांगले कार्यकर्ते आहेत. मुसलमानांना ते सोबत ठेवतात. परंतु एकीकडे मुसलमानांनी येथून जाऊ नये असे जर आपण म्हणत असू आणि दुसरीकडे जर आपण त्यांना अपमानित करू व त्यांना गुलामाप्रमाणे वागवू तर त्यांना स्वतःहोऊन येथून जाणे भाग पडेल. आपल्याला इतरांची उपस्थितीही सहन होऊ नये इतके आपण आपल्या बहुसंख्यत्वामुळे उद्धट झालो पाहिजे काय? आपण असे वर्तन कधीही करू नये. प्रत्येकाने हिंदी आणि उर्दू लिपी शिकायला पाहिजे. मुसलमानांना जर स्वतःहोऊन पाकिस्तानमध्ये जायचे असेल तर त्यांना तसे करू द्या. परंतु आपण आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे. अखेरीस मुसलमानांचा संपूर्ण संयुक्त प्रांतावर ठसा उमटलेला आहे आणि आग्रा, लखनौ, देवबंद, आझमगढ आणि इतर

ठिकाणी मुसलमानांनी उभारलेली सुंदर स्थापत्ये आहेत. त्या ठिकाणी अनेक राष्ट्रावादी मुसलमान आहेत. याशिवाय तिथे अनेक असे हिंदू आहेत की ज्यांना केवळ उर्दू येते. तेज बहादूर सप्रू उर्दू भाषेचे विद्वान आहेत. देवनागरी लिपीत लिहा अशी बळजबरी आपण त्यांच्यावर केली पाहिजे काय? त्यांना उर्दू विसरा असे सांगितले पाहिजे काय? आपण स्वतःच आपले हात कापणार आहो काय? आपण जर असे काही करू तर आपल्या अत्याचाराची परिसीमा होईल. अशा प्रकारे हिंदू धर्माचे आपण रक्षण करू शकत नाही याबद्दल मला किंचितही शंका नाही. आपण पाकिस्तानच्या उदाहरणाचे अनुकरण करू नये. यामुळे संयुक्त प्रांताच्या सरकारला, जरी ते माझ्या हातात नसले तरी अतिशय प्रेमपूर्वक आवाहन करतो की त्यांनी आपले परिपत्रक परत घ्यावे.

(संयुक्त प्रांताची अधिकृत भाषा देवनागरी लिपीतील हिंदी असावी असे ठरवले असल्याचे वृत्त वर्तमानपत्रांमध्ये आले होते.)

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ४२२-२४

११३. अकर्मात कर्म

(याचे मूळ नोंदी या शीर्षकाखाली 'हरिजन सेवक'मध्ये ऑक्टोबर २६, १९४७ला प्रकाशित झाले होते.)

एक पत्रलेखक लिहितो -

तुमच्या “माझे कर्तव्य” (मूळ स्रोतात अकर्मात कर्म आहे जी स्पष्टपणे चूक आहे.) या लेखात तुम्ही म्हणता की तुम्ही त्या अवस्थेत पोहोचलेला नाही. हे वाक्य साधे दिसते परंतु त्याचा थोडा अधिक सविस्तर अर्थ स्पष्ट करावा अशी माझी विनंती आहे.

जीवनात अशी एक अवस्था येत असते की जेव्हा माणसाला आपले विचार व्यक्त करण्याचीसुद्धा आवश्यकता राहत नाही, मग ते बाह्य कृतीतून दाखवण्याची गोष्ट तर दूरच, त्याचे केवळ विचारच कृती करत असतात. त्यांच्यामध्ये ती शक्ती येते. असे झाले की वरवरच्या त्याच्या अकर्मातही कर्म आहे असे म्हणता येते. मी त्या अवस्थेत नाही हे मी कबूल केले पाहिजे. माझी धडपड त्या दृष्टीने सुरू आहे इतकेच मी त्यासंबंधी म्हणू शकतो.

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १६, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर २६, १९४७

११४. अमतुस्सलाम यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १६, १९४७

प्रिय बेटी अमतुल सलाम.

तू आभाला पाठवलेले पत्र मी वाचले. असे समज की सतीश बाबूंना (सतीश चंद्र दास गुप्ता, त्यांच्या हाताखाली अमतुल सलाम काम करत होत्या) खुष करणे तुझे कर्तव्य आहे. मला तुझ्या भावांकरिता जे काही करता येणे शक्य होते ते सर्व मी केले. बारी खान इथे आहे. मी त्याला तुला लिहिण्याकरिता सांगितले आहे. सर्व सुरक्षित आहेत परंतु त्यांना नेहमीकरता पतियाळा सोडावा लागेल!

तिथे शांतपणे राहा आणि तुझे काम कर. मला लिहिण्यात संकोच करू नकोस.

आभा अशक्त आहे यात काही संशय नाही. मला काय करता येऊ शकते ते मी पाहीन.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५८९.

११५. सुंदरलाल यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १६, १९४७

चि. सुंदरलाल,

मला तुमची दोन पत्रे मिळाली. तुम्ही केलेले वर्णन (सुंदरलाल यांनी पाकिस्तानचा दौरा केला होता व आपल्या अनुभवाचा संक्षिप्त अहवाल त्यांनी पाठवला होता.) दुसऱ्यांशी जुळत नाही.

मिर्झा साहेबांचे (पाकिस्तान विधानसभेचे अध्यक्ष) वक्तव्य मी बारकाईने वाचले. काल मी ते जवाहरलालला वाचण्याकरिता दिले. त्यांनी ते वाचण्याकरिता स्वतःबरोबर नेले. मिर्झा साहेबांना सांगा की मला त्यांच्या तारा मिळाल्या व जे करता येणे शक्य होते ते केले. परंतु मी काय करू शकतो? दोन्ही बाजूची वक्तव्ये अशी आहेत की मला गप्प बसावे लागते. मला फार कमी अधिकार आहे हे तुम्ही लक्षात ठेवले पाहिजे. सरकार माझ्या हातात नाही आणि सरकारच्या कामात हस्तक्षेप करण्याची माझी इच्छा नाही. आणि मी तसे करूही शकत नाही. माझ्या सीमा मला कळतात.

आशीर्वाद,

बापू

श्री पंडित सुंदरलालजी द्वारा लाला अचिंतराम,

ब्रॅडलॉ हॉल

हिंदी प्रतीवरून. सी.डब्ल्यू. १०२६६. सौजन्य पुरुषोत्तम प्रसाद

११६. आनंद आणि गंगी हिंगोराणी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १६, १९४७

चि. आनंद आणि गंगी,

मला तुमचे पत्र मिळाले. सिंधची परिस्थिती निराशाजनक आहे. वडिलांच्या अवस्थेचे मला दुःख होते. काय करावे हे मला काहीच कळत नाही. तुम्हा दोघाना जे कर्तव्य वाटत असेल ते करा. तुम्हांला जर माझा मुद्दा कळला असेल आणि पटला असेल तर तुम्ही अमेरिकेत कशाला जायला पाहिजे? परंतु ऐकू येत नसल्यामुळे तुला सदैव निराशा वाटत असेल तर जगातील कोणत्याही ठिकाणी जा आणि दुरुस्त हो.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी मायक्रोफिल्मवरून. राष्ट्रीय अभिलेखागार आणि आनंद तो. हिंगोराणी

११७. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १६, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

म्हैसूरबद्दल बोलण्याचे आतापर्यंत मी विसरूनच जात होतो. तिथे काय घडले याची तुम्हांला कल्पना असेलच. सर रामस्वामी मुदलीयार हे म्हैसूरचे दिवाण आहेत. म्हैसूर भारतीय संघराज्यात दाखल झाला आहे. त्या संस्थानातील लोक चांगले शिकलेले आहेत. त्यांनी अनेकदा सत्याग्रहात भाग घेतला आहे. या वेळीसुद्धा काही लोकांनी सत्याग्रह केला. त्यांना प्रशासनात पुरेसा सहभाग हवा होता. राजा राहील आणि लोक राजाशी निष्ठावंत राहतील. परंतु राजाने प्रशासनापासून वेगळे राहावे असे त्यांचे म्हणणे आहे. असे आधीच घडायला पाहिजे होते, परंतु घडले नव्हते. यामुळे सत्याग्रह. काळजी करण्याचे काहीही कारण नाही असे त्यांनी मला कळवले होते. त्यांनी मला सांगितले की भरपूर विचार केल्यानंतर आम्ही सत्याग्रहाचा निर्णय घेतला आहे आणि आम्ही सत्याग्रहाच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करू. आपल्या उद्दिष्टाच्या सिद्धीकरिता कितीही हालअपेष्टा सहन करण्याची त्यांची तयारी होती. परंतु दिवाण, सर रामस्वामी मुदलीयार, फार मोठे माणूस आहेत. त्यांनी जगभर प्रवास केलेला आहे. लोकांशी फार दिवस दुर्व्यवहार करता येत नाही हे त्यांच्या लक्षात आले. अशा प्रकारे किती दिवस चालणार होते? परिणाम हा झाला की ज्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले होते त्या सर्वांना मुक्त करण्यात आले आणि म्हैसूर संस्थान आणि तेथील जनता यांनी हा प्रश्न सोडवला. जनतेच्या सर्व न्याय्य मागण्या संस्थानाने मान्य केल्या. संस्थानिक, दिवाण आणि जनता या सर्वांचे या तडजोडीकरिता अभिनंदन केले पाहिजे. संस्थानिकाने जनतेच्या संमतीने राज्य करण्याचे मान्य केले आहे. असे इतरही अनेक संस्थानिक आहेत. त्यांनीसुद्धा हे उदाहरण गिरवावे आणि इंग्लंडच्या राजाप्रमाणे

जनतेच्या संमतीने राज्य चालवावे. त्यांनी जर जनतेची इच्छा शिरोधार्य मानली आणि कधीही सीमोल्लंघन केले नाही तर किती चांगले होईल !

मला तुम्हांला दुसरी गोष्ट सागायची आहे. मी जिथे राहतो ती जागा बिल्हा बंधूंची आहे. ते प्रत्येकाला आत येऊ देतात. आपण त्यांच्या या सौजन्यपूर्ण वागणुकीचे कौतुक केले पाहिजे. अनेकदा लाखो लोक प्रार्थनासभेला येत असतात. परंतु इथे सभा लहान होत असतात. खरे म्हणजे इतक्या लोकांचीसुद्धा मी अपेक्षा करत नसतो. या प्रार्थनासभांना उपस्थित राहणारांमध्ये पंजाबमधून आलेल्या लोकांचासुद्धा सहभाग आहे. काही लोकांनी आजूबाजूच्या झाडाची फळे तोडली हे ऐकून मला फार दुःख झाले. झाडाच्या एकाही फळाला कोणीसुद्धा स्पर्श करू नये. केवळ फळाबद्दल काय बोलायचे, पानालासुद्धा स्पर्श करू नये. अशा प्रकारे फळे तोडलेली माळ्याला मुळीच आवडणार नाही. फळे केव्हा तोडायची याचीसुद्धा वेळ असते. त्या वेळेआधी फळे तोडू नये. इथे जे लोक येतात ते भक्तीकरिता येतात. निदान प्रार्थना सभेच्या वेळी तरी आपली अंतःकरणे शुद्ध असली पाहिजे. त्या काळात आपण ईश्वराशिवाय अजून कशाचाही विचार करायला नको. मग आपण चोरी कशी करू शकतो? शक्य आहे की आपण सर्व कठीण काळातून जात असू. परंतु आपण आपल्या चांगल्या सवयी टाकून देऊ नये.

मला अजून एक तक्रार मिळाली आहे. मला पाहण्याकरिता दिवसभर लोक येत असतात. त्यांच्यापैकी काही लोक म्हणतात की सरकारी अधिकारी, पोलीस आणि सैन्य यांची स्तुती करून मी त्यांना कार्यक्षमतेचे प्रशस्तीपत्र दिले आहे. मी असे काहीही म्हणालो नाही. आणि मी जरी असे काही म्हणालो असेन तर ती माझी चूक असेल वा त्यावेळी मी पुरेसा सावध नसेन. परंतु मी तसे मुळीच म्हणालो नाही. त्यांनी कसे असावे इतकेच मी सांगितले होते. ते तसे आहेत असे मी म्हणालो नव्हतो. माणसात असे आणि असे गुण असले पाहिजे असे म्हणणे वेगळे आणि त्याच्यात असे गुण आहेत असे म्हणणे वेगळे. ते

काहीही असले तरी मी त्यांच्यातील कोणालाही ओळखत नसल्यामुळे मी त्यांना असे प्रशस्तीपत्र कसे देऊ शकतो? ते सर्व कायद्याप्रमाणे वागत आहेत हे मला कसे कळू शकेल? पोलीस आणि सैन्याला काही अधिकार देण्यात आलेले असल्यामुळे त्यांच्या सूचनांचे पालन करणे आपले कर्तव्य आहे.

आपल्याला जर पंचायत राज पाहिजे असे वाटत असेल तर आपण त्याच्या आदेशाचे पालन केले पाहिजे. पंचायत राजचे अजून सर्व लाभ आपल्याला मिळायचे आहेत. आपण जर खरोखर अहिंसक असतो तर असे काही घडले नसते. असे असूनही ब्रिटिशांचे राज्य संपले. महाराज्यपाल, ते जरी ब्रिटिश असले, नौदलात उच्चाधिकारी असले व राजघराण्याशी संबंधित असले तरी ते इथे आपले नोकर म्हणून राहिलेले आहेत. त्यांना आपल्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याप्रमाणे वागावे लागेल. ते आपले मालक नाहीत. उलट आपणच त्यांचे मालक आहो. अशा प्रकारे आपले लोकशाही सरकार आहे आणि त्याने केलेल्या कायद्यांचे आपण पालन केले पाहिजे. कोणाची जर सरकारी अधिकाऱ्याच्या विरोधात तक्रार असेल तर सरकारकडे जाणे वा वृत्तपत्रांमधून आपली तक्रार प्रकाशित करणे हा त्यावरील उपाय आहे. एखाद्या अधिकाऱ्याने जर लाच घेतली असेल वा तो अकार्यक्षम असेल तर त्याच्याविरुद्ध कार्यवाही केली पाहिजे. जर एखादा अधिकारी लाच घेत असेल तर तो स्वतःविरुद्ध आणि देशाविरुद्धही अपराध करतो. काही सैनिकी अधिकारी रेल्वे स्टेशनवर लोकांना फटके मारत असताना इतक्यातच आढळले होते. कोणत्याही अधिकाऱ्याला कोणालाही फटके मारण्याचा अधिकार नाही. परंतु त्याचा बदला म्हणून आपणसुद्धा फटके मारू लागलो तर आपण तोच अपराध करतो. स्वातंत्र्याआधी सरकारी अधिकारी आपल्या मालकाप्रमाणे वागत होते, सेवकाप्रमाणे नाही. त्यांची निष्ठा ब्रिटिश सरकारकडे होती, आणि त्या काळात जर त्यांनी लाच घेतली तर

तो ब्रिटिश सरकारच्या विरोधातील अपराध होत असे. परंतु आता जर अधिकारी लाच घेत असतील तर ते भारताविरुद्ध अपराध करतात. यात किती तरी अंतर आहे.

नोआखालीचे काही लोकसुद्धा माझ्याकडे आले. अखेरीस पूर्व पाकिस्तान काही लहान देश नाही. पूर्व पाकिस्तानमध्ये ढाका आणि त्रिपुरासारखी ठिकाणे आहेत. ते लोक सांगत होते की पूर्व पाकिस्तानमधील हिंदू पळ काढत आहेत. त्यांना तिथे काही अत्याचार होण्याची भीती वाटते. त्या बंगाली मित्रांनी मला काही तरी सांगण्याची विनंती केली. मी आतापर्यंत जे सांगत आलो तेच मी सांगू शकतो. अशा पद्धतीने कोणीही आपला देश वा घर सोडू नये. शूर माणसाकरिता भिण्यासारखे काहीही नसते. ते जर कुणाला घाबरतच असतील तर केवळ ईश्वराला. घाबरगुंडी उडून त्यांनी पळू नये. त्यांच्यात मरण्याचे धैर्य असले पाहिजे. त्यांनी पाकिस्तान सरकारला सांगितले पाहिजे की आम्ही पाकिस्तानशी प्रामाणिक राहू आणि तिथेच राहिले पाहिजे. आम्ही प्रतारणा करणार नाही आणि पाकिस्तानच्या मुळांला धक्का लावणार नाही अशा प्रकारे त्यांनी आश्वासन करायला पाहिजे. त्यांनी सांगायला पाहिजे की सरकार आम्हांला मारू शकते परंतु आम्ही आमच्या मुलींचे अपहरण होऊ देणार नाही. सरकार जर त्यांना रामनाम घेण्याकरिता बंदी करत असेल तर त्यांनी ते नाव घेण्याचा आग्रह धरला पाहिजे. दसऱ्याच्या दिवशी वाद्य वाजवू नये असे ते सरकार सांगत असेल तर त्यांनी त्याकरिता आग्रह धरला पाहिजे आणि हा आमच्या धर्माचा भाग आहे असे समजावून सांगितले पाहिजे. परंतु आपला जीव वाचवण्याकरिता प्रभावी लोकांनी तेथून पळून जावे वा असहाय लोकांनी तिथेच राहावे हे अगदी चूक आहे. तिथे शुद्र लोक मोठ्या संख्येत राहतात. आवश्यक शौर्य दाखवण्याची त्यांच्याकडून कशी अपेक्षा करता येईल? भरपूर पैसा असलेला मी व्यापारी असेन तर मी काय पळून जायला पाहिजे? माझा धर्म हा नाही. वकील, डॉक्टर, व्यापारी इत्यादींना जर आपली जागा सोडावी असे वाटत असेल तर गरिबांनाही सुरक्षित ठिकाणी पोहोचवण्याची त्यांनी आधी काळजी

घेतली पाहिजे. गरिबांना मागे ठेवून पळून जाणे यात माणुसकी नाही. अशा वर्तनाने हिंदूधर्म, ख्रिश्चनधर्म वा इस्लाम या कोणाचेही नाव मोठे होणार नाही. तुम्ही जिथे कुठे जाल तिथे गरिबांना तुमच्याबरोबर ठेवले पाहिजे. दुर्दैवाने आज मी पूर्व पाकिस्तानमध्ये नाही. ईश्वराने मला सर्वत्र हजर राहण्याची शक्ती दिलेली नाही. मी केवळ एक साधा मानव प्राणी आहे व असहाय आहे. परंतु मी माझा आवाज त्यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करू शकतो आणि तेच मी करतो आहे.

ते बंगाली मित्र मला म्हणाले की याबाबतीत काही करण्याकरिता तुम्ही डॉ. आंबेडकरांना सांगा. त्यांनी दलित समाजामध्ये भरपूर काम केले आहे. या प्रसंगी त्यांनीसुद्धा तेथील लोकांना काही सांगितले पाहिजे. माणसाने आपल्या धर्माचे मूल्य देऊन जिवंत राहणे पाप आहे हे त्यांनी सांगितले पाहिजे. आशा आहे की या शब्दांनी त्यांच्यात काही मनोबल निर्माण होईल.

सुन्हावर्दीसाहेबांना तिथे पाठवा अशीसुद्धा मला विनंती करण्यात आली आहे. ते तिथे गेले तर योग्यच होईल. परंतु सुन्हावर्दीसाहेब इथे नाहीत. ते इथे एकदोन दिवसात येतील. परंतु ख्वाजा निझामुद्दीन आधीच इथे आहेत. पाकिस्तानमध्ये एकही हिंदू अथवा मुसलमान मारला जाऊ नये असे तेसुद्धा म्हणतात. सुन्हावर्दीसाहेबसुद्धा त्यांना मदत करण्याकरिता तिथे जातील. ते तिथे जाणे कसे टाळू शकतील? हिंदू, मुसलमान आणि शीख यांनी एकोप्याने राहावे हे प्रत्येकाच्या हिताचे आहे. जर असे होणार नाही तर भारत आणि पाकिस्तान या दोघांचाही विनाश होईल.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ४२४-८

११८. सुंदरलाल यांना चिठ्ठी

[अंदाजे ऑक्टोबर १६, १९४७] (सुंदरलाल यांच्या सांगण्यानुसार ऑक्टोबर १६, १९४७ला पाठवलेल्या पत्राच्या वेळीच ही चिठ्ठी लिहिली होती.)

माझा पहिला आक्षेप भाषेसंबंधी आहे. असे दिसते की तुम्ही उर्दू विसरला. तसे असेल तर मी पत्र लिहीन. मला खात्री आहे की राजेसाहेबांना (गझनफरअली खान, पाकिस्तानच्या मदत आणि पुनर्वसन खात्याचे मंत्री) त्यांची भाषा माहीत असेल. मला आश्चर्य वाटले. का कुणास माहीत तुमचे पत्र मला पटले नाही.

माझी सर्दी त्रासदायक झाली आहे.

आता मी ते पत्र दुरुस्त करू शकत नाही. इतर गोष्टींकडेही लक्ष द्यावे लागते. यामुळे मी ते आता जरी दुरुस्त करू शकणार नाही तरी कदाचित उद्या करीन.

मूळ हिंदीवरून. सौजन्य - पुरुषोत्तम प्रसाद

११९. ज्युलिअन हक्सले यांना पत्र

(गांधीजींचे हे पत्र त्या ६० उत्तरांमधील एक आहे जे यनोस्कोच्या विनंतीनुसार जगातील विचारवंतांनी आणि तत्त्वज्ञांनी पाठवले होते. या उत्तरांच्या आधारे डिसेंबर महिन्यात एक अहवाल संयुक्त राष्ट्र मानव अधिकार आयोग, जिनेवा यांना सादर करायचा होता.)

[ऑक्टोबर १७, १९४७पूर्वी]

(रुटरच्या अहवालानुसार लेक सक्सेस, ऑक्टोबर १७ या तारखेखाली संयुक्त राष्ट्र साप्ताहिक बुलेटिनमध्ये हे प्रकाशित झाले होते.)

माझ्या अशिक्षित परंतु सुज्ञ आईकडून मी शकलो की कोणत्याही योग्य आणि जपण्यासारख्या अधिकाराची प्राप्ती चांगल्या प्रकारे पार पाडलेल्या कर्तव्यातूनच होऊ शकते.

जगण्याचा अधिकारसुद्धा आपल्याला तेव्हाच मिळतो जेव्हा आपण जागतिक नागरिकाचे कर्तव्य पार पाडतो. या एका मूलभूत तत्त्वाच्या आधारे आपण कोणत्याही स्त्री पुरुषाच्या कोणत्याही कर्तव्यांची व्याख्या सहजपणे करू शकतो आणि प्रत्येक अधिकाराचा संबंध तो मिळवण्याआधीच्या कोणत्या ना कर्तव्याशी जुळवू शकतो. इतर सर्व अधिकार अनधिकृत आहेत असे सिद्ध करता येऊ शकते व त्यांच्याकरिता संघर्ष करण्याच्या पात्रतेचे ते नसतात.

हिंदुस्तान टाईम्स, ऑक्टोबर १९, १९४७

१२०. एक समस्या

(याचे मूळ गुजराती ऑक्टोबर २६, १९४७च्या हरिजनबंधूमध्ये प्रकाशित झाले होते.)

एक मित्र लिहितात -

आपल्या दोन राष्ट्रांतील युद्धाच्या शक्यतेसंबंधीची विनोदातसुद्धा चर्चा न करणे योग्य होईल. परंतु यासंबंधीची चर्चा करताना या दोन राष्ट्रांत युद्ध झाले तर संघराज्यातील मुसलमानांना पाकिस्तानच्या विरोधातसुद्धा लढण्याची तयारी ठेवावी लागेल असेसुद्धा तुम्ही म्हणाला. (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, सप्टेंबर १९४७ आणि ‘हिंदुस्तानी’ सप्टेंबर २७, १९४७.) यावरून असा निष्कर्ष निघत नाही काय की हिंदू आणि इतर मुसलमानेतरांचेसुद्धा (पाकिस्तानमधील) आपल्या देशाबद्दल असेच कर्तव्य असेल? आता सांप्रदायिक प्रश्नावरून जर असे युद्ध झाले तर मुसलमानांना त्यांचे कर्तव्य समजावून सांगण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी त्यांची निष्ठा संघराज्याप्रती टिकणे अशक्य आहे आणि हीच गोष्ट पाकिस्तानमधील हिंदू आणि शिखांची असेल. परंतु सांप्रदायिक प्रश्न सोडून इतर कारणाकरिता जर या दोन राष्ट्रांत युद्ध झाले तर पाकिस्तानमधील हिंदूंनी आणि संघराज्यातील मुसलमानांनी पाकिस्तानचा विरोध केला पाहिजे असे म्हणता येणार नाही.

निःसंशयपणे हे खरे आहे की या दोन राष्ट्रांतील युद्धाची चर्चा विनोदातसुद्धा करता येऊ शकत नाही. ‘सुद्धा’ हा प्रत्ययसुद्धा इथे योग्य नाही. कारण शक्यता जर वास्तवात बदलली तर त्याची चर्चा करणे आवश्यक होते. असे न करणे चूक होईल.

माझे ठाम मत आहे की संघराज्यातील मुसलमानांना जो नियम लागू होतो तोच नियम पाकिस्तानमधील हिंदूंना आणि मुसलमानेतरांना लागू झाला पाहिजे. मी हा दृष्टीकोन प्रार्थना प्रवचनांमध्ये आणि मित्रांजवळ मांडलेला आहे.

या मतामागे अर्थातच एक विचारसरणी आहे. निष्ठा हुकुमाप्रमाणे निर्माण करता येत नसते. परिस्थिती जर त्याकरिता योग्य नसेल तर ती निर्माण करणे अशक्य असते. मोठ्या संख्येत असे लोक आहेत की ज्यांच्यात अशी प्रकारची खरी निष्ठा असूच शकत नाही असे

वाटत असते व यामुळे ते मला हसत असतात. माझ्या मते यात हसण्यासारखे काहीही नाही. भारताचे मुसलमान पाकिस्तानच्या मुसलमानांविरुद्ध तेव्हाच लढू शकतील जेव्हा असे करणे आपले कर्तव्य आहे असे त्यांना वाटेल. याचाच अर्थ भारतात आपल्याशी न्याय्य आणि समतेचा व्यवहार होतो असे आणि पाकिस्तानमध्ये मुसलमानेतरांशी असा न्याय्य व्यवहार होत नाही असे त्यांना वाटेल. या गोष्टीची कल्पना अशक्य आहे असे मला वाटत नाही.

याचप्रमाणे जर पाकिस्तानमधील मुसलमानेतरांना जेव्हा स्पष्टपणे जाणवेल की आपल्याला पाकिस्तानमध्ये न्याय्य वागणूक मिळते आणि आपण इथे सुरक्षितपणे राहू शकतो आणि तरीही संघराज्यातील हिंदू अल्पसंख्याकांशी दुर्व्यवहार करतात तर पाकिस्तानमधील अल्पसंख्याक स्वाभाविकपणेच संघराज्यातील बहुसंख्याकांशी लढतील. मग अल्पसंख्याकांनी आपले कर्तव्य पार पाडावे म्हणून त्यांच्याशी कोणताही युक्तिवाद करण्याची आवश्यकता पडणार नाही.

आपले दुर्दैव हे आहे की देशाचे दोन भागांत विभाजन झाले आहे व त्याकरिता धर्माचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामागे कदाचित आर्थिक आणि इतर कारणेही असू शकतील. परंतु त्यामुळे ही फाळणी झालेली नाही. वातावरणात जे विष पसरलेले आहे ते याच सांप्रदायिक कारणामुळे पसरलेले आहे. धर्माच्या नावावर लूटमार होते आहे, अधर्म होतो आहे. सांप्रदायिक प्रश्न उपस्थितच झाला नसता तर बरे झाले असते असे म्हणणे चांगले वाटते, परंतु वास्तव कसे बदलता येऊ शकते?

या दोन देशांत युद्ध झाले तर संघराज्यातील मुसलमान पाकिस्तानमधील मुसलमानांच्या विरोधात लढतील काय आणि हिंदू एकमेकांविरुद्ध लढतील काय असा प्रश्न वारंवार विचारला जातो. सध्या ही गोष्ट घडण्याची शक्यता कितीही कमी वाटत असली तरी या कल्पनेत अशक्यप्राय असे काहीही नाही. माझ्या मते ते निश्चित लढतील. निष्ठेच्या

वचनावर विश्वास ठेवण्यात जितका धोका आहे त्यापेक्षा त्यावर विश्वास न ठेवण्यात अधिक धोका आहे. हा प्रश्न अधिक चांगल्या प्रकारे असा मांडता येतो - सत्य आणि न्यायाकरिता हिंदू हिंदूशी आणि मुसलमान आपल्या धर्मबांधवांशी कधी तरी लढण्याकरिता तयार होतील काय? याचे उत्तर प्रतिप्रश्न विचारून देता येईल. इतिहासात अशी उदाहरणे नाहीत काय?

सांप्रदायिक प्रश्न वगळता इतर प्रश्नावरही दोन राज्यांत युद्ध होऊ शकते, याबद्दल इथे विचार करणे व्यर्थ आहे. हिंदुस्थानचे मुसलमान आणि पाकिस्तानचे मुसलमानेतर हे पाकिस्तानच्या विरोधाल लढतील ही गोष्ट माझ्या कल्पनेबाहेर आहे.

ही समस्या सोडवण्यात सर्वात मोठी अडचण ही आहे की दोन्ही राज्यांत सत्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. सत्य जणू काही निरर्थक आहे. अशा वादळी वातावरणातही आपल्या श्रद्धेवर अढळ असणारे काही लोक निश्चितच असतील.

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १७, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर २६, १९४७

१२१. चमन कवी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १७, १९४७

भाई चमन कवी,

तुम्ही माझ्या मागे लागला आहा असे दिसते. तुमचे पत्र प्यारेलालकडे गेले. ते नोआखालीत आहेत. मी इकडेतिकडे फिरत असतो. यामुळे इकडेतिकडे बरेच भटकल्यानंतर तुमचे पत्र काल माझ्याजवळ पोहोचले. तुम्ही फार दूर आहा. तुम्हाला येथील परिस्थिती माहीत नाही. आश्रमापासून मी बऱ्याच काळापासून दूर आहे. प्यारेलालला नोआखालीत ठेवून मी बिहारमध्ये निघून गेलो होतो. तुम्हाला हे सर्व माहीत नाही आणि तुमच्या मनात येईल त्याप्रमाणे तुमचे अंदाज करणे सुरू आहे. प्यारेलालनी आधीच तुम्हाला लिहिले आहे. महादेवच्या मृत्यूनंतर मी कुठे होतो, प्यारेलाल कुठे होते हे तुम्हाला माहीत आहे काय? तुम्हाला माहीत आहे काय की तुरुंगातून मी कोणालाही पत्र लिहिले नव्हते? तुरुंगातून माझी सुटका झाल्यानंतर (मे ६, १९४४ला) मी काही दिवस आजारी होतो आणि थोडासा बरा झाल्याबरोबर मी परत माझ्या दौऱ्यांची सुरुवात केली होती. यामुळे मी तुमच्या काही पत्रांकडे लक्ष देऊ शकलो नसेन तर तो कोणाचाही दोष नाही. तुमच्या अगदी शेवटच्या पत्रावरून मला कळले की तुम्ही मुसलमान आहा. ते काहीही असले तरी मला तर ही आठवण क्षणकाळ राहिल. अजून मी काय लिहू शकतो? लिहिण्यासारखे अजून काही हवे ना? या विषाक्त वातावरणाबद्दल मी अजून काय सांगू?

आपण सर्व प्रार्थना करू या. हे सर्व पाहण्याकरिता आपला मालक ईश्वर आहे. त्याच्या इच्छेच्या विपरीत कोणीही काहीही करू शकत नाही. आता तरी तुम्ही पोटभर हसणार नाही काय?

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१२२. वृत्तपत्रांना मुलाखत

(ही मुलाखत 'इंडियन ओव्हरसीज' या वृत्तपत्रात प्रकाशित झाली होती. मुलाखत गुजरातीत झाली होती.)

ऑक्टोबर १७, १९४७

(हे 'हिंदुस्तान टाईम्स', ऑक्टोबर १८, १९४७ला प्रकाशित झाले होते.)

प्रश्न - दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना जर संयुक्त राष्ट्रसंघ न्याय देऊ शकला नाही तर त्यांनी कोणती कार्यवाही करावी असा सल्ला तुम्ही द्याल?

उत्तर - सत्याग्रहाच्या अपयशाची मी कल्पनाही करू शकत नाही. तो कधीही अपयशी होत नाही. हा माझा दृढविश्वास आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाला दक्षिण आफ्रिका आणि भारतीयांच्या विवादात न्याय्य तडजोड घडवून आणता आली नाही तर त्या संघटनेवर त्याचा काय परिणाम होईल?

संयुक्त राष्ट्रसंघाला जर दक्षिण आफ्रिका आणि भारतीय यांच्या विवादात न्याय्य भूमिका घेता आली नाही तर संयुक्त राष्ट्र संघ आपली प्रतिष्ठा गमावेल. संयुक्त राष्ट्रसंघ जर न्यायावर चालेल तरच त्याची प्रगती होऊ शकेल याबद्दल मला मुळीच शंका नाही.

आणि या अपयशाचा जगावर काय परिणाम होईल?

जगावर काय परिणाम होईल हे कोणालाही माहीत नाही. निदान मला तरी माहीत नाही.

जगात जर शांतता हवी असेल तर वांशिक विषमता दूर करण्यात आली पाहिजे. जे लोक या विचाराशी सहमत आहेत परंतु या विषमतेची संघर्ष करण्याकरिता काहीही करत नाहीत त्यांच्याकरिता तुमचा काय सल्ला आहे?

विषमता दूर केलीच पाहिजे या मताशी जे सहमत आहेत आणि तरीही तो वाईटपणा दूर करण्याकरिता जे काहीही करत नाहीत ते षंड आहेत. अशा लोकांकरिता माझ्याजवळ

सांगण्यासारखे काहीही नाही. अखेरीस उपेक्षितांना स्वतःच आपली मुक्ती करून घ्यावी लागेल.

मानवी व्यवहारातून वांशिक पूर्वग्रह दूर होण्याकरिता तुम्ही कोणती उपाययोजना सुचवाल?

ही उपाययोजना बहुतांशी भारताच्या हातात आहे. भारतात जर अंतर्गत दृष्टीने सर्व काही चांगले असेल तर बाहेरील प्रकरण सोडवण्याच्या बाबतीत तो चांगली भूमिका घेऊ शकेल.

विदेशातील विचलित करणाऱ्या वातावरणात राहणाऱ्या आपल्या देशबांधवांकरिता तुमचा काय संदेश आहे?

विदेशात राहणाऱ्या प्रत्येक भारतीयाच्या व्यक्तिमत्वातून भारताच्या सर्वोत्कृष्ट आत्म्याचे दर्शन घडले पाहिजे. आपले दोष आपण भारतातच गाडून टाकले पाहिजे.

‘हरिजन’, ऑक्टोबर २६, १९४७

१२३. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १७, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

अजून माझा खोकला का दुरुस्त झाला नाही असे मला लोक लिहून वा प्रत्यक्ष भेटून विचारत असतात. प्रार्थनेनंतर मी थोडा जरी बोललो तरी मला खोकला सुरू होतो. मी डॉक्टर किंवा वैद्याकडून उपचार करवून घेत नाही. डॉक्टर मला सांगतात की पेनिसिलीन घेऊन जिथे खोकला तीन दिवसांत बरा होऊ शकतो तिथे मी तो तीन आठवडे राहू दिला आहे. परंतु माझ्या मताप्रमाणे रामनाम सर्वात मोठे औषध आहे. ते अचूक आहे. रामाचा बाण ज्याप्रमाणे लक्ष्याचा वेध घेतल्याशिवाय राहत नाही त्याचप्रमाणे हे औषधसुद्धा कधीही अपयशी होत नाही. परंतु माणसाने धीर धरला पाहिजे. सध्याच्या परिस्थितीत मला याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही पर्यायाची कल्पना करता येत नाही आणि दिल्लीत व संपूर्ण देशात जे काही घडत आहे त्याच्या संदर्भात ईश्वर सोडून इतर कोणाचीही मदत होऊ शकत नाही. एक मानव प्राणी म्हणून मी जे काही प्रयत्न करू शकलो त्यांना अपयशच आले आहे. एक काळ असा होता की माझ्या शब्दांना बरेच वजन होते. आज त्यांचा काहीच प्रभाव पडत नाही. मी काही चूक केली आहे काय? की पूर्वी माझे शब्द जसे अगदी अंतःकरणातून बाहेर पडायचे तसे आता पडत नाहीत? परंतु मी तर अगदी अंतःकरणपूर्वकच बोलतो आणि तुम्ही ऐकतासुद्धा. परंतु काळ बदलला आहे. प्रत्येक युगाचे एक वैशिष्ट्य असते. ते तसेच असायला पाहिजे आणि तसेच आहेसुद्धा. परंतु त्याचा माझ्यावर कोणताही परिणाम होणार नाही. मी तसे घडू देणार नाही. मी तसाच आहे जसा मी नेहमी होतो. मला माहीत आहे की आता मी जे काही सांगतो आहे तेच मी आधीपासून सांगत आलो आहे. सत्य आणि अहिंसेवर जशी माझी श्रद्धा होती तशीच आताही आहे. शक्य आहे की माझी श्रद्धा अजून

सखोल झाली असेल. काळ बदलला आहे परंतु मी बदललेलो नाही. प्रार्थनेचा त्यांच्यावर परिणाम होतो जे सश्रद्ध होऊन ती ऐकतात. माणूस केवळ आपल्या स्वभावाप्रमाणे वागू शकतो, यात ढोंगीपणाला कोणतेही स्थान नसते.

आज मी जे काही करतो ते ईश्वराच्या नावावर करतो. माझी त्याच्यावर श्रद्धा आहे. किरकोळ आजाराकरिता मी त्याचे नाव का टाकून द्यावे? एक तर हा आजार गेला पाहिजे आणि नाही तर या आजारावर मी विजय मिळवला पाहिजे. माणूस मेला तर ती काय मोठी गोष्ट आहे? जन्मापासूनच प्रत्येकाचा मृत्यूही ठरलेला असतो. ईश्वराला माझ्याकडून काही करवून घ्यायचे असेल तर तो मला जिवंत ठेवील, आणि नाही तर तो मला खोकल्यानेही मारून टाकील. या मुलीने थोड्या वेळेपूर्वी गायीलेल्या भजनात म्हटले की तू कामना विसर, क्रोध विसर, मोह विसर, लोभ विसर परंतु रामनाम विसरू नकोस. तोच तुझा आधार आहे. भजन म्हणणे आणि चिंतन करणे तुझे काम आहे. परंतु अशा वेळी खोकला येतो तेव्हा डॉक्टर आणि वैद्य सांगतात की तू पेनिसिलीन घे. इथे रामनाम कुठून आले? माझी जर या लहानसहान बाबतीतही रामनामावर श्रद्धा नसेल तर मोठ्या कामात त्याच्या आधारावर मी कसा यशस्वी होईन? यात मी जर स्वतःच्या प्रयत्नाने यशस्वी झालो नाही तर माझे स्खलन होईल व मी कुचकामाचा होईन. हा साधा खोकला दूर व्हावा म्हणून मी रामनाम का विसरू?

नेहमीप्रमाणे आजही काही कांबळी आली आहेत. काही धनादेशसुद्धा आले आहेत. एक मुसलमान सद्गृहस्थ मोठ्या उत्साहात आले आणि अडीच शेर कापूस भरलेली दुलई सोडून गेले. कोणतेही पांघरूण नसलेल्या माणसाला ती द्यावी अशी त्यांची इच्छा होती. हे करण्याकरिता व्यवस्था करण्यात येत आहे. असे म्हणतात की ज्या वेगात लोक देतील अशी अपेक्षा होती त्या वेगात लोक देत नाहीत. माझ्याबद्दल सांगायचे तर लोक इतक्या जलद आणि उत्साहाने कांबळी व पैसा पाठवत असल्याबद्दल मी तर त्यांना धन्यवादच

देईन. काही लोक पैसा पाठवत आहेत कारण त्यांना इतकी स्वस्त कांबळी मिळू शकली नाही. त्यांच्यातर्फे आपण ती कांबळी स्वस्त दराने विकत घ्यावी अशी त्यांची इच्छा आहे.

अन्नसमस्येचा विचार करण्याकरिता राजेंद्र बाबूंनी समितीची सभा बोलावली आहे. समितीने कपड्यांच्या चणचणीबद्दल चर्चा केली नाही. अन्नधान्य आणि कापड यांच्यासंबंधी गत काही महिन्यांपासून जो दृष्टिकोन होता तोच आताही आहे. मी मान्य करतो की गरीब लोकांना जास्त त्रास होतो आणि त्यांना अधिकच त्रास होणार आहे. काही लोक मला लिहितात आणि जे लोक शेतकऱ्यांमध्ये काम करतात ते मला सांगतात की मी जे काही म्हणालो त्यामुळे शेतकरी फार खुष आहेत. यामुळे त्यांच्यावर लादण्यात आलेल्या कंट्रोलपासून त्यांची सुटका होईल असे त्यांना वाटते. त्यांना निदान काही संधी मिळेल. त्यांचे धान्याचे कोठार भरलेले आहेत. तेच ते संपूर्ण धान्य खाणार आहेत काय? त्यांना पैसाही मिळवायचा आहे, ते काय काळ्याबाजारात आपले धान्य विकतील? शेतकरी साधेभोळे लोक असतात. त्यांनी काळ्याबाजारात का जावे? थोडे दहावीस रुपये मिळाले तर तेवढ्यावरच ते खुष होतात. त्यांना काळ्या बाजाराच्या कारभाराशी काय करायचे आहे? यामुळे मी परत सांगतो आणि तुमच्या माध्यमातून शासनालाही सांगू इच्छितो की लोकांवर किमान इतका विश्वास तरी ठेवा. रेशनपद्धती बंद करण्याचे साहस ते का करू शकत नाहीत? त्याचे परिणाम कधीही वाईट होऊ शकत नाहीत. लोक बदमाष झाले आहेत आणि धान्य लपवून ठेवत आहेत असे आपण का गृहीत धरावे? अखेर तुम्ही स्वतःच तर सरकार आहा. परिस्थिती जास्त बिघडली तर तुम्ही परत कंट्रोल सुरू करू शकता. तुमच्यात पुरेसे धैर्य नसल्यामुळे लोकांना त्रास सहन करावा लागत असेल तर ते न्याय्य नाही. पंचायत राजच्या परंपरेप्रमाणे गोष्टी झाल्या पाहिजे.

गिरणी मालक म्हणतात की त्यांच्याजवळ कापडाच्या गाठी पडलेल्या आहेत. परंतु त्यांच्यावर नियंत्रण असल्यामुळे ते त्या कसे विकू शकतील? ते स्वतःच्या नफ्याबद्दल

बोलत नाहीत असा माझा विश्वास आहे. ते केवळ जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने बोलत आहेत. त्यांना जर मोकळीक दिली गेली तर ते आपला साठा बाहेर काढू शकतील व कापड लोकांपर्यंत पोहोचू शकेल. लोकांजवळ धान्याचा भरपूर साठा असूनही तो ज्या गरजू लोकांपर्यंत पोहोचायला पाहिजे त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही हे किती नवल आहे? असे दिसते की या बाबतीत मुळातूनच कुठे तरी चुकत आहे. आपल्या नोकरशाहीची इच्छा आपल्या खुर्चीवर बसून काम करण्याची असते. त्यांच्यासमोर त्यांचा टेबल, लाल फीत आणि मेण (वॅक्स) या गोष्टी असतात. ते लाल फीत लावतात आणि नस्ती (फाईल) तयार करतात. ते कधी शेतकऱ्यांमध्ये राहिले आहेत काय? त्यांनी कधी शेतकऱ्याशी ओळख करून घेतली आहे काय? अतिशय आदरपूर्वक मी त्यांना सांगू इच्छितो की लोक मरून जातील असे तुम्ही का समजता. तुमच्या नियंत्रणामुळे लोक मरत आहेत हे तर आम्हाला उघड्या डोळ्यांनी दिसत आहे. बदमाशी आणि वेडेपणाचे कृत्य करणारे जे लोक आहेत ते तसे आताही करत आहेत, परंतु त्यांच्या चांगल्या गोष्टी लपतात. मी तर म्हणून की शक्य असेल तितक्या लवकर हे दोन्ही कंट्रोल दूर करण्यात आले पाहिजे. जर काही साठा शिल्लक असेल तर लोक जागृत होतील. कापड, खाद्यपदार्थ आणि इतर गोष्टींच्या वाढत्या किंमती त्यामुळे कमी होतील. आता युद्ध सुरू नाही आणि आपल्या देशाबाहेर काहीही जात नाही, आणि तरीही किंमती वाढतच आहेत. ही अतिशय लाजिरवाणी गोष्ट आहे. आपली मान खाली होते. माझे मत आहे की सरकारने जनतेवर विश्वास ठेवला पाहिजे आणि धीर ठेवला पाहिजे. धीर धरून शक्य तितक्या लवकर कंट्रोल बंद केले पाहिजे आणि याबाबतीत दिवसेंदिवस माझी खात्री वाढत चालली आहे.

आज आपण अस्वस्थ आहो. मुसलमान वा हिंदू वा शिख यांच्या हातून आपण मारले जाऊ अशी आपल्याला भीती वाटत असते. आपल्याला हेच काम असते आणि दुसरे कोणतेही काम आपल्याला सुचत नाही. शत्रुत्व तर आहेच परंतु त्याचाच विचार करत

बसल्याने आपण ते विसरणार नाही. जो ज्याचा विचार करतो तो तसाच होतो असे आपले शास्त्रसुद्धा सांगते. त्याचे विष आपल्या प्रकृतीत भिनते. त्याची झिंग आपल्या डोक्यात चढते आणि हिंदूंना वाटते की मुसलमानांना कापावे आणि मुसलमानांना वाटू लागते की हिंदूंना आणि शिखांना कापावे. आपण जर अशा प्रकारे विचार करत राहू तर हाच आपला स्वभाव बनून जाईल. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपली अशी अवस्था झाली पाहिजे काय? याला मी पंचायत राज कधीही म्हणू शकत नाही.

मला दक्षिण आफ्रिकेतून तार आली आहे. तारेत लिहिले आहे की तुम्ही आमच्यावर फार उपकार केले आहेत. मी कोणते उपकार केले? मला जे चांगले वाटले ते मी केले. मला काय योग्य वाटते इतकेच मी सांगितले होते (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, ऑक्टोबर ११, १९४७). सत्याग्रहाचे हे फार मोठे वैशिष्ट्य आहे. पंजाब जेव्हा सैनिकी शासनाखाली होता तेव्हा तिथे अत्याचाराचे राज्य सुरू झाले होते. शेकडो, हजारो लोकांना आपल्या पोटावर रांगावे लागले होते. ते पोटावर रांगले कारण त्यांना आपला जीव प्रिय होता. अमृतसरमधील त्या अरुंद गल्लीचे नाव मी विसरलो. केवळ जिवंत राहण्याकरिता ते पोटावर रांगले होते. तुम्ही रांगला नाही तर तुम्हांला मारून टाकू अशी धमकी त्यांना देण्यात आली होती. परंतु केवळ जगण्याकरिता कोणी असे का करावे? न रांगता उभे राहून “गड्यारे, जीव गेला तरी बेहतर पण मी कधीही पराभव पत्करणार नाही” असे ते म्हणू शकले असते. (पजाबमधील सैनिक शासनाच्या वेळी पंडित रामभुज चौधरी यांनी रचलेल्या कवितेच्या पहिल्या ओळीचा मथितार्थ.) आम्हाला मरावे लागले आणि सर्व काही गमावावे लागले तरी आम्ही कधीही पराभव पत्करणार नाही ही गोष्ट सत्याग्रहाच्या सुराशी अगदी जुळणारी आहे. यात सत्याचा समावेश आहे. चुकीचे काम केले तर त्यात असत्य येते. दक्षिण आफ्रिकेत जरी मूठभर लोक असले तरी त्यामुळे काय होते - असे करणारे करोडो लोक होऊ शकतात. ते काहीही असले तरी तिथे लाखांच्या संख्येतच लोक आहेत. केवळ काही शेकड्यातच नाही तर काही दशकांच्या संख्येतही

लोक जर पुढे आले तर ते भारताच्या प्रतिष्ठेत भर घालतील. ते मला विचारतात की तुम्ही इथल्या लोकांना पैसा पाठवण्याकरिता का सांगत नाही. यामुळे मला वेदना होतात. ते गरीब लोक नाहीत. ते तिथे आम्हाला उपकृत करण्याकरिता गेलेले नाहीत. जे लोक तिथे संघर्षाची धुरा वाहत आहेत त्यांच्याजवळ जास्त पैसा नाही आणि पैसेवाले लोक त्यांना काहीही देत नाहीत. ज्यांच्याजवळ पैसा आहे ते केवळ पैशावर प्रेम करत आहेत. त्यांना त्यांची प्रतिष्ठा आणि मानसन्मान केवळ पैशातच दिसतो. दक्षिण आफ्रिकेतील आपले लोक म्हणतात की आम्ही लढणारे लोक आहो, परंतु आमच्याजवळ पैसा नाही. परंतु पैसा नाही तर आतापर्यंत कसे चालत होते?

पूर्व आफ्रिकेल फार मोठ्या संख्येत लोक आहेत. संपूर्ण पूर्व किनारा आपल्या लोकांनी भरलेला आहे. त्यांनी पैसा पाठवावा असे मी म्हणून. आपला भारत देश आज अतिशय गरीब झाला आहे. इथे मी कोणाला आणि कोणत्या तोंडाने पैसे पाठवण्याकरिता म्हणू? आपल्या देशात करोडपती लोक आहेत आणि ते करोडो कमावतातही. परंतु त्यांच्यावरील कराच्या ओझ्यामुळे त्यांच्याजवळसुद्धा पैसा कमी राहिला आहे. आणि आपल्या दुर्दैवाने लोक आपसात भांडत आहेत व त्यामुळेसुद्धा करोडो रुपयांचे नुकसान होत आहे. या लोकांना दक्षिण आफ्रिकेकरिता पैसा पाठवा असे मी कसे म्हणू? मी जेव्हा दक्षिण आफ्रिकेत होतो तेव्हा इथले लोक पैसा पाठवत असत, गोखले (गोपाळ कृष्ण गोखले) पैसे पाठवत असत. पंजाब आणि संपूर्ण भारताने मला काही पाच ते सात लाख रुपये पाठवले होते. आज असे काही करण्याकरिता मी लोकांना सांगू शकत नाही. मॉरिशसमध्ये अनेक भारतीय आहेत. ते तिथे कुली आहेत. तिथे हिंदू-मुसलमान समस्या नाही. मोंबासामध्येसुद्धा मोठ्या संख्येत भारतीय आहेत. ते चांगलेच श्रीमंत आहेत. ते मद्यपान वा वेश्यागमनही करत नाहीत. त्यांना केवळ आपल्या खाण्यापिण्याकरिता पैसा हवा असतो. केवळ अन्नाकरिता माणसाला किती पैसा पाहिजे? दक्षिण आफ्रिकेतील आपले लोक म्हणू

शकतात की आम्ही स्वतःकरिता नाही तर भारताकरिता लढत आहो. लोकांना अर्थातच पैसा पाठवण्यापासून मी अडवू शकत नाही, परंतु मी त्यांना तसे करण्याकरिता सांगूही शकत नाही.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४२८-३३

१२४. नोंदी

खरे प्रौढ शिक्षण

चरखाजयंतीच्या निमित्ताने मला अनेक पत्रे आणि तारा मिळाल्या. त्यांतील इंदोरहून प्रौढ शिक्षासंघाकडून हिंदुस्तानीत लिहिलेल्या एका पत्राकडे माझे सर्वात जास्त लक्ष वेधले गेले. त्यात लिहिले आहे की काही भडक कार्यक्रम करून त्यात वेळ वाया घालवण्याऐवजी एक आवश्यक आणि लाभदायक कार्य करून त्यांनी जयंती सप्ताह साजरा केला. मुले आणि म्हातारे, श्रीमंत आणि गरीब, सरकारी अधिकारी आणि इतर लोक या सर्वांनी मिळून माणूस आणि पशूंना अपायकारक असलेले एक तण समूळ उपटून काढले. कोणत्याही भागातील लोक अशा प्रकारे सहकार्याने काम करू लागतील तर लहानथोरांना यातून उत्तम धडा शिकायला मिळेल व ज्या समाजात असे काम केले जाईल त्या समाजाचा चेहरामोहरा त्यामुळे बदलून जाईल.

प्रसंगोचित अवतरण

गत सप्टेंबर महिन्यात कलकत्त्यात मी केलेल्या उपोषणाच्या दरम्यान मला जी पत्रे आणि तारा आल्या होत्या त्यांतील हे पत्र मी 'हरिजन'मध्ये प्रकाशित करण्याकरिता जपून ठेवले होते. ते प्रा. होरेस अलेक्झॅन्डरनी पाठवले होते.

“आज सकाळी कलकत्त्याहून जी बातमी आली तीने आम्हा सर्वांनाच दुःख झाले; परंतु आम्ही निराश व्हायला नको. ईश्वरावर ज्यांची निष्ठा असते त्यांच्याबाबतीत काय घडू शकते हे या पंधरा दिवसात ईश्वराने आम्हाला दाखवून दिले आहे. दानव आम्हांला वारंवार

चुकीच्या मार्गाने नेतो परंतु तुम्ही तुमच्या उपवासाच्या बळावर परत आम्हांला योग्य मार्गावर आणता. मला खालील दोन सुभाषित आठवतात -

ब्राऊनिंग म्हणतो -

“पडल्यानंतरही पुसून अश्रू हसायचे
आणि वारंवार अपयश आल्यानंतरही
प्रयत्न करत राहायचे.
हाच जीवनाचा प्रवास आहे.

आणि जुन्या करारातून -

ईश्वर माझी हत्या जरी करत असेल तरी
मी त्याच्यावर विश्वास ठेवीन.”

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १८, १९४७

‘हरिजन’, ऑक्टोबर २६, १९४७

१२५. गोमती कि. मश्रूवाला यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १८, १९४७

तुझे पत्र. मला कळते. तुझ्या वेदना अज्ञानामुळे आहेत. तुझा उल्लेख न करता कालच्या प्रार्थना प्रवचनमध्ये (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, ऑक्टोबर १७, १९४७) मी (तुझ्या पत्राची) चर्चाही केली. माझा खोकला जवळपास गेला आहे. आता मला त्याचा त्रास होत नाही परंतु बोलत असताना मी थोडासा खोकलतो. अथांग पाण्यात सूर मारणाराला तसे करताना मजा वाटत असते परंतु ते पाहणाराचा मात्र जीव घाबराघुबरा होतो तसेच हे. असे काही नाही की याबद्दल मी काळजी घेत नाही, परंतु दिवसेंदिवस मी रामावर जास्त विसंबून राहू लागलो आहे. जो माणूस रामावर विसंबून असतो तो निष्काळजी असू शकत नाही. तो बाह्य उपचारांबद्दल अधिकाधिक तटस्थ होत जातो. त्यांच्या अंतःकरणात रामनाम शिरले की नाही याची परीक्षाही त्यातूनच होत जाते. तू माझी मुळीच काळजी करू नकोस. ईश्वर जर मला शक्ती आणि बुद्धी देईल तर मी इथेच करेन वा मरेन. आता तुला सर्व काही कळले असेल अशी आशा आहे.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ गुजरातीवरून : सी. डब्ल्यू. १०७३२. सौजन्य - गोमती कि. मश्रूवाला

१२६. देव प्रकाश नाय्यर यांना पत्र

ऑक्टोबर १८, १९४७

चि. देव,

हुनरकरिता सोबत चेक जोडला आहे. चांदच्या आजाराबद्दल (पाहा चांदराणी यांना पत्र, ऑक्टोबर २०, १९४७) मलासुद्धा पत्र आले आहे. चांद बहुधा इथे लवकरच येईल. सुशीलाने तुला लिहिलेच असेल असे मला वाटत होते. आज ती कुरुक्षेत्रला गेली. चांदबद्दल काळजी करण्याचे कारण नाही. तू सेवाग्रामला जाण्याची मला मुळीच आवश्यकता वाटत नाही. चांदची अजून बातमी मिळाल्यानंतर मी तुला लिहीन.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ हिंदी मायक्रोफिल्मवरून. सौजन्य - राष्ट्रीय अभिलेखागार भारत सरकार.

१२७. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १८, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

अजूनही कांबळी आणि धनादेश (चेक) येत आहेत परंतु समाधानकारक वेगाने नाही.

सरदार पटेल यांनी काढलेले एक वक्तव्यही मी पाहिले आहे. त्यात त्यांनीही लोकांसमोर हात पसरले आहेत. याचा अर्थ आपण जर सरकारवर विसंबून राहिलो तर कोणतेही काम होणार नाही. सरकार तोपर्यंत पोहोचू शकत नाही. बरे झाले त्यांनीही निवेदन काढले. जे लोक आज थंडी सहन करू शकत नाही त्यांच्यापर्यंत थंडीपासून बचाव करण्याकरिता काही ना काही पोहोचवता आले तर बरे होईल.

डॉ. सुशीला नाय्यरही हेच काम करत आहेत. त्या नेहमी पुराना किल्ल्यातही जातात आणि इकडेतिकडेही जातात. आज त्या कुरुक्षेत्रला गेल्या कारण तिथे नवीन शिबिर सुरू करण्यात आले आहे. तिथे सर्व लोक व्यवस्था करतच आहेत परंतु त्या मोठ्या डॉक्टर आहेत. त्यांच्याबरोबर दुसऱ्या स्त्री-डॉक्टरही गेल्या आहेत. इतर लोकही गेले आहेत. डॉ. जॉन मथाई गेले आहेत. या लोकांपर्यंत जितकी मदत पोहोचवता येईल तितके चांगले होईल.

काल मी हिंदुस्तानीबद्दल बोललो होतो. तुम्ही किती विचित्र काम करत आहा असे त्याबद्दल अनेक लोकांनी मला आज लिहून कळवले. मला वाटते की मी हिंदुस्तानी आणि संघराज्याकरिता फार चांगले काम करतो आहे. असे करून मी त्यांची सेवा करतो आहे. ते लिहितात की अखेरीस हिंदुस्तानीकडील हा कल ज्या काळात सुरू झाला तो असा काळ

होता की जेव्हा आम्ही खाली घसरणीला लागलेलो होतो, गुलामगिरीत होतो. आम्ही हे विसरतो की जे लोक आले होते ते आक्रमण करण्याकरिता आले होते परंतु ते याच देशात राहून गेले. या देशात कशा प्रकारे वास्तव्य करता येईल याचा ते विचार करू लागले. खरी गोष्ट ही आहे की उर्दूचा जन्म त्यातूनच झाला व कालांतराने तिने वेगळा आकार घेतला. त्यांनी तिच्यात खच्चून फारसी आणि अरबी शब्द भरले. इतकेच नाही तर त्यांनी तिला नवीन परिवेषही दिला. तिचे व्याकरणसुद्धा त्याच भाषांमधून आले आहे. परंतु हिंदुस्तानीची ही गोष्ट नाही. तिचे व्याकरण या मातीशी निगडित आहे. उर्दूत जे काही फारसी शब्द असतील ते किती तरी काळापासून आहेत. ते शब्द वेचून त्या भाषेतून बाहेर काढणे हे आपले काम नाही. जे लोक आक्रमक म्हणून आले होते ते इथेच राहिले व येथील सामाजिक रीतीरिवाज त्यांनी अवलंबिले. मला वाटते की आता आपण त्यांचा तिरस्कार करू लागलो तर तो आपला स्वतःचा तिरस्कार करण्यासारखे होईल. परंतु याचा उल्लेख आज मी वेगळ्या कारणाकरिता करत आहे. याबद्दल मी भरपूर लिहिले आहे. जोपर्यंत इंग्रजी भाषेचा संबंध आहे ती वेगळी भाषा आहे. ब्रिटिश येथे साम्राज्य स्थापण्याकरिता आले होते. इथे वास्तव्य करण्याचा त्यांचा विचार नव्हता. ते भारताचे होण्याकरिता कधीही आले नव्हते. इथे ते स्वतःला परकीय समजायचे आणि तसेच राहण्याची त्यांची इच्छा होती. त्यांना त्यांच्या मुलाबाळांना भारताबाहेर वाढवण्याची इच्छा होती. नंतर त्यांनीसुद्धा येथे इंग्रजी भाषा आणली. हळूहळू त्यांनी तिला विशेष आकार दिला. परंतु उर्दूच्या बाबतीत जसे घडले तसे इंग्रजीच्या बाबतीत काहीही घडले नाही. अवधी वा त्या वेळी बोलल्या जाणाऱ्या इतर भाषांपासून उर्दू अस्तित्वात आली होती. परंतु इंग्रजीच्या बाबतीत मात्र अशी गोष्ट नाही. आता भारतातील ब्रिटिशांचे राज्य संपलेले आहे. परंतु इंग्रजी भाषेचे आपल्यावर वर्चस्व गाजवणे सुरू राहिले आणि आपण आपले प्रशासन त्या भाषेशिवाय करू शकत नसू तर आपली काय अवस्था होईल? मग देशातील करोडो लोक इंग्रजी शिकू शकतील

काय? इंग्रजी आपली राष्ट्रभाषा होणार आहे काय? मी स्पष्टपणे तुम्हाला सांगतो की हे शक्य नाही. असे काही करण्याचे धाष्ट्यसुद्धा आपण करू नये. आपण असे काही करण्याचा प्रयत्न केला तर आपण आपला विनाश करून घेणे अपरिहार्य आहे.

एका बंधूनी मला लिहिले आहे की मी चूक करतो आहे. ते म्हणतात की भारतात जे लोक काम करणारे आहेत त्या सर्वांना इंग्रजी येते. इंग्रजी लिहिणेवाचणे शिकलेले मूठभर होते व ते कोर्टकचेऱ्यात जायचे आणि तिथे इंग्रजीत काम करायचे कारण त्यांचे म्हणणे ऐकले जायचे. जो गुलामीत राहतो त्याला राजभाषा आवडू लागत असते. हे तर ठीक आहे परंतु ज्यांची मातृभाषा हिंदी अथवा हिंदुस्तानी आहे ते जर कोर्टकचेऱ्यात गेले आणि तिथे इंग्रजीत काम चालत असेल तर त्यांना त्यातील काहीच कळणार नाही. असे करणे म्हणजे आपल्या अकलेचे दिवाळे काढण्यासारखे होईल. आपला स्वार्थ कशात आहे हेसुद्धा समजून घेण्याची आपली तयारी नाही. आता इंग्रजी राज्य तर गेले, आता त्याबरोबरच इंग्रजी भाषेला जे स्थान आपण दिले, आणि खरे म्हणजे ते स्थान तिचे होऊच शकत नव्हते, त्या स्थानावरून तिला दूर व्हावे लागेल. एक बंधू मला लिहितात की तुम्ही जे काही सांगता त्याचा लोक अगदी वेगळा अर्थ लावतील. कारण सांगणाराचा हेतू लोकांना कधीच कळत नसतो.

आज आम्ही सर्व बुद्धिभ्रष्ट झाल्यासारखे झालो आहो. हिंदू मुसलमानांशी भांडतील, त्यांच्याबरोबर बसणार नाहीत, त्यांचा गळा कापतील इतकेच राहिले आहे. राजकुमारी अमृत कौर, ज्या कालपरवाच सिमल्याहून परतल्या, मला सांगत होत्या की सिमल्यात जे गरीब लोक पडलेले आहेत ते मुसलमान आहेत व त्यामुळे त्यांना हटवावे लागणार आहे. आपण इतके दुष्ट झालो आहो. तिथून त्यांना हलवण्यात येत असताना त्यांना किती त्रास सहन करावा लागला ! पाकिस्तानमध्ये मोठ्या संख्येत हिंदू आहेत. त्यांचीसुद्धा हीच तक्रार आहे. अशा गोष्टी एकामागून एक सुरू आहेत.

काही लोक म्हणतात की संस्कृतप्रचूर हिंदी ही भारताची राष्ट्रभाषा आहे. इंग्रजी आता जाण्याच्या मार्गावर आहे आणि लोक प्रांताच्या भाषेतून आपले काम चालवतील. तिथे भांडणे होतील अशी भीती आहे आणि ती बरोबर आहे. यामुळे आपसात घृणा निर्माण होईल. इंग्रजी तर राहू शकत नाही कारण इंग्रज तर आता मूठभर शिल्लक आहेत. ते शासन तर चालवू शकत नाहीत.

हिंदीवरून. प्रार्थना प्रवचन - १, पृष्ठ ४३३-३५

१२८. विक्रम वालजी देसाई यांना पत्र

ऑक्टोबर १९, १९४७

चि. विक्रम (वालजी गो. देसाई यांचा मुलगा),

मला तुझे पोस्टकार्ड मिळाले. तू मोठ्या अक्षरात लिहिले पाहिजे. कागदावर लिहिण्याकरिता तू काढलेल्या रेषांमधील मोकळी जागा सारखी आणि मोठी अक्षरे मावतील अशी असली पाहिजे. अक्षरे नीटनेटकी मोत्यासारखी असली पाहिजे. तुला कोणी विसरू शकतो काय?

आशीर्वाद,
बापू

चि. विक्रमादित्य द्वारा वालजी देसाई,

१४ गणेशवाडी पुणे - ४

गुजराती पोस्टकार्डवरून : सी. डब्ल्यू. ३१७३. सौजन्य - वालजी गो देसाई

१२९. वालजी गो देसाई यांना पत्र

ऑक्टोबर १९, १९४७

चि. वालजी,

मला तुझे जितके लेख वाचणे शक्य झाले तितके मी पाठवले आहेत. तू जर इंग्रजी लेखांचे गुजरातीत भाषांतर करू शकलास तर फार चांगले होईल.

सर्वाना आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून : सी. डब्ल्यू. ३१७३. सौजन्य - वालजी गो. देसाई

१३०. लॉर्ड आणि लेडी हेंड्स यांच्याशी चर्चा

ऑक्टोबर १९, १९४७

लेडी हेंड्स - तुम्ही जेव्हा मौन ठेवता तेव्हा तुमच्या मनात प्रामुख्याने कोणते विचार येतात?
किवा मौन पाळत असताना तुम्ही कोणता विचार करता?

गांधीजी - मी ईश्वराचा विचार करतो.

लेडी हेंड्स - तुम्ही ईश्वराजवळ तुमच्या देशवासीयांकरिता कोणती प्रार्थना करता?

त्यांनी चांगले आणि सदाचारी व्हावे इतकीच. ही मनू माझी नात आहे. ही एकमेव अशी व्यक्ती आहे की जी नोआखालीच्या संपूर्ण दौऱ्यात माझ्याबरोबर होती. त्या यात्रेच्या दरम्यान तिने एक सुंदर धून शोधून काढली. अर्थातच तिने ती धून स्वतः बसवली नव्हती. ईश्वरानेच तिला ती म्हणायला लावली असे म्हणणे अधिक उचित होईल. “ईश्वर अल्ला तेरे नाम, सबको सन्मती दे भगवान.” परंतु मी ईश्वराची प्रार्थना काही मागण्याकरिता करत नसतो. ईश्वर सर्वशक्तीमान आहे, सर्वव्यापी आहे, सर्वज्ञ आहे. तो प्रत्येकाच्या अंतःकरणात राहतो. त्याचे मार्ग अपूर्ण माणसाच्या मार्गाप्रमाणे नसतात. असे काही नाही की आपण मागतो तेव्हाच तो आपल्याला काही देतो. आपल्याला कशाची गरज आहे आणि आपल्याकरिता काय चांगले आहे हे त्यालाच जास्त चांगले माहीत असते.

आपण न मागताही आपल्याकरिता जे चांगले असेल ते तो आपल्याला देतो. तो इतका उदार आणि कृपाळू आहे की गरिबांकरिता त्याचे हृदय विरघळते. त्याला काही मागण्याची गरजच कुठे असते?

लेडी हेंड्स - केवळ सोमवारीच नाही तर तुम्ही अनेकदा मौन पाळता. या दररोजच्या मौनामागील उद्देश काय?

शरीराला विश्रांती देणे. सोमवारचे मौन ही अगदी वेगळी गोष्ट आहे. त्याचे आध्यात्मिक महत्त्व आहे. ज्या माणसाला मौनाची कला कळते त्याच्याकरिता ते अंतर्मुख होण्याचे साधन होते. मौनपालन हा माझ्या जीवनाचा भाग झाला आहे. त्याकरिता मला प्रयत्न करावे लागत नाहीत.

लेडी हेंड्स - तुमचा कार्यक्रम काय आहे आणि दिल्लीत तुमचा मुक्काम कुठे असेल असे शेवटी लेडी हेंड्सनी गांधीजींना विचारले.

गांधीजी म्हणाले - मला इथेच करायचे वा मरायचे आहे. यामुळे तोपर्यंत मी इथेच आहे. एक तर मी चिरनिद्रा घेईन आणि नाही तर इथे चिरशांती प्रस्थापित करीन. सध्या हेच माझ्यासमोरील काम आहे.

गुजरातीवरून. 'दिल्लीमां गांधीजी - १', पृष्ठ १२१-२

१३१. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर १९, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

दिवस दररोज लहान होत चाललेला असल्यामुळे सहा वाजता जी प्रार्थना सुरू होते तिची सुरुवात करण्याकरिता फार उशीर होतो असे तुम्हांला वाटते. दिवस दररोज २ ते ३ मिनीटांनी लहान होतो आणि २३ डिसेंबरला तो अगदी लहान होतो. या दिवसात लवकरच अंधार पडू लागत असल्यामुळे उद्यापासून आपण सायंकाळी ५.३० वाजता प्रार्थना सुरू करत जाऊ.

तुम्ही आधीच भजन ऐकलेले आहे. (आश्रम भजनावली, भजन क्रमांक १५१) मला वाटते की या भजनातील हृदयस्पर्शी गोष्ट मी तुम्हांला सांगितली नाही. आश्रम भजनावलीत जे भजन आहेत त्यांच्यातील प्रत्येक भजनामागे एक इतिहास आहे. त्यातील सर्व भजन काही मी निवडलेले नाहीत. काही निवडक आहेत परंतु तो संपूर्ण संग्रह आश्रमात तयार करण्यात आला आहे. आश्रमात एक मोठे भक्त होते. ते संगीतशास्त्रीही होते. त्यांचे नाव पंडित खरे (नारायण मोरेश्वर खरे) होते. त्यांनी भजन निवडले. त्यांनी अर्थातच काकासाहेब आणि इतरांची मदत घेतली. या भजनांचाही संग्रहात समावेश करण्यात आला. माझा पुतण्या मगनलाल गांधी हा भजन म्हणत असे. दक्षिण आफ्रिकेतील आश्रमात तो माझ्याबरोबर दीर्घ काळ राहिला होता. असे काही नाही की पंडित खरेंनीच अशा प्रकारचे संग्रह तयार केले. इतर अनेकांनीही असे संग्रह तयार केले आहेत. कारण ते दिवस स्वातंत्र्याकरिता सुरू असलेल्या आपल्या अहिंसक संघर्षाचे होते. काही वर्षांनंतरही स्वातंत्र्य न मिळाल्यामुळे अनेक लोकांमध्ये वैफल्यग्रस्ततेची भावना निर्माण झाली होती. यावरून इतकाच निष्कर्ष

काढता येऊ शकतो की आपले कुठे तरी चुकत होते. जेव्हा काही तरी चुकते तेव्हा चांगले लोक त्याच्या कारणाचा बाहेर कुठे तरी शोध घेत नसतात. अशा गोष्टीकरिता आपले शेजारी वा आपले भाऊबंध दोषी आहेत आणि आपण नाही असा विचार करणे बरोबर नसते. हा काही बरोबर मार्ग नाही. हा चुकीचा मार्ग आहे. जेव्हा गोष्टी बिघडतात तेव्हा आपला दोष नाही आणि इतरांचा आहे असा विचार करणे चूक असते. सर्व ईश्वरभक्त हेच सांगतात. तुलसीदास हेच म्हणाले. सूरदासही “मो सम कौन कुटिल खल कामी” - माझ्यासारखा कुटिल कोण आहे, खल कोण आहे, कामुक कोण आहे असेच म्हणतात.

(आश्रम भजनावली भजन क्रमांक १०६) तुलसीदास काय वा सूरदास काय आपल्या दृष्टीतून असे नव्हते, परंतु ते स्वतःला असे समजत होते. भाऊ, बहिणी, मुले, मित्र आणि इतर सर्व गोतावळा जरी आजूबाजूला असला तरी ते जर ईश्वरापासून दूर असले तर त्यांना तितकेच दुःख व्हायचे आणि मग ते दुःखाने म्हणतात की माझ्यासारखा कुटिल, खल कामी कोणी नसेल. ते असे म्हणाले आणि त्यांनी स्वतःमध्येच दोष शोधायचा प्रयत्न केला ही चांगली गोष्ट आहे. असेच “अजहू न निकले प्राण कठोर” हेही भजन आहे. ते भजन म्हणते की अजून ईश्वराचे दर्शन झालेले नाही आणि करीही अजूनपर्यंत प्राण का निघून गेले नाही? गणेश शास्त्री नेहमी हे भजन गात असत. परंतु एखाद वेळी ते हजर नसले, आजारी पडले तर मगललाल ते गायचे. मगललाल संगीतज्ञ नव्हते परंतु त्यांचा गळा गोड होता. ते ज्या पद्धतीने भजन म्हणायचे ते अजून माझ्या कानात आहे. ते आश्रमाचे आधारस्तंभ होते. आश्रमाच्या संचालनात ते एखाद्या शिळेसारखे होते. ते फार काटक होते. कुदळीने खोदण्याच्या कामात ते सर्वांच्या पुढे असायचे. ते जेव्हा दक्षिण आफ्रिकेत होते तेव्हा ते शरीराने फार धष्टपुष्ट होते. परंतु इथे आल्यानंतर ते जरी आजारी नव्हते तरी त्यांचे वजन कमी झाले होते. तिथे जरी त्यांना संपूर्ण जबाबदारी सांभाळावी लागायची तरी इथे त्यांना करोडो लोकांसोबत काम करावे लागायचे. ही वेगळीच जबाबदारी होती. त्यांनी रचनात्मक

कामाची भरपूर जबाबदारी घेतली होती. आपण रचनात्मक कार्य कसे सोडून देऊ शकतो? रचनात्मक कार्याशिवाय स्वराज्याला काय अर्थ राहील? आपण स्वातंत्र्य मिळवले परंतु त्याचे किती मूल्य आहे? आपण जरी स्वातंत्र्य मिळवले असले तरी त्याचे काय? आज आपल्या लक्षात येते की त्या काळात आपण पुरेसे रचनात्मक कार्य केले असते तर आज आपल्याला जी दृश्ये पाहावी लागतात ती पाहावी लागली नसती. आपल्या मनात असे स्वराज्य होते काय? त्या दिवसात आपण भरपूर काम केले असते तर आज भारताचा इतिहास वेगळा असता. याबद्दल मला मुळीच संशय नाही. मगनलालचा देव स्वराज्य होता. त्याचे स्वराज्य रामराज्य होते.

ईश्वराचे दर्शन केवळ स्वराज्यातच होऊ शकते. अखेरीस ईश्वर काही जड देह थोडाच आहे. काही लोक सांगतात की त्याला चार हात आहेत, एका हातात शंख, दुसऱ्या हातात गदा, तिसऱ्यात चक्र आणि चौथ्यात पद्म आहे. ही सगळी आपली कल्पना आहे. ईश्वर आपल्या हातात शंख, चक्र, गदा आणि कमळ कसा धारण करू शकेल? तो निरंजन म्हणजे म्हणजे निष्कलंक आणि निराकार आहे. तो जर भौतिक अस्तित्वाच्या पलीकडे असेल तर तो भौतिक आकार कसा धारण करू शकेल? आपण ईश्वराची प्रतिमा आपल्या मनात निर्माण करतो आणि मग तिच्यावर विश्वास ठेवतो. मग आपण आपल्या ईश्वराकरिता कुणाकडे पाहावे? त्याला आपण आपल्या कृतीतून पाहू या. आपण जेव्हा यज्ञ समजून एखादी गोष्ट करतो तेव्हा आपण आपल्या अंतःकरणात ईश्वराची स्थापना करतो. उदाहरणार्थ जेव्हा एखादा माणूस चरखा फिरवतो तेव्हा त्याने कातलेल्या धाग्यात त्याला ईश्वर दिसतो. त्याच्या मनात सर्व जग आपले आहे आणि आपले जग तर भारत आहे, आणि भारतात असे गरीब आहेत की ज्यांना खाण्याकरिता मिळत नाही. असे असल्यामुळे जो दरिद्रनारायणाकरिता कताई करतो, सुताचा जो एकेक धागा काततो त्या धाग्यात मग तो देवाचे दर्शन घेतो. त्या दिवसात स्वराज फार दूर होते. परंतु जेव्हा आश्रम फार चांगला

नव्हता तेव्हा मगनलालच्या अंतःकरणातून शब्द निघायचे “अजहू न निकले प्राण कठोर”. त्यानंतर भजनात चार प्रहर चार युगांप्रमाणे गेले असे वाटत असे. याचा अर्थ संपूर्ण रात्र निघून गेलेली असली तरी हा जीव काही अजून गेला नाही. अजूनही देह कायम आहे. त्याला चार प्रहर चार युगांप्रमाणे वाटतात. मलासुद्धा या रात्री तितक्याच मोठ्या वाटतात. आपण तेव्हा आपले स्वातंत्र्य मिळवलेले नव्हते. आत मी मान्य करतो की १५ ऑगस्टला आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु हे खरे स्वराज्य आहे असे मी समजत नाही. माझ्या कल्पनेतील स्वराज्य हे नाही. या स्वराज्याला रामराज्यही म्हणता येऊ शकत नाही. आज आपण परस्परांना शत्रू समजू लागलो आहो. मुसलमान हिंदूंचे शत्रू आहेत आणि हिंदू आणि शीख मुसलमानांचे शत्रू आहेत. परंतु स्वराज्याच्या माझ्या संकल्पनेत आपण कोणालाही आपला शत्रू समजत नाही आणि आपल्याला कोणाचाही शत्रू होण्याची इच्छासुद्धा नसते. ते स्वराज्य अजून आलेले नाही. भारतातील हिंदूंनी आणि मुसलमानांनी परस्परांना शत्रू समजायला पाहिजे काय? आपली भावंडे एकमेकांशी शत्रूत्व पत्करून राहतील काय? मी असे का म्हणतो? मी हे एकदा थोडक्यात सांगितले आहे, परंतु आपल्याला जर उंचावर जायचे असेल तर आपण सर्वांनी भावाभावाप्रमाणे राहिले पाहिजे ही गोष्ट मी परतपरत सांगेन. या क्षणी आपण पतीत झालो आहो आणि अजून आपले अधःपतन होण्याची शक्यता आहे. आपल्या अंतःकरणात द्वेष भरलेला आहे, रक्तपात भरलेला आहे. मुसलमान पाहताच आपण भडकतो. मशिदीत मुसलमानाला ईश्वराची भक्ती करताना पाहिले की आपण त्याला मारून टाकतो. त्याला आपण आपला शत्रू समजतो आणि त्याला केव्हा आपण हाकलून लावू शकू याचा विचार करू लागतो. त्याच्या मशिदीचे मंदिर बनवण्याचा विचार आपण करू लागतो. परंतु मशिदीत प्रार्थना करत असताना त्याने कोणती चूक केलेली असते याचा विचार करा. देऊळ आणि मशीद सारखेच आहेत. मग मुसलमानांनी देवळांचा विध्वंस करावा आणि हिंदूंनी मशीदींचा असे का? ईश्वराच्या नजरेत दोघांचाही

सारखाच दोष आहे. आपण हिंदू जे करतो त्यामुळे मुसलमान दुखावत असतील आणि मुसलमान जे करतात त्यामुळे हिंदू दुखावत असतील तर आपल्याला स्वराज्य मिळाले असे आपण कसे म्हणू शकतो? आपण स्वतःला या परिस्थितीत आणले आहे परंतु आपल्याला या आगीतून बाहेर पडायचे आहे.

मी आधीच सांगितले आहे की मला दिल्लीत करायचे वा मरायचे आहे. मी इथे त्याच हेतूने आलो आहे. अजून मी काहीही केले नाही. हे खरे आहे की आजकाल आपण सांप्रदायिक भांडणांबद्दल फारसे ऐकत नाही, वरवर पाहता आपण भावाभावासारखे राहत आहो. परंतु हे स्वतःला फसवण्यासारखे आहे. इथे पोलीस आणि सैन्य ठेवण्यात आले आहे ते इथे काही धोका आहे म्हणूनच. इथे असणारे मुसलमान भीतीमुक्त झाले आहेत काय? मी यापासून मोकळा झालो काय? मला असे वाटत नाही. इथे माझ्याबरोबर काही मुसलमानसुद्धा आहेत. तुम्ही इथेच त्यांचा अपमान करणार आहात काय? माझ्या डोळ्यासमोर तुम्ही त्यांचा खून करणार आहा काय? त्यांना मारण्याआधी तुम्हांला मला मारावे लागेल. काल माझ्यामागे शेख अब्दुल्ला बसलेले होते. त्यांच्याबरोबर काही काश्मिरी पंडितही होते. शेख आपले मित्र आहेत. कोणी तरी आपल्या रफी साहेबांच्या (रफी अहमद किडवाई) भावाचा मसुरीत खून केला. त्यांनी काहीही केलेले नव्हते. ते आपले सेवक होते. त्यांची विधवा अगदी इथेच बसलेली आहे. लोकांच्या मनांत घृणा निर्माण होऊ नये म्हणून मी ती दुःखद गोष्ट इथे सागत नाही. माझ्या अंतःकरणात अनेक गोष्टी आहेत. मी तुम्हांला सार सांगेन. मला फार थोड्या गोष्टी माहीत आहेत. परंतु मला चर्चा फार लांबवायची नाही. ते काही असले तरी भजनात म्हटल्याप्रमाणे आपल्याला ईश्वरदर्शन झाले नाही म्हणून आपल्याला मरण्याची इच्छा असेल तर आपले दोष पर्वताप्रमाणे पाहणे व इतरांच्या दोषाकडे दुर्लक्ष करणे हे त्याकरिता उचलायचे पहिले पाऊल असेल. सर्व जगासमोर आपण घोषित केले की सर्व दोष आमचा आहे व इतर सर्व चांगले लोक आहेत

तर असे करणे भ्याडपणाचे होणार नाही. असे केल्यामुळे आपले अधःपतन होणार नाही, उलट आपण नवीन उंची गाठू आणि धैर्यशाली होऊ.

आपल्याला देशात देवाचे राज्य वा रामराज्य निर्माण करायचे असेल तर आपण आपले दोष मोठे करून पाहावे आणि मुसलमानांचे दोष न पाहणे हे आपले पहिले काम आहे असे मी म्हणेन. मुसलमानांमध्ये काहीच दोष नाहीत असे मला म्हणायचे नाही. त्यांनी बरीच दुखापत केली आहे. त्यांनी केलेल्या चुका लपवण्यात वा त्यांच्याबद्दलचे अज्ञान दाखवण्यात काहीही अर्थ नाही. परंतु हे माहीत असूनही मी त्याकडे पाहणार नाही. मी जर त्या चुकांचा विचार करू लागलो तर मला वेड लागेल आणि मी भारताची सेवा करू शकणार नाही. मला कोणीही शत्रू नाही असा विचार करून मी सुरुवात केली व जगासमोर मी माझे सर्व दोष उघड केले आणि इतरांच्या दोषांकडे डोळेझाक केली तर काय होईल? त्यांना पाहण्याकरिता ईश्वर आहे. कोणी मला थापड मारली वा कान कापले वा गळा कापला तर त्याचे काय? माणसाला केव्हा ना केव्हा मरावेच लागते. न्याय करण्याकरिता ईश्वर आहे. मी काहीही करत असलो तरी त्याला विसरता कामा नये. यामुळेच मी वारंवार सांगत असतो की तुम्ही तुमची अंतःकरणे इतकी शुद्ध ठेवली पाहिजे की जगाने तुमच्याविरुद्ध तक्रार करायला नको. आज मी जेव्हा तिथे गेलो (लॉर्ड माऊंटबॅटन यांच्याकडे) तेव्हा दिल्लीतील परिस्थितीबद्दल मला विचारण्यात आले. आतासुद्धा हिंदू आणि मुसलमान अंतःकरणापासून एक नसल्यामुळे मला लाजेने मान खाली घालावी लागली. सरदार आणि जवाहरलाल यांनी पोलीस आणि सैन्य ठेवल्यामुळे ते एकमेकांचे गळे कापत नाहीत ही चांगली गोष्ट आहे. परंतु त्याचे काय? ब्रिटिशसुद्धा अशी व्यवस्था करत होते. दिल्लीमध्ये जे घडत आहे ते पाहण्याची आपली इच्छा नाही. आज माझे पंख कापलेले आहेत. मी जर परत माझे पंख वाढवू शकलो तर मी पाकिस्तानमध्ये उडत जाईन आणि तिथे हिंदूंनी आणि शिखांनी कोणते अपराध केले ते पाहीन. परंतु त्यांनी जर काही केले असेल तर? त्यांनी

तिथे आपल्याच घरात का राहू नये? परंतु आज हे सांगण्याकरिता मला तोंड आहे काय? मी केवळ लोकांना समजावून सांगू शकतो आणि तुम्हांला ईश्वराचे दर्शन घ्यायचे असेल व खऱ्या स्वराज्याची स्थापना करायची असेल तर आपण सर्वांनी एक व्हायला पाहिजे आणि भारत अधःपतीत देश नाही असे घोषित करायला पाहिजे. यामुळे आपली प्रतिष्ठा वाढेल आणि आपल्या देशातील भूक आणि तहान दूर करण्याकरिताही आपल्याला वेळ मिळेल.

आज संपूर्ण जग आपल्याकडे पाहत आहे कारण आशियाला जर वर जायचे असेल आणि आफ्रिकेतील हब्शींची प्रगती व्हायची असेल तर भारताला उंच उठायला पाहिजे. भारत नेहमीच आशियाचाच नाही तर युरोपचासुद्धा केंद्र राहिला आहे. भारत जर काही साध्य करू शकला तर संपूर्ण जगाला त्यापासून प्रेरणा मिळू शकेल.

जग थंडीत कुडकुडत आहे. जगाला जर ऊब मिळायची असेल तर ती केवळ भारताकडूनच मिळू शकेल. माझी ईश्वराला आणि तुम्हांलाही प्रार्थना आहे की सर्वांना ऊब मिळू शकेल अशा प्रकारे आपण वागलो पाहिजे आणि आपल्या माध्यमातून सगळ्या जगाला ऊब मिळाली पाहिजे. संपूर्ण आशिया आणि आफ्रिकेतील लोक आपल्याकडे पाहत आहेत. इथे काही तरी घडत आहे अशी जर त्यांची खात्री पटली तर संपूर्ण जग आपल्या उदाहरणाचे अनुसरण करील.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४३६-१

१३२. शारदा गो. चोखावाला यांना पत्र

ऑक्टोबर २०, १९४७

चि. बबुडी,

मला तुझ्या दोन पत्रांचे उत्तर द्यायचे आहे. माझ्या शब्दाचा चोखावाला जो अर्थ करतात आणि तू जो अर्थ करते ते दोन्ही बरोबर आहे. लावण्यात आलेले दोन्ही अर्थ विरोधी नाहीत. यावर विचार कर.

माणसाने प्रयत्न सोडू नये. प्रयत्न चांगला वा वाईट असू शकतो, पवित्र वा अपवित्रही असू शकतो. ज्या प्रयत्नाला सीमा माहीत नसते तो वाईट असतो तर जो प्रयत्न काही सीमांचा मान ठेवतो तो चांगला असतो. बरेच काही या सीमांच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. तुला थोडासा ताप यावा हे मला आवडत नाही. मी माती आणि पाण्याच्या उपचाराची सीमा ठेवीन. परंतु मी सांगितलेली सीमा मान्य करणे हा तुझा वा अजून कोणाचा धर्म असू शकत नाही. माणसाला अंतःकरणापासून जे वाटते तो त्याचा धर्म असतो.

आनंदचीसुद्धा आसक्ती सोड. तो तुझा मुलगा असल्यामुळे त्याची काळजी घेणे तुला तुझा धर्म वाटत असेल तर तू तुझ्या धर्माचे पालन कर.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ गुजरातीवरून. सी. डब्ल्यू. १००७९. सौजन्य - शारदा गो. चोखावाला

१३३. प्रार्थनाप्रवचन

(गांधीजींचे मौन असल्यामुळे हे भाषण वाचून दाखवण्यात आले.)

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २०, १९४७

एका मुसलमान आरोग्याधिकाऱ्याचा कामावर जात असताना खून करण्यात आला असे राजकुमारी अमृत कौरने काल रात्री प्रार्थनेनंतर मला सांगितले. त्यांनी मला सांगितले की तो चांगला अधिकारी होता, आपले कर्तव्य चांगल्या प्रकारे पार पाडत होता. त्याच्यामागे विधवा आणि मुले आहेत. ती विधवा आक्रोश करताना म्हणत होती की त्या खुन्याने माझ्या मुलांचा आणि माझाही खून करायला पाहिजे होता. तिचा नवराच तिचे सर्व काही होता, भाकरीही तोच कमावत होता. आता जगण्यात काय उरले आहे असे ती म्हणत होती. (हे वाक्य आकाशवाणीवरील भाषणातून घेतले आहे.)

मी कालच तुम्हांला सांगत होतो की दिल्लीत जरी शांतता दिसून पडते आहे तरी तसे नाही. जोपर्यंत अशा एखाददुसरी घटना घडत राहल तोपर्यंत दिल्लीतील वरवरची शांतता पाहून आपण समाधान मानू शकत नाही. ही तर स्मशानशांतता आहे. जेव्हा लॉर्ड इर्विन, जे आता लॉर्ड हेलीफॉक्स आहेत, दिल्लीचे व्हाईसराय होते तेव्हा त्यांनी हिंदुस्थानातील वरवरच्या शांततेला स्मशानशांतता म्हणून संबोधले होते.

राजकुमारीने मला असेही सांगितले की कुराण शरीफप्रमाणे शवयात्रा काढण्याकरिता पुरेसे मुसलमानसुद्धा गोळा करणे कठीण झाले होते.

ही हकिगत ऐकून माझ्यासारख्या संवेदनशील माणसाचा जसा थरकाप होतो तसाच थरकाप कोणाचाही झाल्याशिवाय राहणार नाही. दिल्लीची ही अवस्था! बहुमत कितीही शक्तिशाली असले तरी बहुमताला अल्पमताने घाबरावे हे भ्याडपणाचे चिन्ह आहे.

मला आशा आहे की सत्ताधारी गुन्हेगारांचा शोध घेतील आणि त्यांना शिक्षा करवतील.

हा जर अखेरचा अपराध असेल तर मला काही म्हणायचे नाही. परंतु अशा प्रकारचे अपराध नेहमीच लाजिरवाणे असतात. परंतु मला भीती आहे की हा तर केवळ एक नमुना आहे. यामुळे दिल्लीच्या अंतरात्म्याने जागे झाले पाहिजे.

कांबळ्यांकरिता पैसे येणे सुरू आहेत. सर्व देणगीदारांचे मी आभार मानतो. माझे दान केवळ हिंदूकरिता वा केवळ मुसलमानाकरिता आहे असे एकही देणगीदार म्हणाला नाही याचा मला आनंद होतो.

अजून एका धोक्याच्या गोष्टीकडे दुःखाने मला तुमचे लक्ष वेधणे भाग पडत आहे. जर तो तसा असेल तर. हा धोका खरोखरीचा आहे की नाही हे मला माहीत नाही. (हे वाक्य 'प्रार्थना प्रवचन -१', पृष्ठ ४४२वरून घेतले आहे.) एक इंग्रज गृहस्थ आपल्या अनावृत पत्रात लिहितात - "ज्या कोणाशी याचा संबंध असेल त्याला -

आपल्यापैकी अनेक लोक दंगलग्रस्त भागातील एकाकी ठिकाणी राहतात. आपण ब्रिटिश आहो आणि वर्षोगणती वैयक्तिक त्याग करून या देशातील लोकांच्या कल्याणाकरिता आपण झटत आहो... (मूळ स्रोतात इथे वगळलेले आहे.) भारतात जितके इंग्रज राहिलेले आहेत त्यांना मारून टाकण्यात यावे असा गुप्त संदेश देण्यात आला आहे असे आता मला कळते. देशाशी निष्ठावंत असलेल्या सर्व नागरिकांच्या प्राणाचे आणि संपत्तीचे रक्षण केले जाईल असे पंडित नेहरूंनी आश्वासन दिले असल्याचे मी वृत्तपत्रांमधून वाचले. परंतु ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांकरिता संरक्षणाची फार कमी व्यवस्था आहे वा नाहीच असे म्हटले तरी चालेल. आमच्याकरिता तर मुळीच नाही. असे करणेही अशक्य आहे.

या अनावृत पत्रातील अजूनही बराच भाग इथे दिला जाऊ शकतो. धोक्याची जाणीव व्हावी म्हणून आवश्यक तितका भाग मी दिला आहे. शक्य आहे की ही भीती खोटी

असावी. परंतु अशा गोष्टींकडे दुर्लक्ष न करणे हाच शहाणपणा आहे. मला आशा आहे की पत्र लिहिणाराच्या भीतीला काहीही कारण नाही. सैन्य आणि पोलिसांची यंत्रणा कितीही कार्यक्षम असली तरी दूरदूर ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या रक्षणाकरिता सरकारजवळ कोणतेच साधन नाही, सध्या तरी नाही या पत्रलेखकाच्या मताशी मी सहमत आहे. संरक्षण आधी आतून म्हणजे ईश्वरावरील अढळ श्रद्धेतून यायला पाहिजे आणि दुसरे म्हणजे आजूबाजूला राहणाऱ्या लोकांच्या सद्भावनेतून. जर या दोन्ही गोष्टी नसतील तर भारताचे आतिथ्याविरोधी किनारा सोडून जाणे हाच उत्तम मार्ग ठरतो. परंतु गोष्टी अशा थराला आलेल्या नाहीत.

भारताचे प्रामाणिक सेवक बनून भारतात राहू इच्छिणाऱ्या इंग्रजांकडे विशेष लक्ष देणे आपणा सर्वांचे कर्तव्य आहे. त्यांचा कोणत्याही प्रकारे अपमान व्हायला नको. त्यांच्याकडे किंचितही दुर्लक्ष व्हायला नको. स्वतंत्र आणि स्वाभिमानी राष्ट्र म्हणून आपल्याला आपले नाव टिकवायचे असेल तर वृत्तपत्रांनी आणि सार्वजनिक संस्थांनीही इतर गोष्टींप्रमाणेच या बाबतीत काळजी घेतली पाहिजे. आपण जर आपल्या शेजाऱ्यांचा मान ठेवू शकणार नाही, मग ते कितीही अल्पसंख्य असो, तर आपलाही सन्मान कायम राहू शकणार नाही.

‘हरिजन’, नोव्हेंबर २, १९४७

१३४. डी. जी. तेंडुलकर यांना पत्र

ऑक्टोबर २१, १९४७

प्रिय तेंडुलकर,

मी तुमच्या ११ ऑगस्टच्या पत्रावर याआधी लक्ष देऊ शकलो नाही याबद्दल खेद होतो.

‘यंग इंडिया’करिताकरिता गुजराती लेखाचे भाषांतर का करण्यात आले नाही ते मला आठवत नाही. त्या वेळी कदाचित ही सर्व तथ्ये इंग्रजीच्या वाचकांना सांगण्याची आवश्यकता वाटली नसावी. ते काहीही असले तरी इंग्रजी अनुवाद प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथात तुम्ही हे सामील केले तर त्याबद्दल माझा कोणताही आक्षेप असणार नाही. (महात्मा : लाईफ ऑफ मोहनदास करमचंद गांधी, आठ खंडात) अनुवाद तपासून त्याची तपासलेली प्रत सोबत जोडली आहे. माझ्यासमोर गुजराती लेख नाही हे माझे दुर्दैव आहे. तुमच्या अनुवादकांना माझ्या दुरुस्त्यात काही चुका दिसत असतील तर त्याकडे माझे लक्ष वेधण्यात संकोच करू नका.

ऑगस्ट १९४२च्या व्याख्यानाबद्दल मी प्यारेलाल यांना लिहीत आहे. (पाहा अ.भा. कॉ.क.च्या सभेतील भाषण ऑगस्ट ८, १९४२) ते नोआखालीत अशा ठिकाणी आहेत की जिथे संपर्क होऊ शकत नाही.

डायरीबद्दल (महादेव देसाई यांची) बोलायचे तर ती पाहण्याकरिता माझा कोणताही आक्षेप नाही. मी नरहरीला लिहीत आहे. (पाहा पुढील विषय) १०० रुपयांच्या चेकबद्दल आभार.

तुमचा,

बापू

सहपत्र एक.

‘महात्मा’, खंड १, पृष्ठ ६-७वरील चित्राच्यामध्ये

१३५. नरहरी पारीख यांना पत्र

ऑक्टोबर २१, १९४७

चि. नरहरी,

डी. जी. तेंडुलकर यांनी गेल्या ऑगस्ट महिन्यात लिहिलेले जुने पत्र माझ्याजवळ पडून होते. ते मी पूर्णपणे कालच वाचू शकलो.

ते मोठा ग्रंथ लिहीत आहेत वा कदाचित त्यांनी तो लिहून पूर्णही केला असेल. अतिशय मेहनती माणूस असल्याचा ठसा त्यांनी माझ्या मनावर उमटवला आहे. त्यांना महादेवच्या डायन्या पाहायच्या आहेत. मला त्यांनी लिहिले आहे की बबलो (महादेव देसाई यांचा मुलगा नारायण देसाई) आणि परमानंद (परमानंद कापडिया) यांची त्याकरिता सहमती आहे. तुझा जर काही आक्षेप नसेल तर त्यांना त्या पाहू देण्याला हरकत घेण्याचे काही कारण नाही असे मला वाटते. यावर विचार कर आणि मला कळव.

मला वाटते की सर्व काही ठीक असेल.

गुजराती फोटो प्रतीवरून. एस. एन. ९१४६

१३६. सीता गांधी यांना पत्र

ऑक्टोबर २१, १९४७

चि. सीता,

मला तुझी चिठ्ठी मिळाली. आज मला सुशीलाचे पहिले पत्र मिळाले आणि ती फिनिक्सला पोहोचली आहे. ज्याअर्थी मला पत्र मिळाले त्याअर्थी तुलाही मिळाले असावे असे मी समजतो.

तू तन, मन आणि कर्म यांनी स्वस्थ असली तर तितके पुरे. माणसाने वचन देण्यापूर्वी काळजीपूर्वक विचार केला पाहिजे, आणि एकदा वचन दिल्यानंतर ते पाळले पाहिजे.

आता तू डॉक्टर होण्याचा विचार सोडला आहे असे समजायचे ना? आता तुझा काय करायचा विचार आहे? तू काय करशील? तुला मोकळा वेळ मिळाल्यानंतर सर्व काही लिहायचे असेल तर लिही.

विजयाबेन चांगली असेल अशी मला आशा आहे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५०१६

१३७. ओम प्रकाश यांना पत्र

ऑक्टोबर २१, १९४७

भाई ओम प्रकाश,

आक्रमकावर परत हल्ला न करता प्रेमभावना मनात ठेवून त्याचा हल्ला सहन करणे आणि त्या प्रक्रियेत मरण जरी आले तरी ते पत्करणे हा अहिंसेचा नियम आहे. माणूस जेव्हा प्रेमभाव मनात ठेवून मरण पत्करतो तेव्हा आक्रमकाच्या हृदयपरिवर्तनाला सुरुवात होते. प्रेमाची भावना खरी होती की नाही वा आक्रमकाच्या हृदयपरिवर्तनाला केव्हा सुरुवात होईल हे सांगता येणे कठीण आहे. परंतु अहिंसेनुसार वर्तन करत असताना अहिंसेचा नियम आणि तो कशा प्रकारे काम करतो हे लक्षात ठेवले तर तितके पुरेसे असते.

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१३८. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २१, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आजसुद्धा एक प्रकरण माझ्या कानावर आले. यात मुसलमानाचा खून करण्यात आलेला नाही तर खून झालेला माणूस बहुधा हिंदू होता आणि तो सरकारी नोकरीत होता. त्याला जिथे पाठवण्यात आले होते तिथे तो आपले काम करत होता. तिथे असा कोणी असेल की ज्याच्या हातात बंदूक होती आणि त्याने बंदुकीने त्याला मारून टाकले. त्याने काही गुन्हा केला असे काही माझ्या ऐकिवात नाही. बस त्याच्या मनात आले की आपण म्हणतो तसे हा माणूस करत नाही आणि म्हणून त्याला मारून टाकले. मला यातून इतकेच सांगायचे आहे की आम्हांला ही सवयच झाली आहे, आणि आता तर स्वातंत्र्याची केवळ सुरुवात आहे, आणि स्वातंत्र्य मिळताच आमच्या मनात आले की आमच्याजवळ बंदूक आहे म्हणून त्याला मारून टाका. एखादा माणूस उडत्या पक्ष्याला मारून टाकतो, त्याचा वेध घेतो. उडत्या पक्ष्याचा वेध घेणारा मोठा शिकारी होतो. असेच एक गृहस्थ आहेत. त्या अंमलदाराचाही वेध घेण्याची त्याला इच्छा झाली. त्यांचाही तो वेध घेतो. त्याला तर तिथे काम करण्याचा हुकूम देण्यात आला होता. बस मनात आले की मारा तर मारून टाकायचे. अशाने तर भारतात आपली भयानक परिस्थिती होणार आहे. कोणी माणूस आरामात राहू शकणार नाही. असे म्हणतात की अनेक जंगली भाग असे आहेत की जिथे कोणीही सुरक्षित राहू शकत नाही. एखाद्याजवळ बंदूक असेल व त्याला खून करायचा असेल तर त्याच्या मनात असा प्रश्न येत नाही की माणसाचा खून कसा करायचा. जो खून करतो तो मृताला जिवंत तर करू शकत नाही. हेच सत्य आहे. जो जिवन देऊ शकतो तोच जीव घेऊ शकतो हासुद्धा नियम आहे. परंतु हे केवळ ईश्वर करू शकतो. माणूस जर जीव निर्माण

करू शकत नसेल तर त्याला जीव घेण्याचा काय अधिकार? जीव निर्माण करणे माणसाच्या हातात आहे काय? परंतु हिंदूंच्या मनात मुसलमानांची शिकार करणे असते आणि मुसलमानाच्या मनात शिखाची शिकार करणे असते आणि शिखाच्या मनात मुसलमानाची शिकार करणे असते. आज तर ते तसे करतील. पण ज्यांची शिकार करायची ते सर्व निघून गेले की मग आपसात शिकार करणे सुरू होईल. हा जागाचा नियम आहे. आपण त्याच नियमाप्रमाणे वागायला सुरुवात केली आहे. यामुळे ही घटना तुम्हाला सांगावी असा मी विचार केला.

दुसरी गोष्ट ही की अधिकाऱ्यांनी अनेक लोकांना अटक केली आहे. भूतकाळात आपण स्वतंत्र नव्हतो. आजसुद्धा आपण स्वतंत्र नाही असे गृहीत धरले पाहिजे. त्या काळातसुद्धा लोकांना अटक होत असे. फार झाले तर व्हाईसरायकडे अर्ज करा. त्यांनी म्हटले की सोडा तर सुटका. परंतु व्हाईसराय साहेब स्वतः सोडू शकत नव्हते. ते नियमाप्रमाणे काम करायचे. सैनिकी कायदा जरी असला तरी कायद्याप्रमाणे काम. कायद्याप्रमाणे त्यांचे स्वतःचे अधिकारी असायचे व ते कायद्याप्रमाणे काम करायचे. त्यांनी जर मान्य केले की कोणाला तरी सोडण्यात यावे तर तो सोडला जायचा. इतरांच्या बाबतीत व्हाईसराय म्हणायचे की मी तुला चोकशी केल्यानंतरच सोडू शकतो. ही अगदी परिपूर्ण कायदेशीर भूमिका आहे. ज्यांना कायद्याप्रमाणे अटक झाली ते जर दोषी आढळले तर त्यांना कायद्याप्रमाणे शिक्षा होईल. परंतु आता सरकार आपल्या हातात आहे. अजून आपण सरकार चालवलेले नाही. जर कोणी मंत्री असेल आणि त्याला वाटत असेल की आपण म्हणू त्याची सुटका करू शकतो तर मग आपण संपलोच. असे व्हायला नको की खुनी लोकांना अटक करायची आणि नंतर सोडून द्यायचे. गुन्हेगारांना अटक करून नंतर सोडून देण्याची परंपरा आपल्याला सुरू करायची नाही. अशा परिस्थितीत मी म्हणेन की एकदा एखाद्याला कायद्याप्रमाणे पोलिसांनी अटक केली की नंतर त्याबद्दल काही तक्रार आहे

म्हणून वा अटक झालेल्या व्यक्तीने अर्ज केला म्हणूनही सरकारसुद्धा त्या व्यक्तीला सोडू शकत नाही. कोणत्या आधारावर सरकार त्याला सोडू शकेल? आपल्याकडे पोलीस, न्यायालये, वकील विनाकारण आहेत काय? माझा कोणी नातलग वा मित्र आहे म्हणून वा कोणी तरी त्याची शिफारस केली म्हणून मी त्याला कसा सोडू शकतो? तो कसा दोषमुक्त होऊ शकतो? माझ्या मते तो दोषमुक्त होऊ शकत नाही. तो जर गुन्हेगार नसेल तर त्याला शिक्षा होऊच शकत नाही. अशा प्रकारे आपण आपली संपूर्ण न्यायप्रणाली स्वच्छ ठेवली पाहिजे. आपले न्यायाधीश त्या प्रतीचे असले पाहिजे. पोलीस आणि वकील यांनी केवळ खटला चालवायाचा म्हणून चालवू नये आणि अमुक एका संख्येत न्यायालयातून शिक्षा झालीच पाहिजे असा विचार तर त्यांनी मुळीच करू नये. ज्यांना शिक्षा झाली पाहिजे त्यांनाच झाली पाहिजे. परंतु हे सर्व कायद्याचे काम आहे, न्यायालयाचे आहे. समजा एका माणसाने तक्रार केली की त्याने माझ्यावर हल्ला केला, त्याला पकडा. पकडले. त्याला सोडवण्याकरिता मी काय प्रमुखाकडे जाऊ? प्रमुख म्हणेल की न्यायालयात जा. तक्रार करणारा नंतर जर म्हणेल की पकडून काय करायचे, आमचे वैर वाढेल. त्याला सोडून द्या. तर न्यायालय त्याला सोडून देईल. वकीलसुद्धा ती गोष्ट कबूल करील. परंतु समजा की खरोखर खून झाल्याचा खटला आहे. अशा परिस्थितीत तक्रारकर्त्याची इच्छा जरी असली तरी तो सुटू शकत नाही. जर अपराधी माणूस सुटला तर आपले काम पुढे जाऊ शकत नाही. मी वकिली केली आहे आणि अनेकांना सोडवले आहे. कसे? खुनी व्यक्तीने आपण खून केल्याचे कबूल केले पाहिजे आणि न्यायालयाला आश्वासन दिले पाहिजे की आता माझे मन शुद्ध झाले आहे व त्याने दयेची विनवणी केली पाहिजे. तक्रारकर्तासुद्धा म्हणू शकतो की आता आम्ही मित्र झालो आहो व आरोपीला माफ करण्यात यावे व आरोपीला शिक्षा करण्यात येऊ नये. त्याने रागाच्या भरात खून केला, आता त्याला फासावर लटकवून काय फायदा? आता आरोपी माझा मित्र झाला आहे, त्याची मला मदत होऊ

शकते व तो आपले मन ईश्वरभक्तिकडे वळवू शकतो. तो ईश्वराची प्रार्थना करायला सुरुवात करू शकतो आणि तसे असेल तर आपण त्याला तसे करण्यापासून का अडवावे? नंतर आरोपी म्हणेल की मी खून तर केला आहे, अपराध केला आहे, पण या वेळी माफ करा. तक्रार करणाराने मला माफ केले आहे. शक्य आहे की यानंतर मी चांगले काम करीन आणि समाजाची सेवा करीन. यामुळे मला सोडून द्या. खुनी माणसाला सोडवण्याचा हा मार्ग आहे. असे कायदेशीरपणे करता येऊ शकते. परंतु आपल्याला आता मिळालेल्या सत्तेचा आपण दुरुपयोग करू नये. आपण जर असे केले तर लोक किती तरी अपराध्यांना सोडण्याचा आग्रह धरतील. मग तो गरीब बिचारा मंत्री तरी काय करील? कल्पना करा की त्याने चुकीने कोणाच्या तरी सुटकेचा आदेश दिला. त्या व्यक्तीला सोडण्याचा त्याला अधिकार आहे असेही समजा. परंतु तरीही त्याने असे करू नये. त्याच्या भावाने, मित्राने वा पत्नीने जरी अपराध केलेला असेल तरीही त्याने असे करू नये. न्यायालयात अर्ज करा वा वकिलाकडे वा फिर्यादीकडे जा, परंतु याबाबतीत मी काही करू शकत नाही असे त्याने सांगायला पाहिजे. पवित्र अंतःकरणाचे मंत्री असल्याशिवाय आपण हे काम करू शकत नाही.

मला एक सूचना मिळाली आहे की मी १५ मिनिटांपेक्षा जास्त बोलायला नको. माझी जास्त बोलण्याची इच्छासुद्धा नाही. मी भरपूर बोललो आहे. मला फार लांबलचक बोलण्याची हौससुद्धा नाही. जेव्हा बोलण्याची गरज असते तेव्हाच मी बोलतो. परंतु मला सांगण्यात आले आहे की मी जर पंधरा मिनिटांपेक्षा जास्त बोललो नाही तर लोकांचा जास्त फायदा होईल. लोक माझे बोलणे जास्त काळजीपूर्वक ऐकतील कारण माझे शब्द ऐकण्याकरिता ते उत्सुक असतील. मग तशी सवय पडेल आणि मी १५ मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ बोलणार नाही.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४४४-७

१३९. फ्रॅन्सिस्का स्टॅन्डेनेथ यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २२, १९४७

चि. सावित्री,

(गांधीजींनी हे नाव फ्रॅन्सिस्का स्टॅन्डेनेथ यांना दिले होते. मायना देवनागरीत आहे.)

मला तुझी संक्षिप्त चिठ्ठी मिळाली. मी तुझ्या सर्व पत्रांचे उत्तर पाठवले आहे. ते सर्व तुला मिळाले असतील अशी मला आशा आहे.

इथे आम्ही अतिशय चिंताजनक परिस्थितीला तोंड देत आहो. अखेरीस काय होईल हे ईश्वरालाच माहीत. सध्या तरी मी इथे बांधला गेलो आहे.

तू आजारातून मुक्त झालीस याचा मला आनंद होतो.

तुला तिथे अन्नवस्त्राची अडचण जाते आहे. लोक त्याला कसे तोंड देत असतील.

स्नेह,

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१४०. डोरोथी हॉग यांना पत्र

(यातील केवळ एक वाक्य खंड क्र. ८९, पृष्ठ ३८३वर आहे.)

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २२, १९४७

प्रिय डोरोथी,

मला तुझे सांतवणपर पत्र मिळाले. “मला मुळीच शंका नाही की आज भारत जो इतका रसातळाला गेला आहे तो परत अत्युच्च शिखर गाठण्याकरिताच गेला आहे हे तुझे स्वप्न” याच पिढीत वास्तवात आले तर किती चांगले होईल? ज्या क्रॉसबद्दल महादेवने जिवंत असताना तुला लिहिले होते. (१९४१साली महादेव देसाई यांनी डोरोथी हॉग यांना लिहिले होते - “तुम्हाला क्रॉसचे भयानक ओझे वाहावे लागत आहे. बॉम्बवर्षाव, गृहहीन आणि उपासमार होणारे लोक यांचेच ओझे नाही तर हिंदुस्थानातील आम्ही लोक त्यांचे मित्र आहो, शत्रू नाही हे तेथील अडाणी लोकांना समजावण्याचेसुद्धा. हे काम अतिशय कठीण आहे हे तर मला माहीत आहे. परंतु तुम्ही बापूजींना चागल्या प्रकारे ओळखत असल्यामुळे हे कार्य पूर्ण करू शकाल.”) त्या ओझ्यासमोर आज मला जे ओझे वाहावे लागत आहे ते काहीही नाही. तू उल्लेखिलेले तिन्ही मुद्दे चांगले आहेत. किती कमी लोक त्याप्रमाणे वागतील? तुझे बरोबर आहे. प्रेम आणि प्रार्थना ही आजची गरज आहे. प्रार्थनेला मी उपवासाचीही जोड देईन. हे लिहीत असताना होरेस इथे नाही. तो लाहोरला आहे. जात असताना त्याने मला सांगितले होते की तो एका पंथरवाड्यात परतेल. तो निःस्वार्थ सेवेचे जीवन जगत आहे.

सर्वांना स्नेह,

बापू

कुमारी डोरोथी हॉग,

१४४, ओक ट्री लेन सेली ओक, बर्मिंगहॅम २९

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू मेमोरिअल म्युझिअम अँड लायब्ररी. सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

१४१. सौरेंद्र यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २२, १९४७

चि. सौरेंद्र,

तुझे पत्र. भ्याडपणा पत्करून कोणीही राहायला नको इतके तर मी म्हणू शकतोच. काम अवघड आहे. सतीश बाबूंना विचार आणि ते सांगतील तसे कर. दिल्लीतून तर सुटू शकत नाही.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलालपेपर्स. सोजन्य - प्यारेलाल

१४२. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २२, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

सर्वात आधी मी तुम्हांला सांगू इच्छितो की कांबळी येणे सुरुच आहे. नुकताच मला कळले की आज दोनशे कांबळी आली. कांबळी आणि पैसेसुद्धा दररोज येत आहेत. मला आशा आहे की इथे शिबिरात असलेल्या लोकांकरिता पांघरुणांची अडचण जाणार नाही. अजूनही कांबळी उपलब्ध होतील. आपल्या लोकांत इतका उदारपणा कायम आहे ही चांगली गोष्ट आहे.

एक सद्ग्रहस्थ माझ्याकडे आले. मी उर्दू वृत्तपत्र क्वचितच वाचत असतो, मग दररोज वाचण्याची गोष्ट तर दूरच. मी उर्दू वाचू शकतो परंतु मला तसे करणे कठीण जाते. मूल जेव्हा अक्षर वाचणे शिकते तेव्हा ते ते हळूहळू अक्षर वाचते. मी त्याच अवस्थेत आहे. मुलापेक्षा थोडे जास्त येते परंतु वेगात वाचायचे असेल तर वाचू शकत नाही. तर त्या सद्ग्रहस्थांनी एका उर्दू वृत्तपत्रात ज्या गोष्टी आल्या होत्या त्या वाचून दाखवल्या. ते ऐकले आणि मला दुःख झाले. सर्व गोष्टी तर मी इथे सांगत बसू शकत नाही. त्यात लिहिले आहे की आता आम्ही ठरवले आहे की - ते जे वृत्तपत्रवाले आहेत, संपादक साहेब आहेत त्यांनी ठरवले असेल परंतु आशा आहे की संपूर्ण भारताने ठरवले नसेल - सर्व मुसलमानांनी पाकिस्तानमध्ये निघून जावे आणि जे मागे राहतील त्यांची एक तर कत्तल होईल वा त्यांना पाकिस्तानमध्ये पाठवून दिले जाईल. या वृत्तपत्राने वा संपादक साहेबांनी जे लिहिले आहे ते खरे असेल तर ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. संपादकाच्या लेखणीतून अशी गोष्ट बाहेर पडायलाच नको. अशी वर्तमानपत्रे तर निघायलाच नको. त्यांचे जर खरोखर असे मत

असेल तर ते ते लोकांना सांगू शकतात. परंतु ते तर दवंडी पिटून म्हणत आहेत की मुसलमानांनी एक तर पाकिस्तानमध्ये गेले पाहिजे नाही तर त्या सगळ्यांची कत्तल केली जाईल. मी काल सांगितल्याप्रमाणे ते जर पाकिस्तानमध्ये निघून गेले तर नंतर काय कराल? आपसात भांडाल? एका सज्जन गृहस्थांनी तर मला सांगून टाकले की आपसात लढाई सुरूसुद्धा झालेली आहे. ही आपसातील लढाई तर होणारच होती. एकदा का रक्ताची चट लागली की मग ती सुटणे कठीण जात असते. आपलीसुद्धा अशीच परिस्थिती होणार आहे. परंतु वर्तमानपत्रवाले गृहस्थ असे म्हणाले आणि त्यांनी असे छापले हे ठीक आहे, परंतु आपलेही लोक तर अशा वृत्तपत्रांमागे वेडे झाले आहेत. गीता सोडा, बायबल सोडा, कुराण शरीफ सोडा आणि ही वृत्तपत्रेच आमची गीता झाले आहेत. त्यात जे येते त्याला आम्ही ब्रह्मवाक्य समजतो. लोक अशा प्रकारे वेडे झाले आहेत आणि वर्तमानपत्रे त्याचा फायदा घेऊन असे छापत असतील तर ती वाईट गोष्ट आहे. याबद्दल माझी अधिक बोलण्याची इच्छा नाही.

दुसरी गोष्ट ही आहे की प्रत्येक ठिकाणावरून तक्रारी येत आहेत. हे ठीक आहे की इंग्रजांच्या काळात जी देशी संस्थाने होती ती आपल्या मनाप्रमाणे वागत होती. ब्रिटिश सरकार थोडासा लगाम तर ठेवायचे. त्यांना लगाम ठेवणे भाग होते कारण त्यांना सरकार चालवायचे होते. आज ते सरकार निघून गेले आहे. हं, पण सरदार पटेल आहेत, त्यांच्याजवळ फार मोठे खाते आहे. यामुळे त्यांनी तरी काही करावे. परंतु या परिस्थितीत गरीब बिचारे सरदार तरी काय करू शकतात? त्यांची तर स्वतःची भाषा आहे, हिंदुस्थानची सेवा केली आहे, म्हणूनच ते सरदार झाले आहेत. परंतु त्यांच्याजवळ तलवार नाही, बंदूक नाही, लष्कर नाही. ते सैन्याचे माणूसही नाहीत. ते सेनापतीही नाहीत की ज्यांच्या आदेशाचे आपोआप पालन होते. आपण यांचे मीठ खातो व ते आपले मालक आहेत असे जोपर्यंत

सैनिक समजतात म्हणजेच त्यांना ते जनतेचे महान सेवक समजतात तोपर्यंत सर्व काही ठाकठीक असेल.

आता संस्थानिकांचे म्हणणे आहे की आम्ही सामिलीकरणावर सही तर केली, परंतु त्यामुळे काय होते? यामुळे आमचे काही हिसकावून तर घेण्यात आलेले नाही. आमच्याजवळही शिपाई आहेत. जेव्हा इंग्रजांचे सरकार होते तेव्हा ते खेळण्यासारखे होते. परंतु आता ते तसे थोडेच आहे? देशातील संस्थानिकांना जे करायचे असेल ते ते करू शकतात. मी स्वतःही तर देशी संस्थानातील आहे. यामुळे मला माहीत आहे की ते काय करू शकतात, किती भले करू शकतात. देशी संस्थानिकांना मी अतिशय आदरपूर्वक सांगेन की तुम्ही जर इतके अहंकारी असाल की ही जी इतकी प्रजा आहे तिला तुम्ही मारून टाकू शकता, कापून टाकू शकता तर तुम्ही राहू शकणार नाही. मी तर सांगितले आहे की जे राजे लोक आहेत ते जर जनतेचे विश्वस्त झाले तरच त्यांना स्थान आहे. ते जर जनतेचे मालक बनू पाहतील, तिचे शोषण करू पाहतील, तिला दाबून ठेवू पाहतील तर त्यांचे कोणतेही स्थान असू शकत नाही. याबद्दल मला शंका नाही. भारतात कोणती परिस्थिती असेल हे तर देवालाच माहीत. संस्थानिक आहेत खरे परंतु त्यांच्याजवळ कोणताही पर्याय नाही. ते कधीही भारताचे राज्य चालवू शकणार नाहीत. त्यानंतर आपण गुलाम जरी झालो तरी होऊ. तर काय हे संस्थानिकही गुलाम होतील? तो काळ गेला. ते एक युग होते. इंग्रजांचे शासन होते. त्यांनी विचार केला की इथे राजे लोक आहेत. बरे आहे, असू द्या. त्यांच्याद्वारेच राज्य करू. असे तर त्यांनी आपल्या स्वार्थामुळेच केले. मग यात त्यांना काय दोष द्यायचा? परंतु आज आपण इतके दुर्दैवी झालो आहो की आम्ही दोघेही वेड लागल्यासारखे आपसात भांडत आहो, त्यातून आपल्यापेकी कोणी एक जिंकेल वा दुसरी अथवा तिसरी शक्ती अथवा दोन चार सत्ता मिळून भारताला खाऊन टाकतील. तर त्याबरोबर ते या संस्थानिकांनाही खाऊन टाकतील. जर ते भारताशी प्रामाणिक राहतील

व जनतेचे सेवक बनून राहतील तर ठीक आहे. मी तर प्रजेलाही म्हणेन की त्यांनी भिन्नेपणा का करावा? राजांजवळ शस्त्र आहेत आणि प्रजा निःशस्त्र आहे म्हणून काय झाले? आपणही साम्राज्याशी लढत होतो, आपणही निःशस्त्र होतो. आपण काही लपवून शस्त्र ठेवले होते अशी गोष्ट नव्हती. जर असे असते तर मला याची काही तरी माहिती असती. परंतु असे नव्हते. करोडो लोकांनी त्यांचा अंतःकरणाच्या बळावर सामना केला. आपण विचार केला की मारतील, एक लाख मारतील, दोन लाख मारतील, कदाचित तीन लाखही मारतील. परंतु अखेरीस ते किती लोकांना मारणार होते? ४० कोटी लोकांचा तो प्रश्न होता. आपणा सर्वांना कापता कापता त्यांच्या हाताचा थरकाप उडाला असता. अशाच प्रकारे ही जी जनता आहे तिला स्वातंत्र्य तर मिळायलाच पाहिजे होते आणि ते मिळालेही. त्या स्वातंत्र्याचे आम्ही काय करतो ही वेगळी गोष्ट आहे. मी तर म्हणेन की राजे लोकांनी वेड्याप्रमाणे वागून नये. आपण स्वेच्छाचारी होऊ शकत नाही, व्यभिचारी होऊ शकत नाही हे त्यांनी समजून घ्यायला पाहिजे. दारू पिऊन ते दिवसभर पडून राहतील असे होऊ शकत नाही. हे तर मी तुम्हांला आणि तुमच्याद्वारे राजे लोकांना सांगितले.

एकदा मी तुम्हांला सांगितले होते की आता दसरा येत आहे आणि त्यानंतर लगेच एक दिवसानंतर बकरी ईद येत आहे. या दिवसांत हिंदू आणि मुसलमान हे दोघेही घाबरलेले असतात. आज तर ते अजूनच भयभीत आहेत कारण अत्याचार एका बाजूनेच होऊ शकतो. जर हिंदूंना वेड लागले आणि ते म्हणू लागले की बकरी ईद आहे तर मुसलमानांना कापा. आपला दसराही झाला आहे. दसरा काय आहे? रामाचा विजय साजरा करण्याकरिताच दसरा आहे. त्यानंतर एकादशी आहे. त्या दिवशी तर रामभरत मिलाप आहे. त्यावरून तर आपण संयम शिकायला पाहिजे, माणुसकी शिकायला पाहिजे. धर्म काय आहे ते शिकायला पाहिजे. जर आपण हे शिकलो तर आपण खऱ्या अर्थाने दसरा साजरा करू. दसऱ्याच्याच दिवशी दुर्गापूजाही होते. दुर्गाचा अर्थ हा आहे की ती एक मोठी

शक्ती आहे व तिची उपासना करून आपण उंचावर जाऊ शकतो. याचबरोबर दसऱ्याचा अर्थ असा काही नाही की आपण दिवसभर राग, रंग, रूप यांच्यातच मग्न असावे. याला गुजरातमध्ये नवरात्र म्हणतात. आम्ही लहान होतो तेव्हा आई सांगायची की नवरात्रीत जेवण करू नये. जर खायचेच असेल तर फळ खा, जमलेच नाही तर दूध प्या. जर खरोखर पूर्ण उपवास करू शकलात तर फारच चांगले. माझी आई तर खूप उपवास करणारी होती. तिची मी बरोबरी करू शकत नाही. माझे मोठे भाऊ तर मुळीच बरोबरी करू शकत नव्हते. मी थोडीशी बरोबरी करू शकत असे परंतु तिच्यात उपवास करण्याची जी शक्ती होती त्यासमोर मी एखाद्या खेळण्याप्रमाणे आहे, मुलाप्रमाणे आहे. अशा प्रकारे आपण दसरा साजरा करत असतो. आमच्याकरिता दसऱ्याचे महत्त्व हे असे होते. हं, त्यानंतर जी दिवाळी येते तिच्यात आपण थोडी मौजमजा करू शकतो, परंतु दसऱ्याला मुळीच नाही. नवरात्रीचा हा जो अर्थ आहे तो सोडून काय आपण कापाकापी करणार आहो? दसऱ्यानंतर बकरी ईद आहे. जे मुसलमान बांधव आहेत त्यांना आपण घाबरवले आहे. त्यांच्यांशी आमचे चांगले बांधव आहेत. जे राष्ट्रवादी मुसलमान आहेत तेही आज त्रस्त आहेत. तेही पळत आहेत, परंतु कुठे जातील? आम्ही इतके निर्दय झालो आहो की आम्ही त्यांनाही हाकलण्याच्या मागे लागलो आहो. मग शांतता कशी असेल? शांतता असू तरी कशी शकते?

तुम्ही चार वा साडेतीन कोटी मुसलमानांना मारू शकाल काय, पळवून लावू शकाल काय वा हिंदू बनवू शकाल काय? असे करणेसुद्धा नाश करणेच आहे. तुमच्यावरही अशी जबरदस्ती झाली तर काय तुम्ही सर्व मुसलमान व्हाल? तुम्हांला सांगण्यात आले की कलमा वाचा आणि नाही वाचला तर तुम्हांला मारून टाकू तर तुम्ही कलमा वाचाल? मी तर पहिला असा माणूस असेन की जो म्हणेल की आधी तुम्ही आम्हा सर्वांचे गळे कापा आणि नंतर बोला. इतकी तर आपल्यामध्ये हिंमत असली पाहिजे. अशा प्रकारे मुसलमानांना हिंदू होण्याकरिता सांगणे चांगली गोष्ट नाही. मला तरी असा हिंदू नको. अशा

हिंदूनी काय मी हिंदू धर्म वाचवू शकतो? मला तर असा हिंदू पाहिजे की जो संयमाने राहील. मी असा उद्धट आणि निर्दय का होऊ? उद्धट आणि निर्दय होणे आणि धर्माचे पालन करणे या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी होऊ शकत नाहीत. तर हे जे दोन दिवस आहेत त्यांत आम्ही घाबरायला नको. शात राहायचे. आणि आमच्याकडून जो अपराध झाला आहे त्याचे प्रायश्चित्त घेतले पाहिजे वा पश्चात्ताप केला पाहिजे व भाऊभाऊ म्हणून परस्परांना भेटायला पाहिजे. जर तुम्ही इतके करू शकला तर ईदनंतर तुम्हांला मी इथे दिसणार नाही.

मी पंजाबमध्ये जाणार आहे काय असे एका हिंदू सद्गृहस्थांनी मला विचारले. मी त्यांना विचारले तुम्हांला मला पंजाबला पाठवायचे आहे काय? मी म्हणालो हो, गेलो तर त्यांच्याशीही भांडेन. माझे भांडण कसे असते हे तर तुम्हांला माहीतच आहे. त्यांच्याशी पोट भरून गोष्टी करेन. तिथून जे लाखो लोक येत आहेत, हिंदू आणि शीख, ते आपल्या जागेवर का बसू शकत नाहीत? जोपर्यंत असे होणार नाही तोपर्यंत मी शांततेत बसू शकणार नाही. त्यानंतर मुसलमानांना आणायचे आहे. मग तुम्ही म्हणाल की असे तर होऊ शकणार नाही. मी म्हणेन की असे होऊ शकते परंतु त्याची किल्ली दिल्लीत पडलेली आहे. हे जे दोन दिवस येणार आहेत त्यात आपण दाखवून दिले पाहिजे की हिंदू आणि मुसलमान सज्जन लोक आहेत आणि दोघेही एकोप्याने राहणार आहेत.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४४७-५२

१४३. लॉर्ड माउंटबॅटन यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २३, १९४७

प्रिय मित्र,

मी पंडित नेहरूंशी बोललो. परंतु त्यांचे ठाम मत आहे की जोपर्यंत परिस्थितीत सुधारणा होत नाही तोपर्यंत कोणताच बदल करण्यात येऊ नये. (लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी भारताच्या महाराज्यपालपदावरून निवृत्त होण्याची इच्छा व्यक्त केली होती.) जर परिस्थितीत सुधारणा झाली तर त्याकरिता २-३ महिन्यांचा कालावधी लागेल. या अंदाजाबद्दल मी त्यांच्याशी सहमत आहे.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

महामहीम लॉर्ड माउंटबॅटन ऑफ बर्मा,

गव्हर्नमेंट हाऊस,

नवी दिल्ली.

‘गांधीजीज कॉरस्पॉन्डन्स विथ द गव्हर्नमेंट, १९४४-४७’, पृष्ठ २८०-१

१४४. सीता गांधी यांना पत्र

ऑक्टोबर २३, १९४७

चि. सीता,

मला तुझे पोस्टकार्ड मिळाले. मी तुला लिहिलेले पत्र मिळालेच असेल. (पाहा सीता गांधी यांना पत्र, ऑक्टोबर २१, १९४७) तुला दीर्घायुष्य मिळो आणि तू प्रामाणिक सेविका हो. वसंतने (कांती मश्रूवाला यांची पत्नी. सीता गांधींचे मामा.) मुलाला जन्म दिला आणि बाळ व आई सुखरूप आहेत याचा आनंद होतो.

आशीर्वाद,
बापू

चि. सीता गांधी,

मश्रूवाला भवन, अकोला

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५०१७

१४५. जीवनजी देसाई यांना पत्र

ऑक्टोबर २३, १९४७

चि. जीवनजी,

दोन हस्तलिखित लेख सोबत आहेत. त्यांचे टंकलेखन करून घेण्याकरिता वेळ नाही. हस्ताक्षर स्पष्ट आहे. तिसऱ्या लेखाचे भाषांतर करून पाठवणे शक्य नाही. ते पत्र एका मुसलमानाचे आहे. तू त्याचे तिथे शक्य तितके चांगले भाषांतर करून घे. मी रचनात्मक कामाबद्दल पाहीन.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटो प्रतीवरून. जी. एन. ९९८५. शिवाय सी. डब्ल्यू. ६९५९. सौजन्य - जीवनजी डा. देसाई

१४६. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २३, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

दोन बंधू लिहितात “आम्ही निर्वासित आहो. आमच्या मित्रांच्या संरक्षणाखाली आम्ही राहत आहो. थंडीमुळे आम्ही फार दुखी आहो. कांबळी आणि दुलया कुठून मिळू शकतील ते कृपाकरून आम्हांला कळवा. अशा निर्वासितांकरिता काही तरतूद आहे काय?” ते रावळपिंडीचे असल्याचे त्यांनी लिहिले आहे. आता अशा प्रकारचे तर बरेच लोक असतील. ज्या दुलया आणि कांबळी गोळा केल्या जात आहेत त्या शिबिरातील लोकांकरिता आहेत आणि त्यांच्याजवळ पांघरुणाकरिता काहीही नाही हे स्पष्ट आहे. त्यांच्याकरिताच ही व्यवस्था होत आहे. बरीचशी कांबळी वाटली गेली आहेत आणि अजून वाटली जातील. हजारांच्या संख्येत लोक पडलेले आहेत. काही थोडे असते तर गोष्ट वेगळी होती. शक्य आहे की असे लाखो लोकसुद्धा असतील की ज्यांना या गोष्टी मिळाल्या पाहिजे. कुरुक्षेत्र येथील एका शिबिराची व्यवस्था केंद्र सरकारने आपल्या हाती घेतली आहे. तिथे मोठ्या संख्येत लोक पडलेले आहेत आणि अनेक येण्याची शक्यता आहे.

दिल्ली शहरातसुद्धा अशा अनेक छावण्या आहेत. कमीतकमी तीन आणि कदाचित चार छावण्या पूर्व पंजाबमध्ये आहेत. येथील छावण्यांमध्ये ज्या गोष्टी पुरवण्यात येतात त्या तेथील छावण्यांमध्येसुद्धा पुरवल्या गेल्या पाहिजे. तेसुद्धा तर निर्वासितच आहेत. परंतु जे निर्वासित मित्रांच्या घरी राहतात त्यांना काही पांघरुण देणे मित्रांचे काम असते असे मला वाटते. परंतु शक्य आहे की जे लोक निर्वासितांना आपल्या घरी ठेवतात ते स्वतःकरितासुद्धा दुर्लभ, कांबळे यांची व्यवस्था मोठ्या मुश्किलीने करू शकत असतील

तर मग ज्यांना ते आश्रय देतात त्यांची व्यवस्था ते कुठून करतील? असे अशक्य आहे असे मला म्हणायचे नाही. परंतु मला असे वाटते की ज्या कोणाला दुर्लक्षितांची आवश्यकता आहे त्या सर्वांना दुर्लक्षिता पुरवण्यात येतील. याशिवाय जे लोक या गोष्टींची मागणी करतात ते सर्व प्रामाणिकच असतात असे नाही. लोकांना गरज असते म्हणून ते या गोष्टी मागतात असे नाही. मी अनेक शिबिर पाहिले आहेत. अशा प्रकारचे काम मी नेहमीच करत आलो आहे. मी दक्षिण आफ्रिकेत होतो तेव्हापासून मी हे काम करत आलो आहे. त्यामुळे अशा कामातील अडचणी मला माहीत आहेत. मला ज्या दोघांनी लिहिले त्यांच्याविरुद्ध मी कोणतीही तक्रार ऐकलेली नाही. परंतु या गोष्टींची ज्यांना खरोखर गरज आहे त्यांच्यापर्यंत या गोष्टी पोहोचल्या पाहिजे यात काही संशय नाही. परंतु या लोकांबद्दल मला माहिती कशी असेल? मी ती शोधून काढण्याचा प्रयत्न करत असतो. असे काही नाही की माहिती काढण्याचा मी मुळीच प्रयत्न करत नाही. आणि मला कोणीच फसवणार नाही असेही मी गृहीत धरत नाही. यामुळे जो मागेल त्याने कांबळी घ्यावी असेही नाही. हे बंधू असे काही उदाहरण दाखवू शकतील काय? मी तर पाठवू शकत नाही, परंतु मला वाटते की त्यांना कुठून तरी मिळून जातील. माझ्याजवळ कांबळी आहेत खरे. नाहीत अशी गोष्ट नाही. परंतु ही सर्व कांबळी कुरुक्षेत्राला पाठवण्याकरिता आहेत. इतर लोकही तर गोळा करत आहेत ते या लोकांना पाठवू शकतात.

इथे रोज लोक येत आहेत. ते बिल्हा मंदिरात जातात आणि ती जागाही भरली आहे. यामुळे अजून जास्त लोकांकरिता जागा नाही. देवळातील लोकांनी शक्य तितक्या लोकांना सामावून घेतले आहे. ते इतरांच्या दुखात नेहमीच सहभागी झाले आहेत. ते दिवसरात्र काम करत आहेत. ते लोकांना भेटायला जातात आणि त्यांच्याकरिता कांबळी व अन्नधान्य गोळा करतात व गरजवंतांना ते वाटतात. परंतु दिवसेंदिवस अजूनअजून माणसांचा प्रवाह येत असल्यामुळे तेही थकले आहेत. किती दिवस त्यांना ते अशा प्रकारे देत राहणार आहेत?

हीच समस्या आपल्याकरिताही आहे. मी या लोकांना म्हणून की त्यांनी स्वतःकरिता काही तरी केले पाहिजे. हे खरे आहे की जेव्हा या गोष्टी प्रत्येकाकरिता केल्या जात आहेत तेव्हा त्यांच्याकरिताही केल्या गेल्या पाहिजे. सर्वांसाठी एकच नियम असला पाहिजे. एका माणसाकरिता एक नियम असेल आणि दुसऱ्याकरिता वेगळा तर आपण मोठ्या प्रमाणात काम करू शकत नाही. यामुळेच सर्व गोष्टी समजावून सांगण्याकरिता मी इतका वेळ घेतला. दररोज वाढत चाललेल्या या थंडीला आपण कसे तोंड देणार? एक दिवससुद्धा कोणालाही या थंडीचा त्रास व्हावा अशी माझी इच्छा नाही. तर ही एक गोष्ट मी तुम्हांला सांगितली.

आज मी अजून एक गोष्ट ऐकली. आज अनेक दुकाने उघडी असल्यामुळे एका गरीब मुसलमानाच्या मनात आले की आपणही आपले दुकान उघडावे. आज तो आपले दुकान उघडण्याकरिता गेला होता. तो चष्म्याचे काम करायचा. असा माणूस मुश्किलीने दिवसाला दोनचार रुपये कमावत असेल. मला माहीत नाही तो कोण होता. त्याचे नावही मला माहीत नाही. तो दुकान उघडण्याकरिता जात होता तेव्हा त्याला कापून टाकले. ही संपूर्ण दिल्लीकरिता लाजिरवाणी गोष्ट आहे. कोणी तरी कापले असेल. एकाने वा दोघांनी. परंतु दोन माणसे कशी? तेव्हा रात्रही नव्हती. दुकान तर लपूनछपून उघडले जाऊ शकत नाही. सर्व माणसे येतजात असतात. यातून कोणीही अडवण्याचासुद्धा प्रयत्न केला नाही. त्यांच्यात कापण्याचे धैर्य कुठून आले? लोक अशा गोष्टीत बेफिकीर असतात. म्हणतात एका मुसलमानाला कापले आहे ना, बरे झाले. ते जर हिंदूंना मारतात, शिखांना मारतात तर आपणही त्यांना मारावे. बदला घेण्याचा असा विचार मनात निर्माण होतो. याला अडवले पाहिजे. जर अडवले नाही तर दिल्ली आपले चारित्र्य गमावेल. दिल्लीत केवळ हिंदू आणि शिखांनी राहावे असे तुम्हांला वाटते काय? असे असेल तर दिल्ली नष्ट होईल. जग तिला

सहन करणार नाही. दिल्लीच्यामागे एक फार मोठा इतिहास पडलेला आहे. तो इतिहास पुसून टाकण्याचा प्रयत्न केला तर तो वेडेपणा होईल.

आज मला तुम्हांला महारोगाने पीडित लोकांविषयी सांगायचे आहे. भारतातही असे अनेक लोक आहेत. ते रस्त्यात दिसत नाही कारण त्यांना पाहिल्याने घृणा निर्माण होते. ज्यांना महारोग आहे ते रोगी पापी आहेत आणि इतर पापी नाहीत असे नाही. हे ठीक आहे की ज्याला रोग आहे त्याने काही ना काही चूक तर केलीच असावी. मला जेव्हा खोकला झाला तेव्हा मी समजत होतो की मी काही ना काही चूक केली असावी. चूक म्हणजे पाप असेच मी समजतो. खोकला प्रत्येकालाच होत असतो, तो होण्यात काही दोष नाही असे समजणारातील मी नाही. तर माझ्यासाठी जो नियम मी मानतो तो सर्व जगाकरिताही असतो. महारोग हा कातडीचा रोग आहे. तो कसा होतो याबद्दल अनेक कथा आहेत. माझी तर मान्यता आहे की हा शरीराचा रोग आहे आणि या रोगात व खोकल्यात काहीही अंतर नाही. ज्याला महारोग होतो त्याला जास्त त्रास होतो. त्याची बोटे झिजतात, नाक झिजते, हात झिजतात. असा माणूस विद्रूप होतो. परंतु तो विद्रूप आहे म्हणून त्याला जास्त वेदना आहेत अशी गोष्ट नाही. मी तर म्हणेन की ज्याचे मन मलीन आहे त्याच्याबद्दल जास्त घृणा वाटायला पाहिजे. ज्याचे शरीर मलीन आहे, कारण तेसुद्धा मन मलीन असल्यामुळेच होते, आणि त्याचबरोबर ज्याची दृष्टी वाईट असते, जो ईश्वराचे भजन न ऐकता जगातील दुष्ट लोकांच्या इतिहासात रस घेतो तो खरा महारोगी आहे. असा आजार असलेले तर अनेक पडलेले आहेत कारण आपण सर्व असे आहो आणि याची कोणीही पर्वा करत नाही. परंतु प्रत्येकाला महारोग होत नसल्यामुळे ज्यांना महारोग आहे त्यांचा आपल्याला तिरस्कार वाटतो. आपल्यामध्ये अनेक ख्रिश्चन होते. भारतात जितकी महारोग्यांची रुग्णालये आहेत ती त्यांची होती आणि आजही आहेत. ते लोक परोपकाराच्या भावनेने त्यांची सेवा करतात. आज भारतातही असे लोक झाले आहेत की जे परोपकाराच्या दृष्टीने त्यांचे काम करत

आहेत. एक परोपकारी पुरुष, मी तर त्यांना महात्माच म्हणेन, मनोहर दिवाण आहेत. ते वर्धेत राहतात आणि विनोबा भावेंचे ते मोठे शिष्य आहेत. विनोबाजी तर फार मोठे माणूस आहेत. तर मनोहरच्या मनात आले की चला काही ना काही करू या. तर त्यांनी महारोग्यांची सेवा करण्याचे काम पसंत केले. विनोबांनीसुद्धा त्यांना तसे करण्याकरिता प्रेरीत केले होते. ते अनासक्त आहेत. पैशाची त्यांना चिंता नाही. ते डॉक्टर नाहीत. परंतु त्यांनी या रोगाचा भरपूर अभ्यास केला आहे. अनेक लोक त्यांची मदत घेतात. आता वर्धेत एका समितीतर्फे लहान प्रमाणात एक परिषद होणार आहे. जे लोक या कामात लागलेले आहेत ते तिथे भेटतील. डॉ. सुशीला नाय्यरसुद्धा त्याच कामाकरिता जाणार आहेत. खरे म्हणजे डॉ. जिवराज (डॉ. जिवराज मेहता, महानिदेशक, आरोग्य सेवा, भारत सरकार) आणि राजकुमारी त्या कामाकरिता जाणार होत्या. राजकुमारीला तर या कामाची जास्त माहिती आहे कारण त्या माझ्याबरोबर सेवाग्रामला राहिलेल्या आहेत. परंतु इथल्या कामात त्या अतिशय जास्त गुंतलेल्या असल्यामुळे जाऊ शकत नाहीत. त्यांनी तिथे जावे म्हणून कोणतीही बळजबरी तर करता येऊ शकत नाही. आणि आग्रह करणार कोण? सेवेचे काम आहे, ज्याला जायचे असेल तो जाईल. परंतु त्यांना सवड नाही म्हणून त्या जाणार नाहीत. एक अजून बंधू आहेत. त्यांचे नाव जगदीशन (टी. एन. जगदीशन, कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मारक ट्रस्टतर्फे महारोग्यांच्या सेवाकार्याचे काम पाहत होते.) आहे. त्यांना स्वतःलाही महारोग झाला आहे. ते मद्रासचे आहेत. ते फार चांगले माणूस आहेत आणि विद्वान आहेत. ते श्रीनिवास शास्त्रींचे भक्त आहेत. त्यांनी स्वतःला या कामाला वाहून घेतले आहे. इतर अनेक लोकांबरोबर ते या परिषदेला उपस्थित राहणार आहेत. ही करुण कथा आहे आणि लक्ष वेधून घेणारीही आहे. अनेक लोक या कामात गुंतलेले आहेत. कलकत्त्यात फार मोठे महारोग्यांचे रुग्णालय आहे. ते मोठ्या प्रमाणावर काम करते. हे सर्व काम परोपकाराच्या भावनेने करण्यात येते आणि ते दिवसेंदिवस वाढत आहे. मी जेव्हा कलकत्त्यात होतो तेव्हा मला तिथे नेले होते आणि मी काही तरी लिहावे अशी विनंतीही

मला करण्यात आली होती. परंतु मी इथे येण्याची तयारी करत होतो. देशाच्या वेगवेगळ्या भागात अनेक महारोगी रुग्णालये आहेत. परंतु जितक्या मोठ्या प्रमाणात हे काम केले जायला पाहिजे तितक्या प्रमाणात केले जात नाही. मला असे म्हणायचे नाही की प्रत्येकाने याच कामात रस घेतला पाहिजे. परंतु आपल्याला जेव्हा सवडीचा मोकळा वेळ असतो तेव्हा आपण अशा प्रकारच्या कामात रस घेऊ शकतो हे आपल्याला माहीत असायला पाहिजे. आपण केवळ एकमेकांचा नाश करण्यातच गुंतलेलो असलो पाहिजे काय? मी तर म्हणेन की हा सर्वात वाईट रोग आहे, सर्वात वाईट प्रकारचा महारोग आहे. आपण चांगल्या कामाकडे दुर्लक्ष करतो आणि आपसात भांडून आपला स्वतःचा नाश करून घेतो. हिंदू मुसलमानांना मारतात आणि मुसलमान हिंदू आणि शिखांना मारतात. आपण किती काळ परस्परांना मारत राहणार आहो? आपल्याजवळ जो वेळ आहे त्याचा सदुपयोग करायचा व ज्यामुळे प्रेमभाव निर्माण होईल अशा कामात तो लावला तर चांगले होणार नाही काय!

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', ४५२-५६

१४७. वायव्य सरहद्द प्रांतातील हिंदू आणि शीख निर्वासितांना सल्ला

[ऑक्टोबर २४, १९४७च्यापूर्वी](हा संदेश पेशावर, ऑक्टोबर २४ या तारखेखाली प्रकाशित झाला होता.)

माझा संदेश अपरिवर्तनशील आहे. तुम्ही जर मृत्यू पत्करण्याइतके शूर असाल आणि मृत्यू पत्करत असतानाही तुमच्या शत्रूला क्षमा करू शकत असाल तर तिथेच राहा. हे सत्य जर तुम्ही आत्मसात केले नसेल तर लवकरात लवकर परत या.

‘द हिंदू’, ऑक्टोबर २६, १९४७

१४८. कुठे अहिंसा, कुठे खादी?

काठेवाडहून एक गृहस्थ लिहितात -

इतर जिल्हे आणि प्रांत यांच्याप्रमाणेच काठेवाडच्या लोकांचीही खादी आणि अहिंसेवरील श्रद्धा कमी होत चालली आहे. राजकीय विषयात अहिंसा कशी काय काम करू शकते असे काँग्रेसचे अनेक लोक आणि गांधीवादी विचारत आहेत.

पत्रलेखकाने उदाहरणासहित अनेक युक्तिवाद केले आहेत. परंतु मी मात्र पत्रातील महत्त्वाचा भाग उद्धृत करण्यावरच समाधान मानले आहे. त्यात तीन दोष आहेत.

इतक्यात मी स्पष्ट करून सांगत असतो की काठेवाड काय आणि देशातील इतर भाग काय कोणाचीच अहिंसा आणि खादीवर खरी श्रद्धा राहिलेली नाही. लोक अहिंसेचे पालन करतात आणि त्याचे चिन्ह म्हणून खादीचा वापर करतात असे समजून मी स्वतःचीच फसवणूक करून घेतली होती. वस्तुस्थिती ही आहे की अहिंसेच्या नावावर लोकांनी वरवरची शंढांची शांतता ठेवली होती. त्यांच्या अंतःकरणात तर हिंसाच भरलेली होती. त्यांनी आपल्या अंतःकरणातील हिंसा काढून टाकण्याचा प्रयत्नसुद्धा कधीही केला नाही. या गोष्टीचा पडताळा तर आता आपल्याला चांगल्या प्रकारे येऊ शकतो. राजकोट प्रकरणी मी काठेवाडमध्ये गेलो होतो तेव्हाच काठेवाडमध्ये राम नाही याचा अनुभव आला होता. यामुळे आज काठेवाडमध्ये श्रद्धा कमी होत चालली आहे असे म्हणण्यात काहीही अर्थ नाही.

राजकारणात अहिंसा चालत नाही असे म्हणण्यातही अर्थ नाही. विदेशी सत्तेशी लोक जेव्हा झुंजत होते तेव्हा ते राजकारण नव्हते तर अजून काय होते? उलटपक्षी आज भावाभावांची जी लाजिरवाणी भांडणे सुरू असलेली आपण पाहतो त्याचा राजकारणाशी संबंध कमी आहे काय? आज धर्माच्या नावावर देशात अधर्म पसरतो आहे. इतकेच नाही

विदेशी सत्तेविरुद्ध आपण जी बाह्य शांतता पाळत होतो तीसुद्धा आज स्पष्टपणे अनुपस्थित आहे.

काँग्रेसचे लोक आणि गांधीवादी यांत अंतर दाखवताना पत्रलेखकाने तिसरी चूक केली आहे. हे अंतर निराधार आहे. जर कोणी गांधीवादी असेल तर तो केवळ मी आहे. भक्त केवळ ईश्वराचे असतात. ईश्वर असल्याचा दावा मी कधीही केलेला नाही. मग माझे अनुयायी कसे असू शकतात? आणि जे स्वतःला गांधीवादी म्हणवतात ते काँग्रेसचे लोक नाहीत असे कसे म्हणता येऊ शकते? काँग्रेसच्या नोंदणी पुस्तकात चार आणे भरून लोकांनी जरी नाव नोंदवलेले नसेल तरी काँग्रेसचे अगणित सेवक आहेत. मीसुद्धा याच श्रेणीत मोडतो हे वाचकांनी लक्षात ठेवावे. यामुळे हा जो भेद करण्यात आलेला आहे तो खोटा आहे.

मी वारंवार सांगितले आहे की देशात आज जे काही सुरू आहे त्यात माझा कोणताही सहभाग नाही आणि माझे कोणी ऐकतही नाही. काँग्रेसने जेव्हा सत्ता स्वीकारली तेव्हा तिने स्वतःहोऊन अहिंसेला निरोप दिला हे काही गुपित नाही. याशिवाय अन्नधान्य आणि कापड यांच्या विक्रीवरील नियंत्रण (रेशनिंग) देशाकरिता घातक आहे असा माझा विश्वास आहे. माझे जर चालले तर धान्याचा एक दाणासुद्धा मी विदेशातून आयात केला नसता. आजसुद्धा भारतात पुरेसे अन्नधान्य आहे असा माझा ठाम विश्वास आहे. नियंत्रणामुळे तो साठा लपवून ठेवण्यात आला आहे. याशिवाय लोक जर माझे अनुसरण करतील तर देशात हिंदू, शीख, मुसलमान यांची भांडणे होणार नाहीत. स्पष्ट आहे की आज माझ्या बोलण्याला किंमत राहिलेली नाही. माझा आवाज अरण्यरुदनासारखा झाला आहे.

खादीबद्दल बोलायचे तर तिला जरी आपण अहिंसेपासून वेगळी केली तरी तिला काही स्थान आहे. परंतु अहिंसेचे प्रतीक म्हणून जेव्हा तिच्याकडे पाहिले जात असे तेव्हा तिला जशी प्रतिष्ठा होती तशी आता नाही. जे राजकीय क्षेत्रात आहेत ते पद्धत म्हणून खादी

वापरतात. गिरण्यांमध्ये कापड तयार झाले नसते तर करोडो लोकांना कपड्याशिवाय नागडेउघडे राहावे लागले असते असे गृहीत धरल्यामुळे आज आपल्याला खादीचा विजय होताना दिसत नाही तर गिरणीतील कापडाचा विजय होताना दिसत आहे. याहून अधिक भ्रामक गोष्ट कोणती असू शकते? आपण देशात भरपूर कापूस पिकवतो. आपल्याजवळ किती तरी हातमाग आणि चरखे आहेत. भारताला हातकताई आणि हातविणाई नवीन नाही. परंतु का कुणास माहीत आपल्या मनात अशा भीतीने घर केले आहे की आपल्या गरजेकरितासुद्धा करोडो लोक हातकताई आणि हातविणाई करणार नाहीत. भीतीने पछाडलेल्या माणसाला भीतीचे कोणतेही कारण नसलेल्या ठिकाणीसुद्धा भीती वाटत असते. आणि प्रत्यक्ष रोगाने मरणारांपेक्षा घाबरून मरणारे किती तरी अधिक असतात.

नवी दिल्ली, ऑक्टोबर २४, १९४७

गुजरातीवरून. हरिजनबंधू, नोव्हेंबर २, १९४७

१४९. वेंकटराम शास्त्री यांना पत्र

दिल्ली,

ऑक्टोबर २४, १९४७

प्रिय शास्त्रीजी, (१८७४-१९५३. मद्रास येथे अधिवक्ता. श्रीनिवास शास्त्री यांचे विद्यार्थी आणि मित्र)

तुम्ही ज्या काळजीने आणि तत्परतेने महाभारतातील श्लोकांची नक्कल करून पाठवली आणि त्यावर तुमची टिप्पणी जोडली (पाहा शस्त्रांचे वैयर्थ, जानेवारी ९, १९४७) त्याचे आभार मी कसे मानू?

माझी तक्रार ही आहे की या महान काव्याच्या लेखकाने सांगितलेले सद्गुण केवळ संन्यासी लोकांकरिता दाखवले आहेत. गीतेची रचना करणारानेच उर्वरित ग्रंथाची रचना केली असेल काय?

जे.सारखे जे लोक भ्रमात पडून काम करतात. त्यांच्यात परिवर्तन होईल अशी आशा कशी करता येऊ शकते?

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

मुळावरून. टी. आर. वेंकटराम शास्त्री पेपर्स. सौजन्य - नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय

१५०. जाल पावरी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २४, १९४७

भाई जाल पावरी,

मला तुमचे पत्र मिळाले. मला किती ओझे वाहावे लागत आहे याची तुम्हाला कल्पना नाही. मला तुमच्या वडिलांच्या (खुरशेदजी एरकजी पावरी, १८६६-१९४७, भारतीय पारशी लोकांचे उच्च धर्मगुरू) मृत्यूची माहिती नव्हती. तुम्ही मला कळवले हे चांगले केले. ते जरी नसले तरी ते जिवंत आहेत. मग शोक कशाकरिता? आपण जे लोक त्यांच्या मागे राहिलो आहो ते त्यांचे सेवाकार्य पुढे सुरू ठेवू या.

तुमचा,

मो. क. गांधी

डॉ. जाल पावरी, एम. ए. पीएच. डी.,

ताजमहाल हॉटेल,

मुंबई

गुजराती फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. १०८२६. सौजन्य - बाप्सीबानू पावरी

१५१. नाराणदास गांधी यांना पत्र

ऑक्टोबर २४, १९४७

चि. नाराणदास,

हे पत्र वाच. (नरसिंहदास गोर्धनदास यांचे. गांधीजींच्या उत्तराकरिता पाहा पुढील विषय आणि 'कुठे अहिंसा, कुठे खादी', ऑक्टोबर २४, १९४७). तो नानाभाईना (नरसिंहप्रसाद कालिदास भट) पाठव. ते वाचल्यानंतर तुला काय वाटते ते सांग. नानाभाईना काय वाटते तेसुद्धा त्यांना विचार. याबद्दल मी काही तरी 'हरिजन'मध्ये लिहिले आहे. ते तू प्रसंगोपात वाचशीलच.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ गुजरातीवरून. सी. डब्ल्यू. ८६४६. सौजन्य - नाराणदास गांधी

१५२. नरसिंहदास गोर्धनदास यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २४, १९४७

भाई नरसिंहदास,

मला तुमचे पत्र मिळाले. हरिजनमधून मी त्याचे संक्षिप्त उत्तर दिले आहे. त्यापलीकडे जाण्याचा माझा विचार नाही. जे लोक माझे अनुसरण करतात तेच माझे नातेवाईक आहेत. मी तुमचे पत्र नाराणदासकडे पाठवले आहे. (पाहा याआधीचा विषय) व त्याला ते नानाभाई भट यांना दाखवण्याकरिता सांगितले.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य प्यारेलाल

१५३. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २४, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

इथे जी श्रमपरिषद भरणार आहे तिच्यात आशियातील अनेक देशाचे प्रतिनिधी उपस्थित राहणार आहेत ही बातमी बहुधा ४-५ दिवसांपूर्वी वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित झाली होती. ही परिषद या महिन्याच्या सत्तावीस तारखेला भरणार आहे. मी त्या परिषदेचे उद्घाटन करणार आहे असेही वृत्तपत्रांनी सांगितले आहे. मला याबद्दल काहीही माहिती नाही. तसेच मी तिचा कोणाजवळ उल्लेख केल्याचेही मला आठवत नाही. तुम्हांला हे कसे कळले असे मी एका वार्ताहराला विचारले. हे वृत्त बरोबर नसल्याचे प्रकाशित करण्याकरिता मी त्याला सांगितले. आपले मजूर मंत्री श्री जगजिवन राम मला भेटायला आले होते. मी त्यांना हेच सांगितले. ते म्हणाले की तुम्हांला तर परिषदेला उपस्थित राहावेच लागेल. त्या दिवशी सोमवार आहे आणि तुम्ही दिल्लीतच असल्यामुळे विचारण्याची काही गरजसुद्धा नव्हती. आपली वृत्तपत्रे अशी आहेत. मी जवाहरलालजींनाही सांगितले की मी कदाचित चुकून हो म्हणालो असेन. तर त्यांनाही आश्चर्य वाटले. मला तिथे जाण्याची काही आवश्यकता नाही कारण मी आता कोणत्याही कामाचा माणूस तर राहिलोच नाही. आज माझे एकच काम आहे आणि तेच किती तरी जास्त आहे. त्या कामात मी यशस्वी झालो तर माझे जिवनभराचे काम पूर्ण होईल. आपण सर्व एका देशाचे आहो आणि सर्वांनी एक होऊन राहिले पाहिजे. इथे जे हिंदू, मुसलमान, शीख, पारसी, ख्रिश्चन वगैरे आहेत ते सर्व एक होऊन राहिले तर मला इतर कशाचीही फिकीर वाटणार नाही. ते सर्व भारताचे आहेत, त्यांना इथेच राहायचे आहे मग त्यांनी का भांडावे?

जो माणूस बालपणापासून हे स्वप्न पाहत आला आहे त्याच्याकरिता हा फार मोठा आघात आहे. त्याने स्वातंत्र्याकरिता मेहनत केली आणि स्वातंत्र्य मिळालेसुद्धा. परंतु त्याबरोबरच हे विष पसरले. हे मला चांगले वाटत नाही. याहून अधिक वाईट काय असू शकते? मला ही वाईट गोष्ट थांबवायची आहे. प्रयत्न करणे माझे काम आहे. तसे व्हायचे असेल तर होईल, नाही तर नाही होणार. भजनात आहे “कोणी निंदा, कोणी वंदा” (आश्रम भजनावली, भजन क्रमांक १५९.) सर्व एक आहे. कारण मला तर केवळ रामाचे भजन करायचे आहे आणि त्याला मी सर्व काही अर्पण केले आहे. परंतु प्रयत्न तर करावेच लागतील. त्यातच सर्व जीवन व्यतीत करायचे आहे.

नेहमीप्रमाणे आजसुद्धा कांबळी येणे सुरू आहे. ज्यांना ती पाठवायला पाहिजे त्यांना ती पाठवण्यात येत आहेत. फार मोठी गरज आहे. किती तरी कांबळी हवी आहेत. आपण सर्वांचे समाधान करू शकत नाही. देव सगळ्यांना पोहोचवील. जे निराधार आहेत आणि करोडपतीचे भिकारी झाले आहेत त्यांना निर्वस्त्र उपाशीतापाशी राहावे लागेल आणि भिकारी व्हावे लागेल? आपण जर खरे असू तर ईश्वर आपल्याला खायला देईल आणि नालायक झालो तर नागडेउघडे आणि उपाशीतापाशी राहावे लागेल.

काल मी कुष्ठरोगाला बळी पडलेल्या लोकांचा उल्लेख केला होता. त्या संदर्भात मी जगदीशनचा उल्लेख केला होता. ते महान विद्वान आहेत. त्यांना हा रोग झाला होता. त्यांचा हा रोग पूर्णपणे दुरुस्त झालेला नसला तरी तो बराच नियंत्रणात आहे. ते कुष्ठरोग्यांमध्ये बरेच काम करतात व त्यात बराच रस घेतात. ते त्यांच्यात मोकळेपणाने मिसळतात. ते अर्थातच कठोर परिश्रम करणारे गृहस्थ आहेत. ते मद्रासला राहतात, वर्धेला नाही. परंतु गेल्या अनेक दिवसांपासून ते तिथे आहेत. या विषयावर त्यांनी माझ्याशी पत्रव्यवहार केला आहे. काही दिवसांपूर्वी मला त्यांचे पत्र मिळाले होते परंतु मी ते आजच वाचले. त्यात मला एक सूचना आढळली जी तुम्हांला स्पष्ट करून सांगण्याची माझी इच्छा आहे. त्यांचे म्हणणे

आहे की महारोग्यांना महारोगी म्हणू नये. लोक त्याचा वाईट अर्थ घेतात आणि त्यांना अस्पृश्यांपेक्षाही वाईट समजतात. निदान अस्पृश्य कोणाचे नुकसान तरी करत नाहीत. अस्पृश्यांशी शारीरिक संबंध आल्यामुळे हा रोग होतो असा आपला समज आहे. मी आधीच सांगितले आहे की खरा महारोग अपवित्र मनाची अवस्था आहे. आपल्याच बांधवांचा द्वेष आणि काही जमातीच्या वा वर्गाच्या लोकांबद्दल वाईट बोलणे हे मानसिक विकृतीचे लक्षण आहे, आणि ते महारोगापेक्षाही वाईट आहे. असे लोक जर महारोग्यांपेक्षाही वाईट असतील तर मग महारोग झालेल्यांना महारोगी का म्हणावे? या लोकांचे वर्णन आपण महारोगाचे बळी असे करू या, 'महारोगी' असे नाही. वाईट नावामुळे जर लोक वाईट आहेत असा समज होत असेल तर त्यांना तशा नावाने संबोधू नये. तुम्ही गुलाब फुलाला कोणतेही नाव दिले तरी, अगदी वाईटाहून वाईट नाव दिले तरी गुलाब आपला सुगंध गमावणार नाही. जगदीशनला जर हेच म्हणायचे असेल तर ते बरोबर आहे आणि महारोग हा काही असा एकच रोग नाही की जो शारीरिक संसर्गामुळे दुसऱ्याला होऊ शकतो. खरूज झालेला माणूस जर दुसऱ्याला स्पर्श करील तर त्याचा रोग दुसऱ्याला होण्याची शक्यता असते. महारोग हा तसाच रोग आहे आणि सर्दी, कॉलरा, प्लेग इत्यादी रोगांसारखाच तोही एक रोग आहे. मग त्या रोगाने ग्रस्त असलेल्या माणसाकडे लोकांनी घृणेने का पाहावे? माणूस जेव्हा खरोखरच महारोगाने ग्रस्त होतो तेव्हा लोक त्याच्याकडे घृणेने पाहायला सुरुवात करतात. ते त्याला कमी प्रतीचा प्राणी समजू लागतात. परंतु खरे कमी प्रतीचे लोक ते असतात जे घृणा करतात. यामुळे या विषयावर आज मी परत बोलायचे ठरवले.

राजकुमारी वर्धा येथील परिषदेला ३० तारखेला उपस्थित राहणार होत्या. त्यांनी जायला पाहिजे होते. डॉ. जिवराजसुद्धा जाणार होते. त्यांनीसुद्धा जायला पाहिजे होते. परंतु ते कसे जाऊ शकतात? ते त्यांच्या कामाशी बांधले गेलेले आहेत. ते केवळ एक दिवस

आपल्या कामापासून दूर जाऊ शकतात. परंतु त्याकरिता दोन दिवस लागले असते कारण ते त्याच दिवशी परतू शकत नव्हते. वर्धेला कोणतेही विमान जात नाही. ते केवळ नागपूरला जाते. ते दोन दिवसांनंतरच परतू शकतात.

मला एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करायचा आहे. ब्रजकिशनने तुम्हांला सांगितलेच आहे की मी उद्या तुरुंगात जाऊन प्रार्थना करणार आहे. मी तिथे जाऊन प्रार्थना करावी अशी तुरुंगात राहणाऱ्या कैद्यांची इच्छा आहे. यामुळे मला आनंद होईल आणि तुम्हांलाही आनंद होईल, परंतु तुम्हांला माझ्याबरोबर प्रार्थना करता येणार नाही. तो तुरुंग आहे आणि केवळ कैदीच तिथे जाऊ शकतात. मी तिथे जात आहे कारण त्यांनी मला निमंत्रित केले आहे. आपण परवा परत इथेच भेटू.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - १', पृष्ठ ४५७-९

१५४. नवीन विद्यापीठे

प्रांतांमध्ये नवीन विद्यापीठे काढण्याचे जणू वेड लागले आहे. गुजरातला गुजरातींसाठी एक पाहिजे, महाराष्ट्राला मराठींसाठी, कर्नाटकला कन्नडांसाठी, ओरिसाला ओरियांकरिता, आसामला आसामींकरिता आणि असेच अजून काही काही. मला वाटते की प्रांतांतील या संपन्न भाषा आणि त्या बोलणाऱ्या लोकांचा पूर्णपणे विकास करायचा असेल तर अशी विद्यापीठे असणे आवश्यक आहे. परंतु असे वाटते की हे उद्दिष्ट साध्य करण्याकरिता आवश्यकतेपेक्षा जास्त घाई केली जात आहे. याकरिता आधी भाषावार प्रांतरचना केली पाहिजे. त्यांचे वेगवेगळे प्रशासन असल्यामुळे जिथे विद्यापीठे नाहीत तिथे निघतील. मुंबई प्रांतात मराठी, गुजराती आणि कन्नड या तीन भाषा बोलल्या जातात आणि यामुळे त्याच्या विकासात अडथळा येतो. मद्रास प्रांतात तमिळ, तेलगू, मल्याळम आणि कन्नड या चार भाषा बोलल्या जातात. अशा प्रकारे काही प्रांतात एकापेक्षा अधिक भाषा आढळतात. आंध्र देशाला आपले वेगळे आंध्र विद्यापीठ आहे हे खरे. ते स्थापित होऊन थोडा काळ लोटला आहे. परंतु त्याने चांगली प्रगती केली आहे असे म्हणता येऊ शकत नाही. दोन महिन्यांपूर्वीच भारत स्वतंत्र झाला. अन्नामलै विद्यापीठ तमिळ भाषेकरिता आहे असे मानता येऊ शकते. परंतु कोण म्हणेल की त्यात तमिळ भाषेला योग्य स्थान मिळाले आहे?

नवीन विद्यापीठाकरिता योग्य वातावरण असले पाहिजे. ते स्थिरस्थावर होण्याकरिता अशा शाळा आणि महाविद्यालये असली पाहिजे की जे आपापल्या प्रांताच्या भाषांच्या माध्यमातून शिक्षण देतील. असे झाले तरच विद्यापीठाकरिता वातावरण तयार झाले असे म्हणता येईल. विद्यापीठ सर्वोच्च शिक्षण देणारी संस्था आहे. परंतु पाया मजबूत नसेल तर त्याच्यावर उभारण्यात आलेली इमारत मजबूत असेल अशी आशा करता येऊ शकत नाही.

आपण राजकीय दृष्टीने जरी स्वतंत्र असलो तरी पश्चिमेच्या सुप्त प्रभावापासून आपण मुक्त झालो असे क्वचितच म्हणता येईल. जे लोक असे समजतात की पश्चिमेकडून सर्व प्रकारचे ज्ञान मिळू शकते त्यांना मला काहीही म्हणायचे नाही. आणि माझे असेही मत नाही की पश्चिमेकडून कोणतीच चांगली गोष्ट मिळू शकत नाही. तिथे काय चांगले आहे, काय वाईट आहे हे समजण्याइतकी प्रगती अजून आम्ही केलेली नाही. आम्ही विदेशी सत्तेच्या जोखडातून स्वतंत्र झालो याचा अर्थ आम्ही विदेशी भाषा आणि विदेशी विचारांच्या प्रभावापासूनही मुक्त झालो असे आताच म्हणता येऊ शकत नाही. नवीन विद्यापीठे निर्माण करण्याआधी आपण थोडे थांबावे आणि नवजीवन देणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या या वातावरणात थोडा विचार करावा. असे करणे हा समंजसपणा होणार नाही काय? असे करणे आपले कर्तव्य नाही काय? विद्यापीठ केवळ पैशांनी अथवा मोठमोठ्या इमारतींनी तयार होत नाही. विद्यापीठामागे जागृत जनतेचा विचार असला पाहिजे. त्यांच्यामागे चांगले शिकवणाऱ्या योग्य शिक्षकांची गरज असते. त्याच्या संस्थापकांत दूरदर्शिता असली पाहिजे.

माझ्या मते विद्यापीठ स्थापन करण्याकरिता पैशाची व्यवस्था करण्याचे काम लोकशाहीतील सरकारचे नसते. लोकांना जर विद्यापीठ स्थापन करण्याची इच्छा असेल तर त्याकरिता ते पैसेही देतील. लोकांच्या पैशांनी स्थापित झालेली विद्यापीठे देशाची शोभा वाढवतील. ज्या देशाचा राज्यकारभार विदेशी लोकांच्या हातात असतो तिथे सर्व गोष्टी वरून खाली टपकत असतात. जिथे जनतेचे शासन असते तिथे सर्व गोष्टी खालून वर येतात आणि त्यामुळेच त्या टिकत असतात, त्यांना सन्मान मिळतो, प्रतिष्ठा मिळते आणि त्या लोकांची शक्ती वाढवतात. ज्याप्रमाणे चांगल्या जमीनीत पेरलेले बी १० पट पीक देते त्याप्रमाणेच विद्याविकासाकरिता खर्च करण्यात आलेला पैसा किती तरी पटीने लाभदायक होत असतो. विदेशी शासनांतर्गत स्थापित झालेल्या विद्यापीठांनी उलटे काम

केले आहे. त्यांचा वेगळा काही परिणाम होऊ शकतही नाही. यामुळे भारत जोपर्यंत नवीनच मिळालेले स्वातंत्र्य चांगल्या प्रकारे पचवत नाही तोपर्यंत नवीन विद्यापीठ निर्माण करताना आपण सावधगिरी बाळगली पाहिजे.

याशिवाय हिंदू मुसलमान संघर्षाने असे भयानक रूप धारण केले आहे की ते कुठे जाऊन थांबेल हे आज सांगणे कठीण झाले आहे. कल्पना करा की काही अकल्पित घडले आणि एकही मुसलमान संघराज्यात सुरक्षित व प्रतिष्ठेने राहू शकणार नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली आणि पाकिस्तानमधील हिंदूंची आणि शिखांचीही तशीच परिस्थिती झाली तर आपले शिक्षण विषारी रूप धारण करील. उलटपक्षी हिंदू, मुसलमान आणि वेगवेगळ्या इतर धर्माचे सर्व लोक भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांमध्ये संपूर्णपणे सुरक्षित वातावरणात प्रतिष्ठितपणे भाऊभाऊ म्हणून राहिले तर स्वाभिविकपणे आपले शिक्षण सुंदर रूप धारण करील. आपल्या देशात वेगवेगळ्या धर्माचे लोक एकत्र राहिल्यामुळे जी एक सुंदर संस्कृती निर्माण झाली आहे तिला आपण एक तर मजबूत बनवू आणि अधिक सुंदर रूप देऊ आणि नाही तर आपण अशा काळाचा शोध घेत बसू की जेव्हा भारतात केवळ हिंदू धर्माचे लोकच राहत होते. इतिहासात कदाचित असा काळ सापडणारच नाही. परंतु जरी असा काळ सापडला आणि आपण त्याच्या मागे गेलो तरी आपण किती तरी शतक मागे ढकलले जाऊन त्या काळ्या कालखंडात जाऊ आणि जग त्याकरिता आपली घृणा करील व आपल्याला नावे ठेवील. उदाहरणार्थ इतिहासातील मोगल काळ आपण विसरण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला तर जगातील सर्वात सुंदर जामा मशिदीला आपल्याला विसरावे लागेल, वा अलिगढच्या मुस्लिम विद्यापीठाला विसरावे लागेल अथवा जगातील सात आश्चर्यांपैकी एक असलेल्या ताजमहालला विसरावे लागेल वा मोगल काळात दिल्ली आणि आग्रा येथे बांधण्यात आलेल्या मोठमोठ्या किल्ल्यांना विसरावे लागेल. मग आपल्याला त्या दृष्टिकोनातूनच आपला इतिहास लिहावा लागेल. आजचे वातावरण

खरोखरच असे नाही की आपण योग्य निर्णयापर्यंत पोहोचू शकू. आपले दोन महिन्यांचे स्वातंत्र्य रंगरूप धारण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. अखेरीस ते कोणते रूप धारण करील हे आम्हांला माहीत नाही. जोपर्यंत आपल्याला हे नीटपणे कळत नाही तोपर्यंत आपण सध्याच्या विद्यापीठांमध्येच योग्य फेरफार करून त्यात संजीवन भरण्याचा प्रयत्न केला तर तेच पुरे होईल. यातून आपल्याला जो अनुभव येईल तो नवीन विद्यापीठ स्थापन करत असताना उपयोगात येईल.

आता राहिली गोष्ट बुनियादी शिक्षणाची. हे शिक्षण सुरू होऊन अजून ८-१० वर्षांचे झाले आहेत. त्यापासून आलेला अनुभव आपल्याला मॅट्रिकच्या पुढे नेत नाही. तरीही जे लोक या प्रयोगात लागले आहेत त्यांच्या मनात बुनियादी शिक्षणाचा विकास होतच असतो. ज्या संस्थेमागे आठदहा वर्षांचा ठोस अनुभव असेल त्या संस्थेच्या शिफारशी कोणताही शिक्षणतज्ज्ञ फेटाळून लावू शकत नाही. हे बुनियादी शिक्षण देशाच्या वातावरणात तयार झाले आहे व ते देशाच्या गरजा पूर्ण करते हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. हे वातावरण हिंदुस्थानच्या सात लाख खेड्यांत आणि त्यांच्यांत राहणाऱ्या करोडो लोकांमध्ये पसरलेले आहे. त्यांना विसरू तर आपण भारतालाही विसरू. खरा भारत शहरात नाही तर या लाखो खेड्यांत वसलेला आहे. विदेशांच्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता शहरांची निर्मिती झाली होती. दोन महिन्यांपूर्वी विदेशी सत्ता गेलेली असली तरी ते जसे होते तसेच आहेत. विदेशी सत्तेचा प्रभाव अजूनही कायम आहे. इतक्या लवकर तो जाऊही शकत नाही.

हा लेख मी दिल्लीत बसून लिहीत आहे. मला जर भारताबद्दल काहीही माहीत नसेल तर मी इथे बसल्याबसल्या गावांचे बरोबर चित्र कसे रेखाटू शकतो? जी गोष्ट मला लागू होते तीच आमच्या मंत्र्यांनाही लागू होते. अंतर इतकेच की त्यांना ही गोष्ट विशेषत्वाने लागू होते.

आता आपण बुनियादी शिक्षणाच्या मूलभूत गोष्टींकडे दृष्टी टाकू या -

१. संपूर्ण शिक्षण स्वावलंबी झाले पाहिजे. म्हणजे त्याच्या उभारणीकरिता लागलेले भांडवल वगळता, जे तसेच कायम राहील, अखेरीस त्याने स्वतःचा खर्च स्वतः भरून काढला पाहिजे.

२. यात शेवटच्या पातळीपर्यंत हाताचा उपयोग केला जाईल. म्हणजे विद्यार्थी आपल्या हातांनी कोणता ना कोणता व्यवसाय करील.

३. संपूर्ण शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या प्रांतीय भाषेत दिले पाहिजे.

४. यात सांप्रदायिक - धार्मिक शिक्षणाकरिता कोणतेही स्थान नसेल. परंतु मूलभूत नैतिक शिक्षणाकरिता भरपूर वाव असेल.

५. हे शिक्षण, मग ते मुले घेवो की प्रौढ, स्त्रिया घेवो की पुरुष, विद्यार्थ्यांच्या घरातही पोहोचेल.

६. हे शिक्षण घेणारे लाखो करोडो विद्यार्थी स्वतःला संपूर्ण भारताचे नागरीक समजणार असल्यामुळे त्यांना एक आंतरप्रांतीय भाषा शिकावी लागेल. नागरी वा उर्दू लिपीत लिहिली जाणारी हिंदुस्तानीच संपूर्ण देशाची एक भाषा होऊ शकते. यामुळे विद्यार्थ्यांना या दोन लिप्या अवश्य शिकाव्या लागतील.

या मूलभूत विचाराशिवाय वा त्याला बाजूला सारून जी विद्यापीठे स्थापन केली जातील ते देशाचे कोणतेही हित करणार नाही, उलट हानीच करतील. यामुळे आशा आहे की नवीन विद्यापीठ उघडण्याआधी थोडा विचारविनिमय केला पाहिजे या विचाराशी सर्व शिक्षणतज्ज्ञ सहमत होतील.

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २५, १९४७

हरिजन नोव्हेंबर २, १९४७

१५५. बलवंतसिंह यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २५, १९४७

श्री बलवंतसिंह,

तुम्ही मनूला पाठवलेले पत्र बापूंना वाचून दाखवण्यात आले. ते म्हणतात - तुम्ही अशा प्रकारे निराश का होता? खरे म्हणजे गोशाळा बंद कुठे झाली, तिचा विस्तार झाला आहे. गावातील जनावरांच्या अवस्थेत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करा, दुग्धोत्पादन वाढवा, गोवंशात सुधारणा करा. दुधात पाणी मिसळले असेल तर ते शोधून काढण्याची वैज्ञानिक पद्धत शोधून काढा व अशाच इतर गोष्टी. हे सर्व तुम्ही करू शकता आणि केले पाहिजे. गायीची ही खरी सेवा असेल.

सुशीला

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १९८९

१५६. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २५, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

या तुरुंगातील कैद्यांसमोर प्रार्थना करण्याचे आणि नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे भाषण देण्याचे जेव्हा मला निमंत्रण मिळाले तेव्हा मला फार आनंद झाला. सर्व कैद्यांना कदाचित माहीत नसेल की अगदी दक्षिण आफ्रिकेतील दिवसांपासून मी फार जुना कैदी होतो आणि मी सांगू शकतो की माझ्या दृष्टीतून मी अपराधी नव्हतो, परंतु शासनाच्या दृष्टिकोनातून मात्र मी निरपराधी होतो असे म्हणता येऊ शकत नव्हते. किती तरी प्रकारच्या तुरुंगात मी गेलो आहे आणि किती तरी प्रकारचे तुरुंग मी पाहिले आहेत. दक्षिण आफ्रिकेतील तुरुंग फार कडक असायचे आणि तिथे हिंदी लोकांना तर काहीच किंमत नव्हती. तिथे कोणी बॅरिस्टर असला तरी त्यांच्याकरिता कोणताच फरक पडत नसे. सर्व भारतीय कुली आहेत असे ते समजत असत. तिथे एकीकडे भारतीय होते, दुसरीकडे हब्शी होते आणि ब्रिटिशसुद्धा होते. ते सर्व आपापल्या जगात राहत असत. जेव्हा सत्याग्रह सुरू झाला (जुलै १९०७ साली) तेव्हा त्यात हजारो सत्याग्रही सामील झाले कारण सत्याग्रहात काही दोनचार माणसेच असू शकत नव्हती. माझ्या पहिल्या तुरुंगवासाच्या वेळी (जानेवारी १०, १९०८; पाहा जोहानीसबर्ग खटला, जानेवारी १०, १९०८) आमच्यापैकी १५० लोकांना तुरुंगात टाकण्यात आले. सुरुवातीला तिथे फार लोक नव्हते. मी तिथे होतो आणि माझ्याबरोबर ४ वा ५ लोक अजून होते. परंतु हळूहळू आमची संख्या १५०पर्यंत पोहोचली. आम्हा सर्वांना एका वार्डात ठेवण्यात आले होते व आमच्याबरोबर हब्शी कैदीसुद्धा होते. अशा प्रकारच्या गर्दीमुळे आम्ही अगदी कंटाळलो होतो. तिथल्या तुरुंगाचे नियम किती कठोर होते आणि त्यांची अमलबजावणी किती निर्दयपणे करून घेतली जात असे हे मी तुम्हांला सांगू इच्छितो. आम्ही राजकीय

कैदी आहो आणि इतर गुन्हेगार कैदी असे म्हणून इथे भेदभाव केला जात नाही. भारतात तर आपण गोंधळ घालतो. दक्षिण आफ्रिकेत असा कोणताही फरक केला जात नाही. तिथे सर्वांना गुन्हेगार कैदीच समजतात. मी तर असे समजत नाही की जे राजकीय कैदी आहेत ते चांगले आहेत आणि जे अपराध करून आले आहेत ते वाईट आहेत. ज्यांनी कायदा मोडला ते तर सर्व कायद्यासमोर सारखेच असतात. मग या अपराध्यांमध्ये काय फरक करायचा? परंतु इथे तर आम्ही राजकीय कैदी झालो आणि त्यातही अ, ब, क वर्गाचे कैदी झालो. असे झाले कारण आमचे एक फार मोठे आंदोलन होते. करोडोच्या संख्येत आपण आहो आणि त्यात मोठमोठे लोकही होते. परंतु त्या बिचाऱ्यांमध्ये कोण मोठे लोक असणार? त्यात हिंदू, मुसलमान, पारशी सर्व होते. हा हिंदू आहे, हा मुलमान, हा पारशी असा कोणी तिथे भेदसुद्धा करत नसे. सर्व कुली होते वा असे म्हणाना की सर्व हिंदुस्नी होते. यामुळे आम्ही मोठे आहो, आम्हांला अ वर्ग द्या, आमच्यापेक्षा लहान त्यांना ब वर्ग द्या आणि त्याहून लहान त्यांना क वर्ग द्या असा मोठेपणाही आम्ही तिथे दाखवू शकत नव्हतो. मी तर असे काही मानत नाही, परंतु इथे आम्ही हे सर्व केले. मी तर असे समजतो जो कैदेत गेला तो कैदी. मी असे समजत नाही की केवळ तुरुंगात गेलेले लोकच अपराध करत असतात आणि बाहेर पांढरेशुभ्र कपडे घालून बसलेल्या लोकांनी कोणताही अपराध केलेला नसतो. मला दहा वेळा तुरुंगात टाकण्यात आले होते. (ते असे - १. जानेवारी १० ते ३०, १९०८, जोहान्सबर्ग. २. ऑक्टोबर ७ ते डिसेंबर १२, १९०८ - व्होल्करस्ट, ३. फेब्रुवारी २५ ते मे २४, १९०९ - व्होल्करस्ट, ४. नोव्हेंबर ११ ते डिसेंबर १८, १९१३ - डंडी, ५. एप्रिल ९ ते ११, १९१९, कोसीहून मुंबईला जात असताना, ६. मार्च १०, १९२२ ते फेब्रुवारी ५, १९२४ - साबरमती, येरवडा, ७. मे ५, १९३० ते जानेवारी २६, १९३१ - येरवडा, ८. जानेवारी ४, १९३२ ते मे ८ १९३३ - येरवडा, ९. ऑगस्ट १ ते २३, १९३३ - साबरमती, येरवडा, १०. ऑगस्ट ९, १९४२ ते मे ६, १९४४, येरवडा आणि आगाखान पॅलेस, पुणे) मला पूर्णपणे तर आठवत नाही, परंतु तुरुंगात मी अनेक वर्षे घावलली असल्यामुळे हे सर्व मला माहीत आहे. तिथे जे तुरुंगाधिकारी होते ते तर माझे मित्र झाले होते. तिथे तुरुंगाचे एक अधीक्षक (सुपरीटेंडंट) होते. ते फार चांगले माणूस होते

आणि मोठे अधिकारी होते. ते एकदा माझ्याजवळ म्हणाले होते की मी या तुरुंगाचा अधिकारी आहे खरा परंतु जगाला माहीत नाही की मी कोणकोणते अपराध केले आहेत. ते म्हणाले की इथे कैदी चार वा पाच वर्षांच्या तुरुंगवासाकरिता येतात वा असे कैदी येतात की ज्यांना मृत्यूदंडाची शिक्षा झालेली असते व नंतर ज्यांना मृत्यूदंडापासून माफी देण्यात आलेली असते. परंतु मी केलेल्या अपराधाची किती लोकांना कल्पना असेल? ते म्हणाले की कदाचित ईश्वरालाच माझ्या अपराधांची कल्पना असेल. यामुळे त्यांना एकाने तुरुंगाधिकारी असणे आणि इतरांनी कैदी ही कल्पना आवडत नव्हती. माझेही असेच मत आहे. यामुळे मी तुमच्यासमोर कशा प्रकारे आलो पाहिजे याचा विचार केला. आता इंग्रजांचे शासन तर गेले. ते स्वतःहोऊन गेले आहेत. चांगले केले. परंतु आता आपण आपल्या तुरुंगात काय करावे? ज्या वेळी इंग्रजांची सत्ता होती त्या वेळी तुरुंगात किती चांगले वा वाईट होते याचा मी साक्षी आहे. परंतु आता सरकार आपल्या हातात आहे. आपल्या तुरुंगांनी तुरुंग न राहता रुग्णालये व्हायला पाहिजे. जर कोणी खून केला असेल वा चोरी केली असेल वा डाकू झाला असेल वा कायद्याच्या पुस्तकात ज्याला अपराध म्हणतात तो केल्यामुळे अपराधी झाला असेल तर हे सर्व प्रकारचे रोग आहेत असे मी समजतो. तो विकार आहे. अपराधाकरिता अपराध कोणीही करत नाही. जर कोणी मद्याच्या प्रभावाखाली व्यभिचार वा इतर कोणता अपराध करत असेल तर तो खुषी मिळवण्याकरिता तसे करत नसतो. आता मी म्हातारा झालो आहे आणि मला अनुभवही आला आहे. माणसाचे वर्तन त्याच्या स्वभावातून प्रेरित होत असते याची मला जाणीव झाली आहे. कसे राहावे हे कैद्यांना शिकवले पाहिजे. अधीक्षक वा उपायुक्त कैद्यांची काळजी घेत असतात आणि कोणत्या कैद्याला फटके मारावे वा कोणत्या कैद्याने शिक्षा म्हणून कोणते काम केले पाहिजे हे ते ठरवत असतात. परंतु तुरुंगाधिकारी वा उपायुक्त हे रुग्णालयातील शल्यचिकित्सकासारखे असावे व डॉक्टर ज्याप्रमाणे मद्यपीला

व्यसनापासून मुक्त करण्याचा प्रयत्न करतो त्याप्रमाणे त्यांनी त्या कैद्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करावा असे मी सुचवीन. मद्याचे व्यसन लागलेल्या माणसाला मद्यापासून होणारे दुष्परिणाम सांगावे लागत असतात. आणि कल्पना करा की एखाद्याने एखाद्या मुलीचे अपहरण केले आहे - हा अर्थातच गंभीर गुन्हा आहे - परंतु त्यानेसुद्धा जे काही केले आहे तो एक प्रकारचा रोग आहे याची जाणीव करून देण्यात यावी. आपल्या तुरुंगामध्ये जर अशी सुधारणा करण्यात आली तर ती महान गोष्ट होईल आणि सर्व कैदीसुद्धा खुष होतील. खुष झाल्यामुळे आपण नेहमीकरिता तुरुंगातच राहिलो पाहिजे असे त्यांना थोडेच वाटणार आहे? याशिवाय रुग्णालयाच्या इमारती तर सुंदर असतात, इथे आपल्या तुरुंगांचे असे थोडेच असते. आपण अशा इमारती तयार तरी कशा करणार? आपला तर गरीब देश आहे. रुग्णालयासारखे जर आपण तुरुंग बनवू लागलो तर आपले दिवाळे निघेल. असे तुरुंग तर सुवर्णभूमी असलेल्या दक्षिण आफ्रिकेतही नाहीत. तिथे इंग्रज कैद्यांकरिता ज्या खोल्या वा बराकी बनतात त्या महालासारख्या थोड्याच असतात. इंग्लंडजवळ इतका पैसा आहे की तो असे तुरुंग बनवू शकतो, कारण तिथले तुरुंग मी पाहिले आहेत. हे खरे आहे की अमेरिकेतील तुरुंग मी पाहिलेले नाहीत, परंतु आपले तुरुंग रुग्णालयासारखे व्हायला पाहिजे. रुग्णालयात डॉक्टर असतो आणि तो रुग्णांचा उपचार करतो तसे असले पाहिजे. जेव्हा एखादा रोगी दुरुस्त होऊन रुग्णालयाबाहेर जातो तेव्हा तो कायमचा ऋणी होतो. तसेच तुरुंगांचेही झाले पाहिजे. तुरुंगात कठोर वागणूक दिली जाते आणि अतिरेक केला जातो वा तुरुंगाधिकारी दुष्ट आहेत असे म्हणण्याचे कैद्यांकरिता कारण नसले पाहिजे. तिथे सर्व वाईटच वाईट आहे असे म्हणण्याची त्यांना संधी नसावी. त्यांनी म्हणायला पाहिजे की रुग्णालयाप्रमाणे आमची इथे फार काळजी घेतली जात होती, आम्हांला खायला देत होते व कसे जगावे हे आम्हांला शिकवत होते. तुरुंगाचा कारभार जे चालवतात त्यांनी काय केले पाहिजे हे तर मी सांगितले. परंतु त्याचे काय, हे सर्व करणे

तर त्यांच्याही हातात नाही. याचा निर्णय सरकारला घ्यायचा आहे. अथवा ही गोष्ट पंडितजी, सरदार वा असे म्हणा की संपूर्ण मंत्रिमंडळावर अवलंबून आहे. याचा अर्थ सरकारने हे केले पाहिजे. परंतु तुरुंगाधिकाऱ्यांनी कसे वागले पाहिजे हे सरकारने त्यांना सांगितले पाहिजे. नंतर जर त्यांनी नियमांचे पालन केले नाही तर व जुलमी पद्धतीचा अवलंब केला तर ती वेगळी गोष्ट होईल. आजकाल कोणताही तुरुंगाधिकारी वा अधीक्षक वा आयुक्त अपराधी नसला पाहिजे. आपण हे शिकलो आहो आणि ते सर्व सरकारच्या अंतर्गत काम करत असतात. सरकारजवळ मोठे सैन्य नाही आणि या अधिकाऱ्यांना शिस्त लावण्याकरिता ते बाहेरून मदतही मागू शकत नाही. ते स्वेच्छेने सरकारच्या आदेशाचे पालन करत असतात. त्यांनी जर स्वतःहोऊन आदेशांचे पालन केले नाही तर आपली प्रशासनव्यवस्था कोसळून जाईल व देशात गोंधळ निर्माण होईल. याप्रमाणे अधिकाऱ्यांनी नियमांचे उल्लंघन करू नये असे मी त्यांच्याबद्दल सांगितले आहे. आणि अशा काही लहानसहान गोष्टी आहेत की त्या ते सरकारच्या आदेशाशिवायही करू शकतात. उदाहरणार्थ त्यांनी कैद्यांशी प्रेमाने वागावे. यात शिकण्यासारखे काय आहे? त्यांनी तुरुंगाला रुग्णालय समजायला पाहिजे व कैद्यांना रुग्ण. त्यांनी जर इतके केले तर निदान एक गोष्ट साध्य होईल.

आता मी कैद्यांशी कैद्याच्या भूमिकेतून बोलू इच्छितो. सत्याग्रही म्हणून मलासुद्धा तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. सत्याग्रही कैदी जाणूनबुजून कोणताही अपराध करू शकत नाही. त्याने कधीही तुरुंगाच्या अधीक्षकाला वा तुरुंगाधिकाऱ्याला त्रास द्यायला नको वा त्यांचा अपमान करायला नको. त्याने तर आदर्श कैदी होऊन राहायला पाहिजे. असे केले तरच तो आपला सत्याग्रह चांगल्या प्रकारे सुरू ठेवू शकतो. इतकेच नाही तर अपराध करून इथे आलेल्या कैद्यांनीसुद्धा सत्याग्रही व्हायला पाहिजे. त्यांनी तुरुंगाच्या नियमांचा कधीही भंग करू नये. त्यांनी तुरुंगाचे निर्बंध मान्य केले पाहिजे आणि जे मिळेल त्यावर समाधान मानले पाहिजे. कैद्यांना दिल्या जाणारे अन्न पुरेसे नसेल, वा ते पुरेसे

शिजवलेले नसेल वा त्यात खडे वा जंतू असतील तर त्याबद्दल त्यांनी अधीक्षकाकडे वा तुरुंगाधिकाऱ्याकडे तक्रार करावी. असे घडत असते. मी असे माझ्या डोळ्यांनी पाहिले आहे कारण मी तुरुंगात राहिलो आहे. परंतु अशा गोष्टींकरितासुद्धा तुरुंगाधिकाऱ्याकडे का जायला पाहिजे? तुरुंगात काही स्वयंपाकी तर नसतात. जे कैदी असतात तेच स्वयंपाक करत असतात. सरकार जर स्वयंपाकी ठेवू लागेल तर ते तुरुंग चालवू शकणार नाही. कैदीच आपला स्वयंपाक बनवत असल्यामुळे त्यांनी मन लावून स्वयंपाक करावा. तांदूळ निवडून मगच त्यांनी भात शिजवावा, पोळ्या अर्ध्या कच्च्या ठेवू नये. हे सर्व तुमच्या हातातच आहे. तुम्ही जसे स्वतःच्या घरी काम करता तसे हे काम इथे केले पाहिजे. तुम्ही काही अपराध केल्यानंतर इथे आला आहा. कोणीही अपराध करू शकतो. परंतु काही पकडले जातात आणि काहीनी अपराध केला नसतानाही त्यांच्यावर अपराधी म्हणून शिवका मारला जातो. असे होत असते. मला वाटते की तुम्ही जर इतके केले तर तुम्ही आदर्श कैदी व्हाल.

तुम्ही एक गोष्ट करू शकता. तुमच्यात हिंदू, मुसलमान, शीख असले पाहिजे. मुसलमानांमध्येसुद्धा वेगवेगळ्या पंथाचे लोक असले पाहिजे. परंतु तुम्ही सर्व इथे भावाभावाप्रमाणे राहू शकता. आज आपल्या देशात एक प्रकारचे विष पसरले आहे. निदान तुरुंगात तरी ते पसरणार नाही अशी मला आशा आहे. तुरुंगातून तुम्ही आदर्श नागरिक म्हणून बाहेर पडला पाहिजे. असे झाले तर मी चांगले काम केले असे उपायुक्त आणि तुरुंगाचे अधीक्षक म्हणतील. ते मला सांगतील की आता आमचे काम सोपे झाले आहे, आम्हाला कोणी त्रास देत नाही व तुरुंगाच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन केले जाते व दिवसेंदिवस कैदी आपल्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तुम्ही आदर्श कैदी व्हावे आणि येथून बाहेर पडताना आदर्श नागरिक व्हावे व बाहेरील लोकांना गैरवर्तन करण्यापासून परावृत्त करावे इतकीच प्रार्थना मी ईश्वराजवळ करीन. हिंदू

मुसलमानांचे शत्रू आहेत आणि मुसलमान हिंदूंचे शत्रू आहेत हे तुम्ही विसरा असे तुम्ही त्यांना सांगितले पाहिजे. कोणीही चूक करू शकतो.

उद्या ईद आहे. माझ्या मुसलमान बांधवाना मी ईद मुबारक देतो. जे काही मुसलमान कैदी इथे आहेत त्या सर्वांना सर्व हिंदू आणि शीख कैद्यांनी ईदच्या शुभेच्छा द्याव्या अशी माझी इच्छा आहे.अखेरीस तुम्ही सर्वांनी बंधुभावाने राहावे इतकेच मी म्हणेन.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४५९-६४

१५७. इ. हेविट यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २६, १९४७

प्रिय कॅप्टन हेविट,

तुमच्याजवळ परत उपयोग करता येईल व संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने निरुपयोगी नसलेली जी कांबळी आहेत ती विनामूल्य देऊ करणाऱ्या २३ तारखेच्या प्रस्तावाबद्दलच्या तुमच्या पत्राबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. तुम्ही दिलेल्या अधिकारपत्राचा उपयोग करण्याकरिता मी ते मुंबई येथील मित्राला पाठवत आहे.

कॅप्टन ई. हेविट,

डिक्विजनल सी ट्रान्सपोर्ट हेडक्वार्टर्स,

नवी दिल्ली

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू मेमोरिअल म्युझियम अँड लायब्ररी. सोजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

१५८. मुसलमानांना सल्ला

(बकरी ईद असल्यामुळे सकाळपासून गांधीजींकडे भेटण्याकरिता मुसलमान येऊ लागले होते. त्यांत त्यांचे अनेक जुने मित्रही होते. त्यांना पाहून गांधीजी हळूच बोलले - मी यांना कोणत्या तोंडाने ईद मुबारक म्हणू. यापुढील विषयसुद्धा पाहा.)

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २६, १९४७

अहिंसेची हिंसेत, दयाळूपणाची क्रौर्यात, प्रेमाची द्वेषात, सत्याची असत्यात नेहमीच परीक्षा होत असते. हा चिरंतन नियम आहे. या पवित्र दिवशी आपण जर पवित्र निर्धार केला की रक्ताकरिता रक्त सांडवायचे नाही, उलट आपले स्वतःचे रक्त सांडण्याची आपण तयारी ठेवली तर आपण इतिहास घडवू. येशू ख्रिस्ताला ज्यांनी सुळावर चढवले होते त्यांना क्षमा करण्याकरिता येशू ख्रिस्ताने सुळावरून ईश्वराला प्रार्थना केली होती. मी सतत ईश्वराला प्रार्थना करत असतो की त्याने माझा खून करणाराकरिताही दयेची प्रार्थना करण्याची शक्ती मला द्यावी. आणि तुमच्या या निष्ठावान सेवकाला क्षमा करण्याची शक्ती प्राप्त व्हावी अशी प्रार्थना तुम्हीसुद्धा करावी.

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ९९

१५९. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २६, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आधी तर एका गृहस्थांनी मला जो प्रश्न विचारला त्याचे उत्तर देतो. ते विचारतात - “तुम्ही म्हणता की बदल्याची भावना चांगली नसते परंतु तुमचे राम-भक्त तर दरवर्षी रावणाचा पुतळा जाळून बदल्याची भावना चेतवत असतात?” यात दोन चुका आहेत. एक माझे राम-भक्त कोण आहेत हेच मला माहीत नाही. माझा राम-भक्त जर मी असेन तर ठीक आहे. परंतु त्याचीही मला माहिती नाही. राम-भक्त होणे ही काही साधी गोष्ट नाही. यामुळे “तुमचे राम-भक्त” म्हणणे ही मोठी चूक आहे. माझे राम-भक्त तर कोणीच नाहीत. परंतु असे होऊ शकते की लोक रावणाचा पुतळा तयार करतात आणि मग राम त्याला पराभूत करतो. आता तरी राम रावणाला पराभूत करतो. परंतु आपल्यापैकी कोण राम आहे आणि कोण रावण? जर प्रत्येक माणूस राम बनू शकत असेल तर रावण कोण बनेल? ही एक कथा आहे आणि कथेत राम देव आहे आणि रावण त्याचा शत्रू. यामुळेच त्याला अशुभ समजतात, राक्षस समजतात, निशाचर समजतात. याचे कारण त्याचे कामच रामाला न मानणे आणि ईश्वराला न मानता मरून जाणे होते. नंतर ईश्वराच्या हातूनच त्याला मरण आले. ही एक कथा आहे. याचा अर्थ असा नाही की रामाचा पुतळा बदला घेण्याच्या भावनेने तयार करण्यात आला होता. माणसाने बदला घेऊ नये हा धडा मी यापासून शिकलो आहे. मी जर अशी कल्पना केली की मी राम आहे आणि इथे माझ्या आजूबाजूला बसलेले लोक रावण आहेत तर माझ्यासारखा अहंकारी आणि मूर्ख कोण असेल? मी राम आहे हे मला कसे कळणार? माझ्यात किती दुष्टपणा भरलेला आहे हे कोणाला माहीत आहे? ईश्वराच्या नजरेत मी महात्मा आहे की दुष्ट माणूस आहे हे कोणालाही माहीत नाही. मी स्वतः किती

दुष्ट वा चांगला आहे हे माझे मलाही माहीत नाही. ते केवळ ईश्वरालाच माहीत. तो वर बसला आहे, सर्वांना पाहतो आहे. त्याच्यापासून कोणतीही गोष्ट लपलेली नाही. माणूस कोणाचाच बदला घेऊ शकत नाही. कोणाकडून काही वाईटही घडले तरी बदला काय घ्यायचा? जर एखादा माणूस परिपूर्ण असेल - तसे कोणताही माणूस परिपूर्ण असू शकत नाही, केवळ ईश्वरच परिपूर्ण असू शकतो - तरीही जर आपण गृहीत धरले की एक माणूस परिपूर्ण आहे आणि इतर अपूर्ण आहेत तर काय त्याने इतरांना शिक्षा केली पाहिजे? इतरांचा संहार केला पाहिजे? हा जो विजयादशमीला पुतळा बनवतात त्याचा माझ्या दृष्टीतून असाच अर्थ आहे. बदला जरी म्हणालो नाही तरी संहार वा शिक्षा वगैरे जी काही करायची आहे ती केवळ ईश्वरच करू शकतो. तर काय ईश्वरातच हा गुण आहे की हिंसाही तोच करू शकतो आणि अहिंसाही? तो निर्गुण आहे आणि गुणातीत आहे. त्याच्यासाठी या सर्व गोष्टी काहीही नाहीत. परंतु हा दृष्टांत तर असा आहे की जितके रावण या जगात आहेत, त्या सर्वांचा संहार करणारा एकटा ईश्वर आहे. काही लोक असे मानतात की आपण पूर्ण आहो आणि इतर अपूर्ण असे विजयादशमी शिकवते. यामुळेच कायदा हातात घेऊन ते स्वतःच बादशहा बनतात व कोणाला मारायचे, कोणाचा खून करायचा हे सर्व ठरवतात.

असे भारतात घडतही आहे कारण आम्ही पागल झालो आहो. जे उत्तर मी दिले आहे त्यावरून तुम्ही आणि ज्या बंधूंनी प्रश्न विचारला त्यांना कळले असेल की राम-रावणाचा दृष्टांत घेऊन आम्ही पापी होऊ नये. आम्ही पुण्यावान झालो पाहिजे. एकीकडे रामाचे नाव घ्यायचे आणि दुसरीकडे दुराचार करायचा म्हणजे ईश्वराची निंदा करणे आहे.

आता तुमच्यापैकी काही मला विचारू शकतात की तुम्ही इतक्या मोठ्यामोठ्या गप्पा तर मारता परंतु काश्मीरमध्ये जे सुरू आहे त्याचीही काही माहिती आहे? (२३ ऑक्टोबरला जवळपास २००० आफ्रिडी आणि टोळीवाले काश्मीरमध्ये घुसले आणि मोठ्या प्रमाणात लूट, जाळपोळ आणि खून करू लागले.) हो, मला त्याची पूर्ण कल्पना आहे. परंतु मला तितकेच माहीत आहे जितके वृत्तपत्रांमध्ये

आले आहे. हे जर सर्व खरे असेल तर फार वाईट गोष्ट आहे. अशा प्रकारे ना धर्माचे रक्षण होऊ शकते ना कर्माचे. इतकेच मी सांगू शकतो. काश्मीरने पाकिस्तानमध्ये सामील व्हावे म्हणून पाकिस्तान काश्मीरवर दडपण आणण्याचा प्रयत्न करत आहे असा दोष तर पाकिस्तानलाच देण्यात आला आहे ना? असे व्हायला नको होते. कोणाजवळील कोणती तरी वस्तू घ्यावी म्हणून जर कोणी कोणावर दडपण आणत असेल तर तसे व्हायला नको याबद्दल मला किंचितही संशय नाही. आज तर काश्मीर आहे, नंतर ते हैद्राबादवर दडपण आणतील, मग जुनागढवर दडपण आणा, मग अजून संस्थाने आहेत. माझी काही न्यायाची तुलना करण्याची इच्छा नाही. परंतु मी एक तत्त्व मानून चालतो की कोणीही कुणावरही बळजबरी करू शकत नाही.

नंतर काहीही होवो मला त्याची पर्वा नाही. काश्मीर असो, हैद्राबाद असो वा जुनागढ असो, कोणी कुणावर बळजबरी करू नये. परंतु मी अतिशय आदरपूर्वक सांगतो की आज जे काश्मीरचे महाराज आहेत ते तेथील राजे नाहीत. दुसऱ्याही संस्थानांचे जे राजे आहेत असे आपल्याला वाटते तसे ते नाहीत. त्यांना तर बनवणारे इंग्रज लोक होते. आता इंग्रज गेले आहेत. त्यांनी त्यांना सत्ताधारी बनवले होते कारण त्यांच्या माध्यमातून ते राज्य करू शकत होते. काश्मीरमध्ये अजून जनतेचे सरकार स्थापित व्हायचे आहे. अशीच परिस्थिती इतर संस्थानांचीही म्हणजे हैद्राबाद, जुनागढ इत्यादींचीही आहे. माझ्या मते त्यांच्यात काही अंतर नाही. संस्थानांचे खरे सत्ताधारी तेथील लोक असतात. काश्मीरचे लोक जर पाकिस्तानमध्ये जाण्याकरिता अनुकूल असतील तर जगातील कोणतीही शक्ती त्यांना अडवू शकत नाही. परंतु निर्णय घेण्याकरिता त्यांना मोकळीक असली पाहिजे. लोकांवर हल्ला करून आणि गावच्या गाव जाळून लोकांना निर्णय घेण्याकरिता बाध्य करता येत नाही. काश्मीरमध्ये मुसलमान बहुसंख्य असूनही तेथील लोकांना जर भारतात सामील होण्याची इच्छा असेल तर त्यांना कोणीही अडवू शकत नाही.

काश्मीरच्या लोकांवर दडपण आणण्याकरिता जर पाकिस्तानचे लोक जात असतील तर पाकिस्तान सरकारने त्यांना थांबवले पाहिजे. जर तसे करण्यात त्याला अपयश आले तर दोषाचे सर्व खापर पाकिस्तानवर फोडले जाईल. काश्मीरच्या जनतेवर बळजबरी करण्याकरिता जर भारतातील लोक जात असतील तर त्यांनासुद्धा थांबवले पाहिजे आणि त्यांनी स्वतःहोऊन थांबले पाहिजे. याबद्दल मला काहीही संशय नाही.

मी काश्मीरच्या समस्येची तुमच्याशी चर्चा केली. आता मला वेगळ्या मुद्द्याकडे वळण्याची परवानगी द्या. मला कलकत्त्याहून तार आली आहे. कलकत्त्यात मी असताना ज्या शांतिसेनेची स्थापना करण्यात आली होती तिच्याबद्दल मी तुम्हांला सांगितले होते. ती खरोखर ईश्वराची कृपा होती. कलकत्त्यात शांतता स्थापन करणे फार कठीण वाटत होते. परंतु एकदा शांतिसेनेची स्थापना झाल्यानंतर तसे सहजपणे करता आले आणि हिंदू अथवा मुलमानांना फारसा त्रास सहन करावा लागला नाही. त्याआधी मुसलमानांनी मोठ्या वस्त्यांवर नियंत्रण मिळवले होते व ते तेथून हिंदूंना हुसकावून लावत होते. नंतर हिंदूंनीसुद्धा मुसलमानांच्या झोपड्या व इतर जे काही सामानसुमान होते ते जाळले व त्यांच्यावर अत्याचारही केला. तसे घडायला नको होते. मला सर्व प्रकरणात जायचे नाही. परंतु मी जेव्हा तिथे गेलो तेव्हा ईश्वराच्या कृपेने शांतिसेनेची स्थापना करण्यात आली व विद्यार्थी आणि इतर लोक तिच्यात सामील झाले. आता ते लिहितात की दसरा आणि ईद हे दोन्ही सण मोठ्या उत्साहात साजरे करण्यात आले व हिंदू आणि मुसलमान भावाभावाप्रमाणे राहू लागले आहेत. कलकत्त्यात काल ईद साजरी करण्यात आली. परंतु दिल्लीत ती आज साजरी करण्यात आली. यामुळे दसरा आणि ईद या दोघांचाही उल्लेख असलेली तार मला पाठवण्यात आली. ते म्हणतात की शांतिसेना सर्वत्र पसरली आहे. कलकत्त्यात वा हावडात कुठेही नुकसान झालेले नाही. कोणीही कुणालाही त्रास देऊ

शकला नाही आणि दोन्ही दिवशी लोक कोणताही त्रास न होता मजेत राहिले. ते पूर्व बंगालमध्ये ढाकापर्यंतही गेले.

भारतात कुठेही हिंदू मुसलमान वैमनस्य दूर झाले व परस्परांचे जे शत्रू होते ते सर्व भाऊभाऊ होऊन राहिले तर मला आनंद होतो व म्हणून ही गोष्ट तुम्हाला सांगावी असे मला वाटले. आणि कलकत्ता काही लहानसहान शहर नाही. तिथे करोडोंचा व्यापार चालतो, मोठे मोठे जहाज येतात, तिथे हिंदू आणि मुसलमान दोघेही राहतात आणि व्यापार करतात. आपण एकमेकांना शत्रू म्हणून वागवू लागलो तर संपूर्ण व्यापार उध्वस्त होणार नाही काय? कलकत्त्याच्या शांतिसेनेने लोकांना जर शांततापूर्वक राहायला शिकवले असेल तर ती फार चंगली गोष्ट असेल. कलकत्त्यापासून आपण काही पाठ का शिकू नये? इथेसुद्धा शांतिसेना का स्थापन करण्यात येऊ नये? ईदच्या निमित्ताने माझ्याकडे आज काही मुसलमान आले होते. त्यांना माहीत आहे की मी त्यांचा शत्रू नसून मित्र आहे. मी हिंदू आहे आणि तोही सनातनी हिंदू. यामुळे माझ्यात मुसलमानपणही तितकेच भरलेले आहे जितका हिंदूपणा. यामुळे मित्र समजून ते मला भेटायला आले होते. मी त्यांना ईद मुबारक म्हणालो. खरे परंतु तुम्हाला मी कोणत्या तोंडाने ईद मुबारक म्हणू असेही मी त्यांना म्हणालो. (पाहा मागील शीर्षक) ते बिचारे आजही घाबरलेले आहेत. हिंदू आपल्याला राहू देतील की नाही आणि मारून तर टाकणार नाहीत असा विचार ते करत आहेत. अर्थातच सर्वच हिंदू मारत नसतात. परंतु अनेकांचे खून झालेले असल्यामुळे ते भयभीत आहेत. ते अल्पसंख्य असले म्हणून काय? तर काय ज्या ठिकाणी जे लोक बहुसंख्य आहेत त्यांनी अल्पसंख्याकांवर अत्याचार करून त्यांना मारून टाकले पाहिजे? हे अत्याचार थांबले पाहिजे नाही तर आपण नष्ट होऊ.

जे कलकत्त्यात घडले तेच आपण इथे करू शकलो तर किती चांगले होईल? असे झाले तर माझे अंतःकरण आनंदाने नाचून उठेल. आज तर माझे हृदय रक्तबंबाळ झालेले

आहे. मी अश्रूही ढाळू शकत नाही कारण मी जर रडलो तर मला जे करायचे आहे ते मी करू शकणार नाही. पण माझे अंतःकरण दुःखी आहे. स्वतंत्र भारतात हिंदू आणि मुसलमान असेच राहणार आहेत काय? बहुसंख्याक अल्पसंख्याकांवर जर हल्ला करतील तर तो पाशवीपणा होईल. इतरांवर हल्ला करून कोणत्याही धर्माचे रक्षण करता येऊ शकत नाही. धर्माच्या शिकवणुकीचे जीवनात अनुसरण करूनच धर्म वाचवता येऊ शकत असतो. दुसरा कोणताही मार्ग नाही.

रतलाममध्ये जबाबदार सरकारची स्थापना केली जाईल अशी घोषणा तिथे जे महाराज आहेत त्यांनी केली असल्याची तार मला रतलामहून आली आहे. (ऑक्टोबर २४, १९४७; पाहा रतलाममध्ये हरिजन, नोव्हेंबर ९, १९४७) महाराज संस्थानाचे विश्वस्त असतील. हरिजन सेवक संघाच्या सचिवांनी मला लिहिले आहे की यापुढे तिथे हरिजन आणि इतरांमध्ये भेद केला जाणार नाही. उच्चवर्णियांबरोबर हरिजन आणि इतर लोकही महाराजांच्या मंदिरात गेले होते. यापुढे संस्थानाच्या कोणत्याही मंदिरात अस्पृश्यता पाळली जाणार नाही. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक विहिरीवरून हरिजन पाणी भरू शकतील. हे सर्व ऐकून मला फार आनंद झाला. हिंदू धर्माला जर प्रगती करायची असेल तर द्वेषभावना आणि अस्पृश्यता यांना त्यात कसे काय स्थान असू शकते? ज्यांनी पाप केले ते अस्पृश्य असतात. संपूर्ण समाजाला अस्पृश्य करणे हा फार मोठा कलंक आहे. प्रत्येक हिंदूने आपल्या हृदयातून अस्पृश्यतेच्या सर्व खाणाखुणा पुसून टाकल्या पाहिजे. रतलाममध्ये ज्याप्रमाणे केले त्याप्रमाणे हिंदू राजाच्या प्रत्येक संस्थानांमध्ये अस्पृश्यता नाहीशी करण्यात आली पाहिजे. असे करून आपण हिंदू धर्माला फार उंचावर पोहोचवू. मी समजतो त्याप्रमाणे अस्पृश्यता गेली तर नंतर आपण काय मुसलमानांना वा इतर कोणाला अस्पृश्य ठरवणार आहो? आज आपण जे भोगतो आहो ते अस्पृश्यतेचेच परिणाम आहेत. यामुळे रतलाममधील या घडामोडीमुळे

मला आनंद झाला आणि यामुळे कलकत्ता आणि रतलाम येथील घटनांबद्दल मला तुमच्याशी बोलावेसे वाटले.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १', पृष्ठ ४६५-७०

१६०. एक पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २७, १९४७

प्रिय मित्र,

तुम्ही मांडलेली समस्या माझ्या आवाक्याबाहेरची आहे. माझ्याकरिता ईश्वराजवळ पोहोचण्याचा मार्ग श्रद्धा आहे, विज्ञान नाही. ज्या वैज्ञानिकाला याची माहिती असेल त्याला तुम्ही विचारा.

तुमचा वश्वासू,

मो. क. गांधी

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१६१. एडिथ हंटर यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २७, १९४७

प्रिय श्रीमती हंटर,

डॉ. ताम्हनकर यांनी मला काल सांगितले की तुमच्या पतीने चिरविश्रांती घेतली. मृत्यूला मी मित्र समजतो. यामुळे जेव्हा केव्हा आपले प्रियजन आपल्याला सोडून जातात तेव्हा तेव्हा शोकाचे कारण नसते. ईश्वर करो आणि मृत्यूधर्माच्या या ज्ञानाने तुम्हाला सहन करण्याची शक्ती मिळो.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

श्रीमती एडिथ हंटर,

द्वारा कर्न,

हिल रोड लंडन दक्षिणपूर्व

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१६२. उमराव सिंह शेरगिल यांना पत्र

ऑक्टोबर २७, १९४७

प्रिय मित्र,

तुमची जरी माझ्याकडून कोणतीही अपेक्षा नाही तरी मी दोन शब्द सांगेन. तुम्हाला जे योग्य वाटते ते करण्याची ईश्वर तुम्हाला शक्ती देवो. उर्दू लिपी अर्थातच सोपी नाही व ती अपूर्णही आहे. तरीही दोन्ही लिप्या शिकाव्या असे तुम्हाला वाटते हे पाहून आनंद होतो.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

सरदार उमराव सिंह शेरगिल,

द कोने,

समर हिल, सिमला पश्चिम

इंग्रजी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ७९४१

१६३. सुन्हावर्दी यांना चिठ्ठी

(सुन्हावर्दी कराचीला गेल्यानंतर ऑक्टोबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात हे लिहिण्यात आले होते. या आठवड्यात मौनवार या तारखेला येतो. पाहा पुढील विषय.)

ऑक्टोबर २७, १९४७ (सुन्हावर्दी कराचीला गेल्यानंतर हे ऑक्टोबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात लिहिण्यात आले होते. या आठवड्यात मौनवार या तारखेला येतो. पाहा पुढील विषय.)

पाकिस्तानला खरोखर काय करायचे आहे हे मला कळतच नाही - त्यांना हिंदूंना तिथे राहू द्यायचे आहे की नाही... अल्पसंख्याकांकरिता हा जीवन-मरणाचा प्रश्न आहे हे लक्षात ठेवा. सुंदर शब्दरचना वा भरघोस कागदी घोषणा यांची काहीही मदत होणार नाही. जर तुम्ही पाकिस्तानच्या अधिकाऱ्यांना त्यांच्या घोषणा अमलात आणायला लावू शकलात तर तुम्ही भारतीय मुसलमानांची फार मोठी सेवा कराल. भारतीय संघराज्यात जरी किती तरी घृणित गोष्टी घडलेल्या असल्या तरी माझा दावा आहे की संघराज्य सरकारने मुसलमानांना संपूर्ण संरक्षण देण्याच्या प्रयत्नात कोणताही कसूर ठेवलेला नाही... अराजक थांबण्याकरिता सरदार पटेल आणि पंडित नेहरू स्वतःला झिजवत आहेत.... सरदार किती आजारी आहेत हे तुम्हाला माहीत नाही. तरीही ते आपल्या पोलादी इच्छाशक्तीने काम करत आहेत. पाकिस्तान सरकारचे काय धोरण आहे हे मला माहीत नाही परंतु पाकिस्तानमध्ये - पंजाब, सिंध आणि वायव्य सरहद्द प्रांत - अल्पसंख्याकांकरिता काय होत आहे हे मला माहीत आहे. परंतु माझी श्रद्धा कायम आहे. मी स्वतःला संपूर्णपणे ईश्वराला सोपवले आहे, यामुळे मी शांत आहे.

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ६५

१६४. सुन्हावर्दीना पत्र

ऑक्टोबर २७, १९४७

मत्प्रिय शहीद,

मी तुम्हाला स्पष्टपणे लिहीत आहे. तुम्हाला शक्य असेल तर तुम्ही तुमचा वाकडेपणा दूर करावा. तुमच्यात तसे काहीही नाही असे तुम्हाला वाटत असेल तर मी माझे शब्द परत घेतो.

हिंदू आणि मुसलमान दोन राष्ट्र नाहीत. मुसलमान कधीही हिंदूंचे गुलाम होणार नाहीत आणि हिंदू मुसलमानांचे. यामुळे हिंदू-मुसलमानांनी मित्राप्रमाणे आणि भावा-भावाप्रमाणे राहावे असा प्रयत्न करण्यात तुम्ही आणि मी मरण पत्करण्याचीही तयारी ठेवली पाहिजे कारण वास्तवात ते तसेच आहेत. इतर काहीही म्हणत असले तरी शीख हे भारताचे भाग आहेत हे तुम्ही आणि मी मान्य केले पाहिजे. जर यापैकी कोणीही हे नाकारत असेल तर तो त्यांचा प्रश्न आहे.

या गोंधळाची सुरुवात कायदे आझमनीच केली आणि अजूनही ती सुरू आहे या निष्कर्षावर पोहोचल्याशिवाय मी राहू शकत नाही. माझे विचार तुम्हाला स्पष्टपणे कळावे म्हणून हे मी तुम्हाला सांगतो आहे, तुम्हाला दुरुस्त करण्याकरिता नाही. माझ्यासमोर केवळ एकच मार्ग आहे - या दोघांना एक करण्याचा प्रयत्न करणे अथवा मरणे.

तुमचा,

बापू

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ ६५ शिवाया प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१६५. जे. सी. कुमारप्पा यांना पत्र

ऑक्टोबर २७, १९४७

प्रिय कु.

ही टिप्पणी (सप्टेंबर २८, १९४७ला हरिजनमध्ये 'एन एंबॉर्टिड कॉन्फरन्स' हा कुमारप्पा यांचा लेख प्रकाशित झाला होता. त्यावर शांतिकुमार मोरारजी यांनी केलेली टिप्पणी) वाच आणि परत कर. ती प्रकाशनाच्या हेतूने करण्यात आली आहे परंतु जोपर्यंत यासंबंधी तुझी टिप्पणी येत नाही तोपर्यंत माझा तसे करण्याचा विचार नाही.

आशा आहे की तुझी सर्व प्रकारे प्रगती होत असेल. तुला योग्य मदत मिळत आहे की नाही?

तुझा,

बापू

इंग्रजी फोटोप्रतीवरून, जी. एन. १०१९८

१६६. द. बा. कालेलकर यांना पत्र

ऑक्टोबर २७, १९४७

चि. काका,

मला तुमचे पत्र मिळाले. परंतु मी फार लिहिणार नाही. तुम्ही केलेली विभागणी मला आवडली. परंतु मुद्रणालयाबद्दल तुम्ही जे म्हणता ते मी पचवू शकलो नाही. ही वेळ अशी आहे की अशा गोष्टीत आपण गुंतू नये. आपण करोडपती नाही, याचक आहो हे आपण विसरू शकत नाही. या कठीण काळात आपल्याला जे काही चांगल्यात चांगले करता येईल ते केले पाहिजे. कृपाकरून एक गोष्ट लक्षात ठेवा की दान मागण्याकरिता मला एकच ठिकाण आहे. यामुळे कोणतीही जबाबदारी घेण्यापूर्वी मला विचार करावा लागतो. तुमचे विचार गगनात विहार करतात परंतु तुमचे शरीर त्याला साथ देऊ शकणार नाही. पुढे जाण्याआधी ही गोष्ट लक्षात ठेवा.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१६७. सुशीला पै यांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २७, १९४७

चि. सुशीला,

तुझे पत्र सुंदर आहे. तू जर पूर्णपणे एका ठिकाणी स्थिरावली तर एक काम पूर्ण झाले असे मी समजेन. तिथे तुला जे काही मिळेल ते या महालापेक्षा केव्हाही चांगले असेल. परंतु मला माहीत आहे की या हवामानात तू राहू शकत नाही. सध्या आहे त्याप्रमाणेच अजून काही महिने हे चांगले राहिल.

तुला मासिक पगाराची आवश्यकता आहे काय? सुचेता कोणतेही पारिश्रमिक घेत नाही हे मला माहीत नव्हते. परंतु याचा असा अर्थ मुळीच होत नाही की तूसुद्धा काहीही घेऊ नये. तुझी काय गरज आहे ते मला लिही. तुझ्या आर्थिक परिस्थितीबद्दल मी तुला कधीच विचारले नाही असे मला वाटते. इतर बाबींकरिता सुशीला नाय्यर काय म्हणते यावर आणि आभा आणि मनू काय लिहितात यावर तू विसंबून राहिले पाहिजे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१६८. प्रभाकर यांना पत्र

ऑक्टोबर २७, १९४७

चि. प्रभाकर,

सोबत चि. चांदकरिता पत्र आहे. सांतवन करण्याचा माझा मार्ग लोकांना सुरुवातीला बहुधा कठोर वाटतो. परंतु ते काहीही असले तरी तू हे समजून घेऊ शकशील. असे केले नाही तर आपण केवळ भावूक होऊ आणि कोणत्याही उपयोगाचे राहणार नाही.

बॅरिस्टर रेड्डी यांच्याकरिताही सोबत पत्र जोडले आहे (पाहा मागील विषय). ते पाठव. तू अर्जुनरावचे लग्न एप्रिलमध्ये ठरवू शकतो. त्या वेळी मी कुठे असेन हे ईश्वरालाच माहीत. तुला जर ते माझ्या उपस्थितीत करायचे असेल तर मी जिथे असेन तिथे ते होऊ शकते. मी सेवाग्रामला येण्याची फार कमी शक्यता आहे. आज जे विष पसरले आहे ते कुठे घेऊन जाते यावर हे सर्व अवलंबून आहे. मी चांदबद्दल तार पाठवलेली नाही. त्याचे एक कारण आपण गरीब आहो हे आहे. हे कोणीही विसरू नये.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ९०४०. शिवाय सी. डब्ल्यू. ९१६४. सौजन्य - प्रभाकर

१६९. चांदराणी यांना पत्र

ऑक्टोबर २७, १९४७

चि. चांद,

माझ्या पत्रामुळे तू इतकी घाबरलीस? तू माझ्याकडे झानी म्हणून आली होतीस आणि तेही सत्यवतीचे (स्वामी श्रद्धानंद यांची नात) प्रमाणपत्र घेऊन. कोणताही आजार तुला इतका अस्वस्थ करू शकतो यावर मी कसा विश्वास ठेवू? ऊठ आणि नाच. सुशीला तुला विश्रांती घेण्याकरिता सांगेल. बहुधा तू तिच्याबरोबर येऊ शकशील. परंतु तू जर येणार असशील तर सेवाग्राममधून परतण्याआधीच तू तुझ्या आजारातून मुक्त झाली पाहिजे.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. चांदराणी पेपर्स. सौजन्य - गांधी राष्ट्रीय संग्रहालय आणि ग्रंथालय

१७०. प्रार्थना प्रवचन

(गांधीजींचे मौन असल्यामुळे हे लिहिलेले व्याख्यान वाचून दाखवण्यात आले.)

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २७, १९४७

संघराज्यातील मुसलमानांना आपले वडिलोपार्जित घर सोडण्याकरिता आणि पाकिस्तानमध्ये जाण्याकरिता बाध्य केले जात असल्याच्या तक्रारी माझ्याजवळ सतत येत आहेत. असे म्हणतात की त्यांना विविध प्रकारे त्रास देऊन घर सोडून छावणीत जाऊन राहण्याकरिता बळजबरीने पाठवण्यात येत आहे. तेथून त्यांना रेल्वेने वा पायी पाठवले जाते. माझ्या मते मंत्रिमंडळाचे हे धोरण नाही. परंतु मी तक्रार करणारांना जेव्हा असे सांगतो तेव्हा ते हसतात आणि म्हणतात की एक तर तुमची माहिती चुकीची असावी वा नोकरवर्ग त्या धोरणानुसार चालत नसेल. मला माहीत आहे की माझी माहिती बरोबर आहे. मग काय कर्मचारी वर्ग अप्रामाणिक आहे? तसे नसेल अशी मला आशा आहे. परंतु चोहोकडून अशा तक्रारी येत आहेत. या अप्रामाणिकपणाकरिता अनेक कारणे सांगितली जातात. सैन्य आणि पोलीस यांची सांप्रदायिकतेच्या आधारवर वाटणी झाली असल्यामुळे त्यांचे सदस्य सध्याच्या पूर्वग्रहाच्या वातावरणात वाहून जात असावे हे याचे प्रमुख कारण असू शकते.

मी माझे मत सांगितले आहे की जर हे कर्मचारी, ज्यांच्यावर कायदा आणि सुव्यवस्था कायम ठेवण्याची जबाबदारी आहे, सांप्रदायिकांच्या प्रभावाखाली आले तर सुसंघटित शासनाच्या ठिकाणी बेशिस्ती येणे अपरिहार्य आहे आणि हे जर कायम राहिले तर समाजाचा विनाश होईल. सांप्रदायिकतेवर उठणे व याच निरोगी भावनेने कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांना प्रेरित करणे हे उच्च पदावरील कर्मचाऱ्यांचे कर्तव्य आहे.

लोकांचे ठामपणे म्हणणे आहे की देशात जनतेतर्फे जे सरकार स्थापन करण्यात आले आहे त्याचा तसा प्रभाव नाही जसा प्रभाव विदेशी नोकरशाही तलवारीच्या बळावर आपल्या कर्मचाऱ्यांना धाकदपटशा दाखवून निर्माण करत होती. हे काही प्रमाणात खरेही आहे. पण जनतेच्या सरकारच्या हातात एक नैतिक शक्ती असते व ती विदेशी सत्तेच्या भौतिक शक्तीपेक्षा, जिचा ती आपल्या स्वतःच्या मदतीकरिता उपयोग करू शकते, निश्चितपणे उच्च असते. या नैतिक शक्तीकरिता जनमत सत्तेसोबत आहे असे आधीपासून मानले जात असते. आज याची उणीव असू शकते. केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या राजीनाम्याशिवाय जनमत मंत्रिमंडळाबरोबर आहे की नाही हे कळण्याचा कोणताही मार्ग नाही.

केंद्र सरकारची काय स्थिती आहे हे आजच्या या सायंकाळी आपण तपासण्याचा प्रयत्न करत आहो. केंद्र सरकारने कधीही दुर्बल होऊ नये आणि ते दुर्बल आहे असे कधीही वाटायला नको. त्याला तरी आपल्या शक्तीची जाणीव असली पाहिजे. यामुळे केंद्रीय कर्मचारी आदेशांचे पूर्णपणे पालन करत नाहीत यात जर काही सत्य असेल तर आदेशाचे पालन न करणारे कर्मचारी गेले पाहिजे अथवा मंत्रिमंडळाने वा संबंधित मंत्र्याने राजीनामा द्यावा व जी व्यक्ती यशस्वीपणे शासकीय बेशिस्तीला आवर घालू शकेल अशा व्यक्तीला जागा करून द्यावी.

माझ्याकडे येणाऱ्या तक्रारी जेव्हा मी तुम्हांला निसंकोचपणे सांगतो तेव्हा मला आशा असते की या तक्रारींमध्ये कोणतेही तथ्य नाही आणि जर काही तथ्य असेलही तर उच्च अधिकारी प्रयत्नपूर्वक यशस्वीपणे त्या ठीक करतील.

संघराज्यातील जे नागरीक या अराजकाच्या प्रभावात येतात त्यांचे काय कर्तव्य आहे? कोणत्याही नागरिकाला आपले राहते घर सोडण्याकरिता भाग पाडता येईल असा कोणताही कायदा नाही हे स्पष्ट आहे. एखाद्याला आपले घर सोडण्याचा आदेश

देण्याकरिता अधिकाऱ्यांना विशेष अधिकार मिळवावे लागतील. जोपर्यंत माझी माहिती आहे असा लेखी हुकूम कोणालाही देण्यात आलेला नाही. असे म्हणतात की या बाबतीत हजारो लोकांना तोंडी आदेश देण्यात आलेले आहेत. घाबरून कोणत्याही ऐन्यागैऱ्याच्या हुकुमासमोर मान झुकवणाऱ्या लोकांना मदत करण्याचा कोणताही उपाय नाही. अशा सर्व लोकांना मी ठामपणे सल्ला देतो की त्यांनी अशा लेखी आदेशाची मागणी करावी की ज्याचा संशय आल्यानंतर त्याची वैधता आणि खरेपणा न्यायालयात तपासता येईल.

या प्रकरणी बहुसंख्याक समुदायाच्या लोकांना माझे सांगणे आहे की त्यांनी आपल्या हातात कायदा घेण्याच्या प्रवृत्तीला कठोरपणे आळा घालावा. जर ते असे करणार नाहीत तर ज्या फांदीवर ते बसलेले आहेत तिलाच ते तोडतील. असे करून ते आपल्याच पायावर कुऱ्हाड मारून घेतील. हा असा अधःपात असेल की ज्यातून सावरणे कठीण होईल. वेळ असतानाच त्यांना सद्बुद्धी मिळो. घृणित कृत्यांचे वृत्त खरे जरी असले तरी त्यांनी त्यात वाहून जाऊ नये. आपले प्रतिनिधित्व करणारे मंत्री न्यायाकरिता जे काही आवश्यक असेल ते सर्व करतील यावर त्यांनी विश्वास ठेवला पाहिजे.

‘द हिंदुस्तान टाईम्स’, ऑक्टोबर २८, १९४७ आणि ‘हरिजन’ नोव्हेंबर ९, १९४७

१७१. जयसुखलाल गांधी यांना पत्र

ऑक्टोबर २८, १९४७

चि. जयसुखलाल,

मी तुझे पत्र अनंतरायकडे पाठवले आहे. कंट्रोल आणि रेशनच्या दुकानांमुळे भ्रष्टाचार फार जास्त पसरला आहे याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. ईश्वराची इच्छा असेल तसे होईल. मला शक्य असेल ते मी करत आहे. मनू अगदी चांगली आहे. माझ्याबद्दल काळजी करण्याचे कोणतेही कारण नाही. खोकला गेला आहे. बाकीच्या बातम्या मनू देईल.

आशीर्वाद,

बापू

ता. क. - माझ्या मते तू तुझ्या तारुण्याच्या ऐन भरात आहेस. तू १२५ वर्ष जगण्याची आकांक्षा ठेवून लोकांची सेवा केली पाहिजे.

बापू

गुजराती मायक्रोफिल्मवरून. एम. एम. यू./२४

१७२. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २८, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

दिल्लीचे एक गृहस्थ लिहितात - “निर्वासितांकरिता मी काही तंबू आणि कनात एका मुसलमान बंधूकडून घेतले होते. ते तर येथून निघून गेले. आता हे कुठे ठेवावे?” ते सदृहस्थ आहेत आणि यामुळे या वस्तू कुठे ठेवाव्या असे ते विचारत आहेत. आणि त्यांचे म्हणणेही योग्य आहे. ते जर येथून निघून गेले तर आम्ही काय त्यांच्या वस्तू पचवून टाकायच्या? परंतु या वस्तू ठेवण्याची माझ्याजवळ कोणतीही व्यवस्था नाही. ही गोष्ट गृहविभागाशी संबंधित आहे. सरदारांचा सल्ला घेतला पाहिजे. वा जो कोणी अशी प्रकरणे हाताळतो त्याला यासंबंधी विचारले पाहिजे. किंवा अशा प्रकारच्या कामाकरिता ज्यांची नियुक्ती झाली आहे त्या नियोगी साहेबांना (के. सी. नियोगी, निर्वासित आणि पुनर्वास मंत्री) विचारले पाहिजे. त्यांना जर त्या मुसलमान सदगृहस्थांचा ठावठिकाणा सापडू शकत असेल तर या वस्तू अथवा त्यांची किंमत होईल इतका पैसा त्यांना पाठवला पाहिजे.

अलीगढमध्ये जे विद्यापीठ आहे तेथील एक मुलगा मला भेटायला आला होता. तिथे पश्चिम पंजाब आणि सरहद्द प्रांतातील काही मुलेही शिकतात. ते तिथून परत पोहोचू शकले नाही आणि जे इथे आहेत ते परतू शकत नाहीत. त्यांनी तिथे का जाऊयेऊ नये? अखेरीस जो पाकिस्तान व्हायचा होता तो तर झालेला आहे. मग हे आपापसात भांडण कशाला? इथल्या इतक्या सगळ्या मुसलमानांनी पाकिस्तानमध्ये का जावे आणि तेथील हिंदू आणि शिखांनी इथे का यावे? छावण्यांमध्ये राहून त्रास सहन करत असलेल्या हिंदूंना आणि शिखांना मुसलमानांकडून कांबळी वगैरे गोळा करून ती वाटावी अशी या विद्यार्थ्यांची

इच्छा आहे. चांगले आहे. त्यांचा हेतू चांगला आहे आणि निर्वासितांना या गोष्टींची गरज पण आहे. आणि निर्वासितांना या गोष्टी मिळल्या तर त्यातून मुसलमानांचे निर्वासितांबद्दलचे प्रेमसुद्धा प्रगट होईल. परंतु खरे सांगायचे तर त्यांनी पाकिस्तानमध्ये जायला पाहिजे आणि पाकिस्तानमधील हिंदू आणि शिखांनी आपली घरेदारे सोडून भारतात का जायला पाहिजे असे तेथील मुसलमानांना विचारले पाहिजे. माझ्याजवळ तक्रारींनी भरलेला कागदाचा गड्डा आहे. त्या तक्रारी निराधार नाहीत. अर्थातच त्यात काही अतिशयोक्ती असू शकते. परंतु त्यात जरी अतिशयोक्ती असेल तरी या तक्रारींकरिता भरपूर कारणे आहेत. हिंदूंनी आपल्या ठिकाणावरून का पळावे? त्यांना परत बोलावा. परत येऊन त्यांनी आपल्या स्वतःच्या घरी का राहू नये? विद्यार्थी जर हे करू शकतील तर आम्ही कधीही आपसात भांडत नव्हतो हे आपण जगाला दाखवून देऊ शकतो. तसे झाले तर आपल्या प्रतिष्ठेला जो डाग लागला होता तो पुसला जाईल. मी आज त्या मुलांना हेच सांगितले. मी जे म्हणालो त्याच्याशी ते सहमत झाले. यानंतर ते काय करतील हे ईश्वरालाच माहीत.

परंतु आज मी तुम्हांला सांगणार आहे ती फार मोठी गोष्ट आहे. मला वाटते की बिहारमध्ये मी जेव्हा ठाण मांडून बसलो होतो तेव्हा, आता तर स्वराज्य मिळाले आहे, रेल्वेत बसण्याकरिता तिकिट काढण्याची काय गरज असे लोकांनी ठरवून टाकले आहे असे वाटत होते. इतकेच नाही तर ते अतिरेक आणि बळजबरीही करतात. त्या दिवसात लोक आपसात भांडत नव्हते. परंतु आता त्यांना वाटते की स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपल्याला अजून काहीही नको. मी या विषयावर बरेच लिहिलेले आहे व त्याचा काही परिणाम झाला व नंतर तिथे हे बंदही झाले. परंतु आता तर असे झाले आहे की संपूर्ण भारतात वा असे म्हणा की संघराज्यात लोक तिकिट न काढता रेल्वेतून प्रवास करतात. मोठमोठ्या लोकांनाही असे वाटते की चला आता रेल्वे तर आपली झाली आहे. हो, रेल्वे आपली झाली

आहे यात काही शंका नाही परंतु आपण असे वागत असल्याच्या परिणामी आपले आठ कोटी रुपये वाया गेले आहेत. आठ करोड कशाला म्हणतात? एक करोड कशाला म्हणतात? जेव्हा काँग्रेसला एक कोटी रुपये गोळा करायचे होते तेव्हा किती त्रास झाला होता आणि किती लोकांना त्या कामाकरिता निघावे लागले होते? मीसुद्धा घरोघरी जाऊन पैसे गोळा करत असे आणि बरोबर लोकांनाही नेत असे. तेव्हा कुठे मोठ्या मुश्किलीने ती रक्कम गोळा झाली. या देशात आपण असे गरीब लोक आहो. आज तर आपण एक कोटी रुपये खर्च करून टाकतो आणि ते केव्हा खर्च झाले हे तर कळतसुद्धा नाही. अजूनही आपल्याला पैसे कसे खर्च करावे हे कळत नाही. आपण खर्च करतो कारण आपल्याला त्या कामाची जबाबदारी देण्यात आली आहे. लोक जर रेल्वेतून फुकट प्रवास करू लागले वा कामाकरिता जाताना जर ते तिकीट घेणार नसतील तर ती एक प्रकारची हिंसा आहे. माझ्या दृष्टिकोनातून असे करणे स्पष्टपणे दरोडा घालणे आहे. असे केले तर भारताचे दिवाळे निघेल आणि ना आमच्याजवळ रेल्वेगाड्या राहतील, ना अजून काही राहिल. मग आपण रडू की आता कुठे कसे जायचे. आठ कोटी रुपये काही कमी रक्कम होत नाही. आधी रेल्वेकडून आपल्याला जे मिळायचे त्यातून रेल्वे कंपनीचे व्याजही निघायचे. करोडो लोक रेल्वेने प्रवास करत असतात. सर्व पैसा देतील तर चांगले उत्पन्न होऊ शकते. त्या काळातही लोक तिकिटाशिवाय जायचे परंतु आजप्रमाणे हजारोंच्या संख्येत जात नव्हते. गाडीत निरीक्षक (इन्स्पेक्टर) असायचे व नीट हिशेब ठेवायचे. आज तर असे झाले आहे की गार्ड आला तर त्याला मारा, ड्रायव्हर आला तर त्याला मारा. दिवसेंदिवस खर्च वाढतच चालला आहे. कोणतीही रेल्वे फुकट चालत नसते. प्रवासी विनातिकिट प्रवास करतात तर पैसे घ्यायचे नाही असे त्यात जे नोकर काम करतात ते थोडेच म्हणणार आहेत. त्यांना जर पगार मिळाला नाही तर ते काय खातील? अशा प्रकारे रेल्वेचा करोडो रुपयात खर्च आहे आणि ती करोडो रुपये मिळवत असते. पुर्वी रेल्वेला कधीच तोटा येत नसे. तिसऱ्या

वर्गाच्या प्रवाशांकडून भरपूर पैसा मिळायचा व त्यांच्यावर किमान खर्च होत असे. यामुळे काही पैसे शिल्लक राहायचे. परंतु काल मी जेव्हा आठ कोटी रुपये घाटा ऐकला तेव्हा मला फार वेदना झाल्या. अशा प्रकारे चोहोकडे लूटच लूट सुरू राहिली तर आमचे भले होऊ शकणार नाही. याशिवाय आपण आपापसात भांडू, एकमेकांची कत्तल करू व लूट करू तर यांतही काही फायदा होत नाही उलट खर्चच होतो. लोकांना जेव्हा त्यांचे घर सोडून पाकिस्तानमध्ये जाण्याकरिता सांगण्यात येते तेव्हा ते काही फुकट थोडेच जात असतात. त्यांना खायला प्यायला आणि अंगावर घालायला कपडे द्यावे लागत असतात. तो सर्व खर्च आपल्याला विनाकारण करावा लागतो. भारत काही श्रीमंतांचा देश तर नाही की काहीही केले तरी निभून जाईल. हे तर होऊ शकत नाही. यामुळे एक माणूस जरी रेल्वेने प्रवास करत असेल तरी त्याने पैसे दिल्याशिवाय प्रवास करू नये. त्याने पैसे दिलेच पाहिजे. जेव्हा इंग्रजांची सत्ता होती तेव्हा पोलीस आणि इतर अधिकारी पुष्कळ पैसे खायचे. मी तिसऱ्या वर्गातून प्रवास करत असल्यामुळे मला या गोष्टी तर कळायच्याच. हरिद्वार कुंभमेळ्याच्या (एप्रिल १९१५मध्ये हृदयनाथ कुंझरू यांनी संघटित केलेल्या स्वयंसेवकांच्या कामाकरिता) वेळी जेव्हा मी गेलो होतो तेव्हा त्या काळातील त्या स्टेशनमास्तरला वरून पैसे दिल्याशिवाय वर जाऊ देत नसत. नंतर त्यांची बदली होत असे. अशा प्रकारे हजारो रुपये लाचलुचपतीत निघून जायचे. परंतु आता आपण सर्व सज्जन झालो आहो असे मला वाटते. स्टेशन मास्तर, सिग्नल देणारा, निरीक्षक वा गार्ड असे लोक आहेत त्या सर्वांना आपल्या हक्काचा जो पैसा मिळतो तोच खाऊन आपली आजिविका चालवली पाहिजे. लोकांचा पैसा त्यांनी हिरावून घेऊ नये. जे प्रवासी आहेत त्यांनी रेल्वे आपली आहे असे समजून तिचा उपयोग केला पाहिजे. त्यांनी रेल्वेत घाण करू नये, थुंकू नये, बिडी पिऊ नये, कारण नसताना साखळी ओढू नये आणि तिकिट काढल्याशिवाय एकाही प्रवाशाने प्रवास करू नये. असे झाले तर मी म्हणू शकेन की आम्हांला स्वातंत्र्य मिळाले. माझे म्हणणे ऐकायला इथे काही हजारो लोक तर नाहीत.

आणि रेल्वेत जे लाखो लोक प्रवास करतात त्यांना माझे म्हणणे कोण सांगेल? मी जर रेल्वेचा मंत्री असतो वा प्रबंधक असतो तर माझ्याखाली काम करणारे जितके लोक असतील त्यांना मी हुकूम दिला असता की जितके लोक रेल्वेतून प्रवास करतात त्यांना सांगा की हे पाहा, आम्ही मारपीट करणार नाही, रेल्वे तुमची आहे, आम्ही तुमचे नोकर आहो, परंतु पैसे दिल्याशिवाय आम्ही तुम्हांला नेऊ शकत नाही. रेल्वे जर जंगलातून जात असेल तर तिथेच ती थांबवावी. तरीही ते ऐकत नसतील तर इंजिन ड्रायव्हरने गाडीपासून इंजिन वेगळे करून ते घेऊन जावे. मग ना कोणाला शिव्या द्यायच्या आहेत ना कोणावर बळजबरी करायची आहे. केवळ गाडी तिथेच उभी राहू द्यायची. जोपर्यंत लोक फुकट प्रवास करतील तोपर्यंत असेच केले पाहिजे. अखेरीस हा चांगुलपणा नाही. तुम्ही फुकट गाडीत बसाल, मारपीट कराल आणि मनात येईल तिथे गाडी थांबवाल. ही तर मी तुम्हांला येथील गोष्ट सांगितली. परंतु मी ऐकले आहे की पाकिस्तानमध्येही लोक असेच रेल्वेत फुकटात फिरत असतात. तिथेही लोकांनी फुकट का फिरू नये? अखेरीस आपण एकाच हवेत जन्मलो आहो, एकच मीठ खातो मग जे इथे होते ते तिथे का होऊ नये? असेच जर सुरू राहिले तर दोघांचेही दिवाळे निघेल. अशा प्रकारे भाडे न देता रेल्वेतून प्रवास करणे, जिथे लाच घ्यायची असेल तिथे लाच घ्यायची, ज्याला मारायचे असेल त्याला मारायचे तर मग आपण लुटारू होऊन जाऊ. स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे आपली जी किंमत वाढली होती ती परत घसरेल. यामुळे जितके लोक ऐकू शकत असतील त्यांनी ऐकावे, मंत्र्यानेही ऐकावे. एक माहितगार माणूस म्हणून मी सांगतो की जर हे सर्व थांबले नाही तर गाड्या बंद कराव्या लागतील. गाड्या चालणार नाहीत आणि ज्या चालतील त्यात कोणी फुकट प्रवास करू शकणार नाही.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ७-११

१७३. छगनलाल जोशी यांना पत्र

ऑक्टोबर २९, १९४७

चि. छगनलाल,

तुझे पत्र आणि वांकनेरच्या महाराजांचा चेक मिळाला. (वांकनेरचे राजा साहेब गांधी जयंतीला खादी, हरिजन सेवा, सौराष्ट्रातील रचनात्मक कार्य याकरिता १,००० रुपयांचा चेक देत असत.)

राजेसाहेबांनी सचिवांच्या नावाने चेक काढला असल्याचे तुझ्या लक्षात आले नाही. परंतु एक सचिव वारलेला आहे आणि दुसरा नोआखालीत आहे. परंतु माझ्याजवळ इथे तीन वा चार अशा व्यक्ती आहेत की ज्या सचिव म्हणून काम करत आहेत. त्यातील एक बिसन आहे. त्याला चारित्र्याचे प्रशस्तीपत्र देण्याची आवश्यकता नाही. तो ३ वाजता उठतो आणि ३.३०ला सर्वांना उठवतो. सकाळच्या प्रार्थनेनंतर या वेळी तो माझ्याजवळ आहे. त्याने सही केलेला चेक तुला पाठवत आहे. असे केल्यामुळे मी थोडेसे पैसे वाचवत आहे आणि तुझा हेतूही साध्य होत आहे. तू तो चेक हरिजन कार्याकरिता वटवू शकतो. मी राजेसाहेबांना लिहितो आहे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजरातीवरून. बापूना पत्रो - ७ : श्री छगनलाल जोशीने, पृष्ठ २७५

१७४. वांकनेरच्या राजांना पत्र

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २९, १९४७

महामहीम राजा साहेब,

हरिजन सेवक संघाच्या चि. छगनलाल जोशींनी आपण नेहमी पाठवता तसा १,००० रुपयांचा धनादेश न पाठवता हरिजन कल्याण कार्याकरिता २,००० रुपयांचा धनादेश पाठवला आहे आणि तुमच्या आजाराबद्दलही कळवले आहे. ईश्वर तुम्हाला दीर्घायुष्य देवो आणि तुम्हाला तुमच्या प्रजेची सेवा करण्याची प्रेरणा देवो.

काठेवाडमधील हरिजनांची सेवा करण्याकरिता मी जोशींकडे (पाहा मागील विषय) चेक परत पाठवला आहे.

आशीर्वाद,

मो. क. गांधी

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१७५. नरेन बी. जोशी यांना पत्र

ऑक्टोबर २९, १९४७

भाई जोशीजी,

मला तुमचा अहवाल मिळाला. तो इंग्रजीत का आहे? हिंदुस्तानीत का नाही? कोणते ठोस काम करण्यात आले हे अहवालात सांगितलेले नाही. केवळ ठराव करून तुम्ही काहीही साध्य करू शकणार नाही.

तुमचा,

मो. क. गांधी

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ८९३९

१७६. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर २९, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आज तुम्ही एक फार गोड भजन ऐकले. हे सुंदर भजन जी व्यक्ती म्हणाली ती कोण हे तुम्हा सर्वांना माहीत नसेल. त्यांचे नाव दिलिप कुमार राय आहे. त्यांनी अनेक ठिकाणांना भेटी दिलेल्या आहेत. त्यांच्याइतका गोड आवाज भारतात फार कमी लोकांचा असेल. मी तर असेही म्हणेन की त्यांच्यासारखा आवाज जगातसुद्धा फार कमी लोकांचा असेल. ते माझ्याकडे दुपारी आले होते. त्या वेळी मी फार वेळ देऊ शकलो नाही. मी केवळ १० मिनिट देऊ शकलो. त्या वेळी ते 'वंदेमातरम' म्हणाले. त्यांनी ते गोड आवाजात बसवले होते. त्यांना हे गाणे माहीत असले पाहिजे कारण ते बंगाली आहेत. मी त्यांचे ऐकले कारण त्यांना माझ्याकरिता ते म्हणायची इच्छा होती. परंतु मी काही संगीतशास्त्री तर नाही. एकमेकांमध्ये निर्माण होत असते तसे त्यांना माझ्याबद्दल प्रेम वाटते. यानंतर त्यांनी इकबालचे 'सारे जहाँ से अच्छा' हे भजन ऐकवले. तेसुद्धा त्यांनी एका नवीन सुरात बसवले आहे. मला हे फार आवडले. ते ऋषी अरविंदाच्या आश्रमात, जे पांडेचरीत आहे, अनेक वर्षांपासून राहतात. तिथे त्यांनी कोणते प्रशिक्षण तर घेतले नाही. ते तिथे गेले तेव्हा ते संगीतकार होते. नंतर त्यांनी ही कला विकसित केली.

कबीर म्हणतात की तुमच्याजवळ हे हत्ती, घोडे आणि करोडोची संपत्ती पडलेली आहे परंतु माझ्याजवळ तर केवळ मुरारीचेच नाव आहे. मी त्यानेच श्रीमंत झालो आहे आणि तुमच्याजवळ जी करोडोची संपत्ती पडली आहे ती व्यर्थ आहे. ती आज आहे आणि उद्या निघून जाईल, परंतु माझ्याजवळ जी संपत्ती आहे ती कधीही निघून जाऊ शकत नाही. हे

या भजनाचे रहस्य आहे. रामनामाची काय महिमा आहे ते यात सांगितले आहे. आणि भजनात ज्या गोष्टी आहेत त्या तर तुम्ही ऐकल्याच आहेत परंतु अरविंद आश्रम काय गोष्ट आहे हेही तर तुम्हांला माहीत असले पहिजे. असा तर तिथे लोकांचा सतत प्रवाह सुरू असतो. लोक तिथे नेहमीच जात असतात. त्यांचे अनेक भक्त आहेत, हिंदू काय, मुसलमान काय, कोणाचीही तिथे घृणा नाही. सर अकबर हैदरी, आता तर ते वारले, दरवर्षी तिथे जायचे. याचा मी साक्षीदार आहे. श्री अरविंद तर नम्र भक्त आहेत. ते कोणालाही भेटत नाहीत. वरून त्यांचे दर्शन झाले तर झाले, नाही तर नाही. परंतु तरीही लोक जातात. त्यांच्या मनात कोणबद्दलही घृणा नसते. आपल्या मनात कोणबद्दलही द्वेषभाव नसावा निदान इतके तरी आपण त्यांच्यापासून शिकू या.

परंतु काश्मीरमध्ये जे सुरू आहे त्यासंबंधी आज मी तुमच्याशी बोलू इच्छितो, आणि बोलायलाही पाहिजे. वर्तमानपत्रांमध्ये तर तुम्ही पाहतच आहा. ती तर एक विचित्र गोष्ट आहे. तीन दिवसांची गोष्ट आहे, कोणाला माहीत नव्हते. मलाही माहीत नव्हते की काय होणार आहे. परंतु एखादा म्हणू शकतो की जे घडून गेले ते गेले. आता तर असे म्हणतात की आफ्रीदी आणि इतर लोक बंदुका घेऊन घुसले आणि काही तर असेही म्हणतात की हे पाकिस्तानचे कारस्थान आहे. ते असेल, त्याच्याशी मला काहीही कर्तव्य नाही. मी तर तिथे जे होत आहे ते पाहतो आहे. एकीकडे ते पुंछपर्यंत पोहोचले आणि दुसरीकडून ते श्रीनगरपासून २२ मैल अंतरावर पोहोचले. तिथून तर सरळ सडक पडली आहे. कोणताही अडथळा नाही.

काश्मीरच्या महाराजांनी जेव्हा हे पाहिले तेव्हा ते म्हणाले की भारतीय संघराज्यात येतो. महाराजांनी लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी पत्र लिहिले आणि त्यांनी उत्तरात कळवले की तुम्ही येऊ शकता. (महाराजा हरिसिंह यांनी जम्मू आणि काश्मीरच्या सामिलीकरणावर ऑक्टोबर २७ला सही केली होती.) आता त्यांनी आश्रय घेतला आहे तर त्यांचे संरक्षण करावे लागेल. परंतु रक्षण

करावे कसे आणि कुठून? रस्त्याने तर जाता येत नाही. विमानानेच जाणे भाग होते. परंतु विमानाने किती लष्कर जाणार? काही मोजकेच सैनिक जाऊ शकणार होते. त्यांना आपले शस्त्र न्यायचे होते, खाद्यसामुग्री न्यायची होती, जाडजूड कपडेही न्यायचे होते. एक अंस वजन वाढले तर वजन वाढले. वर पक्षाप्रमाणे उडायचे असेल तर किती माणसे उडू शकतील? बहुधा आजही काही गेले आहेत. बहुधा हजार गेले असतील. जास्तीत जास्त १५०० गेले असतील. आणि दुसरीकडे टोळीवाल्यांच्या भागातून खूप लोक आले आहेत. तेही तर लढणारे आहेत. लढत आहेत. यात तुम्ही काय विचार करणार आणि मी काय विचार करणार? अखेर माझे जीवन तर अशाच कामात गेले आहे. मी तर शस्त्रसंघर्ष मान्य करत नाही. परंतु मी हेही तर समजून घ्यायला पाहिजे की हे काय सुरू आहे. एकीकडे ते १५०० लोक आहेत आणि दुसरीकडे इतके सगळे आफ्रिदी आणि इतर लोक. आणि तिथे शेख अब्दुल्ला साहेब आहेत. त्यांना शेरे काश्मीर म्हणतात. म्हणजे ते वाघ आहे, सिंह आहेत, फार ताकदवान आहेत. तुम्ही त्यांचा फोटो तर पाहिलाच असेल. मी तर त्यांना ओळखतोसुद्धा. बेगम तर इथे आहेत. एका माणसाकडून जितके होऊ शकते तितके ते करत आहेत. ते काही लढणारे नाहीत. तिकडे काश्मीरमध्ये तगडे मुसलमान आहेत, तगडे हिंदू आहेत, राजपूत आहेत, शीख आहेत. त्यांनी ठरवले आहे की जे होईल ते करीन. ते तर मुसलमान आहेत. काश्मीरमध्ये मोठ्या संख्येत मुसलमान राहतात. येथून तर पूर्णपणे शस्त्रसज्ज होऊन सैनिक गेले आहेत, परंतु स्थानिक मुसलमानांनी काय करावे? मान्य की आपण सर्व रानटी झालो आहो - इथे काय, पाकिस्तानमध्ये काय. वेडेपणाचे कोणतेही कृत्य करायचे आपण सोडलेले नाही. काश्मीरच्या लोकांनीही रानटी व्हायला पाहिजे काय आणि मुलाबाळांची अमानूष कत्तल करायला त्यांनी सुरुवात केली पाहिजे काय? काश्मीरही अशा भयानक अवस्थेत पोहोचले पाहिजे काय? पंडित नेहरू आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळाने निर्णय घेतला की काही तरी केले पाहिजे आणि ते सैनिक पाठवण्यात आले.

त्यांनी काय करावे? त्यांनी अखेरपर्यंत लढायला पाहिजे आणि लढताना मरण आले तरी ते पत्करले पाहिजे. सशस्त्र सैनिकाचे काम आक्रमण करणाऱ्या शत्रूचा पाडाव करणे असते. ते लढत असताना मरण पत्करतात पण माघार घेत नाहीत. याचा परिणाम काय होईल हे ईश्वरालाच माहीत. भजनात सांगितल्याप्रमाणे आपले एकमेव धन मुरारी आहे. आपल्याजवळ करोडोच्या संख्येत गोळा केलेले पैसे नाहीत. इतकेच नाही तर शस्त्रसुद्धा आपली संपत्ती नाही. जे काही घडते ते केवळ ईश्वरच घडवतो. परंतु प्रयत्न करणे आपले काम आहे. आणि ते आपण केले पाहिजे. यामुळे या १५०० सैनिकांनी प्रयत्न केला आहे. परंतु श्रीनगरला वाचवण्यात ते १५०० लोकही जेव्हा मरण पत्करतील तेव्हाच त्यांचे कर्तव्य पूर्ण होईल. आणि श्रीनगरबरोबरच संपूर्ण काश्मीरही वाचवला जाईल. त्यानंतर काय होईल?

असेच होईल की अखेरीस काश्मीर काश्मिरींचा होईल. काश्मीर काश्मिरी लोकांचा आहे आणि महाराजांचा नाही या शेख अब्दुल्लांच्या म्हणण्याशी मी पूर्णपणे सहमत आहे. परंतु महाराजांनी शेख अब्दुल्लांना सर्वाधिकार दिले आहेत आणि काश्मीर वाचवण्याकरिता तुम्हांला जे काही करता येईल ते तुम्ही करा व काश्मीर वाचवा असे त्यांना सांगितले आहे. अखेरीस काश्मीरला महाराज वाचवू शकत नाहीत. काश्मीरला जर कोणी वाचवू शकत असेल तर ते मुसलमान, काश्मिरी पंडित, राजपूत, आणि शीखच वाचवू शकतात. शेख अब्दुल्ला यांचे या सर्वांशी मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत. हे शक्य आहे की काश्मीरला वाचवत असताना शेख अब्दुल्लांना प्राणत्यागही करावा लागेल. त्यांच्या बेगमला आणि मुलीला मरावे लागेल आणि काश्मीरमधील सर्व स्त्रियांनाही मरावे लागेल. आणि जर असे घडले तर माझ्या डोळ्यातून एक टिपूसही निघणार नाही. आपल्या नशिबात जर युद्ध लिहिलेले असेल तर युद्ध होईल. हे युद्ध या दोघांमध्येच होईल की इतरही त्यात गुंततील हे केवळ ईश्वरालाच माहीत आहे. आक्रमकांना पाकिस्तानचा कोणताही पाठिंबा

वा प्रोत्साहन मिळाले नाही तर ते कसे तग धरू शकतील हे मला कळत नाही. शक्य आहे की पाकिस्तान उत्तेजन देत नसेल. नसेलही देत. काश्मीरचे सर्व लोक जेव्हा लढता लढता मरून जातील तेव्हा काश्मीरमध्ये कोण राहील? शेख अब्दुल्लाही गेले, कारण त्यांचे सिंहपण, त्यांचे वाघपण लढतालढता मरण्यातच आहे आणि मरेपर्यंत काश्मीरला वाचवण्यात, तेथील मुसलमानांना वाचवण्यात, तेथील हिंदू आणि शिखांना वाचवण्यातच आहे. ते कट्टर मुसलमान आहेत. त्यांची बायकोही नमाझ पढते. तिने मला गोड आवाजात औझोबिलाही म्हणून दाखवले होते. मी त्यांच्या घरी गेलेलो आहे. ते हिंदू आणि शिखांना मुसलमानांच्या आधी मरू देणार नाहीत. हिंदू आणि शीख तिथे अल्पसंख्य आहेत म्हणून काय झाले? शेखची जर ही वृत्ती असेल व जर त्यांचा मुसलमानांवर प्रभाव असेल तर आम्ही सर्व ठीक आहो. आपल्यामध्ये जे विष पसरले आहे ते अजून जास्त पसरायला नको. काश्मीरमुळे आपल्यामधीलही ते विष कदाचित निघून जाऊ शकेल. ते विष निघून जावे म्हणून काश्मीरमध्ये ते जर असे बलिदान करतील तर आपले डोळेसुद्धा उघडतील. टोळीवाल्यांना केवळ मारण्यात रस आहे. यामुळे ते काश्मीरमध्ये घुसले आणि आपली ताकदसुद्धा दाखवली. त्यांच्याबरोबर कोणकोण आहेत हे सर्व मला माहीत आहे. परंतु काश्मीरमधील सर्व हिंदू मुसलमानांनी जर आपल्या जीवाचे बलिदान दिले तर आपले डोळे उघडल्याशिवाय राहणार नाहीत. मग आपल्याला कळेल की सर्व मुसलमान विश्वासघातकी आणि वाईट नाहीत, त्यांच्यातसुद्धा काही चांगले लोक आहेत. त्याचप्रमाणे सर्व हिंदू आणि शीख चांगले साधूपुरुष आहेत वा वाया गेलेले व काफिर आहेत हे विधानही बरोबर नाही. माझा विश्वास आहे की हिंदू, मुसलमान, शीख या सर्वांमध्ये चांगले लोक असतात आणि या चांगल्या लोकांमुळेच हे जग चालत असते - शस्त्र घेऊन फिरणाऱ्या लोकांमुळे नाही.

आज आपण जे भजन ऐकले त्याचा सार हा आहे. काश्मीरच्या भूमीचे रक्षण करण्याकरिता तेथील प्रत्येक माणूस मरण पावला तर मी आनंदाने नाचेन. माझ्या अंतःकरणात किंचितही दुःख नसेल. जग नेहमीप्रमाणे चालणार आहे. हा सर्व ईश्वराचा खेळ आहे. परंतु आपल्याला नेहमी प्रयत्नशील राहावे लागते आणि योग्य गोष्ट करण्याकरिता मरण्याची तयारी ठेवावी लागत असते.

हिंदीवरून. प्रार्थना प्रवचन - २, पृष्ठ १२-१६

१७७. इवान प्रिवा यांना पत्र

ऑक्टोबर ३०, १९४७

प्रिय भक्ती, (इवान प्रिवा यांना गांधीजींनी हे नाव दिले होते.)

तुझे सांत्वनपर पत्र मी वाचले. मी तुझा दृष्टिकोन समजू शकतो आणि मला त्याचे कौतुकही वाटते. मला त्या महान अगोचर आणि अज्ञात शक्तीच्या भरवशावर सोडून दे. सर्व काही चांगले नसतानाही सर्व काही चांगले आहे असे म्हणून स्वतःचीच फसवणूक करण्याची माझी इच्छा नाही.

मनोविश्लेषणाचा ... (इथे दोन शब्द अस्पष्ट आहेत. खंड ९० पाहा) अभ्यास करण्याकरिता बहुधा मला कधीही वेळ मिळू शकला नाही. या नवीन विचारप्रणालीबद्दल मला काय वाटते याचा विचार न करता तू तुझ्या मार्गाने जा. “आधी ईश्वराचे राज्य मिळवा आणि मग तुम्हांला सर्व काही आपोआप मिळेल.” (सेंट मॅथ्यूज, ६-३३.)

मला आनंद होतो की तुम्ही दोघांनीही एकाच खोलीत त्रास सहन केला आणि तिथेच बरे झाला. तुम्ही निरागस भाऊबहीण असल्यामुळे एकाच खोलीत तुम्ही आंघोळ कशी काय करत होता हे मला कळू शकेल काय?

तुम्हा दोघांनाही स्नेह.

बापू

मॅडम एडमंड प्रिवा,

ॲव्हेन्यू द ला गार, न्यू सातेल,

स्वित्झर्लंड.

फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ८८०४

१७८. हसन शहीद सुहावर्दी यांच्याशी चर्चा

[ऑक्टोबर ३०, १९४७] ('दिल्लीमां गांधीजी'मधून)

गांधीजी सुहावर्दींना म्हणाले की तुमच्यासमोर तुमचा प्रामाणिकपणा सिद्ध करण्याचा एकच मार्ग आहे. तो मार्ग म्हणजे पाकिस्तानच्या चुकीच्या धोरणाचा आणि कृत्याचा निषेध करणे. (सुहावर्दींनी तक्रार केली होती की संघराज्यात कोणीही त्यांच्यावर विश्वास ठेवण्याकरिता तयार नाही.) ही गोष्ट तुम्हीसुद्धा नाकारत नाही. उदाहरणार्थ टोळीवाल्यांनी काश्मीरमध्ये घूसखोरी केली आहे. परिस्थितीजन्य सर्व पुरावे दाखवतात त्याप्रमाणे एक तर पाकिस्तान यामागे असला पाहिजे वा नसला पाहिजे. जर पाकिस्तान त्यामागे असेल तर तसे स्पष्टपणे घोषित करणे हे भारतीय नागरिकांचे कर्तव्य नाही काय? याउलट इतक्या मोठ्या सैन्याच्या तुकडीच्या उपस्थितीनंतरही तुमचे असे मत असेल की यामागे पाकिस्तानचा हात नाही तर मग याकरिता जबाबदार कोण आहे याचा शोध घेणे तुमचे कर्तव्य नाही काय?

मी तुम्हांला सांगतो की सत्य काय आहे हे शोधून काढणे तुमचे कर्तव्य आहे. मी चूक आहे आणि तुम्ही बरोबर आहा हे कळले तर मला सर्वात जास्त आनंद होईल.

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ४, पृष्ठ ६६

१७९. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ३०, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

इथे काय सुरू होते ते मला कळत होते. त्याचे मला दुख होत होते. आज मी तुम्हांला सांगतो की हे एका खाजगी माणसाचे घर (बिर्लाभवन) आहे. इथे काहीही गोंधळ व्हायला नको. जे लोक इथे येऊ इच्छितात त्यांचे स्वागत आहे. परंतु इथे आल्यानंतर काही तक्रार करणे योग्य नाही. आज एक सद्गृहस्थ म्हणाले की मी इथे प्रार्थना होऊ देणार नाही. अशा परिस्थितीत प्रार्थना घ्यावी की नाही हा प्रश्न मला पडतो. आक्षेप घेणारा माणूस गेला कारण तुम्ही त्याला जाण्याकरिता सांगितले. तो परतला आणि परत गेला. माझ्याकरिता ही चांगली गोष्ट नाही. याचा अर्थ तो मनातून दुखावला आहे. मला असे वाटते की अशाच प्रकारे तुमच्यापैकीही अनेकजण दुखावलेले असतील कारण प्रार्थनेत कुराणमधील काही भागाचा समावेश करण्यात आला आहे. परंतु मी असहाय आहे कारण तो प्रार्थनेचा अविभाज्य घटक आहे. इथे प्रार्थना झाली नाही तर मी प्रार्थना करू नये असे तुम्हांला वाटते काय? मी इथे प्रार्थना घेतली नाही तर मी प्रार्थना करणार नाही असे नाही. जगात एकही माणूस माझ्या बाजूने उभा राहिला नाही तरी मी प्रार्थना करीन. माणूस मनातल्या मनातसुद्धा प्रार्थना करू शकतो. इथे मला अहिंसेच्या दृष्टीतून विचार करायचा आहे. माझे कर्तव्य काय हे त्या दृष्टीनेच मी ठरवले पाहिजे. मी प्रार्थना करीन म्हणून एखाद्या माणसाने निघून जावे अशी माझी इच्छा नाही. आज प्रार्थना करायची माझी इच्छा नाही आणि मला वादातही पडायचे नाही. परंतु तरीही मी प्रार्थना करीन कारण आपण कठीण काळातून जात आहो आणि लोकांना गांधी काय म्हणतो हे ऐकण्याची इच्छा आहे. मी बोलणारच

आहे कारण मला काय म्हणायचे ते निदान लोकांना कळेल. परंतु आज मी वादात पडणार नाही कारण मी असहाय आहे.

प्रार्थना बंद करून व केवळ चर्चा सुरू ठेवावी काय याबद्दलही मी निर्णय घेतला पाहिजे. हा मोठा प्रश्न आहे. मला याबद्दल विचार करावा लागेल. आज याबद्दल माझी काही बोलण्याची वा वाद करण्याची इच्छा नाही. मी जर चर्चा सुरू ठेवली तर मला प्रार्थना राहू द्यावी लागेल. याबद्दल मी वृत्तपत्रांतून वक्तव्य देईन.

तुम्ही लोक आलेले आहा हे जेव्हा मी पाहिले तेव्हा मी इथे आलो. माझी संस्कृती आणि अहिंसा मला सांगते की मी माझे अंतःकरण तुमच्यासमोर उघड करून ठेवावे आणि मी कोण आहे ते दाखवावे. माझ्याकरिता जगात सत्य आणि अहिंसेशिवाय काहीही नाही. तुम्हांला जर सत्य आणि अहिंसेचा अर्थ कळला तर या जगात तुम्ही महान गोष्टी करू शकता. मला काही मोठमोठ्या गप्पा हाणायच्या नाहीत. जगात मोठमोठ्या गोष्टी होत असतात परंतु ईश्वराचा जो नियम आहे तो कोणीही बदलवू शकत नाही आणि ईश्वरही या जगाचे नियम बदलवू शकत नाही. मला असे वाटते की आमच्यात अहंकार भरलेला आहे, अज्ञान भरलेले आहे. यामुळे सत्यासारखी मोठी गोष्ट व्यापारात कशी चालू शकेल, व्यवहारात कसे चालू शकेल असे आपल्याला वाटत असते. अहिंसा कशी काम करू शकेल असे आपल्याला वाटत असते. लोक जेव्हा मला शिव्या देतात तेव्हा लोक म्हणतात की ते तुम्हांला इतक्या शिव्या देतात तर तुम्ही एक तरी शिवी द्या. लोक शिव्या देतात तर एक थापड का मारत नाही. यामुळे होते काय की आम्ही पुढे जाऊ शकत नाही. परंतु आम्हांला तर पुढे जायचेच आहे आणि माझ्या मते जन्म घेण्याचे सार्थकत्व यातच आहे. मी एका स्थितीत राहू शकत नाही. ईश्वर स्थिर आहे. परंतु उपनिषदात सांगितले आहे की तो स्थिरही आहे आणि गतिमानही आहे. तो नेहमी गतिमान असतो - जो असा गतिमान असतो की तो स्थिर आहे असे वाटत असते. आपल्याला कुठे माहीत असते की सूर्य स्थिर आहे

आणि पृथ्वी अस्थिर. परंतु जेव्हा आपण शिकतो की जी गोष्ट गतिमान असल्यासारखी वाटते ती स्थिर आहे. ईश्वरी माया अशी आहे की जो स्थिर आहे आणि अस्थिरही आहे तो ईश्वर आहे. आपल्यामध्ये स्थैर्यासारखी कोणतीही गोष्ट नाही. गती आहे, गती आहे तर आम्हाला पुढे जावेच लागेल. आपण आईच्या पोटातून निघालो आणि पुढे निघालो. पुढे जाता जाता म्हातारपण येते. जगात असेच चालत असते. जो जन्मतो त्याला पुढे जावे लागते, त्याला पुढे जावे लागतच असते. काही लोक म्हातारपणाला घसरण म्हणतात. मी तसे समजत नाही. वार्धक्य पिकलेले फळ आहे. शरीर सुटते, आत्मा थोडाच सुटतो. तो ना तर मरतो ना पडतो. आत्म्याची गती अविरत सुरू असते आणि जगात सत्य आणि अहिंसेशिवाय काम चालू शकत नाही. माझा दावा आहे की लहान मुलांनीसुद्धा सत्य आणि अहिंसा शिकायला पाहिजे. आई जर हे शिकेल तर ती मुलालाही शिकवेल. आजच्या आज तर आई शिकू शकत नाही. परंतु असे म्हणतात की माणूस आदिकाळापासून, करोडो वर्षांपासून आहे. तर आपण तो विकास पाहिला पाहिजे. याकरिता आपल्यामध्ये धैर्य तर असायलाच पाहिजे. माझी याबद्दल अधिक सांगण्याची तर इच्छा नाही, परंतु सत्य आणि अहिंसा यांच्याशिवाय काहीही होऊ शकत नाही. आम्ही विकास करू शकत नाही.

मला आज वाद तर करायचा नाही. तुम्ही उद्या याल. जर उद्यासुद्धा कोणी कुराणमधील आयत वाचण्यावर आक्षेप घेतला तर त्यावर वाद करायचा की नाही याचा मी त्या वेळी विचार करेन. जर कोणाची तक्रार असेल तर तो म्हणेल की माझी तक्रार आहे. नाही तर म्हणेल की आम्हांला प्रार्थनाही ऐकायची आहे आणि चर्चाही. परंतु आपण संतापायचे नाही हे लोकांना कळले पाहिजे. हं, पण नंतर कोणी आरडाओरड करू लागला आणि लोकांना ऐकू द्यायचे नाही असे त्याने ठरवले तर शक्य आहे की तुमच्या हिंसेला हुसकावले जाईल आणि माझ्या अहिंसेची परीक्षा होईल. हेही कळेल की तुम्ही माझ्यासोबत कुठवर जाऊ शकता. तुम्ही जर माझ्याबरोबर राहाल आणि अहिंसेची साथ

द्याल तर अहिंसेसमोर हिंसा टिकू शकत नाही असा माझा दावा आहे. परंतु मी म्हणेन त्याप्रमाणे तुम्ही वागला पाहिजे ही त्याकरिता अट आहे. तुम्ही संयमाने वागाल आणि रागाच्या भरात काहीही करणार नाही असे तुम्ही मला आश्वासन दिले पाहिजे. कुराणातील पाठ म्हणण्याला विरोध करणारे सज्जन गृहस्थ अडाणी आहेत. कुराण ए शरीफने काय नुकसान केले आहे? मुसलमान जर मार्गावरून भरकटले असतील तर तो कुराणचा दोष असू शकत नाही. अरबी भाषेत लिहिलेले कुराण तर उदात्त आहे, सनातन आहे. जो त्याची घृणा करतो त्याच्यापेक्षा जास्त अडाणी कोणी आहे असे मी समजत नाही. अशाच प्रकारे तक्रार करणाराला आपण समजावून सांगितले पाहिजे. हं, कोणी जर म्हणेल की मला प्रार्थना ऐकायचीच नाही तरी मी प्रार्थनाही करीन आणि चर्चाही करीन. परंतु मी प्रार्थना बंद केली म्हणून तुम्ही कोणाला मारले तर मी ते सहन करू शकणार नाही. जर मी एकटा असलो आणि पाच माणसे मला मारायला आली तर मी म्हणेन की हे माझे शीर तुमच्यासमोर आहे. मी म्हणेन पाचांनी मारायची काय आवश्यकता, एकच माणूस गळा कापण्याकरिता पुरे आहे. आणि तरीही मी प्रार्थना करेन. तुमचे अंतःकरण जेव्हा असे होईल तेव्हा ना तुम्ही कोणाला माराल ना कोणावर संतापाल. तक्रार करणारा ओरडून ओरडून जरी तक्रार करू लागला तरी आपण प्रार्थना करू. उद्या प्रार्थनाही होईल आणि चर्चाही. जर उद्या कोणाला तक्रार करायची असेल तर त्याने तक्रार करून निघून जावे. त्याच्याकरिता मी स्वतःचा विनाश करून घेऊ शकत नाही. मी क्रोडाला नियंत्रणात ठेवीन, धैर्य ठेवीन तेव्हाच माझी गाडी पुढे जाऊ शकते. मला इतकेच सांगायचे होते. आता तुम्ही शांतपणे घरी जा आणि वाद करू नका. घरी गेल्यानंतर यावर विचार करा.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ १६-२०

१८०. सतीश चंद्र दास गुप्ता यांना पत्र

ऑक्टोबर ३१, १९४७

चि. सतीश बाबू

मला तुमचे पत्र मिळाले. मी तुमचे संपूर्ण पत्र वाचले वा असे म्हणाना की ऐकले. तुम्ही म्हणता ते योग्य आहे. परंतु आपल्याला अजून बराच वेळ भरपूर पैसा लागणार आहे. आपण इतका पैसा प्रत्येक गोष्टीवर खर्च केला पाहिजे काय? मी इतकी भीक मागायला पाहिजे काय? आपले कर्तव्य काय आहे? नोआखाली सोडण्याचा प्रश्नच येत नाही. प्रश्न इतकाच आहे की तिथे आपण आत्मनिर्भर होऊ शकतो काय, नोआखालीचे हिंदू खर्च देऊ शकतात काय. अखेरीस आपला खर्च फार नसेल. निर्वासितांवरील खर्च वेगळा ठेवण्यात यावा. तुम्ही या सर्व गोष्टींवर विचार करा आणि प्यारेलाल, जीवन सिंह, कनू आणि सोदेपूरचे लोक यांना भेटा आणि मला कळवा. आपल्याला निधीची उणीव भासू नये. प्रत्येक चांगल्या कामाकरिता पैसा मिळत असतो. याचा अर्थ त्याकरिता विशेष प्रयत्न करावे लागत नसतात. मला वाटते की मी कुठे तरी चुकतो आहे.

तुम्ही चांगले असाल अशी आशा आहे.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ९२८६

१८१. रामेश्वरदास यांना पत्र

ऑक्टोबर ३१, १९४७

चि. रामेश्वरदास,

तुमचे पत्र मिळालेच असावे. सुशीलाबहेन बहुधा त्याबद्दल विसरल्या असाव्या. आता ती वर्ध्याला आहे. काही दिवसांनी ती परतणार आहे. विनोबांचे वडील वारले. ठीकच आहे. आम्हा सर्वांना जायचेच आहे. ज्या व्यक्तीने आपली मुले जनसेवेकरिता दिली ती व्यक्ती खरोखरच फार श्रेष्ठ असली पाहिजे. त्यांच्याकडून आपण त्यागाचा धडा शिकू या.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १७०

१८२. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

ऑक्टोबर ३१, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

माझ्या मते दोन वा तीन माणसांकरिता उरलेल्या ३०० लोकांना निराश करणे हीसुद्धा एक प्रकारची हिंसाच आहे. या माणसांना विरोध करण्याचा तर हक्क आहे परंतु सौजन्य आणि शिष्टाचार सांगतात की त्यांनी आपल्या या हक्काचा उपयोग बिरलाजींच्या या खाजगी जागेत करायला नको. परंतु ते करतील तर त्यांना कोण अडवू शकतो? असे असेल तर सभेतील इतर लोकांनी त्यांना सहन केले पाहिजे. त्यांनी आपल्या मनात विरोधकांबद्दल राग धरू नये आणि इथे अथवा बाहेरही त्यांना काही म्हणू नये. तुम्हांला जर हे मान्य असेल तर मी प्रार्थना करेन आणि तिच्यात कुराणामधील आयतही असेल. तुम्ही लोक, जे बहुमतात आहा, असा विचार करू नका की आम्ही इतके जास्त लोक असल्यामुळे विरोध करणाराची काहीच किंमत नाही. तुम्ही जर असा विचार कराल तर ती हिंसा होईल. जे अल्पमतात आहेत त्यांची आपण जास्त काळजी घेतली पाहिजे हीच शिकवण मी आतापर्यंत देत आलो आहे. आणि अहिंसा कशा प्रकारे काम करते याचीच शिकवण मी यापुढेही देत राहणार आहे.

सत्य आणि अहिंसेचे जे मूलभूत सिद्धांत आहेत ते समजून घेणे फारसे कठीण नसते. ते सिद्धांत समजून घेण्याकरिता कोणत्याही विशेष पदवीची आवश्यकता नसते. इंग्रजी तर सोडाच, तिच्याकरिता मातृभाषा शिकण्याचीसुद्धा गरज नसते. त्याकरिता जे काही आवश्यक असते ते आपण आपल्या आईवडिलांकडून लहानपणीच शिकतो. त्या सिद्धांतांचे अनुसरण करणे तर त्याहूनही सोपे असते. यामुळे तुम्ही तो विरोध सहन करू

शकलात तर त्या विरोधानंतरही मी प्रार्थना करेन. सौजन्याची मागणी असते की कुराणातील पाठ म्हणण्याला एखाद्याचा विरोध असेल तर त्याने आपला दृष्टिकोन मांडावा व निघून जावे. त्यानंतर मी हिंदू धर्माची कशा प्रकारे हानी करतो आहे हे ती व्यक्ती मला समजावून सांगू शकते. मी समजून घेऊ शकणारा माणूस आहे. यामुळे ते मला समजून सांगू शकतील तर मी त्यांचे म्हणणे ऐकून घेईन. मला तर वाटते की असे करून मी हिंदू धर्माचा फायदाच करतो आहे. हे काम मी आजच थोडा करतो आहे? वर्षापासून मी हे काम करत आलो आहे आणि यामुळे हिंदू धर्म मुळीच कलंकित झालेला नाही. असे करून माझे जे मुसलमान मित्र आहेत त्यांच्याशी मी अधिक जवळीक निर्माण करू शकतो. हे तर मी काही वाईट केलेले नाही. अशाच प्रकारे सर्व जग जर मी आपलेसे करू शकलो तर कोणीही माझा शत्रू वा विरोधक राहणार नाही. असे झाले तर किती चांगले होईल. परंतु मी असा परिपूर्ण माणूस कुठे आहे की माझा कोणीही विरोधक राहणार नाही? हे कसे शक्य आहे? यामुळे जे विरोध करत आहेत त्यांना सहन करणे तर मी शिकायला पाहिजेच ना? तुम्हीसुद्धा त्यांना सहन करणे शिकाल तर त्यांना वाटेल की अरे हे तर सर्व सज्जन लोक आहेत, आम्हांला कोणी काही म्हणतच नाही, आमच्याशी सर्व सद्भावपूर्वक वागतात. जर आपण असे वागू तर भारताचा चेहरामोहरा बदलून जाईल याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. तुम्ही हे सर्व सहन कराल काय असे यामुळेच मी तुम्हांला विचारतो आहे. पोलिसांनीसुद्धा त्यांना काहीही म्हणू नये. (श्रोत्यांनी हे मान्य केले आणि नंतर प्रार्थना सुरू झाली. प्रार्थनेनंतर आक्षेपक शांत राहिल्याबद्दल गांधीजींनी आक्षेपकाचे तसेच उर्वरित श्रोतृसमुदायाने दाखवलेल्या सहनशीलतेबद्दल श्रोतृसमुदायाचे आभार मानले.)

जर असेच सुरू राहिले तर त्याचा परिणाम चांगला होणे अपरिहार्य आहे. आजच्या प्रार्थनेत श्री दिलिप कुमार रायनी “मन मंदिरमें प्रीत बसाले” (तुझ्या मनोमंदिरात प्रेम वसू दे) हे गाणे म्हटले होते. त्यांच्या गोड आवाजाने आणि गाण्याच्या शैलीने मी आनंदित झालो.

यात व्यक्त करण्यात आलेली भावना काही आगळीवेगळी नव्हती परंतु ती ज्या पद्धतीने सादर करण्यात आली तिलाच कला म्हणतात. भजनात सांगितले आहे की आपण आपले हृदय मंदिरासारखे करावे आणि त्यात प्रेमाची स्थापना करावी. तर यातूनसुद्धा आपल्याला अहिंसा शिकवण्यात आली आहे. हे भजन लिहिणारा कवी माणसाला म्हणतो की तू मूर्ख आणि अडाणी माणसासारखा का वागतोस. तू जर केवळ तुझ्या मनरूपी मंदिरात दीप पेटवशील तर सर्व काही चांगले होईल. यानंतर तर सर्व जगात त्या ज्योतीचा प्रकाश दिसेल, कुठेही काळोख असणार नाही. अशाच प्रकारचा चमत्कार सत्य आणि अहिंसेतही भरलेला आहे. ही सरळसाधी गोष्ट आहे, परंतु इतकीशी गोष्ट आपण शिकलो तर जगातील आपले सगळे काम सोपे होऊन जाईल.

नोआखालीत मी पाहिले की तेथील श्रीमंत लोक गरिबांना तिथेच सोडून पळून गेले होते. तेथील खेड्यापाड्यांमध्ये ते लोक, ज्यांना आपण आपल्या मूर्खपणामुळे अस्पृश्य म्हणतो, भरलेले आहेत. मी तिथे फिरलेलो असल्यामुळे मला माहीत आहे की त्या लोकांना फार त्रास आहे. तेथील स्त्रिया बांगड्या घालणे आणि डोक्याला कुंकू लावणेसुद्धा (सौभाग्याची चिन्हे) विसरल्या होत्या. पंजाब वा इतर ठिकाणाहूनही जे लोक येत आहेत त्यांच्यातही मी पाहतो की श्रीमंत लोक तर काही ना काही आपले कामकाज करतातच. त्यांच्याजवळ पैसा असतो आणि ते मित्रही मिळवतात. परंतु गरीब बिचारे काय करू शकतात? ते कुठे जातात? नोआखालीत तर मी पाहिले होते की केवळ हिंदूच दुःखी होते परंतु बिहारमध्ये मुसलमानही दुःखी होते. मी त्यांना सांगितले की तुमच्यातील जे मेले ते मेले, आणि तुमच्यात जे श्रीमंत आहेत त्यांना बाहेर जाण्याची इच्छा असेल तर ते जाऊ शकतात. परंतु गरिबांचा केवळ ईश्वरच वाली आहे. परंतु ईश्वर आपल्या हाताने वा तोंडाने काम करत नसतो. तो लोकांना प्रेरीत करतो आणि त्यांच्याकडून काम करवून घेतो. परंतु ईश्वराला पूर्णपणे विसरून सैतानाला आपला देव मानण्याइतके श्रीमंतांनी कठोर आणि

जडवादी व्हायला पाहिजे काय? श्रीमंत लोक तिथून पळून गेले आहेत आणि तिथे राहिलेले गरीब आमच्याकरिता काही तरी करा असे मला लिहीत आहेत. ते माझ्याकडे पाहतात कारण त्यांच्याकरिता मी अनेक वर्षे काम केले आहे. परंतु मी काय करू शकतो? माझ्यात ना तर शक्ती आहे ना माझ्याजवळ सत्ता आहे. परंतु ते मला सतत कळवत असल्यामुळे मला त्यांची परिस्थिती माहीत आहे.

दिल्लीच्या निर्वासित छावणीत फार मोठ्या संख्येत गरीब लोक आहेत. त्यांच्यात काही श्रीमंत लोकही आहेत आणि त्यांच्यातील काही इतके चांगले लोक आहेत की इतरांना खाऊ घातल्यानंतरच ते जेवतात. यामुळेच मी म्हणत असतो की इथे येत असलेल्या लोकांमध्ये आपण गरीब आणि श्रीमंत असा भेद करू नये. असे झाले तर आपणच एकोप्याने शांततापूर्वक आणि स्वस्थ चित्ताने राहू शकू.

इतक्यातच एका युरोपीय जोडप्याने आपल्या छावण्यांना भेट दिली होती. या छावण्या पाहून त्यांना आनंद झाला. ते म्हणाले की इथे जरी गरीब-श्रीमंतांमध्ये भेद होता तरी लोक एकमेकांबरोबर गुण्या-गोविंदाने राहत होते. ते जोडपे केवळ सेवा करण्याच्या उद्देशाने आले होते. जर आपण सर्व ओठांवर ईश्वराचे नाव घेऊन काम करू तर दुधात साखर मिसळावी त्याप्रमाणे पंजाबचे निर्वासित दिल्लीच्या लोकांमध्ये मिसळून जातील.

दिल्लीत अजूनही मोठ्या संख्येत मुसलमान आहेत. आज मी अशी यादी पाहिली की, त्या यादीत अतिशयोक्ती नसेल अशी आशा आहे, जिच्यात धाक दाखवून हिंदू वा शीख धर्मात धर्मांतर करायला लावण्यात आलेल्या शेकडो मुसलमानांची नावे आहेत. अशा प्रकारे ज्या लोकांना धर्मांतर करायला लावण्यात आले आहे त्या लोकांना मी सांगू इच्छितो की तुमच्या अंतःकरणात जर खरोखर ईश्वराचा वास असेल तर तुम्हांला ना तर दाढी वाढवण्याची गरज आहे ना शेंडी ठेवण्याची. ज्या प्रकारे मी कुराण वाचतो आणि माझा

आत्मा खुष होतो त्याप्रकारे ज्यांना स्वतःहोऊन गीता वाचायची असेल तर ते तसे निश्चितच करू शकतात. परंतु कोणी जर कुराण वाचण्याकरिता माझ्यावर सक्ती करत असेल आणि मी त्याचे ऐकले नाही तर जिवे मारण्याची धमकी देत असेल तर मी म्हणेन की कुराणमध्ये हिरेमाणके जरी असतील तरी मला ती नको. यामुळेच जे मुसलमान हिंदू वा शीख झाले आहेत त्यांनी आपल्या धर्माला चिकटून राहावे असे मी म्हणेन. आपण जर त्यांना आपल्या धर्माचे अनुसरण करण्याची सक्ती केली तर आपण हिंदू धर्माचा विनाश करू. अशी गोष्ट भारतात कधीही होऊ शकत नाही, आणि जर असे झाले तर ती आपला विनाश करील व आपण आपले स्वातंत्र्य गमावू. यामुळे येथील मुसलमानांना मी सांगत असतो की तुम्ही इथे निर्भय होऊन राहा. ज्यांनी आपला धर्म बदलला आहे त्यांनी सांगावे की आम्ही त्या वेळी भयभीत झालेलो होतो, परंतु आता आम्हांला कळले आहे की ज्या लोकांची ईश्वरावर श्रद्धा असते ते कधीही भीत नाहीत व जर ते कधी घाबरतच असतील तर ते केवळ ईश्वराला घाबरत असतात. ईश्वराला घाबरणे चांगली गोष्ट आहे कारण तो प्रेमसागर आहे, दयासागर आहे. त्याला भिण्याने तर आपण कृतार्थ होतो. परंतु माणसाने माणसाला कधीही घाबरू नये. यामुळे त्यांनी म्हणावे की धर्मपरिवर्तनापेक्षा आम्ही मरणे पसंत करू. वाटल्यास आम्हांला पाकिस्तानमध्ये पाठवून द्या. परंतु पाकिस्तानमध्ये पाठवण्याचीही कोणी सक्ती करू शकत नाही.

लियाकत अली साहेब आणि आमचे प्रधानमंत्री यांच्यात करार झाला आहे की ज्यांना पाकिस्तानात जायचे असेल ते जाऊ शकतात. परंतु पाकिस्तानमध्ये जाण्याकरिता लियाकत अली साहेब, सरदार अथवा जवाहरलालसुद्धा कोणावरही बळजबरी करू शकत नाहीत. असा कोणताही कायदा नाही. यामुळे ज्या मुसलमानांना इथे राहायचे असेल त्यांना आपण प्रेमाने ठेवले पाहिजे. मी जर जिवंत असेन तर याशिवाय दुसरे कोणतेही दृश्य पाहण्याची माझी इच्छा नाही. आधी मी १२५ वर्ष जगण्याचा विचार करत होतो, परंतु आता

मी ती गोष्ट विसरलो आहे. भारताचे नशीब जर वाईट असेल तर देवाने मला घेऊन जावे. आणि जर त्याचे नशीब बलवत्तर असेल आणि त्यात बदल होणार असेल तर, आणि व्हायलाही पाहिजे, तू मुसलमानाच्या अंतःकरणात बदल घडवून आण व त्यांचे अंतःकरण तुझ्या अस्तित्वाने भरून टाक. ते खुदाचे नाव घेतात परंतु खुदाचे काम करत नाहीत. याचप्रमाणे हिंदू जर कृष्णाचे आणि रामाचे नाव घेत असतील आणि त्याबरोबरच लोकांचे शिरकाण करत असतील, परस्परांना कापत असतील तर ते रामाचे नाव रामाचे राहत नाही, त्या नावाला काहीही अर्थ राहत नाही.

काही लोक म्हणतात की युद्ध तर सुरू झाले आहे, काश्मीरचे काय होईल? माझे म्हणणे आहे की काहीही होणार नाही. काश्मीरचे लोक शूर आहेत. तिथे हिंदू, मुसलमान, शीख सर्व मिळूनमिसळून राहतात. जे हल्ला करण्याकरिता गेले आहेत त्यांना त्यांनी परत जाण्याकरिता सागावे, म्हणावे की हल्ला केला तर तुम्हांला आमच्या शवावरून जावे लागेल. श्रीनगर तुम्हांला तसेच मिळू शकत नाही. मग आपल्या सैनिकांना कोणी स्पर्शसुद्धा करणार नाही. ते जर तिथे मेले तर ते अमर होतील. तसे झाले तर आपण आनंदाने नाचू आणि गाऊ. तिथे जर अशी परिस्थिती निर्माण झाली तर मी श्री दिलिप कुमार राय यांना असे भजन म्हणायला सांगेन. ते ऐकून लोक आनंदाने नाचू लागतील. तिथे जे मरतील ते अमर होतील आणि जे जगतील ते मृतासारखे असतील. इथल्या लोकांचे जर भान सुटले आणि पाकिस्तानही वेड लागल्याप्रमाणे वागू लागला तर अर्थातच मला वेदना होतील. आफ्रिदी लोक आपल्या भावासारखे आहेत आणि वायव्य सरहद्द प्रांत आपलाच प्रांत आहे. असे असताना त्यांनी अशा गोष्टीत का सहभागी व्हावे? त्यांना कोण मदत करते आहे हे आपल्याला कळले पाहिजे. मी केवळ इतकीच प्रार्थना करीन की त्यांच्या अंतःकरणात ईश्वर वास करो आणि त्यांचे हृदयमंदिर प्रेमाच्या प्रकाशाने प्रज्वलित होवो. असे झाले तर आपल्या भोवतीचा काळोख नाहीसा होईल व आपल्याला चोहोकडे

प्रकाश दिसेल. ही माझी प्रार्थना आहे. असा प्रकाश भारत आणि पाकिस्तानमध्ये पसरो आणि लोकांची अंतःकरणे परस्परांच्या प्रेमाने भरो या माझ्या प्रार्थनेत तुम्ही सर्वांनी सहभागी व्हावे. असे झाले तर आपण आपले लक्ष देशातील अन्न आणि वस्त्र यांच्या समस्येवर केंद्रित करू शकतो. आपल्यामध्ये काही वैर होते हे आपण विसरू या आणि आपण मित्र होऊ या. आपण सर्वांनी या कामाला लागावे इतकीच माझी इच्छा आहे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन -२', पृष्ठ २०-६

१८३. दोन्ही लिप्या का?

(नोव्हेंबर ९, १९४७च्या 'हरिजन सेवक'मध्ये "दोन्ही लिप्या का?" या शीर्षकाखाली याचे हिंदी रूप प्रकाशित झाले होते)

रेहानाबहेन तैयबजी लिहितात (इथे पत्र दिलेले नाही. रेहाना तैयबजींनी आपल्या पत्रात लिहिले होते की मुसलमानांना खुष करण्याकरिता भारतातील जनतेवर उर्दू लिपी का लादली जावी. यामुळे मुसलमानांमधील फुटीरतावादी वृत्तीला उत्तेजन मिळेल व आपल्याच देशात विदेशी माणासाप्रमाणे राहण्याकरिता त्यांना प्रोत्साहन मिळेल.) -

हे पत्र विचार करण्यासारखे आहे. रेहानाबहेनच्या मनात हिंदू-मुसलमान हा भेद नाही. दोन्ही एक आहेत असेच त्या समजतात आणि वागतातही. मीसुद्धा दोघांमध्ये भेद करत नाही. हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये आचारभेद आहे परंतु हा भेद दोघांना वेगळे करत नाही. धर्म दोन आहेत परंतु तरीही धर्माचे मूळ एक आहे. रेहानाबहेनच्या गोष्टीत मला चूक आढळते. आम्ही दोन लोक नाही. दोन लोक मानून आपण भारताची फार मोठी हानी करू. कायदे आझम असे मानू शकतात आणि काही हिंदूंना असे मानायचे असेल तर तेही मानू शकतात. परंतु सर्व जग चूक करत असेल तर काय आपणही चूक करायची? परंतु मी असे करणार नाही. असे कधीही होऊ शकत नाही.

जर राष्ट्रभाषा हिंदी असेल तर ती दोन्ही भाषांत लिहिण्याची सूट असली पाहिजे. आपण जर हिंदू आणि मुसलमान यांच्यावर एकाच लिपीत लिहिण्याची सक्ती करू तर आपण त्यांच्यावर अन्याय करू आणि जेव्हा अल्पमतावर अन्याय होतो तेव्हा त्याचे गांभीर्य दुष्पट होते.

मी असे कधीही म्हणालो नाही की चाळीसच्या चाळीस कोटी लोकांनी दोन्ही लिप्या शिकायला पाहिजे. परंतु ज्याला संपूर्ण देशात फिरावे लागते, ज्यांना स्वतःच्या प्रांताचीच

नाही तर संपूर्ण देशाची सेवा करायची असते त्याने दोन लिप्या शिकायलाच पाहिजे, मग तो हिंदू असो वा मुसलमान. कारण स्पष्ट आहे. त्यांना नागरी वा उर्दू लिपीत लिहिलेली अक्षरे वाचता आली पाहिजे. यामुळे दोन्ही लिप्यांना राष्ट्रलिपीचा दर्जा मिळाला पाहिजे.

हिंदी जर राष्ट्रभाषा होणार असेल तर स्वाभाविकपणेच केवळ नागरी राष्ट्रीय लिपी होईल आणि उर्दूला तिची जागा घ्यायची असेल तर केवळ उर्दू लिपी राष्ट्रीय लिपी होईल. परंतु जर हिंदुस्तानी, जी हिंदी आणि उर्दूपासून निर्माण झालेली मिश्र भाषा आहे, राष्ट्रभाषा व्हायची असेल तर वर सांगिल्याप्रमाणे दोन्ही लिप्यांचे ज्ञान आवश्यक होईल.

आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की उर्दू लिपी वा उर्दू भाषा केवळ मुसलमानांची नाही. असे असंख्य हिंदू आहेत की ज्यांची मातृभाषा उर्दू आहे आणि ती ते उर्दू लिपीतच लिहितात. आपण हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की दोन लिप्यांबद्दलची ही गोष्ट आजची नाही. मी १९१५ साली दक्षिण आफ्रिकेतून जेव्हा हिंदुस्थानात आलो तेव्हापासून ही गोष्ट सुरू आहे. हे विचार मी तेव्हाच्या हिंदी साहित्य संमेलनासमोर ठेवले होते. (मार्च १९१८मध्ये. पाहा खंड १४) त्या वेळी जर काही विरोध झालाच असेल तर तो नसल्यासारखाच होता. मला तो आठवत नाही. हं, नाव मात्र मी हिंदीच ठेवले होते (राष्ट्रभाषेचे म्हणजेच हिंदीचे) आणि आज मी जी व्याख्या करतो तीच त्या वेळीही मी केली होती. माझ्या मते आज विचारांची इतकी उलथापालथ होते असताना आपल्या नावेचे सुकाणू आपण मजबूत ठेवले पाहिजे.

जोपर्यंत उर्दू लिपीचा संबंध मुसलमानांशी मानला जातो तोपर्यंत आपले कर्तव्य आहे की हिंदुस्तानीच्या नावावर आणि दोन्ही लिप्यावर कायम राहणे आपले कर्तव्य ठरते. ही गोष्ट सर्वांना कळण्यासारखी आहे. कोणत्या का कारणाने असेना संघराज्यात किती तरी ठिकाणी मुसलमानांवर आपण अन्याय केला आहे. पाकिस्तानमध्ये हिंदू आणि शिखांवर

अत्याचार झाले म्हणून आम्ही इथे मुसलमानांवर अत्याचार करू या युक्तिवादाने आपल्या अत्याचाराचे समर्थन करता येऊ शकत नाही. अशा वेळी राष्ट्रलिपी केवळ नागरीच होईल असे म्हणणे म्हणजे मुसलमानांवर एक प्रकारे नागरी लिपी लादणे होईल. मुसलमान जर केवळ उर्दू लिपीतच लिहितील आणि उर्दू आणि हिंदुस्तानीत काहीच अंतर नाही असे समजतील तर मी त्याला त्यांचा हट्ट म्हणेन. कदाचीत असेही समजले जाईल की त्यांचे हृदय भारतात नाही.

नागरी लिपीबरोबरच उर्दू लिपी ठेवणे या गोष्टीला मुसलमानांना खुष ठेवण्याचा प्रयत्न समजला जाईल हे रैहानाबहेनचे म्हणणे गैरसमजातून निर्माण झाले आहे. खुष ठेवणे केव्हा कर्तव्य असते तर केव्हा तो अपराधही असतो. भावाला खुष करण्याकरिता भाऊ दक्षिणेऐवजी उत्तरेकडे जाऊ शकतो. तसे करणे त्याचे कर्तव्य होऊ शकते. परंतु भावाला खुष करण्याकरिता दारू पिणे अपराध होईल. अशा प्रकारे तर तो स्वतःचे आणि भावाचेही अनहित करील. मुसलमान भावाला खुष करण्याकरिता मी कलमा वाचू शकत नाही, ना मला खुष करण्याकरिता वा माझी खुशामत करण्याकरिता मुसलमान गायत्री मंत्र वाचू शकतो. परंतु कलमा आणि गायत्री मंत्र दोन्ही एकच गोष्ट आहे असे मानून दोघेही स्वतःहोऊन गायत्रीमंत्र आणि कलमा दोन्ही वाचू शकतात. या दोन्ही गोष्टी एकच आहेत असे माझे मत आहे. यामुळेच आश्रमाच्या दैनंदिन प्रार्थनेत आणि आश्रमाच्या अकरा व्रतांमध्ये जगातील सर्व धर्माबद्दल समान आदराला, सर्वधर्म समभावाला स्थान देण्यात आले आहे. या सर्व युक्तिवादाचा सार हा आहे की खुशामत करणे नेहमीच वाईट नसते. उलट काही वेळा तसे करणे कर्तव्य असू शकते.

रैहाना बेन पुढे म्हणतात की नागरी लिपी तुलनात्मक दृष्टीने बोलायचे तर बरीचशी परिपूर्ण आहे, उलटपक्षी उर्दू लिपी तितकीशी परिपूर्ण नाही. उर्दू वाचायला कठीण आहे आणि संस्कृतचे शब्द उर्दूत लिहिताच येत नाहीत. या तीन विधानात थोडा जोर आहे हे खरे

आहे. याचा अर्थ नागरी लिपी जवळपास पूर्ण असतानाही तिच्यात जशी सुधारणेची गरज आहे तसेच उर्दू लिपीही अपूर्ण असल्यामुळे तिच्यातही सुधारणेची गरज आहे. संस्कृत शब्द उर्दूत लिहिताच येऊ शकत नाहीत असे म्हणणेही योग्य नाही. माझ्याजवळ उर्दू लिपीत लिहिलेली संपूर्ण गीता आहे. लिपीमध्ये सुधारणा तेव्हा होऊ शकते जेव्हा गटबाजी आणि धर्मवेड नसतात. सिंधी लिपी उर्दूचीच सुधारित आवृत्ती आहे ना?

अखेरीस रेहानाबेनना मी म्हणोन की त्यांचे चर्चाधीन पत्र हिंदुस्तानीचा एक सुंदर नमुना आहे. त्या पत्रात त्यांनी उर्दू आणि संस्कृत शब्दांची सुंदर गुंफण तयार केली आहे. हिंदुस्तानीचे वैशिष्ट्य हेच आहे की तिचे ना तर संस्कृत शब्दांशी वैर आहे ना अरबी-फारसी शब्दांशी. हिंदुस्तानी तर तेव्हा शक्तिशाली होईल जेव्हा ती आपला गोडवा कायम ठेवून जगातील सर्व भाषांचा आधार घेईल. परंतु तिचे व्याकरण नेहमी हिंदीच राहील. 'हिंदू'चे अनेकवचन 'हिंदूओ' आहे 'हनूह' नाही. रेहानाबेनला उर्दू चांगली येते आणि हिंदीही. त्या दोन्ही लिप्यांमध्ये लिहू शकतात. मी जेव्हा येरवडा तुरुंगांत होतो तेव्हा त्या आणि जोहराबेन अन्सारी (डॉ. मु. अ. अन्सारी यांची दत्तक कन्या.) मला उर्दूचे पाठ पत्राद्वारे शिकवायच्या. माझा सल्ला आहे की त्यांनी आपला वेळ हिंदुस्तानीच्या विकासाकरिता आणि दोन्ही लिप्या सहजपणे शिकता येतील याकरिता द्यावा. हे काम त्या तेव्हाच करू शकतील जेव्हा याबद्दलचे त्यांचे स्वतःचे अज्ञान दूर होईल. त्या जे म्हणतात तेच योग्य आहे असे जर त्यांचे मत झाले असेल तर मग बोलण्यासारखे काही राहत नाही. तसे झाले तर मला एक नवीन पाठ शिकावा लागेल आणि उर्दू लिपीला मी जे स्थान देतो ते विसरावे लागेल.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर १, १९४७

'हरिजन', नोव्हेंबर ९, १९४७

१८४. मोहन सिंह यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १, १९४७

भाई मोहन सिंहजी,

दोन सहपत्रकांसह मला तुमचे पत्र मिळाले. मी तुमची पत्रके घाईघाईत वाचली परंतु ती इंग्रजीत असलेली मला आवडले नाही. ती तुमची वा माझी मातृभाषा नाही. मी मोठ्या मुश्किलीने इंग्रजीत लिहितो आणि लिहीत असताना त्यातील शब्दरचना नीट आहे की नाही याबद्दल मला खात्री नसते. तुम्हांला माहीत आहे की बहुजन समाजाला इंग्रजीचे ज्ञान नाही. भाषा म्हणून ती अत्यल्प लोकांना कळते. यामुळे तुम्ही नागरी वा उर्दू लिपीतील हिंदुस्तानीत लिहावे, आणि शक्य झाले तर दोन्ही लिप्यांमध्ये, अशी माझी सूचना आहे. आशीर्वादाबद्दल बोलायचे तर प्रत्येक चांगले काम स्वतःबरोबर आशीर्वाद घेऊन येत असते. यामुळे जर काम वाईट असेल तर कितीही मोठ्या माणसाने आशीर्वाद दिले तरी ते निरर्थक असतात हे मी वारंवार स्पष्ट केले आहे, आणि पात्रता नसलेले आशीर्वाद शापस्वरूप होतात. मला आशा आहे की तुमची संघटना (देश सेवक सेना, अमृतसरमध्ये ऑक्टोबर २१ला स्थापना) हिंदू आणि शीख यांच्याकरिता जशी उघडी आहे तशीच मुसलमानांसहित अ-हिंदूकरिताही उघडी असेल.

तुमचा,

मो. क. गांधी

सेनापती मोहन सिंह,

मजिठा भवन,

अमृतसर

इंग्रजी प्रतीवरून : प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू मेमोरिअल म्युझियम ऍन्ड लायब्ररी, सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

१८५. एच. सी. दासप्पा यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १, १९४७

चि. दासप्पा,

मला तुमचे पत्र मिळाले. तुमचे मुख्य कार्यालय कुठेही असले तरी यशोधरा आपले पद सोडणार नसल्यामुळे मला आनंद झाला. तुमच्या पत्रातील दुसऱ्या परिच्छेदाने मी बुचकळ्यात पडलो. तुम्ही जर जबाबदार सरकार असाल तर नागरी यादीत हस्तक्षेप करण्याचा तुम्हांला निश्चितच अधिकार आहे. मला ती राक्षसी वाटते. तसेच जबाबदार सरकार जर अपरिहार्य असेल तर अधिकाऱ्यांचे वेतन पुनर्निर्धारणाच्या विचाराने तुम्ही विचलित होण्याचे कारण नाही. मी जरी तुमच्या अडचणीची परिस्थिती समजून घेऊ शकत असलो, आणि तशी ती प्रत्येक प्रकरणी असते, तरी तुम्ही उल्लेखिलेल्या कटकारस्थानामुळे ती अजूनच अवघड झाली आहे. ते काहीही असले तरी तुमच्याकरिता त्यामुळे काहीही फरक पडत नाही. तुम्ही सर्व जर सत्तेकरिता मुळीच काम न करता निःस्वार्थपणे काम करत राहिला तर ती गोष्ट स्वतःच आशीर्वाद होईल. इतर कोणतीही गोष्ट अनावश्यक असेल. मी आताच उल्लेखिलेल्या अटीची जर पूर्तता होत नसेल तर बाहेरून मिळालेला कोणताही आशीर्वाद शाप ठरेल.

तुम्हा सर्वाना प्रेम.

तुमचा,

बापू

ता. क. - या पत्राचा मजकूर सांगितल्यानंतर तुमचे दुसरे पत्र मिळाले. आता मला म्हैसूरला जावे लागेल. मी ते धाडस करू शकत नाही. मला इथेच करायला वा मरायला पाहिजे. मला गाठ मारून बांधून ठेवण्यात आले आहे. ही गाठ कधी सुटू शकेल ते ईश्वरालाच माहीत. कृपाकरून हे रेड्डींनाही दाखवा.

बापू

श्री एच. सी. दासप्पा,
क्रिसेंट हाऊस,
बंगलोर

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू मेमोरिअल म्युझिअम ऍन्ड लायब्ररी. सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशिला नाय्यर

१८६. सोन्या श्वेसिन यांना पत्र

(सोन्या श्वेसिननी, ज्या दक्षिण आफ्रिकेत गांधीजींच्या सचिव होत्या, गांधीजींना लिहिले: “जगातील प्रेमाचा अभाव आणि त्यामुळे दुःखाची वाढती जाणीव यामुळे तुम्ही तर १२५ वर्ष जिवंत राहण्याच्या इच्छेऐवजी अजूनच दीर्घ काळ जिवंत राहण्याचा निर्धार करायला पाहिजे होता... काही काळापूर्वी तुम्ही मला एका पत्रात लिहिले होते की प्रत्येक माणसाने १२५ वर्ष जिवंत राहण्याची इच्छा ठेवली पाहिजे. तुम्ही या गोष्टीपासून माघार घेऊ शकत नाही.”)

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १, १९४७

प्रिय कुमारी श्वेसिन,

छगनलालने तुझे पत्र माझ्या दिल्लीच्या पत्त्यावर परत पाठवले. इथे मी ‘करण्याकरिता वा मरण्याकरिता’ अडकलो आहे.

सामान्यपणे तुझी पत्रे योग्य विचारांचा नमुना असतात. परंतु माझ्यासमोरील हे पत्र तसे नाही. मी असा मूर्खपणाचा आणि अशक्यप्राय निर्णय कधीही घेऊ शकत नाही. तो मानवी क्षमतेपलीकडील निर्णय आहे. मी केवळ अशी इच्छा करू शकतो. याशिवाय मी कधीही विनाअट अशी इच्छा व्यक्त केली नव्हती आणि तू सुद्धा विनाअट अशी इच्छा ठेवावी असा सल्ला मी दिला नव्हता. मला वाटते की तू जर माझे पत्र परत वाचले तर तुझ्या लक्षात येईल की माझ्या इच्छेशी मानवजातीची सतत सेवा करण्याची अट जुळलेली होती. जर मी ती गोष्ट करू शकत नसेन, जसे की आज भारतात दिसते आहे, तर मी त्या वयापर्यंत जगण्याची इच्छा तर ठेवायलाच नको उलट त्याच्या विरोधी इच्छा केली पाहिजे, आणि तसेच मी करतो आहे.

तू जेव्हा भारतात येतील आणि त्या वेळी मी जिवंत असलो तर तेव्हा अधिक. तुझे बाकीचे पत्र पूर्णपणे चुकीच्या माहितीने भरलेले आहे.

वेगवेगळ्या लिप्यांच्या परिच्छेदाबद्दल बोलायचे तर या गोष्टीचे बारकावे समजून घेण्याकरिता तू भारतात असायला पाहिजे होती. मला स्पष्टपणे दिसते आहे की येत्या काही पिढ्यांपर्यंतही भारतात राष्ट्रीय पातळीवर रोमन लिपी पाय रोवू शकण्याची शक्यता मुळीच नाही.

डॉ. बेझंट यांनी निःसंशयपणे भारताच्या स्वातंत्र्याला हातभार लावलेला आहे.

दार्जिलिंग पश्चिम बंगालमध्ये असल्यामुळे त्याबद्दल जर तुला माहिती हवी असेल तर त्याकरिता तू पश्चिम बंगालच्या प्रधानमंत्र्याला लिहिणे हाच एकमेव मार्ग आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील टाऊन क्लर्कच्या समकक्ष पद इथे कोणतेही नाही. परंतु भारतीय पद्धतीचे बारकावे सांगून माझी तुला त्रास देण्याची इच्छा नाही. तुला दार्जिलिंगबद्दल काय माहिती पाहिजे हे जर तू मला सांगितले तर इतर कोणाहीपेक्षा मी तुला लवकर मदत करू शकेन.

तुझा विश्वासू,
मो. क. गांधी

कुमारी सोन्या श्वेसिन,
पत्रपेटी क्रमांक २२८४,
जोहानिसबर्ग

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू मेमोरिअल म्युझिअम ऍन्ड लायब्ररी. सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

१८७. अमतुस्सलाम यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १, १९४७

बेटी अ(मतुल) स(लाम),

तुझे पत्र मिळाले. (अमतुस्सलाम सांप्रदायिक सद्भाव निर्माण करण्याकरिता नोआखालीत काम करत होत्या. त्यांनी गांधीजींना लिहिले की पतियाळातून माझा भाऊ नुकताच निघून आलेला असल्यामुळे आणि तिथे क्वचितच एखादा मुसलमान राहिलेला असल्यामुळे तिथे जाऊन राहणे माझे कर्तव्य आहे असे मला वाटते.) तू विनाकारण भावाची निंदा करतेस. जेव्हा सर्वांचा धीर खचला तेव्हा त्यांनाही आपले प्राण प्रिय झाले. आपण वाचलो तर पुष्कळ बरे असे त्यांना वाटले. आपण ठाम राहिलो तर तितके पुरे.

तुझे मन फार चंचल आहे. नोआखालीत काय आणि पंजाबमध्ये काय एकच गोष्ट आहे. प्रत्येक ठिकाणी तुझे स्थान आहे. तरीही तू तुझी मालक आहेस. तुझ्या मनाप्रमाणे कर. माझ्या परवानगीची काय आवश्यकता? खरोखर आवश्यकता असेल तर माझे शब्द सरळ तुझ्या हृदयापर्यंत पोहोचावे. इतकी श्रद्धा असली पाहिजे. तू तुझ्या अंतःकरणाचा धांडोळा घे आणि त्याच्या म्हणण्यानुसार कर.

चांगली राहा.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५९०

१८८. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

ब्रजकिशन मला सांगत आहेत की काल ज्या सज्जन गृहस्थांनी विरोध केला होता ते आजही विरोध करत आहेत. मला त्यांचा विरोध आवडतोही आणि त्याचबरोबर आवडत नाहीसुद्धा. तो मला आवडतो कारण तो शांततापूर्वक आणि शालीनतापूर्वक करण्यात येत आहे. त्यांना जर एखादी गोष्ट पटत नसेल तर त्यांनी ते मत अभिव्यक्त का करू नये? आणि तुम्हीसुद्धा इथे आणि बाहेर शांतता पाळली व त्यांच्याशी वाद घातला नाही. तर या दृष्टिकोनातून मला त्यांचा विरोध आवडला. परंतु त्यांना काल मी इतक्या सौजन्यपूर्वक आणि ठामपणे समजून सांगितले तरीही त्यांना पटले नाही याचे मला दुःख होते. ती गोष्ट इतकी काही गंभीर तर नव्हती. साधारणबुद्धीनेही ती समजून घेता आली असती. परंतु माणसाच्या मनाचा संताप झालेला असतानाही तो जेव्हा शांतपणे क्रोध व्यक्त करतो तेव्हा मला तो आवडतो. यामुळे मला दुःखही होते आणि सुखही होते. ज्याप्रमाणे काल तुम्ही लोकांनी कोणताही राग व्यक्त न करता उत्साहाने प्रार्थना ऐकली होती तसेच आजही कराल अशी आशा आहे. असे असेल तरच मी प्रार्थना सुरू करीन. अशाच सौजन्याने ते विरोध करतील तर त्यात काही हानी आहे असे मी समजणार नाही. यामुळे तर आपल्याला शांततेचाच पाठ मिळेल आणि अहिंसेचा भव्य सिद्धांत कसा काम करतो तेही तुम्हांला कळेल. तुम्ही जर असेच वागणे सुरू ठेवले तर अहिंसेच्या जादुई सिद्धांताची आश्चर्यजनक शक्ती तुम्हांला कळेल. (यानंतर शांत वातावरणात प्रार्थना झाली. दिलिप कुमार राय भजन म्हणाले - “हम ऐसे देशके वासी है जहा शोक नहीं और आह नहीं.)

आजही तुम्ही त्याच गोड गळ्यातून भजन ऐकले. त्यात तर असे म्हटलेले आहे की ”आम्ही अशा देशात राहतो की जिथे शोक नाही आणि उसासे नाहीत?” यानंतर या भजनात असेही म्हटलेले आहे की ”तिथे मोह नाही आणि लोभ नाही”. आणि इतरही जे आपले रिपू आहेत ते इथे नाहीत. परंतु असा देश कुठे असू शकतो? आधी सुचेताजींनी (सुचेता कृपलानी, अ. भा. काँ. कमेटीच्या विदेश विभागाच्या प्रभारी, सहसचिव कस्तुरबा गांधी विश्वस्त संस्था, सदस्य घटनासमिती, अध्यक्ष दिल्ली केंद्रीय निर्वासित समिती, उत्तर प्रदेशात श्रम मंत्री १९६२, मुख्यमंत्री उत्तर प्रदेश १९६३) जेव्हा हे भजन ऐकवले होते तेव्हा त्या प्रार्थनासभेत मी याचे दोन अर्थ समजावून सांगितले होते. (पाहा खंड ८४, पृष्ठ १६१ आणि १८९-९०) एक तर मी असा अर्थ सांगितला की कवीच्या मनातील देश म्हणजे भारत देश होता. आपला देश असा असावा अशी कवीची इच्छा होती, असे स्वप्न होते. परंतु आज तर तसे नाही. हे भजन तर १५ ऑगस्टआधी लिहिलेले आहे. परंतु त्या वेळीसुद्धा देश असा नव्हता. तिथे क्रोध, लोभ, मोह, राग, मद, मत्सर हे जे आपले सहा रिपू आहेत असे समजले जाते ते सर्व इथे होते. या सहामध्ये इतरही सर्व शत्रूंचा समावेश होतो. तेव्हा तर इथे भूकही होती, भीकही होती, कपडेही नव्हते - या सर्व संकटांनी देश भरलेला होता, परंतु कवीला मात्र आशा होती की आपला देश असा होईल. असा कसा होईल याचा दुसरा अर्थही होतो. हा तोच देश नाही काय की ज्याचे गीतेत वर्णन कुरुक्षेत्र (शब्दशः अर्थ कुरूचे क्षेत्र, कौरव आणि पांडवांच्या युद्धाचे ठिकाण, याचा प्रतिकात्मक अर्थ होतो रणक्षेत्र) तसेच धर्मक्षेत्र (कर्तव्याचे क्षेत्र) म्हणून केले आहे. मनात जर ईश्वराचे मंदिर असेल तर ते धर्मक्षेत्र झाले आणि मन जर स्वेच्छाचारी असेल तर ते कुरुक्षेत्र झाले. कौरवरूपी शत्रू तर किती तरी आहेत. त्यांचे वडील आंधळे आहेत. परंतु धर्मक्षेत्र तर युधिष्ठिराच्याच रूपात आहे म्हणूनच त्याचे नाव धर्मराज झाले. असाच जो आपला देश आहे त्यात ना शोक आहे आणि ना उसासे आहेत. आपण सर्व असे होऊ शकतो. परंतु त्याकरिता ज्या अटी सांगितल्या आहेत त्यांचा

उल्लेख मी केलेला नाही. असे झाले तर आपली भूमी ईश्वराचा वास असलेली भूमी होईल. नंतर कवी त्याला स्वदेशही म्हणतात आणि स्वराजही म्हणतात. आणि कवीचे बरोबर असते. स्वातंत्र्यानंतर भारत असा देश होईल की ज्यात दुःख आणि शोक नसेल. परंतु आज देशात जितके दारिद्र्य आहे तितके दारिद्र्य असल्याचे मी कधीही पाहिले नव्हते. लहानपणापासून मी जो इतिहास शिकलो त्यातही आज जसा देश आहे तसा असल्याचे मी कधीही वाचले नाही. ती गोष्ट नाहीशी करण्याकरिताच हे भजन आहे. त्यात सांगितले आहे की आपण जर आपल्या मनाला मंदिर बनवले आणि त्यात ईश्वराची स्थापना केली तर सर्व काही ठीक होईल.

आज एकीकडे तर लोक उपाशी मरत आहेत आणि ते उघडेनागडे आहेत. इथे तर आपण सर्व कपडे घालून बसलो आहो. थंडी वाजू नये म्हणून मीसुद्धा चादर गुंडाळली आहे. आज माझ्याकडे बिचारी एक डॉक्टरीण आली होती. ती आज कुरुक्षेत्राहून (कुरुक्षेत्र येथील निर्वासित शिबिरात २५ ते ३० हजार निर्वासित होते.) आली होती. ती पंजाबमध्ये मोठे काम करत होती. तिथे ती हिंदू, मुसलमान, शीख सर्वांची सुश्रूषा करत होती. तिथून तिला पळावे लागले. तिथून ती निर्वासित होऊन आली होती. सुशिलाजींनी त्यांना सांगितले होते की जर काही काम नसेल तर कुरुक्षेत्रात काम करा. त्यांना ती आपल्याबरोबर घेऊन आली. तेथील थोडी परिस्थिती सांगण्याकरिता त्या इथे आल्या होत्या. आज आमचे मुंशीजीही इथे हजर आहेत. त्यांची मुलगीसुद्धा डॉक्टर झाली आहे. ती म्हणते की मी काही तरी करते. विनाकारण तसेच बसून राहण्यात काय अर्थ आहे? तीसुद्धा तिथे निघून गेली. तिने मला सांगितले की तिथे लोकांची सुश्रूषा होते खरी परंतु डॉक्टर फार कमी आहेत. इतके रोग आहेत, इतक्या व्याधी आहेत आणि इतके लोक आहेत की २-३ महिला डॉक्टरांनी काम भागू शकत नाही. तिथे डॉक्टरांची फार गरज आहे. जर तिथे डॉक्टर जातील तर ते सेवा करू शकतील. ते काही माझ्यासारखे नीमहकीम नाहीत. ते विलायती डॉक्टर आहेत म्हणून

त्यांच्याजवळ विलायती औषध असले पाहिजे. त्यांच्याजवळ सगळी औषधे नसतील परंतु ती त्यांना मिळाली पाहिजे. इथे स्त्रिया आहेत, मुले आहेत. ते काही आधीपासून तर भिकारी नव्हते. तिथे अशा स्त्रियाही आहेत की ज्यांच्या गर्भात एक मूल आहे दुसरे मांडीवर. सध्या आपली परिस्थिती ही अशी आहे.

याकरिता आपण कोणाला काय दोष द्यावा? कोणी म्हणेल की शासन कुचकामी आहे. परंतु हे असे होणार आहे हे काय शासनाला माहीत होते? आपण तर कधी शासन चालवले नव्हते. शासनाला सुरुवात करून आता दोनच महिने झाले आहेत. जर असे संकट आले तर आपण अशा संकटाला एकाएकी कसे तोंड देऊ शकतो? हे तर सहन करावेच लागेल. परंतु सहन करत असताना आपल्याला वेड लागले, आपला राग नियंत्रणात राहिला नाही आणि आपण म्हणू लागलो की तिथे त्यांनी आम्हांला दोन ठोसे मारले तर इथे आम्ही चार ठोसे मारू, त्यांनी चार मारले तर आम्ही आठ मारू, तर हा क्रम कधी संपणारच नाही. असे झाले तर हे भजन म्हणण्याचा आपल्याला अधिकार राहणार नाही. जर ते म्हणायचे असेल तर ते अंतःकरणापासून म्हटले पाहिजे. आपला गळा जर गोड असेल तर तो केवळ गोड गाण्याकरिता नसला पाहिजे. त्याचा उपयोग ईश्वराच्या भक्तीकरिता केला पाहिजे. त्या गोडव्यामुळे जर कोणाच्या अंतःकरणात ईश्वराची स्थापना होत असेल, ईश्वरी भाव नर्माण होत असतील तर ती चांगलीच गोष्ट आहे.

एकीकडे आपली अशी परिस्थिती आहे आणि दुसरीकडे काश्मीरचे प्रकरण आहे. इथून जितकी काही विमाने जात आहेत त्यात मला वाटते की सैनिकांना नेणे सुरू आहे. (काश्मीरमध्ये सैनिक आणि दारूगोळा पोहोचवण्याकरिता सरकार वायुसेनेच्या मालवाहू विमानांचा तसेच असैनिक विमानांचाही उपयोग करत होते.) तिथून काही भित्री लोक पळून येत आहेत. त्यांनी कशाला पळायला पाहिजे होते? आणि पळून ते कुठे जाणार आहेत? तिथेच ते शूराप्रमाणे मरत का नाहीत? अशा प्रकारे संपूर्ण काश्मीरची राखरांगोळी झाली

तरी मला त्याचे काही वाटणार नाही. मी तर हसत हसत तुम्हांला म्हणेन की तुम्ही आनंदाने नाचा. परंतु अट ही आहे की तिथे सर्वांनी शूरपणाने मरण पत्करले पाहिजे - म्हाताऱ्याकोताऱ्यांनी आणि मुलाबाळांनीही. जर कोणी म्हणेल की मुलांनी का? तर मी म्हणेन की मुले कुठे जातील? अखेर ते आपल्या आई-वडिलांबरोबर राहतात. ते सर्व तिथेच आहेत परंतु इतक्या सगळ्या लोकांना शस्त्र कुठून द्यायचे? माझ्यासारख्या माणसाला शस्त्राची गरज नसते. अखेरीस आपण जिवंत आहो तर आपल्याला प्राणत्यागाची तयारी ठेवता आली पाहिजे. असे झाले तरच आपण आत्मा अमर आहे असे म्हणू शकतो. आपण जर असे करणार नाही तर त्याचा अर्थ आपण आपला आत्मा आणि आपले शरीर यांचा गोंधळ करतो व देहाची पूजा करतो. परंतु एक दिवस देह जाणारच आहे. आई वारते तेव्हा तिच्या मांडीवर जर मूल असेल तर ते मूलसुद्धा मरते. आणि माणूस जर मरणारच असेल तर त्याने स्वतःहोऊन का मरू नये. आफ्रिडी जर आमचा नाश करण्याकरिता आले असतील तर आम्ही स्वतःहोऊनच मरण पत्करू. इतकेच नाही तर तिथे ते गेलेले असतील तर सैनिकही नाचतनाचत आनंदाने मरण पत्करतील. ते तिथे मरण्याकरिताच गेलेले आहेत. जिवंत केव्हा राहतील? जेव्हा सर्व काही सुरक्षित आहे हे त्यांना कळेल आणि काश्मीरवर कोणीही आक्रमण केलेले नसेल व पूर्णपणे शांतता प्रस्थापित झालेली असेल तेव्हाच. आता तर काश्मीर शेख अब्दुल्ला यांच्या हातात आहे. ते तर हिंदू, मुसलमान, शीख या सर्वांना सारखे समजतात. ते तर सर्वांना बोलावतात, म्हणतात येथील सौंदर्य पाहा, येथील फळे खा. तेथील कारागिरी तर फारच सुंदर आहे. लोक हाताने कापडावर खूप सुंदर विणकाम करतात आणि त्याचे मनात येईल तितके पैसे घेतात. आणि का घेणार नाहीत? काश्मीर तर त्यांच्या याच हस्तकौशल्यावर जिवंत आहे. आता शेख अब्दुल्ला काश्मीरचे मालक झाले आहेत. महाराज आहेत परंतु त्यांच्या नावावरच ते मालक झाले आहेत.

महाराजच त्यांना म्हणाले की काही करायचे असेल तर करा, काश्मीर राहायचे असेल तर राहील, नाही तर जाईल.

एकीकडे कुरुक्षेत्रात आणि दुसरीकडे काश्मीरमध्ये काय सुरू आहे आणि तिसरीकडे पाहिले तर आपल्याला किती तरी अडचणी सहन कराव्या लागत आहेत. किती तरी मुसलमान पाकिस्तानमध्ये पळून गेले आहेत. जे कोणत्याही कारणाशिवाय पळून जात आहेत ते जाऊ शकतात. त्यांना कोण थांबवू शकतो? परंतु त्यांच्यातील काही लोक आपल्याला घाबरत असल्यामुळे पळून जात आहेत. जेव्हा एखादा मुसलमान मित्र येतो आणि सांगतो की आता मी माझ्या ठिकाणावर कायम राहू शकत नाही कारण आम्ही केव्हा मारले जाऊ हे माहीत नाही तेव्हा मला लाज वाटते. त्यांच्या अंतःकरणात भीतीने इतके खोलवर घर केलेले पाहून मला दुःख होते. अशाच प्रकारे एक स्त्री आली आणि म्हणाली की पठाण माझ्या मागे लागला आहे. हे ऐकून माझे अंतःकरण रडू लागते. तरीही मी विचारतो की जर ईश्वर आपला पाठीराखा असेल तर पठाण म्हणा वा अजून कोणी आपल्या मागे लागला असला तरी आपण घाबरण्याचे कारण काय? परंतु असे तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा आपल्याबरोबर ईश्वर आहे हे माणसाला माहीत असते. जर कोणी बदमाश येतो, मग तो पठाण असो, हिंदू असो की शीख असो, कारण गुंडगिरी केवळ पठाणाचेच क्षेत्र आहे असे काही नाही, गुंड तर सर्व ठिकाणी पडलेले आहेत आहेत आणि तेही बदमाश व व्यभिचारी असू शकतात व स्त्रिया त्यांना पाहूनच घाबरू शकतात. परंतु त्यांनी का घाबरावे? तुम्ही विश्वास ठेवा की सीता कधीही घाबरली नव्हती. रावण तिला खांद्यावर बसवून घेऊन चालला होता तेव्हाही ती घाबरली नव्हती. तिचा एकच जप सुरू होता की माझा पती राम आहे आणि तो माझ्या पाठीशी आहे. आणि राम ईश्वराचा अवतार असल्यामुळे ती रावणाला सतत सांगत होती की तू मला स्पर्श जरी केला तरी तुझी राखरांगोळी होईल. ती लहानशी स्त्री होती, परंतु ती पवित्र होती आणि पवित्र असल्यामुळे

ती कोणालाही घाबरत नव्हती. पावित्र्य हे सर्वात मोठे शस्त्र आहे. आपणा सर्वांना या दुर्दैवापासून सुटका करून घ्यायची असेल तर आपण या भजनात सांगितले आहे तसे केले पाहिजे. प्रार्थनेत येणारे सर्व स्त्री-पुरुष जर याचे अनुसरण करतील तर हे परिवर्तन एखाद्या गुलाबाच्या सुगंधाप्रमाणे संपूर्ण देशात पसरेल. जर हे पावित्र्य आपल्यामध्ये निर्माण झाले तर आज जे आपणा सर्वांचे भान सुटले आहे आणि जे संकट आपल्यासमोर उभे राहिले आहे ते कापराप्रमाणे उडून जाईल. मी ईश्वराला केवळ इतकीच प्रार्थना करीन की आम्ही सर्वांनी चांगले व्हावे व काश्मीरची सध्याच्या संकटातून सुटका होवो आणि इथे जे निर्वासित म्हणून आले आहेत त्यांचेही कल्याण व्हावे.

त्या स्त्री डॉक्टरने सांगितल्याप्रमाणे काही बदमाशही कुरुक्षेत्राच्या छावणीत शिरले आहेत. एका माणसाला कांबळे मिळाले की तो माणूस दुसऱ्या प्रकारे कांबळे घेण्याकरिता येतो. ते इतकाही विचार करत नाहीत की सर्वांना पांघरण्याकरिता आणि अंगात घालण्याकरिता कपडे मिळालेलेच नाही. अनेक स्त्रिया अशा आहेत की त्या तिथून जे कपडे घालून आल्या होत्या तेच कपडे अजूनही त्यांच्या अंगावर आहेत. मला तर हे ऐकूनही सहन होत नाही - पाहायला गेलो तर काय होईल माहीत नाही. तर ती डॉक्टर म्हणते की, अतिशयोक्ती तर ती करूच शकत नाही, हे सर्व अशाच प्रकारे सुरू असल्याचे मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले आहे. हे सर्व तिने मला सांगितले.

मला तुम्हांला इतकेच सांगायचे आहे की आपला अधर्म आपल्याला कुठे नेतो आहे हे आपण समजून घ्यावे. आपण कुठे तरी स्थिरावतो की नाही आणि मग जिथे शोक नाही आणि उसासे नाहीत अशा भूमीत आपण राहतो की नाही याचा विचार करावा.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ २६-३२

१८९. रोनाल्ड स्टेड यांना मुलाखत

(‘ख्रिश्चन सायन्स मॉनिटर’ बोस्टनचे वार्ताहर)

[नोव्हेंबर २, १९४७पूर्वी]

भारतात पसरलेल्या हिंसेशी योग्य प्रकारे कसा सामना करावा या महत्त्वाच्या प्रश्नावर रोनाल्ड स्टेड यांनी महात्मा गांधींशी चर्चा केली. गांधीजींनी एका संक्षिप्त वाक्यात आपले दीर्घकालीन उद्दिष्ट सांगितले - “सांप्रदायिक द्वेषाच्या ठिकाणी सांप्रदायिक भ्रातृभावाची स्थापना करणे”.

स्टेडनी अहवाल दिला की -

महात्मा गांधींनी स्पष्ट केले की नुकताच झालेल्या गडबडीसंबंधी माझी चर्चा करण्याची इच्छा नाही.

त्यांनी मुसलमान आणि मुसलमानेतर यांच्या दुर्वतनावर समान शब्दांत टीका केली. यासंबंधी ते थोडेसे स्मित करत म्हणाले :

मी मुसलमानांचा शत्रू आहे असे समजले जात होते. आता मुसलमानांसारखेच हिंदूही जेव्हा दुष्कृत्य करू लागले तेव्हा त्यांनाही मी फटकारू लागलो तर लोक मला हिंदूंचा शत्रू म्हणू लागले. वास्तवात मी केवळ दुर्वतनाचा शत्रू आहे.

कलकत्त्याची परिस्थिती समाधानकारक असल्याचे महात्मा गांधींनी सांगितले परंतु दिल्लीची परिस्थिती मात्र उलट आहे असे ते म्हणाले. यामुळेच त्यांना मूळ योजनेत बदल करावा लागला. ते विचारतात -

इथे इतके काही करायचे शिल्लक असताना मी पंजाबमध्ये कसा जाऊ?

सांप्रदायिक सहिष्णुतेद्वारे सांप्रदायिक वैरभाव दूर करण्याची महात्मा गांधींची तीच योजना आहे जिच्यावर ते आज अंमल करत आहेत. उदाहरणार्थ ते आज जास्तीत जास्त लोकांना सार्वजनिक पद्धतीने संबोधत आहेत. याकरिता त्यांना सायंकाळच्या प्रार्थना प्रवचनात नियमितपणे संधी मिळत असते. त्यांच्याशी सल्लामसलत करू इच्छिणाराच्या अनेक जबाबदार पुढाऱ्यांशी ते विचारविनिमय करत असतात. निर्वासित शिबिरात जाऊन निर्वासितांनी देश सोडू नये म्हणून ते आवाहन करत असतात आणि हे आवाहन सार्थक व्हावे म्हणून बहुसंख्याकांच्या मनात सहिष्णुतेची भावना निर्माण करण्याचा ते प्रयत्न करत असतात.

‘द हिंदुस्तान टाईम्स’, नोव्हेंबर २, १९४७

१९०. आपण ब्रिटिशांची नक्कल तर करत नाही?

प्राध्यापक बंग यांनी दिलेल्या आकडेवारीबद्दल जरी मी निश्चितपणे सांगू शकत नाही तरीही देण्यात येत असलेल्या मोठमोठ्या पगारासंबंधी आणि उच्चतम आणि न्यूनतम पगारासंबंधी त्यांनी जे लिहिले आहे त्याचे समर्थन करण्यात मला मुळीच संकोच वाटत नाही. (प्रा. ठा. कि. बंग यांचा आपण ब्रिटिशांची नक्कल करतो की काय हा लेख इथे दिलेला नाही. बंगनी लिहिले होते की राज्यपालांना ५५०० रुपये पगार देण्याची सरकारची घोषणा काँग्रेस प्रस्तावाच्या विरोधी आहे आणि यामुळे साम्राज्यवादाबरोबर त्याचा भरघोस खर्च करण्याची व्यवस्थाही जाईल या आशेवर पाणी फिरले आहे. ते विचारतात की “जर राज्यपाल आणि चपराशी यांच्या पगारात इतके मोठे अंतर असेल तर संपूर्ण प्रशासन तंत्र एका व्यक्तीप्रमाणे सामाजिक व उन्नतीकारक विधिव्यवस्थेत उत्साहाने काम करू शकणार नाही.” त्यांच्या मते इतका मोठा पगार देण्याच्या अवस्थेत सरकार नाही.)

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ९, १९४७

१९१. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २, १९४७

बंधूनो आणि भगिनीनो,

कुराण शरीफवर भाष्य करणाऱ्या काही लोकांनी कुराणचा जो अर्थ लावला आहे तो बरोबर नाही. (कुराणमधील पाठ वाचण्याला काही लोकांनी परत विरोध केला होता.) कुराण वाचून माझे तरी हिंदूधर्मापासून स्वलन न होता उन्नयनच होते. माझा दावा आहे की भारतातच नाही तर सर्व जगात जो चांगला हिंदू आहे त्याच्यापेक्षा मी मुळीच कमी चांगला हिंदू नाही, कारण मी वेद मानतो, गीता वाचतो व तिच्यात जे लिहिले आहे त्यानुसार आचरण करतो. जगात अशी एकही जागा नाही की जिथे ईश्वर नाही. असे तर मला लहानपणापासूनच शिकवण्यात आले होते.

ब्रजकिशनजींनी मला सांगितले की विरोधकांची संख्या आज काहीशी मोठी आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की आमचा विरोध आहे हे जरी खरे असले तरी आम्हांला ऐकायचे असल्यामुळे आम्ही हे सहन करतो. माझे म्हणणे आहे की यात सहन काय करायचे? यामुळे ना तर माझा फायदा होईल ना त्यांचा. त्यांना जर माझ्याबरोबर बसून प्रार्थना करायची असेल तर ते सहन करणे योग्य. मी महात्मा आहे वा मी हिंदुस्थानची सेवा केली आहे म्हणून तुम्ही सहन करू नका. तुम्हांला माझे दर्शन घ्यायचे आहे म्हणूनही सहन करू नका. तुम्हांला अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करायची आहे काय असे यामुळेच मी तुम्हांला विचारतो. (प्रार्थनेनंतर सर्वांच्या संमतीने गांधीजींनी आपले भाषण सुरू ठेवले.)

काश्मीरमध्ये काय सुरू आहे ते तुम्ही वृत्तपत्रांमध्ये तर पाहतच असाल. मलासुद्धा ते कळून जाते. आता तिथे सर्व काही ठीक आहे असे म्हणता येईल. ठीकचा अर्थ

काश्मीरमध्ये श्रीनगर अजून सुरक्षित आहे. (श्रीनगरकडे कूच करणाऱ्या टोळीवाल्यांना भारतीय सैन्याने मागे ढकलले होते.) लुटारूंना अजून त्याच्यावर ताबा मिळवता आलेला नाही आणि यानंतर तर त्याचा ताबा घेणे त्यांच्याकरिता अजूनच कठीण होत जाणार आहे. जे लुटारू असतात ते लढवैय्ये तर नसतात. तिथे काही हक्क आहे म्हणून तर ते तिथे गेलेले नाहीत. यामुळे जगात त्यांची निंदाच होणार आहे. जसजसे दिवस जात आहेत तसतसा त्यांचा दबदबा कमी होत चालला आहे. तिथे गेलेल्या सैन्याला परिस्थिती अनुकूल आहे आणि त्यांना वेळ मिळत आहे. विमानाने जास्त सैन्य तर जाऊ शकत नाही, फार त्रास होतो परंतु सरकार सर्व मदत करत आहे असे मी ऐकतो. ते सर्व मदत करत आहेत म्हणून आरामात विमाने जाऊ शकतात. विमाने सरकारची तर नाहीत. ती सर्व खाजगी कंपन्यांची आहेत आणि चांगले काम समजून सरकारला ते दिली जात आहेत.

अजून एक गोष्ट आहे - ती ही की आझाद हिंद सेना सुभाषबाबूंनी बनवली होती आणि त्याकरिता आपण सर्व सुभाषबाबूंच्या बहादुरीकरता, हुशारीकरिता तारीफ करतो आणि ही तारीफ करण्यासारखीच गोष्ट आहे. कारण ते जेव्हा भारताबाहेर होते तेव्हा त्यांनी विचार केला की थोडे सैनिकी कामही करून टाकू. ते काही सैनिक तर नव्हते. इतर वकील बॅरिस्टरसारखे ते एक साधे भारतीय होते. त्यांना सैन्याचे प्रशिक्षण नव्हते. नागरी सेवेतील लोकांना शिकावे लागते तसे घोडस्वारीचे प्रशिक्षण त्यांना मिळाले असावे. परंतु त्यांनी नंतर सैनिकीशास्त्राचा अभ्यास निश्चितच केला असेल. अशा प्रकारे त्यांच्या नेतृत्वाखाली जे सैन्य तयार झाले होते त्यांतील दोन सैनिकी अधिकाऱ्यांनी (काश्मीरमधील डेली एक्सप्रेसच्या वार्ताहरानुसार त्यांतील एक मेजर खुर्शिद अहमद होते.), ज्यांना मी तुरुंगात आणि बाहेरही भेटलो आहे, काश्मीरवर हल्ला करणारांशी हातमिळवणी केली आहे. यामुळे मला फार दुःख झाले. ते सुभाषबाबूंच्या अंतर्गत विशेष काम करणारे होते व नेहमी त्यांच्याबरोबर असायचे. सुभाषबाबू लष्करापासून काही लपवून तर ठेवत नव्हते. त्यांना

त्यांच्याकडून काम घ्यावे लागत असे. आज ते लुटारूंचे सरदार म्हणून जातात तर मला त्या गोष्टीची वेदना होते. त्यांना जर वर्तमानपत्रे मिळत असतील वा मी जे म्हणतो ते ते जर ऐकू शकत असतील तर मी माझा हा क्षीण आवाज त्यांच्यापर्यंत पोहोचवू इच्छितो आणि सागू इच्छितो की तुम्ही या भानगडीत का पडता आणि सुभाषबाबूंचे नाव का मलीन करता? त्यांनी हिंदू वा मुसलमानांची बाजू का घ्यावी? त्यांनी सांप्रदायिक भानगडीत पडू नये. सुभाष बाबू तर असे नव्हते. त्यांच्याबरोबर हिंदू, मुसलमान, शीख, पारसी, ख्रिश्चन, हरिजन इत्यादी सर्व राहत असत. त्यांच्याजवळ ना हरिजनविषयक भेदभाव होता ना इतर लोकांचा. तिथे तर भारतीयांमध्ये कोणताही जातिभेद नव्हता. असे तर सर्व आपल्या धर्मावर कायम आहेत. धर्म तर कोणी सोडला नव्हता. परंतु सुभाषबाबूंनी सर्वांना मोहून टाकले होते. त्यांच्या मनाचे हरण केले होते. शरीराचे हरण नव्हते केले. असे तर होऊ शकत नव्हते की आझाद हिंद सेनेत सामील होत नाही तर कापा. अशा प्रकारे कापून ते भारताला मुक्त करणार नव्हते. अशा प्रकारे ते मोठे झाले आणि त्यांनी मोठेपण मिळवले. असे असल्यामुळे तुम्ही लहान का होता आणि अशा क्षुद्र कामात का पडता? जर काही करायचेच असेल तर संपूर्ण हिंदुस्थानकरिता करा. तिथे जे मुसलमान आहेत, आफ्रिडी आहेत त्यांना सांगा की अत्याचार, लूटपाट का करता आणि गावांची जाळपोळ का करता? चला आपण महाराजांना भेटू, शेख अब्दुल्लांना भेटू, त्यांना पत्र लिहू की आम्हांला तुम्हांला भेटायचे आहे. इथे आम्ही लूट करण्याकरिता तर आलेलो नाही. तुम्ही इस्लामला दाबता हे सांगण्याकरिता आम्ही इथे आलो आहो. असे केले तर ते सुभाषबाबूंचे नाव उज्ज्वल करतील व आफ्रिडी लोकांचे खरे शिक्षक होतील. आफ्रिडी लोक कसे राहतात, त्यांच्यात लुटारू आहेत की नाही हे मला माहीत नाही. परंतु माझ्या दृष्टीतून तेही माणूस आहेत, त्यांच्याही अंतःकरणात ईश्वराचा वास आहे. यामुळे ती सर्व माझी भावंडे आहेत. मी जर त्यांच्यामध्ये राहत असतो तर मी त्यांना म्हणालो असतो की लूट काय करायची, एकमेकांवर राग काय काढायचा?

मी असे तर म्हणत नाही की तुमच्याजवळ ज्या बंदुका आहेत, तलवारी आहेत त्या सोडून द्या. त्या ठेवा. परंतु जे लोक भयभीत आहेत, संकटात आहेत, स्त्रिया आहेत, मुले आहेत या सर्वांना वाचवण्याकरिता ठेवा. त्यात काय आहे, ते मुसलमान असो की हिंदू. यामुळे मी म्हणून की हे जे दोन अधिकारी आहेत, ज्यांचे नाव मी ऐकलेले आहे, त्यांनी सुभाष बाबूंचे नाव आठवावे. ते मारले गेले, परंतु त्यांचे नाव तर मेले नाही, काम तर मेले नाही.

आता माझे मन कायदे आझम जिनांकडे वळते आहे. मी त्यांना ओळखतो. मी त्यांच्या घरी जात होतो आणि एकदा तर मी त्यांच्या घरी १८ वेळा गेलो होतो (सप्टेंबर १९४४मध्ये, पाहा खंड ७८). मी तिला तपश्चर्या मानतो. यानंतरसुद्धा आम्ही संयुक्त पत्रकावर सह्या केल्या होत्या. (एप्रिल १९४७मध्ये. पाहा संयुक्त आवाहन, एप्रिल १२, १९४७) व त्याकरिता जबाबदार झालो होतो. तेव्हाही बोलणे सौजन्यपूर्वक होत असे. यामुळे मी तर त्यांना, लियाकत अली साहेबांना आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळाला म्हणून की तुम्ही जवाहरलालसारख्या माणसाला धोकेबाज म्हणता ही काय गोष्ट आहे. (काश्मीरचे भारतातील विलिनीकरण फेटाळत पाकिस्तान सरकारने ३० ऑक्टोबरच्या एका प्रेस विज्ञप्तीत काश्मीरचे भारतातील विलिनीकरण धोकेबाजीवर आणि हिंसेवर आधारित आहे असा आरोप केला होता व त्यामुळे त्याला मान्यता देण्याला नकार दिला होता.) जवाहरलाल आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळाला यात कोणती धोकेबाजी करायची होती? मी तर म्हणून की जवाहरलाल कोणाशीही धोका करणारा माणूस नाही. जसे त्याचे नाव आहे तसेच त्याचे गुण आहेत. त्यांच्या मंत्रिमंडळात सरदार आणि जे इतर लोक आहेत त्यांनाही मी ओळखतो. तेही धोकेबाज नाहीत. ते काश्मीरशी सल्लामसलत करत असतील तर त्याचा अर्थ असा नाही की ते काश्मीरला फूस देत आहेत. जवाहरलाल तर आधीही त्यांच्याशी चर्चा करत होता आणि शेख अब्दुल्लांकरिता एकटा भांडत होता. (भारत सरकारने काश्मीर सरकारच्या अधिकाऱ्यांसमोर शेख अब्दुल्ला यांच्या कारावासाचा मुद्दा

उपस्थित केला होता. काश्मीरमध्ये जबाबदार सरकार स्थापन करण्यात यावे या मागणीकरिता शेख अब्दुल्लांना तीन वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. नंतर त्यांना सप्टेंबर १९४७मध्ये सोडण्यात आले होते.) मग त्याने फसवणूक करण्याचे कारण काय? भारत वा इतर कोणताही देश फसवणुकीच्या आधारावर स्वतःला वाचवू शकतो काय? मग ते अशा गोष्टी का करतात? काश्मीरमध्ये घूसखोरी करणाऱ्या आफ्रिडींना त्यांच्या या घूसखोरीच्या कामाकरिता पाकिस्तानकडून काही प्रोत्साहन मिळत असलेच पाहिजे. तसे नसते तर ते असे कसे करू शकले असते? मी जर पाकिस्तानमध्ये असतो तर असे काही करण्यापासून मी त्यांना परावृत्त केले असते. पाकिस्तानला जर यात काही रस नसता तर ते या भानगडीतच पडले नसते. परंतु इथे पाकिस्तान उदासीन तर नाहीच उलट अतिशय गुंतलेला आहे.

माझ्याकडे दोन हिंदू - एक कराचीहून आणि एक लाहोरहून - आले आहेत. कराचीहून आलेले गृहस्थ मला सांगतात की कराचीतील परिस्थिती वाईट आहे परंतु आता दिवसेंदिवस चांगली होत आहे. तर तेथील लोकांना तुम्ही घाबरण्याचे काय कारण हे तुम्ही मला सांगाल काय? तेथील सिंधी मुसलमान हिंदूंबरोबर मिळूनमिसळून राहत आहेत. अनेकदा त्यांच्यात भांडण झाले आहे, परंतु आता ते परत मित्र झाले आहेत. याचा मी साक्षी आहे. इथे सर्व काही ठीक झाले आहे अशी गोष्ट नाही. परंतु मंत्रिमंडळाची अशी इच्छा आहे. दुसरे गृहस्थ सांगतात की लाहोरमध्ये जितक्या मोठमोठ्या हवेल्या होत्या त्या सर्व बेकार झाल्या आहेत. तिथे हिंदू तर जास्त नाहीत, केवळ मूठभर राहिले आहेत. परंतु जे मंत्रिमंडळ आहे त्याला वाटते की हिंदू, शीख सर्व राहिले पाहिजे. शिखांच्या राहण्यावर अर्थातच काही लोकांचा आक्षेप आहे. तरीही ते तिथे बऱ्याच संख्येत आहेत. लाहोरबद्दल मी विशेष गोष्ट अशी ऐकली की तिथे एका मुसलमानाने, ते सज्जन गृहस्थ आहेत, कोणत्या तरी शिखाला आपल्या घरी ठेवले आहे. लाहोरहून आलेल्या गृहस्थांनी सांगितले की मी माझ्या डोळ्यांनी

पाहिले की त्या मुसलमानाने आपल्या घरात एक खोली ठेवली आहे आणि तिथे गुरुग्रंथसाहेब उघडून ठेवला आहे व ते ग्रंथसाहेबला अतिशय आदराने ठेवत होते. त्यांनी शिखाला वाचवले कारण तो शीख त्यांचा मित्र होता. यामुळे मला फार आनंद झाला. अखेरीस ते शीख सद्गृहस्थ माझ्याकडे आले आणि म्हणाले की मुसलमान मित्रांनी शिखांना आश्रय दिल्याच्या अशा घटना अनेक ठिकाणी घडल्या आहेत. दोन्ही ठिकाणाहून मला अशा बातम्या मिळाल्या आहेत. मग आता असे काय घडले की इतक्या सगळ्या मुसलमानांना आपण पाकिस्तानमध्ये पळवून लावू पाहतो? काय कारण आहे की हिंदू आणि शीख तिथून पळून येत आहेत? याचा काय परिणाम होणार आहे? आपला सर्वांचा विनाश होणे हाच परिणाम होणार आहे. लोक जेव्हा आपले घरदार सोडून जातात तेव्हा ते सुखासमाधानात तर राहू शकत नाहीत. माणूस आपल्या घरातच सुखासमाधानात राहू शकतो. घर सोडल्यानंतर ना तर चांगले खायला मिळते ना कपडे मिळतात. आता शिबिरात असलेले लोक जेव्हा थंडीने कुडकुडतात तेव्हा ते म्हणतात आम्हांला अशी वागणूक का मिळते? आमच्या सरकारने हे काय केले? असा कोणता अपराध आम्ही केला की आम्हांला या सर्व अडचणी सोसाव्या लागत आहेत? तिथे त्यांना वाटते की आपल्या आजूबाजूला मुसलमान भरलेले आहेत आणि इथे मुलमानांना वाटते की आपल्या आजूबाजूला हिंदू भरलेले आहेत. असे किती दिवस चालणार आहे आणि त्याचे काय परिणाम होणार आहेत? परिणाम ईश्वरालाच माहीत. परंतु या गोष्टीचे मला अतिशय वाईट वाटते हे मात्र खरे.

पाकिस्तानचे कायदे आझम असे का म्हणतात की हिंदू आणि शीख मुसलमानांचे शत्रू आहेत? वाईट माणसे तर हिंदू, मुसलमान, शीख या सर्वांमध्येच आहेत. परंतु सर्व जातीलाच शत्रू म्हणणे वाईट गोष्ट आहे. मी तर संपूर्ण मंत्रिमंडळाला सांगेन की तुम्हांला जर भारताचा विनाश नको असेल, तो दुसऱ्याच्या हाती जाऊ नये असे वाटत असेल तर तुम्हांला चांगले व्हावे लागेल.

ज्या लोकांनी कुराण शरीफमधील पाठ वाचण्याला अतिशय सौजन्यपूर्ण विरोध केला त्यांचे कितीही आभार मानले तरी ते कमीच ठरतील. यामुळे तेसुद्धा अहिंसक पद्धतीने आपले काम करणे शिकतील. आम्हांला कुराण शरीफच्या आयती पसंत नाहीत असे ते म्हणाले ते योग्यच आहे. परंतु त्यांनी प्रार्थना निर्विरोध चालू दिली हे मला आवडले. अशा प्रकारे आपण भारताकरिता दैवी शक्ती निर्माण करत आहो. ती हळूहळू होते आहे. जादूने तर काही निर्माण होणार नाही. ईश्वराजवळ मी प्रार्थना करतो की आझाद हिंद सेनेच्या त्या दोन अधिकाऱ्यांना सद्बुद्धी दे आणि भारताचे जहाज आज जे वादळी समुद्रातून हेलकावे खात चालले आहे त्याला शांत पाण्यात पोहोचू दे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन २, पृष्ठ ३२-३७

१९२. चंपा र. मेहता यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ३, १९४७

चि. चंपा,

मला तुझे पत्र मिळाले. त्याने माझे समाधान झाले नाही. आणि धिरेनचेही. (धीरेंद्र, अमृतलाल चटर्जी यांचा मुलगा) माझ्या मनात सर्व प्रकारच्या शंका येत आहेत. त्या सांगत बसण्याची माझी इच्छा नाही. मी इतका वेळ कसा घालवू शकतो? भंसाळीभाई जे म्हणतील तेच तू कर. इतकेच पुरेसे आहे. माझे विचार त्यांच्याशी जुळत नाही याची काळजी करू नकोस. ते महान त्यागी आणि साधू पुरुष आहेत. त्यांनी बरेवाईट जग पाहिले आहे. ते तुला साध्वी स्त्री मानतात आणि धिरेनवरही त्यांचा विश्वास आहे. ते या आश्रमाला खरा आश्रम मानत नाहीत परंतु याची काळजी का करावी? त्यांना जे प्रामाणिकपणे खरे

आहे असे वाटते ते तेच सांगतात. यामुळे माझ्या संमतीची मुळीच आवश्यकता नाही. आशीर्वाद देणे मला शक्य होणार नाही. माझ्याकरिता सेवाग्राम पुरेसे आहे आणि तुम्ही त्याला खरा आश्रम मानता की नाही यामुळे मला काहीही फरक पडत नाही. याशिवाय चिमणलाल आणि भंसाळी यांचासुद्धा दृष्टिकोन एकच नाही. यामुळे तू इंदिराचे (चंपा र. मेहता यांची मुलगी) धीरेनशी लग्न करू शकतेस. परंतु तुला आश्रम सोडावा लागेल. मला खात्री आहे की आश्रमावर ओझे होऊन तुला तिथे राहण्याची इच्छा नसेल. सेवाग्राम गावात भंसाळी तुझ्याकरिता काही तरतूद करू शकतील. धीरेनच्या लग्नानंतर तू त्यांच्याबरोबर राहू शकशील. याशिवाय त्यांचे मोठे कुटुंब आहे आणि त्या सर्वांचा लग्नाला आशीर्वाद असेल तर तू वर्ध्यासुद्धा राहू शकशील. तिथे भाडे जरी जास्त असेल तरी त्याची तुला काळजी करण्याची आवश्यकता नाही. यामुळे कुटुंबातील सर्व लोक म्हणतात त्याप्रमाणे तू कर.

इंदिरा, धीरेन वा तू इथे येण्याची आवश्यकता नाही. मला या प्रकरणात पडण्याची इच्छा नाही. याशिवाय या प्रकरणाची चर्चा करण्याकरिता मी एक मिनिटही घालवू शकत नाही. यामुळे तेथील वडिलधाऱ्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे चालणे योग्य होईल.

गुजराती मायक्रोफिल्मवरून. एम. एम. यू.। २०

१९३. गोपालजी यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर ३, १९४७

भाई गोपालजी,

तुम्ही रामायणमधील निवडक फुले पाठवली ते चांगले केले. अधूनमधून मी त्यांच्या सुगंधाचा आस्वाद घेईन. मी त्यांना कसा विसरू शकतो?

आशीर्वाद,
बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ५७००

१९४. वल्लभराम यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर ३, १९४७

भाई वल्लभराम,

मला तुमचे पत्र मिळाले. तुम्ही आजारी पडल्याबद्दल वा आजारी असल्याबद्दल मी तुम्हाला माफ करू शकत नाही. जो वैद्य स्वतःच आजारी पडतो तो इतरांना दुरुस्त कसा करू शकेल? ही गोष्ट जशी तुम्हा वैद्यांना लागू आहे तशीच हकिमांना आणि डॉक्टरांनाही लागू आहे. तुम्ही पाचगणी येथील बंगल्यात राहू शकता. केवळ हरिजनांना तो भाडे न घेता देता येऊ शकतो. आणि तिथे जेव्हा जागा असेल तेव्हा प्रथितयश लोकांनाही तो भाडे घेऊन देता येऊ शकतो.

तुम्ही सोबत जोडलेल्या पत्राचा उपयोग करू शकता. (पाहा पुढील विषय)

आशीर्वाद,
बापू

गुजराती प्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. २९२४. सौजन्य - वल्लभराम वैद्य

१९५. बलसारिया यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर ३, १९४७

भाई बलसारिया,

तुम्हांला शक्य होईल तितका बंगल्याचा मोठा भाग वैद्यराज वल्लभराम यांना
कृपाकरून भाड्याने द्या.

आशीर्वाद,
बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१९६. एम. ए. हुनर यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ३, १९४७

चि. हुनर,

मला तुझे पत्र मिळाले. पंडित सुंदरलाल (१८८६-१९८१, राष्ट्रवादी पुढारी आणि सर्जनशील लेखक, काँग्रेस कार्यकारिणीचे सदस्य १९३०-३१, कर्मयोगीसह अनेक मासिके काढली, 'भारतमें अंगरेजी राज' आणि 'गीता आणि कुराण यांचा तुलनात्मक अभ्यास' ही पुस्तके लिहिली, अखिल भारतीय शांतता परिषदेचे अध्यक्ष, भारत-चीन मैत्रीसंघाचे संस्थापक सदस्य) काल माझ्याबरोबर होते. जे काही सुरू आहे त्याबद्दल मी त्यांनाही सांगितले. जीवनजींना विचारले होते. ते म्हणतात ते पाठवतो. माझ्याजवळ तर काहीच नाही. यामुळे सुंदरलालजी म्हणतात की ते तुझा उपयोग करतील वा इतर काही व्यवस्था करतील. तू तिथे राहावे अशी माझी इच्छा नाही आणि कामाशिवाय ठेवण्याचीही माझी इच्छा नाही. काय करणे उचित होईल ते आता लिही.

आशीर्वाद,

बापू

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

१९७. प्रार्थना प्रवचन

(हा दिवस मौनवार असल्यामुळे गांधीजींचे लिखित भाषण वाचून दाखवण्यात आले.)

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ३, १९४७

एका विषात दुसरे विष टाकण्यात आले तर आधी कोणते टाकले याचा कोण कसा निर्णय घेऊ शकेल आणि याचा निर्णय जरी घेतला गेला तरी त्याचा लाभ काय? आपल्याला हे माहीत आहे आणि तरीही हे विषाणू संपूर्ण पश्चिम पाकिस्तानमध्ये पसरले आहे आणि तेथील सत्ताधान्यांना हे विषाणू पसरले असल्याची अजून माहितीच नाही. जोपर्यंत संघराज्याचा संबंध आहे हे विषाणू त्याच्या लहानशा भागापर्यंत सीमीत आहेत. हे विषाणू एकाच भागात नियंत्रणात राहावे अशी ईश्वराला प्रार्थना आहे. असे झाले तर लवकरच हे विष दोन्ही भागातून पूर्णपणे काढून टाकता येईल अशी आशा करण्याकरिता जागा आहे.

डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी प्रांतांच्या मुख्यमंत्र्यांची वा त्याच्या प्रतिनिधींची आणि इतरांची अन्नधान्याच्या नियंत्रणाच्या प्रश्नाची चर्चा करण्याकरिता सभा बोलावली आहे ही गोष्ट लक्षात घेता आज मी याच महत्वाच्या विषयावर बोलायला पाहिजे असे मला वाटते.

आजकाल या विषयावर मी जे ऐकतो त्याचा माझ्या मनावर किंचितही प्रभाव पडलेला नाही आणि अन्नधान्यावरील नियंत्रण शक्य तो काढून टाकले पाहिजे आणि ते नियंत्रण राहिलेच तरी सहा महिन्यांपेक्षा जास्त राहायला नको ही माझी सुरुवातीपासून भूमिका राहिली आहे. असा एकही दिवस जात नाही की मला अन्नधान्यावरील नियंत्रण काढले जावे हे सांगणारी पत्रे आणि तारा येत नाहीत आणि त्यात काही महत्वाच्या

व्यक्तींच्याही तारा वा पत्रे असतातच. सध्या मी कापडावरील नियंत्रण उठवण्याबद्दलचा विचार स्थगित केला आहे.

नियंत्रणामुळे भ्रष्टाचार वाढतो, सत्य लपवले जाते, काळा बाजार वाढतो आणि बाजारात कृत्रिम टंचाई कायम राहते. सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे यामुळे लोकांच्या पौरुषाला धक्का लागतो, ते निरुत्साही होतात, आणि स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे जे शिक्षण एक वर्षापासून त्यांना मिळत होते ते ते विसरून जातात आणि सदैव इतरांच्या चेहऱ्याकडे पाहत राहतात. या दुर्घटनेपेक्षा जर कोणती मोठी दुर्घटना असू शकेल तर ती मोठ्या प्रमाणात सुरू असलेली भावाभावांची कत्तल, आणि वेड्याप्रमाणे सुरू असलेली लोकसंख्येची अदलाबदल आणि परिणामी होणारे अनावश्यक मृत्यू, उपासमार आणि येऊ घातलेल्या कडाक्याच्या थंडीत घर आणि कपड्याची सोय नसणे ही आहे. कदाचित ही आपदा नियंत्रणाच्या आपदेच्या बरोबरीचीही असू शकेल. पहिली आपदा डोळ्यात भरणारी नाही म्हणून ती विसरण्याचे साहस आपण करू शकत नाही.

अन्नधान्यावरील नियंत्रण हा दुसऱ्या महायुद्धाकडून आपल्याला मिळालेला वारसा आहे. त्या काळात फार मोठ्या प्रमाणात विदेशात अन्नधान्याची निर्यात करण्यात येत असल्यामुळे कदाचित अन्नधान्यावरील नियंत्रण आवश्यकही असेल. अनैसर्गिक निर्यातीमुळे मानवनिर्मित तुटवडा निर्माण होणे अपरिहार्य होते आणि त्यामुळे नियंत्रणात अनेक दोष असूनही नियंत्रण आणावे लागले. आता आपली इच्छा असेल तर आपण निर्यात थांबवू शकतो. बाहेरच्या जगाकडून आपण अन्नधान्याच्या स्वरूपातील मदतीची अपेक्षा करणार नसू तर जगातील उपासमार होत असलेल्या भागांना आम्ही मदत करू शकतो. असे केल्याने आपण जितके धान्य आयात केले असते तितके धान्य त्यांच्याकरिता वाचते. मी माझ्या जीवनात, ज्यात दोन पिढ्या गेल्या, किती तरी नैसर्गिक दुष्काळ पाहिले आहेत. परंतु नियंत्रणाचा कधी विचारही करण्यात आल्याचे मला आठवत नाही.

आज पाऊस वेळेवर आला याकरिता ईश्वराचे आभार. यामुळे अन्नधान्याची खरी टंचाई नाही. भारतातील ग्रामीण भागात भरपूर धान्य, डाळी आणि तेलबिया आहेत. आज किंमतीवर जे कृत्रिम नियंत्रण आहे ते धान्य निर्माण करणारांना कळत नाही. यामुळे खुल्या बाजारात जास्त किंमत मिळत असल्यामुळे ते ते कमी किंमतीत आपले धान्य विकायला तयार नसतात. ही गोष्ट सर्वांना माहीत आहे. टंचाई आहे ही गोष्ट सिद्ध करण्याकरिता संख्याशास्त्रज्ञांचीही गरज नसते, ना लालफितीत गुंतलेल्या कारकुनांची गरज असते ना मोठ्यामोठ्या लेखांची वा आहवालांची गरज असते. लोकसंख्येच्या वाढीचे भूत दाखवून आम्हांला कोणी घाबरवणार नाही इतकी आशा आहे.

आपले मंत्री लोकांमधून आलेले आहेत आणि ते लोकांकरिता काम करत आहेत. सत्तेच्या गादीवर जे बसलेले नाहीत आणि नियंत्रण जितक्या लवकर उठवता येईल तितके बरे असा ज्यांचा दृढविश्वास आहे त्या अनुभवी लोकांपेक्षा आपले ज्ञान जास्त आहे असा अभिमान आपल्या मंत्र्यांनी बाळगू नये. एका वैद्याचे म्हणणे आहे की अन्नधान्याच्या कंट्रोलमुळे जे लोक रेशनच्या दुकानातील धान्यावर राहतात त्यांना खाण्यालायक धान्य मिळणे कठीण झाले आहे आणि यामुळे सडके धान्य खाल्ल्यामुळे जे आजार होतात त्यांना हे लोक बळी पडत आहेत.

नियंत्रित दराच्या दुकानातून धान्य विकण्याऐवजी सरकारने चांगले धान्य विकण्याकरिता दुकाने उघडावी आणि त्याकरिता खुल्या बाजारातून धान्य विकत घ्यावे. यामुळे आपोआपच किंमतीवर नियंत्रण येईल व जे धान्य, डाळी आणि तेलबिया लपवण्यात आलेले आहे ते बाहेर येईल. धान्योत्पादन करणारांवर व ते विकणारांवर सरकार विश्वास ठेवणार नाही काय? लोकशाहीला जर हुकुमशाहीच्या दोरीने बांधून ठेवण्यात आले तर लोकशाहीच तुटून जाईल. ती केवळ विश्वासावर अस्तित्वात राहू शकते. लोक जर काम न करण्यामुळे वा एकमेकांची फसवणूक केल्यामुळे मरत असतील तर अशा लोकांच्या

मरण्याचे स्वागत केले पाहिजे. असे झाले तर बाकीचे लोक आळशीपणा वा क्रूरपणाची कृत्ये करताना करताना कचरतील.

‘हरिजन’, नोव्हेंबर १६, १९४७

१९८. जयकृष्ण पी. भंसाळी यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर ४, १९४७

चि. भंसाळी,

मला तुझे पत्र मिळाले. कृपाकरून चंपाला माझे पत्र (पाहा चंपा र. मेहता यांना पत्र, नोव्हेंबर ३, १९४७) वाचून दाखव. त्यावरून मला कसे वाटते हे तुमच्या लक्षात येईल. मला तुमचा निर्णय मान्य नाही. परंतु त्यामुळे काहीही फरक पडत नाही. मी बरोबर आहे आणि तुम्ही चूक आहा असे मी कसे म्हणू शकतो? तुम्ही त्या ठिकाणी आहा आणि मी दूर. आणि शिवाय चंपाची तुमच्यावर गाढ श्रद्धा आहे. यामुळे तुमच्या सल्ल्यानुसार चालण्याचा मी तिला सल्ला दिला आहे आणि तरीही माझा दृष्टिकोन कायम आहे. परंतु याचा अर्थ असा नाही की चिमणलालच्या संमतीशिवाय आश्रमात ती कुठेही राहू शकेल.

तुमची आश्रमावर श्रद्धा राहिलेली नाही आणि चंपाला आश्रमाबद्दल आदर नाही. ज्याअर्थी चंपाने उचललेल्या पावलाचे मी स्वागत करू शकत नाही त्याअर्थी तिने आश्रम सोडायला पाहिजे असे मला वाटते. आश्रम वा तालिमी संघाबाहेर तिच्याकरिता एखादी जागा पाहा. इंदिराचा लगेच विवाह करण्याचा जर तिचा विचार असेल तर ती धीरेनबरोबर

राहू शकेल. एका १६ वर्षाच्या मुलीचे लग्न कसे होऊ शकते हेच मला कळत नाही. परंतु चंपाला आणि तुम्हांला योग्य वाटते तसे करा.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती मायक्रोफिल्मवरून. एम. एम. यू. । २०

१९९. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ४, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आज तर केवळ आपल्या जुन्या सभ्य मित्रानेच कुराणमधील आयत म्हणण्यावर आक्षेप घेतला आहे. यामुळे एका पंजाबी हिंदू निर्वासिताने पाठवलेल्या दुःखद पत्रावर आपण चर्चा करू. त्यांना पंजाबमध्ये बरेच काही सहन करावे लागले आणि त्यांनी कुराणमधील पाठ म्हणण्यावर आक्षेप घेतला आहे. ते गृहस्थ इथे हजर आहेत की नाहीत हे मला माहीत नाही. ते इथे असो वा नसो मी त्यांच्या पत्राची उपेक्षा करू शकत नाही. अतिशय वेदनांनी भरलेले ते पत्र आहे. त्यात बराच चांगला युक्तिवाद करण्यात आला आहे. परंतु ते अज्ञानाने भरलेले आहे आणि त्या अज्ञानाचा जन्म क्रोधातून झालेला आहे. आजकाल माझा जवळपास सर्व वेळ हिंदू अथवा शीख निर्वासितांच्या वा दिल्लीतील दुःखी मुसलमानांच्या शोकपूर्ण कथा ऐकण्यातच जात असतो. माझ्या अंतःकरणालाही तितक्याच वेदना होतात, परंतु मी रडू लागलो व उदास होऊन बसलो तर मला वेळच मिळणार नाही. मी तर लहानपणापासूनच अहिंसक आहे. त्यामुळे दुखाचा सामना करता

यावा म्हणून दुःख ऐकून वा पाहून रडण्याची नाही तर हृदय कठोर करण्याची मी सवय लावली आहे. प्राचीन ऋषीमुनींनी आपल्याला सांगितलेले नाही काय की जो अहिंसेचा पुजारी असतो त्याचे मन फुलापेक्षाही नाजूक आणि दगडापेक्षाही कठोर असले पाहिजे. मी याप्रमाणे जगण्याची सवय लावली आहे आणि यामुळेच भेटायला आलेल्या लोकांच्या दुःखद आणि संतापाने भरलेल्या हकिगती मी जेव्हा ऐकतो तेव्हा मी माझे हृदय पोलादाप्रमाणे कठोर करून टाकतो. असे करूनच सध्याच्या प्रश्नांना मी तोंड देऊ शकतो. ते पत्र उर्दूत लिहिलेले आहे यामुळे त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे लिहून द्यायला मी ब्रिकिशनजींना सांगितले.

मी वचन मोडले असा माझ्यावर पहिला आरोप करण्यात आला आहे. त्या पत्रात लिहिले आहे - “तुमच्या प्रार्थनासभेत एक जरी माणूस कुराणमधील आयत पढण्यावर आक्षेप घेईल तर तुम्ही त्याचा मान ठेवाल आणि त्या दिवशी प्रार्थना करणार नाही असे तुम्ही म्हणाला नव्हता काय?” हे अर्धसत्य आहे आणि पूर्ण असल्यापेक्षा हे अधिक घातक आहे. अगदी सुरुवातीला आक्षेप घेण्यात आल्यामुळे मी जेव्हा प्रार्थना बंद केली (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, एप्रिल २, १९४७) तेव्हा मी असे जाहीर केले होते की सभेतील इतक्या मोठ्या संख्येतील लोक विरोध करणाराशी मारपीट करू शकतात या भीतीने मी प्रार्थना थांबवतो आहे. ही किती तरी महिन्यांपूर्वीची गोष्ट आहे. तेव्हापासून लोक आपला संताप नियंत्रणात ठेवण्याची कला शिकले आहेत. आणि जेव्हा लोकांनी मला आश्वासन दिले की विरोध करणारांचा ना तर ते राग करतील ना कोणत्याही प्रकारचे वैर मनात धरतील तेव्हा मी जाहीर प्रार्थना करण्याची त्यांची गोष्ट मान्य केली आणि मला माहीत असल्याप्रमाणे याचे परिणाम चांगलेच झाले आहेत. विरोध करणाराचे वर्तन अगदी सभ्यपणाचे असते आणि विरोध नोंदवल्यानंतर ते प्रार्थनेत कोणत्याही प्रकारे अडथळा आणत नाहीत. यामुळे पत्र लिहिणाऱ्या गृहस्थांच्या लक्षात येईल की मी वचनभंग केलेला नाही आणि

विरोधानंतरही प्रार्थना चालू ठेवण्याचे परिणाम आतापर्यंत तरी चांगलेच राहिले आहेत. मी तुम्हाला आश्चस्त करू इच्छितो की जोपर्यंत मला माझ्याबद्दल माहिती आहे जनसेवक म्हणून माझ्या आयुष्याच्या या दीर्घकाळात मी कधीही दिलेल्या आश्वासनाचा भंग करण्याचा अपराध केलेला नाही.

तुम्ही एकीकडे कुराणमधील पाठ म्हणता आणि सर्व धर्मांना तुम्ही समान लेखता असा जर तुमचा दावा आहे तर मग तुम्ही जपूजी (गुरुग्रंथसाहेबमधील सुरुवातीचा भाग) आणि बायबलमधून का वाचत नाही असा पत्र लिहिणाऱ्या बंधूंचा माझ्यावर दुसरा आरोप आहे. या गोष्टीतून लिहिणाराच्या केवळ अज्ञानाचेच दर्शन होते. संपूर्ण भजनावली कशी तयार झाली होती यासंबंधी मी दिलेले वक्तव्य त्यांना माहीत नाही. (पाहा, “भर घालण्याचे कारण”, ऑगस्ट ५, १९४७, “प्रार्थना प्रवचन”, ऑक्टोबर १९, १९४७ आणि “आश्रम भजनावली”, फेब्रुवारी २, १९४२) आश्रम भजनावलीत बायबल आणि ग्रंथसाहेबमधील बरेच भजन आहेत.

त्यांचा तिसरा आक्षेप हा आहे की तुमचे मोठेमोठे काँग्रेस पुढारी पश्चिम पंजाब आणि पाकिस्तानच्या इतर भागांमधून निघून आलेले आहेत परंतु संघराज्यात आल्यानंतर ते इतर निर्वासितांच्या सुखदुःखात सहभागी होत नाहीत, त्यांचे हालहवाल विचारत नाहीत. या पुढाऱ्यांची पाकिस्तानमध्ये जी घरे होती त्यापेक्षाही मोठ्या हवेल्या त्यांनी इथे घेतल्या आहेत आणि त्यात ते मजेत राहतात. काँग्रेसचे हे पुढारी त्या निर्वासितांपासून अगदी वेगळे राहतात ज्यांच्याजवळ ना तर राहण्याकरिता घर आहे ना थंडीपासून रक्षण होईल असे गरम कपडे आहेत. गरम कपडे तर सोडाच अनेकांजवळ तर बदलण्याकरितासुद्धा दुसरे कपडे नाहीत, आणि त्यांना नीट खाण्याकरिताही मिळू शकत नाही. ही तक्रार जर खरी असेल तर ही अवस्था अतिशय लाजिरवाणी आहे. गरीब निर्वासितांना या संकटात साथ देण्याऐवजी मजा करत असलेल्या श्रीमंत निर्वासितांची मी तर माझ्या प्रार्थना प्रवचनात स्पष्ट शब्दांत

निंदाच केली आहे. हा धर्म नसून अधर्म आहे. आपल्या गरीब बांधवांच्या सुखदुखात श्रीमंतांनी साथ दिली पाहिजे.

यानंतर हा मित्र टोमणा मारत म्हणतो की तुम्ही जरी पाकिस्तानमध्ये जाण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे तरी तुम्ही अजून पाकिस्तानमध्ये का गेला नाही? मी अजून दिल्लीतच का आहे असे हा मित्र विचारतो. इथे दिल्लीत तुमचे काय काम आहे असे तो विचारतो. दुःखी हिंदू आणि शिखांना मदत करण्याऐवजी मुसलमान मित्रांना मदत करणे तुम्हांला जास्त का आवडते असाही या मित्राचा प्रश्न आहे. परंतु तक्रार करणारे मित्र विसरतात की दिल्लीतील माझे कर्तव्य सोडून पाकिस्तानमधील हिंदूंना आणि शिखांना मदत करण्याकरिता मी पाकिस्तानमध्ये जाऊ शकत नाही. मला मान्य आहे की मी मुसलमानांचाही तितकाच मित्र आहे जितका दुःखीकष्टी हिंदू आणि शिखांचा. मी जेव्हा एखाद्याची सेवा करतो तेव्हा तो भारताचा वा एखाद्या धर्माचा भाग आहे म्हणून करत नसतो तर संपूर्ण मानवतेचा तो भाग आहे म्हणून करत असतो. या लोकांनी सिद्ध करावे की येथील हिंदू आणि शीख निर्वासित व इतर मुसलमानांचे मित्र आहेत आणि आता यापुढे मी दिल्लीत थांबण्याची आवश्यकता नाही. असे झाले तर मी लगेच पाकिस्तानमध्ये जाईन व जाताना माझे प्रयत्न वाया जाणार नाहीत असा आत्मविश्वास माझ्या मनात राहील.

हे आक्षेप घेणाऱ्या व्यक्तीने कस्तुरबा निधीलासुद्धा सोडलेले नाही. कस्तुरबा निधीचा कसा उपयोग केला जातो व त्याचा उपयोग निर्वासितांना मदत करण्याकरिता का केला जात नाही असेही या मित्राने विचारले आहे. पहिली गोष्ट ही आहे की मी तुरुंगात असताना काही विशिष्ट उद्देशाने हा निधी उभारण्यात आला होता. (गांधीजींची तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर गांधीजींना कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मृतीनिधीच्या विश्वस्तांतर्फे ऑक्टोबर २, १९४४ला ८० लाख रुपयांची थैली देण्यात आली होती. पाहा कस्तुरबा स्मृती विश्वस्तांच्या सभेतील भाषण, ऑक्टोबर २, १९४७) वेगळ्या शब्दांत हा निधी भारताच्या ग्रामीण

विभागातील स्त्रियांना आणि मुलांना मदत करण्याकरिता उभारण्यात आला होता. या निधीच्या व्यवस्थापनाकरिता विश्वस्तमंडळ आहे. सदैव सावध असणारे ठक्कर बाप्पा (अ. वि. ठक्कर, १८६९-१९५१, १९१४ साली भारत सेवक समाजात सामील; १९२२ साली भिल सेवासदनची स्थापना; हरिजन सेवक संघाचे सचिव; अध्यक्ष, गुजरात अंत्यज सेवा मंडळ; सचिव कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मृती विश्वस्त संस्था १९४४-५१) त्याचे सचिव आहेत. ते पै आणि पैचा हिशेब ठेवतात. निधीचे हिशेब कोणीही पाहू शकतो. यामुळे हे मित्र सुचवतात त्याप्रमाणे या निधीतून खर्च करता येत नाही आणि असे करण्याची आवश्यकताही नाही. निर्वासितांकरिता जनता उदार हस्ते पैसा देत आहे आणि कांबळ्याकरिता मी केलेल्या आवाहनाचे (पाहा प्रार्थनाप्रवचन ऑक्टोबर ४, १९४७) लोकांनी उदारपणे स्वागत केले आहे. सरदार पटेल यांनी विशेष आवाहन केले आहे. त्याला जनतेचा भरपूर पाठिंबा मिळाला आहे आणि अजूनही मिळतो आहे.

पत्रलेखकाची शेवटची तक्रार अशी आहे - पाकिस्तानमध्ये जर डुक्कर मारण्यावर प्रतिबंध लावण्यात आला आहे तर भारतात गोहत्येवर प्रतिबंध का लावण्यात येऊ नये? पाकिस्तानमध्ये डुक्कर मारण्याला कायदेशीर मनाई आहे की नाही हे मला माहीत नाही. या मित्राने दिलेली माहिती बरोबर असेल तर मला त्याबद्दल खेद होतो. मला हे माहीत आहे की इस्लाममध्ये डुकराचे मांस खाण्याला मनाई आहे. परंतु एवढ्याकरिता मुसलमानेतरांना डुकराचे मांस खाण्याला मनाई करणे मला योग्य वाटत नाही.

पाकिस्तान देवाधिष्ठित राज्य नाही आणि त्यात धर्माला कायद्याचे रूप दिले जाणार नाही असे कायदे आझम म्हणाले नव्हते काय? परंतु दुर्दैवाने हे अगदी खरे आहे की या दाव्याची व्यवहारात अंमलबजावणी होत नाही. भारत देवाधिष्ठित राज्य होणार आहे काय आणि हिंदू धर्माची तत्त्वे अहिंदूंवर लादली जाणार आहेत काय? आशा आहे की असे होणार नाही. जर असे झाले तर भारत आशा आणि उज्ज्वल भविष्याचा देश राहणार नाही. मग तो

असा देश राहणार नाही की ज्याच्याकडे आशिया आणि आफ्रिकेतील समुदायच नाही तर सर्व जग अपेक्षेने पाहत असेल. जग संघराज्य वा पाकिस्तानकडून संकुचितपणाची वा धार्मिक उन्मादाची अपेक्षा करत नाही. ते भारताकडून मोठेपणाची, चांगुलपणाची आणि औदार्यची अपेक्षा करत आहे. आज जो घोर अंधकार सर्वत्र पसरला आहे त्यात भारताकडून आपल्याला प्रकाश मिळेल अशी ते आशा करत आहे.

गोभक्ती आणि गोपूजा यात मी कुणाहूनही कमी ठरणार नाही. परंतु ही भक्ती आणि श्रद्धा कायद्याने इतरांवर लादता येऊ शकत नाही. मुसलमान आणि इतर अहिंदूशी मैत्रीपूर्ण आणि चांगले व्यावहारिक संबंध प्रस्थापित करूनच ही भावना निर्माण करता येऊ शकते. असे दिसते की गुजराती आणि मारवाडी गायीचे रक्षण करण्यात इतर सर्वांपेक्षा पुढे आहेत.. परंतु हिंदू धर्माच्या तत्वांचा त्यांना इतका विसर पडला आहे की ते इतरावर तर आनंदाने हे निर्बंध आणू इच्छितात परंतु गाय व तिच्या संततीशी गैरवर्तन करतात. आज जगात सर्वात जास्त उपेक्षित भारतातील पाळीव पशूच का आहेत? ते जगात सर्वात कमी दूध देतात आणि म्हणून ते देशावर ओझे झाले आहेत असे समजले जाते. ओझे वाहणाऱ्या बैलांशी इतके कठोर वर्तन का केले जाते?

आपल्याला अभिमान वाटावा असे भारतातील पांजरपोळ नाहीत. त्यांच्यावर भरपूर पैसा खर्च केला जातो परंतु जनावरांचे पालनपोषण वैज्ञानिक आणि बुद्धिमत्तापूर्वक क्वचितच केले जाते. हे पांजरपोळ आपल्या जनावरांना नवजीवनाची संजीवनी देऊ शकत नाहीत. जनावरांशी प्रेमाने आणि सहानुभूतीने वागूनच असे करता येऊ शकते. माझा दावा आहे की कायद्याच्या मदतीशिवाय इतर कोणत्याही भारतीयापेक्षा कसायाच्या सुरीपासून मी जास्त गायी वाचवल्या आहेत. याचे कारण मी मुसलमानांशी मैत्री करू शकलो हेच आहे.

२००. चिनी प्रतिनिधी मंडळाला मुलाखत

(आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेच्या आशियायी विभागीय परिषदेकरिता चिनी प्रतिनिधी मंडळ आले होते. ते सायंकाळी गांधीजींनी भेटण्याकरिता आले. त्यांच्याबरोबर ब्रिटन, फ्रान्स आणि अमेरिकेचेही प्रतिनिधी होते.)

नोव्हेंबर ५, १९४७

मी स्वतःला चिनीच समजतो.

गांधीजी पुढे म्हणाले की मी चिनी लोकांकरिता अपरिचित नाही. दक्षिण आफ्रिकेत असताना अनेक चिनी लोकांबरोबर मी राहिलो आहे आणि अहिंसक प्रतिरोधाच्या काळात त्यांच्यातील अनेक माझ्याबरोबर तुरुंगातही होते. भारत चीनचा फार मोठा मित्र आहे. पंडित नेहरूंच्या स्वरूपात त्या मैत्रीची निश्चिती आहे.

‘हिंदुस्तान टाईम्स’, नोव्हेंबर ६, १९४७

२०१. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ५, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

कुराण शरीफमधील आयतीसंबंधी आज मला काहीही म्हणावे लागत नाही हे मी माझे भाग्य समजतो. माझ्याकरिता हा दैवी क्षण आहे असे मी समजतो. एक व्यक्ती आहे की जिचा आक्षेप आहे परंतु आता ती मित्र झाली आहे. त्यांचा आक्षेप आहेच परंतु अतिशय सौजन्याने. एकदा त्यांने आपला विरोध व्यक्त केला की ते शांत राहतात. त्यांचा विरोधसुद्धा मी विरोध म्हणून घेत नाही. इतकेच नाही तर प्रत्येक जण अशा प्रकारे विरोध करू लागला तरी आपण काही गमावणार नाही. त्यांनी स्वतःच मला सांगितले की एकदा त्यांनी निषेध नोंदवला की ते प्रार्थनेत रमून जातात. ही गोष्ट चांगली आहे.

एका हरिजन मुलाने म्हटलेले भजन तुम्ही ऐकले. तुम्ही त्याचा गोड आवाज आधीच ऐकलेला आहे. तो रामधूनसुद्धा फार चांगली म्हणतो. माझ्याकरिता हा काही आगळावेगळा अनुभव नाही. मी हरिजनांमध्ये राहतो आणि देशभरात सतत सुरू असलेल्या माझ्या दौऱ्यात मी देशभरातील हरिजनांच्या संपर्कात येतो. एखादी व्यक्ती हरिजन आहे असे जर कोणी तुम्हांला सांगितले नाही व कोणी त्या व्यक्तीची तशी ओळख करून दिली नाही तर ती व्यक्ती हरिजन आहे हे कोणीही ओळखणार नाही. इतर माणसांप्रमाणेच त्यांच्यात गुणावगुण आहेत. त्यांच्यात काही दोषही आहेत. परंतु दोष कोणात नसतात? इतर लोकांमध्येही असे दोष असतात. परंतु हरिजनांमध्ये मला एक विशेष गुण आढळून आला. तो म्हणजे हरिजन मुलाला थोडेसे जरी संगिताचे शिक्षण दिले तरी तो फार मोठी प्रगती करतो. आतापर्यंत आपण त्यांचा छळ केलेला असल्यामुळे कोणी

जर त्यांच्याशी प्रेमाने गोड बोलून शिकवू लागला तर ते लक्ष देऊन ऐकतात, खूप मेहनत घेतात आणि चांगली प्रगती करतात. सुखवस्तू घरांतील मुले गर्विष्ठ असतात आणि आपल्या आईवडिलांजवळ भरपूर काही आहे हे माहीत असल्यामुळे ते आपल्या कामावर लक्ष केंद्रित करत नाहीत. परंतु हरिजन सामान्यपणे गरीब असल्यामुळे व त्यांना अस्पृश्याप्रमाणे वागणूक मिळत असल्यामुळे जेव्हा कोणी त्यांना आपल्या बरोबरीची जागा देऊन आपल्याजवळ बसवतो व त्याच्याबरोबर खातोपितो तेव्हा ते भारावून जातात. सर्वच हरिजन अशा प्रकारे वागतात असे नाही. मी असेही हरिजन पाहिले आहेत की त्यांच्याकरिता कितीही केले तरी त्यांना त्याचे काहीही वाटत नाही. परंतु सर्व हरिजन सारखे नसतात. हिंदुधर्मात त्यांचा शेकडो वर्षांपासून छळ करण्यात आला आहे. तरीही ते आपल्या धर्माला घट्ट धरून राहिले. इतरांशी तुलना केली तर त्यांच्यात जास्त गुण आहेत.

तुम्ही कदाचित पंढरपूरचे नाव ऐकले नसेल. ते महाराष्ट्रातील तीर्थस्थळ आहे. तिथे ज्या मूर्त्या आहेत त्यांच्याबद्दल इतक्या दंतकथा आहेत की त्या सर्व सांगत बसण्याची माझी इच्छा नाही. पंढरपूरचे देऊळ हरिजनांकरिता उघडे नव्हते. साने गुरुजी (पां. स. साने ऊर्फ साने गुरुजी; पाहा पां. स. साने यांना तार, मे १, १९४७ आणि पां. स. साने यांना पत्र मे ३, १९४७ आणि जी. व्ही. मावळणकर यांना तार मे ७, १९४७.) तिथे बसले आणि विश्वस्तांना म्हणाले की जेव्हा हरिजनांकरिता चोहोकडची मंदिरे उघडली आहेत तेव्हा पंढरपूरचे मंदिर का उघडू नये? याकरिता काही कारण नाही. जेव्हा त्यांची विनंती मान्य करण्यात आली नाही तेव्हा ते उपोषणावर बसले (मे १, १९४७ला). साने गुरुजी महान भक्त आहेत आणि विश्वस्त त्यांना तसेच कसे मरू देऊ शकत होते? त्यांना सद्बुद्धी सुचली व त्यांच्या मनात करुणा निर्माण झाली. परंतु त्यांनी साने गुरुजींना सांगितले की आम्ही असहाय आहो कारण आमच्यासमोर किती तरी तांत्रिक अडचणी आहेत. त्या आधी दूर कराव्या लागतील. मग मावळणकर (जी. व्ही. मावळणकर १९८८-५६; अध्यक्ष मुंबई विधान सभा, मुंबई

१९३५-४५; अध्यक्ष लोकसभा १९४७-५६) तिथे गेले आणि उपवास सोडण्याकरिता त्यांनी साने गुरुजींना समजावले. (मे ४, १९४७ला) हरिजनांकरिता मंदिर उघडण्यात आले नाही तर मी परत उपवास करीन या अटीवर त्यांनी उपवास सोडला. आता मला तार मिळाली आहे की मंदिर उघडण्याकरिता जे विधेयक तयार होणार होते ते तयार झाले आहे आणि ते मंदिर हरिजनांकरिता उघडले गेले आहे. सर्वांनी आनंदाने ते उघडले आणि तिथे हजारो लोक गेले. तिथे कोणताही विरोध झाला नाही. त्या हजारो लोकांमध्ये एखाददुसऱ्याने कदाचित विरोध केला असेलही. तर पंढरपूरचे इतके मोठे मंदिर इतकी मेहनत केल्यानंतर उघडले. हरिजनांवर आपण जितके अत्याचार केले आहेत ते जर बंद झाले तर भारत किती तरी उंचावर पोहोचेल. परंतु आज तर आपण खाली पडत आहोत, कारण आपल्यामध्ये वैमनस्य भरलेले आहे. परंतु भारत नेहमीकरिता अशा वेडेपणाच्या अवस्थेत राहणार नाही अशी मी आशा करतो. मग काय होईल ते ईश्वराला माहीत.

माझ्याकडे काही प्रश्न आले आहेत. तसे तर ते वेगवेगळ्या पत्रात आहेत परंतु ते एकत्रित केले आहेत. पहिला प्रश्न एका मुसलमान भावाने विचारला आहे. ते म्हणतात - काल सांगितल्याप्रमाणे गोमांस खाणे सोडण्याकरिता हिंदू कोणावरही बळजबरी करू शकत नाहीत. त्यांना विनंती करता येऊ शकते, समजावून सांगता येते. जर त्यांची समजूत पटू शकली व आमच्याबद्दलचे प्रेम दाखवण्याकरिता का होईना त्यांनी गोमांस सोडले तर फारच चांगले. परंतु असेही अनेक हिंदू आहेत की जे मांसाहार करतात मग ते मांस मासोळीचे असो की अजून कशाचे. तुम्ही त्यांच्यावरही मांसाहार सोडण्याकरिता बळजबरी कराल काय आणि तुम्ही मांसाहार सोडला नाही तर तुम्हांला भारत सोडावा लागेल आणि नाही तर आम्ही तुम्हांला मारून टाकू असे तुम्ही त्यांना म्हणाल काय? जर असे होऊ शकत नसेल तर मुसलमानांनी असा कोणता अपराध केला आहे? त्यांच्यावर बळजबरी का

करण्यात यावी? मला माहीत आहे की काही हिंदू असे वेडे आहेत की जे मुसलमानांवर बळजबरी करतात. मी तर म्हणून की हा अत्याचार आहे आणि आपण तो करायला नको.

दुसरा प्रश्न एका हिंदू मित्राने विचारला आहे. तो लिहितो की हे खरे आहे की सर्व हिंदू वैमनस्याच्या भावनेने भरलेले नाहीत. तुम्ही म्हणता की मरायचे असेल तर मरून जावे परंतु मुसलमानांनी आपले घर सोडायला नको. तुम्ही हे ज्ञान सर्वांना पाजता परंतु यामुळे सर्वांना तर ज्ञान मिळू शकत नाही. एकीकडे तुम्ही असा सल्ला देत राहाल आणि दुसरीकडे मुसलमानांना इथे इतका त्रास दिला जात आहे की ते घराबाहेरसुद्धा पडू शकत नाहीत, इथून पळा नाही तर मारून टाकू अशा धमक्या त्यांना दिल्या जात आहेत. मुसलमान ज्या मोहल्ल्यात राहतात तिथून ते बाहेर पडले तर ते कापून टाकले जातील, आणि मोहल्ल्यातच राहायचे तर खायचे काय? त्यांच्यात कारागीर अथवा मजूर लोक असतात. समजा की एक कोष्टी आहे आणि तो कपडे विणतो. आणि जर हिंदू म्हणाले की आम्ही याचे कापड विकत घेणार नाही आणि जर कोणी घेतले तर त्याला कापून टाकू. अशा परिस्थितीत तुम्ही त्याला इथे राहूही दिले तरी त्याचा काय फायदा? चांगल्या परिस्थितीतील एकही मुसलमान अशा गरीब वस्तीत राहत नाही आणि तिथे राहणारे गरीब लोक जर बाहेर जाऊ शकत नसतील तर ते आपले पोट कसे भरू शकतील? एकीकडे त्यांचा इतका छळ करण्यात यावा आणि दुसरीकडे तुमच्यासारखे लोक त्यांना मरून जा म्हणतील तर हे विचित्र नाही काय?

आपण मोठ्या अभिमानाने म्हणतो की दिल्लीत सर्व काही ठीक आहे, काही मोठ्या घटना तर घडत नाहीत. परंतु माझे म्हणणे आहे की लहानसहान घटना जरी घडत असतील तरी त्या आपल्याला बोचायला पाहिजे. भारतात जर अशा घटना घडत असतील तर तुम्ही कोणत्या तोंडाने मुलमानांना इथे राहण्याकरिता सांगता असा प्रश्न मला सारखा ऐकावा लागत असतो. भारतात जितके काही मुसलमान आहेत त्यांनी पाकिस्तानमध्ये निघून जावे

आणि पाकिस्तानमध्ये जितके काही हिंदू आणि शीख आहेत त्यांनी भारतात यावे असे जर आपण केले तर आपण कायम शत्रू होऊन जाऊ. आणि मग मन भरून लढत राहू अशा मूर्खपणाच्या गोष्टीपासून आपण वाचलो पाहिजे.

तिसरा प्रश्न थोडा किचकट आहे. तो क्लिष्ट आहेही आणि नाहीही. एक मुसलमान मित्र लिहितो की तुम्ही जर माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दिले तर मला आणि माझ्या इतर मुसलमान मित्रांना आनंद होईल. (इथे ब्रिजकृष्ण चांदीवाला सांगतात की हा प्रश्न एका हिंदूने विचारलेला आहे.) ठीक आहे, प्रश्न कोणी विचारला याला महत्त्व नाही. तो प्रश्न योग्य आहे. तो विचारणे योग्यही आहे आणि योग्य नाहीसुद्धा. हा प्रश्न आहे: “ब्रिटिशांसमोर जेव्हा पराभव उभा होता तेव्हाही तुम्ही ब्रिटिशांना अहिंसेचे अनुसरण करण्याकरिता सांगत होता. तुम्ही त्यांना सल्ला देत होता की शस्त्र टाकून द्या आणि अहिंसक व्हा. असे करून तुम्ही किती तरी शौर्य दाखवू शकाल. मग तुम्ही सरकारला अहिंसक लढाई करण्याकरिता का सांगत नाही?” मी तर आधीच सांगितले आहे की मी कोणीच नाही आणि माझे कोणीही ऐकत नाही. लोक म्हणतात की सरदार आणि पंडितजी तुमचे नसतील तर मग कोण असेल? आणि मौलानाही तुमचेच आहेत. माझे आहेतही आणि नाहीतही. मी तर अहिंसा सोडलेली नाही. त्यांनाही तर शिकवत आलो आहे. ती तोपर्यंत चालली जोपर्यंत स्वातंत्र्य मिळाले नव्हते. आता ते म्हणतात की अहिंसेने कारभार कसा करता येऊ शकतो. मागे लष्कर आहेच. ते लष्कर घेऊन बसले आहेत. आता माझी किंमत राहिलेली नाही. जर माझी किंमतच राहिलेली नाही तर मी लोकांमध्ये कशाकरिता आहे? याच आशेने आहे की कदाचित लोक माझे ऐकतील. तुमच्यासारखे थोडेसे लोक येतात आणि सभ्यपणाने माझ्याबरोबर बसून प्रार्थना करतात. जसे तुम्ही आहा तसे कदाचित इतरही होतील आणि मग कदाचित सर्वांना शहाणपणा सुचेल. माझ्या बोलण्याचा कदाचित काही परिणाम होईल. याच मोहाने इथे पडलो आहे आणि इतके करतो आहे. मला माहीत नाही की

ईश्वराची माझ्याकडून किती दिवस काम करवून घेण्याची इच्छा आहे. तो आजही माझे काम बंद करू शकतो. इथे बसल्याबसल्या माझा श्वास बंद झाला तर आताच मी मरून जाईन. यामुळे जी गोष्ट मी हिटलर (पाहा ऍडॉल्फ हिटलरला पत्र, जुलै २३, १९४७), मुसोलिनी (या आधीच्या टिपेप्रमाणे), चर्चिल (बहुधा हा संदर्भ प्रत्येक ब्रिटिशाला पत्र जुलै २, १९४७शी संबंधित आहे.) आणि जपानला (प्रत्येक जपानीला पत्र, जुलै १८, १९४७) सांगितली होती तिच्यावर मी अजूनही कायम आहे व तीच गोष्ट आपल्या सरकारला सांगतो आहे. परंतु काश्मीरचे तर शेख अब्दुल्ला आहेत. ते तर फार शूरवीर आहेत आणि शौर्याची मी नेहमीच तारीफ केली आहे. हे खरे आहे की ते हिंसा करत आहेत, परंतु त्यात शौर्य तर आहे, आणि शौर्याची मी नेहमीच तारीफ करत असतो. मी तर सुभाष बाबूंचीही तारीफ करत असतो. मला हिंसा पसंत होती म्हणून काही मी ती तारीफ करत नव्हतो. त्यांनी जी आझाद हिंद सेना तयार केली होती ती मी थोडाच तयार करू शकणार होतो. जर मी चांगली गोष्ट पाहिली आणि चांगल्या गोष्टीला मी चांगली म्हणालो नाही तर मी अहिंसक राहू शकत नाही. शेख अब्दुल्ला जर तिथे शेवटपर्यंत लढत राहिले आणि हिंदू आणि शिखांबरोबर राहिले तर ते फार मोठे काम होईल. जे लोक इथे आहेत त्यांच्यावरही त्याचा फार मोठा प्रभाव पडेल याबद्दल मला किंचितही संशय नाही. ते काहीही असले तरी मला जर माझ्या अहिंसक मार्गाने चालता आले आणि सर्वांनी माझे ऐकले तर तिथे जे सैन्य आम्ही पाठवतो आहो तेही पाठवण्याची गरज नव्हती. आणि पाठवलेच असते तर अहिंसक लष्कर पाठवले असते. आफ्रिडी लोक जर मारून टाकणार असतील तर आनंदाने मरायचे. ते अहिंसक युद्ध होईल. ते अहिंसक युद्ध होईल कारण ते अहिंसक राहून मरण पत्करतील. शेख अब्दुल्लासुद्धा आफ्रिडींना म्हणतील की तुम्ही श्रीनगर घेऊ शकता परंतु आम्ही मेल्यानंतर. परंतु ते सर्व शस्त्रांनी लढत आहेत आणि शौर्याने लढत आहेत. तेसुद्धा अहिंसक होऊ शकतात, परंतु ते अहिंसेचे खरे रूप नसेल. कल्पना करा की एक लाख आफ्रिडी

सैन्याने मूठभर लोकांच्या ठिकाणावर हल्ला केला आणि त्यांनी आपल्या निरागस मुलाबाळांना व स्त्रियांना वाचवण्याकरिता सशस्त्र प्रतिकार केला व लढत असताना त्यात ते मेले तर त्यांनी शस्त्रांचा उपयोग जरी केलेला असला तरी त्यांच्या प्रतिकाराला अहिंसक प्रतिकार म्हणता येऊ शकते. परंतु हे मी कोणाला सांगू शकतो? आज चोहोकडे विष पसरले आहे, लोक एकमेकांना रानटीपणाने मारत आहेत. या परिस्थितीत अहिंसेचा पाठ शिकवण्याची क्षमता माझ्यामध्येसुद्धा नाही. त्या काळात चर्चिल म्हणू शकत नव्हते परंतु आज शेख अब्दुल्ला आणि तिथे गेलेले सैन्य म्हणू शकते की दिल्लीत तुमच्या अहिंसेला अपयश आले कारण तिथे लोक रानटीपणाचे वर्तन करत आहेत परंतु आम्ही जे काही करतो आहे त्याला रानटीपणा म्हणता येऊ शकत नाही. आणि त्यांना असे म्हणण्याचा अधिकार आहे हे मी मान्य करतो. परंतु संघराज्यातील हिंदू, मुसलमान, शीख या सर्वांची माझ्या अहिंसेबद्दल मी खात्री पटवून देऊ शकलो तर ते असे म्हणणार नाहीत. अशा परिस्थितीत मी स्वतः त्या अहिंसक सैन्याबरोबर काश्मीर, पाकिस्तान वा इतर कोणत्याही ठिकाणी जाऊ शकतो आणि मग माझे काम फार सोपे होईल. आणि मग अहिंसेचा प्रभाव इतका मोठा असेल की त्याकडे आपण पाहत राहू. परंतु असा प्रसंग केव्हा येईल अशी मी आशा करू शकतो? तुम्ही जर माझे शब्द ऐकाल आणि त्याप्रमाणे वागाल, माझे शब्द जर अधिक प्रभावशाली असते आणि माझे हृदय अधिक सामर्थ्यसंपन्न असते, माझी तपश्चर्या कितीही मोठी दिसत असली तरी ती अजून प्रभावी झाली असती आणि माझ्या एकेका शब्दात भारतावर पकड निर्माण करण्याची शक्ती आली तर माझे काम होईल. परंतु आज मी असहाय आहे. तुम्ही लोकही जर ईश्वराला माझे शब्द प्रभावी करण्याकरिता आणि मला त्याने जिथे आणले आहे तेथून पुढे नेण्याकरिता व माझ्या देहाकडून अजून काम घेण्याकरिता प्रार्थना कराल तर भारताचा जगावर फार मोठा प्रभाव पडेल.

सध्या आशियायी प्रादेशिक श्रम संमेलन होत आहे (आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेची परिषद दिल्लीत भरली होती. पाहा चीनच्या प्रतिनिधी मंडळाला मुलाखत नोव्हेंबर ५, १४७) आणि त्यात इंग्लंड, चीन, अमेरिका आणि पाकिस्तानचे प्रतिनिधी आले होते आणि म्हणत होते की तुम्ही फार मोठे काम केले आहे. त्यांची ही तारीफ मला बोचते. आज तर माझे दिवाळे निघाले आहे. आज मी काही सांगू शकत नाही आणि काल सांगत होतो त्याची आज किंमत राहिलेली नाही. लोकांवर जेव्हा माझा प्रभाव पडेल तेव्हाच तारीफ करण्यालायक होईन. परंतु आज तो दिसत नाही. मी तर केवळ माझ्या लाचारीचे प्रदर्शन तुमच्यासमोर करतो आहे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ४५-५२

२०२. दोन अमेरिकी मित्रांनी केलेले सांतवन

मला अमेरिकी मित्रांकडून, ज्यांना मी ओळखतही नाही, जी अनेक पत्रे येतात त्यातील दोन पत्रातील पुढील अंश इथे देण्यासारखे आहेत :

तुमच्या देशातील दुर्दैवी परिस्थितीमुळे तुम्हाला होत असलेल्या तीव्र वेदनांमुळे भारतातील सध्याच्या दुःखद घटनांसंबंधी तुमच्या मनात येणारे विचार आणि तुम्हाला वाटत असलेली काळजी यांत हस्तक्षेप करणे मला आवश्यक वाटते आणि मी तुम्हाला सांगू इच्छितो की जगाच्या कानाकोपऱ्यात तुमच्या सुंदर शब्दांनी आणि विचारांनी मूळ धरले आहे.

या दुःखद घटनांमुळे तुम्हाला काहीसे नैराश्य येणे स्वाभाविक आहे. तुमचे हे नैराश्य फार वाढू नये आणि तुम्ही हतोत्साहित होऊ नये हाच हे पत्र लिहिण्यामागील हेतू आहे.

कोणत्याही बीचे रूपांतर एकाएकी सुंदर सुगंधी फुलामध्ये होत नसते. त्याला विकासाच्या विशिष्ट प्रक्रियांमधून जावेच लागत असते. आणि त्याच्या एखाद्या विकासप्रक्रियेत वा वाढीच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण झाला तर माळ्याची उपस्थिती अधिकच आवश्यक होत असते. माळी जेव्हा रुग्ण रोपट्याला सावरण्याकरिता निस्वार्थ धडपडीत मग्न होतो तेव्हा कदाचित तो बागेतील इतर रोपट्यांकडे तितकेसे लक्ष देऊ शकत नाही आणि त्याचे इतर रोपट्यांना काही वाटत नाही कारण त्यांनाही त्या रुग्ण बांधवाबद्दल सहानुभूती वाटत असते.

माझी तुम्हाला विनंती आहे तुम्ही जगातील सर्व देशांतील सर्व वर्गांच्या आणि वंशाच्या लोकांची काळजी घ्यावी. ते सर्वसुद्धा आज तुमच्याबरोबर शांततेकरिता ईश्वराला प्रार्थना करत आहेत. आम्हा सर्वांच्या आशा-अपेक्षा तुम्ही अतिशय चांगल्या

पद्धतीने अभिव्यक्त केल्या आहेत आणि शांततेच्या विज्ञानाच्या मदतीने तुम्ही मोठमोठे विजय मिळवले आहेत. यामुळे आम्हांला नवीन धैर्य मिळाले आहे. आणि म्हणून आम्ही सर्व प्रार्थना करतो की ईश्वराने तुमच्यावर कृपा करावी आणि तुम्ही जे चांगले काम करत आहा ते काम अजून बरेच अपूर्ण असल्यामुळे ते पुढेही करत राहण्याकरिता त्याने तुम्हाला जिवंत ठेवावे.

शक्य आहे की या मित्रांचे म्हणणे खरे असल्याचे सिद्ध होईल आणि भारत आज वेडाने भरलेल्या रक्तपातातून जात असला तरी आता आधीच्या वेडाची आणि क्रोधाची तीव्रता कमी झाली असे वाटत आहे. ही गोष्ट इतिहासात कदाचित आगळीवेगळी नसेल. आज भारत ज्या अवस्थेतून जात आहे ती अवस्था आगळीवेगळी आहे असे आपण समजायला पाहिजे. जर आपण समजू की भारताला जे स्वातंत्र्य मिळाले आहे त्याचे श्रेय अहिंसेला जाते तर मी आधीच म्हणालो आहे की भारताचा अहिंसक संघर्ष नावापुरता होता, वास्तवात तो दुर्बलांचा शांततापूर्ण प्रतिकार होता. आणि आज जे काही भारतात घडते आहे त्यावरून हेच विधान सिद्ध होते.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ६, १९४७

‘हरिजन’ नोव्हेंबर १६, १९४७

२०३. “केवळ मुसलमानांकरिता”

(हे टिपा या शीर्षकाखाली प्रकाशित झाले होते.)

रेल्वे स्टेशनवर हिंदू आणि मुसलमानांकरिता पिण्याच्या पाण्याचे वेगवेगळी भांडी असतात ही वाईट गोष्ट आहे असे तुम्ही एकीकडे म्हणता (पाहा हिंदू आणि मुसलमान चहा इत्यादी, मार्च ७, १९४६) परंतु आज तर रेल्वेत मुसलमानांकरिता वेगळा आणि मुसलमानेतरांकरिता वेगवेगळे डबे राखीव असतात या गोष्टीकडे पत्र लिहिणाऱ्या एका मित्राने माझे लक्ष वेधले आहे. ही वाईट गोष्ट कुठवर पसरली आहे हे मला माहीत नाही. परंतु मला हे माहीत आहे की हा भेदभाव हिंदू आणि शिखांकरिता अतिशय लाजिरवाणा आहे. मला असे वाटते की मुसलमानांच्या रक्षणाकरिता रेल्वे प्रशासनाने ही व्यवस्था केली असावी. हिंदू आणि शीख प्रवाशांनी मुसलमान बांधवांबरोबर एखाद्या निर्जिव वस्तूप्रमाणे व्यवहार करणे बंद करण्याचा निर्धार केला आणि अशा प्रकारचे अपराध कधीही होणार नाही असे रेल्वे अधिकाऱ्यांना आश्वासन दिले तर ही व्यवस्था कोणत्याही दिवशी थांबवता येणे शक्य आहे. (जितक्या लवकर तितके बरे.) हे तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा आपण आपल्या अपराधाची जाहीर माफी मागू आणि परत समजूतदारपणे वागायला सुरुवात करू. पाकिस्तानमध्ये काय सुरू आहे वा काय होऊ शकते याचा विचार न करता मी हे सांगतो आहे.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ६, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर १६, १९४७

२०४. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ६, १९४७

(महात्मा गांधी - द लास्ट फेजमध्ये याची तारीख ६ नोव्हेंबर दिली आहे.)

प्रिय सी.आर,

तुम्ही बरोबर आहा. तुमचे हवाई-डाकसेवेमार्फत पाठवलेले पत्र आज सकाळी ४.२० वाजता मिळाले. वरवर सर्वकाही ठीक आहे असे दिसते परंतु अंतःप्रवाहाकडे पाहिले तर आशेला फार कमी जागा आहे.

बंगाल शेवटपर्यंत टिकू शकेल की नाही माहीत नाही. आपण आशा करू या. अधिक भेटल्यानंतर.

स्नेह,

बापू

ता. क. - हो, केवळ रामच आपला आधार आहे.

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल. शिवाय 'महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व', खंड ४, पृष्ठ १००

२०५. एका पत्रातील अंश

नोव्हेंबर ६, १९४७

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपण चरखा आणि अशाच प्रकारचे खादी, ग्रामोद्योग इत्यादी कार्यक्रम विसरलो तर एखादा माणूस ज्या प्रमाणे दुःखात असताना ईश्वराची आठवण करतो आणि ईश्वराने सुख दिल्यानंतर त्याला विसरून जातो त्याप्रमाणे हे होईल. सुखाच्या दिवसात ईश्वराला विसरणाऱ्या माणसाचा जसा अधःपात होतो तशीच अवस्था भारत जर चरख्याला विसरला तर होईल....

दिल्लीत गांधीजी, पृष्ठ

२०६. दोन अमेरिकी मित्रांनी केलेले सांतवन

मला अमेरिकी मित्रांकडून, ज्यांना मी ओळखतही नाही, जी अनेक पत्रे येतात त्यातील दोन पत्रातील पुढील अंश इथे देण्यासारखे आहेत :

तुमच्या देशातील दुर्दैवी परिस्थितीमुळे तुम्हाला होत असलेल्या तीव्र वेदनांमुळे भारतातील सध्याच्या दुःखद घटनांसंबंधी तुमच्या मनात येणारे विचार आणि तुम्हाला वाटत असलेली काळजी यांत हस्तक्षेप करणे मला आवश्यक वाटते आणि मी तुम्हाला सांगू इच्छितो की जगाच्या कानाकोपऱ्यात तुमच्या सुंदर शब्दांनी आणि विचारांनी मूळ धरले आहे.

या दुःखद घटनांमुळे तुम्हाला काहीसे नैराश्य येणे स्वाभाविक आहे. तुमचे हे नैराश्य फार वाढू नये आणि तुम्ही हतोत्साहित होऊ नये हाच हे पत्र लिहिण्यामागील हेतू आहे.

कोणत्याही बीचे रूपांतर एकाएकी सुंदर सुगंधी फुलामध्ये होत नसते. त्याला विकासाच्या विशिष्ट प्रक्रियांमधून जावेच लागत असते. आणि त्याच्या एखाद्या विकासप्रक्रियेत वा वाढीच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण झाला तर माळ्याची उपस्थिती अधिकच आवश्यक होत असते. माळी जेव्हा रुग्ण रोपट्याला सावरण्याकरिता निस्वार्थ धडपडीत मग्न होतो तेव्हा कदाचित तो बागेतील इतर रोपट्यांकडे तितकेसे लक्ष देऊ शकत नाही आणि त्याचे इतर रोपट्यांना काही वाटत नाही कारण त्यांनाही त्या रुग्ण बांधवाबद्दल सहानुभूती वाटत असते.

माझी तुम्हाला विनंती आहे तुम्ही जगातील सर्व देशांतील सर्व वर्गांच्या आणि वंशाच्या लोकांची काळजी घ्यावी. ते सर्वसुद्धा आज तुमच्याबरोबर शांततेकरिता ईश्वराला प्रार्थना करत आहेत. आम्हा सर्वांच्या आशा-अपेक्षा तुम्ही अतिशय चांगल्या

पद्धतीने अभिव्यक्त केल्या आहेत आणि शांततेच्या विज्ञानाच्या मदतीने तुम्ही मोठमोठे विजय मिळवले आहेत. यामुळे आम्हाला नवीन धैर्य मिळाले आहे. आणि म्हणून आम्ही सर्व प्रार्थना करतो की ईश्वराने तुमच्यावर कृपा करावी आणि तुम्ही जे चांगले काम करत आहा ते काम अजून बरेच अपूर्ण असल्यामुळे ते पुढेही करत राहण्याकरिता त्याने तुम्हाला जिवंत ठेवावे.

शक्य आहे की या मित्रांचे म्हणणे खरे असल्याचे सिद्ध होईल आणि भारत आज वेडाने भरलेल्या रक्तपातातून जात असला तरी आता आधीच्या वेडाची आणि क्रोधाची तीव्रता कमी झाली असे वाटत आहे. ही गोष्ट इतिहासात कदाचित आगळीवेगळी नसेल. आज भारत ज्या अवस्थेतून जात आहे ती अवस्था आगळीवेगळी आहे असे आपण समजायला पाहिजे. जर आपण समजू की भारताला जे स्वातंत्र्य मिळाले आहे त्याचे श्रेय अहिंसेला जाते तर मी आधीच म्हणालो आहे की भारताचा अहिंसक संघर्ष नावापुरता होता, वास्तवात तो दुर्बलांचा शांततापूर्ण प्रतिकार होता. आणि आज जे काही भारतात घडते आहे त्यावरून हेच विधान सिद्ध होते.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ६, १९४७

‘हरिजन’ नोव्हेंबर १६, १९४७

२०७. “केवळ मुसलमानांकरिता”

(हे टिपा या शीर्षकाखाली प्रकाशित झाले होते.)

रेल्वे स्टेशनवर हिंदू आणि मुसलमानांकरिता पिण्याच्या पाण्याचे वेगवेगळी भांडी असतात ही वाईट गोष्ट आहे असे तुम्ही एकीकडे म्हणता (पाहा हिंदू आणि मुसलमान चहा इत्यादी, मार्च ७, १९४६) परंतु आज तर रेल्वेत मुसलमानांकरिता वेगळा आणि मुसलमानेतरांकरिता वेगवेगळे डबे राखीव असतात या गोष्टीकडे पत्र लिहिणाऱ्या एका मित्राने माझे लक्ष वेधले आहे. ही वाईट गोष्ट कुठवर पसरली आहे हे मला माहीत नाही. परंतु मला हे माहीत आहे की हा भेदभाव हिंदू आणि शिखांकरिता अतिशय लाजिरवाणा आहे. मला असे वाटते की मुसलमानांच्या रक्षणाकरिता रेल्वे प्रशासनाने ही व्यवस्था केली असावी. हिंदू आणि शीख प्रवाशांनी मुसलमान बांधवांबरोबर एखाद्या निर्जिव वस्तूप्रमाणे व्यवहार करणे बंद करण्याचा निर्धार केला आणि अशा प्रकारचे अपराध कधीही होणार नाही असे रेल्वे अधिकाऱ्यांना आश्वासन दिले तर ही व्यवस्था कोणत्याही दिवशी थांबवता येणे शक्य आहे. (जितक्या लवकर तितके बरे.) हे तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा आपण आपल्या अपराधाची जाहीर माफी मागू आणि परत समजूतदारपणे वागायला सुरुवात करू. पाकिस्तानमध्ये काय सुरू आहे वा काय होऊ शकते याचा विचार न करता मी हे सांगतो आहे.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ६, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर १६, १९४७

२०८. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ६, १९४७

(महात्मा गांधी - द लास्ट फेजमध्ये याची तारीख ६ नोव्हेंबर दिली आहे.)

प्रिय सी.आर,

तुम्ही बरोबर आहा. तुमचे हवाई-डाकसेवेमार्फत पाठवलेले पत्र आज सकाळी ४.२० वाजता मिळाले. वरवर सर्वकाही ठीक आहे असे दिसते परंतु अंतःप्रवाहाकडे पाहिले तर आशेला फार कमी जागा आहे.

बंगाल शेवटपर्यंत टिकू शकेल की नाही माहीत नाही. आपण आशा करू या. अधिक भेटल्यानंतर.

स्नेह,

बापू

ता. क. - हो, केवळ रामच आपला आधार आहे.

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल. शिवाय 'महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व', खंड ४, पृष्ठ १००

२०९. एका पत्रातील अंश

नोव्हेंबर ६, १९४७

...(मूळ स्रोतात इथे वगळलेले आहे.) ने रामनामावरील श्रद्धेत बरीच प्रगती केली आहे. माझ्या चोहोकडे आग पेटलेली आहे आणि तरीही आगीने माझा बळी घेतलेला नाही. हे केवळ रामनामामुळे घडलेले आहे. मला त्यामुळे नितांत शांतता मिळते. या असह्य खोकल्यानंतरही रामनामामुळे मला भरपूर लाभ झाला आहे यात काही संशय नाही... (मूळ स्रोतात इथे वगळलेले आहे.)

२१०. प्रार्थना प्रवचन

नोव्हेंबर ६, १९४७

मला लेखकाचे नाव माहीत आहे, परंतु मला त्यांचे नाव सांगण्याची इच्छाही नाही आणि त्यांच्या लेखांचा आशय सांगण्याचीही इच्छा नाही. (एका मित्राने पाठवलेल्या वृत्तपत्रातील दोन कात्रणांचा इथे संदर्भ आहे.) मी केवळ इतकेच सांगू इच्छितो की ते लेख हिंदू धर्माची सेवा करण्याच्या हेतूने लिहिलेले आहेत, परंतु त्यात जाणूनबुजून खोट्या गोष्टी भरलेल्या आहेत. त्यात जेव्हा एखादी नवीन गोष्ट सांगण्यात येते तेव्हाही तथ्ये चुकीच्या पद्धतीने संगितली जातात. परंतु असे केल्यामुळे कोणताच हेतू साध्य होऊ शकत नाही, आणि धर्माचा तर मुळीच नाही हे सांगण्याचे साहस मी करतो. जेव्हा आरोप सत्यावर आधारित नसतो उलट असत्यावर आधारलेला असतो तेव्हा ज्याच्यावर आरोप करण्यात आलेला असतो त्याची काहीच हानी होत नसते. यामुळे अशा वर्तमानपत्रांचे लेखक कितीही प्रसिद्ध असले तरी त्यांना कोणतेही प्रोत्साहन देण्यात येऊ नये अशी मी जनतेला सावधगिरीची सूचना देऊ इच्छितो.

खाद्यमंत्र्यांनी जी अशासकीय लोकांची समिती (खाद्यान्न धोरण समिती) बनवली होती तिने आपला अहवाल त्यांना सादर केला आहे. त्या समितीच्या अहवालावर काही निर्णय घेण्याकरिता मदत करण्याकरिता डॉ. राजेंद्र प्रसादना भेटण्याकरिता प्रांतांचे जे मंत्री आले होते त्यांना मी भेटलो (पाहा मागील विषय). मला जेव्हा त्या समितीबद्दल कळले तेव्हा कंट्रोल बंद करण्यावषयीची माझी भूमिका अगदी बरोबर असल्याची माझी खात्री असल्यामुळे लोकांच्या शंका दूर करता याव्या म्हणून या समितीसमोर मला माझे म्हणणे मांडण्याची संधी द्यावी असे मी राजेंद्र प्रसाद यांना म्हणालो. राजेंद्र प्रसाद यांनी ताबडतोब माझे म्हणणे मान्य केले आणि मला खाद्यमंत्र्यांसमोर वा त्यांच्या प्रतिनिधींसमोर माझे

म्हणणे मांडण्याची संधी दिली. जुन्या मित्रांना भेटून मला फार आनंद झाला. मी सांगत राहिलो आहे की जोपर्यंत सांप्रदायिक भांडणांसंबंधीच्या माझ्या मतांचा संबंध आहे माझे मत कोणालाच मान्य नाही. परंतु अन्नधान्याच्या समस्येसंबंधीच्या माझ्या मतासंबंधी तसे नाही हे सांगताना मला आनंद होतो. बंगालचे राज्यपाल श्री कॅप्सींशी माझ्या अनेक भेटी झाल्यापासूनच भारताला अन्नधान्य वा कंट्रोल यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याची आवश्यकता नाही असे माझे मत झाले आहे. या बाबतीत मला लोकांचा पाठिंबा आहे की नाही हे त्या वेळी मला माहीत नव्हते. परंतु नुकताच झालेल्या चर्चेवरून जनतेच्या परिचित आणि अपरिचित प्रतिनिधींचा मला बराच पाठिंबा आहे हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. अन्नधान्य समस्येसंबंधी माझ्याकडे जी अनेक पत्रे येतात त्यांत पत्रलेखकाने माझ्या मतापेक्षा वेगळे मत व्यक्त केल्याचे एकही पत्र मला आठवत नाही. श्री घनश्याम दास बिल्हा (उद्योगपती) आणि लाला श्रीराम (उद्योगपती) यासंबंधी काय विचार करतात ते मला माहीत नाही. समाजवादी पक्ष माझ्या मताला पाठिंबा देईल की नाही हेही मला माहीत नाही. परंतु डॉ. राममनोहर लोहिया जेव्हा मला भेटले तेव्हा कंट्रोल काढून टाकण्याविषयीच्या माझ्या मताशी ते पूर्णपणे सहमत झाले. सध्या देश अन्नधान्याच्या ज्या चणचणीच्या परिस्थितीतून जात आहे तिच्यातून मार्ग काढण्याकरिता डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी आपल्या संपूर्ण कर्मचारी वर्गावर विसंबून राहू नये, आपल्या समितीतील केवळ एक दोन सदस्यांचे मार्गदर्शन घ्यावे.

आता मी कापडाच्या कंट्रोलवर येतो. अन्नधान्यावरील कंट्रोल हटवण्यापेक्षाही कापडावरील नियंत्रण हटवण्यासंबंधी मला जास्त खात्री वाटत असली तरी कापडावरील नियंत्रण हटवण्याला मला तितका पाठिंबा मिळत नाही जितका अन्नधान्यावरील नियंत्रण दूर करण्यासंबंधीच्या माझ्या विचारांना मिळतो. विदेशी वा स्वदेशी गिरणी कापडाची जागा खादी घेऊ शकते या माझ्या मताला काँग्रेसने आनंदाने मान्यता दिली. तिने जमनालालजींच्या (जमनालाल बजाज) अध्यक्षतेखाली एका खादी मंडळाची स्थापना

केली होती आणि येरवडा तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर त्याला अखिल भारतीय चरखा संघाचे रूप देण्यात आले होते. हिंदुस्थानात ४० कोटी लोक राहतात. पाकिस्तानमध्ये गेलेला भाग जरी वगळला तरी भारतात ३० कोटी लोक राहतात. भारत संपूर्ण लोकसंख्येला पुरेल इतका कापूस निर्माण करतो. कापसापासून सूत तयार करण्याकरिता पुरेसे लोक आहेत आणि त्या सुताचे कापड तयार करण्याकरिता भारतात पुरेसे विणकर आहेत. कोणत्याही मोठ्या गुंतवणुकीशिवाय आपण देशात सहजपणे चरखे, हातमाग आणि इतर साहित्य तयार करू शकतो. याकरिता गरज आहे ती प्रखर आत्मविश्वासाची आणि खादीशिवाय इतर कोणतेही कापड वापरायचे नाही या निर्धारची. तुम्हाला माहीत आहे की आपण गिरणीपेक्षाही चांगली खादी निर्माण करू शकतो व त्यावरील रंग, रेषा इत्यादींची मांडणी (डिझाईन) इतकी सुंदर करता येऊ शकते की गिरणीतील कापडही त्यासमोर फिके पडावे. आता भारत परकीयांच्या जोखडापासून मुक्त झालेला असल्यामुळे खादीकरिता विरोध राहणार नाही असे वाटत होते. विदेशी सत्तेच्या प्रतिनिधींचे ते वैशिष्ट्य होते. आता आपण आपल्याला हवे ते करण्याकरिता पूर्णपणे स्वतंत्र झालेलो असूनही आपण खादीसंबंधी ना तर बोलतो ना खादीच्या क्षमतेवर आपला विश्वास आहे. आणि भारताची कापडाची गरज पूर्ण करण्याकरिता आपण गिरणीतील कापडाशिवाय इतर कशाचाही विचार करत नाही. भारताकरिता खादीचे अर्थशास्त्र हेच एकमेव योग्य अर्थशास्त्र आहे याबद्दल मला किंचितही संशय नाही.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन -२', पृष्ठ ५२-४

२११. आपल्या क्षेत्राबाहेर

(हे टिपा या सदरांतर्गत प्रकाशित झाले होते.)

सेनापती करिअप्पा पुढीलप्रमाणे म्हणाल्याचे वृत्त आहे -

आजच्या परिस्थितीत भारताचा अहिंसेमुळे कोणताही लाभ होणार नाही. केवळ एक शक्तिसंपन्न सेनाच भारताला जगातील महान राष्ट्रांमध्ये स्थान देऊ शकेल.

मला वाटते की अनेक विशेषज्ञांप्रमाणेच जनरल करिअप्पा आपल्या क्षेत्राबाहेर गेले आहेत आणि नकळत त्यांनी अहिंसेबद्दल चुकीचे मत बनवले आहे. स्पष्ट आहे की अहिंसेबद्दल त्यांना अगदी वरवरचे ज्ञानच असू शकते. जीवनभर अहिंसेची अंमलबजावणी करत असल्यामुळे मी स्वतःला अहिंसेचा विशेषज्ञ समजतो. हे खरे आहे की मी फारच अपूर्ण विशेषज्ञ आहे. स्पष्ट आणि निश्चित शब्दांत सांगायचे तर मी जसजसा अहिंसेनुसार आचरण करण्याचा प्रयत्न करतो तसतसे स्पष्टपणे मला जाणवते की अहिंसेच्या परिपूर्ण आचरणापासून मी किती तरी दूर आहे. अहिंसक आचरण हे माणसाचे सर्वात मोठे कर्तव्य आहे परंतु त्याच्या अज्ञानामुळेच सेनापती करिअप्पा म्हणतात की आजच्या काळात हिंसेसमोर अहिंसेला कोणतेही स्थान नाही. उलटपक्षी अण्वस्त्राच्या या युगात शुद्ध अहिंसाच अशी शक्ती आहे की जी हिंसेच्या सर्व युक्त्याप्रयुक्त्यांवर मात करू शकते असे म्हणण्याचे मी साहस करतो. सेनापती करिअप्पांनी, ज्यांना ब्रिटिश शिक्षकांकडून सैन्यविज्ञान आणि त्याच्या उपयोगासंबंधीचे ज्ञान मिळू शकत नाही, सीमोल्लंघन केले नसते तर बरे झाले असते. अहिंसेची शक्ती कायकाय करू शकते याची कबुली सेनापती करिअप्पा यांच्यापेक्षाही मोठमोठ्या सेनापतींनी अतिशय समंजसपणे आणि नम्रतापूर्वक स्पष्ट शब्दांत दिली आहे. जनरल करिअप्पा यांना यासंबंधी काही सांगण्याचा अधिकार नाही. सैन्यविज्ञान आणि त्याच्या उपयोगाची दिवाळखोरी आम्ही त्याच्याच घरातच पाहिली आहे. जो माणूस सट्टा बाजारात जुगार खेळून दिवाळखोर झाला आहे त्याने सट्टाबाजाराचे कौतुक करणारे स्तोत्र गाणे कितपत उचित आहे?

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ७, १९४७

हरिजन, नोव्हेंबर १६, १९४७

२१२. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ७, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

तिहार (गांधीजी तिहारला ४ वाजता भेट दिली आणि तेथील मुसलमानांना ते भेटले.) आणि जवळपासच्या भागातील मुसलमानांना विनाकारण त्रास सहन करावा लागत आहे हे पाहून मला दुःख होते. त्यांच्यापैकी अनेक जमीनमालक असूनही त्यांना आपल्या जमिनीची लागवड करता येत नाही कारण त्यांना छळ होण्याची भीती वाटते. त्यांनी आपले पाळीव पशू, नांगर, आणि इतर साधने विकून टाकली आहेत. सैन्य त्यांचे रक्षण करत आहे. (गांधीजी दिल्लीला परतत असताना त्यांची गाडी अनेक भारतीय सैनिकांनी अडवली. त्यांनी गांधीजींना अभिवादन केले आणि सांगितले की आम्ही संकटग्रस्तांना पूर्ण संरक्षण देत आहो. गांधीजी स्मित करत त्यांना म्हणाले की जात वा धर्म यांचा भेदभाव न करता सर्वांना संरक्षण देणे हेच सैनिकाचे कर्तव्य असते.) माझ्या आजूबाजूला दुखी लोकांपैकी २००० पेक्षाही जास्त लोक गोळा झाले होते. इथे त्यांचे जीवन असह्य झालेले असल्यामुळे आपल्या पुढाऱ्यांद्वारे त्यांनी पाकिस्तानला जाण्याची इच्छा व्यक्त केली. ते म्हणाले की आमचे अनेक मित्र आणि नातलग आधीच पाकिस्तानमध्ये गेलेले आहेत. यामुळे सरकारने आमची लाहोरला जाण्याची व्यवस्था केली तर आमच्यावर कृपा होईल. ते म्हणाले की सैन्याविरुद्ध आमची कोणतीही तक्रार नाही. असे असले तरी त्या भेटीचा संपूर्ण वृत्तांत मी तुम्हांला सांगत बसणार नाही. त्या

लोकांना मी सांगितले की माझ्या हातात कोणतीही सत्ता नाही. परंतु तुमचा निरोप मी प्रधानमंत्री आणि उपप्रधानमंत्री, जे गृहमंत्रीसुद्धा आहेत, यांना आनंदाने कळवीन.

दिल्लीमध्ये निर्वासित एक समस्या झाले आहेत आणि पाकिस्तानमध्ये त्यांना बरेच अत्याचार सहन करावे लागलेले असल्यामुळे त्यांना इथे विशेषाधिकार आहेत असे वाटते असे मला सांगण्यात आले आहे. ते जेव्हा बाजारात काही विकत घेण्याकरिता जातात तेव्हा दुकानदारांनी त्यांना पैसे न घेता वा अगदी कमी किंमतीत वस्तू द्याव्या असे त्यांना वाटते. काही वेळा तर एकच व्यक्ती शेकडो रुपयांपेक्षाही जास्त खरेदी करतात. टांगेवाल्याने त्यांना फुकट न्यावे वा नाममात्र पैसे घ्यावे असे त्यांना वाटते. मला मिळालेले हे वृत्त खरे असेल तर सामान्यपणे कठीण काळापासून माणूस जो धडा घेत असतो तो या निर्वासितांनी घेतला नाही हे सांगणे माझे कर्तव्य आहे. असे करून ते स्वतःचे आणि देशाचेही नुकसान करत आहेत आणि आधीच बिकट झालेली समस्या अजून बिकट करत आहेत. ते जर असेच वागत राहिले तर दिल्लीतील व्यापाऱ्यांची सहानुभूती ते गमावतील.

याचबरोबर पाकिस्तानमध्ये सर्व काही गमावून आलेले निर्वासित एका वेळी शेकडो रुपयांची खरेदी कसे करू शकतात हे मला कळत नाही. निर्वासितांनी आवश्यक आणि काही विशेष प्रसंग वगळता कुठेही जाण्याकरिता ईश्वराने दिलेले पाय सोडून इतर कशाचाही उपयोग करू नये असे मला वाटते. याशिवाय मी असे ऐकले आहे की दिल्लीत लाखो निर्वासित आल्यापासून दिल्लीतील तीव्र मद्यार्क असलेल्या दारूच्या विक्रीपासून मिळणाऱ्या अबकारी कराच्या उत्पन्नात एकाएकी भरपूर वाढ झाली आहे. खरे म्हणजे त्यांना कळले पाहिजे की प्रांतीय सरकार जेव्हा काँग्रेसची मागणी पूर्ण करतील तेव्हा भारतीय संघराज्यात ना तर दारू मिळेल ना गांजा, ना अफूसारखे मादक पदार्थ मिळतील. आमच्या मुसलमान बांधवांना पूर्ण दारूबंदी करण्याकरिता काँग्रेसच्या ठरावाची आवश्यकता पडणार नसल्यामुळे हीच गोष्ट पाकिस्तानची असेल. ज्या निर्वासितांनी

मोठमोठे संकट सहन केले आहेत ते दारू आणि इतर मादक पदार्थांचे सेवन सोडू शकत नाही काय? ऐशआरामाच्या जीवनाचा ते त्याग करू शकत नाहीत काय? मागील व्याख्यानात मी दिलेला सल्ला माझे निर्वासित बांधव ऐकतील अशी मला आशा आहे. मी त्यांना सल्ला दिला होता की ते जिथे कुठे जातील तिथे त्यांनी दुधात साखर मिसळते तसे मिसळून जावे आणि तेथील लोकांवर ओझे न बनण्याचा निर्धार करावा. श्रीमंत वा गरीब निर्वासितांनी एकाच शिबिरात राहावे आणि पूर्ण सहकार्य करावे व आदर्श स्वावलंबी नागरिक बनावे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ ५५-७

२१३. विचाराप्रमाणे वर्तन करा

डॉ. मॉड रायडन यांनी राजकुमारीला (राजकुमारी अमृत कौर) पाठवलेले पत्र राजकुमारीने मला वाचण्याकरिता दिले व त्यातून खालील उपयुक्त परिच्छेद मी निवडले आहेत-

“ज्याला जगातील सर्वात श्रेष्ठ ख्रिश्चन म्हणतात तो माणूस ख्रिश्चन नाही हे पाहून मला खरोखर फार आश्चर्य वाटते. मागील दोन तीन आठवड्यांपासून मी अल्बर्ट श्वार्ट्झरचे (१८७५-१९६५, तत्त्वज्ञ, धर्मशास्त्री, संगितज्ञ आणि डॉक्टर. आफ्रिकेतील मिशनच्या कार्याकरिता आपले जीवन समर्पित केले. १९५२मध्ये शांततेचे नोबेल पारितोषक मिळाले.) एक नवीन जीवनचरित्र वाचत आहे. त्यातही हाच अंतर्विरोध जाणवतो. भारतातील लोक श्वार्ट्झरच्या नावाने परिचित आहेत की नाही हे मला माहीत नाही. परंतु मला वाटते की त्यांचे महात्म्य अतुलनीय आहे. . . . तुम्हांला माहीतच असेल की कट्टरपंथील ख्रिश्चन श्वार्ट्झरकडे संशयाने पाहत असतात कारण आमचा उद्धार करणाऱ्या येशू ख्रिस्ताबद्दल त्यांना जितका आदर वाटायला पाहिजे तितका वाटत नाही. आणि तुम्ही माझ्यावर विश्वास ठेवा की आज जगात येशूचे अनुसरण करणारे जे लोक आहेत त्यात श्वार्ट्झरसारख्या अढळ श्रद्धेने आणि संपूर्ण समर्पण भावनेने येशूचे अनुसरण करणारा क्वचितच कोणी असेल. मग मी श्वार्ट्झरचे तत्त्वज्ञान वाचले. ‘जीवनासंबंधीचा त्यांचा पूज्यभाव’ पाहिला आणि कशाप्रकारे ते सतत नाझरच्या येशूचे उदाहरण आपल्यासमोर ठेवतात हे पाहिले. तेव्हा माझी खात्री पटली की श्वार्ट्झरनी आपल्या वाचकांच्या मनात येशूचे जितक्या उच्च दर्जाचे चित्र ठसवले आहे तितके अजून कोणीही ठसवले नाही. इतर तत्त्वज्ञ आणि श्वार्ट्झर यांच्यात अंतर इतकेच आहे की ते जो काही विचार करतात तेच लिहितात आणि

त्यानुसार आपल्या जीवनात अनुसरण केल्याशिवाय राहत नाहीत. त्यांचे विचार वाचकांच्या मनावर इतका आश्चर्यजनक प्रामाणिकपणाचा ठसा का उमटवतात हे तेव्हा कुठे माझ्या लक्षात आले. विचारानुसार वर्तन नसेल तर सर्व प्रकारच्या खोट्या गोष्टींचा विचार करणे सोपे होते. परंतु आपण जो विचार करतो त्यानुसार आपल्याला वर्तन करायचे आहे याची जर तुम्हांला आधीपासूनच जाणीव असेल तर किती सुक्ष्मपणे किती अंतःकरणपूर्वक तुम्ही विचार कराल याचा विचार करा.”

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ८, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर २३, १९४७

२१४. के. सी. नियोगी यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ८, १९४७

प्रिय नियोगी,

निर्वासित आणि पुनर्वसन खात्याचे मंत्री म्हणून तुमची नियुक्ती झाल्यानंतर आपली भेट होऊ शकली नाही याचा मला खेद होतो.

माझ्या निदर्शनास आलेल्या तक्रारींकडे मी जर तमचे लक्ष वेधले तर तुम्ही मला क्षमा करा. त्यांतील एक तक्रार अशी आहे की लोकांना सहजपणे तुमची भेट घेता येत नाही आणि काही मिनिटांकरिता त्यांना तुमचा वेळ जरी मिळाला तरी तुम्ही त्यांना झिडकारून टाकता. त्यांचे म्हणणे तुम्ही शांतपणे ऐकून घ्यावे अशी त्यांची अपेक्षा असते. सर्वच निर्वासित काही गरीब वर्गातील नाहीत. त्यांतील काही व्यावसायिक लोक आहेत. परंतु गरीब असो वा श्रीमंत सर्वाना आपल्या मंत्र्याकडून सौजन्यपूर्वक वागणूक मिळण्याचा अधिकार आहे. या निर्वासितांना अन्नवस्त्राची ददात आहे, काही तर केवळ इकडेतिकडे भटकत असतात व त्यांची उपासमारही होते. माझ्या कानावर दररोज येणाऱ्या असंख्य तक्रारी मी तुम्हांला सांगून राहिलेलो नाही. मी तुम्हांला नमुन्यादाखल काही तक्रारी सांगितल्या आहेत व त्यावरून तुम्ही बाकीच्या तक्रारींची कल्पना करू शकता. तुम्हांला जर या तक्रारीमध्ये काहीही अर्थ नाही असे वाटत असेल तर तुम्ही या पत्राचा विचार करू नका आणि तुमच्या अमूल्य वेळेवर अतिक्रमण केल्याबद्दल मला क्षमा करा. तुम्हांला जे पद सोपवण्यात आले आहे त्याला सर्व वेळ देणे तुमचे कर्तव्य आहे हे मला माहीत आहे.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

श्री. के. सी. नियोगी,
क्रमांक ५, हेस्टिंग्स रोड,
नवी दिल्ली

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय, सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशिला नाय्यर

२१५. चंद्रनगरच्या नागरिकांना संदेश

(चंद्रनगरचे अरुणाशू गांधीजींना भेटले आणि त्यांनी गांधीजींना सांगितले की तुमच्या ऑगस्ट १७, १९४७च्या 'प्रार्थना प्रवचनाचा' तिथे चुकीचा अर्थ लावून तेथील सत्याग्रह दाबून टाकण्याकरिता अधिकारी वर्ग त्याचा दुरुपयोग करत आहे व फ्रेंच सरकारची त्याकरिता मदत मागण्यात आली आहे)

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर ८, १९४७

गुजरातीवरून. 'दिल्लीमां गांधीजी -१', पृष्ठ २३२

२१६. ब्रह्मदेशातील प्रतिनिधीमंडळाला मुलाखत

(आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेच्या आशियायी विभागीय परिषदेकरिता ब्रह्मदेशातून आलेले प्रतिनिधीमंडळ गांधीजींना भेटले. प्रतिनिधीमंडळाचे नेतृत्व ब्रह्मदेशाचे भारतातील उच्चायुक्त यू विन करत होते.)

नोव्हेंबर ८, १९४७

ब्रह्मदेशातील लोकांनी आपले स्वातंत्र्य घोषित केले म्हणून गांधीजींनी त्यांचे अभिनंदन केले. ही गोष्ट “बहुधा भारतापेक्षा एक पाऊल पुढील असेल” असे गांधीजी म्हणाले. (एप्रिलमध्ये निवडण्यात आलेल्या ब्रह्मदेशातील घटनासमितीने संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मंजूर केला. ब्रिटन आणि ब्रह्मदेश यांच्यांत ऑक्टोबर १७, १९४७ला तह करण्यात आला. त्या तहानुसार ब्रह्मदेश राष्ट्रकुलातून बाहेर पडला आणि जानेवारी १९४८मध्ये तो गणराज्य झाला. ब्रह्मदेशाच्या स्वातंत्र्याचा ठराव इंग्लंडच्या वरीष्ठ ससभागृहात नोव्हेंबर १४, १९४७ला मंजूर करण्यात आला.) चर्चेच्या ओघात गांधीजींनी श्रीयुत चर्चिलनी एवढ्यातच दिलेल्या भाषणाचाही उल्लेख केला आणि लोकांना सल्ला दिला की त्या भाषणामुळे न चिडता आपल्या देशाचा कारभार अशा प्रकारे करा की त्यामुळे चर्चिलनी केलेले भाकित खोटे ठरेल. (कंझर्व्हेटिव्ह विरोधी पक्षाचे पुढारी चर्चिलनी ब्रह्मदेशाच्या स्वातंत्र्याच्या विधेयकाच्या विरोधात मत देण्याच्या विरोधातील निर्णयासंबंधी नोव्हेंबर ५ला वरीष्ठ सभागृहात सांगितले की भारतात जो रक्तपात सुरू झाला आहे तसाच रक्तपात लवकरच ब्रह्मदेशातही सुरू होईल आणि ही भयानक अमानवी कृत्ये आणि विनाश यांची सुरुवातीकरिता कारणीभूत असलेल्या लोकांच्या अंतःकरणाला ही गोष्ट डाचत राहिल.)

गांधीजी म्हणाले की मी तीनदा ब्रह्मदेशात गेलो आहे. (जानेवारी फेब्रुवारी १९०२, मार्च १९१५ आणि मार्च १९३९. परंतु मुळात मात्र “चार वेळा” असे आहे.) यामुळे मी ब्रह्मदेशातील लोकांकरिता परका नाही. ब्रह्मदेशातील लोकांच्या परंपरा आणि रुढी व आतिथ्य पाहून मी स्तब्ध झालो.

ब्रह्मदेशात अशांततेची सुरुवात झाल्याबद्दल गांधीजींनी खेद व्यक्त केला.

‘द बॉम्बे क्रॉनिकल’, नोव्हेंबर १०, १९४७

२१७. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ८, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

प्रार्थनेवर आक्षेप घेणारांबद्दल मनात क्रोधाची वा बदल्याची भावना न ठेवता शांतपणे बसून प्रार्थना पूर्ण होईपर्यंत तिच्यावरच लक्ष केंद्रित करण्याची प्राथमिक अट पूर्ण कराल काय? (आम्ही शांत राहू असे आश्वासन आक्षेप घेणाऱ्या चार लोकांसह सर्वांनी गांधीजींना दिले आणि कोणत्याही अडथळ्याशिवाय प्रार्थना पार पडली.)

मला एका शीख मित्राचे पत्र मिळाले आहे. तो म्हणतो की मी प्रार्थना सभांना उपस्थित राहत असतो आणि तसे करणे मला आवडतेसुद्धा. त्यांना प्रार्थनेमधील सहनशीलतेची भावना आवडते. त्यांना ग्रंथसाहेब, सुखमणी (ग्रंथसाहेबचा भाग) जपजी इत्यादीविषयी मी केलेले भाष्य आवडते. त्यांचे म्हणणे आहे की या धर्मग्रंथातून काही भाग निवडून दररोजच्या प्रार्थनेत मी त्याचा समावेश केला तर शिखांवर त्याचा फार चांगला परिणाम होईल. ते हे सर्व शीख समुदायातर्फे म्हणू शकतात असे त्यांना वाटते. ते म्हणतात की अशा प्रकारे निवडलेल्या भागांचे वाचन ते प्रार्थना म्हणत असताना करू शकतात. मी त्यांच्या सूचनेशी सहमत आहे. परंतु यासंबंधीचा अंतिम निर्णय त्या गृहस्थांकडून ते भजन ऐकल्यानंतरच मी घेईन. याकरिता त्यांनी ब्रजकिशनकडून वेळ ठरवली पाहिजे.

मी एकदा सांगितले होते की कापूस, कॅलिको (छपाई केलेले कापड), सुया इत्यादी गोष्टी निर्वासितांना उपलब्ध करून देण्यात याव्या म्हणजे ते आपल्या दुलया स्वतः तयार करू शकतील. (पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑक्टोबर १२, १९४७) असे करून आपण लाखो रुपये वाचवू शकू आणि निर्वासितांना काही तरी पांघरूण मिळू शकेल. माझ्या या

विनंतीला प्रतिसाद देत आम्ही या वस्तू पुरवण्याकरिता तयार आहो असे मुंबईच्या रुई व्यापाऱ्यांनी मला लिहिले आहे. असे केल्याने आपलेसुद्धा काही मूल्य आहे असे निर्वासिताना स्वतःलाही जाणवेल व निरोगी सहकार्याचा ते पहिला पाठ शिकतील. दिल्लीतही कापड गिरण्या काही कमी नाहीत. शहरात बऱ्याच सूतगिरण्या आहेत. तरीही मुंबईच्या या देणगीचे मी स्वागत करतो कारण स्वतःहोऊन देणगी देणारांवर कोणतेही मोठे दडपण आणण्याची माझी इच्छा नाही. जितके जास्त लोक दान देण्याकरिता तयार असतील तितके ते निर्वासितांकरिता आणि देशाकरिता चांगले होईल. यामुळे मुंबईतील रुईचे व्यापारी शक्य तितक्या लवकर रुईच्या गाठी पाठवतील अशी आशा आहे. श्रीमंतांनी अशा प्रकारे सहकार्य दिले तर शासनावरील ओझे कमी होईल. आता आपण स्वतंत्र राष्ट्र असल्यामुळे स्वतःहोऊन प्रत्येक व्यक्ती देशाच्या कारभाराला हातभार लावू शकते, परंतु त्याकरिता त्याला स्वातंत्र्यामुळे देशाच्या नागरिकांवर येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचे पूर्णपणे भान असले पाहिजे

जेव्हा रुईच्या गाठी येतील तेव्हा दुलयांकरिता पुरेसे छोटचे कापड देण्याकरिता मी गिरणी मालकांना समजावू शकेन याबद्दल मला मुळीच संशय नाही. रुईच्या गाठीवरून मला कापडावरील कंट्रोलची आठवण झाली. माझ्या मते भारतातील लोक आपल्या हाताने आपल्याकरिता पुरेशी खादी सहजपणे तयार करू शकतात. हे सोपेही आहे आणि शक्यही आहे. त्याकरिता देशात पुरेसा कापूस उपलब्ध असला पाहिजे इतकीच अट आहे. देशात कधीही कापसाचा दुष्काळ असल्याचे मला माहीत नाही. आपल्याला कापसाचा तुटवडा कधीच पडू शकत नाही कारण देशाला जितक्या कापसाची गरज असते त्यापेक्षा आपण जास्त कापूस निर्माण करतो. देशातून हजारो, लाखो रुईच्या गाठींची निर्यात केली जाते. तरीही देशातील कापड गिरण्यांकरिता कापसाचा तुटवडा कधीही पडत नाही. मी आधीच या गोष्टीकडे तुमचे लक्ष वेधले आहे की हाताने धुनाई करणे, कताई करणे आणि

विणणे यांच्याकरिता लागणारे सर्व साहित्य देशात मिळू शकते. तसेच हे काम करू शकणारे लोकही देशात मोठ्या संख्येत आहेत. यामुळे देशातील कापडाच्या तुटवड्याकरिता आपला सुस्तपणाच कारणीभूत आहे इतकेच मी म्हणू शकतो. आज कापडाचे कंट्रोल देशात कोणालाही नको आहे, ते ना तर गिरण्यांना हवे आहे ना गिरणी मजुरांना हवे आहे ना कापड विकत घेणाऱ्या लोकांना. कंट्रोलमुळे आळशी लोकांचा वर्ग वाढत आहे व अशा प्रकारे ते देशाचा विनाश करत आहेत. अशा प्रकारच्या लोकांना कोणतेही काम नसल्यामुळे ते नेहमी खोडसाळपणा करण्याकरिता तत्पर असतात.

निर्वासितांची काही उपयुक्त कामात स्वतःला गुंतवून घेण्याची इच्छा असेल तर त्यांनी आधी स्वतःकरिता दुलया तयार केल्या पाहिजे. आणि नंतर सर्वांनी, स्त्री-पुरुषांनी, आपला वेळ धुनाई, कताई, विणाई इत्यादी कामामध्ये घालवला पाहिजे. किती तरी लाख निर्वासितांनी सहकार्याने केलेल्या या कामातून जी शक्ती निर्माण होईल तिने देशात विद्युतसंचार होईल. यामुळे अधिक धान्य पिकवण्याकरिता आणि आपल्या घरातच खादी तयार करण्याकरिता ते लोकांना प्रोत्साहित करतील. हेही लक्षात ठेवले पाहिले की रुईच्या गाठी तयार करण्याऐवजी कताई करणारांना सरळ रुई उपलब्ध करून देण्यात आली तर आपण एक प्रक्रिया वाचवू शकतो ही बाबसुद्धा लक्षणीय आहे. यामुळे रुई खराब होणार नाही, तिची धुनाई करणे सोपे होईल व ग्रामीण भागाकरिता सरकी उपलब्ध होईल.

श्रीमती माऊंटबॅटन मला भेटण्याकरिता आल्या होत्या. त्या दयेच्या देवी झाल्या आहेत. त्या दोन्ही उपनिवेशांना भेटी देत असतात, (संयुक्त मदत आणि कल्याण समितीच्या अध्यक्ष म्हणून.) त्या वेगवेगळ्या शिबिरातील निर्वासितांना भेटतात, आजारी आणि दुःखी लोकांशी बोलतात व आपल्याकडून शक्य होईल तितके त्यांचे सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करतात. कुरुक्षेत्रातील शिबिराला जेव्हा त्यांनी भेट दिली तेव्हा मी तिथे कधी येणार असे लोकांनी त्यांना विचारले. त्या सर्व लोकांना भेटण्याची मला इतकी इच्छा

होती की मी तिथे निश्चितच गेलो पाहिजे असे श्रीमती माऊंटबॅटन यांनाही वाटले. मी त्या शिबिराला भेट देईन असे तुम्ही त्यांना सांगितले हे योग्य केले असे म्हणून मी त्यांना आश्चस्त केले. तुम्हांला खरे सांगायचे म्हणजे मी पानीपतला भेट देण्याची तयारी केली होती. तेथील शिबिरात हिंदू आणि मुसलमान दोघेही आहेत. मी पानिपत आणि कुरुक्षेत्रला एकाच दौऱ्यात भेट देण्याचे ठरवले होते. परंतु आता मला कळले आहे की मी एकाच दौऱ्यात या दोन्ही शिबिरांना भेट देता येऊ शकत नाही. यामुळे कुरुक्षेत्रला भेट देण्याचा माझा कार्यक्रम अखिल भारतीय काँग्रेस समितीची बैठक होईपर्यंत (ही सभा नोव्हेंबर १५ आणि १६ तारखेला होणार होती.) पुढे ढकलणे मला आवश्यक झाले. असे असले तरी कुरुक्षेत्रच्या फार मोठ्या छावणीत ध्वनिक्षेपकाची व्यवस्था करणे जरी कठीण होणार असले तरी त्यांच्याशी रेडिओवर बोलणे कठीण होणार नाही असे मला सुचवण्यात आले. याकरिता शिबिरात ध्वनिक्षेपकांची व्यवस्था मात्र करावी लागणार आहे. जर अशी व्यवस्था करण्यात आली तर तेथील लोकांशी मला मंगळवारी वा बुधवारी बोलता येऊ शकेल आणि नंतर मी त्यांना भेटण्याकरिता जाऊ शकेन. मध्यंतरीच्या काळात पानीपतच्या शिबिराला भेट देण्याचा कार्यक्रम मला पूर्ण करता येईल अशी आहे.

हिंदीवरून, 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ ५७-६०

२१८. रतलाममधील हरिजन

माझ्या प्रार्थना प्रवचनात (पाहा, 'प्रार्थना प्रवचन', ऑक्टोबर २६, १९४७) रतलाम येथील ज्या घोषणेचा मी उल्लेख केला होता ती खाली देत आहे. (तिच्यातील केवळ निवडक भाग दिला आहे.) ही घोषणा विजयादशमीला म्हणजे २ सप्टेंबर १९४७ला करण्यात आली होती. (स्पष्ट आहे की ही चूक आहे. विजयादशमी २४ ऑक्टोबरला होती.)

१. ज्याप्रमाणे सवर्णाकरिता सर्व देवळे पूजाअर्चेकरिता खुली आहेत त्याचप्रमाणे ती हरिजनांकरिताही उघडी असतील.

२. सर्व सार्वजनिक विहिरी आणि संस्थानाने बांधलेल्या सर्व विहिरी तसेच पाण्याच्या टाक्या, पाण्याचे नळ इत्यादी हरिजनांकरिता उघडे राहतील.

३. सर्व सार्वजनिक ठिकाणे उदाहरणार्थ धर्मशाळा, हॉटेल, भोजनालय, दुकाने, रंगमंदिर, चित्रपटगृह हे सध्या एखाद्या विशेष वर्गाकरिता नाहीत. परंतु यापुढे ते हरिजनांकरिताही उघडे राहतील आणि तिथे सवर्णांना ज्या सेवा, सोयी व सुविधा दिल्या जातात त्या सर्व हरिजनांनाही दिल्या जातील. त्यांना सरकारने वा नगरपालिकेने परवानगी दिलेल्या सार्वजनिक स्वच्छतागृहांचाही उपयोग करण्याचीही परवानगी राहिल.

४. हरिजनानांना शासकीय शिक्षण संस्थांमध्ये कोणत्याही निर्बंधाशिवाय प्रवेश दिला जाईल व त्यांना कोणतेही शुल्क आकारले जाणार नाही.

५. शासकीय नोकऱ्यांच्या भरतीमध्ये हरिजनांवर कोणतेही निर्बंध नसतील.

६. सर्व शासकीय कार्यालये, न्यायालये, रुग्णालये आणि इतर शासकीय इमारती यांच्यात हरिजनांना खुला प्रवेश असेल.

७. दागदागिने वा चांगले कपडे घालण्यावर, मिरवणूक काढण्यावर व सणवार साजरे करण्यावर हरिजनांवर कोणतेही निर्बंध नसतील.

शहरातील वा गावातील कोणत्याही भागात घर घेण्याबद्दल वा जमीन घेण्याबद्दल हरिजनांवर कोणतेही निर्बंध नसतील. ते कुठेही जमीन वा घर विकत घेऊ शकतील.

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ९, १९४७

२१९. शस्त्रांचे वैयर्थ

मद्रासचे वकील (टी. आर.) वेंकटराम स्वामी यांनी महाभारतातील काही उपयुक्त श्लोक उद्धृत करून त्यावर आपले संक्षिप्त भाष्य पाठवले आहे. इथे त्यांचे भाष्य आणि इंग्रजी अनुवादासह देत आहे. मी केवळ अशा टिपण्या वगळल्या आहेत की ज्या केवळ माझ्याशी संबंधित आहेत.

महाभारतातील महायुद्धात विजय मिळवल्यानंतर आणि आपल्या अंतिम उद्दिष्टाची प्राप्ती केल्यानंतर युधिष्ठिर (धर्मात्मा) आपल्या प्रियजनांच्या मृत्यूमुळे अतिशय व्याकूळ होत होते. तेव्हा ते अशा प्रकारे चिंतन करतात -

आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ।।
धिगस्तु क्षात्रमाचरं धिगस्तु बलमौरसम ।
धिगस्तु चार्थ येनेमाम् आपदं गमिता वयम् ।।
साधु क्षमा दमः शौचम अविरोधो विमत्सरः ।
अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम् ।।
वयं तू लोभान्मोहाच्च दंभं मानंच संश्रिताः ।
इमामवस्थां संप्राप्तः राज्य क्लेशबुभुक्षया ।।

“आपल्याच हाताने आपलाच विनाश करून आम्हांला असे कोणते धर्मफल मिळाले?

क्षात्रकर्माचा धिक्कार असो.

धिक्कार असो शारीरिक सामर्थ्याचा.

धिक्कार असो त्या उद्दिष्टांचा जे साध्य करताकरता आम्ही या संकटात सापडलो.

वानप्रस्थातील लोकांकरिता नित्य कर्मरूपक्षमा, संयम, शुचिता, अविरोध, विद्वेशहीनता, अहिंसा आणि सत्यवचन हेच सद्गुण आहेत.

परंतु आम्ही तर अहंकार आणि अभिमान यातून निर्माण झालेल्या मोहामुळे दुःखद सिंहासन प्राप्त करण्याच्या मोहात पडलो आणि या अवस्थेत पोहोचलो.”

अर्थात युद्धात जो स्थिर होता आणि धर्मपुत्र होता त्यानेसुद्धा अशा प्रकारे विलाप केला.

भारतासारख्या देशासमोर वा असे म्हणा की संपूर्ण विश्वासमोर हाच आदर्श अथवा ध्येय असायला पाहिजे की सर्वाना स्वातंत्र्य आणि समान नियमांतर्गत समान न्याय मिळायला पाहिजे.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ९, १९४७

इंग्रजीवरून. नोव्हेंबर ९, १९४७

२२०. देवप्रकाश नाय्यर यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ५/९, १९४७

चि. देव,

मला तुझे पत्र मिळाले. सुशीलेकरिता मी वर्ध्याला पत्र पाठवले आहे. ती या महिन्याच्या १० तारखेनंतर परतेल. ती लवकरसुद्धा येऊ शकते. चांद (चांदराणी, याच्याशी नंतर देवप्रकाश नाय्यर यांचा विवाह झाला होता.) तू ज्या सैनिकाबद्दल लिहितो आहेस तसा तू झालास तर चांगले होईल. मग तुझ्या सर्व व्यथा दूर होतील. आता डॉ. गिल्डर आणि डॉ. जिवराज मेहतासुद्धा-

मध्येच काम आल्यामुळे मला हे पत्र अर्ध्यातच सोडून द्यावे लागले. आता मी ते ९ तारखेला पूर्ण करत आहे. मी एक्स-रेसुद्धा पाहिला. सर्व सांगतात की याचा हृदयाशी काहीही संबंध नाही. आता चांदच्या आईला पाठवण्याकरिता सुशीलाचीही तार आली आहे. तिची आई कुठे गेली हे कोणालाही माहीत नाही. जात असताना तिने माझ्याजवळ पत्तासुद्धा ठेवला नाही. चांद थांबली कारण सुशीला थांबली होती. त्यामागील कारण मला माहीत नाही. ते काहीही असले तरी काळजी करण्याचे काहीही कारण नाही. मला वाटते की मी उरलेल्या सर्व प्रश्नांचे उत्तर दिलेले आहे. अनुग्रहबाबूंशीही माझी चर्चा झाली.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ हिंदीच्या मायक्रोफिल्मवरून. गांधीजींशी संबंधित कागदपत्रे. सौजन्य - भारतीय लेखागार

२२१. लॉर्ड माउंटबॅटन यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ९, १९४७

प्रिय लॉर्ड माउंटबॅटन,

ही लहानशी वस्तू मी कातलेल्या दुहेरी सुताने बनवलेली आहे. हे विणण्याचे काम एका पंजाबी मुलीने केलेले आहे. तिला आभाच्या नवऱ्याने म्हणजे माझ्या नातवाने (कनू गांधी) प्रशिक्षित केले होते. श्रीमती माउंटबॅटन आभाला ओळखतात. कृपाकरून हे वधूला (राजकुमारी एलिझाबेथ आणि राजकुमार फिलिप, ड्यूक ऑफ एडिंबरो, लॉर्ड माउंटबॅटन यांचा पुतण्या.) माझ्या आशीर्वादासह आणि मानवजातीची सेवा करता येण्याकरिता दीर्घायुष्य मिळावे या शुभेच्छांसह द्या. (लॉर्ड माउंटबॅटन आणि लेडी माउंटबॅटन यांनी स्वतः ती भेट राजकुमारी एलिझाबेथ यांना दिली. सेंट जेम्स इथे ती भेट महत्त्वपूर्ण ठिकाणी ठेवण्यात आली होती. परतल्यानंतर लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी राजकुमार आणि राजकुमारी तर्फे भेटीकरिता मानलेल्या आभाराचा निरोप सांगितला. गांधीजींनी इतकी सुंदर भेट या प्रसंगी दिल्यामुळे राजकुमारीला फार आनंद झाल्याचेही माउंटबॅटननी सांगितले. राजकुमारीने सांगितले की मी या भेटीचा उपयोग चहाच्या टेबलवर अंथरण्याकरिता करणार नाही. मी ती एक अमूल्य स्मरणिका म्हणून सुरक्षित ठिकाणी ठेवीन कारण या भेटीला ऐतिहासिक महत्त्व आहे.)

मला आशा आहे की तुमचा तेथील वेळ आनंदात गेला असेल आणि वेळापत्रकाप्रमाणे तुम्ही सुरक्षित परताल.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल. शिवाय महात्मा गांधी -अखेरचं पर्व, खंड ४, पृष्ठ १०२-३

२२२. डॉ. बिधनचंद्र राय यांना पत्र

नोव्हेंबर ९, १९४७

प्रिय डॉ. राय,

नौशेर अलींनी (बंगाल विधान सभेचे पूर्व सचिव. त्यांनी राष्ट्रवादी मुसलमानांची परिषद ९ नोव्हेंबरला बोलावली होती. प्रतिगामी शक्ती प्रबळ होऊ नये म्हणून मुसलमानांनी काँग्रेसमध्ये सामील व्हावे असे आवाहन त्या परिषदेत मुसलमानांना करण्यात आले होते. परिषदेत हसन शहीद सुन्हावर्दीच्या वर्तनाचे वर्णन विघटनकारी असे करण्यात आले होते.) या वेळी ही परिषद बोलवायला नको होती. त्यांनी सुन्हावर्दी जे करत आहेत त्याच्या परिणामाची वाट पाहिली पाहिजे होती. (सुन्हावर्दींनी भारतीय संघराज्यातील मुसलमानांची परिषद ९ आणि १० नोव्हेंबरला बोलावली होती. परिषदेत प्रस्ताव पारित करण्यात आला की मुसलमानांचे ऐक्य कायम राहिले पाहिजे तसेच ते ज्या देशात आहेत त्या देशाच्या हितार्थ त्यांनी काम केले पाहिजे आणि आपले हक्क आणि स्वातंत्र्य यांचेही त्यांनी रक्षण केले पाहिजे. दोन्ही उपनिवेशातील सरकारांना आपले मतभेद शांततापूर्ण पद्धतीने सोडवावे आणि दोन्ही सरकारांनी आपापल्या देशातील अल्पसंख्याकांना संपूर्ण संरक्षण द्यावे अशी विनंती त्या परिषदेने केली.) आता परिषद बोलावलीच आहे तर त्यांनी मुस्लिम लीगच्या लोकांवर टीका न करता रचनात्मक भूमिका घ्यावी. राष्ट्रवादी मुसलमानांनी लीगमध्ये सामील व्हावे ही जी सूचना मी केली होती ती ते शक्तीशाली व्हावे म्हणून. काँग्रेसचे लोक म्हणून त्यांचा स्वीकार करण्यात येत नसेल तर त्यांनी मुस्लिम लीगमध्ये सामील होऊ नये.

मी तुमचा अमेरिकी प्रबंध वाचला. तो चांगला आहे. त्यात जे काही माझे विचार आले आहेत ते तुम्ही अगदी योग्य पद्धतीने मांडले आहेत. आता तुम्ही सु(न्हावर्दी) आणि इतर मुसलमान मित्रांबरोबरील व्यवहारात प्रेमाच्या नियमाचा अवलंब केला पाहिजे व त्यांना योग्य मार्गदर्शन केले पाहिजे.

काँग्रेसच्या क्षेत्रीय शाखांचा जोवर संबंध आहे अखिल भारतीय काँग्रेसच्या समितीच्या सभेची वाट पाहा. तिने मार्गदर्शन केले पाहिजे.

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२२३. हरजीवन कोटक यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर ९, १९४७

चि. हरजीवन,

तुझे हस्ताक्षर पाहून मला फार आनंद झाला. मित्रांकडून तुझ्याबद्दल मी वेळोवेळी चौकशी करत असतो. जीवन आणि मृत्यू एकच आहेत हे ज्याला माहीत असते त्याच्याकरिता हर्ष आणि खेद कसा? तुझ्या निर्णयामुळे मला आनंद झाला. रामनाम हाच रामबाण उपाय आहे. इतर सर्व प्रयत्न व्यर्थ आहेत. उपोषणाची रामनामाला मदत होत असते. काळजी न करता जगावे आणि मरावे.

आशीर्वाद,
बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल.

२२४. महेश दत्त मिश्रा यांना पत्र

नोव्हेंबर ९, १९४७

चि. महेश,

मला तुझे पत्र मिळाले. तुला जर तिथून मोकळीक मिळू शकत असेल तर इथे ये. मी इतका व्यग्र आहे की मी तुला किती वेळ देऊ शकेन हे मला माहीत नाही.

आशीर्वाद
बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ६७२४. शिवाय सी. डब्ल्यू. ४४६८. सौजन्य - महेश दत्त मिश्रा

२२५. मौनदिवशी लिहिलेली चिठ्ठी

नोव्हेंबर ९, १९४७

भारतीय घाबरलेले आहेत हे मला दिसते. भीतीमुळे ते खरेसुद्धा बोलत नाहीत. नोआखालीत मला हाच अनुभव आला आणि पंजाबमधील ज्या स्त्रियांचे अपहरण करण्यात आले होते त्या स्त्रियाही अशाच घाबरलेल्या होत्या. मृदुलाबेन (अंबालाल साराभाई यांची मुलगी) त्यांच्याकरिता बरेच काम करत आहेत. काय करता येऊ शकते ते पाहू या. उद्या मी पानिपतला जाईन. मौलाना साहेब आणि राजकुमारी माझ्याबरोबर असतील...(मूळ स्रोतात इथे वगळलेले आहे.)

(नोव्हेंबर ९, १९४७)

(ही चिठ्ठी ८ तारखेच्या तारेमागे लिहिलेली आहे.)

त्याने आपली बाजू सांगोपांग मांडली. तो अगदी नम्र होता परंतु त्याचा दावा आहे की त्याने कोणताही अपराध केलेला नाही.

मूळ इंग्रजीवरून. सी. डब्ल्यू. ४१९६. सौजन्य - अमृत कौर. शिवाय जी. एन. ७८३२

२२६. प्रार्थना प्रवचन

(गांधीजींचे मौनव्रत सुरू असल्यामुळे त्यांनी हे भाषण लिहून काढले व ते प्रार्थनेनंतर वाचून दाखवण्यात आले.)

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ९, १९४७

मला उद्या पानीपतला जावे लागत आहे याचा मला खेद होतो. पानीपतला पोहोचल्यानंतर तेथील हिंदूंनी आणि मुसलमानांशी बोलता यावे म्हणून मला मौनव्रत लवकर सुरू करावे लागणार आहे. मला आशा आहे की उद्या सायंकाळी प्रार्थनेच्या वेळेपर्यंत मी दिल्लीला पोहोचू शकेन आणि तेव्हा मी तुमच्याशी बोलू शकेन. मी उद्या कुरुक्षेत्रला जात आहे असे जे वृत्त वर्तमानपत्रांनी दिले आहे ते चुकीचे आहे. माझा कुरुक्षेत्रला जाण्याचा निश्चितच विचार आहे परंतु अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकीआधी नाही असे मी त्यांना अर्थातच सांगितले होते. मी त्यांच्याशी बहुधा बुधवारी बोलेन अशी अपेक्षा आहे. त्याच्या वेळेची सूचना दिली जाईल.

काहीच दिवसात दिवाळी येणार आहे. एक भगिनी, जी स्वतःच निर्वासित आहे, लिहिते - (तिचे पत्र इथे दिलेले नाही. स्वतंत्र भारतातील ही पहिली दिवाळी असल्याने भूतकाळातील दुःख आपण विसरू या आणि सर्वांनी दिवाळी साजरी करावी.)

त्या भगिनीचे आणि तिच्यासारखा विचार करणाऱ्यांचे मला कौतुक वाटते हे खरे असले तरी ती आणि तिच्याप्रमाणे विचार करणारे चूक आहेत असे म्हटल्याशिवाय मी राहू शकत नाही. ज्या कुटुंबावर दुःखाची कुऱ्हाड कोसळलेली असते ते कुटुंब आपल्या क्षमतेप्रमाणे कोणत्याही सणात वा उत्सवात सामील होत नाही ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. अतिशय लहान प्रमाणावर आपण सर्व एक आहो या तत्त्वाचे हे द्योतक आहे. कूपमंडूक वृत्ती सोडून भारतातील आपण सर्व एक कुटुंब होऊ या. आणि भारत खरोखरच एक कुटुंब आहे,

आणि ज्यामुळे माणूस माणूस होतो त्या कोणत्याही सुंदर सद्भावनेकडे दुर्लक्ष करू नये असे हे बंधन न तोडण्याचा अर्थ आहे. आपण आत्मकेंद्रित होऊ नये आणि भावनात्मक होऊन आपण वास्तवाकडे दुर्लक्षही करायला नको. मी जो आनंदोत्सव साजरा करू नये म्हणून सांगत असतो त्याच्या मागे काही निश्चित विचार आहे. निर्वासितांच्या समस्येमुळे लाखो हिंदू, मुसलमान आणि शीख प्रभावित झालेले आहेत. याशिवाय अन्नधान्याची व कापडाची चणचण माणसाने निर्माण केलेली असली तरी ही चणचण आहेच. याला कारण जनमतावर प्रभाव असणारे लोक जसे आहेत तसेच आपल्या दुःखापासून धडा न शिकणारे लोक आणि माणसाचे माणसाप्रती अमानवीय वर्तनही आहे. अशा या संकटाच्या काळात सण साजरा करण्याकरिता मला कोणतेही कारण दिसत नाही. कोणताही सण साजरा करायचा नाही असे जर आपण दृढपणे आणि बुद्धिमत्तापूर्वक ठरवले तर आम्हांला अंतर्मुख व पवित्र होण्याची प्रेरणा मिळेल. आपण असे कोणतेही काम करू नये की ज्यामुळे इतक्या मेहनतीने आणि मुश्किलीने मिळवलेले वरदान आपल्याला फेकून द्यावे लागेल.

आता मी त्या मित्रांबद्दल सांगेन जे फ्रेंच भारतातून (पाहा चंद्रनगरच्या लोकांना संदेश, ऑगस्ट १७, १९४७.) मला भेटायला आले होते. “भारतीय संघराज्यात संपूर्ण स्वायत्तता मिळावी आणि त्याचबरोबर तेथील फ्रेंच संस्कृतीचेही जतन करण्यात यावे” या फ्रेंच भारतातील लोकांच्या भावना दाबून टाकण्यात येऊ नये म्हणून मी चंद्रनगरच्या सत्याग्रहासंबंधी जे म्हणालो होतो (पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १७, १९४७) त्याचा दुरुपयोग करण्यात येत आहे अशी त्यांची तक्रार आहे. त्यांनी मला असेही सांगितले की ब्रिटिश भारतात ज्याप्रमाणे पंचमस्तंभी होते तसेच फ्रेंच भारतातही पंचमस्तंभी असू शकतात. आपल्या स्वार्थसिद्धीकरिता ते लोक फ्रेंच अधिकाऱ्यांशी सहकार्य करू शकतात. अशा प्रकारे फ्रेंच भारतातील स्वाभाविक आकांक्षा दडपून टाकण्याचा ते प्रयत्न करत आहेत. फ्रेंच भारतातून आलेल्या मित्रांनी दिलेली माहिती बरोबर असेल तर मला फार दुःख होईल. ते काहीही असले तरी माझे मत

स्पष्ट आहे की करोडो भारतीयांना ब्रिटिशांपासून स्वातंत्र्य मिळालेले असताना लहान लहान उपनिवेशात राहणारे लोक (उदाहरणार्थ गोवा, दमण, दीव, माहे, पॉंदेचेरी आणि चंद्रनगर) गुलामगिरीत राहणे अशक्य आहे. मला आश्चर्य वाटते की चंद्रनगरबद्दल माझी जी मैत्रीभावना आहे त्याचा चुकीचा अर्थ लावला जातो. भारताच्या या भागांना गुलामगिरीत राहावे लागावे व त्यांना नेहमीकरिता उपनिवेशाचा दर्जा असावा ही गोष्ट मी कधीही सहन करू शकत नाही. यामुळे मी आशा करतो की मला देण्यात आलेल्या बातमीला वास्तवात कोणताही आधार नसेल. आणि लोकांना, मग ते काळे असो वा गोरे, भारतात असो वा अजून कुठे दाबून ठेवले जावे या गोष्टीचे महान फ्रेंच समाज कधीही समर्थन करणार नाही.

प्रार्थना प्रवचन - २, पृष्ठ ६०-३

२२७. जे. सी. कुमारप्पा यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर १०, १९४७

प्रिय कु. (सचिव, अखिल भारतीय ग्रामोद्योग संघ)

तुझा अर्थ आपण दिल्लीत भेटू असा आहे, अर्थात त्या वेळी मी जिवंत राहिलो तर. सध्याच्या परिस्थितीच्या संदर्भात अखिल भारतीय ग्रामोद्योग संघाचे धोरण काय असावे यासंबंधीच मी विचार करत होतो.

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल.

२२८. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १०, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

आपण मीराबाईप्रमाणे केवळ ईश्वराचे सेवक झालो तर आपला सर्व त्रास संपून जाईल. ('म्हने चाकर राखोजी' या मीराबाईच्या भजनाचा इथे संदर्भ आहे. प्रार्थनेत हे भजन म्हणण्यात आले होते.) मी जे काही आता सांगणार आहे ते ऐकल्यानंतर याचे महत्त्व तुमच्या लक्षात येईल. तुम्ही वृत्तपत्रांमध्ये जुनागढसंबंधी ऐकलेच असेल. (भारत सरकारने जारी केलेल्या प्रेसविज्ञप्तीनुसार राजकोटच्या विभागीय आयुक्तांकडे मेजर हार्वे जोन्स यांनी जुनागढच्या दिवाणचे पत्र दिले. जुनागढचे प्रशासन आपल्या हातात घ्यावे अशी त्यात भारत सरकारला विनंती करण्यात आली होती. संस्थानातील संपूर्ण शासनव्यवस्था कोलमडू नये म्हणून ही विनंती करण्यात आली होती. भारत सरकारने जुनागढच्या संस्थानाचे प्रशासन नोव्हेंबर ९ला आपल्या हातात घेतले. जुनागढ शहरात भारतीय सैन्य सायंकाळी ६ वाजता शिरले.) वृत्तपत्रातील बातमी अगदी बरोबर आहे असे सांगणाऱ्या दोन तारा मला मिळाल्यानंतर माझे समाधान झाले. जुनागढचे प्रधानमंत्री शाह नवाझ भुट्टो आणि नबाब कराचीत आहेत. उपप्रधानमंत्री मेजर हार्वे जोन्स जुनागढमध्ये आहेत. भारतीय संघराज्यातील जुनागढच्या सामिलीकरणाकरिता हे सर्व जबाबदार आहेत. या सगळ्या गोष्टींवरून कायदे आझम जिनांनीसुद्धा जुनागढच्या भारतातील सामिलीकरणाला मान्यता दिली आहे असा अर्थ होतो. जर असे असेल तर काश्मीर आणि हैद्राबाद (हैद्राबाद प्रभुत्वसंपन्न स्वतंत्र राज्य व्हावे अशी निझामची इच्छा होती व त्यांनी भारतात विलीन होण्याकरिता नकार दिला. भारत सरकार व निझाम यांच्यात दूत स्तरावर प्रदीर्घ काळ वाटाघाटी सुरू होत्या. वाटाघाटी सुरू असतानाच्या काळाचा उपयोग निझामने युरोपमधून शस्त्रांची आयात करून आपली सैनिकशक्ती वाढवण्याचा प्रयत्न केला.) येथील अडचणीसुद्धा लवकरच दूर होतील. आणि मी तर इतकेसुद्धा म्हणेन की आता शांततेकडे कल राहील. दोन्ही उपनिवेशांमध्ये मैत्रीचे संबंध निर्माण होतील व ते एकमेकांशी सहकार्य करून काम करतील.

महाराज्यपाल म्हणून मी कायदे आझमचा विचार करत नाही, महाराज्यपाल म्हणून पाकिस्तानच्या कामात हस्तक्षेप करण्याचा त्यांना कोणताही कायदेशीर अधिकार नाही. महाराज्यपाल म्हणून कायदे आझम यांची तीच स्थिती आहे जी भारतात लॉर्ड माऊंटबॅटनची आहे. माऊंटबॅटन केवळ घटनात्मक महाराज्यपाल आहेत. माऊंटबॅटन अशा व्यक्तीच्या विवाहाकरिता गेले आहेत की जी त्यांना मुलापेक्षाही अधिक आहे आणि त्या मुलाची वाग्वधू ही इंग्लंडची भावी राणी आहे. त्यांना तिथे मंत्रिमंडळाची परवानगी घेऊनच जाता आले व ते नोव्हेंबर २४, १९४७ला परतणार आहेत. यामुळे माझ्या मते जिना हे सध्याच्या मुस्लिम लीगला घडवणारे आहेत आणि त्यांच्या मंजुरीशिवाय आणि माहितीशिवाय पाकिस्तानमध्ये काहीही करता येऊ शकत नाही. यामुळे जुनागढला भारतात सामील होऊ देण्यात जिनांचा हात असावा असे मला वाटते. आणि जर तसे असेल तर हा एक शुभशकून आहे.

माझ्या पानीपतच्या भेटीबद्दल मी तुम्हांला काही सांगू इच्छितो. माझ्याबरोबर मौलाना अबुल कलाम आझादही होते. राजकुमारीसुद्धा माझ्याबरोबर येईल अशी अपेक्षा होती. परंतु त्या शासकीय गृहात होत्या आणि मी माझ्या घड्याळाप्रमाणे साडेदहापलीकडे त्यांची वाट पाहू शकत नव्हतो. मी पानीपतला गेलो याचा मला आनंद होतो. तेथील रुग्णालयात मी मुसलमान रुग्ण पाहिले. (गांधीजी प्रत्येक रुग्णाजवळ काही मिनिट थांबले. काही वेळा त्यांनी रुग्णावर नीट पांघरूण घातले.) त्यांच्यातील काहींना अतिशय गंभीर जखमा झाल्या होत्या. परंतु त्यांच्याकडे शक्य तितके चांगल्यात चांगले लक्ष पुरवले जात आहे कारण राजकुमारीने तिथे चार डॉक्टर, परिचारिका आणि वैद्यकीय मदतनिसांना पाठवले आहे. यानंतर आम्ही मुसलमान, स्थानिक हिंदू आणि निर्वासितांच्या प्रतिनिधींना भेटलो. पानीपतमध्ये २०,०००पेक्षा जास्त निर्वासित आहेत. त्यात दररोजअजून अजून निर्वासितांची भर पडत असल्यामुळे त्यात गंभीर धोका लपलेला आहे अशी भीती उपायुक्त

आणि पोलीस अधीक्षक यांना वाटते. या अधिकाऱ्यांची हिंदू आणि मुसलमान स्तुती करत असलेले पाहून मला आनंद झाला. आणि निर्वासितांबद्दल बोलायचे तर त्यांची कोणतीही तक्रार नव्हती. त्यांना तर त्यांच्यामुळे समाधानच वाटते.

नगरपालिका भवनजवळ गोळा झालेल्या निर्वासितांनासुद्धा आम्ही भेटलो. पाकिस्तानमध्ये आणि पानीपत येथील अनियमित जीवनात निर्वासितांना भलानक अडचणींना तोंड द्यावे लागले होते आणि अजूनही द्यावे लागते. त्यांच्यातील काहींना रेल्वेच्या फलाटावर राहावे लागत आहे तर अनेकांना उघड्या आकाशाखाली. तरीही त्यांच्या चेहऱ्यावर कोणताही राग न दिसल्यामुळे मला आनंद झाला. आम्ही तिथे गेलो याचा त्यांना फार आनंद झाला. पानीपतच्या उपउच्चायुक्तांना वा तेथील लोकांना न कळवता तिथे इतके निर्वासित भरणे हा मला अधिकाऱ्यांचा निर्दयपणा वाटला. पानीपतच्या अधिकाऱ्यांना निर्वासितांची संख्या तेव्हा कळली जेव्हा आगगाड्या फलाटावर येऊन थांबल्या होत्या. ही अतिशय दुर्दैवी बाब आहे. पानीपत येथील निर्वासितांमध्ये स्त्रिया, मुले आणि वयस्कर लोक आहेत. त्यातील काही स्त्रियांचे रेल्वेच्या फलाटावरच बाळांतपण झाल्याचे मला सांगण्यात आले.

हे सर्व पूर्व पंजाबमध्ये होत आहे जिथे डॉ. गोपीचंद (गोपीचंद भार्गव) मुख्यमंत्री आहेत. डॉ. गोपीचंद हे माझे सहकार्यकर्ते आहेत. मला त्यांच्याबद्दल फार आदर आहे. वर्षांपासून मी त्यांना एक चांगला संयोजक म्हणून ओळखतो आणि त्यांचा पंजाबी लोकांवर फार प्रभाव आहे. हरिजन सेवक संघ, अखिल भारतीय चरखा संघ, अखिल भारतीय ग्रामोद्योग संघ यांच्याकरिता त्यांनी भरपूर काम केले आहे. पूर्व पंजाबचे काम त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे आहे असे मला वाटत नाही. परंतु पानीपत हा जर त्यांच्या कार्यक्षमतेचा नमुना असेल तर सरकारकरिता ही फार लाजिरवाणी गोष्ट आहे. कोणतीही पूर्वसूचना न देता पानीपत येथे इतके जास्त निर्वासित का पाठवण्यात आले? याशिवाय

काल मला माहिती मिळाली की गुडगावमध्ये तीन लाख असे मुसलमान आहेत की जे घाबरून आपले घर सोडून पळाले आहेत. ते रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला उघड्यावर पडलेले आहेत आणि बायका, मुले, जनावरे यांच्यासह पंजाबच्या या कडाक्याच्या थंडीत ते ३०० मैलांचा रस्ता कापू इच्छितात. माझा या गोष्टीवर विश्वास बसत नाही. मला वाटते की माझ्या मित्रांनी मला जे सांगितले त्यात काही चूक असावी. अजूनही मला आशा आहे की एक तर ही माहिती चुकीची असावी वा तिच्यात भरपूर अतिशयोक्ती असावी. परंतु पानीपतला मी जे पाहिले त्यामुळे अशा गोष्टींवर जो माझा विश्वास नव्हता त्याला धक्का लागला. इतकेच नाही तर डॉ. गोपीचंद आणि त्यांचे मंत्रिमंडळ वेळ राहताच या धोक्याच्या सूचनेपासून धडा घेतील आणि निर्वासितांची योग्य व्यवस्था होईपर्यंत विश्रांती घेणार नाहीत अशी मला आशा आहे. अशा प्रकारची व्यवस्था द्रष्टेने आणि अतिशय काळजीपूर्वकतेनेच करता येऊ शकते.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ ६३-८

२२९. जेव्हा आशीर्वाद अभिशाप होतो.

आशीर्वाद देण्याला नकार देत असताना एका मित्राला मी पुढीलप्रमाणे म्हणालो -

जी व्यक्ती एका उत्तम कार्याची सुरुवात करते तिने कोणाच्याही आशीर्वादाची अपेक्षा ठेवू नये, देशातील मोठ्याहून मोठ्या माणसाच्याही नाही. कोणत्याही चांगल्या कामात त्या कामाचा आशीर्वाद असतोच. उलटपक्षी एखाद्या अनुचित कार्याला जर बाहेरून आशीर्वाद मिळत असेल तर, जसे की व्हायला पाहिजे, तो अभिशाप होऊन जातो. इतकेच नाही तर मी या निष्कर्षावर पोहोचलो आहे की बाहेरून मिळालेला आशीर्वाद त्या व्यक्तीच्या कार्याच्या प्रगतीत अडथळाच निर्माण करतो कारण त्यामुळे काम करणाराच्या मनात खोटी आशा निर्माण होते आणि कामाच्या यशाकरिता ज्या मेहनतीची आणि सावधगिरीची आवश्यकता असते त्यापासून तो वंचित होतो.

मी अनेकदा जरी ही गोष्ट लोकांना सांगत असतो तरीही आपल्या व्यवसायाच्या यशाकरिता जे लोक माझे आशीर्वाद मागत असतात त्या लोकांच्या हिताकरिता पूर्ण विचारांती तयार झालेले हे मत परत सांगणे आवश्यक आहे. अशाच प्रकारे काही महान व्यक्तींच्या स्मारकांकरिताही मला आशीर्वाद देण्याकरिता सांगण्यात आले आहे. तेव्हाही मला नाईलाजाने जवळपास हेच उत्तर द्यावे लागलेले आहे.

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ११, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर २३, १९४७

२३०. मानसशास्त्रीय स्पष्टीकरण

अमेरिकी मित्र श्री रिचर्ड ग्रेग यांच्याशी तर हरिजनचे बहुतेक वाचक परिचित असतीलच. अनेक वर्षांपूर्वी ते शांतिनिकेतनमध्ये आणि माझ्याबरोबर साबरमती आश्रमातही राहिले होते. ते लिहितात -

माहितीच्या अभावामुळे संकोच वाटतो. तरीही तुम्हाला एक विचार पाठवण्याचे साहस करतो. भारतात सध्या सुरू असलेल्या सांप्रदायिक दंगलींकडे आपण या दृष्टीने पाहिले तर कदाचित आपल्या लोकांचा नैतिक दोष कमी असल्याचे जाणवेल आणि भविष्याकरिता आपण अधिक आशावादी होऊ.

माझ्या मते ही हिंसा अंतर्जातीय घृणा आणि अविश्वासाचा परिणाम नसून जनतेवर होण्याच्या त्या अन्यायामुळे निर्माण झालेल्या क्रोधाची अभिव्यक्ती आहे की जो शतकांपासून त्यांच्या हृदयात दबलेला होता. हा अन्याय केवळ विदेशी राजकीय शासनामुळेच नव्हता. त्यात त्या विदेशी, आधुनिक, सामाजिक, आर्थिक पद्धतींचाही समावेश होता ज्या प्राचीन धार्मिक परंपरांच्या अगदी उलट होत्या आणि ज्या जनतेच्या जीवनाच्या स्वाभाविक भाग झालेल्या होत्या. विदेशी पद्धतीचा माझा अर्थ आहे इंग्रजी जमीनधारणा पद्धती, भरमसाट व्याज, जबरदस्त कराची वस्तूत नाही तर रुपयात वसुली, आणि सर्व ग्रामीण लोकांची जी जीवनपद्धती शतकांपासून चालत आली होती तिच्यात करण्यात आलेले इतर हस्तक्षेप.

मानसशास्त्रीय अध्ययनात स्पष्टपणे दिसून आले आहे की लहानपणी निर्माण झालेले वैफल्य व्यक्तीच्या मनात अनेक वर्ष दबून राहिलेले असते आणि कारण नाहीसे झाल्यानंतरही एखाद्या प्रसंगाने त्याला उत्तेजना मिळते व या वैयर्थ्यामुळे जो क्रोध निर्माण झालेला असतो तो दबलेला असतो. त्या क्रोधाचा भडका उडतो व तो क्रोध

निरपराध लोकांचा बळी घेतो. ज्यू लोकांवर युरोपमध्ये झालेले अत्याचार आणि इतर कुकृत्यांकरिताही हेच कारण आहे. मला मान्य आहे की भारतातील सांप्रदायिक मतदान प्रणालीमुळे या भांडणतंट्याकरिता मार्ग मोकळा केला आहे खरे, परंतु माझी खात्री आहे की जे जुने कारण मी तुम्हाला सांगितले आहे तेच याच्या मुळाशी आहे आणि भयानक ज्वालामुखीप्रमाणे तो फुटला आहे. कोणत्याही देशाच्या इतिहासात जेव्हा मोठ्या प्रमाणात राजकीय परिवर्तन होते तेव्हा तिथे कमी अधिक प्रमाणात हिंसा का होते ही गोष्टसुद्धा हे कारण जर मान्य केले तर कळू शकते. अशा वेळी जनता कोणत्या ना कोणत्या अन्यायाची शिकार होतच असते व त्यामुळे तिचे अंतःकरण संतापाने खदखदत असते. जेव्हा सत्तेचे हस्तांतरण होते वा स्वार्थी पुढारी तिचा अनुचित लाभ घेतात तेव्हा त्या रागाचा भडका उडतो.

माझा तर्क बरोबर असेल तर भारतातील सांप्रदायिक घृणा आणि अविश्वास यांची मुळे इतकी खोलवर रुजलेली नाहीत जितकी ती आज आपल्याला दिसतात असे यावरून सूचित होते. याचा असाही अर्थ होतो की तुम्ही जर लहान संस्था - ग्रामपंचायत आणि सामुदायिक कुटुंबव्यवस्थेकडे लक्ष दिले तर तुमच्या लोकांची शक्ती हिंसेवरून रचनात्मक कार्याकडे वळेल. निर्वासितांमध्ये जर खादी कार्य केले गेले तर त्यांची शक्ती अशाच चांगल्या कार्यात लागेल. अशा प्रकारे मला विकासाची आशा आहे.

असे म्हणणे जर लहान तोंडी मोठा घास वाटेल तर आपण मला क्षमा करावी. हे पत्र मी अशा अपेक्षेने लिहिले आहे की कदाचित बाहेरचा एक साधा माणूस, केवळ तो बाहेरचा आहे म्हणून, आशेचे ते दृश्य पाहू शकेल जे दंगलीत आणि भांडणाच्या धुळीत लिप्त आणि चिंताग्रस्त असलेल्या माणसाला दिसू शकणे इतके सोपे नसेल. कोणत्याही अवस्थेत मी तुमच्यावर व भारतावर प्रेमच करतो.

अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी मला मानसशास्त्राचा अभ्यास करण्याचा सल्ला दिला परंतु वेळेअभावी मी असे करू शकलो नाही याचा मला खेद होतो. ग्रेग साहेबांच्या पत्राने माझ्या समस्येचे उत्तर मिळत नाही आणि या विषयाचा अभ्यास करण्याची जिज्ञासाही ते माझ्या मनात निर्माण करत नाही. त्यांच्या स्पष्टीकरणाने माझ्या मनातील गोंधळ कमी न होता वाढतोच आहे. मी ना तर भविष्याबद्दलची आशा गमावली आहे आणि ना कधी गमावणार आहे कारण अहिंसेवरील माझ्या विश्वासात ती रुजलेली आहे. हं, माझ्या संदर्भात इतके स्पष्ट झाले की अहिंसेला कार्यान्वित करण्याच्या माझ्या कलेत काही दोष आहे. वास्तवात ब्रिटिशांच्या विरोधात तीस वर्षे अहिंसक लढा देत असताना आम्हांला अहिंसा कळलीच नाही. यामुळे त्या लढ्याच्या काळात जनतेने जी अतुलनीय शांतता टिकवून ठेवली ती आतील नव्हती तर वरवरची होती आणि ब्रिटिशांचे राज्य जाताच तो संताप उफाळून बाहेर पडला. हा संताप सांप्रदायिक दंगलीच्या स्वरूपात उफाळून येणे स्वाभाविक होते कारण तो संताप अस्तित्वात होताच, केवळ इंग्रजांच्या बंदुकीने तो दबलेला होता. हे स्पष्टीकरण माझ्या मते अगदी योग्य आणि मान्य करण्यासारखे आहे. यात कोणताही अपेक्षाभंग होण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. माझ्या अहिंसेची कला अयशस्वी झाली म्हणून काय झाले? तेवढ्यामुळे अहिंसेवरील विश्वास थोडाच कमी होऊ शकतो. उलट माझ्या पद्धतीत काही उणीव आहे हे कळल्यामुळे माझी श्रद्धा अजूनच बळावली.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ११, १९४७

हरिजन, नोव्हेंबर २३, १९४७. शिवाय सी. डब्ल्यू. ४५२५

२३१. रिचर्ड. बी. ग्रेग यांना पत्र

नोव्हेंबर ११, १९४७

प्रिय गोविंद,

मला तुझे सुंदर पत्र मिळाले. मला कळते त्याप्रमाणे त्यावर टिप्पणी करून त्या टिप्पणीसह मी ते हरिजनमध्ये प्रकाशित करत आहे. जर मी वेळवर टिप्पणी तयार करू शकलो तर ती या पत्राबरोबरच तुला पाठवीन.

शाकाहारी आहारामुळे राधा (रिचर्ड बी. ग्रेग यांची पत्नी) हळूहळू का होईना दुरुस्त होते आहे हे पाहून मला आनंद होतो. ती जर पूर्णपणे दुरुस्त झाली तर या प्रयोगासंबंधीचा तुझा अनुभव लिहून काढ म्हणजे हरिजनच्या सर्वसामान्य वाचकाला त्याचा लाभ होऊ शकेल.

याच संदर्भात मला विचारायचे आहे की अमेरिकेत शाकाहाराची मुळे रुजली आहेत काय वा तुझ्या माझ्यासारख्या लहरी माणसाची ती केवळ लहर आहे? आहारशास्त्र सुधारकांनी दुधाला काही परिपूर्ण पर्याय शोधून काढला आहे काय? या दृष्टीने मी पूर्णपणे अयशस्वी ठरलो आहे हे मी कबूल करतो आणि दुधाला संपूर्ण विकल्प शोधण्यात अपयशी ठरल्यामुळे मी या निष्कर्षावर पोहोचलो आहे की माणसाच्या स्वास्थ्याकरिता कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपातील प्राणीजन्य चरबी आणि प्रथिने आवश्यक आहेत.

तू स्वतः केवळ राधा लिहिण्याऐवजी राधाबहन असे लिहिले आहेस. भारतीय प्रथेप्रमाणे मित्रांमध्ये राधाबहन ही केवळ राधा असते. बहीण या शब्दाचा अर्थ तुला माहीतच आहे. तो प्रत्यय न जोडणे हे स्नेहाचे आणि घनिष्ठतेचे सूचक असते. तू जर एखाद्या अनोळखी स्त्रीला वा थोडीफार ओळख असलेल्या स्त्रीला लिहीत असशील तर स्वाभाविकपणेच राधाचा उल्लेख राधाबहेन हे पूर्ण नाव लिहिशील. यामुळेच मी तुला

गोविंदभाई आणि राधाला राधाबहेन असे म्हणण्याचे साहस करणार नाही. भाई म्हणजे भाऊ. परंतु बेन वा भाई हे नावाला प्रत्यय म्हणून लागतात तेव्हा त्यांचा उपयोग आदरसूचक शब्द म्हणूनच होत असतो.

तुझी प्रगती कशी सुरू आहे? तुला इथे जो अशक्तपणा आला होता तो गेला काय? तू मला जेव्हा लिहिशील तेव्हा तू आजिविका मिळवण्याकरिता काय करतोस हेही लिहिशील. वा तू वकिली करत होता तेव्हा तू जी शिल्लक टाकली होती त्यावर तू आता जगतोस काय? तुम्हा दोघांनाही स्नेह.

बापू

सहपत्र - १.

माननीय रिचर्ड बी ग्रेग,

फुलर मेमोरिअल सॅनिटोरियम,

साऊथ अँटलीबरो, मास. अमेरिका

फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. ४५२४

२३२. सहस्रबुद्धे यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ११, १९४७

भाई सहस्रबुद्धे,

मला तुमचे पत्र मिळाले. दस्तावेजावर दोन्ही पक्षांची बिनशर्त सही मिळालेली नाही असे मला वाटते. माझे हे मत बरोबर असेल तर माझ्याकरिता करण्यासारखे काहीही शिल्लक राहत नाही. परंतु माझे मत चुकीचे असेल तर मी कितीही कामात असलो तरी माझा शब्द मोडायला नको. परंतु तरीही या अशा वेळी तुम्ही मला या जबाबदारीतून मुक्त करावे असे मी म्हणेन. सध्याची माझी जबाबदारी वगळता इतर कशावरही मी लक्ष केंद्रित करू शकत नाही हे याचे कारण आहे. इतर कोणत्याही बाबतीत मी दिलेला निर्णय तितका बरोबर नसेल जितका की असायला पाहिजे अशी मला भीती वाटते.

तुम्ही आता पूर्णपणे बरे झाला असालच.

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२३३. प्रार्थना प्रवचन

नोव्हेंबर ११, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

जुनागढ संस्थानाचे प्रधानमंत्री (शाह नवाझ भुट्टो) आणि उपप्रधानमंत्री (मेजर हार्वी जोन्स) यांच्या विनंतीनुसार जुनागढच्या तात्पुरत्या सरकारने जुनागढ संस्थानात प्रवेश केला आहे. ही बातमी सांगताना मला आश्चर्यही वाटले आणि आनंदही झाला. जुनागढच्या लोकांच्या आणि त्यांच्यातर्फे सुरू असलेल्या लढ्याच्या इतक्या सुखद परिणामांची व लढ्याच्या अशा अंताची मला अपेक्षा नव्हती. (भारत सरकारतर्फे प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या विज्ञप्तीत सांगण्यात आले होते की “राजकोटच्या विभागीय आयुक्तांकडे मेजर हार्वी जोन्स जुनागढच्या दिवाणचे पत्र घेऊन गेले होते. जोपर्यंत जुनागढच्या सामिलीकरणासंबंधीच्या अनेक वादांवर सन्माननीय तोडगा निघत नाही तोपर्यंत संस्थानाची प्रशासनिक व्यवस्था बंद पडू नये म्हणून भारत सरकारने जुनागढचे प्रशासन आपल्या हाती घ्यावे अशी विनंती भारत सरकारला पत्रातून करण्यात आली होती.) मी अशीही भीती व्यक्त केली होती की जुनागढच्या अधिकाऱ्यांच्या विनंतीमागे कायदे आझम जिना यांची मान्यता नसेल तर आतापासून आनंद मानण्याला अर्थ नसेल. जुनागढच्या जनतेतर्फे तात्पुरत्या सरकारने जुनागढचा जो ताबा घेतला आहे त्याला पाकिस्तानच्या अधिकाऱ्यांनी विरोध केला आणि “भारतीय सैन्य जुनागढच्या सीमेबाहेर काढून घेण्यात यावे आणि तेथील प्रशासन तेथील अधिकृत सरकारला सोपवण्यात यावे व भारतीय जनतेद्वारे संस्थानावर जे हल्ले होत आहेत ते थांबवण्यात यावे” अशी मागणी केली आहे हे कळल्यामुळे तुम्हाला दुःखही होईल आणि आश्चर्यही वाटेल. त्यांचे असेही म्हणणे आहे की जुनागढच्या नबाबांना वा दिवाणला स्थायी वा तात्पुरती तडजोड करण्याचा कोणताही

कायदेशीर अधिकार नाही. पाकिस्तानच्या म्हणण्यानुसार भारत सरकारची कृती “स्पष्टपणे पाकिस्तानच्या सीमेचे व आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे उल्लंघन करणारी आहे”.

काल वृत्तपत्रात जे वृत्त आले होते ते पाहता मला यात ना तर आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा भंग दिसतो ना ते संस्थान ताब्यात घेण्याचा संघराज्याचा प्रयत्न दिसतो. जोपर्यंत मला कळते जुनागढच्या जनतेच्या तात्पुरत्या सरकारने जे आंदोलन केले त्यात मला कोणतीही बेकायदेशीर गोष्ट दिसत नाही. हे खरे आहे की काठेवाडच्या राजांच्या विनंतीप्रमाणे संपूर्ण काठेवाडच्या संरक्षणाकरिता संघराज्याच्या सरकारने सैन्य पाठवले. यामुळे या कार्यवाहीतसुद्धा मला बेकायदेशीर काही दिसत नाही. याउलट जुनागढच्या दिवाणने जाहीरपणे आपले मत बदलून जे काही केले ते बेकायदेशीर होते हे मान्य केले आहे. या प्रकरणाकडे मी या दृष्टीने पाहतो - जुनागढच्या नबाबसाहेबांनी आपल्या प्रजेच्या मान्यतेशिवाय, ज्यात ८५ टक्के हिंदू आहेत असे मला सांगण्यात आले आहे, (जुनागढच्या नबाबांनी भारतात सामील होण्याला मान्यता दिली होती. नंतर त्यांनी आपला निर्णय मागे घेतला आणि ते पाकिस्तानमध्ये पळून गेले आणि तिथे गेल्यानंतर त्यांनी पाकिस्तानमध्ये जुनागढ संस्थान सामील होण्यासंबंधीच्या दस्तावेजावर सही केली. त्या दस्तावेजाच्या आधारावर पाकिस्तानमध्ये जुनागढ विलीन झाल्याची घोषणा करण्यात आली. ज्या परिस्थितीत हे विलीनीकरण करण्यात आले होते त्या परिस्थितीमुळे भारत सरकारने हे विलीनीकरण मान्य केले नाही.) गिरनारचा पवित्र पर्वत आणि तेथील सर्व मंदिर हे सर्व जुनागढचा भाग आहेत. त्यावर हिंदूंनी किती तरी पैसा खर्च केला असून दरवर्षी किती तरी लोक गिरनारच्या यात्रेवर जात असतात. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर संपूर्ण देशावर जनतेचा अधिकार आहे. त्यातील इंचाइटका भागसुद्धा संस्थानिकांची खाजगी मालमत्ता नाही. ते आपला दावा जनतेचे विश्वस्त बनूनच करू शकतात आणि यामुळेच त्यांनी जी कृती केली आहे तिला जनतेचा पाठिंबा आहे याचा त्यांनी पुरावा दिला पाहिजे. हे खरे आहे आहे की आपण जनतेचे विश्वस्त आणि प्रतिनिधी आहो हे अजून संस्थानिकांना कळलेले नाही. आणि हेसुद्धा खरे आहे की काही संस्थानांतील काही जागृत नागरिक वगळता संस्थानांच्या सर्व लोकांनासुद्धा

आपणच आपल्या संस्थानाचे खरे मालक आहो हे कळलेले नाही. परंतु यामुळे मी सांगितलेल्या तत्त्वाचे मूल्य कमी होत नाही.

यामुळे दोनपैकी कोणत्या देशात सामील व्हावे हे ठरवण्याचा अधिकार प्रत्येक संस्थानाच्या जनतेलाच आहे. तत्कालीन सरकार जर जुनागढच्या जनतेचे कोणत्याही पातळीवर प्रतिनिधित्व करत नसेल तर तत्कालीन सरकार अशा लोकांचा समूह असेल की ज्याने जुनागढ संस्थानातील सत्ता अधिकार नसताना अन्यायाने बळकावली. त्यांना दोन्ही देशांच्या सरकारांनी काढून टाकले पाहिजे. कोणताही संस्थानिक आपल्या वैयक्तिक पातळीवर कोणत्याही एका उपनिवेशात सामील होत असेल तर त्या उपनिवेशाला जगासमोर आपल्या कृत्याचे समर्थन करता येणार नाही. या दृष्टिकोनातून जोपर्यंत नबाबांच्या सामिलीकरणाच्या कृतीचे लोक समर्थन करतात असे सिद्ध होत नाही तोपर्यंत अगदी सुरुवातीपासूनच ती कृती निराधार होती असे म्हणावे लागेल. जुनागढने कोणत्या राज्यात सामील व्हावे हे केवळ जनमताच्या आधारानेच म्हणजे सार्वमतानेच ठरवता येऊ शकते. हे काम योग्य पद्धतीने झाले पाहिजे व त्यात हिंसा वा हिंसक प्रदर्शनाचा उपयोग होऊ नये. पाकिस्तान सरकारने आणि आता जुनागढच्या प्रधानमंत्र्यांनी घेतलेल्या भूमिकेमुळे विचित्र परिस्थिती निर्माण झाली आहे. पाकिस्तान बरोबर आहे की संघराज्य सरकार बरोबर आहे हे कोण ठरवील? ही गोष्ट तलवारीच्या साहाय्याने ठरवता येऊ शकते याचा कोणी विचारही करणार नाही. ही बाब लवादामार्फत ठरवणे हाच यावर एकमेव उपाय आहे. आपल्याला आपल्या देशातच अनेक निष्पक्ष व्यक्ती सापडू शकतात परंतु संबंधित पक्ष भारतीय लवाद मान्य करू शकत नसतील तर जगातील कोणत्याही भागातील कोणत्याही निष्पक्ष व्यक्तीला लवाद म्हणून स्वीकारण्यात वैयक्तिक पातळीवर माझी हरकत नाही.

मी जे जुनागढबद्दल म्हणालो तेच काश्मीर (ऑक्टोबर २३ला काही दोन हजार वा अधिक आफ्रिडी आणि इतर काही कबिलेवाले लोक काश्मीर संस्थानात घुसले व त्यांनी लूटमार, जाळपोळ आणि हत्याकांड करण्याकरिता सुरुवात केली. संस्थानामध्ये आणीबाणीची गंभीर परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे जम्मू आणि काश्मीरचे महाराज हरिसंग यांना भारतीय संघराज्याकडे सैनिकी मदतीकरिता विनंती केली व ऑक्टोबर २७ला सामिलीकरणाच्या दस्तावेजावर सही केली.) आणि हैद्राबादलाही (निझामची इच्छा होती की हैद्राबाद स्वतंत्र प्रभुत्वसंपन्न राज्य असावे व त्यामुळे त्यांनी भारतीय संघराज्यात सामील होण्याकरिता नकार दिला. भारत सरकार आणि निझाम यांच्यात दीर्घकाळ वाटाघाटी झाल्यानंतर छतारीच्या नबाबांच्या प्रतिनिधीमंडळाने २२ ऑक्टोबरला यथास्थिती कायम ठेवण्याचा करार केला. असे असूनही मंत्रिमंडळ्याच्या सल्ल्याच्या विरोधात जाऊन निझामने त्या प्रतिनिधिमंडळाच्या ठिकाणी २९ ऑक्टोबरला दुसरे प्रतिनिधीमंडळ नेमले. पाहा एका पत्रातील अंश नोव्हेंबर, २६, १९४७) तितक्याच प्रमाणात लागू होते. ना तर काश्मीरच्या महाराजांना ना हैद्राबादच्या निझामना जनतेच्या संमतीशिवाय कोणत्याही एका उपनिवेशात सामील होण्याचा अधिकार आहे. मला जोपर्यंत माहीत आहे हा मुद्दा काश्मीरच्या प्रकरणी स्पष्ट करण्यात आला होता. (जम्मू आणि काश्मीरचे भारतातील सामिलीकरण मान्य करत असताना भारत सरकारने “स्पष्ट केले होते की घूसखोरांना काश्मीरच्या भूमीवरून हाकलून लावल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर संस्थानातील लोक काश्मीरच्या सामिलीकरणासंबंधी निर्णय घेतील.”) जर केवळ महाराजांची इच्छा भारतीय संघराज्यात सामील व्हावे अशी असेल तर अशा कृतीचे मी कधीही समर्थन केले नसते. भारतीय संघराज्याने हे सामिलीकरण तात्पुरते मान्य केले कारण महाराज आणि शेख अब्दुल्ला (शेख मोहम्मद अब्दुल्ला, १९०५-८२, अखिल भारतीय संस्थानातील जनतेच्या परिषदेचे अध्यक्ष, अध्यक्ष जम्मू आणि काश्मीर नॅशनल कॉन्फरन्स. काश्मीरचे भारतात सामिलीकरण झाल्यानंतर त्यांनी जम्मू आणि काश्मीरच्या आपत्कालीन प्रश्नाचे प्रमुख म्हणून ऑक्टोबर ३१, १९४७ला शपथ घेतली होती.) जे जम्मू आणि काश्मीरच्या जनतेचे प्रतिनिधी आहेत, या दोघांचीही तशी इच्छा होती. शेख अब्दुल्ला पुढे आले कारण आपण काश्मीरमधील केवळ मुसलमानांचेच नाही तर सर्व जनतेचे प्रतिनिधित्व करतो असा त्यांचा दावा होता.

काश्मीरची फाळणी होऊ शकते व जम्मू हिंदूंकडे येईल आणि मुसलमानांना काश्मीर मिळेल अशी कुजबुज लोक करत आहेत असे मी ऐकले आहे. भारतीय

संस्थानांची अशी विभाजित निष्ठा आणि विविध भागात फाळणी यांची मी कल्पनाही करू शकत नाही. यामुळे मी आशा करतो की किमान त्या लाखो लोकांकरिता ज्यांना निर्वासित होणे भाग पडले आहे, संपूर्ण भारत समंजसपणाने वागेल व दुर्दैवी परिस्थिती टाळेल.

हिंदीवरून. प्रार्थना प्रवचन - २, १९४७

२३४. मोरारजी देसाई यांना पत्र

नोव्हेंबर १२, १९४७

भाई मोरारजी,

(१८९६-१९९५; मंत्री मुंबई, १९३७-३९ आणि १९४६-५१; मुख्यमंत्री मुंबई, १९५२-५६; मंत्री, केंद्र सरकार, १९५६-८, १९५८-६२; उपप्रधानमंत्री, १९६७-६९; प्रधानमंत्री, १९७७-७९)

तुमच्या या पत्राचा मजकूर मी सकाळी चार वाजता सांगत आहे. सध्या डॉ. दिनशा मेहता आणि जहांगीर पटेल माझ्याबरोबर आहेत. आम्ही या निर्णयावर पोहोचलो आहो की डॉ. दिनशा मेहता पुणे येथील विश्वस्त संस्थेबाहेर (अखिल भारतीय निसर्गोपचार विश्वस्त संस्था) जो निसर्गोपचार करतील त्याबद्दल त्यांनी आपल्या उदरनिर्वाहाकरिता रुग्णाकडून आवश्यक तितके शुल्क घ्यावे. एक वेळ अशी होती की आपण दिनशा मेहतांना विश्वस्त संस्थेच्या निधीतून निर्वाह भत्ता देण्याचा विचार करत होतो. परंतु डॉ. दिनशा मेहतांना ही गोष्ट मान्य नव्हती. इतर कोणते तरी आवश्यक काम करून उदरनिर्वाहाकरिता पैसा मिळवला पाहिजे असा विचार त्यांनी केला होता. सध्या ही गोष्टसुद्धा शक्य नाही. यामुळे शहरातील लोकांना त्यांनी आपल्या दृष्टिकोनातून निसर्गोपचार द्यावा आणि त्याचे शुल्क आकारावे असे ठरले. याकरिता त्यांनी एक तर मुंबईच्या आपल्या निसर्गोपचार केंद्रात वाढ करावी वा पुरंदर येथील उपचार केंद्राद्वारे ते असे करू शकतात. यापैकी एकाही संस्थेला माझ्या संकल्पनेतील निसर्गोपचाराला स्थान नाही. तो तर केवळ गावातर्फे आणि गावातच केला जाऊ शकतो. त्याच्या मुळाशी व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनात परिवर्तन करण्याची मूलभूत गोष्ट आहे. यामुळे ही विश्वस्त संस्था वेगळीच राहिल. तिथे जर शहरी लोकांचा उपचार केला जाईल तर त्याकरिता शासकीय मदत घ्यावी लागेल. याशिवाय आजकाल जागा मिळू शकत नाही. मुंबईत जिथे दिनशा मेहतांचे काम चालते तिथे अजून मजले लागतील वा दुसऱ्या इमारतीची व्यवस्था करावी लागेल. सांगण्याचा मुद्दा हा आहे

की पुरंदरमध्ये तुम्ही डॉ. दिनशा मेहतांना पुरेशी जागा शासकीय मदतीशिवाय योग्य भाड्यात वा किंमत देऊन मिळवून देऊ शकत असाल तर मिळवून द्यावी आणि असे करताना त्यांच्यावर मेहेरबानी केल्यासारखे होऊ नये. यामागे मुख्य मुद्दा तर सार्वजनिक सेवेचाच असू शकतो. श्रीमंतांनासुद्धा शुल्क देऊन निसर्गोपचार मिळू शकतो. सरकारला जर हे योग्य वाटत असेल तर तेसुद्धा योग्य इमारत देऊन याची व्यवस्था करू शकते. मुंबई सरकार जर या दृष्टिकोनातून काही विचार करू शकत असेल तर हे पत्र अस्थानी ठरू नये.

जगतापच्या जागेबद्दल आपण विश्वस्त वेगळा विचार करत आहो. (पाहा डी. बी. जगतापला पत्र, नोव्हेंबर १२, १९४७) याबद्दल सरकारला काही सांगायचे असेल तर मी अजून कधी लिहीन.

मुंबईत वा पुरंदरमध्ये वा अजून कुठे किती जागा लागेल हे मी येथून सांगू शकत नाही. याकरिता मला अधिक माहिती आणि समस्येची कल्पना असली पाहिजे. ही गोष्ट सध्या माझ्याजवळ नाही. यामुळे केवळ डॉ. दिनशा अथवा जहांगीरच यासंबंधी तुमच्याशी चर्चा करू शकतात.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२३५. जहांगीर पटेल यांना पत्र

नोव्हेंबर १२, १९४७

चि. जहांगीर,

मी तुझे पत्र काळजीपूर्वक वाचले. रासायनिक खताच्या अभावाचा जमिनीच्या उत्पादकतेशी काहीही संबंध नाही. आपण किती तरी सेंद्रीय खत वाया घालवतो. हे सर्व प्रश्न उत्पादकांच्या शिक्षणाशी निगडित आहेत, मग ते असो वा नसो.

अन्नधान्यावरील नियंत्रण पूर्णपणे घातक आहे व ते गेले पाहिजे याबद्दल मला मुळीच शंका नाही.

मद्यासंबंधीच्या विषयाची आपण परत भेटू तेव्हा चर्चा करू. सध्या तरी प्रकाशनाकरिता काहीही लिहू नकोस.

शक्य झाले तर दिनशाबरोबर परत ये. तेव्हा आपण अनेक विषयांवर चर्चा करू.

स्नेह

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेला ल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२३६. डी. बी. जगताप यांना पत्र

नोव्हेंबर १२, १९४७

मला तुमचे पत्र मिळाले. डॉ. दिनशाच्या ज्या पत्रासंबंधी तुमची तक्रार आहे ती सर्व माझ्याबद्दल आहे असे समजा. थोडासाही अपमान झाला असेल तर तो मी केला आहे. हेतू तर असा असूच शकत नव्हता. परंतु डॉ. दिनशाच्या पत्रात माझी भाषा होती. आता तर ही गोष्ट विसराल ना? डॉ. दिनशा मेहता आणि जहांगीर पटेल दोनचार दिवसांपासून इथेच आहेत. आम्ही खूप चर्चा केली. यामुळे माझे मत आहे की तुम्हाला विश्वस्त संस्थेचे घटनापत्र (ट्रस्ट डिड) नामंजूर करायचे असेल तर तसे तुम्ही आताच करू शकता. तुम्ही आरोग्यभवनही हटवू शकता. त्यामुळे कोणतीही कायद्याच्या प्रक्रियेची अडचण येणार नाही आणि पंचांचीही भानगड राहणार नाही. तुमची इच्छा असेल तर डॉ. दिनशा मेहतांच्या यादीत काही भर घालू शकता वा त्यांच्याशी चर्चा करू शकता. मी इतकेच म्हणू शकतो की ती विश्वस्त संस्था राहावी असे वाटत असेल तर जी जमीन मी वापरत होतो व जिथे रुग्णांवर उपचार होत होते ती जमीन तुम्ही विश्वस्त संस्थेला दिली पाहिजे. यात त्या जमिनीमागील भागाचाही समावेश असावा जिथे मजूर काम करत होते. ही जागा काही उत्पादन घेण्याकरिता उपयोगात येणार नाही तर रुग्णांकरिता काही माणसांना ठेवायचे असेल तर ठेवता यावे म्हणून त्या जागेचा विकास करता येऊ शकेल. उर्वरित सर्व जमीन तुम्हाला परत केली जाईल. मग तिथे आरोग्यभवनही राहणार नाही. याचा अर्थ मी ज्या जमिनीची व इमारतीची मागणी केली आहे व ज्याचा तुम्ही वापर करत आहा आणि ज्याचा अनुसूचीत समावेश आहे तो भाग तुम्ही वापराल. मी जेव्हा या कामातून मोकळा होईन तेव्हा मी आणि विश्वस्त संस्थेचे इतर सदस्य विश्वस्त संस्थेला देणगी दिलेल्या जागेत राहू शकू. दिनशा, त्यांची पत्नी, आई आणि त्यांच्या इतर ज्या नातेवाईकांना त्या जागेत सामावून

घेता येईल ते तिथे राहू शकतील. मला तुमचा पाहुणा म्हणून राहू देण्याचा दिनशांचा मुळीच हेतू नाही अशी तुमची तक्रार असल्याचे जहांगीर सांगत होता. हे तर चूक आहे. माझ्या सूचनेचा स्वीकार केला तर मी दानाच्या घरात राहिलो तरी तुमचाच पाहुणा असेन. बकरीच्या दुधाची जी व्यवस्था करायची ती तर तुम्हीच करणार ना? मी जितक्या जागेची अपेक्षा करतो तितक्या जागेत तर बकऱ्या वगैरे राहू शकत नाहीत. आणि इतके अजून सांगतो की एकदा ट्रस्टला दान दिल्यामुळे तुम्ही काहीही गमावणार नाही. डॉ. दिनशांची तुमच्या जमिनीवर १ लाखाहूनही अधिक खर्च केला आहे. ज्या जागेची मी मागणी करत आहे त्यात न्हाणी, बाष्पगृह इत्यादींचीही त्यांनी व्यवस्था केली आहे. मी मागत असलेल्या जमिनीवर भर घालण्यात आलेली जमीन तुम्ही घ्याल तर या सर्व गोष्टींचा तुम्हाला काहीही उपयोग होणार नाही. आता तुम्हाला योग्य वाटेल ते तुम्ही करू शकता. यासंबंधी तुम्हाला अजून चर्चा करायची असेल तर ती तुम्ही डॉ. दिनशा आणि जहांगीर यांच्याशी करू शकता.

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२३७. कुरुक्षेत्र येथील छावणीतील निर्वासितांकरिता प्रसारण

(गांधीजींना स्टुडिओत नेत असताना गांधीजी म्हणाले तुम्ही मला अगदी असंस्कृत माणूस समजू शकता आणि कसे बोलावे हे शिकवू शकता. गांधीजींचे हे भाषण ऑल इंडिया रेडिओ, दिल्लीवरून प्रक्षेपित झाले होते. ते हिंदुस्तानीत बोलले होते.)

नोव्हेंबर १२, १९४७

माझ्या दुःखी बंधूनों आणि भगिनींनों,

मला माहीत नाही की आज केवळ तुम्हीच नाही तर इतरही लोक माझे ऐकत आहेत. (पुढील दोन वाक्य हिंदुस्तान टाईम्समधून घेतले आहेत.) रेडिओवर बोलण्याची ही माझी केवळ दुसरी वेळ आहे. मला पहिली संधी तेव्हा मिळाली होती जेव्हा मी गोलमेज परिषदेत उपस्थित राहण्याकरिता लंडनला गेलो होतो. मी जरी प्रक्षेपण केंद्रातून बोलत असलो तरी अशा प्रकारे बोलण्यात मला रस नाही. दुःखी लोकांच्या दुःखात सहभागी होणे आणि त्यांचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करणे हेच माझे जीवितकार्य राहिले आहे. यामुळे माझ्या भाषणाकडे तुम्ही याच दृष्टीने पाहाल अशी मला आशा आहे.

जेव्हा मी ऐकले की कुरुक्षेत्रमध्ये दोन लाख शरणार्थी आलेले आहेत आणि त्यांची संख्या वाढतेच आहे तेव्हा मला दुःख झाले. ही बातमी कळताच तुम्हांला येऊन भेटण्याची मला इच्छा झाली परंतु दिल्ली मी एकाएकी सोडू शकत नव्हतो कारण तिथे काँग्रेस कार्यकारिणीच्या बैठकी सुरू होत्या व त्यात माझे हजर राहणे आवश्यक होते. सेठ घनश्यामदास बिल्रांनी मला रेडिओवरून संदेश देण्याबद्दल सुचवले आणि यामुळे आज मी इथे आहे.

योगायोगाने जनरल नथ्यूसिंह, जे या शिबिराची व्यवस्था पाहत आहेत, मला भेटायला आले आणि त्यांनी मला तुमच्या अडचणींसंबंधी सांगितले. केंद्र सरकारने या

शिविराची व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी सैन्यावर सोपवली कारण तुम्हांला दाबून ठेवण्याकरिता नाही तर सैन्याला अशा प्रकारच्या शिविराची व्यवस्था पाहण्याची सवय असते व ते कुशलतापूर्वक हे काम करू शकतात म्हणून.

ज्यांना त्रास होतो त्यांनाच आपल्याला होणारा त्रास चांगल्या प्रकारे कळतो. तुमचे शिवीर इतके साधे नाही की जिथे सर्व लोक परस्परांना ओळखू शकतील. तुमचे शिवीर एक शहर आहे आणि तुमच्याबरोबर असलेल्या निर्वासितांचा तुमच्याशी जो संबंध आहे तो दुःख आणि व्यथांच्या माध्यमातूनच आहे.

शिविराच्या अधिकाऱ्यांशी अथवा तुमच्या शेजाऱ्यांशी तुम्ही सहकार्य करत नाही हे पाहून मला दुःख झाले. खरे म्हणजे अशा सहकार्यानेच शिविरातील जीवन सुसह्य होत असते. तुमच्या दोषांकडे तुमचे लक्ष वेधून मी तुमची सगळ्यांपेक्षा जास्त चांगली सेवा करतो आहे. तोच माझ्या जीवनाचा मंत्र राहिला आहे आणि त्यातच खरी मैत्री सामावलेली आहे. आणि माझी सेवा केवळ तुमच्या वा हिंदुस्थानकरिता नाही तर सर्व जगाकरिता आहे, कारण मी जात वा धर्माची सीमा मानत नाही. तुम्ही जर तुमचे दोष दूर कराल तर तुम्ही स्वतःचेच नाही तर संपूर्ण भारताचेही हित कराल.

तुमच्यापैकी बहुतेक लोक निराधार आहेत हे कळल्यामुळे मला दुःख झाले. वास्तवात ही अडचण मोठीच आहे आणि पंजाबच्या कडाक्याच्या थंडीत ती दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे. तुमचे सरकार तुम्हांला आराम मिळावा म्हणून भरपूर प्रयत्न करत आहे. आणि तुमच्या प्रधानमंत्र्यांवर (जवाहरलाल नेहरू) याचे सर्वाधिक ओझे आहे. राजकुमारीच्या (राजकुमारी अमृत कौर, केंद्रीय आरोग्यमंत्री) आणि डॉ. जिवराज मेहता (गांधीजींचे वैयक्तिक डॉक्टर; महानिदेशक आरोग्य सेवा, भारत सरकार, १९४७; बडोदाचे दिवाण १९४८-४९; सार्वजनिक बांधकाम मंत्री, मुंबई, १९५२, आणि नंतर अर्थमंत्री;

मुख्यमंत्री गुजरात १९६०-३; उच्चायुक्त लंडन, १९६३-६.) अंतर्गत असलेले आरोग्य मंत्रालयही तुमच्या अडचणी कमी व्हाव्या म्हणून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत आहेत. अशा अडचणीच्या परिस्थितीत दुसरे कोणतेही सरकार याहून चांगले काम करू शकले नसते. तुमच्या अडचणींना आणि दुःखांना सीमा नाही परंतु सरकारला सीमा आहेत. परंतु तुम्ही तुमच्या अडचणी, संकट, वेदना, व्यथा यांचा जितका चांगल्या प्रकारे धीराने आणि खुषीने सामना करू शकाल तितका करावा.

आज दिवाळी आहे. परंतु तुम्ही वा इतर कोणी दिवा लावणार नाही. तुमची सेवा करून, शिबिरातील परस्परांना भाऊ-भाऊ मानून आणि प्रत्येकाला सख्खे नातलग समजून आपण सर्वात चांगली दिवाळी साजरी करू शकतो. जर तुम्ही असे कराल तर तुम्ही तुमच्या संकटांवर विजय मिळवाल.

आजसुद्धा शिबिरात कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे ते जनरल साहेबांनी मला सांगितले. ते म्हणाले की आता इथे अजून निर्वासित पाठवू नये. असे वाटते की निर्वासितांना वेगवेगळ्या ठिकाणी चांगल्या प्रकारे वाटणी केली नाही. असे वाटते की निर्वासितांची योग्य प्रकारे चौकशी केली जात नाही आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांना कळवल्याशिवाय ते वेगवेगळ्या ठिकाणी का भरले जातात हे कळत नाही. अशीच परिस्थिती निर्माण करण्याकरिता काल सायंकाळच्या प्रार्थना प्रवचनात मी पूर्व पंजाब सरकारवर टीका केली होती. मला आताआता तेथील सरकारच्या मंत्र्याचे पत्र मिळाले आहे. त्यात ते म्हणतात की यात आमचा दोष नसून हा केंद्र सरकारचा दोष आहे.

आता केंद्राचे म्हणा की प्रांतांचे म्हणा सर्व सरकारे तर जनतेचीच आहेत. यामुळे एकाने दुसऱ्याला अशा प्रकारे दोष देणे शोभत नाही. सर्वांनी मिळून जनहिताकरित काम केले पाहिजे. तुमची जबाबदारी तुम्हांला कळावी याकरिता मी हे सर्व सांगतो आहे.

तुम्ही शिबिरातील शिस्त टिकवण्याकरिता मदत केली पाहिजे. या ठिकाणाची साफसफाई तुम्ही आपल्या हातात घेतली पाहिजे. मला पंजाबमधील सैनिकी शासनाच्या दिवसांची चांगली आठवण आहे (एप्रिल -मे १९१९). मला पंजाबी लोकांचे गुणदोष माहीत आहेत. त्यांना सार्वजनिक साफसफाई आणि आरोग्याचे अगदीच ज्ञान नाही हा त्यातील एक दोष आहे. आपण सर्व हरिजन झालो पाहिजे असे मी यामुळेच म्हणत असतो. आपण जर असे करू तर आपला उद्धार होईल. म्हणूनच मी म्हणतो की तुमच्यातील प्रत्येक पुरुषाने, स्त्रीने आणि मुलाने आपल्या डॉक्टरला आणि शिबिराच्या अधिकाऱ्याला कुरुक्षेत्र स्वच्छ ठेवण्याकरिता मदत केली पाहिजे.

दुसरी गोष्ट मला तुम्हांला ही सांगायची आहे की तुम्ही तुमचे रेशन वाटून खा. जे काही तुम्हांला मिळेल त्यात समाधान माना. तुमच्या हिश्यापेक्षा जास्त घेऊ नका आणि जास्तची मागणीही करू नका. सार्वजनिक स्वयंपाकघर चालवण्याची कला तुम्ही शिकायला पाहिजे. अशा प्रकारेसुद्धा तुम्ही परस्परांची सेवा करू शकता.

तुम्हाला बसल्या बसल्या खाण्याची सवय लागू नये याबद्दलसुद्धा मी तुम्हांला सावध केले पाहिजे. भाकरी मिळवण्याकरिता तुम्ही शारीरिक श्रम केले पाहिजे. आमच्याकरिता सरकारने सर्व गोष्टींची व्यवस्था केली पाहिजे असे तुम्हांला वाटू शकते. सरकारचे कर्तव्य तर आहेच परंतु याचा अर्थ असा नाही की तुमचे कर्तव्य संपून जाते. तुम्ही केवळ स्वतःकरताच नाही तर इतरांकरिताही जगायला पाहिजे. आळस प्रत्येकाचा अधःपात घडवून आणतो. संकटातून बाहेर पडण्याकरिता त्याची आपल्याला कधीही मदत होऊ शकत नाही.

गोवा येथील एक भगिनी मला भेटायला आली होती. तुमच्या शिबिरातील बऱ्याचशा स्त्रियांना कताई करण्याची इच्छा आहे हे ऐकून मला आनंद झाला. ज्या रचनात्मक

कामाची आपल्याला मदत होऊ शकते ते काम आपण केले पाहिजे. दुधातील साखरेप्रमाणे तुम्ही आजूबाजूच्या वातावरणात मिसळून जायला पाहिजे आणि अशा प्रकारे तुमच्या सरकारवर जे ओझे येऊन पडले आहे ते थोडे कमी केले पाहिजे. सर्व शिबिरार्थींनी खरोखर स्वावलंबी झाले पाहिजे. परंतु आज तुमच्यासमोर हा आदर्श ठेवणे फार मोठी गोष्ट होईल. परंतु तरीही तुम्ही कोणत्याही कामाला वाईट समजू नये असेच मी म्हणेन. सेवेचे जे कोणते काम येईल ते तुम्ही आनंदाने करा आणि या कुरुक्षेत्राला एक आदर्श ठिकाण बनवा.

मी गरम कपडे, दुलया आणि कांबळी यांच्याकरिता जे आवाहन केले होते त्याला चांगला प्रतिसाद मिळाला आणि लोकांनी उदारहस्ते दान दिले. (पाहा, 'प्रार्थना प्रवचन' ४ ऑक्टोबर १९४७) लोकांनी सरदारांच्या (वल्लभभाई पटेल, उपप्रधानमंत्री, गृह, संस्थाने माहिती आणि प्रक्षेपण खात्याचे प्रभारी मंत्री) आवाहनालाही चांगला प्रतिसाद दिला. या वस्तूंमध्ये तुमचाही वाटा आहे. परंतु तुम्ही जर आपसात भांडण कराल आणि काही लोक आपल्या वाट्यापेक्षा जास्त घेतील तर तुमचेच नुकसान होईल. आजच तुम्ही मोठमोठ्या अडचणी सहन करत आहा आणि तुम्ही चुकीचे काम केले तर त्या अडचणी अजून वाढतील.

अखेरीस मी असे मानणारांपैकी नाही की तुम्ही पाकिस्तानमध्ये घरदार, जमीनजुमला सोडून आला असल्यामुळे तुमची तेथील पाळेमुळे नेहमीकरिता उपटून फेकली गेली. तसेच ज्या मुसलमानांना भारत सोडून जाण्याकरिता बाध्य करण्यात आले त्यांच्याबद्दलही मी असे समजत नाही. जोपर्यंत लोकांना जिथून काढून टाकण्यात आले होते तिथे ते परत सन्मान आणि सुरक्षितता यांसह आपल्या पूर्वीच्या जागी वसवले जात नाहीत तोपर्यंत मी विश्रांती घेणार नाही आणि माझ्याकडून शक्य होतील तितके प्रयत्न मी करत राहीन. मृतांना जिवंत करून परत आणता येत नाही परंतु जे जिवंत आहेत त्यांच्याकरिता आपण काम करू शकतो. आपण जर असे केले नाही तर आपण भारत

आणि पाकिस्तान या दोघांनाही नेहमीकरिता कलंकित करू आणि अशा प्रकारे आपल्या दोघांचाही विनाश होईल.

‘हरिजन’, नोव्हेंबर २३, १९४७. शिवाय ‘हिंदुस्तान टाईम्स’ नोव्हेंबर १४, १९४७

२३८. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १२, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आज दिवाळीचा दिवस आहे यामुळे मी तुम्हा सर्वांचे अभिनंदन करतो. आपल्या हिंदू वर्षाचा हा फार मोठा दिवस आहे. विक्रम संवत्प्रमाणे उद्या गुरुवारपासून नवीन वर्ष सुरू होईल (गुजराती पंचांगाप्रमाणे). दरवर्षी दिवे लावून दिवाळी का करण्यात येते हे तुम्हांला कळले पाहिजे. रामरावणाच्या महान युद्धात राम चांगुलपणाच्या शक्तीचे प्रतीक होता तर रावण वाईट शक्तीचा. रामाने रावणावर विजय मिळवला व भारतात रामराज्य स्थापन केले.

परंतु दुर्दैव! आज भारतात रामराज्य नाही. मग आपण दिवाळी कशी साजरी करणार? ज्याच्या मनात राम आहे तोच माणूस हा सण साजरा करू शकतो, कारण रामच आपल्या आत्म्याला प्रकाश देऊ शकतो आणि तोच खरा राम असतो. आज जे भजन (“आमचे अंतःकरण प्रकाशित कर आणि तेथून वाईट विचार आणि क्रोध घेऊन जा”, आश्रम भजनावली २५१, डिसेंबर १३, १९३०) म्हणण्यात आले त्यात कवीच्या (रणछोड) ईश्वरदर्शनाच्या इच्छेवर जोर देण्यात आला आहे. लोकांच्या झुंडी दिव्यांची रोषणाई पाहायला जातात परंतु आज आपल्याला ज्या प्रकाशाची आवश्यकता आहे तो तर प्रेमाचा प्रकाश आहे. आमच्या अंतःकरणातून प्रेमाचा प्रकाश निर्माण झाला पाहिजे तेव्हा कुठे सर्व लोक अभिनंदनाकरिता पात्र ठरतील. आज आपले लाखो लोक दुःखी आहेत. प्रत्येक दुःखी व्यक्ती, मग ती पुरुष असो, स्त्री असो वा हिंदू, शीख, मुसलमान कोणीही असो माझा सख्खा भाऊ अथवा बहीण आहे असे तुमच्यापैकी कोणी छातीवर हात ठेवून म्हणू शकेल काय? ही तुमची परीक्षा आहे. राम

आणि रावण हे चांगुलपण आणि वाईटपण यांच्यातील अविरत संघर्षाचे प्रतीक आहेत. खरा प्रकाश अंतःकरणातून येत असतो.

काल जखमी काश्मिरी माणसाला पाहून पंडित जवाहरलाल नेहरू किती व्यथित होऊन गेले होते ! काल त्यांना कार्यकारिणीच्या सभेत हजर राहणे शक्य झाले नाही आणि आज दुपारीसुद्धा. त्यांनी बारामुल्लाहून काही फुले आणली होती. (आक्रमकांनी क्रूरपणे हल्ला केल्यानंतर भारतीय सैनिकांनी ते शहर परत काबीज केले होते.) मला निसर्गाच्या अशा देणग्या पाहून नेहमीच आनंद होत असतो. परंतु आज लूट, जाळपोळ आणि रक्तपात यांनी त्या सुंदर भूमीच्या सौंदर्याचा विध्वंस केला आहे. जवाहरलाल जम्मूमध्येसुद्धा गेले होते. तिथेसुद्धा सर्व काही चांगले नाही.

सरदार पटेल यांना श्री श्यामलदास गांधी आणि ढेबरभाई (यू. एन. ढेबर, राजकोट गिरणी कामगार मझदूर संघाचे संघटक, सौराष्ट्रात मंत्री १९४८, अध्यक्ष भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस १९५५-५९, अनुसूचित जमातीच्या भागाचे अध्यक्ष, १९६२ साली लोकसभेवर निवडून गेले. अध्यक्ष भारतीय आदिम जाती संघ १९६२-६४) यांच्या विनंतीवरून जुनागढला जावे लागले. त्यांना सरदार पटेलचा सल्ला हवा होता. जिना आणि भुट्टो हे दोघेही संतापलेले आहेत आणि त्यांना वाटते की भारत सरकारने त्यांना फसवले आहे व जुनागढवर विलीनीकरणाकरिता दडपण आणत आहेत.

संपूर्ण देशात शांतता आणि सद्भावना निर्माण होण्याकरिता आपल्या मनातून घृणा आणि संशय काढून टाकणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. जर तुम्ही आपसातील लहानलहान भांडणे विसरणार नाही तर काश्मीर आणि जुनागढचा विजय व्यर्थ जाईल. जोपर्यंत भीतीमुळे पळून गेलेल्या मुसलमानांना आपण भारतात परत आणत नाही तोपर्यंत खरी दिवाळी साजरी करता येत नाही. पाकिस्तानने जर तेथील हिंदू आणि शिखांबरोबर असे केले नाही तर ते जिवंत राहू शकणार नाही. (यानंतर गांधीजींनी प्रक्षेपण गृहाला दिलेल्या भेटीबद्दल उल्लेख केला.)

उद्या मला काँग्रेस कार्यकारिणीसंबंधी जे काही सांगता येणे शक्य होईल ते सांगेन. गुरुवारी सुरू होणाऱ्या नववर्षात तुम्ही आणि सर्व भारत सुखी होवो आणि ईश्वर तुमची अंतःकरणे प्रकाशित करो. म्हणजे त्या प्रकाशात तुम्हांला परस्परांचीच नाही, संपूर्ण भारताचीच नाही तर संपूर्ण जगाची सेवा करता यावी.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', ६९-७१

२३९. मणिभाई बी. देसाई यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर १२, १९४७

चि. मणिभाई,

तुमचे ५ तारखेचे पत्र मिळाले. डॉ. दिनशा आणि जहांगिर पटेल यांच्याशी माझी दीर्घ चर्चा झाली.

काकासाहेबांच्या (दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर, १८८५-१९८१; शिक्षणशास्त्रज्ञ, लेखक आणि गांधीजींचे जवळचे सहकारी; गुजरात विद्यापीठाचे कुलगुरू, १९२८-३६; अध्यक्ष, हिंदुस्तानी प्रचार सभा) हस्ते उद्घाटन होणार आहे, याचा मला आनंद होतो.

उरुळीच्या सर्व मित्रांना सांगा की मी कार्यक्रमाला उपस्थित राहू शकत नाही याचा मला आनंद आणि दुःख दोन्ही होत आहेत. माझ्या संकल्पनेतील निसर्गोपचारात मन आणि शरीर या दोघांवरील उपचाराचा समावेश असल्यामुळे इथे मी जे काम करतो आहे ते माझ्या मताप्रमाणे उरुळीच्या कामाचाच एक भाग आहे म्हणून उरुळीच्या या कार्यक्रमाचा मला आनंद होतो. या दृष्टीने विचार केला तर कळेल की येथील लोकांची मानसिक विकृती दूर

झाली तर त्याचा परिणाम उरुळीत होणेसुद्धा अपरिहार्य आहे आणि हे निसर्गोपचाराचे सुंदर उदाहरण गणले जाईल.

गोखले आणि परमानंद सोडून गेले याचे मला दुःख होत नाही. डॉ. भागवत (डॉ. ए. के. भागवत) राहिले तर तितके पुरे आहे. धीरू जर शेवटपर्यंत संस्थेला चिकटून राहिला व त्याने सर्व नियमांचे पालन केले तर मला आनंद होईल. परंतु बाळकोबा (बाळकृष्ण भावे, विनोबा भावे यांचे लहान भाऊ.) आणि तुम्ही (मणिभाई देसाई उरुळी कांचन येथील निसर्गोपचार केंद्राचे प्रबंधक होते.) राहिलात तरी मला आनंद होईल. याचा अर्थ तुम्ही एकट्याने जरी उरुळीकरिता जीवन वाहून टाकायचे ठरवले तरी मला आनंद होईल. हळूहळू उरुळीवासीयांमधून तुम्हांला अजून कार्यकर्ते मिळतील. बाहेरून कार्यकर्ते बोलवावे लागावे ही गोष्ट मला अपमानास्पद वाटते. याचा अर्थ निसर्गोपचाराचे अपयश असा होईल.

तुमच्यावर सध्या जे फार मोठे ओझे येऊन पडले आहे ते तसेच राहणार नाही. तुम्ही तितक्याच रुग्णांना प्रवेश द्या जितक्यांकडे तुम्ही सहजपणे लक्ष देऊ शकाल. उरुळीतच काही तरुण जर तुम्हांला स्वयंसेवक म्हणून मिळाले तर तुम्ही त्यांना प्रशिक्षित करू शकता. तुम्ही स्वतः तेथूनच कोणत्याही स्त्रीला या कामात ओढू शकणार नसल्यामुळे तुम्हांला बाहेरून एखादी स्त्री कार्यकर्ती बोलवावी लागेल. भविष्यात काय आहे ते पाहू या.

निसर्गोपचार, ग्रामोद्धार आणि आश्रमीय जीवन अशी तीन विभागातील वाटणी मला योग्य वाटते. परंतु निसर्गोपचाराच्या दृष्टिकोनातून या तिन्ही गोष्टी अविभाज्य आहेत. तुम्ही जेव्हा निसर्गोपचाराला त्याच्या उच्चतम क्षमतेकडे नेता तेव्हा त्यात ग्रामोद्धाराचासुद्धा समावेश होईल. आणि मी ग्रामीण लोकांकरिता अशा निसर्गोपचाराची कल्पना करू शकत नाही ज्यात आश्रमीय जीवनाच्या आदर्शाचे पालन केले जाणार नाही. तुम्ही जर मजुरीवर येणाऱ्या मजुरांच्या भरवशावर शेती कराल तर शक्य आहे की तुम्हांला अखेरीस पश्चात्ताप

होईल. परंतु माझा दृष्टिकोन असा असला तरी तुम्ही सर्व लोक काळजीपूर्वक विचार करून जो निर्णय घ्याल तो मी मान्य करीन.

या देणगीत भंसाळींना (जयकृष्ण भंसाळी) काही दोष दिसतो आहे. यामुळे मी ती नाकारणे पसंत करीन. ९९ वर्षांच्या भाडेपट्ट्यावर काही घेणे मला योग्य वाटत नाही. मला म्हशींऐवजी गायी ठेवणे का आवडते हे मी आधीच स्पष्ट केले आहे. बाळकृष्ण जर आवश्यक पैसा गोळा करू शकत नसेल तर ती योजना विसरून जा. ही गोष्ट मुळीच काळजी करण्यासारखी नाही. अखेरीस काय फलित निघते हे पाहून नंतरच मी काही तरी लिहीन.

कस्तुरबा स्मारक निधीतर्फे प्रेमाबेन (प्रेमा कंटक, कस्तुरबा राष्ट्रीय स्मारक निधीच्या महाराष्ट्रातील प्रतिनिधी.) तिथे काही काम करू शकत असतील तर चांगलेच होईल. परंतु अशा कामाकरिता आपण कोणतीही आर्थिक जबाबदारी घेऊ शकत नाही. कस्तुरबा निधीच्या मर्यादित राहून जे काही करता येणे शक्य असेल ते करण्याकरिता तुम्ही त्यांना परवानगी देऊ शकता.

बाहेरून कोणी तज्ज्ञ निसर्गोपचारक मिळेल या आशेवर राहू नका. तुम्हांला स्वतःला जे काही ज्ञान मिळवता येईल ते मिळवा. धिरू जर तिथे थांबत असेल तर त्यानेसुद्धा त्यात प्राविण्य संपादन केले पाहिजे. त्याला सध्याच थोडीफार माहिती आहे.

तुम्हांला जर कोणी असा तज्ज्ञ निसर्गोपचारक मिळत असेल की ज्याची आश्रमाचे नियम पाळण्याची तयार नसेल तर आपल्या उद्दिष्टाच्या दृष्टीने योग्य व्यक्ती म्हणून मी त्याचा स्वीकार करणार नाही. नंतर मी बाळकृष्ण आणि डॉ. भागवत यांनाही लिहीन.

मी याचा मजकूर रात्रीच्या वेळी सांगत आहे. मी आता अधिक श्रम घ्यायला नको.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. २७२३. सौजन्य - मणिभाई बी. देसाई

२४०. विसंगती नाही

‘हरिजन’च्या एका ग्राहकाला माझी एक गोष्ट कोड्यासारखी वाटते. त्याचे मी पुढीलप्रमाणे उत्तर पाठवले आहे -

एकदा तुम्ही मान्य केले होते की (पाहा प्रार्थना प्रवचन, जुलै २३, १९४७) तुम्ही ईश्वराला प्रत्यक्ष पाहिलेले नाही. आणि ‘सत्याचे प्रयोग’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत तुम्ही लिहिले आहे की सत्यस्वरूपातील ईश्वराला फार दुरून पाहिले आहे. या दोन गोष्टीत विसंगती जाणवते. ही गोष्ट मला चांगल्या प्रकारे कळावी म्हणून तुम्ही नीट समजावून सांगा.

ईश्वराला प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहणे आणि त्याला दुरून सत्यस्वरूपात पाहणे यात मोठे अंतर आहे. माझ्या मते या दोन गोष्टी परस्परविरोधी नसून एक-दुसऱ्याचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या आहेत. आपण हिमालय फार दुरून पाहतो आणि आपण जेव्हा त्याच्या शिखरावर पोहोचतो तेव्हा आपण प्रत्यक्ष हिमालय पाहतो. हिमालय जर दिसण्यासारख्या अंतरावर असेल तर लाखो लोक हिमालय शेकडो मैल अंतरावरून पाहत असतात. परंतु वर्षाच्या मेहनतीनंतर त्याच्या शिखरावर पोहोचून त्याला पाहणारे क्वचितच असतात. ही गोष्ट ‘हरिजन’च्या स्तंभामधून सविस्तर समजावून सांगण्याची गरज वाटत नाही तरीही तुमचे पत्र आणि मी त्याला दिलेले उत्तर मी हरिजनमध्ये प्रकाशनाकरिता पाठवत आहे म्हणजे तुमच्याप्रमाणे अजून कोणाला अशी विसंगती जाणवली तर त्याचेही समाधान होऊ शकेल.

नोव्हेंबर ३, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर २३, १९४७

२४१. एका पत्रातील अंश

नोव्हेंबर १३, १९४७

आजपासून नववर्षदिवस सुरू होत आहे. तुला अर्थातच माझे आशीर्वाद आहेत. परंतु माझ्या आशीर्वादांना आजकाल काहीही किंमत नाही. ईश्वर आपल्याला नवीन शक्ती आणि सद्बुद्धी देवो जेणेकरून आजच्या वेडावर मात करण्याचे सामर्थ्य आपल्यामध्ये येईल.

भाषेबद्दल मी काय लिहू? माझा दृष्टिकोन स्पष्ट आहे, म्हणजे जी भाषा आपले करोडो देशबांधव बोलू शकतील ती राष्ट्रभाषा असली पाहिजे. परंतु प्रत्येक गोष्टीला जणू विरोध करण्याचा जन्मसिद्ध अधिकार मिळाला आहे अशा प्रकारे आपण वागतो. परिणामी आपण काहीही साध्य करू शकत नाही. मला जरी अशा प्रकारच्या अडचणींना तोंड देणे आवडते आणि त्यांच्यावर मात करण्याची माझ्यात क्षमता असली तरी अशा गोष्टींवर आपली किती शक्ती आणि वेळ खर्च होतो हे तुम्हांला माहीत आहे काय? बहुधा विरोध करणारा माणूस पुढारी आहे असे मानले जात असल्यामुळे ज्यांना पुढारी होण्याची आकांक्षा असते ते विरोधकाची भूमिका घेत असतात. परंतु आपण जसे असू तसेच असणार आणि सध्याच्या अडचणींमधून आपल्याला मार्ग शोधावा लागेल.

“मार्ग काळोखाने भरलेला आहे म्हणून इतक्याकरिता काय तू येणार नाहीस?” (रविंद्रनाथ टागोर यांची एक बंगाली कविता.)

गुजरातीवरून. ‘दिल्लीमां गांधीजी - १’, पृष्ठ २७.

२४२. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १३, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

काल दिवाळी होती आणि आज नवीन वर्षाचा पहिला दिवस आहे. काल मी याचा आधीच उल्लेख केला होता. मी ऐकले आणि काल रात्री तर अजूनच जोरात ऐकले की दिल्लीत मुंबईप्रमाणेच जोरदार रोषणाई होते आणि कदाचित मुंबईपेक्षाही जास्त होत असेल. मुंबईत तर फार मोठी रोषणाई होते. परंतु आज रोषणाई करण्याचा दिवस नाही हे लोकांना कळले हे पाहून मला आनंद झाला. परंतु तरीही दिवाळी आहे तर काही ना काही दिवे लावलेच पाहिजे असा भ्रम लोकांमध्ये निर्माण झाला आहे. यामुळे काही ठिकाणी तेलाचे थोडे दिवे जळत होते आणि विजेचे दिवेही होते. परंतु फार कमी. मी घरातून बाहेर तर जात नाही परंतु तरीही कळतेच.

आजपासून नवीन वर्षाची सुरुवात होते. याचा मी काल उल्लेख केला होता. परंतु आज मी याचा परत उल्लेख करणे चांगलेच राहिल. नववर्षाच्या दिवशी आपण काही शुभ चिंतन वा काही शुभ निर्धार करतो आणि ईश्वराची कृपा असली तर आपण वर्षभर त्याप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करतो. आपण जर असे केले आणि आजचे वातावरण बदलले व हिंदू आणि मुसलमान एकोप्याने राहू लागले तर पुढील दिवाळी रोषणाई करून साजरी करण्याचा आपल्याला अधिकार असेल. परस्परांना शत्रू लेखून आपण काहीही मिळवणार नाही. यामुळेच मी म्हणालो होतो की आज तर ही बाह्य दिवाळी साजरी करण्याची वेळच नाही. परंतु आपल्या मनात जी ज्योत तेवते आहे ती बाहेर अभिव्यक्त करण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. आपल्या अंतःकरणात राम आहे आणि तिथे रामरावणाचे युद्ध अविरत सुरू असते. आपल्या अंतःकरणात जर रामावर रावणाने विजय मिळवला तर याचा अर्थ

आपल्या अंतःकरणात प्रकाश नाही तर केवळ काळोख आहे. परंतु जर रामाने रावणावर विजय मिळवला तर याचा अर्थ आपल्या अंतःकरणात खरोखरच प्रकाश आहे आणि यामुळे आपल्याला बाह्य रोषणाई करण्याचासुद्धा अधिकार मिळतो. अशा प्रकारे आतील प्रकाशाचे जर बाह्य प्रकाश प्रतीक असेल तर सर्व काही चांगले आहे. उलटपक्षी आपल्या अंतःकरणात जर काळोख असेल आणि आपण बाह्य रोषणाई करून सर्व काही चांगले आहे अशी स्वतःची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला तर आपण ढोंगी आणि खोटे ठरू. आम्ही कधीही खोटे होणार नाही इतकीच मी आशा करतो.

काल मी तुम्हाला सांगितले होते की काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सभेबद्दल मी तुम्हांला काही तरी सांगेन. काल मला वेळ नव्हता कारण मी १५ मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ घेऊ शकत नाही. आज काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सभेचा तिसरा दिवस आहे. अजूनही ती सुरू आहे. एक महत्त्वाची गोष्ट मला तुम्हांला सांगायचा अधिकार आहे. आज तीन दिवसांपासून कार्यकारिणीचे लोक आणि आचार्य कृपलानींनी (जे. बी. कृपलानी, १८८८-१९८२; प्राचार्य गुजरात विद्यापीठ १९२०-२७; भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे महासचिव, १९३४-४५; घटनासमितीचे सदस्य; तिचे अध्यक्ष १९४६-४७; कृषक मझदूर प्रजा पक्ष काढला व नंतर तो प्रजा समाजवादी पक्षात विलीन झाला; १९५४साली प्रजा समाजवादीपक्षातून राजीनामा दिला.) विशेषत्वाने आमंत्रित केलेले इतर लोक (काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सभेत खालील लोकांना विशेषत्वाने आमंत्रित करण्यात आले होते - बी. जी. खेर, पट्टाभी सीतारामैया, एस. के. पाटील, जयप्रकाश नारायण, कामराज नादर, डॉ. सैफुद्दिन किचलू आणि प्रा. एन.जी. रंगा.) हे सर्व सभेत तीन दिवसांपासून एकत्र बसलेले आहेत. सर्वांना मान्य आहे की काँग्रेस कोणत्याही धर्माचा प्रचार करणारी संस्था नाही. काँग्रेसमध्ये सर्व धर्माचे लोक आहेत वा असे म्हणा की काँग्रेस सर्व धर्माची आहे आणि म्हणूनच ती कोणत्याही धर्माची नाही. ती सर्व लोकांची संस्था आहे आणि तिने राजकीय

उद्दिष्टांच्या पूर्तीकरिताच काम करायचे आहे. ती जर या पद्धतीने काम करील तर ती धार्मिक संस्था राहणार नाही. समजा प्रत्येकाला खाण्याकरिता मिळाले पाहिजे असे काँग्रेसचे धोरण आहे. आणि तसे असेल तर आपल्या नावाला सार्थ करण्याकरिता तिला सर्वांच्या खाण्याची व्यवस्था करावी लागेल. काँग्रेस जर तिच्या बरोबर असणारांना वा असे म्हणा की हिंदू आणि शिखांनाच अन्न पुरवते कारण त्यांचे बहुमत आहे व इतरांची उपासमार होऊ देत असेल व आम्हांला तुमची फिकीर करण्याचे कारण नाही असे म्हणत असेल तर ती वरवर पाहता धार्मिक संस्था होईल परंतु खऱ्या अर्थाने ती अधर्माचरण करणारी संस्था होईल. ती जर तिला अनुसरणांचीच सेवा करणार असेल आणि इतरांना मारून टाकण्याची तिची इच्छा असेल तर तो धर्म नसेल, धर्माच्या नावावरील अधर्म असेल.

मी जर रामभक्त असेन आणि इतर कोणत्याही देवाची भक्ती करत नसेन तर तसे करण्याकरिता कायदा माझ्यावर बळजबरी करू शकत नाही. ही गोष्ट वेगळी की मी स्वतःच माझ्या धर्मानुसार वागत नसेन वा त्या अमूक एका माणसाजवळ तलवार आहे आणि मी त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे वागलो नाही तर तो मला मारून टाकील असे मी घाबरून म्हणत असेन. परंतु मी जर भित्रा नसेन आणि रामाऐवजी अल्लाची भक्ती करण्याकरिता कोणी माझ्यावर बळजबरी करत असेल तर मी अल्लाची नाही तर रामाचीच भक्ती करीन असे मी म्हणायला पाहिजे आणि असे म्हणण्याचा मला अधिकार आहे. समोरचा माणूस जास्तीतजास्त माझा गळा कापू शकतो. त्याला तसे करू द्या. हा श्रद्धेचा प्रश्न आहे. यालाच आपण माणसाचा व्यक्तिगत धर्म म्हणतो. जगात अशी कोणतीही शक्ती नाही की जी माणसाचा व्यक्तिगत धर्म नष्ट करू शकते. माणसाची स्वतःचीच तो धर्म सोडण्याची जर इच्छा असेल तर तो अर्थातच तसे करू शकतो. वा जेव्हा त्याच्या अंतःकरणात प्रकाशाऐवजी केवळ काळोख असेल तेव्हाही तो असे करू शकतो. अशा परिस्थितीत त्याला जेव्हा काही सुचत नाही व चोहोबाजूला काळोख पसरलेला असल्यामुळे तो

दुसऱ्याची मदत घेतो वा इतर कोणाच्या तरी मार्गदर्शनाप्रमाणे चालतो. परंतु जो माणूस आपल्या श्रद्धेवर अढळ असतो तो केवळ ईश्वराची आज्ञा ऐकेल, इतर कोणाचीही नाही. याचप्रमाणे जेव्हा संघटना लोककल्याणाकरिता काम करते तेव्हा तिला आपल्या धर्माला सुसंगत असेल असेच वर्तन करावे लागते, इतर कोणतेही नाही. आणि अशा प्रकारे ती धर्माचे संवर्धन करते, अधर्माचे नाही. माझ्या मते राजकारणाचा हा खरा अर्थ आहे आणि काँग्रेसने आपल्या स्थापनेपासून त्याचे अनुसरण केले आहे. तुम्ही काँग्रेसचे असा वा असू नका परंतु काँग्रेसच्या या वर्तनाबद्दल तुम्हांला आनंद झाला पाहिजे. मीसुद्धा काँग्रेसचा नाही. म्हणून काय झाले? मी काँग्रेसचा कार्यकर्ता होतो आणि मी तिची सेवा केली आहे. मी चार आणे सदस्यशुल्क देत नाही म्हणून काय झाले? मला जर अध्यक्ष व्हायचे असेल तर मी चार आणे सदस्यशुल्क दिलेच पाहिजे. परंतु तो प्रश्न नाही. तुम्ही सर्व जर माझ्याप्रमाणे विचार करत असाल तर ती फार मोठी गोष्ट होईल. तीन दिवसांपासून मी काँग्रेस महासमितीच्या बैठकीत बसलो आहे. कार्यकारिणीत अनेक मतभेद आहेत. अखेरीस काँग्रेसचे सदस्यही माणूस आहेत, ते काही दगड नाहीत. एक सदस्य एक गोष्ट सांगतो तर दुसरा दुसरी. मतभेद असू शकतात परंतु वर्तनात विरोध नसावा. यामुळे या मतभेदांची चर्चा करण्याकरिता ते तीन दिवस बसले. परंतु काँग्रेस आजपर्यंत जशी होती तशीच राहावी याबद्दल त्यांचे एकमत होते. या प्रक्रियेत जर ती नष्ट होणार असेल तर नष्ट होऊ द्या. ती कदाचित अल्पमतात जाऊ शकेल परंतु ती पूर्णपणे नष्ट मात्र होऊ शकत नाही. आणि सध्यासुद्धा ती बहुमतात आहे याबद्दल मला शंका आहे. जर काँग्रेसचे बहुमत असते तर पाकिस्तान झाले नसते. भारतात मुसलमानांवर किती अत्याचार करण्यात आले आहेत याची मी अनेक उदाहरणे दाखवू शकेन. परंतु मी काय म्हणू? माझ्यापेक्षाही तुम्हांला जास्त माहीत आहे. पाकिस्तानमध्ये हिंदू आणि शिखांचा कमी छळ झालेला आहे काय? परंतु आपण त्याबद्दल बोलू नये. त्या गोष्टींचा आपण विचार करण्याचे कारण नाही.

जगातील इतर लोक आपल्या धर्माचे पालन करत नाहीत म्हणून मी माझ्या धर्माचे पालन करू नये काय? यामुळेच काँग्रेसने आपल्या मूळ धर्माचे पालन केले पाहिजे, मग त्यामुळे ती बहुमतात राहो की अल्पमतात. याच दृष्टीने ती आपल्या ठरावांची रचना करत आहे. ती आपला दृष्टिकोन सरळ आणि प्रामाणिक पद्धतीने मांडू इच्छिते. एकाही मुसलमानावर बळजबरी करून त्याला पाकिस्तानमध्ये जाण्याकरिता भाग पाडण्याची आमची इच्छा नाही. मुसलमान चांगले आहेत की वाईट हा प्रश्न इथे उपस्थित होत नाही. भारतात केवळ देवदूत राहतात असे आपण म्हणू शकतो काय? आणि देवदूत जरी नसतील तरी इथे केवळ जे चांगले आणि सज्जन लोक आहेत तेच इथे राहू शकतात काय? आणि जर केवळ चांगले लोक इथे राहू शकत असतील तर हिंदू आणि शिखांमध्ये वाईट लोक नाहीत काय? आणि जर असतील तर त्यांच्याबद्दल काय म्हणाल? इथून निघून जा आणि आमचे ऐकले नाही तर तलवारीने तुमचा गळा छाटून टाकू असे त्यांना म्हणाल काय? कोणालाही दुष्ट समजण्याचा वा मारून टाकण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही. आपण मुसलमानांवर अत्याचार केले आहेत. मला दररोज जे अहवाल मिळतात त्यात अतिशयोक्ती असू शकते. परंतु अखेरीस त्या वृत्तांमध्ये सत्य असल्याचे मला आढळले. काँग्रेसच्या नावावर जेव्हा कहीही केले जाते तेव्हा अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची सभा बोलावली जाते. काँग्रेसचे अधिवेशन वर्षातून एकदा होते. तो फार मोठा सोहळा असतो आणि तिथे इतकी गर्दी असते की कोणीही स्पष्टपणे विचार करू शकत नाही. परंतु त्यांना माहीत असते की अखिल भारतीय काँग्रेस समिती विचारपूर्वक काम करते आणि म्हणून ती जे करते त्यावर काँग्रेस ठप्पा मारते. यामुळे काँग्रेस कार्यकारिणी नेहमी तत्पर असते आणि परवा इथे तिची सभा होणार आहे. काँग्रेस महासमितीसमोर कार्यकारिणीने कार्यक्रम ठेवायचा असतो. कार्यकारिणी ही महासमितीच्या खाली आहे. महासमिती कार्यकारिणी तयार करू शकते वा तिला रद्द करू शकते.

कार्यकारिणीने कोणताही कार्यक्रम ठेवला नाही तर कार्यकारिणी योग्य प्रकारे काम करत नाही असे महासमिती म्हणू शकते व याकरिता कार्यकारिणीने राजीनामा द्यावा असेही महासमिती म्हणू शकते. महासमितीने कार्यकारिणीचे प्रस्ताव स्वीकारले नाही वा त्यात फार मोठे फेरबदल केले तरी कार्यकारिणीला राजीनामा द्यावा लागतो. यामुळेच कार्यकारिणी अखिल भारतीय काँग्रेसच्या नावाने काम करत असते. तिने जर स्वतःच्या नावावर काम केले तर त्याचा तो प्रभाव पडणार नाही. एकाही मुसलमानाला मारू नये अशी १५ व्यक्तींनी घोषणा केली तर तिचा काय उपयोग आहे? परंतु हीच गोष्ट अखिल भारतीय काँग्रेसच्या नावाने केली तर तिचा फार मोठा प्रभाव पडतो. यामुळेच गेल्या तीन दिवसांपासून मी कार्यकारिणीला सल्ला देत आहे की आम्ही हीच गोष्ट केली पाहिजे असे कार्यकारिणीने स्पष्ट शब्दांत सांगावे. मग ही गोष्ट लोकांना आवडते की नाही याची तिने फिकीर करू नये. आपण जर काँग्रेसचे खरे सेवक असू तर हीच अशी गोष्ट आहे की जी आपण केली पाहिजे. अखिल भारतीय काँग्रेसला ती गोष्ट मान्य नसेल तर नसू द्या. अखेरीस आपल्याला आणि पाकिस्तानलाही जगासमोर उभे राहायचे आहे. जग काय म्हणेल या भीतीने आपण अनेक गोष्टी करत असतो. परंतु तुम्हांला जे योग्य वाटते तेच तुम्ही केले पाहिजे असे मी म्हणेन. मग जगालासुद्धा ती गोष्ट योग्य वाटेल. असे म्हणतात की पंचांचा शब्द हा ईश्वराचा शब्द असतो. जग हे पंचांप्रमाणे असते. यामुळे जग जे काही म्हणते तो खऱ्या अर्थाने एका प्रकारे ईश्वरी न्याय असतो. आज कार्यकारिणीची सभा सुरू आहे. उद्याही ती भेटणार आहे. माझी तर अशीच इच्छा आहे की तिने अखिल भारतीय काँग्रेससमोर असा प्रस्ताव ठेवावा की ज्यामुळे भारताचा जयजयकार होईल व प्रत्येकाला इथे शांततेत राहता येईल. परंतु एखादी विशेष व्यक्ती देशद्रोही आहे असे आपण गृहीत धरू नये. एखादी व्यक्ती देशद्रोही आहे असे सिद्ध झाले तर तुम्ही तिला मारू शकता, फासावर चढवू शकता वा गोळी घालू शकता. परंतु तुम्ही जर म्हणाल की एकही मुसलमान देशाशी प्रामाणिक असू

शकत नाही आणि प्रामाणिकपणाचा ठेका केवळ हिंदू आणि शिखांनीच घेतला आहे तर ही गंभीर बाब आहे असे मी म्हणेन. काँग्रेस तर असे काम कधीही करणार नाही याची मला खात्री आहे. तुम्हीसुद्धा अशी प्रार्थना करा की काँग्रेस जो सल्ला देईल त्याच्याही वर आपण जाऊ, सर्व भारत वर जावा आणि मग जगातील इतर भागांनाही वर जावे लागेल. भारताला वर उचलण्याकरिताच काँग्रेसची स्थापना झाली आहे परंतु इतरांचे काही हिरावून घेऊन वा कोणाची संपत्ती लुटून काँग्रेसला वर जाण्याची इच्छा नाही. सर्व जगाकरिता काँग्रेस मरेल परंतु ती कोणाला मारणार नाही. काँग्रेसचे हे ध्येय मी काँग्रेसमध्ये आल्यापासूनच नाही तर अनेक वर्षांपासूनच आहे. युरोपमधून जे लोक पैसा लुटण्याकरिता इथे येत होते ती लूट बंद व्हावी आणि आशिया आणि आफ्रिकेतील लोकांना सुखासमाधानाने राहता यावे याकरिता काँग्रेस प्रयत्नशील होती. भारताने याकरिताच जिवंत राहिले पाहिजे. याकरिताच भारताने स्वातंत्र्य मिळवले आहे, इतर कशाकरिताही नाही.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ७१-७

२४३. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १४, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

मला, सरोजिनी देवीना, (सरोजिनी नायडू १८७९-१९४९; कवयित्री आणि वक्ता; अध्यक्ष, अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, १९२५; राज्यापाल उत्तर प्रदेश १९४७-४९), मीराबेनला (मॅडॅलिन स्लेड, गांधीजींच्या कामात १९२५पासून सहभागी) आणि महादेवभाईला (महादेवभाई देसाई, १८९२-१९४२; गांधीजींचे स्वीय सचिव, १९१७ ते १५ ऑगस्ट १९४२ला मृत्यू होईपर्यंत) अटकेत ठेवण्याकरिता आगाखान महालाला तुरुंगाचे रूप देण्यात आले होते. त्या तुरुंगात मी जेव्हा उपवास करत होतो तेव्हा या भजनाने माझे लक्ष वेधून घेतले होते. इथे उपवासाच्या कारणाची चर्चा करण्याची माझी इच्छा नाही.

त्यासंबंधी केवळ एका गोष्टीचा उल्लेख करण्याची माझी इच्छा आहे. ती म्हणजे त्या उपवासात २१ दिवस जो मी टिकलो होतो तो मी जे पाणी पीत होतो त्यामुळे वा काही दिवस मी जो संत्र्याचा रस घेत होतो त्यामुळे नाही. तसेच माझ्या प्रकृतीची जी अतिशय काळजी घेतली जात होती त्यामुळेही नाही. मी जो टिकलो होतो तो माझ्या अंतःकरणात माझ्या ईश्वराला, ज्याला मी राम म्हणतो, मी संस्थापित केले होते म्हणून. त्यावेळी या भजनाच्या ओळींनी मी अतिशय मुग्ध झालो होतो परंतु भजनाचे नेमके शब्द मला आठवत नव्हते. यामुळे या भजनाशी संबंधित लोकांना या भजनाची नेमकी शब्दरचना मला तार करून कळवा असे मी सांगितले. मला जेव्हा ते संपूर्ण भजन मिळाले तेव्हा मला फार आनंद झाला होता. या भजनाचा सार असा आहे की रामनाम सर्व काही आहे आणि त्याच्या तुलनेत इतर देवता काहीच नाहीत. उद्या म्हणजे शनिवारी नवी दिल्लीत अखिल भारतीय काँग्रेसचे जे महत्त्वाचे अधिवेशन होणार आहे त्यात सदस्यांनी आपल्या अंतःकरणात ईश्वराची स्थापना करून व त्याला स्मरून चर्चा करावी म्हणून मी तुम्हांला माझ्या जीवनातील ही उपदेशपूर्ण हकिगत सांगतो आहे. ते काँग्रेसचे प्रतिनिधी असल्यामुळे त्यांनी

असे केलेच पाहिजे. काँग्रेसच्या प्रमुख पुढाऱ्यांच्या अंतःकरणात ईश्वराऐवजी सैतान असेल तर ते आपल्या मिठाला जागणार नाहीत.

अखिल भारतीय काँग्रेससमोर ठेवावयाच्या प्रस्तावांवर कार्यकारिणीने तीन तास चर्चा केली. हिंदू आणि शीख निर्वासितांना पश्चिम पंजाबमधील आपल्या घरी सुरक्षितपणे आणि प्रतिष्ठेला धक्का लागणार नाही अशा प्रकारे कसे पाठवावे हा चर्चेचा मुख्य विषय होता. कुरापतीची सुरुवात पाकिस्तानकडूनच झाली या निष्कर्षावर ते पोहोचले परंतु त्यांना असेही जाणवले की जेव्हा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर त्या वाईटपणाची नक्कल करण्यात येते आणि पूर्व पंजाबमध्ये व संघराज्यातील त्याच्या जवळपासच्या भागात बदला घेण्याकरिता हिंदू आणि शीख जेव्हा इतके भयानक वर्तन करतात तेव्हा सुरुवात कोणी केली याला काहीही महत्त्व राहत नाही. जोपर्यंत संघराज्याचा संबंध आहे आमचे वेडेपणाचे दिवस संपले आहेत आणि संघराज्याच्या या टोकापासून तर त्या टोकापर्यंत सर्व लोक समंजस झाले आहेत असे जर अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटी पूर्ण विश्वासाने म्हणू शकली असती तर पाकिस्तानला हिंदू आणि शीख निर्वासितांना सन्मान आणि सुरक्षिततेच्या आश्वासनासह परत बोलावणे भाग पडले असते. अशी परिस्थिती तेव्हाच निर्माण करता येऊ शकते जेव्हा हिंदू आणि आणि शीख आपल्या अंतःकरणात रावणाऐवजी रामाला सुस्थापित करतील. जेव्हा तुम्ही सैतानाला तुमच्या अंतःकरणातून काढून टाकाल आणि या वेडाच्या अवस्थेतून बाहेर पडाल तेव्हा आज ज्याप्रमाणे प्रत्येक हिंदूचा वा शिखाचा मुलगा रस्त्यातून बिनधास्तपणे फिरू शकतो तसाच प्रत्येक मुसलमानाचा मुलगाही मोकळेपणाने रस्त्याने फिरू शकेल. मग ज्या मुसलमानांना निरुपायाने आपले घर सोडून जावे लागले ते आनंदाने आपल्या घरी परततील आणि मग प्रत्येक हिंदू आणि शीख निर्वासिताकरिताही सुरक्षितपणे आणि सन्मानाने पाकिस्तानमधील आपल्या घरी परतण्याचा मार्ग मोकळा होईल.

मझ्या शब्दांचा प्रतिध्वनी तुमच्या अंतःकरणात उठतो काय आणि अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटी समंजसपणाच्या न्याय्य निष्कर्षावर पोहोचेल काय?

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ७८-७९

२४४. विद्यार्थी शांतता परिषदेला संदेश

(ही परिषद आग्रा येथे नोव्हेंबर १५, १९४७ला भरली होती.)

नवी दिल्ली,

(नोव्हेंबर १६, १९४७ वा त्यापूर्वी)

शुभ कार्याकरिता कोणत्याही आशीर्वादाची आवश्यकता नसते कारण ते नेहमीच शुभ असते.

द हिंदुस्तान टाइम्स, नोव्हेंबर १५, १९४७

२४५. मथुरादास त्रिकमजी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १५, १९४७

चि. मथुरादास,

माझी ही दुपारची झोपण्याची वेळ असूनही अतिशय कठीण परिस्थितीत मी या पत्राचा मजकूर सांगत आहे. मी सूर्यप्रकाशात मातीच्या पट्ट्या लावून पडलो आहे. सूर्यप्रकाशात फार चांगले वाटते.

तुझ्या प्रकृतीत आता कोणतीही सुधारणा होऊ शकत नाही या गोष्टीवर माझा विश्वास बसत नाही. डॉक्टरांच्या निदानावर माझा विश्वास नाही. ते काहीही म्हणत असले तरी ईश्वरावर विश्वास ठेव आणि जे काही घडते ते घडू दे असेच मी म्हणेन. तुझ्या परिस्थितीत वृत्तपत्रे वाचण्याऐवजी तू पुस्तके का वाचू नये? संस्कृत वा गुजराती वाच. संस्कृत पुस्तकांची गुजरातीत फार चांगली भाषांतरे उपलब्ध आहेत. वाचत असताना तुला जे काही वाटेल ते तू लिहून घेण्याकरिता सांगू शकतो. तुला जे ऐकायचे आहे ते वाचून घेण्याकरिता आणि तू सांगितलेले लिहून घेण्याकरिता तू एखाद्याला कामावर का ठेवत नाही? वाछा जवळपास आंधळे झाले होते, परंतु तरीही अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत ते आपली आवडती पुस्तके वाचत असत. अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील.

मी जर धीर सोडला तर मला सत्य दिसू शकणार नाही याची मला कल्पना आहे. याचा अर्थ जगाच्या दृष्टिकोनातून मी अहंकारापासून मुक्त आहे असे म्हणण्याला काहीही अर्थ नाही. जर हे खरे असेल तर अहिंसा कोसो दूर असली पाहिजे. हीच गोष्ट सत्यासंबंधीही आहे. असे असेल तर अहिंसेच्या विजयाची कल्पना आपोआपच रद्द होते. जिथे कुठे अहिंसा असेल तिथे अपयश अशक्य आहे. यामुळे जिथेकुठे अपयश असेल तिथे अहिंसा नव्हती

असे म्हणता येऊ शकते. यश आणि अपयश यांचा निवाडा कोण करू शकतो हा भाग वेगळा. अहंकार, धैर्यहीनता अशा सारख्या दोषांचा मी साक्षीदार होऊ शकत नाही. आणि कदाचित हे दोष माझ्यातही असू शकतील. काही प्रमाणात बाहेरच्या लोकांना हे दोष दिसू शकतील परंतु खरा साक्षीदार तर ईश्वरच असतो.

हिंदूंवरच जास्त टीका केली जाते असा भ्रमही मला निर्माण होऊ द्यायचा नाही.

आशीर्वाद,
बापू

मूळ गुजरातीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय. सौजन्य - सुशीला नाय्यर

२४६. अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या सभेत भाषण

नोव्हेंबर १५, १९४७

आज मी तुम्हा लोकांमध्ये आलो आहे. मी दिल्लीत जास्त दिवस थांबण्याकरिता आलो नव्हतो परंतु इथे आल्यानंतर अशा काही घटना घडल्या की ज्या घडायला नको होत्या. यामुळे पंजाबच्या दौऱ्याला सुरुवात करण्याऐवजी मला इथेच मुक्काम वाढवावा लागला. हेच कारण आहे की ज्यामुळे आज मी तुमच्यामध्ये आहे.

मी करायची वा मरायची शपथ घेतली आहे. वेळ आल्यानंतर खरोखरच मी एक तर करेन वा मरेन. मी जे काही पाहिले त्यामुळे मला इतके कळले आहे की आपण सर्वच्या सर्व वेडे झालो नाही, परंतु असे अनेक लोक आहेत ज्यांचे डोके फिरले आहे. वेडेपणाची ही जी लाट आली आहे त्याकरिता कोणती गोष्ट जबाबदार आहे? या वेडाचे कारण कोणतेही असो परंतु या वेडापासून आपण मुक्त झालो नाही तर जे स्वातंत्र्य आपल्याला मिळाले आहे ते आपण गमावून बसू. आज आपण ज्या गंभीर संकटात आहो त्याचे गांभीर्य तुम्हांला कळायला पाहिजे आणि ते मान्य केले पाहिजे. या दुर्दैवी विपत्तीच्या छायेखाली आज अखिल भारतीय काँग्रेस समितीची सभा होत आहे. तुम्हांला अतिशय गंभीर समस्यांचा सामना करायचा आहे आणि त्यावरील उपाययोजना शोधायची आहे.

तशी तर काँग्रेसची एक महासभाही आहे आणि तिचे अधिवेशन वर्षातून एकदा होत असते, परंतु तिचे स्वरूप दर्शनीय जास्त असते. खरी काँग्रेस तर अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटी आहे. तिच्या हाती काँग्रेसच्या सन्मानाची जबाबदारी आहे. काँग्रेसला नेतृत्व प्रदान करण्याची जबाबदारी तुमची आहे आणि ती प्रभावी पद्धतीने काम करील व संघटनेत अंतर्गत विद्रोह होऊ नये हे पाहण्याचीही. यामुळेच काँग्रेसच्या मूलभूत सिद्धांतांशी तुम्ही प्रामाणिक असावे आणि हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये ऐक्य प्रस्थापित करावे अशी माझी

इच्छा आहे. हे ऐक्य असा आदर्श आहे की ज्याच्या प्राप्तीकरिता काँग्रेस गत साठ वर्षांपेक्षा अधिक काळापासून प्रयत्नशील आहे. हा आदर्श अजूनही कायम आहे. काँग्रेस असे कधीही म्हणाली नाही की ती केवळ हिंदूंच्या हिताकरिता काम करते. जन्म झाल्यापासून काँग्रेस जो राग आळवते आहे तो सोडून आता तिने नवीन राग आळवायला सुरुवात केली पाहिजे काय? काँग्रेस भारतीयांची संघटना आहे, त्या सर्वांची संघटना आहे की जे या देशात राहतात, मग ते हिंदू असो वा मुसलमान, ख्रिश्चन, पारसी, शीख वा अजून कोणी असो. मुसलमान, ख्रिश्चन, पारसी काँग्रेसचे अध्यक्ष राहिलेले आहेत. परंतु आज आपण एक दुसरीच घोषणा ऐकतो. आज आपण जे ऐकतो तो काँग्रेसचा आवाज नाही हे मी तुम्हांला सांगून ठेवतो.

तुम्ही देशातील विशाल जनसागराचे प्रतिनिधित्व करता. काँग्रेस त्या मूठभर लोकांची आहे जे देशावर शासन करतात असे तुम्ही निश्चितच कोणाला म्हणू देणार नाही. कमीत कमी मी असे म्हणू देणार नाही. मी अखेरच्या श्वासापर्यंत भारतीय आहे. दक्षिण आफ्रिकेतून परतल्यापासून मी काँग्रेसची सेवा केली आहे आणि याशिवाय अजून काहीही केले नाही. मी सर्व प्रकारच्या भारतीयांना समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्यांच्याबरोबर राहिलो आहे, त्यांच्याबरोबर खाल्लेप्यालो आहे व त्यांच्यावर प्रेम केले आहे. मला हरिजन आणि हिंदू यांच्यात कोणतेही अंतर दिसत नाही. अशा प्रकारे माझी घडण झाली आहे.

आज जे काही घडते आहे त्याकरिता काँग्रेसला जबाबदार धरण्यात येत आहे. १५ ऑगस्टनंतर परिस्थिती बदलली आहे. त्याआधी जे काही घडले त्याचा मी विचार करणार नाही. १५ ऑगस्टनंतर ज्या घटना घडल्या त्यात तुमची भूमिका काय राहिली होती ते मला ऐकायचे नाही. मला इथे बसायचा कोणताही अधिकार नाही.

मला या खोलीबाहेर अनेक कामे करायची आहेत त्यामुळे माझे म्हणणे सांगून झाल्यानंतर मला जाण्याची परवानगी देण्यात यावी अशी विनंती मी केली की माझे भाषण संपल्यानंतर तुम्हांला हवे ते प्रश्न तुम्ही मला विचारू शकता. खरे म्हणजे अशा प्रश्नांची आवश्यकता राहू नये. मी तर तुम्हांला केवळ थोडासा तुमचा मार्ग दाखवू इच्छितो म्हणजे तुम्हांला तुमची चर्चा सुरू ठेवणे सोपे जाईल.

आपण जेव्हा आपल्या स्वातंत्र्याकरिता लढत होतो तेव्हा आपल्या खांद्यावर फार मोठी जबाबदारी होती. परंतु आता आपण स्वातंत्र्य मिळवल्यानंतर ती जबाबदारी १०० पटीने वाढली आहे. आज काय सुरू आहे? संपूर्ण भारताबद्दल तर असे म्हणता येत नाही परंतु अनेक ठिकाणी मुसलमानांना आपण सुरक्षित आहो असे वाटत नाही. आजही काही असे बदमाश लोक आहेत की जे एखादा माणूस केवळ मुसलमान आहे म्हणून त्याला कापून टाकतील वा रेल्वेबाहेर नदीत फेकून देतील. अशा प्रकारची अनेक उदाहरणे आहेत. असे प्रकार थांबवता येऊ शकत नव्हते वा त्यांच्यात तुमचा हात नव्हता या तुमच्या म्हणण्याने माझे समाधान होणार नाही. जे काही झाले त्याच्या जबाबदारीतून आपण सुटू शकत नाही. मला या वेडेपणाशी झगडायचे आहे आणि त्यावरील उपाय शोधायचा आहे. मला माहीत आहे आणि मी मान्य करतो की अजूनपर्यंत मला यावरील उपाय सापडलेला नाही.

कलकत्त्यात मला काही प्रमाणात यश मिळाले. मी नोआखालीला जाणार होतो. मी तिथे जावे अशी सुहावर्दी साहेबांची इच्छा होती. परंतु मी त्यांना म्हणालो की “इथे आगीचा भडका उडालेला असताना मी तिथे कसा जाऊ?” ते म्हणाले की हा आगलोळ विझवणे माझ्या क्षमतेपलीकडे आहे. तुम्ही मात्र तसे करू शकता. कलकत्त्यात मला थोडे यश अवश्य मिळाले. खरे म्हणजे शांतता ही लहानशी गोष्ट आहे परंतु ती स्थापन करणेसुद्धा अतिशय कठीण झाले आहे. आज आपण अशा अवस्थेत पोहोचलो आहो की एखाद्या

म्हाताच्या मुसलमानाला वा मुसलमान मुलालाही सुरक्षित वाटत नाही. अशा परिस्थितीत आज आपण भेटतो आहो. मला अशा दुर्दैवी परिस्थितीचा भरपूर अनुभव आहे आणि तुम्ही मला परवानगी दिली आणि धैर्याने माझे पूर्ण म्हणणे ऐकून घ्याल तर मला जे काही सांगायचे आहे ते मी सांगेन. मग तुम्हांला योग्य वाटले तर माझ्या म्हणण्यानुसार वागा.

आज तुमचे अध्यक्ष कृपलानी यांची इच्छा आपल्या पदाची जबाबदारी दुसऱ्याच्या हाती सोपवावी अशी आहे. तुम्ही त्यांची विनंती मान्य केली पाहिजे आणि एक नवीन अध्यक्ष निवडला पाहिजे. आपल्याला जबाबदारीतून मुक्त करावे अशी विनंती कृपलानीजींनी याआधी दोन वा अधिक वेळा केली आहे. याकरिता काय कारण आहे हे मी त्यांना विचारणार नाही परंतु ते कारण तुम्ही समजून घेतले पाहिजे. ते जे काही म्हणाले ते खरे आहे. (अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सभेत जी. भ. कृपलानी म्हणाले - “सरकार आणि काँग्रेस कार्यकारिणी परिषद यांच्यांत मैत्रीपूर्ण सहकार्य असावे याबद्दल कोणाचेही दुमत असू शकत नाही, परंतु हे सहकार्य कसे निर्माण व्हावे हा कठीण प्रश्न आहे. तत्त्वतः याची आवश्यकता मान्य केली जाते परंतु व्यवहारात मला तसे आढळत नाही. शक्य आहे की आपले सर्वांचे मूलभूत धोरणाबद्दल एकमत नसावे. अथवा माझ्यावर, काँग्रेसच्या अध्यक्षावर केंद्रीय मंत्रिपरिषदेचा विश्वास राहिलेला नसेल. जर असे असेल तर राष्ट्रहिताच्या आडवे येण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही.”) काँग्रेसचे जेव्हा अधिवेशन होईन तेव्हा यथावकाश अध्यक्षपदाकरिता नवीन व्यक्तीची निवड होईल. याकरिता चार महिन्यांचा अवधी आहे. परंतु दहा दिवसांची जरी गोष्ट असती तरी मी तुम्हांला त्यांना पदमुक्त करण्याकरिता सांगितले असते, कारण आपल्याला आपले काम प्रभावी पद्धतीने करता येत नाही असे त्यांना वाटते. निसर्गनियम आहे की जेव्हा एखादी गोष्ट आपण चांगल्या प्रकारे करू शकत नसू तर ते काम वाईट पद्धतीने होते. तुम्हांला असा अध्यक्ष ठेवण्याची इच्छा नसेल की ज्याच्या हातून तुमच्या कार्यात गोंधळ निर्माण होईल. एकाही मुसलमानाचे जीवन भारतात असुरक्षित राहणार नाही असे वातावरण निर्माण करणे त्यांच्या आवाक्याबाहेरील आहे. जे लोक म्हणतात की चार महिन्यांची तर गोष्ट आहे, जसे आहे तसे का राहू देऊ नये? परंतु आज राष्ट्राला कोणत्या परिस्थितीला तोंड

द्यावे लागत आहे हे या लोकांना माहीत नाही. तुम्हाला जर परिस्थितीचे गांभीर्य कळत असेल तर तुम्ही त्यांना पदाच्या जबाबदारीतून मुक्त कराल. काँग्रेसची सूत्रे आपल्या हाती ठेवण्याबद्दलची अक्षमता ते स्वतःच कबूल करत आहेत. जेव्हा तुमचा नावाडीच तुम्हांला सांगतो की मी सुरक्षितपणे नाव काठावर नेऊ शकत नाही तेव्हा तुम्ही त्याला असे म्हणाल काय की 'काही हरकत नाही, बस, तुझ्या जागेवर ठाम राहा'? यामुळे तुम्ही त्या चार महिन्यांची गोष्ट विसरा आणि घटनात्मक औचित्याचा विचारही सोडून द्या. माझा जर अपघात झाला तर तुम्ही काय कराल? कायदा अपघात ओळखत नसतो. हीसुद्धा एक नैसर्गिक आपत्ती आहे असे समजा आणि त्यांचा राजीनामा मंजूर करण्यावर समाधान माना आणि तुमच्या पसंतीप्रमाणे नवीन अध्यक्ष निवडण्याकरिता पुढील पाऊल उचला. तुम्हांला माहीतच असेल की अध्यक्षांच्या निवृत्तीबरोबरच कार्यकारिणीही निवृत्त होत असते.

ज्या दुसऱ्या मुद्द्यावर मी तुमच्याशी बोलू इच्छितो तो आहे हिंदू-मुसलमान संबंधाचा. यासंबंधी मी थोडेसे आधीही बोललो आहे. आज जे काही घडते आहे त्याची मला लाज वाटते. भारतात अशा गोष्टी कधीही घडायला नको. आपण ही गोष्ट समजून घेतली पाहिजे की भारत काही केवळ हिंदूंचा देश नाही आणि पाकिस्तान केवळ मुसलमानांचा देश नाही. पाकिस्तान जर केवळ मुसलमानांचा देश होणार असेल तर ते असे पातक असेल की त्यामुळे इस्लामच नष्ट होईल. इस्लामची अशी शिकवण कधीही नव्हती. जर हिंदू हिंदू म्हणून भारत एक वेगळे राष्ट्र आहे असा दावा करत असतील आणि मुसलमान मुसलमान म्हणून पाकिस्तानचा दावा करत असतील तर तसे चालू शकत नाही. शिखानी केव्हा केव्हा शिखिस्थानची गोष्ट केली आहे. आपण जर असे दावे करू तर भारत आणि पाकिस्तान दोन्हीही नष्ट होतील, काँग्रेस नष्ट होईल आणि आम्ही सर्व नष्ट होऊ.

भारत हिंदू आणि मुसलमान या दोघांचाही आहे अशीच माझी मान्यता आहे. जे काही घडले त्याकरिता तुम्ही मुस्लिम लीगला दोष देऊ शकता आणि म्हणू शकता की दोन

राष्ट्रांचा सिद्धांत या सर्व वाईटपणामागे असून मुस्लिम लीगनेच ही विषवल्ली लावली आहे. तरीही माझे म्हणणे आहे की इतरांनी अधमपणा केला म्हणून आपणही अधमपणा करणे म्हणजे आपण हिंदूधर्माचा घात करणे आहे. माझ्या लहानपणापासूनच मला हे सांगण्यात आले आहे की हिंदू धर्म वाईटपणाला चांगुलपणाने उत्तर द्यायला शिकवतो. पापीला त्याचे पापच घेऊन बुडते. त्याच्यासोबत आपणही बुडालो पाहिजे काय? हिंदू धर्माने जे शिकवले आहे त्याची सत्यता साठ वर्षांच्या अनुभवातून मला पटली आहे, आणि इतर धर्माचा मी जो अभ्यास केला त्यातूनही हीच गोष्ट स्पष्ट होते. इस्लामही हेच सांगतो. काँग्रेसचा हा एक मूलभूत सिद्धांत आहे की भारत जितका हिंदूंचा आहे तितकाच मुसलमानांचाही आहे. मला हेही माहीत आहे की जे काही झाले होते त्यात काँग्रेसचा हात नव्हता. माझ्या दाव्याच्या समर्थनार्थ मला काँग्रेसच्या घटनेतील उदाहरण देण्याची आवश्यकता नाही.

काही लोकांचे म्हणणे आहे की पाकिस्तानमध्ये हिंदू आणि शिखांवर जे अत्याचार करण्यात आले त्यापेक्षाही जास्त घृणित अत्याचार आम्ही येथील मुसलमानांवर केले तर त्यांना चांगलाच धडा शिकायला मिळेल. हे खरे आहे की त्यांना धडा शिकायला मिळेल, परंतु मध्यंतरीच्या काळात तुमचे काय होईल? तुम्ही म्हणता की आम्ही मुसलमानांना भारतात राहू देणार नाही. परंतु साडेतीन कोटी मुसलमानांना पाकिस्तानमध्ये घालवून देणे ही गोष्ट जवळपास अशक्य आहे. त्यांनी कोणता अपराध केला आहे? मुस्लिम लीग निश्चितच अपराधी आहे, परंतु प्रत्येक मुसलमान तर दोषी नाही. तुम्ही जर समजत असाल की ते सर्व देशद्रोही आणि पंचमस्तंभी आहेत तर मग त्यांना तुम्ही सर्वार्थाने मारू शकता. परंतु ते मुसलमान आहेत म्हणून अपराधी आहेत असे गृहीत धरणे बरोबर नाही. जर तुम्ही त्यांना दाबून ठेवाल, मारहाण कराल, धमक्या द्याल तर मग पाकिस्तानमध्ये जाण्याशिवाय त्यांच्यासमोर दुसरा मार्ग कोणता? अखेरीस जीव तर त्यांनाही प्रिय आहे. परंतु तुम्ही तसे

करणे उचित नाही. अशा प्रकारे तुम्ही काँग्रेसला बदनाम कराल, आपल्या देशाला बदनाम कराल आणि आपल्या धर्माला बदनाम कराल.

तुम्हांला जर ही गोष्ट कळू शकत असेल तर ज्या मुसलमानांना पाकिस्तानमध्ये पळून जाणे भाग पडले त्यांना परत बोलावणे तुमचे कर्तव्य ठरेल. हं, जे मुसलमान पाकिस्तानवर विश्वास ठेवतात आणि तिथेच आपल्या जीवनाचा आनंद मिळवू इच्छितात ते आनंदाने जाऊ शकतात. त्यांना कोणीही अडवणार नाही. तिथे जाण्याकरिता त्यांना सैन्याची सुरक्षा लागणार नाही. ते स्वतःच्या इच्छेने आणि स्वतःच्या खर्चाने तिथे जातील. परंतु जे लोक आज तिथे जात आहेत त्यांच्याकरिता विशेष वाहतुकीची आणि सुरक्षेची आवश्यकता आहे. अशा प्रकारचा अस्वाभाविक देशत्याग आणि तोही कृत्रिम परिस्थितीत आपल्याकरिता लाजिरवाणा आहे. तुम्ही घोषणा केली पाहिजे की ज्या मुसलमानांना बळजबरीने गृहत्याग करावा लागला आहे आणि त्यांतील जे परतू इच्छितात त्यांचे आम्ही आमच्यामध्ये स्वागत करू. त्यांना आपण आश्वासित केले पाहिजे की तुम्ही आणि तुमचा धर्म भारतात सुरक्षित राहिल. हे तुमचे कर्तव्य आहे, हा तुमचा धर्म आहे. पाकिस्तान काहीही करत असला तरी तुमच्यात माणुसकी आणि सुसंस्कृतता असली पाहिजे. तुम्ही जे योग्य ते जर कराल तर लवकर म्हणा वा उशिरा पाकिस्तानला तुमच्यामागे यावेच लागेल.

आज जी काही स्थिती आहे ती पाहता आपण जगासमोर डोके वर करू शकत नाही आणि आपल्याला कबूल करावे लागेल की पाकिस्तानच्या कुकर्माची नक्कल करणे आम्हांला भाग पडले. आणि असे करून आपण पाकिस्तानने केलेल्या कुकर्माचा उचित ठरवू. अशा प्रकारे कसे चालू शकेल? जे काही घडत आहे ती दोन्ही बाजूंकडून युद्धाला चिथावणी आहे आणि या सर्व गोष्टींची युद्धात परिणती होणे अपरिहार्य आहे. मग तुम्हांला जवाहरलालची साथ सोडावी लागेल. परंतु त्यांच्यामुळेच जगात आज आपली इतकी प्रतिष्ठा आहे. जगातील एक महान मुत्सद्दी म्हणून भारताबाहेर त्यांचा आदर केला जातो.

अनेक युरोपीय लोकांनी मला सांगितले आहे की इतक्या उच्च दर्जाचा मुत्सद्दी आम्ही पाहिला नाही. मला असे अमेरिकी माहीत आहेत की जे अध्यक्ष ट्रूमनपेक्षा जवाहरलालची जास्त इज्जत करतात. ज्यांच्याजवळ अथांग संपत्ती, प्रचंड सैन्य आणि अण्वस्त्र आहे तेसुद्धा जवाहरलालच्या नैतिक नेतृत्वाचा आदर करतात. भारतातील आम्हा लोकांना याचे कौतुक वाटले पाहिजे.

मी तुम्हांला परत सांगतो की पाकिस्तानमध्ये काहीही झाले तरी मुसलमानांशी आपल्या भावाप्रमाणे वर्तन करणे तुमचे परम कर्तव्य आहे. आपण ठोशाला ठोसा मारणार नाही तर ठोशाला शांतपणे आणि संयमाने उत्तर देऊ. संयमाने आपल्या शक्तीत भर पडेल. परंतु पाकिस्तानमध्ये जे घडत आहे त्याची जर तुम्ही नक्कल कराल तर तुम्ही तुमची नैतिक भूमिका कोणत्या आधारावर घ्याल? मग तुमच्या अहिंसेचे काय होईल? जे काही घडले ते योग्य आहे असे जर तुम्ही मान्य करत असाल तर मग तुम्ही अखिल भारतीय काँग्रेस समितीचे ध्येयधोरण बदलवले पाहिजे. हा तुमच्यासमोरील मूलभूत प्रश्न आहे. जोपर्यंत हा प्रश्न तुम्ही सोडवत नाही तोपर्यंत तुम्ही तुमच्यासमोरील समस्यांचे उत्तर शोधू शकणार नाही. जेव्हा तुमच्या घराला आग लागलेली असते तेव्हा इतर काही करण्यापूर्वी तुम्ही ती आग विझवली पाहिजे. याकरिताच मी तुमचा इतका वेळ घेतला आहे. येथील आपले घरदार टाकून जे मुसलमान पाकिस्तानमध्ये पळून गेले आहेत त्यांना परत बोलावा. त्यांना आणि पाकिस्तानमधून पळून आलेल्या हिंदू आणि शीख निर्वासितांना सहजपणे सामावून घेण्याइतका भारत विशाल देश आहे. मला ज्या गोष्टीवर भर द्यायचा आहे ती ही आहे की तुम्ही जर सुसंस्कृतपणाचा व्यवहार केला तर लवकर वा उशिरा पाकिस्तानलाही जागतिक लोकमताच्या दडपणासमोर वाकावे लागेल आणि तुमचे अनुसरण करावे लागेल. मग युद्ध होणार नाही आणि तुम्हांला तुमचा खजिनाही रिकामा करावा लागणार नाही.

एक गोष्ट अजून. मला कळले आहे की एक लाख पन्नास हजार जयरामपेशा मुसलमानांना पाकिस्तानमध्ये पाठवण्यात येणार आहे. तुम्ही म्हणाल की ते गुन्हेगार जमातीचे सदस्य आहेत आणि यामुळे त्यांना पाकिस्तानमध्येच पाठवणे योग्य राहिल. त्यांनी का जायला पाहिजे? जर भारतात गुन्हेगार जमाती असतील तर तो दोष कोणाचा? त्यांच्यात सुधारणा न घडवून आणल्याबद्दल आपण स्वतःलाच दोष द्यायला पाहिजे. ते इथे ब्रिटिशांच्या काळातही होते. त्या वेळी त्यांना कुठे तरी पाठवण्याची चर्चा होती काय? ते “गुन्हेगार” आहेत म्हणून त्यांना दूर पाठवून देणे चूक आहे. त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणणे आपले कर्तव्य आहे. ही गोष्ट आमच्याकरिता किती लाजिरवाणी असेल की त्यांना बळजबरीने बाहेर काढून टाकण्याकरिता आम्ही त्यांना ३०० मैल पायी रखडत चालायला भाग पाडू?

इंग्रज भारतातून गेल्यानंतर अजून एक समस्या निर्माण झाली आहे. आपण हवे ते करू शकतो हा संस्थानिकांचा दावा आहे. तीच ही समस्या आहे. या संस्थानिकांना उपयोग आपल्या साम्राज्याचे पितू म्हणून करण्याकरिता इंग्रजांनी त्यांना सत्तेवर ठेवले होते. यातील काही संस्थानिकांनी आपल्या वागण्यात-विचारात खरोखरच बदल केला आहे आणि आपल्या प्रजेच्या अधिकारानुसार आपल्या अधिकारांना मर्यादा घातल्या आहेत. ही गोष्ट सर्वच संस्थानिकांबद्दल म्हणता येऊ शकत नाही. अर्थात अशा जबर संस्थानिकांची संख्या फार कमी आहे. आम्हांला हवे ते आम्ही करू शकतो हा त्यांचा दावा जितका पोकळ आहे तितकाच ते स्वतंत्र असल्याचाही. आम्ही स्वतंत्र आहो याचा अर्थ असा नाही की आपल्यामधील प्रत्येकाला मनात येईल तसे वागण्याचा अधिकार आहे. असे स्वातंत्र्य म्हणजे स्वातंत्र्याचा अंत. यामुळे या संस्थानिकांना मी आवाहन करतो की सर्वसामान्यांच्या हितातच त्यांनी आपले हित पाहावे. ते जर जनतेला आपल्या सोबत घेऊन चालणार नाहीत तर ते आपल्या स्वतःच्याच विनाशाला निमंत्रण देतील. असे व्हावे अशी माझी इच्छा नाही.

संस्थानिकांना जर जिवंत राहायचे असेल तर जनतेचे सेवक बनूनच ते तसे करू शकतात. त्यांना जर राज्य करायचे असेल तर आपल्या जनतेच्या हिताचे विश्वस्त बनूनच ते राज्य करू शकतात.

मी कट्टर सनातनी असल्याचा माझा दावा आहे. मला माहीत आहे की माझा धर्म अस्पृश्यतेचे प्रतिपादन करत नाही. हिंदू महासभेचा उद्देश हिंदू समाजात सुधारणा करण्याचा आहे. जनतेची नैतिक पातळी वर उचलण्याचा आहे. मग सभा सर्व मुसलमानांना अनिवार्यपणे बाहेर काढून टाकण्याची भाषा कशी करू शकते? तिचे असे म्हणणे आहे असे मला सांगण्यात आले आहे. मला माहीत आहे की काही लोक काय म्हणतात. 'काँग्रेसने आपला आत्मा मुसलमानांना विकला आहे. गांधी, तो जे काही बडबडतो ते बडबडू द्या. तो तर संपला आहे. जवाहरलालही काही त्याच्यापेक्षा चांगला नाही. राहिले सरदार पटेल, तर त्यांच्यात काही आहे. त्यांचा एक भाग कट्टर हिंदुत्वाचा आहे, परंतु अखेरीस आहेत तर ते काँग्रेसीच'. अशा बोलण्याने आपले भले होणार नाही. वैकल्पिक नेतृत्व कुठे आहे? हिंदूमहासभेत कोण आहे की जो काँग्रेसच्या नेत्यांची जागा घेऊ शकेल? हिंसक गुंडगिरी करून हिंदू धर्माचे रक्षण होणार आहे काय? गुरुग्रंथसाहेबांची अशी शिकवण नाही. ख्रिश्चन धर्म असे शिक्षण देत नाही. इस्लामचे रक्षणही तलवारीने झालेले नाही. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाबद्दल मी किती तरी गोष्टी ऐकतो. मी असेही ऐकले आहे की या सर्व खोडसाळपणामागे संघ आहे. लोकमतात हजारो तलवारीपेक्षा जास्त शक्ती आहे हे आपण विसरायला नको. हिंदू धर्माचे रक्षण रक्तपात आणि हत्या करून होऊ शकत नाही. आता तुम्ही स्वतंत्र आहा. तुम्हांला हे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवायचे आहे. असे तुम्ही तेव्हाच करू शकाल जेव्हा तुमच्यात माणुसकी असेल, तुम्ही शूर असाल आणि सदैव जागृत असाल. नाही तर एक दिवस असा येईल की जेव्हा तुम्हांला

तुमच्या चुकीचा पश्चात्ताप होईल व त्यामुळे हे सुंदर पारितोषक तुमच्या हातून निघून जाईल. असा दिवस कधीही येणार नाही अशी मी आशा करतो.

तुमचा इतका वेळ घेतल्याबद्दल मला क्षमा करा. अजून एक गोष्ट आहे. नियंत्रण वाईट गोष्ट आहे. आज जो भ्रष्टाचार पसरला आहे त्याकरिता बहुतांशाने तीच गोष्ट जबाबदार आहे. मला अनेक पत्र आणि तारा मिळतात. त्यावरून मी जे म्हणतो तेच सिद्ध होते. तुम्ही जर ताबडतोब नियंत्रण संपवणार नाही तर एक दिवस त्याकरिता पश्चात्ताप करावा लागेल. त्यामुळे लोक आळशी आणि असहाय होतात. तो संपवा. आणि अजून काही प्रकरण विचारार्थ घेण्याआधी तुमच्या अध्यक्षांचा राजीनामा मंजूर करा. अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीने कृपलानीजींचा राजीनामा आपल्या १७ नोव्हेंबर १९४७च्या प्रस्तावानुसार स्वीकारला. राजेंद्र प्रसाद काँग्रेसचे अध्यक्ष निवडले गेले. **महात्मा गांधी - द लास्ट फेज भाग २**मध्ये प्यारेलालनी अखिल भारतीय काँग्रेस समितीला गांधींनी दिलेला सल्ला अशा प्रकारे उद्धृत केला आहे - : “मला खात्री आहे की वरवरच्या मलमपट्टीने काँग्रेसला वाचवता येऊ शकत नाही. यामुळे वेदना अजून लांबतील. काँग्रेसकरिता सर्वात चांगले हे होईल की सडण वाढण्यापूर्वीच तिने स्वतःला विसर्जित करावे. तिच्या या स्वेच्छामृत्यूने देशाच्या राजकीय हवेत ताजेपणा आणि शुद्धता येईल. परंतु या गोष्टीत मला कोणाचाच पाठिंबा नाही असे मला आढळून आले आहे.”

अ. भा. काँ. कमिटी फाईल क्र. ४३/२, १९४७-४८. सौजन्य - नेहरू स्मारक संग्रहालय आणि पुस्तकालय

२४७. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १५, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटीच्या बैठकीत मी दुपारी काय बोललो ते मी तुम्हांला सांगावे अशी तुमची अपेक्षा असेल हे मला जाणवते. परंतु ते सर्व परत सांगण्याची मला इच्छा होत नाही. खरे म्हणजे मी तिथे तेच सांगितले होते जे मी तुम्हांला इतक्या दिवसांपासून सांगत आलो आहे. मला जर कोणी प्रामाणिकपणे राष्ट्रपिता म्हणत असतील तर ते या अर्थाने खरे आहे की १९१५ साली मी दक्षिण आफ्रिकेतून आल्यानंतर काँग्रेसला जे स्वरूप मिळाले त्याकरिता मोठ्या प्रमाणात माझा हातभार लागला होता. याचा अर्थ संपूर्ण देशात माझा प्रभाव होता असा आहे. परंतु आज मी अशा प्रभावाचा दावा करू शकत नाही. याची मला काळजी नाही, कमीत कमी ती असायलाही नको. सर्वांनी आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे आणि परिणाम ईश्वराच्या हाती सोडले पाहिजे. ईश्वराच्या इच्छेशिवाय काहीही होत नाही, आपले काम केवळ प्रयत्न करणे आहे. यामुळे अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटीच्या बैठकीत मी हे कर्तव्य लक्षात ठेवूनच गेलो होतो. सभेची कार्यवाही सुरू होण्यापूर्वी मला माझे म्हणणे मांडण्याची संधी मिळाली तर मला जे खरे वाटते ते कार्यकारिणीसमोर ठेवण्याकरिता मी तिथे गेलो होतो.

तुम्हा लोकांना मी नियंत्रणाविषयी काही सांगू इच्छितो. अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटीच्या बैठकीत सध्याच्या महत्त्वाच्या विषयावर मी जास्त वेळ बोलल्यामुळे नियंत्रणाच्या विषयाचा मी केवळ उल्लेख करू शकलो.

नियंत्रण राहू देणे अपराध आहे असे मला जाणवते. कंट्रोलची पद्धती युद्धकाळात चांगली राहिलीही असेल. सैनिकशाही असलेल्या एखाद्या देशाकरिता ती आजही चांगली

असू शकते, परंतु भारताकरिता ती हानिकारक आहे. माझा विश्वास आहे की देशात अन्नधान्य वा कापडाची चणचण नाही. या वर्षी पावसाने आपल्याला दगा दिलेला नाही. आपल्या देशात भरपूर कापूस आहे आणि चरखा व हातमागावर काम करणारे भरपूर लोक आहेत. याशिवाय देशात गिरण्या आहेत. यामुळे हे दोन्ही नियंत्रण वाईट आहेत असे मला वाटते. आपल्याकडे दुसरे नियंत्रणही आहेत जसे पेट्रोल, साखर वगैरेवरील नियंत्रण. या वस्तूंवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता मला कोणतेही तार्किक कारण दिसत नाही. नियंत्रणामुळे लोक आळशी आणि परावलंबी होतात. आळशीपणा आणि परावलंबित्व कोणत्याही देशाकरिता हानिकारक असतात. नियंत्रणाबद्दल मला दररोज तक्रारी मिळतात. मला आशा आहे की देशाचे प्रतिनिधी सुझपणाने निर्णय घेतील आणि सरकारला लाचलुचपत, ढोंगीपणा आणि काळाबाजार पसरवणारे नियंत्रण बंद करण्याचा सल्ला देतील.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ८०-१

२४८. प्यारेलाल यांना पत्र

(प्यारेलाल यांच्या पत्राला हे उत्तर होते. येत्या तीन वा चार आठवड्यात दिल्लीला जाण्याची शक्यता व्यक्त करण्यात आली होती. प्यारेलालना हे पत्र नोआखालीत मिळाले नाही. परंतु ते जेव्हा गांधीजींकडे २५ डिसेंबरला परत आले तेव्हा त्यांना या पत्रासंबंधी कळले.)

(नोव्हेंबर १५, १९४७नंतर)

नझिमुद्दिनबरोबर तुझ्या पत्रव्यवहाराच्या प्रती मिळाल्या... (पत्रातील वगळलेला भाग मूळ स्रोतानुसार) मला ते सगळे आवडले. तुझ्या प्रश्नांचे उत्तर इथे देत आहे. : (पूर्व बंगालचे मुख्यमंत्री ख्वाजा नझिमुद्दिन यांच्या भारतात परत सामील होण्याकरिता लोकमत तयार करण्याचा प्रयत्नसुद्धा देशद्रोह समजला जाईल या वक्तव्याकडे प्यारेलालनी गांधीजींचे लक्ष वेधले होते. प्यारेलाल यांच्या पत्रातील उद्धरणांकरिता पाहा प्यारेलाल यांच्या पत्रातील उद्धरणे, नोव्हेंबर २३, १९४७नंतर) -

मला वाटते ख्वाजा साहेबांनी पाकिस्तानसंबंधी बोलताना सीमोल्लंघन केले आहे. परत एक होण्याच्या बाजूने प्रचार करण्यासंबंधीची त्यांची गोष्ट मी समजू शकतो. परंतु पाकिस्तान सरकारच्या सध्याच्या धोरणाविरुद्ध मत जाहीर करणे वा त्या मताच्या बाजूने जनमत तयार करणे यावर ते कसे काय बंधन आणू शकतात? ही गोष्ट स्पष्ट करण्याकरिता तू स्वतः ख्वाजा साहेबांना भेट अथवा लिही. पाकिस्तान सरकारवर बळजबरी करण्याचा कोणीही प्रयत्न करू नये परंतु जी चूक झाली आहे ती मुसलमानांना समजून सांगणे व शक्य झाले तर त्यांना आपल्या बाजूने वळवण्याचा अधिकार प्रत्येकाला आहे. ख्वाजा साहेबांना लिहिलेल्या पत्राचा मसुदा डाकेत टाकण्याआधी माझ्याकडे पाठव.

तू ब्रिटिश साम्राज्याबद्दलच्या माझ्या भूमिकेचा उल्लेख केला आहे. मी तुला सांगू इच्छितो की मन, वचन आणि कर्मनि ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल निष्ठा ठेवल्यामुळे मला काही कमी शक्ती मिळाली नाही. पाकिस्तानबद्दलही मी नेमके हेच करत आहे.

त्रिपुरात जे घडत आहे ते अगदी चूक आहे. ती तर स्पष्टपणे बळजबरी आहे. परंतु त्रिपुराच्या लोकांमध्ये अगदीच धैर्य नसेल व ते जर अगदीच मूर्ख असतील अथवा तेथील प्रशासन मुळापासून किडलेले असेल तर आपण काय करू शकतो? या बाबतीत तू काही करू शकशील असे मला वाटत नाही... तू सल्ला देऊन अर्थातच मदत करू शकतोस. राज्यातील अधिकाऱ्यांच्या संपर्कात येऊन त्यांना तू मानवीय व्यवहार करायला लावू शकलास तर फार मोठी गोष्ट होईल.

जोपर्यंत भ्रष्टाचार मुळापासून उपटून टाकला जात नाही तोपर्यंत नोआखालीची परिस्थिती सामान्य आहे असे कोणत्याही अर्थाने म्हणता येऊ शकत नाही. कणाकणाने मरण्यापेक्षा एका झटक्यात मरणे चांगले.

वरवर इथे शांतता दिसते. परंतु जोपर्यंत मने एक होत नाहीत तोपर्यंत हे वाळूवर किल्ला बांधण्याप्रमाणे आहे. जोपर्यंत इथे महत्त्वाच्या गोष्टी ठीक होत नाहीत तोपर्यंत खरी सुधारणा होऊ शकत नाही हे तुझे म्हणणे बरोबर आहे.

लहान मुलाची गोष्ट फार हृदयस्पर्शी आहे. (नोआखालीतील एका गावातील काही खोडकर मुलांनी खोटेखोटेच गायीचे रक्त पाजून एका हिंदू मुलाला बळजबरीने मुसलमान करण्याचे नाटक रचले. याबद्दल बुजुर्ग मुसलमानांनी त्या प्रत्येक मुलाला एकेक बेत मारून पाचपाच रुपये दंड केला व तो त्या मुलाला देण्याकरिता सांगितले. हिंदूंनी ती दंडाची रक्कम घेण्याला विरोध केला. ते म्हणाले की तुम्हांला खरा पश्चात्ताप झाला तर आमच्या धर्माचा तुम्ही जो अपमान केला तो भरून निघेल. नंतर त्या पैशातून तेथील अनाथ मुसलमान मुलांना पावडरचे दूध पाजावे असा निर्णय दोन्ही पक्षांनी घेतला.) पैशाचा उपयोग करण्यासंबंधीचा निर्णय अगदी योग्य आहे. स्थानिक मुसलमानांनी केलेली कृती प्रशंसनीय आहे.

मी तुला आधीच लिहिले आहे की परिस्थिती आणि तुझे काम तुला परवानगी देईल तेव्हा तू येऊ शकतोस.

२४९. चंपा र. मेहता यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १६, १९४७

चि. चंपा,

मला तुझे पत्र मिळाले. हे कोणाचे हस्ताक्षर आहे? माझा विश्वास बसत नाही. मला या पत्रातून जुन्या चंपाचा वास येतो. तू जर आश्रमात राहू शकत नसशील तर आश्रमाशी जुळलेल्या इतर संस्थेत कशी राहू शकशील? आर्यनायकमलासुद्धा (ई. डब्ल्यू. आर्यनायकम, सचिव, हिंदुस्तानी तालिमी संघ) मी लिहिले आहे आणि त्याला विचारले आहे. मला घाई नाही. मला तुला नाराज करायचे नाही. तू जरी माझी मुलगी असतीस तरी तुझ्या माध्यमातून मी धर्मविरोधी कृत्य केले नसते.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती मायक्रोफिल्मवरून. एम. एम. यू./२०

२५०. अब्बास यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर १६, १९४७

चि. अब्बास,

तुझे पत्र मिळाले. भावनगरमध्येसुद्धा वातावरण दुषित झाले आहे काय? होवो वा ना होवो त्यामुळे तुझ्यावर काय परिणाम होतो? तू तुझे काम करत राहा. कोणत्याही परिस्थितीत तुझे वर्तन निर्दोष असले पाहिजे.

आशीर्वाद,
बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२५१. चिमणलाल नटवरलाल शाह यांना पत्र

नोव्हेंबर १६, १९४७

चि. चिमणलाल,

सुशीला बेनला तू लिहिलेल्या पत्रासंबंधी सांगायचे तर तुला जे काही पैसे आतापर्यंत मिळाले त्याच्या आधारावर तू शक्यतोवर भागवले पाहिजे आणि सध्या तरी त्यावर तू समाधान मानले पाहिजे हेच योग्य आहे. मध्यप्रदेश सरकार काही पैसे देत असेल आणि तुझ्या गरजेमुळे ते स्वीकारलेच पाहिजे असे तुला वाटत असेल तर मग सुशीलाबेन, जाजू (श्रीकृष्णदास जाजू, कोषाध्यक्ष तालिमी संघ आणि सचिव अखिल भारतीय चरखा संघ) आणि इतर, मी नाही, तुला याबाबतीत सल्ला देऊ शकतील. मला वाटते की तू अथवा मी याबद्दल क्वचितच काही म्हणू शकू. माझ्याबद्दल बोलायचे तर इतक्या अंतरावरून मला काहीही माहीत असू शकत नाही. एंजिनऐवजी राहाट चालेल तर ती गोष्ट मला आवडेल परंतु याबद्दलही अंतिम निर्णय तर सुशीलाबेनच घेऊ शकेल. हे रुग्णालय असल्यामुळे इथे पाणी तर बरेच लागणार आहे.

चंद्रप्रकाशच्या बाबतीत माझे डोके अगदीच काम करत नाही. माझ्या डोळ्यासमोर त्याची आकृतीही उभी राहत नाही. यामुळे याबद्दल मी तुला मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न केला तर ते ढोंग होईल. मी योग्य निर्णय दिला असे म्हणता येणार नाही. यामुळे जे काही होत आहे त्यातच मी समाधान मानले पाहिजे.

कुंभाराबद्दल आर्यनायकमने जो आक्षेप घेतला तो मान्य करणे योग्य होईल. त्यांचे सर्व निर्णय मला कळत नाहीत परंतु ही वेगळी गोष्ट आहे. कुंभार जर स्वतंत्रपणे राहू शकत असेल, तो सज्जन माणूस असेल व कुंभाराच्या कामात तो कुशल असेल तर चंद्रप्रकाश असो वा नसो आपण त्या कुंभाराला ठेवले पाहिजे. त्याला जर कोड असेल तर तो सहन

केला पाहिजे. आणि मला वाटते की अजून तो इतका वाढलेला नाही की त्याला स्पर्श केल्यामुळे इतरांना कोड होईल. यामुळे आपल्यासमोरील प्रश्न सोपा होतो.

चंपाची समस्या सध्या कशी आहे?

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२५२. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १६, १९४७

बंधूनी आणि भगिनीनी,

आज सायंकाळी म्हटलेल्या भजनात सांगितले आहे की माणसाचे सर्वात महत्त्वाचे काम ईश्वरप्राप्तीकरिता प्रयत्न करणे आहे. ईश्वर मंदिरात, मूर्तीत वा माणसाने बनवलेल्या पूजाघरात सापडत नसतो आणि ना व्रत वा उपवास करून त्याची प्राप्ती करून घेता येते. ईश्वर केवळ प्रेमाच्या मार्गाने मिळू शकतो व ते प्रेम लौकिक नाही तर अलौकिक असले पाहिजे. मीराबाईला प्रत्येक गोष्टीत ईश्वराचे दर्शन होत होते व अशाच प्रेमात ती जीवन व्यतीत करत होती. तिच्याकरिता ईश्वर सर्वत्र होता.

रामपूर संस्थानाचे संस्थानिक मुसलमान आहेत. परंतु याचा अर्थ ते मुसलमानांचे संस्थान आहे असा होत नाही. दिवंगत अली बंधूनी (महम्मद अली आणि शौकत अली) किती तरी वर्षांपूर्वी मला तिथे नेले होते (मार्च ६, १९१९ला). त्या वेळचे नबाब हकीम अजमल खान (१८६३-१९२७; रामपूरच्या नबाबांचे मुख्य चिकित्सक १८९२-१९०२; भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष १९२१; जामिया मिलियाचे पहिले कुलपती, १९२०-२७) आणि दिवंगत डॉ. अंसारी (डॉ. एम. ए. अंसारी, १८८०-३६; नामवंत चिकित्सक आणि शल्यचिकित्सक, काँग्रेस कार्यकारिणीचे सदस्य; भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे महासचिव, १९२०, १९२२, १९२६, १९२९, १९३१, आणि १९३२; तिचे अध्यक्ष १९२७; जामिया मिलिया इस्लामियाचे कुलपती १९२८-३६.) या त्या काळातील राष्ट्रवादी मुसलमानांचे मित्र असल्यामुळे मला त्यांना भेटण्याचीही सुसंधी मिळाली होती. त्या दिवसांत आजपेक्षा हिंदू-मुसलमान अधिक शांतपणे राहत होते आणि त्यांच्यात अधिक सुसंवाद होता. परंतु तिथून गेल्या रविवारी जे हिंदू मित्र मला भेटण्याकरिता आले होते त्यांनी मला एकदम वेगळीच

गोष्ट सांगितली. त्यांनी सांगितले की ते संस्थान जरी भारतीय संघराज्यात विलीन झालेले असले तरीही ते संस्थान अजूनही मुस्लिम लीगच्या दुष्प्रभावाखाली आहे. केवळ तितकाच अडथळा असता तर तो सहजपणे ओलांडता आला असता. परंतु तिथे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या मदतीने हिंदू महासभाही आहे. भारतीय संघराज्यातून सर्व मुसलमानांना घालवून लावावे अशी त्यांची इच्छा आहे.

काँग्रेसच्या उद्दिष्टांशी सहमत असलेल्या लोकांनी आपले स्थान कसे बळकट करावे हा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा आहे. यश मिळवण्याकरिता ते सत्याग्रह करू शकतात काय? काँग्रेस महासमिती आपल्या उद्दिष्टांवर भक्कमपणे स्थिर आहे आणि ज्यात केवळ हिंदूच मालकाप्रमाणे राहू शकतात असा हिंदुस्थान बनू देण्याच्या ती विरोधात आहे हे कळल्यामुळे त्यांना आनंद झाला. काँग्रेसची तत्त्वे आणि उद्दिष्टे इतकी व्यापक पायावर आधारित आहेत की तिच्यात सर्व समुदायांचा समावेश होतो. त्यात संकुचित सांप्रदायिकतेला वाव नाही. सर्वात जुन्या राजकीय संस्थांपैकी ती एक आहे. तिचे एकमेव उद्दिष्ट जनतेची सेवा करणे आहे. अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सभेत जे काही घडले त्यामुळे रामपूर काँग्रेसच्या लोकांना बळ मिळाले. तरीही त्यांना यासंबंधीचा माझा दृष्टिकोन जाणून घ्यायचा आहे. मी त्यांना सांगितले की मला तेथील परिस्थिती माहीत नाही यामुळे मी काही नियम तर सांगू शकत नाही आणि परिस्थितीचा अभ्यास करण्याकरिता मला वेळही नाही. तरीही पूर्ण आत्मविश्वासाने मी इतकेच सांगू शकतो की सत्याग्रह ही जगातील सर्वात मोठी शक्ती आहे. त्यांनी उल्लेख केलेल्या विरोधी शक्ती सत्याग्रहासमोर फार काळ उभ्या राहू शकत नाहीत.

आजकाल सशस्त्र वा इतर कोणत्याही विरोधाला सत्याग्रह म्हणण्याची फॅशन झाली आहे. यामुळे समाजाची केवळ हानी होते. यामुळे तुम्हांला सत्याग्रहाचा खरा अर्थ कळत असेल आणि सत्य व प्रेम यांच्या स्वरूपातील ईश्वराची तुम्हांला ओळख

पटलीअसेल तर तो ईश्वर सत्याग्रहींबरोबर आहे हे लक्षात ठेवा आणि मग सत्याग्रहाच्या विरोधात कोणीही यशस्वी होऊ शकत नाही असा विश्वास बाळगताना तुम्ही कचरणार नाही. हिंदूमहासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाबद्दल जे म्हणणे मला भाग पडले त्याचे मला दुःख आहे. मला माझी चूक कळली तर आनंद होईल. मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या प्रमुखाशी (माधव स. गोवळलकर उर्फ गोवळलकर गुरुजी) भेटलो आहे. या संघाच्या एका बैठकीतही (पाहा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या मेळाव्यात भाषण, सप्टेंबर, १६, १९४७) मी गेलो होतो. तेव्हापासून त्या मेळाव्याला हजार राहिल्याबद्दल अनेक लोकांनी माझी कानउघाडणी केली आहे व अनेकांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाबद्दल तक्रारीही केल्या आहेत.

आपण सर्व जरी देशातील सांप्रदायिकतेची आग विझवण्याच्या कामात गुंतलेलो असलो तरी भारताबाहेर जे आपले देशबांधव राहत आहेत त्यांना आपण विसरायला नको. तुम्हांला माहीतच असेल की भारतीय प्रतिनिधीमंडळ (विजयालक्ष्मी पंडित, एम. सी. सेटलवाड, के. एम. पणिककर आणि महाराज सिंग यांचा त्या प्रतिनिधीमंडळात समावेश होता.) दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांच्या हक्कांकरिता अतिशय धैर्याने आणि एकोप्याने युनोमध्ये झगडत आहेत. तुम्हा सर्वांना विजयालक्ष्मी पंडित (१९००-१९९०; पंडित मोतिलाल नेहरू यांची मुलगी; युनोमध्ये गेलेल्या भारतीय प्रतिनिधीमंडळाचे नेतृत्व १९४६, १९४७ आणि १९६३; रशियात भारताच्या राजदूत १९४७-४९; अमेरिकेत भारताच्या राजदूत १९४९-५२; इंग्लंडमध्ये भारताच्या उच्चायुक्त १९५४-६१; महाराष्ट्राच्या राज्यपाल १९६२-६४; संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अध्यक्ष १९५३.) माहीत आहेत. त्या जवाहरलाल नेहरू यांच्या भगिनी आहेत म्हणून त्या प्रतिनिधी मंडळाचे नेतृत्व करत आहेत असे नसून त्या आपले काम कार्यक्षम पद्धतीने करतात म्हणून त्यांच्याकडे नेतृत्व आहे. त्याची चमू कार्यक्षम लोकांची आहे आणि ते सर्व एका आवाजाने बोलतात. (संयुक्त राष्ट्रसंघातील

राजकीय समितीतील वादविवादाच्या दरम्यान १५ नोव्हेंबरला दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना मिळणाऱ्या वागणुकीबद्दल एम. सी. सेटलवाड म्हणाले - “मानवी अधिकार आणि मूलभूत स्वातंत्र्य यांच्या रक्षणार्थ ही समिती आणि महासभा बोलावण्यात आली आहे. केवळ दक्षिण आफ्रिकेत वसलेले २,५०,००० भारतीय आणि आशियायी लोकच यामुळे प्रभावित होत नाहीत तर जगातील लाखो करोडो लोकसुद्धा यामुळे प्रभावित होत आहेत. वांशिक श्रेष्ठता आणि वांशिक अहंकाराच्या सदोष सिद्धांताच्या विरोधात या संस्थेकडून अपेक्षा आहेत”) मला सर्वात जास्त आनंद जफरुल्ला साहेब (मोहम्मद जफरुल्ला खान, पाकिस्तानच्या विदेश विभागाचे मंत्री आणि युनोतील पाकिस्तानच्या प्रतिनिधी मंडळाचे नेते. त्यांनी भारताच्या भूमिकेला पाठिंबा दिला आणि म्हणाले : “मला बायबलची चांगली माहिती नाही, परंतु मला असे सांगण्यात आले आहे की दक्षिण आफ्रिकेतील बोअरांच्या मनात बायबलबद्दल नितांत श्रद्धा आहे. दक्षिण आफ्रिकेत भारतीयांना जी वागणूक मिळते ती ख्रिश्चन संस्कृतीप्रमाणे आहे काय?”) आणि इस्फहानी साहेब (एम. ए. एच. इस्फहानी, पाकिस्तानचे अमेरिकेतील वकील. वादविवादाच्या दरम्यान ते म्हणाले : “भारतीय लोक दक्षिण आफ्रिकेचे नागरिक असूनही ज्या पद्धतींमुळे त्यांचे वैध आणि न्याय्य हक्क हिरावून घेतले जातात आणि त्यांना युरोपीय रहिवाशांपेक्षा निकृष्टतम परिस्थितीत व जवळपास गुलामगिरीच्या अवस्थेत पोहोचवले जाते त्याच्या विरोधात भारतीयांची तक्रार आहे.”) यांची जी भाषणे आज वृत्तपत्रांमध्ये आली त्यामुळे मला फार आनंद झाला. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना गोऱ्यांप्रमाणे वागणूक मिळत नाही. त्यांना तिथे अपमानित करण्यात येते आणि एखाद्या जातीबाहेरच्या माणसाप्रमाणे त्यांच्यावर बहिष्कार टाकण्यात येतो. हे खरे आहे की दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय गरीब आणि उपासमार होणारे लोक नाहीत. परंतु माणूस केवळ भाकरीवर जगत नाही. मानवी अधिकारासमोर पैशाचे काहीच मूल्य नाही. आणि दक्षिण

आफ्रिकेतील सरकार तेथील भारतीयांना हे अधिकार देण्याकरिता तयार नाही. देशाबाहेर राहणाऱ्या भारतीयांच्या समस्यांबद्दल हिंदू आणि मुसलमान यांची मते वेगवेगळी नाहीत. यावरूनच द्विराष्ट्र सिद्धांत चुकीचा होता हे सिद्ध होते. यापासून प्रेम हीच सर्वोच्च गोष्ट हा धडा मी शिकलो आणि मी आज हे तुम्हांला सांगितल्यानंतर तुम्हीसुद्धा हा धडा शिकायला पाहिजे. हिंदुस्थानबाहेर हिंदू आणि मुसलमान जर एकमुखाने बोलू शकतात तर ते इथेसुद्धा काळजीपूर्वक असे करू शकतात. इतकेच की त्यांच्या अंतःकरणात परस्परांबद्दल प्रेम असले पाहिजे. माणूस चुका करतच असतो. परंतु त्याची इच्छा असेल तर तो आपल्या चुका दुरुस्तही करू शकतो. ही गोष्टसुद्धा माणसाकरिता स्वाभाविक आहे. क्षमा करणे आणि विसरणे माणसाकरिता नेहमीच शक्य असते. आपण आज बाहेर जसे केले तसे जर आपण इथे केले तर आपल्या समस्या संपून जातील. जोपर्यंत दक्षिण आफ्रिकेचा संबंध आहे मला आशा आहे की प्रतिष्ठित हिंदू आणि मुसलमानानी एका स्वरात जे सांगितले त्याचा दक्षिण आफ्रिकेतील सरकार आणि गोरे लाभ घेतील.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ८१-८४

२५३. अधिक धान्य कसे पिकवावे

(मीराबेन यांनी लिहिलेल्या लेखमालेतील हा चौथा आणि अखेरचा भाग होता.)

तुमचे नवीन रोपटे चांगल्या प्रकारे वाढत आहेत काय? तुमच्यापैकी ज्यांच्याजवळ मुळीच जमीन नाही तेही मोहरी आणि सलाडकरिता आळीवासारख्या आवश्यक पालेभाज्या उगवतात काय आणि ते खाऊन आपल्या प्रकृतीत सुधारणा करतात काय? हा मोठाच प्रश्न आहे आणि तो नेहमीच डोळ्यासमोर असतो. तुमच्यापैकी खरोखरच हे काम किती लोक करतात? ईश्वर तुम्हाला शक्ती देवो आणि तुमच्यात आत्मविश्वास निर्माण करो.

मी भाज्यांची यादी पाठवण्याचे कबूल केले होते, त्याप्रमाणे यादी देत आहे. (ही यादी इथे दिलेली नाही.) ही बरीच जागा व्यापेल. यामुळे उन्हाळ्यात लावावयाच्या भाज्यांची यादी हरिजनच्या पुढील अंकात देण्यात येईल. मीराबेनने अगदी योग्य प्रश्न विचारला आहे. त्यांच्या सूचनेचा किती लोकांनी लाभ घेतला? जर कोणी घेतला असेल तर ते हरिजनच्या संपादकांना अहमदाबादला कळवू शकतील काय?

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर १७, १९४७

इंग्रजीवरून. 'हरिजन', नोव्हेंबर ३०, १९४७

२५४. नियंत्रणे

मला स्पष्टपणे जाणवू लागले आहे की खाद्यान्न, कापड आणि इतर वस्तूंवर लावण्यात आलेले नियंत्रण अगदी चूक आहे. माझ्या या विचाराचे समर्थन करणारी पत्रे आणि तारा मला येत असतात.

याउलट या विषयात स्वतःला तज्ज्ञ समजणारे अनेक लोक आहेत. ते विद्वत्तापूर्ण लेख लिहितात. त्यांतील किती तरी जुन्या विदेशी सरकारचे कर्मचारी होते. त्यांची विनाकारण उपेक्षा करण्याची माझी इच्छा नाही. परंतु तरीही मला त्यांचे म्हणणे पटू शकत नाही. यामुळे कोणी जर याला उपेक्षा समजत असेल तर मी लाचार आहे. जो माणूस उन्हात घामाघूम होत आहे त्या माणसाला दूर उभ्या राहिलेल्या माणसाने सांगितले की बाबारे, हे उन्ह नाही, उन्हाचा भ्रम आहे तर तो ती गोष्ट मान्य करील काय? माझी परिस्थिती ही अशी आहे.

विशेषज्ञ आणि कर्मचारी लोक मानतात की आपल्या देशात खरोखरच अन्नधान्याचा तुटवडा आहे. माझे मत अगदी याविरुद्ध आहे आणि थोडी चणचण असेलही तरी ती लोकांच्या थोड्याश्या प्रयत्नाने दूर होऊ शकते. लोक जर आळशी होऊन बसत असतील वा भ्रष्टाचारच करत असतील आणि त्यामुळे लोक मरत असतील तर यात बिचारे सरकार काय करू शकते?

परंतु इथे मला प्रबंध लिहिण्याची इच्छा नाही. गुजरातच्या लोकांना व्यापार कसा करावा हे माहीत आहे आणि त्यांच्यात कुशल शेतकरीही आहेत. त्यांची जमीन सुपीक आहे आणि पाणी उपलब्ध आहे. ते कशाचा विचार करतात? खाद्यान्नाच्या या चणचणीमागे आळस आणि गैरव्यवहार आहे हे खरे आहे काय? असे नसेल तर मुंबईत नियंत्रणाची गरज काय? गुजरातचे शेतकरी आणि व्यापारी वा असे म्हणा ना की संपूर्ण मुंबई प्रांत सिद्ध का

करत नाही की देशात खाद्यान्न आणि कापड यांचा तुटवडा नाही आणि असेलच तर तो लवकर दूर केला जाईल? ते इतके तर करू शकतील काय?

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर १७, १९४७

गुजरातीवरून. 'हरिजनबंधू', नोव्हेंबर २३, १९४७

२५५. लॉर्ड इस्मे यांना पत्र

नोव्हेंबर, १७, १९४७

प्रिय लॉर्ड इस्मे,

उद्या दुपारी तीन वाजताची वेळ तुम्हांला सोयीस्कर आहे काय? (लॉर्ड इस्मे हे व्हाईसरायच्या वैयक्तिक कर्मचाऱ्यांच्या ताफ्याचे प्रमुख होते. त्यांनी गांधीजींना भेटेची वेळ मागितली होती.) तुम्हांला जर इतर कोणतीही वेळ सोयीची असेल तर मला कळवा. मी जिथे राहतो तिथे तुमचे स्वागत करण्यात मला आनंदच होईल, परंतु मीसुद्धा येऊ शकतो याबद्दल खात्री बाळगा. तुम्ही ठरवा. (आपल्या १८ तारखेच्या पत्राद्वारे लॉर्ड इस्मे यांनी गांधीजींच्या भेटीची वेळ नक्की केली.)

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

‘गांधीजीज कॉरस्पॉन्डन्स विथ द गव्हर्नमेंट, १९४४-४७’, पृष्ठ २८२

२५६. अब्दुल गफ्फार खान यांना पत्र

(फेब्रुवारी ६, १८९०-जानेवारी २०, १९८८, “सरहद्द गांधी म्हणून प्रसिद्ध”; लाल डगलेवाले वा खुदाई खिदमदगार या संघटनेचे संस्थापक; काँग्रेस कार्यकारिणीचे सदस्य; हजारो खुदाई खिदमदगार कार्यकर्त्यांना अटक करण्यात आली होती व कोणताही खटला न भरता ते शिक्षा भोगत होते; खान ओबिदुल्ला खान, डॉ. खानसाहेब यांचा मुलगा, यांना नोव्हेंबर १४ला अटक करण्यात आली होती; त्यांच्या पख्तून या साप्ताहिकावर बंदी घालण्यात आली होती; या वृत्तामुळे खानसाहेबांच्या सुरक्षेविषयी काळजी निर्माण झाली होती.)

नोव्हेंबर १७, १९४७

हे (गांधीजींनी सल्ला दिला होता की तुम्ही उघडपणे सरहद्द प्रांत सोडा आणि इथे माझ्याबरोबर अहिंसक कार्यपद्धती विकसित करा.) तुम्ही इथे माझ्याबरोबर वा इतर कोणत्याही पद्धतीने करू शकता. ती इतर पद्धती कोणती असेल हे मला माहीत नाही. ...अहिंसा केवळ सुसंस्कृत वा अर्धसंस्कृत समाजातच कार्यरत होऊ शकते यावर माझा विश्वास नाही. अहिंसा असे कोणतेही बंधन मान्य करत नाही. (अब्दुल गफ्फार खान यांनी उत्तर दिले की तुम्ही काळजी करू नका. तुम्ही तुमचे आशीर्वाद मला आणि माझ्या सहकाऱ्यांना द्या. इतके पुरे.)

‘महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व’, खंड ३, पृष्ठ ३२५

२५७. प्रभुदास गांधी यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १७, १९४७

चि. प्रभुदास,

मी तुला माझ्या हस्ताक्षरात लिहिले नाही ही माझी चूक झाली हे मी कबूल करतो. परंतु आजकाल माझ्याकडून अशा प्रकारच्या अनेक चुका घडतात. क्षमता मर्यादित आहे, काम अतीशय. आज मौनवार आहे आणि यामुळे हे पत्र लिहिणे मला शक्य होत आहे. तरीही आता खांदा थकला आहे. तू परत आजारी पडलास याचे मला वाईट वाटते. परंतु शरीराला शिक्षा तर भोगावीच लागेल. बरा झाला की तू परत कलकत्त्याला निघून ये. आता शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली तर बरे होईल. जानकीबेनलाही (जमनालाल बजाज यांची विधवा) हाच त्रास होता.

तुझ्याजवळ रामनाम हा शेवटचा उपाय आहे. इतर कोणत्याही प्रयोगाप्रमाणे त्याचे यश एका अटीवर अवलंबून आहे. रामनाम जेव्हा अंतःकरणातून निघते तेव्हाच त्याचा पूर्ण प्रभाव पडतो. यांत्रिकपणे जप करण्याची सवय तरीही कोणत्याही परिस्थितीत लावली पाहिजे. ओठांपासून हळूहळू ते हृदयात शिरेल. यामुळेच आपण जोरात प्रार्थना म्हणतो. तुझ्याकडून मी दुसऱ्या पत्राची अपेक्षा करतो.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १५८

२५८. इंदू पारेख यांना पत्र

नोव्हेंबर १७, १९४७

चि. इंदू

तुझे पत्र. मला कळले की तुला एक लहान भाऊ आहे (मधू पारेख). त्यासंबंधी मला एखादे पत्र मिळाल्याचे आठवत नाही. वडिलांनी त्या घटनेबद्दल दुःख का करावे? आजार येतो आणि जातो. परंतु जेव्हा आजार गंभीर होतो तेव्हा मृत्यू मित्र होतो. जयंती (जयंती पारेख, इंदू पारेख यांचा भाऊ) एक ना एक दिवस नक्कीच लग्न करील, नाही का? विवाहाचा हा मोह साम्यवाद्यांनासुद्धा सोडवत नाही, खरे ना? येशील तेव्हा भेट.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ६२५९

२५९. जीवनजी डी. पारेख यांना पत्र

(व्यवस्थापक, नवजीवन मुद्रणालय)

नोव्हेंबर १७, १९४७

चि. जीवनजी,

आजकाल मी इंग्रजीत जास्त लिहितो कारण ते लिहिणे सोयीस्कर होते. इंग्रजी कळणाऱ्या लोकांपर्यंत माझा लेख पोहोचावा हे त्याचे कारण नाही. मला गुजरातीत लिहिणे शक्य होत नाही याचा मला खेद होतो. खरी गोष्ट ही आहे की हरिजनकरिता लिहिण्याकरिता मला वेळच मिळत नाही. ईश्वर जे करायला लावतो ते मी करतो. मी (दर आठवड्याला) एक लेख लिहिण्याचा प्रयत्न करत असतो. रचानात्मक कार्यासंबंधीचे पत्रक माझ्यासमोर पडलेले आहे. पहिली संधी मिळताच मी ते पूर्ण करीन.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १९८६. शिवाय सी. डब्ल्यू. ६९६०. सौजन्य - जीवनजी देसाई

२६०. प्रार्थना प्रवचन

(गांधीजींचे मौन असल्यामुळे हे भाषण वाचून दाखवण्यात आले.)

नोव्हेंबर १७, १९४७

काल मी तुमच्याशी रामपूर आणि दक्षिण आफ्रिकेतील आपल्या देशबांधवांबद्दल बोललो होतो. आज दक्षिण आफ्रिकेच्या विषयावर मी अधिक विस्ताराने बोललो पाहिजे असे मला वाटते. मी दक्षिण आफ्रिकेत वीस वर्ष म्हणजे १८९३ ते १९१४पर्यंत राहिलो आहे. त्यामध्ये बहुधा एक वर्षाचा खंड पडला असावा. माझ्या जीवनाच्या या प्रदीर्घ आणि घडणीच्या काळात स्वाभाविकपणेच मी केवळ दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व प्रकारच्या भारतीयांच्याच संपर्कात आलो नाही तर या उपखंडात येऊन स्थायी झालेल्या गोऱ्यांच्याही संपर्कात आलो. तेव्हापासून दक्षिण आफ्रिकेने जर प्रगती केली असेल तर भारताने प्रगतीची उंच उडी घेतली आहे. काल जे अशक्यप्राय वाटत होते ते आज घडलेले आहे. आपण कारणात शिरण्याचे आवश्यकता नाही. सत्य हे आहे की भारत राष्ट्रकुलात आला आहे म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेचे जे स्थान आहे नेमके तेच स्थान आज भारताचे आहे. एका उपनिवेशातील लोकांनी दुसऱ्या उपनिवेशातील लोकांना गुलाम मानायला पाहिजे काय? राष्ट्रकुलात आशियायी राष्ट्रांचा समावेश पहिल्यांदाच होत आहे. राष्ट्रकुलाच्या इतिहासात हे पहिल्यांदाच घडत आहे. आता भारताचा राष्ट्रकुलात प्रवेश झाल्यानंतर पाच दिवसांनी ऑरेंजिया सरकारचे प्रशासक डॉ. एस. पी. बर्नोर्ड यांनी डरबन येथील नाताळ इंडियन काँग्रेसला कोणता संदेश पाठवला ते पाहा -

तुम्ही नवीन उपनिवेशाचे स्वातंत्र्य साजरे करत आहा कारण हा दिवस भारताच्या इतिहासात फार मोठा दिवस आहे. यामुळे मी आशा करतो की दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व हिंदुस्थानी आपापल्या उपनिवेशात निघून जातील आणि तिथे जाऊन त्या

संदेशाचा ते प्रचार करतील जो त्यांना दक्षिण आफ्रिकेत मिळाला आहे म्हणजे शांततापूर्वक आणि अनुशासनात राहणे आणि हिंदुस्थानात सांप्रदायिक संघर्षात ज्याप्रमाणे शेकडो लोक मरत आहेत तशा संघर्षापासून दूर राहणे.

विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही आहे की भारत राष्ट्रकुलात सामील होत आहे ही गोष्ट डॉ. बर्नार्ड यांना मोठी वाटत नाही आणि दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांनी आपापल्या उपनिवेशात निघून जावे आणि शांततेत व शिस्तीने राहण्याचा व सांप्रदायिक संघर्षापासून दूर राहण्याचा जो संदेश भारतीयांना दक्षिण आफ्रिकेत मिळाला आहे त्याचा प्रचार करा असा सल्ला ते नाताळ इंडियन काँग्रेसला न मागता देत आहेत. दक्षिण आफ्रिकेतील सर्वसामान्य माणूस अशा प्रकारेच विचार करत असावा अशी भीती मला वाटते आणि म्हणूनच आमच्या देशातील लोकांवर वेगवेगळे प्रतिबंध लावले जातात. त्यांचा दोष हाच आहे की ते आशियातील आहेत आणि त्यांचा रंग काळा आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील सर्वात चांगल्या पाश्चात्य लोकांना मी विनंती करतो की त्यांच्यात आशियायी विरोधी आणि रंगभेदाची जी प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे त्यामुळे ते जे पक्षपाती धोरण अवलंबितात त्याचा त्यांनी फेरविचार करावा. त्यांच्यामध्ये बरेच हब्बी लोक आहेत. काही बाबतीत तर त्यांच्याशी आशियाची लोकांपेक्षाही वाईट वर्तन केले जाते. तिथे जाऊन वसलेल्या युरोपीय लोकांना मी म्हणेन की बदललेल्या काळाची पदचिन्हे त्यांनी ओळखावी. एक तर रंगभेदासंबंधीचा त्यांचा पूर्वग्रह सुरुवातीपासूनच चूक असावा अथवा ब्रिटिशांनी आणि राष्ट्रकुलाच्या इतर सदस्यांनी आशियायी देशांना राष्ट्रकुलात प्रवेश देऊन अक्षम्य चूक केली असावी. ब्रह्मदेशही स्वतंत्र होण्याच्या मार्गावर आहे. (ब्रह्मदेशाला स्वातंत्र्य देण्यासंबंधीचे विधेयक इंग्लंडच्या लोकसभेत १४ नोव्हेंबरला मंजूर झाले होते व ब्रह्मदेशाला जानेवारी ४, १९४८ला स्वातंत्र्य मिळाले होते.) सिलोनही राष्ट्रकुलाचा लवकरच सदस्य होणार आहे. (सिलोन स्वतंत्रता विधेयक इंग्लंडच्या लोकसभेत नोव्हेंबर २६ला मंजूर झाले होते आणि सिलोन फेब्रुवारी १९४८मध्ये

स्वायत्त राष्ट्र होऊन राष्ट्रकुलात राहणार होते.) याचा अर्थ काय? मला असे शिकवण्यात आले होते की राष्ट्रकुलाचे सदस्यत्व जवळपास स्वातंत्र्यापेक्षा उच्च जरी नसले तरी स्वातंत्र्यासारखे असते. या स्वतंत्र राष्ट्राच्या जबाबदार स्त्री-पुरुषांनी आपण आपल्या स्वातंत्र्याचे काय करणार आहो याचा विचार केला पाहिजे. आज बऱ्याचशा राष्ट्रांना स्वतंत्र करण्याची मोहीम सुरू आहे. हे योग्य आणि चांगलेही आहे. परंतु यातून अजून असे एक युद्ध भडकेल काय की जे मागील दोन महायुद्धापेक्षाही भयानक असेल? की विश्वबंधुत्वाच्या प्रसाराकरिता ते आपल्या स्वातंत्र्याचा उपयोग करतील?

उपनिषदातील मंत्र सांगतो की माणूस जसा विचार करतो तसा तो होतो. (यथाकारी यथाचारी तथा भवती। साधुकारी साधूर्भवती। पापकारू पापो भवति पापः पापेन। अथो खल्वाहुः काममथ एवार्थ पुरुष इति। स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुतेः यत्कर्म कुरुते तदभिसंगते। - बृहदारण्यकउपनिषद, ४.४.५. या मंत्रानुसार माणूस जसे वर्तन करील, आचरण करील तसा होईल. चांगले काम करणारा चांगला होतो तर वाईट काम करणारा वाईट होतो. सद्गुणी वर्तन करून माणूस सद्गुणी होतो, वाईट वाईट वर्तन केल्याने. माणूस त्याच्या इच्छांप्रमाणे घडत असतो असे इतर सांगू शकतात. जशी त्याची इच्छा असेल तसा तो वागेल, तसेच वर्तन तो करील. जे काही वर्तन तो करील तसेच त्याला फळ मिळेल.) सुज्ञ माणसांचा अनुभव या सुभाषिताच्या सत्यत्वाची साक्ष देईल. अशा प्रकारे सुज्ञ माणसे जसा विचार करतात तसे जग घडेल. विचार निरुद्योगी नसतो. आपण जर म्हणू की मूढ जनता जसे घडवील तसे जग होईल तर ही चूक असेल. ते विचार करणार नाहीत. जमावाप्रमाणे ते अनुसरण करत राहतील. (हे वाक्य प्रार्थना प्रवचन २मधून भाषांतरित करून घेतले आहे.) स्वातंत्र्याचा अर्थ लोकशाही व्हायला पाहिजे. प्रत्येक नागरिकाला बुद्धी मिळवण्याची संधी मिळाली पाहिजे. बुद्धीचा अर्थ केवळ तथाकथित माहितीपेक्षा वेगळा आहे. दक्षिण आफ्रिकेत जसे चांगले सैनिक आहेत तसेच चांगले शेतकरीही आहेत. तसेच तिथे अनेक बुद्धिमान स्त्री-पुरुषही आहेत. ते जर आपापल्या अवतिभवतीच्या अधःपतनाकडे नेणाऱ्या वातावरणावर मात करून वर उठू शकणार नसतील व गोरे लोकच श्रेष्ठ असतात या मान्यतेतून त्रस्त करणाऱ्या समस्यांच्या

बाबतीत देशाला योग्य नेतृत्व देणार नसतील तर जगाकरिता ती शोकांतिका होईल. हा खेळ खेळताखेळता लोक अजूनही थकले नाहीत काय?

आता मी तुम्हांला नियंत्रणाच्या अतिशय वादग्रस्त प्रश्नासंबंधी काही सांगितले पाहिजे. नियंत्रणाच्या सर्व सद्गुणांची आपल्यालाच माहिती आहे असा दावा करणाऱ्या पंडितांच्या गलबल्यात सर्वसामान्य जनतेचा आवाज दबून गेला पाहिजे काय? आपले मंत्री, जे जनतेतून आलेले आहेत व जे जनतेचे आहेत ते जनतेचा आवाज ऐकणार आहेत की ज्यांना लाल फितीद्वारे नियंत्रण ठेवणेच माहीत आहे त्यांचे ते ऐकणार आहेत? या लोकांनी असहकाराच्या काळात जनतेला खूप त्रास दिला होता. तेव्हा हे पंडित अतिशय कठोरपणे आपले शासन चालवत होते. आताही त्यांनी असेच केले पाहिजे काय? लोकांना चुका करण्याची आणि त्यापासून शिकण्याची संधी मिळणार आहे काय? आपली इच्छा असेल तेव्हा कंट्रोल परत सुरू करता येतात हे मंत्र्यांना माहीत नाही काय? मी खाली दिलेल्या कंट्रोलच्या उदाहरणातून एखाद्यात कंट्रोल नसल्यामुळे हानी होते आहे असे आढळले तर मंत्री परत कंट्रोल सुरू करू शकत नाहीत काय? माझ्यासमोरील यादीने माझ्या साध्यासरळ मनाचा गोंधळ उडाला आहे. त्यांतील काहींमध्ये गुणही असू शकतील. मला इतकेच म्हणायचे आहे की विज्ञानाचा, जर कंट्रोलबद्दलचे असे काही विज्ञान असेल तर, भावनाशील न होता विचार करण्याची गरज आहे आणि मग सर्वसामान्य वा एखाद्या विशेष गोष्टीवरील कंट्रोलच्या रहस्याचे लोकांना ज्ञान दिले पाहिजे. मला मिळालेल्या यादीचे गुणदोष न पाहता मी त्यातील उदाहरणादाखल काही घेतले आहेत - एक्सचेंजवरील कंट्रोल, भांडवल गुंतवणुकीवरील कंट्रोल, बँकांच्या शाखा उघडण्यावरील व त्यांच्या गुंतवणुकीवरील कंट्रोल, विमासंबंधातील गुंतवणूक, धान्य, साखर, गुळ, ऊस आणि सरबत, वनस्पती, रेशमी वा लोकरी कापडासह सर्व कापड, मद्य, पेट्रोल आणि मातीचे तेल, कागद, स्टील, अभ्रक, मँगनीज, कोळसा, दळणवळण, कारखाना, यंत्र, फॅक्टरी वगैरे

उभारण्यावरील कंट्रोल, काही प्रांतांत मोटार गाड्यांचे वितरण, चहाचे मळे अशा प्रत्येक प्रकारच्या वस्तूच्या आयातनिर्यातीवरील कंट्रोल ही त्यातील काही उदाहरणे आहेत.

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ३०, १९४७

२६१. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १८, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकारिणीने मंजूर केलेले ठराव (पाहा अ. भा. काँ. कमेटीचे ठराव १५।१६।१७ नोव्हेंबर १९४७) तुम्ही वाचलेच असतील. त्यांतील काही ठराव आपल्या जीवनात - जीवनाच्या मोठ्या भागात उपयोगी आहेत. असेही म्हणता येईल की प्रत्येक माणसाच्या जीवनात त्यांचा उपयोग आहे. ते ठराव असे नाहीत की त्यांची अंमलबजावणी केवळ सरकारनेच करायची आहे. उदाहरणार्थ नियंत्रणावरील ठरावाची अंमलबजावणी जवाहरलाल, राजेंद्र प्रसाद - आता राजेंद्र प्रसादांनी पद सोडले आहे - आणि इतरांनी करायची आहे. त्यांना अन्न, कापड, आणि इतर प्रत्येक गोष्टीवरील नियंत्रणाच्या ठरावाची अंमलबजावणी करावी लागेल. आपल्यालासुद्धा हेच करावे लागेल. आपण जर खोटेपणा केला आणि कायद्याचे पालन केले नाही तर परिणाम अतिशय घातक होतील. आपल्याला जर एक वार कापड हवे असेल तर आपण १० वार कापड विकत घ्यायचे आणि घेऊन टाका, घरात पडले राहिल असे कशासाठी म्हणायचे? आपण जर असे वागू लागलो आणि आपलाच स्वार्थ पाहू लागलो आणि देशाचा विचार केला नाही तर आम्ही बदमाश होऊ.

अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकारिणीने मंजूर केलेल्या ठरावातील एकेक ठराव तुम्हांला समजावून सांगण्याची माझी इच्छा होती. मी अजून इथेच आहे आणि मला संधी मिळाली तर मी ठरावांसंबंधी काही तरी सांगेन. परंतु आज निदान मी त्यांचा सार सांगेन. जे लोक घाबरून परत गेले त्यांना परत आणण्याविषयीचा एक ठराव आहे. आणि हा ठराव आपल्यापैकी प्रत्येकाला लागू होतो. कन्याकुमारीपासून तर काश्मीरपर्यंत आपण सर्व

भारताचे आहो. हिंदुस्थानची फाळणी झाली म्हणून काय झाले, आपण सर्व भाऊभाऊ आहो. यामुळे आपणा सर्वांवर जबाबदारी येते. जर एक माणूस आपलेच पोट भरत असेल, मग तो स्वादाकरिता का खात असेना, पण गरिबांची जर तो फिकीर करत नसेल तर तो चोरी करतो व भारताचा गुन्हेगार होतो. भारताला जितके धान्य पाहिजे तितके त्याच्याजवळ नसले म्हणून काय झाले? गरिबांनाही तर धान्य मिळालेच पाहिजे. श्रीमंतांना जर एक, दोन, चार छटाक मिळत असेल व त्यावर ते भागवत असतील तर मग मी समजेन की गरीब आणि श्रीमंत सर्व एक झाले आहेत. इतरांचे सोडून मी ज्या श्रीमंताच्या घरी पडलो आहे त्यांचीच गोष्ट करू. तुम्ही जर मला विचारले की घनश्यामदासला जितके धान्य मिळते तितक्यावर त्यांचे भागते काय तर मी म्हणेन की नाही भागत. अखेर मला खरे तर सांगावेच लागेल. ते श्रीमंत असल्यामुळे त्यांना सर्व प्रकारे सर्व काही मिळते. मला माहीत नाही की इथे जितके लोक येतात त्यांना दूध मिळते की नाही. इथे दूध कुठून येते, कसे येते हे सर्व मी थोडाच पाहत असतो. एक बकरी ठेवा, दोन बकऱ्या ठेवा, हा महात्मा आहे तर याला तर दूध द्यावेच लागेल, जितका गहू पाहिजे तितका चांगल्यात चांगला द्या कारण तो महात्मा आहे. मी हे कुठे विचारत असतो की हे कुठून आले आहे. महात्म्याला भाजी पाहिजे असेल तर भाजी द्या, फळ हवे असतील तर फळ द्या. कार्यकारिणीचे लोक येतात तर त्यांना काही तर द्यावेच लागेल. मग फळांचा रस द्या. करोडोंची संपत्ती घेऊन बसले आहेत. ही श्रीमंतांची परिस्थिती आहे. श्रीमंतांना सर्व काही मिळू शकते. परंतु असे असतानाही ते उपाशी राहत असतील तरच काही होऊ शकते. नाही तर गरीब कुठून आणतील. श्रीमंतांनी आणि व्यावसायिकांनी अनुचित नफा घेऊ नये आणि त्यांनी खरे व्यापारी व्हावे. त्यांनी नफा घ्यावा, पण किती? पोट भरेल तितकाच घ्यावा. सर्व लोक जर नफ्याची ही पद्धती अवलंबितील तर किती चांगले होईल? धान्यावर कंट्रोल का? त्याची काहीही गरज नाही. अशा प्रकारे सर्व काही होईल तर चांगले होईल.

सर्वात महत्वाची गोष्ट तर ही आहे की जोपर्यंत सर्व निर्वासित आपापल्या घरी परतत नाहीत तोपर्यंत आम्ही शांततेत बसू शकत नाही. मुसलमान आला तर त्याला कापून टाकायचे अथवा तो पाकिस्तानमधून आपले घरदार सोडून इथे आला आहे तर यामुळे त्याला येथून हटवा असे करणे वेडेपणा आहे. आता तर अखिल भारतीय काँग्रेस समितीने हुकूम दिला आहे की जो जिथे असेल तिथेच त्याला ठेवायचे आहे आणि आरामात ठेवायचे आहे. ज्याला स्वतःहोऊन घरी परतायचे असेल त्यांना परत जाऊ द्यायचे आहे. लोक आपली सुंदर घरे सोडून आले, लखपती, करोडपती शेकडो, हजारो होते, ते सर्व आले. परंतु जे गरीब होते ते बिचारे तर अजूनही तिथेच पडलेले आहेत. आज हे सर्व ऐकवण्याची माझी इच्छा नाही, परंतु आपले कर्तव्य काय आहे हे अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचा प्रस्ताव सांगतो. तीच सर्वात चांगली गोष्ट आहे. ते जे मुसलमान बसलेले आहेत ते सर्व कुचकामाचे आहेत असे जर आपण म्हणू तर तो भयंकर अपराध होईल. कोणालाही काढून न लावणे हा आपला सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे. तीनचार दिवसांपूर्वी कार्यकारिणीचा प्रस्ताव लोकांनी पाहिला होता आणि वृत्तपत्रांमधून जो इशारा देण्यात आला तोही तुम्ही पाहिला. असे असूनही मुसलमान पळून जात आहेत. लोक म्हणतात की काँग्रेसने हा ठराव माझ्या आग्रहाखातर मंजूर केला आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की मुसलमानांनी जायलाच पाहिजे नाही तर ते मारले जातील. मी काय करीन ते मी आधीच सांगितले आहे - मी करेन अथवा मरेन. जेव्हा माझी मरायची तयारी आहे तेव्हा गरज पडली तर मुसलमानांनीसुद्धा मरण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. आपण इतके पाषाणहृदयी झालो आहोत की या कडाक्याच्या दिवसात आपण त्यांना ३०० मैल चालण्याला भाग पाडू इच्छितो. असे म्हणतात की शिबिरांमध्ये फारशी माणसे दगावली नाहीत. - दररोज काही दहावीस लोक मरतात. आता पाच, दहा वा पन्नास हजार लोकांमधून दररोज इतके लोक मरत असतील तर याच गतीने संपूर्ण भारतात किती लोक मरतील? काहींना खायला मिळत नाही, काहींना कॉलरा झाला

आहे, काहींना हगवण लागली आहे वा इतरांना अजून काही होत आहे. परंतु हे लोक का मरत आहेत हे जाणून घेण्याचा कोणी त्रास घेतला आहे काय? आमच्याकरिता खायला आहे की नाही आणि इतर सर्वांकरिता काही आहे की नाही याची आपण काळजी करतो. जिथून मुसलमान पळून गेले तिथे हिंदूंना आणि शिखांना वसवण्याचा आपण विचार करतो. वाटते की त्यांना काय नाराज करायचे. सर्वच ठिकाणी अशी परिस्थिती नाही. परंतु अनेक ठिकाणी अशी परिस्थिती आहे हे निश्चित. याचे मला फार दुःख होते आणि माझी ही भावना मी तुम्हांला अनेकदा कळवली आहे. आता अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीसुद्धा म्हणते की जे झाले ते निंदनीय आहे. ही गोष्ट लाखो करोडो लोकांना कळवली पाहिजे आणि हे काम एका दिवसात होऊ शकत नाही. सरकारमध्ये जवाहरलाल, सरदारसारखे मोठेमोठे लोक आहेत. राजेंद्र बाबू - पण राजेंद्र बाबू आता तिथे नाहीत. परंतु इतर सदस्य त्यांना नाराज कसे करू शकतात? यामुळे ते या प्रस्तावावर सहमत झाले. मी तर असे ऐकले आहे की आता तर काँग्रेसचे लोकही असेच झाले आहेत. त्यांनाही वाटू लागले आहे की इथे मुसलमानांनी राहू नये. त्यांना असे वाटते की असे केल्यानेच हिंदू धर्माचे कल्याण होऊ शकते, हिंदू धर्म उंच जाऊ शकतो. परंतु दिवसेंदिवस हिंदू खाली जात आहे. ते जर आपली वृत्ती बदलवणार नसतील तर फार वाईट गोष्ट आहे. काँग्रेस कमिटीचे जितके प्रतिनिधी आले आहेत ते सर्व भारताचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांची मने जर एक असतील, आणि एकच असायला पाहिजे, तर भारताचा चेहरामोहरा बदलून जईल. दुसरे काही न घडू देणे हा त्यांचा धर्म होईल. भारतातून जितके निघून गेले त्यांना कशा प्रकारे परत आणावे हेच त्यांचे काम आहे. भारतातून जितके मुसलमान गेले आहेत त्यांना अजून परत न आणू शकल्याबद्दल आपण अस्वस्थ झालेलो असलो पाहिजे. असे वातावरण निर्माण करायचे आहे आणि हे काही कठीण काम नाही. अजूनही भारतात साडेतीन कोटी मुसलमान आहेत ही मोठी गोष्ट आहे. किती गेले आणि किती येणार आहेत हे कोणालाही माहीत नाही. समजा

की ते सर्व परत आले तर ते जी घरे सोडून गेले होते ती घरे तर आहेतच. आपल्या पुर्वीच्याच घरात ते राहतील. त्याकरिता काही खर्च तर येणार नाही. त्यांचे जे घर आहे ते त्यांना देऊन टाकायचे इतकेच आमचे काम आहे. परंतु इतकी सर्व घरे रिकामी कुठे आहेत, त्यांच्यात शरणार्थी घुसले आहेत. परंतु तरीही आलेल्यांना वसवावे तर लागेलच. आपण जर विचारपूर्वक वागलो नाही आणि आपली अंतःकरणे जर शुद्ध नसतील तर आपण पाठवलेले प्रतिनिधीही असेच दांभिक आहेत काय असा बाहेरच्या राष्ट्रांना प्रश्न पडेल. मला वाटते ते नाहीत. आपण मुसलमानांवर राग करायचा दिवस गेले. आता आपण भाऊभाऊ आहो.

मी समजतो की दिल्लीचे लोक चांगले झाले आहेत. गुडगावचे लोक चांगले झाले आहेत. मी जेव्हा पानिपतला गेलो होतो तेव्हा सर्व काही चांगले होते. परंतु आता असे ऐकले आहे की निर्वासित मुसलमानांच्या घरात शिरले आहेत आणि आता मुसलमानांना पाकिस्तानमध्ये जायचे आहे असे म्हणतात. ते म्हणतात की आम्ही पाकिस्तानमध्ये काही आनंदाने जात नाही, तिथे काही आमच्याकरिता शिरखुरमा वाढलेला नाही, घालायला चांगले कपडे नाहीत, आणि तिथे याहून वेगळ्या प्रकारच्या गोष्टी कशा असू शकतील. आणि वेगळ्या कशा असतील, जसे आपण इथे आहो तसेच ते तिथे आहेत. आणि तिथे फार सोयी आहेत आणि इथे नाहीत अशी काही गोष्ट नाही. जे गेले आहेत ते लिहितात की आम्ही भारतात असतो तर चांगले झाले असते. आता ते घरदार सोडून शिबिरात पडले आहेत. फार त्रासात आहेत. असे तर होणारच होते. मग काय कारण आहे की पानिपतचे मुसलमान पाकिस्तानला जाऊ इच्छितात? जर अशीच गोष्ट असेल तर पानिपतमध्ये माझी परीक्षा होणार आहे व मला कदाचित तिथे जावे लागेल. ते येथून ५० मैल तर दूर आहे. त्याला दूर म्हणता येऊ शकत नाही. ते दिल्लीसारखेच आहे. आता तेथील एकाला जरी पाकिस्तानमध्ये जावे लागले तर मला ती गोष्ट खुपेल आणि तुम्हांलाही खुपेल. अर्थातच ते

जर इथे राहतील तर त्यांना जो पैसा मिळेल त्याचे त्यांना खाण्याकरिता मिळाले पाहिजे. ते मेहनती आहेत, कमावतात आणि खातात. जर त्यांनी पैसे दिले आणि खायला मिळाले नाही तर कसे चालेल? पंजाबमधून आलेल्या दुसऱ्या भावांमुळे जर भाऊभाऊ होऊन राहणाऱ्या या कारागिरांना जावे लागत असेल तर किती वाईट गोष्ट आहे? याहून अधिक वाईट काय असू शकेल? पानिपतमध्ये जितके निर्वासित आहेत त्यांना मी म्हणेन की मुसलमानांची घरे सोडून द्या, आणि मुसलमानांनीही म्हणावे की आम्ही राहू. रक्षणाकरिता आम्हाला पोलिसांची गरज नाही. आम्ही आपसात मिळूनमिसळून राहू. पोलिसांचे हेच काम आहे की जितके धान्य येईल ते सर्वांना द्यावे, सर्वांना कापड द्यावे. याहून जास्त काम करण्याची गरज नाही. असे झाले तर मी म्हणेन की काँग्रेसने चांगले काम केले. आपण चार आण्यांचे सदस्य असू अथवा नसू परंतु तरीही आपण काँग्रेसचा आदर करतो. इतके दिवस या संस्थेने देशाची सेवा केली आहे आणि आजही विपरीत वातावरण असातनासुद्धा जाणूनबुजून ती जी गोष्ट सांगते आहे तिला आपण पाठिंबा द्यावा व त्यानुसार वागावे. बस मी इतकेच म्हणेन.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ८८-९३

२६२. मुन्नालाल गं. शाह यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १९, १९४७

चि. मुन्नालाल,

मला तुझे पत्र मिळाले. तू सर्वांची संमती घेऊन बांधकाम थांबवू शकतोस, परंतु अशी संमती मिळायच्याआधी निश्चितच नाही. तू सांगत असलेल्या अडचणी मानसिक आहेत आणि त्यातून तुझा सुप्त अहंकार बोलतो. बांधकामाकरिता आर्थिक व्यवस्था आधीच करण्यात आली आहे. परंतु ते काहीही असले तरी त्याच्याशी तुझा काय संबंध? तुला त्याच्याशी काहीही कर्तव्य नाही. तुला सोपवलेले काम तू जेव्हा पूर्ण करशील तेव्हा तुझे काम संपलेले असेल.

कांचन (मुन्नालाल शाह यांची पत्नी) परतल्यानंतर कुठे राहायचे ते ठरव. तू घेतलेल्या निर्णयाला तिने मान्यता दिली पाहिजे. तिच्या इच्छेविरुद्ध तू काहीही करायला नको.

तू सेवाग्राम सोडायचा विचार करू शकतोस हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. काहींकरिता सेवाग्रामच त्यांचे शरीर आहे. याचा अर्थ सेवाग्राम सोडणे म्हणजे आत्महत्या करणे. आणि कोणत्याही परिस्थितीत आत्महत्या करण्याची परवानगी नाही. तू स्वतः जर चांगला असशील तर सेवाग्राममधील इतर लोकही चांगले असतील. सेवाग्राम तुझ्याहून काही वेगळी गोष्ट नाही. लोक तुला घाबरतात आणि म्हणून तुला काहीही करायला सांगत नाहीत. तुझे मन जर स्थिर झाले तर लोकांना तुझी मदत मागणे सोपे जाईल. तुला मी काही करायला सांगतो कारण कांचनचा आणि तुझा माझ्यावर विश्वास आहे. विश्वास लादलेला नसावा. तो विश्वास नसेल तर तू मला लिहिण्याचे काहीच कारण राहणार नाही व मी तुला सल्ला देण्यातही काहीही अर्थ राहणार नाही. तुम्ही सर्व चांगले राहा आणि चांगले जीवन जगा.

तुला माहीतच असेल की अशी इच्छा मुलाकरिता व्यक्त करत असतात.

आशीर्वाद, बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. ७२२४. सौजन्य - मुन्नालाल गं. शाह

२६३. कांचन शाह यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर १९, १९४७

चि. कांचन,

मला तुझे पत्र मिळाले. तुला अजूनही पत्र कसे लिहावे हे कळत नाही असे दिसते. माझी गाडी चालली आहे परंतु असे वाटते की ती इथे येऊन फसली आहे. लगतच्या भविष्यात माझी त्या बाजूला येण्याची अगदीच शक्यता नाही.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. ६९७६. सौजन्य - मुन्नालाल गं. शाह

२६४. एम. ए. हुनर यांना पत्र

[नोव्हेंबर १९, १९४७]

(मूळ स्रोतात हे पत्र या तारखेत ठेवलेले आहे.)

चि. हुनर,

मला तुझे पत्र मिळाले. आता अहमदाबादला जाण्याची गरज नाही. भाषेबद्दल तुला काय म्हणायचे आहे ते मी समजू शकतो. आता पटना इथेही जाण्याचा प्रश्न उपस्थित होत नाही. यामुळे इतर कुठेही जाण्याऐवजी तू सुंदरलालकडे (१८८६-१९८९; राष्ट्रवादी नेता आणि लेखक; १९३०-३१मध्ये कार्यकारिणीचे सदस्य; 'कर्मयोगी' व इतर अनेक नियतकालिके काढली; 'भारतमें अग्रेजी राज' आणि 'गीता आणि कुराणचा तुलनात्मक अभ्यास'चे लेखक; अखिल भारतीय शांतता अध्यक्ष; भारत-चीनमैत्रीसंघाचे समितीचे संस्थापक अध्यक्ष) जावे असे वाटते. मी त्यांच्याशी याबाबतीत चर्चा केली आहे. ते तुझ्या निर्वाहाची व्यवस्था करतील. त्यांचा सल्ला घे आणि ते म्हणतील त्याप्रमाणे कर.

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२६५. रतनदेवी यांना पत्र

[नोव्हेंबर १९, १९४७]

(मूळ स्रोतात हे पत्र या तारखेत ठेवलेले आहे)

चि. रतन,

मला तुमचे सुंदर पत्र मिळाले. मी आशीर्वादाच्या विषयावर लिहिलेले नाही काय?

(पाहा जेव्हा वरदान शाप होतो, नोव्हेंबर १९, १९४७) मला वनस्थळीला भेट देण्याची तीव्र इच्छा आहे.

परंतु ही इच्छा पूर्ण करणे ईश्वराच्या हाती नाही काय?

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२६६. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर १९, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

अखिल भारतीय काँग्रेस कमेटीने हिंदू-मुसलमान संबंधाबद्दल मंजूर केलेल्या ठरावाचा काल सायंकाळी मी उल्लेख केला होता. परंतु दुर्दैवाने दिल्लीत आजच तो ठराव व्यर्थ ठरवण्याचा कसा प्रयत्न झाला हे मला तुम्हांला दाखवावे लागत आहे. दिल्लीतील लोकांच्या व्यवहाराबद्दल काल सायंकाळी मी जेव्हा संशय व्यक्त करत होतो तेव्हाच तो संशय खरा ठरवण्याचा प्रयत्न जुन्या दिल्लीच्या केंद्रीय ठिकाणीच केला जाईल अशी कल्पनासुद्धा मी केली नव्हती. मला असे सांगण्यात आले की हिंदू आणि शिखांची फार मोठी गर्दी एका मुसलमानाच्या दुकानासमोर गोळा झाली. ते दुकान जरी मुसलमानाचे होते तरी तो ते सोडून निघून गेलेला होता. तो दुकानदार परत आला तर मूळ मालकाला परत करण्याच्या अटीवर एका निर्वासिताला ते दुकान देण्यात आले होते. सुदैवाने त्या दुकानाचा मालक परतला. त्याला आपला व्यवसाय कायमचा बंद करायचा नव्हता. ज्या अधिकाऱ्याकडे हे काम होते तो त्या निर्वासिताकडे आला व त्याने त्याला ते दुकान खाली करण्याकरिता सांगितले. आधी तो निर्वासित ते दुकान रिकामे करण्याकरिता काचकूच करत होता. परंतु नंतर मूळ मालक ताबा घेण्याकरिता संध्याकाळी येईल तेव्हा मी दुकान रिकामे करतो असे त्याने कबूल केले. सायंकाळी जेव्हा अधिकारी परत गेला तेव्हा त्या निर्वासिताने दुकान रिकामे करण्याऐवजी आपल्या मित्रांना कळवले व असे म्हणतात की जो कोणी दुकान रिकामे करून घेण्याकरिता येईल त्याला धमकी देण्याकरिता ते मित्र तिथे गोळा झाले होते. चांदनी चौकातील थोडेसे पोलीस त्या जमावाला नियंत्रणात ठेवू शकत नव्हते. यामुळे त्यांनी जास्त मदत बोलावली. पोलीस वा लष्करातील सैनिक आले आणि

त्यांनी हवेत गोळीबार केला. जमाव घाबरून पांगला, परंतु या गोंधळात एका पादचाऱ्याला भोसकण्यात आले. सुदैवाने त्याला झालेली जखम जीव घेणारी नव्हती. परंतु दंगलखोरांच्या या गोंधळाचा विचित्र परिणाम झाला. दुकान रिकामे करण्यात आले नाही. त्या अधिकाऱ्याच्या आदेशाची अवहेलना करण्यात आली की एव्हाना ते दुकान रिकामे करण्यात आले आहे हे मला माहीत नाही. भारताला मिळालेल्या अमूल्य स्वातंत्र्यामुळे सरकारला जी सत्ता मिळाली आहे तिची बूज कायम राखण्याकरिता सरकार या प्रकरणातील अपराध्याला शिक्षा केल्याशिवाय राणार नाही अशी आशा तरीही मी करतो. असे केले नाही तर सरकारची सत्ता सत्ताच राहणार नाही. हिंदू आणि शिखांचा तो जमाव दोन हजार लोकांपेक्षा कमी नव्हता असे मला सांगण्यात आले आहे.

मला ही जी बातमी सांगण्यात आली तिचा प्रखरपणा कमी करून मी सांगितली आहे. तिच्यात काही चूक असेल व ती जर माझ्या लक्षात आणून दिली गेली तर ती तुम्हांला कळवण्यात मला आनंद होईल.

ही केवळ एक गोष्ट आहे. दिल्लीच्या दुसऱ्या भागातसुद्धा हिंदू आणि शीख निर्वासितांना सामावून घेता यावे म्हणून मुसलमानांना त्यांच्या घरातून हुसकावून लावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. शीख आपल्या तलवारी परजत निघतात आणि मुसलमानांनी आपले घर रिकामे केले नाही तर त्यांना गंभीर परिणामांची भीती दाखवून घाबरवतात. मला असेही सांगण्यात आले आहे की शीख दारू पितात. त्याच्या परिणामांची कल्पना सहज करता येऊ शकते. ते आपल्या नग्न तलवारीसह नाचतात आणि पादचाऱ्यांना घाबरवतात. मला असेही कळले आहे की चांदनी चौकाच्या जवळपासच्या भागात कबाब आणि इतर मांसाचे पदार्थ न विकण्याची मुसलमानंमध्ये रीत आहे. परंतु शीख आणि इतर निर्वासित हे निषिद्ध पदार्थ त्या परिसरात बिनदिक्कतपणे विकतात. हा उपद्रव इतका वाढला आहे की चांदनी चौकाच्या गर्दीतून लोकांना चालणेसुद्धा कठीण

होते. त्यांना अपमानित होण्याची भीती वाटते. माझ्या निर्वासित बांधवांना माझी विनंती आहे की त्यांनी स्वतःकरिता आणि आपल्या देशाकरिता तरी अशा प्रकारचे वर्तन करू नये.

किरपाणबद्दल बोलायचे तर शिखांना ठरवण्यात आलेल्या लांबीपेक्षा जास्त लांबीची किरपाण ठेवण्याकरिता मनाई आहे. ही मनाई असताना ती काढून टाकण्यात यावी अशी विनंती करण्याकरिता अनेक शीख मित्र माझ्याकडे आले होते. शिखांना कितीही लांब किरपाण ठेवण्यास परवानगी देणारा जो निवाडा अनेक वर्षांपूर्वी प्रिव्ही कौन्सिलने दिला होता तो ते उद्धृत करत होते. मी तो निवाडा वाचलेला नाही. मला वाटते की न्यायाधीशांनी किरपाण म्हणजे कोणत्याही आकाराची तलवार असा अर्थ घेतला असावा. प्रिव्ही कौन्सिलच्या आदेशाचे पालन करण्याकरिता मग तेव्हाच्या पंजाब सरकारने प्रत्येकाला तलवार ठेवण्याची मुभा दिली. यामुळेच पंजाबमध्ये अनेक लोक आपल्याला हव्या त्या आकाराची तलवार ठेवतात.

याबबतीत मला पंजाब सरकारला ऐक्याबद्दल वा शिखांबद्दल कोणतीही सहानुभूती वाटत नाही. किरपाण हे निरपराध लोकांवर हल्ला करण्याचे वा कशाही प्रकारे उपयोग करावा असे हत्यार नाही या माझ्या मताचे समर्थन करणारे ग्रंथसाहेबमधील उतारे काही शीख मित्रांनी मला काढून दाखवले. ग्रंथसाहेबमधील आज्ञांचे पालन करणारे शीखच असहाय स्त्रिया, मुले आणि वृद्ध यांच्या रक्षणाकरिता किरपाणचा उपयोग करू शकतात. यामुळे एक शीख सव्वा लाख विरोधकांच्या बरोबरीचा समजला जातो. यामुळे जो शीख मादक पदार्थांचे सेवन करतो, जुगार खेळतो वा इतर दोषांना बळी पडतो त्याला किरपाण ठेवण्याचा अधिकार नसतो कारण किरपाण हे शुद्धता आणि संयम यांचे प्रतीक आहे. किरपाणचा उपयोग विशिष्ट परिस्थितीतच विशेष पद्धतीने करता येऊ शकतो.

माझ्या मते किरपाणचा मनात येईल तसा उपयोग करण्याकरिता प्रिद्धी कौन्सिलच्या कालबाह्य निवाड्याचा उल्लेख करणे निरर्थक आणि हानिकारक आहे. नुकताच आपण स्वतःला विदेशी शासनापासून मुक्त केले आहे. स्वातंत्र्याच्या या अवस्थेत सर्व चांगले निर्बंध तोडणे योग्य नाही. अशा नियमांशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही. यामुळे मी माझ्या शीख मित्रांना सांगेन की संशयास्पद कामाकरिता किरपाणचा उपयोग करून शीख धर्माची बदनामी करू नये आणि जो धर्म अनेक हुतात्म्यांच्या हौतात्म्यावर उभारलेला आहे, व ज्यांच्या हौतात्म्याचा जगाला फार मोठा अभिमान वाटतो त्या धर्माच्या विनाशाकरिता कारणीभूत होऊ नये.

मी तुमचे लक्ष अजून एका गोष्टीकडे वेधू इच्छितो. मला एका अशा निर्वासित शिबिराची माहिती कळवण्यात आली आहे की जिथे सैन्यावर असभ्य वर्तुणुकीचे आरोप करण्यात आले आहेत. शिबिरातील संपूर्ण जीवन बाह्य आणि आंतर शुद्धतेच्या दृष्टीने नमुनेदार असले पाहिजे. ही शुद्धता टिकवण्याकरिता पोलीस आणि सैन्यात चुरस लागली पाहिजे. यामुळे मला जी सूचना देण्यात आली आहे ती कायदा आणि सुव्यवस्था यांची जबाबदारी असलेल्या या लोकांवर सरसकट लागू होऊ शकत नाही अशी मला आशा आहे. तो एक अपवाद असावा. सैन्य आणि पोलीस यांना सर्वात आधी स्वातंत्र्याचा प्रकाश दिसायला पाहिजे आणि त्याने ते उत्तेजित झाले पाहिजे. त्यांच्यावर जेव्हा वरून कडक शिस्त लादली जाते तेव्हाच त्यांच्याकडून सद्वर्तनाची अपेक्षा करता येते असे म्हणायची संधी लोकांना मिळायला नको. आम्हीसुद्धा भारताचे उत्तम आणि आदर्श नागरिक आहो हे त्यांनी आपल्या उत्तम वागणुकीद्वारे दाखवून दिले पाहिजे. कायद्याचे हे रक्षकच जर कायद्याकडे दुर्लक्ष करतील तर प्रशासन चालवणे अगदीच कठीण व अशक्य होऊन जाईल. आणि मग अखिल भारतीय काँग्रेस पक्षाच्या ठरावांचा अंमल करणे तर अजूनच कठीण होऊन जाईल.

या चित्राची धूसर बाजू दाखवल्यानंतर मी तुमच्यासमोर चांगली बाजूसुद्धा मांडू इच्छितो. मला आदर्श शौर्याची प्रत्यक्षदर्शीकडून जी हकिगत कळली ती मी तुम्हांला सांगेन.

मीर मकबूल शेरवाणी हा नॅशनल कॉन्फरन्सचा बारामुल्ला येथील तरुण पुढारी होता. त्याने नुकताच १३व्या वर्षात प्रवेश केला होता. तो नॅशनल कॉन्फरन्सचा महत्त्वाचा पुढारी आहे हे कळल्यानंतर घुसखोरांनी त्याला निशांत टॉकीजवळील दोन खांबांना बांधले. आधी त्यांनी त्याला मारले आणि मग त्याला म्हणाले की तू नॅशनल कॉन्फरन्स आणि तिचे पुढारी काश्मीरचे शेर शेख अब्दुल्ला यांना सोडायला पाहिजे. तू तुझी निष्ठा पॉलंड्रा येथे मुख्यालय असलेल्या आझाद काश्मीरला वाहिली पाहिजे.

शेरवाणीने दडपणाखाली नॅशनल कॉन्फरन्स सोडण्याला नकार दिला. त्याने त्यांना स्पष्टपणे सांगितले की काश्मीर सरकारचे प्रमुख शेखच आहेत आणि भारतीय सैन्य आधीच काश्मीरमध्ये पोहोचलेले आहे व लवकरच ते घुसखोरांना हाकलून लावणार आहे.

हे ऐकून हल्लेखोर चिडले आणि घाबरलेसुद्धा. त्यांनी त्याच्या शरीरावर १२ गोळ्या झाडल्या. त्यांनी त्याचे नाक कापले आणि त्याचा चेहरा विद्रूप केला व त्याच्या शरीरावर एक पत्रक डकवले, ज्यावर लिहिले होते - “हा गद्दार आहे, याचे नाव शेरवाणी आहे. सर्व देशद्रोह्यांची हीच गत होणार आहे”

परंतु या निर्घृण खुनानंतर व रक्तपातानंतर ४८ तासांच्या आतच शेरवाणीची भविष्यवाणी खरी ठरली. घुसखोर घाबरून बारामुल्लाहून पळाले व भारतीय सैन्याने त्यांचा पाठलाग करत त्यांना पळवून लावले.

अशा प्रकारच्या हौतात्म्याचा प्रत्येकाला, मग तो हिंदू, शीख, मुसलमान वा इतर कोणीही असो अभिमान वाटला पाहिजे.

माझ्या एका मित्राने मला हा असा प्रसंग सांगितला की ज्याचे तेज या दुःखद प्रसंगातही कमी होऊ शकत नाही आणि या महान कसोटीच्या प्रसंगातही मैत्रीच्या या क्षणाचे मूल्य कधीही कमी होऊ शकत नाही.

ही गोष्ट नारायण सिंग या माजी अधिकाऱ्यांनी सांगितली आहे. त्यांनी पश्चिम पंजाबमध्ये प्रचंड संपत्ती गमावली आहे. आता ते दिल्लीत आहेत. आता त्यांच्याजवळ काहीही शिल्लक राहिले नाही. याचा अर्थ भीक मागणे वा मृत्यूचे वरण करणे हे दोनच मार्ग त्यांच्यासमोर शिल्लक राहिले आहेत. ते आपल्या एका जुन्या मित्राला भेटले परंतु आपल्या दुःखाची छाया त्या मित्रावर पडू देण्याची त्यांची इच्छा नाही. आणि त्यांना आपल्या दुर्दैवाची मुळीच फिकीर वाटत नाही. या शीख अधिकाऱ्याला आपले जुने मित्र आणि साथी अधिकारी अली शाह यांना भेटून फार आनंद झाला. अली शाह यांनी सुद्धा आपली संपूर्ण मालमत्ता गमावली आहे. परंतु सांप्रदायिक कारणामुळे तसे झालेले नसून इतर काही दुर्दैवी घटनेमुळे तसे झालेले आहे. नारायणसिंगसारखेच ते बहादूर आहेत आणि दोघांनाही आपल्या मैत्रीचा अभिमान वाटतो. पंचवीस वर्षांनंतर जेव्हा ते भेटले तेव्हा त्यांना इतका आनंद झाला की त्यात ते आपले सर्व दुःख विसरून गेले.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ९३-९८

२६७. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर २०, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

मला पूर्वीच्याच व्यक्तीकडून चिठ्ठ्या मिळाल्या आहेत. एका चिठ्ठीत ते म्हणतात की त्यांनी नोकरी सोडली आहे आणि माझ्या हाताखाली काम करण्याची त्यांची इच्छा आहे. दुसऱ्या एका चिठ्ठीतून त्यांनी प्रार्थनेच्या वेळी भजन म्हणण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे. पहिल्या इच्छेबद्दल मी म्हणून की त्यांनी नोकरी सोडून चूक केली आहे आणि मी त्यांची इच्छा पूर्ण करू शकत नाही. हे खरे आहे की ब्रिटिशांच्या काळात मी लोकांना नोकरी सोडण्याकरिता व सरकारशी असहकार करण्याकरिता आवाहन करत असे. परंतु आता ती परिस्थिती नाही. ज्या कोणाला आपल्या देशाची सेवा करायची असेल तो नोकरी करतानाही तसे करू शकतो. प्रत्येक पगारदार माणूस आपले काम प्रामाणिकपणे व कोणत्याही हिंसक प्रकारात भाग न घेता करत असेल तर तो देशाची सेवाच करत असतो यात काही संशय नाही. माझ्याजवळ देण्यासारखे कोणतेही काम नाही हे ही चिठ्ठी लिहिणाराने लक्षात ठेवावे. त्यांना जर सेवाच करायची असेल तर आता मी ज्या गोशाळेच्या विषयासंबंधी मी बोलणार आहे त्यासंबंधी त्यांनी काही तरी अवश्य करावे.

प्रार्थनेत भजन म्हणण्यासंबंधी सांगायचे तर कोणालाही भजन म्हणण्याची परवानगी देता येऊ शकत नाही. जे लोक ईश्वराचे सेवक म्हणून ओळखले जातात तेच पूर्वपरवानगीने भजन म्हणू शकतात.

शिविर (गांधीजी दुपारी सुचेता कृपलानी आणि इतरांबरोबर ओखला येथील शिविर पाण्याकरिता गेले होते.) कौतुक करावे इतके स्वच्छ ठेवलेले दिसल्यामुळे मला आनंद झाला. यात्रेच्या काळात येणाऱ्या लोकांकरिता तिथे अनेक ठिकाणी धर्मशाळा आहेत. तिथे

अशा यात्रा विशिष्ट कालावधीनंतर वारंवार होत असतात. सध्या या धर्मशाळा निर्वासितांकरिता वापरल्या जात आहेत. तिथे पाण्यासंबंधी काही अडचणी आहेत परंतु अधिकारी त्यातून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करत आहेत. पाणीपुरवठ्याची समस्या सोडवली गेली तर तिथे अजून किती तरी निर्वासितांची व्यवस्था होऊ शकेल याबद्दल मला किंचितही संशय नाही.

आता मी निर्वासितांबद्दल बोलत असल्यामुळे त्यांच्या ज्या उणिवा माझ्या निदर्शनास आणून देण्यात आल्या त्यांच्याबद्दलही मी बोलणार आहे. मला असे सांगण्यात आले की निर्वासित निर्वासितांमध्येच काळाबाजार करतात. ज्या अधिकाऱ्यांवर निर्वासितांकडे पाहण्याची जबाबदारी आहे तेच दोषी असल्याचेही मला सांगण्यात आले आहे. शिबिराच्या संबंधित अधिकाऱ्यांना लाच दिल्याशिवाय शिबिरात जागा मिळणे अशक्य आहे असे मला कळले आहे. इतर बाबतीतील त्यांची वर्तणूक टीकास्पद नाही असे नाही. हे खरे आहे की सर्व अधिकारी गुन्हेगार असू शकत नाही परंतु एका पाण्यामुळेसुद्धा संपूर्ण नाव बुडू शकते.

याशिवाय मला असेही सांगण्यात आले आहे की निर्वासित भुरट्या चोन्या करतात. मी त्यांच्याकडून प्रामाणिक आणि सरळ व्यवहाराची अपेक्षा करतो. मला असे कळले आहे की थंडीचा बचाव करण्याकरिता निर्वासितांना ज्या दुलया पुरवण्यात आल्या होत्या त्यांतील काही फाडण्यात आल्या, त्यांतील कापूस फेकून देण्यात आला आणि छीटची जी खोळ होती तिचे शर्ट इत्यादी तयार करण्यात आले. मला अशा अनेक गोष्टी सांगण्यात आल्या आहेत. परंतु निर्वासितांची सर्व अपकृत्ये सांगण्यात तुमचा वेळ घेण्याची माझी इच्छा नाही. मी आता लगेच संध्याकाळच्या मुद्यावर येऊ इच्छितो.

दिल्लीतील किशनगंज भागातील वस्तीत गोशाळेचा वार्षिक समारंभ आहे. आचार्य कृपलानी उद्या त्या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष राहणार आहेत आणि मी निदान दहा मिनीट तरी उपस्थित राहिलो पाहिजे असा गोशाळेच्या लोकांचा आग्रह आहे. मला असे वाटते की केवळ देखाव्याकरिता मी कोणत्याही कार्यक्रमाला हजर राहू नये. दहा मिनीटात मी काहीही करू वा पाहू शकत नाही. याशिवाय या सांप्रदायिक समस्येत मी इतका काही गुंतलो आहे की मला इतर कुठेही उपस्थित राहण्याकरिता वेळच नाही. यामुळे मी माझी असाहाय्यता व्यक्त केली आणि संघटकांनीसुद्धा मला क्षमा केली आणि माझी अडचण ओळखून ते म्हणाले की मी गोसेवा व विशेषतः गोशाळेसंबंधी प्रार्थना प्रवचनात काही म्हणालो तर आमचे समाधान होईल. मी ही गोष्ट तत्परतेने मान्य केली. मी स्पष्ट शब्दांत सांगितले होते की पाळीव पशू आणि गाय व तिच्या वासराची काळजी घेणे ही गोष्ट भारतात राजकीय स्वातंत्र्य मिळवण्यापेक्षासुद्धा किती तरी कठीण आहे. (पाहा गाय कशी वाचवावी ऑगस्ट २२, १९४७) माझा दावा आहे की मी या क्षेत्रात श्रद्धा आणि भक्तिभावाने काम करत आहे. त्याचबरोबर गाय कशी वाचवावी याचेही मला ज्ञान आहे. असे असले तरी या समस्येकडे लोकांचे जितके लक्ष वेधता यायला पाहिजे तितके वेधायला लावण्याइतका माझा जनतेवर प्रभाव नाही हेसुद्धा मला मान्य आहे. जे लोक गोशाळा चालवतात त्यांना या कामाकरिता पैसा कसा खर्च करावा वा निधी कसा गोळा करावा हे माहीत असते. परंतु जनावरांची वैज्ञानिक पद्धतीने देखभाल कशी करावी हे त्यांना माहीत नसते. गाय जास्त दूध देईल अशा प्रकारे तिचे संगोपन कसे करावे हे त्यांना माहीत नसते. वळूची निगा कशी राखावी वा त्यांच्या वंशात कशी सुधारणा करावी हेही त्यांना माहीत नसते.

यामुळे संपूर्ण भारतातील गोशाळा अशा माहीत की जिथे माणासाला पशुपालनाच्या कलेचे शिक्षण मिळू शकेल, त्या गोशाळा अशा माहीत की ज्यांना उत्तम प्रतीचे दूध पुरवू शकणारे आदर्श दुग्धालय म्हणता येईल आणि ज्यांच्यामधून गायी आणि बैलांच्या उत्तम

जाती तयार होऊ शकतील. उलट गोशाळांमधील पशूंची अवस्था दयनीय असते. परिणाम असा झाला आहे की ज्या भारतात उत्तम प्रतीचे गायीबैल आणि दूधदुभते कमीतकमी किंमतीत मिळायला पाहिजे त्याबाबतीत भारत अगदी खालच्या पातळीवर आहे. त्यांना हेसुद्धा माहीत नसते की पशूंच्या शेणाचा आणि मुत्राचा फार किफायतशीरपणे उपयोग करता येऊ शकतो. तसेच त्यांना मृत जनावरांचा चागल्यात चांगला उपयोग कसा करावा हेही कळत नसते. या अज्ञानामुळे आपले करोडो रुपयांचे नुकसान होत आहे. तज्ज्ञ लोक सांगतात की आपले पशुधन हे देशावर केवळ ओझे आहे व त्यामुळे ते नष्ट करण्याच्या पात्रतेचे आहे. मला हा दृष्टिकोन मान्य नाही. परंतु या बाबतीतील लोकांचे अज्ञान अजून असेच काही काळ सुरू राहिले तर आपले पशू देशावर ओझे झाले तर मला नवल वाटणार नाही. यामुळे गोशाळेचे संचालक गोशाळेला सर्व दृष्टींनी आदर्श गोशाळा बनवण्याचा प्रयत्न करतील अशी मी आशा करतो.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ९८-१०१

२६८. वाल्टर रिटर यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २१, १९४७

तुमचे पत्र मिळाल्याने मला आनंद झाला. तुमचा मुलगा भारतात आहे हे ऐकून आनंद झाला व तो चांगले करत असेल अशी आशा आहे.

१९३१ साली मी जेव्हा व्हिलेन्यूमध्ये होतो तेव्हाच्या अनेक आठवणी मला आठवतात असे वाटते. मला रोमॉं रोलां यांच्या मृत्यूबद्दल (स्विट्झर्लंडमध्ये डिसेंबर ३०, १९४७ला) माहीत आहे. काही प्रमाणात मी आदरणीय व्यक्ती असलो तरी माझ्याबद्दल बरेच गैरसमज आहेत. निंदा वा स्तुतीपासून अलिप्त राहण्याचा मी आयुष्यभर प्रयत्न करतो आहे. हा माझा प्रयत्न अगदीच वाया गेलेला नाही. युद्धाच्या काळात मी ग्रेट ब्रिटन वा जपानसंबंधी जे म्हणालो ते बंदी येईपर्यंत मी संपादित असलेल्या वृत्तपत्रांमध्ये आलेले आहे. परंतु “ग्रेट ब्रिटनच्या विरोधात जपानकडून माझी सहानुभूती होती” असे म्हणणे चूक आहे. उलटपक्षी इंग्लंडच्या गैरवर्तनाबद्दल मी जितक्या कठोर शब्दांत लिहिले त्यापेक्षा जपानच्या गैरवर्तनाबद्दल मी किती तरी कठोर शब्दांत लिहिले आहे आणि जपानच्या भारतावरील आक्रमणाच्या विरोधात अहिंसक प्रतिकार कसा करावा याची पद्धतीही मी सांगितली आहे.

“हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान या भावंडातील युद्धात मी शस्त्र वापरण्याला संमती दिली” हा आरोप तर याहूनही जास्त निराधार आहे. माझ्या लेखनातून याच्या विरोधी चित्र दिसेल. युद्ध आणि अहिंसा यासंबंधीचा माझा दृष्टिकोन पूर्वीइतकाच प्रखर आहे.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

माननीय वाल्टर रिटर,
एंजिनिअर उस्टर, स्विट्झर्लंड

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय. सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

२६९. उली रिटर यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर २१, १९४७

प्रिय रिटर,

सोबत तुझ्या वडिलांच्या पत्राला माझे उत्तर जोडलेले आहे (याआधीचा विषय पाहा.)
व त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे ते तुझ्या पत्त्यावर पाठवत आहे.

आशा आहे की मुंबईत तू चांगली प्रगती करत असशील.

तुझा विश्वासू,
मो. क. गांधी

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय. सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

२७०. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर २१, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

माझे हे भाषण सुरु असतानाच मी तुम्हांला काल सांगितल्याप्रमाणे गोशाळा आपला वार्षिक कार्यक्रम साजरा करत असेल. मला एका गोष्टीचा उल्लेख करायचा आहे. कालच्या भाषणात सैनिकांकरिता सुरु असलेल्या संपूर्ण भारतातील दुग्धालयांचा मी उल्लेख केला नव्हता. डॉ. राजेंद्र प्रसाद सांगत होते की ही दुग्धालये अजूनही कार्यरत आहेत. अनेक वर्षांपूर्वी (जून १२, १९४७ला; पाहा विल्यम स्मिथ यांना पत्र जून १४, १९४७) मी बंगलोर येथील केंद्रीय दुग्धालयाला भेट दिली होती. ते दुग्धालय कॉलनल स्मिथ यांच्या देखरेखीखाला काम करत होते. तिथे मी काही सुंदर गायी पाहिल्या. त्यातील एक बक्षीस मिळवणारी गाय होती. संपूर्ण आशियात ती पहिल्या क्रमांकाची गाय होती असे समजले जात होते. ती दररोज ७५पौंड दूध देत होती की एका वेळी हे मला नीट आठवत नाही. कोणत्याही बंधनाशिवाय हवे तिथे ही गाय फिरू शकत होती. तिच्याकरिता विविध ठिकाणी चारा ठेवलेला असे. तो ती केव्हाही खाऊ शकत असे. ही त्या चित्राची चांगली बाजू आहे. मी दुसरी बाजू पाहिलेली नाही. परंतु मला असे अधिकृत सुत्रांकडून कळले आहे की तिथे मोठ्या संख्येत गोऱ्यांना (नर वासरू) मारून टाकले जात असते. जड ओझे वाहून नेतील अशा बैलांमध्ये सर्वच गोऱ्यांची वाढ होऊ शकणार नसल्यामुळे तिथे असे करत असत. ही दुग्धालये जास्त जरी नाही तरी शेकडो एकर जमिनीत पसरलेली आहेत. ती विशेषतः युरोपीय सैनिकांकरिता असत व त्यांच्यावर करोडो रुपये खर्च केले जात असत. आता आपल्या देशात ब्रिटिश शिपाई नसल्यामुळे मी या दुग्धशाळा आवश्यक आहेत असे समजत नाही. आपल्याकरिता असलेल्या दुग्धालयांवर इतका अधिक खर्च होतो असे जर

भारतीय सैनिकांना कळले तर त्यांना लाज वाटेल. सर्वसामान्य माणसांना जे मिळू शकत नाही त्याची भारतीय सैनिक हक्क म्हणून मागणी करतील असे मला निश्चितच वाटत नाही.

गाय आणि म्हैस यांच्या संबंधात सर्वात जास्त प्रामाणिक आणि कदाचित संपूर्ण माहिती खादी प्रतिष्ठानचे श्री सतीश चंद्र दास गुप्ता यांच्या मोठ्या जाडजूड ग्रंथात मिळू शकेल. ('काऊ इन इंडिया' या दोन खंडात प्रकाशित झालेल्या ग्रंथात. या ग्रंथाला गांधीजींनी प्रस्तावना लिहिली आहे. पाहा 'काऊ इन इंडिया' या ग्रंथाची प्रस्तावना मे २०, १९४५) इकडून तिकडून घेतलेल्या अवतरणांनी हा ग्रंथ भरलेला नाही. उलट ते तुरुंगात होते तेव्हा स्वतःच्या अनुभवाने त्यांनी तो ग्रंथ लिहिला आहे. बंगाली आणि हिंदुस्थानीत त्याचा अनुवाद झाला आहे. जे हा ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचतील त्यांना या पशूंची प्रजाती कशी चांगली करावी आणि त्यांच्यापासून अधिक दूध कसे मिळवावे हे कळू शकेल. या पुस्तकात गाय आणि बैल यांचा तुलनात्मक अभ्यासही आहे. (यानंतर श्रोत्यांनी विचारलेल्या प्रश्नाला गांधीजींनी उत्तर दिले. ते प्रश्न होते - हिंदू म्हणजे काय? या शब्दाचे मूळ कशात आहे? हिंदूधर्म म्हणून काही आहे काय?)

हे सर्व या वेळेकरिता योग्य प्रश्न आहेत. मी काही इतिहासाचा फार मोठा विद्वान नाही. माझा तर विद्वान असल्याचाही दावा नाही. परंतु हिंदुत्वावर लिहिलेल्या कोणत्या तरी चांगल्या पुस्तकात मी वाचले आहे की वेदांमध्ये हिंदू हा शब्द नाही. महान अलेक्झॅन्डर जेव्हा भारतावर आक्रमण करण्याकरिता आला तेव्हा या सिंधूच्या, म्हणजे जिला इंग्रजी भाषिक लोक इंडस म्हणतात, पूर्वेकडे राहणाऱ्या या भागातील लोकांचे वर्णन हिंदू म्हणून करत असत. सिंधूतील 'स' हे अक्षर ग्रीकमध्ये 'ह' झाले. व या भागात राहणाऱ्या लोकांचा धर्म हिंदू धर्म म्हणून ओळखला जाऊ लागला. हा धर्म जगातील इतर सर्व धर्मपेक्षा अधिक सहिष्णू आहे. इतर धर्माच्या लोकांचा छळ चुकवण्याकरिता पळून आलेल्या ख्रिश्चनांना त्याने आश्रय दिला. याशिवाय बेने इस्राईल म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ज्यूंना आणि

पारसी लोकांनाही या धर्माने आश्रय दिला. या धर्मात सर्व धर्मांचा समावेश असल्यामुळे व हा धर्म सर्वात जास्त सहनशील असल्यामुळे मला या धर्माचा सदस्य असल्याबद्दल अभिमान वाटतो. विद्वान आर्य आधी वेदातील धर्माचे पालन करत असत आणि भारताला आधी आर्यावर्त म्हणत असत. परत त्याला आर्यावर्त म्हणावे अशी मला कोणतीही इच्छा नाही. माझ्या कल्पनेतील हिंदूधर्म हा परिपूर्ण धर्म आहे. त्यात वेदांचा समावेश आहे यात काही संशय नाही, परंतु त्यात इतरही अनेक गोष्टींचा समावेश आहे. हिंदू धर्माची महत्ता कोणत्याही प्रकारे कमी केल्याशिवाय मुसलमान, पारसी, यहूदी, ख्रिश्चन या धर्मांची जी महत्ता आहे व त्या धर्माबद्दल मी हिंदू धर्माइतकीच श्रद्धा जाहीर करू शकतो आणि असे करताना मी काही चुकीचे करतो असे मला मुळीच वाटत नाही. असा हा हिंदू धर्म तोपर्यंत जिवंत राहील जोपर्यंत आकाशात सूर्यचंद्र आहेत. तुलसीदासांनी ही कल्पना आपल्या एका दोह्यामधून व्यक्त केली आहे -

“दया धरम को मूल है। पाप मूल अभिमान।

तुलसी दया न छोडिये, जब लगि घटमें प्राण॥”

दया हे धर्माचे मूळ आहे व अहंकार हे पापाचे मूळ आहे. जोपर्यंत तुझ्यात जीव आहे तोपर्यंत दया सोडू नको असे तुलसीदास सांगतात.

मी जेव्हा ओखला छावणी पाहण्याकरिता गेलो होतो तेव्हा एक भगिनी माझ्याबरोबर होत्या (सुचेता कृपलानी). काही छावण्यांमधील निर्वासितांच्या गैरवर्तणुकीबद्दल मी जे बोललो ते ओखला छावणीतील निर्वासितांबद्दल तर नाही ना असा विचार मनात येऊन त्या घाबरल्या. मी ओखला येथील छावणीला घाईगडबडीत भेट दिली होती. यामुळे त्या छावणीबद्दल असे काही म्हणण्याची शक्यताच नव्हती. सर्वसाधारणपणे निर्वासितांच्या छावण्याबद्दल जे घडत होते त्याबद्दल मी माझ्या भाषणात बोललो होतो.

मला मिळालेल्या माहितीप्रमाणे दिल्लीत दंगलींच्या दरम्यान जवळपास १५० मशिदी उद्ध्वस्त करण्यात आल्या याचा उल्लेख केल्याशिवाय मी राहू शकत नाही. त्यांतील काहींचे देवळात रूपांतर करण्यात आले आहे. अशीच एक मशीद कॅनॉट प्लेसजवळ आहे. तिच्याकडे कोणाचेही लक्ष गेल्याशिवाय राहत नाही. आज तिच्यावर तिरंगा फडकत आहे. तिथे मुर्ती ठेवून तिला मंदिराचे रूप देण्यात आले आहे. मशिदीला अशा प्रकारे बिघडवणे ही गोष्ट हिंदू आणि शीख धर्माकरिता लांछनास्पद आहे. माझ्या दृष्टीतून हा सरळसरळ अधर्म आहे. पाकिस्तानमध्ये मुसलमानांनीसुद्धा हिंदूंच्या देवळांना अशाच प्रकारे बिघडवले वा त्यांचे मशिदीत रूपांतर केले असे म्हणून हा कलंक पुसला जाऊ शकत नाही. माझ्या दृष्टिकोनातून अशा कोणत्याही कृत्यामुळे धर्माचा विध्वंस होतो मग तो धर्म हिंदू धर्म असो, शीख धर्म असो वा इस्लाम असो. (यानंतर गांधीजींनी अखिल भारतीय काँग्रेस कायकारिणीचे नोव्हेंबर १५, १६, १७, १९४७चे या विषयावरील ठराव वाचून दाखवले. पाहा परिशिष्ट अखिल भारतीय काँग्रेस कायकारिणीचे नोव्हेंबर १५, १६, १७, १९४७चे ठराव.)

आज नेहमीपेक्षा प्रार्थनेत जास्त वेळ थांबण्याचा धोका पत्करूनसुद्धा एक गोष्ट सांगणे माझे कर्तव्य आहे असे मी समजतो. मला असे सांगण्यात आले आहे की गुडगावजवळ रोमन कॅथॉलिक लोकांना त्रास देण्यात येत आहे. ही गोष्ट दिल्लीहून २५ मैल अंतरावर असलेल्या कन्हार्ई गावात घडलेली आहे. एक भारतीय रोमन कॅथॉलिक पाद्री आणि एक ख्रिश्चन मिशनरी मला भेटायला आले होते. रोमन कॅथॉलिक लोकांचा हिंदू कसा छळ करत आहेत याचे वर्णन करणारे पत्र त्यांनी मला दाखवले. आश्चर्य म्हणजे ते पत्र उर्दूत लिपीत लिहिलेले होते. मला असे वाटते की त्या भागात राहणारे हिंदू, शीख आणि इतर सर्व लोक हिंदुस्तानीत बोलतात व केवळ उर्दू लिपीत लिहितात. तुम्ही हे गाव सोडून गेला नाही तर त्याचे गंभीर परिणाम होतील अशी धमकी तेथील रोमन कॅथॉलिक लोकांना

देण्यात आली आहे असे सूचना देणाऱ्या लोकांनी मला सांगितले. मला आशा आहे की धमकीची ही गोष्ट खोटी आहे आणि तेथील ख्रिश्चन बंधुभगिनींना कोणत्याही अडथळ्याशिवाय आपल्या धर्माचे पालन करू देण्यात येत असेल व काम करू देण्यात येत असेल. आता आम्हाला इंग्रजांच्या गुलामगिरीपासून स्वातंत्र्य मिळाले आहे. यामुळे आजही धर्म आणि काम करण्याचे त्यांना तेच स्वातंत्र्य आहे जे त्यांना ब्रिटिशांच्या काळात होते. आपण जे स्वातंत्र्य मिळवले त्याचा अर्थ भारतात हिंदूंची सत्ता आणि पाकिस्तानमध्ये मुसलमानांची सत्ता आहे असा होत नाही. माझ्या एका भाषणात (पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑक्टोबर २१, १९४७) मी आधीच सांगितले आहे की मुसलमानांविरुद्धचा हा राग जेव्हा निवळेल तेव्हा तो हिंदू आणि शीख परस्परांवर काढतील. परंतु माझे भविष्य इतक्या लवकर खरे ठरेल असे मला वाटले नव्हते. मुसलमानांविरुद्धचा राग अजून पूर्णपणे निवळलेला नाही. माझ्या माहितीप्रमाणे हे ख्रिश्चन पूर्णपणे निरपराध आहेत. ते ख्रिश्चन आहेत हाच त्यांचा एकमेव अपराध आहे. त्यांचा सर्वात मोठा अपराध ते गोमांस आणि डुकराचे मांस खातात हा आहे. या गोष्टीत काही तथ्य आहे काय असे उत्सुकता म्हणून मी त्या पाद्र्याला विचारले. तेव्हा तो म्हणाला की या रोमन कॅथॉलिकांनी गोमांस खाणे स्वतःहोऊन काही दिवसांपूर्वीच सोडले आहे. अशा प्रकारचे बालीश पूर्वग्रह कायम राहिले तर भारताचे भवितव्य काळोखात बुडालेले राहणे अपरिहार्य आहे. हा पाद्री जेव्हा रेवाडीत होता तेव्हा त्याची सायकल हिसकून घेतली गेली व तो मोठ्या मुश्किलीने वाचला. हिंदू आणि शीख सोडून सर्व लोक जेव्हा नष्ट होतील तेव्हाच ही दुःखद वेळ संपणार आहे काय?

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ १०१-५

२७१. आशेचे किरण

आज चोहोकडे जरी आशेचे भग्नावशेष दिसत आहेत तरीही या भग्नावशेषातूनही अधूनमधून आशेचे किरण आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचतात. ‘हरिजन’शी संबंधित त्या पत्रांमधून मला हा विचार सुचला जी मी सवडीच्या वेळी वाचण्याकरिता बाजूला एका फाईलमध्ये ठेवले होते.

असे एक पत्र बोचासन येथील निवासी शाळेतील शिवभाई पटेल यांचे आहे. त्यात त्यांनी वार्षिकोत्सावाच्या वेळी जे काम झाले त्याचे अगदी वास्तव चित्र पाठवले आहे. त्यांना साबरमती सत्याग्रह आश्रमाच्या, ज्याला आता हरिजन आश्रम म्हणतात, गंगाबेन वैद्य आणि कधीही न थकणारे रविशंकर महाराज (रविशंकर व्यास, यांनी गुजरातमधील बरिया जमातीच्या उद्धाराकरिता आपले जीवन वाहून टाकले होते.) आपल्या दोन मुलांसह मदत करत असतात. या मुलांनी वडिलांना साथ देणे बंद केलेले नाही. या उत्सवाचे वैशिष्ट्य हे होते की या लोकांनी कापसाची धुनाई करण्याकरिता यंत्राचा उपयोग न करता तुणाईच्या तंत्राचा उपयोग केला. या भागातील मागासवर्गीय मुलांकरिता छात्रालय उघडण्याकरिता या वेळी विद्यालयाच्या संचालकांची समजूत घालण्यात आली. सध्या १० विद्यार्थ्यांची छात्रालयात राहण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. ज्या मुलांनी इतर साधारण शाळेत चार वर्ष शिक्षण घेतले आहे त्या मुलांकरिता सात वर्षांच्या कालावधीनंतर दिवसाच्या शाळेची परत सुरुवात करण्यात येत आहे. अजून पुढे सहा वर्ष शिक्षणाची व्यवस्था केली जाण्याचीही शक्यता आहे. तसे झाले की विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकच्या पातळीवर आणले जाईल. त्यांना इंग्रजी शिकवली जाणार नाही परंतु तिच्या ठिकाणी त्यांना खादीकार्य, सुतारकाम वा कृषिकार्य यांच्यात चांगले शिक्षण दिले जाईल. मागील वर्षापेक्षा वेगळी गोष्ट म्हणजे आपण विचार करत असलेल्या वर्षात पालकांना मुलांच्या चारित्र्यात

रस वाटू लागला आहे. परिणामी या ऑक्टोबर महिन्यात जेव्हा कार्यक्रम घेण्यात आला त्याच्या चार महिन्यांपूर्वी मुलांनी हानिकारक परिणाम करणारे धुम्रपान, मद्यपान, कडक चहा पिणे इत्यादी व्यसनांचा त्याग केला. त्यांचे पाहून त्यांच्या पालकांनीही धुम्रपानादी व्यसनांचा त्याग केला. यामुळे पचनशक्ती प्रभावित होत होती. मुलांना शाळेत टाकण्यात आले तेव्हा ते पाच मिनिटसुद्धा गप्प बसू शकत नव्हते. आता तासभर शांत बसून कताई करण्यात आनंद घेणे ते शिकले आहेत. विद्यालयाच्या गोशाळेची पूर्णपणे देखरेख करणाऱ्या गंगाबहन मुलाना शुद्ध दूध मिळेल याची काळजी घेतात.

उत्सवाच्या दरम्यान कथाकथनाच्या स्वरूपात लिहिलेल्या उपयुक्त कविता सुस्वरात म्हटल्या. ते ऐकण्याकरिता अनेक लोक आले होते. खादी तयार होण्यापूर्वी कापसावर ज्या प्रक्रिया कराव्या लागतात त्याचेही मुलांनी एक साधे प्रदर्शन केले. तेवीस मुलांनी सुलेख प्रतियोगितेत भाग घेतला. आज लोक चांगल्या हस्ताक्षराबद्दल इतके उदासीन आहेत की ते त्याला शिक्षणाचा भागच समजत नाहीत.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २२, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ३०, १९४७

२७२. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर २२, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

सोनीपतच्या काही ख्रिश्चनांबरोबरही काही वार्डट घटना घडल्या असल्याचे वृत्त मला मिळाले आहे. (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन” नोव्हेंबर २१, १९४७) मला असे सांगण्यात आले आहे की निर्वासितांना तुमच्या इमारतींचा उपयोग करू द्या असे आधी ख्रिश्चनांना सांगण्यात आले व त्याकरिता त्यांनी आनंदाने परवानगीही दिली होती. परंतु हे उपकार शापात बदलले कारण त्यांच्या इतर इमारतीही बळजबरीने निर्वासितांच्या कामाकरिता घेण्यात आल्या आणि सोनीपतमधील तुमचे राहणे दुःखकारक होऊ नये असे तुम्हांला वाटत असेल तर येथून निघून जा असे त्यांना सांगण्यात आले. मला जशी ही गोष्ट सांगण्यात आली तशीच ती असेल तर हा आजार वाढत चालला आहे आणि भारताला तो कुठे घेऊन जाईल हे सांगता येत नाही.

मी जेव्हा या विषयावर मित्रांशी चर्चा करत होतो तेव्हा मला सांगण्यात आले की पाकिस्तानमधील अशाच प्रकारच्या घटना जोपर्यंत कमी होत नाहीत तोपर्यंत परिस्थितीत फारसा फरक पडेल अशी आशा करता येणार नाही. या गोष्टीच्या समर्थनार्थ लाहोरसंबंधी वृत्तपत्रांमध्ये जे काही छापून आले त्याचे उदाहरण माझ्यासमोर ठेवण्यात आले. मी स्वतःच वृत्तपत्रांमध्ये छापलेल्या बातम्या १०० टक्के खऱ्या आहेत असे समजत नाही व वृत्तपत्रात प्रकाशित झालेल्या कहाण्यांचा आपल्या मनावर तितकासा प्रभाव पडू देऊ नका असे मी वृत्तपत्रे वाचणारांना सूचित करीन. चांगल्यात चांगली वृत्तपत्रेसुद्धा बातम्यांना तिखटमीठ लावून सांगणे आणि त्यांच्यात रंग भरण्याच्या प्रवृत्तीपासून दूर नाहीत. आणि समजा की

वृत्तपत्रात तुम्ही वाचलेले सर्व काही सत्य असेल तरी एखाद्या वाईट गोष्टीची नक्कल करू नये.

एका अशा काटकोनाकृती फोटोफ्रेमच्या चौकटीची कल्पना करा की ज्यांत फोटो लावलेला नाही. त्या चौकटीला तुम्ही थोडेसेही आडवेतिडवे धरले तरी तिच्या कोनांची रचना बदलेल. काही कोन लघुकोन होतील तर काही विशाल. आणि त्या चौकटीचा एक कोन बरोबर होईल अशा प्रकारे धरले तर तिचे इतर सर्व कोन आपोआप काटकोन होतील.

याचप्रमाणे भारतीय संघ सरकार आणि जनता योग्य वर्तन करतील तर पाकिस्तानही असेच करू लागेल व संपूर्ण हिंदुस्थान परत समंजसपणा धारण करील याबद्दल मला किंचितही संशय नाही. ख्रिश्चनांबरोबर केलेल्या वाईट वर्तनावरून, ज्यांनी माझ्या माहितीप्रमाणे कोणताही अपराध केलेला नाही, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की हे वेड अधिक वाढू नये म्हणून आपण खबरदारी घेतली पाहिजे. आणि भारताला जगासमोर आपले चांगले चित्र ठेवायचे असेल तर ताबडतोब आणि वेगात या वेडाला आपण तोंड दिले पाहिजे.

यानंतर निर्वासितांच्या समस्येवर बोलताना गांधीजी म्हणाले -

निर्वासितांमध्ये डॉक्टर, वकील, विद्यार्थी, शिक्षक, परिचारिका इत्यादी सर्व आहेत. ते जर गरीब निर्वासितांपासून स्वतःला वेगळे ठेवतील तर ते आपल्या दुर्दैवापासून काहीही शिकू शकणार नाहीत. माझी इच्छा आहे की सर्व व्यवसायी आणि गैरव्यवसायी निर्वासितांनी, गरिबांनी आणि श्रीमंतांनी सोबत राहिले पाहिजे व लाहोरच्या हिंदू आणि शिखांना जरी लाहोर सोडावे लागले असेल तरी या निर्वासितांनी असे आदर्श शहर वसवावे की जसे लाहोर आदर्श शहर आहे. अशी शहरे दिल्लीसारख्या अतिशय जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांवरील ताण कमी करतील व तिथे राहणाऱ्या लोकांची प्रकृतीही चांगली

राहील व ते प्रगतीही करतील. कुरुक्षेत्राच्या मोठ्या शिबिरात राहणारे दोन लाख निर्वासित जर बाह्य आणि आंतर स्वच्छतेच्या दृष्टीने आदर्श झाले, जर व्यावसायिक आणि श्रीमंत गरीब निर्वासितांबरोबर बरोबरीच्या नात्याने राहू लागले, जर त्यांनी तंबूच्या या वस्तीत चांगले जीवन व्यतीत केले, जर साफसफाईपासून सर्व काम स्वतः करू लागले व दिवसभर कोणत्या ना कोणत्या चांगल्या कामात गुंतून राहिले तर ते सरकारच्या अर्थसंकल्पावर ओझे होणार नाहीत. आणि त्यांचा साधेपणा व सहकार्य पाहून शहरातील लोक केवळ त्यांची तारीफच करणार नाहीत तर त्यांना आपल्या जीवनपद्धतीची लाज वाटेल व तेसुद्धा निर्वासितांच्या जीवनाची नक्कल करू लागतील. तेव्हा सध्याचा कटूपणा व परस्परातील हेवेदावे एका क्षणात मिटतील. मग निर्वासित लोक, मग ते कितीही का असेना केंद्रीय सरकारकरिता काळजीचा विषय राहणार नाहीत. आणि जगही या लक्षावधी निर्वासितांचे कौतुक करील.

शेवटी मी कंट्रोल काढून घेण्याविषयी, विशेषतः कापडावरील कंट्रोल काढून घेण्याविषयी बोलणार आहे. सरकार अन्नधान्य आणि कापडावरील कंट्रोल काढायला घाबरते कारण देशात या गोष्टींची खरोखरच टंचाई आहे व कंट्रोल काढून घेताच या गोष्टींच्या किंमती आकाशाला भिडतील व गरीब लोकांना फार त्रास सहन करावा लागेल असे सरकारला वाटते. कंट्रोलच्या मदतीनेच गरिबांना उपासमारीपासून वाचवता येऊ शकते व शरीर झाकण्याकरिता त्यांना कपडे मिळू शकतात असे सरकारला वाटते. सरकारला व्यापारी, अन्नधान्य निर्माण करणारे आणि दलाल यांच्याबद्दल संशय वाटतो. त्यांना वाटते की गरिबांची शिकार करून बेइमानीने कमावलेल्या पैशाने आपले खिसे भरण्याकरिता नियंत्रण हटवले जाण्याची हे लोक गिधाडांप्रमाणे वाट पाहत आहेत. सरकारला या दोन अनिष्टांमधून एका अनिष्टाची निवड करायची आहे. त्यांना वाटते की नियंत्रण रद्द करण्याऐवजी ते सुरू ठेवण्यात कमी धोका आहे.

यामुळेच मी व्यापारी, दलाल, आणि उत्पादकांना आवाहन करतो की सरकारच्या मनातील संशय त्यांनी दूर करावा आणि नियंत्रण रद्द झाले तरी किंमती वाढणार नाहीत याबद्दल त्यांनी सरकारची खात्री पटवून द्यावी. नियंत्रण रद्द केल्याने काळाबाजार व अप्रामाणिकपणाचे व्यवहार जरी समूळ नष्ट होणार नसतील तरी आतापेक्षा गरिबांचे जीवन किती तरी सोपे होईल.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ १०६-८

२७३. भाषावार पुनर्रचना

आचार्य श्रीमन नारायण अग्रवाल यांनी मला एक पत्र लिहिले आहे. ते 'हरिजन सेवक'च्या स्तंभांमधून प्रकाशित करण्यात आले आहे. जोपर्यंत प्रांतांची भाषावार पुनर्रचना होत नाही तोपर्यंत नवीन विद्यापीठ उघडू नये हा त्यांच्या पत्राचा सार आहे. त्यांच्या तर्काचा अनुवाद मी खाली देत आहे (तो इथे दिलेला नाही.) -

या पत्रात केलेल्या सूचना मला पूर्णपणे मान्य आहेत. अर्थात जी गोष्ट योग्य असते तिची अकारण अडवणूक करणे योग्य नसते. आणि जे योग्य नाही त्याचा कोणत्याही परिस्थितीत स्वीकार करू नये. पापाशी आपला कोणत्याही प्रकारे संबंध असू शकत नाही. आणि भाषावार पुनर्रचना सर्व दृष्टींनी वांछनीय असल्यामुळे या गोष्टीत कोणताही विलंब होता कामा नये.

आणि तरीही प्रांतांची भाषावार पुनर्रचना करण्याकरिता वेळ लागतो आहे याचे कारण आजचे निराशाजनक वातावरण आहे. आज वेगळेपणाची भावना सर्वोच्च आहे. प्रत्येक माणूस स्वतःचे पाहतो, आपल्या कुटुंबाचे पाहतो, संपूर्ण देशाचा विचार कोणीही करत नाही. केंद्राभिमुख शक्ती आहेत यात काही संशय नाही, परंतु त्या अबोल आहेत. त्या कधीही दंगलखोर नव्हत्या. जेव्हा की केंद्रापासून दूर जाणाऱ्या शक्ती पृष्ठावर आहेत व त्या सर्वात जास्त आवाज करतात व सर्वांनी आपल्याकडे लक्ष द्यावे अशी त्यांची मागणी असते. सांप्रदायिक बाबतीत ती सर्वात जास्त अभिव्यक्त होते. ही गोष्ट इतर क्षेत्रातील गोष्टीतही भीती निर्माण करते. ओरिसा आणि आंध्र, ओरिसा आणि बिहार, ओरिसा आणि बंगाल यांच्यातील भांडणांचा इतिहास आपल्या मनात ताजा आहे. तो अजूनही पूर्णपणे मेला नाही. हे तर केवळ एका घडलेल्या घटनेचे उदाहरण आहे. काँग्रेसने १९२० साली जरी भाषावार विभाजन केले होते तरी इतर प्रांतांचे विभाजन घटनात्मक पद्धतीने कधीही झाले नाही.

तेव्हा काँग्रेसजवळ एक नवीन घटना होती. (नागपूरच्या अधिवेशनात १९२० साली काँग्रेसची घटना मंजूर करण्यात आली होती.) त्या घटनेच्या आधाराने जगातील सर्वात शक्तिशाली साम्राज्याशी ती जीवनमृत्यूचा संघर्ष करू शकली. काँग्रेसने तर मद्रासला चार भागात विभक्त केले आहे, परंतु कायदेशीरपणे त्याचे चार भाग कसे होतील? इतरही अनेक दावेदार पुढे आले आहेत. त्यांना काँग्रेसने अजून मान्यता दिलेली नाही परंतु त्यांचा आवाज कमी नाही आणि ते कमी आग्रहीही नाहीत. १९२० साली काँग्रेसची जी प्रतिष्ठा होती ती आज राहिलेली नाही. आशेची जागा नैराश्याने घेतली आहे. आता आपल्याला जेव्हा स्वातंत्र्य मिळाले आहे तेव्हा त्याचे काय करावे हे आपल्याला कळत नाही. आज आत्मघातकी अराजकाकडे वळण्याची आपण चूक करत आहो. इतकेच नाही तर उत्साही सुधारकसुद्धा विवादास्पद प्रश्न तोपर्यंत स्थगित ठेवतील जोपर्यंत देशहिताकरिता आदानप्रदानाची भावना लोकांमध्ये निर्माण होत नाही आणि संपूर्ण भारताच्या हिताकरिता क्षेत्रीय हिताच्या विचाराचा पूर्णपणे त्याग केला जात नाही. यामुळे माझ्यासारख्या ज्या लोकांना रचनात्मक प्रस्ताव क्रियाशील झाले पाहिजे असे वाटते त्यांनी अशा निरोगी वातावरणनिर्मितीकरिता काम केले पाहिजे की ज्यात फुटीच्या ठिकाणी ऐक्य, अशांततेच्या ठिकाणी शांतता, अवनतीच्या ठिकाणी उन्नती आणि मृत्यूच्या ठिकाणी जीवन असेल. तो सुखाचा दिवस तेव्हाच उजाडेल जेव्हा सांप्रदायिक दंगली पूर्णपणे बंद होतील. दक्षिणेकडील लोक आपली भाषिक आणि राज्याच्या सीमेसंबंधीची इतर भांडणे आपसातच सोडवतील अशी आपण अपेक्षा करू शकतो काय? मुंबईवाले भाषेच्या आधारावर राज्याचे पुनर्विभाजन आपसात करतील काय? आणि नवीन हक्क सांगणारे निदान काही काळ गप्प राहतील काय? असे झाले तर भाषावर पुनर्रचना कोणत्याही अडचणींशिवाय आणि आरडाओरडीशिवाय आजच अस्तित्वात येऊ शकते. काँग्रेसवर विनाकारण कोणतेही दडपण येऊ नये. तिची तर मुळेच हादरली आहेत. परस्पर विरोधी

दावे करणारांमध्ये मध्यस्ती करण्याच्या वा विरोधकांना आपले म्हणणे मान्य करायला लावण्याच्या परिस्थितीत आज काँग्रेस नाही.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २३, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ३०, १९४७

२७४. अविश्वसनीय

एक पत्रलेखक लिहितो -

पूर्व बंगाल सरकारने आपल्या राजपत्रात असा आदेश काढला आहे की जे लोक अखंड बंगालच्या नीतीचे समर्थन करतील त्यांना मृत्यूदंडाची शिक्षा केली जाईल.

या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्याआधी तो सरकारी आदेश स्वतः पाहण्याची माझी इच्छा आहे. माझा विश्वास आहे की अशा प्रकारचा जर आदेश असेलही तरी त्याच्या शब्दरचनेचा योग्य अर्थ काही वेगळाच असावा. असे करण्यामागील अपराधवृत्ती मी समजू शकतो. हे पाऊल न्याय्य आहे असे मानणारे हिंदू फार कमी आहेत आणि मुसलमान तर त्याहूनही कमी असतील. परंतु एकदा झालेल्या विभाजनाच्या विरोधात लढण्याचे साहस करणारा माणूस वेडाच असला पाहिजे. बंगालची फाळणी दोन्ही पक्षांच्या सहमतीनेच बदलता येऊ शकते. परंतु एखाद्याला लोकमत ऐक्याच्या बाजूने वळवण्याची इच्छा असेल परंतु त्याला तशी परवानगी दिली गेली नाही तर दोन्ही पक्षांचे असे एकमतही अशक्य होईल.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २३, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ३०, १९४७

२७५. शौर्यपूर्ण मृत्यू की भ्याडपणाचा मृत्यू

पूर्व पाकिस्तानमधून हिंदूंचे जे पलायन सुरू आहे त्यासंबंधी एका बंगाली मित्राने बंगालीत लांब पत्र लिहिले आहे. त्या पत्राचा सार असा आहे की त्यांच्यासारखे कार्यकर्ते जरी माझा युक्तिवाद समजू शकतात व त्याची प्रशंसाही करतात व शौर्यपूर्ण आणि भ्याडपणातील मृत्यूचे अंतरही त्यांना कळते तरी सामान्य माणूस मात्र माझ्या वक्तव्यातून परोक्षपणे पलायनाचाच अर्थ घेतो. त्यांचे असे म्हणणे आहे की “काहीही केले तरी मृत्यूच नशिबी असेल तर शौर्याला काहीही अर्थ राहत नाही, कारण मृत्यू चुकवण्याकरिताच माणूस जगत असतो”.

जी गोष्ट सिद्ध करायची आहे तीच गोष्ट हा युक्तिवाद गृहीत धरतो. माणूस केवळ मृत्यूपासून बचाव करण्याकरिताच जगत नसतो. जर तो असे करत असेल तर त्याने असे करू नये असा माझा सल्ला आहे. कोणी म्हणू शकतो की हा कठीण सल्ला आहे आणि त्यावर अंमल करणे तर अजूनच कठीण. परंतु प्रत्येक चांगली गोष्ट कठीणच असते. वर चढणे नेहमीच कठीण असते आणि उतरणे नेहमीच सोपे आणि घसरण्याची शक्यता असलेले असते. जीवन जगण्यासारखे तेव्हाच असते जेव्हा आपण मृत्यूला मित्र समजू, शत्रू कधीही समजणार नाही. जीवनातील मोहांवर विजय मिळवण्याकरिता मृत्यूची मदत घ्या. मृत्यू दूर ढकलण्याकरिता भित्रा माणूस आपली प्रतिष्ठा, पत्नी, मुलगी आणि सर्व काही पणाला लावतो. धैर्यशाली माणूस आपल्या स्वाभिमानाच्या रक्षणाकरिता मरण्याचीही तयारी ठेवतो. जेव्हा वेळ येईल तेव्हा, जशी की ती येऊ शकते, मी माझा सल्ला लोकांनी अर्थ लावावा म्हणून तसाच राहू देणार नाही तर मी तो नेमक्या शब्दांत व्यक्त करीन. माझ्या सल्ल्याप्रामाणे एखादाच वागत असेल वा कोणीही वागत नसेल तरी त्याचे मूल्य कमी होत नाही. सुरुवात नेहमीच कमी वा एखादाच करत असतो.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २३, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ३०, १९४७

२७६. राष्ट्रीय प्रहरी

एक पत्रलेखक लिहितो -

पाकिस्तान सरकार नॅशनल गार्ड वा अजून कोणत्या नावाने निश्चितच सैन्य तयार करील. हिंदूंना त्यात सामील होण्याकरिता सांगितले तर त्यांनी काय करावे? **सैन्यात जर केवळ मुसलमानांनाच प्रवेश असेल तर त्यांनी काय करावे?**

आजच्या परिस्थितीत याचे उत्तर देणे कठीण आहे. आज जवळपास प्रत्येक हिंदूकडे आणि शिखाकडे पूर्व वा पश्चिम पाकिस्तानमध्ये संशयाने पाहिले जाते आणि प्रत्येक मुसलमानाकडे भारतात. सैन्यात भरती होण्याकरिता त्यांना मनापासून बोलावण्यात आले तर हिंदूंनी सैन्यात भरती व्हावे असा माझा सल्ला आहे. परंतु भरतीच्या अटी समान असल्या पाहिजे आणि त्याचा सैन्यात सामील होणाऱ्या व्यक्तीच्या धर्मात हस्तक्षेप नसावा. जर असे बोलावणे नसेल तर हिंदूंनी वाईट वाटून न घेता तटस्थ राहावे.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २३, १९४७

‘हरिजन’, नोव्हेंबर ३०, १९४७

२७७. नियंत्रण रद्द करण्याच्या बाजूने प्रशंसा

धान्यावरील सरकारी नियंत्रण हटवण्याच्या बाजूने एका बंधूनी एक लांब लेख माझ्याकडे पाठवला होता. त्यातील काही भाग खाली उद्धृत करत आहे. (इथे केवळ काही भागच दिला आहे.)

धान्याचे रेशन सव्वा पौंडावरून पाऊण पौंड करून सरकारने ...अजूनच एक दुष्ट चक्र निर्माण केले आहे. रेशनचे प्रमाण जितके कमी केले जाते शेतकरी ...तितकाच जास्त साठा लपवून ठेवतो. त्याला माहीत असते की रेशनचे प्रमाण जितके कमी होईल तितकेच काळ्या बाजारातील मागणी जास्त असेल व तितकेच जास्त त्याचे उत्पन्न वाढेल. तो लपून धान्य गोळा करील... कमी पीकाच्या ...आकडेवारीने रेशनचे प्रमाण अजूनच कमी होईल.

किती धान्य आपण बाहेरून आयात करतो आणि किती धान्य गोदामात पडून सडल्यामुळे फेकून द्यावे लागते याचा जर आपण विचार केला तर आयात करण्यात येत असलेल्या धान्यापेक्षा जास्त धान्य आपण वाया घालवतो. यामुळे आपण विदेशातून धान्य आयात करायला नको, वाया जाणारे धान्य वाचवायला पाहिजे.

इंग्रजांनी आपल्याकरिता जे विशेष प्रकारचे जाळे तयार केले होते त्यात आमचे पुढारी का फसले आहेत? ही गोष्ट त्यांना स्पष्टपणे का कळत नाही? सरकारी अधिकारी त्यांच्यासमोर जे आकडे ठेवतात ते ना तर पूर्ण असतात ना बरोबर. त्यानुसार ते का काम करतात? ...

सहा वर्षांपूर्वी आपल्याकडे जितके वार्षिक धान्योत्पादन होत असे त्यापेक्षा आजचे उत्पादन कमी नाही. ... युद्धाच्या काळात बरेचसे धान्य सैन्याला दिले जात असे व त्यातील काही धान्य तर वायाच जायचे. मध्यपूर्वेतही भारतातून धान्य पाठवण्यात आले होते. आज आपल्याकडे अशी परिस्थिती नाही. तरीही त्या वेळी जनतेला रोज सव्वा पौंडच्या हिशेबाने

धान्य दिले जात असे. अशा प्रकारे त्या वेळी आपल्याकडे भांडारात जास्त धान्य होते असे दिसते. ... सहा वर्षांपूर्वी ...आपापल्या घरात पेवात धान्य जमा करून ठेवायचे. प्रत्येक व्यापारी आपल्याजवळ धान्याचा साठा गोळा करून ठेवायचा. ... आज ना जनतेजवळ, ना व्यापाऱ्याजवळ आणि ना सरकारजवळ धान्याचा साठा आहे. ...काँग्रेस, जिच्या हातात सत्ता आहे, आजच्या कार्यप्रणालीतील दोषांमुळे जनतेला ते सर्व काही देऊ शकत नाही जे वास्तवात आज देशात उपलब्ध आहे. जनता नाराज आहे आणि परिस्थितीला लाभ घेणारे पक्ष काँग्रेसला बदनाम करत आहेत. काँग्रेसच अशी संस्था आहे की जी देशात शांतता टिकवू शकते. तिने जनतेवरील आपला प्रभाव एकदा जर गमावला तर येणारे वादळ टाळणे तिला अशक्य जरी नाही तरी फार कठीण होईल. सध्याच्या परिस्थितीत सुधारणा झाली नाही तर व अशाच प्रकारे ती ढासळू दिली तर काँग्रेसचे जनतेवर नियंत्रण न राहण्याचीच शक्यता आहे.

‘हरिजन’, नोव्हेंबर २३, १९४७

२७८. अर्नोल्ड हाईम यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २३, १९४७

प्रिय डॉ. अर्नोल्ड हाईम,

या महिन्याच्या १८ तारखेचे तुमचे पत्र मिळाले. त्यामुळे मला आनंद झाला. मानवतेकरिता केलेली सेवा ही प्रार्थनेपेक्षा काही तरी कमी असते अशी भीती तुम्हाला विनाकारण वाटते. मजूर जर मानवतेकरिता श्रम करत असतील तर त्यांचे श्रम ही प्रार्थनाच असते. यामुळे आपल्या कल्पनांमध्ये विरोध असण्याचे कारण नाही. केवळ मला भेटण्याच्या इच्छापूर्तीकरिता भारतात येण्याचा त्रास घेण्याविरुद्ध मी तुम्हाला सावध करू इच्छितो.

तुम्ही हिमालयात मांसाहार आणि मद्याशिवाय कसे राहू शकला हे तुम्हाला भेटल्यानंतर तुमच्याकडून ऐकण्याची किती तरी इच्छा आहे. परंतु या मोहाला मी शरण जाता कामा नये. अंतरामुळे दृश्य अधिकच मोहक दिसते या म्हणीचा प्रत्यय मला अनेकदा येतो असे मला आढळून आले आहे. याशिवाय सध्या आम्ही अनपेक्षित वेडाने घेरले गेलो आहे आणि यामुळे आमच्यापैकी अनेकांचे गळे कापले गेले आहेत. असे असूनही मला भेटण्याकरिता तुमची येण्याची इच्छाच असेल तर तुमचे मनःपूर्वक स्वागत आहे.

मी तुमचे पत्र माझे मित्र होरेस अलेक्झॅन्डर यांना दाखवले आहे. ते कदाचित तुम्हाला लिहितील.

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

प्राध्यापक अर्नोल्ड हाईम, भूरचनाशास्त्रज्ञ,
हॉफस्ट्रेसी, १००, झुरीच,

स्वित्झर्लंड

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय. सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

२७९. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर २३, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

वीस मिनिटांपेक्षा वा शक्य झाले तर १५ मिनिटांपेक्षा मी जास्त बोलायला नको हा रेडिओवाल्यांचा नियम कधीकधी मी मोडतो याकरिता आकाशवाणीच्या लोकांची मी क्षमा मागतो. माझ्यासमोर प्रत्यक्ष हजर असलेल्या लोकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचण्याचा माझा मुख्य उद्देश असल्यामुळे मी हा नियम अनेकदा पाळू शकत नाही. रेडिओ नंतर येतो. रेडिओकरिता लांब भाषणांचे ध्वनिमुद्रित करता येण्याची शक्यता आहे की नाही हे मला माहीत नाही. मी कोणत्याही हेतूशिवाय केवळ माझा आवाज ऐकण्याकरिता बोलत नसतो. (हा परिच्छेद 'हरिजन'मधून घेतला आहे.)

एक बंधू लिहितात की हक्क जर मिळत नसतील तर हिंसेच्या मार्गाचा अवलंब का करू नये? हिंसेच्या मार्गाने आपण आपले हक्क मिळवू शकत नाही. इतकेच नाही तर हिंसेच्या मार्गाने आपण काहीही मिळवू शकत नाही असेसुद्धा मी म्हणेन. वरवर पाहता असे दिसते की त्या मार्गाने आपण गोष्टी मिळवू शकतो. पण कशा? कल्पना करा की एखाद्या मुलाजवळ रुपया आहे. समजा मी त्याच्या दोन थोबाडीत मारल्या आणि त्याच्याजवळील रुपया हिसकला. त्याच्याजवळील रुपया घेतल्याचे समाधान मला मिळू शकेल परंतु असे करण्यात मी किती आणि काय गमावेन? ते बिचारे मूल काय करू शकेल? परंतु त्या गरीब मुलाला मारून मी त्याचा रुपया हिसकावून घेतला ही गोष्ट मला

खुपत राहील. जगात अर्थातच असे दुष्ट लोक भरपूर आहेत. परंतु मी अशी गोष्ट करू शकत नाही. अशा प्रकारे कोणालाही वंचित करण्याचा मला कोणताही अधिकार नाही. कोणाजवळून काही तरी हिसकावून घेण्याचे दुष्परिणाम होतील. म्हणूनच मी म्हणतो की हिंसेच्या माध्यमातून आपण हक्कांची मागणी करू शकत नाही. हक्क मिळवण्याचा एकच मार्ग आहे आणि तो मी तुम्हांला आधीच सांगितलेला आहे. (पाहा प्रार्थना प्रवचन जून २८, १९४७ आणि प्रार्थना प्रवचन जून २९, १९४७) प्रत्येकाला तो आवडला. लोकांचे अधिकार आणि ते कसे मिळवावे हे मी आधीच सांगितले आहे. मी तर म्हणेन की हक्क म्हणून जगात काहीही नाही. ज्याच्याकरिता कर्तव्य नसतात त्याच्याकरिता अधिकारसुद्धा नसतात. वेगळ्या शब्दांत कोणत्याही अधिकारांचा जन्म कर्तव्यातून होत असतो - जर कर्तव्य नसेल तर अधिकारसुद्धा नसतात. मी जेव्हा माझे कर्तव्य पार पाडतो तेव्हा त्याचे परिणाम होतात आणि तेच माझे अधिकार असतात. उदाहरणार्थ मी खातो कारण तसे करणे माझे कर्तव्य असते. मी जर मजेकरिता काही खात असेन तर मी एका ना एका आजाराला बळी पडतो. मी जर कर्तव्य म्हणून खात असेन, मी जर ईश्वराची प्रार्थना करत असेन, मी जर जगाची सेवा करत असेन, तर तोसुद्धा माझा अधिकार आहे. माझा अधिकार काय आहे? सेवा करणे हा अधिकार आहे. तुम्ही विचाराल की याला अधिकार कसे काय म्हणता येऊ शकते? परंतु यावर थोडा विचार केला तर तुमच्या हे लक्षात येईल. मी म्हणेन की तोच हक्क होऊन जातो. समजा की मी दिवसभर काम करतो आणि आठ आणे मिळवतो - ते आठ आणे मला हक्क म्हणून मिळतात. मला तो अधिकार कसा मिळाला? कारण मी काम केले. मी जर काम केले नाही आणि ते आठ आणे घेतले तर मी ते पैसे हिसकून घेतले, ते मला अधिकार म्हणून मिळालेले नाहीत. मला ते आठ आणे घेण्याचा अधिकार तेव्हाच मिळेल जेव्हा मी काम करण्याचे माझे आश्वासन पूर्ण करेन आणि तेही विचार, मन, आणि वर्तनात प्रामाणिकपणा ठेवून. परंतु ते काम जर मी मन लावून करणार नाही, मी जर

सरदारचे काम बिघडवत असेन, सरदार पाहत नाही म्हणून त्याची फसवणूक करत असेन तर हे पाप आहे. आणि जेव्हा मी पाहतो की इतरांना एक रुपया मिळतो तर मी एक रुपयासुद्धा घेऊ शकतो, परंतु केव्हा? सरदारला सांगून. मी त्याला म्हणेन की सर्वांना तर एक रुपया मिळतो, मी कसा आठ आण्यात काम करू. एक रुपया नाही तर पंधरा आणे तरी द्या. तो मला म्हणू शकतो आठ आण्यात काम कर नाही तर जा. मग मी काय करावे? धरणे धरू? उपवास करू? काय करू? त्याचा माल जाळून टाकावा? त्याचे काम बंद पाडावे? परंतु मी जर त्याला म्हणालो की मी काम सोडू शकतो परंतु मी आठ आण्यात काम करणार नाही तर मी सभ्य गृहस्थाप्रमाणे वागलो. मी तर म्हणेन की जे काही म्हणायचे असेल ते सौजन्यपूर्वक म्हणा. सौजन्य म्हणजे आपल्या धर्माचे पालन करणे, आपले कर्तव्य पार पाडणे आणि आपले कर्तव्य पार पाडून अहिंसक पद्धतीने आपले अधिकार मिळवणे. हिंसेने आपण काहीही मिळवण्याचा प्रयत्न करू नये - यामुळे जग चालते, नाही तर जग बिघडते.

मी तुमच्याशी ख्रिश्चनांबद्दल आधीच बोललो आहे. आज मी तुम्हांला हरिजनांबद्दल सांगेन. आपल्याकरिता ही लाजेची गोष्ट आहे की रोहतकमध्ये हरिजन आहेत, वा असे म्हणा की रोहतक जिल्ह्यात - ते तिथे सर्वत्र होते आणि अजूनही आहेत. तिथे जाट आणि अहीरही आहेत. त्यांना असे वाटते की हरिजन आपले गुलाम आहेत व त्यांच्याकडून ते कोणतेही काम करून घेऊ शकतात. परत एकदा त्यांच्या हक्काचा प्रश्न निर्माण झाला व त्यांना वाटते की हरिजन जन्मजात गुलाम आहेत. त्यांना खण्यापिण्याकरिता देता येऊ शकते परंतु त्यांना कोणतेही हक्क मिळू शकत नाही. मला हा उद्धटपणा वाटतो, अहंकार वाटतो. ब्रिटिशांच्या काळात हा होता आणि आता तर हा अजूनच वाढला आहे. हे गरीब हरिजन भितात आणि म्हणून ते माझ्याकडे आले आणि या छळाच्या विरोधात आम्ही काय करावे असे विचारू लागले. ते मला विचारू लागले की आम्ही गुलामच राहिलो पाहिजे

काय? की मेलो पाहिजे? की रोहतक सोडले पाहिजे? ते ते ठिकाण सोडू शकत नाहीत हे अगदी समजण्यासारखे आहे. त्यांनी जर रोहतक सोडले तर इतर लोक मरतील कारण त्यांचे काम बिघडेल. परंतु याचा अर्थ हरिजनांनी कायम गुलाम राहिले पाहिजे असा होतो काय? आणि म्हणून हे गरीब लोक माझ्याकडे आले. यांच्यातील काही शाळेत शिकतात, काही त्याच्याही पुढे शिकतात आणि काही मागे राहतात. काही तर हस्तोद्योग शिकतात. परंतु जे लोक त्यांचा छळ करत आहेत त्यांना ते काय म्हणू शकतात? आपण अशा अवस्थेत पोहोचलो आहो की आपण कुठे चाललो आहो याचासुद्धा आपण विचार करत नाही. ब्रिटिशांच्या काळात आपल्याला मारहाणीची वा मारले जाण्याची भीती वाटत होती. आता परकीय सत्तेचा अंत झाल्यामुळे आपले कोणीही काहीही करू शकत नाही असे आपल्याला वाटू लागले आहे. आपल्याला वाटते की न्यायाधीशासमोर जरी आपल्याला उभे केले तर न्यायाधीशाला आम्ही धाक दाखवू. न्यायाधीश आपले काही करू शकत नाही. आता अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आपण इतके उद्धट झालो आहो. परिणामी हरिजनांची बर्बादी होते आहे. यामुळे तुम्ही बापाकडे (अमृतलाल वि. ठक्कर, १८६९-१९५१; १९१४साली भारत सेवक समाजात सामील; १९२२ साली भिल सेवासदनची स्थापना; हरिजन सेवक संघाचे सरचिटणिस; अध्यक्ष गुजरात अंत्यज सेवा मंडळ; सचिव कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मृती विश्वस्त संस्था १९४४-५१; भारतीय आदिम जाती सेवक संघाची स्थापना.) जा असे मी त्या लोकांना सांगितले. त्यांचा जन्मच हरिजन आणि आदिवासींच्या सेवेकरिताच झाला आहे. ते हरिजनांकरिता सर्व काही करतात. तर ते गेले आणि मला येऊन सांगितले की आमच्याकरिता बापासाहेब काहीही करत नाहीत. त्यांना काय हवे आहे हे मला माहीत होते. ते इथेच बसलेले आहेत. मी त्यांना सांगितले की डॉ. गोपिचंदकडे (गोपिचंद भार्गव, १८८९-१९६६; अध्यक्ष, हरिजन सेवक संघ, पंजाब; पंजाबचे मुख्यमंत्री १९४७-५१) जा. ते आता मुख्यमंत्री झाले म्हणून काय झाले? एके काळी हरिजन सेवक संघाच्या प्रत्येक कार्यक्रमाला ते हजर राहायचे. ते आज इथे येणार असल्याचे कळल्यामुळे मी त्यांची भेट घ्यायचे ठरवले व मी त्यांना भेटलो. परंतु तेथील लोक असे

जुलमी झाले असतील, जबरदस्ती करत असतील, मनमानी करत असतील आणि ऐकत नसतील तर काय करता येऊ शकते? आता तिथे ब्रिटिशांचे शासन नाही व लोक अशा प्रकारे वागू शकत नाहीत. मग हरिजनांनी काय करावे? यामुळे आज हरिजनांच्या दुरावस्थेसंबंधी बोलावे, त्यांची करुण कथा ऐकवावी असे मला वाटले. त्यांच्याकरिता आपण इतकेही करू शकत नाही काय? आज आपले कर्तव्य काय आहे? आपला धर्म काय आहे आहे? आजपर्यंत आपण त्यांना अस्पृश्य, गुलाम मानत आलो. तो अधर्म होता. चूक केली होती, पाप केले होते. ते धुऊन काढण्याकरिता हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली. [ऑक्टोबर २६, १९३२ला अखिल भारतीय अस्पृश्यता विरोधी हरिजन सेवक संघाची (ऑल इंडिया ऍन्टी अनटचेबिलिटी लीग) स्थापना झाली. घनश्याम दास बिर्ला तिचे अध्यक्ष आणि अमृतलाल वि. ठक्कर सरचिटणीस होते.] संघाने बरेच कामही केले. सर्व हिंदूंनी असे केले नाही. करोडोच्या संख्येत हिंदू आहेत - परंतु सगळ्या हिंदूंनी तर ही गोष्ट स्वीकारली नाही. हिंदूंनी जर हा विचार ग्रहण केला असता तर मला ही करुण कथा का ऐकवावी लागली असती? इंग्रजांच्या राज्यात तर असेच करत होतो, इंग्रजांना शिव्या देत होतो, ते नसते तर आम्ही चांगले झालो असतो असे म्हणत होतो. आता तर ते निघून गेले आहेत - आपण चांगले आहो की वाईट? मी तर म्हणोन की आधीपेक्षाही आपल्यामध्ये जास्त वाईटपणा आला आहे. आपण तेव्हाही अतिरेक करत होतो आणि आताही करतो. आधी तर मुसलमानांवर अतिरेक केला - ते पाप केले. पाकिस्तान आहे ते विसरून जा. त्याचा विचार करू नका. समजा की एक माणूस पाप करत आहे, तर काय आम्हीही पाप करावे? विचार कराल तर लक्षात येईल की हे वाईट आहे - एका वाईटपणातून दुसरा वाईटपणा निर्माण होतो. आम्ही अनेक लोकांना मारून टाकले आहे. आपल्या मध्ये खोटे धैर्य आले आहे आणि आम्ही ख्रिश्चनांना मारायचा निर्धार केला आहे. मग आम्ही जाटस्थान, अहिरस्थान असे आपापले स्थान बनवू. परंतु हिंदुस्थान कोणीही बनवणार नाही. हरिजनांना तर आपल्यात सामावून घेतले पाहिजे. ते तर

आमच्यासारखेच हिंदू आहेत. ते पंचमवर्णीय नाहीत. हिंदू धर्मात पाचवा वर्ण नाही, चार वर्ण आहेत आणि त्यातही हा श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असे नाही. या चारमध्ये एक शिकवतो, दुसरा रक्षण करतो, तिसरा व्यापार करतो - आपले घर भरण्याकरिता नाही, आपल्या तिजोरीत करोडो रुपये भरण्याकरिता नाही, लोकांचे भले करण्याकरिता, चौथा प्रजेची सेवा करतो. परंतु हे चारही सोबत बसू शकतात, खाऊपिऊ शकतात. जर शुद्र असेल आणि तो बॅरिस्टर झाला तर बॅरिस्टरी करू शकत नाही असे नाही. तो बॅरिस्टर होऊनही सेवा करू शकतो, व्यवसाय करू शकतो, नोकरी करू शकतो. जो माणूस धर्म शिकवतो तोही सेवा करतो. याचप्रमाणे जो व्यवसाय करतो, व्यापार करतो, नोकरी करतो आणि जो झाडू मारतो तोसुद्धा सेवा करतो. ही चारही क्षेत्रे सेवाक्षेत्रे आहेत. जो धर्म शिकवतो त्याला जास्त अभ्यास करावा लागतो.परंतु याचा अर्थ असा होत नाही की त्याने आपले काम सोडले म्हणून त्याने पाप केले. तो ते काम करू शकत नाही अशी गोष्ट नाही. अशा प्रकारे आपण अनेक जाती निर्माण केल्या आणि आता पंचम वर्ण निर्माण करत आहो तर ती चूक आहे, दुष्टपणा आहे. प्रत्येकजण आपापल्या धर्माचे पालन करील तर सर्व काही ठीक होईल. आज आपल्या हातात सत्तेचे लगाम आले आहेत तर हिंदू, शीख सर्वांनी आपापल्या धर्मानुसार वागावे. माझे भाषणही संपले आणि ही सभाही संपली.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ १०९-१२

२८०. जीवनजी देसाई यांना पत्र

नोव्हेंबर २४, १९४७

चि. जीवनजी,

आज मी तुला भरपूर साहित्य पाठवत आहे. मला भाषांतर करणे शक्य झालेले नाही. तू तिथे अगदी चांगल्या भाषांतराची व्यवस्था करू शकशील काय? माझे जरी आता

मौन सुरू असले तरी राजाजी (चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, बंगालचे राज्यपाल. माऊंटबॅटन राजकुमारी एलिझाबेथ यांच्या लग्नसमारंभात हजर राहण्याकरिता ते इंग्लंडला गेल्यामुळे ते नोव्हेंबर १०, १९४७ ते नोव्हेंबर २६ १९४७ पर्यंत कार्यकारी महाराज्यपाल होते.) माझ्या बाजूला बसलेले आहेत. यामुळे मी जास्त लिहिणार नाही.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती फोटोप्रतीवरून. जी. एन. १९८७. शिवाय सी. डब्ल्यू. ६९६१. सौजन्य - जीवनजी देसाई.

२८१. प्रार्थनाप्रवचन

(गांधीजींचे मौन असल्यामुळे त्यांचे हिंदुस्तानीतील लेखी भाषण वाचून दाखवण्यात आले.)

नोव्हेंबर २४, १९४७

मी जेव्हा प्रार्थनेकरिता येतो तेव्हा तुम्ही चांगुलपणाने माझ्याकरिता आणि माझ्या मुलींकरिता भरपूर जागा सोडता. मी जेव्हा प्रार्थना करून परत जातो तेव्हाही तुम्ही ही शिस्त पाळावी अशी माझी विनंती आहे. मी जेव्हा परततो तेव्हा मला नमस्कार करण्याकरिता लोक माझ्या आजूबाजूला गर्दी करतात. हे चांगले वाटत नाही. माझी विनंती आहे की परततानासुद्धा तुम्ही मला शांततेने मोकळी वाट द्यावी. तुमचे प्रेम आणि त्याचे मूल्य मला कळते. परंतु या प्रेमाने बाह्य रूप धारण न करता रचनात्मक रूप धारण करावे. याबद्दल मी अनेकदा सांगितले आहे आणि लिहिले आहे. माझ्याकरिता तर आज सांप्रदायिक सुसंवाद निर्माण करणे हाच रचनात्मक कार्यक्रम आहे. आधीही भांडणे होत असत परंतु त्यात कोणाचा नायनाट करून टाकायची गोष्ट नसायची. विष पसरले आहे. एकीकडे हिंदू आणि मुसलमान एकमेकांचे शत्रू झाले आहेत. याचे लाजिरवाणे परिणाम तुम्ही पाहिले आहेत.

प्रार्थनेत येणारांच्या अंतःकरणात वैरभाव नसणेच पुरेसे नाही. त्यांनी परत सांप्रदायिक सद्भाव निर्माण व्हावा म्हणून सक्रिय प्रयत्न केला पाहिजे. खिलाफतीच्या दिवसात हा सांप्रदायिक सद्भाव आपल्याकरिता अभिमानाची गोष्ट होती. त्या दिवसातील हिंदूमुसलमानांच्या ज्या प्रचंड सभा होत असत त्या मी विसरलेलो नाही. ते ऐक्य पाहून माझे अंतःकरण आनंदाने उचंबळून यायचे. ते दिवस परत कधीही येणार नाहीत काय?

भारताच्या राजधानीत काल जी दुःखद घटना घडली तिचा विचार करा. असे सांगतात की काही हिंदू आणि शिखांनी मुसलमानांच्या रिकाम्या घराचा बळजबरीने

बेकायदेशीरपणे ताबा घेण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे भांडण झाले आणि काही लोक जखमीही झाले. परंतु सुदैवाने कोणी मेला नाही. ही घटना वाईट होती. परंतु तिलाही तिखटमीठ लावण्यात आले. पहिली बातमी ही होती की चार शीख मारले गेले. अशा गोष्टीचे जसे परिणाम होत असतात तसाच परिणाम झाला. बदल्याची भावना पेटली आणि लोक सुरामारीने जखमी झाले.

असे ऐकतो की आता एक नवीन पद्धती अवलंबिली जात आहे. लहान किरपाणच्या ठिकाणी शीख मोठी तलवार ठेवू लागले आहेत. तलवार उगारून ते हिंदूंबरोबर वा एकटेच मुसलमानाच्या घरात जातात आणि त्यांना घर रिकामे करून देण्याकरिता धमकावतात. ही बातमी खरी असेल तर राजधानीतील हे पशुत्व असह्य आहे. आणि हे जर बरोबर नसेल तर याकडे फारसे लक्ष देण्याची गरज नाही. बरोबर असेल तर केवळ सत्तेत असणारांनीच नाही तर जनतेनेही हिच्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. जनतेच्या पाठबळाशिवाय सत्ताधारी काहीही करू शकत नाहीत.

अशा परिस्थितीत माझे कर्तव्य काय हे मला माहीत नाही. इतकी गोष्ट स्पष्ट आहे की परिस्थिती बिघडते आहे. लवकरच आश्विन पौर्णिमा येणार आहे. माझ्याकडे तऱ्हेतऱ्हेच्या अफवा येत असतात. मला आशा आहे की दसरा आणि बकरी ईदच्या वेळी जशा या अफवा खोट्या ठरल्या तशाच या वेळीही ठरतील.

या अफवापासून आपण एक धडा तर शिकूच शकतो. आज आपल्याजवळ शांततेची कोणतीच संपत्ती शिल्लक नाही. आपल्याला दररोजची कमाई दररोज करावी लागत असते. ही स्थिती कोणत्याही राज्याकरिता वा राष्ट्राकरिता चांगली नाही. हे मारक विष नष्ट करण्याकरिता आम्ही काय केले पाहिजे याचा विचार प्रत्येक देशसेवकाने केला पाहिजे.

इथे लैलपूरचे सरदार संतसिंहजी यांच्या एका दीर्घ पत्राची चर्चा करणे योग्य होईल. ते आधी केंद्रीय विधिमंडळाचे सदस्य होते. त्यांनी शिखाना वाचवण्याकरिता भरपूर प्रयत्न केले (पाहा, 'प्रार्थना प्रवचन' नोव्हेंबर १९, १९४७) आहेत. मागील बुधवारी मी जे भाषण केले त्याचा त्यांनी जो अर्थ काढला तो त्या शब्दांतून निघत नाही. आणि माझ्या मनात तर तो अर्थ मुळीच नव्हता. कदाचित सरदार साहेबांना माहीत असेल की १९१५ साली मी जेव्हा दक्षिण आफ्रिकेतून परत आलो तेव्हापासून शीख मित्रांशी माझा जवळचा संबंध होता. तेव्हा हिंदू आणि मुसलमानांप्रमाणेच शिखांकरिताही माझा शब्द कायदा होता. काळाप्रमाणे रीतभात बदलली आहे. त्याच्याबरोबर लोकांची राहणीसाहणीही बदलली आहे. परंतु मला माहीत आहे की मी बदललो नाही. कदाचित सरदार साहेबांना माहीत नसेल की शीख आज कुणीकडे वाहत चालले आहेत. मी त्यांचा पक्का मित्र आहे. मला माझा कोणताही स्वार्थ साधायचा नाही. यामुळे मी प्रत्येक गोष्ट पाहू शकतो. मी माझ्या अंतःकरणातील प्रत्येक गोष्ट त्यांना स्पष्टपणे आणि मोकळेपणाने सांगू शकतो कारण मी त्यांचा खरा मित्र आहे. अनेकदा शीख बांधवांनी माझा सल्ला ऐकला व त्यामुळे ते वाचलेले आहेत असे म्हणण्याचे साहस मी करू शकतो. यामुळे शिखांसंबंधी वा इतर कोणासंबंधीसुद्धा मी विचारपूर्वक बोललो पाहिजे असा विचारसुद्धा माझ्या मनात आला नव्हता. सरदार साहेबांनी आणि प्रत्येक शिखाने ज्याला शीख समाजाचे हित व्हावे अशी इच्छा आहे व जो आजच्या प्रवाहात वाहून गेलेला नाही त्याने या महान जातीला वेड, मद्यपान आणि अशा गोष्टींमुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांपासून वाचवण्याकरिता मदत करावी. ज्या तलवारीचे त्यांनी भरपूर प्रदर्शन केले आहे ती त्यांनी आता परत म्यान करावी. कृपाणचा अर्थ कोणत्याही मापाची तलवार असा जरी प्रिन्सीपलने केला असला तरी त्यामुळे त्यांनी वेडावून जाण्याचे कारण नाही. किरपाण जेव्हा तत्त्वहीन मद्यप्याच्या हाती जाते वा जेव्हा तिचा बेमुर्वतपणे उपयोग केला जातो तेव्हा ती आपले पावित्र्य हरवून बसत असते. पवित्र गोष्ट पवित्र प्रसंगी आणि

कायदेशीरपणेच उपयोगात आणायची असते. किरपाण निश्चितच शक्तीचे प्रतीक आहे. परंतु तिचा उपयोग करणारा जर आश्चर्यजनक पद्धतीने संयम ठेवत असेल व अतिशय विपरीत परिस्थितीच तिचा उपयोग करत असेल तरच ती त्याला शोभते.

शीख इतिहासाचा मी काळजीपूर्वक अभ्यास केला आहे व ग्रंथसाहेबमधील तत्त्वांचे अनुसरण केले आहे असे जर मी म्हणालो तर सरदारसाहेब मला माफ करतील. त्यातील वचनांच्या आधाराने पाहिले तर शिखांनी जे केले त्याचे कोणतेही समर्थन करता येऊ शकत नाही. तो आत्मघातकी मार्ग आहे. शिखांच्या शौर्याचा आणि प्रामाणिकपणाचा अशा प्रकारे नाश होता कामा नये. ते भारताची महान संपत्ती होऊ शकतात. आज मात्र ते भीतीदायक झाले आहेत जसे की त्यांनी व्हायला नको.

शीख इस्लामचे पहिल्या क्रमांकाचे शत्रू आहेत असे म्हणणेही अर्थातच मुखपणाचे आहे. मलाही तर ही पदवी देण्यात आली होती. हा सन्मान मला शिखांबरोबर वाटून घ्यावा लागेल काय? मला सन्मानाची कधीच इच्छा नव्हती. हा आरोप चुकीचा आहे हे सिद्ध करण्यात माझे सर्व आयुष्य गेले आहे. हीच गोष्ट शिखांबद्दलही म्हणता येईल काय? शेरे काश्मीरच्या (शेख मोहम्मद अब्दुल्ला; शब्दशः अर्थ काश्मीरचे सिंह) बाजूने जे शीख उभे आहेत त्यांच्यापासून या शिखांनी शिकायला पाहिजे. त्यांच्या नावाने ज्या मुखपणाच्या गोष्टी केल्या जात आहेत त्याचा त्यांनी पश्चात्ताप व्यक्त केला पाहिजे.

हिंदूंनी शिखांना साथ देणे सोडून दिले तर पाकिस्तानमध्ये हिंदूंना काहीही धोका नाही अशी एक वाईट आणि भयानक गोष्ट सध्या सुरू आहे हे मला माहीत आहे. पाकिस्तानमध्ये शिखांना कधीही सहन केले जाणार नाही. अशा भावाभावाला मारणाऱ्या सौद्यात मी तरी कधीही सहभागी होऊ शकत नाही. आपल्या स्वतःच्या खाजगी कारणासाठी परतण्याची इच्छा नसलेले लोक सोडून प्रत्येक हिंदू आणि शीख आपल्या

इभ्रतीसह आणि सुरक्षितपणे पश्चिम पंजाबमधील आपापल्या घरी जोपर्यंत परतत नाही आणि प्रत्येक मुसलमान संघराज्यात तशाच प्रकारे आपल्या घरी परतत नाही तोपर्यंत या दुर्दैवी देशाला विसावा नाही. आपल्याला शांत आणि मदतीकरिता तत्पर असलेले शेजारी म्हणून राहायचे असेल तर लोकसंख्येच्या अदलाबदलीचा विचार आपण आपल्या मनातून काढून टाकला पाहिजे.

पाकिस्तानच्या गैरवर्तनाचा इथे पाढा वाचण्यात काहीही अर्थ नाही, असे करून दुःखी हिंदू आणि शिखांचा कोणताही लाभ होणार नाही. पाकिस्तानला आपल्या पापाचे ओझे उचलायचे आहे आणि ते भयानक आहे हे मला माहीत आहे. माझे काय मत आहे हे कळणे पुरेसे असले पाहिजे. माझ्या मताची काही किंमत असेल तर १५ ऑगस्टच्या फार पूर्वीपासूनच मुस्लिम लीगने तयारीला सुरुवात केली होती. मी असेही म्हणू शकत नाही की १५ ऑगस्टला त्यांनी नवजीवनाची सुरुवात केली आणि ते मागील सर्व विसरून गेले. परंतु माझ्या या मताची तुम्हाला कोणतीही मदत होऊ शकत नाही. महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की संघराज्यात आम्ही त्यांच्या पापाची नक्कल केली आणि आम्हीही त्यांच्यासारखेच पापी झालो. दोन्हीकडचे पारडे जवळपास सारखे झाले. अजून तरी आपण शुद्धीवर येणार आहोत काय आणि आपल्या पापाचे प्रायश्चित्त घेणार काय? वा परत आपल्याला अधःपतीत व्हायचे आहे?

‘हरिजन’, डिसेंबर ७, १९४७

२८२. चंपा आर. मेहता यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २५, १९४७

चि. चंपा,

मला तुझे पत्र मिळाले. त्यामुळे माझे किंचितही समाधान झाले नाही. मला त्यात जुनीच चंपा दिसते. एकदा एखाद्या माणसाबद्दल मनात संशय निर्माण झाला की मग तो त्या व्यक्तीला मार्गदर्शन करू शकत नाही. यामुळे मला माफ कर आणि यातून मला बाहेर ठेव. या बाबतीत भंसाळींची वृत्तीसुद्धा माझ्यापेक्षा वेगळी आहे ही गोष्टसुद्धा खरी आहे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती मायक्रोफिल्मवरून. एम. एम. यू. २०

२८३. चिमणलाल एन. शाह यांना पत्र

नोव्हेंबर २५, १९४७

चि. चिमणलाल,

या पत्रासोबत मी आशादेवींचे पत्र पाठवत आहे. त्यानुसार त्यांना ३५,००० रुपये दे. तू निश्चितच तितक्या रकमेची व्यवस्था करू शकशील. तू बछराज कंपनीत आधीच ठेव ठेवलेली आहे. याशिवाय काल ब्रिजमोहन आला आणि परत पेढीत १५,००० रुपये जमा करणार असल्याचे त्याने सांगितले.

सुशीला सांगते की बाबू (शारदा, चिमणलाल शाह यांची मुलगी. गोरधनदास चोखावाला यांच्याशी तिचा विवाह झाला होता.) तिथे पोहोचली आहे परंतु ती तिथे फार आजारी आहे. आता मी चौकशी करीन आणि सविस्तर माहिती मिळवीन. तिने धीर धरला पाहिजे आणि सध्याच्याच ठिकाणी म्हणजे नागपूरलाच तिने राहायला पाहिजे.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२८४. हिरा गौरी यांना पत्र

नोव्हेंबर २५, १९४७

चि. हिरा गौरी,

मला तुझा धनादेश मिळाला. कुटुंबातील सर्वांचे क्षेमकुशल कळल्याने आनंद झाला. आता चि. मनू तिथे चांगल्या प्रकारे स्थिरावली आहे. यामुळे काळजीचे कारण नाही.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२८५. चुनीभाई यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २५, १९४७

भाई चुनीभाई,

मला आजच तुमचे पत्र मिळाले. सुबय्या कोण आहे हे मला माहीत नाही आणि तुम्ही लिहीत असलेल्या प्रसंगाबद्दल मला आजच कळले. मला अरविंद ऋषींबद्दल नेहमीच आदर वाटत राहिला आहे. (अरविंद घोष, १८७२-१९५०; १८८० ते १३पर्यंत इंग्लंडमध्ये अभ्यास; बडोदा आणि कलकत्ता इथे शिकवले; क्रांतिकारी कार्याची संघटना उभारली आणि १९०८ साली एक वर्षाची शिक्षा झाली.; पांदिचेरी आश्रमाची स्थापना केली; 'लाईफ डिव्हाईन', 'द सिंथेसिस ऑफ योग', 'द ह्युमन सायकल', 'द आयडिअल ऑफ ह्युमन युनिटी', 'एसेज ऑन गीता', 'सावित्री' आणि इतर पुस्तकांचे लेखक.)

येथील सरकारचे काय म्हणणे आहे हेसुद्धा मला माहीत नाही. माझ्याबद्दल आश्चस्त राहा.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२८६. प्रार्थनाप्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २५, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

आज मला तुम्हांला पाकिस्तानमधील शरणार्थ्यांसंबंधी काही सांगायचे आहे. परंतु त्यांना शरणार्थी म्हणायचे की नाही हा प्रश्न आहे. काल काही लोक मला भेटले आणि त्यांना शरणार्थी म्हणायचे कारण काय असे विचारू लागले. एका अर्थाने तर ते म्हणतात ते बरोबर आहे कारण शरणार्थी त्यांना म्हणतात जे आश्रय मागत असतात. ते तेथील त्रासामुळे आले होते परंतु इथे त्यांनी कोणाला का शरण यावे? आणि शरण तरी कोणाला? हा जो आपला संपूर्ण हिंदुस्थान आहे तो सर्वांचा आहे. इथे तर मी पाकिस्तानलाही त्याच्यात मानतो. परंतु आज तो त्याच्यात नाही वा असे म्हणा की आमचे दोन तुकडे झाले असले तरी संघराज्य तर सर्वांचे आहे आणि असायलाही पाहिजे. यामुळे ते इथे येतात तर आपल्या हक्कामुळे येतात. यामुळे मला त्यांचे म्हणणे बरोबर वाटले. माणसाला जर एखाद्या ठिकाणी त्रास होत असेल व त्यामुळे तिथून पळून तो आईच्या मांडीवर डोके ठेवत असेल तर काय त्याला शरणार्थी म्हणायचे? की तो हक्काने आला आहे असे म्हणाल? मी त्यांना म्हणालो की अशा कटू भाषेचा प्रयोग करण्याइतकी द्वेषभावना माझ्यात नाही हे तर तुम्ही मान्य कराल. वास्तवात आधी हा इंग्रजी शब्द 'रिफ्यूजी' होता. आणि आपण तर इंग्रजी भाषेचे असे गुलाम आहोत की त्या गुलामगिरीतून आपली सुटका होऊ शकत नाही. यामुळे 'रिफ्यूजी', 'शरणार्थी', 'सफरर्स' हे शब्द तर आधी तयार झाले आणि त्यांचा एकच अर्थ होऊ शकत होता जसा की वर्तमानपत्रवाल्यांनी निराश्रित केला. तेव्हा ते म्हणाले की इंग्रजीत तर अजून बरेच शब्द आहेत, उदाहारणार्थ 'सफरर्स' - पिडीत आहे की नाही, मग

त्यांना ‘सफरर्स’ का नाही म्हणायचे? मला तर इंग्रजीची इतकी माहिती आहे मग मी ‘सफरर्स’ कसा म्हणू? मग त्यांना काय म्हणायचे? यामुळे माझ्या मनात आले की ते दुःखी तर आहेतच म्हणून त्यांना दुःखी म्हणालो. तसे तर आपण सर्व इथे असलेले दुःखीच आहो, परंतु जे लोक लाखोच्या संख्येत आपले घरदार सोडून आले ते खरोखर दुःखी आहेत. यामुळे त्यांच्याबद्दल काही सांगण्याची माझी इच्छा आहे.

आज मला तीन प्रकारचे लोक भेटायला आले. एका प्रकारच्या लोकांना तर मी पूर्णपणे सोडून देऊ इच्छितो. लाहोरमध्ये त्याचे एक भलेमोठे कुटुंब होते. त्याचे काही हॉटेल वगैरे सुरू होते. तर तिथे त्यांची सर्व मालमत्ता सुटली आणि केवळ मुलाबाळांना घेऊन ते आले. सर्वाना तर इथे आणले नाही. परंतु मला त्यांनी सर्व हकिगत सांगितली आणि मग म्हणाले की मला इथे कुठे तरी घर मिळवून द्या. मी म्हणालो की माझ्या हातात तर काही सत्ता नाही आणि जरी सत्ता असती तरी मी तुम्हांला घर मिळवून दिले नसते. एक तर दिल्ली शहरात आधीच कमी घरे आहेत आणि इथलेच लोक घरांकरिता त्रस्त आहेत. आणि असे असूनही सरकार त्यांना घर सोडायला लावते. जेव्हा कोणी अधिकारी वा राजदूत येतो तेव्हा त्याला तंबूत तर ठेवता येत नाही. यामुळे कोणाचे तरी घर वा बंगला खाली करायला लावून त्याला देऊन टाकतात. जे लोक आधीपासून त्या घरात राहत होते ते विचारतात की आम्ही कुठे जायचे तर म्हणतात की कुठेही जा. सरकार या सीमेपर्यंत तर जात नाही, परंतु जाऊ शकते आणि अनेक लोकांना अशा प्रकारे घर सोडण्याकरिता नोटिसा मिळाल्या आहेत. अशी जर अवस्था आहे तर या लाखो दुःखी लोकांना घर कुठून मिळवून देता येईल? त्यांनी सांगितले की आम्ही सतरा माणसे गमावून इथे आलो आहो. असेही कुटुंब आहेत की ज्यात एका स्त्रीपुरुषाशिवाय कोणीही उरले नाही. हा सर्व हिंदुस्थान आमचा आहे असे जर तुम्ही समजत असाल तर ते सतरा लोक जरी गेले तरी उरलेला हिंदुस्थान तर आहे? ठीक आहे, हे तर तत्त्वज्ञान झाले. ते सोडा. मी त्यांना म्हणालो

की जे शिबीर सुरू आहे त्यात तुम्ही जायला पाहिजे. तिथे सर्व प्रकारचे लोक राहतात आणि तिथे राहणे काही वाईट गोष्ट नाही. ते गृहस्थ म्हणाले की मी काय भिकारी आहे? मी म्हणालो मुळीच नाही. मी जर शिबीर चालवणारा झालो तर एकाही भिकाऱ्याला अन्न देणार नाही. तुम्ही सर्व लोक धष्टपुष्ट आहा, काम करा आणि खा, कपडे तयार करा आणि घाला. हं रात्री दव पडतो तर काही पांघरूण घ्या. यामुळे वरून पडणाऱ्या दवापासून वाचाल. दिवसा तर त्याचीही गरज नाही. आकाश स्वच्छ असते आणि सूर्यनारायणाचा प्रकाश असतो. मी तर दिवसाच्या वेळी घरात राहत नाही. बाहेर सूर्यनारायचे उन्ह मला आवडते. ते गृहस्थ म्हणाले की आम्ही तर असे नाही. आम्हांला लहानलहान मुले आहेत, आम्हांला राहण्याकरिता तर घरच पाहिजे. मी म्हणालो की काय तुम्हालाच मुले आहेत आणि अजून कोणालाही नाहीत? मी ज्या शिबिरात गेलो होतो तिथे मी आयांना आणि त्यांच्या मुलांनाही तिथे राहताना पाहिले होते. काही त्यांतील गर्भवती स्त्रीया होत्या आणि तिथेच त्यांना मुले होत होती. मग तुम्हाला तिथे राहण्यात कोणती अडचण आहे? तिथे लोक जे खातात ते खा, ते लोक जी मेहनत करतात ती करा. तुम्ही तर चांगले ताजेतवाने आणि धष्टपुष्ट आहा. हॉटेल वगैरेही चालवू शकता. मग असे काम का करत नाही की ज्यामुळे इतरांनाही काही मदत होईल?

ते म्हणाले की इथे जे मुसलमान राहतात ते सोडून का जात नाहीत? ते अजून इथे का बसलेले आहेत? हे ऐकून मला धक्का बसला. मुसलमान एक तर भीतीमुळे आधीच चालले आहेत आणि जे राहिले आहेत त्यांच्यातीलही दररोज काही ना काही मारले जात आहेत. कोणीही जातो आणि त्यांना म्हणतो की घर खाली करा, आम्हांला या घरात राहायचे आहे. अशा प्रकारे प्रत्येक माणूस जर अधिकार बजावू लागला तर मग प्रजा कोण राहील आणि हा देश कोणाचा असेल? प्रत्येकजण अधिकार गाजवू शकत नाही. जगात कुठेही अशा प्रकारे घटना घडत नसतात. रानटी लोकांमध्ये कोणी पुढारी नसतो असे मात्र

म्हणतात. परंतु लुटारूंचासुद्धा पुढारी असतो. अलीबाबा आणि चाळीस चोरची जी गोष्ट आहे त्यातसुद्धा सरदार आहे. अशा प्रकारे जगात एकही असे ठिकाण नाही की जिथे कोणीही नेता नसेल वा सर्वजण पुढारी असतील. आपल्याला सत्ताधारी होणे आणि हुकूम चालवणे तर येतच नाही. म्हणून तर आज आपण या संकटात सापडलो आहो. तुम्ही त्या लोकांच्या घरावर, जे भीतीने पळून गेले आहेत वा मारले गेले आहेत वा पोलिसांनी पकडले आहे, अशी नजर ठेवावी ही फार वाईट गोष्ट आहे. ही गोष्ट तुम्हांला शोभत नाही. तुम्ही जर कोणाला असे म्हणू शकत असाल तर ते मला म्हणू शकतात कारण मी जिथे राहतो ते एका महालासारखे घर आहे. तुम्ही मला म्हणू शकता तू येथून निघ आणि एखाद्या शिबिरात जा. तुला काय आहे, तुला ना बायको आहे, ना मुले आहेत ना मुली आहेत. या काही दुसऱ्या तिसऱ्याच्या पोरी घेऊन बसला आहेस आणि म्हणतोस की माझ्या मुली आहेत. तिथे शिबिरात जा. त्यासुद्धा तुझ्या मुली आहेत. मी तुमचे हे म्हणणे ऐकेन. ऐकेन आणि हसेनही. कारण मी जरी पळून गेलो तरी काय तुम्ही इथे राहू शकाल? हे घर तर दुसऱ्याचे आहे, माझे नाही. हं, या घराचा मालक असा आहे की त्याने मलाच याचा मालक बनवून टाकले आणि सांगून ठेवले आहे की ज्याला तुला ठेवायचे असेल त्याला ठेव आणि ज्याला नसेल ठेवायचे त्याला नको ठेवू. मुसलमान आपली घरे कसे सोडू शकतील? केवळ गांधीच असे करण्याच्या परिस्थितीत आहे. त्याला इथून उचलून अजून कुठेही आदळले तरी लोक तर त्याला तसाच ठेवणार नाही. त्याला कोणी दूध देईल, कोणी फळ देईल. अशा प्रकारे त्याचा निर्वाह तर होऊनच जाईल. तो नंगा तर राहणार नाही. कपडेही कोणी तरी देईल. असे मी जेव्हा त्यांना म्हणालो तेव्हा त्यांना लाज वाटली.

यानंतर माझ्याकडे जे लोक आले ते शीख होते. ते म्हणाले की आम्ही येथील शिखांसारखे नाही. आश्चर्याची गोष्ट ही होती की त्यांच्याजवळ किरपाण नव्हत्या. मी त्यांना कारण विचारले नाही. परंतु त्याच्या हातात कडे होते आणि मला वाटते त्यांना दाढीही होती.

ते म्हणाले की आम्ही फार अडचणीत सापडलो आहो. तुम्ही तिथे काय करत होता असे मी त्यांना विचारले. ते म्हणाले की आम्ही हजारों जिल्ह्यांतील आहो व तिथे आमची जमीन होती आणि ते शेती करत होते. ते म्हणाले की आम्हाला जमीन आणि अवजारे दिली तर आम्ही इथेही शेती करू शकतो. मला वाईट वाटले. त्यांचे म्हणणे तर योग्य होते. मी त्यांना विचारले की तुम्ही पूर्व पंजाबमध्ये का जात नाही. ते म्हणाले पूर्व पंजाब सरकार केवळ पश्चिम पंजाबमधून आलेल्या लोकांना सामावून घेण्याकरिता तयार आहे. कुठूनही आलेल्या लोकांना आम्ही सामावून घेऊ शकत नाही असे ते म्हणतात. आणि ते सरहद्द प्रांतातील असल्यामुळे त्यांना केंद्र सरकारकडे जाण्याकरिता सांगण्यात आले.

केंद्र सरकारजवळ तर जमीन नसते परंतु ते जर यांना जमीन देईल व हे काम करू लागतील तर फार चांगले होईल. सरकारने त्यांच्याकरिता बैल, नांगर, बियाणे इत्यादी गोष्टींची व्यवस्था करावी. दिल्ली प्रांतात इतकी जमीन आहे की नाही हे मला माहीत नाही. परंतु ज्यांना नांगर हाती धरायची इच्छा आहे त्यांना कुठेतरी वसवले पाहिजे. माझ्या हाती सत्ता असती तर त्यांच्याकरिता मी वेगळी छावणी उघडली असती. तिथे त्यांनी आपल्या गरजेचे अन्नधान्य आदी सर्व निर्माण केले असते. हे जर शक्य नसेल तर सरकारने या गोष्टींना येणाऱ्या खर्चाकरिता त्यांना कर्ज द्यावे. हे लोक म्हणतात की आता आमच्याजवळ पैसा नाही, परंतु ते उद्योगी आहेत आणि त्यांना जर सोय उपलब्ध करून दिली तर ते सर्व काही उत्पन्न करतील व आळशीपणा करणार नाहीत. अशा प्रकारच्या शेतकऱ्यांना किती तरी ठिकाणी कामाशिवाय बसावे लागत असल्यामुळे देश बरेच काही गमावत आहे असे मला वाटते. ते आपले भाऊ आहेत आणि आपण त्यांच्याकरिता काही तरी केले पाहिजे. सरकारमध्ये कोणाला भेटायला पाहिजे हे मला माहीत नाही. परंतु तुमच्या माध्यमातून सरकारला मी सांगू इच्छितो की अशा लोकांना मदत करणे आमचे कर्तव्य आहे. ते म्हणतात की आम्ही कोठे राहावे आणि काय खावे? मी तर म्हणून की त्यांच्याकरिता वेगळे

शिविर असले पाहिजे आणि जोपर्यंत तसे होत नाही तोपर्यंत त्यांनी याच शिविरात राहून आपले पोट भरावे. तिथे जर त्यांना जागा मिळू शकत नसेल तर संपूर्ण भारतात जिथेकुठे जागा असेल ती आमचीच जागा आहे. ते असे म्हणत नाहीत की आम्हाला एखाद्या मुसलमानाचे घर मिळवून द्या. ते म्हणतात की आम्हांला जो त्रास भोगावा लागला तो दुसऱ्याला देण्याची आमची इच्छा नाही. ते म्हणतात की आम्ही गरीब लोक आहो. तसे तर ते मजबूत लोक आहेत परंतु त्यांची मजबुती इतरांना घाबरवण्याकरिता नाही. आपल्याला तर इथे ईश्वराला घाबरून बसायचे आहे आणि जसे जीवन व्यतीत होईल तसे करायचे आहे. परंतु मी सांगितले की या सर्व गोष्टी काही दिवसांकरिता आहेत. त्यांनी विचारले की हे कसे. ज्याप्रमाणे इथल्या एका बंधूनी विचारले की पाकिस्तानमधून आलेल्या लोकांना परत जावे लागेल आणि पाकिस्तानमध्ये जे मुसलमान गेले त्यांना परत यावे लागेल हे कसे शक्य आहे. मी म्हणालो की हे आज नाही तर उद्या झाल्याशिवाय राहणार नाही. परंतु याची अट ही आहे की आम्ही चांगले व्हावे, आमचा कोणी शत्रू नाही, मुसलमानसुद्धा आपले शत्रू नाही असे आपण समजायला पाहिजे. काही लोक म्हणतात की इथले मुसलमानसुद्धा पंचमस्तंभी आहेत. ते गरीब बिचारे पंचमस्तंभी कसे असू शकतील? आपण इथे असे आहो की आपल्याला कोणीही त्रास देऊ शकत नाही आणि जर कोणी त्रास देईलच तर ईश्वर त्याला पाहून घेईल वा आपले सरकार त्याला मारून टाकील. आज जर आपण भानावर आलो तर उद्या सर्व काही ठीक होईल. मीसुद्धा मोकळा होईन. आज मी अतिशय अस्वस्थ आहे. माझ्याकरिता जगणे आता ओझ्यासारखे झाले आहे. मी विचार करतो की अजूनही मी इथे का आहे. जर दिल्लीने सुझपणा धारण केला तर मी शक्तिशाली होईन आणि पळत पश्चिम पंजाबमध्ये चालला जाईन आणि जे मुसलमान इथून गेले आहेत त्यांना सांगेन की तुमच्यासाठी मी भूमी तयार केली आहे आणि तुमची इच्छा असेल तेव्हा तुम्ही परत येऊ शकता. अशी वेळ केव्हा तरी येणे क्रमप्राप्त आहे कारण करोडो लोक परस्परांचे फार काळ

शत्रू कसे राहू शकतील? भारतामध्ये असलेल्या साडेतीन - चार कोटी मुसलमानांना मारून टाकणे वा हाकलून लावणे शक्य नाही. असे कोणी स्वप्नसुद्धा पाहू शकत नाही आणि असे स्वप्न पाहण्याची मला इच्छा देखील नाही. परंतु आज मी एक प्रकारचे ओझे झालो आहे. एक काळ असा होता की जेव्हा माझा शब्द कायदा होता. परंतु आज असे नाही. अशा परिस्थितीत मी पळून जायला पाहिजे काय? मी जिवंत असो वा मरो परंतु जे लोक दुःखीकष्टी जगत आहेत ते एक ना एक दिवस निश्चितच आपल्या घरी परततील आणि तेही आपल्या मानमर्यादांसह. आपल्या भावंडांना भेटण्याकरिता ते परत येतील, त्यांच्याशी भांडण्याकरिता नाही. याचप्रमाणे मुसलमानांनीही परतावे. हाच असा एकमेव मार्ग आहे की ज्याने आपण जिवंत राहू शकतो, इतर कोणत्याही मार्गाने नाही.

हिंदीवरून. 'प्रार्थनाप्रवचन - २', पृष्ठ ११७-२२

२८७. बी. बॅनर्जी यांना पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २६, १९४७

प्रिय ऍडव्होकेट बॅनर्जी,

तुमच्या या महिन्याच्या २४ तारखेच्या पत्राच्या संदर्भात बोलायचे तर विस्थापित हरिजनांना (बी. बॅनर्जी यांनी लिहिले होते की तुर्कमान गेट आणि दिल्ली गेट येथी झोपडपट्टीत राहणाऱ्या हरिजनांना विस्थापित करण्यात आले आहे व त्यांना राहण्याकरिता कुठेही जागा नाही.) कुठे थांबवण्यात आले आहे वा कोणत्याही निवाऱ्याशिवाय ते रस्त्यावर कुठे तरी हिंडत आहेत हे तुम्ही सांगायला विसरला. हा भाग गृहमंत्र्यांच्या कक्षेत येत असल्यामुळे तुम्ही गृहमंत्र्यांकडे गेला होता की नाही हेसुद्धा तुम्ही मला सांगायला विसरला. तुम्ही माझा त्रास कमी करण्याकरिता संबंधित माहिती देण्याचे टाळले आहे परंतु माझ्यावरील ओझे वाढवले आहे आणि तुमच्या अशिलाचे अनहित केले आहे. यामुळे तिखटमीठ न लावता मला संपूर्ण माहिती देण्याचा कृपाकरून त्रास घ्या.

कमीन लोकांबद्दल तुम्ही दिलेल्या माहितीबद्दल मी आभारी आहे. ती अतिशय लक्षवेधक आणि माहितीपर आहे. (बी. बॅनर्जी यांनी गांधीजींना माहिती दिली होती की पंजाबमधील हरिजनांना कमीन म्हणतात आणि ते स्वतःच्या मालकीची जमीन ठेवू शकत नाही वा पक्के घर बांधू शकत नाहीत. स्वतःच्या घरात राहू शकत नाहीत.)

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

श्री बी. बॅनर्जी, एम. ए., एल.एल.एम., ऍडव्होकेट

फेडरल कोर्ट, दिल्ली गेट, दिल्ली

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. नेहरू स्मृती संग्रहालय आणि ग्रंथालय सौजन्य - बेलादेवी नाय्यर आणि डॉ. सुशीला नाय्यर

२८८. लीलावती आसर यांना पत्र

नोव्हेंबर २६, १९४७

चि. लीली,

तुझे पत्र लवकर मिळाले. तुझ्या प्रकृतीची काळजी घे आणि पूर्णपणे अभ्यासाला वाहून घे. तू जे वाचतेस त्यावर विचार कर आणि ते पचव. मग प्रत्येक गोष्ट सोपी होते. माझे आशीर्वाद सदैव तुझ्याबरोबर आहेत. तुझा अभ्यासच तुझे सर्वप्रथम कर्तव्य आहे. तू माझ्याबद्दल काहीही ऐकले तरी घाबरू नकोस. तुला जर माझ्या इच्छेचा आदर करायचा असेल तर तुझे सर्वात महत्वाचे काम परीक्षा उत्तीर्ण होणे आहे. माझी आधीच चांगल्याप्रकारे काळजी घेतली जात आहे. मला तुझी काळजी करावी लागली नाही तर तीच माझी भरपूर सेवा होईल.

तू माझ्याकडून १०० रुपये घेऊ शकतेस. तुला पैशांची त्वरित गरज आहे काय? जर असेल तर मी कोणाला तरी चिठ्ठी देऊ की मनीऑर्डर पाठवू?

तू गेल्यानंतर एकदाच साखर आणि लवंग घेतली असल्याचे मला आठवले.

पहिल्या वर्गाचे भाडे द्यावे लागले तरी तू आलीस हे चांगले केले. आता तू डॉक्टर होण्याच्या बेतात आहेस. यामुळे अधूनमधून तू पहिल्या वर्गाने प्रवास केला पाहिजे.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ गुजरातीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२८९. प्रभुदास गांधी यांना पत्र

नोव्हेंबर २६, १९४७

चि. प्रभुदास (छगनलाल गांधींचा मुलगा),

मला तुझे पत्र मिळाले. शांत राहा. मी तुला लांब पत्र लिहिले आहे. ते तुला एव्हाना मिळाले असेल. माझ्याजवळ जर प्रत असेल तर ती याबरोबर जोडेन. पूर्णपणे दुरुस्त झाल्यानंतरच नोआखालीला जा.

आशीर्वाद,

बापू

मूळ गुजरातीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२९०. सैय्यद मोहम्मद कासिम रिझवी यांना पत्र

नोव्हेंबर २६, १९४७

भाई सैय्यद साहेब (इत्तेहाद मुसलमीन या संस्थानातील हिंदूंना घबरवणाऱ्या संघटनेचे पुढारी, भारतातील विलिनीकरणाला विरोध आणि निझामकरिता स्वातंत्र्य अशी इच्छा. निझामनी पहिले प्रतिनिधीमंडळ रद्द करावे आणि दुसरे प्रतिनिधीमंडळ नेमावे म्हणून कासीम रिझवी यांनी निझामची समजूत घातली.)

आपण भेटलो याचा मला आनंद झाला. असे होणे अविश्वसनीय वाटत होते. माझ्याजवळ असलेल्या काही कागदपत्रांची प्रत तुम्हाला पाठवू काय म्हणून मी तुम्हाला विचारले होते. त्याशिवाय तुमच्याबद्दल आणि हैद्राबादच्या मुसलमानांबद्दल माझ्याजवळ पुष्कळ तक्रारी आहेत, परंतु मला वाटते की हे तीन नमुने पुरेसे आहेत.

सैय्यद मौहम्मद कासिम रिझवी,

दारुस्सलाम हैद्राबाद

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२९१. प्रार्थनाप्रवचन

नोव्हेंबर २६, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

एका बंधूनी मला पत्र लिहिले आहे. त्यात मुंबईच्या वर्तमानपत्रातील एक कात्रण पाठवले आहे. त्यात लिहिले आहे की गांधी तर काँग्रेसचाच नगारा वाजवत असतो. लोकांना ते ऐकायचीसुद्धा इच्छा नसते. अशाच प्रकारे रेडिओ वगैरेचाही काँग्रेस जर आपल्याच प्रचाराकरिता उपयोग करत असेल तर अखेरीस इथे हिटलरशाही स्थापन होईल. हे अगदी चूक आहे. मी तर कोणाचा नगारा वाजवत नाही वा सर्व जगाचा वाजवतो. त्या कात्रणात असेही म्हटले आहे की अहिंसेची गोष्ट तर मी असाच करतो, सत्य हे आहे की सरकारला आपलेच गाणे गायचे आहे. मला हेच सांगायचे आहे की जे सरकार स्वतःचेच गाणे गाते ते चालू शकत नाही. आणि मी तर राष्ट्राचीच सेवा करत असतो. धर्माशी संबंधित गोष्टीच मी तुम्हांला सांगत असतो. शक्य आहे की काही लोकांना त्या ऐकाव्याश्या वाटत नसतील परंतु काही लोक सांगतात की माझे बोलणे ऐकल्यामुळे त्यांना फार मोठा धीर वाटतो, दिलासा मिळतो. लोकांच्या मनाविरुद्ध माझे बोलणे ऐकण्याची कोणीही बळजबरी करत नाही. तुमचे मन जर कुठे तरी दुसरीकडे असेल तर माझे बोलणे न ऐकता तुम्ही मध्येच उठून जाऊ शकता. तुम्ही लोक मला सोडाल तर मी प्रार्थनाही घेणार नाही आणि भाषणही होणार नाही. मी खास रेडिओवर बोलण्याकरिता जाणारा माणूस नाही आणि मला ते आवडतही नाही. इथेसुद्धा काय बोलायचे याचा विचार करून मी येत नाही.

आपल्या अनेक स्त्रिया पाकिस्तानमध्ये राहिल्या आहेत. लोक त्यांच्यावर अत्याचार करतात. त्या बिचाऱ्यांची घडण अशी झालेली आहे की त्यांना त्याची लाज वाटते. माझ्या मते लाजिरवाणे व्हावे असे त्यांनी काहीही केलेले नाही. एखाद्या स्त्रीला मुसलमानांनी धरावे आणि समाजाने तिला कुचकामी समजावे, आई, बाप, नवरा सर्व तिला सोडून देत असतील

तर ही घोर निर्दयता आहे. माझी मान्यता आहे की ज्या स्त्रीमध्ये सीतेचे पावित्र्य आहे त्या स्त्रीला कोणीही स्पर्श करू शकत नाही. परंतु प्रत्येक स्त्री तर सीता होऊ शकत नाही. जिला पकडले, जिच्यावर बळजबरी केली तर आम्ही तिची घृणा केली पाहिजे काय? ती थोडेच व्यभिचारीणी असते. माझ्या मुलीला वा बायकोलाही धरून नेऊ शकतात, तिच्यावरही बलात्कार होऊ शकतो. परंतु मी कधीही त्यांची घृणा करणार नाही. अशा किती तरी स्त्रिया नोआखालीत माझ्याकडे आल्या होत्या. मी त्यांचे सांत्वन केले. लाज तर त्या बलात्काऱ्यांना वाटायला पाहिजे. त्या बिचाऱ्या भगिनींचा काय दोष?

एक बंधू (प्रांतीय काँग्रेस कमेटीचे सचिव. ते शेतकरीही होते.) लिहितात की कल्पना करा की कंट्रोल रद्द झाले, लोकांनी स्वतःकरिता धान्योत्पादन सुरू केले, गावातील लोक सोंगण्याकरिता स्वतःहोऊन परस्परांना मदत करू लागले तर धान्य स्वस्त होईल. परंतु शेतकऱ्यांना मजूर देऊन मजुरांना कामावर लावावे लागले तर किंमती वाढतील. आधी तर एक शेतकरी सोंगण्याकरिता दुसऱ्या शेतकऱ्याला निमंत्रण देत असे. आणि आलेले पीक साफ करून घरात आणणे सहज होऊन जात असे. आज आपण ती पद्धत विसरलो आहो, परंतु ती परत आणली पाहिजे. एका हाताने काहीही होऊ शकत नाही.

याच बंधूंचे असेही म्हणणे आहे की मंत्र्यांमध्ये किमान एक तरी शेतकरी असला पाहिजे. आमच्या दुर्दैवाने आमचा एकही मंत्री आज शेतकरी नाही. सरदार जन्माने शेतकरी आहेत, शेतीबद्दल त्यांना ज्ञानही आहे, परंतु ते व्यवसायाने बॅरिस्टर होते. जवाहरलालजी विद्वान आहेत, मोठे लेखक आहेत परंतु बिचाऱ्यांना शेती कशी करावी हे काय माहीत? आमच्या देशात ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक शेतकरी आहेत. लोकशाहीत देशात शेतकऱ्यांचे राज्य असायला पाहिजे. त्यांनी बॅरिस्टर होण्याची गरज नाही. चांगले शेतकरी कसे व्हावे, उत्पन्न कसे वाढवावे व जमीन सुपीक कशी ठेवावी हे त्यांना कळले पाहिजे.

आपल्याजवळ जर असे शेतकरी असतील तर जवाहरलालला मी त्यांचा सचिव व्हायला सांगेन. आपल्या शेतकरी मंत्र्याने प्रासादात राहायला नको तर मातीच्या घरात राहिले पाहिजे व त्याने दिवसभर शेतीची मशागत केली पाहिजे. असे झाले तरच शेतकऱ्याचे राज्य येईल.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ १२३-४

२९२. द. बा. कालेलकर यांना पत्र

नोव्हेंबर २७, १९४७

चि. काका,

मला तुमचे पत्र मिळाले. तुम्ही उल्लेख केलेल्या दोन मुद्द्यांबद्दल मी जवाहरलालशी चर्चा करीन. त्याची इच्छा असेल तरच यासंबंधी काही करता येईल. बेगच्या ठिकाणी कोणा दुसऱ्या व्यक्तीची नियुक्ती करण्याची गोष्ट मला माहीत नव्हती.

तुम्ही बंदराबद्दल जे लिहिले तेसुद्धा त्याने समजून घेतले पाहिजे. पाहू मला कितपत यश मिळते. या वेळी तर माझे मन एकाच कामात लागलेले आहे. त्यात जर मला यश मिळाले नाही तर आपल्यासमोर केवळ काळोख असेल. तालिमी संघ, हिंदुस्तानी प्रचार सभा, चरखा संघ आणि ग्रामोद्योग संघ या चार संस्थांची इथे (वेगवेगळी) १२ डिसेंबरला सभा होईल. तुम्हाला त्याकरिता यावे लागेल. या वेळी काय होऊ शकते ते आपण पाहू.

ख्रिसमसला तेच महत्त्व राहणार आहे काय वा त्याकरिता लांब सुट्या राहणार आहेत काय? ते काहीही असले तरी वेळ येऊ द्या. घटनाक्रम कोणते वळण घेतो ते पाहू या.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२९३. सुरेंद्र मेढ यांना पत्र

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २७, १९४७

चि. मेढ,

मी तुझे पत्र आज कुठे वाचू शकलो. या महिन्याच्या २४ तारखेला ते इथे पोहोचले होते. तुझ्या निर्धारित तुला यश मिळो, त्याला माझे आशीर्वाद आहेत. तुला तुझा निर्धार आठवतो की नाही? कधीही तोल सुटू द्यायचा नाही, सेवा करता यावी म्हणून प्रकृतीची काळजी घ्यायची आणि निर्भय व्हायचे. तू दिलेली तेथील (दक्षिण आफ्रिका) बातमी धक्कादायक आहे, आणि नाहीसुद्धा. कारण तेथील लोक काय आहेत हे काय मला चांगले माहीत नाही? ते कधी शिकू शकतील? इथे बसून तुझे मार्गदर्शन कसे करू? माझ्यात इतकी शक्ती तरी कुठे आहे? प्रत्येक गोष्ट तू सत्य आणि अहिंसेच्या तराजूवर तोल व त्याला अनुसरून काम कर व निर्भय राहा. चौबेजी छब्बे बनने गये और दुबे बन कर आये (करायला गेलो एक आणि झाले वेगळेच) असे व्हायला नको. अमुक व्यक्ती कोणता 'वादी' आहे याचा विचार न करता विशिष्ट काम कसे आहे हा विचार करून त्यात पड. हाच एकमेव स्पष्ट मार्ग आहे. डॉ. दादूंनी (डॉ. वाय. एम. दादू) इथे सर्वांना चांगले प्रभावित केले आहे. इथे आपले सरकार जे करते त्यात माझे मत घेत असतात.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२९४. प्रार्थनाप्रवचन

बिर्ला भवन,

नोव्हेंबर २७, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

तुम्ही कदाचित पाहिली असेल किंवा पाहाल (बातमी) की मी महाराज्यपालांना भेटण्याकरिता गेलो होतो (जे २७ नोव्हेंबरला इंग्लंडहून परतले होते). आता ही बातमी केव्हाही वृत्तपत्रांमध्ये येऊ शकते. त्यानंतर मी लियाकत अली साहेबांनाही भेटण्याकरिता गेलो होतो. अशा प्रकारे मला दोघांनाही भेटण्याची संधी मिळाली. बऱ्याच गप्पा झाल्या आणि ते कामही करत आहेत. लियाकत साहेब आजारी तर आहेत आणि मी पाहिले की त्यांना अंथरुणातच पडून राहावे लागते. त्यांच्या छातीत वेदना झाल्या होत्या आणि मी पाहिले की त्यांच्या हृदयाचे ठोकेही वेगात पडत होते. आता ते बरे आहेत, परंतु फार अशक्त झाले आहेत. ते महाराज्यपालांच्या बंगल्यातच थांबलेले असल्यामुळे त्यांनाही भेटायला गेलो. जवाहरलालजी जसे येथील प्रधानमंत्री आहेत तसेच तेही पाकिस्तानचे प्रधानमंत्री आहेत. तर ते आणि तेथील जे अर्थमंत्री आहेत ते, त्यांचे नाव मी विसरलो आहे (गुलाम मोहम्मद), सरदार पटेल आणि अजून दोघे हे सर्व भेटले आणि त्यांनी काही ना काही केले. सगळीच्या सगळी माहिती तर मी सांगू शकत नाही. परंतु त्यावर कार्यवाही झाली तर शक्य आहे की आज ज्या अडचणीत आपण सापडलो आहो, जो गोंधळ सुरू आहे त्यातून आपण काही प्रमाणात बाहेर पडू. परंतु काय घडेल आणि काय घडणार नाही हे सर्व ईश्वराच्या हाती असते. अखेरीस माणूस केवळ प्रयत्न करू शकतो.

वृत्तपत्रांमधून तुम्ही हेही ऐकले असेल की शेख अब्दुल्ला इथे आले आहेत. महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की त्यांनी काश्मीरमध्ये जितके हिंदू, मुसलमान आणि शीख राहतात त्या

सर्वाना आपल्या सोबत करून घेतले आहे. काश्मिरी लोक त्यांना शेरे काश्मीर म्हणतात. आणि ते खरेही आहे. त्यांनी भरपूर काम केले आहे. मुसलमानांची संख्या तर बरीच जास्त आहे आणि हिंदू आणि शीख केवळ मूठभर आहेत असे आपण म्हणतो परंतु ते सर्वाना बरोबर घेऊन चालतात. त्यांना आवडणार नाही असे कोणतेही काम ते करत नाहीत. तुम्ही हेही पाहिले असेल की इथे येत असतानाच ते जम्मूला गेले होते. जम्मूमध्ये हिंदूंनी काही अतिरेक केला आहे आणि बराच जास्त केला आहे. त्याची संपूर्ण माहिती तर आपल्या वर्तमानपत्रांमध्ये आलेली नाही. महाराज साहेबही तिथे गेले होते आणि त्यांचे नवीन प्रधानमंत्रीही (मेहरचंद महाजन, पंजाब उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश यांची नोव्हेंबरमध्ये जम्मू आणि काश्मीरचे प्रधानमंत्री म्हणून नियुक्ती झाली होती.) तिथे गेले होते. मग तिथे दोन प्रधानमंत्री आहेत काय असे मी त्यांना गंमतीत विचारले. ते म्हणाले की मलाही याची माहिती नाही, परंतु मी व्यवस्था करतो आहे. दोन असो वा एक. तर तेही जम्मूमध्ये निघून गेले होते. जम्मूमध्ये जे काही घडले ते महाराजांनी घडवले की त्यांच्या नवीन प्रधानमंत्र्यांनी घडवले हे मला माहीत नाही. परंतु या गोष्टी तिथे घडल्या आणि आपल्याकरिता या अतिशय लाजिरवाण्या आहेत. तरीही शेख अब्दुल्ला यांनी आपला तोल ढळू दिला नाही व जम्मूतील हिंदूंनी त्यांना पाठिंबा दिला. यामुळे त्यांना अधिक काही सांगण्याची आवश्यकताच कुठे होती? परंतु तरीही हिंदू, मुसलमान आणि शीख या सर्वांनी एकोप्याने व परस्परांवर विश्वास ठेवून राहणे हाच एकमेव मार्ग आहे हे त्यांना काश्मीरला आणि संपूर्ण भारताला दाखवून द्यायचे आहे. असे झाले तरच भारत आणि काश्मीर सोबत राहू शकतील. त्यांचे प्रयत्न त्या दिशेने सुरू आहेत यात काही संशय नाही. परंतु त्यात एक अडचण आहे. तो पहाडी इलाखा आहे. चौदा हजार फूट जरी नाही तरी दहा हजार फूट उंच असेल. तिथे बराच बर्फ पडतो. यामुळे तिथे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे सोपे नसते. तिथून आरामात यायचे असेल तर पाकिस्तानच्या मार्गानेच येणे शक्य असते. परंतु ते येऊजाऊ देतील की नाही कोणी

सांगावे? याशिवाय जे आफ्रिडी हल्ला करणारे आहेत, वा ते पाकिस्तानचे आहेत असे म्हणा, त्यांच्याशी लढाई सुरू आहे. अशा अवस्थेत काश्मिरी लोक तिकडून कसे येऊ शकतील? तशी तर भारत सरकारने आता त्यांना मदत पाठवली आहे. पण त्यांना रस्ता संघराज्यातूनच मिळू शकतो. काश्मीरमध्ये काही मोठा व्यापार तर नाही, परंतु तेथील लोक उद्दयमी आहेत, कारागीर आहेत. काश्मीर तर एक मोठी फळबागच आहे. परंतु या सर्व गोष्टी काश्मीरमधून कोणी आणाव्या आणि कशा आणाव्या? विमानाने तर या सर्व गोष्टी येऊ शकत नाहीत आणि जे विकणारे आहेत ते विमानाने कसे येतील? असे तर काम होऊ शकत नाही. यामुळे तिथे एकच मार्ग आहे. तो पूर्व पंजाबमधील पठाणकोटकडून आहे. तो लहानसा रस्ता आहे, परंतु आहे. परंतु पूर्व पंजाबमधील हिंदू इतके वाईट झाले आहेत की तिकडून कोणताही मुसलमान येऊ शकत नाही. शेख साहेब म्हणतात की हाच सगळ्यात मोठा धोका आहे. शेख अब्दुल्ला तर मोठे माणूस आहेत परंतु तेसुद्धा सांगतात की मलासुद्धा तिकडून जायचे असले तर संकट उभे राहिल्यासारखे वाटते. पोलीसच नाही तर कोणताही माणूस म्हणतो, पगडी काढून दाखव. शेडी आहे की नाही पाहतात. अजून काही बाही विचारतात आणि जर तो मुसलमान निघाला तर संपलाच. तिथे अशी परिस्थिती आहे.

तर अशा प्रकारे महाराज्यपाल आणि हे चार लोक भेटले. त्यांनी जर काही केले तर चांगलेच आहे. आणि त्यांनी काही केलेसुद्धा. परंतु त्यांनी केल्याने काय होते? लोकांनाच वेडाने झपाटले असेल तर काहीही करता येऊ शकत नाही. पूर्व पंजाबच्या लोकांना मी म्हणेन की आता फार झाले, आम्ही पुष्कळ वाईट वागलो आहो, आता आपण सर्व काही विसरू या. की हे सर्व असेच चालत राहणार आहे? मला असे वाटते की मार्ग मोकळा झाला पाहिजे. सरकारनेसुद्धा आपली जबाबदारी पार पाडली पाहिजे. सरकार जर हे करू शकणार नसेल तर तिथे विमानाने सैन्य पाठवून काय उपयोग? त्यामुळे काश्मीरमधील व्यापाराला मदत होणार आहे काय? असे होणार नसेल तर संघराज्य काश्मिरी लोकांना

खाऊ घालत राहणार आहे काय? हे शक्य नाही. आज आपल्या सरकारजवळ करोडो रुपये जरी असले तरी ते अशा प्रकारे पैसा उधळत राहणार आहे काय?

मी असे ऐकतो की प्रत्येक सरकारी अधिकाऱ्याला एक सचिव मिळेल. ते सचिव काय करतील वा त्यांना किती पगार असेल हे मला माहीत नाही. या गतीने जर आपण पैसा उधळू लागलो तर आपला विनाश व्हायला वेळ लागणार नाही. आपली भूमी करोडपती लोकांची भूमी नाही. आपला देश तर गरिबांचा देश आहे. इथे अतिशय मेहनत करून मोठ्या मुश्किलीने लोकांना काही तांब्याची नाणी मिळत असतात. इथे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके करोडपती वा व्यवसाय करणारे असतील. आणि या लोकांजवळसुद्धा किती पैसा आहे? त्याची जर अशी उधळपट्टी झाली तर तो खर्च व्हायला वेळ लागणार नाही. आणि आपल्याला तर संपूर्ण देशाची काळजी घ्यायची आहे. आपण अशा प्रकारे पैसा वाया घालवू शकत नाही. यामुळे कोणालाही सुरक्षितपणे जातायेता येईल अशा प्रकारे तो मार्ग सुरक्षित कसा करता येईल हे सरकारने पाहिले पाहिजे. काश्मिरी लोक सुंदर कपडे तयार करतात. ते रस्त्याच्या वाहतुकीने आणता येऊ शकतात. शाली आणि हस्तोद्योगाने तयार केलेले साहित्यसुद्धा आणता येते. अशाच प्रकारे काश्मीरमधून सुका मेवासुद्धा आणता येऊ शकतो. आज तुम्हाला काश्मिरी सफरचंद खायचे असतील तर ते मोठ्या मुश्किलीने मिळू शकतील. काश्मीर भारतीय संघराज्यात विलीन झाले आहे परंतु अशा प्रकारे ते भारतात किती दिवस राहू शकेल? काश्मीरला सुरक्षित मार्ग मिळाला नाही तर काय होईल हे मला माहीत नाही.

आता तिसऱ्या मुद्द्याचा उल्लेख करून मी दिवस संपवीन. मला नुकताच 'द डॉन' आणि 'पाकिस्तान टाइम्स'च्या प्रती मिळाल्या. हे दोन्ही पाकिस्तानमधील प्रमुख दैनिक आहेत. 'द डॉन' वा 'पाकिस्तान टाइम्स'मध्ये जेव्हा काही प्रकाशित होते तेव्हा आपण त्या गोष्टीकडे सहजासहजी दुर्लक्ष करू शकत नाही, ती काय वृत्तपत्रे आहेत असे म्हणू शकत

नाही. अशाच प्रकारे पाकिस्तानचे लोक 'हिंदुस्तान टाईम्स' वा 'बॉम्बे क्रॉनिकल'मध्ये काही आले तर त्याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाहीत, करू शकतात? नाही ना? यामुळे हा युक्तिवाद व्यर्थ आहे. मी तर असे समजतो की तीसद्धा चांगली वृत्तपत्रे आहेत, मुसलमान लोक ती वाचत असतात. आणि चांगले चांगले मुसलमान ते वर्तमानपत्र चालवत आहेत. तर ते त्या काठेवाडच्या मुसलमानांबद्दल लिहितात. सरदार जेव्हा जुनागढमध्ये गेले होते तेव्हा तेथील मुसलमानांनीसुद्धा त्यांचा उपयोग केला हे पाहून मला फार आवडले होते. बरे झाले तुम्ही आला, आम्ही सर्व त्रस्त होतो, आता कदाचित शांततेत राहू शकू असे ते म्हणू लागले होते. काठेवाडचे सर्व राजे आणि प्रजा एक झाल्यानंतर जुनागढ कुठे वेगळा जाऊ शकत होता? यामुळे काही मारपीटही झाली नाही व सर्व प्रकरण निपटले म्हणून मला आनंद झाला होता. त्यांनी काही पूर्णपणे अहिंसेचा अवलंब केला नव्हता, परंतु त्यांनी जी हिंसा केली ती अतिशय विचारपूर्वक संयमाने केली. हे सर्व पाहून मी तर खुश झालो होतो. परंतु आता ऐकतो की काठेवाडच्या मुसलमानांना आरामशीरपणे राहता येत नाही असे 'डॉन'मध्येसुद्धा आले आहे. ऐन वेळी एका मुसलमानाने पाठवलेली तारही मला मिळाली. काठेवाड असा भाग होता की जिथे मुसलमान आरामात राहत होते आणि कोणी त्यांना स्पर्शसुद्धा करत नव्हता. तिथे चांगले आणि बलवान मुसलमान जसे आहेत तसेच बंडखोर मुसलमानही आहेत. ते आपसात बंडखोरी करत नाहीत तर उपजिविकेकरिता करतात. आता त्याच काठेवाडमध्ये त्यांना राहता येईल की नाही असा प्रश्न त्यांना पडला आहे. मग काय काठेवाडमधील सर्व मुसलमानांनी निघून जायला पाहिजे वा हिंदूंनी सर्व मुसलमानांना कापून काढले पाहिजे? त्यांचा भयंकर छळ करण्यात आला आणि माझ्याकरिता तर ही गोष्ट असह्य आहे कारण मीही काठेवाडमध्ये जन्मलो आहे आणि तेथील सर्व संस्थानिकांना आणि हजारो लोकांना मी ओळखतो. सावलदास गांधी, जे मला मुलासारखे आहेत, तिथे सर्वेसर्वा झाले आहेत. त्यांनी तिथे कार्यकारी सरकारही स्थापन केले आहे. कार्यकारी

सरकार असूनही निष्पाप लोक मारले जात असतील तर त्या सरकारचा उपयोग काय? लोक जर अशा प्रकारे कायदा हातात घेणार असतील तर मुसलमानांना सुरक्षित कसे वाटेल? या परिस्थितीची लागण इतरत्रही होऊ लागली तर काय होईल हे मी सांगू शकत नाही. हे सर्व तिथे झाले की नाही हे मला माहीत नाही परंतु डॉनमध्ये मी याचा वृत्तांत वाचला आहे आणि अशा ताराही मला आल्या आहेत. नंतर मी यासंबंधी काही हिंदूंना विचारले. ते म्हणाले की जाळपोळ आणि लुटीच्या काही घटना झाल्या आहेत परंतु खून वा मुसलमान स्त्रियांच्या अपहरणाच्या घटनांबद्दल आम्ही काहीही सांगू शकत नाही. परंतु 'डॉन'चे म्हणणे आहे की असे चारही प्रकार तिथे झाले आहेत आणि तेही व्यापक प्रमाणात. मला अशा अनेक तारा आल्या आहेत परंतु त्यातील एकच तार मला दाखवण्यात आली. इतर तारा दाखवायच्या चुकून राहून गेल्या. वेगवेगळ्या ठिकाणच्या जवळपास ५० एक तारा मला आल्या असतील. आणि माझा मुलगा तिथे सर्वेसर्वा आहे हे सांगण्याचा त्यांना अधिकार आहे. परंतु माझा मुलगा जे काही करील त्या प्रत्येक गोष्टीची जबाबदारी मी कसा काय घेऊ शकतो? त्याचबरोबर या बाबतीत मी जगाची वा मुसलमानांची समजूत कसा काय घालू शकतो? ते जे लिहितात ते खरे आहे. परंतु माझ्या मुलाला मी माझ्या भावना केव्हा कळवू? आजच मी त्यासंबंधी वाचले. यामुळे तुमच्या माध्यमातून माझ्या मुलालाच नाही तर काठेवाडच्या सर्व हिंदूंना, कारण तिथे हिंदूच आहेत, शीख तर एखाद-दुसरा काम करण्याकरिता गेला असेल, सांगू इच्छितो की जर तेथील हिंदू इतके बदमाश झाले असतील तर काठेवाड सुरक्षित राहू शकत नाही. आम्ही जुनागढ घेतले यात काही संशय नाही. परंतु तो अशा प्रकारे घेतला आहे की तो आम्ही ठेवणार आहो की नाही हे सांगता येणार नाही. ज्याप्रमाणे आम्ही स्वातंत्र्य घेतले परंतु ते गमावण्याच्या मार्गावर आहो त्याचप्रमाणे जुनागढचेही आहे. मग सरदार जुनागढमध्ये काय म्हणाले याची त्यांनी आठवण करून दिली. ते म्हणाले होते की मुसलमान जर काठेवाडशी म्हणजे संपूर्ण

भारताशी प्रामाणिक असतील तर त्यांच्या मुलालासुद्धा कोणी स्पर्श करू शकणार नाही. ते म्हणाले होते की एखाद्या मुसलमान तरुणीला कोण कसा हात लावतो ते मी पाहीन. ते असे म्हणू शकतात कारण ते एकाच वेळी सरदार आणि भारताचे गृहमंत्री आहेत. त्यांना तसे म्हणण्याचा अधिकार आहे. परंतु ते असे म्हणाल्यानंतर काय झाले? काठेवाडमध्ये अशा घटना घडू शकतात आणि लोक इतके झपाटल्यासारखे होतात याचे मला दुःख होते. आपण आपला धर्म गमावला आहे, आपली कार्यक्षमता गमावली आहे आणि अशा प्रकारे आपण देश गमावणार आहो. या सर्व गोष्टी तुमच्यासमोर ठेवणे माझे कर्तव्य आहे असे मला वाटले. या गोष्टी आपल्या वृत्तपत्रांमध्ये आलेल्या नाहीत. परंतु मला सगळ्या बातम्या मिळतात. चौकशी करणे अर्थातच माझे कर्तव्य होते, परंतु त्याकरिता मला वेळ कुठे होता? यामुळे मी जे काही ऐकले ते तुम्हांला सांगितले. इतकेच नाही तर लियाकत अलीनासुद्धा मी म्हणालो की तुमची परवानगी असेल तर मला तुम्हाला एक प्रश्न विचारायचा आहे. त्यांनी मान्य केले. काठेवाडमध्ये काय होत आहे याची तुम्हाला कल्पना आहे काय असे मी त्यांना विचारले. ते म्हणाले की मला सर्व काही माहीत आहे. अशा गोष्टी तिथे घडलेल्या आहेत आणि अशा चारही प्रकारच्या गोष्टी तिथे झालेल्या आहेत. परंतु त्या किती प्रमाणात हे मी सांगू शकत नाही. ते पाकिस्तानचे प्रधानमंत्री आहेत. यामुळे त्यांनी सर्व काही मला उघडउघड सांगितले. उलट मी मात्र अतिशय संयमाने बोलत होतो. नंतर मी ठरवले की या सर्व घटनांनी मी किती व्यथित झालो आहे ते तुम्हांला सांगावे.

काठेवाड माझे घर आहे. त्या माझ्या घरालाच आग लागली असेल तर मला कोणाला काही म्हणायची काय सोय आहे? दिल्लीतील लोकांना मी काय म्हणू शकतो? माझ्या आजूबाजूला सतत एक ना एक घटना घडत आहे. अशा परिस्थितीत मी गप्प कसा राहू शकतो? अशा प्रकारच्या वातावरणात कोणताही समंजस माणूस गप्प राहू शकत

नाही. ही माझी दुःखद काहाणी आहे आणि इतकेच काय ही संपूर्ण भारताचीसुद्धा कहाणी आहे. यामुळेच मी ती तुमच्यासमोर ठेवली आहे.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ १२५-३१

२९५. तुलना शक्य नाही

एका मित्राने काही दिवसांपूर्वी मला विचारले की धर्म आणि देशाची तुलना केली तर देशप्रेम उच्च ठरते असे बहुधा म्हटले जाते. तुम्हाला हे मान्य आहे काय? मी म्हणालो की या दोन्ही वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत आणि वेगवेगळ्या गोष्टींची तुलना केली जाऊ शकत नसते. प्रत्येक गोष्ट आपापल्या जागी बरोबर असताना तिचे दुसऱ्या गोष्टी इतकेच मूल्य असते. ज्या व्यक्तीला आपला देश आणि धर्म या दोन्ही गोष्टी प्रिय आहे तो एक देऊन दुसरी गोष्ट घेणार नाही. त्याला दोन्ही गोष्टी सारख्याच प्रिय असतील. तो राजाचे राजाला देईल आणि रामाचे रामाला. राजा जर आपल्या मर्यादा तोडणार असेल तर रामभक्त आपल्या निष्ठेकरिता दुसऱ्या राजाचा शोध घेणार नाही तर मर्यादा तोडणाऱ्या राजाशी कसा व्यवहार करायचा ते पाहील. अशा प्रकारच्या घटनांच्या पुनरावृत्तीतूनच सत्याग्रहाची निर्मिती झाली आहे.

एक घरगुती उदाहरण घेऊ या. कल्पना करा की मला आई, बायको आणि मुलगी आहे. त्यांच्या त्यांच्या ठिकाणी त्या मला सारख्याच प्रिय असल्या पाहिजे. बायकोकरिता माणसाने आईला आणि मुलीला टाकून दिले पाहिजे असे म्हणणे ही गंभीर चूक आहे. आणि याच्या उलट करण्याचे साहसही त्याने करू नये. आणि या तिघींपैकी कोणीही आपली मर्यादा सोडत असेल तर या तीन शक्तींमध्ये समतोल कायम राखण्याकरिता सत्याग्रहाचा नियम त्याच्या मदतीकरिता येतो.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर २८, १९४७

‘हरिजन’, डिसेंबर ७, १९४७

२९६. पी. कोदंड राव यांना पत्र

नोव्हेंबर २८, १९४७

प्रिय कोदंडराव,

तुमचे पत्र मिळाले. तुमच्या पत्राआधी मला सैचेलच्या प्रकरणाविषयी काहीही माहिती नव्हती. तुमच्या पत्रातून मला स्पष्टपणे तर काही कळले नाही परंतु यात मी करण्यासारखे काहीही नाही. मला वाटते की श्री सैचेलची इच्छा असेल तोपर्यंत ते भारतात राहू शकतात. सध्या मी दिल्लीत अडकलेलो असल्यामुळे ते जर दिल्लीला आले तर त्यांना भेटण्यात मला आनंद होईल. तुम्ही केलेल्या वर्णनानुसार ते शूर माणूस आहेत.

फादर लॅश हे मुंबईचे बिशप झाल्याचे मला माहीत नव्हते. ही दुःखद गोष्ट आहे की अभिनंदनीय?

मेरीला अमेरिकेत जी विश्रांती मिळाली असेल त्याचा तिला लाभच झाला असेल अशी मला आशा आहे. अर्थात त्या गोष्टीला विश्रांती म्हणता येत असेल तर.

इथे परिस्थिती जितकी वाईट आहे तितकी तिथे नाही असे मला सांगण्यात आले आहे. इथूनच मला नरकाची ओळख करून घ्यायची नाही. तुम्हा दोघांनाही स्नेह.

मो. क. गांधी

श्री पी. कोदंड राव,

भारत सेवक समाज,

नागपूर, मध्यप्रदेश

फोटोप्रतीवरून. जी. एन. ६२८१

२९७. मणीबेन यांना पत्र

नोव्हेंबर २८, १९४७

चि. मणीबेन,

मला तुझे पत्र मिळाले. दोन राजीनामे मिळाल्यानंतर तुझे न येऊ शकणे मी समजू शकतो. तू स्वतःला तिथेच कामात गाडून घ्यायला पाहिजे. विठ्ठलदासच्या (विठ्ठलदास जेराजाणी) राजीनाम्याबद्दल मी समजू शकतो. परंतु काकूभाईच्या (पुरुषोत्तम के. जेराजाणी) राजीनाम्याकरिता माझी तयारी नव्हती. माणसाचा स्वभाव कोण ओळखू शकतो? त्यांचा जर अहिंसेवरील विश्वास उडाला असेल तर केवळ खादीचा व्यापारच शिल्लक राहतो, त्यात त्यांना कोणताही रस नसू शकतो. मला आशा आहे की त्यांच्या दृष्टिकोनातील या बदलानंतर ते दुसऱ्या टोकाला जाणार नाहीत. मी दोन्ही पत्र परत करत आहे.

दोन्ही भावांना माझे पत्र वाचायला दे. आपली सर्वांची परीक्षा होत आहे आणि ज्या धातूपासून आपण बनलो आहो ते पितळ आहे की सोने हे सिद्ध व्हायचे आहे.

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

२९८. गुरु नानक जयंती समारोहात भाषण

नोव्हेंबर २८, १९४७

तुम्ही लोक जर शांत राहणार नाही तर मला भीती वाटते की मला जे काही म्हणायचे आहे ते सर्व मी सांगू शकणार नाही. मला अशीसुद्धा आशा वाटते की तुम्ही सैन्याच्या यंत्रणेतून गेला आहात आणि तुम्ही परिपूर्ण शांतता ठेवाल. परंतु ही शिस्त भगिनींपर्यंत पोहोचलेली नाही व यामुळे त्या मोठ्या सभेतील नियमांचे त्या पालन करत नाहीत. काही वर्षांपूर्वी मी जेव्हा अमृतसरला गेलो होतो तेव्हा मला हाच अनुभव आला होता. तुम्ही मान्य कराल की याचा दोष पुरुषांकडेच जातो. सभेच्या ठिकाणी मी जेव्हा पोहोचलो तेव्हा मला केळी आणि संत्री यांच्या साली आजूबाजूला इतस्ततः फेकलेल्या दिसल्या. यामुळे हे ठिकाण केवळ घाणेरडेच झाले नव्हते तर चालायलाही धोक्याचे झाले होते. रस्ते आणि पायवाटा आपल्या घरातील अंगणाप्रमाणे स्वच्छ ठेवायला आपण शिकलो पाहिजे. कचरा टाकायचा डबा जवळपास नसला तर जबाबदार लोक तात्पुरता तो कचरा कागदात गुंडाळून आपल्या खिशात ठेवतात व नंतर तो योग्य ठिकाणी टाकतात. सामाजिक वर्तणुकीचे हे नियम पुरुष शिकले असतील तर आपल्या घरातील स्त्रियांनसुद्धा ते शिकवणे त्यांचे कर्तव्य आहे.

आज सकाळी बाबा बख्तियार सिंग माझ्याकडे आले आणि तुम्ही गुरु नानक जयंतीच्या समारोहाला आलाच पाहिजे असे म्हणाले. ते म्हणाले की त्या समारंभाकरिता एखाद लाखाच्यावर स्त्रीपुरुष गोळा झालेले असतील व त्यातील बहुतेक लोक पश्चिम पंजाबमधून आलेले दुःखीकष्टी लोक आहेत. अनेक शीख माझ्यावर नाराज आहेत असे वाटत असल्यामुळे मी संकोचत होतो. तरीही तुम्ही तुमचे म्हणणे सभेसमोर मांडा असा बाबांनी आग्रह धरला. त्यांच्या विनंतीसमोर मी वाकलो आणि आईसुद्धा आपल्या मुलाला

कडू गोळी देते व ती त्या मुलाच्या चांगल्याकरिताच असते त्याचप्रमाणे आपणसुद्धा आपले म्हणणे कटू जरी असले तरी मांडावे असे मला वाटले. माझी आई मला कडू औषध देत असे परंतु तरीही तिच्या मांडीवर जितके सुख मिळाले तितके सुख मला कुठेही वाटले नाही. मी आतापर्यंत तुम्हांला जे काही सांगितले त्याचा मला पश्चात्ताप होत नाही. मी त्या गोष्टी तुम्हांला तुमचा खरा मित्र आणि सेवक म्हणून सांगितल्या होत्या. माझ्याबरोबर सरदार दातारसिंग यांची मुलगी आहे. तुम्ही बहुधा त्यांना ओळखत असाल. त्यांनी पंजाबमध्ये आपले सर्व काही गमावले आहे. त्यांच्या मालकीची भरपूर जमीन होती आणि शेकडो जनावरे होती. मॉन्टेगोमरीमध्ये त्यांनी अनेक नातेवाईक आणि मित्र गमावले आहेत. परंतु तरीही त्यांनी आपल्या दुर्दैवाकरिता एकही अश्रू ढाळला नाही वा मुसलमानांबद्दल त्यांच्या मनात कोणतीही दुर्भावना नाही. तुम्ही त्यांच्या उदाहरणाचे अनुसरण करावे असे मला वाटते. एक शीख सव्वा लाखांच्या बरोबरीचा असतो असे शीख मित्रांनी मला सांगितले आहे. आज ते शौर्य कुठे आहे? अल्पसंख्य मुसलमानाला तुमच्यात सुखरूप राहता येऊ नये अशा अवस्थेत आपण पोहोचलो आहो काय?

मला विचाराल तर मी सांगेन की दंगलीची सुरुवात पाकिस्तानने केली आहे, परंतु जवळपासच्या जिल्ह्यातील हिंदू आणि शीखही दंगलखोरीत मागे नव्हते. अंतर इतकेच की हिंदूंमध्ये शिखांचे धैर्य नाही. शिखांना तलवार कशी धरावी हे माहीत आहे.

माझ्याबरोबर शेख अब्दुल्ला आहेत हे तुम्ही पाहत आहा. हिंदू आणि शीख एका बाजूला आणि मुसलमान दुसऱ्या बाजूला व मध्ये फार मोठी दरी अशी परिस्थिती असल्यामुळे त्यांना इथे आणावे असे मला वाटत नव्हते. परंतु शेख, ज्यांना शेरे काश्मीर (काश्मीरसे सिंह) म्हणतात, जरी पक्के मुसलमान असले तरी त्यांनी तिघांचीही अंतःकरणे जिंकली आहेत व या तिघांनाही त्यांनी आपसातील मतभेद विसरायला लावले आहे. इतक्यातच हिंदूंनी आणि शिखांनी जम्मूत मुसलमानांना मारले असले तरी त्यांच्यात मुळीच

कटूता नाही. उलट त्यांनी जम्मूमध्ये गैरवर्तन करणारांना बोलवले व भूतकाळ विसरून जाऊन आपल्या अपकृत्याबद्दल पश्चात्ताप करायला सांगितले. जम्मूतील हिंदूंनी आणि शिखांनी त्यांचे म्हणणे ऐकले. आता काश्मीर आणि जम्मूमधील हिंदू, शीख आणि मुसलमान एकत्र होऊन काश्मीरच्या सुंदर घाटीला वाचवण्याकरिता लढत आहेत. यामुळे तुम्ही आम्हा दोघांचेही सौजन्यपूर्वक स्वागत केले याकरिता मी तुमचा आभारी आहे.

या शुभ दिवशी तुमच्या जीवनातील नवीन प्रकरणाची सुरुवात होवो. दिल्लीतील मुसलमानांना घालवून देण्याचे लाजिरवाणे कृत्य आजपासून आपण थांबवू या. माझी मोटरगाडी चांदनी चौकमधून जात असताना जे हिंदू, मुसलमान आणि शिखांनी भरलेले असायचे - तिथे मला एकही जाणारायेणारा मुसलमान दिसला नाही. देशात पसरलेल्या मूठभर मुसलमानांना घाबरून जाण्याच्या अवस्थेत आपण निश्चितच पोहोचलेलो नाही. जर एखादा मुसलमान गद्दार असेल तर सरकार त्याला पाहून घेईल. मुले, स्त्रिया आणि म्हाताऱ्या लोकांना मारताना आपल्याला लाज वाटली पाहिजे. जोपर्यंत न्यायालय एखादी व्यक्ती दोषी आहे असे म्हणत नाही तोपर्यंत ती व्यक्ती निर्दोष आहे असे आपण समजलो पाहिजे.

मला पूर्ण आशा आहे की असे कुकृत्य आपण परत कधीही करणार नाही. कृपाण पवित्रतेचे प्रतीक आहे आणि त्याचा उपयोग असहाय आणि निर्बल लोकांच्या रक्षणाकरिताच केला पाहिजे. दहाव्या आणि शेवटच्या गुरूंनी (गुरू गोविंद सिंह) निश्चितच तलवार काढली होती परंतु जोपर्यंत माझी माहिती आहे त्यांनी तिचा उपयोग दुर्बलांवर कधीही केला नव्हता. त्यांनी स्वतःवर अनेक निर्बंध घातले होते. अनेक मान्यवर मुसलमान त्यांचे शिष्य होते. हीच गोष्ट गुरू नानक देवपासून सर्व गुरूंना लागू होते. मुसलमानांसह सर्व धर्माचे लोक जेव्हा तुमचे विश्वसनीय मित्र होतील तेव्हाच तुमच्या शौर्याची परीक्षा होईल.

आपल्यापैकी अनेक लोकांना दारूसारख्या मादक पदार्थांची, नाचगाण्याची आणि व्यभिचाराची सवय लागते. परंतु ही गोष्ट गुरू आणि ग्रंथसाहेब यांच्या शिष्यांना शोभत नाही. ग्रंथसाहेबांना साक्ष ठेवून माझी तुम्हांला विनंती आहे की तुम्ही तुमचे अंतःकरण शुद्ध ठेवण्याचा संकल्प करा. इतर लोकही तुमचे अनुसरण करत असल्याचे तुम्हांला दिसेल.

‘हरिजन’, डिसेंबर ७, १९४७

२९९. प्रार्थना प्रवचन

नोव्हेंबर २८, १९४७

बंधूनों आणि भगिनींनो,

तुम्हांला माहीतच आहे की आज गुरू नानक जयंती आहे. कोणी तरी मला निमंत्रण पाठवले होते परंतु त्या वेळी तर मी म्हणालो की येण्याकरिता मला माफ करा. परंतु आज बाबा बख्तियार सिंह माझ्याकडे आले आणि तुम्ही यायलाच पाहिजे असा आग्रह त्यांनी केला. ते १० वाजता माझ्याकडे आले होते आणि एका तासातच मला जायचे होते. मग मी विचार केला की आता मी जायलाच पाहिजे. मी तर माझ्याकडून काही केले नाही परंतु शीखबंधू माझ्यावर नाराज आहेत. हं, मी त्यांना एक कडू घोट पाजण्याचा प्रयत्न मात्र केला होता. परंतु जगात हे असेच चालत असते. ते परत म्हणाले की ते काहीही असले तरी तुम्हाला यावेच लागेल. तिथे हजारो शीख बांधव असतील आणि त्यांत अनेक दुःखीकष्टी शीखही असतील. त्यांना तुमचे म्हणणे ऐकायची इच्छा असू शकते. तेव्हा मी म्हणालो की ठीक आहे मला ११ वाजता घेऊन जा. ११ वाजता ते शेख अब्दुल्लांनाही सोबत घेऊन आले. त्यांनाही तिथेच घेऊन जाणार होते. मी म्हणालो की शेख अब्दुल्ला तिथे कसे जाऊ शकतात, आज तर शीख आणि मुसलमान एकमेकांना सहन करू शकत नाहीत. परंतु ते

म्हणाले, “ते काहीही असो, शेख अब्दुल्लांनी एक फार मोठे काम केले आहे. काश्मीरमध्ये त्यांनी हिंदू, मुसलमान आणि शीख यांना सोबत ठेवले आहे आणि सोबत जगायचे आणि सोबत मरायचे असे त्यांनी ठरवले आहे. मग मला वाटले की शेख अब्दुल्ला यांनाही सोबत नेले पाहिजे.” यामुळे मी त्यांना माझ्याबरोबर घेऊन गेलो. मला हे फार चांगले वाटले. हजारो स्त्रीपुरुष तिथे होते. मी तर थोडेसेच बोललो परंतु शेख अब्दुल्ला भरपूर बोलले आणि सर्वांनी त्यांचे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकून घेतले. डोळ्यांतूनही कोणी काही दाखवत नव्हता, मग आवाज करण्याची तर गोष्टच वेगळी. आमंत्रण देऊन आम्हा लोकांना घेऊन गेले होते ना! अखेरीस शीख शूर असल्यामुळेच हे सर्व व्यवस्थित पार पडले. मला वाटले की हे सर्व तुम्हांला सांगितलेच पाहिजे.

मला बंगालमधील एक पत्र मिळाले. ते मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉमर्सने पाठवले आहे. मी त्या पत्राला उत्तर पाठवू शकलो नाही. परंतु मी त्याबद्दल विचार केला आणि घनश्यामलाही त्याबद्दल काही माहिती आहे काय म्हणून विचारले. ते म्हणाले की मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉमर्सला सरकारशी व्यवहार करायचा आहे व त्यांच्याशी पत्रव्यवहार करायचा आहे. परंतु सरकार सर्वांचे आहे मग ते हिंदू, मुसलमान, पारशी कोणीही असो. मग हिंदू, पारशी इंग्रज यांची चेंबर ऑफ कॉमर्स वेगवेगळी कशी असू शकते? यामुळे सरकारने त्यांना मान्यता दिली नाही. ते सद्गृहस्थ आपल्या पत्रात म्हणतात की मारवाडी आणि युरोपिअन चेंबर ऑफ कॉमर्स अस्तित्वात आहे, परंतु मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉमर्स अस्तित्वात येण्याला मात्र परवानगी देण्यात आलेली नाही. मला त्यांचा मुद्दा पटला आणि यामुळे मला दुःख होते. सरकारला मुस्लिम चेंबर ऑफ कॉमर्सशी कोणताही व्यवहार करण्याची जर इच्छा नसेल तर ते युरोपिअन चेंबर ऑफ कॉमर्सशीही व्यवहार करू शकत नाही. आतापर्यंत या संस्था अस्तित्वात होत्या आणि युरोपिअन चेंबर ऑफ कॉमर्स अस्तित्वात आली कारण युरोपीय लोक सत्तेत होते व युरोपियांची आपल्यावर सत्ता

असल्यामुळे व्हाईसराय तिचे अध्यक्ष होते. आणि ख्रिसमसमध्ये ते कलकत्त्याला जात असल्यामुळे ते तिथे लांबलांब भाषण देत असत. परंतु आता ही परंपरा कायम राहू शकत नाही. युरोपीय, मुसलमान, मारवाडी यांची वेगवेगळी चेंबर ऑफ कॉमर्स कशी काय असू शकते? केवळ एकच भारतीय चेंबर ऑफ कॉमर्स असू शकते. हिंदू, मुसलमान, पारसी या सर्वांची वेगवेगळी चेंबर ऑफ कॉमर्स असेल तर भारताच्या स्वातंत्र्याचा काय उपयोग? विशेषतः युरोपीय लोकांनी आता नमते घेतले पाहिजे. वेगळे राहून त्यांनी काहीही करू नये. कोणतेही विशेषाधिकार त्यांनी नाकारले पाहिजे आणि इतरांच्या बरोबरीचेच अधिकार आपल्याला मिळायला पाहिजे असा आग्रह त्यांनी धरला पाहिजे. असे झाले तर भारताच्या स्वातंत्र्याचे हे फार मोठे चिन्ह असेल. 'युरोपिअन चेंबर ऑफ कॉमर्स' दरवर्षी व्हाईसरायना आमंत्रित करते. परंतु माझ्या मते ते प्रधानमंत्री, उप-प्रधानमंत्री वा लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनासुद्धा दरवर्षी आमंत्रित करू शकत नाही. युरोपिअन म्हणून माऊंटबॅटन त्यांना निश्चितच जाऊन भेटू शकतात. परंतु चेंबर या नात्याने त्यांना आमंत्रित करू शकत नाही. मी लहान माणूस आहे परंतु याबद्दल मला मुळीच संशय नाही. याचप्रमाणे मारवाडी चेंबर ऑफ कॉमर्ससुद्धा सरकारमधून कोणालाही आमंत्रित करू शकत नाही. ती मारवाडी म्हणून कोणालाही आमंत्रित करू शकते परंतु चेंबरतर्फे नाही. त्या सर्वांचे अस्तित्व आहे कारण भारताचे अस्तित्व आहे. इतकेच नाही तर मुसलमानसुद्धा इथे वेगळा समुदाय म्हणून राहू शकत नाहीत. त्यांनी इथे भारतीय म्हणून राहावे. याचप्रमाणे शीख, हिंदू आणि युरोपीयसुद्धा इथे भारतीय म्हणून राहू शकतात. ते सर्व इथे भारताला निष्ठा वाहिलेले नागरिक म्हणून राहू शकतात आणि इतर कोणत्याही नात्याने नाही. यामुळे हा महत्त्वाचा मुद्दा त्यांना कळावा असे मला वाटले. मी इथून जे लिहितो ते त्यांना पोहोचण्याआधी माझा आवाज त्यांच्यापर्यंत पोहोचला तर चांगले होईल. मुसलमानांना जर राजकीय आणि इतर दृष्टीने वेगळे अस्तित्व हवे असेल तर त्यांची ती इच्छा पूर्ण करता येऊ शकत नाही. युरोपीय

इथे ख्रिश्चन म्हणून राहू शकतात आणि ख्रिश्चन धर्मात ज्या सुंदर गोष्टी आहेत त्यांचे ते पालन करू शकतात. अखेरीस हे त्यांचे सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्र आहे. परंतु जोपर्यंत प्रशासन आणि राजकारण यांचा संबंध आहे या सर्वांना समान पातळीवरून वागणूक दिली पाहिजे. याचप्रमाणे व्यापाराचासुद्धा प्रत्येकाशी संबंध येतो. मारवाडी म्हणतील की आम्ही खाऊ, गुजराती म्हणतील की आम्ही खाऊ, पंजाबी म्हणतील की आम्ही खाऊ तर उरलेल्या भारताकरिता काय राहिल? अशा प्रकारे आम्ही आमचे काम चालवू शकत नाही.

एक गोष्ट तर मी तुम्हांला सांगायची विसरूनच गेलो. शीखांच्या सभेत मी तिचा उल्लेख केला होता. परंतु इथेसुद्धा शीख आणि हिंदू आहेत. आणि जी गोष्ट एकाकरिता खरी आहे ती दुसऱ्याकरिताही खरी असते. मी तर म्हणेन की आज शिखांचा नवीन दिवस आहे असे मानायला पाहिजे. यामुळे आजपासूनच लोकांना आपले भावंड मानणे हा शिखांचा धर्म होऊन जातो. गुरु नानक साहेबांनी इतर काही शिकवलेच नव्हते. ते तर मक्का शरीफलाही गेले होते आणि गुरुग्रंथसाहेबमध्येही (सांप्रदायिक ऐक्यासंबंधी) लिहिले आहे. गुरु गोविंदनी काय केले होते? अनेक मुसलमान त्यांचे शिष्य होते व त्यांना सामावून घेण्याकरिता त्यांच्या रक्षणाकरिता त्यांनी अनेकांना मारले होते. त्यांनी हातात तलवार तर घेतली होती परंतु तिलाही एक मर्यादा घातली होती. यामुळे मुसलमानांनी काहीही केलेले असले तरी आपण त्यांची नक्कल करायला नको. आपण सर्वांनी सौजन्याने वागायला पाहिजे आणि आपल्या कर्तव्याचे पालन केले पाहिजे. आज जेव्हा मी शिखांच्या सभेत बोलण्याकरिता गेलो होतो तेव्हा रस्त्यात मला एकही मुसलमान दिसला नाही याचे फार वाईट वाटले. चांदनी चौकात एकही मुसलमान दिसू नये याहून जास्त लाजिरवाणी गोष्ट कोणती आहे? मला तिथे माणसांची खूप मोठी गर्दी दिसली होती आणि मोटारींची लांबची लांब रांग चालली होती. परंतु त्यात एकही मुसलमान नव्हता. केवळ एक मुसलमान शेख अब्दुल्ला माझ्याजवळ बसले होते. अशा परिस्थितीत आपले काम कसे पुढे जाऊ शकते?

एक बंधू मला लिहितात की सोमनाथचे जे मंदिर होते त्याचा जिर्णोद्धार होईल. (इसवी सन १०३५ मध्ये महम्मद गझनीच्या आक्रमणात त्याचा विध्वंस करण्यात आला होता) त्याकरिता पैसा पाहिजे आणि जुनागढमध्ये सावलदास गांधींनी तयार केलेल्या सरकारने त्याकरिता ५०,००० रुपये मंजूर केले आहेत. जामनगरने त्याकरिता १ लाख कबूल केले आहेत. आज सरदार जेव्हा माझ्याकडे आले तेव्हा मी त्यांना विचारले की सरदार असून हिंदू धर्माकरिता तुम्ही असे सरकार तयार करणार आहा काय की जे सरकारी खजिन्यातील हवा तितका पैसा काढून देईल? सरकार तर सर्व लोकांनी बनवले आहे. इंग्रजीत याला सेक्युलर स्टेट म्हणतात. याचा अर्थ होतो हे काही धार्मिक सरकार नाही. वा असे म्हणा की कोणत्याही एका धर्माचे हे सरकार नाही. असे असेल तर ते असे तर म्हणू शकत नाही की हिंदूकरिता इतका, शिखांकरिता इतका आणि मुसलमानांकरिता इतका पैसा देऊन टाकू. आपल्याजवळ तर एकच गोष्ट आहे आणि ती म्हणजे सर्व भारतीय आहेत. वेगवेगळ्या व्यक्तींचा वेगवेगळा धर्म असू शकतो. माझ्याजवळ माझा, तुमच्याजवळ तुमचा.

एका दुसऱ्या बंधूनी एक चांगली चिठ्ठी लिहिली. ते म्हणतात की जुनागढ सरकार सोमनाथ मंदिराच्या जिर्णोद्धाराकरिता जर पैसा देईल वा येथील केंद्रीय सरकार पैसा देईल तर तो फार मोठा अधर्म होईल. मला वाटते की त्यांनी अगदी योग्य मुद्दा मांडला आहे. यामुळे हे खरे आहे काय असे मी सरदारजींना विचारले. ते म्हणाले की मी जिवंत असताना असे होऊ शकत नाही. सोमनाथच्या जिर्णोद्धाराकरिता जुनागढची एक कवडीसुद्धा जाऊ शकत नाही. जर माझ्या हातून हे होणार नसेल तर बिचारा एकटा सावलदास काय करू शकतो? सोमनाथकरिता अनेक हिंदू पैसा देऊ शकतात. जर ते कंजूष होतील आणि पैसा देणार नाहीत तर सोमनाथचे मंदिर असेच पडून राहील. दीड लाख तर झाले आहेत आणि जामनगर साहेबांनी एक लाख रुपये दिले आहेत. अजून लागले तरी रुपयांची व्यवस्था होऊन जाईल.

मला अजून एक गोष्ट कळली. तुम्ही पाहिले असेल की पाकिस्तानमध्ये आपल्या मुलींचे अपहरण झाले आहे. त्यांना सोडवण्याकरिता प्रयत्न होत आहेत आणि ते व्हायलाही पाहिजे. तिथे जी कोणती अपहृत मुलगी जिवंत आहे तिला परत आणण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. त्यांनी बळजबरी करून तिच्याबरोबर व्यभिचार केला असेल तर त्यामुळे तिचा धर्म आणि तिचे कर्म सर्व संपतात काय? मी तर असे समजत नाही आणि काल याबद्दल मी तुम्हांला सांगितलेसुद्धा होते. बळजबरीने कोणाचाही धर्म बदलवता येऊ शकत नाही. परंतु काही गुंड येतात आणि म्हणतात की एक हजार रुपये द्या, आम्ही त्या मुलीला परत आणू शकतो. मग काय हा व्यापार झाला आहे? माझ्या या तीन मुलीतून कोणी एकीला उचलून नेले व माझ्याकडे येऊन म्हणाला की एक हजार वा शंभर तरी द्या, मी मुलीला परत आणून देईन. तर मी त्याला उत्तर देईन की तू तिला मारून टाक. ईश्वराला तिला वाचवायचे असेल तर ती माझ्याजवळ येऊन जाईल. त्याने माझ्याशी सौदेबाजी का करावी? मी त्याला म्हणेल की तुला काय तिचा सौदा करायचा आहे? एक तर लुटारूपणा करतोस आणि वरून दंगेही करतोस. स्वतःचा धर्म तर तू सोडलास आणि आता माझी मुलगी आहे म्हणून मलाही दाबायला आलास? मी एक कवडीही देणार नाही. अशा प्रकारे कोणत्याही आईवडिलांनी आपल्या मुलीकरिता सौदा करू नये. त्यांची मुलगी ईश्वराजवळ आहे. ईश्वर सर्वत्र आहे. एका मुलीचा नवरा मेला तर ती मुलगी कुठे जाईल? हं, ही गोष्ट वेगळी की मुलीला तिथून यायचे आहे आणि भाड्याकरिता तिच्याजवळ पैसे नाहीत तर पैसे देऊन दिले. परंतु तो गुंड येऊन म्हणेल की इतके पैसे द्या तर ही गोष्ट काही होऊ शकत नाही. अशाच प्रकारचा एक दृष्टांत देतो - तिथले आणि इथलेही, कारण इथेही तर आम्ही असेच केले आहे आणि मुसलमान मुली हिसकल्या आहेत, मग पूर्व पंजाबच्या सरकारने वा केंद्रीय सरकारने जिना साहेबांना सांगावे की आम्हाला एक लाख रुपये द्या, आमच्या ताब्यात जितक्या मुसलमान मुली आहेत त्या सर्व आम्ही परत करू. मी अशा सरकारला एक

कवडीसुद्धा देणार नाही. अशा प्रकारच्या लज्जास्पद कृत्याचे बक्षीस ते कसे काय मागू शकतात? सरकारने आपली चूक कबूल करावी, अशी चूक परत कधीही करणार नाही असे शपथेवर सांगावे व नुकसान भरपाईसह मुलीला परत करावे. आपण शुद्ध आणि शूर झालो नाही तर आपण काहीही साध्य करू शकणार नाही.

काल मी काठेवाडबद्दल चर्चा केली होती. पाकिस्तानच्या वृत्तपत्रांमध्ये मी काय वाचले आणि नंतर काही हिंदूंनीही मला जे सांगितले ते मी तुम्हांला सांगितले होते. परंतु आज सरदार माझ्याजवळ आले तेव्हा त्यांच्याशी मी चर्चा केली. मी त्यांना म्हणालो की तुम्ही जेव्हा काठेवाडमध्ये गेला होता तेव्हा मोठी मोठी व्याख्याने देऊन सांगितले होते की इथे एकाही मुसलमान मुलाला वा मुलीला कोणीही स्पर्श करू शकणार नाही. परंतु आता तिथे मुसलमानांना लुटण्यात आले, त्यांना मारहाण करण्यात आली, त्यांची घरेदारे जाळण्यात आली त्यांच्या मुलींनाही लोक उचलून घेऊन गेले. ते म्हणाले की जोपर्यंत माझी माहिती आहे, आणि ती बरोबरच आहे, एकही मुसलमान मारला गेला नाही, एकाही मुसलमानाचे घर जाळले गेले नाही आणि लुटण्यातही आले नाही. हं, तिथे काही झाले होते खरे, परंतु ते सरदारांच्या पोहोचण्याआधी झाले होते. तेव्हा तिथे गोंधळ सुरू होता. तेव्हा काही लूटमार झाली होती आणि कदाचित काही घरांना आगही लावण्यात आली होती. परंतु त्यावेळी सुद्धा खून वा अपहरण झाले नव्हते. तिथे केंद्र सरकारचा कोणी प्रतिनिधी असतो वा कमीश्रर वगैरे असतो. असे काहीही होऊ नये हे पाहण्याचे आदेश त्यांना देण्यात आले होते. मुसलमानांची लूटमार वा त्यांना मारून टाकण्याची गोष्ट तर सोडाच पण एकाही मुसलमानाला स्पर्शसुद्धा केला जाणार नाही असा बंदोबस्त करण्याकरिता त्यांना सांगण्यात आले होते. यामुळे तिथे असे काहीही घडले नाही. ही गोष्ट मी सायंकाळच्या प्रार्थनेत सांगू शकतो काय असे मी त्यांना विचारले. ते म्हणाले की तुम्ही निश्चितच तसे करू शकता. ते म्हणाले की तिथे काही घडले असते तर मी त्याचा माग काढला असता. ते

म्हणाले की काँग्रेसच्या हिंदूंनी जिवाचा धोका पत्करून मुसलमानांच्या जिवाचे आणि संपत्तीचे रक्षण केले. तिथे कोणतीही गुंडगिरी चालू शकत नाही. सरदार म्हणाले की जोपर्यंत मी आहे आणि गृहमंत्रालयाची जबाबदारी माझ्याकडे आहे तोपर्यंत मी असे काहीही घडू देणार नाही. हे सर्व ऐकून मला फार आनंद झाला आणि या सर्व गोष्टींचा जाहीर सभेत उल्लेख करण्याची परवानगी मी मागितली. ते म्हणाले की तुम्ही खुशाल असे करा आणि माझे नावही सांगा. या विषयावर आपण कालच बोललो होतो आणि आज मला ही माहिती मिळाल्यामुळे तर मला अतिशयच आनंद झाला.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ १३१-८

३००. इवॉन प्रिवा यांना पत्र

(इवॉन प्रिवा यांच्या या आणि इतर पत्रातील उद्धरणे “डू नॉट लूझ हार्ट” या शीर्षकाखाली ‘हरिजन’, डिसेंबर ७च्या पत्रात प्रकाशित झाली होती.)

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २९, १९४७

प्रिय भक्ती,

तुझे २७ ऑगस्टचे युक्तिवादने भरलेले पत्र मिळाल्यामुळे मला फार आनंद झाला. मला वाटते की तुला शांततापूर्ण वा निष्क्रिय प्रतिकार आणि अहिंसक प्रतिकार यांच्यातील मूलभूत अंतर कळलेले आहे. प्रतिकार दोन्ही आहेत परंतु शांततापूर्ण वा निष्क्रिय प्रतिकारात फार मोठी किंमत चुकवावी लागते कारण असा प्रतिकार करणारा दुर्बल असतो. नाझरथच्या येशूच्या निर्भिड, साहसी आणि विवेकपूर्ण प्रतिकार हा दुर्बलांनी केलेला निष्क्रिय प्रतिकार आहे असे समजण्याची चूक युरोपने केली. मी जेव्हा पहिल्यांदा ‘नवा करार’ वाचला व त्यातील चारही गॉस्पेलमधील येशूची मी जी माहिती वाचली तिच्यातून मला येशूच्या चरित्रात कुठेही दुर्बलता वा निष्क्रियता आहे असे जाणवले नाही. टॉलस्टॉयचे ‘हार्मनी ऑफ द गॉस्पेल’ आणि त्यांच्या इतर रचना वाचल्यानंतर मला हा अर्थ अजूनच स्पष्टपणे कळला. येशू निष्क्रिय प्रतिकारक आहे असे समजल्यामुळे युरोपला काय कमी किंमत मोजावी लागली? ख्रिश्चन विचाराधारित राष्ट्र अशा युद्धांकरिता जबाबदार आहेत की ज्यांच्यासमोर जुना करार वा इतर ऐतिहासिक आणि अर्धऐतिहासिक ग्रंथांमध्ये वर्णिलेली युद्धे काहीच नाहीत. मला माहीत आहे की माझे आधुनिक वा प्राचीन इतिहासासंबंधीचे ज्ञान अगदी वरवरचे आहे आणि त्यामुळे माझ्या या विधानातील चुका काढता येऊ शकतात.

माझ्या स्वतःच्या अनुभवाबद्दल बोलायचे तर निष्क्रिय प्रतिकाराच्या आधारावरच आम्ही आमचे स्वातंत्र्य मिळवले आहे. यामुळे तू आणि तुझ्या नवऱ्यासारखे लोक (एडमंड प्रिवा, गांधीजी त्यांना आनंद म्हणून संबोधत असत.) उत्साहित झाले आहेत. परंतु निष्क्रिय प्रतिकाराला अहिंसक प्रतिकार मानण्याची आम्ही वा असे म्हण की मी नकळत जी चूक केली त्याची किंमत आम्हांला क्षणोक्षणी चुकवावी लागत आहे. मी जर ही चूक केली नसती तर एका दुर्बल भावाने दुसऱ्या भावाची विवेकहीन आणि निर्घृण हत्या केल्याचे जे दृश्य पाहावे लागले ते पाहण्याची वेळ आली नसती.

हा रक्तपात त्वरित बंद व्हावा आणि या हत्याकांडातून, जो कदाचित आवश्यक असेल, अशा नवीन आणि सशक्त भारताचा उदय व्हावा की जो युद्धप्रेमी आणि पश्चिमेकडील कुरूप गोष्टींचे अनुकरण करणारा नसेल अशी मी केवळ आशा आणि प्रार्थना करतो आहे आणि विश्वातील इतर भागातील सर्व मित्रांनीही अशी आशा आणि प्रार्थना करावी अशी माझी इच्छा आहे. हा नवभारत असा असावा की जो पश्चिमेकडील सर्व चांगल्या गोष्टी शिकेल आणि केवळ आशिया आणि आफ्रिकेलाच नाही तर वेदनेने कण्हणाऱ्या संपूर्ण विश्वाला आशेचा संदेश देईल.

आज आम्ही सैनिकी शक्ती आणि पाशवी शक्तीच्याच आधारावर गर्जना करत असल्यामुळे आशेचे कोणतेही कारण नसताना मी अशी आशा करतो आहे हे मी कबूल करायलाच पाहिजे. ब्रिटिशांच्या राज्यात सैन्यावर होणाऱ्या अपरिमित खर्चाला आमचे राजकीय पुढारी दोन पिढ्यांपासून विरोध करत होते. परंतु आता जेव्हा राजकीय गुलामगिरीतून आम्ही मुक्त झालो तेव्हा आमचा सैन्यावरील खर्च वाढला आणि त्यात अजूनही वाढ होण्याची शक्यता आहे. आणि आम्हांला याचा अभिमान वाटतो. आमच्या विधानसभेत एकही व्यक्ती याविरुद्ध बोलत नाही हे वेड आणि पश्चिमेची खोटी नक्कल हे सर्व सुरू असतानाही मला आणि इतर अनेकांना आशा वाटते आहे की भारत या मृत्यूच्या

तांडवनृत्याच्या वर उठेल आणि १९१५पासून सतत ३२ वर्ष तो जो अहिंसेचा पाठ गिरवत होता त्या पाठाधारे तो नैतिकतेच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचेल.

राहता राहिली तुझ्या पत्रातील शेवटच्या परिच्छेदाची गोष्ट तर मी कबूल केले पाहिजे की मला मनोविक्षेपणाचे मुळीच ज्ञान नाही. तुझ्यापेक्षाही जास्त स्पष्ट शब्दांत अमेरिकेतील रिचर्ड ग्रेग यांनी ही समस्या मांडली आहे. (पाहा मानसशास्त्रीय विश्लेषण, नोव्हेंबर १९, १९४७) हरिजनच्या स्तंभांमधून तू त्यांचे पत्र आणि माझे उत्तर पाहिलेच असतील.

माझ्याबरोबर तुम्ही दोघेही भारतात असताना जसे उत्साही होता तसेच आताही असाल अशी आशा आहे. तुमचे परत येणे होईल की नाही माहीत नाही परंतु जर तू आलीस तर तुला तेव्हा उन्मादग्रस्त भारत न दिसता जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विवेकाने काम करणारा भारत दिसावा अशी माझी इच्छा आहे.

बापू

मॅडम एडमंड प्रिवॉ,

१ ऍव्हेन्यू द ला गार,

न्यू शॅतेल, स्वित्झर्लंड

फोटोप्रतीवरून. जी. एन. २३४२

३०१. अनसुया साराभाई यांना पत्र

नवी दिल्ली,
नोव्हेंबर २९, १९४७

चि. अनसुयाबेन

(अंबालाल साराभाई यांची बहीण; अध्यक्ष मजूर महाजन, अहमदाबादमधील गिरणीमजुरांची संघटना)

तुम्ही मजूर दिवसाकरिता (कामगार दिवस, हा ४ डिसेंबरला पाळला जात असे.) संदेश मागितला. माझे जीवन हाच माझा संदेश आहे. कामगारांनी अहिंसेचा संदेश जर आत्मसात केला असेल तर त्यांच्यात हिंदू आणि मुसलमान असा भेद नसावा. तसेच हिंदू कामगारांमध्ये अस्पृश्यतेचा लवलेशसुद्धा नसावा. कामगारांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदाभेद का असावा? कामगाराला जर मालकाबरोबर समता हवी असेल तर त्याने गिरणीकडे स्वतःची संपत्ती म्हणून पाहिले पाहिजे व तिचे रक्षण केले पाहिजे. अन्यायाशी कसा लढा द्यावा हे अहमदाबादचे कामगार आधीच शिकले आहेत. परंतु त्यांना मूळ गिरणीमालकाचे भागिदार व्हायचे असेल तर अजून किती तरी पाठ त्यांना शिकावे लागतील. त्यांना हे माहीत आहे काय? या गोष्टीची त्यांनी आठवण ठेवावी आणि पुढे जावे.

सर्व कामगारांना आशीर्वाद.

बापू

गुजरातीवरून. 'हरिजन' डिसेंबर ७, १९४७ त्याचबरोबर मजूर संदेशाच्या मुखचित्रावरून, डिसेंबर ५, १९४७

३०२. प्रार्थना प्रवचन

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २९, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

काल मी तुम्हांला सांगितले होते की हा दिवस शीख लोकांकरिता अत्यंत महत्वाचा आहे. या दिवसाचे आपल्याकरिताही तितकेच महत्त्व असले पाहिजे. त्यांनी जर नवजीवनाला सुरुवात केली आणि गुरु नानक देवांच्या तत्त्वांचे आपण सर्वांनी अनुसरण करायचे ठरवले तर सध्या ज्या संकटाच्या परिस्थितीत आपण सापडलो आहो त्या संकटात आपण राहणार नाही.

वर्तमानपत्रांमधून मी वाचले आहे व इतर सुत्रांकडूनही मी ऐकले आहे की फार मोठ्या संख्येत दिल्लीतील लोक मद्यपानाच्या आहारी गेले आहेत. मद्याच्या धुंदीत माणूस काय करू शकतो हे आपल्याला चांगले माहीत आहे. आता मी ऐकतो की मद्यपानाची ही समस्या संपूर्ण शहरात पसरली आहे आणि ती इतकी कठीण झाली आहे की तिला नियंत्रणात आणणे कठीण झाले आहे. कालपासून जर आपण नवीन प्रकरणांना सुरुवात करणार असू तर मद्यपानाचे आपले प्रमाण पूर्वापेक्षा कमी झाले पाहिजे. मद्यामुळे आपली शुद्धबुद्ध हरवते. मग आपण या सवयीचे गुलाम का व्हावे? मी तुम्हाला सर्व काही कसे सांगू शकतो? माझ्या नजरेला सगळ्या प्रकारच्या गोष्टी आणून दिल्या जात असतात.

ही एक गोष्ट झाली. दुसऱ्या गोष्टीबद्दल सांगायचे तर तोडफोड करण्यात आलेली मशीद अजूनही तशीच भग्नावस्थेत आहे आणि ज्या मशिदींच्या ठिकाणी मंदिर बांधले होते ते बंद करण्यात आले आहेत कारण पोलिसांचा तिथे पहारा आहे. परंतु तरीही यामुळे मला दुःख होते. कालपासून जर आपण नवीन प्रकरणांना सुरुवात केली असेल तर अशा

प्रकारच्या घटना कशा घडू देता येऊ शकतात? शीख काही मशिदीच्या ठिकाणी देऊळ बांधू शकत नाही. शीख ही महान जमात आहे आणि त्यांनी जर आजपासून पवित्र राहायचे ठरवले असेल व केवळ पवित्र वर्तनच करायचे ते ठरवतील तर त्याचा प्रभाव हिंदूंवरही पडल्याशिवाय राहणार नाही याबद्दल मला किंचितही संशय नाही. असे झाले तर शीख सत्य आणि न्यायाचे प्रसारक होतील. मग हाच त्यांचा व्यवसाय होऊन जाईल. म्हणजे कुठेही ते शांततेच्या बाजूने उभे राहतील आणि शांततेशिवाय अजून कशाच्याही बाजूने नाही. असे झाले तर संपूर्ण देशाचा चेहरामोहरा बदलून जाईल. यामुळे ज्या लोकांनी मशिदीचे देवळात रूपांतर केले आणि तिथे मूर्त्यावगैरे ठेवल्या त्या त्यांनी तत्परतेने उचलाव्या व परत तिथे मशीद बनवावी. असे केले तर पोलीस आणि सैन्याचा तिथे पहारा ठेवण्याची काय आवश्यकता राहील? सर्व लोक जर चांगले असतील तर पोलिसांची आवश्यकताच राहणार नाही.

तिसरी गोष्ट ही आहे की मोठ्या संख्येत आपल्या मुलींना पाकिस्तानमध्ये पळवण्यात आले आहे. त्यांना कुठे नेण्यात आले आहे ते आपल्याला माहीत नाही. अपहृत मुलींना परत आणण्याकरिता आपण एक कवडीसुद्धा द्यायला नको असे काल मी म्हणालो होतो. ज्या लोकांनी मुलींच्या अपहरणाचा अपराध केला आहे त्यांनी त्या मुलींना परत करायला पाहिजे व त्याचबरोबर त्याकरिता प्रायश्चित्त घ्यायला पाहिजे. त्या मुलींना परत आणण्याकरिता पैसे देणे योग्य नाही. परंतु याबद्दल फार धक्कादायक वृत्त आहे. पूर्व पंजाबमध्ये ज्या मुसलमान मुलींना आपण बळजबरीने अडकवून ठेवले आहे त्यांच्याशी आपण गैरवर्तन करत असल्याचे वृत्त आहे. आपण इतके कसे घसरू शकतो हे मला समजू शकत नाही. हे पाहणे माझ्या सहनशक्तीच्या पलीकडील आहे हे मी मान्य करतो. या मुलींना आपण आपली बहीण वा आई मानायला पाहिजे. जी मुसलमानाची मुलगी आहे ती माझीच मुलगी आहे. मग माझी जी मुलगी आहे तिच्याशी कोणी दुर्वर्तन करत असेल तर मी कसा

आनंदात राहू, जिवंत राहू आणि खाऊपिऊ? ज्या बांधवांनी मला ही बातमी सांगितली त्यात काही अतिशयोक्ती असावी असे मला वाटते. परंतु अतिशयोक्ती समजून त्याकडे दुर्लक्ष तर करता येत नाही? आणि जर त्यात अतिशयोक्ती निघाली तर चांगलेच आहे. माणूस इतका अधःपतीत होऊ शकतो काय याचा तरी त्या निमित्ताने विचार करता येईल. आपल्या अंगावर शहारे यावे अशी ही गोष्ट आहे. असे समजा की कालपासून आपण एक नवीन पान उघडले आहे. शिखांनी उघडले तर हिंदूंनीही उघडले आणि असे समजा की मुसलमानांनीही उघडले. परंतु मुसलमानांना तर तुम्ही विसरूनच जा. संघराज्यात आपण त्यांना असहाय बनवले आहे, लाचार बनवले आहे. परंतु हिंदू आणि शीख तर लाचार नाहीत? आपण काय केले पाहिजे याचा त्यांनी विचार केला पाहिजे. हं, इथे जरी आपण असे करत नसलो तरी कोणीही कुठेही अपराध करत असेल तर मी अपराधी आहे असे मला वाटते आणि तुम्हांलाही असेच वाटले पाहिजे. मी जर काही अपराध केला तर गांधीने अपराध केला म्हणजे तुम्हीही अपराध केला असाच तुम्हीही विचार केला पाहिजे. आपण परस्परंशी असे एकजीव होऊ या जसे समुद्रातील थेंब होतात. समुद्रातील थेंब वेगवेगळे राहिले तर ते वाळून जातील. परंतु ते जेव्हा समुद्राचा भाग होऊन समुद्रातच राहतात तेव्हा ते सर्व एकमेकात मिसळून जातात आणि मोठमोठ्या जहाजांना आपल्या छातीवर वाहून नेतात. जी गोष्ट समुद्राची तीच आपली. अखेरीस आपणही तर मानवसमुद्राचे भाग आहो? एकाने वाईट केले तर सर्वांनी वाईट केले. मग तो अपराध राहत नाही. आपण सर्वांनी सावध राहायला पाहिजे. याकरिताच या सर्व गोष्टींबद्दल मी बोललो. परंतु आता मी कंट्रोलच्या विषयावर येईन.

साखरेवरील नियंत्रण उठले आहे, आणि मला आशा आहे की कापड आणि खाद्य वस्तूंवरील नियंत्रणही लवकरच उठेल. परंतु हे नियंत्रण कसे उठू शकेल आणि ते उठल्यानंतर आपले कोणते कर्तव्य असेल? साखरेवरील नियंत्रण आधीच उठले आहे.

यामुळे आपण आधी त्यासंबंधीच बोलू. साखरेचे मोठमोठे कारखाने आहेत. परंतु आता संधी मिळाली आहे तर लोकांकडून जितका पैसा काढता येईल तितका काढा असा विचार साखर कारखानदारांनी करू नये. त्यांनी जर साखरेच्या किंमती वाढवल्या तर लोक गरीब होतील. सुदैवाने भारतातील सगळे लोक साखर खात नाहीत. गुळावर नियंत्रण नाही म्हणून लोकांनी गूळ खावा. गावकरी आपल्या घरात गूळ सहज बनवू शकतात, परंतु साखर बनवू शकत नाहीत. भारतात साखरेचे प्रचंड कारखाने आहेत आणि तिथे करोडपती लोक लोकाना कामावर लावून साखर निर्माण करतात. परंतु जिथेकुठे ऊस निर्माण होतो तिथे गूळ तयार करता येऊ शकतो. परंतु गूळ जर स्वच्छ असेल तर तो प्रकृतीकरिता फार हितकारक असतो. मी जेव्हा मुलगा होतो तेव्हा माझे वडील मला आपल्याबरोबर खेड्यांमध्ये न्यायचे अथवा त्यांच्या हाताखालील कर्मचारी मला आपल्याबरोबर तिथे घेऊन जायचे. तेथील लोक आम्हाला स्वच्छ आणि ताजा गूळ खायला द्यायचे. गूळ एक प्रकारचे अन्न आहे, पण साखर तसे कधीही होऊ शकत नाही. यामुळे गरिबांनी केवळ गूळ खावा. परंतु आजकाल त्यांच्यापैकी काहींनी चहा घ्यायला सुरुवात केली आहे आणि चहात ते साखर टाकतात. मी तर लोकांना शिकवीन की साखरेऐवजी गूळ टाका परंतु ते माझे ऐकतील काय? आणि साखरेची किंमत जेव्हा वाढेल तेव्हा साखरेवर नियंत्रण असणे चांगले कारण तसे झाले तर आपल्याला स्वस्त साखर मिळेल असा विचार ते करतील. अशा परिस्थितीत साखरेचे व्यापारी आणि साखर कारखानदार यांनी परस्परात करार करून अशी व्यवस्था करावी की आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले आहे असे संपूर्ण भारताला वाटले पाहिजे. तर या स्वातंत्र्यात आपण केवळ शुद्ध मार्गानेच पैसा मिळवू शकतो. या स्वातंत्र्यात आपण लोकांना धोका देणार नाही आणि धोकेबाजी करणार नाही. जी काही सडण वा घाण आहे ती निपटून आम्ही बाहेर काढून फेकून देऊ. जर असे होणार नाही तर मला बोलणे खावेच लागतील कारण कंट्रोल उठवण्याचा मीच आग्रह धरला होता आणि

अजूनही माझा तो आग्रह सुरू आहे. साखर व्यापारी आणि कारखानदारांनी नफ्याचे प्रमाण वाढवले तर साखरेचे भाव वाढणे अपरिहार्य आहे. जर ते शंभरातून पाचघे घेत असतील तर ती शुद्ध कमाई मानली जाईल. आणि जर ते १०० मधून १५ वा २० रुपये खिशात टाकत असतील तर तिला मुळीच शुद्ध कमाई म्हणता येऊ शकत नाही. १०० मधून पाच भरपूर आहे, त्याहून जास्त तर घ्यायला नको. असे झाले तर जे दुसरे कंट्रोल आहेत ते आपोआपच उडून जातील. तेव्हा तर तुम्ही म्हणत होता की नियंत्रण काढून टाका, आता नियंत्रण काढून टाकले तर जे गरीब लोक आहेत ते काय खातील? गरिबांना तर ती मिळतच नाही. असे म्हणायची सरकारला संधी मिळायला नको. असे व्हायला नको. जे कारखानदार आहेत त्यांनी एक समिती तयार करावी आणि सर्वाकरिता साखरेचा एक भाव ठरवावा. कोणत्याही साखर कारखानदाराने त्याहून जास्त किंमत आकारू नये. परंतु जे ऊस लावणारे शेतकरी आहेत त्यांनाच कमी भाव द्यायचा असेही व्हायला नको. शेतकऱ्याला जास्त पैसे दिल्यामुळे जर काही भाव वाढत असतील तर ती शुद्ध नफ्याचीच गोष्ट झाली. त्यांनी खरा हिशेब ठेवावा आणि शेतकऱ्याच्या खिशात सरळ किती पैसे जातात आणि आधी मध्यस्थ जो १० वा २० टक्के घ्यायचा आता तो सव्वापाच टक्केही घेत नाही व काल शेतकऱ्याला किती पैसे मिळत होते आणि आज किती मिळतात हे त्यांनी सर्वांना दाखवून द्यावे. कल्पना करा की साखर कारखानदार पाच टक्क्यांपेक्षा जास्त घेत नाही परंतु मध्यस्थ जास्त किंमत घेतो तर साखर खाणारे तर निश्चितच मरतील. अशा परिस्थितीत साखर कारखानदारांनी स्वतःच उपभोक्त्यांना सरळ साखर विकावी. अशा प्रकारच्या व्यवस्थेत सर्व काही सुरळीत होईल याची मला खात्री आहे.

एक बंधू लिहितात की तिसऱ्या वर्गाने प्रवास करणारांचे भाडे वाढले आहे. हे खरे आहे की पहिल्या आणि दुसऱ्या वर्गाइतके ते वाढलेले नाही. परंतु त्यांचे म्हणणे आहे की, आणि ते योग्यच आहे, तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासभाड्यात इतकीशी तरी वाढ का करण्यात

यावी? मान्य की आता आम्हांला जास्त काम करायचे आहे आणि त्याकरिता आम्हांला पैसा पाहिजे. परंतु अशा तर अनेक गोष्टी आहेत, तंबाखू आहे, विदेशातून येणाऱ्या अनेक गोष्टी आहेत की ज्या प्रत्येक माणसाच्या जीवननिर्वाहाकरिता आवश्यक नसतात हवे तर त्यांच्यावरील करात काही वाढ करा. त्यातून काही प्रमाणात आपला हेतू साध्य होऊ शकेल. शासनामधील सत्ताधारी लोकांनी या गोष्टीची शक्यता तपासून पाहिली पाहिजे. परंतु या मुद्द्याचा विचार नक्कीच केला पाहिजे आणि अशा उपयुक्त सूचना देणारे लोक माझ्याजवळ आहेत हे शासनाने लक्षात ठेवले पाहिजे. ते काही निर्बुद्ध लोक नाहीत. उलट ते अतिशय समंजस लोक आहेत. आज जर आपल्याजवळ करोडो रुपये असतील तर याचा अर्थ ते सर्व उधळून टाकावे असा होत नाही. त्या करोडो रुपयातील लहानशी रक्कमसुद्धा आपण विचारपूर्वक खर्च केली पाहिजे. आणि अशा प्रकारे खर्च केलेल्या लहानलहान रकमांमुळे जर भारतातील गरीब ग्रामीण लोक लाभान्वित होत असतील तर तितके माझ्याकरिता पुरेसे आहे. आपल्या ग्रामीण लोकांकडून आपण जे करोडो रुपये गोळा करतो त्यातील किती त्यांना परत करतो? खऱ्या पंचायत राजला वा लोकशाहीला आपले साधनस्रोत लोकांकडून गोळा करावे लागत असतात. परंतु त्यामुळे त्यांचा दहापट लाभ झाला पाहिजे. उदाहरणार्थ मी जर लोकांकडून शिक्षणाकरिता पैसा घेत असेन तर त्यांना असे शिक्षण दिले पाहिजे व त्यावर अशा प्रकारे खर्च केला पाहिजे की त्यांना त्यांच्या पैशाचा दहापट परतावा मिळेल. उदाहरणार्थ मी ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे काम सुरू केले व ग्रामीण लोकांकरिता रस्ते बांधले तर त्या लोकांना कळेल की आपण जो पैसा दिला होता त्याचा उपयोग आपल्या हिताकरिता होतो आहे. परिणामी आज आपण सैन्याच्या विचाराने जितके भारलो आहो तितके भारणार नाही. मग आपण सैन्यावर शक्य तितका कमी खर्च करायचा विचार करू व लोकांवर शक्य तितका जास्त खर्च करू. अशा परिस्थितीत लोक स्वतःच सैन्य होतील व सैन्यासंबंधीचे ज्ञान मिळवायला सुरुवात

करतील. अशा प्रकारे ते जेव्हा स्वतःचे व आपल्या शेजाऱ्यांचे रक्षण करण्याकरिता पात्र होतील तेव्हा भारताच्या संरक्षणाची व्यवस्था आपोआपच होऊन जाईल. तसे तर भारतावर आज कोणाचीही कुदृष्टी नाही.

परंतु सध्या ब्रिटिश जरी गेलेले असले तरी ब्रिटिशांनी निर्माण केलेले वातावरण अजून गेलेले नाही. आपण हे वातावरण बदलू या. ब्रिटिश भरमसाट खर्च करायचे व त्यातून लोकांना कोणताही परतावा मिळत नसे. परंतु आता लोक जे देतात त्याची पैसपै त्यांना परत मिळाली पाहिजे. असे झाले तर देशाकरिता ते हितकारक होईल. आज मला इतकेच सांगायचे होते.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - १' पृष्ठ ३८-४३

३०३. बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोग

हे पत्र (हे पत्र इथे उद्धृत केलेले नाही. हे पत्र लिहिणारा निर्वासित डॉक्टर होता. त्यांचे म्हणणे होते की वैद्याकीय व्यवसायातील सर्व लोकांना तात्काळीन सरकारच्या ग्रामोद्धार कार्यक्रमात मदत व्हावी म्हणून शासकीय सेवेत सामावून घेण्यात यावे.) अशा व्यक्तीने लिहिले आहे की ज्याला या संकटाची पूर्ण माहिती आहे. यात काही संशय नाही की जे लोक या भयानक अडचणीचे शिकार झाले आहेत, ज्या लोकांमध्ये त्यांना काही काळ राहण्याची संधी मिळाली आहे त्या सर्वांनी योग्य वर्तन केले तर या संकटाचे वरदानात रूपांतर होऊ शकते. मला काहीही संशय नाही की डॉक्टर, वकील. वैद्य, हकीम, परिचारिका, व्यापारी अशासारख्या विशेष क्षेत्रांत प्रशिक्षित असलेल्या स्त्रीपुरुषांनी शिबिरात परस्परांशी संपूर्ण सहकार्य केले पाहिजे. त्यांनी स्वतःला दानावर जगणारे लाचार स्त्री-पुरुष समजायला नको तर समयसूचकतेने वागू शकणारे स्वतंत्र व्यक्ती समजायला पाहिजे आणि आपल्या दुःखाची जास्त पर्वा न करता आनंदी राहून अशा जीवनाची अपेक्षा केली पाहिजे की जे त्यांनी सहन केलेल्या दुःखामुळे अधिक समृद्ध आणि उच्च होईल व त्याचे भविष्य उज्ज्वल असेल आणि शिबिरातील ज्या लोकांबरोबर ते आपले जीवन व्यतीत करत आहेत त्यांच्याकरिता ते अनुकरणीय होईल.

डॉक्टर, परिचारिका, वकील, व्यापारी यासारख्या लोकांना जेव्हा निस्वार्थ आणि सामूहिक जीवनाची सवय होईल तेव्हा शिबिरात त्यांची आवश्यकता राहणार नाही व मग ते गावांमध्ये वा शहरांमध्ये राहायला जातील व जिथेकुठे ते राहतील तेथील वातावरण आपल्या अस्तित्वाने सुगंधित करतील.

नवी दिल्ली, नोव्हेंबर ३०, १९४७

‘हरिजन’, डिसेंबर ७, १९४७

३०४. किशोरीलाल घ. मश्रूवाला

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ३०, १९४७

चि. किशोरीलाल,

इतक्या दिवसांपासून तुझे पत्र जपून ठेवले होते. परंतु आता वाटते की काम माझ्या आवाक्याबाहेर चालले आहे. यामुळे काही विषयांवर लेख लिहिण्याचा विचारच मला सोडून द्यावा लागला आहे. यांत मी तुझा दृष्टिकोन असलेल्या कागदांचाही (पाहा किशोरीलाल घ. मश्रूवाला यांना पत्र, सप्टेंबर २९, १९४७) समावेश करतो. दोन लिप्यांमधील हिंदुस्तानीबद्दल वारंवार लिहिणे मला भाग पडत आहे.

मी चांगला आहे.

सर्वाना आशीर्वाद.

बापू

मूळ गुजरातीवरून. सी. डब्ल्यू. १०७३३. सौजन्य - गोमतीबेन मश्रूवाला

३०५. सतीश द. कालेलकर यांना पत्र

[नोव्हेंबर ३०, १९४७]

(हे पत्र या तारेखेच्या पत्रांमध्ये ठेवलेले आहे.)

चि. सतीश,

मला तुझे इंग्रजीतील पत्र मिळाले. वालजीच्या पत्राबद्दल मला काहीही माहीत नाही. मी ते वाचलेले नाही. ते काहीही असले तरी आपण मुद्दा फार ताणू नये. यातून कोणीही काहीही शिकणार नाही. अशा प्रकारचे लेख हरिजनमध्ये क्वचितच येतात. तू (तुझ्या) आद्याक्षराबद्दल काय म्हणतोस ते मला कळू शकते. 'द' आत कसा आला हे मला समजत नाही. जर काकांना (दोष) द्यायचा असेल तर ते लहान होणार नाहीत. ते जसे आहेत तसेच राहतील व कायम तसेच राहतील.

आशीर्वाद,

बापू

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

३०६. रैहाना तय्यबजींना पत्र

नोव्हेंबर ३०, १९४७

बेटी रेहाना,

मला तुझे पत्र मिळाले. इंग्रजी आवृत्ती प्रकाशित करण्याची काहीच आवश्यकता नाही. मला तुझा मुद्दा कळतो. (प्रकाशनामुळे) हिंदू वा मुसलमानांचा कोणताही लाभ होणार नाही. आपण जेव्हा केव्हा भेटू तेव्हा वेळ असला तर बोलू आणि भरपूर हसू. मी उर्दू लिपीचा अजून अभ्यास करीन. तू सर्वांमध्ये आहेस म्हणून तुझे एक मत आहे आणि मी दूर असल्यामुळे माझे वेगळे मत आहे. (पाहा केवळ नागरी लिपीत लिहिलेली हिंदुस्तानी, नोव्हेंबर १, १९४७) आपल्या दोघांचेही दृष्टिकोन आपापल्या ठिकाणी बरोबर आहेत. वा कदाचित आपण दोघेही चूक असू. आज परिस्थिती फार वेगळी आहे. जीवनमृत्यूचा हा प्रश्न आहे.

तुम्हा दोघांनाही आशीर्वाद,

बापू

हिंदी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

३०७. मुस्लीम चेंबर ऑफ कॉमर्सला पत्र

बिर्ला भवन, नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर ३०, १९४७

भाई सालाजी,

तुम्ही इंग्रजीत का लिहिता? तुमच्या नावावरून तुम्ही गुजराती आहा असे वाटते. हेही शक्य आहे की तुम्ही उत्तर भारतातील असाल. ते काहीही असले तरी तुम्ही मला उर्दू, गुजराती, हिंदी वा बंगाली अशा कोणत्याही भाषेत लिहू शकता. पण ते जाऊ द्या.

आता मी तुमच्या पत्रावर येतो. मला वाटते की सरकारचे इतर चेंबर ऑफ कॉमर्सशी संबंध असतील तर तुमच्या चेंबर ऑफ कॉमर्सशी संबंध नसण्याकरिता काहीही कारण नाही. परंतु माझ्या मते स्वातंत्र्यानंतर व हिंदुस्थानच्या फाळणीनंतर व्यापार वगैरेच्या सांप्रदायिक संघटना नसाव्या. परवाच्या भाषणात (पाहा प्रार्थना प्रवचन, नोव्हेंबर २८, १९४७) मी यासंबंधी काही बोललो होतो. मला आशा आहे की तुम्ही तुमची चेंबर ऑफ कॉमर्स गुंडाळाल. बंगीलमध्ये जर सर्वांकरिता एक चेंबर ऑफ कॉमर्स नसेल तर त्या कामाला लागा आणि त्याकरिता मदत करा.

उर्दू प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य - प्यारेलाल

३०८. प्रार्थना प्रवचन

नोव्हेंबर ३०, १९४७

बंधूनो आणि भगिनींनो,

कालच मला तुम्हांला सांगायचे होते परंतु अजून बरेच काही सांगायचे असल्यामुळे हे राहून गेले. तुम्ही पाहिले असेल की मुली जमिनीवर बसल्या आहेत आणि थंडीने कुडकुडत आहेत. मी त्यांना सांगितले की आपल्याजवळ जुनी वर्तमानपत्रे पुष्कळ आहेत. ती आपण वाचलेली आहेत. त्यांचा उपयोग आपण बसण्याकरिता करू शकतो. परंतु आज तर कोणा सज्जनांनी चादर अंथरली ही चांगली गोष्ट केली. आपण जमिनीवर बसलो की आपल्याला थंडी लागावी इतके नाजूक आपण का झालो पाहिजे? तरीही आपण जर गवतावर बसायचे असेल तर गवतावर आपण कागद अंथरला आणि जर तो ओला झाला नाही तर थंडीपासून तो आपला बचाव करू शकतो. असे होत नसेल तर कोणालाही कुठे जायचे असले तर आपण आपल्याबरोबर आपले आसन घेऊन जायचे व त्यावर बसायचे ही आपली जुनी रीत होती. आज तर आपण हे सर्व विसरलो आहो आणि ऐषआरामाची आपल्याला सवय लागली आहे. परंतु माझे म्हणणे आहे की कागदाचा तुकडा सोडा, घ्यायचा असेल तर घ्या, आणि तोही वर्तमानपत्राचा साधा तुकडा असेल तर घ्या. परंतु जे आसन असते ते लोकरीचे असते वा ज्यूटचे वा दोघांचे मिळूनही असू शकते. काही आसन केवळ कापडाचे वा वाळलेल्या गवताचे असतात. यापैकी कशाचेही असले तरी ती फार मोठी गोष्ट आहे. जिथे बसायचे आहे तिथे ते टाकायचे आणि काम झाले की बगलेत टाकून चालायला लागायचे. मला ज्याअर्थी थंडी वाजते त्याअर्थी सर्वांना थंडी तर वाजतच असेल. शिवाय डॉक्टरसुद्धा सांगतात की थंड वा ओल्या जमिनीवर बसू नये. जे बंधू धोतर नेसतात वा ज्या भगिनी सलवार वा घागरा घालतात त्यांनी जर आतून जाड कापड घातले तर ते

आसनाचे काम करू शकेल. परंतु त्याही तर नाजूक झाल्या आहेत, त्यांनाही घालायला नरम कपडेच पाहिजे. त्या जाड कापड कसे घालतील आणि अंतर्वस्त्रही मऊच असले पाहिजे. मग त्या या थंडीपासून स्वतःचा बचाव करू शकणार नाहीत.

मला काठेवाडमधून बऱ्याच तारा मिळाल्या आहेत. मी काय ऐकले होते आणि पाकिस्तानमधील वर्तमानपत्रांमध्ये काय आले होते हे मी तुम्हांला आधीच सांगितले आहे. (पाहा, “प्रार्थना प्रवचन”, नोव्हेंबर २७, १९४७ आणि “प्रार्थना प्रवचन”, नोव्हेंबर २८, १९४७). तिथे हजारो लोक ती वृत्तपत्रे वाचतात. शक्य आहे की १०,००० वा त्याच्या जवळपास. किती लोक ती वृत्तपत्रे वाचतात हे मला माहीत नाही, परंतु त्यांच्यात ज्या गोष्टी आल्या त्या खऱ्या आहेत की नाही काय माहीत असा विचार करून तर काम भागणार नाही. यामुळे त्यांत मी जे वाचले ते तुमच्यासमोर ठेवले हे मी चांगलेच काम केले. हे सर्व चूक आहे की बरोबर हे मला कळत नाही. हे सर्व जर बरोबर असेल तर ही सर्व काठेवाडकरिता लाजेची गोष्ट असेल व हे जर खरे नसेल तर ते जे लिहिणारे आहेत त्यांच्याकरिता ही लाजेची गोष्ट आहे. मग एकाकरिता वा दुसऱ्याकरिता तर लाजिरवाणी गोष्ट झालीच आहे. याबद्दल सरदारांचे काय म्हणणे आहे हेही मी तुम्हाला सांगितले. आजही ते आले आणि सांगत होते की तिकडून ज्या गोष्टी ऐकिवात येतात त्या तुम्हांला सांगण्यासारख्या नसतात. त्यांना भरपूर तिखटमीठ लावलेले असते.

परंतु राजकोटहून मला जी तार मिळाली ती तुम्ही लक्षात घेण्यासारखी आहे. ती बरीच लांब तार आहे आणि तिचा थोडक्यात आशय मी तुम्हांला सांगेन. अखेरीस काठेवाडमधील मुसलमानांना मी ओळखतो. त्यांच्यातील प्रत्येकाला तर मी ओळखत नाही परंतु तिथे जे खोजा लोक आहेत, बाघेर आहेत आणि शेतकऱ्यातही कुम्बीय आहेत, म्हेर आहेत त्या सर्वांना मी ओळखतो. अखेरीस मी तिथेच जन्मलो आहे आणि कुठेही बाहेर शिकण्याकरिता गेलो नाही. यामुळे पूर्ण सतरा वर्षे मी तिथे राहिलो आहे. माझ्या वडिलांनी

मला दुसरीकडे कुठे पाठवलेच नाही. यामुळे माझे शिकणे तिथेच झाले आणि कॉलेजमध्ये काही दोन चार महिने शिकलो आणि तेही भावनगरमध्ये. माझी परीक्षाही अहमदाबादपुढे गेली नाही. माझी परिस्थिती ही अशी आहे. तिथे जे काही घडले ते मी पाहिलेले आहे आणि मी तिथे जात असे तेव्हाही तेथील लोकांशी संबंध येतच असे. ते लिहितात की तुम्हाला आमची फार काळजी वाटते आणि तुमच्या काळजीमुळे आमची काळजी वाढली आहे. हे ठीक आहे की त्यांनी काही हिंसा केली आहे आणि काही मुसलमानांना दुखापतही केली आहे. त्यांनी त्यांच्या घरांची तोडफोड केली आहे व त्यांची जाळपोळही केली आहे. परंतु त्यांचे म्हणणे आहे की काँग्रेसच्या लोकांनी परिस्थिती फार चिघळू दिली नाही. ते डेबरभाई यांच्या नेतृत्वाखाली काम करत होते. मी त्यांना चांगला ओळखतो. मुसलमानांच्या रक्षणाकरिता ते पुढे आले आणि त्यांना त्यात बरेच यशही मिळाले. लूटमार आणि जाळपोळीच्या कृत्यांत सर्वच हिंदू सामील नव्हते. तसे असते तर राजकोटमधील मुसलमानांच्या घरांना आगी लावण्यात आल्या असत्या, मोठ्या प्रमाणावर हिंसा झाली असती आणि काही लोक मारले गेले असते. परंतु परिस्थिती अशा अवस्थेपर्यंत गेली नाही. काँग्रेसच्या लोकांनी आणि इतरांनीही सर्व दृष्टींनी काळजी घेतली. डेबरभाईंना शिवीगाळ आणि धक्काबुक्की करण्यात आली. ते जरी मोठे माणूस आणि वकील असले तरी अशा वेळी जमाव उत्तेजित झाला की त्याची विवेकबुद्धी सुटते आणि लहानमोठ्याचे भान राहत नाही. डेबरभाईंना त्यांनी त्रास दिला कारण ते मुसलमानांना वाचवण्याचा प्रयत्न करत होते. डेबरभाईंबरोबर असलेले काही लोक लिहितात की त्यांना जरी काही दुखापत झालेली असली तरी इतर लोकांनी डेबरभाईंना वाचवले होते. ठाकोर साहेब आणि पोलिसांनी केलेल्या मदतीचाही तारेत उल्लेख आहे. अशा परिस्थितीत या दंगलीकरिता कोण जबाबदार आहे? त्यांचे म्हणणे आहे की “हिंदू महासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ या संघटनांनी निश्चितच काही खोडसाळपणा केलेला आहे. निदान राजकोटमधून

मुसलमानांना घालवून लावण्याचा त्यांचा उद्देश होता. परंतु यामुळे तुम्ही काळजी करू नका. इतरत्रही परिस्थितीवर आमची नजर आहे आणि आम्ही तुम्हाला परत तार पाठवू.”

याच ठिकाणावरून मला एका मुसलमान सद्गृहस्थांचीही तार मिळाली. मुसलमानांचा जीव वाचवण्याकरिता आणि आपल्या संपत्तीचे रक्षण करण्याकरिता काँग्रेसच्या लोकांनी सर्वतोपरी प्रयत्न केल्याबद्दल त्यांनी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. परंतु मुंबईहून एका मुसलमान सद्गृहस्थांनी पाठवलेली तारही आहे. ते म्हणतात की काठेवाडसंबंधी मी आधी जे म्हणालो होतो ते बरोबर आहे आणि नंतर जे म्हणालो ते चूक आहे. तिथे अनेक गोष्टी घडल्या आहेत आणि अजूनही घडत आहेत.

मला कळत नाही की मुंबईहून आलेल्या तारेवर मी विश्वास ठेवावा की या मुसलमान सद्गृहस्थांनी पाठवलेल्या तारेवर. परंतु मला मुंबईहून आलेल्या तारेतील सत्याबद्दल संशय वाटतो कारण ती मुंबईहून पाठवण्यात आली आहे तर दुसरी तार त्या लोकांनी पाठवली आहे जे काठेवाडमध्येच राहतात. याशिवाय काठेवाडचे लोक माझी फसवणूक करू शकत नाहीत. मला फसवल्यानंतर ते कुठे पळतील? यामुळे मुंबईच्या तारेत अतिशयोक्ती आहे असे मला वाटते. मला वास्तव परिस्थितीची माहिती यथावकाश मिळेलच. सध्या तरी हे सर्व मी तुमच्यासमोर ठेवले पाहिजे.

भावनगरहूनसुद्धा मला तार आली आहे. ती भावनगरच्या महाराजांची आहे. मी त्यांना ओळखतो कारण मी तिथे तीन वा चार महिने राहिलेलो आहे. यामुळे त्यांना माझी काळजी वाटली व मी इतकी काळजी का करावी असा प्रश्न त्यांना पडतो. मी काळजी करू नये असे त्यांनी तारेत लिहिले आहे. ते म्हणतात की आम्ही सावध आहो. हिंदू सावध आहेत. ते म्हणतात की मुसलमानांना कोणतीही हानी पोहोचू दिली जाणार नाही. याबद्दल तुमच्या मनात कोणताही संशय ठेवू नये.

परंतु जुनागढहून काही मुसलमानांनी पाठवलेली तार आली आहे. ते म्हणतात की माझी फसवणूक करण्यात येत आहे आणि मुसलमानांना त्रास दिला जातो की नाही हे पाहण्याकरिता तुम्ही एक चौकशीसमिती बसवा. अशाच तारा जवाहरलाल, सरदार आणि इतरांनाही पाठवण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक गोष्टीकरिता चौकशीसमिती बसवता येत नसते इतकेच यासंबंधात मी त्यांना सांगेन. चौकशी आयोग बसवणे ही काही गंमत नाही. मुसलमानांना जरी काही हानी पोहोचवण्यात आली असेल तरी चौकशी समितीची आवश्यकता कशी निर्माण होते? काठेवाडसंबंधी बोलायचे तर मी स्वतःच चौकशी आयोगाप्रमाणे आहे. माझ्या लक्षात काही बाब आली तर मी तिची शहानिशा करून घेऊ शकतो. काठेवाडमधील संस्थानिक तसेच जनतेला मी हाताळू शकतो. मी करत असलेल्या प्रत्येक गोष्टीत मला यश आले वा मी म्हणतो ती प्रत्येक गोष्ट ऐकली जाते असा माझा दावा नाही. परंतु काठेवाड बिहार सारखाच नाही काय? कोणी मला बिहारमध्ये चौकशी आयोग बसवायला सांगितले तर मी ऐकेन असे तुम्हांला वाटते काय? मी स्वतःच त्यांच्या सेवेकरिता उपलब्ध आहे. तेथील लोक माझ्यावर प्रेम करतात, माझे ऐकतात. यामुळे तिथे कोणताही चौकशी आयोग बसवण्याची आवश्यकता नाही.

राजकोटमधील अनेक मुसलमानांची पत्रेही मला मिळाली आहेत. त्यांच्यातील अनेक हिंदूंनी माझे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत व काँग्रेसच्या कामाबद्दल ते समाधानी आहेत. मग हिंदू महासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात कोण आहेत? माझे त्यांच्याशी शत्रुत्व नाही. हिंदू धर्म वाचवण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे असे त्यांना वाटते. परंतु या पद्धतीने हिंदू धर्म वाचवता येऊ शकत नाही असे मला वाटते. दुर्व्यवहार करणारांना हिंसक उत्तर दिले पाहिजे असे त्यांना वाटते. परंतु एका वाईटाशी संघर्ष करण्याकरिता दुसऱ्या वाईटाची मदत कशी होऊ शकेल? आपल्याला आपले सरकार मिळाले आहे. त्याला धारेवर धरा आणि अशा घटना का घडतात हे त्यांना विचारा. याशिवाय आपले सरकार सावध आहे

आपल्याकडून जे शक्य असेल ते सर्व ते करत आहे. यामुळे हिंदू महासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला मी म्हणून की - कारण या दोन्ही संघटना हिंदूंच्या आहेत व त्यांच्याशी इतर संघटनांप्रमाणेच अनेक सुशिक्षित हिंदू जुळलेले आहेत - तुम्ही अशा प्रकारे हिंदू धर्म वाचवू शकत नाही. त्यांनी मुसलमानांना त्रास दिला हे खरे आहे काय? नसेल तर कोणी दिला? याकरिता आज आपल्याला सर्व हिंदूंना आणि शिखाना दोष द्यावा लागेल ज्याप्रमाणे आपण आज पाकिस्तानमधील सर्व मुसलमानांना दोष देतो, आणि आपण दोष देतो ते योग्यच आहे. यामुळेच जे निरपराधी आहेत आणि तरीही ज्यांचे आरोपीत नाव आहे त्यांनी आपले नाव स्वच्छ केले पाहिजे. जुनागढच्या मुसलमानांना न्याय हवा असेल तर तो मिळू शकतो. मग आयोगाची आवश्यकता काय?

तेथील परिस्थितीबद्दल सांगतल्यानंतर आता येथील परिस्थितीबद्दलही मी तुम्हांला सांगेन. सरदारांनी काही व्यवस्था केली आहे आणि इथे असलेल्या सर्व मशिदींना ते संरक्षण देणार आहेत. मशिदीवर अतिक्रमण करून बळकावलेल्या जागा एका आठवड्यात रिकाम्या करण्याबद्दलच्या सूचना त्यांनी वृत्तपत्रांमधून दिलेल्या आहेत व तसे न केल्यास त्या जागा पोलिसांच्या मदतीने रिकाम्या करवून घेण्यात येतील. परंतु मी तुम्हांला विचारतो की पोलीस पाठवून फायदा काय? काही हिंदूंनी मशिदीत मूर्तीची स्थापना केली असेल - मग ती मूर्ती सोन्याची, चांदीची, पितळेची, दगडाची वा मातीची का असेना - तरी असे म्हणतात आणि माझासुद्धा विश्वास आहे की जोपर्यंत त्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केली जात नाही आणि शुद्ध हातांनी तिची पूजा केली जात नाही तोपर्यंत ती मूर्ती मूर्ती नसते तर तो सोन्याचा वा चांदीचा केवळ तुकडा आहे असे म्हणावे लागेल. कॅनॉट प्लेसच्या कोपऱ्यावरील मशिदीत अशा मूर्ती ठेवण्यात आल्या आहेत. माझ्याकरिता हनुमानाचा आकार असलेले व शेंदूर लावलेले ते केवळ दगड आहेत. माझ्या दृष्टिकोनातून ती मूर्ती पूजा करण्याच्या पात्रतेची नाही. पूजा करण्याच्या पात्रतेची ती तेव्हा होते जेव्हा

तिला पद्धतीशारपणे स्थापित करण्यात येते व तिच्यात प्राणप्रतिष्ठा करण्यात येते. परंतु असे करण्यात आले नव्हते. यामुळे ज्यांनी ती वा त्या मूर्ती तिथे ठेवल्या असतील त्यांनी त्या तिथून सायंकाळ होण्यापूर्वी उचलाव्या आणि त्यांची इच्छा असेल तिथे त्या ठेवाव्या. परंतु अशा प्रकारे मशिदीत मूर्ती ठेवल्यामुळे एकीकडे ते मशिदीला अपवित्र करतात आणि दुसरीकडे मूर्तीला अपमानित करतात. हिंदू धर्माचे अनुयायी म्हणून आपण मूर्तिपूजक आहो. परंतु अशा प्रकारे मूर्ती ठेवल्याने धर्म होत नाही तर अधर्म होतो. यामुळे सरदारांनी तिथे पोलीस कशाला पाठवावे? तुमच्यापैकी जे हिंदू असतील त्यांनी पहारेकरी व्हावे आणि तेथील मूर्ती हलवाव्या. मशिदीची जी तोडफोड झाली असेल ती आपण दुरुस्त करण्याचा प्रस्ताव ठेवावा. परंतु सरदार म्हणतात की ज्या मशिदींची तोडफोड करण्यात आली आहे त्यांच्या दुरुस्तीचा खर्च सरकार करील. सरकारने हे काम का करावे? आपण हे काम करत नाही म्हणून ते सरकारला करावे लागत नाही काय? प्रत्येकाचे रक्षण करणे हे सरकारचे काम आहे. परंतु ही गोष्ट आपणा सर्वांकरिता लज्जास्पद आहे - हिंदू आणि शिखांकरिताही. शिखांनी मूर्ती ठेवल्याचे अर्थातच मी ऐकले नाही कारण शिखांची एकच मूर्ती आहे वा असे म्हणा की पवित्र ग्रंथ ग्रंथसाहेबच आहे. शिखांनी मशिदीत ग्रंथसाहेब ठेवल्याचे मी कधी ऐकले नाही. जर कोणी असे केले असेल तर त्याने ग्रंथसाहेबांचा अपमान केला आहे. ग्रंथसाहेब केवळ गुरुद्वारातच ठेवला जाऊ शकतो. केवळ पवित्र शीखच उंच व्यासपीठावर तो सुशोभित करून ठेवू शकतो. माझ्यासारखा एखादा तो सुंदर खादीत गुंडाळील. परंतु आज जरी लोक स्वदेशीच्या दृष्टिकोनातून विचार करत नसले तरी आपण हाताने सुंदर रेशमी वा लोकरीचे कापड विणत नाही. अशा प्रकारच्या कापडावर आपण ग्रंथसाहेबांना ठेवले तर ते पूजा करण्यासारखे होतील आणि एखादा शीख जर त्यांना मशिदीत ठेवत असेल तर तो ग्रंथसाहेबांचा अपमान करतो व मग तो ग्रंथ पूजा करण्याच्या पात्रतेचा राहत नाही.

एक मुसलमान सद्वृहस्थ आज मला भेटायला आले. त्यांना काय म्हणायचे आहे हे मला कळू शकले नाही. परंतु त्यांच्या हातात अर्धवट जळालेली कुराणची प्रत होती. तरीही त्यांच्याकरिता तो पवित्र ग्रंथ होता व तो त्यांनी स्वच्छ कापडात गुंडाळलेला होता. त्यांनी ते कापड काढले आणि मला जळलेले कुराण दाखवले. ते मला काहीच म्हणाले नाही परंतु अश्रूपूर्ण डोळ्यांनी माझ्याकडे पाहून ते निघून गेले. ब्रजकिशनशी ते थोडेसे बोलले कारण मी माझ्या कामात व्यस्त होतो. याचप्रमाणे एखादा मुसलमान इथे आला आणि त्याने इथे कुराण ठेवले व मला वा तुम्हांला मारू लागला तर मी म्हणेन की त्याने कुराणचा अपमान केला. बळजबरीने कोणी कुराण मान्य केला पाहिजे असे कुराण म्हणत नाही.

शीख महान समाज आहे आणि शीख जर गुरु नानकचे खरे शिष्य झाले तर हिंदूसुद्धा स्वाभाविकपणेच त्यांचे अनुसरण करू लागतील. यामुळेच हिंदू महासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या आणि अशाच इतर लोकांना माझे ऐकण्याची इच्छा असेल तर त्यांना आणि शिखांनाही मला हेच सांगायचे आहे. आज माझ्या अंतःकरणात शिखांबद्दल फार आदर आहे. परंतु आज हिंदू असो वा शीख मार्गावरून भरकटत आहेत व भारताचा विनाश करत आहेत. भारताला इतक्या उच्च स्थानी नेल्यानंतर आपण आता त्याला धुळीत मिळवणार आहोत काय? आपण आपल्या धर्माचा, आतापर्यंत आपण जे मिळवले त्याचा आणि आपल्या देशाचा विनाश करणार आहो काय? ईश्वर या सर्वांपासून आपले रक्षण करो.

हिंदीवरून. 'प्रार्थना प्रवचन - २', पृष्ठ १४४-५०

परिशिष्टे

परिशिष्ट १ - गांधीजींशी झालेल्या मुलाखतीसंबंधी लॉर्ड मौंटबॅटन यांचे टिपण

जुलै ९, १९४७

त्यांनी जून २७ व २८, १९४७ला पाठवलेल्या पत्रात ज्या गैसमजाचा उल्लेख केला तो गैरसमज मला वाटते आणि मी आशा करतो की दूर झाला असेल. मी त्यांना सांगितले की माझा एकमेव उद्देश भारतीय जनता आणि तीचे भावी सरकार यांच्या इच्छेनुसार १५ ऑगस्टपर्यंत शांततापूर्ण व कार्यक्षम पद्धतीने दोन सार्वभौम सत्तांमध्ये सत्तेचे हस्तांतरण करणे आहे. यानंतर माझ्याजवळ त्यांनी भीती व्यक्त केली, व ते ती आपल्या अलीकडच्या प्रार्थना प्रवचनांमध्येही सातत्याने व्यक्त असतात, ब्रिटिशांना युद्धाचा वारसा मिळालेला आहे आणि विभाजित सैन्य सवयीप्रमाणे अशा अवस्थेत असेल की ते एकमेकांविरुद्ध युद्ध करू शकतील.

२. मी त्यांना सांगितले की मी तुमच्या मताशी सहमत आहे आणि ब्रिटिश राष्ट्रकुलाच्या दोन सदस्यांमध्ये युद्धाचा धोका निर्माण होऊ नये म्हणून जे काही करण्यात आले पाहिजे ते सर्व केले जाईल.

३. विश्वासात घेऊन मी त्यांना सांगितले की लॉर्ड इस्मे हे आज ब्रिटिश विभाग प्रमुखांशी विशेषेकरून भारताच्या संदर्भात राष्ट्रकुलाच्या संरक्षण व्यवस्थेविषयी चर्चा करत आहेत. या चर्चेतून काय निष्पन्न होईल याची जरी मला कल्पना नसली तरी त्यात

१५ ऑगस्टनंतर व ३१ मार्चआधीच्या परिस्थितीत इंग्लंड, पाकिस्तान व भारत यांच्या संरक्षणासंबंधी चर्चा होईल.

४. संयुक्त संरक्षण परिषद, जी किमान त्या तारखेपर्यंत अस्तित्वात असेल, त्या तारखेपूर्वी युद्धाचे सर्व धोके दूर करील व यामुळे आम्हाला आठ महिन्यांचा कालावधी मिळेल व या कालावधीत या दोन राष्ट्रांत युद्ध होऊ नये म्हणून कोणत्या तरी स्वरूपाचा करार करता येईल.

५. मी निदर्शनास आणून दिले की भारतीय उपखंडात शांतता राखण्याची भविष्यकालीन ग्वाही भारत आणि पाकिस्तान हे दोन्ही देश ब्रिटिश राष्ट्रकुलाचे सदस्य राहिल्यामुळेच मिळू शकेल. मी देश शब्द वापरल्याबद्दल त्यांनी आक्षेप घेतला आणि देश या शब्दाऐवजी राज्य राष्ट्र हे शब्द वापरण्याबद्दल सुचवले.

६. याशिवाय मी त्यांच्या निदर्शनास आणून दिले की जोपर्यंत पाकिस्तान आणि भारत राष्ट्रकुलात असतील तर दिल्ली हे राजधानीचे शहर राष्ट्रकुलातील देशांचे सर्वात जास्त मध्यवर्ती केंद्र असल्यामुळे राष्ट्रकुलाची परिषद दिल्लीत भरवली जाणे कठीण नाही आणि अशा सभेत भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात युद्ध होऊ नये म्हणून योग्य साधनांचा शोध घेतला जाऊन निर्णय घेतले जाऊ शकतील.

७. यानंतर आम्ही भारतीय संस्थानांच्या प्रश्नाची चर्चा केली. ते मला म्हणाले की १५ ऑगस्टला संस्थानिकांनी स्वतःचे स्वातंत्र्य घोषित करून भारताच्या ऐक्याचा भंग होईल परस्परांच्या विरोधी कार्य करणारे तुकडे निर्माण होतील वा भारत वा पाकिस्तान या राष्ट्रांचा त्याग करण्याकरिता संस्थानिकांना प्रोत्साहन देण्यात येऊ नये व या भागात गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होऊ नये म्हणून माझ्याकडून शक्य असेल ते सर्व प्रयत्न मी करावे.

वन्हाड परत निझामच्या हवाली करण्याचा संस्थानिकाचा निर्णय हा अपराध आहे असेही ते पुढे म्हणाले.

९. मी त्यांना सांगितले की वन्हाड आणि सिकंदराबादच्या प्रश्नाची चर्चा करण्याकरिता संस्थानिकांच्या प्रतिनिधींना ११ तारखेला मला भेटण्याकरिता मी आमंत्रित केले आहे. मी त्यांना सांगितले की २५ जुलैला हैद्राबादसह सर्व संस्थानिक आपले प्रतिनिधी पाठवतील व कायम टिकाऊ व्यवस्था व्हावी म्हणून ठरलेल्या अटीप्रमाणे दोनपैकी एका राष्ट्रात सामील होतील.

१०. मी त्यांना म्हणालो की पंडित नेहरूंनी मला एकट्याला संस्थानांच्या प्रतिनिधींशी कॅबिनेट मिशनच्या योजनेत देण्यात आलेल्या केवळ तीन केंद्रीय विषय मान्य केले तर त्यांना उपनिवेशाचा पूर्ण दर्जा देता येऊ शकेल या आधारावर संस्थानांशी सर्वप्रथम वाटाघाटी करण्याचा अधिकार दिलेला असल्यामुळे मला विश्वास वाटतो की त्रावणकोरसहित जवळपास सर्व संस्थाने घटनासमितीत भाग घेण्याकरिता तयार होतील.

११. कोणत्याही नेत्याने धमक्या देणारी उत्तेजक वक्तव्ये करू नये अशी अट मी घातली.

१२. मी श्रीयुत गांधींना सांगितले की, “तुम्ही नेहमीच लोकांना प्रेमाने समजावून सांगून वश करण्याचा आग्रह धरता परंतु संस्थानिकांच्या प्रकरणी मात्र धमकीचा भाषा वापरता. ज्या मुलीशी तुम्हाला लग्न करायचे आहे त्या मुलीला तुम्ही काठीच्या सहाय्याने समजावाल काय आणि तिने तुमच्याशी लग्न करावे अशी अपेक्षा कराल काय?” ते हसले आणि त्यांनी माझे म्हणणे बरोबर असल्याचे कबूल केले. ते म्हणाले की मी यापुढे

असे कोणतेही वक्तव्य देणार नाही ज्यामुळे तुमच्या वाटाघाटीत अडथळे निर्माण होतील.

परिशिष्ट २ - गांधीजींच्या मुलाखतीसंबंधी मौऊंटबॅटन यांची नोंद, जुलै २९, १९४७

मी स्पष्ट केले की पंडित नेहरू यांच्या नियोजित काश्मीर भेटीची चर्चा करण्याकरिता मी ही भेट ठरवली आहे. मी आल्यापासून या प्रकरणी वेळोवेळी घडलेल्या घटनांचा इतिहास मी सांगितला आणि सांगितले की पंडित नेहरूंनी अनेकदा काश्मीरला भेट देण्यासंबंधीची तीव्र इच्छा व्यक्त केली होती. मागील वर्षी कॅबिनेट मिशनने त्या भागाला दिलेल्या भेटीवर ती इच्छा आधारलेली होती. काश्मीरमधील आपल्या मित्रांना काश्मीरला भेट देण्याचे अभिवचन पूर्ण करता येत नसल्यामुळे आणि शेख अब्दुल्ला यांची सुटका करता येत नसल्याबद्दल मला पंडित नेहरूंच्या मानसिक नैराश्याबद्दल खरोखरच सहानुभूती वाटते. पंडित नेहरूंऐवजी श्री गांधी काश्मीरला भेट देणे हा जर यावर चांगला उपाय असेल तर तसे करण्यात यावे हे ठरवण्याकरिता भेट ठरवण्यात आली आहे.

पंडित नेहरूंच्या वैयक्तिक भावना काहीही असल्या तरी मला वाटले की मी माझ्या कर्तव्याला चुकेन जर मी मध्यंतरकालीन सरकारच्या उपाध्यक्षाने आणि सार्वभौम सत्तेच्या प्रधानमंत्र्याने, जो सतरा दिवसात आपल्या हातात सत्ता घेणार आहे, तो आपल्या जवळपास खाजगी कामाकरिता राजधानी सोडून दूर जातो आहे हे जगातील लोकमताला समजून सांगणे कठीण आहे.

त्याचबरोबर मी हे निदर्शनास आणून दिले की कोणत्याही काँग्रेस नेत्याने दिलेल्या भेटीकडे जागतिक वृत्तपत्रसृष्टी क्षुल्लक घटना म्हणून पाहण्याची शक्यता आहे. काश्मीरच्या सत्ताधाऱ्याला भारत वा पाकिस्तान यातून एकाची निवड करायची आहे हे माहीत आहे. परंतु श्री गांधी जर गेले तर त्यांच्या आध्यात्मिक प्रभावामुळे हा

परिणाम निघून जाईल. परंतु पंडित नेहरू जर गेले तर त्या गोष्टीकडे सरळ सरळ राजकीय लांगुलचालन म्हणून पाहिले जाईल

मी जे मुद्दे मांडले ते श्रीयुत गांधींना पटले आणि ते म्हणाले की श्रीयुत काक यांच्या विनंतीखातर मी जाण्याला नकार दिलेला असला तरी तुम्हाला जर पंडित नेहरूंचे जाणे खरोखरच आक्षेपार्ह वाटत असेल तर मी परत एकदा त्यांची जागा घेण्याकरिता तयार आहे. सरदार पटेल आपला मुद्दा मांडत म्हणाले की तुम्ही दोघांनीही जाण्याची आवश्यकता नाही, परंतु पंडित नेहरूंचे काश्मीरमधील कार्य अपुरे राहिल्यामुळे त्यांना होणाऱ्या मानसिक त्रासाकडे पाहता तुम्हा दोघांपैकी एकाने जाणे आवश्यक आहे या मुद्द्याशी ते सहमत झाले. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की आपल्याला दोन वाईटांमधून एका वाईटाची निवड करणे भाग आहे आणि गांधीजींचे जाणे कमी वाईट असेल.

अखेरीस पंडित नेहरूंना मान्य असेल तर माझी जाण्याची तयारी आहे असा प्रस्ताव श्रीयुत गांधींनी परत मांडला.

अखेरीस असे ठरले की श्रीयुत गांधी रावळपिंडी मार्गे काश्मीरला जाणाऱ्या रात्रीच्या गाडीने निघतील आणि मी काश्मीरच्या निवासी प्रतिनिधीला व पंजाबच्या राज्यपालांना तार पाठवून तसे कळवीन.

फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. ११०३३. लॉर्ड माऊंटबॅटन पेपर्स. सौजन्य : ब्रॉडलॅन्ड आर्कीव्हज ट्रस्ट, ब्रॉडलॅन्ड्स

परिशिष्ट ३ - लॉर्ड माउंटबॅटन यांच्याशी मुलाखत

(लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी नोंद केल्याप्रमाणे. पाहा प्रार्थना प्रवचन, सप्टेंबर १४ आणि १६,

१९४७)

जबाबदार पुढारी आणि मंत्री यांच्यामधील वाढत्या सांप्रदायिक प्रवृत्तीबद्दल चर्चा केली. तेसुद्धा असे असल्याबद्दल सहमत होते.

मी त्यांना म्हणालो की केवळ प्रधानमंत्रीच सांप्रदायिक दोषांपासून मुक्त आहेत. मौलाना आझाद मुसलमान आहेत आणि तेही सांप्रदायिकतेच्या या दोषापासून मुक्त आहेत ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे; परंतु ते एका विशिष्ट परिस्थितीत आहेत ही गोष्ट आपण लक्षात ठेवली पाहिजे. किंडवाईमध्ये सांप्रदायिकतेचे कोणतेही चिन्ह जरी आढळले नाही तरी ते या भावनेपासून मुक्त आहेत की नाही हे मला माहीत नाही. मथाई आणि राजकुमारीही बऱ्याच प्रमाणात तटस्थ आढळतात; परंतु भाभांबद्दल माझा अपेक्षाभंग झाला आहे कारण दिल्ली आपत्कालीन समितीच्या अध्यक्षपदी त्यांची जी निवड झाली आहे ती त्यांच्या कार्यक्षमतेमुळे आणि प्रभावी व्यक्तिमत्वामुळे झाली नाही तर ते पारसी असल्यामुळे सांप्रदायिक नसतील अशा अपेक्षेने झाली आहे. मला असे कळले आहे की गत दोन दिवसांपासून ते पूर्णपणे सांप्रदायीक झाले आहेत.

श्रीयुत गांधींना मी सांगितले की जोपर्यंत तुम्ही नेत्यांमध्ये बदल घडवून आणत नाही तोपर्यंत जनतेकडून कोणतीही अपेक्षा करता येऊ शकत नाही; आणि पुढाऱ्यांना आणि प्रामुख्याने उपप्रधानमंत्र्यांना शक्य तितक्या नियंत्रणात ठेवण्याकरिता तुम्ही तुमची सर्व शक्ती लावली पाहिजे.

श्री गांधी म्हणाले की मी तुम्ही सांगत असलेल्या प्रत्येक शब्दाशी सहमत आहे आणि मला याची आधीच याबद्दलची माहिती होती. तुम्हाला परिस्थितीचे आकलन इतक्या चांगल्या प्रकारे झाले आहे की ते पाहून आश्चर्य वाटते.

त्यांनी मला या बाबतीत शक्य ते सर्व करण्याचे आश्वासन दिले आणि या संभाषणाच्या संबंधात माझ्या नावाचा उल्लेख न करण्याचे आश्वासनही त्यांनी मला दिले.

जिनांनी पैशाकरिता जे आवाहन केले त्याबद्दल अतिशय कटू शब्दांत त्यांनी टीका केली कारण त्याचा हेतू पाकिस्तानमधील जनतेला मदत करण्याचा नव्हता तर केवळ कुठेही असलेल्या पाकिस्तानमधील मुसलमानांना मदत करण्याचा होता. या बाबीसंबंधी तुम्ही जिनांशी व्यक्तिगत पातळीवर चर्चा करू शकता काय असे त्यांनी मला विचारले आणि मी त्यांना सरळ सरळ सांगितले की गोष्ट करण्याकरिता मी उचित व्यक्ती नाही परंतु लॉर्ड इस्मे परत जेव्हा कराचीला जातील तेव्हा ते या विषयासंबंधी जिनांशी बोलू शकतील.

फोटोप्रतीवरून. सी. डब्ल्यू. ११०३४. लॉर्ड माऊंटबॅटन पेपर्स. सौजन्य : ब्रॉडलॅन्ड आर्किव्हज ट्रस्ट, ब्रॉडलॅन्ड्स

परिशिष्ट ४ - लॉर्ड माउंटबॅटन यांची मुलाखत

(लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी केलेल्या नोंदीकरिता पाहा पृष्ठ २६१-६२)

नवी दिल्ली,

सप्टेंबर २५, १९४७

चातूर्यपूर्ण निरीक्षण करत हसत हसत गांधीजींनी चर्चेला सुरुवात केली. ते म्हणाले की नेहरूंनी (हिंदू-शीख यांच्याबाबतीत पूर्णपणे सांप्रदायिक नसल्यामुळे ज्यांच्याकडे शंकेच्या दृष्टीने पाहिले जाते) वा स्वतः गांधींनी (ज्यांची वक्तव्ये भारतीयांना अरुचिकर वाटू लागली आहेत) दिवसेंदिवस पंडित कुंझरू यांच्या वक्तव्याचे खंडन केल्यामुळे भारतीयांमध्ये जी ब्रिटिशविरोधी भावना आहे ती नाहीशी करण्याचा जो मुख्य उद्देश आहे तो पूर्ण होणार नाही.

यामुळे श्रीयुत गांधींना प्रकर्षाने असे वाटत होते की पंडित कुंझरू यांना ताबडतोब ताबडतोब दिल्लीला बोलावण्यात यावे आणि त्यांना त्यांचे वक्तव्य दाखवून ते सिद्ध करायला सांगण्यात यावे व त्यांना तसे करता येऊ शकत नसेल तर त्यांना बिनशर्त माफी मागायला लावण्यात यावी व त्यांनी केलेले विधान परत घेण्याकरिता सांगण्यात यावे. असे करण्यात आले तर त्याचा सखोल परिणाम होईल. १८९६साली गोखलेंच्या प्रकरणी असेच घडले होते.

श्रीयुत गांधींनी सुचवले की जनरल थिमैय्या यांची पंडित कुंझरूंशी असलेली मैत्री व त्यांची पंडित कुंझरूंना सत्य काय आहे ते समजावून सांगण्याची विशेष क्षमता पाहता त्यांनी पंडित कुंझरू यांची भेट घ्यावी वा तसे शक्य नसेल तर खास त्यांच्याकरिता एक सविस्तर व्यक्तिगत पत्र लिहावे.

पंडित नेहरूंनी इथे एक अडचण निदर्शनास आणून दिली. ते म्हणाले की खरे पाहता पंडित कुंझरू केवळ सध्याच्या ब्रिटिश सरकारवरच नाही तर संपूर्ण सरकारवर टीका करत आहेत आणि या दोघांना वेगळे करणे आज कठीण जाईल. परंतु ब्रिटिशांचे प्रकरण सर्वोपरी आहे व ते प्रकरण याच वेळी कठोरपणे संपवले पाहिजे यावर मी भर दिला.

श्रीयुत गांधी म्हणाले की मी प्रार्थनोत्तर प्रवचनात यासंबंधी सविस्तर चर्चा करीन व योग्य वेळी या गोष्टीला पाठिंबा देईन. ते असेही म्हणाले की मी हिंदुस्तान टाईम्सचे मालक श्रीयुत बिर्ला यांची भेट घेईन व त्याचे संपादक व माझा मुलगा देवदास गांधी यांच्याशीही बोलेन. ते वृत्तपत्र योग्य धोरण आखेल याकरिता मी प्रयत्न करेन. तसेच माझ्या प्रभावाचा उपयोग करून इंडियन न्यूज क्रॉनिकलच्या संपादकांनीही योग्य धोरण आखण्याकरिता प्रयत्न करावा असेही मी त्याला सांगेन. मला वाटते की सहानींनी सोडले आहे परंतु माझा मुलगा नवीन संपादकाशी संपर्क करू शकेल याबद्दल संशय नाही.

यानंतर बाकीचे लोक निघून गेले आणि मी आणि श्री गांधीच तिथे राहिलो. ते मला म्हणाले की तुम्हाला तुमची स्वतःची वा इंग्रज सरकारची, ज्यांचे नाव आज इतके उज्ज्वल असताना, बदनामी नको असेल तर सद्यस्थितीत कोणती कारवाई करणे आवश्यक असेल याचा तुम्ही (म्हणजे मी) विचार केला पाहिजे.

जोपर्यंत मला कळू शकले त्यांना असे वाटत होते की मी इंग्रज असल्यामुळे मी श्री ऍटली यांना व्यक्तिगत पातळीवर तार करून सांगितले पाहिजे की ब्रिटिश राष्ट्रकुलातील कोणताही सदस्य चलाखीचे वर्तन करत असल्याचे सिद्ध होत असेल

आणि राष्ट्रकुलाच्या इतर कोणत्याही राष्ट्रावर हल्ला करण्याचा त्याचा उद्देश असेल तर त्याला राष्ट्रकुलातून काढून टाकण्यात संकोच करू नये.

ते हे पाकिस्तानच्या संबंधात म्हणत नव्हते, परंतु राष्ट्रकुलाच्या इतर सदस्यांना मात्र हे भारतासंबंधी आहे असे वाटू शकले असते. परंतु त्यांना (गांधीजींना) खात्री वाटत होती की असे होणार नाही.

ते म्हणाले की मला कळत नाही की राष्ट्रकुलाचे उर्वरित सदस्य दोन अशा सदस्यांना आपल्याबरोबर कसे ठेवू शकतात जे हळूहळू अशा परिस्थितीकडे वळत आहेत की ज्याची परिणती आज नाही तर उद्या युद्धात होऊ शकते.

उदाहरणार्थ माझ्या मते या वेळी सर फ्रॅन्सिस मुडी, सर जॉर्ज कनिंगहॅम आणि सर फ्रेड्रिक बोरन यांना पाकिस्तानच्या प्रांतांचे राज्यपाल बनवणे दुर्दैवी आहे.

मी त्यांना विचारले की निश्चर, गझनफरअली आणि चुंद्रिगर यांना जर राज्यपाल बनवण्यात आले असते तर युद्ध अडवण्याकरिता त्यांची अधिक मदत झाली असती.

गांधींचे उत्तर होते की या लोकांनी राज्यपाल झालेले मला अधिक आवडेल कारण असे झाले तर पाकिस्तानचे दुटप्पीपणाची भूमिका आणि शत्रुत्वपूर्ण हेतू उघड होऊन चव्हाट्यावर येतील. आज मात्र हे सर्व हेतू सन्माननीय इंग्रज राज्यपालांच्या मागे लपलेले आहेत.

मी म्हणालो की मला असे वाटते की दोन्ही देशात युद्ध झाले तर दोन्ही उपनिवेशातून इंग्रज अधिकाऱ्यांना ताबडतोब काढून घेतले जाईल कारण ते परस्परांच्या विरोधात लढतील अशी अपेक्षा करता येऊ शकत नाही. मी म्हणालो की ही व्यवस्था पाकिस्तानच्या ९० टक्के विरोधात असल्याचेच सिद्ध होईल कारण

पाकिस्तानलाच वरीष्ठ अधिकाऱ्यांची आणि प्रशासकांची उणीव आहे. ब्रिटिशांना काढून घेतले तर पाकिस्तान पांगळा होईल. उलटपक्षी भारताच्या कार्यक्षमतेवर जरी फार मोठा परिणाम होईल तरी माझ्या मते ते अशा प्रकारे पांगळे होणार नाही. श्रीयुत गांधी याच्याशी सहमत झाले.

श्रीयुत गांधींना मी सांगितले की पंडित नेहरूंच्या पाठीमागे मी श्री ऍटली यांच्याशी बहुधा संपर्क करू शकणार नाही आणि केलाच तर मी काय लिहितो हे त्यांना मी सांगितले पाहिजे व त्याकरिता त्यांची संमती घेतली पाहिजे.

श्री गांधी म्हणाले “हं,! यात तुम्हाला अडचणी येतील असे मला वाटते. तुम्ही असेच केले पाहिजे असे जरी मला वाटत असले तरी पाकिस्तानच्या प्रश्नावर राष्ट्रकुलाला पाठवावयाच्या तारेच्या संबंधात त्यांनी माझा प्रस्ताव फेटाळला होता.”

आम्ही अडचणीत सापडलो असल्याचे आता माझ्या लक्षात आले. आणि चर्चा अजूनच अस्पष्ट झाली होती आणि दुपारचे आता अडीच वाजून गेले होते. यामुळे त्यांना जाऊ देणे आणि त्यांना त्यांचा प्रस्ताव लेखी देण्याकरिता सांगणे मला योग्य वाटले आणि त्यांनी तसे करण्याचे कबूल केले.

प्रतीवरून. इंडिया ऑफिस लायब्ररी आणि रेकॉर्ड्स

* * * * *

